ספר

ארחות חיים

לרבנו אהרן הכהן (מלוניל)

כרך ראשון

נטילת ידים, ציצית, בית הכנסת, תפילין,
קריאת שמע, תפילה

יוצא לאור מחדש ע״פ כתבי יד ודפוסים ישנים
בצרוף מבואות, שינויי נוסחאות, מקורות, ביאורים ומפתחות

אור עציון ספרי איכות תורניים
המכון התורני ע״ש ר׳ יצחק וחנה סטרולוביץ׳

יצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט, מנהל התרבות

בפענוח כתבי היד, כתיבת הביאורים ובביקורת השתתפו הרבנים:
(לפי סדר הא-ב)

יהודה בהרב, אריאל גרשוני, יאיר זוסמן, יאיר יפרח, דן (דני) שוורץ

עריכה וביקורת:

הרב יוסף נעם רמון

עורך ראשי:

הרב שלום יהודה קליין

סיוע בעריכה:
הרב קלמן כ"ץ, הרב יקהת רוזן

עימוד:
יואב גרוס

מסת"ב 978-965-7277-89-8

© כל הזכויות שמורות
המכון התורני אור עציון
ת"ד 92 מרכז שפירא, ישראל
טלפון: 08-8502822
www.machon.oretzion.com

אייר תשע"ז

תוכן העניינים

מפתח עניינים מפורט 4

עם הספר 23

מבוא לכרך א׳ 29

לעניין הספרים ׳כלבו׳ ו׳ארחות חיים׳ 39

הקדמת הגאון המחבר 67

א. פתיחה לספר ובה ז׳ סעיפים א

ב. הלכות נטילת ידים ובו ל״א סעיפים ו

ג. הלכות ציצית ובו ל״ט סעיפים מב

ד. דיני בית הכנסת ובו כ״ט סעיפים סו

ה. דין מאה ברכות, סדר הברכות שלפני הקרבנות, פירוש ברייתא דרבי ישמעאל ופסוקי דזמרא ובו מ״א סעיפים עו

ו. הלכות תפילין ובו ל׳ סעיפים קיג

ז. דין קדיש ופירושו ובו י׳ סעיפים קסג

ח. דין ברכו וברכות שלפני ק״ש ואחריה ובו ד׳ סעיפים קעח

ט. דין קדושה מיושב ובו ו׳ סעיפים קפו

י. הלכות קריאת שמע ובו מ״ו סעיפים קצב

יא. הלכות תפילה ובו קי״א סעיפים רל

יב. דיני התחינות והמזמורים שאומרים אחר שמונה עשרה ובו ח׳ סעיפים שנב

יג. דין מה שמוסיפין בשני ובחמישי אחר שמונה עשרה ובו כ״ז סעיפים שסט

מפתח עניינים מפורט

א. פתיחה לספר

ובה ז׳ סעיפים

א	להודיע כיצד יתנהג האדם בהקיצו משנתו	א
ב	כיצד יקום ממטתו	א
ג	כיצד ינעול מנעליו	ב
ד	לא ילך בקומה זקופה, ולא בגילוי הראש	ב
ה	כיצד יבדוק עצמו, ובאיזה רוח יפנה	ג
ו	כיצד ישתין	ד
ז	כיצד יקנח עצמו	ה

ב. הלכות נטילת ידים

ובו ל״א סעיפים

א	ביאור למה תקנו חז״ל לשון נטילה	ו
ב	שעור המים לנטילה; איזו יד תחילה	ו
ג	האם יכול להטביל ידיו בנהר	ו
ד	נוסח הברכה בנטילה; משמעותה; נוסח הברכה כשטובל ידיו	ז
ה	האם צריך כונה לנטילה	ח
ו	האם יכול ליטול ידיו שחרית ויתנה עליהם לכל היום - לענין תפילה ולאכילה	ח
ז	האם שיכשוך הידים בכלי, מחובר לקרקע או מנותק, נחשב לנטילה	ט
ח	כשצריך נטילה - האם די בנקיות בעלמא בלא מים; עונש המזלזל בנטילת ידים	י
ט	הדברים שצריכים נטילה שחרית קודם שיגע בהם מפני רוח רעה, ובמה אסור לגעת כלל	יא
י	הדברים הצריכין נטילה לאחריהם; עונשו אם לא נטל; האם צריכין שעור מים; מה הדין כשאין לו מים	יא
יא	אם נטל ידיו קודם עמוד השחר האם יצטרך ליטול פעם אחרת כשיאור היום משום בת מלך; כמה פעמים נוטל	יב
יב	על אי זו נטילה יברך; האם חייב ליטול ידים כשנפנה ומה מברך אז; כיצד ינהג כשיוצא מבית הכסא ורוצה לאכול	יג
יג	אם הוא במקום סכנה - מה דינו במים ראשונים ובמים אחרונים	טז
יד	מים ראשונים ואמצעיים ואחרונים, מה דינם - מצוה רשות או חובה; הפסק לאחר מים אחרונים; מים אחרונים - על גבי כלים או בקרקע; עד איזה פרק נוטלים מים ראשונים ואחרונים; שיעור המים בהם	טז
טו	איזו חציצה מעכבת את הנטילה; לכלוך תחת הציפורן	יט
טז	האם אפשר להטביל ידים במקוה חסרה או במים שאובין; מים שאינם ראויים לנטילה	כ

יז	כיצד יטול מעט מעט או בשטיפה; הצורך בכלי והמקור לכך	כג
יח	אילו כלים כשרים לנטילה ואילו פסולים; רביעית ליד אחת או לשתים; הדין כשנוטל פעמיים שמינית	כג
יט	מי כשר לתת מים על הידים	כד
כ	אם אין שם אחר שיתן על ידיו כיצד יעשה; האם כשרה רחיצה מקילוח הגשמים או המעין	כה
כא	האם וכיצד ניתן ליטול ידים במי השוקת	כו
כב	דין נטילה מכלי שיש בו קנה וברזא	כו
כג	דין ספק אם נטל	כו
כד	אוכל במפה; מאכיל אחרים, או שמאכילים אותו - האם צריכים נטילה	כז
כה	מי שאין לו מים אלא כדי נטילה כיצד יעשה	כז
כו	דין הנגוב	כז
כז	האם מברכים קודם הנגוב או אחריו; ברכה בטבילת הגר, טבילת בעל קרי וטבילת אשה לפני הטבילה או אחריה; ברכת להכניסו לפני המילה או אחריה; מתי מברך בברכות השבח על הים, בברכות השחר ובנישואין	כח
כח	היוצא מתוך סעודתו להטיל מים או לדבר עם חברו - האם צריך ליטול כשישוב	לא
כט	דין נטילת ידים לבשר, לדגים, לפירות, לירקות; נטילת ידים כששותה מים; נטילת ידים כשאוכל כעכים	לא
ל	אכל גבינה ורוצה לאכול בשר, אכל בשר ורוצה לאכול דגים - האם צריך נטילה; האם צריך לברך על נטילת מים אחרונים, וא"כ איזו ברכה	לב
לא	כל הדברים שבין מים ראשונים לאחרונים; כיצד מטהרים המים השניים את הידים מטומאת המים הראשונים, ומתי אין המים הראשונים טמאים; נטילה כשיש מים מרובים; דין מים אמצעיים בין גבינה לתבשיל בשר	לג

ג. הלכות ציצית
ובו ל"ט סעיפים

א	אילו ציציות פוטרות במינם ושלא במינם; מתי החיוב מדאורייתא ומתי מדרבנן; אילו פוטרות רק במינם; אילו אינן פוטרות כלל; אילו בגדים פטורים לגמרי מציצית	מב
ב	האם עושין ציצית מפשתן; מהי צורת הטלית שמברכים עליה	מג
ג	האם הציצית היא חובת גברא - כאשר מתעטף בה, או חובת חפצא - גם כשמונחת בקופסה; בכמה כנפות חייבים; מה הדין בה' כנפות או יותר	מד
ד	מי שלובש ב' בגדי' או ג' בעלי ד' כנפות - האם מחוייבין כולם בציצית	מד
ה	מצנפת שמעטף בה הראש - האם פטורה	מה
ו	האם צריך שיהיו טווין או גם שזורין	מה
ז	צמר שאינו איכותי - אין עושים ממנו ציצית	מה
ח	האם ניתן לעשות ציצית מצמר שיש בו צדדים מסוימים של איסור	מו
ט	ציצית שעשאה גוי - האם כשרה	מו
י	מדידת החוטים; באיזה שלב יש לפסוק את החוטים המיועדים לציצית	מז

יא	מה המרחק בין נקב כניסת חוטי הציצית לסוף הבגד; מספר חוטי התכלת; אורך החוטים	מז
יב	מחלוקת במספר חוטי התכלת; שיעור הגודל; הצורך בעשיית אימרא בטלית	מח
יג	אורך חוטי הציצית; האם מותר להניח בגד סביב הנקב בטלית כדי שלא יקרע	מט
יד	האם יש דין תעשה ולא מן העשוי כשנשאר מהחוט הארוך אחר כל הקשרים ופוסק אותו כדי להשוותו לאחרים	מט
טו	דין הקשרים והתכיפות בכל קשר; קשר עליון דאורייתא; מספר החוליות בין הקשרים וכיצד כורכן	נ
טז	הצורך בעשיית החוליות בימינו שאין תכלת; המרחק בין הקשרים; היחס בין הגדיל לענף	נא
יז	היאך יהיו נתלין בכנף לאורך או לרוחב	נא
יח	פסול הציצית כשנפסקו החוטים מהענף או מהעיקר	נב
יט	דין גרדומין - בכדי עניבה או פחות	נב
כ	אם נפסק הכנף או נתמעט בתוך ג׳ אצבעות או יותר - האם אפשר לתקן	נב
כא	שיעור הטלית	נב
כב	האם מברך על עשיית הציצית; האם נשים כשרות לעשייה	נג
כג	כיצד יברך כשיתעטף בטלית קטן ובגדול	נד
כד	מה מברך כשלובש וחוזר ולובש; באיזה זמן יברך; מה הדין כשעומד לסליחות או משכים לדרך	נד
כה	שנים המתעטפים בטלית אחת האם יברכו שניהם	נה
כו	שכח להתעטף קודם ק״ש - האם יברך בתוך ברכת אמת ויציב או בין גאולה לתפילה	נה
כז	כיצד יברך ברכת ציצית - מעומד או מיושב	נו
כח	אילו ברכות צריך לברך מעומד	נו
כט	האם יברך על הטלית בלילה	נו
ל	טלית שאולה - האם חייב לברך עליה; האם יכול להחמיר ולברך; טלית המונחת האם מותר ליטלה בלא רשות	נז
לא	מי חייב בציצית; מה דין סומא; הפטורים ממנה האם יכולים לברך; מניין שנשים פטורות ממצוות עשה שהז״ג; דין נשים במצוות עשה מדרבנן שהז״ג	נח
לב	האם יש לאחוז הציציות בשעה שקורא ק״ש	נט
לג	האם מותר להכנס בהן לבית הכסא ולבית המרחץ	ס
לד	אם נפסקו הציציות - האם צריך לגונזם או שאפשר לזורקם לאשפה; האם מותר לשכב עם הטלית; האם מותר לתת לנוכרית לכבסם	ס
לה	מדוע אמרו שהמוכר טלית לגוי יתיר ציציותיו	סא
לו	כשעוטפים המת בטלית - האם צריך להסיר ציציותיו	סא
לז	מי נאמן לקחת ממנו טלית מצוייצת	סב
לח	טלית של צבעונין - האם צריך לעשות הציצית מצבע הטלית	סב
לט	חשיבות מצות ציצית; האם הוא חובת גברא או מנא; שכר מצות ציצית וטעם המצוה	סג

ד. דיני בית הכנסת
ובו כ"ט סעיפים

א	האם כופין בני העיר להכין להם בית הכנסת ולקנות ספר תורה ונביאים וכתובים	סו
ב	באיזה מקום בונים את בית הכנסת; להיכן פותחים פתחיו; היכן בונים ההיכל ומדוע	סו
ג	באיזה מקום מניחים הבימה ומדוע; באיזה מקום בונים את בית הכנסת (דעה אחרת)	סו
ד	החובה לכבד את בית הכנסת ובית המדרש	סז
ה	מנהג הדלקת עששיות לפני התפילה וטעמו; האם מותר להדליק נר מנר בית הכנסת לצורך חול או לכתוב או ללמוד	סז
ו	האם נוהגין בו קלות ראש כגון שחוק, אכילה, שתיה, שינה וצרכים אחרים	סז
ז	האם מותר ליכנס לבית הכנסת בסכין ארוך ובגילוי הראש	סח
ח	האם מותר להוציא מפיו אזכרה בגילוי הראש	סח
ט	האם עושין בהן חשבונות חול וחשבונות מצוה	סט
י	האם מספידין בבית הכנסת	סט
יא	האם מותר לעשות קפנדריא בבית הכנסת או להיכנס לצורך אחר של חול	סט
יב	האם מותר להיכנס בו במקלו ובמנעלו; מה יעשה כשצריך לרוק	סט
יג	בתים וחצירות שמתכנסים בתוכם - מתי יש בהם קדושה	ע
יד	דין בתי כנסיות שבבבל	ע
טו	דין בתי כנסיות שנחרבו	ע
טז	דין כלי בית הכנסת; מה הדין כשהתנו עליהם	ע
יז	האם עושים מבית הכנסת בית המדרש או להיפך	ע
יח	בני העיר שמכרו בית הכנסת או דברים של קדושה - מה יקנו מהמעות; כשגבו כסף לגביית בית כנסת האם ניתן לשנותו לדבר אחר; מה הדין כשגבו מעות ונותר כסף; האם ניתן למכור בית כנסת של כרכים	ע
יט	האם סותרים בית כנסת כדי לבנות אחר; האם מחליפין, שוכרין וממשכנין אותו	עא
כ	הכריכות הארגזים ונרתיקי הספרים או נרתיקי התפילין - האם דינם כתשמישי מצוה; הלוחות והבימות - למה הכוונה, והאם יש בהם קדושה	עא
כא	התיבה שנתבלתה - מה דינה	עב
כב	מטפחות הספרים שבלו - מה דינם	עב
כג	ספר תורה שבלה - מה דינו	עב
כד	לצורך מה מוכרין ספר תורה וספרים אחרים	עב
כה	האם יכול אדם לאסור חלקו בבית הכנסת, מהספרים ומכל שאר דברים שהם בשותפות לכל אנשי העיר	עג
כו	מי שהשאיל ביתו לבית הכנסת האם יכול לאוסרו לאחד מהם	עג
כז	שכר המשכים לבית הכנסת	עד
כח	ההכנה לתפילה	עד
כט	כיצד יתפלל	עד

ה. דין מאה ברכות, סדר הברכות שלפני הקרבנות, פירוש ברייתא דרבי ישמעאל ופסוקי דזמרא

ובו מ"א סעיפים

א	מקור החיוב של אמירת מאה ברכות	עו
ב	מי תיקן לאומרם ומדוע	עו
ג	חישוב מאה ברכות; הזכרת שם ומלכות בכל ברכה; הכוונה באמירת השם; לשון נוכח ונסתר בברכה	עז
ד	ברכת "על נטילת ידים" ו"אשר יצר"	עט
ה	ברכת "אלהי נשמה" - מדוע לא נפתחת בברוך; מדוע לא נאמרת מיד בהקיצו; ברכת "הנותן לשכוי בינה"; האם מברכים בשחר רק אם מתחייבים; האם אומרים ברכות השחר על הסדר	פ
ו	ענין ברכות גוי ועבד ואשה - האם חייבים לאומרם; מדוע מקדימים ברכת הגוי	פג
ז	למה לא כללו שלושת הברכות הנ"ל כאחת	פג
ח	האם יברך אותן גר ועבד ושבוי	פד
ט	האם צריך לברך כל הברכות האלו עד "המעביר" בכל פעם שישן ביום	פד
י	האם ברכת "המעביר" חותמת בברוך; ענין הברכה	פד
יא	טעם למה קורין פרשה תמיד בכל יום; האם אומרים גם פסוקי קרבנות השבת, המועד וראש חדש; אמירת ברכת כהנים	פה
יב	ברכות התורה לפני פרשת הקרבנות; האם ברכות התורה הן שתים או שלוש; נוסח חתימת "והערב נא"; מה אומרים לאחר ברכות התורה כשקמים לפני היום; אילו פרשיות אומרים לאחר ברכת התורה כשהיא נסמכת לתפילה	פו
יג	הסברים להיתר לקרות פרשיות הקרבנות בעל פה	פח
יד	פרשיות החובה שהתירו לקרות על פה; הסברים נוספים לקריאת פרשיות בעל פה; למה קורין פרשת אשם, חטאת ועולה, והפסוק "ושחט אותו על ירך... צפונה" וכו'	פח
טו	למה שונין משנת "איזהו מקומן" ומדרש ר' ישמעאל	צ
טז	המשכים קודם עמוד השחר - האם יברך ברכות השחר, ברכות התורה ויאמר קרבנות; מה יברך כשיגיע אחר כך לבית הכנסת	צא
יז	פי' מידות דר' ישמעאל; ז' מדות שדרש הלל	צב
יח	טעם למה נהגו לפתוח פסוקי דזמרה בפסוקי "הודו לה'"	צו
יט	סדר המזמורים שאומרים אחרי "הודו לה'" בשבתות, ביו"ט ובחול	צז
כ	למה נהגו לכפול "ה' מלך" במקומות שמתחילין בו; הפסוקים שאומרים אחרי "ה' מלך"; היכן אומרים "ברוך שאמר"; היכן אומרים "מזמור לתודה", והאם נאמר המזמור בשבת ויו"ט	צז
כא	דין "ברוך שאמר"	צח
כב	איסור הדיבור מ"ברוך שאמר" עד סוף "ישתבח" או עד סוף התפילה	צט
כג	האם יש הפרש לענין איסור הדיבור בין המדבר בלשון לעז למדבר בלשון הקדש	צט
כד	האם מותר לדבר בצרכי מצוה או בצרכי צדקה בין "ברוך שאמר" ל"ישתבח"; מהם הדברים שאסור לדבר בהם	ק

כה	אם עבר ושח בין "ישתבח" ל"יוצר אור" האם צריך לחזור ולברך; ההבדל בין שיחה בין הברכה לתחילת המעשה לשיחה לאחר תחילת המעשה; אמירת "ברוך שאמר" לפני "הודו" או אחריו	ק
כו	מנהג מקצת מקומות לומר "מזמור לתודה" ו"טוב להודות לה'" בחול בשבת וביו"ט, ואמירתם בנעימה	קא
כז	תקנת הפסוקים המקובצים של "יהי כבוד"; מספר האזכרות ב"יהי כבוד"	קא
כח	דין "תהלה לדוד" ושאר המזמורים עד סוף ההלל; מדוע האומרם אינו מחרף ומגדף	קא
כט	למה מוסיפין פסוק "ואנחנו נברך י-ה" אחרי "אשרי"; היחס לבעלי החיים הנלמד מ"טוב ה' לכל"	קא
ל	דחיית הדעה שתוספת הפסוק האחרון ב"אשרי" משום ש"אשרי" הוא מזמור חביב; סיום פסוקי דזמרה בסוף הספר	קב
לא	למה כופלין פסוק "כל הנשמה" ו"יי' ימלוך"; הסבר המנהג לכפול פסוק "שמע ישראל" ו"ה' הוא האלוקים"	קג
לב	מנהג המקומות באמירת "ברוך ה' לעולם", "ויברך דוד", שירת הים, "כי לה' המלוכה", "והיה ה' למלך" לפני ישתבח, והטעם לכך; האם אומרים "ובתורתך כתוב לאמור שמע ישראל"; האם אומרים "שמע ישראל" בקרבנות; דקדוק המילים בשירת הים	קד
לג	האם יכולין הקהל לומר פסוקי דזמרה במרוצה	קו
לד	ש"צ המתעסק בתחנונים ומאחר אמירת "שמע" עד קרוב לשעה שלישית האם מפסיקין אותו	קו
לה	מי שמצא צבור מתפללין - האם מתפלל עמהם ואח"כ יקרא פסוקי דזמרה והברכות והקרבנות	קז
לו	"ישתבח" - מי יסדו; האם יאמר אותו בכל יום מיד אחר השירה או יאמר לפני כן "נשמת כל חי"	קח
לז	מי שלא אמר "ברוך שאמר" - האם יכול לומר "ישתבח"; אמירת "ישתבח" ע"י הש"ץ בתיבה; נוסח סיום "ישתבח"	קט
לח	מה הנוסח בתחילת החתימה של "ישתבח" ו"ברוך שאמר"	קי
לט	למה צריך לומר "בשירי זמרה" ולא נוסח אחר	קי
מ	למה לא פתחו את "ישתבח" בברוך בדומה ל"ברוך שאמר"; אותה שאלה ביחס ל"יהללוך" בסוף ההלל	קיא
מא	אם צריך לענות אמן אחר עצמו ב"ישתבח", ב"גאל ישראל" וב"בונה ירושלים"	קיב

ו. הלכות תפילין

ובו ל' סעיפים

א	חומרת הקורא קריאת שמע בלא תפילין; מי שלא למד ולא שנה - האם יכול להניח תפילין; כיצד מקבלים עול מלכות שמים שלימה; זכות הנחת התפילין; מאיזה גיל חייב להניחן; חובת מי שאינו מניח תפילין; האם יש להימנע מהנחתם משום חשש לגוף לא נקי	קיג
ב	מי שהוא טמא - האם יניחן; כיצד ינהג מי שאין לו כוח ללכת לבית הכנסת	קטו

ג	האם נשים יכולות להניח תפילין ולברך; בחורים המהרהרים - האם מניחים תפילין; מה דין החולה בחולי מעיים, המצטער, ומי שאין דעתו מיושבת	קטו
ד	המשך באותו ענין - האם יש חובה למשמש בהם ומדוע, והאם יברך כל פעם שממשמש; האם ובאילו תנאים מותר לישון בהם	קטז
ה	האם ובאילו תנאים ניתן לישון בהם שינת קבע או שינת ארעי; האם ובאילו תנאים ניתן לאכול בהם אכילת קבע או אכילת ארעי	קיז
ו	כיצד ינהג בתפילין לכתחילה כשנכנס לבית כסא קבוע או ארעי לעשיית צרכים גדולים או קטנים; מה הדין כששכח ונכנס לשם בתפילין; מה הדין כששכח ושימש מיטתו בתפילין	קיח
ז	האם מותר להיכנס בתפילין לבית המרחץ או לבית הקברות	קיח
ח	האם יכול לשאת משאוי על ראשו והם עליו	קיט
ט	הרוצה לשמש מטתו כיצד ינהג אם יש בבית תפילין או ס"ת או ספרים אחרים; כשהניח התפילין כלי בתוך כלי - האם מותר להניחם מראשותיו כשאשתו עימו במיטה	קיט
י	דין קדושת כלי התפילין - כשהניח בהם התפילין או רק הכינם	קכ
יא	זמן הנחתן; האם מברך כשמניחן בין ברכות קריאת שמע; הנחתם והברכה עליהם כשמשכים לצאת לדרך; האם מניחים תפילין בשבת, יו"ט ובחול המועד; נישוק התפילין בהנחתם ובחליצתם	קכ
יב	באיזו יד מניחים אותן ומה מניחים תחילה	קכג
יג	דין אטר יד ימינו; מה דין שולט בשתי ידיו; לפי אילו פעולות נקבע באיזו יד מניחים	קכג
יד	מקום הנחתם על היד; היכן יעמדו הקשרים	קכד
טו	מקום הקשר ביחס לתפילה; המקום בפרק בו ניתן לקשור התפילה	קכד
טז	הברכה על תפילה של יד; האם צריכין לקשור התפילין בכל יום; האם מברכים גם על של ראש; טעם שינוי נוסח הברכות של יד ושל ראש; האם חוזר ומברך כשהותר הקשר בשל יד לפני הנחת של ראש או לאחריו; מקום הנחת התפילה ומקום הקשר	קכה
יז	מה הדין אם שח בין תפילה לתפילה; בשל איזו שיחה חוזר מעורכי המלחמה; כיצד מברך מי שאין לו אלא תפילין של ראש; האם צריך לכסות התפילין; האם מברכים על תפילין שאולים	קכו
יח	האם מותר להניחן על בגד של ראש או על בגד של יד; דין הנחת של ראש על מצחו ושל יד על פס ידו; מקום הנחת הרצועות; חשיבות הכוונה בתפילין; מה הדין כשעשאה שלא כמצוותה	קכח
יט	כיצד חולצן; האם מברך בחליצתם	קלב
כ	כיצד מניחן בכליין ומדוע יש לכך חשיבות	קלב
כא	תפילה של ראש ושל יד - האם מעכבים אחד את השני	קלג
כב	האם עושין של ראש יד או להפך; מקור דין הקשרים בתפילין והאם יש בהם קדושה; כיצד עושים הקשר; האם מברכים בעשיית התפילין	קלד
כג	על איזה עור כותבים התפילין	קלה
כד	צריכין עבוד לשמן - הקלף, הרצועות והבתים בתחילת העבוד על ידי ישראל; כוונה בתחילת הכתיבה; בדיבור או אף במחשבה	קלה

כה	מקום הכתיבה בגויל ובקלף; דין השרטוט; הוצאת התיבות מפיו; הכוונה בכל הכתיבה ובכתיבת השמות; הטבלת הקולמוס בזמן כתיבת השם; כשדילג אות האם תולים אותה; כתיבת הפרשיות לפי הסדר; כשמצא אותיות מטושטשות האם יכול לתקנן; היקף האותיות בגויל, הקפדה על צורת האותיות ושתהיינה דבוקות לעצמן; גרירת סכין כשנגעו אותיות; טיפת דיו בחלל האות; כששינה צורת האותיות; כשהשמיט הסופר אות; כתיבת השם על מקום הגרר; קוצו של יוד; זיון על שעטנז גץ; צורת החית; סת"מ שכתבן מין; כתבן מי שאינו שייך למצוה; באיזו יד כותבים; הכנת הדיו; כתיבה על הקלף במקום הבשר; שין בעור של ראש; רבוע הבתים התפירה והאלכסון; כריכת הפרשיות; תפירה בגיד; עשיית המעברתא; הרצועות יהיו שחורות; הקשר בצורת דלת	קלז
כו	כריכת הפרשיות והנחתם בבתים של יד ושל ראש; מנין השטין בשל יד ובשל ראש; ראשי השטין בשל יד ובשל ראש; הקפדה על הפרשיות הפתוחות והסתומות בתפילין ובמזוזה; דין הפתוחה ודין הסתומה; שינה במלא ובחסר פסול; רשימת החסרות, המלאות והאותיות הגדולות; האותיות המתויגות; כתיבה על גבי נקב; הנחת גליון מלמטה, מלמעלה, בתחילה ובסוף; השיטות יהיו שוות; כריכה בשער ובמטלית; סדר כתיבת הפרשיות לכתחילה ובדיעבד; מידת רוחב הבית ומידת הגובה; המחלוקת בהנחת הפרשיות בבית בשל ראש ובשל יד, ההלכה והרוצה לצאת ידי כולם; העמדת הפרשיות במעומד	קמו
כז	הרצועות והבתים שחורים; כמה שינין בשל ראש, כמה רגלים בכל אחת והטעם לכך; מה פרוש שהחריץ צריך שיגיע למקום התפר; האם עושים השין בדפוס; דין התיתורה והמעברתא; הריבוע בבתים, ברצועות ובתפירה; מנין התפירות ומאיזה טעם; האם צריך להעביר החוט בין הבתים; תפירות שנפסקו בתפילין חדשות וישנות; רצועה שנפסקה; אורך הרצועות; דין קשר של תפילין; פירוש "וראית את אחורי"	קנה
כח	ממי לוקחים תפילין	קס
כט	אחת לכמה זמן יש לבדוק התפילין; מי שיש לו תפילין ישנות ואין מי שיודע לבדוק ולתפור - האם יכול להניחן או לא	קס
ל	חשיבות מצות התפילין	קסב

ז. דין קדיש ופירושו
ובו י' סעיפים

א	מה הדין אם הפסיק בין "ישתבח" לקדיש; למה נתקן בלשון ארמי	קסג
ב	אמירת פסוקים כשהחזן אומר קדיש; עניית אמן ו"יהא שמיה רבא"	קסה
ג	הפסקות בתפילה בדיבור שהחמירו בהן מאד	קסו
ד	למה נהגו להתנועע ולקום מעט בעניית הקדיש וברכו	קסז
ה	כמה תיבות יש בעניית הקדיש; מה פירוש "בכל כוחו"	קסח
ו	מה נכלל במנין הכ"ח תיבות בעניית הקדיש	קסח
ז	מנין התיבות והאותיות שיש בעניית "אמן יהא שמיה רבא"	קסט
ח	היכן וכמה פעמים עונין "אמן" בקדיש; מתי כורע החזן בקדיש	קסט
ט	העובר אחר בית הכנסת או בחצרות ושמע קדיש או ברכו או קדושה - האם יענה עמהם; נשים העומדות בבית אחר - האם יכולות לענות על קדיש או ברכו או קדושה	קע
י	פירוש הקדיש ומקורותיו; מדוע חלקו בעברית וחלקו בארמית	קעא

ח. דין ברכו וברכות שלפני ק״ש ואחריה
ובו ד׳ סעיפים

א	האמירה והענייה של החזן והשומעים; למה תקנו לומר בלשון ״ברכו״ ולא ״נברך״	קעח
ב	ביאור לשון הברכות וסדר הברכות שלפני ק״ש בערבית ושחרית; דין המשנה פתיחת הברכות מברכה ראשונה לשניה; דין הסומא בברכת ״יוצר המאורות״	קעט
ג	אם הקדים ברכה שניה לראשונה בין בערבית בין בשחרית - האם יצא; שינה את תחילת הברכה הראשונה או סופה בבוקר או בערב - האם יצא; מדוע אומרים בבוקר ״אמת ויציב״ ובערב ״אמת ואמונה״	קפג
ד	ענין הווין שבתחילת ״אמת ויציב״	קפד

ט. דין קדושה מיושב
ובו ו׳ סעיפים

א	האם נאמרת ביחיד	קפו
ב	מדוע תקנו קדושה ביוצר	קפז
ג	למה לא תקנו לומר קדושה בערבית	קפח
ד	מספר האזכרות והתיבות בקריאת שמע; טעם לאומרים ״אל מלך נאמן״ וטעם לדעה שאין אומרים אותו	קפט
ה	למה נתקן ״בשכמל״ו״ וכיצד נאמר	קצ
ו	האם קורין קריאת שמע בלחש	קצא

י. הלכות קריאת שמע
ובו מ״ו סעיפים

א	מתי קוראים את שמע ומה קוראים; לפי איזה סדר קוראים הפרשיות; מדוע קוראים פרשת ציצית בלילה	קצב
ב	זמן קריאתה בערבית; מדוע הקדימו קריאתה בבית הכנסת אף שצריך לחזור ולקרותה בזמן	קצב
ג	דעת הסוברים שניתן להקדימה לכתחילה בבית הכנסת קודם זמנה	קצד
ד	מהו הזמן הנקרא לילה	קצה
ה	עד מתי זמן קריאתה בערבית; האם אומר ״השכיבנו״ כשאיחר קריאתה; זמן קריאתה בשחרית; עד מתי מברכים ברכותיה בשחרית	קצה
ו	קריאתה ואמירת ברכותיה קודם זמנה לכתחילה ובשעת הדחק; כשמשכים לדרך האם חושש לסמיכת גאולה לתפילה	קצז
ז	הכונה בקריאת שמע, ומה הדין כשלא התכוון	קצח
ח	כיצד קורין אותה - מעומד או מיושב	קצח
ט	ההולך בדרך כיצד יקראנה	קצח
י	מי שאנסתו שינה בלילה - האם מעירין אותו לקרותה	קצט

יא	מי שעוסק במלאכתו - האם מפסיק לקרותה; מה צריך לעשות במצבים שונים כדי לכוון בקריאת שמע	קצט
יב	העוסק בתורה, בצרכי צבור, בסעודה, במרחץ, בתספורת או בדין והגיע זמנה - האם יפסיק או יגמור מלאכתו; האם יש הבדל בין הפסקה לצורך מצוה מדאורייתא או מדרבנן	ר
יג	מי שירד לטבול והגיע זמן קריאתה - מה יעשה	ר
יד	היה קורא בתורה והגיע זמן המקרא - האם צריך לחזור ולקרוא; מה הדין ביחס לברכותיה	רא
טו	אילו תנועות אסור לעשות כשקורא	רא
טז	אמירה בלב, הנעה בשפתים, השמעה באוזן - מתי יוצא	רא
יז	כיצד מדקדק באותיותיה והתיבות שצריך להפריד זו מזו; מה הדין כשלא דקדק	רב
יח	שמע ישראל - באילו הברות מאריכין ובאילו לא; מה יש לכוון באמירתו; אין ענין בנענוע הראש	רד
יט	יכול לקרוא בכל לשון שמבין ובלבד שידקדק באותה לשון; הבחנה בענין הלשון בין יחיד לצבור; הסבר דברי ר׳ יוחנן שאין מלאכי השרת מכירין ארמית	רו
כ	קראה למפרע או הקדים פרשה לפרשה - האם יצא	רח
כא	הקורא מילה או פסוק פעמיים בצבור או ביחיד	רח
כב	אמירת הלל, תקיעת שופר, קריאת מגילה וקריאת שמע לסירוגין - האם יצא	רט
כג	לא קראה בשחרית - האם יש לה תשלומים בערבית, וכן מערבית לשחרית	רי
כד	דין ספק קרא קריאת שמע; ספק אמר ברכותיה; ספק אמר ״אמת ויציב״	רי
כה	קרא וטעה לאיזה מקום יחזור - כשיודע היכן טעה וכשמסופק	ריא
כו	שאלה באמצע הקריאה בשלום אדם משום הכבוד או משום היראה	ריא
כז	אילו דברים שבקדושה מותר לענות בתוך הקריאה; כשעומד ב״אמת ויציב״ - האם ישתוק וימתין לקדושה, לקדיש ולברכו; מה הדין כשנמצא בין גאולה לתפילה	ריב
כח	אילו הם בין הפרקים	ריג
כט	האם יכול להפסיק בין ״אלקיכם״ ל״אמת ויציב״	ריג
ל	חובת רחיצת ידים לפני קריאת שמע ואמירת דברים שבקדושה; מה הדין כשאין לו מים והזמן עובר	ריד
לא	באילו מקומות אסור לקרותה או לומר דברים שבקדושה; מה דין דברים של חול בלשון הקודש; מה דין הכינויים; אמירת הלכות במקום שאסור לקרותה; אפרושי איסורא באותם מקומות; דברים שנקרא עליהם עובר על דברי חכמים	ריד
לב	כמה ירחיק מצואת אדם או שאר בעלי חיים משום הריח; מה הדין במי רגלים; דין צואת קטן ומי רגלים שלו כשאינו אוכל כזית דגן בכדי אכילת פרס; דין צואה יבשה ומי רגלים שנבלעו בקרקע; כשהצואה נראית ביום או בלילה; כפה כלי על הצואה ועל מי הרגלים; מחיצת זכוכית בינו לצואה; עומד בסנדלו על גומה שיש בה צואה; דין צואה על בשרו, על ידיו ובאותו מקום	רטז
לג	דין ריח רע שיש לו עיקר ושאין לו עיקר; דין גרף של רעי ועביט של מי רגלים	רכ
לד	דין צואה עוברת; דין פי חזיר; ביטול צואה כלשהי	רכא
לה	הקורא ומים שותתין לו על ברכיו - מה יעשה, והאם צריך לחזור ולקרות; הקורא והגיע למקום הטנופת מה יעשה; נסתפק בבית או באשפה אם יש שם צואה או מי רגלים	רכא

לו	איסור קריאה כנגד הערוה - ערות גוי או קטן, מאחורי מחיצה של זכוכית, באיזה אבר מהאשה יש דין ערוה, שער האשה, האם יש הבדל בין אשתו לאשה אחרת	רכב
לז	איסור הקריאה כנגד ערות עצמו; איסור קריאה או ברכה כנגד הערוה באשה עצמה	רכג
לח	הישן בטליתו היכן יחצוץ בטלית כדי לקרוא; מה הדין בשנים הישנים בטלית אחת	רכד
לט	איש ואשתו במטה ובשרם נוגע - האם יכול לקרוא; כשנמצא עם בניו ובנותיו במטה ובשרם נוגע - עד מתי דינם כקטנים ומותר לקרוא; הדעה המצריכה הוצאת הראש והדוק הבגד	רכד
מ	פטור נשים, עבדים וקטנים מקריאתה; דין חתן הטרוד לדבר מצוה; דין האונן על המת עד הקבורה והמשמר את המת	רכה
מא	האם מוציאים המת סמוך לזמן ק"ש; מה הדין אם הוציאוהו והגיע זמן הקריאה	רכו
מב	כשמתעסקים בהספד - האם מפסיקים לקרותה; כיצד נוהגים לפני הקבורה כשהמת אינו מוטל לפניהם והאבל נמצא	רכז
מג	דין האבלים בקריאת שמע לאחר הקבורה ולפני עשיית השורה	רכז
מד	דין העומדים בשורה בקריאת שמע	רכח
מה	מי שהוא פטור ורצה להחמיר עליו - בקריאת שמע ובתפילה	רכח
מו	דין בעלי קריין - בתורה ובקריאת שמע; השמעת הקול בקריאת שמע על ידי שליח הציבור; דין יחיד שכבר קרא ושמע את הצבור קוראים; הרהור בעשרת הדברות הרמוזים בקריאת שמע; מדוע בטלו אמירת עשרת הדברות בכל יום	רכח

יא. הלכות תפילה

ובו קי"א סעיפים

א	חובת סמיכת גאולה לתפילה וטעמה	רל
ב	אם מותר לומר בין גאולה לתפילה שום פסוק לבד מ"ה' שפתי" בכל אחת מהתפילות	רל
ג	טעם לג' פסיעות לפניו קודם שיתפלל	רלא
ד	כונת הרגלים בתפילה - כיצד, ומהיכן נלמדה	רלא
ה	לא יהיה דבר חוצץ בינו ובין הקיר - מקור ההלכה, מהו דבר החוצץ	רלב
ו	דין העובר לפני המתפלל	רלב
ז	איסור התפילה לפני רבו, אחריו ובצידיו; מה הדין כשמתפללים בציבור; כיצד נותן שלום לרבו	רלב
ח	תחילת התפילה; כנגד מה תקנו שם בן ד' אותיות בי"ח ברכות התפילה	רלד
ט	כנגד מה תקנו י"ח ברכות בתפילה; וכנגד מה תקנו ברכת "ולמלשינים"	רלד
י	איסור הגבהת הקול בתפילה ומניין נלמד	רלד
יא	איסור אכילה, שתיה ועשיית מלאכה לפני קריאת שמע ותפילה	רלה
יב	מי שאכל באיסור - האם יכול להתפלל	רלה
יג	יציאה לדרך קודם התפילה	רלה
יד	נתינת שלום לחברו קודם שיתפלל - מתי נאסרה ובאיזה אופן הותרה; האם האיסור חל גם כשאינו כורע; מקור המנהג לתת שלום לאחר אמן של "הא-ל הקדוש"	רלה

טו	דעות נוספות בענין אמירת שלום ואכילה קודם התפילה; שתית מים לפני התפילה בחול ובשבת; הרעב והצמא עד שאינו יכול לכוון - האם יכול לאכול ולשתות קודם התפילה	רלו
טז	האם מותר להתפלל ולקרוא קריאת שמע בלא חגורה כשאין לבו רואה את הערוה; מתי נאסרה נגיעה בידיו בבשרו או בכנה או בפרעוש; באילו מקומות הותרה הנגיעה	רלח
יז	מי תיקן סדר ברכות שמונה עשרה, ועל מה נתקנו על סדר זה; מי תקן ברכת "ולמלשינים" ומדוע; מדוע אין שֵם מלכות בכל י"ט הברכות; האם יש שם מלכות בברכת האבות; מספר התיבות והאותיות של ברכה זו והמשמעות לכך	רלט
יח	גר המתפלל - האם אומר "אלוקינו"	רמ
יט	כמה קילוסים אומרים בברכת האבות	רמא
כ	ביאור סמיכות הברכות וכמה תיבות יש בכל ברכה; האם אומר היחיד "לדור ודור" בקדושת השם; ביאור "ואישי ישראל ותפילתן" בברכת העבודה; מדוע מתפללים ג' פעמים על השבת העבודה; חשיבות ברכת ההודאה; מדרש על ברכת כהנים; מה אומרים כשאין בצבור כהן; האם אומר היחיד "ברכנו בברכה"; אחרי חתימת "שים שלום" אסור לספר בשבחו של הקב"ה; האם אפשר לומר וידוי גדול לאחר "שים שלום"; הסבר סדר הברכות לפי סדור מלאכי השרת	רמב
כא	על מה נהגו לומר אחר התפילה "אלקינו יחד שמך" וכו', "אלקי נצור" וכו'	רנו
כב	באיזה מקום יאמר "יהיו לרצון"	רנו
כג	האם צריך לומר "יהיו לרצון" לפני התחנונים או גם אחריהם	רנו
כד	הפסיעות לאחר התחנונים, והכריעות שעושה כשנותן שלום לשמאלו ולימינו	רנז
כה	האם עומד במקומו אחרי שאמר "עושה שלום" או חוזר למקומו, ואם כן מתי - הדין ביחיד ובשליח צבור	רנז
כו	האם אומר "עושה שלום" בשמאלו או יאמר "עושה שלום" ויכרע	רנט
כז	טעם לג' פסיעות לאחריו	רס
כח	כיצד יעשה הפסיעות, ואיזו רגל יפסיע תחילה	רס
כט	כמה כריעות יש לעשות בכל התפילה; מתי כורע ומתי זוקף	רסא
ל	כיצד כורע בתפילה לכתחילה וכשקשה לו; מה דינו של מי שלא כרע כהוגן במודים; מדוע כורעים באבות ובהודאה	רסא
לא	מנהג השחיה בראש השנה ויום הכפורים; היתר הירושלמי לשחות בכל התפילה; המקור לי"ח ברכות מתפילת חנה	רסג
לב	חמשה דברים המעכבים את התפילה; האם צריך לחזר אחר מים או לא, ומה הדין כשלא מצא מים; באילו תפילות מספיקה רחיצת ידים ומתי יש לרחוץ איברים נוספים; דין בעל קרי מתקנת עזרא ולהלכה למעשה - בבריא, בחולה, בזב שראה קרי ובנדה שפלטה שכבת זרע; האם יכול בעל קרי להחמיר ולטבול ביום הכפורים; ברכה על טבילת בעל קרי ונדה; העומד בתפילה ונזכר שהוא בעל קרי	רסה
לג	כיסוי הערוה והלב לכתחילה; מה הדין בדיעבד	רסז
לד	טהרת המקום - מקום בחזקת טהרה, הרחקה מצואה, מי רגלים, ערוה ומת; הדין כשהתפלל ומצא צואה; ביטול צואה	רסז
לה	זהירות בדברים החופזים כגון צריך לנקביו, גיהוק, פיהוק ורוק; הדין בדיעבד כשהתפלל והיה צריך לנקביו; מה יעשה כשנזדמן לו רוק	רסח
לו	מה יעשה כשיצא רוח מלמטה או כשמי רגלים שותתין; מתי צריך לחזור לראש; הפסקה אחרי התפילה להטלת מים או לרקיקה	ער

לז	כונת הלב - לכתחילה ובדיעבד מה מעכב ומדוע; כוונה בעיקר בחתימת הברכות	רעב
לח	מהו עיון תפילה ומה שכרו	רעד
לט	התפלל בלא כונה ומצא עצמו ב"שומע תפילה" - מה יעשה	ערה
מ	מי שדעתו משובשת באיזה ענין - האם יתפלל; כשנאנס ולא התפלל זמן רב - האם יכול להשלים; מה יעשה כדי שיכוון ליבו	ערה
מא	כיצד ינהג ביציאה מבית הכנסת	רעז
מב	האם יכול להניח חבירו יחיד בבית הכנסת כשהוא מתפלל	רעז
מג	שכור או שתוי - האם יתפללו לכתחילה; מה הדין בדיעבד אם התפללו; ח' דברים שצריך לכתחילה להזהר בהם בתפילתו; כיצד עומד להתפלל, ממה להימנע ובמה יתכונן לתפילה	רעז
מד	כיצד ינהג בתפילה המצוי בספינה או בעגלה או חולה; דין הרעב והצמא	רעח
מה	כיצד ינהג הרוכב - כשרוכב יחיד או בשיירה; דין תפילה במי שיושב לפני מקחו ומתירא מפני גוים; מה עדיף תפילה בהליכה בישוב הדעת או תפילה בעמידה; המשכים לצאת האם עדיף שיתפלל מעומד אף שלא יסמוך גאולה לתפילה	רעט
מו	תפילה נוכח בית המקדש - כשמצוי בחוצה לארץ, בארץ ישראל או בירושלים; כיצד יכוון הסומא או מי שאינו יכול לכוון הרוחות	רפ
מז	תיקון הגוף - ברגליו, בעיניו ובלבו; כיצד מניח ידיו בתפילה; מה טעם הנחה זו של הידים והרגלים	רפא
מח	תיקון המלבוש - שיהדר בלבוש ולא יעמוד באופן בזוי; האם אסור ללכת בגלוי ראש, ומה דין הנכנס כך לבית הכנסת	רפב
מט	האם יכול לאחוז משהו כשמתפלל - דבר קודש או חול, לולב בחג; מה יעשה כשיש משאוי על ראשו	רפב
נ	תקון המקום - היכן עדיף להתפלל, והיכן לא רצוי; האופן שאסור להתפלל מאחורי בית הכנסת	רפג
נא	איסור הישיבה בצד המתפלל - כמה יש להרחיק; באילו מצבים מותר לשבת שם	רפג
נב	איסור העמידה לתפילה במקום גבוה - מהו מקום גבוה, באילו תנאים הדבר מותר; דין החזן; דין האומנים העושים בראש הכותל או האילן; שלא להתפלל בבקעה; להתפלל בבית עם חלונות	רפה
נג	השויית הקול - גובה הקול בבית ובבית הכנסת; ייחוד המקום לצבור וליחיד; בשעה שהצבור מתפללים	רפו
נד	הכריעה והשתחויה - חמש הכריעות; מתי משתחוה	רפז
נה	האם ובאיזה מקרה מותר לעבור אחרי ב"ה בשעה שמתפללין	רפז
נו	האם יכול להאריך בתפילתו בתפילת יחיד או בצבור; באילו ברכות אסור להוסיף, וכיצד מוסיף ביתר הברכות	רפז
נז	האם יכול שליח הצבור להוסיף פיוטים בתפילה ואף בראשונות ואחרונות; מדוע אין עוברים בהוספת הפיוטים על האיסור להאריך במקום שאמרו לקצר	רפח
נח	היתר אכילה ועשיית מלאכה קודם תפילת המוסף או תפילת המנחה - איזו אכילה התירו לפני מוסף ואיזו לפני מנחה	רצ
נט	האם יכול ליכנס למרחץ או להסתפר קודם זמן התפילה	רצא

ס	התחיל במלאכה קודם זמן תפילה והגיע הזמן האם יפסיק ויתפלל או יגמור; מה הדין לפני תפילת שחרית	רצא
סא	העוסק בתורה - האם יפסיק ויתפלל; מה דין העוסק בצרכי רבים	רצא
סב	מפני נחש, עקרב ואנס - האם מותר להפסיק תפילתו	רצב
סג	מי שהפסיק מפני אחת מאותן סכנות להיכן יחזור - כששהה כדי לגמור כולה או פחות, האם יש הבדל בין הברכות; מה ההבדל בין מקרים אילו למים שותתים על ברכיו	רצב
סד	נשים ועבדים וקטנים - האם חייבין בתפילה ומדוע; דין המלוין את המת	רצג
סה	מעלת תפילת הצבור	רצד
סו	מי שיש לו בית כנסת בעירו ואינו הולך לשם; מה הדין כשאינו יכול ללכת	רצד
סז	כיצד מגיע לבית הכנסת וכיצד יוצא	רצד
סח	כניסת שני פתחים לפני התפילה - מה הכוונה	רצה
סט	האם מותר להקדים תפילתו לתפילת הציבור - בבית הכנסת ומחוצה לו; מה הדין כשהשעה עוברת	רצה
ע	האם חייבין תלמידי חכמים ללכת לבית הכנסת	רצו
עא	כיצד נערכת תפילת הצבור; האם העשרה כוללים את השליח צבור	רצו
עב	מניין שמתפללים בהרמת קול; אמירת "מזמור לאסף" פעמים בלחישה ופעמים בקול רם	רצו
עג	האם מצרפים קטן למנין; מניין שבן י"ג חייב במצוות	רצז
עד	אילו דברים בתפילה צריכים עשרה; פירוש "פורסין על שמע"; "פורסין על שמע" - גם בערבית או רק בשחרית; התחילו בעשרה והלכו מקצתם - האם ניתן להמשיך ומה היחס לעוזבים	רחצ
עה	האם צריכים שיהיו כלם במקום אחד; מניין שיש צורך בעשרה; מניין שלא יהיו במצטרפים נשים, עבדים וקטנים	ש
עו	צרוף מיעוט לרוב עשרה בחצר שנפרצה במלואה לחצר אחרת; לענין מה אמרו שאף "מחיצה של ברזל אינה מפסקת" וכו'	שא
עז	חצר קטנה שנפרצה לגדולה ויש צואה בקטנה - האם אפשר להתפלל בגדולה	שא
עח	התכונות הרצויות לשליח צבור; צריך להתכונן לתפילה; חשיבות הכוונה בתפילתו; עונשו כשאינו הגון ושכרו כשהוא הגון; סרוב לפני שיגש; יקדש עצמו לפני שיגש; דקדוק בשנותיו; שלא יהיה עלג	שא
עט	מי יוצא בתפילת ש"ץ - במשך השנה ובימים הנוראים; האם יחיד מוציא חברו בתפילה אף שהשני אינו בקי	שז
פ	במקומות שמעמידים שני חזנים - באיזה מקום יתחיל השני	שח
פא	באילו תפילות יש חזרת הש"ץ, ומה טעמה	שט
פב	שכר העונה "אמן" בחזרת הש"ץ; שיחה בשעת חזרת הש"ץ; באיזו תפילה עונין קדושה; ציון הם ישראל	שט
פג	טעם למה יש המנשאים עצמם בשעת קדושה; האם מותר לדבר בזמן הקדושה	שט
פד	דין מודים ומודים דרבנן; נוסח מודים דרבנן; האם שוחים במודים דרבנן תחילה וסוף; האם מסיימים אותו בברכה	שיא

פה	מי שעמד בתפילה כשהש״ץ אומר מודים - האם מפסיק תפילתו, והאם שוחה; המתפלל בצבור לא יתחיל אלא אם יוכל לגמור קודם שיגיע ש״ץ למודים; דין האומר ״מודים מודים״	שיב
פו	מי שאינו יודע להתפלל וסומך על הש״ץ - האם צריך לעשות ג׳ פסיעות אחר תפילת ש״ץ; ש״ץ שלא התפלל לפני כן בלחש, או שהתפלל קודם - האם עושה ג׳ פסיעות לאחר תפילתו בקול	שיג
פז	דעות נוספות בענינים הנ״ל	שיג
פח	מדוע אין חוזרים תפילת ערבית בקול רם	שיד
פט	למה תקנו ברכת מעין ז׳; האם נאמרת ביחיד או רק על ידי הש״ץ	שטו
צ	טעם למה עושין בתי כנסיות בשדות; האם בברכת מעין שבע הנאמרת בשבת במועד מזכירים ענין המועד; מה הדין באמירתה בליל ראשון של פסח שחל בשבת; מה דינה כיום שאין עם בשדות ואין סכנה	שטו
צא	הנכנס לבית הכנסת ומצא שהחלו להתפלל מה יעשה; כשמתפלל עם הש״ץ - האם יאמר כל סדר קדושה, והאם יאמר ״לדור ודור״	שטז
צב	כשעומד בתפילה - האם יפסיק תפילתו באמירה או בשתיקה לענות קדיש או קדושה או ברכו; מה הדין כשסיים ברכת ״השלום״; מה הדין בתפילות שמתפלל מיושב; כששח בתוך שמונה עשרה - להיכן חוזר	שטז
צג	צבור שהתפללו או יחידים ולא שמעו קדיש או ברכו או קדושה - מתי יכולים לעמוד למנין לומר דברים אילו; האם יכולים לעמוד למנין בשביל אחד שלא התפלל, ומי צריך אז להיות הש״ץ	שיח
צד	באותו ענין - האם יכולים לעמוד למנין בשביל אחד שלא התפלל, ומי צריך אז להיות הש״ץ	שיט
צה	טעם לאמירת ברכו אחר התפילה, והיכן אומרים אותו; מנין התפילות הקבועות בכל יום, ובתענית, וכנגד מה הן נאמרות; דין תפילת נדבה - האם צריך לחדש בה משהו, באלו ברכות ניתן לחדש, האם הצבור יכולים להתפלל תפילת נדבה, האם ניתן להתפלל מוסף בנדבה, האם ניתן להתפלל בשבת ויו״ט תפילת נדבה; עצם חובת התפילה וזמני התפילות - מדאורייתא או מדרבנן; זמן תפילת שחרית, מנחה, ערבית, מוסף, מוסף בראש השנה ותפילת נעילה	שיט
צו	מי שהתפלל תפילה קודם זמנה - האם יצא; מה הדין בשחרית משיעלה עמוד השחר, ובערבית קודם ששקעה החמה	שכד
צז	לא התפלל אחת התפילות בטעות או שכח או הזיד - האם יש לה תשלומין, ובאיזה מקום ישלימנה; מה הדין כשהפסיד שתי תפילות; מה דין כשהפסיד תפילת מוסף; כשהיו לפניו תפילת מוסף ותפילת מנחה - איזו מהן יקדים; הקדים מוסף לשחרית - האם יצא	שכה
צח	טעה בראשונות או באמצעיות או באחרונות - להיכן חוזר; מה דין הש״ץ שטעה בתפילת הלחש	שכז
צט	ש״ץ שטעה ונבהל - האם יעמוד אחר תחתיו, ומהיכן יתחיל האחר; מי שנסתפק אם התפלל; תפילת נדבה בשבת ויו״ט	שכח
ק	מי שעמד בתפילה ונזכר שהתפלל - האם יכול להמשיך כתפילת נדבה	שכט
קא	מה דין טעה והתפלל של חול בשבת; מה הדין כשנזכר בתוך התפילה	שכט

קב טעה בימות הגשמים ולא אמר מוריד הגשם, או בימות החמה שאמר מוריד הגשם, או שלא אמר שאלה ב"ברכת השנים" - מתי חוזר ומתי משלים; מה דין נסתפק אם הזכיר אם לאו - בגשם, בטל, בראשי חודשים, בחול המועד, בשבת וביו"ט; האם יכול לומר מראש את הנוסח הנכון תשעים פעם כדי שלא יצטרך לחזור **של**

קג טעה ולא אמר הבדלה בחונן הדעת, "על הניסים" בחנוכה ובפורים, "עננו" בתענית, "יעלה ויבוא" בר"ח ובחולו של מועד, לא אמר "המלך הקדוש" ו"המלך המשפט" בי' ימי תשובה - האם חייב לחזור; כשאינו חייב לחזור - האם כשרוצה יכול לחזור; מדוע לא תקנו ברכה מיוחדת למקרה ששכח כמו שתקנו בברכת המזון; ש"ץ ששכח לומר "עננו" - האם חוזר; האם יש סדר לברכות שמונה עשרה; האם יש הבדל בדין שכח "יעלה ויבוא" בין הלילה הראשון של ראש חדש ללילה השני; אם אמר ש"ץ "יעלה ויבוא" בתפילת הלחש - האם צריך לחזור כששכח בתפילה בקול **שלד**

קד מה משנים בתפילה בי' ימי תשובה, והטעם לכך; אם טעה ולא אמר התוספות והשינויים - האם חוזר ולהיכן חוזר; האם גם הש"ץ חוזר בכל אותם מקומות; האם יכול היחיד כשטעה לסמוך על תפילת הש"ץ **שלט**

קה שכח ולא התפלל מנחה בשבת או ביו"ט - כשמשלים, באיזו תפילה אומר "אתה חוננתנו", ומתי מתפלל ערבית שלישית; מה הדין כשאמר בערבית 'אתה חוננתנו' פעמים; כנ"ל כששכח מנחה בערב ר"ח - כשמשלים בערבית לענין "יעלה ויבוא"; שכח "יעלה ויבוא" במנחה בר"ח; כנ"ל כשהתפלל במנחה בשבת או ביו"ט תפילת חול - האם משלים במוצ"ש; כשצריך להתפלל פעמים - כמה ישהה ביניהם **שמא**

קו מדוע אין מתפללין הברכות האמצעיות בשבת ויו"ט, ומה תקנו כנגדן; הברכות במוסף של ראש השנה; הזכרת השבת כשחל במועד בתפילה ובברכה, ואת מי מקדימים; התפילות בר"ח ובחוה"מ, וכשחלים בשבת; התפילה ביו"ט שחל במוצ"ש **שמג**

קז הימים שמבדילים בהם בתפילת ערבית באמירת "אתה חוננתנו"; האם אומרים "אתה חוננתנו" בתוך ברכת "אתה חונן" או במקומה; באילו תפילות אומרים "על הניסים" בחנוכה ובפורים **שמד**

קח תפילת "עננו" על ידי היחיד ועל ידי הש"ץ; מה מוסיפים בתפילה בתשעה באב ובאילו תפילות **שמה**

קט "מוריד הטל" ו"מוריד הגשם" - ממתי ועד מתי נאמרים, ומדוע; התחלת ההזכרה רק לאחר הכרזת הש"ץ; מתי אומרים "ותן טל ומטר" במקומות השונים; כשצריך באותו מקום מטר לפני זמן השאלה - היכן מבקשים, ומדוע דווקא שם; מדוע שונה זמן הזכרת הגשם מזמן שאלת הגשם **שמה**

קי מדוע הזכרת הגשמים היא ב"תחיית המתים" ואילו שאלת הגשמים היא ב"ברכת השנים"; כיצד מחשבים ששים לתקופה, ומתי באותו יום מתחילים לשאול **שמט**

קיא נוסח ברכת "הביננו", ובאיזה מצב אומרים אותה; האם אומרים אותה גם בימות הגשמים ובמוצ"ש ויו"ט כשצריך להוסיף בתפילה; נוסח תפילה קצרה, ומתי אומרים אותה; האם יש תקנה למי שלא התפלל מספר ימים **שנ**

יב. דיני התחינות והמזמורים שאומרים אחר שמונה עשרה

ובו ח' סעיפים

א מתי אומרים התחינות בתפילה, באילו תפילות ומדוע, מה אומרים; האם מותר לדבר בין התפילה לתחינה; ימים שאין נופלים בהם; הרוצה להחמיר וליפול בערבית - האם יכול; נפילה בראש השנה וביום כפור **שנב**

ב	האם מותר לאדם חשוב ליפול על פניו ומדוע; האם יש הבדל בין נפילה על עסקי הצבור או עסקי היחיד; האם מותר לו ליפול בשעה שאין הצבור נופלים; מדוע אין נוגעים בפנים בקרקע כשנופלים; מדוע צריך להיות מוטה על צד שמאל; מה אומרים כשקמים; הקדיש שאומרים אחר התפילה בשחרית ובמנחה ומדוע; מתי אומר קדיש שלם כשיש מוסף	שנד
ג	מדוע אומרים "תהלה לדוד" ג' פעמים ביום, ומדוע אין אומרים בערבית	שנז
ד	למה אומרים "למנצח"; מה אומרים בלחש ומדוע; פירוש "ואתה קדוש יושב"; פירוש "קדוש קדוש קדוש"; מדוע מתרגמים הפסוקים לארמית; מדוע לא אומרים במוצ"ש "ובא לציון"; מתי אומרים "שיר מזמור" (תהלים פג) ומדוע; האם אומרים אותו בקול רם או בלחש	שנח
ה	שיר של יום, הפסוקים והמזמורים שאומרים אחרי קדיש תתקבל לפי מנהג המקומות	שסג
ו	טעם לשיר של כל יום שהיו אומרים במקדש	שסד
ז	אמירת "מי כאלוקינו" ו"פטום הקטורת" בבוקר ובערב; אמירת "פטום הקטורת" דווקא מן הכתב; מדוע לא אומרים בערב "שיר של יום"	שסו
ח	אמירת "עלינו לשבח" בסיום כל תפילה; מדוע צריך לאומרו מעומד; יש בו רמז לשמו של יהושע בשם קטנותו	שסז

יג. דין מה שמוסיפין בשני ובחמישי אחר שמונה עשרה
ובו כ"ז סעיפים

א	טעם לתוספת התפילות והתחנונים בשני וחמישי; מדוע נתקנה תפילת "והוא רחום" ומי תקנה	שסט
ב	תקנת הווידוי וי"ג מדות; האם היחיד אומרן; מעלת י"ג מידות	שעא
ג	פירוש י"ג מדות ושאר העניינים שמוסיפין בהן; האם נאמרים בכל שני וחמישי; מנהג נפילת אפיים - מתי נופלים ומה אומרים בנפילה ואחריה; המנהג בחודשי ניסן ותשרי	שעג
ד	תקנת קריאת התורה בשני וחמישי וטעמה	שעט
ה	טעם לתקנת הקריאה בשני וחמישי יותר משאר הימים	שפ
ו	בבתי הכנסיות שאין להם מגדל ומתפללין לפני התיבה - מדוע הולך החזן להוציא התורה דרך ימין ומקיף לשמאל; כיצד נוהגים כשמתפלל לפני הארון	שפא
ז	מה אומר החזן ומה אומר הציבור בהוצאת הספר מן הארון; הגבהת הספר למעלה כשאומר "גדלו"	שפא
ח	על מה נהגו להגביה ספר ולהראות הכתב לעם; מה אומרים הקהל בהראותו להם; מנהג הנשים בראיית ספר התורה	שפב
ט	על מה נהגו הרבה בני אדם לעמוד על רגליהם בשעת קריאה או בשעת אמירת ברכו; האם מנהג זה מחייב	שפד
י	מדוע קורא כהן ראשון; מה הדין כשאין כהן	שפד
יא	לא היה כהן בבית הכנסת ועלה ישראל וקודם שהתחיל לברך נכנס כהן - מי יעלה	שפה
יב	כהן הקורא את שמע - האם יפסיק כדי לעלות לתורה	שפו
יג	כמה ימים בשנה קורין בתורה וכנגד מה נתקנו; כהן שנשתמד וחזר בו - האם עולה לדוכן; דין כהן הנטמא למתים או הנושא נשים בעבירה; הפסוקים שאומרים אחרי העליה לתורה	שפו

יד	האם מותר לעלות בלי שקראוהו; לא יקראו שניים בתורה; כהן שעלה האם יכול לקרוא; מי קורא את ההפטרה בתענית; מניין שאסור לאדם ליטול כל שררה לעצמו	שפז
טו	דין פותח ורואה לפני הקריאה; האם צריך לגלול הספר לפני הברכה הראשונה והאחרונה; האם צריך להפוך פניו בברכה כשהספר פתוח	שפט
טז	מה אומר המברך, מה עונה הציבור ומה עונה המברך; מדוע צריך המברך לומר בקול רם; מתי עונים השומעים את הנוסח השלם ומתי עונים רק "אמן" - בברכת התורה ובזימון	שצ
יז	כיצד מברך לפניה	שצא
יח	כמה פסוקים יקרא לכתחילה, ומה הדין בדיעבד כשקרא פחות; מדוע אין העולה קורא בקול	שצב
יט	מדוע צריך לאחוז בעמודי התורה כשקורא; מה אומרים לעולה כשמסיים, ומה המקור לכך	שצב
כ	כמה פעמים צריך לחזור על הפרשה לפני שעולה לקרוא בתורה או ללמד לתלמידים	שצג
כא	מה עושים כשאין העולה יודע לקרוא; ציבור שרק אחד מהם יודע לקרוא - כיצד נהגו בימי התנאים, וכיצד נוהגים בימינו	שצד
כב	כיצד יברך אחריה	שצה
כג	האם יענה אמן אחר ברכת עצמו	שצה
כד	כיצד מברך הצריך להודות, ומה עונים השומעים; מי הם הצריכים להודות; שיעור ההליכה בהולכי מדבריות המחייב ברכה; מי נחשב חולה הצריך להודות; הצריכים להודות - עוונותיהם גרמו להם; עד מתי מברכים הגומל	שצה
כה	בפני מי צריך להודות; האם דווקא אלו הארבעה צריכים להודות	שצח
כו	כמה פסוקים יש לקרוא בסך הכל; האם יכולים שני אחים או האב והבן לעלות לתורה זה אחר זה ומדוע	שצט
כז	דין הקדיש אחר קריאת התורה; אמירת "אשרי", "למנצח" וסדר קדושה - קודם שיחזירו הספר למקומו או אחרי החזרת הספר; בהחזרת הספר אומר החזן "יהללו"; מנהג נקיי הדעת שבירושלים ללוות התורה בהוצאת הספר ובהכנסתו	ת

עם הספר

מאת ראש ישיבת אור עציון, הרב חיים דרוקמן שליט"א

זכות גדולה נפלה בחלקה של ישיבתנו, הישיבה הגבוהה "אור עציון", להוציא לאור מחדש כרך נוסף מהספר "ארחות חיים" לרבינו אהרון הכהן מלוניל. ספר זה יוצא במכון התורני של הישיבה במסגרת ההדרת כתבי הראשונים. קדמו לו בסדר ההוצאה הכרכים העוסקים בהלכות שבת ועירובין ובהלכות פסח, אולם מבחינת סדר העניינים - הכרך הנוכחי הוא הפותח את הספר "ארחות חיים".

*

ספר "ארחות חיים" הוא רובו ככולו ספר הלכה. המחבר, שבסיס מרכזי לספרו הוא כנראה ספר היד החזקה לרמב"ם, אסף הלכות ממקורות שונים - מבבל, מאשכנז, מספרד ומפרובינציה, ואותן הלכות מקיפות תקופות שונות מימי הגאונים ועד לחכמים הקרובים לדורו כמו המהר"ם מרוטנבורג, רבינו פרץ והרשב"א.

יחד עם זאת, מצויים בין ההלכות ובתוך ההלכות המעשיות גם דברי מוסר, אמונה והגות.

כך בפתיחת הספר מביא רבינו את דברי ר' יצחק חסיד ושם הוא מרחיב להדגיש מה שצריך האדם מישראל להרגיש בקומו ממיטתו:

"בכל בקר בהקיצו משנתו יזדעזע ויהיה נרתע ומפחד מיראת הבורא יתברך, ויזכור חסדו אשר עשה לו ואמונתו אשר שמר, שהחזיר לו נשמתו שהפקיד אצלו, ויודה בלבו שהגדיל לעשות עמו, שחדש והחליף כחו. ובשומו הדברים בלבו תבער בו אהבת בוראו".

*

כאמור, גם בנושאים ההלכתיים המעשיים מזכיר רבינו ה"ארחות חיים" מושגים שיש מקום לעמוד על משמעותם הרחבה והעמוקה. ונביא כאן דוגמה למושג מעין זה:

ידועה מחלוקת ר' אליעזר ור' יהושע במשנה בראש מסכת תענית. דעת ר' אליעזר שמתחילים לשאול על הגשמים בתחילת חג הסוכות ביום טוב הראשון, ואילו ר' יהושע סובר שמתחילים לומר ביום טוב האחרון. טענת ר' יהושע כנגד ר' אליעזר היא שאין כלל מקום להזכיר את הגשם לפני היום האחרון של החג. וכך נאמר במשנה שם (ב, א) "אמר לו רבי יהושע: הואיל ואין הגשמים אלא סימן קללה בחג, למה הוא מזכיר?" ומצטט רש"י שם (ד"ה סימן) את הגמרא בסוכה (כח, ב) הממשילה את היציאה מהסוכה מחמת הגשם "לעבד שבא למזוג כוס לרבו ושפך לו קיתון על פניו, ואמר לו: אי אפשי בשמושך, כלומר: כשהגשמים יורדין לסוכה הכל יוצאין, ונראה שאין הקדוש ברוך הוא חפץ שנשתמש לפניו, ואמאי מתחילין להזכיר גבורות גשמים בחג, ונראה שהוא מתפלל שיבא מטר בחג?"

הטעם אם כן להימנעות מהזכרת הגשם בסוכות מיוחד לחג זה, בו יש שלילה מיוחדת בהזכרת הגשם.

בהלכות תפילה (סי׳ קט) דן ה״ארחות חיים״ בזמנים בהם אומרים משיב הרוח ומוריד הגשם ומתי אומרים מוריד הטל. ואומר שם רבינו אהרון הכהן:

״והמנהג שנהגו לומר מוריד הטל ביום ראשון של פסח, ומוריד הגשם ביום שמיני של סוכות. והטעם, כדי שיצאו כל המועדות בטל, לפיכך מתחילין ביום ראשון של פסח, ואין פוסקין עד יום שמיני של חג, לפי שהטל הוא סימן ברכה לעולם״.

מקור המנהג שמביא רבינו הוא בירושלמי תענית (ג, ב). הירושלמי מפרש שם את דעת ר׳ יהודה שהובאה במשנה לעיל בהמשך לדעת ר׳ אליעזר ור׳ יהושע. ר׳ יהודה אמר: ״העובר לפני התיבה ביום טוב האחרון של חג - האחרון מזכיר, הראשון אינו מזכיר. ביום טוב ראשון של פסח - הראשון מזכיר, האחרון אינו מזכיר״. לדעתו מתחילים להזכיר את הגשם במוסף של שמיני עצרת, ומפסיקים להזכיר הגשם במוסף של היום הראשון של פסח.

דעת ר׳ יהודה התקבלה להלכה. כך פוסקים הרמב״ם (תפילה ב, טו) והשולחן ערוך (קיד, א), וכך נוהגים למעשה. ומפרש הירושלמי את דעתו: ״ר׳ אבון בשם ר׳ יוחנן טעמא דר׳ יודה כדי שיצאו המועדות בטל מפני שהטל סימן יפה לעולם״. לדברי הירושלמי יש טעם אחד הן לאיחור הזכרת הגשם עד מוסף של שמיני עצרת, והן להקדמת הזכרת הטל במוסף של ראשון של פסח. הטעם הוא, שאנו מעוניינים להרבות במידת האפשר בהזכרת הטל, והסיבה לכך, שהטל הוא סימן ברכה לעולם.

ירושלמי זה הובא גם בספר האשכול (טו, א) ובספר המנהיג (עמ׳ פח), ומצאנו שדנו הרא״ש בתענית (סי׳ ב), הר״ן בתענית (ברי״ף א, ב ד״ה ירושלמי) וראשונים נוספים בדבריו. ומשמעות הדברים היא שלדעת הירושלמי, באופן כללי, הטל מבורך יותר מהגשם.

ויש מקום לשאול: במה מתבטאת הברכה המיוחדת בטל, שהרי אנו כמעט ואיננו חשים בתועלת הצומחת ממנו? זאת ועוד, מדוע ניכרת הברכה בטל יותר מאשר בגשם, שהרי אדרבה בלי ריבוי המים המגיע לעולם דרך הגשם, אין קיום לחי ולצומח?

אכן, מצאנו בגמרא ובמדרש שהטל יש בו צדדים חיוביים שאינם מצויים בגשם.

הגמרא בתענית (ד, א) מתארת דו שיח בין עם ישראל לקדוש ברוך הוא:

״אף כנסת ישראל שאלה שלא כהוגן, והקדוש ברוך הוא השיבה כהוגן, שנאמר (הושע ו, ג): ׳וְנֵדְעָה נִרְדְּפָה לָדַעַת אֶת ד׳ כְּשַׁחַר נָכוֹן מוֹצָאוֹ וְיָבוֹא כַגֶּשֶׁם לָנוּ׳.

אמר לה הקדוש ברוך הוא: בתי, את שואלת דבר שפעמים מתבקש ופעמים אינו מתבקש, אבל אני אהיה לך דבר המתבקש לעולם, שנאמר (שם יד, ו) ׳אֶהְיֶה כַּטַּל לְיִשְׂרָאֵל׳״.

מדוע אומרת הגמרא שהגשם לא תמיד מתבקש? תשובה מפורטת על כך מצאנו במדרש שיר השירים רבה (פרשה ח, ג) העוסק באותו דו שיח בין ישראל לקדוש ברוך הוא:

״אמר ר׳ איבו: שני דברים שאלו ישראל מלפני הקדוש ברוך הוא ולא שאלו כהוגן, עמדו הנביאים ותקנו על ידיהם. ישראל אמרו (שם ו, ג): ׳וְיָבוֹא כַגֶּשֶׁם לָנוּ׳, אמרו להן הנביאים:

לא שאלתם כהוגן, שהגשמים הללו סימן טירחות הן לעולם, יוצאי דרכים מצירין בהם, מפרישי ימים מצירין בהם, טחי גגות מצירין בהם, דורכי גיתות מצירין בהם, עומסי גרנות מצירין בהם, מי שבורו מלא מים וגתו מלא יין מצירין בהם, ואתם אומרים: 'וְיָבוֹא כַגֶּשֶׁם לָנוּ'? ועמדו הנביאים ותקנו (הושע יד, ו): 'אֶהְיֶה כַטַּל לְיִשְׂרָאֵל'".

רואים אנו אם כן שלפי הגמרא והמדרש ירידת הטל נעימה, בעוד הגשם מקשה ופעמים רבות אינו נוח.

מעלה נוספת בירידת הטל היא התמדתו ואי תלותו באף אחד, זאת למדנו מהירושלמי.

בירושלמי ברכות (ה, ב) מובאת תשובת ד' לקריאת השבר של אליהו כאשר בנה של הצרפית המארחת את אליהו בביתה מת (מלכים א, יז). אומרים חז"ל שהקדוש ברוך הוא עונה לו שאין אפשרות להחיות את בן הצרפית, משום שאליהו השבית הן את המטר והן את הטל. הגמרא מוכיחה שתחיית המתים תלויה בטל, וממילא כשאין טל אין דרך להחיות את המת.

בהמשך מביא הירושלמי (שם) את דברי ר' שמואל בר נחמני:

"בשעה שישראל באין לידי עבירה ומעשים רעים, הגשמים נעצרים. הן מביאין להן זקן אחד כגון ר' יוסי הגלילי והוא מפגיע בעדם, והגשמים יורדים. אבל הטל אינו יורד בזכות ברייה, מה טעם (מיכה ה, ו) - 'כְּטַל מֵאֵת ד' כִּרְבִיבִים עֲלֵי עֵשֶׂב אֲשֶׁר לֹא יְקַוֶּה לְאִישׁ וְלֹא יְיַחֵל לִבְנֵי אָדָם'".

הנה כי כן מוצאים אנו שתי תכונות טובות של הטל: הטל נעים הרבה יותר מהגשם, הטל גם תמידי ואינו תלוי במעשיו ומחדליו של האדם. ולפי התגובה של הקדוש ברוך הוא לבקשתו של אליהו בענין בן הצרפית, תחיית המתים גם היא תלויה ברדת הטל.

אולם עוד יש מקום להבין ביחס לתכונות אלה שגם אם הן אכן מאפיינות את הטל, בכל מקרה עדיין הגשם חשוב לכאורה לאין ערוך מהטל, כי בלעדיו אין צומח ואין חי!

ובכלל יש להבין, מה בכלל התועלת לטבע בעצם הטל? שהרי שתי התכונות: הנעימות והנצחיות, אין להן ערך אלא אם כן קיימת תועלת עצמית לטל.

ונראה לומר שאומנם במציאות הרגילה שלנו, אין אנו רואים בעינינו את מעלתו של הטל, אולם במציאות השלימה יותר, הטל יכול אף למלא את מקומו של הגשם.

לפני פטירתו, כאשר משה מברך את השבטים הוא פותח ואומר ליוסף (דברים לג, יג): "מְבֹרֶכֶת ד' אַרְצוֹ מִמֶּגֶד שָׁמַיִם מִטָּל וּמִתְּהוֹם רֹבֶצֶת תָּחַת". ומצאנו במדרש (ספרי דברים וזאת הברכה שנג; ילקוט שמעוני וזאת הברכה רמז תתקנח): "'ממגד שמים מטל' - שיהא טל מצוי לה בכל שעה".

לדברי המדרש יש אפוא צורות שונות של ירידת טל, ובמציאות המבורכת, ישנה ירידת טל במידה מרובה יותר.

ובמשמעות קרובה מצאנו בדברי הספורנו (שם) "'ממגד שמים מטל' - והנני מתפלל שברכתה תהיה גם כן מצד מגדנות המתבשלות בכחות השמים מטל גם בלי מטר". כלומר לדעת הספורנו יכול הטל למלא את מקומו של המטר.

והיה מקום להקשות על דברי הספרי ובעיקר על דברי הספורנו: וכי מה היתרון ברבוי הטל ובכך שהוא ממלא את מקומו של המטר, שלכאורה במה גדולה מעלתו של הטל מהמטר?

אולם לפי המדרשים שראינו בתחילת הדברים, שהטל נעים יותר והתמדתו גדולה יותר, אם כן עדיף לקבל את המים מן השמים בדרך של טל מאשר בדרך של מטר.

לפי זה נוכל להבין את תחילתו של הפיוט אותו אומרים בקהילות אשכנז בחג הראשון של פסח בתפילת הטל. נאמר שם: "טל תן לרצות ארצך", ויש לשאול, שלכאורה הטל ניתן בכל מצב, ומה אם כן אנו מבקשים?

ואכן ניתן היה לומר שהבקשה באה כדי למנוע את האפשרות שהטל יגרום לנזק.

במסכת סוכה (לז, ב; לח, א) עוסקת הגמרא בנענועין בלולב, ומפרשת הגמרא שמנענע מעלה ומטה "כדי לעצור טללים רעים". ובהמשך שם באותו ענין נאמר ששיירי מצוה מעכבים את הפורענות, והכוונה לנענועים שעוצרים "רוחות וטללים רעים".

באותו ענין מובא במסכת תענית (ג, ב; ד, א) שבימי אחאב כאשר אליהו נשבע שלא יהיה טל ומטר, לא נפסק הטל לחלוטין. לדברי הגמרא שם הטל המשיך לרדת, אלא שלא היתה בו ברכה.

ולכן ניתן היה לומר שבקשתנו בתפילת הטל היא, שהטל יהיה לברכה.

אולם לדברינו לעיל בהסבר הירושלמי, שיש יתרון לטל על הגשם, נוכל להבין שמשמעות הבקשה הן לטל מועיל ומבורך והן לריבוי של הטל.

ויש לציין תכונה נוספת שיש בה יתרון לטל על הגשם, ושגם עליה אנו מתפללים.

בהמשך אותו פיוט של תפילת הטל שהוזכר לעיל נאמר: "טַל יַעֲסִיס צוּף הָרִים. טְעֵם בִּמְאוֹדֶךָ מֶבְחָרִים". הכוונה כאן לטעם הטוב, שניתן לפירות על ידי הטל.

מהיכן למד הפייטן תכונה זו של הטל?

לעיל הבאנו את ברכת משה ליוסף בפרשת וזאת הברכה בה נאמר (דברים לג, יג): "מְבֹרֶכֶת ד' אַרְצוֹ מִמֶּגֶד שָׁמַיִם מִטָּל וּמִתְּהוֹם רֹבֶצֶת תָּחַת".

ופירש רש"י: "'ממגד' - לשון עדנים ומתק". והוסיף שם הרמב"ן: "שתהיה ארצו ממתק השמים שיהיה מן הטל". וכך מצאנו בקובץ מאורות הראיה לירח האיתנים (דרשות לשבת תשובה עמ' קפד) שם כתב מרן הרב קוק זצ"ל שהגשם בונה את גוף הפרי והטל נותן את טעמו.

מצאנו אם כן שעקרונית יש לטל את כל תכונות ההצמחה וההשקאה הקיימות בגשם, ובנוסף לכך יש לטל מספר מעלות מיוחדות הנותנות לו יתרון על הגשם בנעימותו, בהתמדתו, ובהקניית האיכות והטעם הטוב. נראה שבשל תכונות אלו נכתב בירושלמי שהביאו הראשונים וכן הכלבו וה"ארחות חיים", שהטל הוא סימן ברכה לעולם.

וכיון שעסקנו בצדדים התועלתיים של הטל, לא נימנע מלעמוד על פן נוסף המצוי בטל, והוא המימד הרוחני.

בדברי חז"ל מצאנו שהטל מהווה משל לדברים שברוח.

ברכת יצחק ליעקב פותחת בפסוק (בראשית כז, כח): "וְיִתֶּן לְךָ הָאֱ-לֹהִים מִטַּל הַשָּׁמַיִם וּמִשְׁמַנֵּי הָאָרֶץ וְרֹב דָּגָן וְתִירֹשׁ". ובמדרש דורשים זאת כמשל לדברים נעלים הקשורים לרוח. וכך נאמר בבראשית רבה (סו, ג): "'מטל השמים' - זה המן שנאמר (שמות טז, ד): 'וַיֹּאמֶר ד' אֶל מֹשֶׁה הִנְנִי מַמְטִיר לָכֶם לֶחֶם מִן הַשָּׁמָיִם', 'ומשמני הארץ' - זה הבאר, שהיתה מעלה להם מיני דגים שמנים יותר מדאי... ד"א: 'מטל השמים' - זו ציון שנאמר (תהלים קלג, ג): 'כְּטַל חֶרְמוֹן שֶׁיֹּרֵד עַל הַרְרֵי צִיּוֹן', 'ומשמני הארץ' - אלו הקרבנות... ד"א: 'מטל השמים' - זו מקרא, 'ומשמני הארץ' - זו משנה, 'דגן' - זו תלמוד, 'תירוש' - זה אגדה".

חכמי המדרש מסרבים כנראה לומר שברכת יצחק אבינו היא ברכה גשמית בלבד, לכן הם מפרשים את הברכה כרומזת לדברים שברוח, שיפלו בחלקו של זרע יעקב, וברכת הטל ליעקב נדרשת במסגרת זו.

ובאותו ענין אומר השפת אמת (בראשית תולדות תרנה ד"ה במדרש): "ובאמת מטל השמים ומשמני הארץ רומז לתורה שבכתב ושבעל פה והוא בחינת הנשמה והגוף".

וכאשר מזכירים את הטל כמשל לעניינים שברוח, דומה שהדוגמה הבולטת ביותר לכך היא ירידת הטל כהבעה לקשר המוחלט בין בורא העולם לעם ישראל.

לעיל כשעמדנו על מעלותיו של הטל, הזכרנו את הגמרא בתענית (ד, א) שעיקר ענינה הוא ההבטחה הנלמדת מהמקרא שיחסו של הקדוש ברוך הוא לישראל יהיה כמו הטל שמציאותו אינה פוסקת, "אבל אני אהיה לך דבר המתבקש לעולם, שנאמר (הושע יד, ו): 'אֶהְיֶה כַּטַּל לְיִשְׂרָאֵל'".

לעיל גם ציטטנו את הירושלמי בברכות (ה, ב) שלמד מהפסוק במיכה (ה, ו) שהטל נצחי ובניגוד לגשם אינו תלוי בתפילת האדם. פסוק זה עוסק בעם ישראל בין האומות שקיומו דומה לטל. "וְהָיָה שְׁאֵרִית יַעֲקֹב בְּקֶרֶב עַמִּים רַבִּים כְּטַל מֵאֵת ד' כִּרְבִיבִים עֲלֵי עֵשֶׂב". והמשך הפסוק: "אֲשֶׁר לֹא יְקַוֶּה לְאִישׁ וְלֹא יְיַחֵל לִבְנֵי אָדָם", מתייחס במפורש לנצחיותו של עם ישראל. אין כל תלות של עם ישראל אלא בקדוש ברוך הוא החפץ בקיומו הנצחי.

ועוד לפני כן אומר הירושלמי (שם) בשם ריש לקיש: "בשעה שעשה אברהם זקינך רצוני נשבעתי לו שאיני זז מבניו לעולם, מה טעם - 'לְךָ טַל יַלְדֻתֶיךָ', וכתיב בתריה: 'נִשְׁבַּע ד' וְלֹא יִנָּחֵם'".

הירושלמי לומד זאת מהמקרא בתהלים (קי ג-ד) המכוון לפי הירושלמי לאברהם אבינו שמילדותו התחבר אל הקדוש ברוך הוא: "מֵרֶחֶם מִשְׁחָר לְךָ טַל יַלְדֻתֶיךָ". ומהסמיכות של מקרא זה לפסוק: "נִשְׁבַּע ד' וְלֹא יִנָּחֵם אַתָּה כֹהֵן לְעוֹלָם עַל דִּבְרָתִי מַלְכִּי צֶדֶק", לומד הירושלמי שהקב"ה אינו זז מעם ישראל וילוה אותו לעולם.

ובמקומות נוספים מצאנו שהטל מהווה לא רק משל לדברים שברוח, אלא כתנאי למציאות הנעלה של תחיית המתים, מציאות המורכבת מגשם ורוח.

לעיל הבאנו את הירושלמי בברכות (ה, ב) שהקדוש ברוך הוא אומר לאליהו, כשהוא מבקש להחיות את בן הצרפית, שכל עוד אין טל לא יכולה להתקיים תחיית המתים. מציאות זו של תחיית המתים היא לכאורה חידוש במצב הפיזי ובמצב הרוחני המתרחש בעולם, והיא תלויה במציאותו של הטל.

ובמדרש (אליהו רבה ה) נאמר באותו ענין בדרשת הפסוק (ישעיהו כו, יט): "יִחְיוּ מֵתֶיךָ נְבֵלָתִי יְקוּמוּן הָקִיצוּ וְרַנְּנוּ שֹׁכְנֵי עָפָר כִּי טַל אוֹרֹת טַלֶּךָ וָאָרֶץ רְפָאִים תַּפִּיל": "לכך נאמר: 'הקיצו ורננו שוכני עפר', [שכיני] לא נאמר אלא שוכני עפר, אילו בני אדם שהן משכינין את עצמן ואת בשרן על העפר כדי ללמוד תורה, והקדוש ברוך הוא מביא עליהם טל אורות של אורה, ומושיבן בין ברכיו ומגפפן ומחבקן ומנשקן ומביאן לחיי העולם הבא, שנאמר" 'כִּי טַל אוֹרֹת טַלֶּךָ'" (ישעיה שם). טל האורות הוא המחיה את הצדיקים לעתיד לבוא, שלמדו תורה מתוך קושי וסבל.

ונראה שניתן להוסיף ולומר שכשם שהיחס בין עם ישראל לקדוש ברוך הוא מבוטא על ידי הטל, כך יש לבטא את היחס בין עם ישראל לאומות העולם. עם ישראל הוא עם הנצח בדומה לטל הקיים תמיד, ובזכות התורה המתקיימת בישראל מתקיים העולם כולו.

ויהי רצון שנזכה לריבוי של טל האורות כאן, עכשיו, ולעתיד לבוא במהרה בימינו.

*

בעבודה חשובה זאת של הוצאת הכרך הנוסף של ה"ארחות חיים" השלם, עסק צוות רבנים מהמכון התורני שבישיבתנו, ובראשם הרב שלום קליין שליט"א, ראש המכון, המנצח על כל מלאכת הקודש, שטרח ועמל להוציא מתחת ידו דבר מתוקן ושלם בתכלית הדיוק - ועל כך יבורכו כולם מן השמים.

ניסן התשע"ז חיים דרוקמן

מבוא לכרך א׳

מאת הרב שלום יהודה קליין

אשרינו שזוכים אנו בעזר בורא עולם יוצר כל להוציא כרך נוסף של ספר הארחות חיים מתורתו של רבנו אהרון ב״ר יעקב[1] הכהן מחכמי פרובינציה בתחילת האלף הששי. כרך זה כולל את ההלכות הפותחות את ספר הארחות חיים: הלכות תחילת היום, נטילת ידים, ציצית, תפילין ותפילה (עד הל׳ קריאת התורה).

את הכרך הראשון של הספר א״ח על עניני שבת ועירובין, זכינו להוציא בתחילת שנת תשנ״ו. היה זה הספר הראשון בכלל שיצא בהוצאת המכון תורני בישיבת אור עציון. הקדמנו שם הקדמה רחבה, העוסקת בעיקרה בקשר בין ספר הכלבו לא״ח, ובדברינו להלן אנו נסמכים על דברינו שם. באותו כרך הובא גם מבוא מקיף נרחב ויסודי ביותר של החוקר הגדול הרב פרופ׳ שלמה זלמן הבלין שליט״א, העוסק גם הוא בקשר בין הא״ח לספר הכלבו, מבוא זה מובא גם בפתח כרך זה.

כרך נוסף מספר חשוב זה, הכולל את הלכות פסח וההגדה של פסח עם פירוש רבינו אהרון הכהן, הוצאנו לקראת פסח תשס״ט.

רבינו ידוע בכל אתר כר׳ אהרון הכהן מלוניל, אולם מתברר שמקום לידתו ומגוריו בצעירותו היה בנרבונא, גם היא בפרובינציה. כיון שהשם לוניל הוצמד לשם רבינו במקורות השונים, הזכרנו אותו אם כי בסוגרים - (מלוניל).

רבינו חי רוב ימיו בפרובינציה וגורש ממקומו בגזירת פיליפ היפה בשנת ה׳ אלפים ס״ו, ועבר לאי מיורקה ושם השלים כנראה את ספרו. באותו מקום הכיר את ר׳ שם טוב פלכו אליו הוא מתייחס בכבוד גדול ומכנה אותו במספר מקומות: ״אדוננו מורנו ר׳ שם טוב״[2], תואר שאינו מצוי בספר ביחס לאדם אחר.

ספר הא״ח הודפס לראשונה בפירנצי שבאיטליה בשנת תק״י. בכרך זה מצויות ההלכות המקבילות לחלק אורח חיים בטור ובשלחן ערוך מהקימה בבוקר עד הל׳ חנוכה ופורים. חוקרים גילו שכנראה היה דפוס קדום יותר של הספר בשנת רל״ו, אך לא שרדו ממנו אלא דפים בודדים.

כמאה וארבעים שנה אחרי ההדפסה בפירנצי יצאו לאור חלקים נוספים מהספר. בשנת תרנ״ט הוציא ר׳ משה שלזינגר בברלין שני כרכים ובהם הלכות שלא הודפסו לפני כן, כרכים אלה

1. ר׳ משה שלזינגר במבוא לארחות חיים ח״ב בפרק על חיי המחבר. הרב פרופ׳ ש. ז. הבלין מבוא לארחות חיים להלן.

2. כן בהל׳ חמץ ומצה סי׳ נז, ליל פסח סי׳ ו, ועוד.

מבוססים על כתבי היד של החיבור. באותם כרכים מובאות ההלכות בעניינים המקבילים ליורה דעה אבן העזר וחושן משפט.

הכלבו והארחות חיים - ספרי ליקוט

ספר הכלבו וספר הא״ח הם ספרים דומים מאד הן בסדר הכללי של ההלכות, הן בתוכן ההלכות והן בחכמים המופיעים בספרים אילו.

שני הספרים הם לקט של דעות ראשונים. שמו של מחבר הכלבו לא הוזכר בשום מקום, אך הספר היה ידוע לראשונים, והלכות רבות ממנו הובאו בבית יוסף למרן ר׳ יוסף קארו, ומשם לשו״ע ולספרי הפסק. ספר הא״ח לעומתו היה ידוע הרבה פחות, אולם שם המחבר ידוע, והוא ר׳ אהרון בן ר׳ יעקב הכהן.

ר׳ אהרון הכהן כותב בהקדמתו לא״ח שלא קרא לספר על שמו משום ״שאין זה מקומי שיקרא שמי על ספר קובץ מדברי גדולים לקטתים אחד לאחד... שאין במלאכה הזאת שום שררה... אלא מלאכת הלבלר מעתיק מגילת ספר״, וכן בהמשך כותב הוא: ״ומאשר קצרה דעתי להבין דברי הגדולים... כתבתי דבריהם ככתבם וכלשונם והמשכיל יבחר לו״. ואכן דעתו של המחבר לא מוזכרת כמעט לאורך כל הספר.

לספר הכלבו לא כתב המחבר הקדמה.

ועל אף צניעותו המופלגת של בעל הא״ח הרי שכל המתעמק בשני הספרים הדומים כל כך אינו יכול שלא להתפעל מהאוצר הגדול של המקורות ההלכתיים המתגלה בספר זה.

ראוי גם לציין את הגיוון במקורות, ולהלן נפרט בענין זה יותר.

התנאים בהם נכתב הספר

נראה שאחד הדברים המעניינים ביותר והמעורר גם הוא התפעלות היא העובדה שהספר א״ח נכתב לפחות בחלקו בתנאים קשים ביותר.

וכך כותב המחבר בהקדמתו: ״נטרד מנוה כבוד. כמעט נטיו רגלי למעוד. עם הגולה אשר הגלתה. נדדתי ממעוני אל ארץ מאפליה. ארץ עיפתה וציה. היה מלוני צלמות ולא סדרים. יושבי על מדין בחדרים״.

ר׳ אהרון הכהן מתאר כאן את הגרוש האכזרי ממקומו לאי מיורקה, וכנראה שבתוך המהומה הגדולה הוא מצליח להמשיך בחיבור הספר. ופלא הוא כיצד הוא מצליח להביא ציטוטים מדברי קודמיו, האם הוא מצטט מהזיכרון, או שהצליח בדרך לא דרך לקחת איתו את כתבי היד של הראשונים, ולהעתיק מהם את ההלכות.

דעות החכמים שבספר

בסיס ההלכות בשני החיבורים, בכלבו ובא״ח, הוא דעת הרמב״ם ביד החזקה, אף בהלכות ששמו לא נזכר.

מלבד דעת הרמב״ם מוזכרים בספר חכמים משלושה איזורים מרכזיים: א) חכמי אשכנז וצרפת - רש״י, התוס׳, ר׳ יצחק מקורביל בעל הסמ״ק, רבי׳ פרץ, מהר״ם מרוטנבורג ועוד. ב) מקור נוסף להלכות - אזור פרובינציה, אזור מולדתו של רבינו. מצויים כאן הראב״ד והרז״ה וחכמים אחרים מהאזור. ג) חכמי ספרד - הרי״ף, הרא״ה, רבי׳ יונה, הרמב״ן, הרשב״א ועוד.

במהדורות המאוחרות שבכתבי היד הוזכרו דעות חכמים ספרדיים, שלא הוזכרו בכתבים האחרים, ולהלן נעמוד על כך.

כבר הזכרנו את ר׳ שם טוב פלכו שגר במיורקה, אליו התוודע רבינו, וכיבד אותו באופן מיוחד.

בעיות מרכזיות לדיון

במבוא להל׳ שבת ועירובין הרחבנו מאד את הדיון ביחס בין ס׳ הכלבו לס׳ הא״ח. גם במבוא להל׳ פסח עסקנו בקצרה בנושא זה. בדומה למבואות בכרכים הקודמים מבקשים אנו לגעת בקצרה גם כאן בשתי שאלות מרכזיות:

א) מה היחס בין ספר הכלבו לספר הא״ח לפי ההלכות שבכרך זה. כאמור הספרים זהים במידה רבה, והשאלה מי ביניהם מאוחר יותר.

ב) מה היחס בין כתבי היד השונים של הא״ח (הדפוס, נחשב גם הוא לכתב יד). האם השינויים בין כתבי היד נובעים אך ורק מטעויות המעתיקים, או שיש סיבה אחרת לשינויים.

הכלבו ביחס לארחות חיים - קיצור מאוחר או מהדורא קמא

היו שסברו כי הכלבו אינו אלא קיצור מאוחר של הא״ח, וכך כתב מרן ר׳ יוסף קארו בכסף משנה על הרמב״ם ריש הל׳ שופר (סוד״ה שופר). אולם חוקרים מאוחרים יותר הגיעו למסקנה שאדרבה הכלבו הוא הקדום והא״ח הוא מהדורה מאוחרת ורחבה יותר של אותו ספר.

בכרם חמד ח (שנת תרי״ד עמ׳ 167) התפרסם מחקרו של אייזיק בן יעקב, ומסקנתו שהכלבו קדום מהא״ח. הוא בסס את מסקנתו זו על שלוש הוכחות מרכזיות: א) הלכות מסוימות מוזכרות בא״ח ולא בכלבו, ואם הכלבו הוא קיצור אין סיבה שלא יזכיר ולו ברמז הלכות אילו. 2) כמה מגדולי הגאונים והראשונים מוזכרים בא״ח ואינם מובאים בכלבו, וגם כאן עולה השאלה מדוע לא הוזכרו כלל בכלבו. 3) בא״ח מסודרות ההלכות בסדר ברור יותר מאשר בכלבו.

במבוא לא״ח הל׳ שבת ועירובין ביססנו את ההנחות שהכלבו הוא הבסיס לא״ח על סמך ההלכות באותו כרך. כאן נבחן בקצרה הנחות אלו מתוך התייחסות להלכות שבכרך זה.

הלכות שלא הוזכרו אלא בארחות חיים

הקדמנו שאחת הראיות לכך שהכלבו נכתב לפני הא״ח ולא כקיצור היא מכך שיש הלכות המופיעות בא״ח ולא הובאו בכלבו.

1) הדוגמא הבולטת ביותר בכרך זה להלכות בא״ח שאינן מופיעות כלל בכלבו מצויה בפתח החיבור.

את ס׳ הכלבו פותח סימן העוסק בדין מאה ברכות שצריך האדם לברך בכל יום (סי׳ א), ובסימן זה כלולות הל׳ ברכות השחר[3]. לעומת זאת את ס׳ הא״ח פותח פרק פתיחה המיוחס לרבנו יונה ובו דברי מוסר והלכות הקשורות לקימה מהמיטה בבוקר, להתלבשות ולהליכה לבית הכסא. פתיחה זו אינה מוזכרת כלל בכלבו. הל׳ מאה ברכות מובאות בא״ח רק מאוחר יותר.

הלכות נוספות הובאו בא״ח ולא הובאו בכלבו:

2) כך ההלכה בהל׳ ציצית (סי׳ ל) בענין טלית של שני שותפים החייבת בציצית לא הובאה בכלבו.

3) מספר הלכות בהל׳ בית כנסת לא הובאו בכלבו. וכך לענין בית הכנסת בגובהה של עיר (סי׳ ב), מעמידים בימה באמצע הבית (סי׳ ג), מי שראשו מגולה שלא יוציא אזכרה מפיו (סי׳ ח).

4) בהל׳ תפילה ההלכה שהמתפלל עם הציבור לא יתחיל אם אינו יכול לסיים עד שיגיע הש״ץ למודים (סי׳ פה) לא הובאה בכלבו.

ואם יטען הטוען שכל אותן הלכות חסרות לא הוזכרו משום הרצון לקצר הרי שהדבר קשה מאד משום שבאותם נושאים ההלכות שכן מופיעות בכלבו אינן מקוצרות.

כראיה לכך ניתן למשל להשוות את תוכן הפסקאות בכלבו ובא״ח בענין היסוד של תפילת שמונה עשרה:

וכך נכתב **בכלבו (סי׳ יא)**:

״ומאה ועשרים זקנים ומהם כמה נביאים תקנו י״ח ברכות על הסדר ג׳ ראשונות שבח לשם, ג׳ אחרונות הודאה לו, אמצעיות שאלת כל הדברים שהן צריכין לאדם בין יחיד בין צבור, ורבן גמליאל ובית דינו תקנו ברכת המינין שהיו מצרים לישראל לבקש רחמים עליהם שיפלו, ואמרו מנין שאומרים אבות שנאמר (תהלים כט, א) הבו לה׳ בני אלים.

ולא תמצא מלכות בכל אלו י״ט הברכות שאין אומרים מלכות אלא על בריאת העולם ועל המצות כמו מלך שגוזר ונעשה הכל בדברו וגזר עלינו לקיים המצות, אבל באלו י״ט ברכות אין להזכיר שום מלכות רק שמתפללין אנחנו לפניו ומבקשין רחמיו על כל מה שצריך לנו לחיי העולם הזה כך מצאתי.

עוד יש טעם אחר מפני מה אין מלכות בברכה לפי שעדין כשבא אברהם לא נודע מלכותו בעולם ולא היה רק אלהי אברהם בלבד״.

3. בהמשך מובאות בכלבו הלכות תפילה כסדר: אמירת קרבנות (סי׳ ב)... פסוקי דזמרה, ברוך שאמר (סי׳ ד) ודין ישתבח (סי׳ ה). בהמשך מביא הכלבו את דין הקדיש שאחר ישתבח וממשיך ברצף... תפלה ותחינה (סי׳ יא)... דין עלינו לשבח (סי׳ טז).

וכך נכתב בא״ח הל׳ תפילה (סי׳ יז):

״(יז) מאה [ועשרים] זקנים (מגילה יז, ב), ומהם כמה נביאים, תקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר. שלש ראשונות שבח לה׳ יתברך, ושלש אחרונות הודאה לו, אמצעיות שאלה בכל דברים שהם צריכין ליחיד ולצבור. ורבן גמליאל ובית דינו (כח, ב) תקנו ברכת המינים ביבנה משרבו המינים שהיו מצרים לישראל, לבקש רחמים עליהם שיכלו. וכתב הב״הג שזה היה אחר מעשה. ואמרו ז״ל (מגילה שם) מנין שאומרים אבות, שנאמר (תהלים כט, א) הבו לה׳ בני אלים[4]...

ולא תמצא מלכות בכל אלו תשע עשרה ברכות, והטעם, לפי שאין אומרים מלכות אלא על בריאת העולם ועל המצות, כמו מלך שגוזר ונעשה הכל בדברו, וגזר עלינו לקיים המצות, אבל באלו התשע עשרה ברכות, אין להזכיר שום מלכות, שאין אנו אלא מתפללין לפניו, ומבקשים רחמיו על מה שצריך לנו לחיי העולם הבא, כן מצאתי.

ועוד יש טעם אחר מפני מה אין מלכות בברכה זו, לפי שעדיין כשבא אברהם, לא נודע מלכותו בעולם, ולא היה רק אלהי אברהם בלבד״.

הנה כי כן ברור שבאותן הלכות המצויות בשני החיבורים ההבדלים בין הלשון בכלבו ובא״ח הם מזעריים. וא״כ עולה השאלה: מדוע ההלכות שציינו לעיל לא הוזכרו בכלבו כלל. אלא שהדבר מוכיח שהכלבו הוא מהדורא קמא, שעליה נוספו ההלכות בא״ח.

סדר ההלכות בכלבו ובארחות חיים

בפרק הקודם הבאנו הלכות מסוימות המופיעות בא״ח ואינן מופיעות בכלבו, ומכאן שהכלבו קדום יותר.

גם בסדר ההלכות המובאות בכרך זה (וכן בכרכים האחרים) אנו מוצאים שינויים רבים מהסדר בכלבו. ואם יוכח שהסדר בא״ח טוב יותר, זו הוכחה נוספת לסברא שהא״ח נכתב לאחר הכלבו.

כפי שציינו לעיל, בפתיחת ס׳ הכלבו מובא דין מאה ברכות, לעומת זאת בא״ח מובאים לפני דין מאה ברכות מספר נושאים.

בתחילה מובאת בארחות חיים פתיחה המיוחסת לרבינו יונה. נושא זה אינו מופיע כלל בכלבו, ועמדנו לעיל על עובדה זו.

לאחר פתיחה זו מובאות בארחות חיים הלכות נטילת ידים, הלכות ציצית ודין בית הכנסת. הן מקדימות שם את דין מאה ברכות וברכות השחר. לאחר דין מאה ברכות מובאות בא״ח הל׳ תפילה עד ישתבח.

הלכות אלו: הל׳ נטילת ידים, הלכות ציצית ודין בית הכנסת, אינן מובאות כאן בכלבו, אלא מאוחר יותר.

4. מובא כאן מדרש שנוסף כאן מכ״י ב.

דין בית כנסת מובא בכלבו (סי׳ יז) לאחר דין עלינו לשבח (סי׳ טז), ולפני דין והוא רחום (סי׳ יח).

הל׳ ציצית מובאות בכלבו (סי׳ כב) לאחר סיום הל׳ קריאת התורה (סי׳ כ) ולאחר הל׳ תפילין (סי׳ כא).

הל׳ נטילת ידים מובאות בכלבו (סי׳ כג) לאחר הל׳ ציצית (סי׳ כב) ולפני הל׳ סעודה (סי׳ כד).

גם הל׳ תפילין המצויות בכלבו לאחר הל׳ קריאת התורה מובאות בא״ח לאחר הל׳ פסוקי דזמרה ולפני דין הקדיש שלפני ברכו.

ההבדל בסדר ברור מאד, אלא שהשאלה היא: האם ניתן לקבוע היכן הסדר מתוקן יותר?

נראה שההיגיון בסדר ההלכות בא״ח מובן יותר מאשר הסדר בכלבו.

הארחות חיים הקדים לפני התפילה את הל׳ נטילת ידים והל׳ ציצית כיון שהאדם נוטל ידיו בקומו ממיטתו, ומתעטף בציצית לפני התפילה. ולאחר שהתעטף בציצית הולך הוא לבית הכנסת להתפלל (וכפי שכתב רבינו הא״ח בסוף הל׳ ציצית), לכן הביא כאן את הל׳ בית הכנסת.

את הל׳ תפילין קבע הא״ח אחרי ישתבח ולפני התחלת הקדיש וברכות קריאת שמע משום ש״כל הקורא ק״ש בלא תפילין כאילו מעיד עדות שקר בעצמו״, ובמימרא זו נפתחות הל׳ תפילין הן בא״ח והן בכלבו.

דמיון מסוים לסדר זה מצאנו גם בטור ובעקבותיו בשו״ע שהקדימו לפני הל׳ תפילה (סי׳ מח ואילך) את הל׳ נטילת ידים שחרית (סי׳ ד-ז), את הל׳ ציצית (סי׳ ח-כד) והל׳ תפילין (סי׳ כה-מו). אומנם הל׳ בית כנסת מצויות בטוש״ע רק לאחר כל הל׳ תפילה (סי׳ קנ-קנה).

ובעוד שהסדר בא״ח מובן, קשה יותר להבין את סדר ההלכות לפי הכלבו.

את הסיבה לקביעת הל׳ נטילת ידים בכלבו לפני הל׳ סעודה ניתן להבין בכך שנטילת הידים לסעודה היא הנטילה החשובה והיא חמורה יותר מהנטילה בשחרית. אולם קביעת הל׳ תפילין והל׳ ציצית לאחר הל׳ תפילה וקריאת התורה פחות מובנת. ואף אם נסביר שהדבר נקבע שם כהשלמה להל׳ תפילה, הרי שקשה עוד יותר להבין מה מקום הל׳ בית הכנסת (סי׳ יז) בין דין עלינו לשבח (סי׳ טז) לדין והוא רחום בב׳ ובה׳ (סי׳ יח).

ובסיכום ניתן לומר שמִסדר ההלכות בא״ח ביחס לכלבו ניתן ללמוד שהא״ח הוא הספר המאוחר והמתוקן יותר, בעוד שהכלבו הוא המהדורא קמא.

דעות הגאונים והראשונים שלא הוזכרו בכלבו

לעיל ציינו גורם שלישי המוכיח את היות הכלבו מהדורה מוקדמת של הא״ח, והוא, שיש ראשונים מסוימים שהובאו בא״ח ואינם מוזכרים בכלבו.

גם בהלכות שלפנינו מצאנו דוגמאות לענין זה:

1) דעות גאוני בבל מובאות בא״ח עשרות פעמים. לפעמים נכתב שהשמועה בשם ״גאון״ בסתמא, וברוב הפעמים בשם גאוני בבל השונים (רב נטרונאי, רב שרירא, רב האיי ועוד), אולם בכלבו מצאנו בסך הכל למעלה מעשר שמועות בשם הגאונים.

2) דעת הרמב״ן מובאת בכלבו רק בסוף החיבור כולו בסי׳ קמה ובסי׳ קמו, שם מובאים קבצי פסקים מראשונים שונים. בסופו של הספר מובא משפט החרם לרמב״ן. לעומת זאת בא״ח מפוזרות לרוב הלכות מהרמב״ן, ורק בחלק התפילה שבכרך זה יש יותר מעשר הלכות בהן מובאת דעת הרמב״ן[5].

3) דעת הרא״ה גם היא אינה נזכרת בכלבו אולם בא״ח היא נזכרת מספר פעמים.

4) הרשב״א מצוין בא״ח פעמים רבות, אולם בכלבו הביא דבריו בנושאים המקבילים בכרך זה רק פעם אחת (סי׳ יא) בענין תפילת תשלומים למוסף.

ובסיום ענין זה נציג כאן נושא שדעות הרשב״א והרמב״ן חסרות בכלבו ומופיעות בא״ח:

וכך מצאנו למשל שבדין מאה ברכות בדין הנכנס לביה״כ ומצא שהצבור הגיע לישתבח, מובאת בכלבו (סי׳ ה) דעת רב נטרונאי גאון שמקצר בפסוקי דזמרה ומדלג על חלק מהפרקים, ומצטרף לתפילה ואינו יכול יותר להשלים ולומר פסוקי דזמרה. לעומתו רב׳ פרץ מקשה שם על דעה זו וחולק עליה. אולם בא״ח (מאה ברכות סי׳ לה) מובאת גם דעת הרמב״ן והרשב״א המרחיב מאד, ומביא שיש בענין מחלוקת בין הגאונים לחכמי צרפת.

בהמשך מובאת בא״ח שם גם דעת הרשב״א וחכמי צרפת בענין ברכת התורה האם יוצאים יד״ח ברכה זו באהבה רבה. גם הלכה זו אינה מופיעה בכלבו.

ברור א״כ שיש לקבל את הדעה ששני הספרים, הן הכלבו והן הא״ח, נכתבו על ידי ר׳ אהרון הכהן וכי הכלבו הוא המהדורא קמא של הספר והא״ח הוא המהדורה המאוחרת, המורחבת והמתוקנת. להלן ניווכח שיש כ״י שהוא כנראה המהדורה האחרונה המאוחרת לנוסח הא״ח שבדפוס, ובו תוספות רבות על הא״ח הנדפס.

היחס בין כתבי היד בארחות חיים

בעבודתנו על כרך זה התבססנו על שלושה כתבי יד של הארחות חיים בנוסף לנוסח הדפוס. השלושה הגיעו אלינו מספרית צלומי כתבי היד שבספריה הלאומית בירושלים.

1) המכונה בעבודתנו **א**, מספרית ביה״מ לרבנים בנ״י מס׳ 667, מספרו בספרית צלומי כתה״י 39339 נכתב בשנת ש״ט בצפון אפריקה (תאפזה).

2) המכונה בעבודתנו **ב**, מספרית ביה״מ לרבנים בנ״י מס׳ 666, מספרו בספרית צלומי כתה״י 39338, נכתב בשנת רפ״ד בספרד.

3) המכונה בעבודתנו **ג**, מספרית אוקספורד בודלי מס׳ 2366, מספרו בספרית צלומי כתה״י 21430, הוא נכתב בספרד במאה הט״ו-ט״ז.

5. הל׳ נט״י סי׳ ח, סי׳ כז, הל׳ ציצית סי׳ ב, סי׳ לו, הל׳ תפילה סי׳ לח, סי׳ עח, ועוד.

נוסח הדפוס מכונה בעבודתנו ד.

בכ״י נוסף של הא״ח המכונה בעבודתנו ה, המצוי בספרית כתה״י בירושלים, ומספרו 12°4, לא יכולנו להיעזר משום שהדפים בתחילתו חסרים, והוא מתחיל רק מהל׳ אמירת אמן שיובאו בכרך הבא.

בהקדמה לכרך העוסק בעניני שבת הרחבנו בהשואה בין כתבי היד, וכאן נקצר.

אף במבט חטוף בנוסח ובשנויי הנוסחאות נקל לראות שיש כאן שתי קבוצות של כתבי יד. שני כתבי היד א ו-ג דומים מאד לנוסח הדפוס ד, וזו היתה כנראה הגירסה הראשונית של הספר ארחות חיים.

כתב היד החריג ובו החידושים הרבים ביותר הוא כ״י ב. יש בכ״י זה תוספות יחודיות רבות, שאותן הוסיף רבינו הא״ח כנראה בסוף ימיו. יש לציין שגם השמטות מסוימות קיימות בכ״י זה. התוספות היחודיות הוכנסו לנוסח הספר באות שונה כדי ליחדן.

התוספות בכ״י זה גדולות לפעמים בכמותן כמו התוספת בדין מאה ברכות סי׳ יב, ובהל׳ תפילה סי׳ יט וסי׳ כה.

במבוא להל׳ שבת ועירובין עמדנו על תוספות מכ״י שמשמעותן חזרה של המחבר ר׳ אהרון הכהן מפסיקה הלכתית מוקדמת יותר[6].

הרב שם טוב פלכו

באותן תוספות המובאות בכ״י ב מופיע שמו של הרב שם טוב פלכו, המכונה במקומות אחרים: ״אדוננו מורנו״. ר׳ שם טוב גר במיורקה אליה הגיע בעל הא״ח בערוב ימיו. יש לציין שבדומה להל׳ שבת, שם לא צוין שמו אלא פעמיים, הרי שגם כאן הוא מופיע בכ״י ב פעמיים (לשם השוואה, בכרך העוסק בהל׳ פסח הוא נזכר תריסר פעמים).

הלכה שלא הוזכר מקורה

כמו שנכתב לעיל הארחות חיים וכן הכלבו הם קבצי הלכות. בדרך כלל מזכיר רבינו בכל הלכה את מקורה. אולם יש הלכות שמשום מה לא מוזכר מקורן.

דוגמה בולטת לכך בהל׳ תפילה (סי׳ קט) שם מביא רבינו את ההסבר לאיחור תחילת ברכת הגשם לשמיני עצרת ואת הקדמת מוריד הטל ליום הראשון של פסח בכך ש״הטל הוא סימן ברכה לעולם״. טעם זה מצאנו בירושלמי תענית (פ״א ה״ב ג, ב) אולם רבינו כאן ובכלבו מביאו בלא מקור. ויש להעיר עוד שבהמשך מביא רבינו את הירושלמי הדן בשאלה מדוע לא הקדימו את שאלת הגשם מבערב, ושם הוא מציין את הירושלמי.

6. שם עסקנו בדין הגסה בשבת, שרבינו חזר בו מדעתו שזה איסור דאורייתא.

הלכות מספר האשכול בארחות חיים

ס׳ האשכול נכתב ע״י ר׳ אברהם בן יצחק אב״ד מנרבונה חותנו של הראב״ד בעל ההשגות על הרמב״ם. ידוע הפולמוס סביב ספר זה. הספר יצא מכ״י על ידי הרב צבי בנימין אויערבך בשנת תרכ״ח-תרכ״ט, אולם רבו המפקפקים בשאלה האם אכן זהו העתק מדוייק של כה״י של ס׳ האשכול, או שיש כאן תוספות ושינויים מכה״י המקורי של הספר. התברר, שנוסח האשכול בהוצאת הרב אויערבך אינו מתאים לכ״י האחרים שאין ספק ביחס למהימנותם. בר הפלוגתא המרכזי שלו היה ר׳ שלום אלבק שבנו פרופ׳ חנוך אלבק הוציא את האשכול עפ״י שני כת״י: כת״י כרמולי, וכ״י פאריס.

בארחות חיים מובאות הלכות רבות שמקורן בס׳ האשכול, ובכרך זה בלבד יש למעלה מעשרים מובאות מס׳ האשכול. בהקדמותיהם מתייחסים שני המוציאים לאור בהרחבה למובאות הרבות בא״ח מס׳ האשכול (הרב צב״א במבוא עמ׳ 5-4; אלבק במבוא עמ׳ כה-כז).

נציג כאן דוגמאות של שתי הלכות שהביא רבינו הא״ח מס׳ האשכול, וקיים בהן שוני ניכר בין שתי המהדורות של ס׳ האשכול.

1) בדין התחינות והמזמורים שאומרים אחר שמונה עשרה (סי׳ ב), המצוי בכרך זה, מובא בא״ח מה יש לומר לאחר שמסיימים את נפילת האפים. וכותב הא״ח:

״ובקומו, כתב הבעל האשכול (יט, ב) שיאמר אבינו מלכנו חננו ועננו וגו׳, ואנחנו לא נדע וכו׳. כלומר, אחר שהתפללנו לפניך מיושב, ומעומד ובנפילת אפים, לא ידענו מה לעשות עוד, רק להשליך יהבנו עליך״.

במהדורת אלבק (יט, ב) מובא רק החלק הראשון: ״כיון שעומדים מן התחינה אומר אבינו מלכנו חננו ועננו וגו׳, ואנחנו לא נדע״ וכו׳. ואילו במהדורת הרב צב״א מובא כל הנוסח שבא״ח: ״ואומרים אבינו מלכנו... כלומר... רק להשליך יהבנו עליך״. ולפי זה ההסבר למשמעות הביטוי ״ואנחנו לא נדע״ לפי הרב צב״א מקורו באשכול, ולפי מהדורת אלבק זה כנר׳ הסבר של בעל הא״ח לביטוי זה.

וכמובן יש מקום לתמוה איך נוצר פער זה בין המהדורות, וניתן להעלות השערות לפי מידת החשדנות כלפי מהדורת הרב צב״א.

2) דוגמא נוספת להלכה שלפי הא״ח מקורה באשכול, ויש באיזכורה פער בין המהדורות של האשכול. הלכה זו מובאת בא״ח בהל׳ קריאת התורה (סי׳ מ), ותובא בהוצאתנו בכרך הבא אי״ה. ההלכה לא מצויה אלא במהדורת הרב צב״א. באותה הלכה מחדש ס׳ האשכול שהפסוקים ובהם שמות שאין בהם תרגום יש לקוראם פעם נוספת, כדי שלא יבואו לחשוב שמחמת עצלות לא תרגמו אותם.

ויש לציין הלכה נוספת שבא״ח נכתבה בשם האשכול, ואינה מצויה באשכול בשתי המהדורות. הכוונה להלכה בהל׳ תפילה (סי׳ לז) שצריך לכוון דעתו בכל שמונה עשרה ברכות. בכלבו מובאת ההלכה בשם ר׳ נתן בעל המחכים, והיא אכן מוזכרת שם (עמ׳ 6).

* * *

בבואנו לסכם את עבודתנו על כרך זה מתורת רבינו אהרון הכהן (מלוניל), מבקשים אנו להודות ראשית לכל אלה שתרמו הן לכתיבת הביאורים והן לפענוח כתבי היד והשוואת הנוסחאות. בכתיבת הביאורים עסקו הרבנים יהודה בהר״ב, נועם רימון שעסק הן בכתיבה והן בעריכה, יאיר יפרח ודן (דני) שוורץ הי״ו.

בפיענוח כתבי היד ובניהול הפרויקט עסק הרב יאיר זוסמן, בהכנת הספר לדפוס עסק יואב גרוס, והניקוד במקומות הנצרכים סודר על ידי הרב ישראל אליצור. תודתנו נתונה לכולם.

לא נמנע טוב מבעליו ונציין את הרב דוד אברהם שליט״א, שהערותיו על ספר הכלבו בהוצאתו המחודשת עמדו לנגד עינינו ונעזרנו בהן.

תודה מיוחדת שמורה לחכם הגדול החוקר הדגול הרב פרופ׳ שלמה זלמן הבלין שליט״א, שכתב מבוא מקיף ויסודי ביותר ״לעניין הספרים ׳כלבו׳ ו׳ארחות חיים׳״. מבוא זה נדפס בראש הכרך של הא״ח על שבת ועירובין שהוצאנו בשנת תשנ״ו, והודפס מחדש כאן בראש הכרך הראשון.

אנו מודים לעובדי ספרית צלומי כתבי היד ועובדי ספרית כתבי היד בספריה הלאומית על העזרה והסיוע לעבודתנו.

מברכים אנו את האכסניה, ישיבת אור עציון, וראשה, מורנו הרב חיים דרוקמן שליט״א. יהי רצון שימשיך להוביל את הישיבה מתוך בריות גופא ונהורא מעליא לאורך ימים ושנים.

ברכה לראש משביר למנהל הישיבה ר׳ דוד אביכזר הי״ו הנושא בעולה הכלכלי של הישיבה. ברכות נאמנות לרב יקהת רוזן הי״ו המנהל החרוץ והמסור של המכון.

אנו משלימים את הכנת הספר בין פורים לפסח, בין ציון הגאולה האחרונה לחגיגת הגאולה הראשונה. יהי רצון שחפץ ה׳ בידינו יצלח, ובהמשך לגאולת הפסח הגאולה הראשונה, נזכה כולנו לראות בקרוב בגאולת עמינו השלמה ״ק-ל בנה... בנה ביתך בקרוב״.

אדר תשע״ז

לעניין הספרים ׳כלבו׳ ו׳ארחות חיים׳[1]

מאת הרב פרופ׳ שלמה זלמן הבלין

ספר ספר ומזלו, דעה דעה וגורלה. יש שדעות משובשות משתרשות, מסיבות שונות, ומרוב פירסומן ההעלם מצוי בהן, ויש דעות נכונות ואמיתיות, שנסתרות בשולי הדרכים, ואין מרים. לטיבם של הספרים ׳כלבו׳ ו׳ארחות חיים׳, מחברם, זמנם, היקפם ונוסחאותיהם, נתפשטו דבריו של מהדיר חלק שני של הספר ׳ארחות חיים׳[2], במבואו לספר, בלא עיון ובלא ביקורת. על אף שנתפרסמו בשנים האחרונות, הערות נכונות אחדות, בקצרה, לטיבם של החיבורים האלו ומחברם, עדיין חוזרים שוב ושוב על הדעות שנשתבשו ונשתרשו, כנ״ל. יש צורך לדון בחיבורים אלו בהרחבה, מתוך עיון ובדיקה לארכם ולרחבם, על כל כתבי היד הידועים מהם, המקורות שמהם שאבו והמובאות מהם אצל הבאים אחריהם. אמנם, כנראה טרם הגיעה השעה לכך, אך מכיוון שקבוצת ת״ח ובראשם ידידי הרה״ג ר״ש קליין שליט״א הכינו הוצאה מעולה, מדוייקת ומבוררת של הלכות שבת מספר ׳ארחות חיים׳, על פי כתבי היד הידועים ממנו, ועל פי העיון, וסיכמו את תוצאות עבודתם, במבוא מקיף להלכות אלו והיוצא מהם, ליחס שבין ה׳כלבו׳ ו׳ארחות חיים׳, הנני מצרף הערות אחדות שרשמתי לי בעת בירורים אודות הספרים הללו[3], לקראת מבוא כללי ומקיף לענייני שני החיבורים הללו.

מחבר ׳ארחות חיים׳

ר״מ שלזינגר[4] הביא בשם צונץ ששם אביו של המחבר היה ר׳ יעקב, אבל לא הוברר לו מקור הידיעה הזו[5]. מאז נפוץ השם כך בכל החיבורים. המקור לכך הוא בהמשך האקרוסטיכון

1. מאמר זה נדפס בראש הכרך של הארחות חיים על שבת ועירובין שיצא בשנת תשנ״ו. יש לקחת זאת בחשבון ביחס לפרטי הזמנים והתאריכים המוזכרים בגוף המאמר ובהערות, הנכונים לאותה שנה. (ש.י.ק)

2. ר׳ משה בן אליקום שלזינגר, ממרבורג על נהר לאהן, ברלין תרס״ב.

3. לפני כעשרים וחמש שנים, ועל פיהם הערתי בקצרה כמה פעמים, ראה אנציקלופדיה יודאיקה, ירושלים תשל״א, ערך ר׳ אהרן הכהן וערך כלבו; משנה תורה לרמב״ם דפוס ספרדי מהדור׳ משה ן׳ שאלתיאל, מבוא, הע׳ 41; לתולדות ר׳ דוד פרדו, תרביץ, מב (תשל״ג) עמ׳ 506-503, הע׳ 1; ׳תקנות רבינו גרשום מאור הגולה בענייני אישות בתחומי ספרד ופרובאנס׳ (לאור תשובות הרשב״א ור׳ יצחק די מולינא מכתבי יד), שנתון המשפט העברי, ב (תשל״ה), עמ׳ 252-251; ׳שו״ת הרשב״א דפוס רומי רכט-רלב׳, דפוס-צילום, הוצאת בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, תשל״ז, מבוא; ׳בירורים חדשים בענייני תקנות רגמ״ה, ייחוסן, תחולתן והתפשטותן׳, שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ״ד-תשמ״ו), עמ׳ 330-329, הע׳ 53. מבוא לדפוס-צילום של שו״ת הרשב״א, דפוס קושטא רע״ג (לא נדפס). בינתיים נוספו דברים אחדים.

4. ארחות חיים, ח״ב, ברלין תרס״ב, מבוא עמ׳ 8.

5. מסתבר, שזו מהתקופה שבה נמנע צונץ לציין את מקורותיו, מטעמים ידועים שלצערנו קיימים גם כיום.

שבקטע השני של הקדמת המחבר. בח"א של ארחות חיים[6] הבליטו המדפיסים רק את האותיות: אהרן הכהן, ועל כן לא שמו לב להמשך, שממנו יוצא ששם אביו היה יעקב: "'א'ני ה'גבר ר'אה נ'דוד כה'גלות נ'גלות בנ'י יעקב ה'נדחים כ'עדר ה'קצובות נ'טרד מ'נוה כ'בוד", והיינו אהרן כהן בן יעקב הכהן מ"כ [מנוחתו כבוד]. ואכן כך כתוב בפירוש על גבי כה"י של 'ארחות חיים' שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, מס' RAB.666: 'ס' ארחות חיים שחבר ר' אהרן בר' יעקב הכהן המכונה אשתרוק הכהן ז"ל'. אין נראה שהוא ר' אשתרוק הכהן הנזכר בשו"ת הריב"ש סי' ס[7]. השם הזה אשתרוק מכוון לכמה וכמה שמות בלשון הקודש, כגון ר' אבא מארי מחבר הספר מנחת קנאות, שכינוייו היה ר' אשטרוק דלוניל, ר' שאול כנ"ל, ר' צמח דוראן אבי הרשב"ץ, ועוד. הלכך אין בידינו לומר אם הוא דון אשטרוק כהן דאייגש (היא 'עיר המים'), שתשובה ממנו נדפסה בשו"ת חכמי פרובינצייא, חו"מ סי' ח, עמ' 332. הריב"ש מביא בתשובותיו כמה וכמה פעמים מן הספר ארחות חיים[8]. ופעם אחת ציין בפירוש את מחברו: 'החכם ר' אהרן הכהן ז"ל'[9].

מקומו של ר' אהרן הכהן

נשתרשה הדעה המשובשת כי היה מלוניל, ואף הפך זה לכינויו, ר' אהרן מלוניל, ואין יסוד לכך; אדרבה, המקור שעליו נסתמכו לענין זה[10] הוא דברי ר' שם טוב ב"ר אברהם, במגדל עוז, הלכות תשובה, פ"ח: "כי הר"מ ז"ל הלוי מטוליטולה חשב להשיגו בין המצרים על זה בכהנה רבות לפני ר' אהרן הכהן הגדול מלוני"ל וגדוליו וחכמיו...". אין ספק כי טעות סופר נפלה כאן, והכוונה היא לר' יהונתן הכהן ראש חכמי לוני"ל, שלפניו הגיש הרמ"ה את השגותיו על הרמב"ם, כידוע, וכמפורש בספרו 'אגרות הרמ"ה' ('כתאב אלרסאייל'). ושמא נפל שיבוש זה מפני שגם ר' אהרן ב"ר משולם מלוניל כתב אל הרמ"ה להגן על הרמב"ם. כבר העירו על זה כמה פעמים ושבשתא דעל על! ואף על פי שכתבתי בערכו באנציקלופדיה יודאיקה ככל הנ"ל, קבעו שם בכותרת בשיבוש: ר' אהרן מלוניל! אף על שלזינגר יפלא, שידע על הנ"ל, ואף הוסיף (עמ' 9): 'וידים מוכיחות יש כי עיר מולדתו ועיר מגוריו היה מקום מגורי אבותיו העיר נרבונא...', מכל מקום קבע בשער הספר: לרבינו אהרן הכהן מלוניל!

6. נדפס לראשונה פירנצי תק"י.

7. שמו העברי היה ר' שאול כמו שיוצא משו"ת התשב"ץ ח"א סי' קנ"ה. ועיין ר"ח מיכל, אור החיים, אות א מס' 554, עמ' 266.

8. מחוץ לסי' צה, קטו וקמו שציין להם ר"מ שלזינגר כנ"ל, הובא עוד שם בסי' פו, קסג, קעג, וקפ.

9. שו"ת הריב"ש סי' קטו.

10. בעקבות מה שכתב ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, ברלין תר"ה, עמ' 21.

לא רק ׳ידים מוכיחות׳ שהיה מנרבונא, משום היות נרבונא עיר מגורי אבותיו[11], אלא שדרך ההבאה והיחס של ר׳ אהרן אל מנהגי נרבונא, לכאורה מלמדים שאלו הם מנהגי מקומו. כגון בכלבו, ה׳ קריאת התורה, יא ע״ד: ׳ועל כן פשט המנהג בעיר נרבונ״, ואילו בא״ח ה׳ קריאת ס״ת, נג, הוסיף: ׳וע״כ פשט המנהג בעיר נרבונא... וכן מנהג ברוב המקומות׳. כלבו, איסור והיתר עב, ע״א ובא״ח, ה׳ טריפות, עמ׳ 413-412 כמה פעמים הביא מנהג נרבונא, ע״פ ס׳ המכתם שהוא מרבה מאד להביא ממנו, וכתב בכלבו שם: ׳והדבק שהיו אוכלין אותו מקדם קצת חכמי נרבונה...׳, ובא״ח: ׳והדבק שהיו אוכלין מקצת חכמי נרבונא...׳. ועיין עוד א״ח, ח״ב עמ׳ 580: ׳וכן נהגו בעיר נרבונא׳.

אבל ממקומות אחרים משמע שלא היה מנרבונא. בכלבו, ה׳ אבל, פח ע״א: ׳והמנהג אצלנו להתפלל כל יום בבית האבל׳. ובא״ח, ה׳ אבל, עמ׳ 579: ׳והמנהג ברוב המקומות להתפלל בכל יום בבית האבל׳. ושם עמ׳ 580: ׳ובמנהגי נרבונא אין אומרים לא נשמת... ואנו לא כך נהגנו׳. ועוד שם: ׳והמנהג אצלנו שאין מתפללין בבית האבל אלא א״כ המת יוצא במטה שיהא כבן שש או כבן שבע ואין אומרים שם צדוק הדין ויש מקומות שמתפללין שם אם הוא בן שנה ואומרים שם צדוק הדין וכן נהגו בנרבונא׳. ועיין עוד ה׳ קידושין, עמ׳ 65: ׳והעידו כי כן [נהגו] בנרבונה׳.

וכן כלבו, הלכות איסור והיתר, סימן קא, עב ע״א-עב ע״ב: ׳...אבל אם הסרכה מאונא לאונא הסמוכה לה כשרה... ויש שהחמירו אפילו מאונה לאונה, אבל במנהג נרבונ״ה כמו שכתבנו...׳, להלן שם: ׳ורש״י כתב דמאונא לאומא מותרת... ובלבד שתהא מחתוך זו לחתוך זו דהיינו מגב לגב, וכן מנהג נרבונה׳. ארחות חיים, הלכות טרפות, עמ׳ 411-410: ׳ומנהג נרבונה שמתירין בין מגב לגב בין מגג לגג בין מחתוך לגב מן הראשונה לשניה ומן השניה לשלישית. ומנהגנו לאוסרן כי אם מחתוך לחתוך בלבד׳. ולהלן שם: ׳ור״ש ז״ל כתב בשם רבותיו מאומא לאונא מותרת... ובלבד שתהא מחתוך זו לחתוך זו...׳, ולא הזכיר בזה מנהג נרבונה! ועוד שם בכלבו, עב ע״א: ׳ושמענו מנהג נרבונה ג״כ להתר...׳, אך זה מלשונו של ר׳ דוד ב״ר לוי בעל המכתם, ובא״ח, שם, עמ׳ 412: ׳כי מנהג נרבונה ג״כ להתיר...׳. ממילא נראה שגם להלן בכלבו: ׳וכן עושין מעשה בנרבונה... וכן מנהג נרבונה... והדבק שהיו אוכלין אותו מקדם קצת חכמי נרבונה...׳, אינם מדברי עצמו. ועדיין הדברים צריכים עיון.

זמנו של הספר ״ארחות חיים״

משמע מהקדמתו שר׳ אהרן הכהן היה מן המגורשים בגירוש יהודי צרפת על ידי המלך פיליפ הרביעי, בשנת ויחר אף ה׳ בם ו׳י׳ל׳ך, ה׳ אלפים ס״ו (1306). לכאורה משמע מדברי ר׳ אהרן

11. כוונתו לר׳ יצחק הכהן אבי סבו ר׳ דוד, תלמיד הראב״ד ומחבר פירוש על הירושלמי, שהיה מנרבונא, כדברי המאירי, בסדר הקבלה, ירושלים תשנ״ב, עמ׳ 138, ולאביו זקנו ר׳ דוד, הוא ׳אדני זקני ה״ר דוד הכהן בהלכות טריפות שלו׳. מובא גם בספר הכלבו, הלכות איסור והיתר, ע ע״א!, שמביא ממנו ׳מעשה היה בעיר נרבונא׳, א״ח ח״ב, עמ׳ 420.

הכהן שמאורעות אלו היו הסיבה לחבר את הספר הזה, שהוא ליקוט של פסקים והלכות מספרי ההלכה הקדמונים. אך קשה קצת שספר בהיקף כזה נאסף, וסודר תוך כדי המאורעות הללו. כן הזכיר מעשה שאירע באויניון בשנת נ״ה (1295)[12]. הקטע הזה והקטע שלאחריו, תשובת הגאון, אינם בכלבו! ומסתבר מכאן שחיבור הכלבו קדם לשנת ה׳ אלפים נה! מפליא הדבר שאין שמו של ר׳ אהרן נמצא כלל בין החכמים שהיו מעורבים בפולמוס על לימוד הפילוסופיה והחכמות, שסער בשנים אלו (ה׳ אלפים ס״ה), ושנזכרים בספר מנחת קנאות[13], בשו״ת הרשב״א ועוד. כן אינו נזכר בספר שו״ת חכמי פרובינצייא[14]. לצד שני, בספר הכלבו אין כל רמז לויכוחים הקשים, הגזירות והחרמות בענינים אלו באותן הימים. ואין בו כלל הלכות תלמוד תורה, פרט לענין קצר של ראשית החינוך, עיין בכלבו סי׳ עד: ׳תקון המשים בנו לתלמוד תורה׳, וכן בארחות חיים, ח״ב, סי׳ ג: ׳מנהג רז״ל כשמשימין בניהם לתלמוד תורה׳. והוא בעיקר על פי מחזור ויטרי. אבל בארחות חיים, שילב בח״א, לאחר דיני תפילה, הלכות תלמוד תורה, ואף בהם אין כל רמז לויכוחים הסוערים, בענין לימוד החכמות, הפילוסופיה וכו׳.

מכל מקום מצאנו רמז לדבר, לעמדתו בנידון זה. בארחות חיים, ח״ב, הלכות שלוח הקן, א, עמ׳ 439, הביא את דברי הרא״ה (ר׳ אהרן הלוי מברצלונה) בשם אחיו ר׳ פנחס הלוי, שנתן טעם למצוות שלוח הקן ואותו ואת בנו, והסיום הוא: ׳והעוסק בתורה ישיג האמתיות בלי שיבא בדרכי החקירה שהם דרכים נסתרים ובהם מכשולות רבים כי גבהו דרכי השם מדרכנו׳. ענין זה מובא בספר פקודת הלוים להרא״ה, בשם רב אחא ז״ל[15]. בכ״י שד״ל-מונטיפיורי הקטע נמצא כבדפוס, אבל בכ״י נ״י 664 חסר כל הקטע הזה מר׳ אהרן הלוי! זהו אפוא מהקטעים שנוספו באחת המהדורות האחרונות של הארחות חיים, וזמן ההוספה היא בלא ספק לאחר הפולמוס הגדול של שנת ה׳ אלפים ס״ה (1305), על לימוד החכמות וספרי הרמב״ם.

כן הביא בא״ח, ח״ב, הלכות ע״ז, עמ׳ 232, את תשובת הרשב״א לגבי צורת אריה, חרותה על טס של כסף או זהב, לרפואה, אם מותר לעשותה, והיא בשו״ת הרשב״א ח״א סי׳ קסז ושם סי׳ תתכה. על ענין זה נחלקו חכמי פרובינציה וקטלוניה, וחזרו וכתבו לרשב״א והשיב כמה תשובות, עיין מנחת קנאות לר׳ אבא מארי, סי׳ א-ז (ובמהדורה החדשה של הרח״ז דימיטרובסקי, ירושלים תש״ן), ולא הזכיר בא״ח דבר מזה.

באריכות רבה דן ר״מ שלזינגר בתאריך שנקב בעל הארחות חיים בדין שמיטת כספים, עמ׳ 472: ׳ושמטה לפי מנהג בני ארץ ישראל היתה בשנת י״ז לפרט לפר״ש ולפר״ת היתה בשנת

12. הלכות קידושין, עמ׳ 65.

13. שחיבר ר׳ אבא מארי (דון אשתרוק דלוניל).

14. מהדורת הר״א סופר, ירושלים תשכ״ז.

15. ׳רב אחא׳ בספר פקודת הלוים, מיינץ תרל״ד, דף צג, הוא אחיו רבי פנחס הלוי. ענין זה מבואר בסתם בספר החינוך, מצוה שיג! מכאן ראיה שר׳ פנחס הלוי הוא מחברו של ספר החינוך, כפי שהראה י׳ תא שמע, ׳מחברו האמתי של ספר ״החינוך״׳, קרית ספר, נה (תשמ״א), עמ׳ 790-787.

י"ח לפרט, וכן נמי כתב הרשב"א ז"ל'. לנכון ציין כמה מן הראשונים שציינו לדוגמא את שנות השמיטה לפי השנים שבהן היו[16], כגון ר"ת[17], הסמ"ק[18], הרא"ש[19], בעל הטורים[20], רבינו ירוחם[21], וכן אצל אחרונים, כגון הרמ"א[22] והב"ח[23]. ואף על פי שיש שהביאו תאריכים מקודמיהם, אך מאחר ולא פירש בא"ח שהביא מאחר, נראה לו שהשנה היא סמוכה לימיו. אבל נבוך הוא שהרי אי אפשר להקדימו כל כך, שכן ברור שהיה לאחר בעל הסמ"ק שמביא את דבריו כמה פעמים. את ההצעה לתקן את התאריך לשנת קיז/קיח הוא דוחה כי זמן זה מאוחר מדי ואין לומר שסיים ספרו לאחר זמן זה, ועוד ששנת קיז אינה שנת שמיטה לשיטת רש"י ולא שנת קיח לשיטת ר"ת. אף על פי כן מבקש לשער שמעתיקים תיקנו את הזמן להיות קיז/קיח ושנת קיז היא שנת שמיטה לדעת הגאונים, כפי שהובאו ברמב"ם (שמיטה ויובל פ"י), ושכחו לתקן את הציון לשיטות הפוסקים. לאחר מכן הזכיר כי גם בספר החינוך (מצוה שכו) נזכרה שנת יח בתור שנת שמטה, ואשר רוזין בספרו על חיבור זה כתב כי המספר הזה הוא ט"ס והציע לתקן: סז/סח. בעקבותיו הוא מבקש לתקן גם בא"ח כך, אך מתקשה הוא לתקן כך נגד כל כתבי היד, ולומר שנפלה ט"ס דומה גם בכל המקורות של הא"ח וגם בכל מקורות ספר החינוך. עוד הציע לתקן: לז/לח שהוא החשבון לפי הכתוב בסמ"ק שמדבריו הוא רגיל להביא.

כל ההשערות הללו מחוסרות יסוד ואין בהם טעם, ונראה פשוט, שהתאריך הזה לקוח מדברי הרשב"א, וכפי שציין בעל הא"ח בפירוש, שכן כתב הרשב"א, והוא בחידושיו למס' עבודה זרה, ט ע"ב:

> ובגרסת מימריה דרב [הונא בריה דרב] יהושע ופירושו נחלקו בהן רש"י ור"ח ז"ל ורוב המפרשים הבאים אחריהם, וראיותיהן הן חקוקות בספריהם ולא באתי לכתוב אלא פסק דבריהם, כי לפי דברי רש"י ז"ל שנת השמיטה ה י א שנת שבעה עשר לפרט ולפי דברי ר"ח ת ה י ה שנת י"ח לפרט.

מלשונו ברור שכתב הרשב"א את חידושיו לע"ז בין שנת י"ז לשנת י"ח. ואף לשון ספר החינוך דומה הרבה לדברי הרשב"א, וכן כתוב במצוה שכו: 'ושנת השמיטה איזו היא, הכי אסיקנא במסכתא, במסכת עבודה זרה במימריה דרב הונא בריה דרב יהושע בפרק קמא שהיא שנת י"ז לפרט לדעת רש"י ז"ל ושנת י"ח לדעת רבינו חננאל ז"ל'.

16. הציון שם למרדכי גיטין חסר מראה מקום, וכמדומה לי שאין במרדכי לגיטין כלל הזכרת שנים של שמיטה.
17. ספר הישר סי' תצב.
18. סי' רנח.
19. פסקי הרא"ש, ע"ז פ"א.
20. חו"מ סי' סז.
21. חלק מישרים ז.
22. שו"ע חו"מ סי' סז.
23. בפירושו לטור חו"מ סימן סז.

אם כפי שהבאנו לעיל, ר' פנחס הלוי אחיו של ר' אהרן הלוי מברצלונה הוא מחברו של ספר החינוך, עדיין צריך בירור, הכיצד נראה ממקומות אחדים[24] שהמחבר תלמיד הרשב"א. וצריך לומר כי אם נמצא שבעל החינוך הוא בשיטת הרשב"א אין הכרח שהדעה תלויה ברשב"א דוקא. על כל פנים, כפי הנראה כאן, הקטע הזה הובא מחידושי הרשב"א לע"ז. קשה לומר שר' פנחס היה צעיר מאחיו ר' אהרן, שהיה חבירו של הרשב"א, ולמדו שניהם לפני הרמב"ן, לפי שהרא"ה מתייחס אליו כאל אחיו הגדול ומציינו כמורו, ואי אפשר שיהיה תלמיד הרשב"א. וצ"ע בכ"ז.

עוד בענין הזמן. בכלבו פרק 'דינין מספר התשב"ץ', אות מד:

> דין אם כתבו הפרט בטעות בתוך הכתובה, כגון שהיה לו לכתוב נ"ז, וכתב נ"ו ולא הרגיש עד לאחר הנשואין וכו' אבל אם כתב בה נ"ח אינו פסול וכו' עד כאן מספר התשב"ץ חברו תלמיד אחד לפני הרב המובהק רבינו מאי' מרוטנבור"ק זצ"ל. שטר שדלג ממנו לבריאת העולם, וכן נמי אם לא כתב בו כלל הפרט הגדול, אלא תשע מאות וששים ולא כתב האלפים, אלא הפרט הקטן שנת ששים - כשר, זהו לשון הרב בעל התרומה ז"ל.

והנה בארחות חיים הנדפס השמיט המהדיר דינים אלו כאמור לעיל, אך ישנם בכתבי היד, וכן נתברר לי שחלקים מעניינים אלו וחלקים מאחת ממהדורות הספר ארחות חיים, נדפסו בקובץ שנקרא קובץ שו"ת רשב"א, בקושטא רע"ג[25], ובכל אלו נמצאים דינים אלו, ובהם הנוסח: 'דין.... שהיה לו לכתוב ע"ג וכתב ע"ב ולא הרגיש... אבל אם כתב בה ע"ד...', בכ"י שד"ל-מונטיפיורי: 'ע"ז, ע"ו ע"ח', ובדברי מהר"ם '... תשע מאות ושבעים'. מובן שדוגמת הזמן, צוינה תחילה לפי זמנו של בעל התשב"ץ האשכנזי, תלמיד מהר"ם מרוטנבורג, היינו בשנים נו, נז ונח (1296, 1297, 1298) ונעתקה כמות שהיא בספר הכלבו ועדין היתה מתאימה. אחר כך תוקנה לפי זמנו של מחבר הארחות חיים בהתאם לזמן העריכה המחודשת והמהדורות השונות, לשנים עב, עג ועד (1312, 1313, 1314), ולשנים עו, עז, ועח (1316, 1317, 1318). וכן בספר התרומה נקב בתאריך שהתאים לזמנו של מהר"ם: תשע מאות וששים (1300), ואח"כ תוקן בהבאה שבא"ח להיות תשע מאות ושבעים (1310). מתאים לזה, התאריך שנזכר בכתב יד גינצבורג 107 של חלק ב. כתב היד נכתב על פי הקולופון בשנת ה' פ"ט (1329), ובדף 254 ע"ב בחלק הנקרא 'סוד העיבור' כתוב: 'והננו היום בר"ח אייר שנת חמשת אלפים ושבעים ושלש עברו נ"ח מחזורי' צ"צ ועוד ח' שנים וד' חדשים, כי בניסן שנת ס"ה התחילה שנה תשיעית מהמחזו'... יצא לך הי"ו תרס"ד והוא היה מולד אייר של שנת ע"ג שנת י"ט למחזור רס"ז וכן תעשה לכלם'. וכן בדף 284 ע"א, ועיין עוד בדף 263 ע"א ('חרוזות שעשה ר' דוד דוילפורט ז"ל לחשוב הן מולד מבריאת עולם בנקל...'), ודף 269 ע"ב.

24. ראה בנספחים שצירף הרב שוול, בסוף ספר החינוך במהדורתו.

25. ומשם נדפסו בשו"ת הרשב"א המצויות כיום, חלק ז, התשובות מסי' תכ"א עד סוף הספר. על ענין תשובות אלו, ראה להלן.

מעניין לציין, כי בכתב יד אחר, כתב יד סמינר שכטר בניו-יורק [RAB 664/0185], באותו מקום עצמו, כתוב: ׳שנת ה׳ פ״ג לאלף הששי׳![26] כתב היד עצמו, לפי הערכת אנשי ספריית בית המדרש לרבנים הנ״ל[27], נכתב במאה הט״ו (ק״ס-ר״ס).

י״ש אלפנביין, השתמש בכ״י זה[28], וחשב[29] שכתב יד זה נכתב לא יאוחר משנת פ״ג (1323), אך לא נתן דעתו שזהו תאריך שנזכר בלוחות העיבור, שיש בו כדי להעיד על תאריך חיבור הספר או עריכתו, ואין בו כמובן עדות על זמן כתיבתו של כתב היד זה.

עלה בידינו, שספר הכלבו, שהוא הנוסח הראשון של החבור, סודר, נערך ונכתב קודם לשנת נ״ה, וספר ארחות חיים סודר, נערך ונכתב בידי אותו מחבר, לאחר שנת ע״ג, ואפשר שהיה עדיין בעריכה אף לאחר שנת פ״ג.

כתבי היד של כלבו ושל ארחות חיים

מפליא הדבר שנתקיימו כמה וכמה כתבי יד של ארחות חיים, אך לא נשתמר ואין ידוע כיום אפילו על כתב יד אחד של הכלבו[30]. מצד שני, ושמא עובדה זו מסבירה את הקודמת, הכלבו הובא לדפוס בשנים הראשונות של הדפוס, כנ״ל, ואחר כך פעמים אחדות, ואילו ספר ארחות חיים לא נדפס עד שיצא לאור חלק א בפירינצי בשנת תק״י, והחלק השני רק בשנת תרס״ב. מן הספר ארחות חיים אמנם שרד דף נדפס אחד, מתקופת ראשית הדפוס[31], אך ספק רב אם הוא מוכיח על הדפסת הספר כולו, או שמא אין זה אלא דף של נסיון הדפסה בלבד, או של הגהה. על כל פנים יש בו בדף זה גם חלק ממפתח לספר, שאינו בדפוסים המאוחרים.

מהר״ם פאדובה קבל כתב יד של ספר ארחות חיים מקנדיאה, והשתדל להדפיסו, אך מסתבר שלא עלה בידו להדפיסו. עיין שו״ת מהר״ם פאדובה, דף פו ע״א[32]: ׳והאלהים אינה לידי שהובא אלי עתה ספר שלא ראיתי מימי והוא ספר ארחות חיים נשלח לי מעיר קנדיא״ה להשתדל להדפיסו ויש בו חידושי׳ רבים...׳[33].

26. עיין על כתב יד זה בדוחות השנתיים של הסמינר, Register of The JTS, לשנים 1929-1930, עמ׳ 179. לפי התיאור שם הוא דומה לכתב יד גינצבורג הנ״ל, יש בו את הפרקים החסרים בדפוס, ואין בו את הקטעים משם ר׳ שם טוב פלכו.

27. עיין שם.

28. במהדורת שו״ת רש״י שהו״ל ניו-יורק תש״ג.

29. ראה שם, מבוא, עמ׳ 55.

30. כ״י אחד הידוע כיום, כ״י גינצבורג במוסקבה, הוא משנת רצ״ז, כחמישים שנה לאחר שכבר הופיע הכלבו בדפוס, [נפולי] ר״ן.

31. ראה פריימן, אוצר הדפוס העברי, ירושלים תשכ״ח, מס׳ 1-2, B37, עמ׳ 315.

32. התשובה הזו נדפסה גם בשו״ת המהרש״ל, סי׳ לז.

33. ר״מ שלזינגר, מבוא, עמ׳ 21 העיר על הקטע שהביא שם מהר״ם פדובה מא״ח, וטען שאינו נמצא בהל׳ תפילין בח״א, ושיער שמא היה נוסח אחר וכו׳, והדברים מופלאים, שהרי הקטע נמצא לפנינו בהלכות תפילין, אות כו באמצע, בדפוס ירושלים תשט״ז, מהדורת הרי״ד שטיצברג ובנו, יח ע״ד למטה (בשינוי קל, שם: ׳ובעל השלמן׳, במקום ׳והבעל השלמה׳ שבציטוט)!

ידיעת כתבי היד של הספר ארחות חיים, מהותם וטיבם, חשובה היא מאד בענייננו, הן לידיעת טיבו של הספר ארחות חיים ויחסו לספר הכלבו, והן לגבי קביעת היקפו ותוכנו של הספר ארחות חיים, ומהדורותיו השונות. משום שלא עמד ר״מ שלזינגר, על ענין זה כהוגן, השמיט ולא כלל בחלק השני כחמשה עשר פרקים[34] ולא נדפסו עד היום! לנכון כתב (עמ׳ 22): ׳החשך אשר הוא פרוש על המחבר ותולדות חייו מכסה גם תכונת ספרו כאשר מראהו לא ברור והכת״י משונים זה מזה עד מאד׳. אבל לא האיר את החושך ולא חשף את תכונת הספר, ואת טיבם של כתבי היד. יתירה מכך, כמדומה שכתב היד שהשתמש בו ליסוד הוצאתו, הוא המאוחר מכולם והפחות מדוייק שבהם, ועוד, שהוא ממהדורה ראשונה של החיבור. לפי המצוי בכתבי היד, ולפי ההשוואה הברורה עם ספר הכלבו, אין ספק שכל הפרקים הנוספים הכוללים סוגים שונים של ענינים, שייכים לספר ארחות חיים, ומהוים חלק ממכלול הליקוטים והמקורות שנכללו בו

משום כך, אף לא עמד על עניינם של קובץ התשובות, המכונה שו״ת הרשב״א, שנדפס בקושטא רע״ג, על ידי המדפיס משה ב״ר שמואל פיצילינו, יחד עם קובץ תשובות גאונים המכונה ׳הלכות פסוקות׳, ומשם בשו״ת הרשב״א בהוצאות המצויות כיום, ח״ז, סי׳ תכא עד סי׳ תקמ. קובץ זה מקביל לחלקים של הספר ארחות חיים, שברובם לא נדפסו בחלק השני, אף על פי שיש להם מקבילות בספר הכלבו[35].

לר״מ שלזינגר היו ידועים חמשה כתבי יד של החלק השני[36]: [1] כ״י גינצבורג, הזכירו על פי מאמרו של גרוס, ולא ראהו. הוא כ״י גינצבורג שבספרית המדינה של ברית המועצות (לפנים ע״ש לנין), מס׳ 107; [2] כ״י שד״ל (ראה להלן), שהשתמש בו בסוף הספר והביא ממנו: ׳תקונים הוספות ושנוי נוסחאות׳, עמ׳ 613–637; [3] כ״י משנת רט״ו שנכתב בירושלים ולא ראהו, אך היתה בידו העתקה שנעשתה מכ״י זה בשנת תרי״ז; [4] העתקה נוספת שנעשתה בירושלים מכ״י שלא נודע, שהיתה בין כתבי היד של ר׳ נחמן קורוניל, ונמכרה לר׳ זוסמאן

34. וכמדומה שהשפעה זו ניכרת גם ברישומים של המכון לתצלומי כתבי יד עבריים, בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, שרושמים אותם כחלקים שונים בכתבי היד של הארחות חיים.

35. ראה במאמריי הנזכרים בהע׳ 2 לעיל, וכן במבוא לדפוס-צילום של שו״ת הרשב״א, דפוס קושטא רע״ג, שמעותד היה להופיע בהוצאה הנ״ל, באותה שנה, ביררתי, על פי השוואת השו״ת הנ״ל עם כתבי היד של ארחות חיים, כי אין אלו אלא חלק ממהדורה של ארחות חיים אין צורך להציג את ההשואות, לפי שבינתיים פירסם ש׳ עמנואל, ספר שו״ת הרשב״א דפוס קושטא מקורותיו ועריכתו׳, המעין, (ניסן תשמ״א), עמ׳ 46–58, את ההשוואות, אלא שלא עמד על המשמעות שבדבר, לענין מהדורות הכלבו והארחות חיים. על פי הדמיון בין קובץ קושטא לכתבי היד של ארחות חיים שהעיר עליו, י׳ תא שמע, קרית ספר, מד (תשכ״ט), עמ׳ 430, סבור היה שמאן דהוא מאוחר (המדפיס בקושטא?) ליקט וקיבץ וערך קובץ זה. עמנואל נגרר בזה, בין השאר, אחר קביעותיו המשובשות של מהדיר ח״ב של ארחות חיים, שהן חסרות שחר בזה כמו בשאר דבריו, וכמו שהתבאר לעיל ולפנינו.

36. הוא איננו מתייחס כלל לכתבי יד של החלק הראשון, וראה להלן.

יעב״ץ בווארשא[37]; [5] מההעתקה האחרונה הזו נעשתה העתקה נוספת חדשה עבור ר״מ שלזינגר למטרת הוצאת הספר. כיום כשבידינו האפשרות להשתמש בכתבי היד הקדומים של החיבור, ישנו הצורך להשתמש בהם ולההדיר מחדש את נוסח החיבור הזה, כולל גם את החלק השני, שאין לבטוח בנוסח הנדפס, הן בשל ספקות בדיוק ההעתקה, הן בשל נטייתו של המהדיר ל׳תקן׳ את הציטוטים מן הרמב״ם ולהתאימם לנוסח הדפוסים שהכיר, והן בשל ׳תיקונים׳ רבים אחרים שהכניס למהדורה.

הוצאת שלזינגר מבוססת על העתקה חדשה [7] שנעשתה מההעתקה (כ״י ווארשא) [6], שנעתקה מכ״י לא ידוע שהיה בירושלים [5]. המהדיר החליט להעדיף את הטופס שהיה בידו, על פני כ״י שד״ל[38], שעבר לרשותו של ר׳ שלמה זלמן חיים הלברשטם, וממנו לרשות ה־Jewish College בלונדון. ד״ר פרידלנדר שלח לשלזינגר כ״י זה למשך כמה חדשים להשוותו עם הנוסח שקבע בהוצאתו. כתוצאה מכך[39], החליט שהחלקים בכ״י שד״ל שאינם בהעתקה החדשה שלו, אינם מגוף הספר, רק נוספו מאוחר על ידי מעתיקים, ועל כן לא ראה צורך להדפיסם. זאת, אף על פי שידע מתיאורו של גרוס, שבנוסף לכ״י לונדון־שד״ל־הלברשטם, ישנם פרקים אלו אף בכ״י גינצבורג. טעות מצערת זו נגרמה לו לפי שלא הבין את הקשר בין ארחות חיים והכלבו, שהרי החלקים שהשמיט נמצאים בספר הכלבו! נוסף על כך השמיט חלקים שהיו גם בכ״י שממנו העתיק מפני דעתו שאין הם חלק מהספר (כגון: ספר אבן הראשה, דינין מס׳ התשב״ץ עם הגהות מהר״ף, תקנות רגמ״ה ותקנות ר״ת).

בעיקר הדבר, הכיר כבר גם ר״מ שלזינגר, כי כ״י גינצבורג, הוא המוקדם, לפי שאין בו מדברי ר׳ שם טוב פלכו ממיורקא, שעמו נפגש ר׳ אהרן הכהן בשנותיו המאוחרות, מאוחר לו כ״י שד״ל־לונדון שבו הובאו דברי רש״ט פלכו (כחמש עשרה פעמים) בברכת החיים (׳יצ״ר׳, ׳ש״צ׳ או ׳נ״ר׳), והמאוחר מהם הוא כ״י ירושלים־ווארשא, שבהם הובאו דברי רש״ט פאלכו בברכת המתים (ז״ל). פסקים אלו נוספו לאחר שהכיר ר׳ אהרן הכהן את רשט״פ בהגיעו למיורקא.

היחס הנכון של כתבי היד אהדדי, תלוי בשאלת היחס שבין ספר הכלבו לספר ארחות חיים, ויתברר להלן.

37. ר׳ זוסמאן יעב״ץ היה אחיו של ההיסטוריון הנודע ר׳ זאב יעב״ץ, והיה כנראה אספן ספרים. הוא רכש כתבי יד רבים בירושלים, ומסתבר שחלקם היו העתקות חדשות שנעשו מכתבי יד שנשארו בירושלים ובחברון, לצורך המכירה הזו, וזה היה אחד מהם, ונודעו רשימות מהן. יתכן שרובם או כולם הגיעו לבסוף לספרית טלומצקיה שהיתה בווארשא, שנחרבה ונהרסה במאורעות מלחמת העולם השניה, עם כל ספריה.

38. ר׳ שמואל דוד לוצאטו, שתיארו במגד ירחים, א, עמ׳ 6 ואילך.

39. ובהסתמך על דיוק חלש בהשוואת תיאור ח״ב שבתוך ההקדמה לח״א, עם קטע ההקדמה שבח״ב.

כתבי היד הידועים כיום:

חלק א:

1. כ״י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, שמספרו HEB.4°12 נרכש על ידי הרב ש׳ אסף בשנת תרפ״ז מאת ר׳ יצחק באדהאב. כתיבה רבנית קורסיבית מזרחית, המאה הי״ד. 198 דף, חלקם על קלף. חסר בראשו ובסופו (מתחיל בסוף הלכות קריאת התורה עד הלכות חנוכה).

2. כ״י ספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק מס׳ RAB.666 (לפנים: ACC.02178), נכתב בספרד בשנת רפ״ד. בראשו: ׳ספר ארחות חיים שחבר ר׳ אהרן ב״ר יעקב הכהן המכונה אשתרוק הכהן׳. כתיבה ספרדית. רל״ו דפים, כ-30 שורות לעמ׳. בנוסח הספר שבכ״י זה נזכר רש״ט פלכו והובאו פסקיו כ-40 פעמים[40]. בברכת המתים. קולופון: ׳ונשלם... בעשרה ימים לחדש ניסן משנת הרפ״ד ולזכירה חתמתי שמי פה אלעזר בן חביב׳. שינויים רבים והוספות על הנדפס. בכ״י זה נמצא הדף החסר בהלכות שבת, סי׳ שצג.

3. כנ״ל, מס׳ RAB.667 (לפנים: כ״י אדלר 1770), נכתב בשנת אשוב״ה - ש״ט (שי״ד?) בתאפזא. בקולופון: ׳נשלם ע״י יעקב ב״ר סלימאן אותי[בו]רגא.... אייר שנת אשוב״ה ליצירה בתאפזא, בהיות קורא עם התלמידים כמנהגי וגם טרוד בענייני קהלות הקדש קהלו׳ תאדלא ישמרם השומר אמת לעולם, שאני דיין עליהם, ואני מקוה רחמי יוצרי שיגיה אורי ויבנה בית בחירה לקיים מקרא שכתו׳ לא ימושו מפיך ומפי זרעך ומפי ז״ז מו״ע, כן יהי רצון וא׳ אנס״ו׳. מהדורא קמא. דומה מאוד לנוסח הנדפס, בכל זאת נמצא בו הדף החסר בהלכות שבת. כולל השמטות בגלל דילוג הדומות.

4. כנ״ל, מס׳ RAB.940 (לפנים: ACC.38486), כתב יד ספרדי מהמאה הט״ו, חסר הרבה (מסוף הלכות שבת עד הלכות פסח ועוד). חסר אצלו הדף בהלכות שבת. ובסמוך לו חסר עוד דף שלם. נראה שהוא מהטיפוס הקדום של הספר. לא נזכר בו רש״ט פלכו. דומה מאוד לכ״י אוקספורד, ראה להלן.

5. כ״י ספריית הבודליאנה באוקספורד, מס׳ 2366, מספרד במאות הט״ו-הט״ז. בראשו: ׳ספר

40. בהם המקומות שהובאו בבית יוסף, מא״ח בשם רש״ט פלכו ואינם בנדפס. ובדומה לזה, הלכות ספירת העומר, ד, שבשו״ת די השב, לר׳ דוד בונאן ור׳ יהודה הלוי, ליוורנו תרי״ז, סימן א, דף ב טור א, שהביא: ׳...ומצאנו לו חבר בסברא זו בס׳ א״ח כ״י (שיש בו תוספת מרובה שהשמיטו בא״ח הנדפס) שכתב בה׳ ספירת העומר, וז״ל: ׳וכתב הרשב״א ז״ל הטעם שהש״צ אומר ספי׳ העומר בקול רם מפני שש״ץ מוציא את השומע מפני ששומע כעונה וכו׳, ובכלל זה כל המצות המתוקנות בציבור כתקיע׳ שופר ולולב ומגילה דש״צ מוציאם חוץ מק״ש ותפילה ובהמ״ז כמו שביארנו (ותשובת הרשב״א הלזו היא בח״א סי׳ תנ״ו). וכתב הר׳ שם טוב ז״ל ויראה לי שאין בכלל זה לולב שהרי כל א׳ חיי׳ ליטלו ולקיים בו מצות נענוע ואין א׳ מברך לחבי׳ אפי׳ ש״צ אלא מי שנוטל מברך כטעם המוזכר ירוש׳ בברהמ״ז דמי שאוכל מברך עכ״ל׳. ותודתי לידידי רי״ש שפיגל על הפניה זו. הקטע הנוסף הזה ישנו בכ״י נ״י 666, ואיננו בכ״י נ״י 940, ראה להלן.

ארחות חיים שחבר ר' אהרן הכהן זצ"ל'. אף בו חסר הדף בהלכות שבת, מקום החסרון וצורתו דומה לחסרון שבכ"י נ"י 940.

6. כ"י אדלר, דרופסי קולג' בפילדלפיה. הובאו ממנו ארבעה שינויים על ידי הרב א' יאללעס מפילדלפיה בסוף ההוצאה האמריקאית של ח"ב, נ"י תשי"ט (בשנים מהם השינוי מצוי כבר בכלבו!). הרב מרדכי יוסף בריזמן (תשל"ח) ניסה להשיג כ"י זה בלא הצלחה. אף כיום אינו מצוי באוסף תצלומי כתבי היד שבמכון לתכי"י בירושלים.

חלק ב

1. כ"י באוסף גינצבורג במוסקבה מס' 107 משנת ה' פ"ט (1329). 227 דפים. רש"ט פלכו לא נזכר.

2. כ"י בית המדרש לרבנים ניו-יורק, מס' RAB.664 (לפנים: 0185), המאה הט"ו[41], או המאה הט"ז[42], בכתיבה איטלקית. בצדי הגליונות, הערות גליון שהם בעצם, כותרות לענינים הנידונים בפנים, ואולי היה זה הכנה להוצאה לאור (?).

3. כ"י מונטיפיורי באוסף הג'ויש קולג' בלונדון מס' 130 (מכונה כ"י שד"ל, וכ"י הלברשטם, מונטיפיורי 130). עיין עליו במבואו של ר"א שלזינגר. בו נזכר רש"ט פלכו בברכת החיים.

4. כ"י ירושלים, משנת רט"ו. נכתב על ידי ר' יהודה בר נתן דידיע נטור, בעד ר' אברהם הכהן. אין פרטים נוספים.

5. כ"י ירושלים משנת תרי"ז (העתקה מכ"י ירושלים הנ"ל) אין פרטים נוספים.

6. כ"י ורשה (העתק מכ"י ירושלים אחר שלא נודע, והיה ברשות רנ"נ קורוניל), נזכר רש"ט פלכו בברכת המתים. אין פרטים נוספים.

7. העתק חדש מכ"י ורשה, על פיו נדפסה מהדורת חלק שני בברלין. אין פרטים נוספים.

8. כ"י אוקספורד 2697/7, מאה י"ד-ט"ו, ספרד, קצת דפים.

9. כ"י מונטיפיורי באוסף הג'ויש קולג' בלונדון מס' 131, לא שלם.

10. כ"י קמברידג' 348/1. ליקוטים מן הסדר השני, והוא קיצור מספר ארחות חיים, שנעשה בזמן מאוחר.

11. כ"י באוסף גינצבורג במוסקבה מס' 106 (העתקה מכ"י 107) ונראה שאף הוא קיצור.

12. שו"ת הרשב"א קושטא רע"ג (= שו"ת הרשב"א ח"ז סי' תכא עד הסוף)

41. ע"פ הערכת אנשי ביהמ"ל באמריקה.

42. כרשום בכרטיס המכון לתכי"י בירושלים, וראה אלפנביין, שו"ת רש"י, שסבר בטעות שהוא משנת ה' פ"ג, אך שנה זו היא זו שנזכרה כדוגמה בחשבונות העבור שם.

היחס שבין ה׳כלבו׳ וה׳ארחות חיים׳ ומהדורותיהם

ספר ה׳כלבו׳[43] עיקרו מיוסד על הרמב״ם[44] ועל דעות חכמי אשכנז וצרפת, ודעות חכמי ספרד המפורסמים. במהדורות המאוחרות, נשתכלל החבור, בצאתו של המחבר מצרפת לספרד, ונוספו בו דעות של חכמי ספרד בני הזמן, כגון הרמב״ן, רבינו יונה, הרא״ה והריטב״א[45], ונרשמו בו מנהגים שנהגו בארץ זו. לבסוף הגיע המחבר למיורקא[46], ושם הכיר

43. כפי שמקובל על דעת קצת חכמים וחוקרים אין הכלבו אלא קיצור מן הספר ארחות חיים. כך משמע בכסף משנה, ראש הלכות שופר, אך אין בזה הכרח (׳והכלבו כתב ... והוא מדברי ארחות חיים, ואין זה במשמע דברי רבינו...׳) ואצל הרחיד״א, שם הגדולים, מערכת גדולים, ערך ר׳ אהרן הכהן, מערכת ספרים ערך כלבו, ובספרו ברכי יוסף במקומות שונים (הלכות ציצית, ועוד). וכן שלא נערך על ידי אותו מחבר. כך למשל, לדעת צונץ ואלבויגן, כפי שהובאו על ידי ר״מ שלזינגר, מבוא לא״ח ח״ב, שלדעתם אין ר׳ אהרן מחבר הכלבו, ושאי אפשר לדון בדבר עד שיתגלה החלק השני של א״ח. וכן דעת חיים מיכל, אור החיים, ערך ר׳ אהרן הכהן. לדעת שלזינגר שהו״ל את ח״ב, אי אפשר לברר עד שלא יתגלו כתבי יד של הכלבו. ויש לומר, שאם עד עתה לא נתגלו, מסתבר שלא נתקיימו כתבי יד של הכלבו. יש שנקבו אף בשמות שונים כמחבר ספר הכלבו, כגון בעל שלשלת הקבלה שנקב בשמו של הריב״ש כמחברו, וכבר דחה הרחיד״א, שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך כלבו, את דבריו. צונץ, Ritus des[31] Synagogal ,P. Gottesdienstes, כתב שחכם אחרון בשם שמריה ב״ר שמחה עשה קיצור מארחות חיים וקרא לו כלבו, וזאת על פי מה שנזכר בקונטרס ׳שם הגדולים לר׳ אהרן ב״ר אברהם נכד מהר״ש שליצטט׳, שפירסם י״א בן יעקב, קובץ דברים עתיקים, לייפציג תר״ו.

44. ככתבו וכלשונו, במקומות רבים הוא משתמש בקטעים נרחבים בדבריו ובלשונו של הרמב״ם ב׳משנה תורה׳ כמות שהם, עד שיש בהם כדי להיות מקור לנוסח הרמב״ם שהיה בידי חכמי פרובאנס. הדבר היה כל כך פשוט בעיניו, עד שהעתיק לשונות מדברים בעדו, בלא לציין שהם ציטוט, כגון, הלכות כתובות, עמ׳ 79: ׳יש גאונים שהורו... וטעות היה בנוסחאות שלהם, וכבר בדקתי על ספרים רבים וקדמונים שהדבר כמו שבארנו. ומצאתי שאין לבוגרת...׳ [ברמב״ם, הלכות אישות פי״א הי״ג: ׳...וכבר בדקתי על ספרים רבים וקדמונים ומצאתי שהדבר כמו שבארנו...׳ !]. וכן הוא כמובן גם בארחות חיים, ויש לתמוה מאד על ר״מ שלזינגר, שבמהדורת ח״ב שהו״ל, ׳תיקן׳ את לשונות הרמב״ם על פי הדפוס המאוחר שהיה בידיו! ובכך העלים כמובן את נוסח הרמב״ם המקורי של המחבר. וראה בכלבו, סוף סי׳ קח, כהקדמה לסימן קט: דין השוחט את המסוכנת: ׳אכתוב משפטי השוחט את המסוכנ׳ אף על פי שלא הביאו הרמב״ם ז״ל במקום הזה׳. שם ראש הלכות שחיטה: ׳דעת הרמב״ם ז״ל ושאר הפוסקים ז״ל׳ [ואף הציג את ההלכות מחולקות לפרקים כברמב״ם]. וכן הוא בארחות חיים, ח״ב, בראש ה׳ שחיטה: ׳לשון הר״ם במז״ל ושאר הפוסקים׳. ובסוף סימן קיא: ׳נשלמו הלכות שחיטה וכל הנטפל להם מחבור הרמב״ם ז״ל ודעת שאר הפוסקים ז״ל׳. מעניין גם השינוי, שבכלבו מציין כרגיל: רמב״ם ז״ל, ואילו בארחות חיים, הציון הוא כמנהג חכמי ספרד: הר״ם במז״ל, וכבר הערתי במקום אחר, שמקור צורה זו הוא בקרב דוברי ערבית, שביקשו לרמוז בזה, שהר״ם הוא בן מזל, בהתאם לפירוש שמו: ׳בן מיימון׳, בערבי: בן מזל.

45. כפי שעולה מהלכות שבת, ראה במבוא להלן, נזכר הרשב״א בהלכות שבת פעם אחת בלבד, בעוד בא״ח נזכר פעמים רבות.

46. א״ח, ח״ב, הלכות קידושין יג: ׳פעם אחת אירע מעשה בכאן במיורקה באחד שקידש...והורה אדוננו מורנו ה״ר שם טוב פלכו ז״ל שהוא מקח טעות׳. וכן שם, שם, הלכות איסורי מאכלות, מב, עמ׳ 310: ׳וכן נמי פסק אדננו מורינו הר׳ שם טוב פלכו ז״ל הלכה למעשה הנה במיורקא יע״א׳.

את הרב ר׳ שם טוב פלכו[47] וקבל ממנו דברים הרבה[48], שנכנסו רק במהדורות האחרונות של החיבור.

מהלך זה ביסודו מוכח מכמה וכמה ראיות מוצקות, ובעיקר מבחינת טיבם, אופיים, תוכנם, סדרם ומבניהם של שני החיבורים. סדר כתבי היד אינו בהיר וברור לגמרי, לפי שעה, עד שיבדקו ויושוו אהדדי בשלימותם, מכל מקום קוים עיקריים ניכרים. סדר הדברים בכללו נראה כך. ראשונה יצא ספר הכלבו (וזו מהדורה של ארץ פרובאנס עם קשר חזק לחכמי ספרד), שהוא ספר אחד, אם כי ניכרים בו כבר ניצני חלוקה לשני חלקים. כנראה שמפני שנפוץ כמות שהוא, ואף הובא לדפוס בראשית הדפוס, לא נשתמרו ממנו כתבי יד. הדור הבא של מהדורות החיבור הוא החיבור ׳ארחות חיים׳[49] בחלקו הראשון, המיוצג בנוסח שבדפוס הראשון (פירנצי תק״י), בכ״י בית המדרש לרבנים באמריקה, 667 הקרוב לנוסח הדפוס, ואולי גם כ״י ביהמ״ל נ״י 940 (דור זה היא המהדורה שנערכה בספרד). מהדורה נוספת (שנעשתה במיורקה) היא

47. ארחות חיים, ח״ב, הלכות יין נסך, ז, עמ׳ 246: ׳וה״ר שם טוב פלכו ז״ל אמר לי בשם הרשב״א ז״ל שכתב בתשובה ישראל שנשתמד...׳. ועוד ח״ב, הלכות ערלה ונטע רבעי, א: ׳וכן נמי אמר לי ה״ר שם טוב פלכו ז״ל מפיו אל פי׳. בדפוס נזכר חכם זה בברכת המתים, אך בכ״י לונדון-שד״ל, הוא נזכר בברכת החיים ברוב המקומות, על פי רשימת השינויים שבסוף ח״ב.

48. כמה עשרות הלכות הביא משמו בארחות חיים במהדורה האחרונה, במפתח ח״ב נמנו שמונה עשר הזכרות, ובכתבי היד של המהדורה האחרונה יש עוד רבים נוספים, ובהם אלו שנזכרו בבית יוסף ואינם במהדורת הדפוס. אבל הקטע בח״ב, הלכות איסורי מאכלות, עמ׳ 287: והר׳ [שם טוב] פלכו ז״ל כתב דלא משערינן בדידיה...׳, היא השלמה מוטעית של המהדיר, ובכ״י גינצבורג, ובכ״י נ״י 664: ׳וה״ר יוסף בן פלט ז״ל כתב דלא משערינן בדידיה...׳. כמו כן שם, עמ׳ 293 סוף העמ׳: ׳כתב אדוננו מורינו הר׳ שם טוב ז״ל אין אומרים...׳, דין זה מובא גם בכ״י גינצבורג וכ״י נ״י 664, אך לא על שמו של ר׳ שם טוב פלכו. בעמ׳ 304 סי׳ לב מן וה״ה עד סוף הסי׳ חסר בכ״י נ״י 664, וכן ההבאה בשם רש״ט פלכו בעמ׳ 310.

49. יש להרהר במבנהו המיוחד של חיבור זה, המסודר בעיקרו בשני סדרים כלשון המחבר, שתיארם בקיצור בסוף הקדמתו הקצרה לחלק א (בדף ששרד מהדפסה, או מנסיון הדפסה, של הא״ח, בראשית הדפוס, יש חלק ממפתח מפורט שאיננו בנדפס, וישנו בכתבי היד, כגון כ״י ביהמ״ל נ״י 666), ולחלק השני בפרוטרוט בתחילתו. לכאורה נראה שמחבר הא״ח הניח את היסוד לחלוקה הידועה לנו כעת מספר הטורים לר׳ יעקב בן הרא״ש, שהיה מאוחר קצת למחברנו, ששיכלל את החלוקה והעמידה על ארבעה חלקים. מחברנו מדגיש את הקו הכללי של הסדר הראשון שהוא מעגל הזמן: ׳על דרך האיש הנעור משנתו, בקומו... [כך על סדר היום, ואח״כ על סדר השנה], והמנהגות...׳ והסדר השני הוא מעגל החיים: ׳על דרך הנער היולד ...[כך על סדר חיי האדם], ואכלול עמם ...׳. יש שינוי בין הקטע הזה בסוף הקדמת ח״א לבין הקטע הזה שחוזר בראש ח״ב. שלזינגר הסיק בטעות מלשון הקטע שבראש ח״ב, שכאילו חלקים נרחבים, שנמצאים ברוב כתבי היד, ומתאימים לכלבו ולשו״ת הרשב״א ח״ז, אינם מגוף הספר, ועל כן השמיטם ממהדורתו! דבריו (מבוא, עמ׳ 23): ׳אולי הם נוספו ימים רבים אחרי גמר החבור עצמו מחכם אחר ואינם חלק מס׳ ארחות חיים, כי מה יועילו אלו ומה יצטרכו לדעת הלכה למעשה, הלא לר׳ אהרן הכהן עלה בגורלו ״בלתי חבורי המכובדים קדושי עליון מפיהם תצא תורה ומציון כתבו לנו הלכות פסוקות גלו מטמונות ובארו ספקות״׳, הם דברי הבל, ומחוסרי טעם. כלום יצא להתווכח עם המחבר עצמו!? בקטע שבסוף הקדמת ח״א הזכיר המחבר בעצמו חלק מהם: ׳...ודיני העונש והגמול, ותשובות שאלות מענין תחית המתים, ואחרי כן אכתוב תיקון שטרות וסדר העיבור...׳, ופליאה משונה להעלות על הדעת שדברים אלו לא יועילו ואינם נחוצים?! חבל שעד היום לא נתעורר אדם להשלים את החסר בא״ח.

זו שמיוצגת בנוסח שבכ״י ביהמ״ל ניו-יורק 666[50] ובכ״י ביה״ס בירושלים. ההוספות בגליונות כ״י ירושלים זה, מייצגות דור נוסף (רביעי)[51]. בכי״י אלו שינויים והוספות רבות על פני נוסח הדפוס, ובהם הובאו עשרות פעמים דברי רבי שם טוב פלכו.

בחלק השני סדר המהדורות הוא ככל הנראה כך: תחילה הכלבו כבחלק א, שהוא המהדורה של פרובאנס, הדור הבא, הספרדי, של החיבור הוא ככל הנראה הנוסח שבכ״י גינצבורג מס׳ 107, וקרוב לו כ״י ביהמ״ל נ״י מס׳ 664 (0185), ואין בהם עדיין את פסקיו של רש״ט פלכו. הדור השלישי, שנערך במיורקא הוא זה שבכ״י לונדון-שד״ל[52], ושבכ״י ירושלים (והעתקיו בוארשא ובברלין)[53], והקטעים שבשו״ת הרשב״א קושטא רע״ג (ח״ז סי׳ תכא-תקמ). הבסיס לסדר המתואר בזה, עולה מן הדוגמאות והראיות שיובאו להלן.

במאמר קצר אך ממצה העלה י״א בן-יעקב[54], ארבע טענות עיקריות שמוכיחות כי הכלבו הוא מהדורה ראשונה שקדמה לארחות חיים. (א) ריבוי הדינים, ההרחבות וההוספות בתוך הדינים שבארחות חיים על פני הכלבו. (ב) שמות חכמים רבים שנזכרו בארחות חיים ואינם נזכרים בכלבו (כגון הרמב״ן, הרא״ה, הריטב״א ועוד). (ג) ארחות חיים הוא ספר מסודר מה שאין כן ספר הכלבו. (ד) ראיה מדין אחד בהלכות יום הכיפורים שבכלבו הועתק לשון הרמב״ם בנוסח תמוה, ובא״ח העיד על נוסח זה שהוא מועתק מן המכתם, ושאחר כך בדקו ומצאו בספר מוגה של רמב״ם נוסח מתוקן, וזה שנקבע בא״ח, וראה להלן.

טענות א ו-ב כנראה לא הובנו ע״י שלזינגר, שניסה להשיב עליהם ולדחותם בקש ובתשובות של כלום, באומרו למשל, כי ישנם ספרים מן הראשונים שנעשו להם קיצורים, כגון תורת הבית הקצר להרשב״א, השו״ע מן הבית יוסף, בשל״ה וקיצור של״ה, וקיצור ספר האלשיך. אך לא בזה הדיון, אם נכתבו מעולם ספרי קיצורים אם לאו, הטענה היא שמן תוכנו, מאופיו וממבנהו של ספר הכלבו מוכח שאינו קיצור, לא של ארחות חיים ולא של ספר אחר, לפי שאין בו שיטה מסודרת, ואין הדברים מסודרים כלל ועיקר לא למחלקותיהם ולא בפרטיהם. אופיו של הכלבו אינו בכך שהוא מקוצר מן החומר שבארחות חיים, אלא הוא קטן יותר מפני שחסרים בו חטיבות וקטעים שלמים. אין כל סברה או סיבה הגיונית להשמטת הדברים שחסרים בכלבו, שהם לעתים חטיבות שלימות של הלכות, ודעות חכמים. לטענה השלישית הסכים שהיא נכונה, ובכל זאת הוא דוחה אותה בקש, בטענה המשונה, שאמנם הארחות חיים מסודר, והכלבו אינו מסודר, בכל זאת הוא מקשה על דעת בן יעקב, למה הכלבו אינו מסודר?! ולמה לא מנע מחברו להפיצו בישראל?! גם אם נסכים שזו שאלה, במה שאלה זו מחזירה אותנו לדעה שהכלבו הוא קיצור הא״ח?! על הטענה הרביעית, מן השינויים שנכנסו

50. רש״ט פלכו נזכר בכ״י זה בברכת המתים.

51. אם כי, יש מהגליונות הללו, שנקבעו כבר בגוף הספר בנוסח כ״י נ״י 666.

52. בכ״י זה נזכר רש״ט פלכו בברכת החיים.

53. רש״ט פלכו נזכר בהם בברכת המתים.

54. כרם חמד, מחברת שמינית, ברלין תרי״ד, עמ׳ 167-169.

לארחות חיים הלכות יום הכיפורים, לעומת נוסח הדברים תחילה בכלבו, שהיא מן המכריעות, לא השיב כלום, ושמא לא הכיר בחשיבותה.

א. נוסחאות וגירסאות בדברי הראשונים שנשתנו ממהדורה למהדורה

כפי שצויין לעיל ההוכחה הרביעית היא הוכחה מן דרך הבאת נוסח הרמב"ם, ונצרף אליה עוד אחדות ממין זה. וכך כתוב בכלבו, הלכות יום הכיפורים, סימן סט, לד ע"ב:

> היה שבע מאכילה גסה כגון שאכל אוכלין שאינן ראויין לאכילה, ואחר כך אכל אוכלין הראויין - פטור; אע"פ שזה ראוי לרעב, אינו ראוי למי ששבע כזה....ונ"ל...[55].

ארחות חיים, הלכות יום הכיפורים, י[56]:

> היה שבע מאכילה גסה שאכל עד שקץ במזונו, ואכל יתר על שבעו - פטור, כמו (כ"י נ"י: כמי) שאכל אוכלין שאינם ראוין לאכילה, שאע"פ שזה היתר (כ"י נ"י: היותר), ראוי לרעב אינו ראוי למי ששבע כזה. ולפי שמצאתי בספר המכתם שכותב שזאת השמועה בטעות סופר ברוב ספרי הזמנים, ומשנה הלשון כמו שקבל מרבו (כ"י ירושלים: מרבותי') ז"ל, חקרתי ודרשתי ומצאתי ס' מוגה[57] ביד מי שהגיהו מידו (כ"י נ"י: בידו) באלכסנדריא של מצרים מספרי כתיבת הרמב"ם ז"ל וראוי לסמוך עליו, מחקתי הלשון שהעתקתי מהמכתם וכתבתי אותה כאשר היא כתובה שם (כ"י נ"י: בספר המוגה הנזכר) לא פחות ולא יתר.

אין ספק קל לאור זה במהלך הדברים והיחס שבין הכלבו, ובין הארחות חיים. בכלבו קבע המחבר את נוסח הרמב"ם, לפי המצוי בספרים שהגיעו לפרובאנס, וכמו שהיה בספר המכתם, ספר שממנו לקח מחבר הכלבו והא"ח הרבה מאד[58], חקר ודרש ומצא נוסח מוגה, מוסמך ומיוחס שאותו קבע במהדורה של ארחות חיים.

55. כן הוא בשינויים קלים בחידושים שבראש הרמב"ם עם פירוש מעשה רוקח, ונציה תק"ב, בשם שיטה יומא, וכנראה שזו היתה גירסת ספר המכתם לר' דוד ב"ר לוי, שהזכירה בארחות חיים כדלהלן. לפי זה מתורצת הקושיא מדוע לא יתחייב על האכילה הראשונה. לגירסתינו, פירש במגיד משנה, שאכל מבעוד יום, וכפירש"י, המובא גם בכלבו ובא"ח. המאירי, חבור התשובה, עמ' 463 הביא: "ולשון הר"מ בזה: 'היה שבע מאכילה שאכל, הרי הוא כמי שאכל אוכלין שאינן ראויין, שאע"פ זו ראוייה לרעב אינה ראוייה למי ששבע כזה'". גם לרמ"ך (ר' משה הכהן) היה נוסח דומה לזה שבכלבו, עיין השגותיו על הרמב"ם (במהדורת פרנקל), וכן רבינו מנוח, בספר המנוחה, פירש את דברי הרמב"ם על פי נוסח כמו בכלבו. זו היתה אפוא גירסה שהיתה בספרי הרמב"ם שהגיעו לפרובאנס, כשם שאירע במקרים אחרים. וראה הגירסאות במהדורת פרנקל.

56. וכן בכתבי היד ירושלים ונ"י666 בשינויים קלים שצויינו בפנים.

57. על עניינו של "ספר מוגה" זה של משנה תורה לרמב"ם, דנתי עכשיו בארוכה, במבוא למהדורה פקסימילית של כת"י אוקספורד מס' 577 שתופיע בקרוב ע"י מכון אופק.

58. דבר זה נתברר רק לאחרונה לאחר שנתגלו ספרי המכתם למסכתות התלמוד. בהשוואה שעשיתי לספר המכתם, פסחים, פרק ראשון, נוכחתי שכל מסקנא הלכתית שישנה בחידושים אלו, נקבעה בספר הכלבו והארחות חיים, באופן שיטתי. קשה למצוא הסבר לתופעה המוזרה, שישנם קטעים רבים שמובאים בציון מקורם, בספר או על שם ר' דוד ב"ר לוי, ויש הרבה שנעתקו בלא ציון. הוא הדין למובאות הרבות מאד מספר המחכים לר' נתן ב"ר יהודה.

בדומה לזה גם הדוגמה הבאה, שמעידה על שינוי ותיקון של הנוסח הקודם, בכלבו, הלכות אסור והיתר, ע ע"א:

נתנבל העוף ונמצאת בו ביצה גמורה כנמכרת בשוק, הרי זו מותר, לפי שבאמת נגמרה מכל וכל קודם שנתנבלה. וכתב אדני זקני ה"ר דוד הכהן בהלכות טריפות שלו, ובספרי הרמב"ם המדוייקים בהפך.

בארחות חיים, ח"ב, הלכות איסורי מאכלות, עמ' 303:

וביצת נבלה, פי' שנתנבל העוף בשחיטה או בדבר אחר ונמצא בה ביצה גמורה כנמכרת לשוק, פליגי בה ב"ש וב"ה בעדויות, ב"ש שרו וב"ה אסרו, והלכה כב"ה דאסירי. וכתב אדני זקני הר' דוד הכהן ז"ל וכן פסק הר"ם במז"ל ויש ספרים שכתבו בהן בהפך ותדע כי טעות סופר הוא כי עיינו בספרי הרב המדוייקים ומצאנו כתוב בהן כמו שכתבנו עכ"ל.

אף על פי שכבר בכלבו הביא בשם זקנו כי בספרי הרמב"ם המדוייקים הנוסח הפוך, מכל מקום משנה לא זזה ממקומה, וקבע בראש הפיסקה את הנוסח המשובש של הרמב"ם, אבל בארחות חיים, תיקן את לשון הרמב"ם שיהא מכוון לעדות זקנו[59].

הדוגמא השלישית, מעידה על שוני בדומה לקודמות. גם בנידון זה, זהו קטע הלקוח, כחלקם הגדול של החיבורים האלו, מספר משנה תורה לרמב"ם. אך זו הפעם, השוני הוא מן הנוסח בכלבו ובארחות חיים הנדפס גם יחד, אל הנוסח של כ"י ביהמ"ל ניו-יורק מס' 666, המייצג דור נוסף מאוחר.

כלבו, הלכות לולב, סימן עא, לט ע"א, וארחות חיים, הל' לולב, ג:

כמה נוטל מהם... ואם רצה להוסיף בהדס, עד שיהיה [א"ח: שיעשה] אגודה [א"ח: אגודה גדולה] - מוסיף, ונויי מצוה הוא, אבל שאר מינין אין מוסיפין ואין גורעין מהן, ואם הוסיף או גרע - פסול. והראב"ד ז"ל כתב וז"ל: לעולם לא שמעתי פסלות בזה ולא אסור תוספת...

כ"י ביהמ"ל נ"י 666:

כמה נוטל מהם... ואם רצה להוסיף... אבל שאר מינין אין מוסיפין בהן ואין גורעין מהן, ואם הוסיף בערבה לא פסל. כך היא הנוסחא דוקא, ואם הוסיף בערבה לא פסל, וכן תקן הרב בספרו. והראיה על זה התשובת שאלה שהשיב הרב ז"ל על זה כאשר תראה למטה [א"ח שם אות ד]. והאמת כי כת' ז"ל בספרו, וזה הלשון תמצא בכל ספריו כי כן העתיק המעתיק ואין להאשימו כי כן מצא. ועל לשון הזה הגיה עליו הראב"ד מה שהגיה.

בכ"י ירושלים ובכ"י אוקספורד תוספת זו חסרה!

59. ברמב"ם, הלכות מאכלות אסורות, פ"ג ה"י, לפנינו, אין כלל על ענין ביצת נבלה, אבל במגיד משנה שם הזכיר קיומה של גירסה כזו במקום זה ברמב"ם, ואומר עליה שהיא טעות סופר. וכן הביא גירסה זו הר' דוד ב"ר לוי במכתם, למסכת ביצה, עמ' 185 בשם הרמב"ם.

ב. לשונות המחבר שנשתנו ממהדורה למהדורה

כפי שכבר ברור מן הדברים דלעיל, ספר ה'כלבו' האנונימי קדם לספר ה' ארחות חיים', והוא נוסח ראשון של החבור. קביעה זו נתמכת על ידי כמה וכמה ראיות ברורות. במקומות רבים בכלבו, כתב המחבר את דבריו בלשון מדברת בעדו, ואילו במקומות המקבילים בא"ח, שונו הדברים. וכמובן שאין הגיון בהיפוך סדר דברים אלו, שכן אין הגיון לשנות לשון 'ויש אומרים' ללשון 'ואני מצאתי' וכדומה.

והרי מקצת מהמקומות:

1. **כלבו** ב דין קרבנות (דפוס תל אביב, חסר שנת דפוס), א ע"ב: 'ובמקום אחר מצאתי בזה הלשון בשם רבינו שלמה, כשאדם...'.

א"ח הלכות מאה ברכות, אות יו: 'ובשם רש"י ז"ל אמרו תלמידיו... ובמקום אחר מצאתי בזה הלשון, כשאדם...'.

2. **כלבו** ב ע"א: 'ואני הכותב מצאתי כי מה שנהגו לומר באשרי...'.

א"ח שם אות ל: 'וי"א כי מה שנהגו...'.

3. **כלבו** ב ע"א: 'ואני הכותב מצאתי בקונטרס אחד מלקוטות כי טעות הוא בידם...'.

א"ח, הלכות מאה ברכות אות לא: 'וי"א שטעות היא בידם...'.

4. **כלבו** שם: 'ומצאתי שמסיימין... כך מצאתי'.

א"ח, שם, אות לב: 'ומה שנהגו לסיים...'.

5. **כלבו**, יא, דין הלכות תפלה ותחנה, ה ע"ב: 'ועתה אתחיל התפלה בע"ה מבעי ליה לאינשי לסמוך... כל זה מספר האשכול'.

א"ח הלכות תפלה, א: 'כתב הבעל האשכול מיבעי ליה לאיניש למסמך...'.

6. **כלבו** יא הלכות תפלה, ה ע"ג: 'אבל באלו י"ט ברכות... לחיי העולם הזה, כך מצאתי'.

א"ח, הלכות תפלה, יז: 'אבל באלו הי"ט ברכות... לחיי העוה"ב כן מצאתי'.

7. **כלבו** שם ה סוף ע"ג: 'באתה קדוש. ויש אומרים שאין ליחיד... כ"מ [כך מצאתי]'.

א"ח, תפלה, כ: 'באתה קדוש. ובמקום אחר מצאתי באתה קדוש... וי"א שאין ליחיד... כן מצאתי'.

8. **כלבו**, התפלה וזמנה ודרך קצרה, ז ע"א: 'ויש אומרים דאם טעה בדבר שאין מחזירים... דהוי ברכה לבטלה. כך מצאתי'.

א"ח, תפלה, קג: 'והבא לחזור... דהוי ברכה לבטלה'.

9. **שם**, ח ע"ב: 'ועל זה פשט המנהג לומר קרובוץ... כמו שנבאר במקומו בע"ה'.

א"ח, תפלה, נז: 'ועל זה פשט המנהג לומר קרובות... כמו שנבאר ב"ה'.

10. **כלבו** שם, ח ע"ג: 'ורבינו טוביה... ובשאלתות דרב אחאי בשם ר"ש מצאתי על עשר שהתפללו...'.

א"ח, תפלה, צג-צד: 'ורבי' טוביה... ובשאלתות דר' אחא ז"ל. (צד) והר"ש ז"ל כתב על עשרה שהתפללו...'.

11. **כלבו**, יג, דין למנצח, ט ע״ב: ׳ויש אומרים שאין אסור בעל פה אלא בנגון הטעמי׳, ואני מצאתי בחדושים של מסכת ברכות, שכל פרשה שנהגו לאומרה בתורה חובה כמו קריאת שמע רשאי אדם לאמרו על פה... עד כאן׳.

כל זה חסר בא״ח, התחנות והמזמורים שאומרים אחר י״ח, ד.

12. **כלבו**, יז, בית הכנסת, ט ע״ד: ׳ומצאתי בילמדנו...׳.

שוה לא״ח, דיני בית הכנסת, ה.

13. **כלבו**, קריאת התורה, יג ע״ב: ׳עוד מצאתי על זה אומר ה״ר יצחק מאורביל ז״ל שראה ברבו רבי חיים מבלאיי״ש שלא היה ספר תורה בעיר...׳.

א״ח, קריאת ס״ת, ה: ׳ועוד אחרת, כתב הב׳ המנהיג[60] שראה לרבו ר׳ חיים דבאליאיש שלא היה ס״ת בעיר...׳.

14) **כלבו** שם: ׳ועוד מצאתי בתשובות שאלות של רבי שלמה בן אדרת...׳.

א״ח, שם: ׳עוד אחרת להרשב״א ז״ל...׳.

15) **כלבו**, סוף קריאת התורה, יג ע״ג: ׳הנה כתבתי מה שמצאתי מזה, נשלם סדר קריאת התורה תהלה לאל׳.

א״ח, קריאת התורה, ה. כל זה חסר. וממשיך הרבה, ולבסוף, אחר אות סד: ׳נשלמו הל׳ קריאת ס״ת ת״ל׳.

16) **כלבו**, סעודה, יז ע״א: ׳ובהלכות שבת נבאר הלכות קידוש בג״ה׳.

א״ח, סעודה, סמוך לאות לד, כל זה חסר.

17) **כלבו**, הלכות בשר וחלב, עז ע״ג: ׳כתב הר״ש ז״ל...׳.

בארחות חיים, הלכות איסורי מאכלות, עמ׳ 331: ׳כתב הרשב״א ז״ל...׳, והוא בודאי רש״י, כפי שכבר העיר על מקום זה פריימן, איסור והיתר לרש״י, כה ע״א בהערות שם, שהוא לרש״י כמובא במקומות אחדים, ובעיקר הוא בפירוש רש״י לחולין קטז ע״ב.

18) **כלבו**, ה׳ אבל, פח ע״א: ׳והמנהג אצלנו להתפלל כל יום בבית האבל׳.

א״ח, ה׳ אבל, עמ׳ 579: ׳והמנהג ברוב המקומות להתפלל בכל יום בבית האבל׳.

19) **כלבו**, הלכות ע״א, סה ע״א: ׳ספק עבודה זרה - אסור, ספק ספיקה - מותר, כיצד כוס של עבודה זרה שנפל... פרש כוס אחד מן התערובת ונפל לכוסות שניים - הרי אלו מותרים׳.

ארחות חיים, הלכות עבודה זרה, עמ׳ 234: ׳ספק ע״ז - אסור וספק ספקה - מותר, כיצד כוס של ע״ז שנפל... [פירש כוס] אחד מן התערובות ונפל לכוסות שונים - הרי אלו מותרין׳.

קשה להחליט אם זהו שיבוש בעלמא, וצריך להיות: ...שניים... כמו בכלבו, ובקריאת היו״ד בחיריק, כפי שנקוד במקום זה ברמב״ם, הלכות עבודה זרה, פ״ז ה״י על פי הנוסח בכ״י

60. נראה שצריך לתקן: המנהל, שכן ר׳ יצחק הוא מחבר ספר המנהל, עיין כלבו, אבל פה ע״ב, וסי׳ קמג: דיני ר׳ יצחק בעל המנהל, וראה בסוף ח״ב מפתח האישים ומפתח הספרים. והנה בכ״י ירושלים של ח״א, Heb.4°12, אכן כך: ׳כתב הרב המנהל שראה רבו ר׳ חיים מנליש שלא היה ס״ת בעיר ...׳!

אוקספורד 577 ׳הספר המוגה׳, או שזה נסיון של ׳תיקון למדני׳, כדי שלא לתת מקום לספק, במקום שאין ניקוד, אם לקרוא בחיריק, או בפתח (כפי שמשמע מפירוש הכסף משנה שם). ובזה הכריע כפירוש עם הניקוד, כלומר הספק היה אם הכוונה לרוב פשוט של אחד בשניים, או שהכוס מן התערובת הראשונה נפלה לתערובת שניה, ובשינוי קל: ׳שונים׳, יצא שהכוונה לכוסות אחרות (ואמנם יש גם נוסח כזה בכ״י אחד, ראה ספר המדע, מהדורת מוה״ק תשכ״ד, עמ׳ רנב, ובהערות הר״י כהן שם), ועיין עוד שו״ת הרדב״ז, ללשונות הרמב״ם, סימן אלף תו (לג).

20) בדוגמא זו, בנוסף ובעקבות השמטת הלשון האישית, נגרם גם קצת שיבוש במבנה הקטע.

1. והאטר יד ימינו נוטל הלולב בשמאלו שהוא לו ימין
2. ואתרוג בימין שהוא לו שמאל
3. כדאמרינן גבי תפילין שהאטר מניחן בימין שהוא שמאל שלו
4. ובמקום אחר מצאתי האטר נוטלו בשמאלו
5. כדקיימא לן במנחו׳ דגבי ימין דעלמא
6. והכא נמי נוטל בשמאלו שהוא ימין לכולי עלמא
7. ושולט בשתי ידיו נוטל בימין כשאר כל אדם לא בשמאל

א״ח, לולב, כד[61]:

1. והאטר (כ״י ירושלים: איטר) יד ימינו נוטל הלולב (כ״י י-ם: לולב) בשמאלו שהוא ימין לו
2. ואתרוג בימין (כ״י י-ם: בימינו) שהוא שמאל לו (כ״י י-ם: לו שמאל!)
3.
4. וי״א איפכא
5. כדקיימא לן גבי תפילין במנחות דגבי ימין דעלמא
6. והכא נמי נוטלין (כ״י י-ם: נוטל) בשמאלו שהוא ימין לכולי עלמא

וכ״כ בעל העיטור ז״ל

7. ושולט בשתי ידיו נוטל בימין כשאר כל אדם לכולי עלמא

בא״ח אירעו שני דברים, האחד טעות בגלל דילוג הדומות, והשני שינוי-עריכה מכוון. בסוף שורה 2 ניסח: ׳שמאל לו׳, במקום: ׳לו שמאל׳, ובסוף המשפט: ׳שהיא שמאל לו׳, במקום ׳שהוא שמאל שלו׳, ולפיכך חלה טעות של דילוג מן ׳לו׳ ל׳לו׳ בשורה 3; ויחד עם שינוי העריכה המכוון - השמטת השורה של ׳ובמקום אחר מצאתי׳, והפיכתו ל׳וי״א איפכא׳, חל בסופו של דבר שיבוש, בשורה 5 שצורפו ׳גבי תפילין׳ עם ׳במנחות׳, שאינם יכולים לשמש מקור ל׳וי״א איפכא׳. לדעה זו, הפירוש הוא שבלולב הדין שונה מאשר בתפילין, והוא לפי הקביעה של ׳ימין דעלמא׳, של כל אדם, אע״פ שאינה ימין בשבילו.

61. וכן בכתבי היד ירושלים ואוקספורד, בשינויים כדלהלן.

והנה בכ״י ביהמ״ל נ״י 666, אכן הנוסח כפי שתואר, בשורה 3: ׳כדאמרי׳ גבי תפילין שאטר מניחן בימין שהיא שמאל לו׳. ונוסף כנראה בגלל אשגרה שנכפלו המלים ׳גבי תפילין׳, גם בשורה 5, ואין שם מקומם. ועיין עוד בתשובה האשכנזית שבשו״ת הרשב״א ח״א אלף קכ. ועיין טור או״ח, הלכות לולב סי׳ תרנא, שכתב (שלא כאביו הרא״ש) שאטר נוטל לולב ככל אדם, וסברו רבים שהוא דעת יחיד, ושיש בזה ט״ס, אבל כפי שרואים כאן ישנה שיטה כזו, וכך דעת בעל העיטור, הובא בבית יוסף שם, ועל פיו פסק בשו״ע או״ח סי׳ תרנא (והרמ״א חלק ופסק כהרא״ש). ובעיטור: ׳ואי עביד איפכא לית לן בה דלא גרע מתפילין׳.

לעומת זאת בקטעים שלא היו בכלבו ונוספו בארחות חיים הוא משתמש בלשון מדבר בעדו כזה, עיין לעיל במס׳ 7, ועיין הלכות מאה ברכות, אות יא: ׳ומצאתי טעם לדבר...׳ ; ושם אות יב: ׳ושמעתי אומרים כי בספרד...׳. כלבו ו ע״ד: ׳טעה באחת מג׳ ראשונות...׳, א״ח תפלה, צח בתוספות: ׳כן מצאתי... ובשם הרשב״א ז״ל שמעתי...׳. ועוד רבים כיוצא באלו.

ג. סידור שלא כראוי במעבר ממהדורה למהדורה

קודם שנעיר על מקומות שחלו פגמים בסידור החדש ובעריכה החדשה, במעבר ממהדורה למהדורה, עלינו להדגיש שהננו מציינים אליהם משום שאלו הם מן החידוש, ובדרך כלל השינויים הם לשבח, סידור מעולה יותר ומגובש, ניסוח משוכלל יותר, תיקונים בגופי דברים, והוספת דינים, הלכות ומנהגים. מן הענין להציג דוגמא מענינת.

1. **כלבו**, הלכות סוכה, סימן ע, לח ע״ד:

> והראב״ד ז״ל הגיה עליו: וכתב אדוני אבי רואה אני מדבריו שהנשים שהן רשות אין מברכות כלל ואין הכל מודים לו ע״כ.

ארחות חיים, הלכות סוכה, מ[62]:

> והראב״ד ז״ל הגיה עליו ואמר רואה אני מדבריו שהנשים שהם רשות אין מברכות כלל ואין הכל מודים לו ע״כ.

ברור שצריך לקרוא: אמר אברהם, כרגיל בכל השגות הראב״ד, ובנוסח הארחות חיים יש להסתפק, אפוא, אם עקף את הבעיה וכתב במקום ר״ת אלו ׳ואמר׳, או שכך היתה הגירסה שלו בראב״ד. אפשר גם שהפענוח בכלבו הוא מעשי ידי מעתיק או מדפיס, ואין זה כלל לנידון שלנו.

2. **כלבו**, דין אשרי, יב, ט ע״א:

> ומפני מה עשו תקנה כאלו היא חובה...

א״ח, דין התחנות והמזמורים שאומרים אחר שמנה עשרה, ג:

> ומ״מ עשו בה תקנה, כאלו היא חובה...

ונראה שצריך להיות: ׳ומכל מקום עשו תקנה כאלו היא חובה...! אף כאן כדלעיל דוגמה 1, יתכן שהפענוח הוא מעשי ידי מעתיק או מדפיס.

62. וכן הוא בכתבי היד ירושלים ואוקספורד.

3. כלבו שם, שם:

וכתב הרבי נתן ז״ל וראיתי כתוב מר״ם נ״ע בשם ר׳ אלעזר זקנו...

א״ח, הלכות תפילת ערבית, ד:

וכן נמי דעת הר׳ נתן ז״ל וז״ל ראיתי מא״מ נ״ע בשם רבינו עזריאל זקנינו...

הדברים לקוחים, כמו מובאות רבות, לעתים בשם ר׳ נתן ולעתים ללא ציון כלשהוא, מספר המחכים לר׳ נתן ב״ר יהודה, עמ׳ 123, ושם: ׳כתוב מפי מו׳ אבי נ״ע בשם זקנו ר׳ עזריאל...׳[63].

4. מקרה נוסף כמו זה דלעיל הוא בכלבו, הלכות ראש השנה, סד, כח ע״ג:

וכתב ה״ר נתן וז״ל לפי שזהו תפלה לא היה הר״ם אומר...

בא״ח, הלכות ראש השנה, ב:

וכתב הר׳ נתן ז״ל ולפי שזהו תפלה לא היה אומר אותה...

והיינו לפי זה שר׳ נתן לא היה אומר. בספר המחכים, עמ׳ 149: אמנ״ע! היינו אבי מורי נוחו עדן.

5. כלבו, דין אל מלך נאמן, ט, ג ע״ד:

ומתחילין ק״ש מספר האשכול... והרא״ש ז״ל כתב נהגו כל הארצות האלה לומר אל מלך נאמן להשלים... ויש מקומות שאין אומרים אל מלך נאמן לפי שהוא נוטריקון של אמן בראשי תיבות ואין לנו להפסיק בין הברכה לק״ש.

ארחות חיים, דין עניית אמן, ג:

ואחר הבוחר בעמו ישראל... ואחר אוהב עמו ישראל...כתב הרמב״ם ז״ל שאין לענות אמן... וכן נמי דעת הר״מ נ״ע והרמב״ן ז״ל. וביאר הרמב״ן עוד שאין לומר אל מלך נאמן לפי שאל מלך נאמן הוא נוטריקון של אמן והוא במקום אמן, וכתבנו שאין להפסיק בין הברכות וק״ש באמן, וכן דעת הגאוני׳, וכן נהגו בכל גלילות קטלוני״א וארגו״ן בק״ש שלא לאומרו כלל.

בכ״י אוקספורד: ׳... וארגון וקש׳, ובכ״י ירושלים 12 מפורש: ׳...וארגון וקשטיליא׳! וכן בכ״י נ״י 666.

6. כלבו, ברכת הפירות, יח ע״ד:

ועל שאר המינין... מברך אחריהן בא״י אמ״ה בורא נפשות... בא״י חי העולמים, כך נראה מהירושלמי... והר׳ יונה... לא נחתום בשם מספק. והנכון לחתום שלא בשם ולומר בא״י אמ״ה בורא נפשו׳ רבות וכו׳.

ארחות חיים, הלכות ברכות, ג:

ועל כל שאר המינים... מברך אחריהם בא״י אמ״ה בורא נפשות... בא״י חי העולמים, כך נראה מן הירושלמי... והר׳ יונה... לא נחתום בשם מספק לומר חי העולמי׳.

63. ועיין שו״ת הרשב״ש סימן רנה, שהביא דברים אלו בשם מהר״ם ב״ב, כלומר, שקרא כבכלבו, ופירש ׳מר״מ׳ על מהר״מ ב״ב, וצ״ע. ועיין מבוא לספר המחכים, עמ׳ 94.

חסרון זה, אינו חסרון אלא השמטה מחמת דילוג הדומות: ׳העולמים - העולמים׳. שכן בא״ח בשלב ביניים, שבין הכלבו והנדפס, הוסיף על הכלבו אחרי ׳מספק לומר׳ את המלים ׳חי העולמים׳, ובכך נגרם דילוג דומות. וכן מוכח מכ״י ירושלים ומכ״י נ״י 666, שאין שם כל חסרון וישנו ההמשך: והנכון וכו׳, כמו בכלבו, ויש שם קטע נוסף:

ועל (י-ם: על) כל שאר המינין, כגון שקדים ואגוזים וערמונים (נ״י: <<ושזיפ>> נ׳ מעל לש׳ בי״א) ושאר מיני פירות מברך אחריהן (כ״י י-ם: עליהם) בא״י אמ״ה בורא נפשות רבות וחסרונן על כל מה שבראת להחיות בהן נפש כל חי בא״י חי העולמים (בכ״י י-ם חסר ׳בא״י אמ״ה׳, וכן ׳וחסרונן׳ עד ׳העולמים׳), כך נראה מהירוש׳ שחותמין בשם. והחכם ר׳ (כ״י י-ם: וה״ר) יונה ז״ל כתב שאין חותמין בשם, לפי שמטבע קצר הוא (וכגון)[64] <<וכיון>> (בכ״י י-ם ליתא תיבה זו) שלא נזכר בתלמוד שלנו לא נחתום בשם מן הספק. והנכון לחתום שלא בשם ולצאת מספק ולומ׳ הכי חי העולמים. וכך הוא הפי׳ בורא נפשות רבות וכל מה (שצריך) [נמחק בניקוד מעל האותיות, ונ׳ בגליון מימין:] <<שצריכין>> וחסרונן מלשון ומחסורך עלי, ועל כל מה שבראת אתה חי העולמים. וכך הוא הפי׳, וזאת הברכה קראוה ז״ל ולא כלום, ועל זה נשאל הרשב״א מפני מה קראוה ולא כלום, והשיב ואומ׳ אני מפני שאינו מברך על הדבר שהוא נהנה ממנו, וכל שאר הברכו׳ מברך על הדבר כגון לשמור חוקיו ועל הכסוי ועל כל המצוות ועל הפירות אפי׳ ברכת שהכל שאינו מזכיר הדבר אלא דרך כלל מ״מ הרי הוא כולל כל מה שנהנה ממנו בכלל הדברים שנתהוו בדברו, אבל בורא נפשות אינו כן שאינו מזכיר הדבר שנהנה ממנו לא בכלל ולא בפרט, שאינו אומ׳ בורא מינין רבים למלאת חסרון הנפשות אשר ברא, אלא אדרבה מברך על אשר ברא [ ] וצריכות למה שבראת, על כן קראוה ולא כלום ע״כ. ובכל מקום שנקרא בברכות ולא כלום היא זאת הברכה.

7. כלבו הלכות מילה סי׳ עג, מב ע״א:

מי שנולד לו בן בין השמשות, ספק ביום ספק בלילה, מונין לו מן הלילה ונמול ביום ט שהוא ספק ח...

וכתב ה״ר יצחק ז״ל טעם לנולד מהול, מפני מה אינו דוחה שבת, שאנו מספקין אם אנו צריכין להטיף דם ברית ממנו או לאו.

ועוד כתוב וצריך לדקדק באשה מקשה בע״ש אם הוציא ראשו חוץ לפרוזדור בע״ש אז אין מלין אותו בשבת, כי אם בע״ש. וצריך לשאול לנשים, ואם אינן יודעות יש ללכת אחר חזקה, והר״ף ז״ל כתב: וצריך עיון בספר גדול[65].

א״ח, מילה אות ג עמ׳ 4:

והנולד בין השמשות אין אחד מהם דוחה לא את השבת ולא י״ט, אלא נמולים לאחר כן ליום ט׳ שלהן...

וכתב הרי״ף משמיה דרב האי גאון ז״ל נולד מהול...

64. נמחק על ידי נקודות מעל התיבות, והוגה ׳וכיון׳, בגליון מימין.

65. ספר מצות גדול? ועיין אריכות גדולה בדין זה, בקונטרס מלחמת מצוה, של ר׳ אברהם הלוי, שבסוף ספר שו״ת דרכי נועם לאביו ר׳ מרדכי הלוי, ח״ב, ונציה תנ״ז.

וכן נמי כתב הרשב"א ז"ל בתשובה ובאר...
והר"י מקורבל כתב טעם לנולד מהול מפני מה אינו דוחה לא שבת ולא י"ט, מפני שאנו מסופקים אם אנו צריכין להטיף ממנו דם ברית או לא.
על כן צריך לדקדק באשה מקשה בע"ש אם הוציא ראשו חוץ לפרוזדדור בע"ש אז אין מלין אותו בשבת כי אם בע"ש. והגיה עליו הר"ף ז"ל וצ"ע בס"ג. וצריך לשאול לנשים, אם אינן יודעות צריך ללכת אחר חזקה, והגיה עליו הר"ף ז"ל וצ"ע בס"ג.

המהדיר, ר"מ שלזינגר, פירש, ש'על כן צריך לדקדק' עולה על שלפני פניו, היינו על ענין הנולד בין השמשות. זה אולי ניתן לומר אם הקטע ד"ה והר"י מקורבל בלבד, הוא תוספת של הארחות חיים, אבל קטע זה כבר היה בכלבו, ונוספו כאן שני קטעים נוספים, הרי"ף והרשב"א, נמצא שאין זה לפני פניו, אלא לפני לפני לפני פניו. בכלבו לנכון: '(ו)עוד כתוב וצריך לדקדק...', ונראה שהיה כתוב בראשי תיבות: 'וע"כ' או 'ע"כ', ופוענח: על כן, במקום: עוד כתוב. והנה אכן בכ"י גינצבורג ובכ"י נ"י 666: '...ע"כ'!

8. **כלבו מילה עג, מה ע"ג:**

וקודם שימול המל את בנו מברך שני ברכות אלו אקב"ו למול הבן, ואשר קב"ו להכניסו בבריתו של אברהם אבינו. ואחר כך מוהל.
וכתב גאון ז"ל מי שיש לו שני תינוקות...
והר"ם ז"ל כתב...
המל בן חבירו מברך קודם שימול אקב"ו על המילה, ומוהל, ואחר כך מברך אבי הבן 'להכניסו', כי מאחר שאינו מוהל אלא ע"י שליח אין לו לברך ברכה זו עד אחר המילה, שמא לא ימול זה המוהל, ונמצא שבירך לבטלה. כך כתב ה"ר דוד ב"ר לוי ז"ל.

ארחות חיים, הלכות מילה, ו, עמ' 7:

כתב (הרמב"ם) [הרשב"ם] ז"ל אם האב מל את בנו מברך ברכות אלו בא"י אמ"ה אקב"ו להכניסו בבריתו של אברהם אבינו. בא"י אמ"ה אקב"ו למול את הבן. וכן כתב נמי ה"ר יונה דפיאירא ז"ל בשם רבו הרשב"א ז"ל שהאב כשהוא מוהל מברך להכניסו קודם שימול. ולפי מה שכתב הרמב"ם ז"ל נראה שלאחר מילה מברך אותה. ואחר הברכה מוהל.
וכתב גאון ז"ל מי שיש לו שני תינוקות...
וכן נמי כתב הרשב"א ז"ל בתשובה...
והבעל העיטור ז"ל הצריך ברכה...
והמל בן חבירו מברך קודם שימול בא"י אמ"ה אקב"ו על המילה, ומוהל ואחר כך מברך האב להכניסו, כי מאחר שאינו מוהל אלא ע"י שליח אין לו לברך ברכה זו עד אחר המילה שמא לא ימול זה המוהל ונמצא שבירך לבטלה, כך כתב ה"ר דוד ב"ר לוי ז"ל.
וכן נמי פסק הבה"ג...

והעיר המהדיר ר"מ שלזינגר, כי המלים: 'ואחר הברכה מוהל', אין להם שחר. הביאור בזה פשוט, שכן בסדר הכלבו, המשפט הזה במקומו, לאחר: 'קודם שימול המל את בנו, מברך...', ואחר כן מתאים: 'ואחר כך מוהל'. אבל בא"ח, הכניס כאן פיסקא נוספת: 'וכן כתב ה"ר יונה... שלאחר מילה מברך אותה', שניתק את הדבקים, ועשאם לחסרי שחר.

אגב, התיקון מרמב"ם לרשב"ם אינו נראה, שכן שם הנידון הוא אם המוהל אינו האב[66]. בכלבו מתאים לנאמר ברמב"ם, הלכות מילה, פ"ג ה"א: 'המל מברך קודם שימול: בא"י אמ"ה אקב"ו על המילה, - אם היה מל בן חבירו, ואם מל בנו מברך 'וצוונו למול את הבן' - ואבי הבן מברך ברכה אחרת: בא"י אמ"ה אקב"ו להכניסו בבריתו שלאברהם אבינו...'. וצריך עיון מיהו שהוסיף: 'ואחר הברכה מוהל', והיינו שברכת 'להכניסו' קודמת למילה. ברמב"ם דבר זה אינו ברור. בשתי תשובות, השיב הרמב"ם, שאין חשיבות אם מברכים אותה לפני המילה או אחריה[67].

ובכתבי היד מוסקבה-גינצבורג וביהמ"ל נ"י 664, הנוסח שונה הן מן הכלבו והן מאשר לפנינו, ומאחר ונוסח כתבי היד הללו, הוא בודאי של שלב קודם, תמוה הדבר שיחד עם ניסוח שונה, גם נשמטו דברים מן הנוסח המאוחר, וכך הוא בכה"י:

> ונוהגין לעשות המילה לפני הארון, לפי שנ' ויכרות את הברית לפני ה', ואין ברית אלא מילה.
>
> וקודם שימול כת' הר"ם במז"ל אם האב מל את בנו מברך ברכו' אלו בא"י אמ"ה אקב"ו להכניסו בבריתו של אברהם אבינו. ולפי מה שכ' הר"ם פר' אחרון דברכות מברך ג"כ שהחיינו ולא פשט המנהג כמותו משו' צערה דינוקא. וכן נמי כת' הרשב"א ז"ל וכת' שאין הטעם משו' צערא דינוקא שלא תאמר טעם זה אלא בברכת שהשמחה במעונו, אבל בברכת שהחיינו (אלא) [נמחק בקו] אינה תלויה בשמחה אלא שמגיע לו תועלת, אלא טעמ' דמילתא כת' בע' העיטור ז"ל לפי שהם מצות שמוטלות על ב"ד ואינה כפדיון שמוטלת על האב עכ"ל וה"ר מאיר הלוי כתב בתשובה אין אומ' אותה שאלו היה חייב לברך אותה היתה נאמרת עם ברכת הברית בפר' ר' אליעז' גם לתרץ דברי הר"ם ז"ל נראין הדברים לא אמ' אלא שמל אותו אביו על ידי עצמו דומיא דפדיון הבן אבל בזמן הזה שמל אותו אחר זולתי אביו אין אבי הבן מברך שהחיינו הואיל ולא עשה המצוה אלא ע"י שליח נמצאו כל הדברים יוצאים לאמרין וכלן מרועה אחד נתנו עכ"ל.
>
> ואחר הברכה מוהל.
>
> וכת' גאון מי שיש לו ב' תינוקות...

66. המחלוקת בין רשב"ם לר"ת היא, אם כדעת רשב"ם יש לברך 'להכניסו' לפני המילה ומשמעות להכניסו היא להבא, או כדעת ר"ת לאחר המילה, ו'להכניסו' משמע גם לשעבר, או שהיא ברכת שבח כללית. עיין שבת קלז ע"ב תוספות ד"ה אבי הבן ובפסקי הרא"ש שם.

67. שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימן שלא, עמ' 601, וסימן שלב, עמ' 602. אמנם בתשובת הראב"ם, בנו, בראש ספר מעשה רוקח לר' מסעוד רקח, מביא בשם אביו שיש לברכה קודם המילה, ואולי היה זה בסוף ימיו, וחזר בו ממה שכתב בתשובות הנ"ל. וצ"ע. על כל פנים לא ברור כיצד משמע, כדברי הא"ח, מהרמב"ם שיש לברך אותה לאחר המילה. ואפשר שסבר שמאחר וברכת 'למול' או 'על המילה', צריכה להיות סמוכה ממש למעשה המילה, נמצא בהכרח שברכת 'להכניסו' היא לאחר המילה, ואם רוצים להקדימה, יש להקדימה גם לברכת 'למול' או 'על המילה'. וצ"ע בכל זה. ועיין בראש"ש, שבת, שם, שהביא סברה שאם ברכת 'להכניסו' נאמרת לפני הפריעה, עדיין תיחשב כברכה עובר לעשייה.

9. כלבו, דין בית הכנסת, ט ע״ג:

הר״ם נ״ע כתב שאסור ליכנס שם עם סכין ארוך לפי שהתפילה מאריך ימיו של אדם והסכין מקצר ימיו. וכמו כן כתב שאסור ליכנס שם בכיסו כדאיתא במס׳ יבמות. והגיה עליו הר״פ ז״ל: מיהו אין לחשוש כי אם בגלוי עכ״ל.

כלבו, הלכות תפילה, ח ע״א:

וכתב הר״ם נ״ע שאינו אסור לילך בגלוי ראש כי מה שאמרו בפ׳ כל כתבי הקודש תיתי לי דלא סגינא ד׳ אמות בגלוי ראש, ר״ל שזו מדת חסידות. והר״ף כתב שיש למחות שלא ליכנס בבית הכנסת בגלוי ראש...

ארחות חיים, דיני בית הכנסת, ז-ח:

וכתב הר״ם נ״ע ז״ל אסור ליכנס שם בסכין ארוך מפני שהתפלה מאריך ימיו של אדם והסכין מקצר ימיו, וליכנס שם בכיסו ג״כ אסור, כדאיתא במסכת יבמות פרק ראשון: לא יכנס אדם בהר הבית וכו׳ ולא באפונדתו וכו׳. והגיה עליו הר״ף ז״ל: מיהו אין לחוש כי אם בגלוי הראש ע״כ.

(ח) ובמס׳ סופרים כתוב מי שראשו מגולה אל יוציא אזכרה מפיו.

ארחות חיים, הלכות תפילה, מח:

והר״ם נ״ע כתב שאינו אסור לילך גלוי ראש, כי מה שאמרו בפרק כל כתבי הקדש תיתי לי דלא סגינא ד׳ אמות בגלוי הראש, זהו למדת חסידות. והגיה לי הר״ף ז״ל שיש למחות שלא יכנס לבה״כ בגלוי הראש ע״כ.

לכאורה נראה שתוספת המלה בא״ח: ׳הראש׳, וההסמכה למובאה ממס׳ סופרים, גרמה לפירוש שונה לגמרי. בעוד שמהר״ם מרוטנבורג, כפי שהובא בתשב״ץ, סי׳ רב, דבר על סכין ארוך, ורבינו פרץ הגיה שאסור ליכנס עם הסכין לבית הכנסת רק אם ראש הסכין מגולה[68], נעשה על ידי השינוי דין מיוחד שאסור להכנס לבית כנסת כשראשו של האדם מגולה. אמנם דין זה הובא בפירוש בהלכות תפילה גם בכלבו, אמנם גם בענין זה, במקור הדברים, התשב״ץ סי׳ תקמ״ט, בהיתרו של מהר״ם מרוטנבורג ללכת בגלוי ראש, אין כל הגהה של רבינו פרץ![69]. דין זה נקבע בשו״ע, או״ח, סי׳ קנא סעיף ו: ׳מותר ליכנס בב״ה במקלו ובתרמילו ובאפונדתו ויש אוסרים ליכנס בו בסכין ארוך או בראש מגולה׳. ר׳ אליהו שפירא, אליהו רבא, ס״ק י, ור׳ יוסף תאומים, פרי מגדים, חלק אשל אברהם, ס״ק ג, כתבו שהענין טעות, כמבואר, והכוונה היא שאין להכנס לבית כנסת בסכין כשראש הסכין מגולה. וכן כתב רי״מ אפשטיין, ערוך השולחן, שם. עיין עוד באנציקלופדיה תלמודית, ערך בית הכנסת, כרך ג, עמ׳ קצו, ועוד שם כרך ו עמ׳ קיט (ויש שינוים!), אבל את המקור בתשב״ץ לא ציינו שם!

68. וכן הוא בכתבי היד הרבים של התשב״ץ שצילומיהם במכון לתצלומי כתבי יד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (ראה בנספחים לכרך שבת ועירובין מאמרו של הרב קליין ״איסור כניסה לביהכ״נ עם סכין ארוך״, שכן הוא בעשרים וחמשה כתבי יד של התשב״ץ).

69. וכן בכתבי היד, ראה ההערה לעיל.

תוספות בכתבי היד

לבסוף, כבר צויין, שיש הוספות רבות בכתבי היד. במהדורה החדשה של הלכות שבת ניתן להבחין בכך. אין כאן המקום להעתיק מהם, אך יש לציין כי מובאות רבות בבית יוסף, שלא נמצאו במהדורה הנדפסת של א״ח, ישנן בכתבי היד, ובמיוחד בכ״י ירושלים ובגליונותיו. מקום אחד יש בו ענין מיוחד בקטע כזה שישנו בכ״י ירושלים בגליון[70] ובכ״י נ״י 666[71].

ארחות חיים, הלכות נשיאות כפים, סוף סעיף יז ובהמשך לו:

...לא ישא את כפיו. ועכשיו נהגו ליטול ידיהם ורגליהם על ידי לוי. וכת׳ הב׳ התמיד ז״ל: ולא ידעתי היכן מצינו שהלוי יעשה שימוש כזה לכהן, ולובשין חלוק לבן ומתעטפין בטליותיהן כדרך שמתעטף ש״צ בהוציאו ספר תורה ומחזירין פניהם. יורדין מן הדוכן ומורידין טליותיהן מעל כתפיהן ועומדי׳ מעוטפי׳ ש״צ בשעת תפלה ופניהם כנגד הדביר ואומ׳ עשינו מה שגזרת עלינו. וכ׳ ואחר כך לובשין גלימותיהן וישובין מקומן. והרמב״ם ז״ל לא כתב על זה כלום. עכ״ל הב׳ התמיד ז״ל. ג״כ לא מצינו מי שכתב (נ״י: שכותב) שצריך לרחוץ רגליו, מי שעולה לדוכן, אבל כך נהגו באלו הארצות, ואל תסור מן המנהג שמנהגן של ישראל תורה. כתב ה״ר אברהם בן הרמב״ם ז״ל ושיהיה הכהן גדול בשנים הקצובים, ושלם מן המומין המתוארין, ונקי מן העבירות הנזכרות ומן היין, צח הלשון, יתחייב לישא את כפיו. ולברך ברכת כהנים חייב ליטול ידיו במים עד הפרק כמו שנוטלין לק״ש ולתפלה קודם הברכה. ואם לא נטל <<ידיו>> (נ׳ בגל׳ מימין) לא ישא (נמחק ותוקן: אינו רשאי) את כפיו והזהר מלטעות במה ששמענו על חכמי ארץ אדום ומקצתן שמחייבין הכהן העומד בתפלה שמחייבין ליטול (קודם) בשעת עלייתו לדוכן על ששמענו על קצתן אומ׳ שצריך להיות המים מזומנין אצל שער הדוכן ויטלו הכהנים את ידיהם בשעה שיעלו לדוכן עם היותם כבר נטלו ידיהם [ ] לתפלה שזה מורה על קפאון ההבנה בתלמוד או על זלזולם בנטילת ידים לתפלה. והאמת שמי שנטל ידיו לתפלה אינו צריך נטילה אחרת לברכת כהנים, מפני שבתוך התפלה לא יעשה צרכיו ולא יגע בערותו. וכן ראינו הלכה למ<<ע>>שה (׳ ע׳ נוספה מעל למלה) בסיני אבא מרי ז״ל וזולתו ממורי התורה שכל כהן העומד בתפלה יגש לברכת כהנים סומך על נטילת ידו לק״ש ולתפלה. ולפי היקש עיונם יתחייב כל אחד שנטל ידיו לק״ש כשיגיע לגאל ישראל שיטול ידיו לתפלה שהוא כבר הסיח דעתו בק״ש וזה דקדוק חסר בתכלית ואין הכונה בחיובן ז״ל כהן הנושא את כפיו צריך נטילת ידים קודם שישא את כפיו, אלא שלא יגש לברכה בלא נטילה כלל, כגון שהיה עומד בין צבור המתפללין והוא כבר הקדים תפלתו ונתעסק, או שהסיח דעתו אחר תפלתו קודם עמדו בין אותו צבור, או יהיה מאחר תפלתו לאחר תפלתם בכונה ממנו או בהכרח, ולפי זה [ ] לא נטל ידיו לתפלה שהוא אינו רשאי לישא את כפיו עד שיטול את ידיו, וביארתי זה עם פשיטותו מפני שכבר נפל בו <<ה>>טעות (נ׳ מעל לש׳). ונחזור להשלים הענין וכ׳, וכשיתנועעו להעתיק ממקומן לדוכן אומ׳ יהי

70. במקומות מסויימים קשה לקרוא, והושלם מכ״י נ״י 666 .

71. לכאורה מכאן יוצא שכ״י נ״י 666 מאוחר לכ״י ירושלים, שהרי מה שנמצא בכ״י ירושלים בגליון, כבר נקבע בגוף הטקסט בכ״י נ״י. אבל ממקומות אחרים, נראה אחרת, ואפשר שמקורו של כ״י נ״י לא היה כ״י ירושלים, וצ״ב.

רצון וכו', וישארו עומדין בדוכן או לפניו, פניהם כלפי הקדש וידיהם כפופות כעמדם בתפלה עד שישלים ברכת ההודאה אז יברך כל כהן ברכה לעצמו בלחש עד ברכת כהנים, שברכת כהנים מצוה וכל המצות מברך עליהם עובר לעשייתן, ויברך אשר קדשנו בקדושתו של אהרן וכו', ואחר שמברכין זאת הברכה מחזירין פניהם לצבור, כדי שיחזירו פניהם כלפי הצבור, פניהם כנגד פניהם, ונושאין ידיהם כנגד כתפותיהן ופורשין כפיהן כדי שיהיה תוך כפיהן כנגד הארץ ואחורי ידיהם כנגד השמים, הפך מפרישת כפים לתפלה. זאת היא התכונה המדוקדקת בנשיאו' כפים. וקצת הנכנסים לברכת כהנים בלא דקדוק נושאין כפיהן והם משונים במיני השיני [צ"ל: השינוי] וסומכין זה לקבלת קבלום אין להם עיקרים אמתיים. ואחר שישאו כפיהם מתחילין יברכך, וכן אם הוא כהן, אחר פותח יברכך, ואח"כ מקרא להם שאר הברכות מלה במלה וכ'. וראוי לכל העם להיות נכונים לשמיעת הברכה ולשים לב להבין ענינה ולהוחיל לפריה. וכיון שכן הוא ראוי שיהיה ענינה מובן וכונתה מצוייה בלב. והנה נבאר מה שאיפשר לבארו, ונאמר שהברכה הראשונה יברכך יי וישמרך, ענינה התפלה בשמירה מכל הפורענות למיניהם, והברכה השנית (יברכך) [נמחק בנקודות] יאר יי פניו אליך ויחנך, כונתה התפלה בהשפעת טובותיו ית' הדתיות והעולמיות למיניהם ודקדוקיהם והגיעם לישראל. כי חנינה בלשון עברי הגעת הטוב והחנינה והרחמנות. וחנותי את אשר אחון, הילדים אשר נתן אלהים אל עבדך. והברכה השלישית ישא יי פניו אליך, עניינה התמדת טובותיו ית' בשמירה מן הפורענות והגעת הטובות שנתפלל (אליהם) עליהם בשתי הברכות, כי השלום כולל כל הברכות, כמו שביארו ז"ל, וכבר יעד לישראל יי יברך את עמו בשלום. זה מה שאפשר להעיר עליו מענין אלו הברכות, אמנם השאלה באמרו יאר יי ישא יי כפי יגלה הפשט, היא ענין רחוק אצל ההמון מפני התעלמות נסתרה או יטעו בה הכסילים, ולפי' נאסר לפרש ברכת כהנים בפי' פשט המלות, ושמו אותה מכלל דברים הנקראים ולא מתרגמין. ובנסתר זאת השאלה מן הסוד, מה שיאמר עליו סוד יי ליריאיו, והיאך יתכן לבאר זאת בכתב או להשמיעו לכל אזן, וכבר יודע כי הכהנים היו מברכן את ישראל במקדש בשם המפורש כפי מה שהתבאר בקבלה בפי' אמרו כי תברכו בלשון הקדש ובעמידה ובנשיאות כפים ובשם המפורש ובפנים כנגד פנים ובקול רם, כמו שביארו ז"ל ואמרו הטעם בגמ' סוטה. אחר זה פסקו זה בתחלת בית שני, מפני העדר האנשים הראויים לשמעו, כאמרם משמת שמעון הצדיק פסקו אחיו הכהנים מלברך את העם בשם המפורש, הוא ית' ישיבנו לזה ולדומה לו אשר הבדילו עונותינו בינינו ובינו כמו שהתפלל נביאו ע"ה השיבנו יי אליך וגומ'.

מלשון התוספת בכ"י ירושלים ונ"י 666, משמע, שהמנהג הזה, שהלוים נוטלין את ידי ו ר ג ל י הכהנים, קדם לבעל ספר התמיד, היינו ר' ראובן ב"ר חיים, רבו של המאירי. וזה חידוש רב, שהרי לכאורה ענין זה הונהג על פי ספר הזוהר, כפי שהביא מרן בבית יוסף, או"ח, סימן קכח:

...וכן ראיתי האשכנזים נוהגים ליטול ידיהם בשעת נשיאות כפים, אע"פ שכבר נטלו ידיהם שחרית. ושמעתי שכן היו עושים ג"כ בספרד ושהיו הלוים יוצקים מים על ידיהם ולא הייתי יודע מאין להם דבר זה ליטול ע"י הלוים, ומצאתיו מפורש במדרש הזוהר פרשת נשא, וז"ל: תנא כהן דבעי לפרסא ידוי בעי ליתוסף קדושה על קדושה דיליה דיבעי לקדשא ידוי ע"י דקדישא מאי קדישא דא ליואה דיבעי כהנא ליטול קדושה דמיא מן ידוי

דכתיב וקדשת את הלוים הא אינון קדישין וכתיב בלוים וגם את אחיך מטה לוי וכו׳ שבט אביך כלל מכאן כל כהן דפריס ידוי בעי לאתקדשא ע״י דקדישא ליתוסף קדושה על קדושה ולא יטול קדושה דמיא מבר נש אחרא דלאו קדישא, וכתוב עוד שם: ובצניעותא דספרא תנא לוי דאתקדש כהנא בעי לאתקדשא בקדמיתא עד כאן. וכן ראוי לנהוג. וכתוב בא״ח בשם בעל התמיד לא מצינו מי שכתב שצריך לרחוץ רגליו אבל כך נהגו באלו הארצות ומנהג ישראל תורה היא עכ״ל. ואנו לא ראינו מעולם מי שנהג כן[72].

קשה לומר אם כתב יד דומה לכ״י ירושלים או לכ״י נ״י 666 היה למראה עיני מרן הב״י, שכן הענין ברחיצת רגלים אינו נמצא שם משם בעל התמיד. בכה״י מובא על שם הא״ח שיש שנהגו לרחוץ ידים ורגלים, וכן שהלוי עושה רחיצה זו לכהן, בעל ס׳ התמיד תמה על ענין רחיצה ע״י לוי, אך התמיה על המנהג לרחוץ רגלים היא אחר הבאת דברי ס׳ התמיד, והיא כנראה משל בעל הא״ח. וצ״ע. על כל פנים כמה רמזים יש שהיה מנהג כזה באשכנז[73], עוד לפני שהונהג על פי הזוהר. עיין בב״ח, או״ח, סי׳ קכח: ׳ומצאתי במחזור ישן כתוב ע״ש מהר״י מולין ז״ל דבמקום שאין לויים רק כהנים אז אם יש בכור יתן מים לכהנים לנטילה לעלות לדוכן עכ״ל׳. מעתה ברור שכבר בימים שלפני בעל ספר התמיד היה קיים מנהג כזה.

72. גם הקטע המובא שם בב״י מן הא״ח, מדברי הראב״ם בשם אביו הרמב״ם, אינו לפנינו בדפוס ולא בכ״י אוקספורד, וישנו בגליון כ״י ירושלים, בכתיבה לקויה. וכן להלן שם בב״י, הקטע המובא בשם א״ח, ד״ה נושאים ידיהם כנגד כתפותיהם וכו׳, אינו בנדפס ובכ״י אוקספורד וישנו בגליון כ״י ירושלים. עוד ראוי לציין כי במנהג הנהוג לא נתקבל החלק שגם על הלוי ליטול ידיו תחילה בעצמו, כפי שנאמר בזוהר, וכפי שהדגיש הרמ״א, בדרכי משה שם: ׳אבל המנהג אינו כן אלא הלוים שופכים על ידי כהנים בלא נטילה׳ .

73. מלשון הב״י לא ברור, שכן מה שראה אצל האשכנזים הוא שנוטלין לנשיאות כפים אע״פ שכבר נטלו בשחרית. אחר כך כתב: ׳ושמעתי שכן היו עושים ג״כ בספרד ושהיו הלוים יוצקים מים על ידיהם...׳, וספק אם מן ׳ושמעתי׳ עד ׳בספרד׳ הוא מאמר מוסגר, וההמשך ׳ושהיו...׳ חוזר למה שראה אצל האשכנזים, או שהוא המשך לשמועה ששמע על ספרד.

הקדמת הגאון המחבר ספר ארחות חיים שחבר החכם ה״ר אהרן הכהן זצ״ל

אָמַר הַכּוֹתֵב

יָדַעְתִּי בְּעַצְמִי וְרָאוּ עֵינַי גָּלְמִי.

וּמַכִּיר אֲנִי בְּחֶסְרוֹנִי שֶׁאֵין זֶה מְקוֹמִי.

שֶׁיִּקָּרֵא שְׁמִי עַל סֵפֶר קוֹבֵץ מִדִּבְרֵי הַגְּדוֹלִים לִקַּטְתִּים אֶחָד לְאֶחָד.

כִּי אֵין אִישׁ בָּאָרֶץ נוֹפֵל מִמֶּנִּי כָּל הַקָּהָל כְּאֶחָד.

זוֹ תִּינוֹקוֹת שֶׁל בֵּית רַבָּן יַחַד יוֹדְעִים שֶׁאֵין בַּמְּלָאכָה הַזֹּאת שׁוּם שְׂרָרָה.

וּמָקוֹם לְהִתְגַּדֵּל וּנְטִילַת עֲטָרָה.

אֶלָּא מְלֶאכֶת הַלַּבְלָר מַעֲתִיק מְגִלַּת[1] סֵפֶר.

אָמְנָם הִתְעַסְּקִי בַּמְּלָאכָה אֲסַפֵּר.

לִהְיוֹת לִי לְפֶה לִפְנֵי כָּל יוֹדְעֵי דָּת וָדִין:

אֲנִי הַגֶּבֶר רָאָה נָדוֹד כְּהִגָּלוֹת נִגְלוֹת בְּנֵי יַעֲקֹב

הַנִּדָּחִים כְּעֵדֶר הַקְּצוּבוֹת

נִטְרָד מִנְוֵה כָבוֹד[2]

כִּמְעַט נָטָיוּ רַגְלַי לִמְעֹד

עִם הַגּוֹלָה אֲשֶׁר הָגְלְתָה נָדַדְתִּי מִמְּעוֹנִי אֶל אֶרֶץ מַאְפֵּלְיָה.

אֶרֶץ עִיפָתָה וְצִיָּה.

הָיָה מְלוֹנִי צַלְמָוֶת וְלֹא סְדָרִים.

יוֹשְׁבֵי עַל מִדִּין בַּחֲדָרִים.

לֹא[3] מוֹרֶה צֶדֶק וְלֹא תְבוּאָה.

לִזְרוֹת וּלְהָבֵר מִתּוֹךְ עָמְקָהּ שֶׁל הֲלָכָה הוֹרָאָה.

וּבְעֵת אֶצְטָרֵךְ לָדַעַת הֲלָכָה לְמַעֲשֶׂה אוֹ יִשְׁאָלוּנִי מִשְׁפְּטֵי צֶדֶק אָבְדָה עֵצָה מִכֹּהֵן.

לֹא אוּכַל לְהָשִׁיב עַל לָאו לָאו וְעַל הֵן הֵן.

נֶאֱלַמְתִּי דּוּמִיָּה שַׂמְתִּי יָד לַפֶּה.

אָמַרְתִּי אֶל מִי אָנוּס לְעֶזְרָה וּמִי אֶשְׁלַח וּמִי יֵלֵךְ לִי.

וּמִי יַעֲלֶה בְּגוֹרָלִי.

1. מגלת: ג ממגלת 2. אני הגבר... מנוה כבוד: לדעת הרב ש״ז הבלין לעיל במבוא עמ׳ 40 במילים אלו (באותיות המודגשות) מרומז שם רבינו המחבר: אהרון כהן בן יעקב הכהן מנוחתו כבוד. 3. לא: ד ולא

בִּלְתִּי אֶל חִבּוּרֵי הַמְכֻבָּדִים קְדוֹשֵׁי עֶלְיוֹן.
מִפִּיהֶם תֵּצֵא תוֹרָה וּמִצִּיּוֹן.
כָּתְבוּ לָנוּ הֲלָכוֹת פְּסוּקוֹת.
גִּלּוּ מַטְמוֹנוֹת וּבֵאֲרוּ סְפֵקוֹת.
תְּהִי נַפְשָׁם בִּצְרוֹר הַחַיִּים צְרוּרָה.
וּבִמְחִצַּת הַצַּדִּיקִים עֲרוּכָה וּשְׁמוּרָה.
וּלְפִי שֶׁאֵין סִפְרֵיהֶם נִמְצָאִים בְּכָל מָקוֹם וַאֲנִי כְּגֵר בָּאָרֶץ וּכְאוֹרֵחַ.
גּוֹלֶה וּבוֹרֵחַ.
לֹא אֵדַע אָנָה תַּחֲנוֹתִי.
וְאֵיזֶה מָקוֹם מְנוּחָתִי.
לִקַּטְתִּי מִדִּבְרֵיהֶם כְּפִי צֹרֶךְ שָׁעָה זְעֵיר שָׁם זְעֵיר שָׁם.
וְעָשִׂיתִי לִי חֹל מִדִּבְרֵי קָדְשָׁם.
עַד קִבַּצְתִּי סֵפֶר זֶה לְהוֹלִיכוֹ עִמִּי בַּדֶּרֶךְ וּקְרָאתִיו[4] **אָרְחוֹת חַיִּים** כִּי בוֹ יַשִּׂיגוּ הוֹלְכֵי אֲרָחוֹת.
חַיִּים שֹׂבַע שְׂמָחוֹת.
וּמֵאֲשֶׁר קָצְרָה דַעְתִּי לְהָבִין דִּבְרֵי הַגְּדוֹלִים.
וְאַף כִּי לֹא יַכְרִיעוּ בֵּין הֶהָרִים הַנִּמָּלִים.
כָּתַבְתִּי דִּבְרֵיהֶם כִּכְתָבָם וְכִלְשׁוֹנָם וְהַמַּשְׂכִּיל יִבְחַר לוֹ.

וְסִדַּרְתִּיו לִשְׁנֵי סְדָרִים:
הַסֵּדֶר הָרִאשׁוֹן עַל דֶּרֶךְ הָאִישׁ הַנֵּעוֹר מִשְּׁנָתוֹ.
בְּקוּמוֹ מִמִּטָּתוֹ.
וְהַבְּרָכוֹת הַמֻּטָּלוֹת עָלָיו בְּבוֹאוֹ בְּבֵית תְּפִלָּתוֹ.
וּבְתוֹרַת הַשֵּׁם בַּהֲגוֹתוֹ בְּצִבּוּר וּבְבֵיתוֹ.
וּבְהִלְכוֹת סְעוּדָתוֹ.
וְכֵיצַד עוֹנִין אָמֵן אַחַר בִּרְכָתוֹ.
וְהִלְכוֹת דֶּרֶךְ אֶרֶץ בְּהַנְהָגָתוֹ.
עַד יַגִּיעַ עֵת מִנְחָתוֹ. וּתְפִלַּת עַרְבִיתוֹ.
וּקְרִיאַת שְׁמַע סָמוּךְ לְמִטָּתוֹ.
וְהִלְכוֹת שַׁבָּת וְעֵרוּבִין וּמוֹעֵד וְתַקָּנוֹתֵיהֶם וּתְפִלּוֹתֵיהֶם לְעֵמָּתוֹ.
וַחֲנֻכָּה וּפוּרִים וְתַעֲנִית וְרֹאשׁ חֹדֶשׁ לְכַפָּרָתוֹ.
וְהַמִּנְהָגוֹת אֲשֶׁר נָהֲגוּ בְּמִקְצָת מְקוֹמוֹת וּבְמִקְצָת מְקוֹמוֹת לֹא נָהֲגוּ כֵּן וְאֶתֵּן טַעַם לְדִבְרֵי כֻלָּם לְפִי מַה שֶּׁקִּבַּלְתִּי אוֹ רָאִיתִי כָּתוּב:

4. וקראתיו: ד וקראתי

הַסֵּדֶר הַשֵּׁנִי עַל דֶּרֶךְ הַנַּעַר הַיּוּלָּד בְּמִצְוֹות הָאָב עַל הַבֵּן וּבְמִצְוֹות הַמֶּטָּלוֹת עָלָיו לִכְשֶׁיִּגְדִּיל. וְאֶכְלֹל עִמָּהֶם דִּינֵי עַכּו״ם וְיֵין נֶסֶךְ וְהִלְכוֹת מַאֲכָלוֹת אֲסוּרוֹת. וּקְצָת דִּינִים מֵעִנְיָנִים הַצְּרִיכִים בְּכָל יוֹם. וְהִלְכוֹת בִּקּוּר חוֹלִים וְאָבֵל. וְדִינֵי הָעֹנֶשׁ וְהַגְּמוּל. וּתְשׁוּבוֹת שְׁאֵלוֹת מֵעִנְיַן תְּחִיַּת הַמֵּתִים. וְאַחֲרֵי כֵן אֶכְתֹּב תִּקּוּן שְׁטָרוֹת וְסֵדֶר הָעִבּוּר לָדַעַת מַה יַּעֲשֶׂה יִשְׂרָאֵל.

וְאַתְחִיל לְסַדֵּר הַדְּבָרִים בְּעֵזֶר הָעוֹזֵר וְהַגּוֹזֵר יִתְבָּרַךְ וְיִתְעַלֶּה שְׁמוֹ לָעַד אָמֵן וְאָמֵן:

פתיחה לספר[א]

כתב[1] ה״ר יצחק[2] חסיד ז״ל, אלה הדברים אשר יעשה אותם האדם וחי בהם לעולם.

(א) בכל בקר בהקיצו משנתו יזדעזע ויהיה נרתע ומפחד מיראת הבורא יתברך, ויזכור חסדו אשר עשה לו ואמונתו אשר שמר, שהחזיר לו נשמתו שהפקיד אצלו, ויודה בלבו[3] שהגדיל לעשות עמו, שחדש והחליף כחו. ובשומו הדברים בלבו תבער בו אהבת בוראו:

(ב) ואל יסוב במטתו דרך עצלות, אבל יקום מהרה בזריזות לעבוד עבודת הבורא[ד]. ואם יפגע בו המנוול[2] ויוליכנו דרך עצלות, ישים בלבו[3] אם יקרא אליו בעל חובו או אדם אחר, יקום מהרה בזריזות[4] מפני הכבוד או היראה או הריוח שאינו אלא חיי שעה, או למצוא[5] חן

1. כתב: **ב** כתב החכם 2. המנוול: **ג** בניוולו 3. בלבו: **ב** אל לבו 4. בזריזות: **ב** חסר 5. או למצוא: **א ג** למצוא

א. פתיחה זו לקוחה מס׳ היראה (אות יא-לג), המיוחס לרבינו יונה גירונדי (ור׳ בהערה הבאה). בדברי רבינו כאן ישנן השמטות, הוספות ולעיתים הבדלי נוסח מהמובא בספר היראה שלפנינו (גם בספר היראה עצמו ישנם מספר נוסחים). שינויים משמעותיים והוספות יצוינו בהערות לקמן. ויש עוד להעיר שבכלבו לא הובאה פתיחה זו.

ב. ר׳ יצחק - כך בכל כה״י, ומכאן (וכן לקמן בסי׳ ו) שרבינו מייחס את ס׳ היראה לר׳ יצחק חסיד, אמנם הדעה הרווחת מייחסת אותו לר׳ יונה גירונדי. ובהגהות והערות לטור (סי׳ ג הגהה ג מהד׳ מכון י-ם) כתבו שיש ט״ס ברבינו, וצריך לגרוס כאן: ר׳ יונה ולא ר׳ יצחק. לאפשרות שלשון ״ר׳ יצחק״ היא טעות סופר של המעתיקים יש להביא ראיה מרבינו בהל׳ תפילין (סי׳ ד) שכתב במפורש בשם ר׳ יונה, שאין לברך כשממשמש את התפילין, אלא אם נעקרו ממקומן, והלכה זו מובאת בס׳ היראה (אמנם לא בכל הדפוסים), וא״כ משמע שמייחס הספר לר׳ יונה ולא לר׳ יצחק חסיד. ויש לציין שבמספר מקומות מביא רבינו הלכות מס׳ היראה ומציין ההלכות בשם ״ר״י״, וא״כ אין להוכיח משם. וכך בהל׳ ק״ש (סי׳ יח) מביא שיש להאריך בכל אחד מהשמות, בהל׳ ציצית (סי׳ כג) בענין ברכה על טלית קטן וטלית גדול, בהמשך בהל׳ ציצית (סי׳ לב) שצריך לעיין בציצית כשיגיע ל״וראיתם אותו״. אמנם בענין זה בהל׳ ציצית (סי׳ לב) יש להעיר שבכ״י **א** שם הגי׳: ״ר׳ יצחק״. ענין נוסף המעורר ספק הוא ההלכה בהל׳ תפילה (סי׳ טז) בענין נגיעה בבשרו בשעת ק״ש ותפילה, שם בארחות חיים ההלכה בשם ״ר״י״ ובכלבו (סי׳ יא): ״ר׳ יצחק״. ועדיין הדבר צ״ע.

ג. המג״א (ד ס״ק כח) הביא בשם סדר היום שתיכף בהקיצו משנתו יאמר ״מודה אני״, אף שאין ידיו נקיות, כיון שאין מזכיר שם או כינוי. אולם ממ״ש כאן רבינו יונה: ״בלבו״, יתכן שר״ל שאינו יכול להודות בפיו קודם שנטל ידיו אלא רק בליבו. וכ״ד היעב״ץ בסידורו שיש לומר ״מודה אני״ לאחר נטילת ידים, אמנם דעת רוב ככל האחרונים כסדר היום והמג״א.

ד. וכ״כ הטור (ריש סי׳ ב), והובא ברמ״א (א, א). וכתב הב״ח (שם) שמקור דברי הטור בס׳ היראה, והעיר שהשו״ע שהשמיט דין זה, יתכן טעמו משום שסבר שדין זה מיותר כיון שבסי׳ א כבר כתב: ״יתגבר כארי״ וכו׳. אולם כתב דליתא, שזה עניין אחר, שבסי׳ א מדובר על זמן הקימה, שצריך שיהיה מוקדם, וכאן מדובר על אופן הקימה, שצריך לקום בזריזות ממיטתו. אמנם, יש להעיר שאין לאדם לקום מיד אחרי השינה, וכנזכר בגיטין (ע, א) שזה אחד מחמישה ״שקרובים למיתה יותר מן החיים״. וכן העיר המג״א (שם ס״ק ג) על דברי הרמ״א. ובשו״ע הרב (מהדו״ק סעי׳ ו) כתב שהשיעור שישהה טרם יעמוד הוא השיעור של אמירת ״מודה אני״ וכו׳, שיאמר אותו לפני שיעמוד, ואז יקום בזריזות.

בעיניו[ה], קל וחומר לפני מלך מלכי המלכים שצריך להיות זריז ונזהר ולקום במהרה[ו]. וכל מעשיו יחשוב לשם שמים[ז].

וכשיקום אל יעמוד ממטתו ערום אף מיושב, אלא יקח חלוקו ויכניס בו זרועותיו, ואז יהיה מכוסה בקומו. וכן מצינו (שבת קיח, ב) שהתפאר רבי יוסי מימי לא ראו קורות ביתי אמרי חלוקי[ח]:

(ג) וינעול מנעליו, של ימין תחלה ואחר כך של שמאל, ויקשור של שמאל ואחר כך של ימין, כמו שאמרו ז"ל (שם סא, א) ירא שמים יצא ידי כולן לקיים דברי הברייתא ודברי רבי יוחנן שאומר כתפליו כך מנעליו, מה תפליו בשמאל אף מנעליו[ט] בשמאל[6]:

(ד) ומעת עמדו להתהלך בארץ יכוף[7] קומתו וישחה ראשו, כי השכינה למעלה מראשו[יא]. ואל יהלך[8] בקומה זקופה[יב] ולא בגילוי[9] הראש[יג]:

6. בשמאל: **ב** בשמאל וכשהוא חולץ חולץ של שמאל תחלה ואחר כך חולץ של ימין ר' ביאורים 7. יכוף: **ב** יכפוף 8. יהלך: **ב** ילך 9. בגילוי: **ב** ילך בגלוי

ה. או למצוא חן בעיניו - עי' שנו"ס, הדברים מבוארים לפי המובא בס' היראה (אות יג): "או אם יצטרך ללכת לעבודת המלך יקום ואל יתרשל פן יעלילו עליו או למצוא חן בעיני המלך".

ו. וכ"כ הטור (א, א), והובא במשנ"ב (שם ס"ק א).

ז. אבות (פ"ב, יב), טוש"ע (רלא, א).

ח. ופירש רש"י (שם ד"ה לא ראו) שכשהיה פושט חלוקו - היה פושטו בצניעות, ועי' ב"י (ב, א) בהסבר דבריו. ומכאן למד הטור (שם) ללבישת החלוק שצריכה להיעשות בצניעות, דמאי שנא, וכ"פ השו"ע (שם). ועי' ב"ח וגר"א (שם) שציינו שכ"כ ר' יונה בספר היראה.

ט. בגמ' (שם) אמר ר' יוחנן שיש לנעול של שמאל תחילה, כתפילין שמניחים בשמאל, אולם בברייתא נאמר להיפך - שיש לנעול של ימין תחילה, כיון שמצינו בד"כ שימין חשובה יותר. לכן אמר רב יוסף שם: "דעבד הכי - עבד, ודעבד הכי - עבד". ובתוס' (שם ד"ה דעבד) כתבו בהסבר דבריו שר' יוחנן והברייתא אינם חולקים, ושניהם למעשה סוברים שרשאי להקדים איזה שירצה. ובהמשך הגמ' שם נאמר שאף רב אשי אמר שראה את רב כהנא שלא הקפיד בכך (והעיר הב"י ב, ד שאכן כך נראה דעת רוה"פ שלא הביאו ד"ז). אולם, ר' יונה (אות כ) והטוש"ע (ב, ד) פסקו כרב נחמן בר רב יצחק בגמ' שם, שאמר שיר"ש יצא ידי שניהם, שבנעילה יקדים את של ימין, ובקשירה יקדים את של שמאל.

י. ר' שנו"ס. התוספת מכ"י **ב** איננה ברורה, כיון שאיננה שייכת לענין. היא גם לא מופיעה בס' היראה. ואפשר שרצה לומר שבענין החליצה אין מחלוקת, וגם לר' יוחנן חולץ בשמאל כדי לכבד את הימין, וכהסבר רש"י שם (ד"ה חולץ).

יא. כדאיתא בקידושין (לא, א): "אמר ריב"ל: אסור לילך בקומה זקופה, שנאמר (ישעיהו ו, ג): 'מלא כל הארץ כבודו'", ונפסק בטוש"ע (ב, ו).

יב. ואל יהלך בקומה זקופה - בס' היראה ליתא, שהרי כבר אמר בסמוך שיכפוף קומתו וכו', וזו לכאורה כפילות. והגרסא שם (כולל המשך ההלכה): "ולכן נכון לכסות ראשו, ואל יהיה בגלוי הראש".

יג. כדאיתא בקידושין (לא, א): "רב הונא בריה דרבי יהושע לא מסגי ד' אמות בגילוי הראש, אמר: שכינה למעלה מראשי", וכ"פ הטוש"ע (ב, ו). ונחלקו הפוסקים אם אסור מדינא או רק ממידת חסידות. הב"י (ח, ב) כתב שמדינא אסור, והד"מ (ב, ב; ח, ד) דחאו, דמוכח בטור שרק בזמן שמברך על הטלית צריך לכסות ראשו מדינא, וכ"כ הפרישה (ח אות ה). וכ"א בס' העיטור (הל' ציצית ש"ב ח"ג עה, א) שרק בזמן הברכה על הטלית צריך לכסות הראש. ורבינו כתב לקמן (הל' תפילה סי' מח) בשם מהר"ם שרק ממידת חסידות אסור לילך בגילוי הראש, וכ"כ בשמו הכלבו (סי' יא) והתשב"ץ קטן (סי' תקמט), וכן משמע דעת הרמב"ם (דעות פ"ה, ו) שכתב שרק ת"ח צריכים לכסות ראשם. וכן מדויק בס' היראה, שכתב (אות כב): "ונכון לכסות

(ה) **וילך לבדוק עצמו**[10] **בבית הכסא**[יד], **ויהיה צנוע**[11], **ולא יגלה עצמו כי אם מלפניו טפח ומאחריו טפחיים**[טו], **והאשה מאחריה**[12] **טפח ומלפניה**[13] **ולא כלום**[טז]. [יז]**ויזהר שלא להפנות מזרח ומערב בכל מקום כרבי עקיבא**[יח]. **ובירושלמי כתוב**[14] (ברכות פ"ט ה"ה סז, ב), **ובלבד**[15] **מקום שאין שם כותל, כלומר בבקעה, אבל בבתי כסאות שבבית אין שם קפידא**[יט]. **וכן נמי כתב**[16] **הרשב"א ז"ל** (ברכות סא, ב ד"ה ר"ע):

10. לבדוק עצמו: **ב** ויבדוק 11. בבית הכסא ויהיה צנוע: **א ג ד** ויהיה צנוע בבית הכסא 12. מאחריה: **ב** מלפניה 13. ומלפניה: **ב** ומאחריה 14. כתוב: **א ג ד** כתיב 15. ובלבד: **א ד** ולבד שהיה **ג** ובלבד שהיה 16. כתב: **ב** פסק

ראשו" - משמע שאינו מדינא. וכן פסק מהרש"ל (שו"ת סי' עה), הביאו הט"ז (ח ס"ק ג). אולם הט"ז עצמו כתב לאסור משום חוקות הגויים. והגר"א (ח סעי' ב) הוכיח שרק ת"ח לא הלכו בגילוי ראש, כמבואר בשבת (קיח, ב) ובקידושין (לא, א), וכן לפני ת"ח אסור לילך בגילוי ראש משום חוצפה, כמבואר בקידושין (לג, א). והברכ"י (ב ס"ק ב) דייק כן בדעת השו"ע, וכתב שחזר בו ממ"ש בב"י. ועיין ב"ח (שם) שדייק בדברי הטור שבקומה זקופה אסור אף פחות מד' אמות, ובגילוי ראש אסור רק ד' אמות, ובס' היראה וברמב"ם (שם) דייק שאין חילוק, וגם בגילוי הראש אסור אפי' פחות מד' אמות.

יד. איתא בברכות (יד, ב): "ואמר רבי יוחנן: הרוצה שיקבל עליו עול מלכות שמים שלמה, יפנה ויטול ידיו ויניח תפילין ויקרא קריאת שמע ויתפלל, וזו היא מלכות שמים שלמה". ונפסק בטוש"ע (ב, ו). והרמ"א (שם) הוסיף עפ"י ההגה"מ (דעות פ"ה אות ד) שירגיל עצמו לפנות בוקר וערב, שהוא זריזות ונקיות. ובס' היראה כתב בהמשך דבריו (אות כט) הטעם לבדיקה קודם התפילה, הביאו רבינו לקמן (סי' ז).

טו. מקור הענין בברכות (כג, ב), אולם שם הגרסא: "לאחריו טפח ולפניו טפחיים", להיפך מדברי רבינו כאן. וגרסת רבינו כגי' ס' היראה דפ' ליסבון: "מלפניו טפח" וכו', וכך היא גרסת הטור (ג, ד) שהייתה לפני הב"י. אולם בטור לפנינו הגרסא: "מלפניו טפחיים" וכו', וכן פירש רש"י (ד"ה אלא) דמלפניו טפחיים משום קילוח מי רגלים, וכן הגרסא ברא"ש (פ"ג סי' כט וברמזים שם) ובס' היראה דפ' קראקא. ובב"י כתב שהגרסא כאן ובטור היא טעות סופר, ותיקן הגרסא, וכ"פ בשו"ע (ג, ד) שמלפניו טפחיים וכו'. והב"ח (שם, ב) כתב שאין ראוי לומר שטעות אחת נפלה בכמה ספרים, וקיים גרסא זו של רבינו והטור, וכתב שנראה שכך היתה הגרסא בגמ' לפניהם, והסביר סברתם (ולמעשה כתב לחוש לשתי הגרסאות).

טז. ר' שנו"ס. בגמ' (שם): "ותניא אידך לאחריו טפח ולפניו ולא כלום", ותירצה הגמ' שמדובר בברייתא זו באישה ולא באיש. אולם, הב"י (שם) כתב שהגרסא ברא"ש (שם): "מלפניה טפח ומלאחריה ולא כלום", ויש בגרסא זו טעות סופר [והסביר מדוע באישה לא צריך מלפניה אלא רק מאחריה, עי"ש]. וכתב שצריך להג' דבריו, וכמובא בגמ' לפנינו, והוסיף שכן כתב ברמזים (קיצור פסקי הרא"ש) ובארחות חיים (ויש לציין שברא"ש לפנינו הגרסא כמו בגמ'). ויש להעיר שבכת"י **ב** הגרסא כמו ברא"ש לפני הגהת הב"י, ובכת"י האחרים היא כמו בגמ'. מדברי הב"י כאן, שכתב שהגרסא בארחות חיים היא כמו בגמ' לפנינו, מוכח לכאורה שעמד לפניו כת"י **א** או **ג** של הארחות חיים, ולא כת"י **ב**. אמנם מצאנו במקומות אחרים בב"י שציטט מכת"י זה, והדברים צריכים בירור.

יז. מכאן עד סוף הסי' ליתא בספר היראה.

יח. מחלוקת התנאים בברכות (סא, ב), ופסק רבינו כר"ע שסבר שיש להקפיד על הצדדים אף בחו"ל, ולא כת"ק שאסר רק בא"י, ולא כר' יוסי ור' יהודה שאסרו רק בזמן שהשכינה שורה. וכן פסקו הרי"ף (מה, א), הרמב"ם (בית הבחירה פ"ז, ט), הרא"ש (פ"ט, כח) והטוש"ע (ג, ה). ובגמ' לפי פירוש רש"י (ד"ה הנפנה ביהודה) משמע שהאיסור במזרח ומערב הוא דווקא בעיר העומדת במזרח או במערב ירושלים. אולם הרמב"ם והטור שסתמו ולא חילקו בין המקומות, משמע שסוברים שלר"ע שהאיסור הוא בכל מקום - לעולם צפון ודרום מותר, מזרח ומערב אסור, משום שהשכינה במערב. כן ביארו הב"י והב"ח (שם), וכ"כ הט"ז (סק"ד), וכן משמע מרבינו כאן שלא חילק בין המקומות.

יט. הביאו ירושלמי זה תוס' (סא, ב ד"ה ר"ע) ורא"ש

(ו) [כ]ואל ישתין מעומד[כא], שלא יהיו ניצוצות ניתזין על רגליו ויראה ככרות שפכה, אם לא יעמוד במקום[17] גבוה או בעפר תיחוח[כב]. ואל יאחז באמה וישתין, שמי שעושה כן[18] כאלו מביא מבול לעולם[כג], אלא אם הוא[19] נשוי לפי דעת הרמב"ם ז"ל (איסו"ב פכ"א, כג). והר"ש[20] ז"ל כתב[21] שיכול לסייע בביצים[כד]. והחכם ר' יצחק חסיד[כה] ז"ל כתב[22], אף על פי שהוא נשוי לא יאחוז כי אם מעטרה ולמטה[23], מאחר שהעונש גדול כל כך, יש לו לקדש עצמו אף[24] במותר לו[כו], וכן מצינו (שבת קיח, ב) רבינו הקדוש ז"ל[25] שלא הכניס ידו למטה מאבנטו[26] לעולם[כז].

17. במקום: **א ג** חסר 18. שמי שעושה כן: **ב** שהאוחז באמה ומשתין 19. אם הוא: **ב** מי שהוא
20. והר"ש: **ב** ורש"י 21. כתב: **ב** פסק כמ"ד 22. והחכם ר' יצחק חסיד ז"ל כתב: **א ג** וה"ה חסיד
23. ולמטה: **ב** ולמטה פי' כנגד הגוף 24. אף: **ב** חסר 25. ז"ל: **ב** חסר 26. מאבנטו: **ב** מטיבורו

(פ"ט, כח), וכ"פ הטוש"ע (ג, ה). אמנם הרמב"ם (שם) לא חילק בין מקום שיש מחיצות למקום שאין מחיצות, וכתב הב"י שסובר שלא קיי"ל כירושלמי זה להלכה (וביאר שם טעמו).

כ. ואל ישתין... בביצים: ליתא בספר היראה.

כא. הסוגיא בנדה (יג, א) ובברכות (מ, א).

כב. בנידה (יג, א) איתא שאם עומד במקום גבוה ומשתין אין חשש ניצוצות, וה"ה כאשר משתין בעפר תיחוח. ובברכות (מ, א) מובא שאין חשש בזה כאשר משתין בישיבה (והגמ' שם הביאה גם החילוקים שבנידה), והובאו חילוקים אלה להלכה בטוש"ע (ג, יג). ועי' ט"ז (שם ס"ק יב) מש"כ לבאר בזה.

כג. נידה (שם).

כד. כן איתא בנידה (שם) באחד התירוצים ביישוב הוראתו של שמואל לרב יהודה, וראה הערה כו. ועי' ב"י (ג, טו) שתמה על הרמב"ם והטור מדוע השמיטו אפשרות זו, ולמעשה פסק ד"ז להלכה בשו"ע (שם). וקצת תימה על רבינו מדוע כתב כן בשם רש"י, והרי הלכה זו מבוארת בגמ'. ושמא ניתן לומר שאין מ"ד זה מוסכם לכו"ע, ולכן כתב כן בשם רש"י.

כה. ראה הע' ב.

כו. בגמ' (נידה שם) הקשו על רב יהודה, שאמר לו שמואל רבו (כשעמדו על גג בית הכנסת) שמותר לו לאחוז באמתו ולהשתין, כדי שלא יפלו מי רגליים על הגג. והקשו: מדוע אין בזה חשש הרהור, ותירצו: או משום שמפחד מרבו (משמואל), או משום שזה לילה והוא עומד על הגג (ומתיירא שמא ייפול), או משום אימת השכינה בבית הכנסת, או משום אימת הקב"ה שעליו באופן תמידי, או משום שהיה נשוי, או שהיה מסייע בביצים, או שהיה מעטרה ולמטה. הרי"ף (שבת לט, ב) והרא"ש (נידה פ"ב סי' א) העתיקו את כל תירוצי הגמ', ומשמע שכולם להלכה. הרמב"ם (איסו"ב כ"א, כג) פסק שנשוי מותר, ולא הזכיר שרווק מותר מעטרה ולמטה, משום שלא פסק תירוץ זה (ב"י). והטור (ג, יד) כתב שרק מעטרה ולמטה מותר ואפילו הוא נשוי. והקשה עליו הב"י (שם) שהרי נשוי מותר לגמרי, ותירץ שהטור נמשך אחרי דברי ס' היראה כאן (אות כה), שמידת חסידות שגם נשוי יאחוז רק מעטרה ולמעלה. וכ"פ בשו"ע (שם) שנשוי מותר, ורק ממידת חסידות יש להחמיר מעטרה ולמעלה. אמנם הט"ז (סקי"ג) הבין שר' יונה והטור מדינא אמרו שנשוי מותר רק מעטרה ולמטה, עי"ש.

כז. בנידה (יג, ב) אמר ר' טרפון: "כל המכניס ידו למטה מטבורו תקצץ", וקשה שא"כ אסור מדינא ולא ממידת חסידות. התוס' (שם יג, א ד"ה אם היה) תירצו שרבותא דרבי היא שאף שהיה נשוי החמיר על עצמו, ומשמע שהבינו שחומרא דרבי היא שלא נגע באמתו (ותחת אבנטו לשון נקייה נקט) אף שהיה נשוי, וכ"כ המג"א (ג ס"ק יד) בדעת התוס'. והט"ז (יו"ד קפד סק"ג) כתב בדעת הרמב"ם (איסו"ב פכ"א, כג) והשו"ע (אה"ע כג, ד) שמדינא אסור ליגע רק באמתו, ורבותא דרבי שלא נגע גם למטה מטיבורו. והברכ"י (או"ח ג סקי"ב) כתב בדעת הרמב"ם והתוס' שמדינא אם אינו נשוי אין ליגע אף למטה מאבנטו, ומידת חסידות שגם נשוי לא יגע למטה מאבנטו, והיינו רבותא דרבי. ומדברי ס' היראה כאן משמע כהבנת המג"א בתוס', שמידת חסידות שגם נשוי לא יגע באמתו.

וכשישב לפנות, ישב ויגלה[כח] ישב[27] ויכסה[כט]. ואל יפציר עצמו בחזקה, פן ינתקו שיני הכרכשה ויסתכן[ל]. [לא]ואם הוצרך להפנות[28] ולא יכול, יעמוד וילך ד׳ אמות וישב, ויעמוד[29] וילך ד׳ אמות וישב[לב], או ימשמש בצרורות באותו מקום, או יסיח דעתו מכל דבר אחר[לג]:

(ז) [לד]וכשיקנח, לא יקנח בימין אלא בשמאל, מפני שמראה בה טעמי תורה[לד לה]. ויבדוק עצמו יפה יפה, לפי שקרביו ומעיו צריכין לברך את השם, שנאמר[30] (תהלים קג, א) ברכי נפשי את ה׳ וכל קרבי את שם קדשו[לו]. וישמור שלא ילכלך בגדיו, לא ברעי ולא במי רגלים. ואם יוכל אדם להיות לו מכנסים מיוחדות בשעת תפלה, יהיה טוב ונכון[לז], ואם לאו, יכבסם תמיד, להסיר כתמי הצואה שבהם. וירחץ בנקיון כפיו במים יפה יפה, ויברך על נטילת ידים[לח]:

27. ויגלה ישב: **ב** חסר 28. להפנות: **ב** לפנות 29. ויעמוד: **א ג** חסר 30. שנא׳: **ב** כמו שאמ׳ דוד ע״ה

כח. בברכות (סב, א): ״אין נפרעין מעומד אלא מיושב״, והיינו שלא יגלה עצמו עד שישב, וכ״פ בטוש״ע (ג, ב).

כט. כוונתו שיכסה בעודו יושב קודם שיקום, וכ״כ בספר היראה (אות כו): ״ישב ויגלה יכסה ויקום״, וכ״פ במשנ״ב (שם סק״ב).

ל. שבת (פב, א), טוש״ע (ג, ט).

לא. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בספר היראה.

לב. לפנינו בשבת (שם) איתא: ״יעמוד וישב יעמוד וישב״, ולא נזכר שילך ד׳ אמות בכל פעם, וכן הוא בראבי״ה (שבת סי׳ רכד). אולם בראש״ש (פ״ח סי׳ ב) גרס: ״יעמוד וילך ארבע אמות וישב, ויעמוד וילך ארבע אמות וישב״, וכגרסת רבינו כאן [וברי״ף שם לד, א נר׳ שהגי׳ קצת משובשת, ובכת״י של הרי״ף (בספר דק״ס) הגרסא כפי המופיע בראש״ש וברבינו].

לג. בשבת (שם) נזכרו האפשרויות שהביא רבינו, ונזכרה שם אפשרות נוספת: ״יסתלק לצדדין״, והיינו שיבדוק עצמו במקום אחר.

לד. וכשיקנח... טעמי תורה: ליתא בספר היראה.

לה. ברכות (סב, א), טוש״ע (ג, י). בגמ׳ שם הובאו כמה טעמים מדוע אין מקנחים בימין, ורבינו הביא רק את הטעם האחרון.

לו. עי׳ הערה יד.

לז. וכ״כ הטור (צח, ד), ונראה שמקור דבריו בס׳ היראה כאן (והב״י לא כתב מקור לדין זה).

לח. ברכות (ס, ב), טוש״ע (ד, א), והכוונה כשקם בבוקר כמובן.

הלכות נטילת ידים[א]

(א) כתבו מקצת הגאונים[ב] ז"ל[1] שלשון נטילת ידים תקנו[2] על שם הכלי שנקרא[3] אנטל, והוא מחזיק רביעית, כמו שאמרו ז"ל (ב"ב נח, ב) אנפק, אנבג, אנטל, הוא רביעית של תורה, וזה השיעור צריך לנטילת ידים[ג]. וכתב רבינו האיי גאון ז"ל בתשובה[ד][4] כי לשון נטילת ידים אמרו ז"ל (סוטה ד, ב) על[5] שצריך להגביה ידיו למעלה אחר הרחיצה, והוא מלשון (ישעיהו סג, ט) וינטלם וינשאם:

(ב) וכתב הר"ם נ"ע (תשב"ץ קטן סי' רפה) שאין צריך ליטול ידיו מרביעית כי אם לאכילה, לפי שלפני תפלה אם אין לו מים יכול לקנח ידיו[6] באבן או בצרור, דכתיב (תהלים כו, ו) ארחץ בנקיון כפי, בכל מידי דמנקי, ע"כ[ה]. [7]וכשהוא רוחץ, רוחץ של ימין תחלה ואחר כך רוחץ של שמאל[ו][7]:

(ג) וכשאדם יוצא לדרך, נוטל עמו כלי אחד מחזיק רביעית להיות נוטל בו ידיו, או יטבילם בנהר או במעין או במקוה שיש בו ארבעים סאה[ז]:

1. ז"ל: **ב** חסר 2. תקנו: **א ד** תקנוהו 3. שנקרא: **ב** ששמו 4. בתשובה: **ב** בתשובה שאלה 5. על: **א ג ד** חסר 6. ידיו: **ב** חסר 7. וכשהוא... שמאל: **א ג ד** חסר

א. הלכות נטילת ידים כוללות את נטילת ידים שחרית ונטילת ידים לסעודה. כאן סידר רבינו הלכות אלה לאחר הל' השכמת הבוקר, והן פותחות את הלכות תפילה וכו', ובכלבו הן סודרו אחרי הל' תפילה, ציצית ותפילין, והן מהוות פתיחה להלכות סעודה בכלבו (סי' כג). הסיבה לסדר זה בכלבו היא, כיון שרוב ההלכות עוסקות בנטילת ידים לסעודה. אולם בארחות חיים העדיף להקדים ההלכות לפי סדר הפעולות בבוקר, ואגב כך כלל את הל' נטילת ידים לסעודה.

ב. סי' זה מקורו בשו"ת הרשב"א (ח"ז סי' תקלד).

ג. כ"א באוצה"ג (ברכות עמ' 95) בתשובת רב שרירא גאון לקירואן, וזה לשונו: "כלי היה במקדש ונטלא שמו, ובו נוטלים ממימי הכיור ונוטלין לידים, ועל שם אותו כלי אומרים נטילה". וכ"כ שלשון נטילת ידים היא על שם הכלי: רש"י (הובא בספרי דבי רש"י: שו"ת רש"י סי' רסו, סידור רש"י סי' קב, מחז"ו סי' סז ובשבה"ל סי' קלו בשמו), ספר המנהיג (עמ' מד), ראבי"ה (סי' אלף קט) בשם רב האי גאון (ובסמוך הביא רבינו טעם אחר בשמו), ספר חסידים (סי' נח), מרדכי (סי' קצב), אבודרהם (עמ' לד), וכ"כ הב"י (ד, א) בשם הרשב"א (תוה"ב ב"ו ש"ו ע ע"ב) ובשם ר' ירוחם (ני"ו ח"ו קמו ע"ג; קס, יב).

ד. הובא באוצה"ג (ברכות שם; סוטה עמ' 230), וכ"כ מחז"ו, סידור רש"י, מנהיג, שבולי הלקט (שם) בשם רב האי גאון. ובספר חסידים, מרדכי ואבודרהם (שם) הביאו פירוש זה בסתם.

ה. והובא בהג"ה מרדכי (סי' קצב) ובב"י (ד, ו), ונפסק בשו"ע (שם). ובמשנ"ב (ס"ק טו) כתב עפ"י האחרונים שלכתחילה טוב להקפיד שיהיה רביעית בנטילת ידים לתפילה, ומה שפסק השו"ע שא"צ רביעית זה רק בדיעבד. ובדרישה (שם ס"ק א) כתב בדעת רבינו שאם נוטל בפחות מרביעית אינו מברך על נטילת ידים.

ו. שבת (סא, א), שו"ע (ד, י).

ז. כ"כ תלמידי רש"י: שו"ת רש"י, סידור רש"י ומחז"ו (שם, צויינו בהע' ג). מלשון רבינו משמע שהטובל ידיו בנהר או במעיין עלתה לו טבילה אף שאין בהם מ' סאה, אולם הטובל ידיו במקוה צריך מ' סאה. ועי' ב"י (קנט, יד) שהביא מחלוקת הפוסקים במקוה, שלרמב"ם ורש"י אין הטבילה לידים מועילה אלא במ' סאה שראויים לטבילת כל גופו, ולר' יונה ורשב"א מספיק רביעית לטבילת ידים במקוה כמו בנטילה. השו"ע פסק (שם) לקולא, כיון שנטילת ידים דרבנן, והרמ"א (שם) פסק להחמיר לכתחילה. ובביה"ל (שם ד"ה ויש להחמיר) כתב שדעת כל הראשונים להחמיר, מלבד ר' יונה

(ד) ויברך כשינגב[ח] ידיו בנוסח זה, ברוך אתה ה׳ אלוהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וצוונו על נטילת ידים[ט].

[י][8] כתב הרשב״א ז״ל[יא] (שו״ת ח״ה סי׳ נב), המאמין יאמין מציאות ה׳ יתברך, ויאמין שהבורא יתברך אינו מושג, וזו היא האמונה השלימה. על כן תקנו רבותינו ז״ל ברוך אתה ה׳, להודיע שהוא יתברך נמצא, ותקנו אשר קדשנו במצוותיו וצוונו, להודיע שהוא אינו מושג. וכל איש מישראל צריך לכוין לו שתי הכוונות האלו בכל ברכה וברכה, וכל שכן כשיתפלל, על כן תקנו רבותינו ז״ל כל הברכות לנוכח ולנסתר[יב].

[יג]ואם יטבול ידיו בנהר או במקוה[9], יש אומרים שצריך לברך על שטיפת ידים[יד], ויש אומרים על רחיצת ידים[טו], ויש אומרים על נקיון כפים[טז][10], ויש אומרים על טבילת ידים[יז].

והרשב״א ז״ל[11] כתב, ורבותי[יח] הורו שמברכין על נטילת ידים, אף על פי שאין כאן נטילה,

8. כת׳... ולנסתר: **ג ד** חסר 9. בנהר או במקוה: **ג ד** במקוה או בנהר 10. כפים: **ב** ידים **ג** ידים כפים
11. ז״ל: **א ד** חסר

וריטב״א. ואף הרשב״א לא הקל אלא בחידושיו, אולם בתוה״ב כתב להחמיר. ולכן אף שבשעת הדחק יש לסמוך על המיקל, מ״מ אם יזדמן לו יטול אח״כ בלי ברכה, כיון שרוב הראשונים פוסלין בזה.

ח. לקמן (סי׳ כז) דן רבינו באריכות בדין עובר לעשייתן בנטילת ידים ובשאר מצוות, ור׳ שם בהערות. וצ״ע כוונת רבינו שכתב: ״כשינגב״ אם כוונתו שיכול לברך תוך כדי הניגוב, או הכוונה קודם ניגוב ולשון ״כשינגב״ לאו דווקא.

ט. גמ׳ (ס, ב), שו״ע (ד, א; קנח, א).

י. התוספת מכת״י **ב**, הובאה בקיצור בכלבו בסי׳ א.

יא. לשון הרשב״א באותה תשובה שונה מהלשון שמצטט רבינו, אולם העקרון שהביא כאן רבינו בשמו נמצא שם.

יב. ר׳ דברי רבינו לקמן (הל׳ מאה ברכות סי׳ ג) שכתב כן בקיצור והביא לכך סמך מן הפסוקים, וכ״כ האבודרהם (עמ׳ לג) בשם ריב״א.

יג. מכאן עד סוף הסימן הוא ציטוט דברי הרשב״א (שו״ת ח״ז סי׳ תקלד).

יד. כ״כ תשב״ץ קטן (סי׳ רעט), מהרי״ל (הל׳ נטילת ידים סעודה וברכות, א) ואגור (סי׳ קצט) בשם אביו. ובראבי״ה (סי׳ אלף קט) כתב שמברך: ״על שטיפת ידים״ או ״על נטילת ידים״.

טו. במרדכי (סי׳ רב) כתב שמברך: ״על שטיפת ידים״ או ״על רחיצת ידים״. וע״ע בסדר רע״ג (עמ׳ קסז) שדחה דברי הסוברים שבפסח מברכים: ״על נטילת ידים״ ו״על רחיצת ידים״ ו״על שטיפת ידים״, וכתב שייתכן שבמקדש כשהיו הכהנים רוחצים היו מברכים: ״על רחיצת ידים״, שנאמר: ״ורחצו אהרון ובניו״.

טז. במרדכי (סי׳ קצב) הביא נוסח דומה לזה ביחס לנטילת שחרית ולא ביחס לנטילה בנהר, וז״ל: ״יש בני אדם שאין מברכין שחרית: ׳על נטילת ידים״ כי אם: ׳על נקיון ידים׳, על דרך המקרא: ׳ארחץ בנקיון כפי׳ - בכל מידי דמנקי, כדאיתא בברכות (טו, א), ולא תקנו אנטל שחרית״, אך כתב שנהגו העולם לברך: ״על נטילת ידים״. ובראב״ש (פ״ט סי׳ כג) כתב לברך: ״על נקיות ידים״ אם אין לו מים, וזה עפ״י הפסוק הנ״ל, וכ״פ הטוש״ע (ד, כב). ובמשנ״ב (שם ס״ק נח) כתב שיש אומרים שגם בכה״ג מברכים: ״על נטילת ידים״, אולם כתב שכל האחרונים לא זזו מפסק השו״ע.

יז. בספר התרומה (סי׳ עז) כתב שמברך: ״על שטיפת ידים״ או ״על טבילת ידים״, וכ״א בסמ״ג (עשין כז) ובריקאנטי (סי׳ פד).

יח. כוונתו לרבינו יונה (ברי״ף מא, א ד״ה ולענין). הרשב״א הביא דבריו גם בתוה״ב (הקצר ב״ו ש״ה עג ע״א) ובחידושיו לחולין (קז, א ד״ה האי).

יש בכלל טבילה נטילה, שהרי בכלל מאתים מנה, והרי זה כמטביל מפני שנצטוה על הנטילה[12] ועליה הוא[13] מברך, וכן פסקו הגאונים ז"ל, עכ"ל[יט][14]:

(ה) [כ]ואין צריך כוונה לנטילת ידים לחולין, אלא אם פשט ידיו מי שידיו טמאות ליטול פירות או כלים ההולכים על פני המים[15], וכשלקחן טבל ידיו[16], ידיו טהורות.[17] ומה שכתוב בתוספתא (ידים פ"א, ז) שצריך כוונה, אוקימנא (חגיגה יח, ב) כאן לחולין כאן לתרומה[כא][17]. והרשב"א ז"ל (תוה"ב הארוך ב"ו ש"ד עב ע"א) כתב[כב], הנוטל ידיו לאכילה צריך שיכוין. נתכוון הנותן ולא נתכוון הנוטל, או נתכוון הנוטל ולא נתכוון הנותן, ידיו טהורות, ע"כ[כג]:

(ו) ויכול אדם ליטול ידיו שחרית ומתנה עליהם[כד], שמא לא ימצא[18] מעין או נהר להטביל ידיו[כה]. ומה שאמרו ז"ל (חולין קו, ב) נוטל אדם ידיו[19] שחרית ומתנה עליהן, דווקא כששמר ידיו לאלתר[כו] שלא יסיח דעתו מהן שלא יגעו בשום טנוף, ואז יועיל לו התנאי שלא יהיה צריך ליטול ידיו שנית, לא לאכילה ולא לתפלה[כז][20], אבל אם לא שמר ידיו או הסיח דעתו מהן, אין התנאי מועיל לו[כח]. וכתב הרב ר' דוד ב"ר לוי ז"ל (מכתם ברכות הל' נטילת ידים, הוצ'

12. הנטילה: **א ג ד** הטבילה 13. הוא: **א ג ד** חסר 14. עכ"ל: **ב** חסר 15. המים: **א ג ד** מים 16. ידיו: **ב** את 17. ומ"ש... לתרומה: **ב** חסר 18. ימצא: **א ג ד** ימצא מים 19. ידיו: **א ג ד** חסר 20. לתפלה: **ג** לטבילה

יט. וכ"פ השו"ע (קנט, כ), והרמ"א פסק שמברך: "על טבילת ידים" או "על שטיפת ידים". ועי' משנ"ב (שם ס"ק צז) שכתב שהאחרונים הסכימו לדעת השו"ע שמברך: "על נטילת ידים", אא"כ המים פסולים לנטילה וכשרים לטבילה שיברך: "על טבילת ידים".

כ. סי' זה ליתא בכלבו.

כא. זו שיטת הרא"ה (בד"ה ב"ו ש"ד עב ע"ב) שלחולין א"צ כוונה, אלא רק לתרומה. וכ"פ ר"ח (חגיגה שם) בשם הירושלמי, רמב"ם (שאר אבות הטומאה פי"ג, ב), רבינו ירוחם (נט"ז ח"ו קמז ע"א) בשם הרא"ש והראב"ד בתשובה, וכ"כ שבולי הלקט (סי' קלה).

כב. וכ"כ הרשב"א בשו"ת (ח"א תקי), וראה משמרת הבית (שם).

כג. לדעת הרשב"א אין חילוק בין תרומה לחולין. בשו"ע (קנט, יג) פסק לכתחילה כרשב"א, שיש לנוטל לכוין לנטילה המכשרת לאכילה, והרמ"א הוסיף שניתן להסתפק גם בכוונת נותן לכתחילה. המג"א (שם ס"ק כה) פסק להחמיר כרשב"א, ואם לא כיון לנטילה המכשרת צריך לחזור וליטול, וכתב שכן פסק היש"ש. ובמשנ"ב (שם ס"ק עה) כתב שכיון שדעת רוה"פ להקל כרא"ה, יש להקל בדיעבד שא"צ ליטול שנית אם אין לו מים אחרים.

כד. בגמ' (חולין קז, א) יש איכא דאמרי שיכול להתנות רק בשעת הדחק, ואיכא דאמרי שיכול להתנות בכל גווני. ופסקו רוב הראשונים כאיכא דאמרי השני, וכ"פ רב' יונה (ברכות מא, ב ד"ה ולענין), רשב"א (חולין שם ד"ה ולענין ליטול), רא"ש (חולין פ"ח, יב) ומרדכי (סי' רד). וכתב הב"י (קסד, א) שכ"נ דעת הרמב"ם (פ"ו, יז), אולם כתב שר"ח החמיר, וכ"כ הטור בשם הסמ"ג (עשין כז) ורב' פרץ (הגה' סמ"ק סי' קלא אות ה) שרק בשעת הדחק הקלו, והביאו רבינו בסמוך. השו"ע (שם) פסק כדעת רוה"פ להקל, אולם כתב שאם מים מצויים לו, טוב שיחזור ליטול בלי ברכה (ועי' טעמו בט"ז ס"ק ג). ובד"מ (שם אות א) כתב שאם יש מים ואין בדבר טרחא, יש להחמיר כרב' פרץ ודעימיה. ור' לקמן (סי' לא) שהביא מח' זו.

כה. ע"כ לשון ספרי דבי רש"י (שו"ת רש"י סי' רסו; מחז"ו סי' סז; סידור רש"י סי' קב).

כו. נראה ש"לאלתר" הכוונה שמיד לאחר הנטילה שומר עליהם, ואין כלל היסח הדעת, ולא שמועיל רק לאלתר, ופשוט.

כז. וכ"כ הראב"ן (חולין סי' רעא) שמועיל לאכילה ולתפילה.

כח. רש"י (חולין קו, ב ד"ה ומתנה) כתב: "ובלבד

מכון התלמוד עמ׳ קיב) **שאם הניח ידיו אחר הנטילה בתוך בתי ידים, שיועיל לו**[כט][21].

והר״ף ז״ל (הגה׳ סמ״ק סי׳ קפא אות ה) **כתב**[22], **ועל זה אין לסמוך אלא כשאין לו מים תוך ארבעה מילין לפניו לדרכו, אבל אם יוכל למצוא תוך ארבעה מילין, ימתין**[ל]. **והני מילי לענין אכילה, אבל לתפלה אין צריך להמתין אלא יקנח בצרור**[לא][23]. **והרשב״א**[24] **מתיר בין לאכילה בין לתפלה**[לב]:

(ז) אסור לשכשך ידיו בכלי המחובר לקרקע, דהוו להו מים שאובים, והיינו[25] **כעין אריתא דדלאי**[לג] (חולין קז, א). **ואפילו בכלי שאינו**[26] **מחובר אוסר הר״ף ז״ל**[לד]. **והרב בעל**[27] **הלכות**

21. לו: **ב** חסר 22. והר״ף ז״ל כתב: **ב** וכת׳ הרב 23. בצרור: **ב** בצרור ע״כ 24. והרשב״א: **ב** והרשב״א ז״ל 25. והיינו: **ב** דהיינו 26. שאינו: **ב** שאין 27. והרב בעל: **ב** ובעל

שיזהר מלטנפם ומלטמאם״, ובדומה לכך הלשון במרדכי (שם). אולם ברמב״ם (שם) הנימוק שונה לכאורה: ״והוא שלא יסיח דעתו מהן״, ובדומה לכך בריטב״א (חולין שם ד״ה אמר רב). בשו״ע (שם) כתב שלא יסיח דעתו מהם, והרמ״א הוסיף שלא יטנפם. ועי׳ משנ״ב (ס״ק ג) שכתב שהרמ״א מפרש דברי השו״ע, וממילא יוצא ששני הנימוקים עניינם אחד.

כט. בספר המכתם (שם) כתב: ״ולפיכך מי שמהלך בדרך ויודע שלא ימצא מים כשיצטרך להם, יטול ידיו בביתו ויתנה עליהם, ולובש בתי ידים שקורין: ׳גנטף׳, ויזהר שלא יחלוץ אותם עד שירצה לאכול ולהתפלל״. לכאורה מדבריו יוצא שצריך תרתי: להתנות ולשים בתי ידים. הלכה זו הובאה בב״י (קסד, א) מהכלבו, ונפסקה במג״א (שם ס״ק ג) ובמשנ״ב (שם ס״ק ד) מבלי לציין מקורה.

ל. דברי רב׳ פרץ מתייחסים לרישא שיכול להתנות, ולא לדברי המכתם שהובאו בסמוך. ובכלבו הביא תחילה את דברי ר״פ, ואח״כ הביא את התנאי שחייב לשומרם מטינוף והיסח הדעת, ולבסוף הזכיר דברי המכתם (וכך דברי המכתם אינם קוטעים העניין). וכר״פ שכתב שכל זה דווקא כשאין לו מים בתוך ד׳ מילין כתבו התשב״ץ קטן (סי׳ רעו) והמרדכי (סי׳ קצה). וכתב ר״פ בהגהה (שם) שהטעם לזה הוא משום שי״מ שמה שאמרו בגמ׳ שלנט״י צריך ד׳ מילין, הכוונה בכה״ג שהתנה שחרית שצריך להמתין אם יש לו מים במרחק ד׳ מילין ולא לסמוך על התנאי, אך נשאר בזה בצ״ע, עי״ש.

לא. עי׳ שנו״ס שלפי כת״י **ב** יוצא שחילוק זה בין אכילה לתפילה הוא מר״פ, אולם בדברי ר״פ בהגהה שם ליתא. ועי׳ תשב״ץ קטן ומרדכי (שם) שכתבו לחלק כן, ובתשב״ץ קטן הוסיף ששתייה היא כמו תפילה וא״צ להמתין ד׳ מילין.

לב. דעת הרשב״א לא נזכרה בכלבו. דעה זו מצאנו בראב״ן בחולין (סי׳ רעא ד״ה נטילת ידים) שהנטילה וההתניה בבוקר מועילה גם לתפילה, ואם יעשה צרכיו יקנח בצרור או בעפר. מדברי רבינו משמע שהרשב״א סובר כראב״ן אולם לא מצאנו ברשב״א, אלא את ההיתר לאכילה. וכך כתב בחידושיו (חולין קו, ב ד״ה א״ר נוטל) ובתוה״ב (ב״ו סוף הש׳ הרביעי). בשו״ת (ח״א סי׳ תקי; המיוחסות לרמב״ן סי׳ קצד) עמד על הצורך בנטילה מהכלי בבוקר וכתב שאותה נטילה מועילה ״אפילו לסעודה״, ומשמע שמועילה אף לתפילה, אלא שהדברים לא מפורשים שם.

לג. דעת בה״ג המובאת לקמן היא ששכשוך הידים בכלי נחשב לנטילה. והקשו עליו מאריתא דדלאי, שם אסרו ליטול ידים משום שאין שם נטילה מכח גברא. וכתב הרמב״ן (חולין קז, א ד״ה ואין) והרשב״א בשמו (שם ד״ה אריתא) שיש לחלק בין כלי המחובר לקרקע לכלי שאינו מחובר, באריתא דדלאי הכלי מחובר ובו מודה בה״ג שא״א לשכשך בו ידיו. והטעם לפסול שכשוך בכלי מחובר הוא משום שהמים שאובים ופסולים לטבילה, ונטילה זו צריכה להיות כעין טבילה, כ״כ הרשב״א (שם). ולרש״י (שם ד״ה אין נוטלין) הטעם לפסול בכה״ג הוא משום שאין כאן שיעור מקוה, ולא משום שאובים. ועי׳ מאירי (שם ד״ה צנור) שכתב טעם זה בסתם (ולא הזכיר שכן כתב רש״י), והביא (בד״ה יש מפרשים) שיש מפרשים שהטעם הוא משום שאובים, וכן הרמב״ן (שם) הביא שני הטעמים.

לד. וכ״נ דעת הסמ״ג (עשין כז קיב ע״ד), והובא

גדולות[לה] (עמ׳ עח) ורש״י ז״ל[לו][28] ורב אחא[לז][29] (שאילתות שאי׳ צ) והרמב״ן ז״ל (חולין קז, א ד״ה ואין מטבילין) מתירין לשכשך תוך כלי שאינו מחובר לקרקע[לח]. וכן נמי פסק הרשב״א[30] (תוה״ב הקצר ב״ו ש״ג עא ע״ב), וזה לשונו, אם שכשך ידיו בתוך הכלי[31] שיש בו רביעית, ידיו טהורות, דכל מי שמשכשך בכלי כמי שנוטל[32] ממנו[לט]:

(ח) תשובת הר״מ[33] נ״ע[מ] (תשב״ץ קטן סי׳ רעו), על הדברים הצריכים נטילת ידים ששאלת אם סגי בנקיות בעלמא בלא מים כלל, דבר שאי אפשר להתברר בראיה[34] ברורה אין לעשות פירוקא לסכנתא[מא], וטוב להחמיר לעשות נטילה[35], ע״כ.

[מב]כל המזלזל בנטילת ידים נעקר מן העולם, ולבסוף[36] בא לידי עניות[מג]. ולא אמרן אלא דזימנין משי וזמנין לא משי, אבל משי ולא משי, לית לן בה[מד]:

28. ורש״י ז״ל: **ב** והרש״י 29. אחא: **ב** אחא גאון 30. הרשב״א: **ב** הרשב״א ז״ל 31. בתוך הכלי: **ב** תוך כלי 32. כמי שנוטל: **ב** כאלו נוטל 33. הר״מ: **ב** שאלה להר״מ **ג** תשובת להר״ם 34. בראיה: **א ד** בבחינה 35. נטילה: **ג ד** נטילת ידים 36. ולבסוף: **ב** ולסוף

בהגה״מ (ברכות פ״ו אות ו), וכ״ד ס׳ התרומה (סי׳ עז), וגם התוס׳ (חולין קז, א ד״ה דלא) והרא״ש (חולין פ״ח סי׳ יג) הקשו על דברי בה״ג (הובא בסמוך) שהתיר, וכתבו שצריך להחמיר. וכתב הב״י בבד״ה (קנט, ח) שכ״ד הרמב״ם (מקואות פי״א, א). אלא שיש להעיר שדעת ר״ף בענין זה לא מצאנו.

לה. דעת בה״ג הובאה בס׳ האשכול (כא, ב), בתוס׳, ברא״ש, בר״ן, ברמב״ן, ברשב״א, בריטב״א (חולין שם) ובעוד ראשונים.

לו. ספר האורה (ח״א סי׳ מא).

לז. יש לציין שמקור דין זה הוא רב אחא, וגם בה״ג כתב כן בשמו.

לח. בשו״ע (קנט, ח) הביא שתי הדעות, וכתב שבשעת הדחק יכול לסמוך על המתירים, ואם יזדמן לו אח״כ ליטול דרך נטילה, יטול בלא ברכה. ובמשנ״ב (ס״ק נו) כתב שכמה אחרונים חולקים על השו״ע וסוברים שאפי׳ בשעת הדחק אין לסמוך על זה, ולכן הרוצה להקל כדעת השו״ע לא יברך על נטילה זו.

לט. ובדומה לכך הסביר הרמב״ן (שם), וסברתם שכאשר הכלי לא מחובר אין צריך כעין טבילה, אלא רק צריך נטילה בכח גברא, וכאשר משכשך הוי כח גברא והנטילה כשרה. ובדומה לזה כתב הריטב״א (שם) שכאשר משכשך יש כאן כח כלי, ומה שמצריכים כח גברא הוא בשביל כח הכלי, וכאן איכא. ועי׳ משנ״ב (שם ס״ק נג-נד ובשעה״צ שם) מש״כ בטעמי סברות החולקים. והר״ן בחידושיו (שם) כתב סברא אחרת, וז״ל: ״היינו טעמא דכיון דלא קפדינן אכח גברא אלא כדי שיהא נראה שנוטל מן הכלי, הכא הרי הוא נראה, שהרי בתוך הכלי הוא רוחץ ידיו, והיינו דאמרינן בסמוך קפדיתו אמנא, קפדיתו אחזותא, קפדיתו אשיעורא, ואילו קפדיתו אגברא לא אמרינן, משום דלא קפדינן אגברא אלא משום מנא״.

מ. הובא גם במרדכי (סי׳ קצג) ובב״י (ד, יח) בשם המרדכי והכלבו.

מא. גם בכלבו ובמרדכי (שם) הגרסא: **לסכנתא**, אולם בתשב״ץ קטן (שם): **מסברתא**. הביטוי: ״פירוקא לסכנתא״ מובא בע״ז (ל, א) ופירש רש״י (שם ד״ה פירוקא): ״דבר שיש בו סכנה אתה בא לתרץ ולסתור ראיות שאנו מביאין, ואנן נסמוך אהני שינויי דליתו, אלא ודאי ל״ש הכי ול״ש הכי, אסור״.

מב. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

מג. בסוטה (ד, ב) איתא שנעקר מן העולם, ובשבת (סב, ב) שבא לידי עניות. ועי׳ תוס׳ (סוטה שם ד״ה נעקר) שהקשו על גמרות אלה שנראות סותרות זא״ז, ותירצו שהעונש הוא מיתה ע״י עניות, וזה קשה יותר ממיתה רגילה. ובטוש״ע (קנח, ט) פסקו גמ׳ אלה, והזכירו גם שחייב בכה״ג נידוי, וזה עפ״י הגמ׳ בעירובין (כא, ב).

מד. חילוק זה נזכר בגמ׳ (שבת שם) בשם רבא, אולם שם הלשון שונה: ״לא אמרן אלא דלא משא ידיה **כלל**, אבל משא ולא משא - לית לן בה״, ונר׳ שכך גרסו הרי״ף (שם כח, ב) והרא״ש (שם פ״ו סי׳ יב). אולם

(ט) מה כל הדברים שצריכי נטילה[37] שחרית קודם שיגע בהם בידיו, אלו הן, יד לעין, לחוטם, ולפה, ולאזן, ולפי הטבעת[38], ולחסודא, פירוש מו, רבדא[39] דכוסילתא, ולגיגית, פירוש מז של שכר לפי שמתחמץ מח, יד מסמא[40], יד מחרשת, יד מעלה פיליפוס. וכולהו מפני רוח רעה השורה על הידים [41] קודם נטילת שחרית. ופירוש תקצץ, נוח לו אם תקצץ מט. אבל יד לאמה אסור כל היום, בין קודם נטילת ידים בין לאחר [נטילת] נ ידים, מפני שמביאו לידי הרהור נא [41].

(י) הדברים[42] הצריכים נטילה אחריהם הם תשעה נב [43]. היוצא מבית המרחץ, הנוטל צפרניו,

37. שצריכי נטילה: **ב** הצריכין נטילת ידים 38. ולפי הטבעת: **א ג ד** חסר 39. רבדא: **ב** הבלא 40. מסמא: **ג** מטמא 41. קודם נטילת... לידי הרהור: **א ג ד** חסר 42. הדברים: **ב ג** והדברים 43. ט׳: **ב** חסר

רבינו חילק בין פעמים שנוטל ופעמים שלא נוטל, לנוטל בצורה לא מושלמת, ונר׳ שזו היתה גרסתו בגמ׳. ונר׳ שגם בה״ג (עמ׳ עו), סידור רש״י (סי׳ סג) וראבי״ה (סי׳ אלף קט) שכתבו בדומה לרבינו גרסו כמוהו. אולם אפשר גם לומר בדוחק שרבינו ודעימיה פירשו אחרת גרסת הגמ׳ שלפנינו, ו״לא משא״ הכוונה שיש זמנים שמבטל המצוה לגמרי, ולא שעושה כן באופן קבוע. ועי׳ רש״י (שם ד״ה משא) שפי׳ שאם אינו נוטל ידיו בא לידי עניות, אבל כשאינו נוטל יפה ומשתמש ברביעית מצומצמת, אינו בא לכך. וריבב״ן (שם) חולק עליו, שלא יתכן לומר שכשנוטל ברביעית יבוא לידי עניות, שהרי נוהג כפי עיקר הדין, ולכן פירש שמדובר בנוטל פחות מרביעית. ועוד יש להעיר, שלכאורה תימה שרבינו פסק כרבא, שהרי הגמרא (שם) דחתה דבריו והסיקה בשם רב חסדא: ״אנא משאי מלא חפני מיא ויהבו לי מלא חפני טיבותא״, ומשמע שכשנוטל ברביעית בצמצום הרי זה בא לידי עניות, וכ״כ הר״ן (שם) בהדיא. ובדרישה (קס ס״ק ב) תירץ שהדחיה בגמ׳ היא ביחס לדבריו שברביעית מצומצמת ״לית לן בה״, כלומר שלדעתו אין הבדל בין מעט מים להרבה, ובזה הלכה כרב חסדא שמקבל שכר גדול יותר כשנוטל בשפע, אולם עיקר דברי רבא לא נדחו. וכך ניתן גם ליישב דעת רבינו שפסק כרבא. אמנם, ניתן גם לומר שלא גרס את המילים: ״ולאו מילתא היא״, וממילא הגמ׳ לא חזרה בה, וגם כשנוטל ברביעית בצמצום אינו בא לידי עניות. ואכן יש שלא גרסו כן בגמ׳, ראה: שאילתות (שאי׳ צ) ובה״ג (עמ׳ עו).

מה. סי׳ זה ליתא בכלבו. נראה שסימן זה, וכן הבא (מלבד התוספות מכת״י **ב**) מקורם בשו״ת הרשב״א (ח״ז סי׳ תקלה). אמנם מתוכן אותה תשובה נראה שאינה מהרשב״א עצמו, שהרי מביא שם דברים בשם הרשב״א.

מו. רש״י (שבת קח, ב ד״ה לחסודה).

מז. שם (קט, א ד״ה לגיגית).

מח. הב״י (ד, ה) כתב שלפירוש שני ברש״י בסוגיא (קט, א ד״ה מעלה פוליפוס) צריך לומר שגם נגיעה בשכר אינה רק משום רוח רעה אלא משום שמפסידה את השכר, ואפי׳ נטל ידיו שחרית לא יגע בו, וכך פסק בשו״ע (שם). וכתב הב״י (שם) שה״ה יד לחסודה, שאין ליגע גם לאחר נטילה. ועי׳ ב״ח (שם, ב ד״ה ובית יוסף) שהקשה על השו״ע מדוע יקללו אדם שידו תקצץ כשמדובר בהפסד ממונו, ולכן כתב שמה שפירש רש״י בפירוש השני זה רק ביחס לנגיעה באמה ובפי הטבעת, ולא לענין נגיעה בגיגית ובחסודה.

מט. בגמ׳ שבת (קח, ב) וכדפירש רש״י (ד״ה תיקצץ). וזה לפי הפי׳ הראשון ברש״י (קט, א ד״ה מעלה פוליפוס) שכולם קודם נטילת שחרית ומשום רוח רעה.

נ. הוספנו תיבת: **נטילת**, החסרה בכ״י **ב**.

נא. כ״כ רש״י בפירושו השני (קט, א ד״ה מעלה פוליפוס) משום שמביא לידי קרי, ונקט זאת כאן משום שגם בזה נאמר: ״תקצץ״ (בנידה יג, ב). וכתב שה״ה ליד לפי הטבעת, שאין זה דווקא קודם נטילה, והטעם משום תחתוניות. ויש להקשות: מדוע לא הזכיר רבינו כאן את יד לפי הטבעת, שדינם שווה לפי פירוש זה ברש״י? אמנם לעיל בשנו״ס בריש הסי׳ (הע׳ 37) הובא שיש בכה״י שלא גרסו: ״ולפי הטבעת״, כיון שלפי פירוש זה דין פי הטבעת שונה משאר דינים, ושייך כל היום כאמור.

נב. הכלבו והתשב״ץ קטן (סי׳ רעו, הובא באבודרהם ס׳ נטילת צפרנים ובמרדכי סי׳ קצד) כתבו שיש שבעה

החולץ מנעליו או נעלם[נג][44], הנוגע ברגליו, פירוש, כשהרגל יחף וחלץ אותו לאלתר, החופף בראשו, היוצא מבית הכסא[נד], [נה]ומי שנגע במת, מי שנגע באמתו[נו] ומי שמפלא כליו.[45] ויש אומרים[נז] אף המשמש מטתו ואינו רוחץ ידיו, מקולקלין אורחותיו ותפלתו אינה נשמעת. ודרכי חסידים טובלין לאלתר, ומי שאינו יכול לטבול, רוחץ כל המקומות שטנף. ויש אומרים אף הנוגע בכינה[נח], ואף הנוגע בגופו בידו והמטיל מי רגלים[נט][45]. **ואמרו ז"ל מי שעשה[ס] אחת מכל אלו ולא נטל, אם תלמיד חכם הוא[46] תלמודו משתכח, ואם בור הוא יוצא מדעתו[סא]. והך רחיצה אינה צריכה שיעור, ולא כח אדם, ואינו מברך [47]עליה, שאינה אלא משום נקיות[נה סב][47].**

והר"ף ז"ל[סג][48] כתב, מיהו אמרינן בברכות (טו, א) **מי שאין לו מים, ששף ידיו בעפר או בקיסם. והני מילי בנטילה שלא[49] לצורך אכילה, כגון הנך דברים, אבל לענין אכילת פת שמברכין עליו המוציא וברכת המזון, צריך נטילה במים. [סד]ואפילו אינם מלוכלכות ולא טמאות, וכן כל שטיבולו במשקה, וכן לקריאת שמע, וכן לתפלה[סד]:**

(יא) **[סה]השכים קודם עמוד השחר ונטל ידיו, יש אומרים שצריך ליטול ידיו פעם אחרת כשיאור[50] היום משום בת מלך השורה על הידים כל הלילה עד היום[סו], וכן צריך לשפוך**

44. או נעלם: **א ג ד** חסר 45. וי"א... מי רגלים: **א ג ד** חסר 46. אם ת"ח הוא: **ב** חסר 47. עליה... נקיות: **א ג ד** אלא משום נקיון 48. ז"ל: **א ג ד** חסר 49. שלא: **ב** שאינה 50. כשיאור: **א ד** כשיאיר

דברים, ומחזור ויטרי (סי' ערה, תקכד, תקכט) וסידור רש"י (סי' תקעח) כתבו שיש שמונה דברים, עי"ש. וראה הערה מה, שסי' זה ככל הנראה מקורו בשו"ת הרשב"א (ח"ז סי' תקלה), ושם כתב: "תשעה", והביא כאן רבינו את כל הדברים שכתב שם הרשב"א במדויק.

נג. או נעלם - ר' שנו"ס. הוספנו מילים אילו עפ"י כת"י **ב**, אף שלא נזכר בשאר כתה"י, כיון שנזכר בפירוש ברשב"א (שם).

נד. עד כאן הביא בכלבו, וקשה לדבריו שכתב: "שבעה", וציין רק ששה. ובתשב"ץ קטן (שם) הוסיף לששה: "ההולך מבית האבל", ובאבודרהם (שם) הוסיף: "הקם מן המיטה", ובמרדכי (שם) הוסיף: "ההולך בין המתים".

נה. ומי... נקיות: ליתא בכלבו.

נו. דבר זה לא נזכר בשאר פוסקים, מלבד מחז"ו וסידור רש"י (שם).

נז. ר' שנו"ס. תוספת זו מכ"י **ב** הובאה בב"י (ד, יח) מהארחות חיים בשם מהר"י אבוהב.

נח. בכינה - בכת"י מילה זו אינה ברורה, והשלמנו עפ"י הב"י (שם).

נט. סה"כ, עם כל מה שהוסיף רבינו בשם י"א, ישנם שלושה עשר מקרים שצריך ליטול ידיו לאחריהם. בשו"ע (ד, יח) הביא את כל המקרים שהזכיר רבינו, מלבד "הנוגע באמתו" ו"המטיל מי רגלים" (ובמקומם כתב: "ההולך בין המתים" ו"הקם ממטתו").

ס. מימרא זו בלשון זו מצויה במחזור ויטרי בג' מקומות (סי' רעה; תקכד; תקכט), וכן בסידור רש"י (סי' תקעח) ובשו"ת הרשב"א (ח"ז סי' תקלה). בחז"ל לא מצאנו מימרא כזו בהקשר עם נט"י.

סא. הובא בשו"ע (ד, יח). וכתב אליה רבה (שם ס"ק יג) שיוצא מדעתו הכוונה שבא לידי חטא, שאין אדם חוטא אא"כ נכנסה בו רוח שטות.

סב. תשב"ץ קטן (סי' רעו), הג"ה מרדכי (סי' קצב).

סג. והר"ף - בשו"ת הרשב"א (ח"ז סי' תקלה) הובאו הדברים להלן בשם הרי"ף, ואינו בר"י אלפס, ולעיל (הע' מה) כתבנו שנר' שאותה תשובה אין מקורה ברשב"א. ונראה שהוא מהתשב"ץ קטן (שם), ואפשר שהגהת ר"פ לתשב"ץ נכנסה לתוך גוף הספר מאוחר יותר, ולכן כתב כן בשם ר"פ, אף שלפנינו אינו כן.

סד. ואפילו... לתפלה: ליתא בתשב"ץ קטן ובכלבו.

סה. סי' זה ליתא בכלבו.

סו. הב"י (ד, יד) כתב שנראה שאם השכים אדם קודם הבוקר ונטל ידיו ג"פ ואח"כ חזר לישון קודם שהאיר היום, שאינו צריך ליטול ידיו שנית. אולם, אח"כ הביא

עליהם המים שלש פעמים, כי בפחות משלש פעמים אינו עולה הרוח[סז] ב"מ[סח][51].

(יב) [סט]כל שנוטל ידיו, בין לאכילה, בין לתפלה, בין לקריאת שמע, מברך על נטילת ידים[52], שזו מצות חכמים היא שנצטוינו מן התורה, שנאמר[53] (דברים יז, יא) על פי התורה אשר יורוך, כך כתב הרמב"ם ז"ל (ברכות פ"ו, ב).

תשובה[54] לגאון[ע], חייב אדם לברך על[55] נטילת ידים בכל[56] פעם ופעם שנוטל[57] ידיו לנקות את עצמו, כי הוא עושה כדי שיהיה[58] ראוי לקרות בתורה ולמלאכת שמים[עא][59], וכיון שהוא רוחץ לנקיות[60] הברכה מוטלת עליו, ע"כ. וכן נמי כתב הראב"ד ז"ל[עב][61], וביאר עוד שאם מנקה[62] ידיו בעפר[63] או בקיסם, מברך על נקיות ידים[עג], ע"כ[סט][64].

כל זמן שאדם נפנה ביום צריך ליטול ידיו ולברך אשר יצר ואפילו לקטנים, וכן נהג הבעל התוספות[עד].

ונשאלה שאלה לאחד מהגאונים ז"ל[עה][65] אם צריך לברך על[66] נטילת ידים עם ברכת אשר יצר בכל פעם ופעם שיהיה נפנה. והשיב שאם ירצה לעסוק בתורה לאלתר או[67] להתפלל או

51. ב"מ: **ב** חסר 52. על נטילת ידים: **א ג ד** בעי' 53. שנא': **א ג ד** דכתיב 54. תשובה: **ב** תשובת שאלה 55. על: **א ג ד** חסר 56. בכל: **א ג ד** על כל 57. שנוטל: **ג** שהוא נוטל 58. שיהיה: **ב ג** שיהא 59. שמים: **א ג ד** השמים 60. לנקיות: **א ב** לנקיון **ב** בצרור 61. ז"ל: **א** חסר 62. מנקה: **ב** מקנח 63. בעפר: 64. ע"כ: **ב** חסר 65. ז"ל: **ב** חסר 66. לברך על: **א ג ד** חסר 67. או: **א ג ד** חסר

מהזוהר (ריש פרשת ויגש) שאם ישן חוזרת הרוח הרעה, ומשמע שאם לא ישן לא צריך ליטול. ולבסוף ציטט דברי רבינו, וכתב שנראה מדבריו שאפילו היה נעור עד הבוקר צריך ליטול ידיו פעם נוספת משום בת מלך. למעשה בשו"ע (שם) כתב שיש להסתפק אם נטל ידיו קודם עה"ש אם צריך ליטול פעם נוספת כשיאור היום, ומפשט דבריו משמע שהספק הוא כאשר נשאר ער, והרמ"א (שם) פסק שיטלם בלא ברכה.

סז. שבת (קט, א), שו"ע (ד, ב).

סח. ב"מ - נר' שיש לפתוח ראשי התיבות: בת מלך.

סט. כל... ע"כ: ליתא בכלבו.

ע. אוצה"ג (תשובות סי' שסז) בשם ר"ע גאון, וכ"כ ספרי דבי רש"י (שו"ת רש"י סי' מב; סידור רש"י סי' קג; מחז"ו סי' סז) ור"ת בספר הישר (חי' סי' שפ).

עא. ולמלאכת שמים - בספרי דבי רש"י ובספר הישר (שם): **ולשאר מצות.**

עב. הובא בשטמ"ק (ס, ב ד"ה כי משי).

עג. שם.

עד. כ"כ מחז"ו וסידור רש"י (שם), שו"ת מהר"ח או"ז (סי' קא) בשם סידור רש"י, שו"ת הרשב"א (ח"ה סי' קטז) ומרדכי (סי' רה). ועי' טור (ז, א) שכתב בשם אביו שמברך "אשר יצר" בכל פעם שנפנה, וכ"כ הב"י (ז, א) שהמנהג לברך "אשר יצר" אפי' לקטנים, וכ"פ בשו"ע (שם). ובדרשות מהר"ח או"ז (סי' כב) כתב שלגדולים מברך ולקטנים לא, וכתב שר' יעקב היה מברך אפי' לקטנים. ובריטב"א (יומא ל, א ד"ה זאת אומרת) הביא מח' ר"י ור"ת בזה, שלר"ת לא מברך על קטנים, ולר"י מברך. וכתב סמ"ג (עשין כז) שר' יצחק היה מברך אחרי קטנים, ור' מאיר לא היה מברך. וכ"כ הגה"מ (תפילה פ"ז אות ה).

עה. תשובת רש"י, הובאה בספרי תלמידיו (שו"ת רש"י סי' מב; סידור רש"י סי' קג; מחז"ו סי' סז), ומקור דבריו - ר"י בר' יקר (עפ"י שו"ת מהר"ח או"ז סי' קא). והובא ד"ז גם במרדכי (סי' רה) מבלי לציין המקור.

להוציא מפיו דבר קדושה, אז יהיה צריך לברך על נטילת ידים ואשר יצר, ואם לאו, לא יברך רק אשר יצר בלבד, וכן הוא[68] דעת הראב"ד ז"ל[עו].

[עז]וכתב ר"ת ז"ל[עח] דאפילו[69] יצא מתוך סעודתו להשתין, אין צריך ליטול ידיו[70] כשיחזור לסעודתו אם לא שפשף בידיו[71]. והלכתא אפילו שפשף בידיו אין טעון ברכה, מידי דהוה אידיו מלוכלכות בטיט וצואה שאין צריך לברך על נטילת ידים[עט]. והר"ף[72] (הגה' סמ"ק סי' קפא אות יד) כתב, אך[73] ברכת אשר יצר צריך לברך. וה"ר יצחק מקורביל[74] (סמ"ק שם) כתב, ורבותינו[75] נוהגים לברך על הנטילה כשהיו רוצים לעסוק בתורה, וכן במלוכלכות בטיט וצואה. והר"ף[76] (בהגה' שם אות טו) כתב, וצ"ע בברכת[פ] אשר יצר נמי שמברך לקטנים דהוי דבר שבקדושה, ואפילו הכי אינו מברך על נטילת ידים באותה נטילה[פא], וראיה לדבר מה שאמרו ז"ל (חולין קו, ב) נוטל אדם ידיו שחרית ומתנה עליהם כל היום.

[פב]ור"ת ז"ל[77] כתב שאינו מברך כלל אלא בבקר ובעת אכילה, כיון דסגי[78] בכל מידי דמנקי, ואני ראיתי הרבה גדולים נוהגים כן. וכן נמי כתב[79] הרשב"א[80] בשם רבו[פג][81], וזה לשונו בתשובת שאלה[82], מקובל אני ממורי הרב ז"ל שאין מברכין[83] אלא בשחר, ובעת אכילה, ומי[84] שטבולו במשקה, וכן אנו נוהגים על פי[85] מורנו ז"ל, ונראין דבריו[פב]. ועל נטילת ידים שחרית הביא הרבה ראיות שצריך ליטלם, מה שאין כן בשאר תפלות[פד].

[פה]ואם נגע במקום מטונף באמצע תפלה, די לו בנקיון עפר או צרורות או מחכך ידיו[86] בכותל,

68. הוא: **ב** נמי 69. ז"ל דאפילו: **ב** שאפי' 70. ידיו: **ב** חסר 71. בידיו: **ב** ידיו 72. והר"ף: **ב** והר"ף ז"ל 73. אך: **ב** אף 74. מקורביל: **ב** מקור' ז"ל 75. ורבותי': **א ג ד** ורבותי 76. והר"ף: **ב** והר"ף ז"ל 77. ז"ל: **א ג ד** חסר 78. דסגי: **ב** דסגי ליה 79. כתב: **ב** פסק 80. הרשב"א: **א ג ד** הרשב"א ז"ל 81. רבו: **ג** רבו ז"ל 82. וז"ל בתשובת שאלה: **א ג ד** בתשובה 83. מברכין: **א ד** מברכין על נטילת ידים 84. ומי: **א ד** ובמי 85. על פי: **ב** מפי 86. ידיו: **א ג ד** ידו

עו. דעת הראב"ד נזכרה בתש' המיוחסות לרמב"ן (סי' קצג), ושם כתב בסתם לברך בכל פעם שנוטל, ולא חילק כמו כאן, וגם לעיל בסמוך הביא רבינו דעתו ומשמע שמצריך לברך בכל נטילה. אולם הרשב"א בשם מורו (הרמב"ן) חולק וסובר שאין מברכין אלא בשחר, בשעת אכילה ולדבר שטיבולו במשקה, והובאו דבריו בסמוך.

עז. וכתב ר"ת... וחייב להודות, עכ"ל: ליתא בכלבו.

עח. תוס' ישנים (יומא ל, א ד"ה מצוה), סמ"ג (עשין כז), ריטב"א (יומא ל, א ד"ה זאת אומרת), תוס' רא"ש (יומא שם ד"ה מצוה), והובא בב"י (ז, א).

עט. ע"כ דעת ר"ת, שרק אם שפשף חייב ליטול, וגם אז לא מברך על הנטילה. וכן כתבו בהדיא הפוסקים שהביאו דעתו (הובאו בהערה הקודמת).

פ. בברכת - בהגהת ר"פ שם: **דברכת.**

פא. מתחילת הפיסקה ע"כ מלשון הסמ"ק (סי' קפא) בתוספת הגהות ר"פ.

פב. ור"ת... ונראין דבריו: ציטוט משו"ת הרשב"א (ח"ז סי' תקלה).

פג. הרמב"ן, כן כתב בשו"ת (שם).

פד. בתשובה (שם) לא הביא הרשב"א ראיות לכך, אולם בתשובות המיוחסות לרמב"ן (סי' קצד) דן בחובת נטילת ידים שחרית והביא ראיות לחיוב הנטילה, והסביר שהחיוב דווקא בשחרית כיון שאנו נעשים בריה חדשה, וצריכים להודות על שברא אותנו לשרתו, וככהן המתקדש קודם עבודתו, כך גם אנו מתקדשים ע"י הנטילה.

פה. ואם נגע... נוהגין, עכ"ל: שו"ת הרשב"א (המיוחסות לרמב"ן סי' קצה), ובדומה לכך פסק בשו"ת

ואין צריך לברך, ואם באמצע סעודה, ודאי צריך נטילה וברכה. ומקום מטונף נקרא כל מקום המכוסה באדם, וכן המחכך בראשו, משום שיש בו[87] מלמולי זיעה, אבל מקומות מגולים בפניו ובזרועותיו אין זה מקום טנופת, וכן אנו נוהגין[פו], עכ"ל[פה].

כתב הרב בעל ההשלמה[פז] תשובת שאלה בשם גאון, אדם שהטיל מים והסיח דעתו מלהטיל מים, ואחר כך נמלך והטיל מים פעם אחרת, שצריך[88] לברך שתי פעמים אשר יצר. והביא ראיה ממה שאמרו ז"ל (ברכות כו, א) טעה ולא התפלל שחרית מתפלל מנחה שתים[פח]. ואין שיעור להשתנת מים, כי אפילו לטיפה אחת חייב לברך, שאם יסתם אותו הנקב מלהוציא אותה טיפה היה קשה לו וחייב להודות[פט], עכ"ל[עז].

והר"מ נ"ע היה רגיל[צ] כשבא מבית הכסא[צא][89] ורוצה לאכול, נוטל ידיו ומברך אשר יצר תחלה, ואחר כך מברך על נטילת ידים. ויש נוהגים ליטול פעם אחרת, ומברכים בנטילה ראשונה אשר יצר ובשניה על נטילת ידים[צב]. והר"ף[90] כתב (בהג' לתשב"ץ קטן סי' רפ), ויש

87. בו: **ב** לו 88. שצריך: **ב** שחייב 89. הכסא: **ג ד** הכנסת ועשה צרכיו 90. והר"ף: **א** והר"ף ז"ל

הרשב"א (ח"א סי' קצב; קצג; וראה גם סי' תשנד; תשנה).

פו. וכ"פ השו"ע והרמ"א (קסד, ב) שאם נגע בסעודה במקומות המכוסים ושיש בהם מלמולי זיעה שצריך לחזור וליטול בברכה. ובמשנ"ב (שם ס"ק יג) ושעה"צ (ס"ק י) הביא מחלוקת לגבי הברכה, עי"ש כיצד פסק למעשה.

פז. לא מצאנו בס' ההשלמה שלפנינו.

פח. הובא בב"י (ז, ג) בשם המהר"י אבוהב שהביא השמועה בשם רבינו בשם גאון, ופסקו בשו"ע (שם). אחרונים רבים חולקים על דעה זו, ולדעתם כיון שזו ברכת הודאה יוצא בהודאה אחת על כמה פעמים, בשונה מתפילה שהיא כקרבן ושייך בה תשלומים, ר' ב"ח (שם, ד) ומשנ"ב (שם ס"ק ו). לעומתם סובר הט"ז (ס"ק ב) שקשה לחלוק על הגאון והשו"ע. הוא דחה קושיית האחרונים מברכת המזון שם מברך רק ברכה אחת, משום ששם אין אלא חיוב אחד. כי אם נתעכל המזון קודם אכילה ב', בטל החיוב להודות על אכילה א', ואם עדיין לא נתעכל, אכילה ב' היא המשך אותה אכילה. ולעומת זאת בברכת "אשר יצר" לא שייך לומר שהטלת המים השניה היא המשך הראשונה, דלאו בדידיה תליא מילתא.

פט. וכ"פ הרא"ש בתשובה (כלל ד סי' א), וכ"כ הב"י (ז, ד) בשם המהר"י אבוהב בשם רבינו בשם גאון, וכ"פ בשו"ע (שם).

צ. נחלקו הפוסקים במנהג המהר"ם. התשב"ץ (סי' רפ) כתב שמהר"ם נהג ליטול פעם אחת ולברך "אשר יצר", וליטול שוב ולברך "על נטילת ידים", והביא שם דעה אחרת, שנוטל פעם אחת ומברך הברכות ברצף - "אשר יצר" ואחריה "על נטילת ידים", וכתב שהמהר"ם חולק על דעה זו, כיון שיש כאן הפסק. ובדומה לתשב"ץ כתבו גם הכלבו והטור (קסה, א) בדעת המהר"ם. אמנם בהגה"מ (דפוס קושטא ריש פ"ו דברכות) כתב שדעת המהר"ם שנטילה אחת עולה לכאן ולכאן, וכפי שכתב כאן רבינו בדעתו, ובדומה לזה כתב גם ההגהות מרדכי (סי' רד) בשם מהר"ם, שנוטל פעם אחת ומברך את שתי הברכות על אותה נטילה. אולם בהגהות הרמ"א על המרדכי (שם) כתב שתשובה זו שהביא בהגהת מרדכי היא מרש"י ולא מהמהר"ם, שהרי דעת המהר"ם שצריך ליטול פעמיים, וצ"ע.

צא. ראה שנו"ס, התיקון עפ"י התשב"ץ קטן (סי' רפ) וחלק מכתה"י.

צב. נחלקו במחלוקת זו ר"י בר' יקר ורש"י תלמידו. לר"י בר' יקר צריך ליטול פעמיים, ולרש"י פעם אחת. והביאו מחלוקתם: שו"ת רש"י (סי' פה), ס' האורה (ח"ב סי' קנא), ס' הפרדס (סי' סד), מחז"ו (סי' סז), סידור רש"י (סי' קב), ראבי"ה (ח"ב סי' תכג), הגה"מ (ברכות פ"ו אות נ), שבולי הלקט (סי' קלה), תשב"ץ קטן (סי' רפא). ולמעשה פסק השו"ע (קסה, א) כר"י בר' יקר, אולם הביא אפשרות נוספת ע"פ מש"כ הטור (שם)

נוהגין לברך כדרכם[צג].

[91]ועל הדברים הצריכים נטילת ידים עשה ה״ר יונה ז״ל סימן[צד] [91], ושבלת מים[צה] שטפת״ני, ״שמע, ״טבולו במשקה, ״פת, ״תפלה, ״נטילת ״ידים. והרוצה לאכול פת שמברך עליו[92] המוציא, צריך ליטול ידיו תחלה[צו] [93]:

(יג) [צז]מי שהיה במדבר[94] או שהיה[95] לו סכנה, אוכל ושותה בלא רחיצה[צח]. עבר אונסו וסכנתו, חייב לרחוץ מיד. וכן מפורש בירושלמי[צט] (עירובין פ״א ה״י) במחנה פטורין מנטילת ידים[96] מפני טרדם[97]. וחייבים בסוף מפני הסכנה[ק]:

(יד) מים ראשונים מצוה, והן ניטלין בין על גבי כלים[98] בין על גבי קרקע, בחמין ובצונן[קא]. וצריך להגביה ידיו למעלה שלא יצאו[99] חוץ לפרק ויחזרו ויטמאו את הידים[קב].

91. ועל... סימן: **א ג ד** כבר ביארנו הדברים הצריכים נטילה ונתננו להם סי׳ 92. שמברך עליו: **ב** שמברך עליו ברכת **ג ד** שצריך 93. תחלה: **ב** חסר 94. מי שהיה במדבר: **ב** ומי שהוא אנוס 95. שהי׳: **ב** שיש 96. ידים: **ב** ידים לכתחלה 97. טרדם: **א ג ד** טרדה 98. כלים: **א ב** כלי 99. יצאו: **א ג ד** יצא

שלאחר ששופך פעם אחת על ידיו ומשפשף, יברך ״אשר יצר״, ובשעת ניגוב יברך ״ענט״י״, וכעי״ז כתב הרא״ש (שו״ת כלל ד סי׳ א), ובמשנ״ב (שם ס״ק ב) הביא הכרעת האחרונים למעשה. הב״י (קסה, א) יצא גם לדון בשאלה איזו ברכה להקדים למ״ד שנוטל נטילה אחת ומברך עליה שתי הברכות, וע׳ במשנ״ב (שם) מש״כ בזה.

צג. נראה שר״ל שאין הפסק כשמברך ״אשר יצר״ ואח״כ ״על נטילת ידים״, וכן כתב הטור (שם) בשמו.

צד. ראה שו״ת הרשב״א (ח״ז סי׳ תקלה) שכתב כן בשם ר׳ יונה, ולכן תיקנו כאן עפ״י כת״י **ב** .

צה. ושבלת מים - בפסוק (תהלים סט, ג) כתוב: ״באתי במעמקי מים ושבלת שטפתני״, ונראה שהמילה ״מים״ כאן היא ט״ס. אלא שיש לציין שגם בשו״ת הרשב״א (הנ״ל) שהביא דעת ר׳ יונה זו מופיעה לשון זו, וכן במכילתא דר״י (בשלח מסכתא ויהי פר׳ ה) ובר״ש על המשנה (טהרות י, א ד״ה ושבלת). ואכן בהמשך פרק זה בתהלים נאמר: ״אל תשטפני שבלת מים״, ואפשר שזה המקור להכנסת בטוי זה כאן.

צו. הלכה זו מקורה בגמ׳ חגיגה (יח, ב), והיא מובאת ברמב״ם (פ״ו, א) ובשו״ע (קנח, א). אלא שבסי׳ י לעיל כבר מנה רבינו בפרוט את החייבים בנטילת ידים, והבחין ביניהם לנטילת ידים לפת. ואפשר שזו הערה לדברי ר׳ יונה לעיל, והקדמה לסי׳ הבא.

צז. נראה שמקור דברי רבינו בסי׳ זה משו״ת הרשב״א (ח״ז סי׳ תקלה), ולא הובא בכלבו.

צח. למד כן מהמשנה בעירובין (יז, א) שפטרו את ההולכים במחנה מנטילת ידים, ופסק שה״ה לשאר סכנה. ד״ז הובא בב״י (קנח, ח) בשם רבינו ונפסק בשו״ע (שם), ועי׳ משנ״ב (שם ס״ק לו) שכתב בשם האחרונים שמ״מ צריך לכרוך ידיו במפה בזמן שאוכל וכמבואר בסי׳ קסג.

צט. בירושלמי לפנינו אין תוספת על מה שנזכר במשנה שפטרו במחנה, ולא ברור מה הוסיף מהירושלמי, ומה שכתב כאן הטעם ״מפני טרדם״ לא נזכר שם, וצ״ע.

ק. כוונתו למים אחרונים שהם חובה אף במחנה כיון שהם משום סכנה, וכנזכר בעירובין (שם, ב) בהדיא, ונפסק ברמב״ם (פ״ו, ג). וקצת צ״ע על השו״ע מדוע רק כתב שפטורים במחנה במים ראשונים, ולא כתב שחייבים במים אחרונים.

קא. גמ׳ חולין (קה, א), רמב״ם (פ״ו, טז). הדין שניתן ליטול בחמין הובא בשו״ע (קס, ו), ופסק שמותר אפי׳ היד סולדת בהן, ועי׳ משנ״ב (ס״ק כז) מש״כ בזה, והדין שניטלין בין ע״ג כלי בין ע״ג קרקע הובא בהג׳ הרמ״א (קסב, י).

קב. גמ׳ סוטה (ד, ב), רמב״ם (שם, טז), שו״ע (קסב, א), ועי׳ ב״י ושו״ע (שם) שישנם אופנים בהם א״צ להגביה הידים.

מים אמצעיים שבין תבשיל לתבשיל רשות[קג].

מים אחרונים שבסוף אכילה חובה[100], מפני מלח סדומית שמסמא את העינים[קד], ועוד שהרגו[101] את הנפש[קה], ואין טעונין ברכה[קו]. וחזינא[102] בדוכתא אחריתי דאמר (ברכות מ, א) אחר כל אכילתך אכול מלח, דילמא בהאי מילתא[קז] איכא מלח סדומית, ויש לחוש לכל מלח שמא טבעה כמלח סדומית[קח], לכך היא חובה[קט] דאין אדם רשאי לחבל בעצמו, וכיון דלרפואה קא עביד אין צריכים ברכה[קי].

וכן כתב[קיא] הרשב"א ז"ל (תוה"ב הקצר ב"ו ש"ה עג ע"א), מים אחרונים אינם מצוה אלא חובה לשמור עצמו[103] מן הנזק[104], ואין מברכין על החובה אלא על המצוה. ופעמים שצריך לברך על מים אחרונים, כגון מי שנוטל הכוס[105] של ברכה בלבד[קיב]. כיצד, אכל דבר מזוהם צריך לרחוץ, ויברך על רחיצת ידים[קיג]. ומהו הדבר המזוהם, יש אומרים כל דבר שהוא לח, אבל

100. חובה: **ב** חובה והם 101. שהרגו: **א ב** שהם הרגו 102. וחזינא: **ב** דחזינן 103. עצמו **ג ד** חסר
104. הנזק: **ב** ההיזק 105. הכוס: **ב** כוס

קג. גמ' חולין (שם, ב), שו"ע (או"ח קעג, א; יו"ד פט, ג; ועי' הגהת הרמ"א שם).

קד. חולין (שם).

קה. חולין (קו, א), וראה רש"י (שם ד"ה הוציאו). וכ"כ הרי"ף (חולין לז, ב) שגם אם לא אכל מלח קבעו חכמים נטילה זו משום שהרגו את הנפש.

קו. ראה בסמוך הטעם שהביא רבינו לזה.

קז. מילתא - נראה שיש כאן ט"ס, וצ"ל: מילחא, וכ"ה בכלבו.

קח. וכ"כ הרמב"ם (פ"ו, ג) שיש לחוש למלח אחר שמא טבעו כמלח סדומית, וכ"כ תלמידי ר' יונה (ברכות מ, ב ד"ה ואי כייל) בשמו.

קט. לקמן (סי' ל) הובא הסבר הראב"ד למושג "חובה". לדעתו מים ראשונים אינם חובה כיון שלא חייב לאכול, אולם אם אכל, כיון שנתחייב לברך - חייב ליטול ידיו קודם הברכה, משום זוהמא.

קי. וכן בס' המנהגות (כח, ב), שכיון שהם לרפואה לא שייך ברכה, ובדומה מצאנו ברמב"ם (שם, ב) שכתב שאין מברכין משום שניטלים מפני הסכנה, וכן בתוס' (שם קה, א ד"ה מים ראשונים) הביאו דעת בה"ג (עמ' עה) שאין טעונין ברכה כיון שהם צורך האדם. ובפשטות כל הטעמים עניינם אחד. ולמעשה פסק בשו"ע (קפא, ז) שאין מברכים עליהם כלל, וכדעת בה"ג, רב עמרם גאון (הובא בטור סי' קפא, ז) ורוב הפוסקים, ודלא כרשב"א (הובא בסמוך) שפסק כראב"ד שאם ידיו מזוהמות ויש לו כוס - צריך לברך עליהם.

קיא. הרשב"א אינו סובר כדעה שהביא רבינו לעיל שאין מברכים כלל על מים אחרונים, שהרי לדעתו לעיתים צריך לברך עליהם וכפי שמבאר להלן. ומה שכתב: "וכן כתב הרשב"א" כוונתו לכך שבמים ראשונים בכל מצב יש לברך, משא"כ במים אחרונים.

קיב. גם בחידושיו לחולין (קה, א ד"ה ואחרונים; קז, א ד"ה ומים אחרונים) כתב כך הרשב"א. הוא סובר כראב"ד (השגות פ"ו, ג; תמים דעים סי' סו; ור' לקמן בסי' ל) שכתב לחלק כך, אלא שבראב"ד תלה הצורך בידים מטונפות ולא הזכיר שהחובה דווקא כשמברך על הכוס. ור' בשטמ"ק (ברכות נג, ב ד"ה כשם שהמזוהם) שכתב בשם הראב"ד כפי שהביא הרשב"א. ובשאילתות (שאי' נד) כתב שחובת הנטילה קודם ברכת המזון קיימת רק בנוטל את הכוס, אך שאר המברכים יכולים ליטול אחרי הברכה, וכ"ה בתשובת רב נטרונאי גאון (שו"ת הגאונים ליק סי' מז).

קיג. נר' שדעת הראב"ד והרשב"א היא שהצורך לברך על מים אחרונים כשידיו מזוהמות הוא משום כבוד הברכה, שיש צורך בנקיון הידים לברכה (והתקדשתם וכו') ולא משום מלח סדומית, כפי שהביא בריש הסימן. ובעניין נוסח הברכה כתב לקמן (סי' ל-לא) שעל אחרונים מברך: "על רחיצת ידים", וכתב הטעם שהם רק לנקיות. ובשו"ת הראב"ד (סי' כג) הסביר שעל מים ראשונים מברך: "על נטילת ידים" ע"ש הכלי, או משום הצורך להגביה הידים ושייך בזה לשון נטילה, אולם במים אחרונים אין זה שייך, ולכן מברך: "על נקיות ידים".

דבר שהוא[106] יבש לא[107] נקרא מזוהם[קיד], ויש אומרים שכל דבר שאינו ממין הקרב על גבי המזבח קרוי מזוהם, וכל הקרב פסקה זוהמתו[קטו], עכ"ל.

[108]והר"ם ז"ל מקוצי (סמ"ג עשין כז) כתב, בצרפת לא נהגו במים אחרונים, דאין נחשבות דברים[קטז] מזוהמות להיות פסולות לברכה, כיון שאין מלח סדומית מצוי בינינו[קיז], עכ"ל[108].

ותכף יברך ברכה בלי הפסק, כדאמרינן (ברכות מב, א) תכף לנטילת ידים ברכה[קיח].

ואין נוטלין אלא על גבי כלי או קיסם[109] או אבנים וכיוצא בהם, כדי שלא יפלו המים מידיו לקרקע[קיט], וביאר הראב"ד ז"ל (שו"ת סי' כג) משום רוח רעה[קכ].

ולא בחמין שהיד סולדת בהן[קכא 110]. וביאר הרשב"א ז"ל (תוה"ב הקצר ב"ו ש"ב עא ע"א) שהמים[111] החמין מפעפעין את הידים ואין מעבירין את הזוהמא[קכב], אבל ניטלין בצונן או

106. שהוא: **ב** חסר 107. לא: **ב** אינו 108. והר"ם ז"ל... בינינו עכ"ל: **ב** חסר 109. קיסם: **ב** קנסא
110. בהן: **ב** חסר 111. שהמים: **ב** לפי שהמים

קיד. כ"ד הראב"ד (שם), וכ"כ הריטב"א (חולין קה, א ד"ה אמר רב אידי) בשם ר' יונה.

קטו. כ"כ השאילתות ושו"ת הגאונים (שם) בהגדרת דבר מזוהם לברכת המזון שחייב ליטול ידיו לפני הברכה, אך לא כתבו שצריך לברך על נטילה זו, וכן הביא הריטב"א (שם) בשם י"א.

קטז. דברים - נראה שצ"ל: **הידים**, וכ"ה בסמ"ג.

קיז. וכ"כ תוס' (חולין קה, א ד"ה מים), והובאה דעה זו בשו"ע (קפא, י). ויש להעיר שבכלבו לא הביא דעת הסמ"ג, וכך גם בכת"י **ב** .

קיח. דעת רבינו ש"תכף לנטילה ברכה" המובא בגמ' מתייחס להסמכת מים אחרונים לברכת המזון. וכן ברש"י (שם ד"ה לנטילת ידים), רמב"ם (פ"ו, כ), ר' יואל (הובא בטור קסו, א), הגה"מ (שם אות ע) בשם תוס' (שם ד"ה תכף) ור' שמחה, וכ"פ השו"ע (קעט, א). וכתב עוד שאין גם לאכול ולשתות בין מים אחרונים לברכת המזון, אפי' יברך שוב. וטעם האיסור לא משום היסח הדעת, אלא כיון שהחליט לברך ברכת המזון, לא יעשה כלום קודם שיברך. ועי' ביה"ל (שם ד"ה עד שיברך) שהביא מח' אחרונים אם ניתן לאכול לאחר מים אחרונים, אלא שכיון שהסיח דעתו ייטול שוב ויברך ברכה ראשונה על מה שאוכל, או שאסור לאכול כלל וכדעת השו"ע. ומסקנתו להחמיר, שכן דעת גדולי הראשונים. אולם יש שהסבירו שמדובר במים ראשונים שצריך להסמיך ברכת הפת אליהם, משום "תכף לנטילה", וכתבו הטור וההגה"מ (שם) שכך משמע מהירושלמי. בשו"ע (קסו, א) הביא את המח' אם יש להיזהר בהפסק בין נטילת ידים לברכת המוציא, וכתב שטוב להיזהר, ומשמע שהכריע כרוב הפוסקים, שדין זה נאמר ביחס למים אחרונים.

קיט. חולין (קה, א). ובגמ' שתי לישנות: לל"ק ניטלים דווקא לתוך כלי, ולל"ב אין ניטלים ע"ג הקרקע, ונ"מ אם נוטל ע"ג קינסא, דהיינו עצים דקים, שלל"ב מותר. ופסק רבינו לקולא, וכ"פ הרשב"א (תוה"ב הארוך ב"ו ש"ב ע ע"ב) והטור (קפא, ב), אולם הרמב"ם (פ"ו, טז) פסק לחומרא. השו"ע (שם) פסק לכתחילה כרמב"ם, שייטול דווקא לתוך כלי, אך אם אין לו כלי יכול ליטול על גבי עצים דקים וכיוצ"ב, שסמך על הרשב"א והטור בדיעבד (כן פירשו דעתו הגר"א, המאמ"ר והמג"ג, הובאו בשעה"צ ס"ק יג).

קכ. וכ"ה בשו"ת תמים דעים (סי' סו), ולכאורה צ"ע מדוע הביא הטעם מהראב"ד, שהרי כן איתא בגמ' (מא, ב) בהדיא, וכ"כ הרבה פוסקים, וכ"ה בשו"ע (שם). וע"ע בשו"ת חכם צבי (סי' נה) מש"כ בדין מים אמצעיים אם צריך ליטול אותם לתוך כלי.

קכא. בגמ' (מא, א-ב) שתי לישנות בענין נטילת מים ראשונים ואחרונים במים חמים. לל"ק אי אפשר ליטול מים אחרונים במים חמים אפי' אין היד סולדת בהן, ולל"ב אם אין היד סולדת בהן מותר, ופסק רבינו כל"ב, וכ"פ הרמב"ם (פ"ו, טז) והשו"ע (קפא, ג).

קכב. גם כאן תימה מה הוסיף רבינו מהרשב"א, שהרי טעם זה מובא בגמ' (שם).

בפושרין[קכג]. ולהוציא כח המלח ישפיל ידיו למטה[קכד][112].

ונטילת ידים למים ראשונים עד הפרק, זהו[113] קשרי האצבעות המחוברין ליד[114], כדאמרינן צריך אדם ליטול ידיו לחולין עד פרק שלישי, ושיעורן עד[קכה] רביעית. והרשב"א ז"ל כתב (תוה"ב הקצר ב"ו ש"א סח ע"ב) עד הפרק שהוא סוף הכף המחובר לקנה הזרוע[קכו]. במה דברים אמורים, בראשונים, אבל באחרונים[115] [116]עד פרק שני של אצבעות, שאין מגיע למעלה משם המאכל[קכז].

ושיעור רביעית לראשונים, אבל לאחרונים[116] עד שיעביר הזוהמא[קכח]:

(טו) [קכט]כל דבר שחוצץ בטבילה חוצץ בנטילה, כגון רובו שאינו מקפיד או מיעוטו[117]

112. למטה: **ב** למטה ע"כ 113. זהו: **א ג ד** והוא 114. ליד: **א ג ד** חסר 115. בראשונים אבל באחרונים: **ב** לראשונים אבל לאחרונים 116. עד פרק... אבל לאחרונים: **ב** חסר 117. או מיעוטו: **א ג ד** ומעוטו

קכג. המשנ"ב (קפא ס"ק ז) היקל בפושרין, אך הביא שרש"ל מתיר דווקא בצוננין, והוסיף שאם אין לו רק פושרין בודאי שאין להחמיר שהרי כל הראשונים פסקו כל"ב לקולא.

קכד. בסוטה (ד, ב) איתא: "מים אחרונים צריך שישפיל ידיו למטה", ומפרש רבינו בעקבות הרמב"ם (פ"ו, טז) שהטעם לכך הוא הוצאת כח המלח. אולם בדברי רש"י מצאנו שמחד מפרש גמ' זו (שם ד"ה צריך) כדי שתרד הזוהמא, שמטעם זה תיקנו ליטול, ומאידך כתב (שם ד"ה אחרונים) שמים אחרונים נתקנו משום מלח סדומית, ודבריו צריכים ביאור. ויש להעיר שלקמן (סי' לא) הביא רבינו בשם הראב"ד את טעם זוהמא (עי"ש בהע'), וכן הביא הכלבו את שני הטעמים. את טעם השפלת הידים משום זוהמה הביאו הטור והשו"ע (קפא, ה).

קכה. לא מובנת משמעות לשון "עד", שהרי צריך רביעית, ונראה דט"ס הוא, וגם בכלבו לא גרס "עד".

קכו. בחולין (קו, א) איתא שצריך ליטול עד הפרק. והביא הטור (קסא, ד) מח' בענין, לדעת הרי"ף צריך ליטול כל כף היד, ולרא"ש רק עד סוף קשרי האצבעות, וכתב רב' ירוחם (ני"ו ח"ו קמו ע"ג) שנהגו העולם כרי"ף. בשו"ע (שם) הביא שתי הדעות, וכתב שראוי לנהוג לחומרא. בביה"ל (שם ד"ה וראוי לנהוג) הביא ראשונים רבים המחמירים כרי"ף, מהם: ר"ח, ערוך, רמב"ם וסמ"ג, וכתב שלכן יש להחמיר, אלא שניתן לסמוך על המקילים בשעה"ד, כיון שיש כמה ראשונים הסוברים כן, מהם: רש"י, תוס', רא"ש, סמ"ק ומרדכי.

קכז. הרשב"א (תוה"ב שם סט ע"א) כתב שכן ראה אצל אחד מגדולי המורים, וכ"כ המאירי (חולין קו, א ד"ה שיעור) בשם גדולי המפרשים, וכ"פ הטוש"ע (קפא, ד). בס' שולחן של ארבע (עמ' תסו) הביא י"א שצריך ליטול עד סוף קשרי האצבעות. ובביה"ל (שם ד"ה עד פרק) כתב שלדעת הגר"א דין מים אחרונים כמים ראשונים, שבסי' קסא (סעי' ד) במחלוקת ביחס לנטילה ראשונה פסק השו"ע שראוי לנהוג כדעה המחמירה וליטול כל כף היד, ולכן גם במים אחרונים אם יש לו מספיק מים יטול את כל כף היד. וע"ע כה"ח (שם ס"ק טוב) שפסק כשיטת המקובלים, שיש ליטול את האצבעות כולן עד מקום חיבורן.

קכח. בגמ' (חולין קז, א) מפורש שצריך רביעית למים ראשונים, ונפסק בשו"ע (קנח, י; קס, יג), אולם דין מים אחרונים שא"צ שיעור רביעית, לא נזכר בגמ' ובשו"ע. ובב"י (קפא, ח) כתב בשם ס' שולחן של ארבע (עמ' תסז) שאינם צריכים שיעור. בכלבו (סי' כג ד"ה אלו דברים) כתב ששיעור מים אחרונים "כדי שידיח בהן ידיו" ושיעור זה הוזכר במשנ"ב (קפא ס"ק יט) בשם הא"ר שלמד זאת מהכלבו הנ"ל. והוסיף המשנ"ב מהספר מעשה רב שהנהגת הגר"א הייתה ליטול ברביעית. ולקמן (סו"ס לא) האריך רבינו לדון בשיעור רביעית למים ראשונים.

קכט. כל דבר... בנטילתו - נר' שזה ציטוט מהסמ"ק (סי' קפא).

המקפיד, וכן גרב וגלד יבש שאינו מצטער בנטילתו[קכט], וגלד שחוץ[118] למכה, ורטיה שעליה, וידיו כפופות בקשריהן, ומה שתחת הצפורן חוצץ[קל]. וכתב הר"ף ז"ל (הגה' סמ"ק סי' קפא אות ד), על כן נכון לנקר צפורניו בשעת נטילה, ויש מקילין, דחשבי ליה למעוטו שאינו מקפיד[קלא]:

(טז) הטביל ידיו במי מקוה שאין בו ארבעים סאה[קלב] או במים שאובין בקרקע[קלג], אין מטהרין אותן.

[קלד]מים שנשתנה מראה שלהם[קלה][119], או נתגלו גלוי האוסר אותם משתיה[קלו][120], או שנעשה

118. שחוץ: **ג ד** שחוצץ 119. מראה שלהם: **ג ד** מראיהן 120. משתיה: **ב** בשתיה

קל. מקור הדין שהחוצץ בטבילה חוצץ בנטילה בגמ' (חולין קו, ב). והקשו התוס' (שם ד"ה וכל דבר) מהתוספתא שבחולין אין חוצצין הדברים החוצצים בטבילה, ותירצו ששם מדובר בנגיעה בחולין שנעשו על טהרת תרומה שא"צ להקפיד בחציצה, אולם בנטילה לאכילה אסור שתהיה חציצה בכלל. וכ"ד רוב הראשונים, שחציצה נוהגת בנט"י, מהם: הרמב"ם (ברכות פ"ו, ד; מקואות פי"א, ב), הרא"ש (חולין פ"ח סי' טו), הרשב"א (תוה"ב הארוך ב"ו ש"ה עב ע"ב), וכ"פ השו"ע (קסא, א). ויש חולקים וסוברים שאין שייך חציצה בנטילה, וכ"כ ספר התרומה (סי' עט) בשם י"מ, וכן הביא הרמ"א (שם), אך לא פסק כמותם.

קלא. ר' יונה (ברכות מא, ב ד"ה וכל דבר) פסק לחומרא בטינוף שתחת הצפורניים, וכ"כ בתשב"ץ קטן (סי' רפד) שצריך להסיר הטיט משום מיעוטו המקפיד שחוצץ בנטילה, ובמרדכי (סי' רג) וברשב"ץ (ברכות סוף פ"ח) הביאו מח' בזה. ועי' בהג"א (ברכות פ"ב סי' יא) שפסק לקולא, וכ"ה ברמ"א (שם), אך כתב שאם הוא מקפיד - צריך לנקרן. וכ"פ להקל היש"ש (חולין פ"ח סי' כא), הב"ח (קסא, ב) ושיירי כנה"ג (הגה' ב"י סק"א). ועי' ט"ז (יו"ד קצח ס"ק יט) שכתב טעם אחר למנהג העולם שאין נזהרים בזה - משום שסומכים על דעת ר"ת שרק טיט היוצרים חוצץ מתחת לציפורן, ולא שאר לכלוכי צואה.

קלב. כ"כ רש"י (חולין קו, א ד"ה חמי טבריה; חגיגה יח, ב ד"ה ולקודש), רמב"ם (ברכות פ"ו, ה; מקואות פי"א, א; פיהמ"ש מקואות פ"א מ"ז), או"ז (ח"א סי' נט, סא) ומרדכי (סי' רב), אולם דעת ר' יונה (ברכות מא, א ד"ה ונראה למורי), רשב"א (חולין קו, א ד"ה חמי האור) וריטב"א (חולין קו, א) שמקוה שאין בה מ' סאה כשרה לנטילה, אף שפסולה לטבילת אדם. השו"ע (קנט, יד) הביא שתי הדעות, ופסק להקל, והרמ"א (שם) פסק להחמיר לכתחילה. וכתב הביה"ל (שם ד"ה ויש להחמיר) שדעת רוב הפוסקים להחמיר כרש"י ורמב"ם, וגם דעת הרשב"א בתוה"ב סותרת למש"כ בחידו' לחולין (וכתב רע"א בהגה' לשו"ע סק"ו שהרשב"א חזר בו בתוה"ב ודעתו להחמיר), והמקלים הם רק ר' יונה והריטב"א. ואף שהמקל יש לו ע"מ שיסמוך, מ"מ אם יזדמן לו אח"כ, יטול שנית בלי ברכה.

קלג. המדובר שיש מ' סאה מים השאובים, המצויים בקרקע ולא בכלי (וראה לעיל סי' ז הדין בכלי), ונחלקו הרמב"ם והראב"ד (שם) אם מותר להטביל בהן הידים. לרמב"ם הם פסולים, ומצריך מים הראויים לטבילה וכשיטתו לעיל. ולעומתו לראב"ד כמו שמצינו בטבילת בעל קרי שטבילתו מדרבנן שטובל במ' סאה שאובים, ה"ה בטבילת ידיו לסעודה. השו"ע (שם, טז) הביא שתי הדעות (בשמם) ולא הכריע. ובביה"ל (שם ד"ה ולהראב"ד) כתב שהעיקר כדעת הרמב"ם, וכן משמע דעת המחבר (שם סעי' ז), וכ"ד רוב הפוסקים.

קלד. מים שנשתנה... כשרים להטביל - לשון הרמב"ם (פ"ו, ז-ט) עם השמטות מסוימות ושינויי נוסח.

קלה. משנה ידים (פ"א, ג), טוש"ע (קס, א). ובטעם פסול שינוי מראה כתבו הרא"ה (ברכות נג, ב ד"ה חמי טבריה, והובא בב"י שם), הריטב"א והר"ן (חולין קו, א) שנטילת ידים צריכה להיות דומה לקידוש ידים ורגלים בכיור, ומדייקים מזה שנאמר בו מים יתירא, שצריך שהמים יהיו בהוייתן, דהיינו שלא נשתנו.

קלו. הרמב"ם (שם) מנה פסול גילוי, ומקורו הגמ' בע"ז (ל, ב) שאמרה שמים מגולים לא ירחץ בהם פניו ידיו ורגליו. אולם הטור (קס, ה) כתב: "ואפשר דהאידנא

בהם מלאכה, כגון שהדיח בהן כלים[קלז] שאין מודחים ולא חדשים[קלח], או ששרה בהן פתו[קלט], כולן פסולין לידים. ושנפסלו לשתות לכלב או לפרה[קמ][121], כגון שהיו[122] עכורין או מלוחים כגון מי הים או סרוחים כגון מי משרה או מערה[122], בכלים פסולים[123] לנטילה, ובקרקע כשרים להטביל[קלד קמא]. והרשב"א[124] (תוה"ב הקצר ב"ו ש"ב ע ע"ב) כתב, ואם היו עכורין הרבה עד שאין הפרה שותה מהן, פסולין אפילו בקרקעות[קמב][125].

חמי טבריא מטבילין בהן הידים[126] במקומן, אבל שלא במקומן, כגון שהפליג מהם אמת המים

121. או לפרה: **א ג ד** ולפרה 122. עכורין או מלוחים... מערה: **א ג ד** מרים או סרוחין או מלוחין או עכורין
123. פסולים: **ב** חסר 124. והרשב"א: **ב** והרשב"א ז"ל 125. בקרקעות: **ב** בקרקעות בין לנטילה בין לטבילה
126. הידים: **א ב** לידים

שאין חוששין לגילוי, כשרים אף לנטילה". והסכים עמו הב"י (שם), שאין חוששין בזה"ז לסכנת נחשים (ועי' פרישה ס"ק ו). והסביר הב"ח (שם, ד) שאף מי שמחמיר לשתותם, מ"מ יכול ליטול בהם ידיו, כיון שרובם שותים אותם, אינם נחשבים כשופכין.

קלז. משנה ידים (שם, ג-ה), שו"ע (שם, ב). הרמב"ם (ברכות פ"ו, ח ובפיהמ"ש ידים פ"א, ג) כתב שהפסול במים שנעשתה בהן מלאכה הוא משום שנעשו כשופכין. ונראה להסביר דבריו, שאף שהמים ייתכן שראויים לשימוש, כיון שעשה בהם מלאכה, החשיבם בדעתו כמי שופכין ונפסלו. והר"ש והברטנורא (שם) כתבו טעם אחר - שנשתנו מתורת מים [הנפ"מ בין הטעמים אם נשתנו המים למעליותא, וכגון שהרתיחן, שלרמב"ם כשרין ולר"ש ולרע"ב פסולין].

וע"ע ראב"ד (שו"ת סי' כג) שהקשה: מדוע מקוה ששטפו בו כלים ולא השתנה מראהו נשאר בהכשרו, אולם מים המיועדים לנטילה ששטפו בהם כלים, אף אם לא נשנה מראיהן נפסלו? ותירץ שאין טעם הפסול בשטיפת כלים משום שינוי מראה, אלא משום שמבטל מחשיבות המים, ובנטילת ידים שכמות המים מועטה - מבטלן ע"י מלאכה מחשיבותן, ובמקוה שיש בו כמות גדולה של מים - אין המלאכה מבטלת חשיבות המים.

קלח. במשנה ידים (שם, ד) דעת ת"ק שאם הדיח בהם כלים מודחים או חדשים לא נפסלו, ור' יוסי פוסל בחדשים (והסבירו הר"ש והרע"ב שם דעת ר' יוסי, שלמרות שהכלים החדשים נקיים, אין רגילות להשתמש בהם קודם שידיחם), ופסק הרמב"ם כת"ק.

קלט. משנה ידים (שם, ג).

קמ. לכלב או לפרה - ר' שנו"ס. במשנה (שם) איתא: "שנפסלו משתיית הבהמה", ובזבחים (כב, א) מובא חילוק זה ביחס לפרה. וברמב"ם (שם, ז) כתב: "והפסד שמונע את הבהמה מלשתות מהן", ובהמשך כתב (שם, ט): "שנפסלו משתיית כלב". ובכלבו הזכיר שפסולים לשתיית כלב, ולא הזכיר פרה. וכ"כ הטוש"ע (קס, ט) שאם הכלב אינו יכול לשתות מהם פסולים. ועי' פמ"ג (קס א"א סוף ס"ק יב) שהעיר בזה, וכתב שיש הבדל בין כלב ופרה, שיש דברים שפרה אינה שותה וכלב שותה, ונשאר בצ"ע.

קמא. במשנה (שם) חילקו בין כלים לקרקע, אולם בזבחים (כב, א) איתא שפסול מים שאין הבהמה שותה הימנו הוא גם במקוה. ותירצו התוס' (שם ד"ה מים, ובעוד מקומות) שיש לחלק בין מים שנתערב בהם טיט כך שבהמה לא יכולה לשתות מהם - שאין עליהם שם מים כלל, למים צלולים שהם מלוחים או סרוחים - שיש עליהם שם מים וכשרין לטבילה, וכמו מי הים שלא ייפסלו מחמת מליחותם לטבילה, אלא שלענין נטילה בעינן מים הראויין לשתיית בהמה.

קמב. דעת הרשב"א לא הובאה בכלבו. דין זה תלוי בשני הפירושים ברי"ף (מא, א), שלפירוש ראשון - מים עכורים כטיט, פסולים בין בכלי בין בקרקע, כלומר בין לנטילה ובין להטבלת ידים, ולפירוש שני - כשרים להטבלה ורק לנטילה פסולים. דעת רוב הפוסקים כפירושו הראשון, מהם: תוס' (חולין קו, א ד"ה מים; זבחים כב, א ד"ה אפילו; סוכה יט, ב ד"ה טיט הנרוק), רא"ש (חולין פ"ח סי' ט), ר"ש (ידים פ"א, ג; מקואות פ"ב, י), תרומה (סי' עח), סמ"ג (עשין כז), סמ"ק (סי' קפא), אולם דעת הרמב"ם (שם, ט וכמובא לעיל בסמוך) שגם בעכורין יש חילוק בין כלי לקרקע. השו"ע (קסא, ט) פסק כדעת רוב הפוסקים.

למקום אחר או שנטלן בכלי, אין נוטלין מהן לידים[קמג] [127].

[קמד]**מים שהגבל**[קמה] **מדיח בהן**[128] **ידיו, כשרים לנטילת ידים, וכן כתב הר"ף ז"ל**[קמו] (סמ"ק סי' קפא), **והרשב"א ז"ל**[129] (תוה"ב הקצר ב"ו ש"ב ע ע"ב) **פוסלן**[קמז]. [קמח]**ואפילו אם נטל מים מן הספל בחפניו**[130] **ונתן על גבי ככרות לקטף, אם נשתנה מראיהן, הנשארות בספל פסולות אף על פי שלא נעשית בהן מלאכה**[קמט]. **וכן המים שלפני הנפחים, אף על פי שלא נשתנו מראיהן פסולין, ושלפני הספרים אם לא נשתנו מראיהן כשרין**[קנ], **עכ"ל הרשב"א ז"ל** (בתוה"ב שם).

127. לידים: **ב** חסר 128. בהן: **ב** בהם את 129. ז"ל: **ב** חסר 130. מן הספל בחפניו: **ב** בחופניו **ג** בחפניו מן הספל

קמג. רמב"ם (פ"ו, ט). רבינו לא כתב כאן אם כשרים למים אחרונים כשאינם במקומם, וברמב"ם (שם) כתב שפסולים בין למים ראשונים ובין למים אחרונים. וראה לקמן (סי' לא) שהביא רבינו דברי הראב"ד שכשרים למים אחרונים אם אינם חמים. פסול חמי טבריה מבואר בחולין (קו, א), שבמקומן לכו"ע מותר להטביל את הידים, כדין מעין או מקוה, ליטול מהם בכלי לכו"ע אסור, ונחלקו חזקיה ור' יוחנן בבת בירתא. ופירשו רש"י ותוס' (שם ד"ה מים) שמדובר בחריץ המחובר למקוה שאין בו מ' סאה, ונחלקו האם לגזור אטו כלים, וכ"כ הרשב"א (חולין שם). ור' יונה (ברכות מא, א ד"ה ונראה למורי) פירש שמדובר שאין לו חיבור ואין בו מ' סאה, אבל אם יש אחד מהם מטבילין בו. וכתב הב"י (קס, ז) שמשמע שגם רש"י מודה שאם יש מ' סאה שמותר להטביל הידים שם אע"פ שאינו מחובר. ועי' שו"ע (שם) שהביא המחלוקת, ובשעה"צ (שם ס"ק מב). וראה עוד לקמן (סי' לא) דברי הראב"ד שהם כדעת רוה"פ. ובטעם פסול חמי טבריה נח' הפוסקים, שלדעת רש"י (שם ד"ה דכ"ע) פסולים משום חמימותם, והם גרועים משאר חמים כיון שלא הייתה להם שעת כושר [ויש מקום להסתפק מה הדין לשיטתו אם קיררן, ראה ב"י שם שהסתפק בזה], ולדעת הרמב"ם (שם), ר' יונה (ברכות מ, ב ד"ה חמי), רשב"א (תוה"ב הארוך ב"ו ש"ב עא ע"א) וראב"ד (שו"ת סי' כג, וראה לקמן סי' לא שהביאו רבינו) הטעם לפסולן הוא משום שהם מרים ביותר, ובכה"ג שהם חמים אך לא כ"כ מרים - כשרים לנטילה, וכ"פ השו"ע (שם, ח).

קמד. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

קמה. שהגבל - במשנה ובשאר פוסקים: **שהנחתום.**

קמו. לפנינו בסמ"ק ולא בהגהות ר"פ, ובסמ"ק מצוריך איננו כתוב בנוסח הסמ"ק.

קמז. משנה ידים (פ"א, ה): "המים שהנחתום מטביל בהם את הגלוסקין פסולים, וכשהוא מדיח את ידיו בהן כשרים". ונחלקו הראשונים בפירוש הסיפא - "וכשהוא מדיח את ידיו בהן כשרים". הר"ש והרא"ש (פיהמ"ש שם) פירשו שמדובר שהנחתום מטביל ידיו במים וטח על פני הגלוסקין. הרמב"ם (פיהמ"ש שם ובהל' ברכות פ"ו, ח) פירש שמדובר במים שהוא חופן בשעת הלישה כדי ללוש בהן, וכשרים המים שבכלי כיון שבהם לא נעשתה מלאכה. והתרומה (סי' עח) ור' ירוחם (נט"ז ח"ה קמז ע"א) בשם תוס' פירשו שנטל ידיו במים כדי להדיחן [ולא נפסלו כיון שאין זה מלאכה ולא נשתנה מראיהן ולא נמאסו משתייה]. דעת ר"פ (סמ"ק סי' קפא) כספר התרומה, שאף שהדיח בהם ידיו - לא נפסלו, ודעת הרשב"א (כפי שכתב בתוה"ב שם) שמדובר שחפן מים כדי ללוש, וכפירוש הרמב"ם, ולא שהדיח ידיו במים. ועי' ב"י (קס, ב) שהביא מח' ר"פ ורשב"א בשם רבינו. השו"ע (שם) הביא את שני הפירושים הראשונים להלכה, והרמ"א (שם) הביא את הפירוש השלישי של התרומה בשם תוס'. ועי' משנ"ב (שם ס"ק יח) שכתב להחמיר עפ"י האחרונים שחלקו על הרמ"א.

קמח. מכאן רבינו מצטט מהרשב"א בתוה"ב (שם).

קמט. וכ"פ השו"ע (שם) שכשרים דווקא אם לא נשתנה מראיהן.

קנ. תוספתא ידים (פ"א, ו), הובאה גם בפירוש הר"ש (ידים פ"א, ה) ובעוד פוסקים. והחילוק ביניהם הוא, שמים לפני הנפח ידוע שנעשתה בהן מלאכה, שכיבה בהן את הברזל, ושלפני הספר לא ידוע שנעשתה מלאכה, כיון שרק לפעמים הוא עושה בהן מלאכה, ולכן רק אם השתנה מראיהן פסולים (ועי' שעה"צ שם ס"ק

(יז) וכשנוטל ידיו נותן עליהם מעט מעט עד שיתן כשיעור, ואם נתן הכל בשטיפה אחת כשר[קנא]. ורבים נוטלים בשטיפה אחת גב יד זה על גב זה[131], ובלבד שירפו ידיהם כדי שירדו המים ביניהם, ויהיה בשטיפה זו[132] רביעית לכל אחד ואחד[קנב] [133].

ולא יתן לחבירו בחופניו, שהנטילה צריכה כלי שלם ושיבא מכח נותן[קנג], [קנד] [134] מאי טעמא, דאסמכינהו רבנן אמי חטאת, אי נמי אקדוש ידים ורגלים, כדתניא[קנה] אין ממלאין ואין מקדשין ואין מזין מי חטאת אלא בכלים[קנד קנו] [134]:

(יח) [קנז] ואין נוטלין[135] בשברי כלים, ולא בכלים שבורים שבירה המטהרת אותן מטומאתן[קנח],

131. זה: **ב ג** יד זה 132. זו: **א ג ד** אחת 133. א׳ וא׳: **א ג ד** אחד מהם 134. מ״ט... אלא בכלים: **א ג ד** חסר 135. נוטלין: **ב** נותנין

כה שכתב שההכשר בזה הוא מספק, ושכן פירש הגר״א בתוספתא). ונפסק כ״ז בשו״ע (שם, ג).

קנא. רמב״ם (פ״ו, י). וכתב הכס״מ (שם) שאפשר שלמד כן ממשנה ידים (פ״ב, א), וכדעת חכמים. ולכאורה תימה מדוע מעט מעט עדיף על רחיצה אחת. ועי׳ מאירי (ברכות קונדרס בית יד ד״ה במסכת סוטה) שהסביר שרשאי ליטול מעט מעט מן הרביעית, פעם על יד זו ופעם על השניה, ואם נתן כל הרביעית על שתי ידיו יחד, כשר. ומשמע שאין עדיפות ליטול מעט מעט, אלא רק שרשאי לעשות כן. ובחזו״א (הל׳ נטילת ידים סי׳ כד אות יב ד״ה פ״ב) כתב לבאר שאכן מעט מעט עדיף מרחיצה אחת, כיון שכך רוחץ טוב יותר, עי״ש.

עוד יש להעיר, שלדעת הרמב״ם אם שפך רביעית בבת אחת, אין צריך מים שניים לטהר אותם, וכ״כ התוס׳ (חולין קז, א ד״ה דלא), הרא״ש (שם סי׳ יח) והמרדכי (סי׳ רב), וכ״פ השו״ע (קסב, ג). וכתב הב״י (קסב, ו) שנראה טעמם שעשו רביעית בבת אחת כמו טבילה, שאינה צריכה שטיפה שתי פעמים. ודעת הראב״ד (הביאו הב״י שם מהכלבו סי׳ כג) והרשב״א (תוה״ב הקצר ב״ו ש״ב ע ע״א) שגם אם נתן רביעית בבת אחת צריך ליתן מים שניים.

קנב. רמב״ם (שם), ולמד כן ממשנה ידים (שם, ג). מפשט לשונו משמע שצריך שיהיה לכל אחד מהנוטלים שיעור רביעית, וכ״כ הכס״מ (שם) בדעת הרמב״ם, וכתב שאע״פ שבגמ׳ בחולין (קז, א) מבואר שדי ברביעית אחת לשניים, בפיהמ״ש לידים (פ״א, א) פירש הרמב״ם שזה דווקא במים שניים ולא בראשונים. אמנם, הרשב״א (תוה״ב הקצר ב״ו ש״ב סט ע״ב) חולק וסובר שדי ברביעית אחת, ואף שלנוטל השני אין רביעית, עולה לו הנטילה כיון שבאים המים משיירי טהרה. וכ״כ הרמב״ן (חולין קז, א ד״ה הא דאמרינן), והוסיף שמדובר בכה״ג שהקילוח אינו פוסק בזמן שהם נוטלים, ויש כאן חיבור מדין ניצוק, וקולא היא שהקלו בנטילת ידים בדומה לטבילה (מקואות פ״ז, ו). וכ״פ השו״ע (קס, יג), ועי״ש שהביא דעה מקלה יותר. ועי׳ ביה״ל (ד״ה ויש מתירין) שדן בדעות השונות, ובמה שהקשה על הדעה המקלה.

קנג. רמב״ם (שם, יא), ולמד כן מהמשנה בידים (פ״א, ב), ונפסק בטוש״ע (קנט, ו). וצ״ע מדוע נימק רבינו שאין כאן כלי שלם, שהרי טעם הפסול הוא שאין כאן כלי כלל, ולא משום שהכלי לא שלם, וכמו שכתב הרמב״ם בהדיא. ויותר צ״ע מה שייך כאן פסול כח נותן, שהרי לכאורה החסרון כאן הוא רק מצד הכלי, וכמבואר במשנה וברמב״ם שם. ושמא ניתן לומר שמה שכתב: ״כלי שלם וכח גברא״ רצה ללמד הכלל הנלמד ממי חטאת וכו׳, ולמעשה בנידון דידן הקושיא היא מחסרון כלי, ולא מטעם אחר.

קנד. מכאן ליתא בכלבו.

קנה. לכאורה צ״ל: ״כדתנן״ שהרי טעם זה הובא במשנה ידים (פ״א, ב).

קנו. וכ״כ בה״ג (עמ׳ עו) שחיוב הנטילה בכלי נלמד ממי חטאת וקידוש ידים ורגלים בכיור, וכמבואר במשנה שם, והובא ברמב״ן וברשב״א (חולין קז, א).

קנז. ואין נוטלין... נוטלין בו: רמב״ם (פ״ו, יא-יב) בשינויי לשון.

קנח. ברמב״ם שם: ״וכלים שנשברו שבירה המטהרת אותן מידי טומאה, אין נותנין בהם לידים מפני שהן שברי כלים״. ורבינו שינה הלשון, והביא את הכלל שאין נוטלין בשברי כלים, ואח״כ הביא דברי הרמב״ם לגבי כלי שניקב שיש לו דין שברי כלים. מקור דבריו הגמ׳

ולא בשולי המחץ קנט, ולא[136] במגופת החבית אלא אם כן תקנה, ולא בשק ובקופה[137] אף על פי שתקנן[138] לנטילה קס. ונוטלין בכל הכלים, אפילו[139] כלי גללים וכלי אדמה קסא, והוא שיהיו שלמים ויחזיקו רביעית. ואם אינו מחזיק רביעית או כשאין במים[140] רביעית, אין נוטלין בו קנז קסב.

קסג וכתב הרשב"א ז"ל (תוה"ב הקצר ב"ו ש"ב ע ע"א), ורביעית שאמרו, בין נוטל ידו אחת בין נוטל שתי ידיו, בין ידיו של גדול בין ידיו של קטן קסד. (שם ש"ג עא ע"א) וצריך שיהיה[141] מכונס במקום אחד, שאם נטל שמינית וחזר ונטל משמינית, ידיו טמאות כשהיו קסה, ע"כ:

(יט) והכל נותנין לידים, אפילו חרש שוטה וקטן ונדה וגוי קסו[142], והקוף נותן לידים קסז, כך כתב הר"ם מקוצי קסח ז"ל[143] בשם ר"ת ז"ל. והרמב"ם[144] ז"ל (ברכות פ"ו, יג) מתיר בכולן

136. ולא: **ב** חסר 137. ובקופה: **ב** ולא בקופה 138. שתקנן: **א ג ד** שתקנה 139. אפי': **א ד** כלי אבנים **ג** אבנים 140. כשאין במים: **א ב** שאין בו מים 141. שיהיה: **ב** שיהא 142. וגוי: **ד** וכותי וכן בסמוך 143. ז"ל: **ב** חסר וכן בסמוך 144. והרמב"ם: **א** והר"ם

בחולין (קז, א): "ואמר רבא: כלי שניקב בכונס משקה - אין נוטלין ממנו לידים", ונפסק בשו"ע (קנט, א).

קנט. משנה ידים (פ"א, ב). ופירש בתפארת ישראל (שם): "מחץ הוא כלי ששואבין בו היין מבור למלאות החבית, ושולי המחץ, היינו שנשברו, ולא נשאר ממנו רק השולים עם קצת מהדפנות".

קס. דין מגופת חבית, שק וקופה נזכר בברייתא (חולין קז, א), ונחלקו בפירוש מגופת חבית שתקנה, שלרש"י (ד"ה שתקנה) מדובר שחקקה שיהיה לה בית קיבול רביעית, ולתוס' (שם ד"ה מגופת) מדובר שהרחיבה מלמטה עד שיכולה לשבת בלי סמיכה. בשו"ע (שם, ג) פסק כפירוש התוס'.

קסא. ר' שנו"ס. במשנה ידים (שם) נזכרו גם כלי אבנים. ותיקנו עפ"י הרמב"ם וכת"י **ב** .

קסב. גמ' (חולין שם), רי"ף (מב, א). ורבינו יונה (שם) כתב שאע"פ שאפשר לשים בו רביעית בב' פעמים, אפ"ה כיון שאין הכלי מחזיק רביעית בבת אחת - לאו כלי הוא, ואין נוטלין ממנו לידים, וכן הוא ברשב"א (שם). בשו"ע (קנט, א) פסק שצריך כלי מחזיק רביעית, ובמקום אחר פסק שצריך רביעית לנטילה (קס, יג).

קסג. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

קסד. מקור דברי הרשב"א בתוספתא ידים (פ"א, א). בשו"ע (קס, טו) פסק שאין חילוק בין גדול לקטן, ובכל גווני צריך רביעית, ובמשנ"ב (שם ס"ק סז) הוסיף שגם אם נוטל רק יד אחת צריך רביעית, וכמבואר כאן.

קסה. דברי רבינו בשם הרשב"א הובאו בב"י (קס, יד בתחילת הסעיף ונכפלו שוב בסופו, ועי' מאמ"ר אות כג), ונפסקו בשו"ע (שם). מקור ד"ז בתוספתא ידים (פ"ב, ג), וביש"ש (חולין פ"ח סי' כח) הביא מקור לזה מהגמ' (חולין שם): "אתקין רב יעקב מנהר פקוד נטלא בת רביעיתא". ועי' שיירי כנה"ג (הגה' ב"י ס"ק נח).

קסו. משנה ידים (פ"א, ה), ושם לא נזכרו גוי ונידה, וכן בכלבו (סי' כג) לא נזכרו. הטוש"ע (קנט, יא) פסקו שכל הנ"ל כשרים, והרמ"א (שם) פסק להחמיר בקטן פחות מגיל שש עפ"י ההג"א (ברכות פ"ב סי' יא).

קסז. במשנה (שם) נחלקו חכמים ור' יוסי לגבי קוף אם כשר לנטילה, ומחלוקתם אם צריך כח גברא או די בכח כלי, ולמעשה פסקו רבים מהראשונים להחמיר כר' יוסי, מהם: תוס' (חולין קז, א ד"ה דלא אתו), ראב"ד (בהשגות פ"ו, יג), תרומה (סי' עז), סמ"ג (עשין כז), סמ"ק (סי' קפא) ורא"ש (חולין פ"ח סי' יג). ויש מהראשונים שהקלו, מהם: ספר האורה (סי' מ), תוס' (שם) בדעת בה"ג, רמב"ם (שם, והובא בסמוך), ספר המאורות (ברכות סוף פרק ח) ורשב"א (חולין שם). היתר הנטילה מקוף הוזכר בכלבו (סי' כג), אלא שלא הובא שם שהמקור הוא הר"ם מקוצי. השו"ע (קנט, יב) הביא את שתי הדעות, וכתב שנראים דברי המקלים, והרמ"א כתב שיש להחמיר.

קסח. יש להקשות שבהע' הקודמת הובא שהסמ"ג (עשין כז) אדרבה החמיר, שהקוף אינו נותן לידים, וכדעת ר' יוסי. גם לא מצאנו בסמ"ג כאן התייחסות לדעת ר"ת. ושמא שיש לגרוס: הר"ש מקוצי.

חוץ מן הגוי[קסט].

וכתב הר״ם נ״ע (תשב״ץ קטן סי׳ רעז) שאין ליטול ידיו שחרית[קע] ממי שלא נטל, כדאיתא בפרק ערבי פסחים[קעא] אל תטול[145] ממי שלא נטל דקשה לרוח רעה[קעב]:

(כ) ואם אין שם נותן, מניח הכלי בין ברכיו וצק על ידיו[קעג], או נוטל ידו אחת וצק בזו על זו וחוזר בראשונה על השנייה[קעד][146]. [קעה]וכתב הרשב״א ז״ל[147] (תוה״ב הקצר ב״ו ש״ג עא ע״ב), יש מי שאוסר בענין זה[קעו], ונראין דבריו[קעז], ע״כ.

וצריך לשפוך המים מן הכלי על ידיו, ולא לרחוץ בקלוח המקלח מן צנור הגשמים, ואפילו[148]

145. תטול: **ב** תטול ידים 146. השנייה: **א ג ד** השנית 147. ז״ל: **ב** חסר 148. ואפי׳: **ג ד** ולא

קסט. הב״י (קנט, יא) הביא דברי רבינו בשם הרמב״ם שאין נוטלין מן הגוי, וכתב שנראה שיש בדבריו ט״ס, שהרי הרמב״ם לא כתב כן. ועי׳ ספר המאורות (ברכות סוף פרק ח) ור׳ מנוח על הרמב״ם (פ״ו, יג) שכתבו שדעת הרמב״ם להקל בגוי, שהרי אם הקל בקוף, כ״ש שיקל בגוי. ועי׳ במטה משה (סי׳ רסז) שכתב שצריך לומר בארחות חיים: מהר״ם במקום: רמב״ם (וראה שנו״ס שיש לכך סייעתא מכת״י **א** שגרס: **והר״ם**), ושכ״כ התשב״ץ קטן (סי׳ רעח) והמהרי״ל (הל׳ נטילת ידים) בשם המהר״ם להחמיר בגוי. ועי׳ פירוש הר״ש לידים (פ״א, ה) שפסק להחמיר בגוי ונידה כיון שמטמאים את המים. וע״ע ספר המנהיג (עמ׳ רה) שכתב שגוי ועבד פסולים ליטול הידים לישראל, כיון שצריך שהמים יבואו מכח אדם, וגוי ועבד לא קרויים אדם. ודעת התוס׳ (נידה עא, ב ד״ה מערה) להקל בגוי, שכתבו שיש הרוצים לדקדק מהתוספתא (ידים פ״א, ז) שאין נוטלים מן הגוי משום טומאה, ודחו דבריהם, שהרי נידה ויולדת נוטלות למרות שטמאות, ועוד שהיום כולנו טמאים, אלא ששם מדובר בתרומה או בחולין שנעשו על טהרת תרומה, וכ״פ המרדכי (סי׳ קצט) והרא״ש (ידים שם). למעשה, דעת רוה״פ להקל בגוי, וכ״פ הטוש״ע (קנט, יא), וע״ע משנ״ב (שם ס״ק סט) בשם האחרונים, שכתב שלכתחילה טוב להזהר שלא ליטול מגוי ונידה.

קע. מדברי רבינו שכתב: ״שחרית״ ומטעמו בהמשך: ״דקשה לרוח רעה״, ניתן ללמוד שד״ז הוא דווקא בנט״י שחרית, אבל בנט״י לאכילה אין איסור ליטול מאחד שלא נטל, וכ״כ המשנ״ב (ד ס״ק כד) בשם הפרמ״ג, ודלא כט״ז (שם ס״ק ז).

קעא. ד״ז מובא בברכות (נא, א) ולא בפרק ערבי פסחים. גם בתשב״ץ קטן ובכלבו כתבו: ״ערבי פסחים״, וצ״ע.

קעב. שו״ע (ד, יא). ובמשנ״ב (שם ס״ק כג) כתב בשם האחרונים, שדוקא ליטול אסור ממי שלא נטל, אולם להביא מים מותר על ידו. רבינו הביא מהתשב״ץ שהטעם הוא משום רוח רעה, ובזוה״ק (ח״א קפד ע״ב) למד כן מדכתיב: ״והזה הטהור על הטמא״ וכו׳.

קעג. ברמב״ם (פ״ו, יג) נוסף: **או יטה החבית על ידיו ויטול.**

קעד. ע״כ לשון הרמב״ם (שם). יש לציין שדעת ר״ת (הובא ברשב״א לחולין קז, א ד״ה האי אריתא ובתוה״ב הארוך ב״ו ש״ב עא ע״ב; בשבולי הלקט סי׳ קלו; בתרוה״ד סי׳ רנט) שאם נטל ידו אחת מכלי, וחזר ונטל אותה יד מהכלי, ונתן המים מאותה יד על ידו השניה, עלתה נטילה ליד השניה, כיון שתחילת אותה נטילה הייתה ע״י כלי. דעת ר״ת לא הובאה כאן. אולם ברור שהרמב״ם חולק ולא התיר אא״כ נתן מהכלי מיד אחת על השניה, ומדבריו דייק הרשב״א שמחמיר במציאות שאותה התיר ר״ת, שהרי שם לא באים המים ליד השניה ישירות מהכלי. ור׳ להלן הע׳ קעו דעת הרשב״א בענין.

קעה. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

קעו. כאמור לעיל (הע׳ קעד) ציטט רבינו תחילה לשון הרמב״ם, שהקל כשנטל על כל יד מהכלי (ומכך דייק הרשב״א שמחמיר כששופך מהכלי על היד האחת וממנה נותן לשניה). והשאלה א״כ מי הוא האוסר, שהרי אדרבה הרמב״ם הוא האוסר ביחס לר״ת, ואת שיטת ר״ת המיקל לא הזכיר רבינו. אמנם מלשון הרשב״א בספרו ברור שלשון: ״ויש מי שאוסר״ היא ציטוט מהרשב״א, וכוונתו לדעת הרמב״ם המחמיר ביחס לדעת ר״ת, שדעתו הובאה שם בתוה״ב לפני כן.

קעז. ראה הע׳ קודמת. הרשב״א בחי׳ לחולין (שם) הביא

מקלוח מעין, דבעינן[149] מכח גברא[קעח]:

(כא) השוקת שהניח ידיו בה ועברו המים ושטפו את ידיו, אינה נטילה, לפי שלא בא מכח נותן[150]. ואם היו ידיו קרובות לשפיכת הדלי, שהשטיפה[151] באה מכח אדם, כשירה[קעט]:

(כב) [קפ]וכן הני כלים מאבן או מעץ[152] שמשימין בהן קנה עם ברזא, אסור ליטול מהן לידים אם אינו נועץ בכל פעם הברזא בנקב הקנה, דאז אתי מכח גברא[קפא]:

(כג) כל ספק בנטילת ידים טהור, כגון ספק אם נטל במים[153] אם לא נטל או ספק אם שנעשה[153] בהן מלאכה, וכן כל ספק אחר טהור[קפב]. [קפג]והרמב"ם[154][קפד] והראב"ד[קפה] ז"ל כתבו דמכל מקום אם יש שם מים, אומרים לו רחץ וטהר והוצא עצמך מן הספק, ע"כ. ובכלל כל הדברים לכתחלה הוא ראוי להרבות בנטילת ידים ולהחמיר עליה אף במה שהתירו מכח ההלכה, וכל המרבה בהן הרי זה משובח[קפו קפב]:

149. דבעינן: **א** דבעי׳ דליתי׳ **ב** משום דבעינן דליתי 150. נותן: **ג ד** אדם 151. שהשטיפה: **ב** שהשפיכה
152. או מעץ: **ב** ומעץ 153. אם לא נטל... שנעשה: **א** ??? לא נטל או ספק אם נטל שנעשה **ג ד** שנעשה
154. והרמב"ם... משובח: **א ג ד** חסר

בסתם את דברי ר"ת, אולם בתוה"ב (שם) פסק כרמב"ם החולק עליו, ומסתבר לומר שכך דעתו למעשה. השו"ע (קנט, ו) הביא את שתי הדעות ולא הכריע, והרמ"א כתב שיש להחמיר לכתחילה, שסברת הרמב"ם עיקר.

קעח. ס׳ התרומה (סי׳ עז) וכ"ה בכלבו (סי׳ קמה, מט). ומבואר שם הטעם, שכיון שאינו מטביל בו שתי ידיו כאחת, אין לזה דין טבילה אלא דין נטילה, ובנטילה צריך כח גברא.

קעט. רמב"ם (פ"ו, יד) בשינויי לשון, וכ"פ השו"ע (קנט, ז). מקור ד"ז בחולין (שם) בדברי רב פפא: "האי אריתא דדלאי" וכו׳. ועי׳ ר׳ יונה (ברכות מב, א בדיבור הראשון) שהסביר: "כשידיו קרובים למקום השפיכה דיינינן ליה כאילו היו עומדות במקום שפיכת המים עצמן, והוי ליה כח גברא ונוטלין ממנו לידים, וכשהן רחוקות לא דיינינן ליה כח גברא ואין נוטלין ממנו לידים". ואע"פ שהדגישו כאן הפוסקים את חסרון כח הגברא, יש כאן גם חסרון כלי. ואכן העיר המשנ"ב (שם ס"ק לז) ששפיכה זו כשהיא קרובה נחשבת גם לכח כלי. וכן מתבאר בלשון הרמב"ם ורבינו שכתבו: "לשפיכת הדלי", וממילא יוצא שאם ישפוך לשם שלא ע"י כלי, לא תעלה לו הנטילה, כיון שישנו החסרון של כלי המעכב בנטילה, ופשוט.

קפ. סי׳ זה ליתא בכלבו.

קפא. תרומה (סי׳ עז), רא"ש (חולין פ"ח סי׳ יד), מרדכי (סי׳ ר-רא), הגה"מ (קושטא הל׳ ברכות פ"ו) בשם סמ"ג (עשין כז), הגהות סמ"ק (סי׳ קפא אות ו), שו"ע (קנט, ט).

קפב. רמב"ם (פ"ו, טו), ונפסק בשו"ע (קס, יא). הרמב"ם ציין ארבעה סוגי ספיקות, ורבינו נקט רק את חלק מהדוגמאות. ר׳ שנו"ס שבחלק מכה"י ישנן שתי דוגמאות (ואותן הכנסנו לנוסח), ובחלק דוגמא אחת. מקור דברי הרמב"ם מהמשנה (ידים פ"ב, ד), מלבד הספק אם נטל אם לאו, שכתב הב"י (קס, יא) שנראה שמקורו הוא שבת (סב, ב): "אבל משא ולא משא לית לן בה".

קפג. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

קפד. והרמב"ם... כתבו - את הדברים להלן לא מצאנו ברמב"ם (פ"ו), ואפשר שמילה זו שייכת לדברים לעיל שמקורם ברמב"ם. ולפי"ז יש לתקן גם ולכתוב להלן: **כתב** ולא **כתבו**.

קפה. כתב כן בהשגות (שם), ונזכר ברשב"א (שו"ת ח"ז סי׳ תקלה) ובב"י (קס, יא). ובכס"מ (שם) דחה השגת הראב"ד, שאם היה כדבריו לא היו שותקים חכמים מלומר כן, ולמרות שבספק טומאה אומרים שיחזור ויטבול, נטילת ידים אין לה עיקר מן התורה. וכיוצ"ב הקשה המעשה רוקח (על הרמב"ם שם) על הראב"ד מדוע הצריך ליטול שנית אם חכמים פטרו אותו.

קפו. וכן כתב המאירי (מס׳ ברכות קונדרס בית יד בסופו).

(כד) לט אדם ידיו במפה ואוכל פת או כל[155] דבר שטבולו במשקה, ואין צריך לנטילה[156] אחרת[קפז]. והרשב"א ז"ל[157] כתב (תוה"ב הקצר ב"ו ש"ב עא ע"א) שלא התירו לאכול במפה אלא לאוכלי תרומה שהם זריזין, חזקה נשמרים[158] הם מליגע[קפח], ע"כ[159].

מי שהיו אחרים מאכילין אותו או מי שאוכל במגרפה[קפט], צריך נטילה אף על פי שהוא אינו נוגע במאכל, [קצ]שהרי אחרים נותנין לתוך פיו[קצ], אבל המאכיל אינו צריך נטילה[קצא]:

(כה) אין לו מים אלא כדי שתיה[קצב][160], נוטל במקצתן ושותה מקצתן[קצג]:

(כו) כתב הר"י מקורביל[161] (סמ"ק סי' קפא), הנוטל ידיו צריך לנגבן קודם שיאכל, דאמר ר'[162] אבהו פרק קמא דסוטה (ד, ב) האוכל בלא ניגוב ידים כאלו אוכל לחם טמא[קצד]:

155. כל: **ג ד** חסר 156. לנטילה: **ב** נטילה 157. ז"ל: **ג ד** חסר 158. נשמרים: **ב** נזהרין 159. ע"כ: **ד** חסר 160. שתיה: **ב** שיהיה 161. מקור': **א** מקור' ז"ל **ב** ז"ל 162. דא"ר: **א ג ד** כדאמר ר'

קפז. רמב"ם (שם, יח), וע"ע בדברי הרמב"ם (הל' שאר אבות הטומאה פ"ח, ט) ובגמ' חולין (קז, ב) שאמרה שהתירו מפה לאוכלי תרומה ולא התירו לאוכלי טהרות. וביאר הב"י (קסג, א) דעת הרמב"ם, שסובר שכיון שנטילת ידים לחולין היא משום סרך תרומה, לא גזרו בה יותר מתרומה עצמה שמותר לאוכלה במפה, ויש חילוק בין אכילת חולין בטהרה לשאר אכילת חולין. וכתב שכ"ד רש"י בסוגיא שם, וע"ע יש"ש (חולין פ"ח סי' לד) שדחה דברי הב"י בזה, ועי' הגה"מ (שם אות ס) שג"כ כתב שרש"י כרמב"ם, וכדברי הב"י. וכרמב"ם פסקו: ספר המאורות ומכתם (ברכות סוף פרק ח) וספר הבתים (הל' נטילת ידים שער ה סי' ד). ובהגה"מ (שם) כתב שהערוך סובר כרמב"ם, אולם בערוך עצמו (ער' גבל) לא משמע כן.

קפח. כרשב"א פסקו: ראב"ד (בהשגות שם), רוקח (סי' שכח), ר' יונה (ברכות מב, א), סמ"ק (סי' קפא), ריטב"א (חולין קז, ב), רא"ש (חולין פ"ח סי' יח), ועוד פוסקים רבים. ועי' ב"י ושו"ע (קפג, א) שפסק לחומרא (כערוך, שהקל לאכול במפה רק אם אין מים לפניו בריחוק של ד' מילין), וכתב הכס"מ (שם, יט) שאף הרמב"ם לא הקל אלא למי שאי אפשר לו, אבל אם יש לו מים לא יאכל בלא נטילה (ועי' נהר שלום ס"ק א ובתורת חיים סופר ס"ק א מה שכתבו על הכס"מ בזה, וראה בהע' לסי' הבא).

קפט. וכ"כ ר' יונה (ברכות מב, א ד"ה אוכל) ואוהל מועד (שער הברכות דרך ה נתיב ז) שגם אם אוכל במגרפה חייב בנטילה, וכ"פ בשו"ע (קסג, ב).

קצ. שהרי... פיו - כך מובא גם בכלבו. ולכאורה טעם זה מתייחס רק לרישא - "שאחרים מאכילים אותו", ולא ברור מדוע לא נימק שקיים חיוב על האדם האוכל, ולנימוק זה יהיה גם ברור דין האוכל במגרפה שחייב בנטילה. ואפשר שהדגיש את דין "אחרים מאכילין", שהוא המחודש יותר וממנו נבין גם ההלכה השניה.

קצא. דין זה מהרמב"ם (שם, יח). יסוד הדין בחולין (קז, ב), ומוסכם בפוסקים, ונפסק בשו"ע (שם).

קצב. שתיה - וכ"ה ברמב"ם, ובכלבו הגרסא: **שיטול ידיו.**

קצג. רמב"ם (שם, יט). לכאורה מדובר שאין לו שיעור רביעית לנטילה, אולם עי' ביצחק ירנן (על הרמב"ם שם) שכתב שמדובר שיש לו מעט יותר מרביעית, ויש לו לטול ידיו ברביעית, והנשאר ישתה. וכתב הכס"מ (שם) שמקור דברי הרמב"ם בגמ' עירובין (כא, ב) ממעשה דר' עקיבא (ועי' לח"מ במה שהקשה מהלימוד משם ובתירוצו), ומכאן שמה שהתירו מפה לרמב"ם זה רק כשאין לו מים כלל, אבל אם יש אפי' מעט, צריך ליטול מהם כדי לא לזלזל בנטילת ידים. ועי' מג"א (קסג ס"ק א) שחולק, ולדעתו הרמב"ם הקל לכרוך במפה גם כשיש לו מים לנטילה. וע"ע במרכבת המשנה (אלפנדרי על הרמב"ם שם) שגם כתב לחלוק על הסבר הכס"מ, ולרמב"ם מותר לכתחילה לכרוך ידיו במפה, ור' עקיבא שלא כרך ידיו אפשר לתרץ שאכל חולין בטהרה, שאף לרמב"ם לא מועיל כריכת מפה. ועי' בהערה לעיל בסי' הקודם, וע"ע בספר מים ראשונים (סי' טז) מש"כ בזה.

קצד. וכ"פ הרמב"ם (שם, כ) והשו"ע (קנח, יב), וקצ"ע מדוע כתב כן בשם הר"י מקורביל, שהרי ד"ז מפורש בגמ'. ואכן בכלבו כתב כן בסתם. ועי' במשנ"ב (שם ס"ק מה) שהביא שני טעמים לצורך בניגוב הידים קודם האכילה.

(כז) וכשינגב[163] ידיו יברך[קצה 164], כדאמר שמואל (פסחים ז, ב) על[165] המצות כולן מברך[166] עובר לעשייתן, חוץ מן הטבילה[167]. יש מפרשים חוץ מטבילת גר, דאכתי גברא לא חזי, וכן פירש ר"ת[קצו 168] ז"ל (סה"י חי' סי' תו), אבל שאר טבילות לא, וכן דעת הריא"ף ז"ל[169] (שם ד, א) והרמב"ם ז"ל (ברכות פ"ו, ב; פי"א, ג). אבל רש"י[170] (שם ד"ה דאכתי גברא) פירש אותה על בעל קרי, משום דאכתי גברא לא חזי, שאינו[171] יכול להתפלל מפני תקנת עזרא ולא לברך עד שיטבול[קצז]. ורבינו אפרים ז"ל נמי[172] כתב והוא הדין לטבילת בעל קרי[קצח], וכן נראה דעת הראב"ד[קצט] ז"ל[173], וכן נהגו בנטילת ידים[ר]. והירושלמי[רא] מוסיף אחרת, ברכת האור, כדקתני

163. וכשינגב: **ב** וכשמנגב 164. יברך: **א** מברך 165. על: **א ב** על כל 166. מברך: **ב** מברך עליהן
167. מן הטבילה: **א ג ד** מטבילה 168. פר"ת: **ב** פי' ר"ח 169. ז"ל: **א ב** חסר 170. רש"י: **ב** הרא"ש ז"ל 171. שאינו: **ב** דאינו 172. נמי: **א ג ד** חסר 173. ז"ל: **ב** חסר

קצה. מדברי רבינו לכאורה משמע שאין מניעה לברך תוכ"ד ניגוב, וכן משמע מר' יונה (ברכות מד, ב בדיבור ראשון). [אולם ניתן להסביר כוונתם שמדובר שמברך קודם הניגוב, ו"כשינגב" הכוונה לפני שבא לנגב, ו"בשעת הניגוב" הכוונה קודם שינגב]. ומפשט דברי התוס' (פסחים ז, ב ד"ה על הטבילה), הרא"ש (פסחים פ"א סי' י), המרדכי (סי' קצב), הראבי"ה (ח"ב סי' תרצא) והשיטה מקובצת (ברכות נא, א ד"ה הא דתניא) עולה שיש לברך קודם שמתחיל לנגב, ולא תוכ"ד ניגוב, משום שנראה שמברך בדרך עראי ומקרה. ועי' בספר פתחי הלכה (פ"א הע' 119) שהגרש"ז אוירבך לימד זכות על הנוהגים לברך תוכ"ד ניגוב, משום שעוסקים במצוה זו גופא אין זה מגרע מן הברכה, אולם לכתחילה יש לברך קודם הניגוב משום עובר לעשייתן.

קצו. עי' שנו"ס שרוב כתבי היד גרסו: ר"ת, ויש שגרסו: ר"ח, ובכלבו הגי': ר"ח. אכן שניהם סוברים כן: ר"ח בפסחים (שם) ור"ת בספר הישר (שם), וכמו שכתב הראבי"ה (שם) בשמם ובשם רבינו האי ור"ש. ועי' היטב בפירוש ר"ח (בפסחים שם) שהביא את שתי הדעות - בתחילה כתב שיש מי שאומר שדווקא בטבילת גר מברך לאחר הטבילה, ואח"כ כתב שיש אומרים שכל טמא מברך לאחר הטבילה. ובתוס' (פסחים שם ד"ה על הטבילה) כתבו בשמו שאמר בשם גאון שדווקא בגר הדין כן, וכפירוש הראשון שהביא, וכמו שכתב כאן רבינו.

קצז. דעת רש"י בטבילת בעל קרי אינה בכלבו. רש"י שם כתב: "כגון טבילת בעלי קרי, דקיימא לן בברכות (כ, ב) שאסור בדברי תורה ובברכה, דעזרא תיקן טבילה לבעלי קריין לדברי תורה, ומשום ההוא טבילה תקון בכל הטבילות ברכתן לבסוף". ורבינו שלא התייחס בדעת רש"י לשאר טבילות, בא רק לפרש את דברי הגמ': "חוץ מן הטבילה", ואה"נ לרש"י ה"ה בשאר טבילות.

קצח. לא מצאנו במקום אחר את דעת רב' אפרים.

קצט. לא מצאנו דעת הראב"ד הזו במקום אחר.

ר. וכ"כ שמברך קודם ניגוב: התוס' (פסחים ז, ב ד"ה על הטבילה), הרוקח (סי' שנ) בשם י"א, הרא"ש (שם פ"א סי' י), המרדכי (סי' קצב), הסמ"ק מצוריך (ח"ב מצוה קעח), הפרדס (לר' אשר בר חיים שער ט עמ' צז) והאבודרהם (עמ' טו).

ועי' תוס', רא"ש ומרדכי (שם) שכתבו שני טעמים מדוע מברכים לאחר הנטילה: א. שלא חילקו בין נטילה שלאחר בית הכסא שא"א לברך קודם נטילה לשאר נטילות, ואין כאן עובר לעשייתן. ב. שהניגוב הוא חלק מהמצווה, שא"א לאכול בלי ניגוב, ולכן נחשב עובר לעשייתן. והתוספות בברכות (נא, א ד"ה מעיקרא) תפסו כטעם הראשון, שלא חילקו חכמים בנט"י, אבל התוס' בסוכה (לט, א ד"ה עובר) תפסו כטעם השני, שכיון שמברך קודם ניגוב הו"ל עובר לעשייתן.

השו"ע (קנח, יא) בתחילה כתב שמברך קודם נטילה, אולם אח"כ כתב שהמנהג לברך לאחר הנטילה כיון שפעמים שאין ידיו נקיות, ולכן מברכים לאחר ששפשף קודם נטילה שניה (וכר' ירוחם נט"ז ח"ו קמז ע"ב, הובא בב"י שם), והרמ"א כתב שאפשר לברך קודם ניגוב כיון שהוא חלק מהמצווה, וכפוסקים הנזכרים לעיל, והוסיף שאם שכח לברך קודם הניגוב יכול לברך אח"כ, וזה עפ"י האו"ז (הל' נטילת ידים סי' נט) שדין עובר לעשייתן הוא רק לכתחילה, וכ"כ בספר המנהגות (ל, א). וע"ע יבי"א (ח"ח או"ח סי' כ) שהאריך בזה.

רא. לא מצאנו דעה זו בירושלמי שלפנינו.

במסכת ברכות (נא, ב) אין מברכין על האור עד שיאותו לאורו[רב].

ויש אומרים מזה דנשים[174] המברכות אחר הטבילה אין למחות בידן, כיון דאיכא שום טבילה דמברכין אחר הטבילה[175], מידי דהוה אנטילת ידים דסעודה דמברכין אחר הנטילה אף על פי שהוא נקי לברך, מידי דהוה אידים דבית הכסא דאינו יכול לברך קודם הנטילה[176], לא פלוג רבנן, הכי נמי לענין טבילה[רג].

והר"פ[177] (הג' לסמ"ק קנא, לז; סמ"ק מצוריך מצ' קמח, הג' קסח) כתב, ומהאי טעמא היה רוצה ה"ר שמואל[רד] לומר דהאב מברך להכניסו קודם שימול המוהל[רה]. ומיהו בפרק רבי אליעזר דמילה (שבת קלז, ב) משמע בהדיא שמברכין אותה אחר המילה, וכן המנהג, אף על גב דבעלמא מברכין עובר לעשייתן, שאני הכא שהמברך[178], דהיינו אבי הבן, אינו עושה המצוה[רו], מידי דהוה אברכת ארוסין דמברך[179] אותה לאחר[180] הקדושין[רז], הילכך אפילו היכא דאבי הבן הוא[181] המוהל, לא שנא[רח].

174. דנשים: **ב** שהנשים 175. אחר הטבילה: **ב** לאחר טבילה 176. הנטילה: **א** נטילה 177. והר"פ: **ב** והר"פ ז"ל 178. שהמברך: **א** דהמברך 179. דמברך: **ב** שמברכין 180. לאחר: **א ג ד** אחר 181. הוא: **ב** אינו

רב. לכאורה ברכה זו אינה ברכת המצוות, אלא היא זכר לאור שנוצר במוצ"ש, ודין זה של עובר לעשייתן הוא דווקא בברכת המצוות (ראה לקמן דברי הרמב"ן, וכן בר"ן על הרי"ף שבת נה, ב ד"ה אבי הבן), וקצ"ע מדוע היה צריך להסביר שכיון שצריך ליהנות מהאור א"א לברך קודם. וע"ע שו"ת גינת ורדים (או"ח כלל ג סי' כה) ושו"ת אג"מ (או"ח ח"ה סי' ט אות ט).

רג. כ"ד ר"י, הובא בתוס' בפסחים (שם), ובדומה לזה כתבו התוס' בברכות (שם). וכ"ד רש"י (הביאו רבינו לעיל בסמוך, וראה בהערה שם) וראב"ן (נידה סי' שכח). להלכה, פסק השו"ע (יו"ד ר, א) שיש לברך קודם טבילה, והרמ"א כתב שהמנהג לברך לאחר הטבילה. וראה בזה באורך בספר טהרת הבית (ח"ב עמ' תקז-תקיט).

רד. ה"ר שמואל - בר"פ על הסמ"ק השמועה בשם רשב"א הוא ר' שמשון בן אברהם (הר"ש משנץ) אולם בסמ"ק מצוריך בשם ר' שמואל הוא הרשב"ם.

רה. דעת ר' שמואל (הרשב"ם) הובאה בתוס' (שבת קלז, ב ד"ה אבי הבן). הרשב"ם שינה את הגרסא בגמ', ולפי גרסתו המתוקנת בתחילה מברך אבי הבן ואחריו מברך המל, וזה על מנת שהברכה תהייה עובר לעשיית המצוה (וגם משום שנוסח הברכה "להכניסו" משמע להבא ולא לשעבר). אמנם, בכל הספרים כתוב שהמל מברך תחילה, ואחריו מברך אבי הבן (לאחר המילה).

רו. טעם נוסף שכתב ר"ת (הובא בתוס' ובראב"ש שם): "דברכה זו אינה דוקא על מילה זו שנעשית עכשיו קאי, אלא מודה ומשבח להקב"ה שצוה לעשות מצוה זו כשתבוא עוד לידו, ותקנו לה מקום זה לגלות ולהודיע דזאת המצוה נעשית לשם הקדוש ברוך הוא, ולא לשם מורנא ולא לשם הר גריזים". ונראה שר"ל שאין זו ברכת המצוות אלא ברכת השבח, וממילא ניתן לברכה לאחר המצוה.

רז. עי' תשב"ץ קטן (סי' תמט) שהביא בשם ר' משה (הרמב"ם) שברכת האירוסין צריכה להיות קודמת למעשה הקידושין, כשאר מצוות שצריך שתהיינה עובר לעשייתן. אולם כתב שיש לנהוג למעשה כגאונים, הסוברים שיש לברך ברכת האירוסין לאחר המצוה, שמא הבעל יחזור בו והברכה תהיה לבטלה. ובהגהות הר"פ (שם) כתב שכן עמא דבר, והוסיף, שמטעם זה שאין ביד המברך לקיים המצוה, גם בברית מילה הדין כן, שהאב מברך להכניסו רק לאחר ברכת המילה.

רח. כ"ד ר"ת (הובאה בתוס' שם). מח' זו בין ר"ת ורשב"ם הובאה בפוסקים רבים, ראה: מחז"ו (סי' תקא), ספר המנהיג (עמ' תקעח), או"ז (ח"ב סי' קז), ריטב"א, רשב"א (שבת שם ד"ה אבי הבן), רא"ש (שבת פי"ט סי'

רט והרמב"ן ז"ל רי (פסחים ז, ב ד"ה והוי) כתב שלא כלל שמואל אלא כל המצות, אבל שאר ברכות לא. ברכת הנהנין ודאי קודם שיהנה מהם הוא[182], לפי שאסור ליהנות מן העולם הזה בלא ברכה. ואם[183] ברכת השבח, כגון אותם שבפרק הרואה, ודאי לאו עובר לעשייתן מברכין אותן אלא לאחר ראיה, שאין ראוי לומר שיתקרב לים הגדול ויהיה עוצם עיניו ויברך ויראה, אלא רואה ומברך, וכן כולם. לפיכך נהגו לסדר ברכות של שחרית בבית הכנסת, אף על פי ששמע התרנגול בחצי הלילה מברך בשחר, דכיון דלאחר כן מברך לא נתנו בהם[184] חכמים שיעור תכיפה. מיהו לפי הירושלמי דברכות (פ"ט ה"ב סד, ב) גבי ברקים נראה דצריך[185] לברך בתוך כדי דיבור לכל ברכות דשבח[186] של ראיה ושל שמיעה ריא.

ויש לומר ריב שסדר ברכות אלו של שחרית ברכות השבח הן בנוהג שבעולם[187], ואפילו לא שמע שכוי מברך עליו[188], וכן בכולן, וכן נהגו[189], ומנהג[190] ישראל תורה היא ריג[191]. וכן המנהג בברכת נישואין שאין מברכין אותן אלא לאחר[192] שתכנס לחופה, [193]שאין אלו אלא ברכות תפלות ריד ושבח, תדע שכל שבעה מברכין אותן, וכן נראה מה"ג (עמ' שנט). וה"ר משה (רמב"ם הל' אישות פ"י, ג) אמר קודם הנישואין, וכן דעתי נוטה רטו, שהרי חופה יחוד הוא ובעינן ראויה לביאה, והרי כלה בלא ברכה אסורה לבעלה כנדה, ולא מפני שהיא בכלל כל המצות כלן מברך עליהן עובר לעשייתן רטז, עכ"ל[193]:

182. הוא: **ב** הם 183. ואם: **ב** ואת 184. בהם: **א ג ד** חסר 185. דצריך: **ב** שצריך 186. דשבח: **ב** של שבח 187. שבעולם: **ב** העולם 188. עליו: **א ג ד** עליהם 189. וכן נהגו: **א ג ד** חסר 190. ומנהג: **ב** ומנהגן של 191. היא: **א ג ד** הוא 192. לאחר: **ב** עד 193. שאין... עכ"ל: **ב** חסר

י), אגודה (פסחים פ"א סי' ט), והרבה מפוסקים אלה ציינו שכן מובא בגאונים. בשו"ע (רסה, א) פסק כרא"ש (פסקים שם ובשו"ת כלל כו סי' א) שכתב לברך לאחר המילה, קודם הפריעה, וכך ייחשב עובר לעשייתן, וזה כשיטת ר"ת ודעימיה. וע"ע יבי"א (ח"ז יו"ד סי' כא) שכתב מדוע נהגו הספרדים ועדות המזרח שלא כדעת השו"ע.

רט. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

רי. דברי הרמב"ן הובאו כמעט במלואם בר"ן (ברי"ף פסחים ד, א ד"ה והאי), ועי' במהר"ם חלאוה, בחי' ר' דוד בונפיד (פסחים שם), ובספר הפרדס (שער ח פרק א דין ט) ובאבודרהם (עמ' טו) שהביאו תמצית העניין.

ריא. ירושלמי זה הובא גם בראי"ש (פ"ט סי' יג), ונפסק להלכה בשו"ע (רכז, ג).

ריב. ויש לומר - ברמב"ן (שם): **ועוד נ"ל.**

ריג. הרמב"ם (תפילה פ"ז, ט) פסק שמברך אדם ברכות אלה רק אם נתחייב בהן בעצמו, והרא"ש (פ"ט סי' כג) חילק בין ברכות שהן על מנהג העולם, כדוגמת "הנותן לשכוי בינה", שמברך בכל גווני, לברכות שהן על הנאת האדם, שמברך רק אם התחייב בעצמו. ורבינו לקמן (הל' מאה ברכות סי' ה) ובכלבו (סי' א) הביא בשם הגאונים שמברך כל ברכות השחר אע"פ שלא נהנה, שכולן הן על מנהגו של עולם, ומשבח את הקב"ה על החסד שגומל עם ברואיו. השו"ע (מו, ח) חשש לדעת הרמב"ם, ופסק שאם לא התחייב בברכות אלה בעצמו, יברך בלא הזכרת השם, והרמ"א (שם) פסק שמברך בכל אופן.

ריד. תפלות - ברמב"ן: **תפלה.**

רטו. הרמב"ן פוסק כרמב"ם, אך לא מטעמו, וכפי שהולך ומבאר (לרמב"ם הטעם הוא משום עובר לעשייתן).

רטז. עי' רמב"ם (שם, ו) שכתב שאם לא ברך קודם הנישואין יכול לברך אח"כ. השו"ע (אה"ע סב, א) פסק כרמב"ם שצריך לברך קודם החופה, וראה ביאור הגר"א (שם ס"ק א).

(כח) כתב הר״י מקורביל[194] (סמ״ק סי׳ קפא), ובתוך סעודה[195] אם אדם יוצא להטיל מים, נוטל ידו אחת, אותה ששפשף בה ונכנס, כדאמר רב אשי[ריז] (יומא ל, א) מצוה לשפשף ניצוצות שעל גבי רגליו שלא יראה ככרות שפכה. דבר עם חברו והפליג, פירוש הפליג שעה אחת או שתים, נוטל שתי ידיו ונכנס, לפי שהסיח דעתו מהן[ריח]. וביאר הר״פ ז״ל (הגה׳ סמ״ק שם אות יג), אך אין צריך לברך המוציא, דשינוי מקום אין צריך לחזור ולברך בפת[ריט], ובהלכות סעודה (סי׳ כג) אבאר דין זה בעזרת השם[רכ]:

(כט) האוכל בשר או גבינה[196] או פירות או ירקות[197] אין צריך נטילת ידים, וכל הנוטל ידיו להם הרי זה מגסי הרוח[רכא]. והרשב״א ז״ל[רכב] (תוה״ב הקצר ב״ו ש״א סט ע״א) כתב כשאכלן בפני עצמן, אבל אם טבלן במשקה או שנשרו במים ועוד המים עליהם[רכג], צריך נטילת ידים, שכל דבר שטיבולו במשקה צריך נטילת ידים[רכד 198]. וכן השותה מים או שאר משקין, יראה לי שצריך ליטול ידו אחת שנוטל בה את הכוס, שמא יגע במשקין שבכוס[רכה], וכן האוכל כעכין וכיוצא בהן לתענוג ואינו קובע סעודתו עליהם, נוטל ידו אחת ודיו[רכו]:

194. מקור׳: **ב** מקו ז״ל 195. סעודה: **ב** הסעודה 196. או גבינה: **ב** וגבינה 197. או ירקות: **ב** וירקות
198. נטילת ידים: **ב** נטילה

ריז. רב אשי - הגירסא לפנינו: ר׳ **אבא**. אולם מצאנו ראשונים נוספים שגרסתם כסמ״ק ורבינו, ראה: בה״ג (עמ׳ מב), ליקוטי הפרדס מרש״י (כג, ב), מנהיג (עמ׳ שלט) ואו״ז (ח״א סי׳ עה; ח״ב סי׳ רעז).

ריח. מקור דברי הסמ״ק מהברייתא ביומא (שם) בשילוב פירוש רש״י (שם ד״ה אדם וד״ה נוטל), ונפסק ברמב״ם (פ״ז, ח) ובשו״ע (קע, א).

ריט. וכ״פ מג״א (קע ס״ק ד) ומשנ״ב (שם ס״ק י) עפ״י פסק הרמ״א (קעח, ב). ויש להעיר שבכלבו הביא כאן דעת ר״ת, ועוד המשיך לדון בעניין זה, אולם רבינו הביא כל זה לעיל בסי׳ יב.

רכ. שם כתב שנחלקו בזה הראשונים, שדעת הרמב״ם (פ״ד, ג) ששינוי מקום גם בפת הוי היסח הדעת, ודעת ר׳ פרץ שלא הוי היסח הדעת בפת. ועי׳ ב״י, שו״ע ורמ״א (קעח, א-ב) ובהערותינו בהל׳ סעודה (שם).

רכא. חולין (קו, א).

רכב. יש לציין שכבר מתחילת הסי׳ רבינו מצטט מהרשב״א (שם), וגם הרישא של הסי׳ הבא מהרשב״א.

רכג. הב״י (קנח, ד) דייק מדברי הכלבו שחייב בנטילה דווקא כשהמשקה טופח עליהם, אבל אם נתנגב לא, וכ״פ בשו״ע (שם), ודיוקו נכון גם לדברי רבינו שכאן.

רכד. בפסחים (סוף קטו, א) אמר ר״א אמר רב אושעיא שכל דבר שטיבולו במשקה צריך נטילה, ובגמ׳ בחולין (שם) איתא שאין נוטלים ידים לפירות. והסבירו הרבה ראשונים (ריטב״א, רשב״א, ר״ן, מאירי על הגמ׳ בחולין שם) שיש לחלק בין פירות יבשים, שהנוטל עליהם הרי זה מגסי הרוח, לפירות רטובים, שחייב ליטול את הידים. ועי׳ ב״י (קנח, ד) שהביא דעות הפוסקים בחיוב נטילת ידים לדבר שטיבולו במשקה, ולמעשה פסק בשו״ע (שם) שחייב ליטול, אך לא יברך.

רכה. גם הר״ן (על הרי״ף פסחים כה, א ד״ה והא דבעינן) כתב כן, וז״ל: ״והא דבעינן נטילת ידים במה שטבולו למשקין טפי מלשתות, משום דהתם לא עביד דנגע במשקין בתוך הכוס, אבל הכא עביד דנגע במשקין על ידי טבול. מיהו בפרק כיצד מברכין (מג, א) משמע שצריך ליטול ידו אחת ששותה בה״. אולם הב״י (קנח, ו) דייק מדברי התוס׳ (ברכות מג, א ד״ה כל אחד) והביא ראשונים נוספים שכתבו בהדיא שאין צורך בכך, והסבירו את הברייתא שממנה דייקו הרשב״א והר״ן באופן אחר, וכתב בסיום דבריו: ״מכל מקום שאר פוסקים שלא הזכירו כן חולקים בדבר, ונהוג עלמא כוותייהו, וכל המשנה אינו מן המחמירין אלא מן המתמיהין״, וכ״פ בשו״ע (שם).

רכו. הרשב״א (ברכות מג, א ד״ה בא להן; תוה״ב הארוך שם) דייק כן מהירושלמי (ברכות פ״ו ה״ו). ועי׳ ב״י (קנח, א) שדחה דבריו וכתב שאין ללמוד כן מהירושלמי.

(ל) [רכז]פעמים שאדם רוחץ בין תבשיל לתבשיל לנקיות, לפיכך אין צריך לברך עליהם, אבל אכל גבינה ורצה לאכול בשר, חובה[רכח]. ויראה לי[199] שאין צריך לברך, לפי שאין זו מצוה קבועה, שאם[200] אוכל ביום, אוכל[201] אפילו בלא רחיצה כשרואה שאין בידיו לכלוכי גבינה[רכט]. ויש אומרים[רל] שצריך לברך על רחיצת ידים[רלא]. [רלב]ודיניהם כדין מים אחרונים לכל דבר, ויתרים עליהם שצריכים נגוב[רלג], עכ"ל[רכז].

והר"מ נ"ע (תשב"ץ קטן סי' תקמח) היה נוהג ליטול ידיו כשאוכל[202] בשר ורוצה[203] לאכול דגים[204], דחמירא סכנתא מאיסורא[רלד].

כתב הראב"ד ז"ל בהלכות ידים[205] שלו[רלה], וזה לשונו, [רלו]נמצא בתשובות קדמוניות[רלז], על מים ראשונים מברכין על נטילת ידים, ועל אחרונים על רחיצת ידים, לפי שאינם אלא לנקיות

199. ויראה לי: **ג ד** ונ"ל 200. שאם: **א ג ד** כי אם 201. אוכל: **ב** חסר 202. כשאוכל: **ב** כשאכל
203. ורוצה: **א** ורצה 204. דגי': **ב** דגים דקשה לדבר אחר 205. ידים: **ב** נ"י

רכז. פעמים... עכ"ל: ציטוט דברי הרשב"א (תוה"ב הקצר ב"ו ש"ה עג ע"א). תחילת דברי הרשב"א בסי' הקודם (ואף שמסיים: "עכ"ל", אין מדובר בציטוט אחד שלם, אלא בשני ציטוטים שאינם רצופים).

רכח. ברשב"א (שם) נוסף: **הוא ליטול ידיו.** מקור דבריו בחולין (קה, א) שמים אמצעיים רשות, ובגמ' (שם, ב) נאמר שזה דווקא בין תבשיל לתבשיל, אבל בין תבשיל לגבינה חובה.

רכט. דעת הרשב"א שאין לברך על מים אמצעיים, כיון שאינם מצוה קבועה, וחכמים לא קבעו ברכה על מצוה שלא חייב בה באופן קבוע. התוס' (חולין קה, א סוד"ה מים ראשונים) כתבו טעם אחר, כיון שהמים האמצעיים הם רק הכשר אכילה, כמו ניקור חלב ומליחת בשר - על הכשר מצוה לא תיקנו ברכה.

רל. ויש אומרים - ברשב"א (שם): **ויש מגדולי המורים שהורו.**

רלא. כ"ד הראב"ד (תשובות ופסקים סי' כג; תמים דעים סי' סו; הובא לקמן סו"ס לא), ומשום שיש בהם מצוה. ועי' ר"ן (חולין לז, ב בסופו) שהביא דעת הראב"ד, וכתב שחלקו עליו משום שאינם מצוה, אלא רק נועדו כדי להמנע מעבירה. וכתב הב"י (קעג, ג) שהעולם לא נהגו לברך עליהם.

רלב. ברשב"א (שם) נוסף כאן: **ונוטלים בין בכלי בין שלא בכלי.**

רלג. כ"כ הראב"ד (שם והביאו רבינו בסי' הבא), ונפסק בשו"ע (קעג, ג).

רלד. דברי המהר"ם הובאו בב"י (קעג, ב) בשם הכלבו, וכתב שנראה שמקורו בפסחים (עו, ב): "ההיא ביניתא דאיטויא בהדי בישרא... מר בר רב אשי אמר אפילו במילחא נמי אסורה, משום דקשה לריחא ולדבר אחר", וכ"כ הטור (שם) שנהג אביו הרא"ש, וכ"פ השו"ע (שם וביו"ד קטז, ג). והרמ"א בהגהה (קעג, ב) כתב: "ועיין יו"ד סי' קטז", ושם כתב שא"צ לשטוף את הידים, אלא די שיאכל דבר וישתה ויעלה לו לקינוח והדחת הפה.

רלה. הלכות נטילת ידים לראב"ד, שקרא להן "מסכת ידים", הובאו בשו"ת שלו (תשובות ופסקים סי' כג) ובתמים דעים (סי' סו-סז), וגם הרשב"א בתוה"ב הארוך ציטט הרבה מהן. רוב ההלכות כבר נידונו לעיל, ובהערותינו כאן נציין לשם.

רלו. מכאן עד סוף הסי' ליתא בשו"ת הראב"ד ובתמים דעים (שם) כפי המובא כאן, אולם בהשגות (פ"ו, ב) כתב כן בקיצור, וציין שכתב כן בחיבורו. וראה לקמן בסי' הבא שכתב שם יסוד דין זה.

רלז. בראב"ד (בהשגות שם) כתב שמקור ד"ז שמברכים על מים אחרונים הוא מ"שימושי הגאונים הקדמונים", וראה בשטמ"ק (ברכות נג, ב ד"ה כשם) שהביא כן בשם תשובות הגאונים, אך כתב שבתשובות הגאונים האחרונים וברי"ף כתבו שא"צ לברך. ועי' טור (קפא, ז) שכ"כ בשם מקצת הגאונים (והביא שבה"ג ורע"ג סוברים שאין מברכין), והרא"ש (פ"ח סי' ו) הביא דעה זו בשם "יש מן הראשונים" (וכתב שרע"ג סובר שאין מברכין).

בעלמא. ובהלכות הרב ז"ל[רלח] (ברכות פ"ו, ב) מים אחרונים חובה ואין טעונין ברכה[206]. ויש לתמוה אחר דמחד קרא נפקא ואקרא סמכינן להו, כדאמרינן[207] (ברכות נג, ב) והתקדשתם אלו מים ראשונים, והייתם קדושים אלו מים אחרונים, מה טעם אין טעונין[208] ברכה, והלא פסולות הן לברכה עד שירחצו[רלט]. ואומר אני לקיים דברי שניהם, שאם אכל תבשיל שידיו מזוהמות, טעונות[209] ברכה על רחיצת ידים, ואם אכל פת חרבה[רמ], צריך מים אחרונים משום מלח סדומית, ואין[210] טעונות ברכה[רמא]. ולא עוד אלא[211] שאם לא נטל ידיו קודם[212] ברכה, שיטול אחר ברכה[213], אבל בידים מזוהמות לא יברך עד שיטול[רמב]:

(לא) [רמג]ואלו דברים שבין מים ראשונים למים אחרונים.

ראשונים צריכין רביעית בין לגדול בין לקטן[רמד][214], **אחרונים** כדי שידיח[215] בהם את הידים[רמה].

ראשונים צריכין שיפסיק בהם, **אחרונים** אין צריך[216] להפסיק. ופירשו בירושלמי (ברכות פ"ח ה"ב נח, ב; חלה פ"ב ה"א יב, ב) מהו להפסיק, שצריך ליטול ולשנות, כמו ששנינו (משנה ידים פ"ב, ב; תוספתא שם, ג) מים ראשונים מטהרין את הידים, שניים מטהרין את המים שעל גבי הידים[רמו].

[רמז][217] **ראשונים** נטלין על גבי קרקע, **אחרונים** אין נטלין אלא על גבי כלי או אבנים או קנסא,

206. טעונין ברכה: **ב** מברכין עליהן 207. כדאמרינן: **ב** דכתי' 208. טעונין: **ג ד** צריכין 209. טעונות: **א ב** טעונות הן 210. ואין: **א ב** ואינן 211. אלא: **א** חסר 212. קודם: **א ג ד** עד אחר 213. שיטול אחר ברכה: **א ג ד** די בכל בו הגר' – יטול ידיו אחר ברכה ודיו 214. לגדול בין לקטן: **ב** לקטן בין לגדול 215. שידיח: **א ג ד** שידחה 216. צריך: **ב** צריכין 217. ראשונים... פוסל בהם **ג ד** חסר

רלח. כוונתו לרמב"ם. וכ"כ שאינם טעונים ברכה: בה"ג (עמ' עה), סדר רב עמרם גאון (עמ' קסז) ושטמ"ק (שם) בשם הרי"ף.

רלט. שירחצו - בכלבו: **שירחצם.**

רמ. חרבה - בכלבו: **הרבה**, ופשוט שיש שם ט"ס וצריך לגרוס כמו כאן.

רמא. לעיל סי' יד הביא רבינו דברי הרשב"א שחילק כן עפ"י הראב"ד, עי"ש בהערות.

רמב. כעין זה מצאנו בשאילתות (שאי' נד, והובא בטור קפא, ז) ובשו"ת הגאונים (ליק סי' מז) בשם רב נטרונאי גאון, שהמסובים רשאים ליטול מים אחרונים אחרי ברכת המזון אם רוצים, וזה כדי שלא להטריחם, ורק המזמן על הכוס חייב ליטלם קודם ברכה. ויש להעיר שמהגאונים הנ"ל משמע שלכתחילה יכולים לנהוג כן, וכאן בדברי הראב"ד לכאורה משמע שרק בדיעבד, אמנם עי' בסי' הבא (שהוא מהראב"ד) שהביא שוב דין זה, ושם מבואר שזה לכתחילה.

רמג. סימן זה הוא המשך דברי הראב"ד מהסימן הקודם (ראה הע' שם).

רמד. ראה לעיל סי' יח שכתב כן בשם הרשב"א ובהע' שם.

רמה. חילוק זה בין מים ראשונים לאחרונים בעניין שיעור המים, שבראשונים צריך רביעית ובאחרונים א"צ, הביאו רבינו לעיל סי' יד, עי"ש ובהע'.

רמו. ר"ל שמים ראשונים צריך ליטול בשתי פעמים (דהיינו בשתי שפיכות) ואחרונים בפעם אחת. הרשב"א (תוה"ב הארוך ב"ו ש"ב ע ע"א) הביא דברי הראב"ד, והקשה עליו מדוע צריך למים השניים, והרי הראשונים כבר טיהרו את הידים, וכתב שרבינו שמשון פירש פירוש אחר בירושלמי, עי"ש. ועי' בדק הבית (שם) מש"כ לתרץ דברי הראב"ד שמדובר בתקנת חכמים ולמדו מקידוש ידים ורגלים במקדש, ועשו את הנטילה כמקוה אך לא את גוף המים, ומה שתיקנו תיקנו. וע"ע משנ"ב (קסב ס"ק כא) שכתב שלכתחילה יש לחשוש לדעת הראב"ד והרשב"א ליטול הידים שתי פעמים אם יש לו מים מזומנים.

רמז. הבאנו כאן תוספת מכת"י **א** ו**ב**, וכ"ה בראב"ד ובכלבו. שני הדינים הראשונים בתוספת הובאו בשאר כתה"י בסמוך. ור' להלן הע' רסב.

משום רוח רעה[רמח].

ראשונים אין נטלין אלא מתוך כלי[רמט], **אחרונים** מכל דבר[רנ].

ראשונים אין נטלין אלא מכח אדם[רנא], **אחרונים** מכל מקום[רנב].

ראשונים כל דבר שחוצץ פוסל בהן[רנג], **אחרונים** אינו פוסל בהם[רנד רמז].

ראשונים אם[218] הדיח בהם כלים פסולים לידים[רנה], **אחרונים** אינם[219] נפסלים[רנו].

ראשונים טעונין ברכה, **אחרונים** אינם[220] טעונין ברכה. ודוקא בשלא אכל מאכל לח שאין הידים מזוהמות ממנו והמים אינן באים אלא לרפואה, אבל אם אכל מאכל לח שהידים מזוהמות ממנו צריכין ברכה[רנז], כדכתיב[רנח] (ויקרא כ, ז) **והתקדשתם אלו מים ראשונים**[221], **והייתם קדושים אלו מים אחרונים, כי אני ה׳ אלהיכם**[222] **זו ברכה, ועליהם אמרו** (חולין קה, א) **מים**[223] **ראשונים מצוה אחרונים חובה**[224], **כי הראשונים אם ירצה יאכל אם**[225] **ירצה לא יאכל, לפיכך אינן**[226] **חובה, אבל מים**[227] **אחרונים מכיון שאכל חייב**[רנט] **בברכה, ואינו יכול לברך בידים מזוהמות עד שיטול ידיו, לפיכך הם חובה. למאי נפקא מינה, לבטולי הנך מקמי הנך, שאם אכל עכשיו ואין לו מים אלא אחרונים**[228], **והוא צריך לאכול סעודה אחרת ביום, כגון שלש סעודות בשבת, מבטל הסעודה האחרת ונוטל ידיו לברכת המזון, מפני שכבר נתחייב בברכה ואינו יכול לברך בידים מזוהמות**[רס]. **אבל ודאי אם לא אכל מאכל לח ואין ידיו מזוהמות, מברך בלא מים אחרונים ואחר כך נוטל ידיו, ועולה לכאן ולכאן. ונראה לי שאם**

218. אם: **א ד** חסר 219. אינם: **א ג ד** אין 220. אינם: **ג ד** אין 221. אלו מים ראשונים: **א ג ד** חסר
222. אלהיכם: **א ג ד** חסר 223. מים: **ב** חסר 224. אחרונים חובה: **א ד** וכו׳ **ג** כו׳ 225. אם: **ג** ואם לא
226. אינן: **א ג ד** אינו 227. מים: **ב** חסר 228. אחרונים: **א ג ד** לאחרונים

רמח. ראה לעיל סי׳ יד ובהע׳.

רמט. ראה לעיל סי׳ יח ובהע׳.

רנ. וכ״כ הר״ן (ברי״ף חולין לז, ב ד״ה ומשתכחא). ועי׳ אליה רבה (קפא ס״ק ג) שהביא דברי הראב״ד בקצרה מהכלבו וכתב שהם להלכה, ובמשנ״ב (קפא ס״ק כא) פסק כן בשם האחרונים.

רנא. ראה לעיל סי׳ יז ובהע׳.

רנב. והריא״ז (ברכות סוף פ״ז והובא בשלטי הגבורים ברכות מ, ב אות ב) כתב שאף אחרונים צריכים לבוא מכח גברא. למעשה פסקו הא״ר והמשנ״ב (שם) שא״צ ליתנם בכח גברא, אולם כה״ח (קפא אות ט) כתב שלפי הקבלה נכון ליתן המים על ידיו בכח גברא.

רנג. ראה לעיל סי׳ טו ובהע׳.

רנד. א״ר ומשנ״ב (שם).

רנה. הראב״ד (שם) הוסיף כאן את טעם הפסול, שאינו משום שינוי מראה אלא משום שמבטל מחשיבות המים, ועי׳ לעיל סי׳ טז ובהע׳.

רנו. א״ר ומשנ״ב (שם).

רנז. ראה לעיל סי׳ יד מחלוקת הראשונים בזה ובהע׳ שם. חילוק זה הביא רבינו שם בשם הרשב״א (תוה״ב הקצר ב״ו ש״ה עג ע״א), וגם הביאו לעיל בסוף הסי׳ הקודם מהראב״ד.

רנח. בראב״ד ובכלבו נוסף כאן: **והתקדשתם והייתם קדושים ודרשינן.** דרשה זו מקורה בברכות (נג, ב).

רנט. חייב - בראב״ד (שם): **נתחייב.**

רס. וכ״כ הב״י (קנח, א) והד״מ (קפא, א*) בשם רבינו. ועי׳ דרישה (קנח אות ג) שהקשה מדוע היה צריך להביא נפק״מ זו, והרי עיקר הנפק״מ היא לבטל אחד מפני השני, כלומר אם יש לו רק רביעית מים לא יטול בהם ידיו למים ראשונים אלא יניחם אחר האכילה ויטול בהם מים אחרונים, עי״ש מה שתירץ.

יש לו שמן ערב או יין[רסא] **שהוא מנקה בו ידיו, מברך ואחר כך נוטל ידיו במים ואוכל סעודתו**[רסב] [229].

ראשונים צריך שיגביה[230] **ידיו למעלה, פירוש מקשרי אצבעותיו, אחרונים ישפילם למטה משום זוהמא**[רסג].

ראשונים צריכים עד הפרק[231] **השלישי, מקומות**[רסד] **שהאצבעות כלות**[231]**, אחרונים**[רסה] **עד הפרק האמצעי, שאין המאכל מגיע מכאן ואילך, ואם הגיע צריך רחיצה**[רסו].

ראשונים על נטילת ידים[רסז]**, אחרונים על רחיצת ידים**[רסח].

ראשונים[232] **אם שפשף בגופו או בכותל צריך**[233] **נטילה אחרת**[רסט]**,** [234] **אחרונים אין צריך נטילה אחרת**[ער] [234].

ראשונים אם אין לו מים מרובים ונטל ידיו שחרית[רעא] [235]**, מתנה עליהם כל היום ואוכל עליהם**[236] **בשמירת ידיו, אחרונים אין תנאי מועיל בהן**[ערב]**. ויש אומרים שאפילו שלא בשעת**

229. סעודתו: **א ג ד** סעודתו מים ראשונים ניטלים על גבי קרקע אחרונים אין ניטלים אלא על גבי כלי או אבנים או קינסא מפני רוח רעה ראשונים אינם ניטלים אלא מתוך כלי אחרונים מכל דבר 230. שיגביה: **ב** להגביהה 231. השלישי... כלות: **א ג ד** האחרון 232. ראשונים: **א ג ד** ראשונים צריך מים אחרונים 233. צריך: **א ג ד** אין צריך 234. אחרונים... אחרת: **א ג ד** חסר 235. ונטל ידיו שחרית: **א ג ד** חסר 236. עליהם: **ב** בהם

רסא. או יין - בתמים דעים ליתא.

רסב. ד"ז הביאו הב"י (שם). ראה שנו"ס שיש כאן תוספת בנדפס ובחלק מכתה"י, והעדפנו להביא אותה לעיל (ר' לעיל הע' רמז) מכת"י **א** ו**ב**, כיון שגם בראב"ד ובכלבו סודרה שם.

רסג. ראה לעיל סי' יד ובהע', ושם כתב רבינו טעם אחר להשפלת הידים למטה, עי"ש בהע'. ונראה שהראב"ד לשיטתו, שהביא לעיל בסמוך את טעם הזוהמא לחיוב מים אחרונים, ועפי"ז הסביר את השפלת האצבעות למטה, ושם כיון שנזכר הטעם של מלח סדומית, הוסבר הצורך להשפלת הידים בהקשר עם מלח סדומית.

רסד. מקומות - צ"ל: **מקום**, וכ"ה בכלבו ובראב"ד.

רסה. בכלבו כתב: **אמצעיים**, וט"ס הוא, שכאן ובראב"ד הגר': **אחרונים**.

רסו. ראה לעיל סי' יד ובהע'.

רסז. ראה לעיל סי' א וסי' ד.

רסח. ראה לעיל סי' יד בדברי הרשב"א וסי' ל בדברי הראב"ד. רבינו מציין כאן את ההבדל בנוסח הברכה, וכבר נתבאר לעיל בסמוך (ובסי' יד ול) שמברך על מים אחרונים רק כאשר ידיו מזוהמות.

רסט. הטעם לחיוב הנטילה הוא: "שמא פגע במאכולת או בזיעה או בשרץ שבכותל או ברוק שעליו", כ"כ הראב"ד (שם). ועי' מאירי (ברכות קונדרס בית יד ד"ה השער השמיני) שכתב כן בשם הגאונים, אך כתב שלא נראה כן, וכל זה דווקא לטהרות. ויש עוד להעיר בעניין הברכה על נטילה זו, שהראב"ד לא כתב אם מברך עליה, אולם בשו"ת הרשב"א (המיוחסות לרמב"ן סי' קצה) כתב בהדיא שאם נגע בסעודה במקום מטונף צריך ליטול ידיו ולברך.

ער. ראה שנו"ס, שברוב כתה"י הנוסח של הלכה זו שונה, ותיקנו עפ"י כת"י **ב**, שכן איתא בראב"ד (שם). גם בכלבו הנוסח לא מדוייק, שכתב שם שבראשונים אם שפשף וכו' א"צ נטילה אחרת ובאחרונים צריך, וצ"ל ההפך כמבואר בראב"ד וכאן לאחר התיקון.

רעא. ראה שנו"ס, והוספנו עפ"י הראב"ד והכלבו.

ערב. לכאורה לא ברור מה ההו"א שיהיה שייך תנאי זה במים אחרונים, ועוד שצריך להסמיכם לברכה. וניתן לתרץ שאכן אין כאן חידוש, אלא כיון שנקט הבדלים בין מים ראשונים לאחרונים, ולגבי ראשונים יש חידוש בזה, נקט גם הדין לגבי אחרונים.

הדחק, כגון שיש לו מים מרובין, מתנה עליהם[רעג].

[237]**ראשונים** אם הסיח דעתו מהן צריך נטילה אחרת[עדר], **אחרונים** אין צריך נטילה אחרת[ערה] [237].

ראשונים אין השמן[238] ושאר משקין לבד היין[רעו] [239] מטהרין את הידים[רעז] [240], אחרונים בכל מיני משקין, לפי שמעבירין את הזוהמא[רעח].

ראשונים אין ניטלין לחצאין, כגון דמשא פלגא פלגא דידיה וליכא משקה טופח על מנת להטפיח, **אחרונים** ניטלין לחצאין[רעט].

237. ראשונים... אחרת: **ב** חסר 238. השמן: **א ג ד** המים 239. לבד היין: **א ג ד** חסר 240. הידים: **ב** היין

רעג. ראה לעיל סי׳ ו ובהע׳. ושם לא הביא מח׳ זו אם מתנה לכתחילה או רק בשעת הדחק.

עדר. כ״פ הרמב״ם (פ״ו, יז), וכ״כ המאירי (ברכות קונדרס בית יד ד״ה השער השמיני) בשם גדולי הפוסקים והמחברים, ונפסק בשו״ע (קסד, א).

ערה. ראה שנו״ס, שבכת״י **ב** לא נמצא דין זה, וכן הראב״ד שהוא מקור הל׳ אלה לא הביא ד״ז. ושמא הטעם משום שההבדל הזה בין מים ראשונים ואחרונים לא מוזכר במפורש. ונר׳ שרבינו למד הבדל זה מהעובדה שבמים אחרונים לא הוזכר היסח הדעת. ויש להעיר שרבינו הביא הלכה זו לאחר ההלכה שמתנה עליהם שחרית, ובכלבו סדר ההל׳ הפוך. ולכאורה נראה הסדר בכלבו ברור יותר, שקודם מביא הכלל ואח״כ הפרט, ומאידך שם מדובר שמעונין שנטילת הידים תועיל לכל הסעודות ולכן הסחת הדעת במשך היום מהוה בעיה, אך כאן החידוש שאף שנטל לצורך הסעודה הקרובה אם יסיח דעתו בטלה הנטילה.

רעו. השו״ע (קס, יב) כתב שלוש דעות בזה. לדעה ראשונה יכול ליטול במים בלבד (רא״ש פ״ז סי׳ לא בשם הראב״ד וספר שלחן של ארבע שער ראשון ד״ה ויש הפרש, וכ״ד התוס׳ ברכות נ, ב ד״ה בורא), וזה לפי שמדמים נטילה לטבילה, וטבילה כשירה דווקא במים, ולדעה שניה ניתן ליטול גם ביין אם אין לו אפשרות אחרת (ראב״ד בשו״ת ובתמים דעים שם; תוה״ב ב״ו ש״ו עא ע״א), ועי׳ בהע׳ הבאה, ולדעה שלישית (כ״מ מרש״י ברכות נ, ב ד״ה ונוטלין, וכ״כ בהדיא האו״ז ח״א סי׳ ס) בשעת הדחק ניתן ליטול במי פירות. ועי׳ משנ״ב (שם ס״ק סד) ושעה״צ (ס״ק סט) שלדינא בשעת הדחק יש לפסוק כדעה השלישית (ליטול במי פירות ולא ביין), ולא יברך על נטילה זו, וכשיזדמנו לו מים אחר כך נכון שיטול שוב.

רעז. ראה שנו״ס, שלפי הגרסא בכת״י **ב** : ״לבד היין״ - ניתן ליטול ביין. אכן במקור הדברים (בראב״ד שם), לאחר שכתב ד״ז, התייחס באופן מיוחד ליין וכתב שניתן ליטול בו, והסביר במה נשתנה משאר משקים, עי״ש. ייתכן לומר שהרא״ש (שם) שכתב שלראב״ד ניתן ליטול רק במים, לא ראה דברי הראב״ד במקורם.

רעח. כ״כ הב״י (קפא, ט) בשם הכלבו בשם הראב״ד. השו״ע (שם) פסק שמים אחרונים ניטלים בכל מיני משקים, והמשנ״ב (שם ס״ק כ) כתב בשם הפמ״ג שאפשר להקל בזה דווקא כשאין לו מים.

רעט. משנה ידים (פ״א, א): ״מוסיפין על השניים ואין מוסיפין על הראשונים״, ובגיטין (טו, ב): ״...והאמרי דבי ר׳ ינאי: ידים אין טהורות לחצאין, לא צריכא... דאיכא טופח להטפיח״. ונפסק ברמב״ם (מקואות פי״א, ז) ובשו״ע (קסב, ג). ועי׳ ב״י וד״מ הארוך (שם) שציטטו דברי ראב״ד אלה מהכלבו.

ועי׳ טור (שם) שכתב שיש שפירשו במשנה: ״ראשונים״ - שפיכה ראשונה, שצריך שתהיה כהלכתה, וא״א לעשותה בשתי שפיכות, ו״שניים״ - שפיכה שניה, דהיינו לאחר שנטל בשפיכה הראשונה כפי שצריך, בנטילה השניה יכול ליטול גם לחצאין, ויש מפרשים ״ראשונים״ - מים ראשונים, דהיינו נטילה שלפני הסעודה, ו״שניים״ הכוונה מים אחרונים, וע״ע ב״י מה שכתב בזה. ורבינו נקט כי״מ בטור.

ראשונים צריכין ניגוב לאכילה[רפ], **אחרונים** אין צריכין ניגוב לברכה[רפא].

ראשונים בין בחמין בין בצונן, **אחרונים** אין ניטלין אלא בצונן[רפב].

ראשונים כל שהפרה שוחה ושותה מהן נוטלין[241] לידים, ואם לאו אין נוטלין[רפג 242], **אחרונים** אף על פי שהן עכורין הרבה ואין הפרה שותה מהן[243], [רפד]כגון שהיו סרוחים או מרים[244] או מלוחין[רפד], נוטלין מהם[רפה 245].

ראשונים אין נוטלין[246] בחמי טבריא בזמן שהן בכלים, ואפילו הן צונן, מפני שהן מרים ואין הכלב והפרה שותין[247] מהן, **אחרונים** אם צוננין הן נוטלין מהן[רפו].

והא דאמרינן בגמרא חולין (קו, א) דהיכא[248] דפסקינהו בבת בירתא, אף על גב דלית בהו ארבעים סאה מטבילין בהן את הידים, דוקא שהם[249] מחוברין לבירתא, דאית להו הכשר מקוה, שהרי ראויין להטביל בהן [250]מחטין וצרורות, אבל אם אינן מחוברין, אין מטבילין בהם[250] את הידים, דכיון דשיעור טבילה ליכא, בעינן בנטילה ולא בטבילה, דהא בעינן כלי וכח אדם כדכתבינן[251] לעיל[רפז].

241. נוטלין: **א ד** ניטלים **ב** נטלין 242. נוטלין: **ב** נטלין לידים 243. מהן: **ב** חסר 244. או מרים: **ב** חסר 245. מהם: **א ג ד** מהם הידים 246. נוטלין: **א ד** ניטלין 247. והפרה שותין: **א ג ד** ואין הפרה שוחה ושותה 248. דהיכא: **ב** דהא 249. שהם: **א ג ד** כשהם 250. מחטין וצרורות... מטבילין בהם: **א ג ד** חסר 251. כדכתבינן: **א ג ד** כדכתיבנא

רפ. ראה לעיל סי׳ כו ובהע׳.

רפא. ראה לעיל ריש סי׳ ל שהביא מהרשב״א שמים אמצעיים דינם כאחרונים מלבד הניגוב, שבהם צריך לנגב ובאחרונים לא צריך. וראה ב״י (קפא, ח) שהביא דעת הראב״ד מהכלבו שכתב שא״צ ניגוב במים אחרונים, וכתב שכ״נ דעת הרשב״א (תוה״ב ש״ו ש״ב) וכ״כ בספר שלחן של ארבע (עמ׳ תסו), אולם דעת הרמב״ם (פ״ו, כ) שצריכין ניגוב. בשו״ע (שם) הביא את שתי הדעות ולא הכריע, ובמשנ״ב (שם ס״ק יט) כתב שלכתחילה טוב לנגבם כדי לצאת לכו״ע.

רפב. ראה לעיל סי׳ יד ובהע׳.

רפג. ראה לעיל סי׳ טז ובהע׳.

רפד. כגון... מלוחין: בראב״ד (שם) ליתא.

רפה. הובא בא״ר (קפא ס״ק ג) ובערוה״ש (קפא, ח) בשם הכלבו בשם הראב״ד, אולם עי׳ שלטי הגבורים (ברכות מ, ב אות ב) שכתב בשם ריא״ז שמים אחרונים שווים למים ראשונים בזה, וצריך שיהיו ראויים לשתיית בהמה. ולכאורה כ״ד הרמב״ם (פ״ו, ט), ועי׳ בהע׳ בסמוך.

רפו. ראה לעיל סי׳ טז ובהע׳ בדין חמי טבריה שפסולים לנטילה בכלי, אולם לטבילת הידים כשרים. ולכאורה הרמב״ם (פ״ו, ט) חולק בזה, וסובר שגם מים אחרונים צריך שיהיו ראויים לשתיית בהמה, ולכן חמי טבריה אף אם הם צוננים, פסולים למים אחרונים. וקצת תימה על הראב״ד שלא השיג על הרמב״ם שם, שהרי כתב כאן להקל במים אחרונים דלא כרמב״ם. אולם יעויין בלח״מ (שם) שכתב שלרמב״ם חמי טבריה צוננים כשרים למים אחרונים, ומש״כ משום שאינם ראויים לשתיית בהמה, זה קאי רק על מים ראשונים, וטעם הפסול בחמי טבריה למים אחרונים הוא משום שהם חמים בחום שהיד סולדת בהן. ובכס״מ (שם) כתב שמש״כ הרמב״ם מים אחרונים הכוונה למים שניים. ולפי הסבר הלח״מ והכס״מ ברמב״ם, סרה הקושיא מדוע לא השיג הראב״ד על הרמב״ם בהלכה זו.

רפז. את הצורך בכלי וכח גברא כתב רבינו בתחילת סי׳ זה (לפי כת״י **ב**). ראה לעיל סי׳ טז ובהע׳ שם בעניין בת בירתא, שנח׳ הראשונים במה מדובר, ודעת הראב״ד כרוב הראשונים שמדובר שיש לה חיבור לבירתא, ודלא כרבינו יונה, עי״ש.

ראשונים אם שפשף[רפח] ידיו זו בזו, צריך שיזהר שלא יגע חוץ ממקום[252] שנפלו בו המים, מפני שהן מטמאות זו את זו[רפט], **אחרונים** אין מקפידין בהם[רצ][253].

[רצא]ושאלו הראשונים[רצב], מים ראשונים מטהרין את הידים, שניים מטהרין את המים שעל הידים, ואחר שהמים[254] הראשונים מקבלין טומאה מן הידים, היאך השניים מטהרין את המים שעל הידים, ויחזרו הראשונים שהם טמאים ויטמאו את הידים, והשניים מקבלין עוד טומאה מן הידים, ואין לידים טהרה לעולם, שהרי אמרו (סוטה ד, ב) שמא יצאו המים חוץ לפרק ויחזרו ויטמאו את הידים, אלמא הראשונים מקבלין טומאה מן המים[רצג] שחוץ לפרק וחוזרין ומטמאין אותן.

ואומר אני שעיקר טומאת הידים שאמרו, לא טומאה ממש היא[רצד], אלא טומאת לכלוך מפני מגע צואה או זיעה או שהרגו מאכולת, וגזרו עליהם טומאה מאותו הלכלוך כאלו נגעו[255] בטומאה, ועשו אותם שניות לפסול את התרומה במגען, ושלא לאכול בהם חולין אלא על ידי הדחה. וזהו שאמרו ראשונים מטהרין את הידים, כלומר, מורידין מהן הזיעה והלכלוך שעליהן, שממנו הם טמאות, ובאין[256] השניים ומדיחין אותם המים[257] שהן מטושטשות עם[258] הזיעה והלכלוך, [259]ונשארו הידים נקיות. וזהו השניים מטהרין את המים[259] שעל הידים[רצה].

252. ממקום: **א ג ד** למקום 253. בהם: **ב** עליהם 254. שהמים: **א ד** שמים 255. נגעו: **ב** נוגע
256. ובאין: **א ג ד** ובאו 257. המים: **א ג ד** מן המים 258. עם: **א ג ד** מן 259. ונשארו... המים: **ב** חסר

רפח. מלשונו משמע שאין חובה לשפשף הידים בנטילה, ולכאורה יש בזה סתירה למש"כ בהדיא לקמן שצריך לשפשף. וכבר העיר הא"ר (קסב ס"ק טו) על הב"י ועוד פוסקים שהסתפקו בדברי הכלבו בשם הראב"ד אם צריך שפשוף, וכתב שהכלבו הביא במפורש בשם הראב"ד שצריך לשפשף. וכ"כ הברכ"י (שם ס"ק ב) בדעת הכלבו בשם הראב"ד, והוסיף שכ"ה בתמים דעים (סי' סו) ובארחות חיים בשם הראב"ד. ונדצ"ל שמש"כ: "אם" זה לאו דווקא, ורק רצה ללמדנו את המשך ההלכה שצריך להיזהר שלא לשפשף במקום שלא הגיעו המים.

מקור ד"ז בתוספתא (ידים פ"א, ב), ונפסק ברמב"ם (מקואות פי"א, ב). אולם ר"ש (ידים פ"ב, ב) פירש בתוספתא: "שפשוף - היינו ניגוב", ויוצא שלדעתו אין צורך בשפשוף. השו"ע לא התייחס לד"ז במפורש, אלא רק כתב (שם, ז) שאם שפשף יזהר שלא יגע וכו', והרמ"א (שם, ב) פסק בהדיא שצריך לשפשף. ועי' משנ"ב (שם ס"ק כד) שכתב שהשפשוף הוא לא לעיכובא אלא רק לכתחילה, וכתב שנראה שטעם השפשוף הוא כדי להעביר את הלכלוך, והפמ"ג (מש"ז ס"ק ז) כתב שהטעם הוא כדי שיבואו המים בכל חלקי אצבעותיו.

רפט. ד"ז הובא בב"י (קסב, ז) בשם הכלבו בשם הראב"ד, ונפסק בשו"ע (שם).

רצ. פשוט שהקפדה זו לא שייכת במים אחרונים, כיון שעניינם נקיון הידים לברכה או חשש מלח סדומית, ואין להם שייכות כלל לטומאה וטהרה.

רצא. ושאלו... ובברור: הובא בב"י (קסב, ו) בשם הכלבו בשם הראב"ד.

רצב. בראב"ד (שם) נוסף כאן: **הא דתניא.**

רצג. המים - וכ"ה בב"י (קסב, ו), אולם בראב"ד ובכלבו הגרסא: **הידים.**

רצד. לא טומאה ממש היא - וכ"ה בב"י (שם), ובראב"ד (בשו"ת ובתמים דעים שם) הגר': **לא טומאת ודאי.**

רצה. עי' בדק הבית (ב"ו ש"ב ע ע"א) במה שכתב ליישב דעת הראב"ד. וע"ע תוס' יו"ט (ידים פ"ב, ב) שתירץ שכיון שנטילה מדבריהם - "הם אמרו והם אמרו", הם אמרו שראשונים טמאים, והם אמרו ששניים טהורים. ובמשנה אחרונה (שם) תירץ שכיון שהמים חולין הם, לא נטמאו אלא לטמא טומאה הנוגעת בהן, ולא לטמא מים שניים.

ומפני זה צריך שיפסיק במים הראשונים, שאם יתן כל הרביעית[רצו] עליהן בפעם[260] אחת, אף על פי[רצז] שהן מורידין[רחצ] הלכלוך מעליהן, מכל מקום הנשארים על היד משיירי הטשטוש הם, ולכך צריך שיפסיק במים השניים שמדיחים[261] הטשטוש[רצט], ומה שישאר על גב היד מן הנקיים הוא. הלכך חששו שמא יצאו מים שניים חוץ לפרק והן מטושטשות מאותו מקום שהם[262] ראשונים, ויחזרו ויטמאו את הידים טומאת לכלוך, ולפיכך צריך להגביה ידיו בשניים[ש]. כך נראה לי באמת ובברור[רצא].

[שא][263] וה״ר מנחם בר׳ שלמה ז״ל (מאירי ברכות קונדרס בית יד שער יג ד״ה יש מי) כתב על זה, ומיהו איכא מאן דאמר דמי שנוטל ידיו עד סוף פסת היד, אינו צריך להגביה ידיו, שאפילו יצאו ראשונים על הזרוע ויש לחוש שיחזרו על היד, מכל מקום לאו מקום טומאה הוא, שלא גזרו בהן טומאה אלא עד סוף פסת היד[שב], עכ״ל.

כתב הראב״ד ז״ל[שא] ורביעית שאמרו, מפני שעשו אותן כטמאות, והרביעית הלכה למשה מסיני שהוא מקוה טהרה להטביל בו מחטין וצנורות[264], אלא שבטלוהו כדאיתא בנזיר (לח, א), וכיון שעשו אותן כטמאות, תקנו להן רביעית שהוא כמקוה קטן[שג]. אי נמי שערו חכמים שאין הידים מודחות יפה מן הלכלוך אלא ברביעית.

260. בפעם: **ב** בבת **ג** בברכה 261. שמדיחים: **א** שמדיחי **ב ג** מדיחין 262. שהם: **ב** שהיו 263. וה״ר מנחם... הראב״ד ז״ל: **ג ד** חסר 264. וצנורות: **ד** וצינוריות

רצו. הב״י (שם) כתב שמדברי הראב״ד שהביא הכלבו נראה שאף אם שפך רביעית בב״א לא מהני, וצריך ליטול פעם נוספת. ומסתבר לומר שדייק כן ממשפט זה של הראב״ד. וכ״ד הרשב״א (תוה״ב הקצר ב״ו ש״ב ע ע״א) דלא מהני נטילה אחת ברביעית. אולם דעת הרבה פוסקים דמהני, ולמדו כן מהמשנה ידים (פ״ב, א), וכ״פ הרמב״ם (פ״ו, י), התוס׳ (חולין קז, א ד״ה דלא), הרא״ש (חולין פ״ח סי׳ יח), המרדכי (סי׳ רב) והשו״ע (קסב, ב). וכתב הב״י (שם, ו) שנראה טעמם משום שעשו רביעית בב״א כמו טבילה, שלא צריך שטיפה ב׳ פעמים. וע״ע במשנ״ב (שם ס״ק כא) שכתב שיש לחוש לכתחילה לדעת הראב״ד, ובכל גווני יש ליטול ב׳ פעמים.

רצז. אף על פי - בכלבו ובראב״ד: **הנה**, ובב״י הגיה במקום הנה: אע״פ.

רחצ. מורידין - בראב״ד: מעוררין.

רצט. במים השניים שמדיחים הטשטוש - בב״י: ״בהם כי המים השניים מדיחים את הטשטוש״, ובראב״ד: ״בהם כי השניים ראשון ראשון מדיחין את הטשטוש״.

ש. ראה לעיל סי׳ יד ובהע׳ שם בעניין החיוב להגביה הידים לאחר נטילת המים השניים.

שא. תוספת זו מכת״י **א** ו**ב** אינה בכלבו, והיא מפסיקה באמצע דברי הראב״ד, ולאחר סיום דברי המאירי, ממשיך רבינו לצטט דברי הראב״ד. ועי׳ רשב״א (שו״ת ח״ז סי׳ תקלה) שג״כ הביא דברי המאירי בתוך דברי הראב״ד, וציטט שם את המשך דברי הראב״ד המובאים בסמוך.

שב. וכ״פ הרא״ש (חולין שם), הרשב״א (שו״ת ח״ג סי׳ רס; ח״ז סי׳ תקלה) ושבולי הלקט (סי׳ קלו), וכתב הב״י (קסב, א) שכ״ד הסמ״ג, הרמב״ם ור״ש. אולם הערוך (ער׳ מי) חולק וסובר שמים שעל הזרוע חוזרים ומטמאים את היד. וע״ע ט״ז (שם ס״ק ב) שביאר בדעת תלמידי ר׳ יונה כשיטת הערוך. אולם, עי׳ חזו״א (או״ח סי׳ כד אות טו) שכתב שאף דברי הערוך מתפרשים כדעת רוה״פ. השו״ע (שם) פסק שאם נוטל עד הזרוע א״צ להגביה, והרמ״א כתב שיש חולקים, והמשנ״ב (שם ס״ק יא) הביא דברי הא״ר שכתב שהעיקר כדעת היש חולקים שהביא הרמ״א, ומ״מ בשעת דחק, כשא״א לו להגביה, יש לסמוך על דעת השו״ע. וע״ע במשנ״ב (שם ס״ק א) שהסביר את מח׳ הפוסקים בזה.

שג. טעם זה הובא בנחלת צבי (קס ס״ק כ) ובא״ר (שם ס״ק כח).

ואם תאמר אם בשביל כך[ד"ש], רביעית נוטלים לאחד אף[265] לשנים, היאך שנים נוטלים ברביעית, והלא רביעית צריך לאחד, שהרי אמרו (ידים פ"א, א) מוסיפין על השניים ואין מוסיפין על הראשונים, כלומר, צריך להוסיף על השניים עד[266] כדי שיהא רביעית לכל[267] אחד ואחד בין הראשונים והשניים, אבל בראשונים אין צריך להוסיף כדי שיהא רביעית לכל[267] אחד בתחלה, אבל ודאי די להם לראשונים[שה] ברביעית לעורר[268] הלכלוך מידיהם במקצת, והכשר הרביעית עולה לשניהם הואיל ושניהם רוחצים בבת אחת, ואחר כך יבא הרביעית השני על השאר, וידיח המים המטושטשות מידיהם. מכל מקום צריך שיהיה בהן רביעית בבת אחת מן הטעם[269] הראשון כדי שיהא[270] (במקוה) [כמקוה][271] טהרה, ושני הטעמים צריכין זה לזה.

ורביעית שאמרו לנטילת ידים, דוקא במקום שאין שם מים מרובים, דהיינו משא ולא משא[שו], אבל במקום שיש שם מים מרובים, הא אמר רב חסדא (שבת סב, ב) אנא משאי מלא חפני[272] מיא ויהבו לי מלא חפני טיבותא, הילכך בעינן[273] טפי[שז]. ועוד כי אי אפשר לנטילת ידים בלא שפשוף[שח] מפני הזיעה ומפני הצואה[274] שעל גבי ידיו[275], וכשהוא משפשף אינו יכול[276] ליזהר שלא יגע חוץ למקום המים, והרי הוא צריך ליטול לכתחילה[שט], הילכך בעינן[277] טפי מרביעית, שהרי מהשפשוף[278] ואילך בעינן רביעית[שי].

[שיא]וכל הדברים הנוהגים באחרונים נוהגים באמצעיים שבין גבינה לתבשיל של בשר, בין להקל בין להחמיר, חוץ משפשוף בגופו או בכותל או בהיסח הדעת, שפוסלין באמצעיים ואינן פוסלין באחרונים[שיב], מפני שעדיין רוצה[279] לאכול וידיו צריכות שימור, וחוץ מניגוב הידים

265. אף: **א ב** גם 266. על השניים עד: **א ג ד** חסר 267. א׳ וא׳... רביעית לכל: **ב** חסר 268. לעורר: **א ד** לעבור **ג** לעובר 269. מן הטעם: **א ג ד** מהטעם 270. שיהא: **א ב ד** שיהיה 271. (במקוה) [כמקוה]: **א ב ג ד** במקוה 272. חפני: **ב** חפנאי וכן בסמוך 273. בעינן: **א ג ד** בעי 274. ומפני הצואה: **א ג ד** חסר 275. ידיו: **ב** הידים 276. אינו יכול: **א ג ד** אי אפשר 277. בעינן: **א ג ד** בעי 278. מהשפשוף: **ב** מן השפשוף 279. רוצה: **א ג ד** צריך

דש. בראב"ד ובכלבו נוסף כאן: **למה אמרו.**

שה. לראשונים - בראב"ד ובכלבו: **לשנים.**

שו. ראה לעיל סי׳ ח שכתב רבינו פירוש אחר בזה, ובהע׳ שם.

שז. טוש"ע (קנח, י).

שח. ראה לעיל בסי׳ זה (בד"ה ראשונים אם שפשף) ובהע׳ שם בעניין חובת השפשוף.

שט. לכתחילה - וכ"ה בכלבו, אולם בשו"ת הראב"ד: **כתחילה**, ובתמים דעים: **בתחילה.**

שי. עי׳ ביה"ל (קסב ד"ה קצת מהרביעית) שדן אם המים המסירים את הלכלוך הם חלק מהרביעית, והוכיח מהראב"ד שהובא בכלבו שהם אינם חלק מהרביעית.

שיא. מכאן עד סוף דברי הראב"ד הובא בב"י (קעג, ג) בשם הראב"ד בשם רבינו ובשו"ת הרשב"א (ח"ז סי׳ תקלה), ונפסק בשו"ע ובהגהת הרמ"א (שם).

שיב. עי׳ יש"ש (חולין פ"ח סי׳ י ד"ה ומסקין) שהביא דברי הראב"ד בשם רבינו, וכתב שלא ידע טעם לדבריו בעניין שפשוף בגופו או בכותל שכתב שמועיל באחרונים, וז"ל: "אם אינו מועיל שפשוף להעביר המאכל, כ"ש לנקות מן הזוהמא, ואמת כן הוא, שלא יועיל שפשוף בשתיהן, אפי׳ שפשוף בבגד, כי אם במים או במשקה וכדברי הרשב"א (בתוה"ב הקצר ב"ו ש"ה עג ע"א) שווים לכל דינים, חוץ שבאמצעיים נוטלים בין בכלי בין בקרקע וצריכין ניגוב". ודברי הרשב"א צ"ע, שהרי בשו"ת (שם) הביא דברי הראב"ד במלואם ולא חלק עליהם, ומשמע שמסכים לדבריו.

שאף האמצעיים צריכין ניגוב כראשונים, וחוץ משאר משקין שאינם כשרים לאמצעיים[שיג], מפני שהם שמנים וצחים[280] ואינם מנקים את השומן ואת המאכל. ושוין לאלו ואלו[שיד] לענין ברכה, שהרי חובה הן, ולא יהיו אלא מצוה הרי טעונין ברכה, שאינו רשאי לאכול עד שיטול[281] כדין מים ראשונים, ומברך על רחיצת ידים כדין מים אחרונים[שטו], עכ"ל הראב"ד ז"ל[282].

כתב ה"ר אשר ז"ל[283] (ס' המנהגות ב, א)[שטז], בשחר נהגו לרחוץ את הפה מפני הרירין שבתוכו[284], והוא צריך להזכיר את השם בקדושה ובטהרה[שיז].

נשלמו הלכות נטילת ידים[285]

אחר[286] שנטל ידיו בשחר, יתעטף בטליתו ויברך[287] ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וצוונו להתעטף בציצית[שיח]. ואם הוא טלית קטן, מברך עליו[288] על מצות ציצית[שיט].

280. וצחים: **א ד** חסר 281. שיטול: **א ג ד** שיטבול 282. הראב"ד ז"ל: **א ג ד** חסר 283. ז"ל: **ג ד** חסר
284. שבתוכו: **ב** שבו 285. נשלמו... ידים: **א ג ד** חסר 286. אחר: **א ב** ואחר 287. ויברך: **ב** ויברך בנוסח זה 288. מברך עליו: **א ג ד** י"א שמברך

שיג. הרמ"א פסק להחמיר כראב"ד, והמהרש"ל ביש"ש (שם והובא במג"א קעג ס"ק ד) חלק גם בזה ודחה דברי הראב"ד, וכתב שהעיקר כרשב"א. ועי' ש"ך (יו"ד פט ס"ק י) שהביא דברי הראב"ד והמהרש"ל, וכתב שלא כדאי מכח הסברא שהביא המהרש"ל לדחות דברי הראב"ד, ובפרט בדבר שאין בו טורח.

שיד. לאלו - בראב"ד ובכלבו: ולאלו.

שטו. ראה לעיל סי' ל שכתב בשם הרשב"א שא"צ לברך על מים אמצעיים, והביא י"א שצריך לברך, והיא דעת הראב"ד.

שטז. ובדומה לכך כתב בדף יא, א.

שיז. וכ"כ הכלבו (סי' א) בשמו, וכ"פ האבודרהם (עמ' טל). הב"י (ד, יז) הביא ד"ז בשם האבודרהם והכלבו, ופסקו בשו"ע (שם). ועי' ביאור הגר"א (שם) שהביא מקור לדברי השו"ע מהירושלמי (פ"ג ה"ה) שר' יוחנן היה רוקק כדי שפיו יהיה נקי, והובא בראש"ש (פ"ג סי' לט).

שיח. תוספתא (פ"ו, טו) וטוש"ע (ח, ה).

שיט. ר' שנו"ס. לקמן (הל' ציצית סי' כג) כ"כ רבינו בשם ר"י חסיד, וכ"כ בכלבו (סי' כב ד"ה המתעטף) בשם ר' יצחק, הביאו הב"י (ח, ו). וכ"פ הנימוק"י (יב, א דבור הראשון), ובלקט יושר (ח"א עמוד ח) כתב שכך נהג רבו תרוה"ד. ובאגור (הל' ציצית סי' כח) כתב בשם מהרי"ל שמברכים: "להתעטף בציצית" אף בטלית קטן, וכ"כ מהר"י אבוהב (סי' ח ד"ה וסדר עטיפתו) בדעת הטור. ודעת מהר"ם (הובא בשו"ת מהר"ח או"ז סי' ד) שמברכים: "להתלבש בציצית". בשו"ע (ח, ו) פסק לברך: "להתעטף בציצית", והרמ"א (שם) כתב שנוהגים לברך: "על מצוות ציצית".

הלכות ציצית[א]

(א) כתב הרמב"ם ז"ל (ציצית פ"ג, ה-ו), טלית של צמר[1] צריכה ציצית של צמר ולא[2] של פשתים, שבזמן שאין תכלת, כלאים אסורים בו[ב]. (שם, ב) ושאר הבגדים[3], חוץ מצמר ופשתים, אינם חייבים אלא מדרבנן[ג]. טלית של פשתים פטור אפילו במינו[ד]. (שם, ה) וצמר ופשתים, בין במינן בין שלא במינן פוטרין[4], ושאר מינים במינם פוטרין, שלא במינם אין פוטרין[ה].

1. צמר: **ב** צמר ושל פשתים 2. של צמר ולא: **ב ג** חסר 3. הבגדים: **ג ד** הדברים 4. פוטרי: **ג** פטורין וכן בסמוך

א. כלבו (סי' כב).

ב. אף שכתב רבינו: "כתב הרמב"ם" וכו', אין זה ציטוט מהרמב"ם, אלא לשון רבינו בהבנת דבריו. במנחות (לט, ב) דעת רב יהודה: "חוטי צמר פוטרין בשל פשתן, ושל פשתן פוטרין בשל צמר". מאידך (שם מ, א) דעת ר"ל שאין ליתן לבן של צמר בטלית פשתן כיון שאפשר במינו, ואין הכרח לקיים המצוה בשעטנז. ולכאורה הדברים סותרים. וביאר ר"ת (תוס' ד"ה כיון; כתובות מ, א ד"ה כגון) שכיש תכלת, שהיא כלאים, גם הלבן מצמר פוטר, וכשאין תכלת, יש לעשות החוטים ממין הבגד, כי אפשר בלא כלאים.

בדעת הרמב"ם הסתפק הכ"מ (ציצית פ"ג, ה-ו) האם מותר לדעתו לשים חוטי לבן מצמר כשיש שם תכלת, או שאסור משום שאפשר במינו. מסקנתו שסובר כר"ת שבמקום שיש תכלת יכול לעשות גם חוטי הלבן מצמר. אולם דעת האחרונים (האמרי בינה או"ח סי' ב ד"ה שוב; ארצות החיים ארץ יהודה ריש סי' יח) שלדעת הרמב"ם אין לשים חוטי צמר אף שיש תכלת. מדברי רבינו שכתב שכשאין תכלת כלאים אסורים בו, משמע שכשיש תכלת מותרים בו, וכמסקנת הכ"מ.

ג. כדעת רב נחמן וכתנא דבי ר' ישמעאל (מנחות לט, ב) שרק בגדי צמר ופשתים חייבים מדאו', וכ"פ הרי"ף (יד, א), אבל התוספות (שם ד"ה ור' נחמן) ורא"ש (סי' יח) כתבו שרש"י (בתשובה) ורבינו תם פסקו כרבא שהוא בתראה, שגם טלית של שאר מינים חייבת בציצית מדאו', ואע"פ שתנא דבי ר' ישמעאל כרב נחמן, הא איכא אידך תנא דבי ר' ישמעאל כרבא. ושם ברא"ש תמה על הרי"ף למה פסק כרב נחמן שהרי רבים חולקים עליו (רב יהודה, רחבה ורבא). וכן כתבו סמ"ג (עשין כו קח ע"ד) ומרדכי (סי' תתקמא) בשם ר"י. להלכה, פסק השו"ע (ט, א) כרי"ף ורמב"ם, והרמ"א (שם) פסק כשאר ראשונים. וכתב המשנ"ב (שם ס"ק ה) עפ"י האחרונים שירא שמים יחמיר לחוש לדעת השו"ע, ויעשה טלית של צמר.

ד. מה שכתב כאן רבינו הוא כר"ת ולא כרמב"ם, דאיתא במנחות (מ, א): "ת"ר סדין (של פשתן) ב"ש פוטרין וב"ה מחייבין... אמר רבי: אם כן למה אסרוה", ומסיק רבא (שם, ב): "שמא יקרע סדינו בתוך שלשה ויתפרנו, והתורה אמרה: 'תעשה' ולא מן העשוי... ורבי זירא אמר: גזירה נמי משום כסות לילה". רש"י (מ, א ד"ה ב"ש, ובספר הפרדס סי' לו) כתב שמחלוקתם אם מותר כלאים בציצית והלכה כב"ה שמותר, ואעפ"כ גזרו חכמים שאין להטיל תכלת של צמר בבגד פשתן, אבל של לבן בפשתן חייב להטיל. וכתב הר"ן (שבת יב, א ד"ה נמצא) שכן דעת הרי"ף (יג, ב) והרמב"ם (פ"ג, ז) שבגד פשתן חייב להטיל בו לבן של פשתן, וכ"פ הטור (סו"ס ט). אולם ר"ת (בתוס' מ, א ד"ה סדין) כתב שגם לב"ש מדאו' מותר כלאים בציצית, וגזרו חכמים שאין ליתן תכלת של צמר, וגם על לבן של פשתים גזרו שאם תחייבו בלבן יבוא להטיל בו תכלת. וכדבריו פסקו הסמ"ג (עשין כו קט ע"א) וסמ"ק (סי' לא), וכן דעת הרז"ה (שבת יא, א ד"ה אמר), וכ"כ העיטור בשם רב האי שמעולם לא הטילו חוטי לבן בבגד פשתן. והרא"ש כתב בתשובה (כלל ב סי' ח) שכן המנהג באשכנז, שלא לעשות טלית של פשתן. והב"י הכריע (סו"ס ט) שאע"פ שאין הלכה כר"ת, ירא שמים לא יעשה טלית של פשתן, אבל היכא דלא אפשר ליה, מוטב שיעשה טלית של פשתן ויברך עליו משיתבטל ממצות ציצית.

ה. כן דעת רבא במנחות (לט, ב) שצמר ופשתים פוטרים בשאר מינים, וכן פסקו הרי"ף (יד, א), הרא"ש (סי' יז) והטוש"ע (ט, ב-ג). אמנם הגאונים (הובאו בעיטור הל' ציצית עב, א) פסקו שציצית יש לעשות רק מצמר ודלא

והר״ף ז״ל[5] כתב, ונכון להזהר[6] שלא לעשות שום ציצית של פשתן, אפילו בטלית של משי[7].

והר״ם נ״ע (תשב״ץ קטן סי׳ רסו) אוסר להתעטף בטלית של בוקר״אן, לפי שצריך לעשות הכנף מין כנף, ובזה אין יכול לעשות[8]:

(ב) [9]בתשובת[7] שאלה לרבינו האיי גאון[8] ז״ל, מאן דרמי חוטי דכיתנא ומברך עליהם, עובר משום לא תשא וחייב מלקות, משום[9] דתכלת עמרא הוא, וממידי אחרינא לא, ולעולם לא אמרי רבנן למירמי חוטי דכיתנא אפילו בטלית דכיתנא, וחוטי דכיתנא לא נקראו[10] ציצית מעולם, עכ״ל. וכן נמי מצאתי בתשובות הגאון[11] בשם כמה גאונים, שלא הורה אחד מהם לישראל מעולם[12] למרמי חוטי דכיתנא. והריא״ף ז״ל מתירם[13] בתשובת שאלה (סי׳ רצו), [14]ועל פיו נוהגין כמה בני אדם. והרמב״ן ז״ל (שבת יא, ב במלחמות ברי״ף) מקיים דברי הריא״ף ז״ל בראיות ברורות[10].

צורת הטלית ידועה היא לכל שהיא בגד פשוט כעין סדין, זו היא ראויה לברך עליה להתעטף, אבל הנעשית כעין גלימא, לא שייך בה לשון עטוף כלל אלא לשון לבישה, וכן אמר הפסוק (דברים

5. ז״ל: **א ג ד** חסר 6. להזהר: **ב ד** ליזהר 7. בתשובת: **א ג ד** תשובה 8. גאון: **ב** חסר 9. משום: **א ג ד** חסר 10. נקראו: **ב** נקרא 11. בתשובות הגאון: **א** בתשו׳ הגאון **ב** בתשובות הגאונים 12. לישראל מעולם: **א ג ד** לעולם לישראל 13. מתירם: **ב** מתיר 14. ועל פיו... מי השיבה: **א ג ד** חסר

כרבא, ועיין להלן הערה י. ומהר״ם (הובא בהגה״מ פ״ג אות ו ובתשב״ץ קטן סי׳ רסז) סובר שצמר ופשתים דווקא כשהם יחד פוטרים בשאר מינים, ולפי״ז בימינו שאין היתר כלאים, בשאר מינים יש להטיל ציצית רק ממין הבגד. ועי׳ בתרוה״ד (סי׳ מד) שדחה דבריו, וכתב שהמנהג כרמב״ם.

ו. גם בכלבו כתב כן בשם ר׳ פרץ, אולם לפנינו הוא בסמ״ק (סי׳ לא) עצמו ולא בהגהות ר״פ עליו, וגם הטור (סי׳ ט) הביא כן בשם הסמ״ק.

ז. כ״ה גרסת הסמ״ק לפנינו, וכן הוא בכלבו. ולפי גירסא זו ביאר הב״י (ט, ב) שבכל בגדים אין לעשות ציצית של פשתן, שסובר הסמ״ק כר״ת שטלית פשתן אין מטילין בה אפילו ציצית של פשתן, ועל זה אמר שאע״פ שציצית פשתן פוטרת בשאר מינים, נכון להיזהר שלא לעשותה בשאר מינים, שחוששים שמא יבוא להטיל ציצית בטלית של פשתן. אמנם גירסת הטור (סי׳ ט) בסמ״ק - שלא לעשות ציצית של פשתן בשל משי, ומשמע דווקא בשל משי, וכן ביאר המהר״י אבוהב (הובא בב״י שם) שמשי נראה מין צמר, ויש לחוש שיבוא להטיל של פשתן בשל צמר, אבל בשאר מינים יכול ליתן ציצית של פשתן. להלכה, השו״ע (ט, ב) לא חשש לסמ״ק, והרמ״א פסק להחמיר שלא לעשות ציצית של פשתן כלל, וכתב שכך נוהגים. ופסק המשנ״ב (שם סק״ח) שאע״פ שלפי פירוש הב״י בסמ״ק גם בשאר מינים אסור, וכ״פ הב״ח (ס״ד) וט״ז (סק״ד), בשעת הדחק יש להקל כהסבר מהר״י אבוהב שבשאר מינים מותר, ודווקא במשי החמירו.

ח. דברי הר״ם לא הובאו בכלבו, ובהגהת ר״פ (סי׳ לא) כתב שיכול לעשות בו ציציות של צמר, שפוטרות גם שלא במינם.

ט. סי׳ זה ליתא בכלבו.

י. דעת הגאונים הובאה בתשובות הגאונים החדשות (סי׳ קמ), הביאום העיטור (הל׳ ציצית עב, א) והנימוק״י (יג, ב ד״ה סדין). וסברתם דליתא לדרשה דרבא (לט, ב) שגם שאר מינים חייבים בציצית, וצמר ופשתים פוטרים גם שלא במינם, דר״נ בר יצחק (שבת כז, א) פליג עליה, וכן מסקנת הסוגיא שם, וציצית שאמרה תורה היא רק מצמר, וכמו שהתכלת היא צמר כך גם הלבן, רק שזה צבוע וזה לא. ולכן בגד פשתן אין ליתן בו ציצית מדרבנן משום כסות לילה. והרי״ף (יד, א) הביא דעה זו בשם מקצת רבואתה וחלק עליהם, וכמבואר לעיל הערה ה. ורבינו ציין לדבריו בתשובה.

כב, יב) אשר תכסה בה, ולא אמר אשר תלבש. כללו של דבר, העושה טלית כזה ומברך להתעטף, עובר על לא תשא. כך מצאתי בתשובה, לא ידעתי מי השיבה[יא][14]:

(ג) [15]וכל הבגדים פטורים מהציצית אם לא יתכסה בהם, כגון אם יהיו מקופלים ומונחים בקופסא פטורים, לפי שאינה חובת הכלי אלא היא חובת האדם הלובש הכלי[יב][15].

ובעלת ארבע חייבת ולא בעלת שלוש[יג]. ובעלת חמש חייבת לפי דעת הריא"ף (יא, א) והרמב"ם ז"ל (פ"ג, ג), שנאמר (דברים שם) אשר תכסה בה, ויש בכלל חמש ארבע. אבל לבעלת חמש או יותר לא יעשה[16] ציצית אלא לארבע כנפות המרוחקות זו מזו[יד]:

(ד) [טו]והיכא דלביש תרי[17] מלבושים או שלש בעלי[18] ארבע כנפות או יותר, בזה יש[19] מחלוקת בין הפוסקים. יש אומרים שצריך להטיל ציצית בכולן[20], ויש אומרים שאין[21] צריך אלא בעליון[22], ואין אחד מהם מביא ראיה לדבריו אלא משיקול הדעת[טז]. וזה[23] דבר פשוט שאם אין לו כסות בעל ארבע כנפים[24] אלא החלוק, אף על פי שהוא תחתון חייב להטיל בו ציצית.

15. וכל... הכלי: **ב** חסר ור' לקמן בסי' לט שהובא בהרחבה דין זה מכת"ר **א** ו **ב** 16. יעשה: **א ג ד** עשה 17. תרי: **ב** שני 18. בעלי: **ב** שיש להם 19. או יותר בזה יש: **ב** ראיתי 20. בכולן: **ב** בכולן ולפי דבריהם צריך להטיל ציצית בקוטרו ??? שהם בעלי שש 21. וי"א שאין: **ב** ויש מי שאומ' שאינו 22. בעליון: **ב** בעליון בלבד 23. וזה: **ב** אמנם זה 24. כנפים: **א ג ד** חסר

יא. כ"כ הרמ"ה בתשובה בכ"י (הובאה בירחון המאור אייר תרצ"ה). ובדומה לכך כתב בשו"ת מהר"ח או"ז (סי' ד) בשם אביו בשם הראבי"ה, שדווקא בגד שמתעטפים בו חייב בציצית ולא בגד שלובשים אותו, וכתב שזה שלא כדעת המהר"ם שחייב גם בכה"ג. ועי' תרוה"ד (סי' מה) שהביא המחלוקת, ומסקנתו לחייב גם בבגד שלא מתעטפים בו, שהרי בתורה לא כתוב ולא רמוז עניין העיטוף. וע"ע בב"י (ח, ג, ו; י, יב) שהביא דעת האו"ז, ודחאה. וכ"ד רוה"פ, מהם: הנימוק"י (הל' ציצית יא, ב) והמהרי"ק (סי' קמט), וכ"פ בשו"ע (ח, ג, ו).

יב. במנחות (מא, א): "אמר שמואל: כלי קופסה חייבים בציצית", ובגמ' שם (מב, א) נחלקו אם מברכים על עשיית ציצית, ושורש מחלוקתם (הובא בגמ' שם, ב) הוא אם ציצית חובת טלית או חובת גברא. ופסק הרי"ף (יב, א) כרב, שלא מברכים על עשייתה משום שציצית חובת גברא, ועטיפתה היא גמר מצוותה, וליתא לדשמואל, וכלי קופסה פטורים מן הציצית. וכן פסקו בה"ג (עמ' ערה), הרמב"ם (פ"ג, ח, י), הרא"ש (סי' ט) והטוש"ע (יט, א). אולם העיטור (הל' ציצית עו, א) בשם הגאונים והראב"ן (סי' מ) פסקו שציצית חובת טלית היא, וכלי קופסה חייבים בציצית, וכדעת שמואל.

יג. מנחות (מג, ב), רמב"ם (פ"ג, ג) וטוש"ע (י, א).

יד. בגמ' (שם) מבואר שאף על פי שנחלקו חכמים ור' שמעון בדין סומא, בין לרבנן בין לר' שמעון בעלת חמש כנפות חייבת בציצית. וכ"פ תוס' (מג, ב ד"ה רבי שמעון), רא"ש (סי' ג), סמ"ג (עשין כו קח ע"ד) וטוש"ע (י, א). והיראים (סי' תא) פסק שבעלת חמש פטורה, דקיי"ל כברייתא בזבחים (יח, ב) שלר' שמעון שדורש "תכסה בה" לרבות סומא, אינו דורש "אשר" לרבות חמש כנפות, והביא ראיה מהספרי (שלח, קטו). וכ"כ הרוקח (סי' שסא) בשמו וההגה"מ (פ"ג אות ב) בשם ר' שמחה, וכ"מ דעת ר"ת (בתוס' מג, ב ד"ה ורבי שמעון). ובב"ח (י, א) פסק שירא שמים לא ילבש אלא ארבע כנפות, שהרי יש פוטרים בחמש, וכ"פ המשנ"ב (שם ס"ק ג) שלכתחילה אין לעשות חמש כנפות. ועי' בט"ז (שם ס"ק ב) ובפמ"ג (משב"ז ס"ק ב) בטעם הדין שצריך להיות דווקא במרוחקות, ובמח' הפוסקים אם עשה שלא במרוחקות. וע"ע במשנ"ב (שם ס"ק ה) מה שפסק בזה בדיעבד בשעת הדחק.

טו. סי' זה ליתא בכלבו.

טז. הטור (ח, יב) כתב שצריך להטיל בכולם, וכ"פ השו"ע (שם). ובב"י (שם) כתב שמה שכתב הטור פשוט הוא, והביא את דעת הי"א כאן שחייב רק בעליון ותמה

[25] ואיני רואה מי שפטור מן הציצית כי כולן לובשין חלוק או סדין שהם בעלי ד׳ כנפים כך כת׳ ה״ב התמיד ז״ל[25]:

(ה) כתב בה״ג ז״ל[יז], שדרו ממתיבתא דסורא, מצנפת אינה ראויה לציצית, שאין ראוי לציצית[26] אלא כסות החופה רוב[27] גופו של אדם. ובספרי (כי תצא, רלד) ממעט כסות ראש מכסותך[יח] דהאי לאו כסות הוא, אף על פי שיש בו שיעור כסות קטן, פטור מציצית[יט][28]:

(ו) [כ] כתב הרמב״ם ז״ל (פ״א, י-יא), וכיצד עושין אותה, בין תכלת בין לבן טווין אותה לשמה[כא], ואם רצה לעשותן שזורין עושה[29]. והגיה עליו הראב״ד ז״ל[30] (שם) שצריך לעשותן[31] שזורין[כב], ויליף ממשכן[כג]. והר״ם ז״ל[32] השיב לחכמי לוניל (שו״ת הרמב״ם סי׳ רפו) שאם כן דיליף ממשכן, יהיו שזורין ששה כמשכן. כך נראה לי, ואין לי סמך אחר בדבר זה[כד][33]. והוא ז״ל כתב בהלכותיו (שם, י), ושוזרין אותה משום נוי[כה], ואם[34] שזר חוט[35] כפול אפילו משמונה, אינו נחשב אלא לחוט אחד[36]:

(ז) [37] גרסינן בפרק קמא דסוכה[כו] (ט, א), עשאה מן הקוצים, פירוש, חוטים שניתקים מן הבגד

25. ואיני... ז״ל: **א ג ד** חסר 26. שאין ראוי לציצית: **ב** חסר 27. החופה רוב: **ב** שחופף בו רוב כל
28. מציצית: **ב** מן הציצית 29. עושה: **ג ד** יעשה 30. ז״ל: **ג ד** חסר 31. לעשותן: **ג ד** להיותן 32. ז״ל:
א ג ד חסר 33. זה: **ב** ע״כ 34. ואם: **ב** חסר 35. חוט: **א ב** חוט אחד 36. לחוט אחד: **א ג ד** לאחד
37. גרסינן... כשרה: **ב** חסר הובא לקמן בסי׳ לו

עליה, וכתב שסברא דחויה היא ואין מי שחושש לה. ועי׳ מור וקציעה (סי׳ ח) שכתב ליישב דעה זו.

יז. בבה״ג לפנינו ליתא, אך הובא בכפתור ופרח (פרק ס).

יח. הלימוד בספרי לפנינו שונה: ״בה׳ - פרט למעפורת שאין מתכסה בה ראשו ורובו״, וכ״כ העיטור (הל׳ ציצית עג, ב). וכגירסת רבינו בספרי כתבו הכפתור ופרח (שם) והמהר״י אבוהב (הובא בב״י י, ט). וכתב הב״י (שם) שנ״מ בכסות ראש שיש בה כדי ראשו ורובו, שלעיטור חייבת בציצית, ולרבינו פטורה, וכ״פ בשו״ע (י, י).

יט. בארצות החיים (ס״ק מב) דייק בדברי רבינו שדווקא אם יש שיעור כסות לקטן פטור, הא אם יש בו שיעור כסות לגדול חייב. ובביה״ל (ד״ה כיון שעיקרה) דחאו, וכתב שכוונת רבינו לומר שאף שיש בו שיעור ציצית שהוא שיעור כסות קטן, אפילו הכי פטורה כיון שהיא כסות הראש, ואין לדייק מכאן שאם יש כשיעור כסות לגדול חייב.

כ. בכלבו (סי׳ כב) הביא העניין בקיצור רב.

כא. בסוכה (ט, א) ובמנחות (מב, ב) נחלקו בכה״ג שעשאה מן הסיסין (פקעיות של צמר, רש״י) אם כשרה: לרב כשרה, ולשמואל פסולה, דבעינן טוויה לשמה. ופסק הרמב״ם כשמואל, וכ״פ רע״ג (הובא בעיטור הל׳ ציצית סח, ב), הרי״ף (יב, ב), הרא״ש (סי׳ יד) והטוש״ע (יא, א).

כב. וכ״פ תוס׳ (מנחות לט, א ד״ה קשר), רא״ש (סוף הל׳ ציצית), עיטור (הל׳ ציצית סה, ב), סמ״ג (עשין כו) ור״ן (על הרי״ף ביצה ט, ב ד״ה מדאו׳), וכתבו שכן מוכח בעירובין (צו, ב), וכ״פ בטוש״ע (יא, ב).

כג. וכ״כ הראב״ד שלמדו בספרי ממשכן, אמנם בספרי לפנינו (שלח, קטו) למדו כן מתכלת, דמה תכלת בעינן שזור אף לבן, וכ״כ שאר הראשונים (הובאו בהע׳ הקודמת) בשם הספרי.

כד. עי׳ כס״מ (פ״א, י) שהביא מתשובת הרמב״ם שם, והקשה עליו כמה קושיות, וכתב שמפני שראה הרמב״ם חולשות אלה בדבריו כתב: ״ואין לי סמך אחר בדבר זה״. וסיים הכס״מ שמנהג כל ישראל לעשותן שזורין.

כה. ברמב״ם לפנינו לא כתוב: ״שוזרין אותה״, אלא: ״אם רצה לעשות״ וכו׳, ובנוסף לכך לא נזכר הטעם: ״משום נוי״ שהביא כאן רבינו בשמו. ולא מצאנו ראשונים אחרים שכתבו שטעם השזירה הוא משום נוי.

כו. וכ״א במנחות (מב, ב).

כשמעבירים עליו קוצים לתקנו, ומן הגרדים, פירוש, הם חוטים הנשארים בבגד בשעת תפירה[כז], ומן הסיסין[38], פירש הריא"ף ז"ל (הל' ציצית יב, ב) פקעיות של מטוה[כח] פסולין, דבעינן טויה לשמה[כט]. והרמב"ם ז"ל כתב (פ"א, יא), אין עושין ציצית, לא מן הצמר הנאחז בין הקוצים, ולא מן הנימין שהן נתלשין מן הבהמה, ולא ממה שמשייר האורג מן הבגד, אלא מן הגזה של צמר או של פשתן[ל]:

(ח) ואין עושין אותו מצמר גזול[לא], ולא משל עיר הנדחת[לב], ולא משל קדשים, ואם עשה פסול. המשתחוה לבהמה, צמרה פסול לציצית[לג]. המשתחוה לפשתן נטוע, כשר לציצית[39] שהרי נשתנה[לד]:

(ט) ציצית שעשאה גוי[40] פסולה, שנאמר (במדבר טו, לח) דבר אל בני ישראל ועשו[לה], אבל

38. ומן הסיסין: **ג ד** וכן הטסין 39. לציצית: **א ג** חסר 40. גוי: **ב ד** עכו"ם

כז. בדומה לכך פירש רש"י (בסוכה ובמנחות שם). ובטעם הפסול כתבו התוס' (מנחות שם ד"ה הקוצים) שפסולים משום שלא תלאן בבגד לשם ציצית. והריטב"א (סוכה ט, א ד"ה והא דאמרינן) כתב שטעם הפסול בגרדין, בנימין ובקוצין המחוברים לבגד הוא משום תעשה ולא מן העשוי, וכאשר התנתקו מהבגד הרי אלו סיסין, שלדעת רב כשרים, ולשמואל פסולים משום שלא נעשו לשמה. וכן כתבו התוס' (שם) בדעת רש"י שטעם הפסול הוא משום תעשה ולא מן העשוי. וברש"י לפנינו כתוב שהפסול משום לשמה, ולא כפי שהביאו התוס' בשמו.

כח. מטוה: בנדפס - **מצוה**, וט"ס הוא. שכן הוא לפנינו ברי"ף, וכן כתב הרא"ש (סי' יד), וכ"ה בכת"י **ב** להלן בסי' לו (סי' ז-ט הובאו בכת"י **ב** שם).

כט. בגמ' (סוכה ומנחות שם) נחלקו רב ושמואל בסיסין. לדעת רב אם עשאה מסיסין כשרה, ולשמואל פסולה משום שהטוויה לא נעשתה לשמה. ופסק רבינו כשמואל, וכ"פ הטוש"ע (יא, א) שטוויה שאינה לשמה פסולה.

ל. כן פירשו הגאונים, וכמו שכתבו הרז"ה (סוכה ד, ב ברי"ף) והעיטור (הל' ציצית סח, ב) בשמם. ובטעם הפסול כתב הרז"ה דבעינן ציצית הכנף ממין כנף, ואין ג' מינים הללו ראויין לעשות מהן בגד, שהם פסולת הצמר ואין בגד נעשה מכמותן. ובכס"מ (שם) כתב שנראה שטעם הפסול הוא משום ביזוי מצוה, וכ"כ בב"י (יא, ה). ופסק בשו"ע (שם) כפירוש הרמב"ם, והוסיף את הטעם שכתב בכס"מ ובב"י. הכלבו לא הביא את ההסבר לעיל, אלא רק את זה של הרמב"ם, וכתבו בסתם.

לא. בסוכה (ט, א) ממעט גזול מדכתיב: "ועשו להם" - משלהם. וכתב הנימוק"י (יב, ב ד"ה והלכתא) שזה דווקא כשגזל חוטים, אבל גזל צמר ועשאם חוטים - כשרה, משום שקנאם ביאוש ושינוי הגוף. וכתב הכס"מ (שם): "ורבינו שכתב מצמר הגזול פסול, נראה דמיירי קודם יאוש, אי נמי אפילו אחר יאוש לא קני משום דהוי שינוי החוזר לברייתו", והט"ז (יא ס"ק ה) כתב שאף שקנאו ביאוש ושינוי מעשה, אעפ"כ לא יוצא בו, מדין מצוה הבאה בעבירה (ע"פ תוס' ב"ק סז, א ד"ה אמר עולא).

לב. הטעם, כתב הכס"מ (שם) - משום שלשריפה קאי, כתותי מיכתת שיעוריה, וציצית יש לה שיעור למטה (מנחות מב, א).

לג. בגמ' ע"ז (מז, א) בעיא דלא איפשיטא, ואזלינן לחומרא.

לד. רמב"ם (א, יא). וכתב הכס"מ (שם) שלמד כן ממה שהסיקו בע"ז (שם) גבי המשתחווה לקמה דקמחה כשר למנחות, דמעיקרא חיטי והשתא קמחא. וכ"פ בטוש"ע (יא, ח).

לה. במנחות (מב, א): "והא אמר רב יהודה אמר רב: מנין לציצית בעובד כוכבים שהיא פסולה? שנאמר: 'דבר אל בני ישראל... ועשו להם ציצית', בני ישראל יעשו ולא העובדי כוכבים יעשו", וכ"פ רוה"פ והטוש"ע (יד, א). אמנם הסמ"ק (סי' לא) והעיטור (הל' ציצית עו, א) פסקו שציצית שעשאה גוי כשרה, וכדעת רב מרדכי שדרש בשם רב יהודה אמר רב (מב, ב): "מנין לציצית

עשאה ישראל אפילו שלא בכוונה כשרה[לו][37]:

(י) וכשעושין הציצית צריך למדוד[לז][41] החוטין תחלה, ואחר כך פוסקן ביחד קודם שיתנם בכנף, שאם לא פסקן קודם שיתנם בכנף פסולה, דכתיב[42] (במדבר שם) ועשו להם ציצית על כנפי בגדיהם, [43]שיהיו עשויים קודם שיתנם על כנפי בגדיהם[43]. והר״י מקורביל ז״ל[44] כתב (סמ״ק סי׳ לא) שאם לא פסקן קודם שתחבן[45] רק שלא קשרן כשרין, ואם קשרן[46] קודם פסיקה אסורין[לח], ע״כ[47]:

(יא) [לט]וכתב הרמב״ם ז״ל (פ״א, ו), כיצד עושין הציצית, מתחיל מזוית של טלית שהוא סוף הארוג[48], ומרחיק ממנה לא יתר על שלוש אצבעות למעלה, ולא פחות מקשר גודל למטה[מ], ומכניס שם ארבע חוטין וכופלן באמצע, נמצאו שמונה חוטין[מא] תלויין מן הקרן. וארכן אין

41. למדוד: **ג ד** לשזור 42. דכתיב: **ג ד** וכתיב 43. שיהיו... בגדיהם: **ג ד** חסר 44. ז״ל: **ג ד** חסר
45. שתחבן: **ב** שחתכן 46. קשרן: **א** חסר 47. ע״כ: **א** חסר 48. הארוג: **ג ד** האריגה

בגוי שכשרה, שנאמר: ׳דבר אל בני ישראל... ועשו להם ציצית׳ - יעשו להם אחרים״. ובב״י (כ, א) כתב שגם לשיטתם, רק תליית החוטים כשרה בגוי, ולא טויית החוטים ושזירתם, דבעינן לשמה.

לו. רמב״ם (פ״א, יב). ומיירי בתליית החוטים בבגד וקשירתם, שרק בטוויה בעינן לשמה. וכתב הכס״מ שטעמו מזה שדרשו מן הכתוב שגוי פסול, והרי יכלו לחדש יותר שגם בישראל שלא בכוונה פסול, ומזה שלא כתבה הגמ׳ כן משמע להקל. אולם רש״י (סוכה ט, א ד״ה פסולה) ורא״ש (סי יד) סוברים שגם תליית החוטים צריכה להיות לשמה, וזהו מה שאמרו (סוכה שם): ״עשאה מן הנימים פסולה״. ופסק השו״ע (יד, ב) שיש לסמוך על הרמב״ם כשאין לו טלית אחרת, אך לא יברך עליה.

לז. עי׳ שנו״ס, שבחלק מכת״י הגרסא: לשזור, והכרענו עפ״י הכלבו והב״י (יא, יג) שציטט כך מהכלבו ומרבינו.

לח. בסוכה (יא, ב) אמרינן דבתלאן ואח״כ פסק ראשי חוטין שלהן, שמואל ולוי פוסלים - דהוי תעשה ולא מן העשוי, ורב מכשיר - דפסיקתן זוהי עשייתן, והגמ׳ נשארה בקשיא על רב. מפשט דברי רבינו משמע שמביא מחלוקת פוסקים בכה״ג שתולה חוטים בבגד ואח״כ פוסקם קודם קשירה, שלדעה ראשונה הציצית פסולה ולסמ״ק כשרה (וכן משמע בכלבו). אולם הב״י (סו״ס יג) ביאר שמה שכתב רבינו בשם הסמ״ק הוא פירוש מה שכתב בתחילה שאם לא פסקן קודם שיתנם בכנף פסולה, לומר דהיינו דווקא כשקשרן קודם פסיקה, שלקשירה קורא נתינה בכנף. וכן מדוייק ברי״ף (יב, א), ברמב״ם (פ״א, יד) ובראב״ש (סי׳ כב), וכ״כ בהדיא הריטב״א (סוכה ט, א ד״ה תלאן), הר״ן (על הרי״ף סוכה ו, ב ד״ה וכן) והטור (יא, יג), שכל שפסק קודם שקשר כשרה, דעיקר מעשה הוא הקשירה, וכ״פ בשו״ע (יא, יג). ומהר״י אבוהב (על הטור יא, יג) דייק בדעת ר׳ ירוחם (ני״ט ח״ג קסט, ב) שאם חתך אחרי שתחב קודם שקשר פסולה. אמנם הב״י (שם) פירש בדעת ר׳ ירוחם שרק עצה טובה כתב שיחתוך קודם שיתן החוטים, שמא ישכח לחתוך אח״כ.

לט. סי׳ זה ליתא בכלבו.

מ. מקור ד״ז במנחות (מא, ב): ״אמר רב פפא: הלכתא ארבעה בתוך שלוש משולשת ארבע״. כלומר, ארבעה חוטין נותן בתוך ג׳ אצבעות, שלא ירחיק מן השפה יותר משלוש אצבעות. ואמרינן עוד בגמרא (מב, א): ״אמר רבי יוחנן: וצריך שירחיק כמלא קשר גודל״.

מא. ברמב״ם לפנינו נוסף - משולשין.

פחות מארבע אצבעות בגודל[מב]. ואם היו ארוכין אפילו אמה או שתים כשרה[מג]. ויהיה אחד משמונה חוטין תכלת והשבעה לבן[מד], ע"כ[49]:

(יב) [מה]וביאר עוד בתשובה שהשיב[50] לחכמי לוני"ל[51] (שו"ת הרמב"ם סי' רפו) שיש לטוות חוט אחד מקצתו תכלת ומקצתו לבן, ויש לו לתפוש[מו] כל חוט וחוט בפני עצמו וכופלו ושוזרו עד שיהיו[52] שבעה חוטין לבן ואחד תכלת, שנאמר פתיל תכלת, אחד[53] ולא שנים[מז]. והגיה עליו הראב"ד (בהשגות פ"א, ו) דששה[54] לבן והשניים תכלת[מח].

וכתב הרמב"ם ז"ל[55] (ס"ת פ"ט, ט), שיעור גודל בכל מקום כבר דקדקנו בשיעורו ומצאנוהו רוחב שבע שעורות[מט] זו בצד זו בדוחק, והן כאורך שתי שעורות בריוח, וכל טפח ארבע אצבעות מזה, וכל אמה ששה טפחים[מה].

כתב הר"י מקורביל ז"ל[56] (סמ"ק סי' לא), אוחז מהכנף שלוש אצבעות על שלוש אצבעות, שאינו[57] כנף פחות מכן[58], ונותן בתוך הנקב[נ]. והר"ף ז"ל[59] ביאר (בהג' סמ"ק שם אות ב), טוב

49. ע"כ: **א** חסר **ב** עכ"ל 50. עוד בתשובה שהשיב: **א** בתשו' שאלה שהשיב **ג** בתשובת שאלה **ד** בתשובות שאלה 51. לוני"ל: **ב** לוניל ז"ל 52. שיהיו: **ג ד** שהוא 53. אחד: **א** חסר 54. דששה: **ב** ז"ל טעות הוא זה אלא השלשה 55. ז"ל: **ג ד** חסר 56. מקור' ז"ל: **ב** מקוצי 57. שאינו: **א** שאין 58. מכן: **ב** מכאן 59. ז"ל: **ב** חסר

מב. במנחות (לט, א): "נויי תכלת (פירש"י - עיקר מצות ציצית) שליש גדיל ושני שליש ענף". ושם (מא, ב) כמה תהא משולשת, כלומר תלויה הענף מן הגדיל, ואסיקנא ארבע אצבעות. לדעת הרמב"ם (שם) כל הציצית (הגדיל והכנף) ארבע אצבעות, וכ"ד הריא"ז (בשלט"ג יב, א). אולם רש"י (ד"ה משולשת) פירש - הענף לבד מן הגדיל ארבע אצבעות, נמצא הגדיל שתי אצבעות, וכל הציצית שש אצבעות. ור"ת (בתוס' ד"ה ב"ש וברא"ש סי' יב) פירש דאגדיל קאי, ונמצא שהענף הוא שמונה אצבעות, והציצית כולה י"ב אצבעות, וכ"פ הרא"ש (שם) והטוש"ע (יא, ד). ולהלן סי' יג כתב רבינו שיהא אורכן י"ג אצבעות (וכ"ה בכלבו סי' כב), ובסי' יו כתב בשם הסמ"ק - י"ב אצבעות כנגד י"ב שבטים. וביאר הב"י (שם) שדעת רבינו כר"ת, ומה שהצריך עוד אצבע אפשר שהוא על פי מה שכתב מהר"י אבוהב (סי' יא ד"ה אמר אח"כ) בשם המנהיג (ולפנינו ליתא), שכדי שלא ימעיטו הקשרים בזאת המידה יאריכו אצבע יותר.

מג. כן מסקנת הגמ' (שם מב, א): "אין לה שיעור למעלה", ונפסק בטוש"ע (שם).

מד. עי' בסי' הבא שהביא דעת הראב"ד, הסובר שצריך שנים תכלת וששה לבן.

מה. וביאר... טפחים: ליתא בכלבו.

מו. לתפוש - ברמב"ם לפנינו: **להכניס**.

מז. וכ"ה בשו"ת פאר הדור (סי' כא), הובא בכס"מ (פ"א, ח) ובספר המנהיג (עמ' תרמב).

מח. לרמב"ם התכלת היא בחוט אחד בלבד מהשמונה חוטים (שהרי ישנם ארבעה חוטים ארוכים שלאחר שתוחבם בבגד הם נחלקים לשמונה חוטים, והתכלת הוא חוט אחד מהם, שצובע רק חצי חוט ארוך), ולראב"ד צובע חוט ארוך שלם, ויוצא שיש שנים תכלת וששה לבן, וכ"כ הערוך (ער' תכלת) בשם ר"ח. שיטה שלישית בזה היא שיטת רש"י, תוס' (לח, א ד"ה התכלת) ורא"ש (סי' ו), שחוטי התכלת וחוטי הלבן שוים, כיון שהתורה הצריכה שני מינים - סברא היא שיהיו שוים, וכ"פ הטור (ריש סי' יא). השו"ע השמיט ד"ז, כיון שבימיו לא הייתה מצויה תכלת.

מט. ברמב"ם לפנינו נוסף - **בינוניות**.

נ. בסמ"ק שם רק כתב: "ותוחבן בתחיבה בתוך הטלית בתוך ג' אצבעות מן הכנף". ומלשון רבינו משמע שצריך שיהיה שיעור זה גם ברוחב הבגד, וכ"כ העיטור (שער א ח"ג ע, א) והנימוק"י (יב, א ד"ה אין ציצית), אולם הטור (יא, יא) כתב שברוחב הבגד א"צ להרחיק, וכן כתב ספר הבתים (הובא בבדק הבית שם) בדעת הרמב"ם (פ"א, ו). ובשו"ע (יא, י) הביא שתי הדעות, וסיים

לעשות אמרא בטלית, כי בלא אמרא חוטי הערב מתפזרין מן הטלית[60] למטה, וגם פעמים שחוטי השתי בולטין בלא ערב, ואם כן יש להסתפק מאיזה מקום יתחיל למנות[61] שלוש אצבעות, בשם הר"ם ז"ל[נא], ע"כ:

(יג) וכופל החוטין עד שיהיו שמונה[62], השבעה מהן ארכן י"ג אצבעות[נב], והשמיני כדי שיוכל לכרוך בו וישאר כאורך האחרים[נג][63].

[נד][64] יש מי שכותב שאסור לתת שום בגד בנקבי הטלית שמכניסין בהם הציציות, דכתיב הכנף מין הכנף[נה], על כן מקיפין הנקב בפתיל או במשי[נו]. ויש מי שכותב שאין לחוש בזה כלל, כי אין עושין זה אלא לחזק הבגד כדי שלא יקרע. וכן נמי כתב הרב בעל התרומה ז"ל, וזה לשונו, קשר[נז] שאדם נותן בכנף לחזק, מין כנף מיקרי, שאינו שם אלא לחוזק[נד נח]:

(יד) [נט] יש מי שכתב שאם נשאר מן החוט הארוך שעשה בו[65] הכריכות אחר שעשה הקשרים, שאסור לפסוק אותו משום תעשה ולא מן העשוי. ובתשובת הגאונים[66] ז"ל[67] כתוב[68] דאין[69] לחוש בו[70] כלל, כי מה שאמרו, הני מילי בארבעה חוטין, דאי לא פסיק[71] להו, חד אינון ואין כאן ציצית, אבל בזה שאין מצוה לפוסקו, כי פסיק ליה מאי תעשה ולא מן העשוי[72] איכא[ס]:

60. מן הטלית: **ב** חסר 61. למנות: **ג ד** למטה 62. שמונה: **ב** חסר 63. האחרים: **ב ג ד** האחרים ע"כ
64. יש... לחוזק: **א ג ד** חסר 65. בו: **ב** חסר 66. ובתשו' הגאונ': **ב** ובתשובות הגאוני' **ג ד** ובתשובת הגאון
67. ז"ל: **א** חסר 68. כת': **ב** חסר **ד** כתב 69. דאין: **ב** שאין **ג ד** ואין 70. בו: **ג ד** בזה 71. פסיק: **ג ד** פסק 72. ולא מן העשוי: **ב** חסר

שנראה דעת האומרים שצריך להרחיק ברוחב כמו באורך.

נא. וכ"כ המרדכי (סי' תתקמח) בשם מהר"ם, וכ"פ הטור (יא, י), וכתב הרמ"א (שם) שכן נוהגים.

נב. עי' לעיל הערה מב.

נג. במנחות (לט, א): "חוט של כרך עולה מן המנין", וכתב הרא"ש (סוף סי' יב): "פירוש למנין שמנה חוטין, ועושה אחד מהם ארוך וכורך בו סביב השבעה", וכ"פ בטוש"ע (יא, ד). ואף שברוב כתה"י נוסף כאן: ע"כ, השמטנו מילה זו עפ"י כת"י **א** והכלבו, כיון שאין זה ציטוט מר' פרץ שהובא בסי' הקודם או מהרמב"ם.

נד. תוספת זו מכת"י **ב** הובאה בב"י (יא, טו), בשם מהר"י אבוהב, ובכלבו ליתא. ומכאן שלפני מהר"י אבוהב היה כ"י **ב**.

נה. כן הביא המרדכי (סי' תתקמב) בשם מהר"ם לאסור לעשות טלאי תחת הכנף כדי שיחזיק הכנף ולא יתקלקל, ואפילו ממינו, ובדומה לכך כתב הרשב"א (שו"ת ח"ז סי' ש), הביאו האגור (הל' ציצית סי' לג), אך כתב שלא נהגו כן. אמנם כתב הביה"ל (סו"ס יא ד"ה שאין) שטעם רבינו אינו כטעם המהר"ם, שלמהר"ם הטעם הוא משום דכתיב: "על כנפי בגדיהם" ולא מעל הכנף, ולפי"ז גם טלאי ממין כנף אסור, ולרבינו הטעם הוא משום דבעינן מין כנף, ולפי"ז טלאי ממין כנף מותר. וע"ע בביה"ל שם שכתב שמוכח מהב"י והגר"א שאין הכוונה דווקא בנקב אלא בכל הכנף.

נו. עי' מה שכתבו בזה הגה"מ (פ"א אות מ) ותרוה"ד (סי' מו).

נז. קשר - בב"י שם: העור.

נח. המהר"י אבוהב (שם ד"ה ומ"מ טוב) כתב שדעת העיטור (הל' ציצית עב, ב) להתיר בזה. ובמרדכי (שם) הביא בשם תוס' שאנץ שאותם טליתות שמחופין סביב הנקב בעור כדי שלא יתקלקל הבגד, אין לפוסלם משום שאינם ממין כנף. ובשו"ע (יא, טו) הביא שתי הדעות ופסק להקל, שכן נהגו.

נט. סי' זה הובא בב"י (יא, יג), ובכלבו ליתא.

ס. וכ"כ רש"י בתשובה שאין לחוש בזה משום תעשה ולא מן העשוי שהרי נעשה בכשרות, והובאה תשובתו במחז"ו (סי' תקט) ובסדר ציצית שבסוף שבולי הלקט, וציין שם שכ"כ רה"ג בתשובה. ובב"י (יא, ד) כ"כ בשם המרדכי (סי' תתקמ), וכ"פ הרמ"א (יא, ד).

(טו) [סא]וצריך לעשות לציצית חמשה קשרים[סב], וקשר עליון מדאורייתא[סג]. ועושה בו שתי תכיפות, [73]וכן נמי בכל קשר וקשר, שאין קשר של קיימא בלאו הכי[סד 73]. וכן נמי ביאר ר"ת ז"ל[74] (תוס' מנחות לט, א ד"ה לא), ואמר שבקשר אחרון צריך לעשות שלוש תכיפות, משום מעלין בקדש ולא מורידין[75], כדאמרינן (מנחות לט, א) גבי מסיים בלבן[סה]. וכתב[76] מר יהודאי ז"ל שני קשרים מלמעלה ושלשה מלמטה, ור"ח כתב שלשה מלמעלה ושנים[77] מלמטה. וכתב בעל האשכול ז"ל[78] (עט, א), וכן עבדינן האידנא, משום דקשר[79] עליון מדאורייתא והוא עיקר[סו], ולכך הם שלשה מלמעלה[סז].

[80]ורבינו מאיר הלוי ז"ל כתב בתשובה, קשר עליון דאוריתא לעכובא, אבל שאר קשרים לא מעכבי אלא לכתחילה, אבל בדיעבד, כלומר שאין לו פנאי לעשות שבע חוליות וחמשה קשרים, כגון בערב שבת עם חשכה וכיוצא בה, דלא מעכבי. ואם היה לו פנאי אינו רשאי לפחות, ואם פחת עבר על דברי חכמים[סח], ע"כ. ולענין הקשרים כתב דדי בשתי תכיפות לכל אחד ואחד, בין בראשון בין באחרון[סט], ע"כ[סא 80].

וכתב הר"י מקורביל ז"ל[81] (סמ"ק סי' לא), ובין שלשה קשרים הראשונים הסמוכים לטלית, בין כל קשר מהם יעשה שבע חוליות, ובין קשר רביעי לחמישי י"ג חוליות[ע]. וכתבו חכמי צרפת

73. וכן נמי... בלאו הכי: **ד** חסר 74. ז"ל: **ב** חסר 75. ולא מורידין: **ב** חסר 76. וכתב: **ב** וכן נמי כת'
77. וב': **א ג ד** וג' 78. ז"ל: **ב** חסר 79. דקשר: **א ג ד** קשר 80. ורבינו מאיר... ע"כ: **א ג ד** חסר
81. מקור' ז"ל: **ב** מקוצי

סא. וצריך... ע"כ: בכלבו לא הביא כל מה שכתב כאן רבינו, אלא רק כתב: "ועושה בהן ה' קשרים של קיימא, ולא יקשור חוט מהן אם נפסק".

סב. רש"י (לט, א ד"ה מין כנף) ותוס' (שם ד"ה לא), וכ"כ בשם הגאונים: האשכול (עט, א), העיטור (הל' ציצית סט, א) והראב"ד (פ"א, ז), וכ"פ הטוש"ע (יא, יד).

סג. מנחות (לט, א). לדעת רב נטרונאי גאון (הובא בראב"ד שם) מדובר בקשר הראשון הסמוך לבגד, וכן הביא ספר האשכול (שם) בשם גאון, והעיטור (הל' ציצית סח, א) והמנהיג (עמ' תרמ) בשם יש מפרשים. והתוס' (שם ד"ה קשר) כתבו שרש"י פירש בפירוש ראשון שהכוונה לקשר שלאחר הגדיל, ובפירוש שני פירש שהכוונה לקשר הסמוך לכנף. והב"י (סי' יא) כתב בדעת הרמב"ם שהכוונה לקשר שלאחר חוליה הראשונה, והקשר הסמוך לבגד אינו נחשב (ראה א"ר ומג"א שם ס"ק יט).

סד. כ"כ התוס' (לט, א ד"ה לא יפחות) שבכל קשר קושר שני קשרים, כי האחד לא יתקיים ולא חשיב קשר, וכ"כ הרא"ש (סי' טו), המרדכי (סי' תתקמ) והסמ"ג (עשין כו קח ע"ג), וכתב הב"י (יא, יד) שכן נהגו.

סה. ופירש הב"י (יא, יד ד"ה ומ"ש אלא) שהיה קושר אצל הכנף קשר אחד, וכורך מעט וחוזר וקושר קשר שני, וכורך כריכות הרבה ובסופם קושר שלשה קשרים, ובין קשר לקשר כריכה מועטת.

סו. ראה הערה סג.

סז. רב יהודאי ור"ח הובאו באשכול (שם) ובעיטור (הל' ציצית סט, א) בשמם. בעיטור כתב שמנהגם כרב יהודאי גאון, ובאשכול כתב שהלכה כר"ח, וכדכתב כאן רבינו, וכ"כ בתמים דעים (סי' פ) בשם האשכול.

סח. וכ"כ הב"י (יא, יד) בשם המהר"י אבוהב בשם ר"מ בתשובה, והובא במג"א (שם ס"ק יט), בפמ"ג (שם מש"ז ס"ק יד), במחצית השקל (שם ס"ק יט) ובמשנ"ב (שם ס"ק סו).

סט. וכך נוהגים למעשה, ראה טוש"ע (שם).

ע. במנחות (לט, א): "תנא הפוחת לא יפחות מז' והמוסיף אל יוסיף על י"ג". וז"ל הסמ"ק (שם): "וצריך לעשות חוליות בזמן שיש תכלת, כדאמרינן הפוחת לא יפחות מז' והמוסיף אל יוסיף יותר מי"ג". ורבינו הבין בדבריו שהחוליות הראשונות יהיו של ז' והחוליה האחרונה של י"ג. וכן כתב הנימוק"י (הל' ציצית יג, א)

בשם הקדוש רבינו יחיאל ז״ל[82] כי השבע חוליות כנגד שבעה רקיעים, ולפי שתכלת דמות הרקיע תקנו שבע חוליות כנגדן, ובין קשר רביעי לחמישי י״ג חוליות כנגד שבעה רקיעים וששה אוירים, עכ״ל הר״י ז״ל[עא][83].

עוד כתב (שם), סדר חוליות, כורך שלש פעמים, וברביעית תוחב באמצע. ויש מפרשים כורך שתי פעמים, ובשלישי תוחב באמצע[עב]:

(טז) והרמב״ם ז״ל כתב (פ״א, ט), ובזמן שאין תכלת אין לחוש לעשות חוליות, אלא[84] כורך[עג]. וכורך עד שיהא שלישן כרוך ושני שלישים ענף[עד]. ויש שאינו מדקדק בדבר זה[85] כל כך, ואם כרך הלבן על רוב החוטין או שלא כרך אלא חוליא אחת כשרה[עה]. והר״י מקורביל ז״ל[86] כתב (סמ״ק סי׳ לא), וצריך לכרוך עד שיהא בין קשר לקשר מלא גודל עם הקשר, כדי שיהא הגדיל ארבע והענף שמונה, נמצא אורך הציצית י״ב אצבעות בגודל כנגד י״ב שבטים[עו], ואם היה ארוך יותר אין לחוש[עז]:

(יז) וצריך לתלות הציציות באורך הטלית ולא ברחבו[עח]:

82. ז״ל: **א ב** חסר 83. הר״י ז״ל: **ב** חסר 84. אלא: **ד** ולא 85. זה: **ב** חסר 86. ז״ל: **א** חסר

מדיליה. ובמאירי (יבמות ה, ב) גם הביא כן, אך כתב שיותר נאה שכל הכריכות יהיו שוות, ולכן עדיף לעשות גם באחרונה שבע כריכות. ובב״י (יא, יד) הביא מנהג אחר בכריכות ופסקו בשו״ע (שם): ״ואני ראיתי שנוהגים לכרוך באויר ראשון שבע כריכות, ובשני תשע, ובשלישי אחת עשרה, וברביעי שלש עשרה, שעולים כל הכריכות ארבעים כמנין ה׳ אחד שעולה ל״ט ועם השם עולה ארבעים״, ועי״ש שכתב טעמם. ובמשנ״ב (שם ס״ק ע) הביא מהאר״י והאחרונים שבכריכה השניה יכרכו שמונה ולא תשע.

עא. הסבר זה לא הובא בסמ״ק אלא בהגהות ר״פ לסמ״ק (שם אות ד).

עב. בסמ״ק הביא הדעות הפוך ממ״ש כאן רבינו, שכתב שלדעה הראשונה בשלישי תוחב באמצע, ולדעת י״מ ברביעי תוחב באמצע. ובעניין התחיבה, ראה מאמר מרדכי (שם ס״ק יז) שדייק בדברי המהרי״א שהביא הב״י שבכל כריכה מכניס ראש החוט מבפנים, כדי שיתקיימו ויתחזקו הכריכות.

עג. וכ״כ תוס׳ (לט, א ד״ה לא) ורא״ש (סי׳ טו), וכ״פ הטור (סו״ס יא). אמנם כתב הב״י (שם) שיש חילוק ביניהם, שהרמב״ם כתב שמנהגנו לדקדק במניין החוליות כעין שכורך בתכלת, אף שאין חובה בכך, ולדעת התוס׳ ודעימיה כיום לא מדקדקים במניין החוליות.

עד. לדעת הרמב״ם גם כשאין תכלת יש להקפיד בדבר זה ע״פ מ״ש במנחות (לט, א): ״נויי תכלת - שליש גדיל ושני שלישי ענף״, וכ״פ בטוש״ע (יא, יד). וכתב הכס״מ (פ״א, ט) שאלו שאין מקפידין, טעמם משום שכשאמרו נויי תכלת - היינו דווקא כשיש תכלת, וזו סברת אלה שאינם מדקדקים שהביא רבינו בסמוך.

עה. במנחות (שם): ״אמר רב: תכלת שכרך רובה כשרה, ואפילו לא כרך בה אלא חוליא אחת כשרה״. ומכאן משמע שאם כרך כולה פסולה, וכן דעת רב בגמ׳ שם (לט, ב) דבעינן גדיל ופתיל, ולכן אם כרך על כל החוטין פסולה, ושלא כדעת רבה בר בר חנה שאפילו עשאה כולה פתיל כשרה, וכן פסק ר״ש, הובא במרדכי (סי׳ תתקמ).

עו. וכ״כ סמ״ג (עשין כו) ורא״ש (סי׳ טו), וכ״פ הטוש״ע (יא, יד). ועי׳ ביה״ל (שם ד״ה וכן נוהגין) שהסתפק אם שיעור זה לעיכובא, ונשאר בצ״ע לדינא. וע״ע מש״כ בהערה מב.

עז. וכ״כ רבינו לעיל (סוף סי׳ יא) בשם הרמב״ם.

עח. ד״ז הובא בב״י (יא, טו) בשם רבינו והכלבו, ומקורו ביראים (סי׳ תא) שמפרש מה שאמרו (מב, א): ״צריך שתהא נוטפת על הקרן״, פירושו תלוי על הקרן, ואי הוי ברחבו - לא הוי נוטף, שהרי כלפי הקרקע הוא תלוי, וכ״פ הרוקח (סי׳ שסא). ובהגה״מ (פ״א אות ב) הביא שאין צריך להקפיד אם תהא לאורכו או לרוחבו,

(יח) ואם נפסקו ארבעה מן החוטין כשר, רובן[87] פסול. נפסק החוט מעיקרו, אפילו חוט אחד פסול[עט]:

(יט) ואמרינן בפרק התכלת (לח, ב) אי גרדם תכלת וקאי אלבן כשרה. ומה שאנו קורין גרדומין, זהו שאינן ארוכין י״ב אצבעות, אבל אי גרדם שאין בו כדי עניבה [88]אפילו פתיל אחד פסול, ואם נשאר בו כדי עניבה כשר[פ][88]:

(כ) נפסק הכנף חוץ לשלש אצבעות תופרה במקומו, תוך שלש אצבעות לא יתפור[פא]. פירוש, חוץ לשלש אצבעות[89] דליכא למיחש שמא יניח חוט אחד מן התפירה וישלים[90] חוטי הציצית, דהא אינו מקום[91] הנחת ציצית[92], מותר. תוך שלש אצבעות[93] אסור משום חששא זו דהוי מן העשוי[פב]. וצ״ע אם הוא מצוייץ[94] כהלכתו קודם שנקרע[פג][95]. זוית הבגד שבין חוטי הארוג ובין חוטי הציצית שנתמעטה ולא נשאר בה אלא כל שהוא[96] כשרה[פד]:

(כא) שיעור הטלית, כדי שיתכסה בו ראשו ורובו של קטן[פה]. [97]פירוש, באורך ורוחב[פו]. והקטן

87. רובן: **א ג ד** רובו 88. אפילו... כשר: **א ג ד** כשר עכ״ל 89. אצבעות: **ב** חסר 90. וישלים: **ב** וישלים בו **ג** ישלים 91. מקום: **א ג ד** במקום 92. ציצית: **ג ד** הציצית 93. אצבעות: **א ב** חסר 94. מצוייץ: **ב** מצויין 95. שנקרע: **א ג ד** שיקרע 96. שהוא: **ג ד** דהוא 97. פירוש... ע״כ: **ג ד** חסר

שמהר״ם פירש שיש להקפיד רק שלא יהיה באלכסון (בתחילה פירש אחרת אלא שחזר בו, עי״ש), ור״י פירש שיגביה למעלה מן השפה ״כדי שתהא תולה ונוגעת התלויה בקרן״ (וכן פירש״י שם ד״ה שתהא). ובשו״ע (שם) פסק ד״ז בשם י״א, ושם בביה״ל (ד״ה לאורך) הביא מחלוקת האחרונים בהגדרת אורך ורוחב הטלית.

עט. במנחות (לח, ב): ״אמר רבא: לא נצרכא אלא לגרדומין, דאי איגרדם תכלת וקאי לבן או איגרדם לבן וקאי תכלת לית לן בה, דאמרי בני רבי חייא: גרדומי תכלת כשרים... וכמה שיעור גרדומין... כדי לענבן״. ובתר הכי (לט, א) איתא: ״אמר רב: אם נפסק החוט מעיקרו פסולה״. ונחלקו כשנשאר בחלק מהחוטים כדי עניבה אימתי כשרה הציצית. דעת הרא״ש (סי׳ ז) שכל שנשאר כדי עניבה אפילו בארבעת החוטים, כשרה. אולם דעת ר״ת (בתוס׳ לח, ב ד״ה אלא) שדווקא אם נשארו שני חוטים שלמים, ובשנים האחרים נשאר כדי עניבה, הציצית כשרה. ועי׳ ב״י (יב, א) שהאריך לבאר מח׳ הרא״ש ור״ת, ובשו״ע (שם) הביא דעת הרא״ש בסתם ודעת ר״ת בשמו, וכתב שהלכה כרא״ש, אך אם אפשר טוב לחוש לסברת ר״ת, והרמ״א כתב שנוהגים כר״ת.

פ. ראה הערה בסי׳ הקודם.

פא. מנחות (מ, א).

פב. כן פירש״י שם (ד״ה יתפור), והסכים עימו הרא״ש (שו״ת כלל ב סי׳ יא), ולפי זה אפילו לא נקרעה החתיכה לגמרי לא יתפור. ורב עמרם גאון פירש (הובא בתוס׳ מ, ב ד״ה שמא וברא״ש סי׳ יא) דמיירי שנקרעה החתיכה לגמרי, שאם היא פחות מג׳ אצבעות אין עליה שם בגד ומתבטלת הציצית שבו. וכתב הב״י (טו, ד) שלזה נוטים דברי הרמב״ם (פ״א, יח), והכי נקטינן. ושם בב״י האריך לבאר הנ״מ בין שני הפירושים. ובשו״ע (שם) כתב שירא שמים יצא את כולם היכא דאפשר.

פג. שאז אין לחוש, שהרי הטלית כבר מצוייצת. ובמשנ״ב (ס״ק יח) פסק בשם דרך החיים (דין אם להתיר ציצית ס״ג) שגם במצוייצת לא יתפור, דלא פלוג רבנן.

פד. מנחות (מב, א), רמב״ם (פ״א, יח) וטוש״ע (יא, י).

פה. כ״א במנחות (מ, ב): ״טלית שהקטן מתכסה בו ראשו ורובו והגדול יוצא בה דרך עראי חייבת בציצית״. ורבינו הבין שהוא תנאי אחד: שהקטן מתכסה בה, ומה שהגדול יוצא בה הוא רק סימן באיזה קטן מדובר, וכן מפורש ברמב״ם (פ״ג, א) ובראב״ד שם. וכ״כ הב״י (טז, א) בשם מהרי״א, וכ״כ הפרישה (סק״א) בדעת הטור (שם). אמנם הב״ח (ד״ה שיעור) דייק בטור שהם שני תנאים: קטן מתכסה בה וגדול יוצא בה, וכשחסר אחד מהם פטורה מציצית.

פו. כן הביא הב״י (טז, א) בשם רבינו, וכ״פ בשו״ע (שם).

הוא נקרא כשיודע ללכת בשוק לבדו, ואינו צריך אחר לשמרו[פז], ע"כ[97]. וכתב הר"י מקורביל ז"ל[98] (סמ"ק סי' לא), ושמעתי שהקטן, רוצה לומר קטן שהגיע לחינוך, כדאמרינן (סוכה מב, א) קטן היודע להתעטף חייב בציצית[פח]:

(כב) והעושה ציצית לעצמו מברך על מצות ציצית[פט] ושהחיינו[צ][99]. והרמב"ם ז"ל כתב (ציצית פ"ג, ח; ברכות פי"א, ח) שאין מברכין על הציצית בשעת עשייה, לפי שאין המצוה אלא להתעטף בו[צא]. ובהלכות ברכות (סי' נט ועג) בדין כלל לכל הברכות אכתוב דעת[100] הפוסקים על זה בעה"י[101]. ועשיית ציצית כשרה אפילו בנשים[צב], אבל לא יברכו בשעת עשייתן[צג]:

98. מקור' ז"ל: **ב** מקוצי **ג ד** ז"ל מקו' 99. ושהחיינו: **ב** חסר 100. דעת: **ב** דעות 101. על זה בעה"י: **א** בע"ה **ג ד** בה

פז. שיעור זה כתבו הרמב"ם (שם) והעתיקו הסמ"ג (עשין כו). ובטור (שם) כתב כבן תשע, וביאר הב"י (שם) שאינו חולק על הרמב"ם, אלא סובר שכל שהוא פחות מבן תשע צריך אחר לשומרו.

פח. לפנינו בסמ"ק: "שמעתי שהקטן חייב בציצית, רוצה לומר קטן שהגיע לחינוך, כדאמר קטן היודע להתעטף חייב בציצית". משמע שמדבר על חיוב קטן בציצית, וכ"ה בסמ"ג (שם). אולם לפי גירסת רבינו והכלבו מדובר על שיעור טלית לגדול, שהוא כדי שיתכסה ראשו ורובו של קטן כזה שהגיע לחינוך. והב"ח (טז, א) גרס בסמ"ק כגירסת רבינו, והעיר על זה שהטור כתב ששיעור טלית הוא כל שקטן בן תשע מתכסה בה, ולא כסמ"ק שסגי בקטן כבן שש או שבע.

פט. וכן נוסח הברכה בכלבו (סי' כב), אולם בהל' ברכות (סי' נט ועג) כתב רבינו נוסח שונה: "לעשות ציצית", וכ"ה בכלבו (סי' פז), וצ"ע. במנחות (מב, ב) נחלקו אם מברכים בשעת עשיית הציצית, ומסקנת הגמ' שמחלוקתם היא האם ציצית חובת גברא או חובת טלית, שלמ"ד ציצית חובת גברא היא - אינו מברך עליה בשעת עשייתה, משום שאין עשייתה גמר מצותה, ולמ"ד חובת טלית היא - מברך, דעשייתה גמר מצותה. ופסקו העיטור (הל' ציצית עו, א) בשם הגאונים ור' טוביה והראב"ן (סי' מ) שמברכים בעשייתה, שהלכה כמ"ד חובת טלית ועשייתה גמר מצותה, וראה בסמוך דעת החולקים.

צ. מקורו בתוספתא (ברכות פ"ו, טו), הובאה בתוס' (מנחות מב, ב ד"ה ואילו), ופסקה הרמב"ם (ברכות פי"א, ט). ועי' ב"י (כב, א) שכתב בשם המהר"י אבוהב שהטור שפסק שמברך שהחיינו על טלית בשעת הקניין, פסק כן לא משום שסובר כתוספתא שיש לברך שהחיינו על מצוה שקונה אותה, אלא כיון שציצית היא מלבוש, לא גרע דינה משאר בגדים שמברכים עליהם שהחיינו בשעת קנייתם (ותפילין שאינם מלבוש אינו מברך), וזה כדעת בעל העיטור (שער ג ח"ב) החולק על הרמב"ם, וסובר שמברכים רק על מצוה המתחדשת מזמן לזמן, וכ"פ בשו"ע (שם). וע"ע ביאור הגר"א (שם) שחלק על הבנת המהרי"א בטור, והסביר שהוא סובר כרמב"ם, ומה שאינו מברך בתפילין כיון שהלובש אינו עושה אותם בעצמו כציצית, אלא הסופר סת"ם, ורק כשעושה בעצמו מברך. ולמעשה נהגו לברך שהחיינו על ציצית בזמן ההתעטפות הראשונה ולא בזמן הקנייה, כ"כ חסד לאלפים (רכג ס"ק ו), יפה ללב (שם ס"ק ו), בן איש חי (פר' ראה ש"ר אות א), שו"ת משיב דבר (ח"א סי' מז) ועוד אחרונים.

צא. לדעת הרמב"ם העושה ציצית לעצמו אין מברך "על מצות" וכו' בסיום הכנת הציצית, אבל שהחיינו מברך (ראה בהע' הקודמת). וכן פסקו בה"ג (עמ' ערה), רי"ף (יב, א) ורא"ש (סי' ט) שציצית חובת גברא ומברך רק בשעת עיטוף, וכ"פ הטוש"ע (יט, א).

צב. כ"כ תוס' (מנחות מב, א ד"ה מנין), רא"ש (סי' יג), מרדכי (סי' תתקמט) בשם ר"י, הגה"מ (פ"א אות ט) בשם ר' יהודה ור"י וסמ"ק (סי' לא), אולם דעת ר"ת (תוס' גיטין מה, ב ד"ה כל ובהגה"מ שם) שאשה פסולה בעשיית הציצית משום שלא מצווה, וכל שאינו מצווה בדבר אינו כשר בעשייתו. והמהר"ם (הובא בהגה"מ שם) כתב טעם אחר לאסור - משום דכתיב: "בני ישראל" ולא בנות ישראל. וראה הנ"מ בין הטעמים בביה"ל (סי' יד ד"ה להצריך). להלכה, השו"ע (יד, א) הכשיר באשה, והרמ"א פסק ע"פ המהרי"ל (הל' ציצית, ד) שיש להחמיר לכתחילה.

צג. צ"ע כוונת רבינו, אם מתייחס לעשיית ציצית ע"י

(כג) המתעטף בטלית מצוייצת מברך[102] להתעטף בציצית[צד]. והר״י חסיד כתב[103], בטלית קטן[צה] יברך על מצות, ובטלית של עטוף להתעטף[צו]. ואם לא שח[104] בין טלית קטן לטלית גדול, כתב הר״ם נ״ע (תשב״ץ קטן סי׳ רסד) שאין צריך לברך לגדול[צז]:

(כד) ובכל פעם ופעם[105] שילבשנו ביום מברך על כל אחד ואחד[צח]. ומאימתי מברך עליו בשחר, משיכיר בין תכלת שבה ללבן שבה[צט]. [ק]וכתב הר״י מקורביל[106] ז״ל, אף על גב דקיימא

102. מברך: **ב** יברך **ג** מברך על 103. כתב: **ב** ז״ל כת׳ 104. שח: **ג** סח 105. ופעם: **א ג ד** חסר
106. מקור׳: **ב** מקוצי

נשים, שלא תברכנה כאשר עושות הציצית, אבל אנשים יברכו וכדכתב בתחילת הסעיף, או שמא מתייחס לעשיית הציצית ע״י אנשים שלא יברכו, דהאיך יברך על עשייתה, כיון שאפילו מי שאינו מחוייב בה כשר לעשותה. ומשמעות לשון רבינו כאפשרות הראשונה. אמנם בסמ״ק (שם), שנראה שהוא מקור דברי רבינו, הגרסא מעט שונה: ״ועשיית ציצית כשרה אף בנשים, **לפיכך** אין מברכין לעשות ציצית״, ומשמע כוונתו כאפשרות השניה, וכן הבין הב״י (יד, א) את דעת הסמ״ק, עי״ש.

צד. תוספתא (ברכות פ״ו, טו) וטוש״ע (ח, ה).

צה. הנימוק״י (יא, ב ד״ה אמר רב) הביא מחלוקת אם יוצאים ידי חובה בטלית קטן שאין בו כדי להתעטף, והכריע שיוצאים בו ומברכים עליו, ובב״י (ריש סי׳ ח) האריך בזה, והסכים להכרעת הנימוק״י.

צו. וכ״כ רבינו בסוף הל׳ נטילת ידים (סי׳ לא) בשם י״א, וכ״ה בכלבו (סי׳ כב) בשם ר׳ יצחק, הביאו הב״י (ח, ו), וכ״פ הנימוק״י (יב, א דבור הראשון), ובלקט יושר (ח״א עמוד ח) כתב שכך נהג רבו תרוה״ד. ובאגור (הל׳ ציצית סי׳ כח) כתב בשם מהרי״ל שמברכים: ״להתעטף בציצית״ אף בטלית קטן, וכ״כ מהר״י אבוהב (סי׳ ח ד״ה וסדר עטיפתו) בדעת הטור. ודעת מהר״ם (הובא בשו״ת מהר״ח או״ז סי׳ ד) שמברכים: ״להתלבש בציצית״. ובשו״ע (ח, ו) פסק לברך על טלית קטן: ״להתעטף בציצית״, והרמ״א (שם) כתב שנוהגים לברך: ״על מצות ציצית״.

צז. עי׳ שו״ת מהרי״ל (סי׳ י) שכתב שכדי להוציא עצמו ממחלוקת נהג המהר״ם לברך על טלית גדול בבית הכנסת, ולאחר שחזר לביתו הסיח דעתו בדיבור ולבש טלית קטן ובירך עליו. ובאגור (הל׳ ציצית סי׳ כט) הביא דברי המהר״ח או״ז שכתב לו ר׳ משה פרנס שאכן בתחילה נהג המהר״ם כפי שכתב המהרי״ל, אולם אח״כ חזר בו, והיה מתעטף בטלית קטן בביתו בלי ברכה, ואח״כ היה מתעטף בטלית גדול בבית הכנסת ופוטר את הטלית קטן. למעשה, בשו״ע (ח, יג) פסק שאם הפסיק בשיחה צריך לברך. וכתב המג״א (סקי״ד) שתליא במח׳ הראשונים (בטור ב״י יו״ד יט, ה) בהפסיק בדיבור בין שחיטה לשחיטה, ושם פסק השו״ע בסתם דהוי הפסק ובי״א דלא הוי הפסק. והש״ך (שם סק״ז) כתב שאם דיבר הוי הפסק ויברך, והט״ז (שם סק״ט) כתב שספק ברכות להקל ולא יברך. ופסק המשנ״ב (שם ס״ק כח) על פי הפמ״ג (א״א ס״ק יד) שגם בטלית קטן אם דיבר לא יברך, שספק ברכות להקל.

צח. פשט דברי רבינו שכאשר מתעטף באותה טלית כמה פעמים ביום, צריך לברך בכל פעם, אך לא כתב אם זה דווקא כשהיה ביניהם היסח הדעת או אפילו כשהיתה דעתו לחזור ולהתעטף מיד. ונראה שמקור דבריו המהר״ם (בתשב״ץ קטן סי׳ רסג) שכתב: ״ובכל פעם כשמתעטף בטליתו מברך״, והביאו גם האגור (סי׳ לד). והב״י (ח, יד) הסיק בדעת מהר״ם שאף כשדעתו ללובשו מיד צריך לברך, שלא כדעת הטור (שם) הסובר שיש לברך דווקא כשלא הייתה דעתו להחזירו מיד. וכ״פ בשו״ע (שם) שאפילו פשט על דעת ללובשו מיד צריך לברך, והרמ״א פסק כדעת הטור, וכ״פ המשנ״ב (ס״ק לז), הכה״ח (ס״ק נב) ורוב האחרונים.

צט. כ״כ הרמב״ם (פ״ג, ח) וכדין זמן ק״ש (ברכות ט, ב), וכ״פ הטוש״ע (יח, ג). אמנם דעת המרדכי (מגילה סי׳ תתא) דבראייה תליא מילתא, ומעלות השחר יכול לברך עליה לכתחילה, וכ״פ הרמ״א (שם) שאם לבש מעלות השחר יברך. וראה משנ״ב (שם ס״ק י) שלכתחילה יש להמתין עד זמן שיכיר, וכדעת השו״ע.

ק. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

לן[107] דכסות לילה פטור מן הציצית[קא], כשאדם עומד לסליחות מותר להתעטף ולברך עליו, והוא הדין במשכים לצאת לדרך[קב], ע"כ.[108] ובהלכות תפילין (סי' יא) תמצא דעת הר"פ ז"ל על זה[קג][108]:

(כה) [קד]ונשאלה שאלה לאחד מן החכמים, אם שנים או שלשה מתעטפים בטלית אחת כאחד, אם יברכו כולם או לא. והשיב שכולן מברכין או אחד מברך והאחרים[109] עונין אמן, מידי דהוה אסוכה דאחד מברך והאחרים עונין אמן או כלם מברכין[קה][110]:

(כו) [קד]ואם שכח להתעטף או לא נזדמן לו, וקרא קריאת שמע ולא התפלל, יש לו להתעטף אפילו[111] בין גאולה לתפלה, וכן עשה מעשה הר"י בר' יהודה[קו][112], והביא ראיה מהא דרב (ברכות יד, ב) דקרא ומנח תפילי. והבעלי התוספות כתבו (שם ד"ה ומנח) דאינה ראיה, דשאני תפילין שהם לצורך[113] תפלה, כדאמרינן (ברכות שם) הנוטל[114] ידיו ומניח תפילין וקורא קריאת שמע ומתפלל, זו היא מלכות שמים[115] שלימה. וכתב הרשב"א ז"ל (שם ד"ה אמרי) ונראין

107. דקיימא לן: **ב** חסר 108. ובהלכות... על זה: **א ג ד** חסר 109. והאחרים: **ג** וכלן **ד** וכלם
110. מברכין: **ב** מברכין ע"כ 111. אפילו: **א ג ד** חסר 112. בר' יהודה: **ג ד** בר יהודאי 113. שהם לצורך: **ב** שאינן צורך 114. הנוטל: **א ג ד** דנוטל 115. מלכות שמי': **ב ג ד** חסר

קא. כר"ש במנחות (מג, א), וכ"פ הרי"ף (יא, א), הרמב"ם (פ"ג, ט), הרא"ש (סי' א) והטוש"ע (יח, א). לדעת הרמב"ם היינו כל בגד שלובש בלילה פטור, ולר"ת (תוס' מ, ב ד"ה תכלת) דווקא בגד המיוחד ללילה פטור אפילו לובשו ביום, ובגד המיוחד ליום חייב אפילו לובשו בלילה, וכ"פ הרא"ש (שם), והובאו שתי הדעות בשו"ע (שם). ופסק הרמ"א (יח, א) שספק ברכות להקל, וע"כ אין לברך אא"כ לובש ביום בגד המיוחד ליום.

קב. מש"כ רבינו בשם הר"י מקורביל, בסמ"ק (סי' לא) לפנינו ליתא, אמנם כתב שם שבליל כיפור אפשר לברך על הציצית (הביאו רבינו לקמן סי' כט), וטעמו כיון שכסות יום הוא, יכול לברך עליו בלילה, וכדעת ר"ת. וכן פסקו הרא"ש (שם) והסמ"ג (עשין כו), והביאו שכן נהג הריצב"א לברך בליל כיפור על הציצית. אמנם דעת מהר"ם (בתשב"ץ קטן סי' קלו) ור' פרץ (בהג' סמ"ק שם אות יח) שאין לברך בלילה, ולכן בליל כיפור יש לברך מבעוד יום, ובסליחות יתעטף בלא ברכה, וכשיגיע זמן ציצית יברך, וכן נהג מהרי"ל (ימים נוראים, ד), וכן פסק הרמ"א (יח, א).

קג. שם הביא רבינו בשמו, שלדעת תוס' יכול לברך על הציצית קודם שיאור היום, כיון שכסות יום חייב אפילו בלילה, וכן הביא בהגהתו לסמ"ק (סי' קנג אות יא) שלתוס' יכול לברך אף ביום, וכך נראה שמסיק להלכה, וציין שלדעת ר' שמשון יכול לברך רק ביום לאחר שימשמש. אולם בהגהתיו לסמ"ק (סי' לא אות יח) כתב שמברך דווקא כשלובשו ביום, וצ"ע.

קד. סי' זה ליתא בכלבו.

קה. אחת כאחד - לפי הגירסא לפנינו, משמע שמדובר שב' או ג' מתעטפים באותה טלית ורשאים לברך, וכן הבין השיירי כנה"ג (הגה' ב"י ח ס"ק ה) בדעת השו"ע (ח, ה). אמנם לגרסת הב"י ברבינו (סו"ס כב): "בטלית **כאחד**", והובא להלכה בשו"ע (ח, ה), משמע שכל אחד מתעטף בטליתו, ורשאי אחד לברך לכולם. וכן ביארו דבריו הרמ"א (שם) והט"ז (סק"ה). וכן נראה בתוספתא (ברכות פ"ו, כ): "עשרה שעושין מצוה אחת, אחד מברך לכולן", ופירשו האו"ז (הל' ר"ה סי' רסב) והאבודרהם (עמ' יב) שמדובר שכ"א עושה מצותו. אולם בס' הפרדס לר' אשר ב"ח (שער ט פי"ב) מפרש התוספתא שעושין מצוה אחת יחד, כגון שבונים מעקה יחדיו, ורק בכה"ג אחד מברך לכולם, אבל כשכ"א עושה לעצמו היאך אפשר שאחד יניח תפילין ואחר יברך עליו. ובשיורי ברכה (שם ס"ק ג) האריך להקשות על דבריו, וכן משמע דעת השו"ע שאין לחלק בזה.

קו. וכן הביאו התוס' (ברכות יד, ב ד"ה ומנח), הרא"ש (שם פ"ב סי' י) והמרדכי (שם סי' נג) המעשה עם ר' יצחק בר יהודה, רבו של רש"י.

דבריהם, שאם אתה אומר כן, אף הוא פוסק לכל שאר המצוות, דמאי שנא טלית[קז]:

(כז) ירושלמי, כל הברכות מעומד. ועל ברכת מצות קאמר, ולא על ברכת הנהנין[קח]. [קט]ומצאתי סמך לדבר, דכתיב (מ"א ח, נה) ויעמוד שלמה ויברך[קי]. וכן נמי[116] מצינו בלויים, דכתיב (דברים יח, ה) לעמוד לשרת, מכאן אמרו[117] (ספרי שופטים, קסז) שאין שירות אלא מעומד, והשירות שלנו בעשותנו המצות, אם כן מברך[118] מעומד:

(כח) ויש אומרים שאלו הברכות בלבד ראוי המברך לברכם מעומד[קיא], ברכת העומר, וציצית, ולולב, ומילה, ושופר. וכולהו נפקא להו[119] מגזירה שוה מספירת העומר, דכתיב[120] (דברים טז, ט) מהחל חרמש בקמה, ודרשינן בקומה. [121]וחמשה לכם כתיבי, בעומר (ויקרא כג, טו) וספרתם לכם[121], בציצית (במדבר טו, לח) ועשו להם, בלולב (ויקרא כג, מ) ולקחתם לכם, במילה (בראשית יז, י) המול לכם, ולאבי הבן קאי שצריך בעמידה, וכן המנהג, בשופר (במדבר כט, א) יום תרועה יהיה לכם[קיב]:

(כט) המתעטף בלילה לא יברך כלל. וכתב הר"י מקורביל ז"ל[122] (סמ"ק סי' לא) שבליל יום

116. נמי: **ב** חסר 117. אמרו: **ב** חסר 118. א"כ מברך: **א** אם כן צריך לברך **ב** א"כ צריך 119. להו: **ב** לן 120. דכתיב: **א** דכתי' וספרתם לכם וכתי' 121. וחמשה... לכם: **א** חסר 122. ז"ל: **א ב** חסר

קז. וכ"כ ר' יונה (ברי"ף ח, א ד"ה והורה), רא"ש ומרדכי (שם), והוסיפו עוד לחלק בין טלית שהיא חובת מנא לתפילין שהם חובת גברא. ובשו"ע (סו, ח) פסק שבין גאולה לתפילה לא יפסיק ע"מ להתעטף בטלית, אולם תפילין יניח בלי ברכה ויברך עליהם לאחר שיתפלל, ובמשנ"ב (סקמ"ב) הביא מחלוקת אחרונים אם יברך על התפילין בין גאולה לתפילה. וקודם שאמר "גאל ישראל" - השו"ע (שם) פסק שיניח טלית ותפילין ולא יברך עד לאחר התפילה, והרמ"א (שם) פסק שעל התפילין יברך.

קח. וכ"כ האשכול (מהד' אויערבך, ח"א עמ' 50-51, ובמהד' אלבק ליתא), וכתב שכ"ה בירושלמי, וכ"כ הב"י (ח, א) בשם רבינו. אמנם יש להעיר שבירושלמי לפנינו ליתא, ואפשר שהיה בירושלמי ואבד. וראה ריצ"ג (הל' ספירת העומר עמ' שמ) שהביא כן בשם מר רב שמואל הכהן, והמהדיר שם בהערה כתב שדין זה מקורו בגאונים ולא בירושלמי, ודחה את הטענה שהיה בירושלמי ואבד, עי"ש טעמו. וכתב עוד שהארחות חיים לא ראה דברי הגאונים בזה, וכיון שידע שאינו בבבלי כתב כן בשם הירושלמי, וליתא. ויש להעיר שבתשובות הגאונים (שערי תשובה, סי' עט) איתא שכל הברכות צריך שיהיו מעומד, ולא חילק בין ברכות המצוות לברכות הנהנין. וע"ע בשו"ת מור ואהלות (אוהל ברכות והודאות סי' נא) שהאריך לחקור באיזה מצוות וברכות צריך לעמוד, וציין המקור בירושלמי, עי"ש. וע"ע בשדי חמד (קונטרס הכללים מערכת הבי"ת "פאת השדה" סי' כט) שכתב לדחות הסמך שהביא מהירושלמי, ועי' גם בספר עמודי אש (קונטרס מעון הברכות אות לו) שהביא מקור אחר בירושלמי.

קט. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

קי. בפסוק (שם): "ויעמד ויברך את כל קהל ישראל קול גדול לאמר". ומקור זה הביאו ג"כ בתשובות הגאונים (שם). ובריצ"ג (שם) כתב ללמוד מפסוק זה: "...ויברך את כל קהל ישראל וכל קהל ישראל עומד" (שם, יד).

קיא. ודע, שאף שרבינו כתב שראוי לעמוד בברכה, ולא כתב כן לגבי המצוה עצמה, בהרבה מהמקורות (ראה בהע' הבאה) שהביאו ד"ז כתבו כן על המצוה וממילא גם על הברכה, ואף רבינו מסתבר לומר שאינו חולק. וראה מש"כ בזה שו"ת דרכי נועם (או"ח סי' ג) ופמ"ג (סי' תלב משבצ"ז סק"ג).

קיב. כ"א בפסיקתא זוטרתא (לקח טוב, סוף פרשת לך לך יז, יג; אמור כג, טו), וכ"ה בעיטור (הל' ציצית עו, ב) בשם ר' טוביה (בעל הפסיקתא זוטרתא). והביאו דין זה: תשובות הגאונים, ריצ"ג (שם) והגהות ר"פ לסמ"ק (סי' קמה אות ב). וע"ע בספר הפרדס (סי' קעא) ובשבה"ל (מילה סי' ד).

הכפורים מברך, ויש מחליפין טליתותיהן בליל כפור[123] בשל חבריהם לאפוקי נפשייהו מפלוגתא[קיג]:

(ל) [קיד]וכן כתב[124] הר"ף ז"ל (הגה' סמ"ק שם אות כ) שאין לו לאדם לברך בטליתו של חבירו אלא אם כן נותנו[125] לו במתנה גמורה על מנת להחזיר[126], אבל בשאולה לא, דהוי ברכה לבטלה[קטו]. [קטז][127]ולא כתב שום טעם בדבר. ונראה שהטעם משום דכתיב (במדבר טו, לח) על כנפי בגדיהם, דמשמע משלהם, ואם שאול אסור[קיז], כל שכן גזול[127].

ומיהו יש אומרים[128] אף על גב דטלית שאולה פטורה מן הציצית, מכל מקום יכול להחמיר ולהטיל בה ציצית ולברך עליה, ולא הויא ברכה לבטלה, מידי דהוה אנשים שמברכות בלולב ושופר, ואף על פי שיש[129] לחלק קצת. וגם התוספות משנ"ץ[130] פירשו כי המברך בטלית שאולה לא הפסיד[קיח]. ולפי פירוש זה יש לברך בטלית של חבירו אפילו[131] בלא מתנה גמורה,

123. בליל כפור: **א** ביו' הכיפו' 124. וכן כתב: **ג ד** וכתב 125. נותנו: **א** נותן 126. להחזיר: **ג ד** להחזירו
127. ולא... גזול: **ג ד** חסר 128. ומיהו יש אומרים: **ג ד** וי"א 129. ואע"פי שיש: **ב** ואע"ג דיש
130. משנ"ץ: **א** חסר 131. אפילו: **א ב** ואפילו

ויש להעיר שבפסיקתא זוטרתא (שם) מנה: עומר, ציצית, לולב ומילה, וכ"ה בהג' ר"פ (שם). אולם האשכול (מהד' אויערבך, ח"א עמ' 51, ובמהד' אלבק ליתא) הוסיף לזה שופר וקידוש לבנה, וכ"ה באבודרהם (עמ' מה), וכתב (האשכול) שם שיש מוסיפים גם הלל שכתוב בו: "לכם". וברמב"ם (תמידין ומוספין פ"ז, כג) ורא"ש (פסחים פ"י סי' מא) הביאו כן רק לעניין ספירת העומר. ובטוש"ע פסקו כן לגבי ציצית (ח, א), ספירת העומר (תפט, א), שופר (תקפה, א), ומילה (יו"ד רסה, א).

קיג. עי' לעיל סי' כד ובהערותינו שם. הסמ"ק סובר שכסות יום חייבת בלילה, ולכן צריך לברך בליל יו"כ על הטלית, והביא דעת החוששים לברך, המחליפים טליתותיהם לצאת מהספק. וכ"ד הרא"ש (ריש סי' א), שבתחילה הביא הדעה החוששת לברך בלילה: "וראיתי באשכנז לפני יום הכפורים כשמשכימים, שליח ציבור מתעטף בטלית של אחר כדי להפטר מהברכה משום טלית שאולה, משום דמספקא להו בטלית שלו אם צריך לברך", וכתב לחלוק עליהם, שהעיקר כמ"ד שכסות יום חייבת אף בלילה, והביא בשם ספר המצוות שריצב"א בירך על הטלית בליל יוה"כ, והוסיף שכן משמע בירושלמי (פ"ק דקידושין). ובסי' ב כתב שמה שמחליפים הטליתות ביניהם לא הועילו כלום, כיון שטלית שאולה מצוייצת מברכים עליה, ורק כאשר שואל הבגד של הטלית פטור כל ל' מציצית. וראה בסי' הבא ובהערותינו שם.

קיד. וכן... רשות: מהג' ר"פ לסמ"ק שם.

קטו. בגמ' (במנחות מד, א; חולין קי, ב; קלו, א) איתא: "טלית שאולה כל ל' יום פטורה מן הציצית". וכתב הריטב"א (חולין קלו, א ד"ה טלית) שדעת ר"ש שגם טלית שאולה מצוייצת פטורה כל ל' ואין מברכים עליה, וחלק עליו וכתב שדווקא בגד שאול שאינו מצוייץ פטור מציצית, והוסיף: "וכן עמא דבר", אולם אעפ"כ נשאר בצ"ע. וכן הנימוק"י (הל' ציצית יב, א) כתב שראוי לחוש לדעת רבותינו הצרפתים, שגם השואל טלית מצוייצת אין לו לברך עליה. אולם הרא"ש (חולין פ"ח סי' כו; הל' ציצית סי' ב) כתב שצריך לברך בטלית מצוייצת כיון שנתן לו הטלית ע"מ לברך, והוי כמתנה ע"מ להחזיר, וכ"פ השו"ע (יד, ג). ועי' משנ"ב (שם ס"ק יא) מש"כ בזה.

קטז. תוספת זו מכת"י **ב** ליתא בכלבו.

קיז. בחולין (קלו, א) למדו מ"כסותך" שטלית שאולה כל ל' פטורה מציצית, וקצת תימא מדוע לא הביא המקור לזה מהגמ'.

קיח. התוס' (חולין קי, ב ד"ה טלית) והרא"ש (חולין פ"ח סי' כו) הביאו דעה זו ודחו אותה כיון שלא דומה לאשה, שכאן כל אדם פטור כשאינו שלו, וסיימו שאעפ"כ המברך לא הפסיד.

רק שיתן לו חבירו רשות, ואפילו בלא רשות, דניחא ליה לאיניש לקיומי מצוה בממוניה[קיט].

ומיהו בטלית מקופלת ומונחת, אומר ה"ר מנחם בן הרב שמואל[קכ] שצריך[132] ליטול רשות[קיד] משום דבעל קפיד, וכתיב כסותך ולא כסות חברך[קכא]. טלית של שני שותפין חייבת בציצית, דכתיב (במדבר טו, לח) על כנפי בגדיהם[קכב]. טלית שאולה פטורה מן הציצית כל שלשים יום[קכג]:

(לא) הכל חייבין בציצית, כהנים, לויים וישראלים[133], גרים ועבדים משוחררים וכו'[קכד]. וקיימא לן כרבי שמעון דסומא[134] חייב בציצית, אף על פי שאינו רואה, אחרים רואים אותו[קכה]. נשים, עבדים וקטנים, פטורים מן הציצית מן התורה[קכו][135], ומכל מקום אם רצו לברך יברכו[קכז]. ויש אומרים כי נשים ועבדים אם רצו להתעטף[136], יתעטפו בלא ברכה[קכח]. וקטן היודע להתעטף חייב בציצית[קכט]. וטומטום ואנדרוגינוס חייבין מספק, לפיכך אין מברכין אלא עושין בלא ברכה[קל].

והר"ם נ"ע כתב (תשב"ץ קטן סי' ער) שאין[137] למחות בנשים[138] להתעטף ולברך עליו, אף על

132. שצריך: **ב** צריך 133. וישראלים: **ג ד** ישראלים 134. דסומא: **ב** דאמ' דסומא 135. מן הציצית מן התורה: **ב** מן התורה מן הציצית 136. להתעטף: **א** לעטוף **ג ד** חסר 137. שאין: **א ג ד** אין 138. בנשים: **א ב** לנשים

קיט. כ"כ הרא"ש (חולין שם), המרדכי (סי' תתקנ) והנימוק"י (שם). אמנם המהר"ם (בתשב"ץ קטן סי' רסב) הסתפק אם רשאי לברך עליה. ובשו"ע (יד, ד) פסק שיכול לברך, וכתב המג"א (סק"ח) שכאן ודאי לא נתנה לו במתנה ע"מ להחזיר וא"כ שאולה היא בידו, ואעפ"כ רשאי לברך כמו נשים שמברכות על מ"ע שהז"ג. ורע"א (שם) דחאו, דהא דעת השו"ע (יז, ב) שנשים אינן רשאות לברך.

קכ. בהגהת ר"פ (שם) לא הזכיר ההלכה בשם אומרה, אלא רק הביא בסתם שצריך לבקש רשות אם הטלית מקופלת. ובהגהות סמ"ק מצוריך (אות קנט) כתב כן בשם אומרה.

קכא. כ"כ המרדכי (שם) בשם מהר"ם, והוא עצמו הסתפק בזה. והרא"ש (בחולין שם) התיר ליטלה אם יחזור ויקפל אותה כבראשונה, וכ"פ השו"ע (יד, ד).

קכב. ד"ז לא הובא בכלבו. מקור הדין בחולין (קלו, א), ונפסק ברמב"ם (פ"ג, ד) ובטוש"ע (יד, ה). ור' ירוחם (נ"ט ח"ג קסח ע"ד) כתב שאפשר שהטעם לכך הוא משום דכתיב "ועשו" - לשון רבים, והקשה עליו הב"י (שם) שהרי מפורש בהדיא בחולין (שם) שנלמד מ"על כנפי בגדיהם".

קכג. ראה הערה קטו.

קכד. מנחות (מג, א), ובכלבו ליתא.

קכה. גם זה ליתא בכלבו. מקור הדין במנחות (שם), ונפסק ברי"ף (יא, א), ברמב"ם (פ"ג, ז), בהרא"ש (סי' א) ובטוש"ע (יז, א).

קכו. נשים ועבדים פטורים כיון דקיי"ל כר"ש דלילה לאו זמן ציצית הוא, הויא לה מצות עשה שהזמן גרמא. וכ"פ הרי"ף (שם), הרמב"ם (שם, ט), הרא"ש (שם) והטוש"ע (שם, ב).

קכז. כן דעת ר"ת, הובא בתוספות (ר"ה לג, א ד"ה הא), בהרא"ש (ר"ה פ"ד סי' ז), בר"ן (ברי"ף ר"ה ט, ב ד"ה ולענין ברכה) ובעוד ראשונים, שנשים יכולות לברך על מצוות עשה שהזמן גרמא אע"פ שפטורות. וטעמו, כיון שגם מי שאינו מצווה מקבל שכר, ממילא יכולות לומר 'וציונו', וכ"פ הרמ"א (תקפט, ו).

קכח. כן כתב הרמב"ם (פ"ג, ט) לגבי מצות ציצית, וכתב שה"ה כל מצות עשה שהזמן גרמא שיכולות לעשות אבל לא יברכו, וכן דעת רש"י (הובא בהגה"מ שם אות מ) וסמ"ג (עשין מב קיט, א). ותמה הסמ"ג שם על ר"ת היאך תאמרנה "וציונו" בדבר שאינן חייבות. וכתב הרמ"א (יז, ב) שאם רוצות להתעטף ולברך הרשות בידן, אלא כיון דמחזי כיוהרא, אין להן להתעטף.

קכט. סוכה (מב, א), רמב"ם (שם) וטוש"ע (יז, ג).

קל. בכלבו ליתא. דין זה נלמד מהרמב"ם (ציצית פ"ג, ט; מילה ג, ו; סוכה ו, יג), שכל שיש ספק דאו' במצוה,

פי שהיא מצות עשה שהזמן גרמא, שהרי אין זמנו אלא ביום, שנאמר (במדבר טו, לט) וראיתם אותו, בשעת ראיה. והראב"ד ז"ל כתב (בהשגות פ"ג, ט), דווקא בציצית שאין בו כלאים, אבל בציצית שיש[139] בו כלאים, אין מניחין אותן[קלא].

[קלב]ומנא לן דפטורות, כתב הר"ש[140] ז"ל[קלג], מדאצטריך קרא גבי[141] הקהל דזמן גרמא דנשים חייבות, שמע מינה דהקהל יצא לחלק, דאף על גב דזמן גרמא דנשים חייבות, הא שאר מצות פטורות, ומדכתיב גבי תלמוד תורה ולמדתם אותם את בניכם ולא בנותיכם[142], שמע מינה תלמוד תורה יצא לחלק, דאף על גב דלאו זמן גרמא נשים פטורות, הא שאר מצות שלא הזמן גרמא[143] חייבות[קלד], עכ"ל.

במה דברים אמורים במצות עשה דאורייתא, אבל בדרבנן[144] אף על פי שהזמן גרמא נשים חייבות[קלה]:

(לב) [קלו]אמר רב נטרונאי גאון ז"ל[קלז][145], האוחז בציציותיו[146] בידו כשהוא קורא את שמע

139. בציצית שיש: **ב** אם יש 140. הר"ש: **ב** הרא"ש 141. גבי: **ב** לגבי 142. בנותיכם: **א ב** את בנותיכם
143. גרמא: **ב** גרמא נשים 144. בדרבנן: **א** מדרבנן **ג ד** דרבנן 145. גאון ז"ל: **א** גאון **ב** ז"ל
146. בציציותיו: **ג ד** בציציות

כיון שהברכה דרבנן, אין מברכים עליה (תשו' הרמב"ם בכס"מ הל' מילה שם). אמנם דעת הראב"ד (מילה וסוכה שם) שמברכים, כיון שהספק הוא דאו' ולחומרא. בשו"ע (יז, ב) פסק שלא יברכו טומטום ואנדרוגינוס, וברמ"א (שם) פסק שיברכו, וזה על פי המנהג שנשים מברכות אף שאינן חייבות, הוא הדין טומטום ואנדרוגינוס.

קלא. הכלבו הביא רק דברי הר"מ, ולא דברי הראב"ד. ועי' תוס' (חולין קי, ב ד"ה טלית) שהביא דעת ר"ת שטלית שיש בה תכלת (שהותר בה כלאים), מותר ללובשה בכל מקרה, הואיל והותר ללובשה - הותר בכל עניין, ולכן מותר לאשה שאינה מחויבת במ"ע של ציצית וכן בלילה שאינו זמן ציצית ללבוש טלית תכלת. והובאו דבריו גם בהרא"ש (סי' א). ועי' שו"ת שאגת אריה (סי' ל) שהאריך לבאר המח' בזה, וכתב שדעת הרמב"ם כראב"ד.

קלב. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

קלג. נראה שכוונתו לרש"י (קידושין לה, א ד"ה ומשני) שכ"כ בקיצור, ובתוס' (שם ד"ה אלא) הרחיבו והשלימו דבריו, ובדומה למה שכתב כאן רבינו בשמו.

קלד. עי"ש בתוס' שכתבו שדווקא מצה והקהל שהם מ"ע שהז"ג כתב רחמנא שחייבות - הוו שני כתובים הבאים כאחד, ומכאן שבשאר מ"ע שהז"ג פטורות; ומת"ת ופדיון הבן דכתב רחמנא דנשים פטורות, משמע ששאר מ"ע שאין הז"ג חייבות. אבל על רבינו קשה שכתב הלימוד שפטורות מהקהל ושחייבות מת"ת, אדרבא נלמד מכל אחד מהם בבניין אב לכל התורה, וצ"ע. ואולי כוונתו כתוס', רק שקיצר דבריו.

קלה. כ"כ רבינו גם בהל' שבת (דיני שלש סעודות סי' ב). ובתוס' (ברכות כ, ב ד"ה תפלה) כתבו שלרש"י נשים חייבות במ"ע דרבנן שהזמן גרמא, וחלקו עליו, והוכיחו מאמירת הלל שפטורות, וממילא ה"ה שאר מ"ע דרבנן שהזמן גרמא, דכעין דאו' תקון. וכן הוכיחו תוס' (פסחים קח, ב ד"ה שאף; מגילה כד, א ד"ה מי) ממגילה, חנוכה וארבע כוסות שנשים חייבות רק מפני שהיו באותו הנס, הא לאו הכי פטורות כיון שהזמן גרמא, וכ"כ הר"ן (ברי"ף פסחים כג, א ד"ה שאף). ושיטת ר"ת בספר הישר (שו"ת סי' ע, ד) כרש"י, שנשים חייבות במ"ע דרבנן שהזמן גרמא, והביאו לר"ת האבודרהם (עמ' כה).

קלו. סי' זה הובא בב"י (כד, ד) בשם רבינו.

קלז. וכ"כ משמו: אשכול (לח, ב), אבודרהם (עמ' פג) ושו"ת הרשב"ש (סי' כו).

יהירותא[קלח] היא, [קלט]וכן נמי[147] כתב רב משה גאון ז"ל[קמ] [148]. וביאר עוד[149], וכי מאחר שהתבונן בציציותיו בשעת עטיפתו ובירך עליהם לאחר כן למה אוחזן בידו, אלא מעתה כשיגיע לוקשרתם[150] צריך נמי לאחוז בידו תפליו. ואם תאמר יאחוז, כשיגיע[151] לוכתבתם צריך לבא[152] ולהניח ידו על מזוזתו. הילכך העושה כך[153] צריך ללמדו ולהשביעו שלא יעשה כן, עכ"ל. [154]והר"י החסיד[קמא] הצריך לעיין בהם כשיגיע לוראיתם אותו[קמב] [154]:

(לג) מותר ליכנס בציצית לבית[155] המרחץ ולבית[156] הכסא[קמג]:

(לד) נפסקו חוטי הציצית זורקן לאשפה[157], לפי שאין בגופן קדושה, דתשמישי מצוה נזרקין[קמד]. ובשם הראב"ד ז"ל[158] מצאתי, נהי דאין צריכין גניזה, אבל לאנהוגי בהו מנהג בזיון לאו אורח ארעא[קמה]. והר' אשר[159] כתב, נהגו שלא לשכב בטלית שיש בו ציציות, גם נהגו שלא יכבסנו גויה[160], כדי שלא יהיו[161] מצות בזויות עליו[קמו]:

147. נמי: **ג ד** חסר 148. ז"ל: **א ב** חסר 149. עוד: **ב** חסר 150. כשיגיע לוקשרתם: **א** כשמגיע וקשרתם **ב** וקשרתם 151. יאחוז כשיגיע: **ב** יאחז כשמגיע 152. לבא: **א** לבא ולבחון 153. כך: **א** כן 154. והר"י החסיד... אותו: **א** וה"ר יצח' חסיד... אותו **ג ד** חסר 155. לבית: **ג ד** בבית 156. ולבית: **א ג ד** ובבית 157. לאשפה: **א ב** באשפה 158. ז"ל: **ב** חסר 159. והר' אשר: **א ב** והראש ז"ל 160. גויה: **ג ד** כותי' 161. יהיו: **א ב** יהו

קלח. בכל הפוסקים שציטטו דברי רב נטרונאי (הובאו לעיל בסמוך) ובכלבו (סי' כב) הגרסא: "יהירותא".
קלט. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.
קמ. הזכירו בשו"ת הרשב"ש (שם).
קמא. בשו"ת הרשב"ש ובב"י (שם): "וה"ר יונה החסיד", ואכן ד"ז כתוב בספר היראה (אות עג) המיוחס לר' יונה, וראה לעיל בהערותינו לפתיחה (הע' א-ב).
קמב. וכתב הב"י (שם) שנראה שדעת רבינו לפסוק כן, מדהביא דברי ר' יונה באחרונה. וכ"כ לקיים מנהג זה רה"ג בתשובה (שערי תשובה, סי' פח), מנהיג (עמ' עו) וריב"ש (ח"ב סי' תפו). וכתב שם הריב"ש שכן נהג רבו, ר' פרץ הכהן, ודחה קושיית האוסרים, שדווקא ציצית ותפילין שמזומנים לפניו ינשקם, אבל מזוזה לא. ועוד תירץ שבציצית ותפילין יש עניין מיוחד לעשות כן, עי"ש הטעם. וכ"פ הטור (סו"ס סא) והשו"ע (כד, ד).
קמג. כ"כ הרמב"ם (פ"ג, ט), ור' ירוחם (ני"ט ח"ג קסט ע"ג) ונימוק"י (יב, א ד"ה ונהגו) בשם גאון התירו בבית הכסא (ולא הזכירו בית המרחץ), וכ"פ בטוש"ע (כא, ג). וכתב הט"ז (שם סק"ג) שכל זה דווקא בטלית קטן, אבל בטלית גדול אין להיכנס לבית הכסא, וכ"פ המשנ"ב (שם סקי"ד).
קמד. מגילה (כו, ב), ופירש הר"ן (ברי"ף ח, א ד"ה תשמישי) דהיינו לאחר שעברה מצותן. לכן כתב רבינו שרק לאחר שנפסקו מן הטלית מותר לזורקן, וכ"כ השאילתות (שאי' קכו) והרמב"ם (פ"ג, ט), וכ"פ השו"ע (כא, א), ודלא כטור (שם) שכתב שגם בעודן במצותן רשאי לזורקן. ועי' ב"י (שם) שהאריך לדחותו, והב"ח והדרישה (שם) יישבו שיטתו.
קמה. וכן הביאו בשם הראב"ד: ריטב"א, מאירי (שבת קכה, א), ר"ן (שבת מח, ב ד"ה מגופת, הביאו הב"י כא, ב) וכלבו (סי' לא, הביאו הד"מ שם סק"א), וכ"פ בשו"ע (כא, ב). ואף שהר"ן והכלבו דיברו על בגד הטלית ורבינו דיבר על חוטי הציצית, נראה שסובר רבינו שאין חילוק ביניהם, אולם הרמ"א (שם, א) נראה שחילק, וכמבואר בפמ"ג (שם). ומפורש בדברי רבינו שאין זה איסור אלא ש"אינו ראוי", וכ"ה בכלבו, וכן בשאר ראשונים שהביאו דעת הראב"ד, וכן הגירסא בשו"ע (כא, ב) בדפו"ר: "אינו רוצה" (וכן גרס הב"י בדברי הר"ן), וכן הוכיח הברכ"י (טו, ד; כא, א). אולם המשנ"ב (סק"י) כתב לתקן: "אינו מותר", וכתב שכן משמע בגר"א (שם). ויש לתמוה על הרמ"א (שם) שעל דברי השו"ע שחוטי ציצית שנפסקו יכול לזורקן לאשפה, כתב בי"א עפ"י הכלבו שאין לנהוג בהם מנהג בזיון, ומשמע דאוסר מדינא, והרי הכלבו לא אסר כן מדינא.
קמו. הב"י (סו"ס כא) הביא דברי רבינו, וכתב שלא

(לה) ומה שאמרו ז״ל המוכר טלית לגוי[162] יתיר ציציותיו, לא מפני קדושה אמרו, רק מפני הסכנה, שמא יתעטף בה הגוי בציציותיו[163], ויתלוה עמו[164] ישראל בדרך שיחשוב[165] שהוא ישראל, ויעמוד עליו ויהרגהו[קמז]:

(לו) יש מי שאומר שצריך להסיר הציציות מהטלית[166] שמתעטפים בו[167] המתים, ויש מי שאומר[168] שמניחין אותן. וטוב לקושרם תוך הכנף, ואז לא הוי לועג לרש ממה נפשך[קמח]. [קמט]וכן צוה רבינו יצחק בר[169] אברהם ז״ל לתלמידיו[170] שיטילו ציציות[171] בסדינו ויחפו אותן תוך כנפי כסותו מפני הספק הזה[קנ][172].

והרמב״ן[173] ז״ל כתב (תורת האדם עמ׳ ק) אחר שהביא הרבה ראיות[174], נמצינו למדין שהלכה רווחת היא שאין קוברין את המת אלא בטלית שיש בה ציציות[175], בין טלית חדשה בין טלית ישנה מצוייצת שלו, וטעמא משום לועג לרש כדמפורש במנחות (מא, א), ואין כאן בית מיחוש, עכ״ל. וכן פסק[176] הבעל האשכול ז״ל[קנא] (פו, ב).

ובשם ר״ת מצאתי שאין מטילין ציציות בטלית של מת, וכן המנהג, ואפילו אם יש ציציות

162. לגוי: ד לעכו״ם וכן בסמוך 163. בציציותיו: ב בציציותיה 164. עמו: ב עליו 165. שיחשוב: ב ויחשוב עליו 166. מהטלית: ב מן הטלית 167. בו: א ב בהם 168. ויש מי שאומ׳: ג ד וי״א 169. בר: א ג בר׳ 170. לתלמידיו: א ג ד חסר 171. ציציות: א ציציותיו ג ד ציצית 172. הספק הזה: א זה הספק 173. והרמב״ן: ב והר״ם ב״מ 174. הרבה ראיות: ב ראיות הרבה 175. בה ציציות: ב בו ציצית 176. פסק: א נמי פסק ב נמי כתב

ראינו ושמענו מי שהקפיד בזה, והרמ״א (כא, ג) הביא דבריהם בי״א, וסיים שנוהגים להקל לשכב בהם. וכתב המשנ״ב (סקי״ז) שכמו כן מותר ליתנם לכובס נכרי, וסיים שיש מחמירים בזה. ולדעת המקובלים, אדרבה, ראוי לאדם שיישאר לבוש בטלית קטן בזמן שישן, אפילו בלילה, וכן מבואר בשער הכוונות (דרוש א דתפילת ערבית נב ע״ד), והובא במג״א (ס״ק ב), במשנ״ב (ס״ק טו) ובעוד אחרונים.

קמז. מנחות (מב, א), בגמ׳ שם הובא טעם נוסף - משום זונה, ופירש״י שיתננה לזונה באתננה, ותאמר שישראל נתן לה. ורבינו נקט רק טעם שמא יהרגנו גוי, וכ״ה ברמב״ם (פ״ג, ט), משום שמצוי וחמור יותר (ב״י כ, ב), וכ״ה בשו״ע (שם). אמנם החיי אדם (כלל יא סמ״ב, הביאו המשנ״ב סק״ז) כתב שלטעם שמא יתלווה אין לחוש בימינו, שאינם חשודים על שפיכת דמים, אבל לטעם של זונה יש לחוש.

קמח. סמ״ק (סי׳ לא).

קמט. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

קנ. עי׳ תוס׳ (ברכות יח, א ד״ה למחר) ורמב״ן (תוה״א עמ׳ צח) שכתבו שריצב״א היה רגיל שלא להסירם מן הכנף אלא לקושרם ולהדקם בתוך הכנף, להוציא עצמו מן הספק. אמנם בהגהת ר״פ (בסמ״ק סי׳ שם אות כז) כתב שר׳ יצחק בר אברהם אמר לתלמידיו שאם היה יודע יום מותו היה מצוום לקוברו בטלית מצוייצת, וכך אכן נקבר. ואולי י״ל כוונתו שהטלית תהיה מצוייצת אבל יחפו את הציציות תוך כנפי כסותו. ובדומה לכך כתב המרדכי (סי׳ תתקמו; מו״ק סי׳ תתסג), וכ״פ הרמ״א (יו״ד שנא, ב) שנהגו לקברו בציצית, אך פוסלין תחלה הציצית או כורכין אחד מן הכנפות.

קנא. סברתם שלא תחלש דעת המת שחושבים אותו פטור מן המצוות, וכ״פ השו״ע (יו״ד שנא, ב).

בטליתו מתירין אותן, וראיה לדבר ממסכת שמחות (פי״ב, יב), דכתיב בה אבא שאול צוה את בניו התירו תכלת מטליתו[קנב] [177]:

(לז) הלוקח טלית מצוייצת מן הישראל כשר, וכן מגוי תגר, ומן ההדיוט פסולה[קנג]. [קנד] פירוש מן התגר כשרה, מפני[178] שהוא מדקדק בעצמו וחס על ממונו שלא יפסיד, ואינו לוקח אלא טליתות שהטילו בהם ישראל ציציות כשרות, כדי שלא יצא עליו קול שעושה קלא אילן ולא יקחו עוד ממנו ויפסיד, לפיכך כשרה[קנה]. אבל מן ההדיוט, גוי שאינו תגר, כיון שאין לו אלא טלית אחת[179] ואינו רגיל, אינו מדקדק בציציות שלה, לפיכך פסול[קנו]:

(לח) טלית כ[ו]לה[180] [181] ירוקה או כ[ו]לה[180] אדומה[181] או משאר צבעונין, עושה חוט לבן שבה כעין[182] צבעה, אם אדומה אדומין, ואם ירוקה ירוקין[קנז]. [קנח] [183]וכן נמי דעת הראב״ד, וכן כתב בהשגות[קנט] (שם), וסמך על ברייתא (מא, ב) דטלית אין פוטר בה אלא מינה, כלומר צבע

177. מטליתו: **ב** מטליתו גרסינן... בכוונה כשר ראה לעיל סי׳ ז–ט שכל מה שהביא כאן רבינו כבר הובא שם
178. מפני: **א ב** לפי 179. אלא טלית אחת: **ג ד** קול אלא האחד 180. כ[ו]לה: **א ב ג ד** כלה תיקנו להקל על הקריאה, וכן להלן 181. ירוקה... אדומה: **ב** אדומה... ירוקה 182. כעין: **א ג ד** בעין 183. וכן נמי... שאינן צבועים: **ג ד** חסר

קנב. כ״כ תוס׳ (ברכות יח, א ד״ה למחר; ב״ב עד, א ד״ה פסקי) ורא״ש (מו״ק פ״ג סי׳ פ; הל׳ ציצית סי׳ ט) בשם ר״ת, הביאו רבינו לקמן בהל׳ אבל (סי׳ יא), וכתב שם: ״וכן עמא דבר״. וכ״פ ר״י (בתוס׳ נידה סא, ב ד״ה אבל), ר״י מפרי״ש (בר״ש מו״ק שם), ר״י שירלאון (באו״ז הל׳ אבלות סי׳ תכא) ור״ח כהן צדק (בתוס׳ ב״ב עד, א ד״ה פסקי). ובתוס׳ נידה שם כתבו בשם ר״י שהסברא לזה היא: ״שבימי חכמים שכולן היו לובשים ציצית, אם לא היה להם גם במותם, לעג גדול היה, שדומה כמו שהיו אומרים הואיל ומת אין צריך עוד ציצית, אבל עכשיו שאין הכל לובשים ציצית בחייהם, אם ישימו ציצית לכולן הוא יותר לועג לרש, שבחייו לא קיים ובמותו יקיים״. אולם בהג״א (מו״ק ג סי׳ פ הגה א) הביא בשם האו״ז (שם) שהראבי״ה היה אומר הלכה למעשה שמי שנהג מצות ציצית בחייו, יקבר בציצית, ומי שלא נהג במצות ציצית בחייו, לא יקבר בציצית. וכן עשו מעשה על פיו וקברוהו בציצית. ודעת הרז״ה (מו״ק טז, א) בשם ר״י בן מלכיצדק שכאשר נושאים אותו במיטה מטילין לו ציצית בבגד, משום לעג לרש מנושאי המטה, וכשגונזין אותו בקברו מתירין לו את הציצית, וכן הביא בשמו הרא״ש (במו״ק שם). ועי׳ תוס׳ (ב״ב שם) בשם ר״י שכתבו ששמים לו ציצית בטלית, כדי שיהיה ניכר שקיים מצות ציצית, ומיד מסירין.

קנג. מנחות (מג, ב), רמב״ם (פ״ב, ז) ושו״ע (כ, א).

קנד. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

קנה. כתב הב״י (שם) שתגר אין הכוונה דווקא תגר של ציציות, אלא כל תגר ואפילו של שאר סחורות, ומשום שאם ימצאוהו שקרן בדבר אחד שוב לא יאמינוהו, ולכן יש לו חזקת כשרות, וכתב שכן משמע מרש״י.

קנו. המהר״י אבוהב כתב (הביאו הב״י שם) שרק בתכלת חיישינן שצבעו בקלא אילן, משום שתכלת דמיו יקרים, אבל בחוטי לבן, משום ריוח של עשייה שהוא דבר מועט, אינו עושהו. אולם הב״י כתב שגם בחוטי לבן אין לקנות מגוי, שמא עשאן בעצמו ופסול, והביא שכ״כ נימוק״י (יג, א ד״ה מהדיוט) ור׳ ירוחם (ני״ט ח״ג קסט ע״ג).

קנז. רמב״ם (פ״ב, ח). ועי׳ טור (ט, ה) שכתב שלדעת הרמב״ם צריך שצבע הציצית יהיה כצבע הטלית, ובב״י (שם) ובכס״מ (שם) ציטט המהר״י בן חביב שכתב שאין כוונת הרמב״ם לומר כן כלל, אלא בא ללמד עניין אחר, ודחה הב״י הסבר המהר״י בן חביב ברמב״ם, והסכים להבנת הטור.

קנח. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

קנט. וכ״כ הרשב״א (שו״ת ח״ג סי׳ רפ) שכן דעת הראב״ד בתשובה ובהשגות.

מינה, וכן פירש רש״י ז״ל (שם ד״ה מתיבי) שאם היה הטלית אדום, יטיל בה חוטים אדומים[קס]. והרשב״א ז״ל כתב בתשובה (ח״ג סי׳ רפ), אבל אני לא ראיתי לאחד מרבותי שחששו לזה כלל, וכן יראה לי, והביא הרבה ראיות לדבריו[קסא], ע״כ.

היה כ[ו]לה[180] תכלת, עושה לבן שלה משאר צבעונין חוץ מן השחור, מפני שהוא נראה כתכלת, וכורך על הכל חוט אחד של תכלת כדרך שעושה בשאר ציציות שאינן צבועים[קסב קנח] [183]:

(לט) **ולפי שמצות ציצית שקולה כנגד כל המצות, צריך אדם להיות זהיר בה[קסג], שנאמר** (במדבר טו, לט) **וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות ה׳. וציצית בגימטריא ת״ר, וח׳ חוטין, וה׳ קשרים, הרי**[184] **תרי״ג כמספר כל המצות[קסד]. והקשו בתוספות** (מנחות לט, א ד״ה לא יפחות) **דהא כולהו ציצת כתיבי, ואינו עולה אלא**[185] **תק״ץ. ותרצו הכי, כי בפרשת**[186] **ציצית כתיב בה**[187] **שלש פעמים ציצת,**[188] **ועשו להם ציצת, ונתנו על ציצת**[188]**, והיה לכם לציצת, והלמ״ד דלציצת במקום ג׳ יודי״ן החסרים מהג׳**[189] **ציצת, והוא כמו כולן מלאים[קסה]**[190].

[קסו][191] כתב הרמב״ם ז״ל (פ״ג, י), כל אדם שחייב לעשות מצוה זו, אם יתכסה בכסות הראוי לציצית, יטיל בה ציצית ואחר כך יתכסה בה, ואם נתכסה בה שלא בציצית בטל מצות עשה. אבל בגדים הראויים לציצית, כל זמן שלא נתכסה בהן אלא מקופלין ומונחין פטורין מן הציצית, שאין חובת הטלית אלא חובת האיש שיש לו טלית. וכן נמי פסק הבעל האשכול (פו, ב) בשם בה״ג (עמ׳ ערה), וכן נמי פסקו רוב הפוסקים ז״ל[192], ויש מי שפוסק שהוא חובת מנא[קסז קסו] [191].

184. הרי: **ג ד** הם 185. ואינו עולה אלא: **א** שאינו עולה אלא **ב** ואינו עולה כי אם 186. כי בפרשת: **א** חסר
187. בה: **א** חסר **ג ד** ביה 188. ועשו... ציצת: **א** וחד מנייהו 189. מהג׳: **ב** מן הג׳ 190. כולן מלאים:
א שכלם שלימים **ג ד** אם כלם שלמים 191. כתב... מנא: **ג ד** חסר בכת״י **א ג ד** הובא כבר לעיל בסי׳ ג בקיצור
192. ז״ל: **א** חסר

קס. והתוס׳ (ד״ה אין) הקשו על רש״י מדאמרינן (לח, ב): ״מידי ציבעא גרים״, ותירצו דמדאו׳ ודאי לאו ציבעא גרים ורק מדרבנן משום ״זה אלי ואנוהו״ בעינן שיהו צבועין בצבע הטלית, וכ״כ המרדכי (סי׳ תתקמח). ולמעשה פסק השו״ע (ט, ה) כדעת הרמב״ם ודעימיה בשם י״א, וכתב שהמדקדקים נוהגים כן.

קסא. וכן דעת הסמ״ג (עשין כו קט, א) ור״י בטור (שם). ודעת בעל העיטור (הל׳ ציצית סז, א) שחוטי לבן פוטרים בכל מיני צבעי בגדים, אבל חוט צבוע פוטר רק בטלית כצבעו. וכתב תרוה״ד (סי׳ מו) שהמנהג להניח רק ציציות של לבן אפילו בטלית צבעונית, וכ״פ הרמ״א (ט, ה). והט״ז (ס״ק ז) כתב שראוי לעשות טלית דווקא של לבן כדי לצאת י״ח כל השיטות, וכ״כ המשנ״ב (סקט״ז).

קסב. רמב״ם (שם).

קסג. במנחות (מג, ב) איתא שמצות ציצית שקולה כנגד כל המצוות כולן, וברמב״ם (פ״ג, יב) הוסיף שלכן צריך להיות זהיר במצוה זו.

קסד. במדבר רבה (יח, כא), פסיקתא זוטרתא (לקח טוב במדבר טו, לט), וכ״ה ברש״י (מנחות שם ד״ה שקולה).

קסה. וכן הקשה ותירץ רבינו בחיי (במדבר שם, לח). ועי׳ ברמב״ן (שם) שגם הקשה כן, ותירץ שהזיכרון אינו קשור לגימטריה של ציצית ומניין החוטים, וכדפירש רש״י, אלא הזיכרון הוא ע״י פתיל התכלת הרומז לכלל המצוות. וברא״ם (במדבר שם, לט) תירץ שהמדרש הוא אליבא דמאן דאמר יש אם למקרא, ומכיון שהוא נקרא מלא, כאילו כתוב ביו״ד.

קסו. בכלבו ליתא לתוספת זו מכת״י **ב**.

קסז. במנחות (מא, א): ״אמר שמואל: כלי קופסה חייבים בציצית״, ושם (מב, א) נחלקו אם מברכים על עשיית ציצית, ואסיקנא (שם, ב) שנחלקו אם ציצית חובת טלית או חובת גברא. ופסקו רוה״פ דלא כשמואל,

וגנאי גדול לתלמיד חכם שמתפלל[193] ואינו מתעטף[קסח][194]. ואף על פי שאין הפסוק משמע שיהא אדם חייב לקנות טלית, מכל מקום נראה כי מצוה גדולה היא, כדי שיזכור את[195] בוראו[קסט], שנאמר וזכרתם[196]. וכל הזהיר במצות ציצית זוכה ומשמשין אותו אלפים ושמנה מאות עבדים, שנאמר (זכריה ח, כג) **והחזיקו עשרה אנשים מכל לשונות הגוים[197] בכנף איש יהודי[קע].**

[קעא][198] **וטעם לציצית מספר המלואים שחבר ר' יהוסף האיזובי ז"ל[קעב], ענין ציצית הוא מענין** הבטה, מלשון מציץ מן החרכים, רוצה לומר שיביט אדם אחריתו ויביט לארץ, ולכן צוה הכתוב (במדבר טו, לח) על כנפי בגדיהם, לפי שהכנף למטה מן הבגדים. וארבע כנפות כנגד ארבע רוחות, רוצה לומר שלא יוכל להסתתר מיום הדין באחת מארבע פנות. פתיל זה יצר הרע שהוא פתלתול ועקש ומסית האדם וכו', אמרו ז"ל (בר"ר כב, ו) יצר הרע בתחלה נעשה כחוט של עכביש וכו'. ואמר תכלת שיבין תכליתו. שמונה חוטין כנגד שמונה עשיריות חיי האדם, דכתיב (תהלים צ, י) ואם בגבורות שמונים שנה. חמשה קשרים כנגד חמשה חושים, והם ראיה ושמיעה טעם ריח ומישוש, ונפסדים בתכלית מן העולם[קעא][198]:

נשלמו הלכות ציצית תהלה לאל

[199]ואחר שהתעטף בטליתו ילך לבית הכנסת להתפלל שם באימה וביראה ובכובד ראש. וילך[200] במהירות, שנאמר[201] (תהלים נה, טו) **בבית אלהים נהלך ברגש[קעג]. וקודם שיכנס ינקה**

193. שמתפלל: **א ב** שיתפלל 194. מתעטף: **א ב** מעוטף 195. את: **ב** חסר 196. וזכרתם: **א** וזכרתם אותם **ג ד** וזכרתם את כל 197. לשונות הגוים: **א** הלשונו' **ב** הלשונות 198. וטעם... העולם: **ג ד** חסר
199. ואחר... בתפלה: **ב** חסר 200. וילך: **א** וכשילך ילך 201. שנאמר: **א** לקיים מה שנאמר

אלא כמ"ד ציצית חובת גברא. מלבד הרמב"ם, האשכול ובה"ג שציין רבינו שפסקו שציצית חובת גברא, כ"פ הרי"ף (יב, א) והרא"ש (סי' ט), וההגה"מ (פ"ג אות נ) כתב שכ"ד רש"י ור"ת, וכ"פ בטוש"ע (יט, א). אולם העיטור (הל' ציצית עו, א) בשם הגאונים והראב"ן (סי' מ) פסקו שציצית חובת טלית היא, וכלי קופסה חייבים בציצית.

קסח. רמב"ם (שם, יא). וכתב שם ש"אין ראוי לאדם חסיד שיפטור עצמו ממצוה זו, אלא לעולם ישתדל להיות עטוף בכסות המחוייבת בציצית כדי שיקיים מצוה זו, ובשעת התפילה צריך להזהר ביותר". וכ"פ בטוש"ע (כד, א), אך לא כתב "חסיד" אלא "כל אדם".

קסט. בטור (כד, א) כתב שיזכור את המצוות, וכן בשו"ע (ח, א; כד, א).

קע. שבת (לב, ב), והובא ברי"ף (שבת יג, ב; הל' ציצית יד, א), בראב"ש (שבת פ"ב סי' כא; הל' ציצית סי' כ), בטור (סי' כד) ובעוד ראשונים. ובפסוק שם: "...אשר יחזיקו עשרה אנשים מכל לשנות הגוים והחזיקו בכנף איש יהודי לאמר נלכה עמכם...".

קעא. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

קעב. הביאו גם בשו"ת הרשב"א (ח"ז סי' תקלח).

קעג. בס' היראה דפ' קושטא (שכה) ודפ' פרשבורג (תריט): "וילך לבית הכנסת וימהר פעמיו, כמו שנאמר: 'בבית אלוהים נהלך ברגש'". הפרישה (צ, סקט"ז) וכן בדפ' מאוחרים יותר (ב"ב תשכט סי' מח, מט) הגי': "וילך לבית הכנסת, ובבואו סמוך לבית הכנסת ימהר פעמיו, כמו שכתוב: 'בבית אלוהים נהלך ברגש'". הגי' ברבינו קרובה יותר לגי' בדפ' קושטא ופרשבורג. יסוד הענין בגמ' ברכות (ו, ב) נאמר: "מצוה לרוץ לבית הכנסת, שנאמר (הושע ו, ג): 'נרדפה לדעת את ה'", ונפסק בטוש"ע (צ, יב). ויש מקום להקשות, שהרי בגמ' נזכר שיש לרוץ, ולא רק שיש להלך במהירות. ועוד, כיצד למד מהפסוק: "בבית אלוהים נהלך ברגש" שיש למהר בהליכה לביהכ"נ. ושאלה נוספת, מדוע למד ספר

רגליו פן יהיו מטונפים, וכן אמר שלמה[202] (קהלת ד, יז) שמור רגליך כאשר תלך אל בית האלהים[קעד]. וכשיכנס שם יאמר[203] (תהלים ה, ח) ואני ברוב חסדך[קעה] וכו׳[204], ויש אומרים גם כן (במדבר כד, ה) מה טובו אהליך[קעו] וגו׳[205]. וצריך שישב שם מעט קודם שיתפלל, כדי שיכוון לבו בתפלה[קעז] 199:

202. שלמה: א שע״ה 203. יאמר: א יאמ׳ פסו׳ 204. וכו׳: א ג״פ ג וגו׳ 205. וגו׳: א יעקב

היראה ד״ז מהפסוק: ״בבית אלוהים״ וכו׳, ולא מהפסוק המובא בגמ׳. ואפשר שכוונת רב׳ יונה לפרש הגמ׳ שאין חובה לרוץ ממש (ואכן לא מצאנו שרצים ממש לביה״כ), אלא ללכת הליכה מהירה. ולכן הביא הכתוב: ״בבית אלוהים נהלך ברגש״, שממנו למדנו שלביהכ״נ יש ללכת ברגש, כלומר הליכה לא רגועה (ברגש - כמו: ״למה רגשו גויים״ (תהלים ב, א)). אמנם לגי׳ הפרישה בס׳ היראה, שלפיה נאמר: ״ובבואו סמוך לבית הכנסת ימהר פעמיו״, משמע שהמצווה למהר היא דוקא בסמוך לביהכ״נ. הפרישה (שם) דייק כך, והסביר שלפני כן אין ניכר שהריצה היא ״לשם מצות ביהכ״נ״, וכן כתב המשנ״ב (צ ס״ק מ). אולם הא״ר (צ, סקי״ג) הביא משיירי כנה״ג שכתב בשם שתי ידות שהפירוש הוא שבכל הדרך יש לרוץ, וסמוך לביהכ״נ יש לרוץ יותר. וע׳ בשו״ת ציץ אליעזר (חי״ב סי׳ יז), שהרחיב בענין זה. אמנם כאמור לעיל, הסברים אלה אמורים לגי׳ המאוחרת שהיתה גם לפני הפרישה, ולגי׳ הקדומה יותר, שהיא גם גי׳ רבינו, אין לכאורה מקום לדיוקי הפרישה והשיירי כנה״ג.

קעד. ספר היראה (אות נ), ובדומה לכך פסק השו״ע (קנא, ח).

קעה. ספר היראה (אות נא), וכן הוא בזוהר (הקדמה יא, א; ח״ג, ויקרא ח, ב) ונזכר בשערי תשובה (מו ס״ק א), וכ״כ המג״א (שם בריש הסימן).

קעו. כ״כ סידור רש״י (סי׳ תיז) שאומרים שני פסוקים אלה, והזכיר עוד מספר פסוקים שיש לומר, עי״ש. והא״ר (מו ס״ק י) הביא דעת רש״ל שלא לומר שני פסוקים אלה, עי״ש טעמו, וחלק עליו.

קעז. בברכות (לב, ב): ״המתפלל צריך שישהא שעה אחת קודם תפילתו״. וכתב בספר היראה (אות נג): ״וישב ולא יפתח פיו עד שישהה מעט״, משמע שמספיק שהייה מועטת. וכ״כ הטור (ריש סי׳ צג): ״ישהה מעט קודם שיקום להתפלל״. השו״ע (צג, א) כתב שישהה שעה אחת קודם שיתפלל, ובמג״א (שם סק״א) כתב ששעה אחת זה דווקא לחסידים, אך לשאר העם די בשעה מועטת.

דין[1] בית הכנסת[א]

(א) כתב הרמב"ם ז"ל (תפילה פי"א, א), כל מקום שיש בו[2] עשרה מישראל, צריך להכין בו בית הכנסת להתפלל שם, וקונין להם[3] ספר תורה, נביאים וכתובים. ואם לא ירצו[4], כופין אותם להכין[ב] להם בית להתפלל שם, ולקנות להם ספר תורה, נביאים וכתובים[ג]:

(ב) [ד]וכשבונין בית הכנסת, אין בונין אותה אלא בגבהה של עיר, שנאמר (משלי א, כא) בראש הומיות תקרא[ה]. ומגביהין אותה מכל חצרות העיר, שנאמר (עזרא ט, ט) ולרומם[ו] את בית אלהינו[ז]. ואין פותחין[5] פתחיו אלא למזרח[ח]. ובונין היכל[ט][6] ברוח שמתפללין כנגדו באותה העיר, כדי שיהיו פניהם אל מול ההיכל כשיעמדו בתפלה[י]:

(ג) [יא]ומעמידין בימה באמצע הבית, כדי שיעלה עליה הקורא בתורה או[7] מי שאומר לעם דברי כבושין, כדי שישמעו כלם[יב].

וכתב הר"ף ז"ל (סמ"ק מצוריך מצ' ח, הג' כד), מותר לעשות בית הכנסת בכל מקום, ומאי[8] דאמרינן (שבת יא, א) כל עיר שגגותיה גבוהין מבית הכנסת לסוף חרבה, היינו דוקא לדידהו

1. דין: **ד** דיני 2. בו: **ב** חסר 3. להם: **ב** חסר וכן בסמוך 4. ירצו: **א ג ד** רצו 5. פותחין: **ג ד** בונין
6. היכל: **א** ההיכל 7. או: **א ג ד** אי נמי 8. ומאי: **א** דנהי **ב** נהי

א. כלבו (סי' יז).
ב. להכין - בתוספתא, ברי"ף, ברמב"ם ובטוש"ע: **לבנות**, ובראב"ש: **לקנות**.
ג. תוספתא (ב"מ פי"א, יב), הביאוה הרי"ף (ב"ב ה, א) והרא"ש (ב"ב פ"א סי' כד), ונפסקה בטוש"ע (קנ, א). ממקור הדין בתוספתא, מהרמב"ם (שכנים פ"ו, א) והטוש"ע (חו"מ קסט, א) משמע שדין זה הוא חלק מצורכי העיר שכופין עליהם זה את זה (כמבואר בב"ב ז, ב), אמנם מהזוהר (רעיא מהימנא בשלח נט, ב) משמע שזוהי מצוה שנכללת במצות בניית בית המקדש.
ד. סי' זה מלשון הרמב"ם (פי"א, ב), ולא הובא בכלבו.
ה. תוספתא (מגילה פ"ג, יד) וטוש"ע (קנ, ב).
ו. ולרומם - וכ"ה במקור הדברים ברמב"ם, אולם בפסוק כתוב: **לרומם**, בלי וא"ו.
ז. שבת (יא, א) וטוש"ע (שם).
ח. ברמב"ם שם נוסף - **שנאמר: "והחונים לפני המשכן קדמה"**. מקור ד"ז בתוספתא (שם), הובאה ברש"י (ברכות ו, ב ד"ה אחורי), ונפסקה ברי"ף (מגילה יד, א) ובראב"ש (מגילה פ"ג סי' יב). ואף שמרש"י ומסתימת לשון הרמב"ם משמע שדין זה נוהג בכל מקום, כתבו התוס' (ברכות ו, א ד"ה אחורי) והרא"ש (שם) שהפתח צריך להיות כנגד הצד שלכיוונו מתפללים (וכשמתפללים למזרח, הפתח למערב), וכ"פ להלכה הטוש"ע (קנ, ה).
ט. ובונין היכל - ברמב"ם לפנינו: **ובונין בו היכל שמניחין בו ספר תורה, ובונין היכל זה.**
י. טוש"ע (שם). ועי' ביה"ל (שם ד"ה שהוא ברוח) שהסתפק במקומות שא"א להעמיד ההיכל לכיוון ירושלים אלא בכותל אחר, האם יתפללו לכיוון ירושלים או לכיוון ההיכל.
יא. סי' זה ליתא בכלבו.
יב. עכ"ל הרמב"ם (שם, ג), ומקור דבריו בתוספתא (שם), הובאה ברי"ף (שם), ונפסקה בהגהת הרמ"א (שם), ועי' הגהת הגר"א לשו"ע (ד"ה ועושין) שציין גם לסוכה (נא, ב). ובכס"מ (שם) כתב שאין חיוב להעמיד הבימה באמצע, אלא הכל לפי המקום והזמן, וזה למעשה תלוי בגודל בית הכנסת, שדווקא בבתי כנסת גדולים העמידו הבימה באמצע כדי שכל הקהל ישמע הקריאה. ונראה שלכן השמיט ד"ז מהשו"ע, שלשיטתו אין בזה חיוב אלא מנהג התלוי בגודל בית הכנסת. וע"ע חת"ס (או"ח סי' כח) שהאריך לבאר טעם האיסור להניח הבימה שלא באמצע, ובשו"ת שרידי אש (ח"א סי' טו) דן אם מותר להתפלל ולקרות בתורה בבית כנסת שהבימה אינה באמצע, ומסקנתו להתיר, שאף שבוני

דרגילין להשתמש על גגותיהן, אבל אנו שאין[9] משתמשין על גגותינו, מותר[יג], ע"כ:

(ד) [יא]בתי כנסיות ובתי מדרשות נוהגין בהן כבוד, מכבדין אותן ומרביצין אותן[יד]:

(ה) ונהגו כל ישראל להדליק בהם עששיות קודם שיכנס אדם שם להתפלל[טו][10]. וכתב הר' אשר ז"ל (ס' המנהגות א, ב), ונראה בעיני כי טעם המנהג הזה, הא דאמרינן בברכות (ו, א) עשרה קדמה שכינה ואתיא, על כן צריך להדליק הנר ולהקדים, ועוד, שכן היו עושין במקדש[טז]. וגם נהגו כל ישראל שלא להדליק נר מנר בית הכנסת, משום דהוקצה למצותו והוקצה לאיסורו. ומצאתי בילמדנו בפרשת בהעלותך (תנחומא סי' ה) אף על פי שהקרבנות בטלו, הנרות לא בטלו. שמעינן מיהא שמנהג הקדש נהגו בהם. ושמענו כי הקדמונים[11] נהגו בהן איסור גדול, ואין מניחין להדליק מהן אפילו לכתוב או ללמוד[12] בהן[יז], עכ"ל:

(ו) ובית זה אין נוהגין בו[13] קלות ראש, כגון שחוק והתול ושיחה בטלה, ואין[יח] אוכלין בהם, ואין שותין בהם, ואין ישנים בהם, ואין נכנסין בהם בחמה מפני החמה ובגשמים מפני

9. שאין: **ב ד** שאין אנו **ג** אין 10. שם להתפלל: **ג ד** להתפלל שם 11. הקדמונים: **ב** הקדמונים ז"ל
12. לכתוב או ללמוד: **א ג ד** ללמוד ואפי' לכתוב 13. בו: **א** בהן

הבימה נהגו שלא כדין, המתפללים שם לא עוברים איסור.

יג. וכ"כ האגודה (שבת פ"א סי' יג) בשם ר' פרץ. וכ"ד ר"ת (הובא בתוס' ישנים שבת יא, א ובהגה"מ תפילה פי"א אות ג), וכ"כ הרא"ש (בתוספותיו לשבת שם ד"ה אבל ובפסקיו לשבת פ"א סי' כג) בשם י"א, הביאו רבינו ירוחם (תא"ו נ"ג ח"ח כח ע"ג), וכ"כ המרדכי (שבת סי' רכח) בשם סמ"ג.

יד. רמב"ם (שם, ה), מקור דבריו במגילה (כח, ב), ונפסק בטוש"ע (קנא, ט).

טו. ספר המנהגות (א, ב). בדומה לזה כתב הרמב"ם (שם), שכן נהגו בספרד ובמערב, בשנער ובארץ הצבי, אך לא ציין שמדליקים קודם שייכנס אדם לשם. ועי' ט"ז (קנד ס"ק יא) שהביא מנהג זה בשם הכלבו.

טז. ויש להעיר שרק הטעם השני שהביא כאן רבינו בשם ר' אשר מובא בספר המנהגות לפנינו (וגם בזה לא ברור אם בא להסביר את טעם ההקדמה או את עצם חיוב ההדלקה). ונראה שיש בספר המנהגות הנדפס חסרון הניכר, ובמקור דבריו הובא גם הטעם הראשון, וכפי שהביא כאן רבינו, וצ"ע.

יז. ור' ירוחם (נ"ג סוף ח"ח) בשם רב נטרונאי גאון כתב שמותר ללמוד לאור נר בית הכנסת, וכ"ה בשו"ת הגאונים (חמדה גנוזה סי' ז). וכתב הב"י (קנד, יג-יד) שרב נטרונאי חולק על ספר המנהגות שהביא הכלבו שאסר ללמוד לאורו אפילו דברי תורה, והוסיף שמנהג העולם כרב נטרונאי, וכ"פ בשו"ע (שם). וע"ע מג"א (שם ס"ק כ) במה שהקשה על הב"י בהבנת ר' ירוחם שכתב להסבירו שמותר ליהנות מנר בית כנסת גם בקריאת חולין, ואין זה פשט דבריו, עי"ש (ולכאורה עוד צ"ע על הב"י שכתב שנח' רב נטרונאי גאון וספר המנהגות, שהרי ספר המנהגות שאסר, דיבר על הדלקת נר אחר מנר בית כנסת, ולא על קריאה לאור נר בית הכנסת כדברי רב נטרונאי, ויש חילוק ביניהם, ועי' בהג' החת"ס לשו"ע כאן שכך יישב קושיית המג"א על הב"י). וע"ע בנימוק"י (הל' ציצית יב, א ד"ה לבר) שהביא דברי ספר המנהגות, והוסיף שכ"ז דווקא כאשר הנרות דולקין למצותן, אבל לאחר מכן, כשצריך לכבותן - מותר ליהנות מהם, ונפסק בשו"ע (שם).

יח. עי' רש"י (מגילה כח, א ד"ה אין) שגרס: "אין אוכלין" בלא וא"ו, וביאר שהאיסורים הנזכרים נובעים מאיסור קלות ראש. אמנם הרמב"ם (שם, ו) והשו"ע (קנא, א) כתבו: "ואין אוכלין" בוא"ו, ודייק בביאור הגר"א (שם) שס"ל שהוא איסור נוסף, ודלא כרש"י.

הגשמים, וחכמים ותלמידיהם מותרין לאכול[יט] בהם[14] מפני הדחק[כ]:

(ז) וכתב הר״ם נ״ע[15] (תשב״ץ קטן סי׳ רב), אסור ליכנס שם בסכין ארוך, מפני[16] שהתפלה מאריך ימיו של אדם והסכין מקצר ימיו[כא]. וליכנס שם בכיסו גם כן אסור, כדאיתא במסכת יבמות[17] פרק ראשון[כב][18], לא יכנס אדם בהר הבית לא באפונדתו וכו׳[כג]. והגיה עליו הר״פ ז״ל[19], מיהו אין לחוש כי אם בגלוי הראש[כד], ע״כ:

(ח) [כה]ובמסכת סופרים (פי״ד, טו) כתוב, מי שראשו מגולה אל יוציא אזכרה מפיו[כו]:

14. בהם: **א ב** שם 15. נ״ע: **ג ד** נ״ע ז״ל 16. מפני: **ב** לפי 17. במסכת יבמות: **א** ביבמו׳ 18. פ׳ ראשון: **א** פ״ק **ב** פרק ה׳ **ג** פרק חמישי 19. ז״ל: **ב** חסר

יט. נחלקו הפוסקים אם ההיתר לחכמים בגמ׳ הוא רק באכילה ושתייה או גם בשאר דברים (מלבד הדברים שהם בבחינת קלות ראש, שפשיטא שאסורים). מפשט לשון הרמב״ם משמע שדווקא באכילה ושתייה הקלו ולא בשאר דברים, אולם ר׳ מנוח (שם על הרמב״ם) כתב להתיר אף בשאר דברים עפ״י הירושלמי, ונראה שסובר שכ״ד הרמב״ם, ומש״כ הרמב״ם: ״לאכול ולשתות״, צ״ל שאפילו לאכול ולשתות התירו. והרמב״ן (מגילה שם) ור׳ יהונתן מלוניל (חיד׳ למגילה סו״פ ג) כתבו שה״ה לשאר דברים, וכ״כ החיד״א בברכ״י (שיורי ברכה שם ס״ק ב) להוכיח מדברי הרשב״ש (סי׳ רעד), וכ״כ ר׳ אברהם מן ההר (מגילה שם) לדייק בדעת הרי״ף.

כ. לשון הרמב״ם (שם) עפ״י מגילה (כח, א-ב). ונחלקו בהבנת דברי הגמ׳ (שם): ״אמר רבא: חכמים ותלמידיהם מותרין, דאמר רבי יהושע בן לוי: מאי בי רבנן - ביתא דרבנן״. הרמב״ם כתב שכל מה שהתירו לחכמים ותלמידיהם זה רק מדוחק, וכ״פ המאירי (מגילה שם) ועוד ראשונים. אולם, מהאו״ז (ח״ב סי׳ שפח) משמע שהתיר אף שלא מדוחק, וכ״מ מסתימת לשון הרי״ף (מגילה ט, א) והרא״ש (שם פ״ד סי׳ ז), שההיתר לחכמים הוא אפילו שלא מדוחק, וכ״כ הב״ח בדעתם. והר״ן (ט, א) כתב לחלק בין בית מדרש לבית כנסת, שבביהמ״ד התירו לחכמים אפי׳ שלא מדוחק, ובביהכ״נ רק מדוחק. וע״ע ראבי״ה (ח״ב סי׳ תקכט) שכתב שאין לחלק בזה. להלכה, השו״ע (שם) פסק להתיר הן בביה״כ והן בביהמ״ד רק מדוחק, והרמ״א (שם) פסק להקל בביהמ״ד לחכמים אפי׳ שלא מדוחק.

כא. הביאו הב״י (קנא, ו) ופסקו בשו״ע בלשון: ״ויש אוסרים״. ניתן אולי להביא כמקור לדין זה את דברי הגמ׳ בסנהדרין (פד, א): ״מיכן שאין נכנסין בכלי זיין לבית המדרש״, וכ״כ המהר״ץ חיות (שם). ועי׳ ט״ז (שם סק״ב) שכתב לבאר טעם החילוק בין ברכת המזון ובית כנסת (שבברהמ״ז צריך רק לכסותו, ואין חילוק בין ארוך וקצר, ובבית הכנסת צריך להוציאו, ודווקא בארוך).

כב. בתשב״ץ קטן (שם), שהוא מקור דברי המהר״ם, כתוב: ״כדאיתא בברכות פרק הרואה״. אולם, כיון שד״ז מוזכר גם בפרק ראשון ביבמות (ו, ב), ניתן לקיים גרסת רבינו בדברי המהר״ם.

כג. ע״ע לקמן סי׳ יב ובהע׳, שפסק רבינו שרשאי להכנס לבית הכנסת באפונדתו.

כד. ״בגלוי הראש״ - וכ״ה בב״י (שם) בשם רבינו, וכן פסק בשו״ע (שם), אמנם בתשב״ץ ובכלבו איתא: ״כי אם בגלוי״, ולכאורה פשט כוונתו שדווקא סכין או כיס מגולה אסור להכניס לביהכ״נ, אבל מכוסה מותר. וכן תמה הא״ר (שם ס״ק י) על השו״ע והאחרונים בזה ששינו מפשט דברי ר״פ. וע״ע מש״כ בזה החיד״א בברכ״י (שם ס״ק ט).

אמנם, ניתן לבאר שר״פ בא לחלוק לגמרי על המהר״ם בתשב״ץ שהחמיר בסכין וכיס, ולדעתו מותר להכניסם אפילו מגולים, ורק יש להחמיר שלא להיכנס לביהכ״נ בגילוי הראש, ואף את הגירסא: ״בגלוי״, ניתן להסביר שהכוונה לכיסוי הראש ולא לסכין או לכיס, ולפי״ז יוצא שסובר ר״פ שאין חילוק בין סכין מכוסה או גלוי, ולא בא לבאר דעת המהר״ם, אלא לחלוק עליו. וע״ע לבעל התורה תמימה בספרו זכרונותי (ח״ג אות כו), שכתב לבאר שגלוי הראש שכתב ר״פ הכוונה לראש הסכין, ולא לראש האדם.

כה. סי׳ זה ליתא בכלבו.

כו. במסכת סופרים הובאה בזה מחלוקת, וכתב הב״י (צא, ג) שכיון שר׳ ירוחם (נט״ז ח״ז קמח ע״ד) פסק להחמיר - הכי נקטינן, וכ״פ בשו״ע (צא, ג). וכאשר אינו

(ט) ואין מחשבין בהם כי אם חשבונות[20] של מצוה, כגון קופה של צדקה ופדיון שבויים וכיוצא בהן[כז]:

(י) ואין מספידין בהן כי אם[21] הספד של רבים, כגון שיהיה שם הספד גדולי[22] העיר, שכל העם מתקבצין[23] ובאין בגללן[כח]:

(יא) היו לבית הכנסת שני פתחים, לא יעשנו קפנדריא[24], שיכנס בפתח זה ויצא בפתח שכנגדו[25], אם לא ישהא שם[26] מעט, או יקרא פסוק אחד, או יאמר לאחד מן התינוקות שיקרא לו אם לא ידע לקרות. נכנס להתפלל שם או לקרות[27], מותר[כט] לו לצאת בפתח שכנגדו, אבל לא יכנס שם בשביל חפצו בלבד, כגון לקרוא לחברו או כיוצא[28] בו[ל]:

(יב) ומותר ליכנס שם במקלו, ובמנעלו ובאפונדתו, ואם היה צריך לרוק, רוקק[29] בתוכו[לא]. [לב]וכתב הראב"ד ז"ל, נהגו לשים שם[30] גמי, שאם ירוק בתוכו שלא יהא[31] נראה, וכן נמי[32] דעת הרשב"א ז"ל[לג][33] (ברכות כד, ב ד"ה דאמר):

20. כי אם חשבונות: **א** אלא חשבונו' **ב** חשבונות רק 21. כי אם: **א ב** אלא 22. גדולי: **א** של גדולי 23. מתקבצי': **ב** מתקבצין שם 24. קפנדריא: **א** חסר **ב** דרך 25. שכנגדו: **ג ד** אחר 26. ישהא שם: **ב** ישהה 27. לקרות: **א** לקרו' מעט **ב** לקרוא 28. או כיוצא: **א** וכיוצא 29. רוקק: **ג ד** ירוק 30. שם: **ג ד** חסר 31. יהא: **א ב** יהיה 32. נמי: **ב** חסר 33. ז"ל: **ב** חסר

מברך, מוכח בגמ' (שבת קיח, ב) שמדינא אין חיוב לכסות הראש אלא רק ממידת חסידות, וכ"כ הכלבו (סי' יא) בשם המהר"ם.

כז. לשון הרמב"ם (פי"א, ז), ולמד כן מהגמ' (מגילה כח, ב), ונפסק בטוש"ע (קנא, א). ואף שהגמ' שם סתמה ואמרה שאין מחשבים בהם חשבונות, למד הרמב"ם שבשל מצוה מותר.

כח. לשון הרמב"ם (שם) עפ"י הגמ' (שם). בתוס' רא"ש (מגילה שם ד"ה מחוי) הובאו שתי אפשרויות לביאור הספד של רבים: הספד על אחד מגדולי הדור או הספד שנמצא בו גדול הדור. וכנראה זהו ההבדל בין שתי הגרסאות ברמב"ם "הספד" או "בהספד" (ראה שינויי נוסחאות במהד' רמב"ם פרנקל). להלכה, המג"א (שם סק"ג) והמשנ"ב (שם ס"ק י) פסקו שמספיקה נוכחות של גדול הדור, וכל שכן כשההספד עליו.

כט. "מותר" - כ"ה גרסת הרי"ף (מגילה ט, ב) והרמב"ם (שם, י) בגמ' (מגילה כט, א), וכ"ה בשו"ע (שם, ה), אולם הרא"ש (שם פ"ד סי' ט, וע"ע הגהת הגר"א לגמ') והטור (שם) גרסו: "מצוה", וכ"פ האחרונים (ראה משנ"ב שם ס"ק כא). ובמג"א (שם ס"ק ז) כתב שהגרסא שלפניו ברי"ף היא: "מצוה", והוסיף שאפשר שבשו"ע יש ט"ס וצ"ל: "מצוה".

ל. רמב"ם (שם, ח-י). אמנם, את ההיתר לקרוא פסוק כתב הרמב"ם דווקא בבא לקרוא לחברו מביהכ"נ, ולגבי קפנדריא כתב (בהל' י) רק שהנכנס להתפלל מותר לו לעשות קפנדריא, ודייק מכך האור שמח שבנוגע לקפנדריא לא מועיל ההיתר של קריאת פסוק. אמנם מדברי רבינו כאן עולה שאין חילוק, וכ"פ הביה"ל (קנא, ה ד"ה לעשותו).

לא. לשון הרמב"ם (שם, י). וכתב הכס"מ שלמד כן ממסקנת הגמ' (סג, א) שרקיקה מותרת, ואם רקיקה מותרת - כל שכן אלה שיהיו מותרים, ונפסק בטוש"ע (שם, ו-ז). ועי' לעיל (סי' ז) שכתב שהמהר"ם אסר להיכנס לביה"כ בכיסו.

לב. מכאן עד סוף הל' בית כנסת ליתא בכלבו.

לג. ברשב"א מבואר שהראב"ד סובר כר' יונה בירושלמי (ברכות פ"ג ה"ה) שיש לשוף את הרקיקה, ואם יש שם גמי, כך שהרקיקה אינה נראית - לא צריך. דברי רבינו בשם הראב"ד והרשב"א הובאו בב"י (שם, ז), ונפסקו בשו"ע (שם).

(יג) בתים וחצרות שהעם מתכנסין בתוכם[לד][34], אין בהם[35] קדושה, אלא אם[36] קבעו[37] אותן לתפלה בלבד[38], לא דרך עראי, והרי הם כשאר בתים שמתפללין בהם[39] לפעמים[לה]:

(יד) אמר אביי[לו] בתי כנסיות שבבבל על תנאי הם עשויין, ואף על פי כן[40] אין נוהגים בהן קלות ראש, ומאי ניהו[41] חשבונות[לז]:

(טו) בתי כנסיות שחרבו, בקדושתן הן עומדין, שנאמר והשימותי את מקדשכם[לח]:

(טז) כל כלי בית הכנסת כבית הכנסת, ואם התנו עליהן מותרין[לט]:

(יז) מותר לעשות מבית[42] הכנסת בית המדרש, אבל אין עושין מבית המדרש בית הכנסת, מפני שקדושת בית המדרש יתירה על קדושת בית הכנסת[מ]:

(יח) [מא]בני העיר שמכרו[מב] בית הכנסת, יש להם ליקח בדמיו תיבה. תיבה, יש להם ליקח[43] מטפחות או תיק[מג][44]. מטפחות או תיק, יקחו ספרים. פירש רש"י ז"ל[45] (מגילה כו, א ד"ה לוקחין) נביאים וכתובים, והרמב"ם ז"ל (תפילה פי"א, יד) פירש חומשים[מד]. מכרו ספרים, יקחו ספר תורה. אבל אם מכרו ספר תורה, לא יקחו ספרים. ספרים, לא יקחו תיק או מטפחות. מטפחות או תיק, לא יקחו תיבה. תיבה, לא יקחו בית הכנסת, וכן במותריהן. וכן אם גבו מן העם[מה] לבנות[46] בית הכנסת או לקנות דבר שבקדושה, אין משנין אותו אלא מקדושה קלה לחמורה[47], אבל אם עשו מה שגבו והותירו, משנין המותר[48] לכל מה שירצו[מו].

34. בתוכם: **א ב** לתוכם 35. בהם: **א ג ד** בהם משום 36. אם: **ד** אם כן 37. קבעו: **ג ד** קבע 38. בלבד: **א ג ד** לבד 39. בהם: **ג ד** שם 40. ואע"פי כן: **ב** פרש"י ז"ל ע"מ שישתמשו בהן אעפ"כ 41. ניהו: **א ב** נינהו 42. מבית: **א ב** בית וכן בסמוך 43. יש להם ליקח: **א ב** יקחו 44. או תיק: **א** חסר 45. ז"ל: **א ד** חסר 46. לבנות: **ב** לקנות 47. לחמורה: **ב** לקדושה חמורה 48. המותר: **ב ג ד** את המותר

לד. ברמב"ם (שם, כא) נוסף: **לתפלה.**

לה. סי' זה מהרמב"ם (שם) בשינויי לשון, ומקורו בגמ' (שם כו, א) בנוגע לרחובה של עיר, ונפסק בשו"ע (קנד, א). אמנם הביאור הלכה (שם) הביא שלריטב"א (במגילה שם) אין בהם קדושה לעניין שמותר למוכרם, אבל מנהג בזיון אסור לנהוג בהם.

לו. אביי - לפנינו בגמ' (שם כח, ב): **רב אסי.**

לז. מגילה (שם).

לח. משנה (שם, א), רמב"ם (שם, יא) ושו"ע (שם, י).

לט. רמב"ם (שם, טו), וכ"פ הרא"ש (מגילה פ"ד סי' יא) עפ"י הירושלמי (מגילה פ"ג ה"א), וכ"ה בשו"ע (שם, ח).

מ. מסקנת הגמ' (שם כז, א), וכ"פ הרמב"ם (שם, יד) והשו"ע (קנג, א).

מא. סי' זה מבוסס על דברי הרמב"ם (פי"א, יד-טז) בשינויי נוסח, ומקורו המשנה והגמ' (מגילה כה, ב - כז, א).

מב. מדברי רבינו לקמן גבי כרכין, מוכח שמותר למכור לכתחילה, ומה שנקטה המשנה: "מכרו" בלשון דיעבד, ביארו הרשב"א והריטב"א (על אתר) שבלשון "מוכרים" היה מקום לטעות שחייבים למכור ביה"כ כדי לקנות תיבה, אמנם הב"י (קנג, יג) כתב שאפשר שלדעת הרמב"ם לכתחילה אסור למכור.

מג. או תיק - במשנה לפנינו ליתא, וברמב"ם (שם, יד) איתא.

מד. מהירושלמי (פ"ג ה"א) משמע כרש"י, וכ"ה בר"ן (ז, א ד"ה מטפחות). להלכה פסק הטור (קנג, ב) כרמב"ם, והשו"ע (שם) פסק כשתי השיטות.

מה. ברמב"ם (שם, טז) נוסף - מעות.

מו. כ"ה לשון הרמב"ם (שם, טו) והטוש"ע (קנג, ה), אבל רש"י (שם כז, א ד"ה אבל גבו) כתב: "מותר

ומה שאמרנו שמותר[49] למכור בית הכנסת, הני מילי בית הכנסת[49] של כפרים, שלא נעשה אלא על דעת בני[50] הכפר לבדם, אבל בית הכנסת של כרכים, שנעשה על דעת כל העולם שיבא שם להתפלל[51], אין מוכרין אותו לעולם[מז]:

(יט) לא ליסתור איניש בי כנישתא[52] עד דבני אחריתי משום פשיעותא[מח]. והני מילי דלא חזא ביה תיוהא, אבל[53] חזא ביה תיוהא[54] סתר ובני לאלתר[מט][55]. בי כנישתא, חלופא וזבונא שרי, אוגורא ומשכונא אסור[נ]:

(כ) זבילי דחומשי וקומטרי דספרי, תשמישי קדושה נינהו[56] ונגנזין[נא]. פירוש זבילי, הלוחות המדובקות בספרים למעלה ולמטה, ויש אומרים הדפנות גם כן[נב]. וקומטרי, ארגז[נג]. וכן דלוסקמאות של ספרים ומזוזות, ותיק ספר תורה, ונרתיק[57] של תפלין, ורצועותיהם, כלם תשמישי קדושה אינון[58] ונגנזין. פירוש דלוסקמא[59], תיבה[נד], מתרגום ירושלמי[60] (בראשית נ, כו) ויישם בארון, ושמוהו בגלוסקמא[61], ובלשון יון תיבה גלוסקמא[62].

[63] הלוחות והבימות, אין בהם משום קדושה[נה]. פירש רש"י ז"ל (שם לב, א ד"ה הלוחות) הלוחות

49. למכור... בית הכנסת: **ג ד** ב"ה ה"מ 50. בני: **א ג** חסר **ד** אנשי 51. שיבא שם להתפלל: **א ב** שיבא שם שיתפלל בו **ד** שיבואו שם להתפלל 52. בי כנישתא: **ב** בית הכנסת 53. אבל: **ג ד** דאי 54. תיוהא: **ג ד** חסר 55. סתר ובני לאלתר: **א** סתר ובני **ב** סותר ובונה 56. נינהו: **א ג ד** אינון 57. ס"ת ונרתיק: **ב** חסר 58. אינון: **ב** הן 59. דלוסקמא: **א ג ד** דלוסקמאות 60. ירושלמי: **ב** חסר 61. בגלוסקמא: **ב** בדלוסקמא 62. תיבה גלוסקמא: **ב** גלוסקוס 63. הלוחות... עכ"ל: **א ג ד** חסר

להורידן", ודייקו הב"ח והט"ז (שם סק"ב) שמותר רק לצורך קדושה קלה יותר. וע"ע משנ"ב (שם ס"ק יד ובשעה"צ שם אות י) שכתב בשם האחרונים, שצריך שיקנו במותר דווקא צורכי ציבור, ולא סתם דברי רשות.

מז. משמע כל"ק בתוס' (שם כו, א ד"ה כיון), דכיון דנעשה לצורך רבים קדושתו חמורה, וכן משמע מהרמב"ם (שם, טז) ומהשו"ע (קנג, ז). אמנם בלשון שני פירשו התוס' שם, שבית כנסת של כרכים שרבים נותנים בבניינו, שייך לרבים.

מח. מגילה (כו, ב), ב"ב (ג, ב). ובגמרא (ב"ב שם) איכא דאמרי משום פשיעותא ואיכא דאמרי משום צלויי. והסכמת הפוסקים שהלכה כא"ד משום פשיעותא, וכ"מ מסתימת הגמ' במגילה, וכ"פ הרי"ף (מגילה ח, א), הרמב"ם (שם, יב), הרא"ש (ב"ב פ"א סי' ד) והשו"ע (קנב, א), אמנם הט"ז (שם סק"ג) דייק מההג"א (ריש פ"ד דמגילה) בשם האו"ז, שס"ל כא"ד משום צלויי. והר"ן (ב"ב ג, ב ד"ה מאי בינייהו) כתב שאם יש להם בית כנסת אחר קבוע שיכולים להתפלל בו - לכו"ע מותר לסתור, ולא חוששים בכה"ג לפשיעה.

מט. ב"ב (שם), ונפסק ברמב"ם ובשו"ע (שם).

נ. לשון הגמ' במגילה (כו, ב), רמב"ם (שם, כ) ושו"ע (קנג, יא).

נא. מגילה (כו, ב).

נב. רש"י על אתר פירש "זבילי" - כמין דלוסקמי, דהיינו נרתיק לספר (כלומר, מעיל), וכן פירש המאירי (קרית ספר מאמר ד ח"ג) שמדובר בשק שעל הספרים, וכתב שיש מפרשים מסגרות של עור שעושין סביב הספר, וכפי הפירוש שהביא רבינו, שמדובר בכריכה של הספר (שאיננו עשוי קלף). ודחה פירוש זה, כיון שלא ייחסו כאן מיני קדושות אלו אלא לספרים העשויין כהלכתן, וכל שאינו בגליון אינו קרוי כהלכתו, אלא הכל בס"ת או בחומשים העשויין בגליון ותפירת גידין, אף על פי שאינן שלמים.

נג. כן פירש רש"י (שם כו, ב ד"ה קמטרא).

נד. אבל רש"י (שם ד"ה דלוסקמי) פירש: "כמו אמתחת ושק לשום בו ספר" (כלומר, נרתיק).

נה. מגילה (לב, א).

שעשויין בספרים שלנו שאינם עשויין (בגולל) [בגיליון][נו] [64]. והבימות, פירוש בימה של עץ שעושין למלך בפרשת הקהל, כדתנן במסכת סוטה (מא, א). והבעל הערוך (ער׳ במות) פירש, הלוחות שעושין לספר, הבימות עמודים של עץ שעושין לספר תורה. פירוש אחר[נז], החלק של מעלה ושל מטה פנים ואחור נקרא בימות, וריוח שבין עמוד לעמוד של ספר תורה הן לוחות, עכ״ל[נח] [63].

(כא) **האי תיבותא דאירפט, למעבד מינה תיבותא זוטרתי, שרי[נט]:**

(כב) **מטפחות ספרים[65] שבלו, עושין אותן[66] תכריכין למת מצוה, וזו היא גניזתן[ס]:**

(כג) **ספר תורה שבלה, גונזין אותו אצל תלמיד חכם, ואפילו שונה הלכות, ובכלי חרס[סא]:**

(כד) **ואין מוכרין ספר תורה ישן, אפילו ליקח[67] בו חדש[סב]. ואין מוכרין אותו[68] אלא ללמוד תורה ולישא[69] אשה[סג]. אפילו אין לו מה יאכל ומכר ספר תורה, אינו רואה סימן ברכה לעולם[סד]. וכן נמי אין מוכרין ספרים ליקח בהם ספרים[70], אלא ליקח בהם ספר תורה[סה]. וכתב בעל ההשלמה[71] (מגילה כו, א ד״ה והא דאמר רבא, מהד׳ חפוטא, עמ׳ קלו) דוקא של רבים, אבל יחיד שעשה ספר תורה לעצמו או קנאו[72], מותר למוכרו ולעשות מדמיו כל מה שירצה[סו], ואם עשאו**

64. (בגולל) [בגיליון]: **א ב ג ד** בגולל 65. ספרים: **א ב** חסר 66. אותן: **א ג ד** מהן 67. ליקח: **ב** לקנות
68. אותו: **א ג ד** אותה 69. ולישא: **ג** או לישא 70. ליקח בהם ספרים: **ב** חסר 71. ההשלמה: **ב** ההשלמה ז״ל 72. קנאו: **א ג ד** קנאה

נו. עי׳ ריטב״א (שם ד״ה אמר ר׳ זירא) שכתב לדחות פירוש רש״י.

נז. פירוש הערוך הובא בתוס׳ (מגילה לב, א ד״ה הלוחות) והקשו עליו, ובטורי אבן (שם) תירץ קושייתם.

נח. וברמב״ם (ס״ת פ״י, ד) פירש: בימות - שעומד עליהן שליח ציבור ואוחז הספר, ולוחות - שכותבין בהן לתינוק להתלמד, ועי׳ ראב״ד שם שהשיג עליו בעניין הלוחות, והוסיף שאף שאין בהן קדושה כתשמישי קדושה, יש בהן קדושת ביהכ״נ, וכ״א בירושלמי. השו״ע באו״ח (קנד, ז) כתב כפירוש רש״י, שמדובר בבימה שהיו עושים למלך, וביו״ד (רפב, יד) כתב כפירוש הרמב״ם, שהיא בימה שעליה עומד ש״ץ האוחז את הספר.

נט. מגילה (כו, ב) וטוש״ע (או״ח קנד, ו; יו״ד רפב, יג).

ס. גמ׳ (שם), רמב״ם (שם, ג), טוש״ע (או״ח שם, ד; יו״ד שם, יא).

סא. גמ׳, רמב״ם (שם) וטוש״ע (או״ח שם, ה; יו״ד שם, י).

סב. איבעיא בגמ׳ (שם כז, א) דלא איפשטא, ופסקו הרמב״ם (שם, ב) ור״ח לחומרא, וכדברי רבינו, וכן דייק הר״ן (ח, א) ברי״ף, וכ״פ הטוש״ע (יו״ד ער, א).

סג. גמ׳ ורמב״ם (שם), ונפסק בשו״ע (יו״ד שם; אה״ע א, ב).

סד. כ״א בגמ׳ (שם).

סה. מהסתפקות הגמ׳ (כז, א) לגבי ס״ת אם מותר למוכרו כיון שאין עילוי דמים, מסיק רבינו אפרים (מובא בר״ן ז, ב על הרי״ף בשם המאור) שגם בשאר קדושות אסור למכור ללא עילוי דמים, וכדברי רבינו כאן (ועי׳ שנו״ס, אולם גם לפי כת״י **ב** ניתן להסיק כן בדברי רבינו). אמנם הרשב״א (בגמ׳ שם) דחה ראיה זו, שייתכן שדווקא בס״ת לחומר קדושתו הסתפקה הגמ׳ אי שרי, ולא בשאר דברים. וע״ע בספר המאורות (מגילה ריש פ״ד) שכתב שבנוגע לקדושות קלות, ספק הגמ׳ הוא ספק דרבנן, ולקולא. להלכה, כתב השו״ע (קנג, ד) שיש אוסרים ויש מתירים, והמג״א (שם סק״ד) הסיק שהיש מתירים הוא הרמב״ם (פי״א, יז) שפסק שמותר למכור בית כנסת כדי לקנות בדמים בית כנסת אחר. ובמשנ״ב (שם ס״ק יא) כתב שכ״ז דווקא בדיעבד, אבל לכתחילה אין למכור אלא אם מעלה בקדושה.

סו. וכ״כ הראבי״ה (ח״ב סי׳ תקצ), אלא שהוסיף שאף שאין איסור, לא יראה בו סימן ברכה, וכן דייק השלטי הגבורים (ח, ב על הרי״ף) מדברי הרי״ף, אלא שהוסיף

לקרות ברבים דינו כשל רבים. ואפילו עשאו לעצמו, לאוגורא ולמשכונא אסור, ולאושולא מותר, אפילו משל רבים ליחיד. והוא הדין לספרים של יחיד, שמותר למוכרן ולעשות מדמיהן[73] כל מה שירצה[סז]:

(כח) והורה[74] הראב"ד ז"ל וכל חכמי דורו, שאין אדם יכול לאסור חלקו, לא מבית הכנסת ולא מן הספרים, ואם אסר אין איסורו איסר[סח][75], וכן הורה[76] הלכה למעשה לקהל מארשילייא, וכן נמי כתב[77] הבעל המאורות[סט] בשם הבעל ההשלמה[78]. ובהלכות נדרים (סי' מד, יג) תמצא דעת[79] הפוסקים בזה[80] בדין שנים שהיו מודרין זה מזה, כיצד יעשו בכל דבר שהוא בשותפות לכל בני המדינה[ע] או[81] לכל בני ישראל[עא][82]:

(כט) כתב הר' רבינו גרשום[83] בתקנותיו שעשה, איש שהשאיל ביתו לבית הכנסת, ויש לו

73. מדמיהן: **ג ד** בדמיהן 74. והורה: **ב** והורו 75. איסר: **א** איסור **ב** חסר 76. הורה: **א ב** הורו 77. כתב: **ב** פסק 78. ההשלמה: **ב** ההשלמה ז"ל 79. דעת: **א ב** דעות 80. בזה: **א ב** על זה 81. או: **א ב** או בשותפות 82. בני ישראל: **ב** ישראל. ואז"ל הרגיל לבא לב"ה ולא בא יום אחד הב"ה שואל עליו שנא' מי בכם ירא יי' וכו' ודרשו ז"ל אם לדבר מצוה הלך נגה לו ואם לדבר הרשות הלך ואין נגה לו משום דה"ל למבטח ביי' ולא בטח. על כן מצוה לכל אדם ר' ביאורים 83. גרשום: **א** גרשום ז"ל

שמסתימת לשון הרמב"ם (ס"ת פ"י, ב) משמע שאין חילוק בין יחיד לרבים. ועי"ש בשלטי הגבורים (ומעי"ז בב"י או"ח קנג) שלפי דברי הרא"ש, שבזה"ז עיקר המצוה היא לכתוב ולקנות ספרי הלכות, ישנה סברה נוספת להקל במכירת ס"ת של יחיד.

סז. עיין בשלטי הגבורים (שם) שנראה שלדעת הרא"ש בזה"ז אסור ליחיד למכור ספרים (ואולי אף יותר מס"ת).

סח. יש בענין מחלוקת בין רבנן הסוברים (נדרים מח, א) שהאחד יכול לאסור חלקו בביהכ"נ על חבירו, ובין ראב"י (במש' נדרים מו, א; בגמ' שם מו, ב) הסובר שאין האחד אוסר על השני כיון שיש ברירה. ופסקו בגמ' (שם מו, ב) כראב"י שאינו אוסר. והקשה הר"ן (שם מח, א) שהרמב"ם פסק מחד (נדרים פ"ז, ד) כראב"י, ומאידך פסק שם (פ"ז, ב) שאוסרים בביהכ"נ האחד על השני. והביא הר"ן שהרמב"ן דחה משום כך דעת הרמב"ם, אולם הב"ח (רכד, א ד"ה ובזה) והט"ז (רכד, א) תירצו (כל אחד לפי דרכו) שבביהכ"נ יסבור הרמב"ם שאוסרים אף לפי ראב"י. את דעת הראב"ד וההשלמה להלן אפשר להסביר שפסקו שאינו יכול לאסור על חבירו מצד הדין, וכך סובר לכאורה הרמב"ן לפי מה שהביא רבינו בשמו בהל' נדרים (סי' מד, יג).

אפשרות אחרת שקבלו דעת הרמב"ם האוסר מן הדין, אלא שמשום התקנה התירו, ור' להלן הע' ע.

סט. לא מצאנו במאורות שלפנינו ובהשלמה.

ע. ר' לעיל הע' סח. רבינו מפנה כאן לדבריו בהל' שבועות ונדרים (סי' מד, יג) ושם עמד על מחלוקת הרמב"ם והרמב"ן האם אוסר האחד על השני חלקו בביהכ"נ, ולפי הרמב"ם יכול מדינא לאסור. אם פוסקים להלכה כרמב"ם חייבים לומר שההוראה כאן שאינו יכול לאסור היא תקנה. הבית יוסף (או"ח קנג, טו; יו"ד רכד, א) העתיק את דברי רבינו, אולם בשו"ע יש סתירה. בשו"ע יו"ד (רכד, א) פסק כרמב"ם שיכול לאסור חלקו בביהכ"נ של אותה העיר, ואילו באו"ח (קנג, טו) פסק כרבינו כאן שאינו יכול לאסור חלקו בביהכ"נ. ופי' האחרונים (מג"א או"ח קנג ס"ק לח; ש"ך יו"ד רכד ס"ק א; משנ"ב קנג ס"ק פז) שמצד הדין יכול לאסור, אלא שתקנת הגאונים שלא יוכל לאסור. דבר זה מתקשר לתקנת רב' גרשום בסי' הבא שאינו יכול לאסור, ושם מפורש שזו תקנה.

עא. ר' שנו"ס. נר' שתוספת זו מכ"י **ב** המסתיימת במילים: "על כן מצוה לכל אדם", מקומה לקמן לפני סי' כז. גם לפי הענין נר' שמקומה הוא שם, אלא שהמעתיק טעה, והכניסה כאן. לכן לא העתקנו אותה לנוסח האו"ח.

מריבה עם אחד מהקהל, שאינו רשאי לאוסרה לו, אלא אם כן[84] יאסור אותה לכל הקהל כאחד[עב]:

(כז) ומצוה על כל אדם להיות משכים והולך לבית הכנסת בכל עת התפלה, ולהיות מתפלל עם הצבור, כי גדול שכר הזריזין[85] לבא לבית הכנסת[86], כמו שאמרו[87] (ברכות ח, א) אקדימו וחשיכו לבי כנישתא, כי היכי דתורכו חיי:

נשלם דין בית הכנסת וכל כליה, [88]ודין מכירת ספרים ספרי הקדש[88]

(כח) [עג]ואחר שישהא שם מעט, יתחיל לברך הברכות[עד] ולקרוא הקרבנות, כמו שאמרו ז״ל (מנחות קי, א) תלמידי חכמים העוסקים בעבודה, מעלה אני עליהם כאלו נבנה בית המקדש בימיהם. וקודם שיאמר שום דבר, ישיב אל לבו לפני מי הוא[89] עומד, ומי הוא השומע דבריו, וילבש חרדה ואימה, ואחר כך יפתח פיו ויאמר תפלתו על הסדר. אחד המרבה ואחד הממעיט, ובלבד שיכוין לבו לשמים (שם). ויתקן מלבושיו, כמו שכתוב[90] (עמוס ד, יב) הכון לקראת אלהיך ישראל[עה]:

(כט) וכשהוא מתפלל, אל ישמיע קולו לחביריו, אך ישמיע לאזניו מה שמוציא מפיו[עו]. ולא[91] יבליע התיבות, אלא יחתוך אותן בכל כחו. גם בסוף התיבות יחתוך להפרידן זו מזו. ואל יאריך בתפלתו בצבור, פן יחשב לכבד ומטריח[עז]. ואל יהי סומך לאחוריו ולא מוטה דרך[92] גאוה, אלא ישב וראשו כפוף, שלא יראה היושב נגדו[93] חוץ לארבע אמותיו. ושתי ידיו יניח

84. לו אלא א״כ: **ב** עליו אם לא 85. גדול שכר הזריזין: **ב** גדולה התפלה ושכר הזריזין בה 86. לב״הכ: **ב ג** לב״ה מרובה 87. כמו שאמרו: **ב** פר״ש ז״ל 88. ודין... הקדש: **א** חסר 89. הוא: **א ג ד** חסר 90. שכתו׳: **א ג ד** שאמר 91. ולא: **ב** ואל 92. מוטה דרך: **ג ד** מראה רק 93. נגדו: **ב** כנגדו

עב. הובא בב״י (קנג, טז), ונפסק בשו״ע (שם). ועי׳ ביה״ל (שם ד״ה אינו יכול) שכתב שאם עבר ואסר רק לאחד מהקהל, שהואיל איסורו, וזה בשונה מהסעי׳ הקודם שלא יכול לאסור כלל, עי״ש. וע״ע רע״א (בהג׳ לשו״ע שם) שהביא מהתשב״ץ (ח״ד סי׳ ז) שכאשר יש בית כנסת אחר בעיר יכול לאסור, ובביה״ל (שם ד״ה לאסרה) כתב שדינו אינו מוכרח.

עג. מכאן עד סוף הסימן הבא מרבינו יונה בס׳ היראה, עם שינויי נוסח קלים מהנוסח שלפנינו.

עד. באשל אברהם (צג ס״ק א) מבואר שניתן לקיים את המובא בגמ׳ (ל, ב) שחסידים הראשונים היו שוהים שעה קודם תפילתם ע״י פסוקי דזמרה וברכות ק״ש, ובערוה״ש (שם, ד) חלק עליו וכתב ששוהה כדי שיידע לפני מי הוא עומד, ודברי רבינו כאן מסייעים לשיטתו.

עה. מקור הדברים בגמ׳ (שבת י, א), ויעוי״ש בתוס׳ (ד״ה טריחותא וד״ה רמי) שלמדו מהגמ׳ שחובה לאזור מותניו ולנעול נעליים, אמנם רבינו סתם, ואולי ס״ל כרמב״ם (פ״ה, ה) שהדין תלוי בדרך אנשי המקום. ועי׳ טוש״ע (סי׳ צא).

עו. גמ׳ (כד, ב; לא, א). ועי׳ רשב״א (שם לא, א ד״ה וקולה) שכתב שמסתבר שהאיסור הוא דווקא להשמיע לאחרים, אבל להשמיע לאוזניו רשאי ומצוה, אלא שהביא שם תוספתא (פ״ג, ט) שמשמע ממנה שאין להשמיע לאוזניו. להלכה, פסקו הרמב״ם (שם, ט) והשו״ע (קא, ב) שמשמיע לאוזניו, אמנם בבדק הבית (שם) חזר בו וכתב שראוי לחשוש לדברי הזוהר שלא להשמיע, וכמבואר בתוספתא, וכן הביא בשערי תשובה (שם סק״ג) בשם האר״י.

עז. מקור הדין בגמ׳ (לא, א) במנהגו של ר׳ עקיבא שכאשר היה מתפלל ביחיד האריך, וכשהיה מתפלל עם הציבור היה מקצר. ומסתימת רבינו והרמב״ם (פ״ו, ב) משמע שקאי על כל אדם המתפלל עם הציבור, אמנם

תחת לבושו זו על זו, ואל יפשוט רגליו. וינענע כל גופו, לקיים מה שנאמר (תהלים לה, י) כל עצמותי תאמרנה ה׳ מי כמוך[עח]:

השו״ע (נג, יא) כתב ד״ז לגבי שליח ציבור. ובטעם האיסור, מבואר בגמ׳ (שם) שהוא משום טורח הציבור, אמנם רבינו יונה בספר היראה כתב: ״ולא יהא מאריך... פן יחשבהו (לכבוד) [ליהיר] ולץ״, ומשמע שהוא מטעם יוהרא. ומלשון רבינו כאן משמע כשני הטעמים.

עח. וכ״כ ספר חסידים (סי׳ נז) ושבולי הלקט (סי׳ יז), שנוהגים להתנועע בתפילה. ועי׳ אבודרהם (עמ׳ מג) שכתב שנוהגים להתנועע בשעה שקורין (בתורה), והביאו הד״מ (מח אות א). וכן הביא שבריקאנטי פרשת יתרו, וכן בזוהר (ח״ג ריח, ב), מובא טעם עפ״י הסוד לכך שמתנענעים בתפילה, והובא להלכה במשנ״ב (צה ס״ק ז) בשם הפר״ח בשם כמה פוסקים.

דין[1] מאה ברכות[א] [ב]וסדר[2] הברכות שלפני[3] הקרבנות

(א)[ב] [ג]אמרו חז"ל[4] (מנחות מג, ב) מאה ברכות חייב אדם לברך בכל יום[ד], שנאמר (דברים י, יב) ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך, אל תקרי מה אלא מאה[ה]. וכתב ר"ת ז"ל[5] כי מצא במסורת לית בר מאה אתיין[ו], ושואל[6] מלא בתקוני ספר תורה שלו[ז]. [ח]ויש אומרים שאם תוסיף אל"ף במה, יהיה מאה, ויהיו שם מאה אותיות[ט]. ויש אומרים[7] כי מה עולה בגימטריא מאה אם תחליף אותיות בא"ת[8] ב"ש[י]. ויש מוכיחין זה מפסוק (תהלים קכח, ד) כי כן יברך גבר, כי כן עולה בגימטריא מאה[9], ויברך חסר וא"ו[10] כתיב, כלומר כי כן יברך גבר[11] בכל יום[יא][10]. וכל האומרן בכל יום[12] מובטח לו שהוא בן העולם הבא, שנאמר (במדבר כה, יב) לכן אמור, לכן בגימטריא מאה, אמר הקב"ה אמור מאה ברכות בכל יום[13], והנני נותן לך את בריתי שלום[יב]:

(ב) ודוד[14] עליו השלום תיקן אותם[יג], לפי שהיו מתים בכל יום מאה בחורים[יד], ותיקן[15] מאה

1. דין: **ב** חסר 2. ברכות וסדר: **ב** ברכות וסדרן 3. שלפני: **ג ד** מלפני 4. אחז"ל: **ב** אמרו חז"ל בפרק דתכלת 5. ז"ל: **א ג ד** חסר 6. ושואל: **ג ד** שואל 7. וי"א: **ב** חסר 8. אם תחליף אותיות בא"ת: **א** באותיו' א"ת 9. מאה: **ב** ק' כן יברך גבר בכל יום 10. כתיב... יום: **ב** חסר 11. גבר: **א** חסר 12. בכל יום: **א ג ד** חסר 13. בכל יום: **ד** חסר 14. ודוד: **ד** ודוד המלך 15. ותיקן: **א** ותיקן אותם

א. רבינו איחד כאן כמה נושאים, ובכלבו הם מובאים בסימנים שונים כפי שנציין.

ב. בדפ' הכותרת היא: "דין מאה ברכות", והסימן מתחיל במילים: "וסדר הברכות שלפני הקרבנות", אולם ברור מהמשך העניין שגם מילים אלו שייכות לכותרת.

ג. כלבו (סי' א).

ד. רמב"ם (תפילה פ"ז, יד) וטוש"ע (מו, ג).

ה. כלומר, החובה לברך מאה ברכות נלמדת מהמילה: "מה" שנקראת: "מאה". ויש להעיר שבגמ' לפנינו לא גרסינן: "אל תקרי מה" וכו', אולם סדר רע"ג (עמ' יא), רי"ף (ברכות מד, ב) ורא"ש (שם פ"ט סי' כד) גרסו כן בגמ', וכ"ה בתנחומא (קורח, יב). ובסדר רע"ג (שם) ובמחז"ו (סי' א) כתבו שכן הוא בירושלמי (ולפנינו ליתא, וראה סוף פ"ט דברכות), ובדומה לכך פירש רש"י (מנחות שם ד"ה מה ה').

ו. לית בר מאה אתיין - נראה שיש כאן ט"ס, וצריך לגרוס כפי המובא בכלבו: **דאית בה מאה אתין**, ומקורו בתוס' (מנחות שם ד"ה שואל), שיש בפסוק זה מאה אותיות. וכ"כ מחז"ו (שם), ספר המנהיג (עמ' כח) ואו"ז (אלפא ביתא סי' לב) בשם ר"ת.

ז. רוצה לומר, שכדי להשלים למאה אותיות בפסוק, צריך לומר שהמילה: "שואל", שלפנינו כתובה בכתיב חסר, בס"ת שלפני ר"ת היא בכתיב מלא.

ח. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

ט. תוס' (שם) בשם י"מ, ספר המנהיג (שם) וספר המנהגות (י, ב).

י. תוס' (שם) בשם י"מ, מחז"ו (סי' א), ספר המנהיג (שם), אבודרהם (עמ' כט) ושבולי הלקט (סי' א).

יא. ספר המנהיג, שבולי הלקט, אבודרהם (שם) ורוקח (סי' שכ).

יב. לא מצאנו דרשה זו בראשונים אחרים, אמנם בספר המנהגים (לר' אייזיק טירנא, בהג' שניה בהקדמה) הביא דרשה זו (וגם את הקודמת), אך לא הזכיר שמובטח לו שהוא בן העוה"ב. ובברכי יוסף (סי' מו אות ה) הביא דברי רבינו שמובטח לו שהוא בן העולם הבא, וגם הוסיף שמשתכר אלף זהובים, וכמובא בסי' הבא.

יג. בסדר רע"ג (שם) כתב שנראה שדוד המלך ע"ה ייסד את המאה ברכות, ואח"כ שכחום, וחזרו התנאים והאמוראים וייסדום. וכ"כ במחז"ו ושבולי הלקט (שם) בשם ר' שלמה, והוסיפו ששכחום מעוני ומעבודת הגלות. והמנהיג (שם) כתב שנראה לומר שמשה רבינו היה זה שתיקן תקנה זו, ולאחר ששכחום חזר דוד המלך ותיקן שוב העניין, ואח"כ שוב שכחום, וחזרו חכמי התלמוד וייסדום.

יד. בחורים - וכ"ה באשכול (ה, א), ובמנהיג (שם) ליתא, ובדעת זקנים מבעלי התוס' (דברים י, יב):

ברכות ותעצר[16] המגפה, שנאמר (ש"ב כג, א) נאם הגבר הוקם על[17], ע"ל בגימטריא מאה הוי[טו]. וכתב הר' אשר ז"ל[18] (ס' המנהגות י, ב), ראה כמה חבב הקב"ה אותנו שצונו לברך מאה ברכות בכל יום[19], כדי שנשתכר אלף זהובים בכל יום, כדאמרינן במסכת חולין[20] (פז, א) יצתה בת קול ואמרה כוס של ברכה שוה ארבעים זהובים[טז], ע"כ. ואף על פי שאין ראיה לדבר זכר לדבר, שנאמר (במדבר ז, יד) כף אחת עשרה זהב, פירוש אחת מכ"ף ברכות שחייב אדם לברך בכל יום שוה עשרה זהב[יז][21]:

(ג) [יח]וזהו חשבונם[יט][22], י"ח עד ברוך שאמר[כ], וברוך שאמר וישתבח[כא], הרי כ'. וג' דקריאת שמע, שתים לפניה ואחת לאחריה, הרי כ"ג. וג' תפלות שבכל יום[23] שיש בהם י"ט ברכות בכל אחת מהן שעולין ז"ן[23], וכ"ג, הרי פ'. וי"ו משתי סעודות שאדם סועד ביום[כב][24], הרי[25] צ"ו. וד' מקריאת שמע של ערבית[26], הרי ק'. לבד מברכת ציצית ותפילין, ויראו עינינו, והמפיל חבלי[27] שינה, וכמה פעמים שמצטרך אדם[28] לגדולים ולקטנים. ובשבת שאינו[29] מתפלל כי

16. ותעצר: **ג ד** ונעצרה 17. על: **ג ד** חסר 18. ז"ל: **א ג ד** חסר 19. לברך מאה ברכות בכל יום: **א** לברך בכל יום מאה ברכות **ג ד** בכל יום מאה ברכות 20. במס' חולין: **א** בחולין 21. זהב: **ב** זהב ירושלמי... אין חקר ראה לקמן בסי' ג שרוב כתה"י הביאו תוספת זו שם 22. חשבונם: **ב** חשבון מאה ברכות 23. שיש... ז"ן: **א** נ"ז י"ט בכל אחד **ב** שיש בהן י"ט בכל אחד ואחד והן נ"ז 24. ביום: **א ב** בכל יום 25. הרי: **ב ג** הרי הן 26. מקריאת שמע של ערבית: **ב** דקריאת שמע דערבית שנים לפניה וב' לאחריה 27. חבלי: **ב** חסר 28. שמצטרך אדם: **ב** שאדם מצטרך 29. שאינו: **ב** דאינו

אנשים. ובמנהיג (שם) כתב שאותם מאה מתים היו מירושלים, ובמחז"ו ובשבולי הלקט (שם) כתבו שהודיעוהו אנשי ירושלים שמתו מישראל מאה אנשים בכל יום.

טו. מקור דרשה זו בבמדבר רבה (יח, כא) ובתנחומא (קורח, יב). וכ"כ הטור (מו, ג) בשם רב נטרונאי גאון, וכ"א במחז"ו (סי' א), אשכול, ס' המנהיג (שם) וראבי"ה (ח"א סי' קמו).

טז. ובמנהגות (שם) הוסיף: "עשרה על כל ברכה וברכה", וכך יוצא אלף על מאה ברכות בכל יום.

יז. וכ"כ רבינו בהל' כסוי הדם (סי' א) ובכלבו (סי' קח), וכ"כ דעת זקנים מבעלי התוס' (במדבר ז, יד), או"ז (ח"א סי' שצט) בשם ר"י החסיד, וראה גם רוקח (שם).

יח. וזהו... מיני פירות: ליתא בכלבו כאן, אמנם חשבון זה של ק' ברכות מצאנו בהל' שבת הן בכלבו (סי' לז) והן באו"ח (ס' תפילת מוסף סי' ד), אלא שהביאו שם שאמירת "אין כאלוקינו" משלימה ק' הברכות בשבת.

יט. וכן הביאו חשבון מאה ברכות: רב נטרונאי גאון בתשובה (ברודי, סי' ט), סדר רע"ג (עמ' יב), רמב"ם (שם, יד-טו), אשכול (לז, א), ראבי"ה (שם), סמ"ג (עשין יט קיד, א), יראים (סי' רנה) ושבולי הלקט (ענין תפילה סי' א). ובדומה לאופן בו מנה רבינו את הברכות, כתבו המחז"ו (סי' א) והמנהיג (ריש הלכות תפילה).

כ. רבינו מנה שמונה עשרה ברכות בברכות השחר ובברכות התורה, וכן הוא בראבי"ה ובמחז"ו (שם). ובספר האשכול (שם) מנה תשע עשרה, ובשבולי הלקט (שם) מנה שבע עשרה, וברמב"ם (שם) מנה עשרים, וכ"כ הב"י (מו, ג).

כא. בעיטור (הל' ציצית עז, א) כתב שאין למנות "ברוך שאמר" ו"ישתבח", דברכתן אינה חובה.

כב. דהיינו שמונה ברכות בכל סעודה, והן: ענט"י, המוציא, ארבע של ברכת המזון, שתים על היין (שלאחר ברכת המזון) תחילה וסוף. ועי' ברמב"ם שכתב במניין מאה ברכות שבע ברכות של סעודה, אולם אח"כ הוסיף שלאחר שתקנו את הטוב והמטיב בברכת המזון ואת ברכת המינין בתפילה נוספו עוד חמש ברכות, כך שיש מאה וחמש ברכות בסה"כ (ובכל סעודה יש שמונה). בראבי"ה (ח"א ברכות סי' קמו) כלל בשמונה ברכות של הסעודה ברכה אחת על מים ואחת על יין. ובעיטור (שם)

אם ז׳ בכל תפלה, יחסר מהן ל״ד[כג], ומשלים[30] להו בז׳ של מוסף, ושמנה מסעודה שלישית, הם[31] ט״ו[כד]. והשאר[32] ממלא[כה] להו באספרמקי ומגדים עד דמתמלאן כלהו. פירוש אספרמקי מיני בשמים, מגדים מיני פירות[יח כו][32].

[33]ירושלמי (פ״ט ה״א סב, ב), כל ברכה[כז] צריכה הזכרה ומלכות, שנאמר (תהלים קמה, א) ארוממך אלהי המלך ואברכה[כח], ובהלכות ברכות (סי׳ סח) תמצא מבואר באיזה מקום אומר המלכות.

[כט]וכשמברך השם[34] צריך שיכוין לבו [35]לשם המיוחד הנכתב ולא נקרא[35] שהוא היה והוה ויהיה[ל], כענין שכתוב[לא] ה׳ מלך ה׳ מלך ה׳ ימלוך[כט].

30. ומשלים: **ב** וממלא 31. הם: **ב** והן 32. ממלא להו... פירות: **א ג ד** משלים במיני פירות ובמיני מגדים עד דמתמלאן 33. ירושלמי... חקר: **ב** חסר תוספת זו הובאה בכת״י ב בסוף הסימן הקודם 34. השם: **א ב** חסר 35. לשם... נקרא: **א ג ד** חסר

כתב שמברך תשע בכל סעודה, עי״ש. ובדומה לכך, גם האשכול (שם) הזכיר תשע בסעודת שחרית, משום שכלל גם ברכה על היין בתוך המזון ושתי ברכות על היין של ברכת המזון תחילה וסוף, אולם בסעודת ערבית כתב שמברך שבע, כך שבסה״כ גם לספירתו ישנן שש עשרה ברכות בסעודות שבכל יום.

כג. ל״ד - לכאורה חסר ל״ו ברכות (שהרי בכל תפלה חסר י״ב ברכות, וכ״כ הב״י שם), אמנם הן בכלבו (סי׳ לז) וכן באו״ח בהל׳ שבת סדר תפילת מוסף (סי׳ ד) כתבו שחסרות ל״ג ברכות כי לקחו בחשבון שיש בתפילת העמידה רק י״ח ברכות. הב״י (סי׳ מו, ג) הביא שחסרות בשבת ל״ז ברכות משום שגם ברכת התפילין חסרה, ואפשר שזה היה גם הנוסח ברבינו אלא שהמעתיקים החליפו אות ז׳ באות ד׳.

כד. וכ״כ הב״י (שם), והוסיף שגם ברכת מעין שבע וקידוש עולות לו לשתי ברכות.

כה. היראים (סי׳ רנה), הובא גם בהגה״מ (תפילה פ״ז אות פ), והרא״ש (פ״ט סי׳ כד) כתבו שגם הברכות שמברכים העולים לתורה ולהפטרה עולין לשומעיהן לחשבון, וכ״פ הטוש״ע (רפד, ג).

כו. מנחות (שם), רמב״ם (שם, טו-טז) ושו״ע (רצ, א). לעיל (הע׳ יח) הזכרנו את הכלבו והאו״ח שבהל׳ שבת כתבו שכדי להשלים הברכות נתקנה אמירת ״אין כאלוקינו״.

כז. בכלבו (סי׳ א) הגרסא: ״כוס של ברכה״ וכו׳, ונראה דט״ס יש שם, שכן בירושלמי לפנינו איתא: ״כל ברכה״ וכו׳, וכמובא כאן. וראה בזה בילקוט תורתן של ראשונים (על הירושלמי שם) שעמד בזה.

כח. בגמ׳ (מ, ב) נחלקו בזה רב ור׳ יוחנן. לרב כל ברכה שאין בה הזכרת השם אינה ברכה, ולר׳ יוחנן צריך הזכרת שם ומלכות. ר״י (בר״ש ובטור סי׳ ריד) נסתפק כמי הלכה, אולם רוב הראשונים פסקו כר׳ יוחנן, מהם: רה״ג (הובא בר״ש פ״ו סי׳ כג), רי״ף (כח, ב), רמב״ם (ברכות פ״א, ה) ותוס׳ (ד״ה אמר), וכ״פ בשו״ע (ריד, א). הראשונים (תוס׳ נד, א ד״ה הרואה, רשב״א שם ד״ה הרואה ורא״ש פ״ט סי׳ א) הביאו ירושלמי זה כהוכחה לשיטת הרמב״ם (פ״ט, י) שגם בברכות הראייה בעינן הזכרת שם ומלכות, ודלא כראב״ד (על הרי״ף מד, א), וכ״פ בטוש״ע (ריח, א). [ואולי מחמת כן הביא רבינו דברי הירושלמי ולא דברי הגמ׳ דילן, לומר שאפילו בברכות השבח בעינן הזכרת שם ומלכות]. וע״ע גליוני הש״ס (על הירושלמי שם) כיצד לומדים ד״ז מהפסוק.

כט. וכשמברך... ימלוך: ליתא בכלבו.

ל. בהל׳ ק״ש (סי יח) כתב רבינו כעין זה בשם ר״י החסיד, שבכל אחת משמות השם בפסוק ראשון של ק״ש יכוון שהוא היה הוה ויהיה, ומקורו בספר היראה (אות סב), וכאן הוסיף רבינו שבכל פעם שמזכיר שם השם יכוון כך, וכ״כ בספר המנהיג (עמ׳ פה) וכ״פ הטוש״ע (ה, א), והוסיפו שיכוון גם פירוש קריאתו באל״ף דל״ת, לשון אדנות. וכתב הגר״א (שם) שהוציאו כן מדברי ר׳ יונה בספר היראה, והשיג עליהם, שר׳ יונה לא כתב לכוון אלא בפסוק ראשון של ק״ש, אבל בשאר שמות אין לכוון כלל בדרך כתיבתו, והאריך להוכיח כן. ומדברי רבינו, לכאורה, מוכח דלא כגר״א.

לא. ראה רבינו בחיי (במדבר ז, כז) שכתב שאנו אומרים זאת כבקשת רחמים וסליחה, וידוע שאינו פסוק, אלא הם פסוקים מפוזרים שהזכירם דוד במקומות חלוקים.

ומצינו על ענין נוסח הברכות שתקנו חז"ל, בתחלת הברכות[36] מדבר אדם לנוכח הבורא יתברך, שאומר ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, ולבסוף מדבר שלא לנוכח, שאומר[37] אשר קדשנו במצוותיו וצוונו, היה לו לומר אשר קדשתנו[לב]. [38] הטעם, כשאנו מזכירין השם הוא כמי שעומד לכנגדו, לכך אנו אומרים לנכח, מכאן ואילך היו[לג] אומרים כנסתר, לפי שהוא נסתר ונעלם מעיני כל חי ב"ה[לד] [38]. ואסמכוה רבנן אקרא דתהלה לדוד[לה], דכתיב (תהלים קמה, י) יודוך ה' כל מעשיך וחסידיך יברכוכה, והוא מלא בכ"ה, יברכו כ"ה, כדמפרש אחריו (שם, כ) כבוד מלכותך יאמרו, והדר (שם, יב) להודיע לבני האדם גבורותיו וכבוד הדר מלכותו, ובקרא אחרינא (שם, ג) ולגדולתו אין חקר[לו] [33]:

(ד) והא לך סדר ברכות[לז], נוטל ידיו שחרית ומברך על נטילת ידים, וילבש טליתו ויברך להתעטף[לח] [39], וילך לבית הכנסת ויתחיל אשר יצר עד ומפליא לעשות. פירוש ומפליא לעשות, שפלא גדול הוא שגוף האדם נקבים נקבים חלולים חלולים, והרוח והאוכל[40] והמשקה שמור בתוכו[41], כך מפורש באגדה[לט] (בר"ר א, ג). פירוש נקבים, הפה והחוטם ופי הטבעת[מ]. חלולים, הלב והכרס ושאר חללים שבגוף האדם. חלולים חלולים, בגימטריא רמ"ח, כנגד רמ"ח אברים[מא] [42].

36. בתחלת הברכות: **ג ד** בתחלה 37. שלא לנוכח שאומר: **א** שלא לנוכח **ג ד** חסר 38. הטעם... חי ב"ה: **א ג ד** חסר 39. ויברך להתעטף: **ב** חסר 40. והאוכל: **ב** והמאכל 41. בתוכו: **ב** בו 42. כנגד רמ"ח אברים: **א** כנגד האיברים שהם רמ"ח **ב** שהאברים רמ"ח

לב. בשאלה זו הרחיבו היריעה: הרשב"א (שו"ת ח"ה סי' נב), המחז"ו (סי' פח), המנהיג (שם) והאבודרהם (עמ' לג).

לג. היו - נדצ"ל: **אנו.**

לד. תוספת זו מכת"י **ב** ליתא בכלבו. בראשונים הנ"ל נראה שיסוד ההסבר הוא כפי שכתב האבודרהם (שם) בשם ריב"א: "מפני שהקב"ה נגלה ונסתר, נגלה מצד מעשיו ונסתר מצד אלהותו", ונראה שזו גם כוונת רבינו כאן. וראה גם דברי רבינו בהל' נטילת ידים (סי' ד) בתוספת מכת"י **ב** שכתב כן בשם הרשב"א.

לה. כ"כ רבינו בחיי (שם).

לו. נראה לפרש דבריו כך: שבתחילה אומר בלשון נוכח "מלכותך" ולבסוף "מלכותו" בלשון נסתר, וזהו שכתוב: "ולגדולתו אין חקר", דהיינו שאינו מושג, וכפי שכתב הרשב"א (שם) ששני יסודות יש שעליהם נבנה הכל: האחד - לדעת שהוא יתברך מחוייב המציאות, והשני - שאין אמתתו יתברך מושג כי אם לעצמו לבד.

לז. בגמ' (ס, ב) נזכרו הברכות שיש לברך בבוקר, ולדעת רבינו ורוה"פ אין כוונת הגמ' לסדר הברכות, אלא רק לציין את הברכות שיש לברך.

לח. ראה מש"כ רבינו בהל' נטילת ידים (סו"ס לא) ובהל' ציצית (סי' כג) בעניין הברכה על טלית קטן, ובהע' שם.

לט. וכן פירשו רש"י (שם ד"ה ומפליא), תוס' (שם ד"ה מפליא) וטור (ו, א). ויש להעיר שבמדרש, ברש"י ובתוס' לא נזכר שמירת המאכל והמשקה בגוף, אלא רק הרוח. ובד"מ (שם אות ב) פירש ש"ומפליא לעשות" מדבר על הנשמה שנתן הקב"ה באדם, שזו פליאה גדולה שיתקיים דבר רוחני והוא מן העליונים בדבר גשמי שהוא מן התחתונים, ו"רופא כל בשר" מדבר על הגוף, שכאשר הוא בבריאותו - הנשמה שהיא פלא בו, יכולה לעשות פעולתה. ובאבודרהם (עמ' לח) פירש: "רופא כל בשר" - על הוצאת הפסולת, "ומפליא לעשות" - שהקב"ה בורר טוב המאכל ודוחה הפסולת. והובאו פירושים אלה בשו"ע ובהג' הרמ"א (ו, א).

מ. רש"י (ד"ה או אם יסתם).

מא. כ"ה בתנחומא (שמיני, ח), וכ"כ בפירוש הסידור לרוקח (עמ' ה) בשם מעשה הגאונים, בספר המנהיג (עמ' מד) ובטור (שם).

ולפי שזאת הברכה מטבע ארוך, שמסודרת על דברים הכרחיים באדם שאי אפשר זולתם, והם לרפואתו ולבריאותו, פותחת בברוך וחותמת בברוך[מב].

[מג]ויש בה ארבעים תיבות כנגד ארבעים ימים[43] של יצירת הולד[מד]. [44]ואמרינן במסכת נדה (ל, ב) הולד במעי אמו, הטבור נפתח שיונק דרך שם[44], ונקביו[45] סתומים שלא יזיק לאמו, יצא לאויר העולם נפתח הסתום ונסתם הפתוח, שאם לא כן אי אפשר לעמוד. [46]אם יפתח אחד מהם, אם הטבור יפתח לאחר שיצא ממעי אמו, או נסתם במעי אמו, אי אפשר להתקיים[מג מה 46].

וכתב הר"ם נ"ע (תשב"ץ קטן סי' רטז) שאין לומר בה אפילו שעה אחת, כי אף על פי שנסתמו[47], יכול לחיות יום או יומים[מו]:

(ה) ואחריה מברך אלהי נשמה.[מז 48]ויש שואלים למה לא פתחו בה[49] בברוך, והלא מטבע ארוך הוא ואינה סמוכה. ותירץ הראב"ד ז"ל (שו"ת סי' מד), כל ברכה שאין לה קבע אין בה מלכות, כגון ברכת זימון, פירוש נברך שאכלנו, וכגון תפלת הדרך ותפלה קצרה, שאין כל דרך ראוי לתפלה זו אלא אם כן הולך פרסה, וכן תפלה קצרה אינה אלא במקום סכנה, וכן ברכה זו

43. ימים: **א** יום 44. ואמרינן... שם: **ב** חסר 45. ונקביו: **א ב** ופיו ונקביו 46. אם... להתקיים: **א ג ד** חסר 47. שנסתמו: **א ג ד** שנסתמו או נפתחו 48. ויש... הראב"ד: **ב** ואינה פותחת בברוך לפי שהיא סמוכה לחברתה ומעניינה לפי' אין להפסיק בין אשר יצר לאלהי נשמה 49. בה: **א** חסר

מב. בגמ' (מו, א): "כל הברכות כולן פותח בהן בברוך וחותם בהן בברוך, חוץ מברכת הפירות וכו', וברכה הסמוכה לחברתה". וכתבו תוס' (שם ד"ה כל) שברכת "אשר יצר" פותחת בברוך משום שאינה סמוכה לנט"י, שהרבה פעמים אומרה לבדה. והמנהיג (עמ' מו) כתב שאף שלעולם מברך על נט"י ואחר כך "אשר יצר" (כך שיטתו, ונחלקו הראשונים בזה עיין בהל' נט"י סי' יב), אעפ"כ לא נחשבת סמוכה לחברתה, כיון שברכת "על נטילת ידיים" נאמרת גם לסעודה, ורק בסמוכות לעולם חשיבא סמוכה, וכ"כ האבודרהם (עמ' לד). ורבינו נראה שסובר כראב"ד בהשגות (ברכות פי"א, א), שאין הדבר תלוי אלא במטבע ארוך, ולפי מה שיש בה להאריך האריכו וחתמו, ולכן "אשר יצר" שיש לה מטבע ארוך פותחת וחותמת בברוך.

מג. ויש... להתקיים: ליתא בכלבו.

מד. בפירוש הסידור לרוקח (עמ' ו) כתב שיש בה מ"ג תיבות כנגד מ' יום ליצירת הולד וג' לקליטת הזרע, וי"א שיש בה מ"א תיבות - מ' ליצירה וא' לקליטה. וכתב שלסוברים שצ"ל: "אפילו שעה אחת", יש מ"ה תיבות כמניין אד"ם.

מה. אם יפתח... להתקיים - וכן פירשו הטור והשו"ע (שם). לפי הסבר זה ברור מה שהובא לעיל שיש שינוי בעובר בין לפני שיצא לאויר העולם, לבין מה שקורה לאחר הלידה, כיון שלזה כיוונו ב"אם יפתח" וב"אם יסתם".

מו. וכ"כ מחז"ו (סי' פט) ואבודרהם (שם) שאין לומר: "אפילו שעה אחת", וכ"ה בגמ' (שם) לפנינו. אולם רוה"פ גרסו בגמ' תוספת זו, מהם: בה"ג (עמ' צ), סדר רע"ג (עמ' יב), רי"ף (מד, א), רמב"ם (תפילה פ"ז, ה) ורא"ש (פ"ט סי' כב), וכן הבין הב"י (ו, א) בטור, ויישב גרסת רוב הראשונים, דקאי אשעת יציאתו לאויר העולם, שאז אם נשאר פיו סתום או טבורו פתוח אפילו שעה אחת אינו יכול להתקיים, וכ"כ בשו"ע (שם). אולם הגר"א (שם) קיים גירסת גמ' דילן, וכדעת המהר"ם, וכ"פ המג"א (סק"ב) והמשנ"ב (סק"ג).

מז. ויש... בע"ה: ליתא בכלבו.

אינה אלא בשינת קבע. עוד כתב טעם אחר[מח] (מברך)[מט], מפני שבירך קודם השינה, עשאוה כברכת הלל, שהברכה שמברך[50] לאחריו אינה פותחת[51] [בברוך][נ] מפני שסמוכה לברכה שלפניו, וכן בשינה מברך לפניה לפי שהיא מצרכי האדם כדאמרינן בב"ר[נא], ע"כ.

ובספר האשכול (לו, ב) תירץ מפני שהיא ברכת הודאה אינה צריכה פתיחה. וכן נמי כתב הר"ת ז"ל דברכת הודאה היא כברכת הגשמים, על כן אינה פותחת בברוך[נב][52]. והר' יהודה בר' יקר תירץ כמו הראב"ד[מז][48]. והרשב"א[53] כתב שאינה סמוכה ואף על פי כן אינה פותחת בברוך[נג][54], ובהלכות ברכות (סי' ע) בדין כלל לכל הברכות אכתוב דעתו בע"ה[מז].

והיה מן הדין לברך אלהי נשמה תכף הקיצו משנתו[נד], אבל לפי שהוא ערום ואין ידיו נקיות התקינו[55] לברך אותם אחר נטילת ידים[נה], וכן הדין בכל[56] השאר. ואחריה מברך אשר נתן[57] לשכוי בינה[58], ויש נוסחאות שכתוב הנותן[נו][59]. ואחריה מברך[60] כל הברכות כמו שמסודרות בסדרי התפלות[60].

50. שמברך: **א** שמברכין 51. פותחת: **ב ג ד** פתוחה 52. בברוך: **ב ג ד** חסר 53. והרשב"א: **ב** והרשב"א ז"ל 54. בברוך: **א ג ד** חסר 55. התקינו: **א ג ד** תקנו 56. בכל: **ב** לכל 57. אשר נתן: **ג ד** הנותן 58. בינה: **ב** חסר 59. שכתוב הנותן: **ג ד** אשר נתן 60. כל הברכות... התפלות: **ג ד** שאר ברכות

מח. כן הביאו בשם הראב"ד: ר' מנוח (תפילה פ"ז, ג), אבודרהם (עמ' לט) ותוס' רא"ש (ברכות מו, ב ד"ה ויש מהן), וכ"כ המנהיג (עמ' מה) ושבולי הלקט (סי' ב) בשם אחיו בשם ר' לוי בשם רבותיו.

מט. מסגרנו עפ"י שו"ת הראב"ד (שם).

נ. הוספנו עפ"י הוספת המהדיר בראב"ד (שם).

נא. צ"ל בברכות (ס, ב), וכן העיר המהדיר בראב"ד (שם).

נב. וכ"כ הרבה פוסקים, ראה: תשובות הגאונים (עמנואל, סי' כח), תוס' (ברכות יד, א ד"ה ימים; מו, א ד"ה כל), תוס' הרא"ש (שם), מנהיג ואבודרהם (שם) בשם ר"ת, שבה"ל (שם) וטור (סו"ס ו).
והרא"ש בשו"ת (כלל ד סי' א) כתב שהטעם שאינה פותחת בברוך מפני שהיא סמוכה ל"אשר יצר", וכ"כ ר' יונה בספר היראה (אות לד), האבודרהם (שם) בשם הראב"ד, שבה"ל (שם) בשם ר' ישעיה, ועי' שנו"ס שכן הגרס' בכת"י **ב**, וכ"כ בכלבו (סי' א). ובשו"ע (ו, ג) כתב כטעם ר"ת, משום דהויא ברכת הודאה, ולפי"ז אין צריך להסמיך ברכה זו ל"אשר יצר", אולם במשנ"ב (סקי"ב) כתב שטוב להסמיכה.

נג. בשו"ת הרשב"א (ח"א סי' תע ובמיוחסות לרמב"ן סי' רב) כתב שלא פותחת בברוך לפי שהמטבע שלה קצר.

נד. שהרי איתא בברכות (ס, ב): "כי מתער אומר א-להי נשמה", וברכת ענט"י לפי סדר הברכות בגמרא היא לאחר מכן.

נה. ראה להלן בסוף הסימן שכתב שכן תיקנו הגאונים, ועי' במה שכתבנו בהערה שם.

נו. בסדר רע"ג (עמ' יב), ברמב"ם (פ"ז, ד, ז), במנהיג (ריש הל' תפילה), באבודרהם (עמ' מ) ועוד, נוסח הברכה: "הנותן", וכן הנוסח בטוש"ע (מו, א). אולם בגמ' (ס, ב) לפנינו הגרסא: "אשר נתן", וכ"ה בבה"ג (עמ' צ), בתשובת רב נטרונאי (ברודי, סי' ט), בסמ"ג (עשין כז), בספר האשכול (במהד' אויערבך, ח"א עמ' 6, ובמהד' אלבק הגרסא: "הנותן"), בספר המנהגות (יא, א), במחז"ו (סי' פט), בראבי"ה (ח"א סי' קמו), בספר היראה (אות לד), במאירי (ברכות שם) ובאגודה (ברכות פ"ט סי' ריז), וכן סתם הכלבו, ולא ציין נוסח אחר. ובריי"ף (מד, א), בתוס' (ס, ב ד"ה כי) ובראש"ש (פ"ט סי' כג) הגרסא: "שנתן". ועי' בר' ירוחם שבמקום אחד (תא"ו נ"ג ח"א כג ע"ב) כתב: "הנותן", ובמקום אחר (ני"ג ח"ב קד ע"ד) כתב: "אשר נתן".

ויש אומרים שמברכין אותן בין נתחייב בהן בין שלא נתחייב בהן, לפי שהן להודות ולשבח לשם יתברך על חדוש מעשה בראשית[נז]. אך הרמב"ם ז"ל כתב (תפילה פ"ז, ז-ט) שאין ראוי לאומרן על הסדר לפי שפעמים שאין אדם חייב בהן, כגון אם לא שמע קול תרנגול שאין מברך אשר נתן, לן בכסותו שאינו מברך מלביש ערומים, הלך[61] יחף אין מברך שעשה לי כל צרכי, לא נכנס לבית הכסא אינו מברך אשר יצר. וכן נמי דעת הראב"ד ז"ל[נח][62].

עוד כתב הרמב"ם ז"ל[63] (שם, ח), וביום הכיפורים ובתשעה באב שאין שם[64] רחיצה, אינו מברך על נטילת ידים ולא המעביר שינה[נט], ולא שאר הברכות אם לא נתחייב בהן, ע"כ.

אמנם פשט המנהג בכל הארצות האלו לאומרן על הסדר, וכן המנהג בכל ארץ ספרד שמתחיל החזן בקול רם בבית הכנסת להוציא מי שאינו בקי והם עונים אחר כל ברכה וברכה[65] אמן ויוצאין ידי חובתן[ס], וכן הנהיג[66] רב נטרונאי גאון ורב עמרם ושאר הגאונים לסדר את כולן אף על פי שלא עשה מעשה, שלא על עצמו בלבד הוא מברך אלא על כל העולם הוא מברך, על כל הטובות והחסדים שעושה תמיד עם הכל[סא][67].

ואף על פי שמלשון התלמוד משמע שראוי לברכן בשעת מעשה, אפילו בעודו על מטתו, ואפילו קודם נטילת ידים, הגאונים ז"ל[68] החמירו בזה, והנהיגו לסדר את כולן אחר נטילת

61. הלך: **א ב** הולך 62. ז"ל: **ב** חסר 63. עוד כתב הרמב"ם ז"ל: **ב** והרמב"ם ז"ל ביאר עוד 64. שם: **א ג ד** בהם 65. אחר כל ברכה וברכה: **א ד** בכל ברכה **ג** על כל ברכה 66. הנהיג: **ג ד** המנהג 67. עם הכל: **א ב** לכל 68. ז"ל: **ב** חסר

נז. כ"כ האשכול (ה, א), הרמב"ן (פסחים ז, ב ד"ה והוי יודע), הר"ן (ד, א ד"ה והוי ברי"ף) והמאירי (סוף ברכות). והתוס' (ברכות שם ד"ה כי שמע וד"ה כי פריס) כתבו שאת ברכת "הנותן לשכוי" יש לברך בכל אופן, משום שברכה זו היא על הבחנת האור, אולם הברכות שהן על הנאתו, אם אינו נהנה - לא יברך, ובדומה לזה כתב הרא"ש (פ"ט סי' כג). ועפי"ז כתב הטור (מו, ח) לחלק בין כל אותן הברכות שהן על סידור העולם והנהגתו, שיש לברכן בכל גווני, לאותן ברכות שהן על הנאותיו, שלא יברך אם לא נהנה.

נח. וכ"כ בשמו הרא"ה והריטב"א (סוף ברכות), ומדברי הרא"ה שם נראה שמסכים לזה. וכ"פ ר' אברהם בן הרמב"ם בתשובה (סי' פג).

נט. עי' במנהיג (עמ' לג) שהביא דעת הרמב"ם, וכתב בשיטתו: "גם בט' באב אם צריך אדם לנקיות פניו וידיו ורגליו... מביאין לו מטפחת ושורה אותה במים ומקנח בה פניו ידיו ורגליו, למחר מעבירה על גבי עיניו ואינו חושש; ערב יום הכפורים מביאין לו מטפחת ושורה אותה במים ועושה אותה כמין כלים נגובים, למחר מקנח בה פניו ידיו ורגליו ואינו חושש. ומעתה צריך לברך: 'על נקיות ידים'... ויברך גם כן: 'המעביר שינה מעיני' בקנחו ידיו במטפחת". ודעת רוה"פ לחלוק על הרמב"ם (ראה ב"י תריג, ב), והתירו ליטול ידים שחרית בט"ב ויוה"כ כיון שאינה רחיצה של הנאה, ודומה היא לרחיצה שנועדה להסיר מעליו צואה וטיט שמותרת לכו"ע, וכ"פ השו"ע (תקנד, י-יא; תריג, ב).

ס. מנהג זה הובא בסדר רע"ג (עמ' יב) ובספר המנהיג (עמ' לג-ד), וגם הרמב"ם (פ"ז, ט) העיד שכן המנהג, וכ"כ בטוש"ע (מו, ב) שתיקנו כך מפני שאין הידים נקיות וגם כדי להוציא את מי שאינו בקי (ובב"י שם ומג"א סק"ו ביארו מפני מה צריך לשני הטעמים). והמשנ"ב (סקי"ג) כתב שבזמננו המנהג שכל אחד מברך לעצמו.

סא. וכ"כ בשם הגאונים: ספר המכתם (סוף ברכות), אהל מועד (שער הברכות דרך ב), הגהות הרמ"ך על הרמב"ם (שם). להלכה, בשו"ע (מו, ח) פסק שיברכם בלי הזכרת השם, והרמ"א (שם) כתב שהמנהג לברך כל הברכות אפילו לא נתחייב בהם, וכ"פ האחרונים (משנ"ב סקכ"ה, כה"ח סקמ"ט ועוד).

ידים בענין[69] שיברכם בטהרה ובנקיות[סב], וכן נמי כתב הר׳ אשר[70] בחיבורו[סג] (ס׳ המנהגות יא, א):

(ו) [סד]ברכה שלא עשני גוי[71] ועבד ואשה אין נזכר בברכות שיהא אדם חייב[72] לאומרן, אבל במסכת מנחות הוא[73] בפרק התכלת[סה][74] (מג, ב). ופירוש שלא עשני[75] גוי[76], שפטור מן המצות, וכמו כן[77] עבד ואשה, ועל זה[78] מברך על שלשתן[סו]. ומברך על גוי תחלה, משום דעבד ואשה שייכי בקצת מצוות. ואומר עבד קודם לאשה[סז], משום דעבד זיל טפי מאשה. ויש בכל אחת מאלו השלש ברכות[79] תשע תיבות כנגד אל״ף בי״ת שיש בו[80] עשרים ושבע אותיות, שהן פטורין מהן ואנו חייבים בהם[סח]:

(ז) ולמה נחלקו לשלש[81] ברכות ולא כללן באחת, לפי שבכל[82] אחת תשע תיבות כנגד אנכי שיש בו[83] תשע תיבות, וכנגד שם וחם ויפת שמהם יצאו העולם, ולכך נחלקו לשלש ברכות הללו[סט][84]:

69. בענין: **א ב** חסר 70. הר׳ אשר: **א** הרא״ש ז״ל 71. עשני גוי: **ג** עשאני גוי **ד** עשאני כותי 72. אדם חייב: **א** חייב אדם 73. הוא: **ב ד** חסר 74. התכלת: **ב** התכלת ובירוש׳ בפ׳ הרואה 75. עשני: **ג** עשאני 76. גוי: **ד** כותי וכן בסמוך 77. כן: **ב** כן על 78. ועל זה: **ב** וכמו כן 79. הג׳ ברכות: **א ב** הברכות 80. בו: **ג ד** בה 81. לג׳: **ב ד** בג׳ 82. שבכל: **א ב** שיש בכל 83. בו: **א ב** באותו פסוק 84. ברכות הללו: **א** חסר **ב** ברכ׳

סב. וכ״כ הרא״ש (פ״ט סי׳ כג). ור׳ יונה (מד, ב ברי״ף) העיר על הרמב״ם שסידרן לברך על מיטתו קודם נט״י שהוא תימה, מאחר שאין ידיו נקיות היאך יברך, ומה שבתלמוד סדרו הברכות כך, מפני שהם היו קדושים ויכלו לומר הברכות בנקיות. ולדעת הרא״ה והשטמ״ק (ס, ב ד״ה וכתב) גם בזמן התלמוד ברכו בתחילה ענט״י, וסדר הברכות בגמרא אינו בדווקא.

סג. בכלבו (סי׳ א) הוסיף: ״ועוד כתב, בשחר נהגו לרחוץ הפה מפני הרירין שבתוכו, כדי להזכיר השם הגדול בקדושה ובטהרה״ (בס׳ המנהגות ב, א; יא, א), והביא רבינו ד״ז בסוף הל׳ נטילת ידיים (סי׳ לא).

סד. מכאן עד סוף סי׳ ט ליתא בכלבו (סי׳ א).

סה. ונפסק לאומרם ברמב״ם (תפילה פ״ז, ו) ובטוש״ע (מו, ד).

סו. כלומר, ברכות אלה ניתקנו כהודאה לקב״ה על כך שנתחייבנו בקיום המצוות, שלא כגוי, עבד ואישה שאינם חייבים בכל המצוות. וראה תשובות הגאונים (שערי תשובה, סי׳ שכז) בשם רב האי גאון בשם הירושלמי שכתב כן רק לגבי אישה שאינה חייבת במצוות (וכוונתו למ״ע שהז״ג). ובדומה למש״כ כאן רבינו כתב הטור (מו, ד), וכ״כ הב״י (שם) לבאר עפ״י פירוש רש״י.

סז. והרמב״ם (שם) הזכיר אישה לפני עבד, וכן מצאנו בסידור רס״ג (עמ׳ פט) ובאשכול (ה, א). אולם בסדר רע״ג (עמ׳ יב-יג), מחז״ו (סי׳ פט), רא״ה, מאורות, ריטב״א (סוף ברכות) ואבודרהם (עמ׳ לט-מ) כתבו עבד לפני אישה, וכ״כ הטוש״ע (מו, ד).

סח. כ״כ הרוקח בפירושו לסידור (עמ׳ ח): ״ובאלו ג׳ ברכות כ״ז תיבות, שהם פטורים ממקצת התורה שיש בה כ״ז אותיות״ (ישנן שלוש ברכות ובכל ברכה יש תשע מילים, סה״כ עשרים ושבע מילים, והם כנגד כלל האותיות, שיש כ״ב אותיות עם מנצפ״ך, סה״כ עשרים ושבע אותיות).

סט. פירוש הסידור לרוקח (עמ׳ יא). ושם מוסבר יותר הקשר לבני נח, וז״ל: ״וכמו שאומרים ג׳ ברכות ט׳ ט׳ ט׳, שיטת התורה (כלומר, שורה בתורה) צריכה שתהא ג׳ פעמים ט׳ אותיות למשפחתיכם למשפחתיכם, למה ג׳ משפחות, לפי שכל העולם כולו יצאו מג׳, שם חם ויפת״.

(ח) נשאל לרבינו מאיר הלוי[ע][85] אם יברך[86] גר שלא עשני[87] גוי[88], ושבוי שלא עשני עבד. והשיב[89], כך ראינו שאין הברכה אלא על תחלת ברייתו של עולם[עא], לפיכך אין הגר מברך אלא כל זמן שהורתו ולידתו בקדושה[עב], אבל השבוי מברך, שלא תקנו ברכה זו אלא מפני שאין העבד חייב במצות כישראל ואינו ראוי לבא בקהל ופסול לכמה דברים, וכן הדעת נוטה, עכ"ל:

(ט) כתב הראב"ד ז"ל כל אלו הברכות אינו מברך אלא פעם אחת ביום, אפילו ישן ביום כעין שינת לילה, לפי שאינן אלא על מנהג העולם ועל סדורו[עג], עכ"ל[סד]:

(י) המעביר שינה, יש אומרים[עד] שהברכה הזאת פותחת בברוך ואינה חותמת [בברוך][עה], ויש אומרים[עו] שזאת הברכה ויהי[90] רצון שתתן חלקי[עז][91], הכל ברכה אחת היא[92], ופותחת בברוך וחותמת בברוך[עח][93], ועניינה הודאה לשם יתברך על המנוח ועל המרגוע[94] שנתן לאדם מעמלו ויגיעו על ידי השינה, ועל התועלת שהועילו בשינה לעכל מאכלו, והיא[95] מטבע ארוך[עט]:

85. הלוי: **ב** ז"ל 86. יברך: **ב** מברך 87. עשני: **ג** עשאני וכן בסמוך 88. גוי: **ד** כותי 89. והשיב: **א ב ג** חסר 90. ויהי: **ג** וויהי 91. שתתן חלקי: **ג ד** חסר 92. היא: **א ב** חסר 93. בברוך: **א** חסר 94. המנוח ועל המרגוע: **ג** המנוחה ועל המרגוע **ד** המרגוע ועל המנוחה 95. מאכלו והיא: **ב** המאכל והוא

ע. כן הביא האבודרהם (עמ' מא) בשם הרמ"ה, והובא בשמו בב"י (מו, ד), וציין שכן כתב הארחות חיים.

עא. עולם - באבודרהם ובב"י (שם): אדם.

עב. לדעת הרמ"ה, רבינו והב"י (שם) הגר לא מברך כלל "שלא עשני גוי". והרמ"א (מו, ד) פסק שיכול לברך, אך לא יאמר "שלא עשני גוי", שהרי היה גוי מתחילה. ומש"כ שיכול לברך כוונתו למש"כ בד"מ (אות ג) שיכול לברך "שעשני גר" דמיקרי עשייה, כדכתיב: "ואת הנפש אשר עשו בחרן". ובמשנ"ב (סקי"ח) הביא שיש חולקים על זה, וטעמם שלא שייך בזה עשייה, שהרי מבחירתו נתגייר. והמג"א (סק"י) והגר"ז (סעי' ד) כתבו שע"פ המקובלים גר יכול לברך הברכה כמו ישראל, משום שאת הברכות הללו מברכין על יציאת נשמתו בלילה, שלא נדבק בה נשמת גוי או עבד, וזה שייך גם בגר.

עג. הובא בשו"ת הראב"ד (סי' מה), וכן בשטמ"ק (ס, ב ד"ה כתב הראב"ד) בשמו ובמאירי (שם ד"ה יש מי) בשם י"א, וכתב שיש חולקים בדבר. ובשבה"ל (ענין תפילה סו"ס ב) בשם ר' שמחה ובאגור (תפילה סי' ג) בשם ר' יהודה משפירא כתבו שיש לברך "אלהי נשמה" גם אחר שקם משנתו ביום. ובשו"ת מהר"ח או"ז (סי' קא) כתב שכך ראה כתוב בשם ר' שמחה, וכך נהג בעצמו, עד שבא ר' יעקב ב"ר מאיר ואמר לו שאין לנהוג כן.

עד. בסדר רע"ג (עמ' יג) וברי"ף (מד, ב) כתבו שצריך לומר "יהי רצון" (בלי וא"ו), ויתכן שסוברים שברכת "המעביר שינה" היא ברכה בפני עצמה, ופותחת בברוך ואינה חותמת בברוך, אולם אין בזה הוכחה.

עה. הוספנו עפ"י הכלבו והב"י (שם).

עו. כ"כ תוס' (מו, א ד"ה כל) בשם ר"ת ותוס' רא"ש (שם ד"ה כי), וכתבו שצריך לומר "ויהי רצון" כיון שהיא ברכה אחת, ר' ירוחם (תא"ו נ"ג ח"א כג ע"ב), אבודרהם (עמ' מב) ואגודה (פ"ז סי' קסט), וכ"פ בטוש"ע (מו, א).

עז. בכלבו (סי' א): "שתתן חלקי בתורתך", וכ"ה ברי"ף (מד, ב). וברמב"ם (פ"ז, ד) ובספר המנהגות (יא, ב): "ותן חלקי בתורתך". ולפנינו בגמרא (ס, ב): "שתרגילני בתורתך".

עח. בב"י הביא שהרא"ה כתב (ברכות ס, ב) שאינה חותמת בברוך אלא אומר בלי שם ה', ודעת הטור והרמב"ם (שם) שחותמת בברוך.

עט. הובא בשם הכלבו בב"י (מו, א).

[פ]טעם למה קורין פרשת התמיד בכל יום, וכיצד קורין אותה על[96] [פה], ולמה קורין הקרבנות ומדרש ר׳ ישמעאל

(יא) נהגו לומר פרשת התמיד, שהיא (במדבר כח, א-ח) צו את בני ישראל, כדי להזכיר מעשה התמיד[פא], ובשבת מוסיפין[97] (שם, ט-י) וביום השבת[פב]. ויש נוהגים להוסיף בראש חודש[98] (שם, יא-טו) ובראשי חדשיכם, אבל אין זה מעיקר המנהג, ולא במועד פרשת המועד, לפי שקורין אותה[99] בתורה, אבל פרשת התמיד שאין[100] קורין אותה[101] בתורה[פג], ולא במוסף[פד] שבת לפי שאין בו[102] אלא שני פסוקים, לפיכך נהגו לאומרה[103] בכל יום ופרשת שבת בכל[104] שבת[פה].

ואחריהם אומרים[105] ברכת כהנים, שכן היו עושין במקדש מברכין ברכת כהנים אחר עבודה[פו][106]. [פז]ויש אומרים ברכת כהנים קודם פרשת צו[פח], ומצאתי טעם לדבר[107], לפי שבברכת כהנים יש[108] ששים אותיות כנגד ששים מסכתות[109] בתלמוד[פט], וכדי להזכיר ברכתן של ישראל לפני[110] התמידין[צ], וכן נוהגין בצרפת ובכמה מקומות בספרד:

96. על: **א ב** בעל 97. מוסיפין: **א ג ד** מוסיפין פרשת 98. בר״ח: **א ג ד** בר״ח פרשת 99. אותה: **א** אותם **ג** אותן 100. שאין: **ב** אין 101. אותה: **א ג ד** אותה לא 102. בו: **ג ד** בה 103. לאומרה: **א ב ג** לאומרן 104. בכל: **ב** ביום 105. אומרים: **ב** היו אומרים 106. עבודה: **ב** העבודה 107. לדבר: **א ב ג** בדבר 108. שבברכת כהנים יש: **א** שברכת כהנים יש בה 109. מסכתות: **ב** מסכתות שיש 110. לפני: **ב** קודם

פ. מסי׳ זה בכלבו (סי׳ ב).

פא. להלן סי׳ יד ובכלבו (סי׳ יג) כתב שאמירת הקרבנות חובה, וכן משמע מלשון הטור (ריש סי׳ מח). ומקורו בתנחומא (צו, יד) ובתענית (כז, ב).

פב. בכלבו נוסף: **שהוא מוסף שבת.** וכ״כ שצריך להוסיף ״וביום השבת״: סדר רע״ג (עמ׳ יד), מחז״ו (סי׳ פט), אשכול (ה, א) וטור (שם). אולם המנהיג (עמ׳ מט) והאבודרהם (עמ׳ קסא) בשם רס״ג השיגו על המנהג לומר פסוקי מוסף, שאין נכון להזכיר קרבן מוסף עם תמיד של שחר. והטור (שם) כתב שאין כאן השגה, שהרי מוסף זמנו כל היום, ובב״י (שם) כתב שעדיין קשה, שהרי לכתחילה צריך להקדים תמיד של שחר למוספין.

פג. בכלבו נוסף: **שאין מוציאין בכל יום ספר תורה.**

פד. במוסף - בכלבו: **מוסף.**

פה. וכן דעת האשכול ואבודרהם (שם). והטור (שם) כתב שמנהג אשכנז להוסיף גם בר״ח פרשת ״ובראשי חדשכם״, וכ״ה במחז״ו (שם). להלכה, בשו״ע (מח, א) פסק כדעת רבינו, שבשבת אומרים ובר״ח לא אומרים, והרמ״א פסק כטור, שגם בר״ח אומרים.

פו. יש להעיר שבכלבו (סי׳ ב) הביא רק דעה זו, ולא את הדעה שבסמוך. ובב״י (ריש סי׳ מח) כתב ע״פ התוס׳ (יא, ב ד״ה ברכת) שנראה הטעם לאמירת ברכת כהנים מפני שאנשי משמר היו אומרים אותה בכל בוקר. ומזה משמע שנכון לאומרה לאחר אמירת פרשת התמיד, וכ״כ בשו״ת מהרש״ל (סי׳ נו), והביא שכ״כ הכלבו, וכתב שכן עיקר.

פז. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

פח. כלומר, קודם אמירת פרשת קרבן התמיד, וכ״כ סדר רע״ג (עמ׳ יד), אבודרהם (עמ׳ מח) וטור (סו״ס מו).

פט. ובמחז״ו (שם) כתב שאומרים ברכת כהנים לאחר ברכת התורה מטעם זה, ועי׳ בהע׳ הבאה.

צ. כטעם זה כתבו המנהיג (עמ׳ מח) והאבודרהם (שם). ובשו״ע (מז, ט) כתב שנהגו לומר ברכת כהנים סמוך לברכת התורה, וטעמו, כדי לסמוך ברכת התורה למצות לימוד תורה. ועי׳ במשנ״ב (שם ס״ק כ) שכתב שקבעו שלושה פסוקים, בדומה לקריאת התורה שצריך לקרוא בה לפחות ג׳ פסוקים, ונקטו פסוקים אלו משום שיש בהם ברכה.

(יב) ולפני פרשת[111] הקרבנות[צא] מברכין שלש ברכות, לעסוק[112] בדברי תורה[צב], [צג][113]ושמעתי אומרים כי בספרד חותמין בה ברוך אתה ה׳ נותן התורה, וכך הוא בפרק הרואה[צג צד][113], והערב נא[114] ואשר בחר בנו[צה][115]. והר״ש ז״ל[116] כתב (יא, ב ד״ה ורבי יוחנן) שאינן אלא שתים, והערב נא היא חתימה[117] אל ברכת לעסוק בדברי תורה[118], וכן נמי אמרו משמו של ר״ת[צו]. ובעל המאור (ה, ב ד״ה מאי מברך) כתב שהן שלש ברכות[צז] כנגד מקרא, משנה ותלמוד שקורא.

[צח]וברכת הערב נא חותמת המלמד תורה לעמו ישראל[צט]. [ק]ויש חותמין[119] ברוך אתה ה׳ למדני חוקיך[קא], ואין ראוי לעשות כן, דבירושלמי אמרו[120] דאין עושין ברכה פסוק, משום דכל חתימה היא בלשון הודאה, שמודה להקב״ה על טובו וחסדו, אבל למדני חוקיך הוא לשון[121] בקשה ואינו מטבע של ברכה[קב].

111. פרשת: **א** קריאת פרש׳ 112. לעסוק: **א ג ד** אקב״ו לעסוק 113. ושמעתי אומרים... הרואה: **ב** חסר ר׳ ביאורים 114. נא: **ג ד** חסר 115. בנו: **ד** חסר 116. ז״ל: **ב** חסר 117. חתימה: **ג ד** סמוכה 118. בדברי תורה: **א ג ד** חסר 119. ויש חותמין: **א** וי״א 120. אמרו: **א ב** אמרי׳ 121. לשון: **ג ד** בלשון

צא. הקרבנות - בכלבו: התמיד.

צב. לעסוק בדברי תורה - כן הגירסא לפנינו בגמ׳ (יא, ב), וכ״כ מחז״ו (סי׳ פט), תוס׳ (מו, א ד״ה כל), אשכול (לז, א), ראבי״ה (סי׳ לו), או״ז (ח״א סי׳ כד), רא״ש (פ״א סי׳ יג) וטור (מז, ה). ובכלבו הגרסא: **לעסוק בתורה.**

צג. ושמעתי... הרואה - ר׳ שנו״ס. משפט זה אינו מופיע בכלבו וכן אינו בכ״י **ב**. משמעות משפט זה היא, שהיו חותמים את ברכת לעסוק בדברי תורה ב״בא״ה נותן התורה״. לא מצאנו דעה כזו, לא בגמ׳ שרבינו מפנה אליה, ולא בראשונים. ונר׳ שמשפט זה שייך להלן בפיסקה הבאה (להלן הע׳ ק). שם המדובר בסיום ברכת ״והערב נא״. וכנוסח חתימה זו שחותם אותה ברכה ב״נותן התורה״ כתבו: תשובות רב נטרונאי גאון (ברודי, סי׳ ט), בה״ג (הקדמה עמ׳ ז) ורמב״ם (פ״ז ה״י ע״פ מהד׳ פרנקל ולא כגירסת הדפוס), וכ״ה בשו״ת הרמב״ם (סי׳ קפב), וביאר שם שמי שחותם ״המלמד תורה״ טועה, לפי שהאלוהים אינו מלמדנו אותה, אלא צוונו ללומדה וללמדה.

צד. לפנינו בגמרא ליתא, וכנראה שלפני הראשונים היה בפרק הרואה הסדר של כל מאה ברכות (ראה דקדוקי סופרים שם עמ׳ קעד הערה פ).

צה. גמ׳ (יא, ב), רמב״ם (פ״ז, י) ושו״ע (מז, ה).

צו. כן הביאו בשם ר״ת התוס׳ (מו, א ד״ה כל; פסחים קד, ב ד״ה חוץ) ור׳ יונה (ה, ב ד״ה והא). וכן דעת מחז״ו, ראבי״ה, רא״ש וטור (שם), וגורסים בגמ׳ (וכך הוא לפנינו): ״ור׳ יוחנן מסיים בה״ וכו׳, ובסיום הדברים גרסינן: ״הילכך נימרינהו לתרוייהו״. וכתב הטור (שם) שלכן יש לומר: ״והערב נא״ בוי״ו [וכן כתב רבינו לומר: ״והערב״ עם וא״ו].

צז. וכ״כ הרמב״ם (שם) והאבודרהם (עמ׳ מד), וכן משמע דעת הרי״ף (ה, ב). ולשיטתם יש לגרוס בגמ׳: ״ר׳ יוחנן אמר״, ובסיום (וכך הוא לפנינו): ״הלכך נימרינהו **לכולהו**״. וכתב הב״י (מז, ו) שלכן לרמב״ם יש לומר: ״הערב״ בלי וא״ו, ולמעשה כתב שטוב לומר עם וא״ו, שהרי גם לדברי האומרים שברכה בפני עצמה היא, אין בכך כלום שמוסיף וא״ו, וכ״פ בשו״ע (שם). והרמ״א כתב שיש נוהגים לומר בלא וא״ו, אך יותר טוב לומר עם וא״ו.

צח. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

צט. כן הגירסא בגמ׳ לפנינו, וכן גרסו רש״י, תוס׳, וריטב״א בסוגיא, וכן גרסת הרי״ף ור׳ יונה (שם). וכ״כ מחז״ו, ראבי״ה, או״ז (שם), מרדכי (סי׳ לא) ואבודרהם (עמ׳ מה). ובסדר רע״ג (שם) הוסיף בסיום הברכה: ״ברחמים״.

ק. ר׳ לעיל הע׳ צג. נר׳ שכאן מקומו של המשפט הנידון שם.

קא. כ״כ הראב״ן (ברכות סי׳ קמב) והרא״ה (יא, ב ד״ה מאי מברך).

קב. רבים מהראשונים כתבו לדחות דעה זו מטעם זה, מהם: רש״י (ד״ה ברוך), תוס׳ (ד״ה ה״ג ברוך), מנהיג, ראבי״ה, או״ז ומרדכי (שם).

ובתלמוד ובסדר רב עמרם (עמ׳ יג) **חותם על דברי תורה**[קג] [122]**, והוא כולל עסק הלמוד ועשיית המצות, וכן מנהג ספרד**[קד] [123]**.**

[124] כתב הראב״ד, בעשרת ימי תשובה כשקמים קודם היום לסליחות, כך מנהגנו לברך ברכת התורה, לעסוק, והערב נא ואשר בחר, ולשנות הלכה אחת ממשנת איזהו מקומן או ממשניות אחרות, ואחר כך תהלה לדוד, כי הכתובים תורה הן, והם בכלל מה שאמרו למקרא צריך לברך[קה], ע״כ.

ואחר הברכות האלו קורא בתורה פרשת התמיד, וכן הסדור בכל התפלות. ויש נוהגין לומר אחר ברכת התורה תכף פרשת כיור (שמות ל, יז-כא) שהיא העבודה הראשונה, שנאמר בבואם אל אהל מועד ירחצו מים, וכל כהן הנכנס למקדש בלא קדוש ידים ורגלים חייב מיתה. ואחר כך אומר פרשת תרומת הדשן (ויקרא ו, א-ו), ויש בה גם כן ענין המערכה, כי תכף אחר קדוש ידים ורגלים תורמין את הדשן ומסדרין המערכה. ואחר כך אומר פרשת תמיד (במדבר כח, א-ח), כי אחר זה שוחטין אותו ומקריבין אותו. ואחר כך אומר פרשת מזבח מקטר קטרת (שמות ל, א-י) ופרשת סימני הקטורת ועשייתו (שם, לד-לח), כי אחר הקרבת התמיד מקטירין קטורת. ואחר כך אומר פרשת ברכת כהנים (במדבר ו, כב-כז), כי אחר כן מברך את העם[קו]. זה המנהג נהגתי אני בעצמי זה כמה

122. על דברי תורה: **ב ג ד** לעסוק בדברי תורה ר׳ ביאורים 123. וכן מנהג ספרד: **ב** חסר 124. כתב.. התמיד: **א ג ד** חסר

קג. על דברי תורה - נראה שרבינו חוזר לעסוק בברכה הראשונה של ברכות התורה, ולא מתייחס לברכת ״והערב נא״ שעסק בה בסמוך. ועי׳ בשנו״ס, שברוב כתה״י הנוסח אחר, ותיקנו עפ״י כת״י **א**, ובזה מיושבת תמיהת המאמ״ר (סי׳ מו סק״ג) על רבינו. וכן כתבו שצריך לחתום ״על דברי תורה״: בה״ג (עמ׳ לו), ר״ח (יא, ב), רי״ף (ה, ב), ר׳ יונה ורמב״ם (שם). ושם במנהיג כתב שכן יש לנהוג, משום ש״על דברי תורה״ כולל עסק הלימוד ועשיית המצוות. והב״י (מז, ה) כתב דאדרבה מה״ט גופיה עדיף טפי לברך: ״לעסוק בד״ת״, שהיא ברכה מיוחדת לקריאת התורה שהוא בא לעסוק בה עכשיו. להלכה בשו״ע (מז, ה) פסק לברך: ״על דברי תורה״, ובמשנ״ב (סק״ח) כתב שמנהג מדינותינו לומר: ״לעסוק בדברי תורה״.

קד. וכ״כ ספר המנהיג (עמ׳ מז) והאבודרהם (עמ׳ מג) שכן מנהג ספרד. וע״ע ריטב״א (פסחים ז, ב ד״ה ומה שקשה) שכתב שברוב הנוסחאות בגמ׳ כתוב: ״על דברי תורה״, אולם מצאנו נוסח מדוייק והוא בכל נוסחי **ספרד**: ״לעסוק בדברי תורה״. ועי׳ בכת״י **ב** שהשמיט: ״וכן מנהג ספרד״.

קה. דברי הראב״ד הובאו בשבה״ל (סי׳ ה), ובב״י (סו״ס מו) הביאם בשם רבינו, ולא ציין שמקורם בראב״ד. וכדעת הראב״ד, הסובר שיש לברך ברכות התורה קודם הסליחות (או שאר תחינות ובקשות), כתב הרמב״ם בשו״ת (סי׳ כה ובפאר הדור סי׳ קד). וע״ע בשבה״ל (שם) שכתב בשם אחיו בשם ר׳ מאיר (המהר״ם) שצריך לברך דווקא קודם לימוד ולא קודם תחינות, וכ״כ האגור (סי׳ א; סי׳ צב) בשמו, ובטור (שם) כתב שהוקשה לו שאומרים פסוקים קודם ברכות התורה, ולכן נהג בעצמו לברך את ברכות התורה מיד לאחר ״א-להי נשמה״. השו״ע (מו, ט) הביא בסתם דעת הראב״ד ורבינו לחומרא, ובי״א הביא דעת המקלים, וסיים: ״ונכון לחוש לסברא ראשונה״. ונראה להסביר דעתו, שאע״פ שבדר״כ סתם וי״א הלכה כסתם, כאן שכתב: ״ונכון לחוש״ וכו׳, רצה לומר שמדינא הלכה כי״א ורק נכון לחוש לדעה הראשונה. וע״ע בדברי הרמ״א (שם), במג״א (מז ס״ק טו) ובשו״ת יביע אומר (ח״ד או״ח סי׳ ז; ח״ט סי׳ קח אות כט). ויש להעיר שדברי הראב״ד הללו הובאו גם לקמן בסו״ס טז בכת״י **א**.

קו. הב״י (א, ט) הביא דברי רבינו ופסקם בשו״ע (שם), אמנם השמיט את אמירת ברכת כהנים אחר הקטורת, משום שכתב (מז, ט) שנהגו לומר ברכת כהנים מיד

שנים, ומצאתי כתוב אחר כל זה כי רבינו אליהו הקדוש ז״ל נהג לומר בכל יום פרשת הדשן אחר פרשת התמיד[קז][124].

(יג) ונהגו לומר אלו[125] הפרשיות בעל פה[126], אף על פי שאמרו (גיטין ס, ב) דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרם על פה, משום עת לעשות לה׳ נהגו בו היתר, שאי אפשר לכל אחד להביא ספר לקרות בו בכל בקר[קח]. וטעם זה בקריאת שמע שאומרים אותה[127] בעל פה. [קט]ויש אומרים שאין איסור[128] לומר פסוקים בעל פה אלא בניגון הטעמים[ק]. ויש אומרים שכל פרשה שנהגו לאומרה[129] בתורת חובה, כגון פרשת קריאת שמע, רשאי לאומרה על פה כל שעה שירצה, כיון שתקנו לאומרה משום[130] חובה שחרית וערבית[קא]:

(יד) ומזה הטעם התקינו[131] לומר[קב] פרשת הקרבנות בכל יום, מפני שהיא[132] חובה, כמו שאמר[133] במדרש (תנחומא צו, יד) בזמן שאין בית המקדש קיים אמרו לפני פרשת הקרבנות, ומעלה אני[134] עליכם כאלו הקרבתם לפני[135] כל הקרבנות. ומזה הטעם אומרים ברכת כהנים בעל פה, כיון שהיא חובה לאומרה[136] בכל יום בעל פה בשעת נשיאות כפיים, יכול אדם לאומרה אפילו[137] שלא במקום חובה. כללו של דבר, כל פסוק[138] שניתן לאומרו בעל פה למצוה או לחובה[139], יכול אדם לאומרו כמה פעמים לרצונו ואין בכך כלום, אפילו בשעה שאין בו לא מצוה ולא חובה[קג].

125. אלו: **א** אלה **ד** חסר 126. בעל פה: **א** על פה 127. אותה: **א** חסר 128. שאין איסור: **א ב** שאינו אסור 129. לאומרה: **ד** לאומרם 130. משום: **א ב** לשם 131. התקינו: **ג ד** נהגו 132. שהיא: **ב** שהוא 133. שאמר: **ב** שאז״ל 134. הקרבנות ומעלה אני: **ב** קרבנות ואני מעלה 135. לפני: **ב** חסר 136. שהיא חובה לאומרה: **א ב** שחובה לאומרן 137. אפי׳: **ג ד** חסר 138. פסוק: **ג** דבר **ד** חסר 139. או לחובה: **ג ד** וחובה

לאחר ברכות התורה כדי ללמוד סמוך לברכה, וע״ע בסי׳ הקודם ובהע׳ שם. בהגהות והערות לב״י (שם) כתב שקטע זה חסר בדפוס של האו״ח, וכן תמהו כמה אחרונים על הב״י שהביא כן בשם הארחות חיים, והרי זה נמצא רק בשבולי הלקט (סי׳ ה) ולא בארחות חיים. אולם בהגלות נגלות כת״י **ב**, אכן מצאנו כן גם בארחות חיים, ומכאן מוכח שלפני הב״י היה כת״י זה.

קז. יש להעיר שבכת״י **ב** יש המשך (מ״והרשב״א כתב״ המובא בסי׳ יד עד: ״אמר הקב״ה״ שהוא לקראת סוף הסימן), וכיון שבשאר כתה״י הוא נמצא שם, השמטנו אותו כאן והבאנו אותו שם, מלבד קטע אחד שלא נמצא בשאר כתה״י, והכנסנו אותו שם.

קח. הב״י (מט, א) הביא טעם זה בשם הכלבו. וכ״ה באשכול (ה, ב), בראב״ן (סי׳ מב) ובראבי״ה (ח״ג הל׳ תענית סו״ס תתעח).

קט. מכאן מובא בכלבו (סי׳ יג).

קי. פירוש זה הובא בב״י (שם). וע״ע שו״ת חוות יאיר (סי׳ קעה) שכתב לדחות טעם זה, וכתב שאין סברא לחלק כן. ואולי ניתן לומר טעם לסברא זו, שכל האיסור לומר בע״פ הוא דווקא כפי שניתן בסיני, ושם זה היה בטעמים.

קיא. ר׳ יונה (ה, א ד״ה לא הפסיד) בשם ר׳ שלמה מן ההר, הובא בב״י (שם), ובכלבו כתב שמצא כן בחידושים למסכת ברכות (ונראה שכוונתו לר׳ יונה), וכן הסכים בספר חרדים (פ״ב מצו׳ עשה התלויות בעינים). ובשו״ת חוות יאיר (שם) כתב שהוא הנכון שבתירוצים.

קיב. בכלבו נוסף: **על פה**, וכך מובן הקשר לסי׳ הקודם, שמסביר מדוע מותר לומר את הקרבנות בעל פה.

קיג. וע״ע בתשב״ץ קטן (סי׳ קפה) בשם המהר״ם שכתב להיפך, שדווקא בדבר שחובה לאומרו שייך האיסור, אבל דבר שאינו חובה - מותר לאומרו בעל פה.

ובירושלמי (יומא פ״ז ה״א לז, א) **מפרש דוקא בספר תורה, שמא יאמרו חסר משם, אבל בתפלות אין לחוש כלל**[קיד].

[קטו][140] **והרשב״א**[141] **כתב בתשובה**[קטז] **שלא אסרו אלא של דברי תורה**[142] **להוציא מידי קריאת התורה כמו שאנו אומרים וקורין משם**[143] **בשבת וביום טוב בצבור, אבל לקבלת מלכות**[144] **שמים כקריאת שמע, או להזכרה כגון דרשה להודיע חובת היום מותר, והוא הדין לשאר פרשיות שקורין בכל יום**[קיז][145]**, עכ״ל, והביא ראיות הרבה לדבריו**[140].

[146]ה״ר יהודה בר׳ יקר ז״ל כתב, כבר אמרו ז״ל בפרק הערל (יבמות עט, א) מוטב שתעקר אות אחת מן התורה ואל יתחלל שם שמים פרהסיא ואל תשתכח תורה לגמרי, ועל כן התלמוד שהוא מצוה על פה, הכי נמי מוטב שתעקר אות אחת ממנו ולא תעקר מצות קריאת התורה, וכן בכל שאר פרשיות שאנו קורין בעל פה, עכ״ל[קטו][146].

[147] **ור״פ**[148] **כתב**[קיח] **דוקא להוציא אחרים אמרינן דברים שבכתב, אבל לגבי עצמו לא**[קיט]**. ויש אומרים שכל דבר שרגיל לאומרו בדיוק מותר לאומרו בעל פה**[קכ]**, וראיה מדרבי מאיר שכתב**

140. והרשב״א... לדבריו: **ב** חסר והובא בכת״י זה לעיל, וראה ביאורים 141. והרשב״א: **א** והרשב״א ז״ל
142. של דברי תורה: **ד** דבר של תורה 143. אומרים וקורין משם: **א** קורין ביום **ב** קורין היום 144. מלכות:
א חסר **ב** עול 145. שקורין בכל יום: **א ג ד** חסר 146. ה״ר יהודה... עכ״ל: **א ג ד** חסר 147. ור״פ...
בויקרא רבה: **ב** חסר והובא בכת״י זה לעיל, וכנ״ל 148. ור״פ: **א** ור״פ ז״ל

קיד. הובא בב״י (שם) בשם הכלבו, וכ״כ האבודרהם (עמ׳ מח). ולכאורה כ״ד הרמב״ם (פי״ב, ח) שכתב לעניין קריאת התורה: ״והוא שלא יקרא על פה״, וממה שהביא דין זה רק לעניין קריאת התורה, משמע שדווקא בקריאת התורה יש לאסור קריאה בע״פ. ובשו״ת הרדב״ז (ח״ד סי׳ אלף ור״ה) כתב שבגמ׳ דידן לא חילקו בהכי, ומשמע דלא סבירא להו כירושלמי.

ויש להעיר עוד שבירושלמי שם לא מפורש חילוק זה, ואכן הריטב״א (יומא ע, ב ד״ה לפי) הביא ירושלמי זה ופירש בו חילוק אחר, שכל שקורא לשינון בעלמא או דרך שבח תפילה והודאה מותר לקרוא בע״פ, אבל קריאה בתורה לצורך לימודה אפילו ביחיד אסורה.

קטו. והרשב״א... עכ״ל: ליתא בכלבו.

קטז. לא מצאנו בתשובות שלפנינו.

קיז. יש לפרש כוונת הרשב״א או כירושלמי שהביא רבינו לעיל בסמוך, או כר״פ (לקמן) שרק כאשר מוציא אחרים י״ח, כמו בקריאת התורה, אסור לקרוא בע״פ.

קיח. תשב״ץ קטן (סי׳ קפה), ולפנינו הוא בגוף הספר עצמו, ולא בהג׳ ר״פ.

קיט. בכלבו כתב שהוא מהתוספתא, והובא בב״י (שם). וכ״כ תוס׳ (תמורה יד, ב ד״ה דברים), תוס׳ ישנים (יומא ע, א ד״ה ובעשור), יראים (סי׳ קכח), שו״ת מהר״ם (לבוב, סי׳ תלז) בשם רבו, טור (סי׳ מט) בשם הרא״ש (וכ״ה בתוס׳ רא״ש יומא סח, ב ד״ה ובעשור). ובתוס׳ רא״ש ותוס׳ ישנים (שם) הביאו ראיה לזה מגמרא ערוכה בתענית (כח, א). והרבה אחרונים פסקו כן, מהם: ב״ח (מט, א ד״ה והחילוק), גר״א (סק״ב), פר״ח (סי׳ מט) ועטרת זקנים (סק״א).

קכ. ובדומה לזה כת׳ הכלבו והב״י (שם), וכ״כ האו״ז (ח״א סי׳ תקמה) והמרדכי (גיטין סי׳ תז) בשם ר״ת, שו״ת מהר״ם (ד״פ, סי׳ שיג), ראבי״ה (שם) וטור (סי׳ מט) בשם דודו ה״ר חיים, וכ״פ השו״ע (מט, א). ומשמע שאף להוציא אחרים י״ח מותר לדעה זו, וכ״פ הפר״ח (שם). אמנם דעת הב״ח שיש לחוש לדעת הראשונים שאינו יכול להוציא ידי חובה כשקורא בע״פ, וכ״פ המג״א (סק״א), החיד״א (קשר גודל ז, טז) והמשנ״ב (סק״ז).

מגילה בעל פה משום דרגיל בה לכתבה בדיוק[קכא].

[קכב]אמר אביי כל העוסק באשם כאלו הקריב אשם, בחטאת כאילו הקריב חטאת[149], וכן בעולה ושאר הקרבנות[קכג]. [קכד]פרשת עולה היא מתחילת פרשת ויקרא[150] (א, א) עד תחילת פרשת[151] (ב, א) ונפש כי תקריב, ועוד פרשת צו (ו, א) זאת תורת העולה עד (שם, ו) לא תכבה. ופרשת חטאת (ד, כז-לא) ואם נפש אחת תחטא בשגגה, ופרשת אשם (ה, יז-כו) ואם נפש כי תחטא ועשתה.

וכתב ה״ר יהודה בר יקר[152], טוב לומר עם הקרבנות פסוק זה (א, יא) ושחט אותו על ירך המזבח וכו׳[153], והוא בפרשת ואם מן הצאן קרבנו, כדאמרינן בויקרא רבה[147] (ב, יא) אמר הקב״ה מעיד אני עלי[154] שמים וארץ, בין גוי[155] בין ישראל[קכה], בין עבד בין אמה[156], בשעה שהם קורין מקרא זה[157] צפונה לפני ה׳, אני זוכר עקידת יצחק בן אברהם[קכו]:

(טו) [קכז]ומטעם אלו המדרשים תקנו חז״ל שיקרא אדם[158] בכל יום פרק איזהו מקומן[קכח] (זבחים פ״ה), לפי שיש בו סדר[קכט][159] כל הקרבנות[קל]. ועוד, שאמרו חז״ל (מדרש תהלים קלד, א) תלמידי חכמים העוסקין בעבודה, מעלה אני עליהם כאלו נבנה בית המקדש בימיהם[קלא].

149. בחטאת כאילו הקריב חטאת: **ב ג ד** חסר 150. פרשת ויקרא: **ב** ויקרא אל משה 151. עד תחילת פרשת: **א** עד תחילת **ג** חסר 152. יקר: **א** יקר ז״ל 153. וכו׳: **א** צפונה לפני יי׳ 154. עלי: **ג ד** עליו 155. גוי: **ד** עכו״ם 156. אמה: **ב** אשה 157. זה: **ב** חסר 158. אדם: **א ב** כל אדם 159. סדר: **א ג ד** סוד

קכא. כן הוא במגילה (יח, ב). ולכאורה קשה שהרי מפורש שם בגמ׳ שרק משום שעת הדחק הותר לר״מ לכותבה ע״פ. וראה ראב״ן (סי׳ מב) שהקשה כן, ותירץ שגם כאן חשיב שעה״ד, וכדכתב רבינו לעיל. ובאו״ז ובמרדכי (שם) כתבו שהראיה היא מהמשך הגמ׳ שם, שתפילין ומזוזות נכתבות שלא מן הכתב משום דמיגרס גריסין. וכתב הברכ״י (שם) שנפק״מ אם שגור בפיו ואינו שגור בפי הכל, שלדעת האו״ז אסור, וכפי שכתב בפירוש, וכ״פ הד״מ (אות ב), מג״א (סק״א) ומשנ״ב (סק״ד), אולם ע״פ ראיית רבינו נראה שמותר, דהא ר״מ רק בפיו הייתה שגורה המגילה, וכ״פ הב״ח (שם) והחיד״א (קשר גודל ז, טז) וכן משמע בפר״ח (שם).

קכב. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

קכג. מנחות (קי, א), ולפנינו נאמרה מימרא זו בשם ר׳ יצחק. ופסק בשו״ע (א, ה) שטוב לאומרם.

קכד. מכאן עד סוף הסי׳ הובא בב״י (סו״ס א) בשם רבינו.

קכה. במדרש לפנינו נוסף: בין איש בין אישה, וראה שנו״ס.

קכו. ונפסק לומר פסוק זה בשו״ע (א, ח).

קכז. מסי׳ זה בכלבו (סי׳ ב).

קכח. מקור אמירת פרק זה בסדר רע״ג (עמ׳ יד), הביאוהו: תוס׳ (קידושין ל, א ד״ה לא צריכא), רא״ש (שם פ״א סי׳ מג), ריטב״א (ע״ז יט, ב ד״ה וכתבו) ועוד ראשונים, ונפסק בטוש״ע (נ, א).

קכט. ראה שנו״ס, ותיקנו עפ״י הגירסא בכלבו, וכן הוא באשכול (ה, ב).

קל. כ״כ תשובות הגאונים (ברודי, סי׳ כז), אשכול (שם), ראב״ן (שו״ת סי׳ קכ) ורא״ה (ברכות לא, א). וכתב הרא״ה (הובא גם בב״י נ, א) שבחרו דווקא פרק זה לפי שאין בכל אותו פרק מחלוקת. והריטב״א (שם) הוסיף לבאר דברי מורו הרא״ה: ״ואף על פי שאין כולו הלכה... מ״מ אחר שנשנה כל הפרק כולו בלא מחלוקת כלל, הוא ראוי לשנות יותר משאר פרקים״. ועי׳ שו״ת צי״א (ח״ט סי׳ ה) מש״כ לדון בזה.

קלא. טעם זה הובא באשכול (שם).

ואחר איזהו מקומן נהגו לומר מדרש רבי ישמעאל, שבו המדות שהתורה נדרשת בהן, כדי שיצאו כל אחד ידי מקרא ומשנה ומדרש בכל יום בעסקם בתורה בין רב בין מעט[קלב]. וכל העוסק בתורה אינו צריך לא חטאת ולא אשם לא עולה ולא מנחה[קלג]:

דין המשכים לפני עמוד השחר

(פז) המשכים[קלד] לפני עמוד השחר מברך הברכות[קלה], אבל הקרבנות לא יאמר[קלו], לפי[160] שאין מקריבין קרבנות אלא ביום, שנאמר (ויקרא ז, לח) ביום צותו את בני ישראל להקריב את קרבניהם[קלז], ואין קיום קרבניהם[קלח] אלא בזמן עשייתן[קלט].

[קמ]ובשם רש"י ז"ל אמרו תלמידיו, כשהיה משכים לקרות מברך לקרות[161] בתורה, וכשהוא הולך לבית הכנסת חוזר ומברך כמו אותם הימים שלא השכים לקרות, ונותן טעם לדבריו, כמו הקורא בתורה שמברך[162] ברכת התורה ולא[163] הויא ברכה לבטלה ואף על פי שכבר בירך קודם הקרבנות, הוא הדין הכא[164] דלא חשיבא ברכה לבטלה[קמא 165]. והשיבו עליו בתוספות דלא דמי, שזו[166] תקנה בפני עצמה היא לברך על התורה בצבור אף על פי שבירך ועסק בתורה, כמו שנתקנה ברכה לאחריה, וכמו אשר בחר בנביאים[167] על ההפטרה[קמ קמב].

160. לפי: **ג** מפני 161. לקרות: **ג ד** לקרוא 162. שמברך: **א ב** מברך 163. ולא: **ב** דלא 164. הכא: **ג ד** חסר 165. לבטלה: **ג ד** לבטלה הכא 166. שזו: **ב** שזאת 167. בנביאים: **ג ד** חסר

קלב. טעם זה כתבו רע"ג, תוס', רא"ש וטור (שם), והוא עפ"י הגמ' בקידושין (ל, א): "לעולם ישלש אדם שנותיו, שליש במקרא, שליש במשנה, שליש בתלמוד. מי יודע כמה חיי, לא צריכא ליומי". וכתב הטור שנקבע מדרש ר' ישמעאל במקום תלמוד כיון "שהמדרש כתלמוד, ועוד שהיא תחלת תורת כהנים שהוא ראש לכל הקרבנות, קבעוה אצל הקרבנות", וכ"כ האבודרהם (עמ' מח).

קלג. מנחות (קי, א).

קלד. במנהיג ובאבודרהם (שם) נוסף: **לקרות בתורה.**

קלה. דהיינו, את כל ברכות השחר, כולל ברכות התורה, ואכן כך דעת רוב הראשונים: תוס' (יא, ב ד"ה שכבר), רא"ש (פ"א סי' יג), אבודרהם (עמ' לא), תרוה"ד (ח"ב סי' קכג) ואגור (תפילה סי' א), וכ"פ בטוש"ע (מז, יג). אמנם דעת ר"ת (בתוס' שם), מהר"ם (במרדכי סי' כט) ורבינו יונה (ו, א ד"ה ואמר) שלא יברך ברכות התורה עד שיאיר השחר, משום שהברכה שברך אתמול תקפה עד עה"ש.

קלו. וכ"פ בשו"ע (א, ו) שאין לומר הקרבנות בלילה, ובסי' מז (סעי' יג) כתב כן לגבי פרשת התמיד. ובמג"א (א ס"ק י) כתב שפרשת הכיור ותרומת הדשן יכול לאמרם קודם היום, והובא במשנ"ב (שם ס"ק יז). והוסיף המשנ"ב עפ"י הפמ"ג שאם אין לו פנאי יכול לומר גם פרשת הקרבנות בלילה. וע"ע בשו"ת לב חיים (ח"א סי' יב) שהאריך לדון בזה. וראה לקמן בסמוך בד"ה "ובמקום אחר" (ובהע' שם), שלדעת רש"י מותר לומר קרבנות קודם שהאיר היום.

קלז. זבחים (צח, א), רמב"ם (מעשה הקרבנות פ"ד, א).

קלח. קיום קרבניהם - וכ"ה בכלבו, אולם במנהיג (שם) הגרסא: **קיום קריית הקרבנות**, ובאבודרהם (שם): **לומר הקרבנות.**

קלט. לשון המנהיג (עמ' מח), הביאו האבודרהם (עמ' לא). וכ"כ שבה"ל (ענין תפילה סי' ה) בשם הר"ם, והטור (שם) בשם אביו הרא"ש (שו"ת כלל ד, א).

קמ. ובשם... ההפטרה: ליתא בכלבו.

קמא. מנהג זה של רש"י הובא באו"ז (ח"א סי' כב) ובהגה"מ (פ"ז אות כ) בשם ר' שמעיה תלמיד רש"י, וכ"כ הרשב"א (יא, ב ד"ה השכים) בשם תלמידי רש"י.

קמב. כ"כ הרשב"א (שם) בשם התוס', הרא"ש (שם ובשו"ת כלל ד, א) והגה"מ (שם) בשם ר"י, וכ"פ בטוש"ע (מז, יג) שהמשכים קודם עה"ש יברך ברכת התורה, וכשילך לבהכנ"ס לא יברך שנית.

ובמקום אחר מצאתי בזה הלשון, כשאדם[168] עומד לעסוק בתורה נוטל ידיו ומברך על נטילת ידים ואשר יצר וכל הברכות, ומברך על התורה, וקורא קרבנות[קמג] ואיזהו מקומן ורבי ישמעאל, וכשהולך לבית הכנסת מתחיל רבון העולמים[קמד]. והר״ם נ״ע כתב (תשב״ץ קטן סי׳ ריז), ואינו מברך בבקר כשנוטל ידיו על נטילת ידים ואשר יצר עד בואו לבית הכנסת, ואם בירך קודם לכן, אינו מברך פעם אחרת כשבא[169] לבית הכנסת, אלא תופס במקום שהניח[קמה]. והגיה עליו הר״ף ז״ל[170] (שם), זהו במקומות שנוהגים[171] לומר כל הברכות בבית הכנסת, אבל אנו שמתחילים ברוך שאמר מברכים על נטילת ידים ואשר יצר [בשעת נטילה][קמו 172] [173]:

[קמז] פירוש[174] ר׳ ישמעאל

(יז) **מקל וחומר כיצד**, (במדבר יב, יד) ויאמר ה׳ אל משה ואביה ירוק ירק בפניה וכו׳[175], קל וחומר לשכינה ארבעה עשר יום, אלא[176] דיו לבא מן הדין להיות כנדון, (שם) תסגר שבעת ימים[177].

מגזרה שוה כיצד, נאמר בשומר שכר (שמות כב, י) אם לא שלח ידו במלאכת רעהו[178], ונאמר בשומר חנם (שם, ז) אם לא שלח ידו, מה שומר שכר שנאמר בו אם לא שלח ידו פטר[179] את היורשים, אף שומר חנם שנאמר בו אם לא שלח ידו פוטר בו[180] את היורשים.

מבנין אב וכתוב אחד כיצד[181], לא הרי המשכב כהרי המושב, ולא הרי המושב כהרי המשכב,

168. כשאדם: **א ב** כשר׳ 169. כשבא: **א ב** כשיבא 170. ז״ל: **ב** חסר 171. שנוהגים: **ב** שנהגו
172. [בשעת נטילה]: **א ב ג ד** חסר 173. נטילה]: **א** נטילה]. כתב הראב״ד ז״ל בעשרת ימי תשובה כשקמים קודם היום לסליחות כך מנהגנו לברך ברכת התורה לעסוק והערב נא ואשר בחר ולשנות הלכה אחת ממשנת איזהו מקומן או ממשניות אחרות ואחר כך תהלה לדוד כי הכתוב תורה הן והן בכלל מה שאמרו למקרא צריך לברך ע״כ ר׳ ביאורים 174. פירוש: **א ב ג** פי׳ **ד** פירש 175. וכו׳: **א ב** חסר **ג** וגו׳ 176. אלא: **א** חסר 177. תסגר ז׳ ימים: **א** תסגר מחוץ למ׳ ישראל **ב** חסר 178. במלאכת רעהו: **ג ד** חסר 179. פטר: **א ב ג** פוטר
180. פוטר בו: **ב ג** פוטר **ד** פטר 181. כיצד: **ב** כיצד וכל המשכב אשר ישכב עליו הזב יטמא

קמג. בתלמידי רש״י, שהם מקור הלכה זו (ראה בהע׳ הקודמת), מפורש שמדובר באדם שקם בחצות לילה, וזה חולק על מה שכתב רבינו לעיל בתחילת הסימן שאין לומר קרבנות קודם עלות השחר. וכתבנו בהע׳ שם שלדעת רש״י מותר לומר קרבנות בלילה.

קמד. מקורו תלמידי רש״י: מחז״ו (סי׳ מו), ספר האורה (ח״ב סי׳ קלא) ואיסור והיתר (סי׳ קכו). ומבואר שם שמדובר שקם אחר חצות קודם עלות השחר. וכ״כ הטור (שם) בשם הרא״ש (שו״ת כלל ד, א), שהמשכים ללמוד יברך כל סדר ברכות השחר וברכת התורה.

קמה. הביאו הב״י (סו״ס ד).

קמו. [בשעת נטילה] - התוספת עפ״י לשון הגהת ר״פ בתשב״ץ (סי׳ ריז). וכ״כ הב״י (שם ובסו״ס ו) שמנהג ספרד שכל אחד מברך בביתו על נט״י ואשר יצר, וכ״פ בשו״ע (ו, ב). ור׳ בשנו״ס הובאה שם התוספת של דברי הראב״ד מכת״י **א**, הבאנו אותה לעיל בסי׳ יב מכת״י **ב**.

קמז. פירוש זה של ברייתא דר׳ ישמעאל הוא מהספרא (תו״כ ויקרא פרשה א), והובא בכלבו (סי׳ ג). ועי׳ באבודרהם (עמ׳ נה-נח) שהביא ג״כ המידות של ר׳ ישמעאל, ובהסבר המידות הביא הרבה דוגמאות שונות ממש״כ בספרא וכאן. ועי״ש שמנה את המידות, וכתב שמניינו הוא לפי רש״י ורא״ש, ורס״ג מנה אותם באופן אחר.

הצד השוה שבהם שהם עשויים לנחת אדם לבדו[182], **והזב מטמא אותו ברובו**[קמח][183] **לטמא אדם במגע ובמשא**[184] ולטמא בגדים, אף כל שהוא עשוי[קמט] לנחת אדם לבדו, יהא הזב מטמא אותו (ברוקו) [ברובו][קנ][185] לטמא אדם במגע ובמשא ולטמא בגדים, יצא המרכב שהוא עשוי לסבלון (אחד) [אחר][קנא][184][186].

מבנין אב ושני כתובים כיצד, לא הרי הנרות (ויקרא כד, א-ד) **כהרי**[187] **שלוח טמאים** (במדבר ה, א-ד), **ולא הרי**[188] **שלוח טמאים כהרי הנרות**[189], **הצד השוה שבהם שהם בצו מיד ולדורות, אף כל שהוא בצו יהא**[190] **מיד ולדורות.**

מכלל ופרט כיצד, (ויקרא א, ב) **מן הבהמה כלל,** (שם) **מן הבקר ומן הצאן פרט**[191], **אין בכלל אלא מה שבפרט**[קנב].

מפרט וכלל כיצד, (שמות כב, ט) **כי יתן איש אל רעהו חמור או שור או שה פרט,** (שם) **וכל בהמה לשמור**[192] **כלל, עשה**[קנג] **הכלל מוסף על הפרט**[קנד].

כלל ופרט וכלל אי אתה דן אלא כעין הפרט כיצד, (דברים יד, כו) **ונתת הכסף בכל אשר תאוה נפשך כלל,** (שם) **בבקר ובצאן ביין ובשכר פרט,** (שם) **ובכל אשר תשאלך נפשך חזר וכלל**[קנה], **אי אתה דן אלא כעין הפרט, לומר**[193] **מה הפרט מפורש דבר**[194] **שהוא ולד ולדות הארץ**[קנו], **אף**[195] **אין לי אלא דבר שהוא**[196] **ולד ולדות הארץ**[קנז].

מפרט שהוא צריך לכלל[קנח] **כיצד,** (שמות יג, ב) **קדש לי כל בכור, יכול נקבה במשמע, תלמוד**

182. לבדו: **ב** חסר 183. ברובו: **א ג** בזובו ורוקו **ב** ברוקו לבדו ר׳ ביאורים 184. ולטמא... [אחר]: **א** לטמא לסבלון אחד **ג ד** חסר 185. (ברוקו) [ברובו]: **א ב ג ד** ברוקו ר׳ ביאורים 186. (אחד) [אחר]: **א ב ג ד** אחד ר׳ ביאורים 187. הרי הנרות כהרי: **ב** ראי פרשת נרות כראי פרשת 188. הרי: **א ג** חסר **ב** פרשת 189. כהרי הנרות: **ב** כראי פרשת נרות 190. יהא: **א ג ד** חסר 191. ומן הצאן פרט: **א** הצאן 192. לשמור: **א ג ד** חסר 193. לומר: **א ג ד** חסר 194. דבר: **ג ד** חסר 195. אף: **ג ד** אף הכלל 196. דבר שהוא: **ג ד** חסר

קמח. ר׳ שנו״ס. בתו״כ נאמר: **ברובו**, אולם בכלבו כאן נאמר: **ברוקו**, וכן הגי׳ ברוב כה״י כאן. ונר׳ כגי׳ התו״כ והדפ׳ **ד** כאן, כיון שמדובר בטומאת המושב או המשכב וזו אינה מתרחשת אלא כשרוב גופו של הזב עליה וכדעת הרמב״ם הל׳ מט׳ מו״מ (פ״ג, ז).

קמט. כן הוא בכלבו, ובספרא: **אף כלים שהן עשויין.**

קנ. [ברובו] (ברוקו) - בספרא: **ברובו**, ובכלבו: **בזובו ורוקו**. תיקנו עפ״י הספרא, וכהמשך לדין טומאת המשכב והמושב שאינם נטמאים אלא כשרובו של הזב עליהם, וכדלעיל הע׳ קמח. אמנם בילקו״ש מצורע (רמז תקסז ד״ה מבנין אב) הגי׳ היא: **בזובו**.

קנא. (אחד) [אחר] - ר׳ שנו״ס שבכל כה״י כאן: **אחד**, אולם בספרא ובכלבו: **אחר**. ופי׳ הענין שבעוד שלמשכב ומושב יש שימוש אחד לישיבה או לשכיבה, הרי שלמרכב יש שני שימושים: לרכיבת אדם או למשא, וזו הכוונה בביטוי: לסבלון אחר.

קנב. ״דהיינו שהפרט סותר ומבטל הכלל לגמרי, ואהני כללא דלא נילף מג״ש או במה מצינו טפי מן הפרטא״ (תוס׳ נזיר לה, ב ד״ה איכא).

קנג. עשה - בספרא: **כלל ופרט נעשה.**

קנד. ״ואהני פרטא דלא נילף מג״ש או מק״ו למעט״ (תוס׳ שם).

קנה. בספרא נוסף: **כלל ופרט וכלל.**

קנו. בספרא נוסף: **וגדולי קרקע.**

קנז. בספרא נוסף: **וגדולי קרקע יצאו כמהין ופטריות.**

קנח. מפרט שהוא צריך לכלל - בספרא ובכלבו: **מכלל שהוא צריך לפרט, ומפרט שהוא צריך לכלל.**

לומר זכר[קנט]. אי זכר, יכול אפילו יצאת נקבה לפני הזכר, תלמוד לומר פטר[197] רחם. [קס] יכול אפילו נולד לאחר יוצא דופן, תלמוד לומר בכור. [198] זהו כלל שהוא צריך לפרט ופרט שהוא צריך לכלל[198].

כל דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד, [199] **לא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד על הכלל כלו יצא**[199] כיצד, (ויקרא ז, כ) **והנפש אשר תאכל בשר מזבח**[200] **השלמים, והלא שלמים בכלל היו**[קסא], **וכשיצאו מן הכלל לא ללמד על עצמן יצאו אלא ללמד על הכלל כולו יצאו, לומר לך**[201] מה שלמים מיוחדים שקדושתן קדושת מזבח, אף אין לי אלא דבר שקדושתו קדושת מזבח[קסב].

כל דבר שהיה בכלל ויצא לטעון טעון אחר [202]**שהוא כעניינו יצא להקל ולא להחמיר**[202] כיצד, (ויקרא יג, יח) **ובשר כי יהיה בעורו**[203] [204]שחין ונרפא, (שם, כד) **או בשר כי יהיה בו**[204] **מכות אש, והלא שחין ומכוה בכלל הנגעים היו ולמה יצאו לטעון טעון אחר שהוא כעניינו, יצא[ו]**[205] **להקל**[206] **ולא להחמיר, להקל עליהם**[207] **שלא יראו ולא ידונו**[208] **[במחיה]**[קסג], **ושלא ידונו**[209] **אלא בשבוע אחד.**

כל דבר שהיה בכלל ויצא לטעון טען אחר שלא כעניינו וכו׳[קסד] [210] כיצד, (שם, כט) **ואיש או אשה**[211] **כי יהיה בו נגע בראש או בזקן, והלא ראש וזקן בכלל שאר הגוף**[קסה] **היו, ויצאו לטעון טוען אחר להקל עליהם ולהחמיר, להקל שלא ידונו בשער לבן, ולהחמיר שידונו בשער צהוב.**

וכל דבר שהיה בכלל ויצא לידון בדבר[212] **חדש, אי אתה יכול להחזירו לכללו עד שיחזירנו הכתוב לכללו בפירוש**[212] כיצד, (שם יד, יג) **ושחט את הכבש במקום אשר ישחט את**[213] **החטאת**[קסו], **שאין תלמוד לומר** (שם) **כי כחטאת האשם הוא לכהן,**[214] **אלא לפי שיצא לידון בדבר החדש בבהן יד ובבהן רגל ובאזן ימנית, יכול לא יטען מתן דמים למזבח, תלמוד לומר כי כחטאת האשם הוא לכהן**[214], **החזירו הכתוב לכללו בפירוש לומר**[215] **מה חטאת טעונה מתן מזבח**[216], **אף אשם טעון מתן מזבח.**

197. פטר: **ג** פטר כל **ד** פתר כל 198. זהו... לכלל: **ב** זהו כלל שהוא צריך לפרט **ד** חסר 199. לא ללמד... יצא: **א** לא ללמד וכו׳ **ד** וכו׳ 200. בשר מזבח: **א ב ג** מבשר זבח 201. לומר לך: **א ג ד** חסר 202. שהוא... להחמיר: **א** וכו׳ 203. בעורו: **א ג** בו 204. שחין... בו: **א ג ד** חסר 205. יצא[ו]: **א ב ג ד** יצאתיקנו לפי הענין 206. להקל: **א ב** להקל עליהן 207. ולא להחמיר להקל עליהם: **א** חסר 208. ידונו: **ב** ידונו אלא ברוחיה 209. ושלא ידונו: **א ג ד** חסר 210. טען אחר שלא כעניינו וכו׳: **ב** טען אחר שלא כעניינו יצא להקל ולא להחמיר **ג ד** וכו׳ 211. או אשה: **א ב ג** חסר 212. חדש... בפירוש: **א ג ד** החדש וכו׳ 213. את: **א ג** חסר 214. אלא... לכהן: **א ג ד** חסר 215. לומר: **א ג ד** חסר 216. מזבח: **ד** דמים למזבח

קנט. ״כל הבכור אשר יולד... הזכר״ (דברים טו, יט).

קס. בספרא נוסף: **אי פטר רחם.**

קסא. בכלל היו - בספרא: **בכלל כל הקדשים היו דכתיב זאת התורה לעולה ולמנחה ולחטאת ולאשם ולמלואים ולזבח השלמים.**

קסב. בספרא נוסף: **יצאו קדשי בדק הבית.**

קסג. הוספנו עפ״י הספרא.

קסד. ראה שנו״ס, ובספרא כתוב: **יצא להקל ולהחמיר.**

קסה. שאר הגוף - בספרא: **עור ובשר.**

קסו. בספרא מובא המשך הפסוק: **ואת העולה במקום הקדש.**

דבר הלמד מענינו כיצד, (שם יג, מ) **ואיש כי ימרט ראשו קרח הוא טהור הוא**[217]**, יכול יהא טהור מכל טומאה, כשהוא אומר** (שם, מב) **וכי**[218] **יהיה בקרחת או בגבחת נגע לבן אדמדם, דבר הלמד מענינו הוא**[219] **שאינו**[220] **טהור מכל טומאה אלא מטומאת נתקים בלבד.**

דבר הלמד מסופו כיצד, (שם יד, לד) **ונתתי נגע צרעת בבית ארץ אחוזתכם,** קסז **משמע בית שיש בו אבנים ועצים ועפר, ובית שאין בו אבנים ועצים ועפר**[221] **במשמע**קסז**, כשהוא אומר** (שם, מה) **ונתץ את הבית את אבניו ואת עציו**קסח**, דבר הלמד מסופו הוא שאין הבית מטמא בנגעים עד שיהא**[222] **בו אבנים ועצים ועפר.**

וכן שני כתובים המכחישים זה את זה כיצד[223]**,** (שמות יט, כ) **וירד ה׳ על הר סיני אל ראש ההר**[224]**, וכתוב אחד אומר** (שם כ, יט) **כי**[225] **מן השמים דברתי עמכם, בא הכתוב השלישי**[226] (דברים ד, לו) **מן השמים השמיעך את קולו**קסט **והכריע**[227]**, מלמד שהרכין הקב״ה**[228] **שמי השמים העליונים על ראש ההר ודבר עמהם מן השמים, וכן הוא אומר** (תהלים יח, י) **ויט שמים וירד.**

הלל הזקן היה דורש שבע מדות לפני זקניקע[229] **בתירא. קל וחומר, וגזרה שוה, ובנין אב**[230]**, ושני כתובים, וכלל ופרט**קעא**, וכיוצא בו במקום אחר**[231]**, דבר הלמד מעניינו, אלו שבע מדות שדרש הלל הזקן**[232] **לפני זקני**[233] **בתירא.**

כתוב אחד אומר (במדבר ז, פט) **ובבא משה אל אהל מועד, וכתוב אחד**[234] **אומר** (שמות מ, לה) **ולא יכול משה לבוא אל אהל מועד**[235]**.** [236] **אי אפשר לומר ולא יכול משה, שהרי כבר נאמר ובבא משה, ואי אפשר לומר ובבא משה, שהרי כבר [נאמר] ולא יכול משה**[236]**. הכריע**[237] (שם) **כי שכן עליו הענן. הא כיצד**[238]**, כל זמן שהיה הענן שם, לא היה משה נכנס לשם**[239]**, נסתלק**

217. קרח הוא טהור הוא: **א** קרח הוא **ד** חסר 218. וכי: **א ב** ואיש כי 219. הוא: **א ב ג** הוא דבר 220. שאינו: **ג** שהוא 221. ועפר: **ד** חסר 222. שיהא: **א ג ד** שיהיו 223. כיצד: **ב** חסר 224. אל ראש ההר: **א ג ד** חסר 225. כי: **א ב** חסר 226. השלישי: **ב** השלישי והכריע ביניהם 227. והכריע: **ב** חסר 228. הקב״ה: **ב** חסר 229. זקני: **ד** בן 230. ובנין אב: **ב** חסר 231. אחר: **א ב** אחד 232. הזקן: **א ג ד** חסר 233. זקני: **א ג ד** בן 234. אחד: **א** א׳ **ג ד** אחר 235. לבוא אל אהל מועד: **ב ג ד** חסר 236. א״א... משה: **ג ד** חסר 237. הכריע: **א ג ד** הכרעה 238. כיצד: **ב** כיצד אמור מעתה 239. לשם: **ב ג ד** שם

קסז. משמע... במשמע: כגרסת רבינו והכלבו כן הוא בילקו״ש (תזריע רמז תקנא), אמנם הגרסא בספרא שונה במעט (והגר״א גרס בספרא כגירסת רבינו).

קסח. חסר כאן: **ואת כל עפר הבית**, וכ״ה בכלבו ובספרא.

קסט. בספרא הפסוק המכריע הוא: ״כי מן השמים״, והפסוק המכחיש (השני) הוא: ״מן השמים השמיעך״. ועי׳ מכילתא (יתרו מסכתא דבחדש פ״ט).

קע. זקני - כ״ה בספרא ובכלבו, ובאבות דר״נ (לז, י): **בני**, וראה שנו״ס.

קעא. ובנין אב, ושני כתובים, וכלל ופרט - וכ״ה בכלבו. כללית בענין פרוט המידות במקורות השונים, יש לציין שבכולם נאמר בכותרת ובסיכום שהלל מנה שבע מידות, אולם בפרוט יש הבדלים בין המקורות. ביחס לד׳ מידות (מתוך הז׳) אין כלל הבדל וכולם מונים אותם: קל וחומר, וגזרה שוה, וכיוצא בו במקום אחר, דבר הלמד

הענן היה[240], נכנס ומדבר עמו. וכן הוא אומר[קעב] (מ״א ח, יא) ולא יכלו הכהנים לעמוד לשרת מפני הענן, מלמד שניתנה רשות למחבלים[קעג] לחבל, וכן הוא אומר (שמות לג, כב) ושכתי כפי עליך עד עברי, [241]מלמד שנתנה רשות למחבלים לחבל[241], וכן הוא אומר (תהלים צה, יא) אשר נשבעתי באפי אם יבואון אל מנוחתי, [242]כשישוב אפי יבואון אל מנוחתי[242]:

[קעד]טעם למה נהגו לפתוח פסוקי דזמרה במזמור הודו לה׳ קראו בשמו, ודין ברוך שאמר והמזמור שאומרים אחריו

(יח) נהגו לפתוח אחר מדרש ר׳ ישמעאל בהודו[243] לה׳ קראו בשמו (דה״י א׳ טז, ח-לו), וכתב הבעל האשכול (ה, ב) כי הטעם[244] לפי שכל השנים שהיה הארון ביריעה תקן דוד שיהיו אומרים זה המזמור, כמו שמצינו בספר יוחסין[קעה]. ומפורש[245] בסדר עולם (פרק יד) כי בתמיד של שחר אומרים מהודו לה׳ עד ובנביאי אל תרעו (דה״י שם, ח-כב), ובתמיד של בין הערבים משירו לה׳ עד והלל לה׳ (שם, כג-לו), ולפי שהזכרנו כל הקרבנות אנו אומרים גם כן המזמור[קעו][246].

ומוסיפין אחר והלל לה׳, רוממו ה׳ אלהינו וגו׳[247] (תהלים צט, ה) ושאר פסוקי דרחמי, כגון (שם מו, ח) ה׳ צבאות עמנו, וחברו (שם פד, יג) ה׳ צבאות אשרי[248], כדאמרינן בירושלמי[249] (פ״ה ה״א לז, א) לעולם אל יהא פסוק זה זז מפיך[250], ה׳ צבאות[251] עמנו, רבי יוסה בשם רבי יוחנן

240. היה: **ג ד** היה משה 241. מלמד שנתנה... לחבל: **ב** מכאן שנתן... לחבל **ג ד** חסר 242. כשישוב... מנוחתי: **ב ג ד** חסר 243. בהודו: **א** במזמור הודו 244. כי הטעם: **ג ד** שהטעם 245. ומפורש: **ב** חסר 246. המזמור: **ב** זה המזמור 247. וגו׳: **א** חסר **ב** וכו׳ 248. אשרי: **ד** חסר 249. בירושלמי: **ב** בירושלמי בפרק אין עומדין ר׳ חזקיה בש״ר יוחנן 250. מפיך: **ג** חסר 251. עמנו... אשרי: **ד** וחבירו

מעניינו. אולם ביחס למידות הנוספות יש הבדלים. ובאבות דר״נ (שם) גרס: **בנין אב מכתוב אחד. ובנין אב משני כתובים. מכלל ופרט מפרט וכלל.** ולפי גי׳ זו קשה שמפורטות באדר״נ בסה״כ ח׳ מידות. לעומת זאת בספרא (וייס) גרס רק: **ושני כתובים, וכלל ופרט.** ולפי״ז קשה שמפורטות בסיפרא רק ו׳ מידות. אולם לגי׳ הכלבו והא״ח מפורטות ז׳ מידות בהתאם לכותרת (מלבד גי׳ כ״י **ב** שלא גר׳: ובנין אב). ונר׳ שבשל הקושיא על אדר״נ גר׳ הגר״א שם: **בנין אב, מכלל ופרט מפרט וכלל:** וא״כ מנויים שם ז׳ מידות בלבד. וכדי לתקן את לשון הסיפרא שמנה רק ו׳ מידות, הוסיף בסיפרא דבי רב (איש שלום) את המילים: **ובנין אב.**

קעב. וכן הוא אומר - בספרא: **רבי יוסי הגלילי אומר הרי הוא אומר ולא יכלו...**

קעג. למחבלים - וכ״ה בכלבו, אולם בספרא: **למלאכים,** וכן בסמוך.

קעד. מסי׳ זה בכלבו (סי׳ ד). מכאן עד סוף סי׳ כ (מלבד הדין האחרון ביחס למזמור לתודה) הובא בב״י (נ, א) בשם רבינו בתמצות.

קעה. כוונתו לספר דברי הימים שנקרא ספר יוחסין, כדאיתא בפסחים וברש״י (סב, ב ד״ה ספר יוחסין).

קעו. והמנהיג (עמ׳ לח) כתב שדוד אמרו בהביאו את הארון מקרית יערים לעיר דוד, והיו אומרים אותו בזמן בית המקדש על הקרבן בכל יום. לדעת רבינו אומרים ״הודו״ קודם ״ברוך שאמר״, וכ״כ בספר המנהגות (ג, ב), וטעמו משום שהיו אומרים אותו על הקרבנות לפיכך יש להסמיכו לקרבנות, וכ״ה באבודרהם (עמ׳ נח-נט), אולם המנהיג (שם) כתב שאומרים ״ברוך שאמר״ קודם ״הודו״. וכתב הב״י (שם) שמנהגנו לומר ״ברוך שאמר״ לאחר ״הודו״, והטור (נא, ו) כתב שיותר נכון מנהג אשכנז לומר כל המזמורים בין ״ברוך שאמר״ ל״ישתבח״ כדי שיהא לכולם ברכה לפניהם וברכה

וחביריו ה׳ צבאות אשרי קעז[251].

ויש במזמור זה עשרה לשונות של הודאה, כנגד עשר מכות שהביא הקב״ה על המצרים במצרים, ועשרה ניסים שנעשו לאבותינו על הים[252]. ואלו הן, נבקע להם[253] הים, ונבקע כמין כיפה, ונחלק לשנים, שנאמר (שמות יד, כא) ויבקעו, ונעשתה יבשה, ונעשית כמין טיט, ונעשו המים פירורין, ונעשו[254] סלעים סלעים, שנאמר (תהלים עד, יג) שברת ראשי תנינים על המים, ונעשו שנים עשר גזרים, ונעשו ערמות ונצבו[255] כמו נד קעח, ויצאו להם מים מתוקים מתוך הים, שנאמר (שמות טו, ח) נוזלים, וקפאו המים ונעשו כמין זכוכית שראו זה את זה קעט.

זרע ישראל עבדו (דה״י א׳ טז, יג), פירוש, ולא כל זרע, אלא בני יעקב בחיריו קפ (שם):

(יט) קפא ובשבתות ובימים טובים מוסיפין אחר הודו[256] לה׳, (תהלים יט) השמים מספרים קפב[257], (שם לג) רננו צדיקים[258], (שם לד) לדוד בשנותו, (שם צ) תפלה למשה, (שם צא) יושב בסתר, (שם קלה) הללו את שם ה׳[259], (שם קלו) הלל הגדול.[260] ויש מקומות מוסיפין אלו המזמורים בסדור אחר, ומוסיפין מזמורים אחרים קפא[260]. ויש מקומות מתחילין אחר הודו לה׳[261], ה׳ מלך ה׳ מלך[262], וכן מנהגנו קפג:

(כ) קפד ונהגו בספרד לכופלו[263], [264] וכן נמי כתב רב עמרם קפה[264], ונראה הטעם[265] להודיע יחוד

252. הים: ג ד ים סוף 253. להם: א ג ד חסר 254. ונעשו: ג ד ונעשו המים 255. ונצבו: ג ד ונעשו
256. הודו: א מזמור הודו 257. מספרים: א מספרי׳ כו׳ ב מספרים כבוד אל 258. רננו צדיקים: ב חסר
259. את שם ה׳: א חסר 260. ויש... אחרים: ב חסר 261. לה׳: ב ליי׳ קראו בשמו 262. ה׳ מלך: ג ד
חסר 263. בספרד לכופלו: א ג ד לכופלו בכל ספרד 264. וכן... עמרם: א ג ד חסר 265. הטעם: ב שהוא

לאחריהם. וראה לקמן (סו״ס כ וסי׳ כה), וע״ע יבי״א (ח״ח או״ח סי׳ יא אות יג).

קעז. אשכול (שם).

קעח. נראה ש״נעשו ערמות ונעשו כמו נד״ הוא נס אחד, וכן משמע בכלבו, וכן כתב ר״ע מברטנורא (שם): ״שלאחר ששתו מהם מה שרצו, הנותרים מהם היו נקפאים ונעשים ערימות, שנאמר: ׳נערמו מים נצבו כמו נד נוזלים׳״.

קעט. פירוט עשרה ניסים שעל הים מופיע במכילתא דרשב״י (יד, טז), בתנחומא (בשלח, י) ובאבות דר״נ (פר׳ לג). הרמב״ם בפיהמ״ש (אבות פ״ה, ג) הביאם, וכתב שעשרה ניסים שהיו במצרים הרי הם מפורשים בכתוב, אולם הניסים שעל הים הם קבלה.

קפ. החיד״א (שו״ת טוב עין סי׳ א) נתקשה בדברי רבינו, שהרי יעקב מיטתו שלמה וכל זרעו ישראל הוא (דלא כזרע אברהם ויצחק). ותירץ שבא לאפוקי רשעי ישראל, שגם בהיותם זרע ישראל אינם בכלל, אלא בני יעקב בחיריו.

קפא. ובשבתות... אחרים: ליתא בכלבו.

קפב. כתב הב״י (נ, א) שמשמע בזוהר (ח״ב תרומה קלו-קלז) כדברי רבינו שאין לומר מזמור ״השמים מספרים״ ביום חול, אמנם העיר שהעולם נוהגים לאומרו גם בחול.

קפג. מדברי רבינו משמע שרק בשבת ויו״ט אומרים ״ה׳ מלך״ וכו׳ (וכן בריש הסי׳ הבא), וכן מפורש בכלבו (סי׳ ד), וכ״ה במנהיג (עמ׳ נא) שנראה שהוא מקור דברי רבינו. ובב״י (שם) אחר שהביא דברי רבינו, כתב שנוהגים עכשיו לומר פעמיים בכל יום ״ה׳ מלך״ בעמידה, וכ״כ בשבולי הלקט (סי׳ עו) שגם בחול אומרים אותו, אלא שבשבת ויו״ט בעמידה ובחול בישיבה, אולם כתב שיש שאין אומרים אותו בחול כלל.

קפד. ונהגו... בשבת: ליתא בכלבו.

קפה. צ״ע, שבסדר רע״ג (עמ׳ קו) רק הזכיר שאומרים ״ה׳ מלך״ וכו׳, ולא כתב שצריך לכופלו.

מלכותו בשבת ליום שכולו שבת[קפו]. [266]**והוא אינו פסוק, ואחריו**[קפז] **אומרים פסוקים מקובצים**[266], **ויש מקומות מתחילין**[267] (שם מא, יד) **ברוך ה׳ אלהי ישראל, ואחריו אומרים** (שם קג, כ) **ברכו ה׳ מלאכיו וכו׳.**

[268]רבי תנחום בר חנילאי פתח (ויק״ר א, א), ברכו ה׳ מלאכיו גבורי כח עושי דברו וגו׳, במה הכתוב מדבר, אם בעליונים, והלא כבר נאמר ברכו ה׳ כל צבאיו, ואם בתחתונים הכתוב מדבר, ברכו ה׳ מלאכיו. אלא עליונים על ידי שהם יכולין לעמוד בתפקידיו של הקב״ה, לכך נאמר כל צבאיו, אבל התחתונים שאינם יכולין לעמוד בתפקידיו של הקב״ה, לכך נאמר ברכו ה׳ מלאכיו ולא כל מלאכיו, ע״כ[268].

ויש מקומות שאומרים[269] **אחר הלל הגדול בשבת ברוך שאמר**[269], **ובחול אומרים אותו אחר הודו לה׳**[270], [271]**ויש מקומות שאומרים ברוך שאמר קודם הודו לה׳, בין בחול בין בשבת**[קפד קפח] [271].

ויש[272] **מקומות אומרים מזמור לתודה בכל יום אחר ברוך שאמר, לבד משבתות וימים טובים, לפי שאין מקריבין בהם קרבן**[273] **תודה**[קפט]**:**

(כא) **וברוך שאמר הוא ברכת ההלל לפניו, שהם פסוקי דזמרה מתהלה לדוד עד כל הנשמה תהלל י״ה**[קצ], **והוא שאמר רבי יוסי יהי חלקי עם גומרי**[274] **הלל בכל יום** (שבת קיח, ב). **ותקנו חכמים ברכה לפניו ולאחריו כמו בהלל, לפניו ברוך שאמר, ולאחריו**[275] **ישתבח**[קצא]. **ובברוך**

266. והוא... מקובצים: **ג ד** חסר 267. מתחילין: **ב** שמתחילין בכל יום ויום 268. ר׳ תנחום... ע״כ: **א ג ד** חסר 269. אחר... שאמר: **ב** אחר השמים מספרים רננו צדיקים ואחר ההלל הגדול אומרים ברוך שאמר בשבת 270. לה׳: **ב** ליי׳ קראו בשמו 271. ויש... בשבת: **ב ג ד** חסר 272. ויש: **ב** גם יש 273. קרבן: **ב** חסר 274. עם גומרי: **א** מגומרי **ב** עם מי שגומרין 275. ולאחריו: **א ג ד** ואחריו

קפו. לשון ספר המנהיג (עמ׳ נב), וכ״כ האבודרהם (עמ׳ קפב). ובב״י (שם) כתב שנראה הטעם שכופלים אותו עפ״י המבואר בזוהר (תיקון ע׳ קלד ע״ב), שכאשר באים לפרש סודות הנרמזים בשבת אומרים אותם פעמיים.

קפז. ואחריו - בב״י: **ואחרים.**

קפח. ראה לעיל (ריש סי׳ יח ובהע׳), שרבינו כתב בסתם שאומרים ״הודו״ קודם ״ברוך שאמר״, וכך כתב לקמן (סי׳ כה) שנכון יותר לנהוג.

קפט. בספר המנהיג (עמ׳ נב) כתב שמנהג צרפת לדלג על מזמור זה בשבתות וי״ט, וכן עיקר, ודלא כמנהג פרובינציה וספרד שנוהגים לאומרו. וכ״כ בשבולי הלקט (סי׳ עו) בשם רש״י (וכ״ה בסידור רש״י סי׳ תצד ומחזור ויטרי סי׳ פט), וכתב שבמקומו נוהגים לאומרו דווקא בשבת ולא בחול, והביא הטעם לזה בשם ר׳ בנימין אחיו, עי״ש. הטור (נא, ט; רפא, א) כתב שבאשכנז לא אומרים המזמור בשבת ויו״ט, לפי שאין תודה קרבה בהן, אך כתב שאין צריך להמנע מלאומרו, כיון שאין חשש שכשיבנה בית המקדש יקריבו תודה בשבת, דלא טעי אינשי בהכי. למעשה פסק הרמ״א (נא, ט) שלא לאומרו.

קצ. מ״ש רבינו שפסד״ז הם מ״תהלה לדוד״ עד ״כל הנשמה״, כ״כ שבולי הלקט (סי׳ ז) עפ״י מסכת סופרים (פי״ז הי״א), הביאו הב״י (סו״ס נ), וכ״כ הטור (נא, א). אולם רש״י (שבת קיח, ב ד״ה פסוקי דזמרה) כתב שהם שני מזמורים: ״הללו את ה׳ מן השמים״ ו״הללו אל בקדשו״.

קצא. וכ״כ הרי״ף (כג, א), הרמב״ם (פ״ז, יב), הרא״ש (פ״ה סי׳ ה), הטור (שם) ושא״פ.

שאמר יש בו[276] עשר פעמים ברוך[277], כנגד עשרה מאמרות שבהם נברא העולם[קצב]. [קצג][278]ויש מפרשים בו, כי בט״ו פעמים ברוך תקנוהו כנגד ט״ו מעלות שאמר דוד בספר תלים, והוא על חשבון י״ה, שאמרו ז״ל העולם הזה נברא בה״א והעולם הבא נברא ביו״ד[קצד קצג 278]:

(כב) וכתב הריא״ף ז״ל (כג, א) דלא מיבעי ליה לאיניש לאשתעויי מכי פתח ברוך שאמר עד סוף שמונה עשרה ברכות של תפלה[קצה 279]. והר״ם נ״ע כתב (תשב״ץ קטן סי׳ רד) שאינו אסור אלא עד סוף ישתבח[קצו], אבל שואל מפני היראה ומשיב מפני הכבוד כמו בקריאת שמע באמצע הפרקים, ובסוף המזמור שואל מפני הכבוד ומשיב שלום לכל אדם[קצז]. אמנם הוא היה רגיל כשנצרך להפסיק[280] בין ברוך שאמר לישתבח, אומר אותם שלשה פסוקים, (דה״י א׳ טז, לו) ברוך ה׳ אלהים אלהי ישראל עד והלל לה׳, (תהלים פט, נג) וברוך ה׳ לעולם עד[קצח 281] (דה״י א׳ כט, י) ויברך דוד[282], וכשחוזר להתחיל ממקום שפסק אומר גם כן אלו הפסוקים[283], לפי שהם כמו ברכה[קצט]:

(כג) ואין הפרש בין[284] לדבר בלשון הקדש בין[285] בשאר[286] לשונות, כי הכל דיבור ואסור[ר].

276. בו: **א** חסר 277. ברוך: **ב** חסר 278. ויש... ביו״ד: **א ג ד** חסר 279. של תפלה: **ג ד** התפלה
280. כשנצרך להפסיק: **א** שנצטרך לפסוק 281. עד: **ד** ועד 282. דוד: **א** דוד את יי׳ 283. הפסוקים: **ב** הג׳ פסוקים 284. בין: **ג ד** חסר 285. בין: **ב** ובין לדבר **ג ד** מלדבר 286. בשאר: **א** שאר

קצב. כ״כ האשכול (ו, א), שבולי הלקט (סי׳ ז) בשם אחיו בשם ר׳ מאיר ואבודרהם (עמ׳ סא).
קצג. תוספת זו מכת״י **ב** ליתא בכלבו.
קצד. המנהיג (עמ׳ מב) כתב שבצרפת נהגו לומר ב״ברוך שאמר״ ט״ו מיני שבח, וכמו״כ גם ב״ישתבח״, והן כנגד ט״ו מתנות שנתן הקב״ה לישראל המנויות בהגדה של פסח (שמקורה במכילתא).
קצה. וכ״כ בסדר רע״ג (עמ׳ יט), הביאוהו האבודרהם (עמ׳ סד) והטור (נד, ג), וכ״כ בסידור רש״י (סי׳ ח), וכ״פ הרא״ש (פ״ה סי׳ ה). נמצא לדעתם שגם בין ״ישתבח״ ל״יוצר״ אין לדבר. והמנהיג (עמ׳ מב), ההגה״מ (פ״ז אות ע) והטור (נא, ד) כתבו בשם הירושלמי (שלפנינו ליתא) שהשח בין ״ישתבח״ ל״יוצר״ עבירה היא בידו, וכ״פ בשו״ע (נד, ג). ועי׳ במנהיג (שם) שכתב שיתכן שהרי״ף למד כן מהירושלמי, וראה בסמוך (סי׳ כד) שרבינו כ״כ בשם המדרש.
קצו. מדברי המהר״ם שמביא רבינו משמע לכאורה שבין ״ישתבח״ ל״יוצר״ מותר לדבר (אמנם בתשב״ץ קטן ובכלבו שם שציטט דבריו, הלשון שונה ואין ראיה לזה), וכן משמע בראבי״ה (סי׳ לב) ובשבה״ל (סי׳ ז). וכ״כ המאירי (לא, ב ד״ה בתלמוד שבת) בהדיא ור׳ ירוחם (נ״ג ח״א כג, א) בי״א. ודעת הרא״ה (לב, א) שמדינא מותר לדבר בין ״ישתבח״ ל״יוצר״, ומ״ש הרי״ף הוא למצוה מן המובחר. ועי׳ בהערה הקודמת דעת הפוסקים האוסרים לדבר שם וטעמם, ועי׳ לקמן סי׳ כד שפסק שלדבר מצוה מותר להפסיק.
קצז. וכ״כ הטור (נא, ה) שלא עדיף מק״ש וברכותיה, וכ״פ בשו״ע (שם).
קצח. עד - בכלבו ליתא, אולם בתשב״ץ קטן (שם) איתא.
קצט. וכן הביא האבודרהם (שם) בשמו, והובא בב״י (נא, ד), אולם כתב שהיה אומר הפסוקים: ״ברוך ה׳ אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ויאמרו כל העם אמן והלל לה׳״, ו״ברוך ה׳ לעולם אמן ואמן״, ו״ברוך ה׳ מציון״, ו״ברוך ה׳ א-להים א-להי ישראל״, ו״ברוך שם כבודו לעולם״ וגו׳, ונמצא שהם חמישה פסוקים ולא שלושה כפי שכתבו התשב״ץ קטן, הכלבו ורבינו, ואכן האבודרהם לא כתב שהם ג׳ פסוקים. ועי׳ במשנ״ב (שם סק״ז) שפסק בשם הפמ״ג שאם צריך להפסיק מפני איזה אונס או להשיב שלום, יאמר הפסוקים: ״ברוך ה׳ לעולם״ עד ״ויברך דוד״, קודם שידבר ולאחר שידבר. ואותם ארבעה פסוקים שהזכיר, הם המצויים בסידורים לפנינו קודם ״ויברך דוד״.
ר. כן הוא בתשב״ץ קטן (סי׳ רה), ובדומה לכך בתוס׳ (יג, א ד״ה ובאמצע) בשם ר׳ שמעיה, וכ״פ המשנ״ב (נא סק״ז).

והבעל האשכול (ו, א) כתב טעם למה אסור לדבר, לפי שברוך שאמר נתקן עם התפלה להסדיר שבחו של מקום בפסוקי דזמרה, כמו שאמרו ז"ל (ברכות לב, א) לעולם יסדיר אדם שבחו של מקום ואחר כך יתפלל, וכיון שכן אינו דין לספר בין השבח והתפלה[רא] [287]:

(כד) **אמנם בענייני מצוה, כגון לפסוק צדקה לעניים או למצוה אחרת, מותר לספר אחר ברכה שלאחריו[288] שהיא ישתבח[רב]. [רג]ובמדרש מי האיש הירא ורך הלבב[289], זה המדבר בין ברוך שאמר[290] עד סוף התפלה[רד].**

[291]כתב רבינו סעדיה גאון אלו דברים שאסור לדבר בהן, הלל, ספר תורה, ברכת כהנים, תפלה, ודוי, שופר, מגלה, עומר, וסימן ה'ס'כ'ת' ו'ש'מ'ע' ישראל, ע"כ[רה] [291].

ודבר פשוט הוא לכולי עלמא, כי אחר שאמר החזן קדיש וברכו, כאלו התחיל ביוצר אור, ואין לספר אפילו בצרכי רבים[רו]:

(כה) **[רז]ואם עבר ושח במילי דעלמא בין ישתבח ליוצר אור, אינו חוזר ומברך[292], שהרי יכול לדבר בדבר[293] מצוה או מפני היראה.** [294]והרשב"א כתב בתשובה (ח"א סי' רמד) מן הדין אין שיחה הפסק אלא במי ששח בין הברכה לתחלת המעשה, כמי ששח בין ברכת המוציא לאכילה[רח] או בין ברכת שופר לתקיעה, וכן בין ברכת תפילין להנחתן ודומיהן, אבל תחלת המעשה או המצוה שבירך עליה אינו הפסק ואינו חוזר. אבל באמת ראוי שלא להסיח עד גמר המצוה, וגוערין במי ששח כדי שיכוון למצוה, אבל אם שח אינו חוזר ומברך, והביא ראיה מהלל שפוסק מפני היראה ומפני הכבוד ואינו חוזר ומברך[רט], עכ"ל[רז] [294].

287. והתפלה: **א** לתפלה 288. שלאחריו: **ב ג ד** של אחריו 289. ורך הלבב: **א** וכו' 290. שאמר: **ג ד** שאמר לישתבח 291. כתב... ע"כ: **א ג ד** חסר 292. ומברך: **א ב** לברך 293. בדבר: **ג ד** חסר 294. והרשב"א... עכ"ל: **א ג ד** חסר

רא. הב"י (נד, ג) הביא טעם זה בשם הכלבו (סי' ה).

רב. כ"כ סדר רע"ג (עמ' כ), הביאוהו הטור (נד, ג) והאבודרהם (עמ' סד), וכ"כ המנהיג (עמ' נד-נה) ונפסק בשו"ע (נד, ג). והב"י (נא, ד) דייק מדברי הכלבו ורע"ג שבין "ברוך שאמר" ל"ישתבח" אין להפסיק לדבר מצוה, וכ"פ הרמ"א (שם). וראה עוד בזה בדין הקדיש ופירושו (בהקדמה ובסי' ג ובהע' שם).

רג. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

רד. המנהיג (עמ' מג), ההגה"מ (פ"ז אות ע) והטור (נא, ד) הביאו בשם הירושלמי (ולפנינו ליתא, ואולי המדרש שהביא כאן הוא הירושלמי) שהסח בין "ישתבח" ל"יוצר" עבירה היא וחוזר עליה מעורכי המלחמה. וכתב המנהיג (שם) שיתכן שע"ז סמך הרי"ף שכתב שאין לדבר מ"ברוך שאמר" עד "שים שלום". וכרבינו שכתב בשם המדרש שהמדבר מ"ברוך שאמר" עד סוף התפילה חוזר עליה מעורכי המלחמה, כ"כ האבודרהם (עמ' סד).

רה. בסידור רס"ג לפנינו ליתא וכנר' נמצא רק בכת"י, וכפי שהביא הברכ"י (תקצב אות ב) בשם זקנו החסד לאברהם בשם ר' סעדיה גאון מכת"י. וע"ע בספר המנהגים (טירנא, הגהות המנהגים ראש השנה אות קכ) ובמטה משה (סי' תתי) שהביאו כן בשם רס"ג, ולא הזכירו שזה מכת"י.

רו. כ"כ בספר המנהיג (עמ' נט), הביאו הב"י (סו"ס נז), וכ"פ בשו"ע (נז, ב). ומדכתב רבינו (וכ"ה במנהיג שם): "כאילו התחיל ביוצר" מדוייק שאחר "ברכו" דינו לכל מילי כאמצע הפרק של ק"ש, וכן משמע ברמ"א (נד, ט), וכ"כ המשנ"ב (שם סקי"ג).

רז. ואם... עכ"ל: ליתא בכלבו.

רח. ראה טוש"ע (קסז, ו).

רט. תשובה זו הובאה בב"י (תרצב, ב). ורבינו בהל' חמץ ומצה (סי' יב) הביא מחלוקת רה"ג ורס"ג לגבי

ויש נוהגים לברך ברוך שאמר קודם הודו לה׳ ריי[295], אמנם הנכון[296] לאומרו לאחר הקרבנות מהטעם שכתבנו ריא, ועוד שאינו מענין ההלל[297] והיאך נברך עליו ברכת ההלל:

(כו) **ובמקומות שאומרים מזמור לתודה, כתב הרב נתן** (ס׳ המחכים עמ׳ 8) **שמצוה למשוך אותו בנגינה ולנגן, כדאמרינן** (ויק״ר ט, ז) **כל השירות עתידות ליבטל חוץ ממזמור לתודה ריב.**

ובשבת אחר ברוך שאמר אומרים מזמור שיר ליום השבת ומזמור[298] ה׳ מלך גאות לבש ריג, וביום טוב מתחילין[299] טוב להודות לה׳ ריד. וכתב הר׳ נתן (שם) **שגם כן נהגו למשוך בנגינה בטוב להודות לה׳[300], לפי שאמר דוד ענו לה׳ בתודה והוא כמו וענו הלויים:**

(כז) **ואחר מזמור לתודה אומר בחול יהי כבוד[301], ובשבת אומר יהי כבוד ה׳ אחר ה׳ מלך גאות לבש. ומסדרים עם יהי כבוד פסוקים אחרים, ויש בהם כ״א אזכרות רטו כנגד כ״א פסוקים שבתהלה לדוד רטז:**

(כח) **ואחר יהי כבוד אומר תהלה לדוד וכל[302] המזמורים עד סוף ההלל, כדאמר רבי יוסי יהא חלקי עם גומרי הלל בכל יום ריז** (שבת קיח, ב). [303] ומה שאמרו ז״ל האומר הלל בכל יום הרי זה מחרף ומגדף, בהלילא מצראה נאמר ריח [303]:

(כט) **וכתב הבעל האשכול** (ו, א), **מה שאמרו ז״ל בסוף תהלה לדוד שמוסיפים פסוק** (תהלים

295. לה׳: **ב** ליי׳ קראו בשמו 296. אמנם הנכון: **א ג ד** כאשר אמרנו 297. ההלל: **ב** כלל 298. ומזמור: **ג ד** חסר 299. מתחילין: **ג ד** אומרים 300. לה׳: **א ב** חסר 301. כבוד: **ב** כבוד יי׳ לעולם 302. וכל: **א ב** וכל שאר 303. ומ״ש... נאמר: **א ג ד** חסר

השח אחר שהתחיל בבדיקת חמץ, והכריע כדעת רה״ג שאינו חוזר ומברך, וכ״פ העיטור (ביעור חמץ קכ ע״ג), הרא״ש (פסחים פ״א סי׳ י; שו״ת כלל יד, ג), הר״ן (פסחים ד, א ברי״ף ד״ה ומיהו) והטוש״ע (תלב, א).

רי. כן דעת רב נטרונאי גאון (הובא בכלבו ריש סי׳ ה), וכ״כ במחז״ו (סי׳ פט) ובמנהיג (עמ׳ לח), וכ״פ הטור (נא, ו) שהנכון כמנהג אשכנז לומר כל המזמורים בין ״ברוך שאמר״ ל״ישתבח״, בין בחול בין בשבת, כדי שיהא לכולם ברכה לפניהם ולאחריהם. וראה לעיל (סי׳ יח וסי׳ כ).

ריא. לעיל ריש סי׳ יח, וע״ע סי׳ כ שהביא מח׳ בזה. וכ״כ בספר המנהגות (ג, ב) שיש לומר ״הודו״ קודם ״ברוך שאמר״ משום שצריך להסמיך ״הודו״ לקרבנות, וכתב הב״י (נ, א) שכן מנהגנו לומר ״ברוך שאמר״ לאחר ״הודו״ ו״ה׳ מלך״, ובשבת לאחר הלל הגדול.

ריב. הב״י (נא, ט) הביא כן בשם רבינו, וכ״פ בשו״ע (שם).

ריג. ומזמור ה׳ מלך גאות לבש - ליתא בכלבו.

ריד. כן הביא הב״י (שם) בשם רבינו, ובמקום אחר (סי׳ תרכ) הביא דברי הכלבו (סי׳ ע לה, ב) שאין אומרים ביום כיפור פסוק ״מזמור שיר״. וכתב על זה הב״י שיש שאין נמנעין מלאמרו ביום טוב וביום כיפור, משום דאינהו נמי שבתון איקרו, וכ״כ האבודרהם (עמ׳ קסא). ודעת רס״ג (בסידור עמ׳ קכ), הביאו האבודרהם (שם), שביו״ט אין אומרים פסוק ״מזמור שיר״, אבל ביוה״כ אומרים.

רטו. כתב הלבוש (נא, ח): ״כשתחשוב ראשי תיבות של ישמחו השמים ותגל הארץ לאזכרה אחת, ושם של י״ה בפסוק כי יעקב בחר לו יה לאזכרה אחת, יהיו כ״א״.

רטז. כן הביא הב״י (נא, ט) בשם רבינו. ומנהג אמירת ״יהי כבוד״ הובא בסדר רע״ג (עמ׳ יח) ובספר האשכול (ו, א), וציין שם לכ״א אזכרות שהן כנגד כ״א פסוקים ש״בתהלה לדוד״.

ריז. עי׳ לעיל ריש סי׳ כא ובהע׳.

ריח. כן תירצו בגמ׳ (שבת שם).

קטו, יח) ואנחנו נברך י״ה, כדי לשלשולי הללויה בתר הללויה[ריט]. וכתב בשם הרב מרן לוי[ריכ] כי הטעם שנהגו להוסיף זה הפסוק, לפי שאמרו בפרק קמא דברכות (ד, ב) כל האומר תהלה לדוד בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא, לפי שכלו שבח והודאה למקום והצרכת כל העולם לפרנסתו והוא ברחמיו מכין להם מזון[304], ומי שאומרו בכוונה באמת יש לו רוח נשברה, לפיכך אחר שאמרנו תהלה לדוד אנו אומרים ואנחנו נברך י״ה, כלומר שנזכה לאומרו לעולם הבא. והדין טעמא דמסתבר, שהרי כמה פעמים אנו אומרים תהלה לדוד בלא שאר המזמורים, ואף על פי כן אנו מוסיפין אותו בכל פעם[רכא].

[רכב] [305] ואמרו חז״ל על פסוק (תהלים קמה, ט) טוב ה׳ לכל, פירוש, למיני חיות, ובהמות, ועופות, ושרצים, הוא טוב ומרחם[רכג]. וכן ראוי לאדם ללכת בדרכיו, ואין ראוי לו להשחית הבעלי חיים, כי אם לצורך לרחק מנזקיהם. וכן מצינו רבינו הקדוש (ב״מ פה, א) הזהיר שפחותיו שלא לאסוף החולדות הקטנות עם דומן הבית, אלא תניחום להיות דרין בעיקר הבתים, אמר להם (תהלים קמה, ט) ורחמיו על כל מעשיו כתיב[רכב]:

(ל) ויש אומרים[רכד] כי מה שנהגו לומר[306] ואנחנו נברך יה, ועושים כדי לסיים בשבח של הללויה, לפי שאשרי הוא מזמור חביב, ולכך מוסיפים אותו הפסוק. וטעות הוא בידם. חדא[307], שלא אמרו דוד בזה המקום. ועוד, שמצינו[308] שאמרו ז״ל (ברכות י, א) כל פרשה שהיתה חביבה לדוד פותחת באשרי[309] וחותמת באשרי, אף כאן אנו יכולים לומר טעם זה[310], שפתח בו[311] בתהלה וסיים בתהלה[רכה]. ועוד, אין ראוי לסיים תהלה לדוד בהללויה, לפי שחמשה מזמורים

304. מזון: **א ב** חסר
305. ואמרו... כתיב: **א ג ד** חסר
306. לומר: **א** העולם לומ׳ **ב** העולם באשרי
307. חדא: **ג ד** חסר
308. שמצינו: **א ג ד** מצינו **ד** בו זה הטעם
309. באשרי: **ב** חסר
310. טעם זה: **א** בו טעם זה **ג**
311. בו: **ג ד** חסר

ריט. מקור אמירת הפסוק: ״ואנחנו נברך י״ה״ בסיום ״תהלה לדוד״ הוא סדר רע״ג (שם), הביאו גם הטור (נא, ז), ופסקו הרמ״א (נא, ז). טעם זה שהביא האשכול לאמירת הפסוק נזכר בסדר רע״ג (שם), ובדומה לזה כתב שבולי הלקט (ענין תפילה סי׳ ז) בשם רש״י, שכיון שכל המזמורים מתחילים ומסתיימים ב״הללויה״, תיקנו שגם מזמור זה יסתיים ב״הללויה״ כדי שלא יטעו בו, ועי׳ ב״ח (נא, ד ד״ה ומ״ש).

רכ. באשכול (שם): **ר׳ יצחק בן מרון הלוי.**

רכא. שני הטעמים שהביא רבינו בשם האשכול הובאו גם במנהיג (עמ׳ נג), ועי׳ ב״י (נא, ז) שהביא דברי הכלבו ורבינו בזה, וביאר שכוונת רבינו בסיפא של דבריו לדחות את הטעם הראשון של האשכול, אולם כתב לתרץ ״שיש לומר דכיון שכשאומרו עם הללויה תקנו להוסיף פסוק זה, גם כשאומרו לבדו לא ראוי לחסרו, שלא לחלק בקריאת מזמור זה בין פעם לפעם״. וכתבו הפרישה (נא סק״י) והמג״א (שם סק״ז בשם רש״ל) שלטעם רע״ג והאשכול אין לומר במנחה פסוק ״ואנחנו נברך י״ה״, ולטעם הכלבו יש לאמרו. אמנם בשו״ת מהרש״ל (סי׳ סד) מבואר שבמנחה כן היה אומרו, כיון שהיה מתחיל בפסוק ״אשרי״ המסיים ״יהללוך סלה״, על כן היה מסיים ב״הללויה״, ורק בשחרית אחר ״למנצח״ שהיה מתחיל ב״תהלה לדוד״, לא היה מסיים ״ואנחנו נברך י״ה״. ולהלכה נקט המג״א (שם) כרבינו ע״פ טעמו של ר׳ מרון הלוי, שבכל מקרה מסיים בפסוק: ״ואנחנו נברך י״ה״.

רכב. תוספת זו מכת״י **ב** ליתא בכלבו.

רכג. כ״א שהקב״ה מרחם גם על בעלי החיים בספרי (פנחס, קלג) ובתנחומא (נח, ו).

רכד. הב״י (נא, ז) הביא סי׳ זה מהכלבו, אולם ציין גם לדברי רבינו האו״ח.

רכה. ראה תוס׳ (שם ד״ה כל) שכתבו שאין הכוונה

סמוכים לו אחריו שפותחין בהללויה וחותמין בהללויה, והם י׳ פעמים[312] הללויה כנגד י׳ הלולים שאמר דוד בתהלים, נצוח, נגון, ושיר,[313] זמרה[רכו], הלל, השכל[רכז], תהלה, תפלה, ברכה, הודאה (פסחים קיז, א). ויש נוסחאות כתוב בהן במקום ברכה אשרי, ובמקום הלל הללויה[רכח]. ואמרו (שם) הללויה גדול שבכולן, לפי שכולל שיר[רכט] ושבח בבת אחת[313]. ואם מסיימים תהלה לדוד[314] בהללויה, יהיו יותר[רל][315]. ופוק חזי מה עמא דבר[רלא]. וגומר[316] עד סוף הספר[317] כל הנשמה וכו׳:

(לא) ויש שנהגו לכפול זה הפסוק, והטעם מפני שהוא פסוק אחרון של הלל, כדי להזכיר שהוא נשלם והפסוקים שאומרים אחר כך אינם מן ההלל[רלב]. וכן עושין בסוף שירת הים, כופלין ה׳ ימלוך[318], להזכיר שבו נשלמה השירה ואותן הפסוקים[319] שאומרים אחריה אינם מן השירה[רלג]. ויש אומרים כי טעות[320] הוא בידם, כי הם כאומרים שמע שמע שמשתקין אותו[רלד]. ולפי זה מה שנהגו בכמה מקומות לכפול פסוק של שמע[321] בימי תחנונים קשה, אלא שיש לומר דכיון שמנהג אבות הוא מכמה דורות, מוכחא מילתא שלא לכוונת שתי רשויות הוא, ואין חוששין לכך[רלה]. וכן הטעם נמי בפסוק ה׳ הוא האלהים[רלו]:

312. פעמים: **א ג ד** חסר 313. זמרה... אחת: **א ג ד** חסר 314. לדוד: **ב** חסר 315. יותר: **א ג ד** יותר מי׳ 316. וגומר: **ג ד** ואומר 317. סוף הספר: **ג ד** חסר 318. ימלוך: **א ג ד** ימלוך לעולם ועד 319. ואותן הפסוקים: **א ד** והפסוקים **ג** והפסוק 320. כי טעות: **א ג ד** שטעות 321. של שמע: **א** שמע **ג ד** שמע ישראל

שמתחילה ומסיימת דווקא ב״אשרי״, שהרי לא מצאנו כך רק בזו (תהלים א-ב), אלא כוונת הגמ׳ שחתימתה היא כעין פתיחתה.

רכו. זמרה - לפנינו: **במזמור.**

רכז. השכל - לפנינו: **במשכיל.**

רכח. כן נוסח הגמ׳ לפנינו שם.

רכט. שיר - בגמ׳ לפנינו: **שם.**

רל. יש להעיר שהגמ׳ שם רק אמרה שבעשרה מאמרות של שבח נאמר ספר תהלים, ולא קשרה זאת עם עשר פעמים שנזכר הללויה, וכפי שקשר רבינו.

רלא. נראה כוונת רבינו, שכיון שהמנהג לומר תמיד בסוף ״אשרי״ פסוק: ״ואנחנו נברך י״ה״, מוכח כטעם ר׳ מרון הלוי לעיל. ובכלבו הביא כאן מש״כ רבינו בסי׳ הקודם: ״והדין טעמא מסתבר... בכל פעם״, ולא כתב: ״פוק חזי״ וכו׳.

רלב. כ״כ הטור (סו״ס נא) והאבודרהם (עמ׳ סג), הביאו הב״י (שם), ונפסק ברמ״א (נא, ז).

רלג. כ״כ האבודרהם (שם), הביאו הב״י (שם), וכ״פ הרמ״א (שם).

רלד. גמ׳ (לג, ב): ״כל האומר שמע שמע כאומר מודים מודים דמי״ וכו׳. הב״י (שם) הביא דברי רבינו, אולם כתב שיש נוהגים לאומרו פעם אחת בלשון הקודש ופעם אחת בלשון תרגום, וזה נכון יותר, וסיים שמהארחות חיים במקום אחר משמע שאין לכפול כלל. הרמ״א (נא, ז) פסק שיש לכפול פסוק זה, והמשנ״ב (סקי״ז) כתב בשם האר״י שיש לומר ג״כ תרגום פסוק זה, דהיינו שנים מקרא ואחד תרגום.

רלה. גם ר׳ יונה (כג, ב ד״ה וכל ברי״ף) כתב לתרץ כן המנהג, אולם הוסיף: ״ואומרים אותו כל הקהל, מוכחא מילתא שאינם עושים לכוונת שתי רשויות״. ועי׳ ב״י (סא, יא) שהביא דעת ר׳ יונה, והקשה עליו שבירושלמי משמע שדווקא בציבור חששו לשתי רשויות. וכתב: ״ושמא יש לומר דהתם כשאומר אותו יחיד בציבור, אבל כשהקהל כולו אומרים אותו ליכא למיחש למידי״. והתוס׳ (לד, א ד״ה אמר פסוקא) כתבו דשמא אין לחוש רק כשקורא ק״ש בעונתה ומקבל עליו עול מלכות שמים, אולם למעשה כתבו שטוב שלא לומר. והרא״ש (פ״ה סי׳ טז) והטוש״ע (סא, יא) פסקו שאכן יש ללמדם שלא יאמרו, וכ״כ המשנ״ב (סקכ״ו). אמנם הדרישה (סק״א) והב״ח (ד״ה ומה שנהגו) פסקו כדעת ר׳ יונה ורבינו.

רלו. בכלבו כתב שמאחר שהוא כפול בפסוק אחד (מ״א

(לב) [רלז]ואחר גמר ההלל שהוא כל הנשמה אומר ישתבח שהיא ברכה שלאחריו. אבל יש מקומות שאומרים קודם ישתבח ברוך ה׳ לעולם[322], ויברך דוד וכו׳, עד לשם תפארתך (דה״י א׳ כט, י-יג), לפי שהכל משירי דוד עליו השלום[רלח], ואחר כך אומרים ישתבח, וכן כתב רב עמרם ז״ל (עמ׳ קח), ויש נהגו[323] לומר אחר ויברך דוד (נחמיה ט, ה-יא) אתה הוא ה׳ לבדך[רלט] ושירת הים[רמ]. ויש אומרים שאין היחיד אומר שירת הים אפילו במקום[324] שנהגו לאומרה בכל יום[רמא]. ויש שנהגו לאומרה אחר ישתבח[רלז רמב]. [רמג][325]ואנו נהגנו לאמרה אחר הזמירות בכל יום ויום, על מה שאמרו ז״ל (תנחומא צו, ז) כל האומר שירת הים בכל יום ויום זוכה לאומרה לעתיד לבא[רמד], שנאמר אז ישיר משה, אז שר לא נאמר אלא אז ישיר. ובענין השירה כמה מעלות טובות, ויש בה עניינים לימות המשיח, וגוג ומגוג, ועניני סוד העולם הבא, על כן סיום התושבחות בה[רמג].

[רמה]ומה[326] שנהגו לסיים פסוקי דזמרה לשירת[רמו] הים, לפי שיש בה ע״ב אותיות של קדושה, י״ח פעמים שם בן ד׳ אותיות, לבד משם מקדש ה׳ שהוא[327] באל״ף דל״ת, שעולים ע״ב אותיות כנגד ע״ב שמות[רמז]. אבל[328] לא תמצאם בגוף השירה, אבל הם בכלל הפסוקים של מעלה מן ויהי באשמורת הבקר[רמח]. ולפי שאין אנו נוהגים להתחילה רק[329] מן התשועה[רמט], נהגו לומר אחר תשלום[330] השירה כי לה׳ המלוכה להשלים אותם השמות החסרים, ואחר כך

322. לעולם: **ג ד** חסר 323. ז״ל ויש נהגו: **א** ויש נהגו **ג ד** ושנהגו 324. במקום: **א ג ד** במקומות
325. ואנו... בה: **א ג ד** חסר 326. ומה: **ב** ויש לומ׳ כי מה 327. שהוא: **ב** שהוא כתוב 328. אבל: **ב** אך 329. רק: **ג ד** אלא 330. תשלום: **ב** חסר

יח, לט) אין לחוש, וכ״כ תוס׳, ר׳ יונה ורא״ש (שם), הביאם הב״י (סא, יב), וכ״פ בשו״ע (שם).

רלז. ואחר... ישתבח: כלבו (סי׳ ה).

רלח. וכ״כ האבודרהם (עמ׳ סב), והסביר שלפי שאלו הפסוקים מצינו אותם כתובים בסוף ספרי התהלים, לכן תקנו לאומרם בהשלמת התהלים.

רלט. בסדר רע״ג (עמ׳ יח) כתב שאומרים: ״ויברכו שם כבודך״, והוא פסוק אחד לפני: ״אתה הוא ה׳ לבדך״.

רמ. עי׳ סדר רע״ג (שם). וכ״כ הטור (סו״ס נא) בשם תיקון הגאונים והאבודרהם (עמ׳ סג), וכתבו הטעם לפי שכל אותם ט״ו לשונות של שבח הסדורים בברכת ״ישתבח״ דורש במכילתין מתוך שירת הים ומתוך אותן פסוקים של ״ויברך דוד״. וראה מחז״ו (סי׳ רסה) שכתב: ״דעו כי שירת הים היה מנהגינו, מנהג כל קהל רומא, ומנהג כל קהילות אשר סביבותינו, ומנהג כל קהילות אשר בספרד, מיום גלות ירושלם ועד עתה, לאומרה כל השנה כולה בכל יום ויום, זולתי תשעה באב בלבד שאין אומרים אותה משום אבל, וכן בבית האבל אינו אומר אותה כל שבעה ימים. ומנהג אבותינו תורה היא״.

רמא. כ״כ בספר המנהגות (ג, ב).

רמב. ספר העיתים (סי׳ קע), אשכול (ו, א), וגם הרמב״ם (פ״ז, יג) כתב שיש נוהגים כן.

רמג. בכלבו ליתא לתוספת זו מכת״י **ב**.

רמד. ראה סדר היום (כוונת ברוך שאמר ופסוד״ז וישתבח) שכתב: ״והזוכה לומר אותה כראוי בעולם הזה זוכה לאומרה לעתיד עם כל ישראל״.

רמה. ומה... אחד: כלבו (סי׳ ד).

רמו. לשירת - נדצ״ל: **בשירת**, וכ״ה בכלבו ובב״י (שם).

רמז. כנגד ע״ב שמות - וכ״ה בב״י (שם), אולם במחז״ו (סי׳ א): **כנגד שם בן שבעים ושתים אותיות**, ובדומה לזה כתב רבינו לקמן (סי׳ לו) בהסבירו את טעם הסמכת שירת הים ל״נשמת״ ו״ישתבח״, עי״ש.

רמח. כלומר, בגוף שירת הים (שמות טו, א-יח) יש עשר שמות, ובפסוקים שלפני השירה מפסוק ״ויהי באשמורת״ (יד, כד) יש עוד שמונה שמות.

רמט. כלומר, מפסוק (יד, ל) ״ויושע ה׳״, ומשם יש ארבעה שמות, נמצא שחסרים ארבעה שמות.

והיה ה׳ למלך[רנ], רצה לומר כי לעתיד לבא יבאו כל נשמות[רנא] [331] הקדושים לאחד, ויהיה ה׳ אחד ושמו אחד[רמה].

[רנב]ומזה הטעם אין צריך לכפול ה׳ ימלוך, ואם יכפלו אותו יוסיפו שם אחד ויהיו י״ט[332], וכל המוסיף גורע[רנג].

[333]ומזה הטעם גם כן אין לומר ובתורתך כתוב לאמר שמע ישראל ועוד, כי לפי דעת רוב החכמים יוצאין בפסוק זה ידי חובת קריאה של תורה[רנד], אפילו הכי קורא קריאת שמע של רבנן עם הברכות דרבנן, דהא רבינו הקדוש עביד הכי[רנה], וכן פסק ר׳ אהרן הלוי ז״ל (ברכות שם ד״ה ת״ר) על פסוק שמע ישראל שאומרים כמה בני אדם ברבונו של עולם, והרמב״ן ז״ל כתב דלכתחלה לא יאמר ברבונו של עולם אלא ה׳ אלהינו ה׳ אחד[רנו].

ולדעת האומרים שהעושה מצוה ואינו רוצה לצאת בה לא יצא אפילו נאמר מצות אין צריכות כוונה, אם כן מותר לומר כל הפסוק, ובלבד שיתכוין שלא לצאת באותה הברכה[רנז], וכן דעת הרשב״א, וזה לשונו, אף על גב דקיימא לן דמצות אין צריכות כונה, דוקא מן הסתם אבל אם

331. נשמות: **ג ד** הנשמות של 332. ויהיו י״ט: **ב** חסר 333. ומזה... ומצוה: **א ג ד** חסר

רנ. כלומר, פסוקים אלו: ״כי לה׳ המלוכה ומושל בגוים״ (תהלים כב, כט), ״ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו והיתה לה׳ המלוכה״ (עובדיה א, כא), ״והיה ה׳ למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה׳ אחד ושמו אחד״ (זכריה יד, ט) - סה״כ ארבעה שמות.

רנא. נשמות - וכ״ה בכלבו, אולם בב״י ובמחז״ו (סי׳ א) הגרסא: **השמות**.

רנב. ומזה... ומצוה: ליתא בכלבו.

רנג. ראה לקמן סי׳ לו. דברי רבינו ככתבם וכלשונם הובאו בב״י (סו״ס נא), ובשינויי לשון במחז״ו (סי׳ א), ושם לא כתב שאין לכפול ״ה׳ ימלוך״, אלא אדרבה כתב שכדי להשלים השמות החסרים נהגו לכפול פסוק ״ה׳ ימלוך״. ולכאורה צ״ע, דאדרבה יהיו י״ט (וכדכתב רבינו). וכבר תירץ שאלה זו המחז״ו, שכתב: ״ולא תקשי שכן הוא אומר שלעתיד לבוא כל השמות יהו אחד... וחמישי לא לשום חשבון הוא בא, אלא לומר לך ביום ההוא יהיה ה׳ אחד ושמו אחד״.

רנד. כן דעת הרמב״ן (מלחמות ר״ה ז, א), ר״י החסיד (הובא בטור סי׳ מו), רא״ה (ברכות יג, ב ד״ה ת״ר), רשב״א (שם ד״ה א״ל בר פחתי) וספר החינוך (מצ׳ תכ), שפסוק ראשון בלבד מדאו׳. אולם דעת ר׳ יונה (ברכות ט, א ד״ה למימרא ברי״ף) שפרשה ראשונה כולה מדאו׳, והפר״ח (סי׳ סז) כתב בדעת הרמב״ם (ריש הל׳ ק״ש) ששתי פרשיות ראשונות מדאו׳.

רנה. גמ׳ (יג, ב).

רנו. כ״כ הרא״ה (שם) בשם הרמב״ן, שאע״פ שמי שיצא ידי חובה מדאורייתא בפסוק ראשון, יכול לקרוא אח״כ ק״ש דרבנן עם ברכותיה, וכפי שעשה רבינו הקדוש, אעפ״כ עדיף לציבור לומר ברכות ק״ש על ק״ש דאו׳, ולכן באמירת הקרבנות לא יאמרו את כל הפסוק אלא רק ״ה׳ א-להינו ה׳ אחד״, וכן כתב באהל מועד (שער ק״ש דרך ראשון נתיב ח) בשם הרמב״ן ז״ל. אולם דעת הב״י (מו, ט) שהמנהג לומר בבוקר פסוק ראשון ולצאת בו ידי חובה, שטוב למהר ולהקדים ק״ש דאורייתא כל מה שאפשר. והאחרונים כתבו (מג״א סקט״ז, גר״א בביה״ל ד״ה כי לפעמים, משנ״ב סקל״א) שאם אינו חושש שהציבור יעברו זמן ק״ש, עדיף שלא יצא ידי חובת ק״ש באמירת הקרבנות אלא בברכותיה.

רנז. כוונתו לאותה קריאה, וכן כתב באהל מועד (שער ק״ש דרך א נתיב ח, וראה שם דרך ב נתיב ד) שיתכוון בקריאת שמע זו שלא לצאת ידי חובה. וכ״כ הרבה פוסקים שאם מתכוין שלא לצאת במצוה מהני, מהם: רשב״ם (הובא בר״ן על הרי״ף ר״ה ז, ב ד״ה אבל, ובר׳ יונה ברכות ו, א ד״ה ורבינו שמואל), תוס׳ (פסחים ז, ב ד״ה לצאת), רא״ש (סוכה פ״ג סי׳ לג), רבינו ירוחם (נ״ה ח״ד מג ע״ד), הביאו הב״י (תפט, ה), וכ״כ רבינו בהל׳ לולב (סי׳ כא).

אינו רוצה לצאת בו לא יצא. וכן נמי כתב בתשובה (ח"א סי' תנח) דאפילו יחיד שענה אמן כשמברך שליח ציבור על ספירת העומר, אם היה דעת היחיד שלא לצאת, צריך לחזור ולברך, וכן נמי דעת רבותינו הצרפתים. וה"ר אהרן הלוי ז"ל כתב, ואפילו צוח שלא רוצה לצאת ידי אותה מצוה יצא, והביא הרבה ראיות לדבריו[רנח]. ואף על גב דרוב הפוסקים אומרים דאין מצות צריכות כוונה[רנט], מן המובחר הוא לכוין בכל מצוה ומצוה[רנב רס] 333.

וכשיקרא השירה יזהר כל אדם שיאמר מי כמוכה נאדר בקדש, דגושה הכ"ף[334], שאם לא כן נמצא שהוא מחרף, שאומר ה'[335] מיכה, ומיכה הוא האיש[336] שגנב השם ועשה העגל, שנאמר (זכריה י, יא) ועבר בים צרה[רסא]. ואין להקשות מפסוק (תהלים לה, י) כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוכה שהיא רפויה, שזה לא נאמר על הים ואין להזכיר עליו מיכה. וכן יקרא ידמו כאבן, הכ"ף[337] דגושה, שלא יהיה[338] נראה כאומר[339] ידמוך אבן. וכן עם זו גאלת, הגימ"ל דגושה, שאם תהיה רפויה נראה כאומר לשון מגואל, ונמצא מחרף בר מינן[רסב]:

(לג) [רסג]כתב ה"ר נתן (ס' המחכים עמ' 8), אותם בני אדם האומרים פסוקי דזמרה במרוצה כשיש שם מנין[340], לא יאות עבדין שמקצרים שבחו של מקום בשביל שאלת צרכם, היש מושל שיתרצה בכך[רסד]:

(לד) [רסה]כתב הריא"ג[רסו] ז"ל[341], אמר רבינו האיי גאון לענין שליח ציבור המתעסק בתחנונים עד קרוב לשעה שלישית, ראוי למונעו, ולעסוק בשמע עם הנץ החמה[רסז], וכן[342] ראוי לעשות. וידוע אצלנו מפורש על שמע שלא יתאחר בתחנונים ובחזנות[343] עד קרוב לשעה שלישית, אבל בבתי כנסיות פעמים מתאחרים ופעמים אומרים היושבים שם לקצר, עכ"ל:

334. נאדר בקדש דגושה הכ"ף: **א ג ד** הכ"ף דגושה 335. שאומר ה': **א ג ד** כאומר 336. האיש: **ג ד** חסר
337. הכ"ף: **ב** חסר 338. יהיה: **ב** יהא 339. כאומר: **ב** אומ' 340. שם מנין: **ב** להם עסק 341. הריא"ג ז"ל: **ג ד** הרי"ן גאון 342. וכן: **ב** כן 343. ובחזנות: **ד** חסר

רנח. הובא באהל מועד (שם) ובב"י (סו"ס תקפט), וכתב הב"י שם שאין לחוש לרא"ה, וכ"פ בשו"ע (ו, ד).

רנט. כ"כ ריצ"ג (מאה שערים ח"א עמ' לו), ושכן דעת רב האי גאון, רשב"ם (הובא בר' יונה ברכות ו, א), ראבי"ה (ברכות סי' מה), או"ז (ח"ב סי' רסא), בעל המאור (פסחים כה, א), רא"ה, ריטב"א (ר"ה כח, ב), רשב"א (ברכות יג, א ד"ה לקרות) ועוד.

רס. כ"כ בעל המאור (שם) בשם רב האי גאון, הטור (סו"ס תקפט) בשם רב שרירא גאון, העיטור (הל' שופר נט, ב) ור' יונה (שם).

רסא. עיין סנהדרין (קג, ב) ורש"י שם (ד"ה זה פסלו של מיכה).

רסב. הב"י (סו"ס נא) הביא דברי רבינו, והביאו דבריו להלכה המג"א (שם סק"ז) והמשנ"ב (שם סקי"ז), וכתבו שזה דווקא במי כמוכה תנינא, אבל במי כמוכה קמא הכ"ף רפויה.

רסג. כלבו (סי' ו).

רסד. הב"י (נא, ח) הביאו בשם רבינו, והד"מ (שם אות ו) הוסיף שכ"כ הכלבו, ונפסק בשו"ע (שם).

רסה. סי' זה ליתא בכלבו.

רסו. הריא"ג - לא מצאנו הדברים להלן בס' העיתים לרי"ץ אבן גיאת.

רסז. וכן כתב רבינו להלן בהל' ק"ש סי' ה שמצוותה לכתחילה לגמור קריאתה לפני הנץ החמה, ולא להתעכב עם הקריאה עד סמוך לסוף השעה השלישית, אף שעונתה עד סוף השעה השלישית.

דין הנכנס לבית הכנסת ומצא צבור מתפללין והוא לא קרא עדיין[344] פסוקי דזמרה[345], כיצד יעשה

(לה) רסח שאלו מקמיה רב נטרונאי גאון רסט (ברודי, או"ח סי' יב; עמנואל, סי' קלז) מי שנכנס לבית הכנסת ומצא צבור מתפללין ועדיין לא קרא פסוקים, מהו להתפלל עם הצבור ואחר כך יאמר פסוקים[346]. והשיב שאינו יכול, כי כשתקנום לא תקנום אלא קודם תפלה. אלא כיצד יעשה, מברך מלך מהלל בתשבחות, והודו לה' עד והלל לה', ואומר תהלה לדוד, ומדלג ואומר[347] הללויה הללו אל בקדשו, וחותם בישתבח ומתפלל עם הצבור ער, ולא יאמרם[348] אחר תפלתו כל עיקר רסח, עכ"ל[349].

רעא וכן נמי פסק הרמב"ן ז"ל בשם הגאונים ז"ל[350], וכן נמי השיב הרשב"א ז"ל[351] בתשובת שאלה (ח"א סי' קפט; במיוחסות לרמב"ן סי' קצח) וזה לשונו[352], זו מחלוקת הגאונים ורבותינו הצרפתים, שהגאונים אומרים שלא[353] תקנום אלא קודם תפלה, ורבותינו הצרפתים ערב בין כך ובין כך אומרים אותם. ואף רבותי עליהם השלום[354] ראיתי חולקין[355], שמורי ה"ר יונה היה מנהיג כשאדם[356] נכנס לבית הכנסת ואם יאמר פסוקי דזמרא[357] לא יוכל להתפלל עם הצבור, מתפלל עם הצבור[358] ואחר כך אומר פסוקי דזמרה, ומורי הרמב"ן ז"ל[359] היה אוסר כדברי הגאונים ז"ל רעג[360], עדר וכן הר' יהודה אלברצלוני ז"ל[361] כתב עדר, ואנו נוהגים כדברי הגאונים

344. לא קרא עדיין: **א** עדין לא קרא 345. פסוקי דזמרה: **א** פסוקי **ב** פסוקים 346. פסוקים: **ב** הפסוקים
347. ואומר: **א ג ד** חסר 348. ולא יאמרם: **ג ד** ואין אומרם 349. עכ"ל: **ב** כנ"ל 350. ז"ל: **ב** חסר
351. ז"ל: **ג ד** חסר 352. וז"ל: **ב** חסר 353. שלא: **א ג ד** לא 354. ע"ה: **א** נ"ע 355. חולקין: **ב** חולקים בדבר 356. כשאדם: **ב** כשהיה אדם 357. פסוקי דזמרא: **ג ד** פסוקים 358. עם הצבור: **א ג ד** עמהם 359. ז"ל: **א** חסר 360. ז"ל: **ב** חסר 361. ז"ל: **א ג ד** חסר

רסח. שאלו... עיקר: כלבו (סי' ה).

רסט. רב נטרונאי גאון (שם) כתב כן בשם רב משה גאון ששמע מרבותיו, והובא בסדר רע"ג (עמ' צז) בשמם, וגם הסמ"ק (סי' יא) והטור (סי' נב) הביאו כן בשם רב נטרונאי גאון. והערוך (ער' תפל), הובא בהגה"מ (פ"ז אות ז), וסמ"ג (עשין יט) הביאו כן בשם רב משה גאון. ויש שהביאו כן בשם רב עמרם, ראה: ר' יונה (כג, א ד"ה ותקינו) ורא"ש (פ"ה סי' ו). ונראה שרבינו ציטט תשובה זו מהסמ"ק (סי' יא) ולא מתשובות רב נטרונאי או רב עמרם, וראיה לזה ראה בהע' הבאה.

ער. כדברי רבינו שאומר "הודו לה'" עד "והלל לה'", ו"אשרי" ו"הללו אל בקדשו", כ"כ בסמ"ק (סי' יא) ובהגה"מ (תפילה קושטא פ"ז הי"ב). ובסדר רב עמרם (שם) כתב רק "אשרי" ו"הללו אל בקדשו", וכ"ה בתשובת רב נטרונאי (שם), ור' יונה והרא"ש כתבו רק מזמור "תהלה לדוד", ובב"י (נב, א) עמד על שנויים אלו. והגה"מ (שם) כתב בשם תשובת רש"י שהיה אומר "הודו לה'" עד ו"הלל לה'" ומדלג ל"תהלה לדוד" עד סוף הללויות.

רעא. וכן... ע"כ: ליתא בכלבו.

ערב. ברשב"א שם נוסף: **אומרים**, ובמיוחסות: **כתבו**.

רעג. כלומר, דעת רבינו יונה (כמבואר בדבריו בברכות שם) שאומר אחר התפילה פסוקי דזמרא עם הברכות, ודעת הגאונים שאין מברכים. אבל לומר המזמורים אחר התפילה בלא ברכות גם לדעת הגאונים רשאי, כ"כ הב"י (שם), וכן דייק בשו"ת הרשב"א (ח"ג סי' רפה). אמנם האגור (סי' צה) כתב דלא פליגי, דר' יונה איירי שלא הספיק לאמר כלל פסוקי דזמרא, ובזה יוכל לאומרם אחר התפילה עם הברכות, ומודו לו הגאונים בזה, והב"י (שם) דחה דבריו.

עדר. וכן... כתב - ברשב"א: **וה"ר יהודה ברצלוני סובר כדעת הגאונים, אלא שכתב שאם אינו יכול לאמרם**

ז״ל[ערה], שקבלתם תורה היא, ע״כ[רעא][362]. [רעו]והר״ף ז״ל[363] (בהגה׳ סמ״ק סי׳ יא אות סד) כתב מיהא דאמרינן יהא חלקי עם גומרי[364] הלל בכל יום, [365]משמע שצריך לומר בכל יום[365] הללו את ה׳ מן השמים וכל האחרים[רעז], וצ״ע. ולדברי[366] כולם הברכות כולן יכול לאומרן אחר תפלתו[רעו רעח].

[רעט]וכתב הרשב״א ז״ל[367] (ברכות יא, ב ד״ה השכים), וצ״ע אם יוכל לומר ברכת התורה, לפי שכבר נפטר באהבה רבה. ובתשובות[368] רבני צרפת[רפ] מצאתי שברכת אהבה רבה אינה נראית ממש כברכת התורה, אבל בברכת אשר בחר בנו יוצא חובת כל היום, אפילו הפסיק והלך למלאכתו וחזר וקרא[רפא][369], עכ״ל:

דין ישתבח

(לן) [רפב]זה השבח יסד שלמה עליו השלום[רפג], ותמצאנו חתום בראשי תיבות[רפד] ישתבח ״שמך ״לעד ״מלכנו ״האל.

כתב הרב נתן ז״ל (ס׳ המחכים עמ׳ 7), פסוקי דזמרה ברכה לפניהם ולאחריהם. [רפד]לפניהם ברוך שאמר, ולאחריהם[370] נשמת כל חי עד חי העולמים[רפד]. ואם עת לקצר, יאמר ברוך שאמר,

362. ע״כ: **ב** חסר 363. ז״ל: **ג ד** חסר 364. עם גומרי: **א ב** מגומרי 365. משמע... יום: **ג ד** חסר
366. ולדברי: **ב** מדברי 367. ז״ל: **ב** חסר 368. ובתשובות: **ב** ובתשובת 369. וקרא: **ב** חסר
370. לפניהם ברוך שאמר ולאחריהם: **א ג ד** חסר

כולם, אומר מהם מזמור אחד או שנים, ומקצר ועולה, כדי שתהא תפלתו עם הציבור.

ערה. וכתב הב״י (סו״ס נב) שכן ראוי לנהוג, וכ״פ בשו״ע (נב, א) שאם כבר התחילו הצבור ״יוצר״, יקרא ק״ש וברכותיה עם הציבור ויתפלל עמהם, ולאחר התפלה יקרא פסוקי דזמרא בלא ברכותיהם.

רעו. והר״פ... תפלתו: כלבו.

רעז. וכל האחרים - בהגהת ר״פ ובכלבו ליתא.

רעח. היינו ברכות השחר, וכ״ה בכלבו (סי׳ ה), הביאו הד״מ (נב, ב), והב״י (סו״ס נב) כ״כ בשם מהר״י אבוהב (סו״ס נב), וכ״פ רמ״א (נב, א). ובמשנ״ב (שם סק״ט) הביא מחלוקת אחרונים אם יכול לברך ״אלהי נשמה״ אחר התפילה או שיצא י״ח בברכת מחיה המתים.

רעט. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

רפ. כן הוא בתוס׳ (יא, ב ד״ה שכבר).

רפא. איתא בגמ׳ (יא, ב): ״משקרא ק״ש אינו צריך לברך (דהיינו, ברכות התורה), שכבר נפטר באהבה רבה״, ובירושלמי (שם פ״א ה״ה): ״והוא ששנה על אתר״. וז״ל הרשב״א שם: ״ובתשובה לרבותינו הצרפתים השיבו שלא הצריכו בירושלמי לחזור ולברך בשלא שנה על אתר אלא בשנפטר באהבה רבה, לפי שהיא אינה נראית ממש כברכת התורה, אבל במברך אשר בחר בנו יצא ידי חובת כל היום, ואפילו הפסיק והלך למלאכתו וחזר לקרא״. ולפי דברי רבותינו הצרפתים אם לא שנה מיד צריך לחזור ולברך ברכות התורה, והסתפק הרשב״א אם הלכה כמותם. ועי׳ בזה באורך בב״י (מז, ז-י).

רפב. רוב סי׳ זה לא הובא בכלבו (סי׳ ה), מלבד המשפט הראשון: ״זה השבח״ וכו׳, וסיום דברי ר׳ נתן: ״ומאן דמתחיל ישתבח מיד אחר ויושע פשע״.

רפג. כ״ה בכלבו (שם ובסי׳ קכב), וכ״כ הרוקח בפי׳ לסידור (עמ׳ רלג), וכתב שייסדו ביום שעלה ליישב על כסא מלכותו. והאבודרהם (עמ׳ סד) כתב שאפשר שהחכם שחיברו היה שמו שלמה, ועשאו לכבוד שלמה המלך.

רפד. לפניהם... חי העולמים - בספר המחכים לפנינו הגרסא: ״לפניהם ׳האל האב הרחמן׳ ו׳נשמת׳, לאחריהם ׳הבוחר בשירי זמרה חי העולמים׳״. הגי׳ כאן ברורה

ואשרי, והללויה הללו[371] אל בקדשו עד ומהללים לשם תפארתך[372] דאית ביה שבח גדול, ויושע, במקהלות, ישתבח שמך, שכך הוא יסודו, על כל דברי שירות ותשבחות[373] וכו׳, ובכן ישתבח. ומאן דמתחיל ישתבח מיד אחר ויושע פשע[רפה], עכ״ל.

ונראה הטעם, לפי שבשירת הים עם הפסוקים שלאחריה יש[374] י״ח שמות של ד׳ אותיות שעולים ע״ב כנגד[375] שם בן ע״ב, ולכך סמכו לומר אחריהם נשמת כל חי תברך את שמך, פירוש השם הגדול[376] שהזכיר ברמיזה, ואחר כך אומרים ישתבח שמך[377], פירוש השם ההוא[רפו]. ואין לכפול ה׳ ימלוך[378], וגם כן[379] אין לומר ובתורתך כתוב שמע ישראל, לפי שמוסיף בשמות וכל המוסיף גורע[רפז].

ונוכל לומר[380] טעם אחר, כי נשמת וישתבח היא ברכה של אחריהם, כמו שאמרו בפרק ערבי פסחים (פסחים קיח, א) דנשמת היא ברכת השיר, ועל כן ראוי לאומרו בכל יום:

(לז) [רפח]כתב הר׳ משה בר[381] אברהם ז״ל, מי שלא אמר פסוקי דזמרה וברוך שאמר, לא יאמר ישתבח, לפי שהיא חתימה לברוך שאמר[רפט].

כתב רב עמרם[382] (עמ׳ כ), יש לו לחזן לומר ישתבח על התיבה, כדי שיאמר עליו קדיש[רצ], ע״כ.

371. והללויה הללו: **א ג ד** והללו 372. תפארתך: **ג ד** כבודך 373. ותשבחות: **א ג** ותושבחות **ב** ותושבחות דוד 374. יש: **ב** חסר 375. כנגד: **ב** אותיות נגד 376. הגדול: **ב** הגדול שמ״תא״ל 377. שמך: **ב** חסר 378. ימלוך: **ב** ימלוך לעולם ועד 379. וגם כן: **ב** וגם 380. ונ״ל: **ב** ונוכל לומר 381. בר: **ב ג** בר׳ 382. עמרם: **א** עמרם ז״ל

והגי׳ שם איננה ברורה כיון שפשוט שמ״נשמת״ מתחילה הברכה, וצ״ע.

רפה. בכלבו (סי׳ ה) הביא מדברי ר׳ נתן רק את הסיפא: ״מאן דמתחיל ישתבח אחר ויושע מיד פשע״, וכתב על זה: ״משמע לדעתו שצריך לומר קודם לכן ׳נשמת כל חי׳״. ובספר המחכים ד״ז נאמר בפירוש, וכן כתב רבינו בהדיא בשמו. וכדעת המחכים שיש לומר בכל יום ״נשמת״ משמע בספר המנהגות (ג, ב), ובספר המנהיג (עמ׳ נא) כתב: ״על כן יתכן לומר ׳נשמת׳ בכל הימים, ופליאה היא שלא נהגו לאומרו זולתי בשבתות וימים טובים״. אולם דעת רוב הראשונים שיש לומר ״נשמת״ רק בשבתות וימים טובים, ראה: רב עמרם גאון (עמ׳ קח), ספר העיתים (סי׳ קע), רוקח (שבת סי׳ נג), או״ז (שבת סי׳ מב), אהל מועד (תפילה דרך ד נתיב ח) וטור (סי׳ רפא).

רפו. כ״כ בפי׳ סידור הרוקח (עמ׳ רלד).

רפז. ראה לעיל (סי׳ לב) שכתב רבינו שאין לכפול ״ה׳ ימלוך״ מהטעם שכתב כאן, אולם לגבי ״שמע ישראל״ כתב טעם אחר, עי״ש.

רפח. סי׳ זה ליתא בכלבו.

רפט. כ״כ הב״י (נג, ב; נד, א) בשם מהר״י בן חביב ומהר״י אבוהב, ופסק כן בשו״ע (נג, ב). ועי׳ ביה״ל (שם ד״ה אמר ב״ש) שכתב: ״ובדיעבד מי שדילג ברכת ׳ברוך שאמר׳ ונזכר אחר שכבר אמר פסוקי דזמרה ולא יוכל עוד לברך ׳ברוך שאמר׳ כי היא נתקנה קודם פסוקי דזמרה דוקא, וכבר יצא ידי חובתו באמירתן, מ״מ יאמר ׳ישתבח׳, דאטו מי שלא בירך קודם האכילה לא יברך אחר כך״.

רצ. וכן כתבו הכלבו (סי׳ כז) ור״פ (בהגהות סמ״ק סי׳ יא אות קיח) בשם רב עמרם, ובשבולי הלקט (ענין תפילה סי׳ ז) כ״כ בשם רש״י, וכ״פ הטוש״ע (נג, א). ולפי״ז יוצא שרק החזן צריך לעמוד ב״ישתבח״ ולא שאר הציבור, אולם הרמ״א (נא, ז) כתב שנהגו לעמוד (כל הציבור) ב״ישתבח״, ומקורו ההגה״מ (פ״ז אות ע), וע״ע מש״כ הא״ר (נא ס״ק א) בזה. וקצ״ע על רבינו ור״פ שכתבו כן בשם רב עמרם, שהרי בסדר רב עמרם שם כתוב שהחזן עומד ואומר קדיש לפני שאומר ״ברכו״, ולא כתב שצריך לומר ״ישתבח״ בעמידה.

וחתימת ישתבח לפי דעת הפוסקים היא אל ההודאות עד חי העולמים, ואין זה כשתים דהכל הודאה אחת היא[רצא]. ויש בה ט״ו תיבות כנגד ט״ו קלוסין שבה[רצב].

[383]ויש מסדרין אותה כן, שחותמין בה אברהם בסדורה, ויש בה י״ו תיבות. וזהו סדורה, אל ההודאות, אדון הנפלאות, בורא כל הנשמות, רבון כל המעשים, הבוחר בשירי זמרה, מלך אל חי העולמים, כך כתב הרב בעל התוספות[רצג], ופוק חזי מה עמא דבר[רצד] [383]:

(לח) [רצה]**ובתחלת החתימה יש נוסחאות.** [384]**יש מקומות שחותמין מלך מהולל בתושבחות[רצו], והיא על דרך[384] הפסוק** (תהלים יח, ד) **מהולל אקרא ה׳, וכן כתב הר׳ עזריאל[רצז] ז״ל בפירוש התפלות שעשה על דרך הקבלה, וכן** [385]מנהג פרובינציה וצרפת. ויש מקומות שחותמין מלך גדול ומהולל בתושבחות[רחצ], והוא על דרך הפסוק (שם קמה, ג) גדול ה׳ ומהולל מאד, וכן מנהג קאשטיליה וארגון. ויש מקומות חותמין מלך גדול בתושבחות[רצט], והטעם לפי שאומרים עליו קדיש שמתחיל יתגדל. וכן כתב רש״י בביאור בפרק קמא דתעניות (ז, א ד״ה למימרינהו)[ש] על ברכת הגשמים, וכן נמי כתב ה״ר שמואל נכדו בפרק ערבי פסחים (קיח, א ד״ה יהלולך) על מימרא מאי ברכת השיר[שא], וכן נמי כתב הרב יהודה בר׳ יקר בפירוש התפלות, וז״ל, וחברו[שב] לסיים בישתבח מלך גדול בתושבחות לפי שאומרים עליו קדיש, וכל קדיש הוא נאמר על מה שלמעלה ממנו, וברוך שאמר חותמין מהולל בתושבחות לפי שאומרים אחריו הלל[385].

(לט) [שג]**כתב הר׳ אשר**[דש] (ס׳ המנהגות ג, ב), **המגיה בברכת ישתבח**[386] [שה]**בשיר ובזמרה, לא טוב הוא עושה**[387]**, כי זמרה רוצה לומר שבח, כמו** (בראשית מג, יא) **קחו מזמרת הארץ, רוצה לומר**

383. ויש... דבר: **א ג ד** חסר 384. יש... דרך: **א ג ד** יש אומרים מלך מהולל והוא נתקן על דרך 385. מנהג... הלל: **א ג ד** מנהגנו ויש אומרים מלך גדול והטעם לפי שאומרים עליו קדיש שמתחיל יתגדל ויש אומרים גדול ומהולל על שם הפסוק גדול ה׳ ומהולל מאד 386. בברכת ישתבח: **א** בישתבח 387. עושה: **ג ד** חסר

רצא. הובא בשם רבינו בשו״ת הרשב״ש (סו״ס שכט).

רצב. במחז״ו (סי׳ קסא) כתב שט״ו שבחות הן כנגד ט״ו טובות שנתן הקב״ה לישראל ביציאת מצרים (וכמובא בהגדה), ובדומה לזה כתב האבודרהם (עמ׳ סד).

רצג. לא מצאנו מיהו בעל התוספות.

רצד. וכן הביא הנוסח ושחותמים באברהם בספר סדר היום לר׳ משה אבן מכיר (כוונת ברוך שאמר ופסוקי דזמרא וקדיש). ובסדר רב עמרם גאון (עמ׳ יח) הנוסח: ״מלך גדול בתשבחות אל ההודאות אדון הנפלאות אדון כל המעשים הבוחר בשירי זמרה חי העולמים״.

רצה. סי׳ זה ליתא בכלבו.

רצו. כ״כ הראבי״ה (שו״ת סי׳ קסח), וכ״פ הטוש״ע (נד, ב). והמג״א (סק״א) והמשנ״ב (סק״ב) כתבו שמנהגנו לומר: ״אל מלך גדול בתשבחות״.

רצז. אפשר שהכוונה ל׳ עזריאל בר׳ מנחם בנו של ר׳ מנחם בר׳ עזריאל. גם האב וגם הבן היו מקובלים, ור׳ מנחם חיבר ספר קבלה בשם: אורים ותומים.

רחצ. כ״כ האבודרהם (עמ׳ סד).

רצט. וכן הנוסח בתשובות רב נטרונאי גאון (ברודי, או״ח סי׳ ט) ובסדר רע״ג (שם).

ש. ז״ל רש״י שם: ״וכמו כן ב׳ישתבח׳ אל מלך גדול בתשבחות אל ההודאות״. וכ״כ תוספות (ברכות נט, א ד״ה הלכך), מחזור ויטרי (סימן פט) ומרדכי (תענית סי׳ תרטז).

שא. אולם ברשב״ם שלפנינו כתוב שם: ״וגומרין בו בא״י מלך מהולל בתשבחות״.

שב. וחברו - אולי צ״ל: **ובחרו.**

שג. כלבו (סי׳ ה).

דש. הובא גם באבודרהם (עמ׳ סה).

שה. בספר המנהגות ובכלבו נוסף: **הבוחר.**

כי השם בוחר בשיר של שבח, והאומר בשיר[388] ובזמרה, משמע אפילו שאינו של שבח, וזה לא יתכן אל ה׳ יתברך[שז]. וכבודו מונח במקומו[שז], כי על דרך הפסוק נתקן (תהלים קה, ב) שירו לו זמרו לו.

ויש בה ט״ו קלוסין כנגד ט״ו תיבות שבברכת כהנים[שח], ואלו הן, שיר, ושבח[389], הלל, וזמרה, עוז, וממשלה, נצח, וגבורה, גדולה, תהלה, ותפארת, קדושה, ומלכות, ברכות, והודאות:

(מן) [שט]ויש שואלין[שי] למה לא פתחו ישתבח בברוך, כמו[390] ברכה שלפניו שהיא ברוך שאמר, וכמו[390] שפותחין בברכת התורה לפניה ולאחריה[שיא]. וכן יש לשאול ביהללוך שהיא ברכת השיר אחר ההלל[391], למה לא פתחו בה בברוך. ויש לומר שמסיים והולך שבחו של מקום שהתחיל לשבחו בפסוקי דזמרה והלל[392], לפיכך אין מפסיק לומר ברוך עד סופו[שיב]. ויש אומרים כי ברכת ישתבח היא סמוכה לברוך שאמר, ואין פסוקי דזמרה הפסק ביניהם[שיג], וכן נמי יש לומר ביהללוך[שיד]. ובדין כלל לכל הברכות (הל׳ ברכות סי׳ ע) אאריך בזה בעזרת השם. ולכך נקראת ברכת השיר, לפי שאינה דומה לשאר הברכות[שט שטו]. [שטז]וכתב רש״י ז״ל פרק קמא דברכות (יא, ב ד״ה יוצר אור), ברכת ישתבח לאחר פסוקי דזמרה כמו ברכת הלל, ואומרים אותה קודם זמן קריאת שמע אם ירצו:

388. בשיר: **א ג ד** חסר 389. ושבח: **ב** ושבחה 390. ברכה... וכמו: **ב** חסר 391. אחר ההלל: **ג ד** חסר
392. והלל: **ב** ובהלל וכולה חדא הודאה היא

שו. דהיינו, שאם אומר ״בשיר ובזמרה״, יוצא שאמר שיר לחוד וזמרה לחוד, ומשמע שהוא בוחר בכל שיר, גם כזה שאינו של שבח, אבל אם אומר ״בשירי זמרה״ - היינו דווקא בשיר של זמרה, שהוא של שבח.

שז. רבינו דוחה דברי ר׳ אשר, שמצאנו בפסוק שיר לחוד וזמרה לחוד, ושניהם של שבח, ובכלבו הביא דברי ר׳ אשר, ולא כתב לדחותם. וראה ר״י בר יקר בפירוש התפילות (עמ׳ טו) שכתב: ״י״א בשיר ובזמרה, דלא שייך לומר בשירי זמרה, דשני דברים הם ואין תלוי זה בזה, כדכתיב: ׳שירו לו זמרו לו׳״.

שח. כ״כ בפירוש הסידור לרוקח (עמ׳ רלג), ושם הוסיף עוד שהם כנגד ט״ו שירי המעלות, וכ״כ הראב״ן (שו״ת סי׳ יב) והאבודרהם (עמ׳ סד). והמנהיג (עמ׳ מג) כתב שהם כנגד ט״ו מתנות שנתן הקב״ה לישראל המנויות בהגדה של פסח, וכ״כ האבודרהם (שם). ובמחז״ו (סי׳ קסא) כתב בשם ר׳ יעקב ב״ר שמשון שהן י״ח, כנגד י״ח ברכות שבתפילה, עי״ש. ובכלבו (סי׳ קכב) כתב: ״ט״ו קלוסין כנגד ז׳ רקיעין וח׳ אוירות על כסא הכבוד, וכנגד ט״ו תיבות שבברכת כהנים שמברכנו ממקומו״.

שט. ויש... הברכות: כלבו.

שי. ספר המנהגות (ד, א). וכן הקשו הרבה ראשונים, מהם: תוס׳ (מו, א ד״ה כל הברכות) ורשב״א (יא, א ד״ה איכא דקשיא).

שיא. בברכת התורה לפניה ואחריה - בכלבו: **בקריאת התורה שמברכין לפניה ולאחריה, ופותחין בהם בברוך וחותמין.**

שיב. כן תירץ ספר המנהגות (שם), וכ״ה ברשב״א (שם).

שיג. כ״כ תוס׳ (שם), מנהיג (עמ׳ מב), הגה״מ (פ״ז אות ע) ואבודרהם (עמ׳ סד) בהדיא, וכן משמע הטעם ברי״ף (כג, א), ברמב״ם (פ״ז, יב) ובראב״ש (פ״ה סי׳ ה), וכ״כ הטוש״ע (נד, א).

שיד. וכ״כ האבודרהם (עמ׳ קצה) בהדיא לגבי ״יהללוך״, וכתב שי״א שאינה פותחת בברוך כיון שהיא ברכת ההודאה כברכת הגשמים, וראה לעיל סי׳ ה.

שטו. נראה שרבינו מביא כאן תירוץ נוסף, והוא קיצור מה שכתב ספר המנהגות (שם), וז״ל: ״ונראה בעיני כי ברכת התורה הוא דין שיברך בפתיחה וחתימה, שאנו מברכין אותו על המתנה הגדולה שנתן לנו, אבל ברכת ׳ישתבח׳ ו׳יהללוך׳ אינו כן, ועל כן נקראת ברכת השיר שאינה דומה לשאר ברכות״.

שטז. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

(מא) שיז כתב הר׳[393] שמעיה ז״ל[394] שצריך לענות אמן אחר ישתבח קודם שיתחיל יוצר אור, דברכות פסוקי דזמרה [דרבנן]שיח, וברכות דקריאת שמע דאורייתא שיט. וכן נמי כתב הר׳ יוסף בן פלט. ועוד[395] כתבו[396] שצריך גם כן לענות אמן בין גאל ישראל לתפלה, כי תפלה דרבנן, וכן בין בונה ירושלים להטוב והמטיבשכ. והרמב״ם ז״ל כתב (ברכות פ״א, טז) שאין לענות אמן[397] בשחרשכא בין גאולה לתפלה שכב. ובדין עניית אמן (סי׳ ג) אכתוב דעת הפוסקים בזה[398]. ואחר ברכת[399] ישתבח יניח תפלה[400] של יד ואחר כך של ראששכג, והא לך הלכותיהן[401]:

393. הר׳: **ב** הרב ר׳ וכן בסמוך 394. ז״ל: **ב** חסר 395. ועוד: **ב** וכן 396. כתבו: **א ג ד** כתב 397. אמן: **ב** חסר 398. דעת הפוסקי׳ בזה: **ב** דעות הפוסקים בעה״י 399. ברכת: **א ב** חסר 400. תפלה: **ב** תפילין 401. הלכותיהן: **ב** הלכותיהן בארוכה

שיז. כלבו (סי׳ ה).

שיח. הוספנו עפ״י הכלבו, וכן הגרסא שהביאו מהר״י אבוהב (סו״ס נד) והב״י (נד, ב) בשם רבינו.

שיט. ע״כ הביאו הב״י ומהר״י אבוהב (שם) בשם רבינו ובשם הכלבו.

שכ. וכ״א בספר המנהגות (ד, א), אלא שלא כתב כן בשם ר׳ שמעיה, אלא רק כתב ששמע מר׳ יוסף בן פלט. ובספר המחכים (סוף עמ׳ 9) הביא ד״ז מר׳ שמעיה, ולא הזכיר את ר״י בן פלט.

שכא. בשחר - בספר המנהגות ובכלבו ליתא, ועי׳ בהע׳ הבאה.

שכב. שיטת הרמב״ם נזכרה בספר המנהגות (שם). יש להעיר שד״ז אינו מפורש ברמב״ם, אלא כתב שאחר ברכה אחרונה של קריאת שמע ערבית עונה, ומדוייק בדבריו שבשחרית אחר ״גאל ישראל״ לא יענה. וביאר שם הכס״מ (ובב״י סו, ז) שבערבית שהן שתי ברכות עונה, אבל בשחרית שהיא ברכה אחת לא יענה. ור׳ מנוח (שם) והמאירי (ברכות מה, ב ד״ה כשאדם) כתבו שהטעם שאינו עונה אמן בשחרית הוא משום שאסור להפסיק בין גאולה לתפילה.

שכג. לכאורה צ״ע מדוע כתב שיניח תפילין לאחר ״ישתבח״ ולא קודם התפילה. מדברי רבינו כאן יוצא לכאורה שכך יש לנהוג לכתחילה, וכן מבואר מדבריו בסוף הל׳ תפילין (סי׳ ל), שכתב שלאחר הנחת תפילין יקום החזן ויאמר קדיש. וכך סידר רבינו את ההלכות, שהל׳ תפילין נמצאות בין ״ישתבח״ לקדיש. וע״ע בכלבו (סי׳ ה) שכתב: ״ועומד החזן ומתעטף בציצית ומברך: ׳ברוך אתה ה׳ אמ״ה אקב״ו להתעטף בציצית׳, ויורד לפני התיבה ופותח: ׳ישתבח שמך לעד מלכנו הא-ל המלך׳״. ותמה עליו הב״י (נג, ג): ״ואיני יודע מי דחקו להפסיק בברכת עטיפת ציצית שלא לצורך, והוה ליה למימר שיברך על עטיפת ציצית קודם ׳ברוך שאמר׳״. ובד״מ (שם אות א) כתב לתרץ שאף הכלבו מודה שאין להפסיק אא״כ לא היתה לו טלית, ומה שכתב ״מתעטף ויורד״ אין הכוונה שעושה כן בסמוך ל״ישתבח״, אלא שעשה כן קודם ״ברוך שאמר״, עי״ש. וגם כתב לחלק בין הש״ץ לשאר המתפללים, שהש״ץ צריך להתעטף קודם ״ישתבח״ ושאר המתפללים לאחר ״ישתבח״, וכ״פ בהגהה (שם). אולם מפשט דברי רבינו כאן משמע שנהגו המתפללים לכתחילה להניח תפילין לאחר ״ישתבח״, ואין בזה הפסק כיון שמדובר במצוה, וראה לעיל (סי׳ כד).

הלכות תפילין[א]

(א) אמרו חכמים ז"ל (ברכות יד, ב), כל הקורא קריאת שמע בלא תפילין, כאלו מעיד עדות שקר בעצמו[1], [ב]דכתיב (דברים ו, ח; שם יא, יח) וקשרתם והיו לטוטפות, והא ליכא[ג].

וכתוב בשמושא רבה[ד] לא אכשר לאחותי תפילין[ה] אלא מאן דקרא בתורה, נביאים וכתובים. בתורה, פירוש ספר[2] בראשית. ובנביאים, פירוש ספר[2] שמואל. ובכתובים, פירוש ספר תהלים. ואי הוי במשנה שפיר דמי[ו]. מסייע ליה[ז] לשמואל דאמר בן חמש שנים[3] למקרא, בן עשר למשנה, בן שלש עשרה למצות[ח]. אמר רבא והוא דידע לתרגומי בכולהו, דכתיב ולמדתם, ושמרתם, ועשיתם וקשרתם, אם אין למידה אין שמירה, ואם אין שמירה אין עשייה, ואם אין עשייה אין קשירה[ט], ע"כ.

אמנם בתלמוד שלנו לא מצינו כל זה[י], אלא[4] אדרבה גרסינן בפרק לולב הגזול (סוכה מב, א) קטן היודע לשמור תפליו, אביו לוקח[5] לו תפילין[6], אף על גב דלא למד במשנה, רק שיהא בקי[7] לשומרן כאלישע בעל כנפים[ב].

1. בעצמו: **א** לעצמו 2. פי' ספר: **ב** בספר 3. שנים: **ב** חסר 4. אלא: **ב** חסר 5. לוקח: **ב** קונה 6. תפילין: **א ג ד** תפילין מן השוק 7. שיהא בקי: **ב** שיהיה נקי

א. כלבו (סי' כא). ויש להעיר שבכלבו הל' תפילין הן לאחר הל' תפילה, ובארחות חיים הן קודם הל' תפילה.

ב. דכתיב... כנפים: ליתא בכלבו.

ג. רי"ף (ברכות ח, א; הל' תפילין י, א), רמב"ם (פ"ד, כו), רא"ש (ברכות פ"ב סי' י; הל' תפילין סי' כח), טוש"ע (כה, ד). ועי' תשובות והנהגות (ח"ה סי' כו) שביאר מדוע הרמב"ם כתב הלכה זו בהל' תפילין ולא בהל' ק"ש, שהרי לכאורה היא שייכת יותר לק"ש. ועי' אבודרהם (עמ' עח) שכתב שיש מקשים מדוע לא אמרו כן לגבי ציצית, ותירץ שציצית היא חובת מנא, ואם אין לו בגד בעל ארבע כנפות אינו חייב בציצית, וממילא אין כאן עדות שקר. וע"ע מהרש"א (ח"א שם ד"ה כל הקורא) מה שביאר לשון הגמ': "בעצמו", ואכמ"ל.

ד. שימושא רבה - יש לציין שבראשונים ובאחרונים וכן בכה"י נכתב שם הספר פעמים: **שימושא רבה** ופעמים: **שימושא רבא**. כיון שהשינויים בין כה"י ובתוך כה"י מרובים, לא ציינו אותם.

ה. דברי השימושא רבא הובאו במחז"ו (סי' תקיד), בעיטור (הל' תפילין סא, ב), באשכול (מהד' אויערבך, ח"ב עמ' 88, ובמהד' אלבק ליתא), בספר התרומה (סי' ריג), בראב"ש (הל' תפילין, שימושא רבא) ובפוסקים נוספים.

ו. "ואי הוה במשנה שפיר דמי" - בראב"ש (שם) ליתא, אבל בעיטור (שם) איתא. רבינו לא הזכיר את מספר הפסוקים שצריך לדעת, וכן לא התייחס לידיעה בתלמוד, אולם בעיטור ובראב"ש בצטטם דברי השימושא רבא כתבו שבתורה, נביאים וכתובים יש לו לדעת פסוק אחד, ובתלמוד "תמאני מתיבא".

ז. מסייע ליה - כך גרסו בשימושא רבא גם המחז"ו, העיטור והתרומה (שם), אבל בראב"ש ובאשכול (שם) הגרסא: "מנלן? דתנן: שמואל אומר...", והיינו שדברי שמואל הם המקור, ולא שהם מסייעים לנאמר קודם.

ח. דברי שמואל הם מהמשנה באבות (פ"ה, כא), ושם לא מצוין בעל המימרא, אלא רק: "הוא היה אומר", וכתבו הרשב"ץ (מגן אבות שם) והתוס' יו"ט (שם) שהכוונה לשמואל הקטן.

ט. עי' טור (סו"ס לח) שהביא דברי השימושא רבא, ובב"י שם פירשו בשתי דרכים: 1. שקטן שלא קרא ושנה לא יניח תפילין עד גיל י"ג. 2. שהשימושא רבא עוסק במי שרוצה להניח תפילין עליו כל היום, ואמר שמי שאינו במקרא ובמשנה לא יניח.

י. וכ"כ התרומה והרא"ש (שם) לדחות דברי השימושא רבא. ועי' בהערה הקודמת בהסבר הב"י לשימושא רבא,

ושאלו מקמי[8] רב יהודאי גאון[יא][9] לענין תפילין, והשיב, כך שנו רבותינו (ברכות טו, א), הרוצה לקבל עליו עול[10] מלכות שמים שלימה, יניח תפילין ויקרא קריאת שמע[11]. מכלל דמלכות חסרה בלא תפילין. ועוד, למה נסמכה ביאת הארץ לפרשת תפילין[יב][12], כך אמר הקב"ה עשו מצוה זו כדי שתכנסו לארץ ותזכו לחיי העולם הבא[יג]. ועוד שנו רבותינו (סוכה מב, א), קטן היודע לשמור תפיליו, אביו לוקח לו תפילין[13], וכל שכן בן שלש עשרה שנה[14] ויום אחד שחייב במצות. ועוד שנו רבותינו[15] (ר"ה יז, א), ליום הדין, אם יש לאדם מחצה עונות ומחצה זכיות, ובאותן מחצה[16] עונות עון פושעי ישראל בגופן, שהוא קרקפתא דלא מנח תפלי מעולם[יד][17], מכריע לחובה, ואם במחצה זכיות מצות תפילין, מכריע לזכות.

ואם לחשך אדם לומר תפילין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים[טו], לית הלכתא הכי[18], דלא ניתנה תורה למלאכי השרת. והכי פירושא, ההוא בשעת השמד הוה, ואם ירצה לסמוך על הנס, צריך גוף נקי שלא יישן בהם ולא יפיח בהם[טז], שאם לא כן תמה על עצמך, והלא ספר תורה גדול בקדושה ובטהרה, שיש בו כמה פרשיות וכמה שמות, ואתה פותח וקורא בו, קל וחומר תפילין[19] שמכוסין בעורותיהן, וקריאת שמע הכתובה בתפילין כל[20] אדם קורא[יז] אותה בכל יום.

ועוד שנו רבותינו ז"ל[21] (שם), פושעי ישראל בגופן נדונין בגיהנם שנים עשר חדש. והני מילי שלא רצה להניחן משום בזויי מצוה, אבל מי שנמנע[22] מהם מיראתו שלא יוכל לנקות עצמו ולכבוד המצוה, אין זה בכללן[יח]. ועוד שנו ז"ל[23] (מנחות מד, א), כל מי שאינו מניח תפילין

8. מקמי: **ב ג** מקמיה 9. גאון: **א ג ד** גאון ז"ל 10. עליו עול: **ב** חסר 11. ק"ש: **א ב** את שמע **ג** שמע
12. לפרשת תפילין: **ג ד** לתפילין 13. תפילין: **א ג ד** חסר 14. שנה: **ג ד** שני' 15. רבותינו: **א** רז"ל **ב** ז"ל 16. מחצה: **א** חסר 17. מעולם: **ב** חסר 18. הכי: **ב** חסר 19. תפילין: **א ג ד** בתפילין 20. כל: **ד** חסר 21. רז"ל: **ב ג ד** רבותינו עון 22. שנמנע: **א ב** שימנע 23. ז"ל: **ב** חסר

שאין כוונתו לפטור לגמרי מהנחת תפילין מי שאינו במקרא ומשנה, וממילא לא קשה קושייתם.

יא. הביאו תשובתו: שו"ת הגאונים (שערי תשובה, סי' קנג), תורתן של ראשונים (ח"א עמ' 45), שבולי הלקט (ענין תפילין), שו"ת הרשב"א (החדשות מכת"י סי' ה), ובפסקי הרא"ש (הל' תפילין, שימושא רבא) הובאו הדברים בשם הר"י אלברצלוני. וע"ע בספר האשכול (מהד' אויערבך, ח"ב עמ' 90).

יב. נאמר בשמות (יג, ה): "והיה כי יביאך אל ארץ הכנעני...", ובהמשך (שם, ט): "והיה לך לאות על ידך...".

יג. ראה קידושין (לז, ב): "ביאה דכתב רחמנא גבי תפילין ופטר חמור למה לי? ההוא מיבעי ליה לכדתנא דבי ר' ישמעאל: עשה מצוה זו שבשבילה תיכנס לארץ".

יד. משמע שדווקא אם לא מניח כלל הוי קרקפתא דלא מנח תפילין, אבל אם מניח לעיתים אינו בכלל זה, וכ"כ ר"ח (ר"ה שם), רי"ף (ר"ה ד, א), רמב"ם (תשובה פ"ג, ה), רמב"ן (ריש שער הגמול), אשכול (צז, ב), ספר חסידים (סי' תרו), מנהיג (עמ' תקצח) בשם חכמי פרובינציא, ועוד פוסקים. וראה גם הע' יח.

טו. ראה שבת (מט, א; קל, א).

טז. מעי"ז ברש"י (שבת קל, א ד"ה דאמר).

יז. אדם קורא - בכלבו: ישראל קורין.

יח. כן דעת ר"ת בספר הישר (חי' סי' תרעה), שדווקא כאשר המצוה בזויה עליו הרי הוא בכלל פושעי ישראל בגופם, הביאוהו: תוס' (שבת מט, א ד"ה כאלישע), סמ"ג (עשין ג), או"ז (ח"א סי' תקלא), שו"ת מהר"ם (ד"פ סי' תרמט), הגה"מ (תשובה פ"ג אות ב) ורא"ש (ר"ה פ"א סי' ו).

עובר בשמונה עשה, שהרי בארבע פרשיות צוה על התפלין של יד ושל[24] ראש, הרי שמונה. ועוד שנו[ט] (קידושין לה, א), מאי דכתיב (שמות יג, ט) למען תהיה תורת ה׳ בפיך[25], מכאן שהוקשה כל התורה כלה לתפילין[26]. ועוד שנו רבותינו[27] (מנחות שם), כל הזהיר[כ][28] בתפילין מאריך ימים, שנאמר (ישעיהו לח, טז) ה׳[29] עליהם יחיו, ע״כ[30]:

(ב) וכל הטמאים חייבים בתפילין כטהורים[כא], וכל[31] הפטור[כב] מקריאת שמע פטור[31] מתפילין[כג]. [כד]וכתב הר׳ יונה[כה], בעל קרי מותר להניח תפילין בלא טבילה, וכן כתב[32] הבעל האשכול[כו] (ב, א). ובתשובות הגאונים ז״ל[33] (שערי תשובה, סי׳ קעו), המשמש מטתו, אם יכול לשמור עצמו שלא יתלכלך בטומאה, ויוכל[34] לכוין מקום נגיעת הטומאה, רוחץ אותו מקום בלבד[כז] וניח תפילין, או יתבטל[35] מתפילין אותו היום[כח], ע״כ. [36]כתב הר׳ יונה[כה], ומי שאין כוח לו להניחן בבית הכנסת, לכל הפחות יניחם בביתו, ויקרא פרשה ראשונה של שמע[כט][36]:

(ג) כתב הר״ם נ״ע (תשב״ץ קטן סי׳ ער), נשים פטורות מתפילין, ואם באו להניחן אין שומעין להן, לפי שאינן יודעות לשמור עצמן בנקיות[ל]. [לא]וקשיא לי[37] מהא דאמרינן בערובין פרק

24. של יד ושל: **ב ג** על של יד ועל של 25. בפיך: **א** חסר 26. לתפילין: **ד** מתפילין 27. רבותינו: **ב** חסר 28. הזהיר: **ב** המניח **ג** המרגילין 29. ה׳: **א ג** חסר 30. ע״כ: **ב** חסר 31. הפטור... פטור: **א ג ד** הפטורים... פטורים ר׳ ביאורים 32. וכן כתב: **א** וכן נמי **ב** וכן נמי כת׳ 33. ז״ל: **א ג ד** חסר 34. ויוכל: **ב** ויכול 35. או יתבטל: **א** או יבטל **ב** ולא יבטל 36. כת׳... שמע: **א ג ד** חסר 37. לי: **ב ג** ליה

יט. בפוסקים שהביאו תשובה זו (הובאו בהערה יא) נוסף כאן: **איזהו עם הארץ כל שאינו מניח תפילין.** ועל זה אמר שהוקשה כל התורה לתפילין.

כ. הזהיר - בגמ׳ לפנינו: **המניח**, וברמב״ם (פ״ד, כו): **הרגיל**, וכ״ה בכלבו. וראה שנו״ס.

כא. רמב״ם (פ״ד, יג) עפ״י הגמ׳ בסוכה (כו, ב) שמתירה לבעל קרי להניח תפילין.

כב. הפטור... פטור - ר׳ שנו״ס, וכן ברמב״ם (פ״ד, יג) **ובכלבו: פטור.**

כג. רמב״ם (שם), וכתב הכס״מ שלמד כן מהמשנה (ברכות יז, ב): ״נשים ועבדים וקטנים פטורים מק״ש ומן התפילין״, ומהמשנה (שם): ״מי שמתו מוטל לפניו - פטור מק״ש, ומן התפילה ומן התפילין״, וכן מהברייתא (שם יח, א): ״המשמר את המת אף על פי שאינו מתו - פטור מקריאת שמע ומן התפלה ומן התפילין״. ועי׳ תשב״ץ קטן (סי׳ רעב) שכתב: ״ופסק ר״ח שכל בן ברית הראוי לק״ש ראוי לתפילין״.

כד. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

כה. לא מצאנו מקור אחר לדבריו.

כו. וכ״ה בתשובות הגאונים (שערי תשובה, סי׳ קנ).

כז. בתשובות הגאונים שם נוסף: ואם אינו יכול לכוין מקום נגיעת טומאה או יטבול.

כח. אמנם בשו״ת מהר״ם מרוטנברג (לבוב, סי׳ רכג) חלק על תשובת הגאונים, וכתב בשם הר״י בן ברזילי שא״צ רחיצה אלא די בנקיון.

כט. הובאו דבריו בספר אהל מועד (שער תפילין ומזוזה וציצית דרך א נתיב א).

ל. מש״כ ״בנקיות״ - כ״ה בכלבו, אולם בתשב״ץ (שם) הגרסא: **בטהרה.** הטעם שנשים פטורת מתפילין מבואר בגמ׳ (כ, ב) ובפוסקים משום מ״ע שהז״ג, וכן מבואר בתשב״ץ ובכלבו שנחשב זמן גרמא כיון שאין מניחין אותן בשבת ויו״ט. והטעם שכתב שמוחין בהן מלהניח משום נקיות, כן מבואר גם בתוס׳ (עירובין שם ד״ה מיכל) בשם ר״י, וכ״ה ברשב״א (שם ד״ה מדלא). ועי׳ תרגום יונתן על הפסוק (דברים כב, ה): ״לא יהיה כלי גבר על אשה״, שמבואר מדבריו שנשים אסורות בתפילין משום ״לא ילבש״, ובשלטי הגבורים (ר״ה פ״ד ט אות ב) הביא בשם ר׳ ישעיה האחרון: ״שנראה כדרך החיצונים שעוברים על דברי חכמים, ואינם רוצים לדרוש המקראות כמותם״.

לא. וקשיא... ע״כ: ליתא בכלבו.

המוצא (צו, א) דמיכל בת שאול היתה מנחת, ולא מיחו בידה חכמים[לב]. והרשב"א (שם ד"ה מיכל וד"ה מדלא) מתיר להן כל מצות עשה ולברך עליהן מזה המעשה ולא מיחו בידה אלא ברצון חכמים עבדא, וכיון דמנחת ודאי מברכת[לג], ע"כ[לא][38].

עוד כתב (תשב"ץ קטן סי' רעג), ועל[39] הבחורים ששאלת שהם מהרהרים אפילו בשעת קריאת שמע לא יניחו תפילין, ואפילו חולי מעים ומי שאינו יכול לשמור נקביו אם לא בצער[לד] אסור להניחן[לה], כל שכן שלא ינהג בהם קלות ראש בתאות נשים, ע"כ. [לו]וכן נמי משמע מהירושלמי (ברכות פ"ב ה"ג יג, ב) שמפרש גוף נקי ממחשבה רעה[לז]. הילכך מי שיודע בעצמו שאינו יכול להשמר ממחשבה רעה, כל שכן ממעשה, אסור להניחן[לו][לח].

וכתב הר"מ נ"ע, מצטער ומי שאין דעתו מיושבת פטור, שהמניח אסור להסיח דעתו מהן[לט]:

(ד) וחייב אדם למשמש בהם[40] כל זמן שהם עליו[מ], [מא]ויש אומרים שצריך לברך עליהם כל זמן שימשמש בהם[41], וכן נהגו רבנן דבי רב אשי[מב]. וכתב הר' יונה (ספר היראה אות מג) בשם הרב שמואל[42] רבו שאין[43] צריך לברך משום משמוש אלא כשהם נעקרים ממקומן והוא

38. ע"כ: **א** חסר וכן בסמוך 39. עוד כת' ועל: **א ג ד** כתב הר"ם נ"ע על 40. בהם: **ד** בתפילין
41. שימשמש בהם: **א** שמשמשם **ב** שימשמשם 42. שמואל: **ב** שמואל ז"ל 43. שאין: **ב** שלא

לב. הב"י הביא קושיית רבינו על המהר"ם, וכתב לתרצו עפ"י התוס' (שם ד"ה מיכל) שהביאו מהפסיקתא (רבתי פכ"ב) שיש אומרים שמיחו בה (וברשב"א שם הביא שנחלקו בזה בירושלמי כאן), ומשום שתפילין צריכין גוף נקי, והמהר"ם שהחמיר חשש לזה. להלכה, פסק הרמ"א (לח, ג) שמוחין בידן.

לג. הרשב"א שם רק כתב שרשאות להניח ולא התייחס לברכה, וכ"ה בתוס' (שם ד"ה דלמא) בשם ר"ת, אבל הרמב"ם (ציצית פ"ג, ט) פסק שאין מברכות על מ"ע שהז"ג. ועי' מח' שו"ע ורמ"א (תקפט, ו) לגבי ברכת נשים על תקיעת שופר.

לד. ומי שאינו יכול לשמור נקביו אם לא בצער - כ"ה הלשון ברמב"ם (פ"ד, יג), אולם בתשב"ץ הגרסא שונה: **כל מי שאינו יכול לשמרן שלא יפיח בהם ושלא יישן בהם.** ובכלבו הזכיר את השמירה מההפחה, אך לא את חשש השינה.

לה. ד"ז שחולה מעיים פטור מתפילין מפורש בחולין (קי, א), והרא"ש (בשו"ת כלל ד סי' א) הוסיף שה"ה אם אינו יכול שלא להפיח שפטור, ואם יכול להעמיד עצמו שלא להפיח בזמן ק"ש, יניח תפילין בין "אהבה" לק"ש, ונפסק בטוש"ע (לח, א-ב).

לו. וכן... להניחן: ליתא בכלבו.

לז. וכ"ה במאירי (שבת מט, א ד"ה תפלין).

לח. וכ"פ להלכה הרמ"א (לח, ד), אמנם הב"י (שם) הקשה על המהר"ם מהגמ' בסוכה (כו, ב), והסיק שאינו פטור מתפילין, אלא יש למושכו ולכופו בדברים עד שיסיח ליבו מדברי הבאי. וכ"נ מלשונו בשו"ע, שכתב: "צריך ליזהר בהרהור", ולא כתב שלא יניח. ובמג"א (שם ס"ק ד) כתב לחלק, שאם ודאי יהרהר - לא יניח, אך אם ספק אם יהרהר - יניח.

לט. והובא בב"י (לח, א), ולמד מזה שכל חולה פטור מתפילין אם הוא מצטער, וחולה מעיים פטור אפילו אינו מצטער, וכ"פ הרמ"א (שם). ומסתבר לומר שמש"כ: "והר"מ", כוונתו לרמב"ם (פ"ד, יג) ולא למהר"ם, שלא מצאנו בראשונים שכתבו כן בשם המהר"ם. וע"ע בד"מ (שם אות א) שתמה על הב"י שם מדוע כ"כ בשם הארחות חיים, שהרי ד"ז מהרמב"ם. ואכן בבדק הבית מחק: "בשם ארחות חיים בשם הר"ם", וכתב: "להרמב"ם". והד"מ שהקשה לא ראה התיקון בבדק הבית. וע"ע בכלבו שלא כתב כן בשם הר"מ, אלא בסתם.

מ. מנחות (לו, ב), רמב"ם (פ"ד, יד) וטוש"ע (כח, א).

מא. ויש... ע"כ: בכלבו ליתא.

מב. סוכה (מו, א).

מחזירן למקומן[מג], ע"כ[מא][44]. והטעם לזה המשמוש, כדי שלא יסיח דעתו מהן, שקדושתן גדולה מאד. לפיכך אסור לישן בהם אפילו שינת ארעי, אם לא יניח עליהם סודר ולא תהיה עמו אשה[מד]:

(ה) [מה]היו בראשו ובגדו עליהם, ישן בהם שינת עראי[מו]. וכמה הוא[45] שינת עראי, כדי הלוך מאה אמה[מז]. היו תפליו[46] כרוכין בידו, מותר לישן בהם שינת קבע, ואינו אוכל בהם אלא אכילת עראי[מח]. ואם נכנס לסעודת קבע, חולצן ומניחן על שולחנו[47] עד שיטול ידיו לברכת המזון[מט], ואחר כך יניחם [נ]ויברך עליהם[נא] כל זמן הנחתם, אפילו חולץ ולובש כמה פעמים ביום[נ], ויברך על מזונו והוא לבוש בהם[נב]:

44. למקומן ע"כ: **ב** במקומן 45. הוא: **א ב** חסר 46. תפליו: **א ג ד** חסר 47. שולחנו: **א ג ד** ידו

מג. ר' יונה (שם אות מב) כתב דקיי"ל כרבנן דרב אשי, והסביר שמדובר שממשמש זמן גדול אחר הנחתם. והביא דעת מורו ר' שמואל שיש לברך רק כשנשמטו ממקומם, וכ"פ ר"י (הובא בראש הל' תפילין סי' יד) והטושו"ע (כה, יב). אבל תוס' (סוכה מו, א ד"ה דכל) כתבו שמברך תמיד כשממשמש, ולא חילקו. והריטב"א והתוס' רא"ש (שם) כתבו שלרבנן דבי רב אשי מברך כשממשמש רק לאחר שהסיח דעתו מהם.

מד. רמב"ם (פ"ד, טו). האיסור לישון בתפילין מקורו בברכות (כג, ב) ובסוכה (כו, א), אלא שרש"י (סוכה שם ד"ה דמנחי), רמב"ם (פ"ד, טו) ושאר ראשונים פירשו שטעם האיסור הוא שמא יפיח בהם, ולא כדמשמע לכאורה מדברי רבינו, שהוא מפני היסח דעת. ואפשר שגם רבינו סובר כן, ומש"כ: "לפיכך" קאי על כך שקדושן חמורה ולא על היסח הדעת. ויותר נראה שחסר כאן תחילת דברי הרמב"ם (שהוא מקור דברי רבינו), וז"ל: "תפילין צריכין גוף נקי שיזהר שלא תצא ממנו רוח מלמטה כל זמן שהם עליו", ואח"כ כתב: "לפיכך" וכו'.

בגמ' (סוכה שם) הובאה סתירה בעניין שינת קבע ושנת ארעי בתפילין בין שלוש ברייתות, וחילקה הגמ' בין ידו, ראשו ופריסת סודר עליהם. רש"י שם פירש שבידו יש חשש שייפלו, לכן אסור בין קבע בין ארעי, בראשו - ארעי מותר וקבע אסור מחשש שיפיח, ואם פרס סודר עליהם כשאינן מונחים עליו - מותר בין קבע בין ארעי, שלא ניתנה תורה למלאכי השרת. והרמב"ם (שם) הסביר הגמ' אחרת: אם היו בראשו - אסור בין קבע בין ארעי, ואם פרס סודר עליהם - מותר שנת ארעי ולא קבע, ואם היו כרוכות בידו - מותר בין קבע בין ארעי, וכ"פ בשו"ע (מד, א). ומש"כ כאן שלא תהיה עמו אישה מתבאר מסוכה (שם, ב), וראה כס"מ (שם).

מה. סי' זה מהרמב"ם (פ"ד, טו-טז).

מו. אבל רש"י (שם ד"ה דפריס) פירש שדברי הגמ': "דפריס סודרא עליהו" עוסקים בתפילין חלוצות המונחות מראשותיו בסודר, שמותר אף בשינת קבע, ועי' לעיל בסוף הסי' הקודם ובהע' שם.

מז. זוהי דעת רמי בר יחזקאל (בסוכה שם), וכ"כ הרמ"ך בדעת הרמב"ם (הובא בהגה"מ פ"ד אות כ), וכן הביא להלכה המשנ"ב (מד סק"ד) בשם ביאור הגר"א. אמנם הב"י (שם) ביאר שלדעת הרמב"ם רבי יוחנן (בגמ' שם) חולק על רמי בר יחזקאל, ושינת עראי היא כשישן וראשו בין ברכיו, וכ"פ בשו"ע (שם).

מח. ורש"י (שם ד"ה דנקיט) פירש ש"נקיט להו בידיה" היינו שמחזיק בהם ואסור גם בשינת עראי שמא ייפלו, ובשו"ע (מ, ח; מד, א) פסק כרמב"ם (שהוא מקור דברי רבינו, כאמור).

מט. כדעת ר' חייא בברכות (כג, ב) שמניחן על שולחנו, ונפסק בטוש"ע (מ, ח). ועי' ביה"ל (שם ד"ה הנכנס) שלרמב"ם מניחם לאחר שנטל ידיו, כדי שלא יניחם בידים מזוהמות, ושא"פ שלא כתבו כן סוברים שאין להפסיק בין מים אחרונים לברכה.

נ. ויברך... ביום: ברמב"ם (שם) ליתא.

נא. עי' ביה"ל (מ ד"ה וחוזר) שכתב שבירושלמי מבואר שצריך לברך על התפילין כששב להניחם קודם ברכת המזון לאחר אכילת קבע, אולם נשאר בזה בצ"ע.

נב. ונפסק בשו"ע (מ, ח).

(ו) הוצרך לבית הכסא או להשתין מים, חולץ תפיליו ברחוק ארבע אמות, וגוללן בבגדו כמין ספר תורה, ואוחזן בימינו[48] כנגד לבו, ויזהר שלא תצא רצועה מתחת ידו טפח, ונכנס ועושה צרכיו. וכשיוצא מרחיק ארבע אמות מבית הכסא ולובשן[נג]. שכח ונכנס לבית הכסא והוא לבוש תפילין, מניח ידו עליהם עד שיגמור עמוד הראשון, ולא יפסיק בו בין בגדולים בין בקטנים, מפני שסכנה היא לו, ואחר כך יוצא וחולץ, ונכנס[49] ועושה צרכיו[נד].

[נה]ומצאתי בהלכות תפילין, לא ידעתי מי חברן[50], מסקנא דכולהו דמותר להשתין[51] מים ותפילין בראשו ובזרועו. והני מילי בבית הכסא שאינו קבוע, וכל שכן כשהוא יוצא לדרך כשהוא בשדה[52], אבל בבית הכסא קבוע אסור, שמא יפנה בהן. ואם הן בידו, אסור אפילו בבית הכסא שאינו קבוע משום ניצוצות, ע"כ. וכן נמי[53] כתב הראב"ד ז"ל בהשגות[נו][54] (פ"ד, יח), וכן נמי כתב רב אחא ז"ל[נז] (שאילתות שאי' מה).

שכח ושמש מטתו בתפילין, הרי זה לא יאחוז בין ברצועה בין בקציצה, פירש רש"י ז"ל (סוכה כו, ב ד"ה ולא) בתפילין עצמן, והר' אהרון הלוי ז"ל (שם, א ד"ה תניא נמי) פירש[55] מושב של תפילין[נח], עד שיטול ידיו ויטלם[56], מפני שהידים עסקניות הן[נט]:

(ז) ולא יכנס לבית המרחץ במקום שבני אדם עומדים ערומים והוא לבוש תפילין[ס], וכן לא יהלך בבית הקברות בתוך ארבע אמות של מת והוא לבוש תפילין, ואפילו בתוך ארבע אמות

48. בימינו: **א ג ד** בימין 49. ונכנס: **ב** ואח"כ נכנס 50. חברן: **ב** חברן בזה הלשון 51. להשתין: **ב** להשתין בהם 52. בשדה: **ב** בדרך 53. נמי: **ב** חסר 54. בהשגות: **ב** בהגהות 55. ז"ל פי': **א ג ד** כתב 56. ויטלם: **א ג ד** וכלם

נג. רמב"ם (פ"ד, יז), מקורו ברכות (כג, א), ונפסק בשו"ע (מג, ה).

נד. רמב"ם (שם, כ) עפ"י ברכות (כה, א), והובא להלכה בשו"ע (שם, ח).

נה. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

נו. אמנם הרשב"א הביא שלגרסת הראב"ד בגמ' אסור כלל להכנס בתפילין לבית הכסא קבוע (ולא רק להשתין), והספק בגמ' היה בבית הכסא עראי, ודלא כמש"כ התוס', הרא"ש ורבינו (ולהלכה נחלקו בזה השו"ע והרמ"א בסי' מג, ה).

נז. וכ"כ תוס' (ברכות כג, א ד"ה חיישינן), תרומה (סי' ריג), ראבי"ה (סי' סט) בשם ר"ח, הגה"מ (פ"ד אות ס) בשם רבינו יהודה, אבל דעת הרמב"ם (פ"ד, יז-יח) שגם בבית הכסא עראי אסור להשתין בתפילין (וההבדל בין עראי לקבוע הוא שבעראי חוששים לניצוצות, ולכן אסור גם להחזיקם בידו). להלכה, השו"ע (מג, א) הביא את שתי השיטות, וכתב שיש לחוש לדעת הרמב"ם.

נח. בראה"ה לפנינו: "הלוח שבה הבתים". מדברי רבינו נר' שיש מחלוקת בין רש"י לרא"ה. לרש"י הקציצה היא החלק שבו מצויות הפרשיות, ואילו לרא"ה גם מושב התפילין נחשב לקציצה. אלא שהדברים קשים מאד לכאורה. פירושו זה של רש"י נאמר בסוגיא (שם) לעיל בענין הישן בתפילין ובענין זה אמרה הגמ': "אוחז ברצועה ואינו אוחז בקציצה", ושם כתב רש"י (ד"ה ולא יאחז בקציצה): "הן התפילין עצמן, דפוס מושבן ורצוען, ודומה לו במסכת גיטין בהניזקין (נח, א): ארבעים סאה קצוצי תפילין". ברור שלפיו גם מקום מושב התפילין נחשב לקציצה. וכן בגיטין (נח, א ד"ה קצוצי) כתב רש"י: "דפוסי תפילין חוץ מן הרצועה קרוי קציצה", וא"כ אין דעתו שונה מדעת הרא"ה, אם לא נאמר שגירסתו ברש"י שונה.

נט. סוכה (כו, ב), רמב"ם (פ"ד, כא) ושו"ע (מ, ו).

ס. מקורו ברייתא בשבת (י, א), ושם חילקו בין מקום שבני אדם עומדים לבושים - שמותר להניח תפילין, למקום שמקצתם לבושים ומקצתם ערומים - שאין להניח תפילין, אך אם היו מונחים עליו אין צריך להסירם, למקום שכולם עומדים ערומים - שחייב להסירם, ופשיטא שאין להניחם שם, וכ"ה ברמב"ם

של קבר[סא] צריך לחלצן[סב]. ולא ילבש אדם תפיליו והוא ערום, עד שילבש בגדיו ויכסה ערותו[סג]:

(ח) ולא ישא משאוי[57] על ראשו והם עליו, ואפילו מטפחת לא ישים על ראשו, אבל צונף הוא את מצנפתו על תפליו[סד]:

(ט) בית שיש בו תפילין או ספרים מונחין שם, אסור לשמש מטתו בו עד שיוציאם או עד שיניחם בכלי. ויניח הכלי בתוך כלי אחר שאינו כליין, אבל בכלי שהוא כליין אינו מועיל. אפילו עשרה כלים ככלי אחד הם חשובים[סה][58]. ואם מונחים בתיבה בלא כלי, אי[59] פריס סודרא על התיבה מותר[סו]. וכל זה בספר תורה ותפילין[60], אבל בשאר ספרים כתב רבינו יהודה[סז][61] דמסתברא שאין להחמיר כל כך[סח][62].

[סט]והרשב"א ז"ל[63] (ברכות כו, א ד"ה אפילו) כתב, דוקא בתפילין סגי בכלי[64] בתוך כלי, ובדליכא ביתא אחרינא, [65]אבל כל היכא דאית ליה ביתא אחרינא[ע][65], אסור[עא]. ובספר תורה אינו[66] מועיל אפילו עשרה כלים, אלא מחיצת עשרה שהוא[67] כבית אחר[עב], ע"כ[סט].

57. משאוי: **ב ג** משוי 58. חשובים: **ב** חסר 59. אי: **א ג ד** או 60. ותפילין: **א ג ד** או תפילין 61. רבינו יהודה: **ב** הר"י ז"ל 62. כל כך: **ב** בכך 63. ז"ל: **א ג ד** חסר 64. בכלי: **ב** כלי 65. אבל... אחרינא: **א ג ד** חסר 66. אינו: **ב** לא 67. מחיצת עשרה שהוא: **א ג ד** מחיצה עשרה שהיא

(פ"ד, כב) ובטוש"ע (מה, ב). ורבינו התייחס בדבריו רק למקום שכולם ערומים.

סא. כ"ה ברמב"ם (שם, כג), אבל הטוש"ע (מה, א) לא הזכירו ד' אמות של קבר, ודייקו המג"א (שם ס"ק א) והביה"ל (שם ד"ה אסור) שלשיטתם כל ביה"ק אסור.

סב. ברכות (יח, א), רמב"ם (תפילין פ"ד, כג; אבל פי"ד, יג), שו"ע (או"ח מה, א; יו"ד שסז, ב), והוסיף שאם הם מכוסים, מותר להכנס בהם.

סג. כ"פ הרמב"ם (שם), עפ"י הירושלמי (ברכות פ"ב ה"ג). ובספר חסידים (סי' תשעד) כתב שאסור להניח תפילין כאשר ליבו ערום (דהיינו אפי' ערוותו מכוסה), והובא במג"א, א"ר ומשנ"ב (ר"ס לח).

סד. רמב"ם (פ"ד, כג), עפ"י ב"מ (קה, ב), ונפסק בשו"ע (מא, א). ועי' ב"י (שם) וט"ז (שם סק"א) שהאריכו בזה.

סה. ברכות (כה, ב), רמב"ם (פ"ד, כד) וטוש"ע (או"ח מ, ב; רמ, ו; יו"ד רפב, ח).

סו. ברכות (כו, א) וטוש"ע (או"ח רמ, ו; יו"ד שם), והרמב"ם (שם) השמיט ד"ז.

סז. תוס' ר"י שירליאון (ברכות שם), וכ"ה בתוס' ר"י החסיד (ברכות שם ד"ה ספר) ובהגה"מ (פ"י אות ז) בשם תוס'.

סח. וע"ע בספר האשכול (נט, א) שכתב להצריך בחומשים כלי אחד. אולם הרבה מהראשונים הצריכו כלי בתוך כלי, מהם: ראב"ד (בעלי הנפש, שער הפרישה עמ' כג), ר' יונה, רשב"א, ריטב"א, מאירי (ברכות שם) ורא"ש (ברכות פ"ג סי' נה), וכ"פ השו"ע (או"ח רמ, ו; יו"ד רפב, ח).

סט. והרשב"א... ע"כ: ליתא בכלבו.

ע. ביתא אחרינא - הכוונה לחדר אחר כדלהלן.

עא. מפשט לשון רבינו ברשב"א משמע שגם בתפילין רק אם אין לו בית אחר רשאי להניחם כלי בתוך כלי, אולם בחיד' הרשב"א בברכות (שם), שהוא כנר' המקור לדעת הרשב"א, לא משמע כן. הרשב"א כתב שם: "עד שיוציאם או עד שיניחם כלי לתוך כלי", מש' שרשאי לכתחילה להכניס התפילין כלי בתוך כלי גם אם יש לו בית (=חדר) אחר. הדברים גם אינם מתיישבים לכאורה עם הסוגיא בברכות (כו, א) משום שאמרו שם שכאשר יש לו בית אחר צריך להוציאו, וזה נאמר שם במפורש על ספר תורה בלבד, וצ"ע.

עב. כדעת הרשב"א, שיש חילוק בין ס"ת לתפילין ושאר ספרי הקודש, כן חילקו הרא"ש (ברכות פ"ג סי' נה) ור' יונה (על הרי"ף יז, ב), וכ"פ בשו"ע (שם), אבל ר"ח, ראבי"ה (סי' עח) ורמב"ם (שם) כתבו שגם בספר תורה מועיל כלי בתוך כלי.

ואם הניח התפילין כלי בתוך כלי, מותר להניחן תחת מראשותיו בין כר לכסת[עג] שלא כנגד ראשו כדי לשומרן, ואפילו אשתו במטה[עד]:

(י) [עה]קדושת תפילין גדולה מאד, שאפילו הכלי שהכינו להניחן בו, אם הניחן בו נתקדש, ואסור להשתמש בו חול[68]. [עו]הכינו ולא הניח[69] בו או שהניח בו עראי ולא הכינו, לא נתקדש, והרי הוא חול[עו עז]. ואסור לתלותן בין ברצועה בין בקציצה, אבל תולה הוא הכלי שהן מונחין בו[עח]:

(יא) וזמן הנחתן[70] משיכיר אדם את חבירו ברחוק ארבע אמות עד שתשקע החמה, שנאמר (שמות יג, י) מימים ימימה[עט].

ומצאתי משמיה דגאון שמותר להניחן[71] בין ברכת יוצר לברכת אהבת[72] עולם, ובין אהבת עולם לקריאת שמע, ומברך ולא הוי הפסק. ויש להביא ראיה מהא דרב (ברכות יד, ב) דקרא ומנח תפלי, והדר מצלי[פ].

כתב הר"י מקורביל ז"ל[73] (סמ"ק סי' קנג), המשכים לצאת[74] לדרך ומתירא שמא יאבדו, יניחם[75]

68. חול: **א ג ד** בחול 69. הניח: **ב** הניחו 70. הנחתן: **א ג ד** הנחת תפילין 71. שמותר להניחן: **א ד** דמותר להניח **ג** דמותר להניחן 72. לברכת אהבת: **א ג ד** לאהבת 73. ז"ל: **א ג ד** חסר 74. לצאת: **ג ד** חסר 75. יניחם: **ב** מניח

עג. מלשון הרמב"ם ורבינו עולה שצריך כלי בתוך כלי מלבד הכר והכסת, אמנם ר' יונה (על הרי"ף טו, א ד"ה ולהניחן) כתב שהכר והכסת נחשבים לכלי, וכן הבין המהרש"א בתוס' (ברכות טו, א ד"ה והא), וכ"פ המג"א (שם ס"ק ד). ועי' ביה"ל (שם ד"ה ואם).

עד. לשון הרמב"ם (פ"ד, כד) עפ"י ברכות (כג, ב), ונפסק בשו"ע (מ, ג). הרמב"ם לא חילק אם אשתו עמו או לא, ומשמע לכאורה שבכל גווני צריך כלי בתוך כלי, אולם ר' יונה חילק, ולדעתו אם אין אשתו עמו די בכלי אחד. ובב"י שם כתב שאפשר שגם לרמב"ם אם אין אשתו עמו א"צ כלי בתוך כלי, וכן נראה שפסק בשו"ע (שם). ועי' מג"א (שם ס"ק ג) שכך פירשו, ודלא כב"ח.

עה. סי' זה מהרמב"ם (פ"ד, ט).

עו. הכינו... חול: ליתא בכלבו.

עז. כ"א בברכות (כג, ב) ובסנהדרין (מח, א), ונפסק בשו"ע (מב, ג).

עח. בברכות (כד, א) הקשתה הגמ' על רבי שתלה תפיליו, ותירצה בתירוץ שני שמדובר שתלה בכיס התפילין ובזה אין בזיון, ודלא כתירוץ הראשון שם המחלק בין תולה ברצועה לתולה בקציצה, וכ"פ הטוש"ע (מ, א). ועי' ט"ז (שם סק"א) שכתב להקל להחזיק תפילין ש"ר ברצועות ע"מ להניחם, שאין זה בזיון לתפילין, אלא צורך הנחה.

עט. רמב"ם (פ"ד, י), ולמד כן מכמה גמרות, ראה: ברכות (ט, ב): "...ואחרים אומרים: משיראה את חברו רחוק ארבע אמות ויכירנו... אמר אביי: לתפילין כאחרים...", עירובין (צו, א): "ושמרת את החקה הזאת למועדה מימים ימימה' - ימים ולא לילות", מנחות (לו, א): "ועד מתי מניחן? עד שתשקע החמה, רבי יעקב אומר: עד שתכלה רגל מן השוק, וחכמים אומרים: עד זמן שינה...". והובא להלכה בשו"ע (ל, א-ב).

פ. דברי הגאון והראיה לדבריו לא הובאו בכלבו. כדברי הגאון פסקו גם שבולי הלקט (סי' טו), רא"ש (שו"ת כלל ד סי' א), טור (סו"ס פ), שו"ע ורמ"א (סו, ב). ועי' משנ"ב (שם ס"ק טו) שכתב בשם הפמ"ג שאם נזדמנו לו תפילין באמצע הפרק של "יוצר" או של "אהבת עולם", שימתין מלהניחם עד בין הפרקים, ושם יברך, אולם אם נזדמנו לו באמצע ק"ש עצמה, יניחם מיד ויברך, כיון שכל תיבה מק"ש יש מצוה לאומרה כשתפילין עליו.

והתוס' (שם ד"ה ומנח) כתבו להוכיח מרב שמותר להניח תפילין בין גאולה לתפילה, והביאו שר' יצחק בר' יהודה הפסיק כדי להתעטף בטלית, וחלקו עליו, וכתבו

בראשו[פא], וכשיגיע[76] זמן הנחתן ממשמש בהן ומברך[פב][77]. והר"פ (הגה' סמ"ק שם אות יא) כתב[78], אתיא כמאן דאמר לילה לאו זמן תפילין הוא, אבל[79] למאן דאמר לילה זמן תפילין הוא, כדקיימא לן, אם כן השכים לצאת לדרך קודם היום ומניחן אז, מברך עליהם מיד[פג]. עוד נראה דאפילו בלא חששא דשמא יאבדו[80], מותר להניחן לכתחילה קודם היום במשכים ויוצא[81] לדרך, דליכא חששא שמא ישן בהם[פד], שהרי השכים לצאת[פה]. וכן נמי פסק הר'[82] שמואל מאיב"רא[פו]. והר' שמשון משנ"ץ כתב דהכי נמי אמרינן בציצית[פז], אף על פי שיש לחלק[פח]. והר"ף (הגה' סמ"ק שם) כתב[פט], משמע מזה דלילה לאו זמן ציצית הוא[83], ולפי מה שפסק בתוספות[צ] (קידושין לד, א ד"ה ותפילין) דכסות יום חייב אפילו בלילה, אם כן גם בציצית יכול לברך קודם היום.

[צא]והרשב"א ז"ל (ברכות ט, ב ד"ה אמר אביי) כתב, ואיכא מאן דאמר גבי תפילין הלכה ואין מורין

76. וכשיגיע: **ב** וכשמגיע 77. ממשמש בהן ומברך: **א ג ד** ימשמש בהן ויברך 78. והר"פ כת': **א ג ד** וכתב הריא"ף 79. אבל: **א** אלא 80. יאבדו: **א ב ג** חסר 81. במשכים ויוצא: **ב** כשישכים ויצא 82. הר': **ב** ה"ר וכן בסמוך 83. הוא: **ב** חסר

שיש לחלק בין טלית לתפילין, שדווקא בתפילין מותר להפסיק (שאם לא מניח בק"ש כאילו מעיד עדות שקר, ובתפילה אין זה קבלת עול מלכות שמים שלימה), ולא בציצית שהיא חובת הטלית, ואם קורא או מתפלל בלי טלית, אין עליו קפידא, שהרי אינו מחויב. וכתבו עוד התוס' שם שר"מ מקוצי דחה את הראיה מרב, שאפשר שהניח בלא ברכה, ואחר שסיים תפילת עמידה משמש ובירך, וכ"פ השו"ע (סו, ח). וע"ע ב"י (שם) ושו"ת יחוה דעת (ח"ו סי' ד) שהאריך בזה.

פא. בראשו - בגמ' ליתא.

פב. ברייתא במנחות (לו, א), נזכרה ברי"ף (הל' תפילין ח, ב) ובראב"ש (הל' תפילין סי' טז), וברמב"ם ליתא. וכתב הב"י (ל, ג) שאפשר שהרמב"ם השמיטה משום שסובר שהיא כמ"ד לילה זמן תפילין, ורק חכמים גזרו שלא להניחם בלילה, ולשיטתו לילה לאו זמן תפילין, ולכן אין להניחם כלל, והברייתא אינה להלכה.

פג. ראה הערה קודמת. ר"פ סובר ההיפך מהרמב"ם בהבנת הברייתא, ולדעתו ברייתא זו היא אליבא דמ"ד לילה לאו זמן תפילין, ולכן כתבה שא"א לברך בלילה אלא צריך למשמש בבוקר ולברך, אבל הוא סובר שלילה זמן תפילין, ולכן יברך מיד כשמניח בלילה, וא"צ להמתין לברך בבוקר.

פד. יש להעיר שר"פ עצמו מסתפק בתוספותיו (עירובין צו, א ד"ה יצאו) האם ניתן להניח תפילין בלילה ע"מ לברך עליהן ולחולצן מיד, וצ"ע מדבריו כאן, שכאשר אין חשש שיישן יכול להניח.

פה. הגרסא בגמ' לפנינו: "ומתיירא שמא יאבדו", ולכן כתב הסמ"ק לעיל בריש דבריו שדווקא בחושש שיאבדו הקלו, אבל הרי"ף (הל' תפילין ז, ב) לא גרס כן בגמ', ומשמע שסובר שאין חילוק בזה, כיון שכאשר יוצא לדרך אין חשש שירדם, וכפי שכתב כאן, וכ"פ השו"ע (ל, ג). ועי' ט"ז, מג"א (שם ס"ק ה) וביה"ל (שם ד"ה כיון) הדין בזה בנוסע בעגלה, אם יש להחמיר מחשש שירדם.

פו. ר"פ לא הזכיר שכן פסק הר"ש מאיבר"א, וזה תוספת של רבינו, וגם בכלבו ליתא.

פז. הביאו ר"פ (שם), וכוונתו שיתעטף בלילה, וכשיגיע הזמן ימשמש ויברך, וכ"כ הגה"מ (ציצית פ"ג אות ח), סמ"ג (עשין סי' כז קה ע"ג), מרדכי (הל' תפילין יב ע"ג), תשב"ץ קטן (סי' קלב), והובא להלכה ברמ"א (ח, טז; יח, ג).

פח. נראה כוונתו שלילה לאו זמן ציצית הוא, ובתפילין פסק שלילה זמן תפילין.

פט. וכ"ה בהג' ר"פ לתשב"ץ קטן (שם).

צ. בתוספות - בכל כה"י ובנד' כתוב: **תוס'**, ובכלבו כתוב: **תוספתא**. ונר' שיש לפתוח: **תוספות**, כי שם אכן נפסק שכסות יום חייבת אף בלילה, וכך כתבנו.

צא. והרשב"א... ע"כ: ליתא בכלבו.

כן[צב], והראב"ד ז"ל כתב דלא אמרו אלא במי שהניחן מבעוד יום שאין צריך לחולצן בלילה[צג], אבל להניחן כולי עלמא מודו ביום ולא בלילה, ע"כ[צא].

ואין מניחין אותן בשבתות וימים טובים,[84] שנאמר (שמות יג, ט) והיה לך לאות, יצאו שבתות וימים טובים[84] שהן עצמן אות[צד]. [צה][85]כתב הר"ם מקוצי (סמ"ג עשין ג) ארבע[צו] מצות בתורה כתוב בהן אות, שבת, ויום טוב, ומילה ותפלין. בחול אין עליו כי אם המילה, ועל פי שנים עדים יקום דבר, ועל כן צריך כל אדם אות ותפלין, שבתות וימים טובים הם לעצמן אות, ואין מניחין אותם[צה].

וכתב הר"י מקורביל (סמ"ק סי' קנג), ובחול המועד יש לספק, וטוב[86] להניחן בלא ברכה[צז]. [צח]והרשב"א ז"ל[87] כתב בתשובה (ח"א סי' תרצ; במיוחסות לרמב"ן סי' רלז), וזה לשונו[88], נתחבטו בזה גדולי החכמים, ואנו[89] נהגנו כלנו שלא להניח[90] כדברי חכמי הצרפתים ז"ל[צט] שימי חול המועד אות הם שאסורין במלאכה כל[91] דבר שאינו אבד, ומדאורייתא[ק], כדמוכח בשלהי פרק

84. שנא'... טובים: **א ג ד** חסר 85. כת' הר"ם... אותם: **א ג ד** חסר 86. וטוב: **א ג ד** אם כן טוב 87. ז"ל: **ג ד** חסר 88. וז"ל: **ב** שאלה 89. ואנו: **ב** ואנחנו 90. להניח: **ב** להניחם 91. כל: **ב** בכל **ג** שכל

צב. ראה מנחות (לו, ב) שכן היה מעשה עם רב אשי, ואמרה הגמ' שסובר הלכה ואין מורין כן, ופירשו רש"י (שם ד"ה קסבר וד"ה ואין) ותוס' (שם ד"ה ושמרת) שהניח תפילין בלילה, שסבר שלילה זמן תפילין, אך אין מורין כן שמא ישכח ויישן בהן. ועי' בהע' הבאה.

צג. היינו, שלמרות שלהלכה לילה אינו זמן תפילין - אינו צריך לחלוץ, אלא שלא מורין כן, וכ"כ הכס"מ (פ"ד, יב) בדעת הרמב"ם (שם, יא), וכ"ה במאירי (ברכות מד, ב ד"ה אע"פ) ובשטמ"ק (ברכות ט, ב ד"ה אביי), וכ"פ השו"ע (ל, ב). וע"ע בבית הלוי (ח"ג סי' נו) שביאר מעי"ז בביאור דברי ר' יעקב ורבנן (מנחות לו, א).

צד. כדברי ר"ע בעירובין (צו, א) ומנחות (לו, ב), וכ"כ הרי"ף (הל' תפילין ז, ב), הרמב"ם (פ"ד, י) ושאר ראשונים, ונפסק בשו"ע (לא, א), אבל הרא"ש (סי' טז) הביא שאחד הגאונים למד זאת מ"ושמרת את החוקה... מימים ימימה" וכדברי רבי יוסי הגלילי (במנחות שם). ובנידה (נא, ב) כתבו התוס' (ד"ה ולבני) שאם נלמד מ"ושמרת" הוי איסור, וחייב לחולצם.

צה. כתב... אותם: ליתא בכלבו.

צו. הסמ"ג הזכיר שלוש מצוות שנקראו אות: מילה, שבת ותפילין, ולא הזכיר יו"ט (כיון שנכלל בשבת).

צז. וכ"כ ריטב"א (עירובין צו, א), רא"ש (הל' תפילין סי' טז) וטור (סי' לא) בשם יש שנסתפקו, ובמאירי (מו"ק יח, ב) כתב שכן נהגו מקצת מאחרוני רבני צרפת המובהקים, והסכים למנהגם.

צח. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

צט. ע"כ ליתא בתשובות הרשב"א שם. רבינו קושר בין הנחת תפילין לאיסור מלאכה בחוה"מ, שאם איסור המלאכה דאו' - חוה"מ ייחשב אות כשבת ויו"ט, ואין מניחים בו תפילין. ועי' בהע' הבאה שיש מח' בין בעלי התוס' אם איסור מלאכה במועד הוא דאו' או דרבנן. וע"ע במאירי (שם) שכתב שבצרפת נהגו להניח תפילין בחוה"מ, וקצת רבני צרפת המובהקים שבאחרוניהם מניחים בלא ברכה, וצ"ע.

כדעה זו שאין להניח תפילין בחוה"מ כתבו: תשובות הגאונים (שערי תשובה, סי' רסו) בשם רב ששנא גאון, אשכול (מהד' אויערבך, ח"ב עמ' 88, ובמה' אלבק ליתא) בשם גאון, רא"ש (הל' תפילין סי' טז) בשם ספר העיתים בשם גאון, תוס' (מו"ק יט, א ד"ה רבי יוסי) בשם בה"ג, ועוד פוסקים. להלכה פסק מרן בב"י ובשו"ע (לא, ב) שלא להניח, וכ"ה בזוה"ק, והרמ"א שם כתב שמנהגם להניח ולברך, אולם בבית הכנסת אין מברכים בקול רם.

ק. נחלקו הפוסקים אם מלאכה בחוה"מ אסורה מדאו' או מדרבנן. דעת הרבה מהראשונים שהיא דאו', מהם: תוס' (חגיגה יח, א ד"ה חולו) בשם רש"י ורשב"ם, מרדכי (ריש מו"ק) בשם היראים (אמנם בספר היראים בסי' דש משמע שדעתו נוטה לכך שזה מדרבנן), מאירי

קמא דעבודה זרה (כא, ב), וכן כלהו תנאי בחגיגה[92] (יח, א), וכן דעת הראב"ד ז"ל[קא] והרמב"ן[93] ז"ל[קב].

כתב גאון לנשק התפילין, כך מנהג כל החכמים לנשקן בשעת הנחה ובשעת חליצה[קג], ע"כ:

(יב) וכשמניחן מברך להניח תפילין, ומניח של יד תחלה[קד], והיא של[94] שמאל, דכתיב (שמות יג, טז) ידכה מלא, פירוש, יד כהה[קה]:

(יג) והאטר[95] יד ימינו מניחן בימינו, שהיא לו כשמאל כל אדם[קו]. והר"י מקורביל ז"ל[96] (סמ"ק סי' קנג) כתב, אדם[97] השולט בשתי ידיו, מניחן בשמאל כל אדם, אבל השולט בשמאל[98] לגמרי בכל דבר, מניחן בימינו[קז]. והר"ף[99] כתב שאם[100] שולט בימינו בכתיבה, הוי[101] כשולט בשתי ידיו, ומניח בשמאל כדרך כל אדם[קח]. וכן נמי אמר רבינו יחיאל[102] מפריש שהעיקר תלוי בכתיבה, מה כתיבה בימין אף קשירה בימין[קט]. וכשהוא מניחן בשמאל קושרן ומהדקן בימין[קי]

92. בחגיג': **ב ג ד** במס' חגיגה 93. ז"ל והרמב"ן: **ב** והרמב"ם 94. של: **ב** יד 95. והאטר: **א ג ד** ואיטר
96. ז"ל: **א ב** חסר 97. אדם: **א ג ד** חסר 98. אבל השולט בשמאל: **ג ד** חסר 99. והר"ף: **ב** והר"ף ז"ל
100. שאם: **ג ד** חסר 101. בכתיבה הוי: **ג ד** מכתיבה הרי 102. אמר רבי' יחיאל: **ב** אומ' ר"ח

(ריש מו"ק) בשם הרבה גאונים, מכתם (מו"ק יג, א), טור (סי' תקלו) בשם הרי"ף, ספר החינוך (מצוה שכג) ושבולי הלקט (סי' רכג). ומנגד, דעת ראשונים רבים שמלאכה במועד אסורה מדרבנן, מהם: תוס' (חגיגה שם; מו"ק יט, א ד"ה ר' יוסי; ע"ז כב, א ד"ה תיפוק) בשם ר"ת, ריב"ם וריב"א, רמב"ם (יו"ט פ"ז, א), סמ"ג (עשין כב), ריטב"א (ריש מו"ק) בשם בה"ג, מאירי (שם) ורא"ש (ריש מו"ק). ורבינו בהל' חוה"מ (סי' א) הביא את דעת הרמב"ם שמלאכה במועד מדרבנן, וכתב שרוב החכמים כתבו שאסורה מדאו'. ובכלבו (ר"ס ס) הביא רק דעת הרמב"ם ולא ציין שיש חולקים. ועי' מג"א (ר"ס תקל) שכתב שדעת השו"ע שמלאכת חוה"מ אסורה מדרבנן, והרמ"א סובר שאסורה מדאו'. ולמעשה, הסכמת רוב האח' שמלאכת חוה"מ אסורה מדרבנן.

קא. וכן הביא משמו הר"ן (מו"ק יט, א).

קב. הרשב"א שם כתב שכ"ד בעלי התוס' והראב"ד, ולא הזכיר את הרמב"ן או את הרמב"ם (ראה שנו"ס). והרמב"ן בחי' לע"ז (כב, א) משמע שסובר שזה מדאו', אולם בחי' למו"ק (על סוף המסכת) כתב שכאשר המלאכה אינה צורך המועד או דבר האבד - איסורה מן התורה, וכשהיא צורך המועד - מותרת מן התורה אפי' ע"י אומן, ובדבר האבד - מותר אפי' בטירחא יתרה, וחלק מן המלאכות נאסרו ע"י חכמים.

קג. הב"י (כח, ג) הביא ד"ז בשם האבודרהם (עמ' מח) ורבינו, ופסקו בשו"ע (שם).

קד. מנחות (לו, א), רמב"ם (פ"ד, ד-ה) ושו"ע (כה, ה).

קה. מנחות (לז, א), רמב"ם (שם, ב) ושו"ע (כז, א).

קו. מנחות (שם), רמב"ם (שם, ג) ושו"ע (שם, ו).

קז. כ"א בברייתא (מנחות שם), וכן הסכמת הפוסקים, והובא להלכה בטוש"ע (שם).

קח. ע"כ מהסמ"ק, ומה שהביא בשם ר"פ הוא בסמ"ק עצמו. ומה שמביא מר' יחיאל עד סוף הסי' הוא מהגה' ר"פ שם (אות ח) שכ"כ בשם ר' יחיאל. ובכלבו כתב בשם ר"פ רק שאם שולט בשתי ידיו, מניחם בשמאל כדרך כל אדם, ולא התייחס לחשיבות היד שבה כותב, כמו שכתב כאן רבינו וכמובא בסמ"ק. ונראה שיש בכלבו ט"ס.

קט. דברי רבינו יחיאל מבוססים על דברי רבי נתן בגמ' (מנחות לז, א) שקשירת התפילין היא ביד הכותבת. ויש להעיר שלכאורה שיטה זו שונה ממש"כ רבינו לעיל שנחשב לשולט בשתי ידיו (ונ"מ לשולט בימין וכותב בשמאל), ואולי השוום רבינו והר"פ רק לעניין כותב בימין, וצ"ע. הטור (כז, ו) הביא להלכה את דעת ר' יחיאל, ופסק כמותו הרמ"א (כז, ו), אבל הרא"ש (הל' תפילין סי' יח) כתב בשם ספר התרומה (סי' ריג) שמניחים על היד הכהה (וכדברי רב אשי בגמ'), ולכן הולכים אחר רוב מעשיו. ובשו"ע (שם) הביא את שתי הדעות בי"א, ולפי הכלל שפוסק כי"א בתרא - פסק כר' יחיאל, שהולכים אחרי הכתיבה.

קי. כן הביא ר"פ בהגה' (שם), ולכאורה צ"ע מה בא

(יד) והיכן מניחין[103] אותן, קושרן בשמאל[קיא][104] על הקבורת, והוא בשר התפוח שבין פרק הכתף ובין פרק הזרוע שקורין קובדו[קיב]. נמצא כשהוא מדביק מרפקו[105] לצלעיו, תהיה התפילה[106] כנגד הלב, [107]לקיים מה שנאמר (דברים ו, ו) והיו הדברים האלה על לבבך[קיג].

[קיד]כתב ה"כ[קטו] המאורות[קטז], וצריך שיהיה הקשר של יד מבפנים כנגד הלב[107] ולא מבחוץ, כדי[108] שיהיו ישראל מבפנים[קיז]:

(טו) ויכוין שיהיה הקשר מלמעלה[109], ולמטה ממנו[110] מעט בעיגול הזרוע תהיה[111] התפלה ששם לב האדם, ויקיים והיו הדברים האלה על לבבך[קיח], ע"כ[קיד][112].

כתב הר"ף (הגה' סמ"ק סי' קנג אות א) שאין כל אותו הפרק כשר, כי אם החצי של האציל שקורין קובדו, כדאיתא בשמושא רבה[קיט]:

103. מניחין: **א ד** מניחן 104. קושרן בשמאל: **א** מניחן קושרן בשמאל **ג ד** מניחן ר' ביאורים 105. מרפקו: **א ג ד** מדבקו 106. תהיה התפילה: **ג ד** כדי שתהיה 107. לקיים... הלב: **ג ד** חסר 108. כדי: **ב** חסר 109. מלמעלה: **א ג ד** למעלה וכן בשו"ת בנימין זאב: מלמעלה 110. ממנו: **א ג ד** הימנו 111. תהיה: **א ג ד** יהיה 112. ע"כ: **א ג ד** חסר

ללמדנו, ובא להשמיענו שאף אם כל הפעולות האחרות נעשות בשמאל, כיון שמקיים "וכתבתם" בימין יקיים גם "וקשרתם" בימין.

קיא. קושרן בשמאל - ר' שנו"ס. גי' זו של כ"י **ב** קרובה יותר לגי' הרמב"ם (תו"מ פ"ד, ב) ולגי' הכלבו.

קיב. במנחות (לז, א) איתא: "תנא דבי מנשה: 'על ידך' - זו קיבורת", ובתוס' (שם ד"ה קבורת) כתבו: "וקיבורת הוא לשון קבוצת בשר... ואור"ת דהוא גובה הבשר שבזרוע שבין בית השחי למרפק שקורין: קודא", והובאו דברי ר"ת גם בספר התרומה (סי' ריג) ובעוד ראשונים, וכ"פ הרמב"ם (פ"ד, ב) והרא"ש (הל' תפילין סי' יח), וכתב הב"י (כז, א) שכן הסכמת כל הפוסקים, ודלא כיש מפרשים שם בתוס', ונפסק בטוש"ע (שם). וראה בסי' הבא המקום שיש להניח על הזרוע.

קיג. לשון הרמב"ם (שם), ולמד כן מהגמ' במנחות (לז, ב), עי"ש, ונפסק בטוש"ע (שם). אך יש לכאורה להעיר על הפסוק שהביא מהגמ' בברכות (יג, ב), וראה מלבי"ם (ארצות החיים, המאיר לארץ סק"ה).

קיד. כתב... ע"כ: ליתא בכלבו.

קטו. ה"כ - נר' שזו ט"ס ויש לגר': **ה"ב**, כלומר - הרב בעל.

קטז. הובא בשם בעל המאורות גם בשו"ת בנימין זאב (סי' קצ), ולא מצאנו במאורות עצמו.

קיז. במנחות (לה, ב) איתא: "אמר רב יהודה: קשר של תפילין צריך שיהא למעלה, כדי שיהו ישראל למעלה ולא למטה. וצריך שיהא כלפי פנים, כדי שיהו ישראל לפנים ולא לאחור". ורש"י (שם ד"ה קשר) פירש שמדובר בקשר תפילין של ראש, וכן פירשו הרמב"ם (פ"ד, א) והרא"ש (הל' תפילין סי' יב), וכתב הב"י (כז, ב) שכן פירשו רוה"פ, אולם הנימוק"י (הל' תפילין ח, א ד"ה וצריך) פירש שמדובר בקשר תפילין של יד, וכן הביא המהר"י אבוהב בשם רב האי גאון, וכ"ה ברא"ש (שם) בשם רב עמרם גאון, וכתב הגר"א שהוא דינא דגמ' לפירוש הגאונים, והובא במשנ"ב (כז ס"ק ז). וע"ע בפסקי הרי"ד (מנחות לה, ב) שפירש בין בשל יד בין בשל ראש. וע"ע בב"י (שם) שהאריך והביא שני מנהגים בזה, ולמעשה פסק בשו"ע (שם) שהמנהג הנכון שהיו"ד של קשר תפילה של יד יהיה לצד הלב, והתפילה עליו לצד חוץ, וכמ"ש כאן רבינו.

קיח. המשך דברי ספר המאורות מהסי' הקודם, והובאו גם בשו"ת בנימין זאב (שם).

קיט. ר' פרץ כ"כ גם בתוספותיו לעירובין (צה, ב), ועי' הערה קיב בעניין הנחת תפילין של יד בבשר התפוח שבזרוע, שלרמב"ם ורוה"פ יש להניח דווקא במקום תופח. וכתב הב"י בבדק הבית (כז, א) על דברי ר"פ בהג' סמ"ק שאין לסמוך עליו להניח בכל חצי הזרוע, כי אם במקום התופח, וכדעת הרמב"ם וכלשון הגמ': "קיבורת". ויוצא להלכה דבעינן תרתי: חדא, שיהיו התפילין בחצי הזרוע הסמוך למרפק, ועוד, שיהיו

(טז) [קב]ויברך על של יד להניח, וסימן (יחזקאל מד, ל) להניח ברכה אל ביתך. כלומר, על של יד שאינה[113] אלא בית אחד, ברכה להניח[קכא].

אמרינן פרק הקומץ (מנחות לה, ב), מאימתי מברך עליהם[114], משעת הנחתן עד שעת קשירה. מכאן היה מדקדק רבינו אליהו שצריך אדם לקשר תפילין בכל יום. ור"ת מפרש שאינו[115] צריך, והביא ראיות[116] לדבריו, ומפרש הך קשירה הדוק, כמו (נדה כו, ב) שליא קשורה בולד, דלאו קשורה ממש היא[קכב]. והבעל התוספות (מנחות שם ד"ה משעת) הכריע כדברי רבינו אליהו בתפילין של יד, אבל לא[117] בשל ראש, והביא ראיה מפרק אין מעמידין (ע"ז לט, א), מעשה באשת חבר שהיתה קושרת לו תפילין בזרועו, ולא קאמר בראשו[קכג].

כתב הראב"ד ז"ל[118] בתשובה (שו"ת הראב"י אב"ד סי' קה), שאם הותר הקשר של יד קודם הנחת תפילין של ראש, מהדקן ואין צריך לחזור ולברך עליהן[119], אבל אם הניח של ראש ואחר כך הותר של יד, מהדקן ומברך[קכד].

ואחר שהניח תפילין של יד מניח תפילין[120] של ראש[קכה]. ויש אומרים שמברכין עליהן על מצות תפילין[קכו], וסימן (קהלת ט, ח) ושמן על ראשך אל יחסר, שדרשו ז"ל (שבת קנג, א) אלו תפילין של ראש[121], היא בעל, ואית דאמרי במצות תפילין[קכז].

113. על של יד שאינה: **ב** לשל יד שאינו 114. עליהם: **א ג ד** חסר 115. שאינו: **א** דאינו **ב** דאין
116. ראיות: **א** ראיות הרבה 117. אבל לא: **ב** ולא 118. הראב"ד ז"ל: **א** הראב"י ז"ל **ג ד** הראב"י
119. עליהן: **ב** חסר 120. תפילין: **ב** חסר 121. ראש: **א** ראש כלו' ברכה **ב** ראש כלומ' ברכה של ראש

במקום בשר תופח דווקא. ובשו"ע יש לכאורה סתירה בזה, וכבר עמדו על כך הרבה מהאחרונים, שבסעי' א פסק כרמב"ם ודעימיה שצריך במקום בשר תופח, ובסעי' ז פסק כר"פ בהג' סמ"ק שחצי הזרוע עד המרפק היא מקום תפילין, ומשמע גם שלא על מקום הבשר. וכתב המג"א (שם ס"ק ב) שצ"ל שאין כאן מח', ואף ההג' סמ"ק מסכים שצריך בחצי התחתון דווקא במקום תפוח, ודברי השו"ע משלימים זא"ז, וכן הסכמת רוב האחרונים. ואכן גם ר"פ בתוספותיו כתב בהדיא שצריך להיות מונח במקום התופח. אולם הגר"א בביאוריו לשו"ע (לסעי' א וז) חולק, וכתב שכל המקום התפוח הנקרא: "קיבורת" כשר להנחה, ועי' ביאור הלכה (לסעי' א ד"ה בראש העצם) שהאריך בזה.

קכ. סי' זה ליתא בכלבו, רק כתב: "ואח"כ יברך על מצות תפלין ומניח של ראש".

קכא. רבינו הביא מפסוק זה סימן לכך שנוסח ברכת תפילין של יד: "להניח", ולא התייחס לאופן ההגייה. אולם הב"י (כה, ז) כתב בשם האגור (סי' לז) בשם המהר"י מולן (שו"ת מהרי"ל החדשות סי' ב) שיש לברך "להניח" בקמץ תחת הה"א אבל לא בפתח ובדגש, וזה עפ"י הפסוק הנ"ל ביחזקאל, והובא להלכה בשו"ע (שם). וכתב האגור שם שאין משמעות לניקוד זה, אלא יש לומר כך משום שכן הוא בכתוב. אולם האח' כתבו שיש חילוק בזה - שבקמץ הוא לשון הנחה, ובפתח הוא לשון עזיבה, ולכן צריך לומר דווקא בקמץ (ראה משנ"ב שם ס"ק כד).

קכב. מחלוקת רבינו אליהו ור"ת וראיותיהם מובאות בתוס' (שם ד"ה משעת) ובראש"ש (הל' תפילין סי' יג). וכתב הב"י (סו"ס כז) שהסכימו הפוסקים לדעת ר"ת.

קכג. ובראש"ש (שם) כתב שרבינו שמשון חילק כן, אך כתב שחזר בו, ולדעתו בין בשל יד בין בשל ראש א"צ קשירה בכל יום, וכדעת ר"ת.

קכד. בב"י (סו"ס כה) הביא דברי רבינו בשם הראב"ד, ופסקם להלכה בשו"ע (שם, יב).

קכה. מנחות (לו, א), רמב"ם (פ"ד, ה) וטוש"ע (כה, ה).

קכו. וכן נוסח הברכה בגמ' לפנינו (ברכות ס, ב; מנחות שם), וכן הנוסח הפשוט בפוסקים, וכ"ה ברמב"ם (פ"ד, ד) ובשו"ע (כה, ט). וראה בסי' הבא מחלוקת הפוסקים מתי מברך ברכה זו.

קכז. דהיינו שנוסח הברכה: "במצות תפילין", וכן הביא

וכתב הבעל התוספות (ברכות ס, ב ד"ה אשר קדשנו) טעם שנוי[122] ברכת תפילין, כי כשמתחיל להניח[123] בשל זרוע מתחיל, ועדיין יש לו להניח של ראש, לכך מברך להניח, דלהבא משמע, אבל בשל ראש שכבר התחיל להניח והניח, אינו מברך אלא על מצות[קכח 124], ע"כ.

והיכא מנח להו, במקום שמוחו של תינוק רופס[קכט 125]. והקשר צריך שיהא[126] למעלה בעורף כנגד הפנים, כדי שיהיו ישראל למעלה[קל]. והר"ף כתב[127] שאין צריך לקושרו בכל יום, אבל מכל מקום צריך להדקו[קלא]:

(יז) [קלב]ולא יסיח בנתים[קלג], ואם סח[128] מברך על של ראש שתי ברכות[129], להניח ועל מצות, כך נהגו רבני צרפת, וכן כתב ר"ת ז"ל[קלד 130].

[קלה]ומי שאין לו[131] תפילין של יד ויש לו[132] של ראש, מברך שתים, להניח ועל מצות[קלז 133].

122. שנוי: **ב ג** שנו 123. כשמתחיל להניח: **א ג ד** כשמניח להתחיל 124. מצות: **א** חסר 125. רופס: **ב** רופף 126. שיהא: **ב** שיהיה 127. כתב: **ב** ז"ל כת' 128. סח: **ב** שח 129. מברך על של ראש ב' ברכות: **ב** יברך שתים 130. ז"ל: **ב** חסר 131. לו: **ג** חסר 132. ויש לו: **ב** או 133. מצות: **א** חסר

רבינו בהל' ברכות (סי' נט). נוסח זה הובא בפוסקים נוספים, ראה: בה"ג (עמ' רסט), ספר הלכות קצובות (שימוש תפילין ועשייתן אות יג) עיטור (הל' תפילין סב, א), רוקח (סי' שסג) ורא"ש (פסחים פ"א סי' י) בשם ספרים מדוייקים.

קכח. וכן הוא ברש"י (מנחות לו, א ד"ה להניח וד"ה מצות), במיוחס לרשב"א (מנחות שם) ובהרא"ש (הל' תפילין סי' יד ובתוספותיו לברכות שם ד"ה אקב"ו).

קכט. כ"א בעירובין (צה, ב) ובמנחות (לז, א), והובא להלכה בפוסקים ובטוש"ע (כז, ט). הנוסח ברוה"פ: "רופס", ויש שגרסו: "רופף" (ראה שנו"ס שכ"ה גם בכת"י **ב**), וכ"ה בירושלמי (עירובין פ"י ה"א), ברש"י (תענית טז, א ד"ה פאר), ביראים (סי' שצט), בר"ן (על הרי"ף תענית ה, ב ד"ה פאר) ובמרדכי (הל' תפילין יב ע"א).

קל. מנחות (לה, ב), רמב"ם (פ"ד, א) וטוש"ע (כז, י).

קלא. כדעת ר"ת בתוס' (מנחות שם ד"ה משעת), ועי' לעיל המח' בזה ובהע' קכב. ר"פ לא כ"כ בהגהותיו לסמ"ק (סי' קנג), אלא כ"ה בסמ"ק.

קלב. בכלבו הביא סי' זה בקיצור, ואף החסיר חלק מהדינים שבו (ונציינם במקומם), אולם בהל' ברכות (סי' פז) האריך בזה.

קלג. כ"א בסוטה (מד, ב) ומנחות (לו, א), אלא שרש"י (סוטה שם ד"ה עבירה היא; מנחות שם ד"ה סח) כתב שהאיסור הוא דווקא כשלא מברך אח"כ על של ראש, וכ"ה בתוס' (מנחות שם ד"ה עבירה). וכתב הב"י (כה, ט) שאין דעת כל הפוסקים כן, אלא עצם הדיבור אסור, וכ"פ להלכה הרמב"ם (פ"ד, ו) והשו"ע (כה, ט).

קלד. בכלבו הביא במקום: "ר"ת ז"ל" - "חכמי קטלוני"א". דעת ר"ת הובאה בתוס' (ברכות ס, ב ד"ה אשר קדשנו; מנחות לו, א ד"ה לא סח), וכתבו שכ"ד השימושא רבא, וכ"כ בה"ג (עמ' רסט) וסמ"ג (עשין כה), וכתב שכ"ד רב יהודאי גאון ורב עמרם גאון, וכ"כ עוד ראשונים, וכ"פ הרמ"א (כה, ט), ועי' משנ"ב (שם ס"ק לב). ולקמן הביא רבינו דעת החולקים.

קלה. בכ"י **ב** יש כאן תוספת העוסקת בברכה על תפילין שאולות. נר' שתוספת זו היתה על הגליון והוכנסה פנימה, אולם כאן איננה שייכת כיון שסי' זה עוסק בברכות התפילין, והלכה זו קוטעת את הרצף. לכן העברנו אותה לסיום הסי'.

קלו. ומי... חולין: ליתא בכלבו כאן, אולם בהל' ברכות (סי' פז) איתא.

קלז. כ"כ התוס' (ברכות ס, ב ד"ה אשר קדשנו) בשם ר"ת ור' אלחנן, וכ"א במרדכי (הל' תפילין יב ע"ב), וכתב שכן הורה ר"י הלכה למעשה, וכ"פ הרא"ש (הל' תפילין סי' יד) והטור (כו, ב), והובא להלכה ברמ"א (שם). ודעת רי"ף (הל' תפילין ח, א), רש"י (מנחות לו, א ד"ה לא סח) ורמב"ם (פ"ד, ד) שכאשר מניח תפילה אחת מברך ברכה אחת בלבד: אם מניח של יד - מברך "להניח", ואם של ראש - "על מצות", וכ"פ השו"ע (שם).

וכן נמי כתב רב עמרם ז״ל כשאין[134] לו אלא אחת שמברך[135] שתים[קלח].

ובהלכות תפילין עתיקתא כתוב, שח בין תפלה לתפלה, אם שח שיחת חולין עבירה היא בידו, וחוזר עליה מעורכי המלחמה, ואם בקדושה[136] ואמן יהא שמיה רבא[137] אין חוזרין, אבל צריך לברך על של ראש שתים, מפני שכל תפילין צריכין שתי ברכות, ואם ברכן כאחת עולות לזו ולזו, ואם הפסיק אפילו בקדושה בטלה הראשונה, וצריך לברך שתים על של ראש[קלט]. וכן כתב רב יהודאי גאון ז״ל, וכן נמי כתב[138] בילמדנו (תנחומא, יד) בסוף פרשת בא אל פרעה, וכן נמי כתב ה״ר יהודה בר׳ יקר ז״ל[139]. ולפי דברי רש״י[140] ז״ל נראה שבשיחת חולין חוזר, אבל לא בשיחה אחרת, שהוא כתב בביאור שח שיחת חולין[קמ] חוזר ומברך, נראה מדבריו שאינו חוזר אלא בשיחת חולין[קלה].

והבעל העיטור ז״ל[141] (הל׳ תפילין סב, א) כתב, שח בין תפלה לתפלה חוזר ומברך, שח אין לא שח לא. והא דשלח רב הונא משמיה דרבי יוחנן על של[142] יד מברך להניח, על של[143] ראש מברך[144] על מצות. אביי ורבא דאמרי תרוייהו, לא שח מברך אחת, שח מברך שתים. וכן דעת רב אחא[קמא], ורבינו[145] האיי[קמב], והריא״ף ז״ל[146] (הל׳ תפילין ח, א), והרש״י[147] (מנחות לו, א ד״ה לא סח), [148]והבעל האשכול (צה, א) והרשב״א ז״ל[קמג] (שו״ת ח״א סי׳ קנו ותתט; ח״ה סי׳ יא), וכן מבואר בירושלמי[קמד].

134. כשאין: **א ב** בשאין 135. שמברך: **ב** שמברך עליו 136. בקדושה: **ג** בקדוש **ד** בקדיש 137. רבא: **ב ג** רבה 138. כתב: **ב** כתוב 139. ז״ל: **ב** חסר 140. רש״י: **ג ד** הר״ש 141. ז״ל: **א ג ד** חסר 142. של: **א ב** חסר 143. על של: **א** ושל **ב** ועל של 144. מברך: **ב** חסר 145. ורבינו: **א ב** ורב 146. ז״ל: **א ב** חסר 147. והרש״י: **א** ורש״י 148. והב׳... ז״ל: **ב** וז״ל

קלח. בסדר רב עמרם גאון (עמ׳ טו) רק כתב שעל של יד מברך ״להניח״ ועל של ראש ״על מצות״, ומכך הסיק רבינו שאם אין לו אלא אחת - יברך את שתי הברכות על אותה אחת, וזה כשאר פוסקים שכתבו שמברך על של יד ועל של ראש, ואם מניח רק של ראש יברך שתים. מפשט לשון רבינו משמע שלרב עמרם גם אם מניח של יד לבד מברך שתים, ולפי״ז רב עמרם חולק על הדעה שהביא קודם בסתם (דעת ר״ת ודעימיה) שדווקא על של ראש מברך שתים. ובב״י (שם) כתב שנראה שדעת הסמ״ג, הסמ״ק והתרומה שגם על של יד מברך שתים, אם אין לו של ראש, וצ״ע.

קלט. דברי ההל׳ תפילין עתיקתא הובאו בעיטור (הל׳ תפילין סב, א) ובראב״ש (הל׳ תפילין סי׳ טו).

קמ. נראה כוונת רבינו לרש״י בסוטה (מד, ב ד״ה סח), שפירש: ״סח - סיפר״. מהל׳ תפילין עתיקתא דלעיל מבואר שגם כאשר סח לדברי קדושה חוזר לברך, ודלא כרש״י, וכ״ה בראב״ש (הל׳ תפילין סי׳ טו) וברשב״א (שו״ת ח״ה סי׳ יג), אבל המרדכי (הל׳ תפילין יב ע״ב) הביא בשם ר״ת שקדיש וברכו אינם הפסק, וא״צ לחזור ולברך. בשו״ע (כה, י) כתב שלא יענה, אלא ישתוק ויכוון לצאת מדין שומע כעונה.

קמא. וכ״ה בריי״ף (הל׳ תפילין ח, א) בשם רב אחא ובראב״ש (שם) בשם השאילתות, אלא שלפנינו בשאילתות ליתא, ויעוי״ש (פר׳ בא שא׳ מה) בהעמק שאלה.

קמב. הריי״ף (שם) כתב שכ״ד רב האי גאון.

קמג. ובמיוחס לרשב״א (מנחות שם) כתב שנראה יותר כשיטת ר״ת, אך צ״ע שלכאורה סותר דבריו למה שפסק בשו״ת. אולם כיון שי״א שחידושים אלה אינם מהרשב״א, לא קשה, ואדרבא מתוך סתירה זו ואחרות מתחזקת הטענה שהרשב״א לא כתב חיבור זה. וע״ע בשו״ת הרשב״א (ח״א סי׳ תתעד) שפסק כר״ת, וזה סותר למה שפסק כרש״י בשאר תשובות (שצויינו למעלה). ובכנסת הגדולה (הגה׳ ב״י סי׳ כה) כתב לתרץ שאין זו תשובת הרשב״א אלא תשובת מהר״ם, וכ״כ המאמר מרדכי (שם ס״ק ז).

קמד. הריי״ף (שם) הביא שהירושלמי כשיטתו (ראה

וכן נמי ביאר הרמב״ם ז״ל[148] (פ״ד, ד-ה), וזה לשונו[149], תפלה של יד אינה מעכבת של ראש, ושל ראש אינה מעכבת של יד, מפני שהן שתי מצות זו לעצמה וזו לעצמה. וכיצד מברכין עליהם, על של יד להניח, ועל של[150] ראש על מצות. במה דברים אמורים, כשהניח אחת מהן, אבל הניח[151] שתיהן, מברך להניח וקושר של יד, ואחר כך מניח של ראש[קמה], עכ״ל[152].

[קמו]ותפילין של יד צריך לכסותן, דכתיב (שמות יג, ט) והיה לך לאות, לך לאות[153] ולא לאחרים לאות[קמז], אבל של ראש טוב להיותן גלויין ונראין[קמח], דכתיב[154] (דברים כח, י) וראו כל עמי הארץ וגו׳[155], ואמר ר׳ אליעזר אלו תפילין של ראש[קמט]:

[קנ][156]ואם מברכין על תפלין שאולין, כתב הבעל העיטור ז״ל דנראה שמותר לברך עליהם, דלא כתיב בהו לכם, אבל בגזולים ודאי לא, דכתיב (תהלים י, ג) ובוצע ברך נאץ השם, עד שיהא בהם יאוש ושינוי רשות[קנא][156].

(יח) [קנב]ונשאלה שאלה אל הרשב״א[157] ז״ל[קנג], תפילין של ראש אם מותר להניחן[158] על הבגד של ראש[159] אם לאו. והשיב, נראה להלכה דתפילין של ראש מותר להניחן על הבגד של

149. וז״ל: **ב ג ד** חסר 150. ועל של: **א** ושל 151. הניח: **ב** הניח את 152. עכ״ל: **ב** חסר 153. לך לאות: **א ב** חסר 154. ונראין דכתיב: **ב** דכתי׳ 155. וגו׳: **ב** כי שם יי׳ נקרא עליך 156. ואם... רשות: **א ג ד** חסר 157. אל הרשב״א: **א ג ד** להרשב״א 158. להניחן: **ג ד** להניח 159. אם... ראש: **ב** חסר

ירושלמי ברכות פ״ט ה״ג), וכ״כ הסמ״ג (עשין כב קה ע״ג) וההגה״מ (פ״ד אות ב), אולם בפ״ב מברכות ה״ג כתב הירושלמי ברכה לשל יד וברכה לשל ראש, וכ״כ ר״ת בספר הישר (סי׳ שמו) והריטב״א (ר״ה לד, א) בשם הירושלמי. ושמא ניתן לתרץ, שמה שכתב שם הירושלמי זה בכה״ג שהפסיק בדיבור, אולם בסתמא מברך רק על של יד.

קמה. שיטת הרמב״ם שאף שיש כאן שתי מצוות הן כרוכות יחד כפי שנראה מפסוקי התורה, ולכן ניתן לברך על שתיהן ברכה אחת. להלכה פסק השו״ע (כה, ה) כרש״י ורמב״ם שמברך ברכה אחת, והרמ״א (שם) כר״ת שמברך שתי ברכות.

קמו. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

קמז. יש שלמדו מעובדא דרב אשי במנחות (לז, ב) שצריך לכסות תפילין של יד, וכ״כ התרומה (סי׳ ריא), והוסיף שכ״ד השימושא רבא, וכן מתבאר מדברי התוס׳ (ברכות ו, א ד״ה אלו; מגילה כו, ב ד״ה תשמישי). אמנם, יש חולקים וסוברים שאין קפידא בזה, וכ״כ הסמ״ג (ריש עשין כב קד ע״ב) והסמ״ק (ר״ס קנג), והובאו בד״מ (כז אות ח*) וברמ״א (שם, יא) להלכה, ועי׳ שערי תשובה (שם אות יז*). בשו״ע (שם) לא התייחס לכיסוי התפילין של יד (אלא רק כתב לגבי תפילין של ראש שטוב שיהיו מגולות).

קמח. הב״י (כז, יא) הביא דברי רבינו ופסקם להלכה בשו״ע (רק בנוגע לתפילין של ראש, כאמור בהע׳ הקודמת).

קמט. ברכות (ו, א), מגילה (טז, ב), מנחות (לה, ב) וחולין (פט, א).

קנ. ר׳ לעיל הע׳ קלה.

קנא. בכלבו ליתא לדברי העיטור, וגם בספר העיטור לפנינו ליתא. והובאו דבריו בשם רבינו בב״י (סו״ס כה), ופסקם להלכה בשו״ע (כה, יב). מדברי העיטור יוצא שאם היה יאוש ושינוי רשות, רשאי לברך. וכ״פ הלבוש (שם), וכ״נ דעת המג״א (ר״ס תרמט). אולם הט״ז (שם ס״ק יד) כתב לדייק בדעת השו״ע שלא יברך בכה״ג, וכ״כ הגר״א בביאורו לשו״ע (ס״ק לו). וע״ע בזה בשו״ת שאגת אריה (סי׳ צו וצט).

קנב. סי׳ זה ליתא בכלבו.

קנג. נראה שרבינו מצטט מתשובות הרשב״א (החדשות מכת״י סי׳ ב), וכ״ה בקיצור יותר בתשובות נוספות שלו (ח״ג סי׳ רפב; ח״ה סי׳ יב; ח״ז סי׳ תט; מיוחסות סי׳ רלג) ובחידושיו למגילה (כד, ב ד״ה הרי זה), והובאו

ראש[159], שהרי תפילין של יד לא למדנו עליהם אלא מפני שכתוב בהן לך לאות ולא לאחרים לאות, אבל תפילין של ראש אדרבה כתיב בהן (דברים כח, י) וראו כל עמי הארץ וגו׳, ודרשינן קנד[160] אלו תפילין של ראש קנה. ואי משום דכתיב בהו (שם ו, ח) בין עיניך קנו, אינו אלא לסיים להם[161] מקום בין העינים במקום שעושה קרחה, מקום שמוחו של תינוק רופס קנו. ותדע דאפילו תפילין של יד לא למדו עליהם מדכתיב בהם[162] (שמות יג, טז) על ידכה, אף על גב[163] דמשמע טפי על ידך[164] ולא על[165] דמעל, וכדדרשינן גבי מצנפת (זבחים יט, א), על ראשו, שלא יהא דבר חוצץ בינו לבין בשרו, אלא שבתפילין לא בא אלא לסיים להם[166] מקום.

ותדע לך עוד, שהרי שנינו בפרק הקורא את המגלה עומד ויושב (מגילה כד, ב), נתנה על מצחו או על פס ידו, הרי זו דרך המינות[167], כלומר, [168]אם נתן של ראש על מצחו ושל יד על פס ידו. נתנה על בית אונקלי שלו, הרי זו דרך החיצונים, כלומר[168], אם נתן של יד על בית יד של חלוקו, אף על פי שנתנה כנגד הקבורת, הרי זה קרוב לדרך המינים, דקיימא לן לך לאות ולא לאחרים לאות. [169]אלמא לא משכח דרך החצונים אלא בשל יד, ומשום דכתיב בהו לך לאות ולא לאחרים לאות[169], אבל בשל ראש מניח על הכובע אם ירצה, דאי לא, כי היכי דאיירי ברישא בתרויהו, נתנה על מצחו בשל ראש או על פס ידו בשל יד, ליתני נמי בסופא בתרויהו, ואמאי תנא בשל יד ושבקיה לשל[170] ראש, אלא משום דלית ליה ולא לאחרים לאות קנח, וכדאמרן.

ואם נפשך לומר, והרי[171] שנינו בפרק קמא דערכין[172] (ג, ב) הכל חייבין בתפילין, כהנים, לויים, ישראלים[173], ואמרינן עלה בגמרא פשיטא, ופרקינן כהנים איצטריכא ליה, סלקא דעתך אמינא הא[174] דכתיב (דברים ו, ח) וקשרתם לאות על ידך[175] והיו לטוטפות בין עיניך, כל דאיתיה במצוה דיד איתיה במצוה דראש, והני כהני הואיל וליתנהו במצוה דיד, דכתיב בהו (ויקרא ו, ג)

160. וגו׳ ודרשי׳: **א** כי שינ״ע וי״מ **ב** ודרשינן 161. להם: **ב** בהם 162. בהם: **א** עליהם **ב** עליהן
163. אע״ג: **א ב** אע״פ **ד** ואע״ג 164. ידך: **א ב** ידכה 165. על: **ב** מעל 166. להם: **ב** חסר
167. המינות: **א** החיצוני׳ הגי׳ במש׳ שם המינות 168. אם... כלו׳: **ב** חסר 169. אלמא... לאו׳: **ב** חסר
170. ושבקיה לשל: **א** ושבקיה בשל **ב** ושבקה של 171. והרי: **ב** והלא 172. דערכין: **א** דעירובי **ב** מעירובין
ג דעירובין 173. ישראלים: **ג ד** ישראלים וכו׳ 174. הא: **א ג** הוא **ד** חסר 175. ידך: **ב** ידכה

דבריו גם בר״ן (על הרי״ף מגילה טו, ב ד״ה הרי זה) ובב״י (כז, ה).

קנד. ראה הערה קמט.

קנה. אבל הרא״ש (הל׳ תפילין סי׳ יח; שו״ת כלל ג סי׳ ד) השווה את האמור בתפילין לדרשת הגמ׳ (בזבחים יט, א) בבגדי כהונה, והסיק שיש דין חציצה בין בתש״י ובין בתש״ר, וכ״פ העיטור (הל׳ תפילין נט, ב), היראים (סי׳ שצט), המנהיג (עמ׳ תרל), הגה׳ סמ״ק (סי׳ קנג אות א) והטוש״ע (כז, ד). והשו״ע (שם, ה) פסק עפ״י הריב״ש בתשובה (סי׳ קלז) שאדם שהוא עלול לנזילות, ואם יצטרך להניח תפילה של ראש על בשרו לא יניחם כלל, יש להתיר לו להניח תפילה של ראש על כובע דק הסמוך לראשו, ויכסם מפני הרואים. והרמ״א הוסיף, שהמניח בדרך זו לא יברך על של ראש, רק יברך על של יד ״להניח״.

קנו. וכ״כ להוכיח הרא״ש (הל׳ תפילין סו״ס יח).

קנז. מנחות (לז, א-ב).

קנח. דלית ליה ולא לאחרים לאות - בתשובות הרשב״א (החדשות סי׳ ב): **דלית ביה ולא מידי.**

ילבש על בשרו, שלא יהא דבר חוצץ בינו ובין בשרו, אימא במצוה דראש נמי לא מחייבי[176], קא משמע לן דלא מעכבי, דתנן (מנחות פ״ד, א) תפלה[177] של ראש אינה מעכבת של יד, ושל יד אינה מעכבת של ראש. ואקשינן, ומאי שנא דיד דכתיב ילבש[178] על בשרו, דראש נמי[179] כתיב (שמות כט, ו) ושמת המצנפת[180] על ראשו. ופרקינן[181], תנא שערו היה נראה בין ציץ למצנפת ששם מניח תפילין. אלמא תפילין של ראש צריך להניחן על הראש, שאם לא היה שערו נראה בין ציץ למצנפת היו כהנים פטורין מן התפילין. יש לי לומר, דהתם אי אפשר להניחן על המצנפת, דכיון שהתפילין מניחן לשם מצוה, אי אפשר להניח[182] שום דבר על המצנפת[קנט][183], ואם נתנן למצוה[קס] אף הם חוצצין, לפיכך אם לא היה שערו נראה בין ציץ למצנפת לא היה מניח תפילין.

[קסא]ולענין רצועה של יד, מסתברא שמותר לכורכה על הבגד, ולא אמרו שצריך שלא יהיה[184] דבר חוצץ בינו לבין הבשר אלא על הקציצה שדינה כתפילין עצמן, וזהו שהיה סבור רב אשי שצריכה להיות מכוסה לעולם התפילין עצמן. דגרסינן התם (מנחות לז, ב), רב אשי הוה[185] יתיב קמיה דאמימר, הוה ציריא[186] בידיה והוה מתחזיין. אמר ליה לא סבר לה מר לך לאות ולא לאחרים לאות. אמר ליה במקום לך לאות איתמר. ובודאי על הקציצה אמרו, דאי על הרצועה, הלא היא עוברת על היד ממש וניכרת[187] על האצבע, ואיך עלה על דעת רב אשי לומר שצריך לכסותה[קסב].

כן נראה להלכה, אבל למעשה בין בשל יד בין בשל ראש רואין אנו מה שהרבים נוהגים וננהוג[188] כן, וכמו שאמרו בירושלמי[קסג] בכל כיוצא בזה, כל הלכה שהיא רופפת בידך, צא וראה מה צבור נוהג[189] ונהוג כן, עכ״ל.

כתוב בשמושא רבה, וצריך לכסויינהו בסודרא או בכומתא, ואי לא, מהדק שפיר כדי שלא יראו, דכתיב והיו לך לאות[קסד].

176. מחייבי: **ב** מחייבינן 177. תפלה: **א ג ד** חסר 178. ילבש: **א ג** לא ילבש 179. נמי: **ב ג** נמי הא
180. המצנפת: **א** חסר 181. ופרקינן: **א ג ד** ומפרקינן 182. להניח: **א ד** להניתן **ג** להניחן 183. על המצנפת: **א** אחר למצוה על המצנפ׳ **ב** אחר על מצוה 184. יהיה: **א ג ד** יהא 185. הוה: **ג** חסר
186. ציריא: **א ג** צריא **ב** צחא 187. וניכרת: **ב** ונכרכת 188. וננהוג: **ב ג ד** וכנהוג 189. צא וראה מה צבור נוהג: **ב** פוק חזי מה עמא דבר

קנט. להניח שום דבר על המצנפת - ברשב״א (שם): **להניחן למצוה על המצנפת**, ועי״ש בהע׳ 15 לגבי הנוסח, וכן כאן בשנו״ס.

קס. למצוה - ברשב״א (שם): **למטה**.

קסא. מכאן עד סוף התשובה משו״ת הרשב״א (ח״א סי׳ תתכז).

קסב. הרמ״א (כז, ד) פסק להקל בחציצה ברצועות כדעת הרשב״א, והט״ז (שם סק״ד) תמה עליו, שהרי הרשב״א הסתפק בזה למעשה, ותלה הדבר במנהג (כמבואר בדבריו בסמוך). ועי׳ מג״א (שם סק״ה) שכתב שהרשב״א לא הסתפק אלא בכריכה על הבגד, אבל בדבר מועט החוצץ אין קפידא. והמשנ״ב (שם ס״ק טז) כתב בשם האחרונים שאין להקל רק במקום הכריכות, אבל מה ששייך לקשירה יש להחמיר אף ברצועות, בין בשל יד ובין בשל ראש.

קסג. פאה (פ״ז ה״ה), מעשר שני (פ״ה ה״ב) ויבמות (פ״ז ה״ג).

קסד. דברי השימושא רבא הובאו גם בספר התרומה (סי׳

ולענין הרצועות של ראש, מצינו (מנחות לה, ב) דרבה קטר[190] להו, ופשיט ושדי להו. פירוש פשיט ושדי להו, שיהיו הרצועות תלויים מאחריו[191] על כתפיו[קסה]. ורב אחא מתלית להו. פירוש, גודלן ומשלשלן[192], טורציר[193] בלעז[קסו]. מר בריה דרבינא עביד כדידן[194], תולן לפניו[קסז]. וכן נראה דעת הריא"ף[קסח] (הל' תפילין ז, ב) והרמב"ם[קסט] ז"ל (פ"ג, יב), וכן נמי פסק הבעל התרומה[195] (סי' ריא). וביאר עוד, ורצועה[196] של יד צריך לכרוך אותה שלש כריכות סביב אמה, כדכתיב (קהלת ד, יב) והחוט המשולש לא במהרה ינתק[קע].

[197] לגאון ז"ל[קעא], מאן דמתהפך[קעב] רצועה של יד או של ראש, מיחייב למיתב בתעניתא, משום דהוי ליה כפושע, שהיה לו לתקנה בשעת הנחתן, שצריך אדם לכוין במצוה לעשותה, וכל שכן תפלין דדברי קדושה הן, וכיון שעשאה שלא כמצותה, צריך למיתב בתעניתא[קעג]. וכן עשה רב

190. קטר: ג ד קטיר 191. תלויים מאחריו: ב תולן מלאחריו 192. ומשלשלן: א ומשלשן 193. טורציר: ג ד טווציר 194. כדידן: א ג ד בדידן 195. הבעל התרומה: ב הרב בעל התרומות ז"ל 196. ורצועה: ג ד ברצועה 197. לגאון... פעם א': א ג ד חסר

ריב) ובמרדכי (הל' תפילין יב ע"א), ומהתרומה (שם) משמע שהבין שהשימושא רבא התייחס דווקא לתפילין של יד שצריך לכסותן, ולא לשל ראש. והסמ"ג (ריש עשין כב קד ע"ב) והסמ"ק (ר"ס קנג) כתבו שאין קפידא בתפילין של יד אם הם גלויים או מכוסים, וכ"פ הרמ"א (כז, יא).

קסה. רבינו מפרש כרש"י (שם ד"ה רבה) ששאלת הגמ' (לה, ב): "וכמה שיעורייהו" מוסבת על רצועות תפילין של ראש, וכתב התרומה (סי' ריא, וכעי"ז בתוד"ה וכמה) שכך משמע מהגמ', שהרי בשל יד יש רק רצועה אחת וא"א לגדול או לתלות על הכתף. אמנם תוס' (ד"ה וכמה) הביאו בשם הערוך (ער' צרדה) שהגמרא עוסקת ברצועות של יד, וכ"כ המרדכי (הל' תפילין יא ע"ד) והרי"ד (בפסקיו עמ' תס).

קסו. כן פירשו רש"י (שם ד"ה ומתלית), תרומה (סי' יא) ורא"ש (הל' תפילין סי' יא). [וברש"י כתב: טרני"ם בלע"ז, אך אין בזה נ"מ, והכוונה לקלוע].

קסז. כ"מ מרש"י (שם ד"ה כדידן), וכן פירשו התוס' (שם ד"ה עביד).

קסח. י"ל מניין לרבינו שכ"ד הרי"ף, שהרי רק הביא הגמ' ולא פירשה.

קסט. צ"ע, שהרמב"ם (שם) כתב ששל ראש שיעורם עד הטבור ושל יד עד האצבע האמצעית, וביאר הכס"מ שס"ל כערוך שהגמ' דנה בשל יד (אמנם יש להעיר ממש"כ הרמב"ם בתשובתו (בלאו סי' קנט עמ' 305): "ואין הקשר על האצבע מוכרח"), ואולי אפש"ל שלדעת רבינו מר בריה דרבינא שתלאן לפניו, חולק על השיעור של אצבע צרדה.

קע. כן הביא התרומה (שם) בשם השימושא רבא, וכן הוא עפ"י פירוש הערוך לגמ' שמדובר בשל יד, וכדעת רב אחא שיש לשלשל, והכוונה לכרוך שלוש כריכות, ונפסק להלכה ברמב"ם (פ"ג, יב) ובטוש"ע (כה, ח).

קעא. תשובות הגאונים (שערי תשובה, סי' קנג; חמדה גנוזה, סי' נט) בשם רב צמח גאון, ונזכרה תשובה זו בעיטור (הל' תפילין נט, א), בראב"ש (הל' תפילין סי' יב, והובאה בב"י כז, יא בשמו) וברבינו ירוחם (ני"ט ח"ה קע ע"ד).

קעב. מאן דמתהפך - בדומה לזה בר' ירוחם (שם): "דמי שנתהפכה לו", אולם בתשובות הגאונים: "מאן דמהפך", ובדומה לכך בעיטור ובראב"ש (שם): "מאן דאפיך". ועי' אליה רבה (כז ס"ק יג) במה שדן אם מדובר דווקא בכה"ג שהופך במזיד או גם בשוגג, וכן אם זה דווקא בשעת ההנחה או אפי' בכה"ג שהתהפך לו לאחר מכן, וראה בזה גם בברכ"י (שם ס"ק ד).

קעג. העיטור (הל' תפילין נט, א) והרא"ש (הל' תפילין סי' יב) שהביאו תשובה זו, הביאו תשובת גאונים אחרת, בה כתוב שרב הונא התענה על של ראש ולא על של יד, ומה שהתענה היה רק ממידת חסידות ולא מדינא. השו"ע (כז, יא) כתב שצריך שיהיה השחור של הרצועות לצד חוץ, ולא יתהפכו בין בשל יד בין בשל ראש, אך

הונא מעשה על פעם אחת[קעד][197]:

(יט) וכשהוא חולצן, חולץ של ראש תחלה ואחר כך של יד[קעה]. וכתוב בירושלמי[קעו] (ברכות פ"ב ה"ג יד, א), כשהוא חולצן מברך[198] אשר קדשנו במצותיו וצונו[199] לשמור חוקיו, אתיא כמאן דאמר בחקת תפילין הכתוב מדבר[קעז]. אמנם עכשו לא נהגו כלל בברכה זו[קעח]:

(כ) ומניחן לתוך כליין, של ראש תחלה ואחר כך של יד, כדי שיפגע של יד תחלה כשירצה ללובשן, שאם יפגע של[200] ראש תחלה יהיה צריך להניחן, ואסור לאדם להניח מצוה הבאה לידו ויתעסק במצוה אחרת[201], ויצטרך להניח של ראש בידו ולהוציא של יד לקושרו, שאין מניחין של ראש תחלה, לפיכך צריך להניח של יד למעלה, כדי שיפגע בהן תחלה[קעט]. ירושלמי[קפ][202], וצריך להניח של יד תחלה, שאם יניח של ראש תחלה יהיה ענוש[קפא][203]:

198. מברך: **א ג ד** מברך עליהם 199. אקב"ו: **א** חסר 200. של: **ב** בשל 201. אחרת: **ב** חסר
202. ירושלמי: **ב** ירושלמי בפ' אין דורשין 203. ענוש: **א ג ד** עונש

לא כתב מה הדין אם נתהפכו. ובמג"א (שם ס"ק יז) כתב שאם נתהפכו מידת חסידות להתענות, אך הוסיף שכל הקפידא היא רק במה שמקיף הראש והזרוע, אבל מה שמשלשל לפניו ומה שכורך אח"כ ליכא קפידא, וכ"כ שאר אחרונים. ובמשנ"ב (שם ס"ק לח) כתב בשם הפמ"ג שמשום נוי המצוה ראוי שיהיה השחור לצד חוץ אפילו במה שלא מקיף הראש והזרוע.

קעד. בתש' הגאונים (שם) לפנינו ליתא מש"כ המעשה עם רב הונא, וגם בעיטור שם העיר שאינו בנוסח שלפניו. אמנם, כ"א במו"ק (כה, א) שרב הונא ישב ארבעים תעניות על רצועה שהתהפכה לו.

קעה. מנחות (לו, א), רמב"ם (פ"ד, ה) וטוש"ע (כח, ב).

קעו. וכן נזכר בבבלי (ברכות מד, ב; נידה מא, ב) שכן מנהג בני מערבא.

קעז. ראה המח' במנחות (לו, ב).

קעח. כ"כ תוס' (ברכות ונידה שם ד"ה ולבני) ורא"ש (הל' תפילין סי' טז) בשם ר"ת, וכ"ה בתשובות הגאונים (חמדה גנוזה סי' קה) בשם רב פלטוי גאון, במנהיג (עמ' תקצז), במאורות (ברכות מד, ב), ביראים (סו"ס שצט), בראבי"ה (ח"א סי' קכב), בסמ"ג (עשין כב), בסמ"ק (סי' קנג) ובעוד ראשונים, וכ"פ הטוש"ע (כט, א). אמנם יעוי"ש בראבי"ה שכתב שאביו רבינו יואל נהג לברך, וכ"כ גם הרוקח (סי' שסו). ועי' טור (שם) שהביא דעת רב האי גאון שהרשות בידו אם לברך, ותמה עליו שאם אינו מחויב, הויא ברכה לבטלה. ובב"י שם כתב ליישב דבריו בכמה אופנים.

קעט. ביומא (לג, ב): "אמר רבא: שמע מינה מדריש לקיש: עבורי דרעא אטוטפתא - אסור". וכתבו התוס' (שם ד"ה עבורי) בשם ר"ח בשם רב האי גאון לפרש הגמ' שמדובר בסדר הנחת התפילין בכיס, שלא יניח של יד תחילה ואח"כ של ראש (מלמעלה), כדי שלא יעבור על המצוה. וכ"כ הרבה פוסקים, מהם: ערוך (ער' עבר), אשכול (מהד' אויערבך, ח"ב עמ' 87, ובמהד' אלבק ליתא), מנהיג (עמ' תקצז), יראים (סי' שצט) ורא"ש (שו"ת כלל ג סי' א) בשם רה"ג, וכ"פ הרמב"ם (פ"ד, ח) והשו"ע (כה, ו; כח, ב). וזה דלא כנימוק"י (הל' תפילין ח, א) שכתב שאם פגע בשל ראש, שיניח של ראש תחילה ולא יעבור על המצוה.

קפ. בכת"י **ב** נוסף: "בפ' אין דורשין", והכוונה למסופר בירושלמי חגיגה (פ"ב ה"ב) שחסיד אחד נענש על שהקדים של ראש, וזהו שכתב כאן: "יהיה ענוש".

קפא. בכלבו ליתא לדברי הירושלמי. וצ"ע בכה"ג שכבר הניח תפילין של ראש, אם צריך להסירן ולהניח כסדרן. ועי' אבודרהם (עמ' שיז) שכתב בשם ר' גרשון בר' שלמה שאם הניח של ראש תחילה - לא יצא ידי"ח, וצריך להניחן כסדר מצותן, והט"ז (תרפד ס"ק ד) חולק, עי"ש באורך. וראה א"ר (שם ס"ק ח), פמ"ג (במשב"ז תרפד ס"ק ד), הגה' רע"א לשו"ע (סי' כה) וביה"ל (כה ד"ה פגע) מש"כ בזה.

(כא) תפלה של יד אינה מעכבת של ראש, ושל ראש אינה מעכבת של יד, לפי שהן שתי מצות[קפב]. [קפג]ויש אומרים[204] דוקא כשיש[205] לו את שתיהן[206], אבל כשאין[207] לו את שתיהן מעכבין[קפד]. ויש מפרשים איפכא, כשיש לו את שתיהן מעכבין משום בזויי מצוה, אבל כשאין[208] לו את שתיהן[209], אנוס הוא[210] ואין מעכבין[קפה].

והבעל התרומה[211] (סי׳ ריג) כתב, מי שאין לו אלא [212]תפלין אחד או של יד או של ראש[212] או שיש לו את שתיהן ואינו רוצה להניח אלא אחת מהן, הרשות בידו[קפו], ויברך עליה[213] שתי ברכות, להניח ועל מצות[קפז][214]. ובירושלמי (ברכות פ״ב ה״ג יד, א) ובפסיקתא (רבתי פיסקא כב) כתיב, רבן יוחנן בן זכאי לא הוו[215] זיען[216] תפלי מיניה[217], לא בקייטא ולא בסיתוא, וכן נהג ר׳ אליעזר תלמידו. ורבי יוחנן חזיק רישיה בסיתוא ולביש תרוייהו, בקייטא לביש דדרועא[קפח]:

204. וי״א: **ב** י״מ 205. כשיש: **ג** כשאין 206. את שתיהן: **א ג ד** חסר 207. כשאין: **ב** אם אין **ג** כשיש
208. כשאין: **ב** מי שאין 209. את שתיהן: **א ג ד** חסר 210. הוא: **א ד** נקרא **ג** קרא 211. והבעל התרומה:
ב והב׳ התרומות ז״ל 212. תפלין אחד... של ראש: **ג ד** תפלה אחת 213. עליה: **ב** עליו 214. מצות: **א**
ג ד מצות ע״כ 215. הוו: **א** הוה 216. זיען: **א ד** זזין **ג** זיינין 217. תפלי מיניה: **א ג ד** מיניה תפילי

קפב. משנה (מנחות לח, א), רמב״ם (פ״ד, ד) וטוש״ע (כו, א).

קפג. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

קפד. אלו דברי רב חסדא שנדחו בגמ׳ (מנחות מד, א), וסברתו להחמיר כשאין לו - שמא יפשע. וק״ק על רבינו שהביאם בלשון י״א. ואולי הובאו הדברים אגב הי״א השני (שדווקא שאין לו לא מעכבים), וכדברי רבינו שמחה (הובאו באו״ז סי׳ תקעח) שרב חסדא הפך את הגרסא בתוספתא (מנחות פ״ו). ועי׳ ב״י (כו, א) שהביא מפירוש המשניות לרמב״ם (מנחות פ״ד, א) שכתב שדווקא כשיש לו שתיהן אינן מעכבות זא״ז, אבל אם יש לו רק אחת מעכבות, שמא יטעה ויסמוך רק על האחת. וכתב על זה הב״י שתלמיד טועה כתב כן מבחוץ, והוכנס לבפנים, ובנוסח הערבי (שהוא המקור) ליתא.

קפה. כ״ה בנימוק״י (הל׳ תפילין ח, ב), וכ״כ בהגה׳ סמ״ק (סי׳ קנג אות ט) ובאו״ז (ח״א סי׳ תקעח) בשם רבינו שמחה והתוספתא (מנחות פ״ו), אלא כיון שהגמ׳ לא הביאה אותה, הסיק האו״ז שגם ביש לו אינו מעכב, וכדברי התרומה שהביא רבינו. ועי׳ בחזון יחזקאל על התוספתא (שם) ובהע׳ הרד״צ הופמן למכילתא דרשב״י (סוף פרשת בא) שכתבו שט״ס היא בתוספתא, וצ״ל: ״אינן מעכבות״.

קפו. צ״ע מדוע התירו לו לדעת התרומה לבטל מצות עשה של תפילין, ומשמע מדבריו שאין מדובר באונס אלא שכך ההלכה לדעתו גם לכתחילה. ונר׳ שלדעתו כך יש להבין את דברי המש׳ במנחות (לח, א): ״תפילה של יד אינה מעכבת את של ראש״ וכו׳. ובס׳ התרומה הביא ראיה מדברי רב חסדא, שאף שאין לו כלל אלא אחת מהן יכול להניחה. עוד הביא שם את הירושלמי ברכות (יד, א) המובא לקמן בענין ר׳ יוחנן שבקיץ לא היה מניח אלא תפילין של יד. אלא שקשה מאד כיצד יפרש הגמ׳ מנחות (לו, א) ש״סח בין תפילין של יד לשל ראש עבירה היא בידו וחוזר עליה מערכי המלחמה״. ונר׳ שלדעתו שם מדובר שרוצה להניח שניהם, ואז אסור להפסיק ביניהם. והדברים צריכים עדיין ביאור.

קפז. כשיטת ר״ת בתוס׳ (מנחות לו, א ד״ה לא סח), וראה הע׳ קלז.

קפח. דברי הירושלמי הובאו כאמור (לעיל הע׳ קפו) בס׳ התרומה (סי׳ ריג), ומשם רצה כנר׳ להוכיח שאפשר לכתחילה להניח תפילין של יד בלבד כשיש לכך סיבה. הירושלמי הובא גם באו״ז (ח״א סי׳ תקלב), בעיטור (הל׳ תפילין ס, א), בראב״ש (הל׳ תפילין סי׳ כט), במרדכי (הל׳ תפילין יד ע״ג) ובעוד ראשונים. ולמעשה, הסיק הרא״ש (הל׳ תפילין סו״ס טו) שאפילו כשיש לו איזה אונס, וכגון שממהר לצאת לדרך ואין יכול להתעכב ולהניח של יד - מניח של ראש, ולא חיישינן למה שאמרו: כל זמן שהן בין עיניך יהיו שתים, וכ״פ הטוש״ע (כו, א). ועי׳ מג״א ומשנ״ב (שם ס״ק א) באיזה אונס מותר, וכן איזו תפילה עדיף שיניח קודם שיוצא לדרך.

(כב) [קפט] כתב הרמב״ם ז״ל (פ״ג, יז), תפלה של ראש אין עושין אותה של יד, ושל יד[218] עושין אותה של ראש, לפי שאין מורידין מקדושה חמורה לקדושה קלה. וכן רצועה של תפלה של ראש אין עושין אותה של יד. במה דברים אמורים, כשלבשן אדם, אבל תפילין של ראש שלא לבשן אדם, אם[219] רצה להחזירן של יד, מותר. וכיצד הוא עושה, טולה[220] עליה עור עד שיעשה אותה אחת, וקושרה על ידו[קצ]. וכן נמי דעת הריא״ף (הל׳ תפילין ז, א) והר״ף ז״ל[221] (הגה׳ סמ״ק סי׳ קנג אות י). אבל הבעל התרומה (סי׳ רו) והר״י מקורביל ז״ל[222] (סמ״ק שם) לא עשו שום חלוק בדבר[קצא], אלא כתבו[223] הדבר בסתם[224], מי שיש לו שני תפילין של ראש, טולה עור על אחת מהן ומניחן[225] בזרועו.

[226] וקשר של תפלין (מנחות לה, ב) הלכה למשה מסיני. אמר רב[קצב] ונוייהן לבד. פירוש, נוי של קשר ונוי של רצועות[קצג]. וכתב הבעל התוספות (שם ד״ה אלו) דאותיות הקשרים אינן קדושות, לפי שאינן קבועות ועומדות להתירן כשי״ן של בתים שהיא קבועה[קצד], וכן נמי ביאר הריב״א[קצה] ז״ל. וה״ר (אלחנין) [אלחנן][227] נתן טעם לפי שהשי״ן של ראש נראית, וכתיב (דברים כח, י) וראו כל עמי הארץ, אבל הקשרים אינם נראין, לפיכך לית להו קדושה.

ואם תרצה לעשות הקשר, תניח הבתים בין ברכך מבחוץ ולא כנגד גופך, ותקח הרצועה הימנית בידך הימנית והשמאלית, ותזהר שתהיה מעט ארוכה מהימנית, ותקח מדת ראשך בחוט, ובסוף מדת ראשך תכפול שתי הרצועות, וכשתכפול אותן תזהר שתצאן ראשי הרצועות מבחוץ ולא מבפנים כנגד גופך. ואחר כך תקיף הרצועה של ידך השמאלית היקף שלם מבחוץ ולא מבפנים כנגד גופך עד שתחזיר ראש הרצועה מבחוץ כשהיה, ואחר כך תשים הכפולה שבידך השמאלית תוך הכפולה שבידך הימנית, ואחר כך תקח ראש הרצועה הימנית, תעבירנה תוך הכפולה של רצועת שמאל שיוצאת למעלה, ותחזיר הרצועה למקומה. וזאת ההעברה כדי שלא תשאר בקשר שתי וערב. ואחר כך תעשה הקשר כעין דלית פנים ואחור, והרצועות עצמן יראו לך הדרך, ודי בזה למבין.

218. יד: **ב ג** יד אין 219. אם: **א ג ד** חסר 220. טולה: **ב ג** תולה וכן בסמוך 221. ז״ל: **א ג ד** חסר
222. ז״ל: **ב ג** חסר 223. אלא כתבו: **א ג ד** שכתבו 224. בסתם: **ב** בסתם וז״ל 225. ומניחן: **ב** ומניחו
226. וקשר... למבין: **א ג ד** חסר 227. (אלחנין) [אלחנן]: **ב** אלחנין

קפט. סי׳ זה ליתא בכלבו, מלבד מש״כ בסוף בעניין הברכה על עשיית תפילין.

קצ. הרמב״ם למד כן מהגמ׳ במנחות (לד, ב), וכ״פ הטוש״ע (מב, א).

קצא. וכבר הקשה הב״י (מב, ב) שהרי החילוק בין חדשות לישנות מפורש בגמ׳ (שם), והביא בשם רבינו ירוחם (נ״ט ח״ד ק״ע ע״א) ומהר״י אבוהב שאם התנה מועיל גם בישנות.

קצב. רב - בגמ׳ לפנינו: **רב נחמן.**

קצג. שני הפירושים, שמדובר בנוי הקשר ובנוי הרצועות, הובאו ברש״י (שם ד״ה ונוייהן).

קצד. התוס׳ (שם) לא כתבו סברא זו, אלא סברתם משום שנקראו: ״תשמישי קדושה״ ו״קשר של תפילין״, ומשמע שהן טפלות לתפילין ואינן מן הקדושה עצמה.

קצה. לא מצאנו במקום אחר את דברי ריב״א וכן את דברי רבינו אלחנן.

והעושה תפילין, יש אומרים שמברך לעשות תפילין[קצו], ובהלכות ברכות (סי׳ נט) אכתוב דעות הפוסקים על זה בע״ה[קצז][228]:

(כג) וצריך לכתבן על עור בהמה וחיה ועוף[229] טהורים[230], [קצח]ואפילו נבלות וטריפות שלהן מותרין[קצט].

(כד) [ר]וצריכין עבוד לשמן, והוא הדין לעור[231] הרצועות והבתים. פירוש, בתחלת העבוד כשישים העור במים ובסיד[רא], כך[232] כתב הבעל התרומה[רב] (סי׳ קצ וקצה). והרמב״ם[233] (פ״א, יא) כתב, צריך[234] שיעבדהו ישראל ולא גוי[235], שכל דבר שצריך מעשה לשמו, אם עשאו גוי פסול[רג]. (פ״ג, טו) ועור הבתים אינו צריך עבוד, אפילו עשהו מצה כשר, ומקומות הרבה נהגו

228. על זה בע״ה: **א ג ד** ב״ה על זה 229. וחיה ועוף: **ב** או חיה 230. טהורים: **א ג ד** טהור 231. לעור: **ב** לעורות 232. כך: **ב** וכך 233. והרמב״ם: **ב** והר״ם ז״ל 234. צריך: **ב** שצריך 235. גוי: **א ד** עכו״ם וכן בסמוך

קצו. התוס׳ (מנחות מב, ב ד״ה ואילו) והרא״ש (סוכה פ״ד סי׳ ג) כתבו שלמרות שבירושלמי (ברכות פ״ט ה״ג) מבואר שמברכים על עשיית מצוה, לדעת הבבלי (במנחות שם) לא מברכים, וכן הלכה.

קצז. הכלבו כתב כאן בסתם שמברך על עשיית התפילין, ולא ציין שיש חולקים. וראה גם בכלבו בהל׳ ברכות (סי׳ פז) שכתב בסתמא שמברך על עשיית סוכה ותפילין, ורק בשם ״אחד המפרשים״ כתב שלא לברך. ורבינו בהל׳ ברכות שם כתב שלדעת הירושלמי מברך, אבל לתלמוד שלנו לא מברך.

קצח. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

קצט. שבת (קח, א), רמב״ם (פ״א, י) וטוש״ע (לב, יב).

ר. סי׳ זה ליתא בכלבו, רק כתב: ״וצריך עבוד לשמה״.

רא. במים ובסיד - מדברי רבינו ומדברי הפוסקים ברור שבתחילת העיבוד צריך לומר שהעיבוד הוא לשמה, אלא שהשאלה מתי מתחיל העיבוד, האם בשלב נתינת המים שמטרתם לרכך את העור או בשלב השני כשנותנים הסיד במים. הנו״ב תניינא (יו״ד סי׳ קעה) דן בשאלה זו והוא מביא את העטרת זקנים (לב ס״ק ד) הסובר שצריך לומר שהעיבוד לשמה כשנותנים העור במים, שזה תחילת העיבוד. אולם הנו״ב משיג על דבריו, ומוכיח מהרא״ש (הל׳ ס״ת סי׳ ג) והטור (יו״ד רעא) שתחילת העיבוד הוא נתינת הסיד למים. וכן כתב בהדיא השו״ע (יו״ד רעא, א) שכשנותנו בסיד צריך לומר שעושה כן לשמה, ולא הזכיר הנתינה במים שצריכה להיות לשמה, וכ״פ המשנ״ב (לב ס״ק כה). ומדברי התרומה שכתב: ״במים ובסיד״ יש מקום להסתפק מהו השלב בו יש לומר שהעיבוד לשמה. ונר׳ לפרש דבריו שכוונתו שיש לומר, שמעבד לשמה, בשלב השני כאשר נותן העור במים שיש בתוכם סיד, שהרי את הסיד מוסיפים למים בהם שרו העורות. וממילא שיטתו מתיישבת עם ההלכה בשו״ע, ולפי הבנת הנוב״י.

רב. בסנהדרין (מח, ב) ובמנחות (מב, ב) נח׳ ת״ק ורשב״ג אם תפילין צריכים עיבוד לשמה, ופסק התרומה (שם) כרשב״ג שצריך, וביאר שהעיבוד לשמה צריך שיהיה בקלף, ברצועות ובבתים, וכ״פ הרא״ש (הל׳ תפילין סי׳ ג) ורוב הראשונים. וכן פסק להלכה השו״ע (לב, ח) לגבי הקלף, ועי׳ ביה״ל (שם ד״ה וצריך), ובסי׳ לג (סעי׳ ג) פסק השו״ע כן לגבי הרצועות, וראה הע׳ רד לגבי עור הבתים. ויש מקצת מהפוסקים שכתבו שא״צ לשמה כלל. כן משמעות דברי רש״י בסנהדרין (שם), וכ״כ הרבה ראשונים בדעתו, וכ״פ ר׳ ישעיה הראשון בפסקיו (לסנהדרין שם), ספר המכריע (סי׳ פד), וכתב שכ״ד רב משה גאון, וכ״א בשו״ת הגאונים (הרכבי סי׳ תלב) בשם רב משה גאון, בחי׳ הרמב״ן (לגיטין נה, א) ובחי׳ הריטב״א (לסוכה ט, א).

רג. ובתרומה (סי׳ קצ) פסק להתיר ע״י הגוי כשישראל עומד על גביו ומסייעו, וכ״פ המאירי (קרית ספר מאמר א חלק ב עמ׳ כב), אשכול (מהד׳ אויערבך, ח״ב עמ׳ 37, ובמהד׳ אלבק ליתא), סמ״ג (עשין כה קז ע״א) וטור (יו״ד רעא) בשם רב נטרונאי גאון. וכתב הרא״ש (הל׳ ס״ת סי׳ ג) שנהגו העם להקל בזה כבעל התרומה, והוסיף שכ״ד בעל העיטור. כדעת הרמב״ם פסק האו״ז (ח״א סי׳ תקלד), וכתב שאפי׳ אם הישראל עומד על גביו פסול, כיון שעושה על דעת עצמו. בשו״ע (לב, ט) הביא דעת הרמב״ם והרא״ש (והזכירם בשמם), וכיון

לעשותן בעור מצה[רד], ע"כ.

וצריך שיאמר כשישים העורות בעבוד, אני נותן העורות בעבוד[236] לשם תורת ישראל או[237] לכתוב ספר תורה, תפילין ומזוזות, וכן בתחלת הכתיבה[רה] צריך שיאמר בפירוש, אני כותב תפילין אלו לשם השם אלהי[238] ישראל, ואם לא עשה כן אין להם תקנה. וכשכותב אחת מהאזכרות צריך שיכוין לכתוב אותם לשם השם אלהי ישראל, ושיוציא בשפתיו, ואם לא עשה כן אין להם תקנה[רו][239].

ולפי דעת הרב בעל[240] התרומה (סי' קצב) אינו צריך שיאמר בפירוש אלא בתחלת הכתיבה[רז], אבל מחשבה ודאי בעי בכל[241] שם ושם[רח]. וכן נמי דעת הרמב"ם ז"ל[רט] (פ"א, טו) כמו שנבאר ב"ה[242] (בסי' הבא):

236. אני נותן העורות בעבוד: **ב** חסר 237. או: **ב** חסר 238. השם אלהי: **א ג ד** תורת 239. תקנה: **ב** תקנה כלל 240. ולפי דעת הרב בעל: **א ג ד** ולפי' הב' 241. בכל: **ב ג** על כל 242. ב"ה: **ב** בעה"י

שהביא דעת הרא"ש אחרי הרמב"ם משמע שסובר כמותו. וכ"פ הרמ"א (שם), וראה משנ"ב (שם ס"ק ל) כיצד יש לנהוג למעשה.

רד. הרמב"ם (שם) כתב שעור הרצועות צריך עיבוד לשמה, אבל עור הבתים אינו צריך עיבוד כלל, וממילא פשוט שא"צ לשמה. וראה הע' רב שדעת הרא"ש ורוה"פ שגם בבתים צריך עיבוד לשמה. ועי' אור זרוע (ח"א סי' תקלג) שכתב דכו"ע מודו דלמצוה מן המובחר צריך עיבוד לשמה. למעשה, בשו"ע (לב, לז) פסק דהיכא דאפשר צריך שיהיה מעובד לשמה. דהיינו, שפסק לכתחילה כרא"ש ורוה"פ שצריך עיבוד לשמה גם בבתים, אולם אם אינו מוצא מעובדים לשמה יש לסמוך על הרמב"ם. ועי' מג"א (שם ס"ק נא) שכתב שניתן אף לברך עליהם, כיון שאף רש"י סובר שא"צ לשמה, וכדעת ת"ק בסנהדרין ובמנחות (שם), ודלא כב"ח (לב, כב) שכתב שלא יברך עליהם.

רה. הצורך בכתיבה לשמה מפורש בגיטין (מה, ב), אבל מדברי הרמב"ם (פ"א, טו) עולה שרק כתיבת אזכרות שלא לשמה מעכבת, ובשו"ע (לב, יט) פסק שצריך לומר לשמה הן בכתיבה והן באזכרות. ועי' בגר"ח (שם) שביאר שלדעת הרמב"ם הכתיבה שהיא עצם מעשה הסת"ם, גם סתמה עומד לשמה, בניגוד לעבוד שצריך לעבד הקלף לשמה.

רו. לדעה זו אמירה לשמה מעכבת בכל השלבים, הן בעיבוד, הן בתחילת הכתיבה, והן בכתיבת האזכרות. וכ"כ בספר ברוך שאמר (תיקון תפילין עמ' לא) ובמרדכי (מנחות סי' תתקסו) לגבי עיבוד התפילין שהאמירה מעכבת, וכ"ה ברי"ף (סוף הל' תפילין) ובמנהיג (עמ' תקצ ותשכח) לגבי האזכרות. ומהשו"ע (לב, יט) משמע שהאמירה הן בתחילת הכתיבה והן בכל אזכרה מעכבת. והרמ"א שם פסק שאף שלכתחילה יש לומר בכל אזכרה שכותבה לשם קדושת תפילין, בדיעבד אם אמר בתחילת הכתיבה שכותב לשמה ובאזכרות רק חשב, מהני.

רז. התרומה (שם) הסתפק האם בכתיבה או בעיבוד מספיקה מחשבה או שצריך אמירה בפה, ולמעשה כתב שיוציא בשפתיו. וכבר תמה הב"י (לב, יט) על רבינו שכתב שהתרומה הצריך אמירה, והרי התרומה הסתפק בזה. וכדמשמע מהתרומה שאין האמירה לעיכובא, כן משמע מהסמ"ג (עשין כה קז ע"ג), מר' ירוחם (נ"ב ח"ב יז ע"ג) ומהגה"מ (דפוס קושטא פ"א אות יא). ומלשון השו"ע (לב, ח) משמע שבעיבוד אין האמירה לעיכובא, אולם בכתיבה ובאזכרות (ראה סעי' יט) האמירה לעיכובא.

רח. ז"ל התרומה: "טוב ונכון לפרש בכתבי הקדש בתחלת כתיבתן ולומר שיכתוב הכל לשם תורת ישראל ולשם תפילין ומזוזות, והאזכרות יכתוב לשם קדושה". ונראה שרבינו הבין בדבריו שדי באזכרות במחשבה, כיון שבתחילת הכתיבה כתב: "ולומר", ובאזכרות לא כתב כן, אלא רק כתב שיכתוב לשם קדושה. ועי' בטור (יו"ד רעו) שכתב שבכתיבת האזכרות צריך לחשוב לשם קדושת השם. וע"ע בחידושי הגר"ח (פ"א מתפילין הט"ו) במה שביאר החילוק בין הכתיבה לאזכרות.

רט. עי' ב"י (לב, יט) במה שתמה על רבינו בהבנת הרמב"ם. ועי' בשו"ת הרמ"ע מפאנו (סי' צד) שכתב

(כה) **וכותבין**[243] **בגויל**[ריי] **במקום שער, ובקלף במקום בשר**[ריא 244]**. וצריך שרטוט מארבע**[245] **רוחות**[ריב]**, אבל בין שיטה לשיטה לא צריך**[ריג]**. וכשמשרטט**[246]**, לא ישרטט בשום צבע, למעוטי אבר**[ריד]**.**

243. וכותבין: **א ג ד** וכותבן 244. בשר: **א ב** שער 245. מד׳: **ב** בד׳ 246. וכשמשרטט: **ב** וכשישרטט

שדברי בעל התרומה הם דווקא לשיטת רש״י ור״י שפגול הוא דווקא בדיבור, אבל לשיטת הרמב״ם (פי״ג מפסולי המוקדשים) שגם מחשבה פוסלת בקרבנות, גם בעיבוד לשמה סגי במחשבה, ודלא כרבינו שכתב שהרמב״ם מסכים לבעל התרומה.

רי. שיטת רב האי גאון (מובאת בערוך ער׳ דוכסוסטוס ובעוד ראשונים) ור״ת (ספר הישר סי׳ רפז) שהעור המעובד נקרא גויל, וכשחוצים אותו נקרא חלקו החיצוני שלצד השער קלף והפנימי דוכסוסטוס, וכ״פ השו״ע (לב, ז). אבל הרמב״ם בתשובה (פאר הדור סי׳ יט, בלאו סי׳ קלט) והרשב״א (בתשובותיו ח״א סי׳ תקפ) כתבו שהסמוך לשער הוא הדוכסוסטוס והפנימי הוא הקלף, אמנם הרמב״ם בהל׳ תפילין (פ״א, ז) כתב כשאר ראשונים, ועי׳ כס״מ שם (וכ״ה בב״י יו״ד רעא) שכתב שכן הגרסא הנכונה ברמב״ם, ולא כפי שכתב בתשובה. דעה זו שניתן לכתוב תפילין על גויל הובאה באור זרוע (ח״א סי׳ תקמ) ובהל׳ תפילין לרא״ש (סי׳ ח) בשם השימושא רבא, אלא שהקשו מפשטות הגמ׳ (שבת עט, ב) ששאלה: ״תפילין אגויל מי כתבינן?״. ויעויין במאירי (שבת שם) שכתב שהרבה מפרשים קראו לגויל דוכסוסטוס ולדוכסוסטוס גויל, וממילא לא קשה, שייתכן שהתכוון לדוכסוסטוס, שיש סוברים שכשר, ועי׳ בהע׳ הבאה.

ריא. התוס׳ (שבת עט, ב ד״ה השתא) הסיקו מהגמ׳ שלהלכה תפילין כשרות רק על קלף במקום בשר, וכ״פ הרי״ף (מזוזה ה, א), הרמב״ם (פ״א, ח) ורוה״פ, וכ״פ הטוש״ע (לב, ז), אמנם רבינו פסק כרב אחא (בשבת שם) שזה וזה כשר, וכ״כ היראים (סי׳ שצט) והמרדכי (מנחות סי׳ תתקנט).

ריב. דעת ר״ת (בספר הישר חיד׳ סי׳ קד; בתוס׳ גיטין ו, ב ד״ה א״ר; במנחות לב, ב ד״ה הא ובעוד מקומות) שלמרות שמסקנת הגמ׳ במנחות (לב, ב) היא שתפילין לא צריכים שרטוט, את השורה העליונה צריך לשרטט מדינו של ר׳ יצחק (בגיטין ו, ב) שאסור לכתוב פסוקים ללא שרטוט. וכ״פ הרא״ש (הל׳ ס״ת סי׳ ז) והשו״ע (לב, ו). אולם התרומה (סי׳ קצו) וההגה״מ (פ״א אות ט) כתבו בשמו שישרטט השיטה העליונה או שמא אפי׳ מד׳ רוחות, ומשמע שר״ת מסתפק בזה. וע״ע תוס׳ (סוטה יז, ב ד״ה כתבה) שכתבו בשמו שצריך לשרטט מד׳ רוחות, וכ״כ הסמ״ג (עשין כב) בשם התרומה, התוס׳ בגיטין (שם בסוף הד״ה) והיראים (סי׳ שצט), וכ״פ הרמ״א (שם).

ריג. כ״כ תוס׳ (בגיטין שם) בשם ר״ת בביאור הגמ׳, ועי״ש שהוסיפו שכל הפטור מדבר ועושהו נקרא הדיוט, וכ״כ עוד ראשונים בשמו. וכתבו עוד התוס׳ (שם) והרא״ש (הל׳ ס״ת סי׳ ז) שאם אינו בקי לכתוב השיטות ביושר, יכול לשרטט משום ״זה אלי ואנוהו״, וכ״פ השו״ע (לב, ו). וראה ב״י (שם) בשם המרדכי (מנחות סי׳ תתקסא ז, ב) שכתב שנוהגים כיום לשרטט כל השורות, וכ״כ הפמ״ג (א״א שם סק״ו) והביה״ל (שם ד״ה וכן נוהגים).

ריד. בכלבו כאן, לא הזכיר שרטוט בצבע ובאבר, אולם בהל׳ גיטין (סי׳ עו) כתב שאין לשרטט באבר. ניתן היה להבין לשון רבינו: ״למעוטי אבר״ שבאבר ניתן לשרטט, ודלא כר״י (הובא בספר התרומה סי׳ קצו ובהגה״מ פ״א אות ט). אולם הב״י (לב, ו) הביא דברי רבינו, ועליהם כתב: ״וכן כתוב בספר התרומה״ וכו׳, דהיינו שהבין שרבינו סובר שאין לשרטט באבר כתרומה והגה״מ. ולפי״ז צריך לומר ש״למעוטי אבר״ בא לפרש את הדין שלא ישרטט בצבע, וכוונתו שאין לשרטט בו. וא״כ זה מתאים לדין בכלבו (בהל׳ גיטין שם), שאין לשרטט באבר.

ועי׳ אור זרוע (ח״א סי׳ תקמג) שהביא את ספיקו של רבינו שמחה האם שרטוט הוא שריטה, וחייב להיות בכלי ברזל, או שיכול להעשות גם בצבע. והנימוק״י (מגילה יח, ב) כתב ששרטוט הוא דווקא בעשיית חריץ ולא בצביעה, וכן דעת רוה״פ, וכן הביא הטור (יו״ד רעא, ה) דעת ר״י שפסל עופרת וכיוצא בו, משום שצובע. וכ״פ בשו״ע (או״ח לב, ו; אה״ע קכה, י) להחמיר בשירטוט בעופרת, והוסיף המשנ״ב (שם ס״ק כב) שה״ה דיו ושאר צבעים, אך הוסיף שאם שרטט בהם, אין להחמיר בדיעבד.

כתב הרמב"ם ז"ל[רטו][247], הכותב תפילין צריך שיוציא התיבה בשפתיו קודם שיכתבנה[רטז], [ריז]ואסור[248] לכתוב מפי הקורא, אלא אם כן חוזר וקורא[249] בפיו קודם שיכתוב[ריח]. (פ"א, יב) ומותר לכתבן שלא מן הכתב, שהכל גורסין פרשיות אלו[ריט], והוא הדין למזוזה. (שם, טו) הכותב תפילין ומזוזות, ובשעת הכתיבה לא היתה לו כוונה, וכתב אזכרה מן האזכרות[250] שבהן שלא לשמן, פסולין[רי]. לפיכך[ריא] כשהוא כותב את[251] השם, אפילו המלך[ריב] שואל בשלומו לא ישיב[ריג].

ולא יטביל[252] הקולמוס בדיו באמצע השם, ואם צריך לדיו יקח מאותיות שלפניו[ריד]. ואם דלג אפילו אות אחת, אין תולין אותה, כדאמרינן במסכת סופרים[רטו], תולין בספרים, ואין[253] תולין

247. ז"ל: **א ג ד** חסר 248. ואסור: **ג ד** וצריך 249. חוזר וקורא: **א ג ד** חזר וקרא 250. מן האזכרות: **א ג ד** מהאזכרות 251. את: **א ג ד** חסר 252. יטביל: **א ג ד** יטבול 253. ואין: **ב** ולא

רטו. ברמב"ם הדין שצריך להוציא בפה ליתא, ורק המשך ההלכות מהרמב"ם. ואכן בכלבו כתב הלכה זו בסתם, ולא כתב כן בשם הרמב"ם.

רטז. כ"א בסמ"ק (סי' קנג) ובטור (לב, לא). ובדעת השו"ע (שם) דייק המג"א (שם ס"ק מב) שסובר שא"צ לומר בפה כשכותב מתוך הכתב, והקשה על דבריו מחלק יו"ד (רעד, ב) שמשמע שהצריך לומר בפה גם כשכותב מתוך הכתב, ותירץ שאפשר שדעת השו"ע להקל בתפילין כיון דגריסן. ויוצא לפי"ז דבעינן תרתי כדי שלא יצטרך לומר בפיו: שיהיה מתוך הכתב ושיהיו שגורות בפיו. ובמשנ"ב (שם ס"ק קלו) כתב שהרבה אחרונים חולקים ע"ז, וסוברים שבכל מקרה צריך להוציא התיבה מפיו קודם שיכתבנה. והטעם לזה, כתב הב"ח שכך היא מצות כתיבת סת"ם, כדי שתהא קדושת הבל קריאת כל תיבה ותיבה היוצא מפי הקורא נמשכת על האותיות כשכותב אותן בקלף. וזה דלא כטעם המג"א שהוא שמא יטעה, וכאשר שגורות בפיו וקורא מהכתב אין חשש זה. וכל זה לכתחילה, אבל בדיעבד אין נפסל בכל גווני אם לא טעה.

ריז. ואסור... לפיכך: ליתא בכלבו.

ריח. תוס' (מנחות ל, א ד"ה ומשה), ספר התרומה (סי' קצח), סמ"ג (עשין כב קד ע"ב) והגה"מ (פ"א אות ט) בשם רבותיו. ולמדו כן מכתיבת התורה ע"י משה רבינו, שמבואר בגמ' (ב"ב טו, א ומנחות ל, א, לפי גרסת חלק מהספרים) שהקב"ה אומר ומשה אומר וכותב, וכ"פ השו"ע (לב, לא).

ריט. מגילה (יח, ב), מנחות (לב, ב) וטוש"ע (לב, כט).

רי. לדעת הרמב"ם הצורך בכתיבה לשמה קיים רק באזכרות. מעי"ז כתבו תוס' (מנחות מב, א סוד"ה ואל), וע"ע בחיד' הגר"ח הלוי על הרמב"ם שם. אבל התרומה (סי' קצב) והסמ"ג (עשין כה קז ע"א) כתבו שכל הכתיבה צריכה להיות לשמה, וכ"ה בהרא"ש (תפילין סי' ג), וכ"פ הטוש"ע (לב, יט).

ריא. המלך - ברמב"ם: מלך ישראל. וביאר הכס"מ שדווקא מלך ישראל, אבל במלך גוי צריך להפסיק שלא יהרגנו (כמבואר בברכות לב, ב לגבי תפילה).

ריב. ירושלמי (ברכות פ"ה ה"א), תוספתא (ברכות פ"ג, כב) ומסכת סופרים (פ"ה, ו). ובטעם הדבר, ביאר הכס"מ שם שהאיסור להפסיק נובע מהחשש שיסיים את השם שלא לשמה. אמנם מספר חסידים (סי' תשכ) עולה שהאיסור להפסיק נובע מיראת ה', וכעין האיסור להפסיק בתפילה או במעשה מרכבה (בברכות כא, ב). ד"ז הובא להלכה בטוש"ע (יו"ד רעו, ג).

ריג. סמ"ק (סי' קנג). מקור האיסור להטביל באמצע השם הוא במסכת סופרים (פ"ה, ו), ובטעם הדבר כתב הרא"ש (הל' ס"ת סי' י) שהוא מחשש שהקולמוס יתמלא בדיו, והדבר יגרום למחיקת השם. ובצפנת פענח (על הרמב"ם שם) כתב שד"ז נובע מהצורך בכתיבת השם לשמה, ושלכתיבה שלאחר הטבילה יש מעין דין טעימה שאינה לשמה (במנחות מב, ב). ובשו"ע (יו"ד רעו, ד) כתב: "כשטובל הקולמוס לכתוב השם, לא יתחיל מיד השם לכתוב, שמא יהיה עליו רבוי דיו ולא יצא הכתב מיושר, אלא יכוין להניח אות אחת מלכתוב קודם השם, ובאותו האות יתחיל לכתוב". וזה כטעם הרא"ש.

ריד. במס' סופרים ליתא, אבל כ"א בירושלמי מגילה

בתפילין ומזוזות[רכה]. [רכו]וכן כתוב[254] במכילתא (בא סוף פרשה יח), כתבן שלא כסדרן יגנזו, ולא מפליג בין בפרשיות, בין בתיבות, בין באותיות[רכז].

[255]וכתב ה"ר אשר[רכח] ז"ל, נראה דקאי אתפילה של ראש ושל יד[רכט]. והר"מ ז"ל נראה דמפרש לה אתפלה של יד, לפי שהוא בכרך אחד[רל], ומכאן שאם הקדים לכתוב פרשה לפרשה הרי אלו יגנזו. ואם כתב הראשונה בפסול, לא יכתוב האחרות עד שיחזור לכתוב. אמנם אם מצא בתפלין אותיות מטושטשות, מתקנן ואינו חושש, כיון שנכתבו כדין וכסדר תחלה[רלא], ע"כ[רכו] [255].

וצריך ליזהר בכל האותיות שיהיו מוקפות גויל[רלב] [256], ושיהיו כל האותיות דבוקות בעצמן, לבד הה"א והקו"ף[רלג]. וכן שלא ידמה ב' לכ' וכ' לב'[257], ולא ג' לנ' ולא נ' לג', ולא ד' לר' ולא ר' לד', ולא מ"ם פתוחה לסתומה ולא סתומה לפתוחה, ולא מ"ם סתומה לס' ולא ס' למ"ם סתומה[רלד] [258], [רלה]כי אין בהם תקנה אחר כך לגרור בהם או[259] לתקנם בדיו[רלו].

254. כתוב: **ג ד** כתב 255. וכת'... ע"כ: **א ג ד** חסר 256. גויל: **ב** גויל מד' רוחות 257. וכ' לב': **ב** חסר 258. סתומה: **ג ד** חסר 259. או: **ב** ואין

(פ"א ה"ט). וכן הביאו הרבה ראשונים מהירושלמי, מהם: רי"ף (הל' מזוזה ד, ב), רא"ש (הל' מזוזה סי' ב) ומרדכי (מנחות סי' תתקנח), וכ"ה במנהיג (עמ' תרטז) ובמחז"ו (סי' תקטו). וע"ע בדברי רבינו בהל' מזוזה (סי' א) שגם הביא ד"ז מהירושלמי ולא ממס' סופרים.

רכה. סמ"ק והגה' ר"פ (שם אות ב).

רכו. וכן... ע"כ: ליתא בכלבו.

רכז. ולכן אין תולין כלל (אפי' אות אחת) בתפילין ומזוזות, משום שצריך לכותבן כסדרן. טעם זה הביא התרומה (סי' קצט ורה), ונראה שהוא מקור דברי רבינו כאן, וכ"ה בסמ"ג (סי' כה) בשם התרומה, וכ"כ ראשונים נוספים (ראה מנהיג, מחז"ו ומרדכי שם), ונפסק בשו"ע (לב, כג). וע"ע בשו"ת הר"ן (סי' לט) שהביא טעם זה של התרומה וחלק עליו, וכתב שהאיסור לתלות נובע מצורת הכתיבה הדקה (דהיינו, צפופה) של תפילין ומזוזות, שלא כספר תורה שהכתיבה גסה יותר. ועי' במאירי בקרית ספר (מאמר ב חלק ג) שכתב את שני הטעמים.

רכח. לא מצאנו הדברים בס' המנהגות.

רכט. דהיינו, שבין בשל יד ובין בשל ראש צריך לכתוב הפרשיות כסדרן, וכן דעת רוה"פ, מהם: תוס' (מנחות לד, ב ד"ה הקורא), סמ"ג (עשין כב קד ע"ד) ורא"ש (הל' תפילין סי' ד). ובשו"ע השמיט דין זה מהלכה, ובמשנ"ב (לב ס"ק ב) הביאו, וכן שאר אחרונים.

רל. כן כתב גם בשו"ת הרשב"ש (סי' תרלב), וכתב שכ"ד הרמב"ם שיש לחלק בזה בין של יד לשל ראש, וכ"כ ר"פ (בהגה' סמ"ק אות ו) בשם ר' יחיאל. ועי' עיטור (הל' תפילין נו, ב) שכתב לחלק כך בתחילה, אולם במסקנה החמיר גם בשל ראש.

רלא. וכ"א בשו"ת מהרי"ל (סי' קיט) ובשו"ת תרוה"ד (סי' מח), וכתב שמדובר בכה"ג שנמחקו האותיות ורישומן ניכר, כך שתינוק דלא חכים ולא טיפש יכול לקרותן יפה, ואין בזה "שלא כסדרן", כיון שגם עתה הכתב כשר, ורק בא לחדשו ולקיימו. הב"י (לב, כז) הביא דברי תרוה"ד, וכתב שכ"כ המהר"י אכסנדרני בשם הרא"ש, ופסקם בשו"ע (שם).

רלב. מנחות (כט, א), וכ"פ להלכה הרמב"ם (פ"א, יט) והטוש"ע (או"ח לב, ד; יו"ד רעד, ד).

רלג. רא"ש (הל' תפילין סי' יב) וטוש"ע (לו, ב). ד"ז שיהיו האותיות דבוקות בעצמן מלבד ה"א וקו"ף ליתא בכלבו.

רלד. שבת (קג, ב).

רלה. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

רלו. מחיקת חלק מהאות, וכגון שכתב ד' במקום ר', ורוצה לגרור הקצה הימני כדי לעשותה ר', יש בה משום חק תוכות, אך אם גורר כל האות - המחיקה מועילה, אלא שבתפילין צריך שיהיו "כסדרן", ולכן אם המשיך בכתיבה, אין להן תקנה. וה"ה אם צריך להוסיף דיו,

וכן כתב[260] **הבעל התרומה** (סי׳ רה) **דבכי האי גוונא לא יועיל תיקון. וכן אם נגעה אות לחברתה לא יועיל תיקון גרירת סכין, דמקרי חק תוכות**[רלז][261]**. אבל בירושלמי** (ברכות פ״ב ה״ג טו, ב, מגילה פ״א ה״ט יא, א) **מכשיר נגיעת**[262] **אות לאות**[רלח] **למטה ופסל למעלה, והמחמיר תבא עליו ברכה**[רלט]**. ואם נפלה**[263] **טיפת דיו בחלל ב׳ או ח׳ או אות אחרת, אין תיקון למחוק הטפה, שעתה**[264] **אין שמה עליה, והוי**[265] **חק**[266] **תוכות ופסול, עכ״ל. והירושלמי** (שם) **מתיר כל זמן שנכתבה מקודם**[267] **לכן כתקנה, וכן נמי פסק הר״י מקורביל ז״ל**[רמ] (סמ״ק סי׳ קנג), **והר״ף ז״ל** (הגה׳ סמ״ק שם אות ד) **אוסר**[רמא].

260. כתב: **ב** נמי כת׳ 261. דמקרי חק תוכות: **ב** חסר 262. מכשיר נגיעת: **ב** מתיר גרירת ר׳ ביאורים
263. נפלה: **א** נפל׳ עליו 264. אין תיקון למחוק הטפה שעתה: **ב** ועתה 265. והוי: **א ב** לא יעשה תקון למחוק הטפה דהוי 266. חק: **ב** כחק 267. שנכתבה מקודם: **ב** שנכתב קודם

וכגון שכתב ר׳ ורוצה לעשותו ד׳, אין משום חק תוכות, אבל יש משום ״כסדרן״. וכ״ה בסמ״ג (עשין כב קד ע״ג) ובקרית ספר למאירי (מאמר ב חלק ב), ונפסק בטוש״ע (לב, יח).

רלז. צ״ע, שבתרומה (שם) הסתפק בדין תיקון שתי אותיות דבוקות ע״י גרירה, ולא כתב להחמיר, אלא רק כתב שהמחמיר תבוא עליו ברכה. ודעת רוה״פ להכשיר בכה״ג שגורר החיבור בין האותיות, וכ״פ ריטב״א (שבת קד, ב) בשם התוס׳, הגה״מ (פ״א אות פ), סמ״ק (סי׳ קנג) ורא״ש (סוף הלכות תפילין), והטעם להקל כיון שהאות הייתה כתובה כתקנה - אין בזה משום חק תוכות, וממילא אין גם חשש של ״כסדרן״, וכ״פ הטוש״ע (שם).

רלח. נגיעת אות באות - עי׳ שנו״ס. ויש נפק״מ גדולה בין הגי׳, שלפי גי׳ כ״י **ב** נר׳ שהירושלמי מתיר דווקא כשגורר את החיבור של האותיות, ולפי הגי׳ האחרת יש מקום להסתפק האם התיר הירוש׳ גם כשלא גרר החיבור או דווקא כשגרר. ואמנם נחלקו בכך הראשונים, הרשב״א (בשו״ת ח״א סי׳ תריא) כתב שהירושלמי הכשיר גם כשלא גרר, שכל הראוי לבילה אין בילה מעכבת בו, וכ״נ מדברי הסמ״ג (עשין כב) והמרדכי (מנחות סי׳ תתקנב), אולם מהמאירי (קרית ספר מאמר ב חלק ב עמ׳ מד) משמע שגם לירושלמי צריך לגרור הדבוק. ועי׳ ב״י (לב, יח) שהסכמת הפוסקים שהבבלי חולק על הירושלמי בזה, וחייב לגרור ולהפריד את האותיות הדבוקות בכל מקרה, וכ״פ הטוש״ע (שם). ור׳ הע׳ הבאה.

רלט. בתרומה (שם) הביא קודם את הירושלמי שמכשיר כשהאותיות דבוקות למטה. אח״כ הביא שהבבלי אינו מחלק וכן את מסכת סופרים, ובהמשך העלה את הספק האם ניתן בדיעבד להפריד בין האותיות או שיש בזה פסול חק תוכות. ומשמע שספקו מתייחס לבבלי ולמסכת סופרים, וממילא המילים: ״והמחמיר תבוא עליו ברכה״ לא מתייחסות לירושלמי, אלא אף לבבלי. וכן לא ברור מדוע ״המחמיר תבוא עליו ברכה״, ומשמע שהחומרא אינה מן הדין, ואם הבבלי מחמיר, כדעת רבינו יש להחמיר מן הדין. יש גם להוסיף שבמפתח הסימנים לתרומה (סי׳ רה) כתב שאפשר להפריד האותיות, ומשמע שם שלירוש׳ הכתב כשר גם ללא הפרדה, וצ״ע.

רמ. בירושלמי לפנינו לא מצאנו הלכה זו להדיא, אולם הסמ״ק (סי׳ קנג) שהובא בטור (לב, יז) כתב שלמד הלכה זו מהירושלמי. וכתב הב״י (לב, יז) שלמד זאת מהירושלמי דלעיל שכתב לגבי אותיות שנדבקו, שאם נדבקו למעלה פסול וכשנדבקו למטה כשר. ופי׳ הרשב״א בשו״ת (ח״א, תריא) את הירושלמי שהסיבה שבנדבקו למטה כשר היא, משום שאז ההדבקה היתה לאחר כתיבת האות, בעוד שבנדבקו למעלה היתה ההדבקה לפני כתיבת האות. ולפי״ז פי׳ הב״י שה״ה בטיפת דיו שנפלה על האות שתועיל גרידה, הואיל והייתה כתובה כדין לפני שנפסלה.

רמא. ר״פ כתב בהג׳ שם שר׳ ברוך (בספר התרומה סי׳ רה ותקטו) אוסר בזה. ועי׳ בכלבו (סי׳ עו) שכתב בסתמא להקל, אך הביא שדעת ר״פ ור׳ ברוך להחמיר, וכתב שכן נהגו העולם. וכ״כ להחמיר האו״ז (ח״א סי׳ תשטו) והגה״א (גיטין פ״ב סי׳ יט) בשם ר״י, וכ״ד עוד ראשונים רבים, וכן פסקו הרא״ש (גיטין פ״ב סי׳ יט) והטוש״ע (לב, יז).

ואם שינה[רמב] צורת האותיות עד שלא יהיו נכרות לתינוק דלא חכים ולא טפש, פסול, כדאמרינן (מנחות כט, ב) רמי בר תמרי, דהוא[268] רמי בר דקולי[רמג], איפסיקא ליה וא"ו דויהרג. אתא לקמיה דר' זירא, אמר ליה אייתי ינוקא דלא חכים ולא טפש, אי קרי ליה להדיא ויהרג כשר, ואי לא, יהרג הוא ופסול[רמד].

כתב הרשב"א ז"ל בתשובה[269] (ח"ז סי' שנב), המ"ם והסמ"ך שבספר תורה, תפילין ומזוזות, צרכות[270] להיות מדובקות וסתומות[271] לגמרי, מפני שאמרו ז"ל[רמה] (שבת קד, א) מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין, ואלו לא היו סמוכות[רמו] לגמרי לא עמדו בנס, אלא עומדות אמורשא דקרנתא שאינו חקוק. וכן האל"ף והשי"ן, שאם אינו[272] כן אינן אות אחת, אלא אות[רמז] עם יו"ד[273]. וכן הקו"ף צריך שלא יהא דבוק[רמח][274], מפני שאמרו בפרק הבונה (שם), מאי טעמא כרעיה דקו"ף תליא, דאי הדר ביה ליעול. ורוב צורת[275] האותיות בפרק הבונה[רמט], עכ"ל.

ובשם הר' יונה ז"ל[276] מצאתי שאם השמיט הסופר אות אחת או לא עשה צורת האות כתקנה, שלא יוכל לגרור אותה ולתקנה אם[277] לא יגרור כל מה שכתב[278] מן הטעות ולמטה, אבל אם גרר כל מה שכתב מן הטעות ולמטה שפיר דמי, ובלבד שלא יהיה במה[279] שיגרור אחד מן השמות שאינן נמחקין[רנ], עכ"ל[280].

כתב הר"ם[281] ז"ל (פ"א, טז), מותר לכתוב השם על מקום הגרר[רנא] ועל מקום המחק בספר

268. דהוא: **א ג ד** דאיהו 269. ז"ל בתשובה: **ג ד** בתשובות 270. צרכות: **ב** צריכין 271. מדובקות וסתומות: **א ג ד** סמוכות ומדובקות 272. אינו: **א ג ד** אינן, וברשב"א כתב לא 273. עם יו"ד: **א ג ד** א' עם היו"ד 274. יהא דבוק: **ג** יהיה דבקה **ד** תהיה דבקה 275. צורת: **א ג ד** צורות 276. ז"ל: **א ג ד** חסר 277. אם: **ב** ואם 278. שכתב: **א** שכתו' **ב** שכת' 279. במה: **א ג ד** במעשה 280. עכ"ל: **ב** ע"כ 281. הר"ם: **ב** הרמב"מ

רמב. מלשון רבינו משמע שגם אם נכתבה האות מלכתחילה משונה, ניתן להכשירה בקריאת תינוק, וכן משמע קצת מרש"י (מנחות כט, ב ד"ה וי"ו) שכתב שהכתיבה הייתה במקום נקב, וכ"פ להלכה המשנ"ב (לב סקמ"ה), אבל היראים (סי' שצט) כתב שדווקא בנחסרה האות לאחר כתיבתה תועיל שאלת תינוק, מדין שיירי מצוה.

רמג. דאיהו רמי בר דיקולי - וכן הוא בחולין (קי, א), אולם במנחות (שם): **דהוא חמוה דרמי בר דיקולי**, ובשטמ"ק שם תיקן כמו המובא בחולין, וכנוסח שכתב כאן רבינו.

רמד. והובא ד"ז להלכה בטוש"ע (לב, טז).

רמה. וכ"ה במגילה (ב, ב).

רמו. סמוכות - צ"ל: **סתומות**, וכ"ה ברשב"א שם.

רמז. בתשובת הרשב"א לפנינו: "אות עם היו"ד", ודברי הרשב"א מבוארים יותר בחידושיו לשבת (קג, ב), שכתב שדברי הגמ': "שלא לכתוב אלפי"ן עייני"ן", כוונתם שלא להפריד את רגל האלף מגופו, שאז נראה הנותר מהאל"ף כעי"ן הפוכה (אמנם דברי רבינו מובאים בשו"ת הריב"ש סי' קמו, ושם הגרסא: "אות אחת עם היו"ד", וצ"ב).

רמח. דבוק - ברשב"א (שם): **רגלה דבוק**. בפשטות משמע שאם נגעה רגל הקו"ף בגופו פסול, וכ"פ הטושו"ע (לו, ב), אמנם במחז"ו (ח"ב סי' תקטו) מרומז שבס"ת ספרדים רגל הקו"ף נוגעת בגג. ועי' בשו"ת הריב"ש (סי' קמו) ובשו"ת התשב"ץ (ח"א סי' נא).

רמט. דברי רבינו בשם הרשב"א הובאו גם בשו"ת הריב"ש (סי' קמו).

רנ. דברי רבינו בשם ר' יונה הובאו בריב"ש (שם) ובב"י (לב, כג), ונזכרו גם בד"מ (שם אות ה).

רנא. גרר - ברמב"ם לפנינו: **גרד**.

תורה, תפילין ומזוזות. והבעל התרומה (סי׳ רה) אוסר לכתוב שום כתיבה על מקום הגרר בתפילין[רנב].

וצריך ליזהר בקוצו של יו״ד[רנג]. פירש רש״י ז״ל (מנחות כט, א ד״ה קוצו) רגל היו״ד[רנד], ור״ת (בתוס׳ שם ד״ה קוצו) פירש תג קטן שהוא בסוף ראש היו״ד[רנה]. ובפסיקתא משמע ששני תגין יש ביו״ד, אחד למעלה ואחד למטה[רנו].

[רנז]ואותיות של שעטנ״ז ג״ץ, צריך על כל אחת שלשה זיונין[282] בצד שמאל[רנח], כן כתב הבעל התרומה ז״ל[283] (סי׳ רא) וביאר עוד[רנט]. ויש לסמוך על קריות[רס] האותיות ומקל אחד[284] באמצע[רסא].

282. זיונין: **ג ד** זייני״ן 283. ז״ל: **א ג ד** חסר 284. האותיות ומקל א׳: **א ג ד** הח׳ ומקל

רנב. מקור הדברים במחלוקתם של ר׳ יהודה, ר׳ יוסי ור׳ יצחק (במנחות ל, ב) האם תולין או כותבין על הגרר או על המחק. ויעוי״ש בתוס׳ (ד״ה רבי) שדנו האם עדיפה תליה או גרירה, והביאו את דברי הירושלמי במגילה (פ״א ה״ט) שאין תולין בתפילין ומזוזות. ונראה שהרמב״ם סובר שתליה היא האפשרות הגרועה ביותר, ולכן לדעתו לדברי הירושלמי שלא תולין בתפילין אין השלכה על כתיבה על הגרר או המחק, אבל בספר התרומה כתב שמכיוון שלא הוכרע מה עדיף, הרי שכשם שאסור לתלות, כך גם אין לכתוב על הגרר או המחק. ובב״י (לב, כד) הכריע כרמב״ם, וכ״פ בשו״ע (שם).

רנג. מנחות (כט, א; לד, א).

רנד. וכן הסכימו כמה ראשונים, מהם: ר׳ ישעיה הראשון (ריש הל׳ מזוזה; מנחות כט, א), ר׳ יהונתן מלוניל (ריש הל׳ תפילין וריש הל׳ מזוזה), פסקי ריא״ז (ריש הל׳ מזוזה), ספר המאורות (ריש הל׳ תפילין), מאירי (קרית ספר מאמר ב חלק ב ד״ה ולענין הקושיא) ונימוק״י (ריש הל׳ מזוזה), וכ״כ לדייק בדעת הרמב״ם שו״ת התשב״ץ (ח״א סי׳ נ), שו״ת הרד״ך (בית א חדר ל) ושו״ת משיב דבר (או״ח סי׳ ה), אולם ר׳ מנוח (פ״א, א) כתב שהרמב״ם סובר שמדובר בתג שבסוף ראש היו״ד.

רנה. התוס׳ שם כתבו: ״דהוא ראשו כפוף״, והסבירו כמה ראשונים דעת ר״ת, שצריך מלבד רגל היו״ד לעשות קוץ בקצה התחתון השמאלי של הגג. וכ״כ ספר התרומה (סי׳ ריא), או״ז (ח״א סי׳ תקמז), רא״ש (הל׳ ס״ת סי׳ יב), הגה״מ (פ״א אות צ) ועוד ראשונים. ויש שהסבירו דעת ר״ת כפי שכתב כאן רבינו, שהכוונה לחודו של מעלה הנתון כלפי פניו, דהיינו התג שמעל גג היו״ד. וכ״ה בהל׳ ס״ת לר״ת (הובא במחז״ו ח״ב עמ׳ תרנד), בראבי״ה (על מנחות עמ׳ רכ) ובספר המנהיג (עמ׳ תרכד). הרמ״א (לב, ד) כתב שצריך שתהיה הכתיבה תמה ולא יחסר אפי׳ קוצו של יו״ד, ולא פירש מהו קוצו של יו״ד, והמשנ״ב (שם ס״ק טו) כתב דהיינו עוקץ שמאל של יו״ד, וכ״ש אם חסר רגל ימין.

רנו. בפסיקתא (רבתי פכ״א) איתא שביו״ד יש נקודה למעלה ונקודה למטה, כנגד המתים שיורדים ועולים, והובאו דברי הפסיקתא בספר התרומה (סי׳ ריא), בראב״ש, בהגה״מ (שם) בטור ובב״י (סי׳ לו), וכ״פ האגור (סי׳ פה). ועי״ש בטור ובב״י שהוכיחו מלשון הפסיקתא שזוהי צורת היו״ד גם לפי רש״י ור״ת.

רנז. ואותיות... עכ״ל: סמ״ק (סי׳ קנג).

רנח. איתא במנחות (כט, ב) שצריך לעשות שלושה זיונין, והובא להלכה בשו״ע (לו, ג), אולם לא נזכר כיצד יש לעשותן. וכתרומה שכתב שיש לעשות הזיונין בצד שמאל של האות, כ״כ רש״י (מנחות שם ד״ה שלשה), סמ״ג (עשין כה) ואו״ז (ח״א סי׳ תקנד). אולם הנימוק״י (הל׳ ס״ת ד, א ד״ה נקב) כתב שצריך לעשות שלוש שלוש זייני״ן לכל ראש וראש, כגון השי״ן שיש לה שלשה ראשים יעשה לה תשעה תגין, ובעי״ן ששה תגין, ובנו״ן וזיי״ן שאין להם אלא ראש אחד שלשה תגין.

רנט. בספר התרומה (שם) הוסיף לדון אם צריך לתייג גם את הצד הימני של האות, וכן דן אם עושין אותן מהאות עצמה או שהן תוספת לאות, עי״ש.

רס. ויש לסמוך על קריות - בסמ״ק (שם): ויש סומכין על קרנות. ונר׳ שהמעתיק כתב את האות נ קטנה, והמעתיקים שאחריו הבינו שזו י.

רסא. באופן התיוג נחלקו הפוסקים, שהרמב״ם (פ״ב, ח)

וסופרי דוקני חטרי ליה לגבי[רסב][285] **דחי״ת**[רסג]. **פירש רש״י ז״ל** (מנחות כט, ב ד״ה חטרי) **כזה**[רסד] **ח**, **ור״ת** (בתוס׳ שם ד״ה חטריה) **פירש כזה**[רסה] **ה**, **ויש מפרשים כזה**[רסו] **ח**, **וטוב לעשות כזה וכזה**[רסז], **עכ״ל**[רנז].

תני חדא ספר תורה, תפילין ומזוזות שכתבן מין ישרפו, ותני חדא יגנזו[רסח]. **ומסור, עבד, כותי, עובד כוכבים**[286], **אשה או קטן, ישראל משומד, פסולים, שנאמר וקשרתם וכתבתם, כל שישנו בקשירה ישנו בכתיבה**[רסט]. **נמצאו ביד מין ולא נודע**[287] **מי כתבן, יגנזו**[ער], **ביד גוי**[288] **כשרים**[רעא].

285. לגבי: **א ב** לגביה 286. ע״כ: **ב** חסר 287. נודע: **ב ג** ידע 288. גוי: **ד** עכו״ם

כתב שצריכים להיות התגים על האות מלמעלה. ובתוס׳ (מנחות כט, ב ד״ה שעטנז) כתבו שיעשה שנים בצד שמאל של האות ואחד מימין (ובאותיות שעט״צ שיש להם יותר מראש אחד, יעשה בשמאלי), ובשנים שמשמאל יעשה את האחד מלמעלה ואת השני מלמטה (ראה ציור בתוס׳ שם), והביאו גם את דעת רש״י שכל התגים צריך שיהיו על האות מלמעלה, ויעשם מימין ומשמאל ובאמצע בצורה ישרה, והביאו בשמו עוד לעשות את השנים שבצדדים נוטים מעט החוצה (וכ״ה ברש״י מנחות שם ד״ה שעטנז; שבת קה, א ד״ה דבעי). ועי׳ טור (יו״ד רעד) שהביא פירושים אלה, ובמשנ״ב (לו ס״ק יב).

רסב. לגבי - בסמ״ק (שם): **לגגו.**

רסג. מנחות (שם).

רסד. רש״י פירש שעושין למעלה כעין חוטר, דהיינו שיש לעשות בליטה קטנה (כעין תג) משמאל החי״ת, שהיא נראית כהמשך הרגל השמאלית הממשיכה כלפי מעלה, כך הבינו רוב הראשונים בדעתו. וע״ע במאירי (קרית ספר מאמר ב חלק א) שנראה שביאר שאף לרש״י התג הנ״ל צריך לעשותו באמצע האות חי״ת, ולא בצד. והתוס׳ (שם) הקשו על פירוש רש״י מגמ׳ בשבת (קד, ב) שמבואר שאות חי״ת היא שני זיינין מחוברים, ולפי פירוש המאירי ברש״י לכאורה מיושבת קושיית התוס׳.

רסה. כזה - בסמ״ק (שם): **באמצע כזה.** לר״ת מדובר בכעין חטוטרת (דומה לדבשת גמל חלולה) ולא כמו מקל (תג קטן), והיא נמצאת באמצע (ולא בצד כרש״י), ומחברת בין שני זיינין.

רסו. ויש מפרשים כזה - בסמ״ק שם: **יש מפרשים כזה ויש מפרשים כזה.**

רסז. דהיינו, לעשות הן כרש״י והן כר״ת. גם הירא״ם (סי׳ שצט) כתב שירא שמים יעשה כדברי שניהם, וכ״כ הגה״מ (פ״א אות צ), טור (יו״ד רעד) ואגור (סי׳ פה).

ובמרדכי (מנחות סי׳ תתקנג) כתב שאף ר״ת עצמו היה אומר לעשות שניהם: גם חטוטרת באמצע כשיטתו, וגם מקל בצד שמאל כרש״י. ועי׳ שו״ת חת״ס (יו״ד סי׳ רנח) שביאר מדוע אין בזה תרתי דסתרי.

רסח. דעת רב נחמן בגיטין (מה, ב) שס״ת שכתבו מין ישרף, ורב המנונא בריה דרבא מפשרוניא חולק וסובר שס״ת, תפילין ומזוזות שכתבם מין פסולים וצריכים גניזה. והרי״ף (הל׳ תפילין ז, א) והרא״ש (הל׳ תפילין סי׳ ג) גרסתם בגמ׳: ״תני רב חיננא בר רבא מפשרוניא: ס״ת ותפילין ומזוזות שכתבן מין ישרפו, ותני חדא: יגנזו״. אולם בהל׳ ספר תורה (רי״ף ד, ב; רא״ש סי׳ כ) הביאו דעת רב נחמן שישרף. ובדומה לזה בטור, שבהל׳ תפילין (לט, ד) כתב שתפילין שכתבם מין יגנזו, ובהל׳ ס״ת (יו״ד רפא, א) כתב שס״ת שכתבו מין ישרף. וכ״ה בר׳ ירוחם בס״ת (נ״ב ח״ב יט ע״א) ובתפילין (ני״ט ח״ד קסט ע״ד). והסביר דעתם הב״י (לט, ד), שחילקו בין תפילין לס״ת, שרב נחמן שפסק שישרפו דיבר בס״ת, ורב המנונא שפסק שיגנזו דיבר בתפילין, ועי״ש שהסביר גם הסברא לחלק בזה. ודעת הרמב״ם (פ״א, יג) שאין חילוק בזה, וס״ת, תפילין ומזוזות שכתבן מין ישרפו. ובב״י (שם) דן בדעת הרי״ף והרא״ש, ובתחילה רצה לומר שמחלקים בין ס״ת לתפילין ומזוזות כטור ור׳ ירוחם, אולם במסקנה כתב שהם סוברים כרמב״ם. למעשה, בשו״ע בהל׳ ס״ת (יו״ד רפא, א) פסק בפשיטות שס״ת שכתבו מין ישרף, אולם בהל׳ תפילין (לט, ד) פסק לגבי תפילין בסתם שישרפו, אולם הביא גם שי״א שיגנזו.

רסט. גיטין (מה, ב), רמב״ם (פ״א, יט) וטוש״ע (או״ח לט, א; יו״ד רפא, ג).

ער. גיטין, רמב״ם (שם) וטוש״ע (או״ח שם, ה; יו״ד שם, א).

רעא. בגמ׳ בגיטין (שם) ניסה רב בודיא להוכיח

וצריך לכתבן בימין, שנאמר וקשרתם וכתבתם[289], מה קשירה בימין אף כתיבה בימין, אפילו שולט בשתי ידיו[ערב]. ואטר כותב בימינו, שהיא[290] שמאל כל אדם[רעג].

כתב הרמב"ם ז"ל (פ"א, ג), עשרה דברים יש בתפילין שהם[291] הלכה למשה מסיני, וכולן מעכבין[292], לפיכך אם[293] שינה באחד מהן פסולין התפילין, שנים בכתיבתן ושמנה בחפויין[עדר]. ואלו הן השנים בכתיבתן, שכותבין אותן בדיו[ערה], ושיהיו נכתבין על הקלף[רעו].

כיצד מעשה (שם, ד) הדיו, מקבצין העשן של שמנים ושל זפת או של[294] שעוה וכיוצא בהן, וגובלין אותן בשרף אילן[295] ובמעט דבש, ולותתין אותן הרבה, ודכין אותן עד שיעשה רקיקין, ומיבשין[רעז] אותן ומצניעין אותן, ובשעת כתיבה שורהו במי עפצא[296] וכיוצא בו וכותב בו, שאם תמחקנו תמחק, שמצוה מן המובחר לכתוב בו ספרים, תפלין ומזוזות, ואם כתבן כלן במי עפצא[296] וקנקנתום שהוא עומד ואינו נמחק, כשרים[רעח], (שם, ה) ולא בא למעט הלכה למשה מסיני[297] אלא שאר צבעונין.

289. וכתבתם: **ב** חסר 290. שהיא: **א ב** שהוא 291. שהם: **א ב** חסר 292. וכלן מעכבין: **ב** חסר
293. אם: **א ג ד** חסר 294. או של: **ב** ושל 295. אילן: **ב** עץ 296. וכיוצא... עפצא: **א ג ד** חסר
297. הלכה למשה מסיני: **ב** חסר

מהמשנה שס"ת שנמצא ביד גוי קורין בו, ודחה רב אשי דבריו, ואילו רב נחמן שם הביא שתי לשונות: "אמרי לה: יגנז, ואמרי לה: קורין בו". הרי"ף (גיטין כג, ב) והרא"ש (גיטין פ"ד סי' מה) הביאו להלכה את שתי הלשונות, לעומתם הרמב"ם (פ"א, יג) והמאירי (בגיטין שם) פסקו כרבינו שכשר וקוראים בו, ואילו הריטב"א (שם) פסק שיגנז. הטור פסק לגבי ספר תורה (יו"ד רפא, א) שיגנז, ובתפילין (או"ח לט, ו) פסק שכשרים, וביאר הב"י (שם) שבס"ת יש חשש שהגוי כתבו לעצמו, אבל בתפילין אין חשש. להלכה, השו"ע בהל' ס"ת (יו"ד שם) כתב שי"א שכשר וי"א שצריך גניזה, ובהל' תפילין (או"ח שם) פסק שכשרים.

ערב. מדרשת הגמ' (מנחות לז, א): "וקשרתם וכתבתם' - מה כתיבה בימין אף קשירה בימין, וכיון דקשירה בימין, הנחה בשמאל היא", העוסקת בהנחת התפילין בשמאל, למדו התרומה (סי' רה), האשכול (מהד' אויערבך, ח"ב עמ' 54, ובמהד' אלבק ליתא), ההגה"מ (פ"ב אות א), הסמ"ג (עשין כב), ר' ירוחם (ני"ט ח"ה קעב ע"א) והרא"ש (בסדר תיקון תפילין) שכתיבה בימין (ויעוי"ש בהגה"מ שכתב שגם בדיעבד פסול, כשם שבשבת פטור על כתיבה בשמאל שאינה כתיבה, ובתרומה נראה שהסתפק בזה). אמנם רש"י (במנחות שם ד"ה מה) כתב שרוב בני אדם כותבין בימין, ומשמע מדבריו שמעיקרא דדינא כתיבה יכולה להיות גם בשמאל, ואולי כך סובר גם הרמב"ם שלא הזכיר שהכתיבה צריכה להיות בימין. ובשו"ע (לב, ה) פסק שכתיבה בשמאל פסולה דווקא כשיכול למצוא אחרים שכתובים בימין. וע"ע ט"ז (יו"ד רעא ס"ק ח) ושו"ת רב פעלים (ח"ב או"ח סי' ח).

רעג. כ"ה בפוסקים המובאים בהע' הקודמת, וכ"פ בשו"ע (שם).

עדר. ברמב"ם נוסף: וקשירת רצועותיהן.

ערה. בירושלמי (מגילה פ"א ה"ט) מבואר שהלמ"מ לכתוב בדיו, ובשבת (קג, ב) כתוב שאם כתב שלא בדיו צריך גניזה, והובא להלכה בפוסקים ובטוש"ע (או"ח לב, ג; יו"ד רעא, ו).

רעו. ראה ריש הסי' ובהע' שם.

רעז. כן משמע מהגמ' (נידה כ, א) שהיו מייבשים את הדיו.

רעח. לדעת ר"ת (בתוס' שבת כג, א ד"ה כל; מגילה יט, א ד"ה על הספר; גיטין יט, א ד"ה דיו) דיו שמתקנים אותו בעפצים אינו דיו, וכ"ה בסמ"ג (עשין כה) ובתרומה (סי' קצה), אולם דעת הרא"ש (הל' ס"ת סי' ו) כרמב"ם שנחשב דיו, וכ"ה בהגה"מ (פ"א אות ג) בשם תוס' ור' שמחה, שהעיקר שיהיה צבע שחור ומתקיים על הקלף. וכתב הב"י (לב, ג) שהעיקר כרמב"ם ורא"ש, והוסיף שכך המנהג לכתוב במי עפצא וקנקנתום.

וצריך לכתבן (שם, ח) על הקלף ובמקום בשר, ואם כתבן במקום שער פסול[רעט]. (שם, י) וצריך שיהיה הקלף מעור בהמה או חיה או עוף טהורים[רפ]. (שם, יא) וצריך עבוד לשמן[רפא] [298].

שמנה דברים (פ"ג, א) יש במעשה התפילין, וכולן הלכה למשה מסיני, וכולן מעכבות, ואם שינה באחת מהן פסול. ואלו הן, שיהיו מרובעות, וכן תפירתן ברבוע, ואלכסונן ברבוע עד שיהיו להם ארבע זויות שוות[רפב], ושיהיה בעור של ראש צורת שי"ן מימין ומשמאל[רפג], ושיכרוך הפרשיות במטלית[רפד], ושיכרוך אותן בשער על[299] המטלית ואחר כך מכניסן בבתיהן[רפה], ושיהיו תופרין אותן בגידין[רפו], ויעשה להם מעבורת העור חפוי[רפז] שתכנס בו הרצועה עד שתהא עוברת והולכת בתוך תובר[רפח] שלה[רפט], ושיהיו הרצועות[300] שחורות[רצ], ויהיה הקשר שלהן קשר ידוע בצורת דל"ת[רצא]:

298. לשמן: ב ג ד לשמה 299. על: ג ד חסר 300. הרצועות: ג ד עור הרצועות

רעט. ראה הערה ריא.

רפ. ראה סי' כג.

רפא. ראה סי' כד.

רפב. כן איתא בגמ' (שבת כח, ב; מגילה כד, ב; מנחות לה, א): "תפילין מרובעות - הלכה למשה מסיני. אמר רב פפא: בתפרן ובאלכסונן", ונפסק בטוש"ע (לב, לט). רוב הפוסקים הבינו שיש כאן שלושה עניינים נפרדים שהם הלמ"מ: הבתים עצמם, המושב שלהם והתפירה, שכולם צריכים להיות מרובעים. וכ"כ היראים (סי' שצט), המנהיג (עמ' תקצ), הסמ"ג (עשין כב קה ע"א), הרא"ש (הל' תפילין סי' ט) ועוד פוסקים, וכ"ה בשו"ע (לב, לט). ועי' רש"י (שם עפ"י נוסח השטמ"ק) שמשמע מדבריו שהעיקר הוא הריבוע של הבתים עצמם, ומה שאמרו בתפירה שצריך לרבעה הוא כדי שלא יקלקלו התפרים את ריבוע הבתים, וכ"כ ר' ירוחם (ני"ט ח"ד קע ע"ב) בדעת רש"י, והרא"ש (הל' תפילין סי' ט) כתב בדעתו שגם המושב צריך להיות מרובע מהלמ"מ. בכל אופן גם רש"י מסכים שהכל צריך שיהיה מרובע, אלא שלא הכל מהלמ"מ. וע"ע תוס' (שם ד"ה תפילין) שפשוט להם שהמושב צריך להיות מרובע, והסתפקו לגבי הבתים עצמם. וכ"ה באו"ז (ח"א סי' תקסה) בשם הר"ש משאנץ, ובשם ר' אליקים כתב שרק התפירות הן מהלמ"מ.

רפג. בגמ' (שבת ומנחות שם) איתא: "ואמר אביי: שי"ן של תפילין - הלכה למשה מסיני", וכתבו התוס' (שם ד"ה דשי"ן) שהכוונה לתפילין של ראש, וכן הסכמת הפוסקים, ונפסק בטוש"ע (לב, מב). ובשימושא רבא (הובא בתוס' שם ד"ה שי"ן) כתב שהשי"ן שמימין המניח של שלושה ראשים, ומשמאל המניח של ארבעה ראשים, והובא להלכה בפוסקים ובטוש"ע (שם).

רפד. עי' בסי' הבא ובהע' שלב.

רפה. עי' לקמן הע' שלט.

רפו. שבת (כח, ב; קח, א), מכות (יא, א), ונפסק בטוש"ע (לב, מט).

רפז. העור חפוי - ברמב"ם לפנינו: **מעור החפוי.**

רפח. תובר - הכס"מ (שם) פירש בשם הערוך - לולאה.

רפט. מנחות (לה, א), וכן פירשו רש"י (שם ד"ה מעברתא) ושאר פוסקים, וכ"ה בטוש"ע (לב, מד).

רצ. מנחות (שם), ומבואר שם דהיינו מבחוץ, אבל מבפנים רשאי לצבוע בכל צבע, מלבד אדום, ונפסק בטוש"ע (לג, ג).

רצא. במנחות (שם, ב): "קשר של תפילין - הלכה למשה מסיני", ובשבת (סב, א): "ואמר אביי: דל"ת של תפילין הלכה למשה מסיני. ואמר אביי: יו"ד של תפילין הלכה למשה מסיני". ופירש רש"י (במנחות שם ד"ה קשר) שקשר של ראש הוא כעין דלי"ת, וקשר של יד הוא כעין יו"ד, ושי"ן נראית בבית של ראש, וכך נראה בתפילין השם שד"י. ולפירוש רש"י יוצא שצורת הקשר היא הלמ"מ, וכן מתבאר מדברי הרמב"ם שהביא רבינו, וכ"כ היראים (סי' שצט), התרומה (סי' ריב), המנהיג (עמ' תקפט), או"ז (ח"א סי' תקסו) ועוד רבים מהראשונים, וכ"ה בטוש"ע (לב, נב). אולם תוס' (שבת סב, א ד"ה שי"ן; מנחות לה, ב ד"ה אלו) כתבו לדחות דברי רש"י, ולדעתם אין הדל"ת והיו"ד הלמ"מ, וכ"כ העיטור (הל' תפילין נט, א) והסביר שיש נוסחאות בגמ' שלא כתוב בהן שהיו"ד והדל"ת הם הלמ"מ, אלא רק לגבי השי"ן,

(כו) רצב כיצד כותבין (רמב״ם פ״ב, א) תפילין של ראש, כותבין ארבע פרשיות על ארבעה קלפים, וגוללין כל אחד לבדו, ומניחין אותן בתוך ארבעה בתים שהן מחוברין בעור אחד רצג כמין זה* [301]. ושל יד כותבין הארבע פרשיות בארבעה דפין של עור אחד, וגולל כמין ספר תורה מסופו לתחלתו, ומניח בבית אחד כמין זה** [302]. (פ״ג, ו) רצד ואם כתבן בארבעה עורות והניחן בבית אחד כזה** [303], יצא רצה, עכ״ל רצו.

*

**

כתב הבעל התרומה רצז (סי׳ ריג), מנין השטין על פי הקבלה, ארבעה שיטין בכל פרשה של ראש, ובשל יד שבע שיטין בכל פרשה, אף על פי שאין עכובא אם שינה, מדקאמר פרק הקומץ (מנחות לד, ב) מי שיש לו שני תפילין של ראש ואין לו של יד, תולה עור על אחד מהן לכסות הבדלת הבתים, וכשרים לשל יד רצד.

ואלה ראשי השיטין כמו שנהגו בהן בשל יד שבע שיטין רחצ.

פרשה אחת, וידבר, את היום, היום אתם רצט יוצאים [304], לתת, חג, ההוא, תורת. פרשה שניה, והיה, רחם, בשה, לאמר, כי הקשה, בהמה, לאות. פרשה שלישית, שמע, את, והיו, לבבך, ובלכתך, ידך, מזוזות. פרשה רביעית, והיה, ובכל [305], ואכלת, ה׳ בכם [אשר ה׳] ש, בין עיניכם [306], ביתך ובשעריך [307].

ואלה ראשי שיטין של ראש.

פרשה אחת, וידבר, מזה, הזאת, זה. פרשה שניה, והיה, וכל פטר חמור [308], ה׳ ממצרים [309], כל פטר [310]. פרשה שלישית, שמע, נפשך, לבניך, על. פרשה רביעית, והיה, ונתתי, יבולה, בשבתך שא, עכ״ל.

301. כמין זה: **א ד** חסר **ב** כגון זה 302. ומניח בבית... זה: **א ד** ומניח בבית אחד **ב** כגון זה 303. כזה: **א ב ד** חסר 304. יוצאים: **ד** חסר 305. ובכל: **א ב ג** ובכל נפשכם 306. בין עיניכם: **א ד** בין **ב** לכם בין עיניכם 307. ובשעריך: **ד** חסר 308. פטר חמור: **א ד** חסר 309. ממצרים: **א ג** ממצרים מבית 310. פטר: **א ג** פטר רחם הזכרים

וכ״כ האגור (סי׳ עב) בשם התוס׳ והסמ״ג (עשין כב) בשם ר״י. ועי׳ בחי׳ הגרי״ז על הרמב״ם (פ״ג, טז ד״ה ובאמת) מה שכתב לבאר בזה.

רצב. בכ״י **ב** מובא כאן דברי ר״פ דלקמן בסי׳ זה: ״כתב ר״פ ז״ל צריך שיהיה... יכניס הפרשיות בבתים״, ר׳ להלן הע׳ שדמ. לא ברור מדוע שינה בכך כ״י **ב** מהסדר במהדורות לפניו.

רצג. ברייתא (מנחות לד, ב) וטוש״ע (לב, לח).

רצד. ואם... יד: ליתא בכלבו.

רצה. ברייתות (שם) וטוש״ע (לב, ב ומז).

רצו. עכ״ל הרמב״ם, והוא המשך דברי הרמב״ם מסוף הסי׳ הקודם, ורבינו שינה מעט לשונו.

רצז. וכ״ה במחז״ו (תקיג-תקיד) [ונראה שקטע זה שורבב למחז״ו מהתרומה, שכידוע במחז״ו ישנן תוספות מספרים מאוחרים יותר], ברא״ש (מנחות, קיצור הל׳ תפילין), בטור (סי׳ לה) וברבינו ירוחם (נ״ט ח״ה קעב ע״א).

רחצ. בכלבו כתב ראשי השיטין של ראש, ואח״כ ראשי השיטין של יד.

רצט. היום אתם - בתרומה ליתא.

ש. הוספנו עפ״י התרומה.

שא. ונתתי, יבולה, בשבתך - בתרומה: **עשב, לא תתן, את בניכם**, ובדומה לזה בכלבו.

[שב]וצריך ליזהר בפרשיות, שאם עשה הפתוחה סתומה או הסתומה פתוחה, פסול[שג]. שלש פרשיות ראשונות פתוחות, והאחרונה שהיא והיה אם שמוע סתומה, כך כתב הרמב"ם ז"ל[דש] (פ"ב, ב). ובעל השלמן[שה] כתב, וזה אינו נראה מן הגמרא, ובמזוזה נראה המסקנא בהפך, זה דרב נחמן מסיק (מנחות לב, א) מצוה לעשותן סתומות ואי עבדינהו פתוחות שפיר דאמי[שו], עכ"ל.

פירש הרמב"ם ז"ל (פ"ח, א-ב), פתוחה שיתחיל הפרשה בראש השיטה, וסתומה שיתחיל הפרשה באמצע השיטה[שז]. ויש מפרשים[שח] פתוחה שיניח חלק בסוף שיטה אחרונה, וכשמסיים כל השיטה אז היא סתומה. וטוב לעשותן ככל הדעות, שיניח ריוח בתחלת פרשה רביעית, ושיסיים אותה בסוף שיטה[שב שט].

וצריך ליזהר במלא וחסר עד שיהיו ארבעתן כתובות כמו שהן כתובות בתורה[שי 311], [312] שאם כתב החסר מלא, פסול עד שימחוק היתר, או אם כתב המלא חסר, פסול ואין לו תקנה[שיא 312], [שיב]וכן כתב הר"י מקורביל (סמ"ק סי' קנג). ובפרק הרואה (ברכות נו, א) אמרו ז"ל, וא"ו דפטר חמור גהיט מתפילך, בדקיה ואשכח. גהיט, [313] פירש רש"י ז"ל (שם ד"ה וי"ו) שכתבו הכותב[שיג] מלא ומחק הוי"ו. פירוש גהיט[313], מחוק[שיב].

[שיד]ואלו הן החסרות והמלאות שיש בארבע פרשיות אלו[314].

311. בתורה: **ב** בס"ת 312. שאם... תקנה: **א ג ד** שאם כתב החסר מלא פסול ואין לו תקנה 313. פי'... גהיט: **ג ד** חסר 314. אלו: **ג ד** הללו

שב. וצריך... שיטה: ליתא בכלבו.

שג. ברייתא (שבת קג, ב) וטוש"ע (יו"ד רעה, א).

דש. וכ"כ סמ"ק (סי' קנג) ומרדכי (הל' תפילין יג ע"ד), וכ"ד רוה"פ, ועי' בהערה הבאה.

שה. השלמן - בשו"ת מהרש"ל (סי' לז) מובאת דעה זו בשם בעל ההשלמה, ולכאורה היה מקום לתקן כאן וליג': **ההשלמה**, אולם הלכות נוספות באו"ח מובאות בשם בעל השלמן, וקשה להניח שבכולם אותה טעות. בין היתר בהל' קדושין (אות יג) מביא רבינו בשמו הלכה בענין מקדש בטבעת שאולה. הלכה זו מובאת בשמו גם בשו"ת הריב"ש (סי' קע) ובשו"ת דברי ריבות (סי' רצ). אמנם בשו"ת צדקה ומשפט (אה"ע סי' טו) מובאת ההלכה בשם בעל ההשלמה. ונר' שאלו שני כינויים לחיבור אחד.

שו. עי' בעל העיטור (הל' תפילין נו, ב) שכתב שבתפילין יש לעשות כל הארבע פרשיות פתוחות. ולמעשה, בשו"ע (לב, לו) פסק כרמב"ם, ששלוש פרשיות ראשונות פתוחות ופרשה אחרונה סתומה, והרמ"א (שם) כתב שיש מכשירים אם עשה כל הפרשיות פתוחות, והוסיף שכן נוהגים במדינות אלו, ועי' משנ"ב (שם ס"ק קס).

שז. עי"ש ברמב"ם שפירט יותר ממה שכתב רבינו בשמו.

שח. וכ"ה בסמ"ק (סי' קנג), ועי' שו"ת הרמ"ע מפאנו (סי' קו) שכתב שזוהי דעת ר"י שהובאה בסמ"ג (בהל' מזוזה), ועי"ש כיצד ביאר שיטה זו.

שט. הב"י (יו"ד רעה, ב) ביאר מח' הרמב"ם והרא"ש באופן עשיית פתוחות וסתומות, וכתב שירא שמים יצא ידי שניהם, וראה בשו"ע (שם) כיצד יש לעשותן למעשה. אולם, את הפרשה האחרונה שבתפילין אי אפשר לעשות כדעת שניהם, ולכן פסק השו"ע (לב, לו) שיעשה סתומה כדעת הרמב"ם.

שי. בתורה - ברמב"ם ובכלבו: **בספר תורה הבדוק**.

שיא. לשון הרמב"ם (פ"ב, ג), וכ"פ הטוש"ע (לב, כג), עי"ש ובאחרונים.

שיב. וכן... מחוק: ליתא בכלבו.

שיג. בכת"י מילה זו מטושטשת, והוספנו עפ"י רש"י שם.

שיד. ואלו... פסל: לשון הרמב"ם (פ"ב, ג-ט), והובא

ראשונה, בכור מלא. זכור מלא. בחזק חסר. הוציא מלא. יצאים חסר. יביאך מלא. והאמרי חסר. והיבוסי מלא. לאבתיך חסר. העבדה חסר. מצת חסר. השביעי מלא. מצות מלא. שאר חסר. גבלך חסר. בעבור מלא. לאות מלא. ולזכרון מלא. עיניך מלא. תורת מלא. הוצאך חסר יו"ד. החקה חסר[315]. למועדה מלא.

פרשה שניה, יביאך חסר. ולאבתיך חסר וא"ו. חמר חסר. בכור מלא. בחזק חסר. הוציאנו מלא. ויהרג חסר. כל בכור מלא. מבכר חסר. ועד בכור מלא. זבח חסר. וכל בכור מלא. לאות מלא. ידכה בה"א. ולטוטפת חסר וא"ו אחרונה. עיניך מלא. בחזק חסר. הוציאנו מלא.

פרשה שלישית, שמע[316]. עי"ן של שמע[317] גדולה. דלי"ת של אחד[318] גדולה. מאדך חסר. לבניך מלא. בביתך חסר יו"ד שניה. ובקומך מלא. לאות מלא. ידך בלא יו"ד שניה[שטו]. לטטפת בלא ווי"ן. עיניך מלא. מזזות חסר וא"ו ראשונה. ביתך חסר יו"ד שניה. ובשעריך מלא.

פרשה רביעית, שמע[שטז][319] חסר. מצותי בוא"ו אחת. יורה מלא. ומלקוש מלא. ותירשך חסר וא"ו. והשתחויתם מלא. יבולה מלא. הטבה חסר. נתן חסר. אתם חסר. לאות מלא. לטוטפת חסר וא"ו שניה. עיניכם מלא. אתם חסר. בביתך בלא יו"ד שניה. ובקומך מלא. מזוזות מלא. ביתך בלא יו"ד שניה. ובשעריך מלא. לאבתיכם חסר וא"ו.

ואלו הן האותיות המתוייגות בארבע פרשיות.

פרשה ראשונה, יש בה אות אחת בלבד, והיא מ"ם סתומה של מימים, ועליה שלש זייני"ן.

פרשה שניה, יש בה חמש אותיות של ה"א, ואלו הן, ה' של ונתנה, וה' ראשונה ואחרונה של הקשה, וה' של ויהרג, וה' של ידכה, ועל כל אחת מהן ארבע זייני"ן.

פרשה שלישית, יש בה חמש אותיות, ואלו הן, ק' של ובקומך, וק' של וקשרתם, ועל כל אחת שלשה זייני"ן[320], ושני טיתי"ן ופ' של טוטפת, על כל אחת מהן ארבע[321] זייני"ן.

פרשה רביעית, יש בה חמש אותיות, ואלו הן, פ' של ואספת, יש עליה שלש זייני"ן, ועל התי"ו זי"ן אחת, ושני טיתי"ן ופ"א של טוטפות[322], על כל אחת משלשתן ארבע זייני"ן.

כל האותיות המתוייגות שש עשרה, ואם לא עשה התגין או הוסיף וגרע מהן, לא פסל[שיד].

אין כותבין על נקב, ואם תוכו בחלל האות, כשר. [שיז]וכל נקב שהדיו עובר עליו אינו נקב,

315. חסר: ג ח' הוציא מלא יצאים חסר 316. שמע: ג ד חסר 317. של שמע: א חסר 318. של אחד: ג ד דאחד 319. שמע: ד חסר 320. ועל כל אחת ג' זיינין: א ד חסר ג ועל כל ג' זיינין 321. ד': א ג ד ג' 322. טוטפו': ג ולטוטפות

בסמ"ג (עשין כב), בראש (קיצור הל' תפילין), במרדכי (הל' תפילין יד ע"א), בר' ירוחם (ני"ט ח"ה קעב ע"ב) ובטור (סי' לו).

שטו. ידך בלא יו"ד שניה - ברמב"ם לפנינו הגרסא: חסר.

שטז. שמע - ברמב"ם: והיה אם שמוע.

שיז. וכל... פסולה: ליתא בכלבו.

לפיכך כותבין על עור עוף[שיח]. ניקב העור אחר[שיט] שכתבו, אם ניקב בתוך האות, כגון ה"א או מ"ם ודומיהן, כשר. ניקב בירך של אות עד שנפסקה, אם נשתייר ממנה מלא אות קטנה כשר, והוא שלא תדמה לאות אחרת, ואם לאו פסולה[שי שכ].

וצריך להניח גליון מלמעלה ומלמטה כמלא אטבא דספרי[שכא][323], מרדרו"ר בלע"ז[שכב], ושיערו הגאונים ז"ל[324] כמלא אחיזת חצי צפורן[שכג]. יש אומרים שצריך להניח הגליון מלמעלה אחר[325] השלמת למ"ד, ומלמטה[326] אחר[327] השלמת צד"י[שכד], ויש אומרים דלא צריך אלא שיעור

323. דספרי: **א ג** דסופרי 324. ז"ל: **ד** חסר 325. אחר: **ג ד** כדי 326. ומלמטה: **א ב ג** ולמטה
327. אחר: **ג ד** כדי

שיח. כ"א בשבת (קח, א) ובחולין (קיט, ב), ונפסק ברמב"ם (פ"א, כ) ובטוש"ע (לב, יג).

שיט. מדברי רבינו, שהם דברי הרמב"ם, משמע שדווקא אם ניקב באות לאחר הכתיבה יש להכשיר, וכ"כ הב"י (לב, טז) בתירוץ שני, שאם נכתבה האות בכשרות והייתה מוקפת גויל, גם אם ניקבה אח"כ, נשארת האות בכשרותה, אולם אם בתחילת כתיבתה היה שם נקב ונפסקה בו, אף על פי שיש בה שיעור אות - פסולה, משום שמעולם לא הקיפה גויל.

שכ. במנחות (כט, א) איתא: "...ניקב תוכו של ה"י - כשר; יריכו, אם נשתייר בו כשיעור אות קטנה - כשר, ואם לאו - פסול". וברש"י (ד"ה תוכו וד"ה יריכו) פירש שני פירושים: א. תוכו - רגל פנימית, יריכו - רגל ימנית. ב. תוכו - הגויל והחלק שבו. והרמב"ם (פ"א, כ) פסק כל"ב ברש"י, וכ"פ תרומה (סי' רה) והגה"מ (פ"א אות ר), אולם הרא"ש (הל' ס"ת סי' טו) פסק כל"ק. והנ"מ אם צריך מוקף גויל לדעת הבבלי גם בתוך האות, שבירושלמי (מגילה פ"א ה"ט) מבואר שצריך. לרא"ש הבבלי מסכים לירושלמי, ולרמב"ם הבבלי חולק, וא"צ מוקף גויל מבפנים. רבינו פסק כרמב"ם, ועי' שו"ע שם שמחלק בין רגל ימנית לשמאלית, והרמ"א לא חילק, ובשתיהן צריך שישאר כמלא אות קטנה.

שכא. אטבא דספרי - מושג זה מקורו במנחות (לב, א) בענין מזוזה ומשם למדו, ר' להלן הע' שכג.

שכב. מרדרו"ר - מקור התרגום בתרומה (סי' רה), ובכלבו לא הביאו.

שכג. חצי ציפורן - וכ"ה בסמ"ג (עשין כג), בסמ"ק (מצ' קנג) ובכלבו שהביאו כולם רק דעה זו. מקור סברה זו בס' התרומה (סי' רה), ולמד כן מהגמ' במנחות (לב, א) שכתבה כן לגבי מזוזה. ובדומה לזה כתב גם הרא"ש בענין מזוזה (הל' מזוזה סי' ד).

שכד. ר' שנו"ס, ויש נ"מ גדולה בין הגיר'. לפי הגיר': **כדי**, המשמעות היא שכל הרווח למעלה הוא כשיעור השלמת ל' ומלמטה השלמת ץ'. אולם לגיר': **אחר**, המשמעות ששיעור חצי הציפורן בא בתוספת הרווח של ל' מלמעלה וץ' מלמטה. בטור מובאת תחילה הדעה הראשונה בשם הסמ"ק, ובהמשך הביא בשם הרא"ש שמספיק להשאיר רווח כדי ל' מלמעלה וכדי ץ' מלמטה. ומדבריו מש' שהרא"ש מיקל וחולק על הדעה הראשונה. והקשה עליו הב"י, שמלשון ס' התרומה שהביא את שתי הדעות וכתב לפני הבאת הדעה השניה: "וי"א שהטעם", משמע שאין מחלוקת בין הדעות, והדעה השניה מפרשת את הדעה הראשונה שיש לשים רווח של ל' וץ' בגליון. ואכן, בשו"ע פסק המחבר (לב, לב) שמספיק הרווח של ל' וץ'. ואם הגיר' ברבינו היא: **כדי**, והדעה השניה מופיעה כאן בשם י"א (בלי המלה "שהטעם"), הרי שרבינו סובר כטור, שאלו שתי דעות חלוקות, ודלא כהב"י. אולם אם הגיר' ברבינו היא: **אחר** (כלומר חצי ציפורן ועוד רווח של ל' וץ') הרי שהדעה השניה ברבינו לא יכולה כלל להתיישב עם הדעה הראשונה, גם להסבר הב"י בתרומה, וממילא זו ודאי דעה שלישית. וכך ניתן להבין שהב"י בהמשך דבריו (שהובאו לעיל) מביא את לשון רבינו, וגירסתו שם היא: **אחר**, מש' שהבין שזו דעה שלישית ואינה מתיישבת עם הדעה השניה בתרומה.

מצומצם[שכה], והר׳ יונה פסק כדעת הראשון[שכו]. וכן בתחלה[328] ובסוף[שכז], אבל בתחלה היה מצריך הר׳ יצחק בר׳ שניאור כדי לגול כל[329] ההיקף[שכח].

והשיטין יהיו שוות, לא יהיה אחת ארוכה ואחת קצרה, אלא שוות[שכט]. ואין כותבין שלש אותיות חוץ לשיטה[של].

וצריך לכרוך שער בהמה טהורה על כל פרשה ופרשה[שלא]. ויש כורכין אותה במטלית ואחר כך בשער על גביו[שלב], דהכי איתא בירושלמי פרק קמא דמגלה (ה״ט יב, א), הלכה למשה מסיני שיהיו כתובין בעורות ובדיו, ומסרגלין בקנה, וכורכין בשער, וטולין במטלית, ודובקין בדבק כקרע[שלג] של ספר תורה באמצע יריעה[שלד]. [שלה]וביאר הבעל התרומה (סי׳ רג ורה) שישימו קלף על הקרע וידבקו בדבק[שלו]. והר״ם מקוצי[שלז] (סמ״ג עשין כב) כתב נהגו לתפור הקרע במשי[שלח]. ותופרין בגידין יריעה בחברתה[שלח]. ואין סברא להקפיד בכריכת המטלית אם יהיה קודם כריכת

328. וכן בתחלה: **ב** ובתחלה 329. כל: **א ג ד** את כל

שכה. נר׳ שהסבר דעה זו תלוי בגיר׳ שהובאו בהע׳ הקודמת. לגיר׳: **אחר** הדעה שהובאה סוברת להקל כדעה הראשונה. לגיר׳: **כדי** נר׳ שיש להקל כדעה השניה. ואפשר שדעה זו סוברת שמספיק רווח כלשהו סביב הכתב, ומקילה יותר משתי הדעות הקודמות.

שכו. רב׳ יונה סובר כדעה הראשונה שצריך רווח כמלא חצי ציפורן. וע׳ בב״ח (לב, יז) שסבר שלדעת רב׳ יונה יש להניח חצי ציפורן לאחר השלמת ל׳ מלמעלה וץ׳ מלמטה, ולעומתו דעת הרא״ש שהיקל ברווח של ל׳ וץ׳ בלבד. בהמשך תמה על המחבר שהיקל בשו״ע (לב, לב) ופסק שמספיק רווח של ל׳ וץ׳. ופסק הב״ח שבעל נפש יחמיר כדעת רב׳ יונה לפי פירושו (רווח של ל׳ וץ׳ ועוד חצי ציפורן), כן פסקו עוד אחרונים להחמיר לכתחילה כרב׳ יונה.

שכז. וכן בתחלה ובסוף - לשון קצת קשה, ובסמ״ק ובכלבו הגרסא: **וכן בסוף**, וזה מתייחס לחצי ציפורן, שצריך להשאיר כמו מלמעלה ומלמטה (הם לא גרסו את המח׳ המובאת לעיל בסמוך, כאמור).

שכח. התרומה (סי׳ רה) הסתפק בזה, ונראה שמסקנתו שא״צ להשאיר כדי לגול היקף, וכ״א ברא״ש (שם). והסמ״ק שהביא דעת ר״י בר׳ שניאור, משמע שמסכים לדעתו להחמיר, וגם האגור (סי׳ סז) כתב שנהגו להחמיר. למעשה, הטוש״ע (שם) לא הצריכו להשאיר חלק כדי לגול ההיקף, והרמ״א (שם) כתב שנהגו הסופרים להניח מעט בתחילה ובסוף.

שכט. כ״כ השימושא רבא, וכ״ה בספר התרומה (סי׳ רה) וברא״ש (סדר תיקון תפילין), ונפסק בטוש״ע (לב, לג).

של. וכ״ה בהגה״מ (פ״ז אות ד), ונפסק בשו״ע (שם).

שלא. שבת (כח, ב; קח, א), רמב״ם (פ״ג, א וח) וטוש״ע (לב, מד).

שלב. השימושא רבא (הובא ברא״ש סוף הל׳ תפילין) כתב: ״וליכרוך עליה קילפא או שולפא״, וכ״ה באשכול (מהד׳ אויערבך, ח״ב עמ׳ 84, ובמהד׳ אלבק ליתא), והרמב״ם (פ״ג, א) כתב שמהלכה למשה מסיני לכרוך הפרשיות במטלית. ויוצא מדבריו שכריכה זו היא לעיכובא, וגם יש לכרוך במטלית דווקא. אולם עי׳ בסמ״ג (עשין כב) שכתב שיכרוך בקלף, אך טוב יותר לכרוך במטלית, וכפי המבואר בירושלמי. והרא״ש (בתיקון תפילין) כתב שבאשכנז וצרפת לא נהגו לכרוך במטלית או בקלף, אלא רק כורכים בשער.

שלג. כקרע - בסמ״ק: **הקרע**, ובכלבו: **בקרע**.

שלד. כקרע של ס״ת באמצע יריעה - בירושלמי לפנינו ליתא.

שלה. וביאר... במשי: ליתא בכלבו.

שלו. התרומה (שם) כתב שאין להוכיח מהירושלמי שצריך לכרוך כל פרשה בקלף קודם הכנסתה לבתים, אלא מדובר בס״ת שאם נקרע ישימו קלף וידביקו אותו על הקרע.

שלז. כ״ה בתרומה (סי׳ רג), ועי׳ ב״י ושו״ע (יו״ד רפ, א).

שלח. מסכת סופרים (פ״א, א), והובא להלכה בתרומה (סי׳ רג), בסמ״ג (שם) ובעוד ראשונים, ונפסק ברמב״ם (פ״ג, ט; פ״ט, יג, ועי׳ כס״מ שם) ובטוש״ע (יו״ד רעח, א). וראה גם בשבת (כח, ב) לגבי תפילין, ובטוש״ע (לב, מט).

השער או לאחריו[שלט]. ויש מקפידין שאין כורכין אותה אלא בקלף כשר[שמ].

וסדר כתיבתן כאשר הן כתובות בתורה[שמא], קדש, והיה כי יביאך, שמע, והיה אם שמוע. וכתב הר"ף ז"ל (הגה' סמ"ק סי' קנג אות ו), ובשל ראש שהן ארבע קלפים חתוכים, אומר הר' שמחה חזן[330] בשם ה"ר יחיאל[שמב] דאין לחוש בסדר כתיבתן, מיהו נהגו להקפיד כותבי תפילין[שמג].

[שדמ]עוד כתב הר"ף ז"ל[שמה], צריך שיהיה רוחב הבית של תפילין יותר מאצבע לכל הפחות, מדקאמר במסכת (עירובין) [ערכין][שמו] (ג, ב) שערו היה נראה בין ציץ למצנפת, אלמא משמע דציץ[331] היה מקומו במקום הנחת תפילין. ובשבת[332] (סג, ב) אמרינן דציץ היה רחבו[333] שתי אצבעות, ואם כן רוחב תפילין לכל הפחות יותר מאצבע, דאם לא היה אלא אצבע, אם כן היה בראש מקום להניח שלש[334] תפילין, דמקום הציץ שתי אצבעות[335] ומקום התפלין אצבע, היינו שלש אצבעות, והתלמוד אומר דאין מקום רק להניח שני תפלין. ובירושלמי[שמז] מצריך שתי אצבעות[335], ע"כ. וכן נראה מהתלמוד שלנו[שמח], דאמר רבא האי מאן דבעי למעבד תפילי,

330. חזן: **א ג ד** חזן מחאונה 331. אלמא משמע דציץ: **ב** משמע עד ציץ 332. ובשבת: **ב** ובמס' שבת
333. רחבו: **ב ג** רחב 334. שלש: **א ג ד** חסר 335. ומקום התפלין... שתי אצבעות: **א ג ד** חסר

שלט. והרמב"ם (פ"ג, ח) כתב שיכרוך במטלית ואח"כ יכרוך בשער על המטלית, וכ"ה במנהיג (עמ' תרכט), וכתב שכן המנהג. והאשכול (שם) חולק, וסובר שקודם יכרוך בשער ואח"כ במטלית. ועי' סמ"ג (שם) שהקשה על הרמב"ם מהירושלמי שמשמע להיפך, שקודם קושרים בשער ואח"כ כורכים במטלית. והב"י (שם) כתב לתרץ הרמב"ם, שהירושלמי לא בא ללמד הסדר, וישנה עדיפות לכרוך השער מבחוץ, כיון שכך המטלית יושבת טוב יותר על הפרשה. ובספר האגור (סי' סח) כתב שהמנהג לעשות כדברי שניהם, דהיינו שכורכים בשער תחילה, אח"כ כורכים במטלית או בקלף, ולבסוף חוזרים לכרוך בשער, וכ"פ הרמ"א (שם). ומפשט לשון השו"ע משמע כרמב"ם.

שמ. וכ"ה בספר המנהיג (עמ' תרכט) שכתב שיש לכרוך בקלף מעור בהמה טהורה המעובד לשמו, ובדומה לזה כתב המאירי (קרית ספר מאמר א חלק ג) בשם רה"ג שיכרוך על הפרשיות עור של דוכסוסטוס, ובשו"ע (לב, מד) כתב שיש המקפידים בזה.

שמא. כ"א במכילתא (סוף פר' בא, פרשה יח). והובאו דברי המכילתא בתוס' (מנחות לד, ב ד"ה והקורא), בתרומה (סי' רה ורו), בספר המכריע (סו"ס פו), בסמ"ג (עשין כב קד ע"ד) ובעוד ראשונים, והובא להלכה ברמ"א (לב, א).

שמב. בהגה' סמ"ק כתב ששמע קבלה מפי רבו ר' יחיאל, ולא הזכיר את ר' שמחה.

שמג. דברי ההגה' סמ"ק הובאו באגור (סי' נט), וגם העיטור (הל' תפילין נו, ב) כתב בתחילה לפרש דברי המכילתא בתפילין של יד, ובשל ראש אין קפידא, אולם במסקנה כתב שגם בשל ראש יש לכותבן כסדרן. וכ"נ סתימת הפוסקים שאין חילוק בין של יד לשל ראש, וכ"כ הב"י (לב, לו) בשם הגה' סמ"ק, אגור, כלבו ורבינו. אולם בשו"ע השמיט ד"ז, והובא להלכה במשנ"ב (לב ס"ק ב) בשם האחרונים.

שדמ. עוד כתב הר"ף... יכניס הפרשיות בבתים (סמוך להע' שנו"ס 347) - פיסקה זו אינה בכלבו. פיסקה זו גם הוקדמה בכ"י **ב** לעיל תחילת סי' כו, ר' לעיל הע' רצב.

שמה. ליתא בר"פ שם, ונראה שמקורו בתרומה (סי' ריג).

שמו. וכ"ה בזבחים (יט, א). ותיקנו למעלה: ערכין במקום עירובין, כיון שבעירובין ליתא, וכן תוקן בראש"ש (קיצור הל' תפילין) ובאגודה (מס' עירובין פ"י סי' צז).

שמז. לא מצאו בירוש' לפנינו.

שמח. בגמ' לפנינו ליתא, והוא מהשימושא רבא (הובא בראש"ש בסוף הל' תפילין ובמרדכי הל' תפילין יב ע"א).

מייתי אעא טבא תרין אצבעי בתרין אצבעי בעל[שמט] תרין אצבעי, ונפיר בה תלתא נפירי[336] בשוה וכו׳[שנ].

ורב הילאי גאון[337] כתב[שנא], דפוס של[338] תפילין אין לו שיעור, יש שעושה גובהו[339] שלש אצבעות, ויש מוסיף ופוחת. וכך מנהג החכמים והגאונים ואבות בית דין, כיון שמניחין אותן בגלוי ויש להם שבח להניחן, מניחין אותם גבוהים יותר משלש אצבעות, וכן הרב המובהק במקומנו נוהג[340] כמנהג הגאונים[341]. אבל החכמים והתלמידים ותלמיד בפני רבו, שאין מדרך ארץ[342] לגלות תפילין[343] בפני רבותיו, מניחין תפילין קטנים כשיעור אצבע ומחצה תחת מצנפת שלהם מפני דרך ארץ, שלא ישוו עצמם לרבותם בפני[343] רבותם, ונראין כעזי פנים וחוששין לעונש, מפני שהתפילין דרך כבוד, דכתיב (דברים כח, י) וראו כל עמי הארץ כי שם יי׳ נראה עליך[344], ותניא (מנחות לה, ב) רבי אליעזר הגדול[345] אומר אלו תפלין של ראש[שנב], עכ״ל[346].

ואחר שיעשה הדפוס יכניס הפרשיות בבתים[שדמ][347].

[שנג]ובהכנסתן בבתים של ראש נחלקו[שנג][348] אבות העולם[שנד], כי שמושא רבה[שנה], ורש״י (מנחות לד, ב ד״ה והקורא), והרמב״ם ז״ל[349] (פ״ג, ה; שו״ת פאר הדור סי׳ יט) כתבו סדר[350] הנחתן כסדר

336. תלתא נפירי: **ב** שני תפירי 337. גאון: **ב** גאון ז״ל 338. של: **ב** חסר 339. שעושה גובהו: **א ג ד** שעושהו גובה 340. נוהג: **א ג ד** חסר 341. הגאונים: **ב** הגאונים ז״ל 342. ארץ: **א ג ד** ארץ שלא ישוו עצמם לרבותם 343. בפני... בפני: **ב** לפני 344. כי שם יי׳ נקרא עליך: **א ג ד** וגו׳ 345. הגדול: **ב** חסר 346. עכ״ל: **א ג ד** ע״כ 347. בבתים: **ב** חסר 348. נחלקו: **א ג ד** נחלקו בו, בכלבו: נחלקו בו. בסמ״ק: נחלקו 349. ז״ל: **א ד** חסר 350. סדר: **ג** סוד

שמט. בעל - בשימושא רבא (שם): כעין.

שנ. לדעת השימושא רבא צריך שיהיה ריבוע התפילין של ראש אצבעיים על אצבעיים, והובאו דבריו בתרומה (סי׳ ריג), בעיטור (הל׳ תפילין נח, א), באו״ז (ח״א סי׳ תקסח) וברא״ש (סוף הל׳ תפילין). וכן כתבו התוס׳ (עירובין צה, ב ד״ה מקום) בשם ר״י שנמצא במדרש ששיעור רוחב התפילין הוא שתי אצבעות. אולם הרא״ש והעיטור (שם) כתבו שכיום אין נוהגים לעשותם אצבעיים על אצבעיים, ואין מקפידים על שיעור מסויים, והם קטנים יותר משיעור אצבעיים על אצבעיים, וכ״כ הטוש״ע (לב, מא).

שנא. תשובה זו הובאה גם בשבולי הלקט (ענין תפילין) ובב״י (לב, מא), ושם הובאה בשם רבינו בשם רב האי.

שנב. הרמב״ם (פ״ג, ב) כתב שגובה התפילין א״צ שיהיה כאורכם ורוחבם, אלא העיקר שאורך התפילין יהיה שווה לרוחבם. וכ״כ סמ״ג (עשין כב קה ע״א) ומרדכי (הל׳ תפילין יא ע״ג), והובא להלכה ברמ״א (לב, לט). וראה גם שו״ע (לב, מא) שפסק שאין שיעור לאורך, רוחב וגובה התפילין, ובמג״א (שם ס״ק נו) ציין דברי רבינו.

שנג. ובהכנסתן... נחלקו: לשון הסמ״ק (סי׳ קנג). ומש״כ: ובהכנסתן - בסמ״ק הגרסא: **ובסדר הנחתן**, ובכלבו: **ובהנחתן**.

שנד. מחלוקתם בהבנת הגמ׳ (מנחות לד, ב): ״ת״ר: כיצד סדרן? קדש לי והיה כי יביאך מימין, שמע והיה אם שמוע משמאל. והתניא איפכא! אמר אביי, ל״ק: כאן מימינו של קורא, כאן מימינו של מניח, והקורא קורא כסדרן״. ולמעשה, במחלוקת ראשונים זו כבר נחלקו המכילתא (ס״פ בא) והירושלמי (על סדר קדשים שאבד מאיתנו ונזכר בכמה פוסקים).

שנה. וכ״כ תוס׳ (מנחות לד, ב סוד״ה והקורא), רא״ש (הל׳ תפילין סי׳ ה) והגה״מ (פ״ג אות ג) בשם השימושא רבא, אולם בשו״ת תמים דעים (סי׳ עט) כתב שהשימושא רבה כר״ת.

קדש לי	והיה אם שמוע
והיה כי יביאך	שמע ישראל
שמע ישראל	והיה כי יביאך
והיה אם שמוע	קדש לי

כתיבתן בתורה כזה* שנו[351], כדי שיהיה הקורא לפניו[352] קורא על הסדר. ורבינו שרירא שנז ורבינו האיי שנח בנו[353], והריא"ף שנט ור"ת (בתוס' שם ד"ה והקורא) כתבו, קדש והיה כי יביאך מימין הקורא, וחוזר ומתחיל בשמאל שמע והיה אם שמוע. נמצא השינין[354] מבחוץ וההויות[355] באמצע כזה** שנו[356]. ומכל מקום בתפילין של יד לא נחלקו שנג. והר"ף (הגה' סמ"ק סי' קנג אות ז) כתב, מיהו מדקאמר במנחות (לד, ב) מי שיש לו שני תפילין של ראש, טולה[357] עור על אחד מהם כדי לעשותן של יד, משמע דגם ביד הוי סדר הנחת פרשיות כשל ראש, הויות באמצע. וכן פירש רבינו ברוך (סה"ת סי' רו), רק שיכתוב כדרך כתיבתן בתורה.[358] אחר שכתב בעמוד שני והיה כי יביאך, יניח חלק של עמוד שלישי, ויכתוב בעמוד רביעי שמע, ואחר כך יכתוב בעמוד שלישי והיה אם שמוע שס, עכ"ל[358].

שסא והר' יונה ז"ל[359] הורה כרש"י ז"ל[360] בראיות ברורות, וכן נהגו[361] אצלנו, וכן נמי פסק[362] הרמב"ן ז"ל. וכן כתב[363] הרשב"א בתשובה[364] (במיוחסות לרמב"ן סי' רלד), וזה לשונו אחר שהביא הרבה ראיות לדבריו, סוף דבר הדעת נוטה כרש"י[365] והרמב"ם ז"ל, ועליהם אנו[366] סומכין ועושין מעשה, וכן היו רבותינו ה"ר יונה והרמב"ן נוחי נפש עושין מעשה בעצמן שסא. וכתב הר"י מקורביל (סמ"ק סי' קנג), ירא שמים הרוצה לצאת ידי כולם שסב, יהיו לו שני תפילין

351. בתורה כזה: **ב** כזה **ד** בתורה 352. לפניו: **ב** שלפניו 353. בנו: **ב** גאונים ז"ל 354. השינין: **א ד** דשינין 355. וההויות: **א ג ד** והויות 356. באמצע כזה: **ד** באמצע **ג** באמצע כגון זה 357. טולה: **ב ג** תולה, בגמ': טולה, בהג' ר"פ שבסמ"ק: (תולה) [טולה], בכלבו: תולה 358. אחר... עכ"ל: **א ג ד** חסר 359. והר' יונה ז"ל: **ב** והר"י 360. ז"ל: **ב** חסר 361. נהגו: **ב** נהוג 362. פסק: **ב** כתב 363. כתב: **ב** נמי פסק 364. בתשובה: **א ג ד** ז"ל וכן נמי כתב הרשב"א בתשובה 365. כרש"י: **א ג ד** כרש"י ז"ל 366. אנו: **א ג ד** אמרו

שנו. יש להעיר שבכ"י **ב** הציור הוא לפי סדר המניח (סדר הפרשיות משמאל לימין) אולם אנחנו רשמנו הציור לפי סדר הקורא (סדר הפרשיות מימין לשמאל).

שנז. הרא"ש (שם) ועוד ראשונים כתבו כן בשמו.

שנח. הראב"ד (בהשגות פ"ג, ה) הביא תשובת רבינו האי גאון, והיא כשיטת ר"ת, וגם התוס', הרא"ש (שם) והמרדכי (ריש הל' תפילין) כתבו שכן דעת רב האיי גאון, אולם הרמב"ם (שו"ת פאר הדור סי' יט) כתב שרב האי סובר כמותו, ושכן מצאו בתפילין שלו, וצ"ע.

שנט. גם הרמב"ם (בשו"ת שם) כתב שהרי"ף סובר שהוויות באמצע, וכ"כ בשמו המרדכי וההגה"מ (שם), אולם הרדב"ז (סי' ב אלפים ורעו) כתב שדעת הרי"ף כרש"י, וצ"ע. ויש להעיר שבסמ"ק ובכלבו הרי"ף לא נזכר.

שס. לדעת הסמ"ק בתפילין של יד לא נחלקו רש"י ור"ת, וגם לר"ת צריך שיהיו כתובים כסדר כתיבתם בתורה, וכן משמע שסוברים היראים (סי' שצט) והעיטור (הל' תפילין נז, ב), וכ"כ הרמב"ם (בשו"ת שם). ולדעת ר' פרץ ור' ברוך גם בשל יד נחלקו, וסדר פרשיות של יד לשיטת ר"ת צריך שיהיה כמו בשל ראש, דהיינו הוויות באמצע, ורק הכתיבה תהיה כסדר שבתורה. וכ"כ ספר החינוך (מצ' תכא) ועוד ראשונים בדעת ר"ת, וכ"ה בטוש"ע (לד, ב).

שסא. והר'... בעצמן: בכלבו ליתא.

שסב. השו"ע (סי' לד) בסעי' א הביא את שיטת רש"י

של ראש[שסג], ויניחם בבת אחת[שסד], ויבטל בלבו אותן שאינן[367] עשויין כתקון חכמים[שסה 368], ויברך על מצות[369] תפילין, כי מקום יש בראש להניח שני תפילין, וזהו ממקום שמתחיל להשעיר עד חצי שפוע הראש[שסו], זהו[370] מקום הנחת תפילין בראש עד הקדקד שהוא סוף השער שכנגד הפנים, וזהו מקום שמוחו של תינוק רופס. וצריך לכוין אותו באמצע כדי שיהיה[371] בין העינים, לקיים מה שנאמר (שמות יג, טז) ולטוטפות בין עיניך[שסז].

[שסח]וצריך להעמיד הפרשה מעומד, הגליון עליון תחלה, שזהו שורה עליונה, (עליון) [וגליון][שסט] התחתון לצד פה הדפוס[שע]. ולתיקון ר"ת צריך השינ"ין חוץ[372] כנגד השיני"ן של דפוס, שי"ן של קדש סמוך לשי"ן של קמט, ושי"ן של שמע סמוך לשי"ן שבקמט האחר, ולתיקון אחר[שעא] צריך שיהיו שתיהן מועמדות[שעב] זו[373] אצל זו, כך כתב הבעל התרומה (סי' רו).

367. אותן שאינן: **ג ד** שאין 368. חכמים: **ב** חז"ל 369. מצות: **ג ד** תיקון 370. זהו: **ב** חסר
371. שיהיה: **א ג** שיהא 372. חוץ: **ב** לחוץ 373. מועמדות זו: **ב** מעומדות

והרמב"ם, ואחריה הביא את שיטת ר"ת, וכתב שמנהג העולם כרש"י והרמב"ם. בסעי' ב כתב שירא שמים יניח שני זוגות תפילין, ובסעי' ג כתב שיעשה כן רק מי שהוא מוחזק ומפורסם בחסידות. וע"ע שו"ת יבי"א (ח"א סי' ג) שהאריך בזה.

שסג. הסמ"ק לשיטתו, שתפילין דר"ת הן רק בשל ראש ולא בשל יד, וראה מח' הפוסקים בזה לעיל בסמוך ובהע' שס.

שסד. ראה ב"י ושו"ע (שם, ב) שכתב בשם הסמ"ג והתרומה שיניח שני הזוגות יחד, אך אם אינו יודע לכוין המקום, יניחם בנפרד בזה אחר זה.

שסה. וכ"כ הרא"ש (הל' תפילין סי' ה), והובא להלכה בשו"ע (שם). וידוע שלדעת המקובלים שני הזוגות אמת, ראה שער הכוונות (דרוש ו מדרושי התפילין).

שסו. עכ"ל הסמ"ק.

שסז. מש"כ רבינו לגבי מקום תפילין ש"ר, נראה שלקח כן מהרמב"ם (פ"ד, א), וראה ב"י (כז, י) שכתב שמקור הרמב"ם במנחות (לה, ב), וכפירוש ראשון ברש"י שם וברא"ש (הל' תפילין סי' יב), והובא להלכה בשו"ע (שם).

שסח. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

שסט. תוקן עפ"י התרומה (שם).

שע. דהיינו, שצריך להניח כל פרשה בתוך בית התפילין כשהיא זקופה, ויקפיד שהשורה העליונה תהיה בתוך הבתים למעלה, והתחתונה למטה, לצד הפתח. ונחלקו בעניין זה גדולי הפוסקים. יש שכתבו שצריך להעמידן, וכפי שכתב כאן רבינו: כ"נ דעת רש"י (מנחות לד, ב ד"ה וצריך), וכ"כ התרומה (שם) בשמו, וכ"כ האשכול (מהד' אויערבך, ח"ב עמ' 85, ובמהד' אלבק ליתא) בשם השימושא רבא, והמנהיג (עמ' תרכט) בשם הרי"ף. והרשב"א (בשו"ת ח"א סי' תקעט) כתב שאין בידו הכרע, אבל המנהג להעמידן. אולם התוס' (מנחות לג, א ד"ה הא) כתבו בשם ר"ת שצריך שיהיו שוכבות, וכ"ה בספר הישר (סי' תכ) וביראים (סי' שצט). הב"י (לב, מה-מו) כתב שמהעיטור יש ללמוד שסובר שאין לחוש לזקופות, ושכ"ד המהר"י אבוהב והמהר"י בן חביב, וכ"נ דעת הרמב"ם שלא הזכיר ד"ז, ואח"כ גם הביא לדברי רבינו (ולא ציין שהם מהתרומה), ופסקם להלכה בשו"ע (שם). ומה שפסק השו"ע כן הוא רק לכתחילה, כפי שכתב בב"י שנכון לחוש לדעת המצריכים לעשות כן, ומשמע שאין זה לעיכובא, וכ"כ המג"א (שם ס"ק סב) בדעתו, וכ"פ הרבה אחרונים, וכ"ה במשנ"ב (ס"ק ריג). ועי' שו"ת נו"ב תנינא (חאו"ח סי' ד) מש"כ בזה.

שעא. דהיינו, לשיטת רש"י והרמב"ם ושא"פ, החולקים על ר"ת בסדר הנחת הפרשיות.

שעב. מעומדות - בתרומה: מעומד.

(כז) שעג וצריך רצועות שחורות שעד, גם עור[374] הבתים נראה שצריך שיהיה[375] שחור שעה. ואמר אביי (מנחות לה, א) שי"ן של תפילין הלכה למשה מסיני שעו. וכתוב[376] בשמושא רבה, שתי שיני"ן הן, אחת בימין ואחת בשמאל, ואמניח קאי. של ימין משלשה ראשין, ושל שמאל מארבעה שעז[377], אמנם אם החליף לא פסל שעח[378]. והר"י[379] בה"ה שעט ז"ל כתב[380], שי"ן של ארבעה ראשים כמו שי"ן של לוחות, דהויא[381] מן החקיקה, וכן היא נעשית מקמטי העור שעג.

שפ טעם למה עושין שי"ן של תפלין[382] ארבעה ראשים שפא[383], לפי שספק אם צריכה להיות בולטת או שוקעת, ומפני הספק עושין של ימין[384] בולטת בשלשה ראשים כמשפטה, ושל שמאל מארבעה[385], ותהיה בין ראשיה שי"ן שוקעת בת שלשה[386] ראשין.

ויש נותנין טעם אחר למה עושין שני שיני"ן, אחת של שלש ראשין ואחת של ארבע ראשין, לרמוז לתרי"ג מצות שיזכור אותן, כמו בציצית וראיתם וזכרתם, כך אמרינן בתפלין. כיצד, שני שיני"ן עולין ת"ר, ושבעה ראשי השינין ושלשה תגי"ן על כל שי"ן ושי"ן, הרי תרי"ג כנגד תרי"ג מצות.

ויש כותבין כי[386] לפיכך[387] עושין שי"ן יותר משאר אותיות של שדי, לרמוז הימים שאדם

374. עור: **ב** על 375. שצריך שיהיה: **א ג ד** חסר 376. וכתוב: **ג ד** וכתב 377. מד': **א ג ד** מד' ראשים
378. פסל: **ב** פסל וסימן אי זו מד' ראשין מהשמאל לארבעתן 379. והר"י: **א ג ד** והר' 380. כתב: **ב** כת'
כי 381. דהויא: **א ד** דהוית 382. תפלין: **א ג ד** חסר 383. ראשים: **ב** ראשין הא' 384. ימין: **ב** חסר
385. מד': **ב** בד' 386. ראשין... כי: **א ג ד** חסר 387. לפיכך: **א ג ד** ולפיכך

שעג. וצריך... העור: סמ"ק (סי' קנג).

שעד. בשבת (כח, ב) ובמנחות (לה, א) איתא שרצועות שחורות הלמ"מ, ונפסק ברמב"ם (פ"ג, יד) ובשו"ע (לג, ג).

שעה. מדבריו משמע ששחרות הבתים אינה מהלמ"מ כמו הרצועות, ואינה לעיכובא, וכן משמע מהמחז"ו (סי' תקיב), תרומה (מפתח הסימנים סי' רז), סמ"ג (עשין כב) והגה"מ (פ"ג אות י). ויש שכתבו שאף הבתים צריכים להיות שחורים מהלמ"מ, כן מתבאר מהתוס' (שבת כח, ב ד"ה תפילין) והמרדכי (הל' תפילין י ע"ב) בשם ר"י, וכ"כ המנהיג (עמ' תרכו) שמסתמא אף הבתים צריכים להיות שחורים מהלמ"מ. השו"ע (לב, מ) פסק שמצוה לעשות עור הבתים שחור, ומשמע שאינו לעיכובא. ובמשנ"ב (ס"ק קפד) הביא בשם כמה אחרונים ששחרות הבתים היא מהלמ"מ ולעיכובא.

שעו. וכ"ה בשבת (כח, ב; סב, א), ונפסק ברמב"ם (פ"ג, א) ובטוש"ע (לב, מב).

שעז. התוס' (מנחות לה, א ד"ה שי"ן) כתבו בשמו שיש לעשות שי"ן אחת של שלושה ראשים ושי"ן שניה של ארבעה, ולא כתבו באיזה צד כל שי"ן. וברמב"ם (פ"ג, ב) כתב שהשי"ן של שלושה ראשין מימין המניח, ושל ארבעה משמאלו, וכדכתב רבינו, וכ"כ ספר התרומה (סי' רח), ספר המנהיג (עמ' תקפט), הרא"ש (הל' תפילין סי' ח) וההגה"מ (פ"ג אות א), וכ"פ הטוש"ע (לב, מב).

שעח. בכלבו לא כתב שאם החליף לא פסל, אמנם כ"פ הרבה ראשונים שהביאו דברי השימושא רבא (ראה בהע' הקודמת), וכ"פ הרמ"א (שם). ועי' פמ"ג (שם א"א ס"ק נח) שכתב שדווקא אם החליף לא פסל, אבל אם עשה שתי השיני"ן של שלושה או של ארבעה ראשין, וכ"ש אם החסיר אחת מהן - פסל, וכ"פ המשנ"ב (שם ס"ק קצה) ועוד אחרונים.

שעט. בה"ה - בסמ"ק: **ב"ר שניאור**, ובכלבו הגר': **בה"ר**.

שפ. טעם... דבר: ליתא בכלבו.

שפא. לא מצאנו מקור לטעם זה וכן לטעמים דלהלן שמביא רבינו.

מניחן בשנה, (שם) [שהם] שלוש מאות[388]. [389] כיצד, שס"ה יום בשנה[שפב], הסר מהם נ"ב שבתות וי"ג ימים שהם מועד בשנה, נשארו ש' ימים[שפג].

ועל השי"ן נחלקו בה גדולי עולם אם יעשו אותה בדפוס. ה"ר יונה כתב שאין עושין אותה בדפוס מפני שהוא כחק תוכות, וכן נמי פסק הרשב"א ז"ל בתשובה[שפד]. ויש אחרים שכתבו[שפה] שאין לחוש בזה כלל, ופוק חזי מה עמא דבר[שפו] [389].

[שפו]ואמרינן בפרק[390] הקומץ (מנחות לה, א), צריך שיגיע חריץ למקום תפר[שפז]. פירוש, אותן חריצין שהשי"ן נעשית מהן, ויש אומרים חריץ שבין בית לבית[שפח]. (שם) ואמר ר' חנינא[שפט] אמר רב תיתורא של תפילין הלכה למשה מסיני. פירוש, מושבן של בתים[שצ]. (שם) ומעברתא נמי הלכה למשה מסיני. פירוש, זהו מקום שעוברין בו[391] הרצועות[שצא]. ופירש רש"י ז"ל (ד"ה תיתורא), שעושין מעור של בתים שכופלין בו הבתים, ועושין ממנו תיתורא ומעברתא. וכן נמי כתב הרמב"ם ז"ל (פ"ג, ג-ד) שמחזירין מקצת העור למטה, ותופרין אותו[392] מארבע פנותיו, ומניחין מן העור של מטה מקום שתכנס בו[393] הרצועה כמו תובר, והוא הנקרא[394] מעבורת,

388. (שם) [שהם] שלוש מאות: **א ג ד** שלוש מאות כגימטריה של שי"ן 389. כיצד, שס"ה... עמא דבר: **א ג ד** ויזהר שלא יעשה השי"ן בדפוס שאם עשה לא יצא מפני שהיא חק תוכות 390. בפרק: **א ד** פרק 391. בו: **א ב** חסר 392. אותו: **א ג ד** בו 393. בו: **ב** חסר 394. והוא הנקרא: **א ג ד** והיא הנקראת

שפב. עי' מור וקציעה שכתב שלמרות שאין מספר זה מכוון, כתב מספר שלם, וכן בשנה מעוברת יש יותר משלוש מאות ימים. וע"ע בלבוש מש"כ בזה, וצ"ע.

שפג. טעם זה הובא בשם רבינו בב"י (לב, מב).

שפד. לא מצאנו המקור.

שפה. הב"י (לב, מב) הביא מח' זו בשם רבינו. ועי' בהגהות והערות שם (במהד' "שירת דבורה") שכתבו שבארחות חיים לפנינו ליתא. אמנם הב"י שהיה ברשותו כת"י **ב** של הארחות חיים, הביא המח' מכתב יד זה, וכמובא כאן במהדורתנו. וכתב עוד הב"י (שם) שמהרמב"ם והרא"ש ג"כ משמע שסוברים שיש להחמיר בזה, אך כתב שאנו נוהגים לעשות בדפוס, וגם הארחות חיים כתב שי"א כן. והד"מ (אות יח) הביא בשם האו"ז (ח"א סי' תקסג) שאין לחוש בזה לחק תוכות. וכתב עוד הד"מ שם בשם הברוך שאמר (הגהה כא) בשם ר' שמחה שאין לשנות מלעשות השי"ן בקמט העור, אך אם עשאה בדפוס אין לפסול.

שפו. ואמרינן... הבתים: המשך ציטוט דברי הסמ"ק (סי' קנג).

שפז. אף שרב דימי מנהרדעא בגמ' שם חולק על אביי, ולדעתו כיון דמינכר לא צריך להגיע למקום התפר, רוב הפוסקים הביאו להלכה רק את דברי אביי, ומשמע שסוברים שלא מספיק שניכר, אולם לדעת הרמב"ם (פ"ג, יא) אביי אמר כן רק למצוה לכתחילה ולא לעיכובא, ולכן בדיעבד אם ניכר החריץ, התפילין כשרות, וכ"פ השו"ע (לב, מ).

שפח. כפירוש הראשון פירשו: עיטור (הל' תפילין נח, א), רבינו שמחה (באו"ז ח"א סי' תקסג) ומנהיג (עמ' תרז), וכפירוש השני פירשו: רש"י (שם ד"ה וצריך), ערוך (ער' חריץ), יראים (סי' שצט) ורבינו אליקים (באו"ז שם), וכן מתבאר מדברי הרמב"ם (פ"ג, יא). ורבים מהראשונים הביאו להלכה את שני הפירושים, מהם: אשכול (מהד' אויערבך, ח"ב עמ' 81, ובמהד' אלבק ליתא), ספר התרומה (סי' רח) וסמ"ג (עשין כב). והרא"ש (הל' תפילין סי' ח) כתב שנוהגים כשני הפירושים, וכ"פ השו"ע (לב, מ ומג).

שפט. חנינא - ובדומה לזה בכלבו: **חנינה**, אולם בגמ' לפנינו: **חננאל**.

שצ. בדומה לזה פירשו רש"י ותוס' (שם ד"ה תיתורא), והעיטור (הל' תפילין נח, א) דחה פירוש זה.

שצא. כ"ה ברש"י ובתוס' (שם ד"ה מעברתא).

וכן נמי עושה בשל יד[שצב]. ויש שעושין אותן מעור אחר[שצג]. ויש מפרשים מעברתא[395] עור שנותנין על בית[396] שבזרוע[שצד].

ותניא (מנחות שם) תפילין מרובעות הלכה למשה מסיני[397], ואמר רב בתפירתן ובאלכסונן. שתהא התפירה מרובעת ויהא בה אלכסון[398] גדול תרי חומשי על האורך[שצה]. ויש מחמירין גם בעור הבתים שיהיו מרובעות. [399]ואם אינן מרובעות בתפירתן פסולות. ופרש"י ז"ל כשתופר בית מושבן צריך ליזהר שלא יקלקל רבועם במשיכת חוט התפירה בפר' עומד ויושב (מגילה כד, ב)[שצו] [399].

ומנין התפירות, כתב בשמושא רבה שנים עשר, והם כנגד שנים עשר שבטים. ואם עשה ארבע עשר, הם כנגד מנשה ואפרים[400], [401]ואם לא עשה אלא עשרה, לא פסל, דאי[401] שקלת מלכא ושמשא אשתכח[402] עשרה[שצז].

ויש מחמירין להעביר חוט התפירה בין הבתים[שפו], ונראה דאין צריך, [שצח]כי די לו שיעביר חוט אחד[403] או משיחה, דלא בעינן גידין אלא לתפירה[שצט]. ויש אומרים דאין צריך כלל להעביר, דזה לא נאמר אלא[404] כשהן לחין, שלא יתדבקו ולא יהיה חריצן ניכר[ת].

395. וי"מ מעברתא: **א ג** וי"מ מעבורת **ד** וי"א מעבור' 396. בית: **א ג ד** עור 397. מסיני: **ב** פי' הבתים
398. בה אלכסון: **א ג ד** באלכסון 399. ואם אינן מרובעות... בפר' עומד ויושב: **א ג ד** חסר 400. הם כנגד
מנשה ואפרים: **א ג ד** כנגד אפרים ומנשה 401. ואם... דאי: **א** אין קפידא דאי **ג ד** אין קפידא דכי
402. אשתכח: **ב** ישאר 403. א': **א ג ד** אחר 404. אלא: **א** חסר

שצב. דברי הרמב"ם לא הובאו בסמ"ק ובכלבו.

שצג. התוס' (שם ד"ה תיתורא) וההגה"מ (פ"ג אות ב) כתבו שכן המנהג, ובתרומה (סי' ריג) כתב שיש נוהגים כן. ועי' שטמ"ק (שם) שכתב שכ"ד ר"י.

שצד. התוס' (שם ד"ה מעברתא) כתבו שיש מפרשים כן. ועי' בספר התרומה (שם) שכתב שכן פירש רב אלפס, ודעה זו הובאה גם בהגה"מ (שם), וכתב שהערוך פירש כרמב"ם.

שצה. ראה סוכה (ח, א).

שצו. ראה לעיל הערה רפב.

שצז. הכוונה ליהודה ולוי, שהם מלכות וכהונה, וראה סמ"ג (עשין כב) והגה"מ (פ"ג אות ו). וכשימושא רבא פסקו הרמב"ם (פ"ג, י) והטוש"ע (לב, נא). ועי' ב"י (שם) שדייק מלשון השימושא רבא שאם עשה פחות מעשר - פסל, אבל המרדכי (מנחות יא ע"ד) כתב שאם פיחת או הוסיף לא פסל, וכ"נ מדברי הרמב"ם ומשאר פוסקים, וכ"פ הרמ"א (שם). וצ"ע כיצד למד הב"י ששאר פוסקים סוברים שאין זה לעיכובא, שלא מצאנו שדברו בזה, מלבד המרדכי.

שצח. כי... כתב: ליתא בכלבו.

שצט. במנחות (לד, ב) איתא: "ושוין שנותן חוט או משיחה בין כל אחת ואחת". וכתבו התוס' (שם ד"ה ושוין) והרא"ש (הל' תפילין סי' ב) שאף שמשמע שיש לעשות כן רק כאשר כותבן על עור אחד, נוהגים לעשות כן גם כשכותבים בארבעה עורות נפרדים, וכ"כ התרומה (סי' רי) והסמ"ג (עשין כב קה, א). ומהרמב"ם (פ"ג, יא) משמע שזהו מדינא, וכ"פ השו"ע (לב, נא). ומש"כ שי"א שצריך להעביר את חוט התפירה עצמו בין הבתים, כ"כ: רמב"ם, סמ"ג (שם), ר' יהונתן (הל' תפילין), מרדכי (מנחות יא ע"ב) ונימוק"י (הל' תפילין ו, ב). וע"ע בספר האשכול (מהד' אויערבך, ח"ב עמ' 86, ובמהד' אלבק ליתא) שכתב בשם השימושא רבא שמעביר שני גידין במקום החריץ שבין בית לבית בתפילין של ראש, ולפי"ז העברת החוט היא הלמ"מ, ומעכבת אף בדיעבד. ומש"כ שניתן לתפור בחוט שאינו גיד התפירה או במשיחה, כתב הד"מ (שם אות כד) שלא משמע כן מהפוסקים הנזכרים בב"י.

ת. הסמ"ק (סי' קנג) כתב שא"צ להעביר כאשר כותב

כתב הרמב"ם ז"ל (פ"ג, יח), תפילין שנפסקו התפירות שלהן, אם היו שתי התפירות זו בצד זו, או נפסקו שלשה תפירות זו שלא כנגד זו, הרי אלו פסולין. במה דברים אמורים בישנות, אבל בחדשות כל זמן שפני טבלן[405] קיימת, כשרות. ואלו הן החדשות, כל שאוחזין מקצת העור שנקרע תפרו ותולין התפילין והוא חזק ואינו נקרע, הרי אלו חדשות, ואם אין ראוי לתלות בו אלא הוא נפסק, הרי אלו ישנות[תא].

רצועה שנפסקה, אין קושרין אותה ואין תופרין אותה, אלא גונזה ועושה אחרת[תב], וכן נמי פסק רש"י ז"ל[תג] (מנחות לה, ב ד"ה מה). והבעל התרומה[406] (סי' ריא) כתב בשם שמושא רבה, היכא דאיפסיק רצועה, לא שרי לברוכי[תד] עד דמחלפא או לחייטיה[תה] [407] ולא ליקטריה ולא[תו] ליהדקיה, שנאמר וקשרתם, קשירה תמה.

והר"י מקורביל (סמ"ק סי' קנג) כתב[שצח], בפרק הקומץ (מנחות לה, ב) בעי, רצועה שנפסקה מהו למתפרה ומעייל[תז] לגאו. אמר ליה פוק חזי מה[408] עמא דבר. ופירש רש"י ז"ל (שם ד"ה מה) לחומרא, לאיסורא[409]. ור"ת (בתוס' שם ד"ה פוק) פירש להקל[תח], כמו בכל התלמוד בהאי לישנא.

405. טבלן: **א** טבלא **ב** הטבלא 406. התרומה: **ב** התרומות 407. או לחייטיה: **ב** חסר **ד** או לחייטה
408. מה: **ד** מאי 409. לחומרא לאיסורא: **ב** לאיסורא לחומרא **ג ד** לחומרא לאסור

בארבעה עורות נפרדים (וראה בריש ההערה הקודמת). והתרומה (סי' רי) כתב שא"צ להעביר החוט אלא רק כשיש לחוש שהחריץ לא יהיה ניכר, וכ"כ האו"ז (ח"א סי' תקנז) בשם ר' שמחה. ודברי רבינו הובאו בב"י (שם).

תא. במנחות (לה, א) איתא: "אמר רב הונא: תפילין כל זמן שפני טבלא קיימת - כשירות; רב חסדא אמר: נפסקו שתים - כשירות, שלש - פסולות. אמר רבא: הא דאמרת שתים כשירות, לא אמרן אלא זה שלא כנגד זה, אבל זה כנגד זה - פסולות; וזה כנגד זה נמי לא אמרן אלא בחדתתא, אבל בעתיקתא לית לן בה...". ונחלקו הראשונים בהבנת הגמ', שלדעת הרמב"ם (שם) מדובר בתפירות שנקרעו, ולדעת רוב הראשונים מדובר בקרע שנעשה בבתים עצמם. וע"ע בספר התרומה (סי' רי) שפירש דברי הירושלמי (מגילה פ"א ה"ט) לעניין נפסקו התפירות, שאם נפסק בשני מקומות הוי גנאי ויש להקל בדוחק, אך אם נפסק בשלושה מקומות פסול, וכתב שכ"ד השימושא רבא והרי"ף. וכ"כ האשכול (מהד' אויערבך, ח"ב עמ' 86, ובמהד' אלבק ליתא), הסמ"ג (עשין כב) והרא"ש (הל' תפילין סי' יא). ובשו"ע (לג, ב) הביא דעת הרמב"ם להלכה, עי"ש ובהג' הרמ"א.

תב. לשון הרמב"ם (פ"ג, יט). במנחות (לה, ב) איתא שרצועה שנפסקה אין לקושרה, ולעניין תפירה אמרו שם: "פוק חזי מה עמא דבר", ונחלקו הפוסקים אם כוונת הגמ' לחומרא או לקולא, וכפי שמביא רבינו בסמוך.

תג. וכ"פ בתשובות הגאונים (שערי תשובה, סי' קנד), באשכול (שם, עמ' 83) ובהרא"ש (הל' תפילין סי' יא) בשם גאון.

תד. לברוכי - לפנינו בתרומה ובהרא"ש (שם): **לכרוכי.**

תה. דהיינו, שלדעת השימושא רבא מותר לתפור הרצועה, ודלא כפירוש רש"י, וכ"כ הרא"ש (הל' תפילין סי' יא) בדעת השימושא רבא, אולם ההגה"מ (פ"ג אות מ) כתב שדעת השימושא רבא להחמיר, וצ"ע.

תו. ולא - בתרומה (שם): **דלא.**

תז. בגמ' נוסף: **לתפירה**, וכ"ה בסמ"ק.

תח. וכן פירש היראים (סי' שצט) את הגמ', וכ"כ ההגה"מ (שם) בשם ר"ת, הרא"ם והתרומה. ובב"י (לג, ה) כתב שהסמ"ג והמרדכי נוטים לדעת ר"ת.

והכי קאמר נמי בירושלמי[תט] (מגילה פ"א ה"ט יב, א), **ר' אמי**[תי] **איפסיקא ליה גידא**[410] **דרצועתא ושרון ליה, הדר איפסיק ליה תניינות**[תיא][411] **ושרון ליה, ולא מן אולפנא**[תיב]. **ויש מפרשים דהיינו גיד התפירה**[תיג][תיד] **שנפסק בשני מקומות, מתירין דלא מן**[412] **אולפנא, אבל בשלשה מקומות לא יתירו, וכן פסק הריא"ף ז"ל**[413] **ובשמושא רבה**[תטו]. **והבעל התרומה** (סי' רי) **פירש גידא**[414] **דרצועתא, נראה דהיינו דתפלתא**[415]. **והרשב"א ז"ל** (שו"ת ח"א סי' אלף קכג) **כתב דהולכין בה להחמיר כרש"י ז"ל**[416], **וכן נמי כתב**[417] **הבעל העיטור ז"ל**[418] (הל' תפילין נח, ב) **שאין לה**[419] **תקנה אלא גונזה**[תטז][420]. [421] **ובשם ה"ר שם טוב פלכו ז"ל מצאתי שתופרה אפילו בפתילי**[תיד][תיז][421].

אורך הרצועה דימינא[422] **עד טיבורא, דשמאלא עד חדיא, ודדרעא**[423] **עד כדי שיכרוך שלש כריכות באצבע צרדה**[תיח]. **ורחבן פחות משעורה ויתר מחטה**[תיט], [תכ]**ואם**[424] **רחבות יותר**[425]

410. גידא: **א ג ד** גודא בירוש' לפנינו: גודא, בסמ"ק: גידא 411. תניינות: **א** תנינו' **ג ד** תנינא 412. מן: **ב** בר 413. הריא"פ ז"ל: **ב** הריא"פ **ג ד** הר"ף ז"ל 414. פירש גידא: **א ב** מפרשי גידא **ד** פירש גודא 415. דתפלתא: **א ג ד** מן תפלתא 416. כרש"י ז"ל: **א ב** כפרש"י 417. כתב: **ב** פסק 418. ז"ל: **א ג ד** חסר 419. לה: **ב** לו 420. גונזה: **ב ג ד** גניזה 421. ובשם... בפתילי: **א ג ד** חסר 422. אורך הרצועה דימינא: **א ג ד** ואורך הרצועות מימינא 423. ודדרעא: **ג ד** ודדרועא 424. ואם: **א ג ד** וכתב הר"ף אם 425. יותר: **א** יותר משיעורן **ג ד** יותר משיעור זה

תט. וכן הביא הרא"ש (שם) מירושלמי זה ראיה לר"ת.

תי. אמי - בסמ"ק: ירמיה, וכ"ה בירושלמי לפנינו. ובירושלמי מובאים שני מקרים, בראשון מסופר על ר' ירמיה שנפסקה לו "רצועתה דתפילתה", ובשני מסופר על ר' זעירא שנפסקה לו "גודא דרצועתא".

תיא. תניינות - בירושלמי: זמן תניינות.

תיב. כלומר, לא מן הדין.

תיג. עכ"ל הסמ"ק.

תיד. שנפסק... בפתילי: בכלבו ליתא.

תטו. וכן כתב בשמם ספר התרומה (סי' רי).

תטז. ועי' בב"י (לג, ה) שהאריך בשיטות הראשונים, ובמח' הראשונים בשיטת רש"י עד היכן אוסר לתפור ברצועות, ובשו"ע (שם) הביא בי"א דעת ר"ת שמותר לתפור מצד פנים, ואח"כ הביא בי"א שמותר ברצועות הראש רק מה שמעבר להקפת הראש, ובשל יד מה שמעבר לרצועה לאחר שקושרה על הזרוע ומותחה עד האצבע האמצעית וכורכה עליה שלוש כריכות, והוסיף שבשעת הדחק אפשר לסמוך על הדעה המקלה.

תיז. דברי רבינו בשם ה"ר שם טוב הובאו בב"י (לג, ה), ונראה שכך סתם למעשה בשו"ע (כ"כ המג"א שם ס"ק ח בדעתו). אבל ר' ירוחם (ני"ט ח"ד קע ע"ג) ותרוה"ד (סי' מז) כתבו לתופרן בגידין, והובאו במג"א (שם), ועי' פמ"ג (א"א שם) שהביא סיוע לזה מהירושלמי (מגילה פ"א ה"ט). והאחרונים נחלקו בזה למעשה, שהגר"א (ס"ק יג) והמשנ"ב (ס"ק כו וכט) פסקו להחמיר, והא"ר (ס"ק ט) והעט"ז (ס"ק ג) פסקו להקל.

תיח. סמ"ק (סי' קנג), וראה מנחות (לה, ב). שיעור זה של אורך הרצועות הובא בראשונים רבים בשם השימושא רבא והרי"ף (אמנם ברי"ף לפנינו ליתא, ועי' שלטי הגבורים על הרי"ף הל' תפילין ז, ב אות ה שכתב שיש ספרי אלפסי שכתוב בהם כן), ראה: ספר העיטור (הל' תפילין נט, א), ספר התרומה (סי' ריא וריג), סמ"ג (עשין כב ק"ה ע"ב), הגה"מ (פ"ג אות ח) ומרדכי (הל' תפילין יא ע"ד). וכ"כ המנהיג (עמ' תרלג) והאשכול (צה, א). וע"ע תוס' (מנחות שם ד"ה וכמה) שציינו שיעורים נוספים בזה. והרמב"ם (פ"ג, יב) כתב שרצועות של ראש צריך שיגיעו עד הטבור או למעלה ממנו מעט, וכ"פ בשו"ע (כז, יא). וברצועות של יד, רבים מהראשונים (הנזכרים לעיל) ציינו שיעור שיכרוך ג' כריכות על האצבע, וכ"ה ברמב"ם (שם) ובשו"ע (כז, ח).

תיט. סמ"ק (שם). וכ"ה בתוס', בסמ"ג (שם) ובאו"ז (ח"א סי' תקסח), אולם במדרש תנחומא (סוף פר' בא)

אין לחוש[תכ].

וקשר של תפילין (מנחות לה, ב) הלכה למשה מסיני. אמר רב[תכא] ונוייהן לבר. פירוש, נוי של קשר ונוי של רצועות[תכב]. [תכג] [426]כתב הבעל התוספות (שם ד"ה אלו), אותיות הקשרים אינם קדושות, לפי שעומדות להתיר ואינן קבועות וכו', כמו שמבואר למעלה[תכד] [426].

מדרש (ברכות ז, א, מנחות לה, ב), וראית את אחורי (שמות לג, כג), מלמד שהראה[427] הקב"ה למשה קשר של תפילין במראית העין[תכה]. פירוש, לפי שיש בקשר של תפילין ארבע קשירות, כלומר שהודיעו אמתת ארבע יסודות וכל חכמת הטבע[תכו]. [428]ח"א[429] אולי רמז על טבע חותמו[תכז] [428]:

(כח) [תכח]אין לוקחין תפילין אלא מן המומחה[תכט]. ואם לקחן[תל], בודק שתים[430] של ראש ואחת של יד או להפך, ואין צריך עוד בדיקה, אפילו לקח מהם הרבה[תלא].

(כט) וכתב הרמב"ם ז"ל[תלב] [431] (פ"ב, יא) [תלג]הכותב תפילין בכתב ידו, או שלקחן מן המומחה או משאר בני אדם[432], ובדקן והחזירן לעורן, אין צריך לבדקן פעם אחרת, אפילו[433] אחר כמה שנים. כל זמן שחפויין שלם[434] הרי הן בחזקתן, ואין חוששין להם שמא נמחקה[435] אות מתוכן,

426. כת'... למעלה: **א ג ד** חסר 427. שהראה: **א ג ד** שהראהו 428. ח"א... חותמו: **ב** חסר 429. ח"א: **ג** א"א 430. שתים: **א ג ד** בשתים 431. וכתב הרמב"ם ז"ל: **א** והרמב"ם ז"ל כת' **ג** והרמב"ם ז"ל **ד** הרמב"ם ז"ל 432. בני אדם: **א ג ד** העם 433. אפי': **א ב** חסר 434. הרי... שלם: **ד** חסר 435. נמחקה: **ב ד** נחסרה **ג** נמחקת

כתוב שצריך כשיעור שעורה, וכ"כ בה"ג (עמ' ער), רי"ף (הל' תפילין ח, א), רמב"ם (שם), אשכול (צג, ב), מנהיג (עמ' תקפט), רא"ש (הל' תפילין סי' יא) וטוש"ע (כז, יא).

תכ. ואם רחבות... אין לחוש - ר' שנו"ס, בכלבו כרוב כה"י שאלו דברי הר"ף בהגה, אולם בסמ"ק לפנינו זה המשך דברי הסמ"ק.

תכא. רב - בגמ' לפנינו: **רב נחמן.**

תכב. שני הפירושים הובאו ברש"י (שם ד"ה ונוייהן), וכ"ה באשכול (מהד' אויערבך, ח"ב עמ' 83, ובמהד' אלבק ליתא) ובראב"ש (הל' תפילין סי' ה). והב"י (כז, יא) כתב שכן פירש גם הערוך.

תכג. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

תכד. בסי' כב, בתוספת מכת"י **ב.**

תכה. בגמ' (שם) לא נזכר: "במראית העין", וראה תשובות הגאונים (מוסאפיה, סי' קיז; עמנואל, סי' קנח) שכתבו שהקב"ה הראה למשה קשר של תפילין והנחת תפילין, ולמד אותו במראית העין כמו שלמדו מעשה המשכן. וראה אשכול (צב, ב) שכתב: "מלמד שהראה הקדוש ברוך הוא למשה קשר של תפלין, ולמדו במראית העין, כמו מעשה משכן, ומעשה מנורה, ומטבע של אש... להודיעו שזו המצוה חביבה לפני הקב"ה".

תכו. בשו"ת באר שבע (סי' עא): "וקשר של תפלין הוא צורת דל"ת הרומז על ד' רוחות עוה"ז".

תכז. ח"א... חותמו - ר' שנו"ס. נר' שזו הע' בגליון האו"ח שנכנסה בטעות לתוך הנוסח.

תכח. סי' זה מהסמ"ק (סי' קנג).

תכט. מנחות (מב, ב), שו"ע (לט, ח). וראה מח' תוס' ורש"י (שם ד"ה תפילין) בפירוש "מומחה".

תל. דהיינו, שלא מן המומחה.

תלא. עירובין (צז, א), רמב"ם (פ"ב, י) ושו"ע (לט, ט).

תלב. וכתב הרמב"ם ז"ל - ר' שנו"ס. בנדפס: **הרמב"ם ז"ל**, ומילים אילו מסיימות את הסי'. ונראית גי' **א** ו-**ב** (הן דומות מאד), ולפיהן הרמב"ם מוזכר כהקדמה לסי' הבא שכולו ציטוט מהרמב"ם.

תלג. סי' זה ליתא בכלבו.

אחר שחפויין שלם[434]. הלל הזקן[תלד] היה[436] אומר אלו תפילין משל[437] אבי אימא[438], ע"כ[תלה].

[439]ובמכילתא (בא פרשה יז) כתוב שצריך לבודקן אחד לשנים עשר חדש, שנאמר כאן[440] ימימה ונאמר להלן ימים תהיה גאולתו, מה להלן שנים עשר חדש, אף כאן שנים עשר חדש, דברי בית הלל. בית שמאי אומרים אין צריך לבודקן עולמית. אמר שמאי אלו תפילין של אבי אמא, ע"כ[439] [441]. ואני שמעתי שכך נהגו חכמי צרפת לבודקן משנה לשנה[תלו].

ובתשובת הגאונים ז"ל[תלז] [442] מצאתי שמי שמניחן תדיר[443], אין צריכות[444] בדיקה אפילו לארבעים או לחמשים[445] שנה, מפני שאויר שולט בהן תמיד, ואינן מתעפשות מבפנים[תלח]. ואם אין מניחן אלא לפרקים, בודאי צריכות[446] בדיקה. וכן שמענו מחכמים וזקנים ששמעו מרבותם שתי פעמים בכל שבוע, שהם שבע שנים[תלט], ע"כ.

ורב יוסף גאון ז"ל[447] כתב, במקום שאין שם מי שיודע לתפור תפילין ולבודקן, ויש אצלם[448] ישנות, יניח אותן בלא בדיקה, הואיל ואי אפשר לבודקן ולא לעשותן. ואף על גב דמצוה כתקנה לא עביד, שכר מצות תפילין איכא[תמ], ע"כ[449]:

436. היה: **א ג ד** חסר 437. משל: **ב** של 438. אימא: **א ג** אמה **ד** חמא 439. ובמכילתא... ע"כ: **ב** חסר
440. כאן: **א ד** חסר 441. אמא ע"כ: **א** חמא ע"כ **ד** חמא ע"ל 442. ז"ל: **א ג ד** חסר 443. תדיר: **ב ג ד** תמיד 444. צריכות: **ב** צריך 445. למ' או לנ': **ג** למאי לנ' **ד** לחמשים 446. צריכו': **ב ג ד** צריכין
447. ז"ל: **א ג ד** חסר 448. אצלם: **ב** אצלו 449. ע"כ: **ב** חסר

תלד. כ"ה בירושלמי (עירובין פ"י ה"א), אבל במכילתא (סוף פר' בא, הובאה בסמוך) הגרסא: שמאי הזקן, וכ"ה בתוס' (מנחות מג, א בדיבור הראשון).

תלה. ע"כ לשון הרמב"ם (פ"ב, יא).

תלו. נראה שחכמי צרפת נהגו כן עפ"י המכילתא, כיון שלבית הלל יש לבודקן כל י"ב חודש. אמנם בתוס' (שם) כתבו שהמכילתא אינה להלכה, כיון שקיי"ל כר"ע (במנחות לו, ב) שפסוק זה מדבר בחוקת הפסח ולא בחוקת תפילין. ובראב"ש (שם) הגרסא במכילתא להיפך, וב"ה אומרים שא"צ בדיקה לעולם. ובירושלמי (שם) כתוב שהלל הזקן אומר שאלו תפילין של אבי אמא, דהיינו שלדעת הלל א"צ בדיקה, ולא מסתבר שבית הלל יחלקו עליו. ועי' שו"ת בנין ציון (החדשות סי' לט) שהאריך בזה.

תלז. שו"ת הגאונים שערי תשובה (סי' קנג), תשובות הגאונים תורתן של ראשונים (ח"א עמ' מו), תשובות רב שר שלום גאון (סי' ג אות ה).

תלח. הטור (לט, י) כתב בשם רב עמרם שאפילו לד' או ה' שנים אינן צריכין בדיקה, והב"י (שם) כתב שנראה שצריך להגיה בדבריו: "לארבעים או לחמישים שנה", שכ"ה בארחות חיים בשם הגאונים. וכ"ה בעיטור (הל' תפילין סב, א) ובשבולי הלקט (ענין תפילין) בשם רב עמרם. וכדעת הגאונים והרמב"ם, שבסתמא תפילין א"צ בדיקה, פסקו תוס' (מנחות מב, ב ד"ה תפילין), אשכול (מהד' אויערבך, ח"ב עמ' 92, ובמהד' אלבק ליתא), רא"ש (הל' תפילין סו"ס לא), רבינו ירוחם (ני"ט ח"ה קעא ע"ד) וטוש"ע (לט, י).

תלט. הטור (שם) הביא בשם השאילתות (ולפנינו בשאילתות ליתא) שיש לבודקן פעמיים בשבע שנים, ומדובר גם בכה"ג שמניחם בכל יום, ובדומה לזה הביאו התוס' והרא"ש (שם) בשם השימושא רבא. אולם השו"ע (שם) פסק כדעת הגאונים שהזכיר רבינו, שרק בכה"ג שמניחם לפרקים, חייב לבודקן פעמיים בשבע שנים.

תמ. הב"י (שם) הביא דברי רב יוסף גאון בשם רבינו, וכ"ה בשו"ת הגאונים (תורתן של ראשונים ח"א עמ' מז), והובא להלכה ברמ"א (שם).

(ל) תמא מצוה גדולה בתפילין שהן אות כמו מילה ושבת[450] ומזכירין תמב הקדוש ברוך הוא, בתפלה של יד לאהבה בכל לב שהם כנגדו, ובשל ראש לאהבה בכל נפש שהם כנגד עיקרו של נפש, ומקיים שמונה עשה ומאריך ימים, שנאמר (דברים יא, כא) למען ירבו ימיכם תמג:

נשלמו הלכות תפילין [451] שבח לאל יתברך.

ואחר הנחת תפילין יקום החזן ויאמר קדיש עד ואמרו אמן תמד [451].

450. ושבת: **א** או שבת 451. שבח... אמן: **ב** חסר

תמא. סי׳ זה מהסמ״ק (סו״ס קנג).

תמב. בסמ״ק נוסף: **לאהוב את**, ובכלבו: **לאהוב.**

תמג. שני עניינים אלה, שמקיים שמונה עשה ושמאריך ימים, מובאים במנחות (מד, א), אלא ששם איתא שאם לא מניח תפילין עובר בשמונה עשה, ומכאן למדו שאם מניח מקיים שמונה עשה. ויש עוד להעיר שהפסוק המובא שם בעניין אריכות הימים הוא מישעיהו (לח, טז): ״ה׳ עליהם יחיו״ וגו׳, ולא הפסוק המובא כאן ובכלבו: ״למען ירבו ימיכם״. ועי׳ בסמ״ק, שהוא המקור של סי׳ זה, שהביא את הפסוק הנזכר בגמ׳, וכ״ה ברמב״ם (פ״ד, כו), וצ״ע על רבינו מדוע הביא פסוק אחר.

תמד. ראה דברי רבינו בהל׳ מאה ברכות (סו״ס מא) ובהע׳ שם.

דין קדיש ופירושו[א]

(א) [ב]אחר ישתבח, בלא הפסק שום דבר אלא ענין של[1] מצוה, כגון הנחת תפילין[ג], פותח החזן קדיש, שכן דרך קדיש לבא אחר קריאת פסוקים או דרשה[ד].

וכתב ה"ר נתן[ה] (ס' המחכים עמ' 8), ואם איחר והפסיק[2] בין פסוקי דזמרה לקדיש, יאמר ברכו בלא קדיש, וראיה לדבר ברכו דערבית שאומרים אותו בלא קדיש[ו]. אך טוב שיאמר פסוקי דתהלה לדוד או שאר פסוקים עד שלשה או יותר, ואחר כך יאמר קדיש, שאין[3] לשנות מנהג התפלה, ובזה הקפידו הראשונים[ז]. וכן פורס על שמע לא יאמר קדיש אם לא יאמר לפניו פסוקים[ח], שלעולם לא תמצאנו בלא פסוקים לפניו, אם לא לאחר גמר תפלה[ט]. [4]וכתב הבעל התמיד ז"ל כי הוא סימן להתחלת תפלה[יא], ואין גומרין אותו כי אם בסוף התפלה לעולם, וכן נראה דעת הרמב"ם ז"ל (סדר תפילות, סוף נוסח ברכות התפילה) שהקדיש הוא התחלת תפלה[יב]:[4]

[יג]והקדיש הוא בלשון ארמי, והטעם, כדי שיבינו אותו העם, שרובן[יד] עמי הארץ, ואפילו הגויים[יד][5] מבינים בלשון[6] ארמי, ויכנעו[טו][7] ויבינו הכל[8] שעתיד השם להתגדל ולהתקדש לעיני עמים רבים[טז][9].

1. של: **א ב** חסר 2. והפסיק: **ב** או הפסיק 3. שאין: **ב** שלא 4. וכתב... תפלה: **א ג ד** חסר 5. הגויים: **ד** העכו"ם 6. בלשון: **ב** לשון 7. ויכנעו: **א ב** וידעו **ג** ויכנע 8. הכל: **ב** חסר 9. רבים: **ב** חסר

א. פירוש הקדיש מובא להלן לאחר דין הקדיש.

ב. כלבו (סי' ו).

ג. בכלבו כתב: "אחר ישתבח פותח החזן" וכו', ודילג על מש"כ כאן רבינו בנוגע להפסק לדבר מצוה. ועי' לקמן סי' ג ובהע' מב שכתב שלצורך ציבור מותר להפסיק. מפשט לשון רבינו כאן לכאורה משמע שניתן להניח תפילין לכתחילה בין "ישתבח" לקדיש, ובסוף הל' מאה ברכות (סי' מא) כתב כן בהדיא, ועי' בהע' שם.

ד. כ"כ בספר המחכים (עמ' 8) ובסדר טרוייש (סי' ב), ובד"מ (נד אות א) כ"כ בשם הכלבו. ולדבריהם, הקדיש נאמר כסיום עניין ולא כפתיחה, ובסמוך הביא דעת הרמב"ם ובעל התמיד שהקדיש הוא גם פתיחה, ואומרים אותו גם ללא אמירת פסוקים לפניו.

ה. בכלבו הביא גם מה שכתב בספר המחכים לפני דין זה, שאין למהר באמירת פסוקי דזמרא, ורבינו השמיט עניין זה כאן והביאו בהל' מאה ברכות (סי' לג).

ו. כ"ה מנהג אשכנז שלא לומר קדיש לפני "ברכו" בערבית, ונזכר ברמ"א (סט, א). ובמשנ"ב (שם סק"ז) הביא את מנהג ספרד לומר ג' פסוקים לפני "ברכו" ואח"כ אומרים קדיש, וכתב ע"ז שזהו מנהג מאוחר, ומנהג הקדמונים היה לומר קדיש רק בשחרית.

ז. וכ"פ הרמ"א (נד, ג), שצריך לומר קצת פסוקים קודם שאומר הקדיש.

ח. ראה שו"ע (סט, א) בדין פורס על שמע, והמשנ"ב (שם ס"ק ב) העיר עפ"י הרמ"א (בסי' נד) שצריך לומר קודם קדיש כמה פסוקים.

ט. וכ"פ הפמ"ג (נד ס"ק ג) ושאר אחרונים, שעל סיום תפילה ג"כ אומרים קדיש.

י. תוספת זו מכת"י **ב** ליתא בכלבו.

יא. הלכה זו לא מצאנו בס' התמיד שלפנינו.

יב. הרמב"ם כתב שם ששליח צבור אומר קדיש לעולם קודם כל תפילה ואחר כל תפילה.

יג. מכאן ואילך בכלבו (סי' ז), מלבד מה שנציין.

יד. בכלבו (בדפוס ראשון) נוסף: היו.

טו. ויכנעו - בכלבו: ידעו, ובדפוס ראשון: וידעו, וכ"ה בחלק מכתה"י כאן.

טז. ספר המנהגות (עמ' 19). וכ"כ התוס' (ג, א ד"ה ועונין) בפירושם השני עפ"י הגמ' (סוטה מט, א) שאין

יזועל מה ששואלים למה נתקן בלשון ארמי יותר מכל שאר התפלות, יש לומר, שזה הקדיש לא תקנוהו אנשי כנסת הגדולה, אלא בימי התנאים נתקן**יח**, וכדי שיבקשו כלם בלב[10] שלם, תקנוהו בזה הלשון שכלם מבינים אותו**יז** **יט**.

ויש נותנים טעם אחר**כ** שלפיכך נתקן בלשון ארמי, שמצינו בהגדה**כא** לעתיד לבא יהיו הצדיקים גדולים מן המלאכים, ואנו מתפללין בקדיש שימהר הקץ שיתגדל השם ויתקדש[11], ואם נאמר אותו בלשון שיבינוהו המלאכים, אפשר שיקטרגו בו, כי ידעו כי אז ידל כבודם ויגדל כבוד הצדיקים עליהם**כב**. וכן הדין נותן, כי המלאכים אין טבעם לעשות רק טוב, וכיון שכן אין להחזיק טובה להם אם לא יחטאו, אבל הצדיקים המתגברים[12] על יצרם נראה שעתידים לקבל שכר טוב מהם**כג**[13]. **כד**[14]וקשיא לי, דהא אמרינן (סוטה לו, ב) בא גבריאל ולמדו

10. בלב: **א ב** בלבב 11. השם ויתקדש: **ב** ויתקדש השם 12. המתגברים: **א ד** המתגרים 13. מהם: **א** עליהן 14. וקשיא... יקטרגו: **א ג ד** חסר

העולם מתקיים אלא אסדרא דקדושתא ואיהא שמיה רבא דבתר אגדתא, שהיו רגילין לומר קדיש אחר הדרשה, ושם היו עמי ארצות, ולא היו מבינים כולם לשון הקודש, ולכך תקנוהו בלשון ארמית, שהייתה לשונם. וכ״כ האבודרהם (עמ׳ ע) וטור (נו, א) בשם ר״י ורשב״א (שו״ת ח״ה סי׳ נד).

יז. ועל... אותו: ליתא בכלבו.

יח. בפירוש סידור התפילה לבעל הרוקח (עמ׳ תמ-תמא) כתב: ״לפי שנעשה הקדיש בארץ ישראל, וכשעלו מבבל נעשה בלשון ארמי... ובשביל שיבינו תיקנו קדיש לשון ארמית. ועוד, לפי שהקדיש **תקנת אחרונים**, לכך תיקנוהו בלשון ארמי, שידעו שהוא תקנת אחרונים ולא מתקנת ראשונים״. ובשבולי הלקט (סי׳ ח) כתב בשם ר׳ בנימין אחיו, שתחילת אמירתו היתה בלשון עברי, ובימי השמד גזרו שלא יאמרו ״שמו הגדול מבורך״, לכך הנהיגו לאומרו בלשון ארמי שלא היו האויבים מכירים בו, ואע״פ שבטל השמד, לא רצו להחזיר הדבר לישנו זכר לנסים, וכ״כ בתניא רבתי (ענין ב, ו ע״ב).

יט. בכת״י **ב** יש כאן הוספה. בגלל ההקשר העברנו אותה לסוף הסי׳, ר׳ לקמן הע׳ כד.

כ. ספר המנהגות (שם) בתוספת ביאור.

כא. תנחומא (תולדות סי׳ יד) וילקוט שמעוני (ישעיהו רמז תעו).

כב. הטעם שלא יבינו המלאכים נזכר בראשונים רבים. התוס׳ (ג, א ד״ה ועונין) כתבו שהעולם אומרים שהטעם שאומרים הקדיש בארמית כדי שלא יבינו המלאכים הוא כיון שהקדיש הוא שבח גדול, ויש חשש **שיתקנאו בנו** המלאכים. ולא הזכירו בדבריהם את החשש שיקטרגו עלינו. ולמעשה דחו פירוש זה, כיון שיש הרבה תפילות חשובות שלא נתקנו בארמית. וע״ע מה שכתב לתרץ בזה בשו״ת מהרש״ם (ח״ה סי׳ ט). ובספר המנהיג (עמ׳ נז) כתב שעל ידי שבח זה המזכיר את הקץ, **יתקנאו המלאכים בשליח ציבור** ויבהילוהו. ובאבודרהם (שם) הסביר עפ״י הגמ׳ בברכות (ג, א) שאמירת ״אמן יהא שמיה רבא״ מזכירה לקב״ה את החורבן והגלות, ואם יבינו זאת המלאכים - **יקטרגו עלינו** (ועי׳ פרישה סי׳ נו שהסביר על מה הקטרוג). ובמחז״ו (סי׳ פז) כתב: ״שאילו יהיו מבינים בקדיש כשאומרים אותו למטה, יבלבלו את כולם, ויהיו **דוחים אותו מלעלות למעלה**, לפי כי עצבון רב יש למעלה בשעה שעונין למטה ״יהא שמיה רבא מברך״״. ועי׳ בפירוש סידור התפילה לרוקח (עמ׳ רנב) מהו אותו עצבון של מעלה. ובדומה לכך כתבו גם שבולי הלקט (סי׳ ח), הכלבו ורבינו לקמן (סי׳ י) בפירוש הקדיש, עי״ש.

כג. עי׳ נפש החיים (שער א, י-יא).

כד. וקשיא... יקטרגו - תוספת זו אינה בכלבו ובכה״י אלא בכת״י **ב**, ושם היא מופיעה מוקדם יותר, אחרי התירוץ הראשון, ר׳ לעיל הע׳ יט. אולם ברור שהיא שגגת המעתיק כיון שהיא דנה בהנחה של התרוץ השני, שהמלאכים אינם יודעים ארמית. לכן, העברנו אותה למקומה הנכון לאחר התרוץ השני.

שבעים לשון. ונראה לי, כי גבריאל ומיכאל ורפאל מכירין בכל הלשונות, והם מליצין טובים על ישראל ולא יקטרגו, אבל האחרים אינם מבינין כדי שלא יקטרגו[כד כה][14]:

(ב) **ונהגו הצבור לומר**[15] **בלחש כשפותח**[כו] **החזן יתגדל פסוקים דגדולה, כגון** (במדבר יד, יז) **ועתה יגדל נא כח ה׳**[16], (תהלים מח, ב) [כז]**גדול ה׳ ומהולל מאד**[כח]. **וכתב הרמב״ם**[17] (סדר תפלות נוסח הקדיש) **כי כשהחזן אומר יתגדל ויתקדש שמיה רבא, כל העם עונין**[18] **אמן**[כט]. **וכשיאמר**[19] **בעגלא ובזמן קריב, עונין אמן יהא שמיה רבא**[20] **בכל כחם עד ויתברך**[21], **כמו שאמרו ז״ל** (נז, א) **העונה**[22] **אמן יהא שמיה רבא בכל כחו**[ל][23], **מובטח לו שהוא בן העולם הבא. פירוש כחו,**

15. הצבור לומ׳: **ב ג ד** לומר הצבור 16. כח ה׳: **א ב** חסר 17. הרמב״ם: **א ב** הר״ם ז״ל 18. כל העם עונין: **א** עוני׳ הקהל **ג ד** כל העם אומרים 19. וכשיאמר: **א ג ד** וכן כשאומר 20. יהא שמיה רבא: **א** ישר״מ
21. בכל כחם עד ויתברך: **ב** עד ויתברך בכל כחם 22. העונה: **ב** כל העונה 23. בכל כחו: **ג ד** מברך

כה. התוס׳ (שבת יב, ב ד״ה שאין) כתבו עפ״י הגמ׳ בסוטה (שם) שגבריאל שונה משאר מלאכים ויודע גם ארמית, ולא הזכירו את רפאל ומיכאל, וגם לא הסבירו מדוע לא יקטרג. ובספר המנהיג (עמ׳ נז), בדומה לרבינו, כתב כן על שלושת המלאכים הנזכרים, והסביר שהם ממונים ומליצים על ישראל, ולכן אין חשש שיקטרגו, ושאר מלאכים שאינם ממונים עלולים לקטרג.
כו. עי׳ מג״א (נו ס״ק ו) שהעיר שיש לאומרם לפני שהחזן מתחיל בקדיש, כדי שיוכל האומר לשמוע את הקדיש, וכתב הא״ר (שם ס״ק ד) שכן משמע מהכלבו.
כז. הפוסקים (ראה בהע׳ כח) הביאו במקום פסוק זה את הפסוק (תהלים כה, ו): ״זכור רחמיך״. ובכלבו (שם) הביא בנוסף לשני פסוקים אלה (המובאים בפוסקים הנ״ל) את הפסוק (ישעיהו מב, כא): ״ה׳ חפץ״ וגו׳.
כח. מנהג אמירת פסוקים ע״י הציבור בזמן אמירת הקדיש נזכר בספרי דבי רש״י, ראה: מחז״ו (סי׳ א ופט), סידור רש״י (סי׳ י ויא) ולקוטי הפרדס (יב, ב), ונפסק בטור (נו, ג) וברמ״א (שם, א). וכתב המג״א (ס״ק ז) שלא לאומרם במקום שאסור להפסיק, וכ״פ המשנ״ב (ס״ק יא). ולדעת רש״ל (שו״ת סי׳ סד), הובא במג״א (שם) ובעטרת זקנים (ד״ה וכשמתחיל), מותר לאומרם גם בקדיש של שחרית שלאחר ״ישתבח״, ואין זה נחשב הפסק - שהם ״מעין המאורע״, אבל בתפילת ערבית שיש לסמוך גאולה לתפילה אין לאומרם. ויש שכתבו (חיי אדם ל, ד, פמ״ג א״א נו, ו, ערוה״ש נו, ט), שמנהג זה נתבטל עפ״י האר״י ז״ל (ור׳ שערי תשובה שם אות ה שהביא מ״צרור החיים״ בשם הרשב״א והרמב״ן לומר רק פסוק: ״זכור רחמיך״), וכן הובא בלקט יושר (יז, ענין ב) שמהר״י איסרלין לא אמר פסוקים אלה. אמנם בסידורים בנוסח אשכנז הובא, ראה: סידור עבודת ישראל (עמ׳ 129), אוצר התפילות (וילנא, עמ׳ פה), וכן בדרך החיים (דיני קדיש סע׳ ב).
כט. בכלבו לא הזכיר שיש לענות אמן זה, אלא רק כתב שעונים ״אמן יהא שמיא רבא״. אמנם, בסדר רב עמרם גאון (עמ׳ כ) נזכר שיש לענות אמן זה. ועל הרמב״ם קשה, שבהל׳ תפילה (פ״ט, א) כתב שיש לענות ב׳ אמנים: ״אמן יהא שמיה רבא״ ואמן של סוף הקדיש, ובסדר התפילות הזכיר ה׳ אמנים. ועי׳ לח״מ (שם) שתמה בזה על הרמב״ם, וכתב שאולי סמך על מה שכתב בסדר התפילות, שצריך לענות ה׳ אמנים, ונשאר בצ״ע. ואולי צ״ל ששני אמנים אלו הם מדינא, ושאר האמנים הם רק ממנהגא. ועי׳ ב״י (נו, ב) שהביא דעת הרמב״ם שצ״ל אמן זה בתחילת הקדיש, אולם בשו״ע (שם) השמיט זאת, ותמה עליו המשנ״ב (ס״ק יב), וז״ל: ״ופלא על השו״ע שלא העתיק האמן הזה, אשר הוא מבואר ברמב״ם והעתיקו בב״י״. וע״ע בגליון הגרי״ב לסידור אוצר התפילות (עמ׳ קכז) שהסתפק במקומות שאסור להפסיק, אם רשאי לענות אמן זה, ונשאר בצ״ע.
ל. בכל כוחו - עי׳ שנו״ס. בגמ׳ בברכות (שם) איתא: ״העונה (=בחלום) אמן יהא שמיה רבא מברך, מובטח לו שהוא בן העולם הבא״, ולא נזכר: ״בכל כוחו״. ובשבת (קיט, ב) נזכר: ״בכל כוחו״, אולם הסיומת שם: ״מקרעין לו גזר דינו״ (וכפי שהביא רבינו בסמוך), ולא: ״מובטח לו שהוא בן העוה״ב״. ובנדפס ובכת״י **ג** לא גרס: ״בכל כוחו״ כיון שלא נזכר בברכות (שם), אולם בכת״י **א** ו-**ב** איתא. ונר׳ מההמשך שמיד מפרש מהו ״בכל כוחו״, שהגיר׳ ככ״י **א** ו-**ב**. ויתכן שרבינו גרס בגמ׳ בברכות: ״בכל כוחו״, וכן הגר׳ בספר המנהיג (עמ׳ נח).

כוונתו[לא], שישים כל כוונתו[24] לענות אמן יהא שמיה רבא מברך[25]. [לב]ואמר ר׳ יהושע בן לוי (שבת קיט, ב), כל העונה אמן יהא שמיה רבא בכל כחו[26], קורעין לו גזר דינו[לג]. ואמר ר׳ חייא[לד], אפילו יש בו שמץ עבודה זרה מוחלין לו, כתיב הכא (שופטים ה, ב) בפרוע פרעות[27], וכתיב התם (שמות לב, כה) כי פרעה אהרן[לה]. כתב הר״מ נ״ע (תשב״ץ קטן סי׳ רנב), וצריך החזן לומר הוא בעצמו[28] [29]אמן יהא שמיה רבא מברך וכו׳[לו][29]:

(ג) [לז]ואין מפסיקין בין עלמיא ליתברך, דאמרינן בירושלמי[לח], ר׳ יהושע[לט] אשכחיה לאליהו דהוה מדבר קמיה שתין[מ][30] גמלין טעונין. אמר ליה ומה הלין גמלין טעונין. אמר ליה כולן[31] טעונין רוגז. אמר ליה הני למאן. אמר ליה למאן דמפסיק ומדבר בין יתגדל לאמן יהא שמיה רבא[32], ובין עלמיא ליתברך[מא], [33]ובין קדיש לברוך, ובין פרק לפרק, ובין גאולה לתפלה[33], ובין

24. כוונתו: **ב** כוונתו לכוין 25. מברך: **א ב** חסר 26. בכל כחו: **ג ד** חסר 27. פרעות: **א** פרעו׳ בישראל
28. בעצמו: **ד** עצמו 29. אמן יהא... מברך וכו׳: **א** אמן יש״ר **ב** אמן יהא שמיה רבה ע״כ 30. שתין: **א** שתי׳ אלפי 31. כולן: **א** חסר 32. שמיה רבא: **ב** חסר **ג** רבה 33. ובין... לתפלה: **א ג ד** חסר

לא. כן פירש רש״י (שבת קיט, ב ד״ה בכל כחו), והתוס׳ (שם ד״ה כל) הביאו פירושו, וכתבו פירוש נוסף בשם ר״י, שפירש עפ״י הפסיקתא: בכל כוחו - בקול רם. וברוקח (סי׳ שכ) כשמביא את דברי ריב״ל בשבת (קיט, ב) נר׳ שגורס בגמ׳ במקום ״בכל כוחו״: ״בכל כוונתו״. ורבינו יונה (ברי״ף ברכות יג, ב ד״ה בכל כוחו) כתב שהכוח מעורר את הכוונה, ״אבל א״צ לתת קולות גדולות שיתלוצצו עליו בני אדם״. ונראה מדבריו שהקול הוא אמצעי לכוונה, שהיא העיקר. בשו״ע (נו, א) הביא להלכה כשני הפירושים. וראה מ״ש רבינו להלן סוף סי׳ ה ובהע׳ שם. ור׳ עוד בסי׳ ו ו-ז ובפירוש הקדיש (סי׳ י).

לב. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

לג. גזר דינו - כ״ה בנוסח הגמ׳ לפנינו, אך הרי״ף (ברכות יג, ב) והרא״ש (ברכות פ״ג סי׳ יט) גרסו - **גזר דין של שבעים שנה**, וכ״ה לקמן בסי׳ ה.

לד. בגמ׳ לפנינו: **ר׳ חייא בר אבא אמר ר׳ יוחנן.**

לה. עי׳ בגמ׳ וברש״י שם כיצד נלמד העניין.

לו. לפנינו בתשב״ץ לא נזכר שהש״ץ אומר ״אמן״ אלא רק עונה ״יהא שמיה רבא״ בלי ״אמן״ שלפניו. וכן הטור (נו, א) והרמ״א (שם) שכתבו שגם השליח ציבור צריך לומר ״יהא שמיה רבא״, לא הזכירו שצריך לומר ״אמן״ [ורק הקהל צריכים לענות ״אמן״ על הקדיש]. וכן הובא באחרונים (עי׳ כה״ח שם ס״ק כז). אך יש שכתבו כרבינו (ולא הזכירוהו), עי׳ לבוש (שם ס״ק ב), והובא בבאר היטב (שם אות ה). ומשמע לדעה זו שאין זה עונה אמן אחר ברכת עצמו, אלא כשותף עם הציבור באמירת השבח, וכמו שהש״ץ חוזר לומר אחרי ״ברכו״ - ״ברוך ה׳ המבורך״ (שו״ע נז, א). וכ״כ בשו״ת דרכי נועם (לר׳ מרדכי הלוי אב״ד קהיר, חאו״ח סי׳ יא), וז״ל: ״פוק חזי מאי עמא דבר, וראינו כל העולם שהשליח ציבור חוזר ואומר ׳אמן יהא שמיה רבא מברך׳ וכו׳. ודאי יש לסמוך על המנהג... ע״כ אומר אני שאין ספק שגם הש״צ יחזור לומר ׳אמן יהא שמיה רבא מברך׳, ואעפ״י שאמר ׳ואמרו אמן׳, לא בשביל כך לא יחזור לומר אמן, והוי כ׳ברוך ה׳ המבורך׳ שהשליח ציבור אומר ׳ברכו׳ לקהל, והקהל אומרים ׳ברוך ה׳ המבורך׳, וגם השליח ציבור חוזר ואומר ׳ברוך ה׳ המבורך לעולם ועד׳. כך יתנהג בעניית הקדיש״. ומד׳ רבינו ראיה לדעה זו.

לז. סי׳ זה ליתא בכלבו.

לח. לפנינו בירושלמי ליתא, אולם הובא בראשונים נוספים (בשנויי נוסח), מהם: מנהיג (עמ׳ מג), או״ז (ח״א סי׳ קב), שבולי הלקט (סי׳ ח וטז בשם משנת דרך ארץ זוטא), אבודרהם (עמ׳ סד) וב״י (נו, ג; קכה, ב).

לט. ר׳ יהושע - במנהיג ובאבודרהם: **ר׳ אלעזר בר׳ יוסי**, בשבולי הלקט: **ר׳ חמא ב״ר חנינא**, באו״ז: **ר׳ אלעזר ור׳ חנינא.**

מ. ראה שנו״ס, והראשונים הנ״ל גרסו: **ד׳ אלפים.**

מא. הב״י (נו, ג) הבין ממדרש זה שצריכים העונים לחבר בין ״עלמיא״ ו״יתברך״, ואין המדובר רק באיסור להפסיק בדיבור ביניהם, וכתב שכן מצא במהר״י גיקאטלייא, וכן פסק בשו״ע (שם). אך יש חולקים, ראה

ברכה לברכה, ובין ישתבח ליוצר, אם לא במילי דצבורא[מב]. [34] ולא עוד אלא שאין תפלתו נשמעת לפני הקב"ה, שנאמר (ישעיהו מג, כב) ולא אותי קראת יעקב[מג] [34]:

(ד) [מד] ונהגו הרבה בני אדם להתנועע ממקומם בעניית הקדיש[35], וכן בעניית ברכו כשעונין ברוך ה' המבורך וכו'[36], וכשעונין קדושה מיושב[מה], ובקדושה[37] מעומד[מו]. ונראה שיצא להם המנהג מפסוק[38] (ישעיהו ו, ד) וינועו אמות הספים מקול הקורא, או נוכל לומר טעם אחר, דכתיב (דה"י ב' לא, ח) ויברכו את ה'[מז][39], או נוכל לומר טעם אחר, שכשבא אהוד אל עגלון אמר לו (שופטים ג, כ) דבר אלהים לי אליך[40], והוא עמד מכסאו לשמוע דבר אלהים[41], דכתיב (שם) ויקם מעל הכסא. על כן נהגו לנענע ולקום מעט על כל דבר שבקדושה[מח]:

34. ולא עוד... יעקב: **א ב ד** חסר 35. הקדיש: **ב** קדיש 36. וכו': **א ב** חסר 37. ובקדושה: **א ד** ובקדיש **ג** ובקדוש 38. מפסוק: **א ג** מפסוק זה **ב** מפסוק זה שנא' 39. ה': **ג** יי' וכל העומד 40. אליך: **א** אליך המלך 41. אלהים: **ב** האלהים

מג"א (שם ס"ק ט) וגר"א (נו אות ג), ולדעתם אין צורך לענות "יתברך" אלא רק לשמוע מהש"ץ ללא הפסק. וראה לקמן סי' ה ובהע' שם.

מב. ראה לעיל בהקדמה, שכתב רבינו שלדבר מצוה מותר להפסיק לאחר "ישתבח", וכ"ה בכלבו (סי' ד), הביאו הב"י (נד, ג). המקור לדין שאפשר להפסיק בין "ישתבח" ל"יוצר" לצורך צורכי ציבור או צדקה הוא רע"ג בסידורו (עמ' כ), הובא בתשובות הגאונים החדשות (עמנואל, סי' נב), בטור (נד, ג) ובאבודרהם (עמ' סד), וכ"ה במחז"ו (סי' א) ובסידור רש"י (סי' י), ונפסק בשו"ע (שם) בשם יש מי שאומר. ובמשנ"ב (ס"ק ו) כתב שה"ה לכל דבר מצוה, וכתב שאין להפסיק בין קדיש ל"ברכו", ועי' הגהת הגר"א (שם). ועי' מש"כ בזה רבינו בהל' מאה ברכות (סי' כב וכד).

מג. בראשונים שהביאו המדרש (ראה הע' לח) נוסף: "וכל המכוון בתפילתו ואינו מדבר, אין תפילתו חוזרת ריקם, שנאמר (תהלים י, יז): 'תכין לבם תקשיב אזנך'".

מד. סי' זה ליתא בכלבו.

מה. בתשובת הרמב"ם (פריימן, סי' לג; בלאו, סי' רסב) כתב שעמידה בקדושת "יוצר" היא מנהג בורים, וראוי לשבת בה. וכן מבואר בזוה"ק (תרומה דף קלב סוף ע"ב) ובפרי עץ חיים (שער חזרת העמידה פרק ד), וכן הסכמת רוב ככל הפוסקים, וכ"פ המשנ"ב (נט ס"ק יב). וכתב כה"ח (שם ס"ק כ) שמפורש בפרי עץ חיים שם שה"ה לקדושת "ובא לציון".

מו. עי' שבולי הלקט (סי' כ) שכתב שנוהגים העולם לנענע את עצמם בשעת הקדושה, ובשם רש"י הביא סמך למנהג זה מהפסוק: "וינועו אמות הסיפים" וגו' שהביא רבינו, עי"ש. ובבדק הבית (קכה, ב) הביא מקור לזה ממדרש תנחומא (צו אות יג), וז"ל: "בשתים יעופף - מכאן תקנו חכמים לעוף אדם על רגליו בשעה שאומר שליח ציבור: 'קדוש, קדוש, קדוש ה' צבאות'". וכ"פ הרמ"א (קכה, ב) שבשעת הקדושה מנענעים גופם, ונושאין אותו מן הארץ. והמשנ"ב (שם ס"ק ז) כתב בשם השל"ה, שקבלה בידו שירים גופו ועקבו למעלה ב"ברוך" ו"ימלוך" כמו ב"קדוש".

מז. צ"ע הראיה מפסוק זה. ובכת"י **ג** הגר': "ויברכו את ה' וכל העומד", אולם אין פסוק כזה. ואולי כוונתו לפסוק (נחמיה ט, ה): "קומו ברכו את ה'", שהוא מדבר על קימה במפורש, וצ"ע.

מח. מנהג זה, ככתבו וכלשונו, לא נמצא בראשונים אחרים (מלבד לגבי קדושה, ראה לעיל הע' מו). הד"מ (נו אות ה) הביא מהשלט"ג על המרדכי (פרק ד אות ה) בשם הירושלמי [ולא נמצא כן בירושלמי לפנינו] שצריך לעמוד בדברים שבקדושה, וכתב שכן המנהג, ופסקו בהגהתו לשו"ע (נו, א). והמהרי"ל (מנהגים, הלכות תפילה עמ' תלח), הובא בד"מ (שם) ובט"ז (נג ס"ק א), לא נהג לעמוד, אלא אם תפסו מעומד היה ממשיך לעמוד, ואם תפסו מיושב היה ממשיך לשבת. ובדומה לכך דעת האריז"ל (פע"ח שער הקדישים סוף פרק ד). אמנם יש שנהגו לשבת, ולשיטתם מה שנאמר לעמוד בדבר שבקדושה זה ביחס לש"ץ ולא לעונים, והביאו לכך ראיה מספר העתים (סי' קעא עמ' רנ), וכתב שם שכן דעת רב עמרם גאון. אמנם יש להעיר, שרבינו לא

(ה) מט**ויש בעניית הקדיש כ״ח תיבות, לקיים מה שנאמר** (תהלים קיא, ו) **כח מעשיו הגיד לעמו, על כן אמרו**[42] (נז, א) **כל העונה אמן יהא שמיה רבא מברך**[43] **בכל כחו, פירוש**[44]**, שיכוין בכ״ח תיבות**[45] **שבו, מובטח לו שהוא בן העולם הבא**נ. [46]ויש מפרשים בכל כחו ממש, פירוש בכל הרגשת אבריו, כאדם שהוא חפץ מאד בענין, ומשים מגמת פניו לקיים, ויתן נפשו וגופו כדי שיתקיים אותו דבר שהוא חפץ בו, וזו היא תאותו וחשקו, על כן מקרעין לו גזר דינו של שבעים שנה נא[46].

נב[47]ומה שאמרו ז״ל בכל כחו, יש מפרשים בקול גדול, שצריך להרים קולו נג. ויש לדחות שאינו רוצה לומר שירים קולו כל כך. מיהו יכול לאמרו בקול רם בשוה נד, כדאמרינן בפסיקתא במדרש ר׳ ישמעאל בן אלישע נה, דאמר התם, בשעה שישראל נכנסין בבתי כנסיות ואומרים אמן יהא שמיה רבה מברך בקול רם, מבטלין ממנו שלשה דברים קשים[47]:

(ו) נו**ואלו הכ״ח**[48] **תיבות הם מאמן יהא שמיה רבה**[49] **עד דאמירן בעלמא, על כן אין להפסיק לעולם עד שיגמור את**[50] **כלו. ואלו המפסיקין בבריך הוא, אם יש להם טעם יביאו אותו** נז[51]**:**

42. אמרו: **ב** אמרו ז״ל 43. אישר״מ: **א ב** אמן **ג** אמן ישר״מ 44. פי׳: **ב** פי׳ כוונתו 45. תיבות: **ד** אותיות 46. ויש... שנה: **א ג ד** חסר 47. ומה... קשים: **א ג ד** חסר 48. ואלו הכ״ח: **ב ג** והכ״ח 49. יהא שמיה רבה: **א** חסר **ג ד** יהא 50. להפסיק לעולם עד שיגמור את: **א ג ד** מפסיקין לעולם עד שיאמרו 51. אם יש להם טעם יביאו אותו: **ב** לא ידעתי ולא שמעתי טעמן [ישנה כאן תוספת, הבאנו אותה בסוף הסימן הקודם]

כתב לעמוד, אלא לנענע ולקום מעט, וכעין זה כתב בספר עוד יוסף חי (פרשת ויחי אות י) שנהגו בבגדאד לקום מעט כשאומר הש״ץ ״ברכו״, וציין שלא מצא מנהג זה בשום ספר, ולא ראה דברי רבינו שכתב כן בהדיא.

מט. סי׳ זה ליתא בכלבו.

נ. ובדומה לזה פירש בסי׳ ב: ״בכל כוחו - בכל כוח כוונתו״, עי״ש בהערה לא, ובענין נוסח הגמ׳ ראה הע׳ ל.

נא. ראה הע׳ לג.

נב. תוספת זו מכת״י **ב** הובאה בסוף הסי׳ הבא, והבאנו אותה בסי׳ זה כיון שהיא המשך העניין.

נג. כן פירשו התוס׳ (שבת קיט, ב ד״ה כל), וראה הע׳ לא.

נד. ד״ז שכתב רבינו, כתבו האחרונים מדנפשייהו. ראה בשכנה״ג (הג׳ ב״י, ד) שכתב כן, ודימה זאת לעניית אמן על ברכה שמבואר בגמ׳ (מה, א) ובשו״ע (קכד, יב) שהעונה לא יגביה קולו יותר מהמברך, וכ״כ הא״ר (נו ס״ק ב) והבא״ח (ש״ר ויחי אות יא).

נה. בפסיקתא לפנינו ליתא, וכוונתו לפרקי היכלות (פ״ו אות ג) המכונה בראשונים פסיקתא, כ״כ ר״ש בובער בהקדמתו לפסיקתא. וכן הביאו התוס׳ (שם) בשם הפסיקתא ממעשה דר׳ ישמעאל בן אלישע, ובמחזור ויטרי (סי׳ פז) הביאו ממדרש תנחומא.

נו. סי׳ זה ליתא בכלבו.

נז. כדעה זו שיש לענות את כל הקדיש עד ״דאמירן בעלמא״ פסק בשו״ע (נו, ג), שכתב שאין להפריד בין ״עלמיא״ ל״יתברך״, והסבירו האח׳ דעתו, שצריך להמשיך עד ״דאמירן בעלמא״. וע״ע מש״כ בזה בשו״ת יבי״א (ח״א חאו״ח סי׳ ה). ובאו״ז (ח״ב סי׳ מב, י) כתב להפסיק באתנחתא אחרי ״שמיה דקודשא״, ואח״כ להתחיל ״בריך הוא לעילא״ וכו׳. וכוונתו שיתגדל שמו הקדוש, וברוך הוא למעלה מכל ברכה ותהילה, כלשון הפסוק (נחמיה ט, ה): ״ומרומם על כל ברכה ותהילה״. ולכן אין לומר אמן אחר ״בריך הוא״, כיון שהוא אמצע משפט. והוסיף עוד, שהאומרים ״שמיה דקודשא ברך הוא״ ומפסיקים, ואח״כ אומרים ״לעילא״ - נוהגים מנהג שוטים, והובא להלכה בד״מ (נו אות ג) וברמ״א (שם, ב). אמנם הטור (נו, ב) כתב בשם רע״ג לומר ״שמיה דקוב״ה ואמרו אמן״, אך כתב שלא נהגו עתה לומר אמן אחר ״שמיה דקוב״ה״. עכ״פ משמע שהבינו, בניגוד לאו״ז, שיש להפסיק אחרי ״שמיה דקוב״ה״, כלומר,

(ז) ובמקום אחר[נח] מצאתי שיש בעניית הקדיש ז׳ תיבות וכ״ח אותיות, כמו שיש תיבות ואותיות בפסוק ראשון של תורה, ובפסוק שלפני עשרת הדברות (שמות כ, א), ועל זה סמך בדרש[נט][52] כל העונה אמן יהא שמיה רבא מברך, נעשה כמי[53] שהיה שותף להקב״ה במעשה בראשית, וכמי ששמע עשרת הדברות מפי השם[54], לקיים מה שנאמר (תהלים קיא, ו) כח מעשיו הגיד לעמו. ועל כן אמרו (נז, א) כל העונה אמן יהא שמיה רבא מברך[55] בכל כחו, ומכוין לדקדק בכ״ח אותיות שבו, מובטח לו שהוא בן העולם הבא[ס]. ומנין אותיותיו כ״ח, כמו שצריך לאומרו בכח[סא]. ולפי זה הטעם צריך ליזהר שלא יאמר[56] ולעלמי עלמיא, כי יהיו כ״ט, אלא לעלמי עלמיא[57] יתברך[סב]:

(ח) [סג]וכשהחזן אומר יתברך, כל הקהל[58] עונים אמן[סד], וכן כשאומר בריך הוא[סה], וכן כשאומר[59] דאמירן בעלמא[סו]. ואומרים אותו שבע פעמים בכל יום כנגד מה שאמר דוד המלך

52. בדרש: **ב** במדרש 53. כמי: **א ג ד** כמו 54. השם: **א ב** הדבר 55. ישר״מ: **א** יש״ר **ב** חסר 56. צריך ליזהר שלא יאמר: **א ג ד** צריך שלא יאמרו 57. לעלמי עלמיא: **ב** לעלמייא 58. הקהל: **ב** העם 59. כשאומ׳: **א ג ד** כשאומרים

שיתברך שמו של הקב״ה, ואח״כ ממשיכים ״לעילא״ וכו׳. והגר״א (נו ד״ה ולא יפסיק) כתב שמשמע ברמב״ם (בנוסח הקדיש) ובשו״ע (שם, ב) שעונים אמן אחר ״שמיה דקוב״ה״. גם רבינו כתב (להלן סי׳ ח) שיש לענות אמן אחר ״בריך הוא״, ומש״כ שהמפסיקים אין להם טעם, אין כוונתו לאלו המפסיקים באמירת אמן (כאו״ז והרמ״א), אלא כיון שיש לענות כ״ח תיבות, יש להמשיך עד סוף השבח.

נח. ראה מחז״ו (סי׳ פז), ספר הפרדס (נח, ב), אבודרהם (עמ׳ סט), פירוש הריב״א, הרא״ש והדר זקנים לתורה (שמות כ, א) וספר המאורות (ברכות, בפירוש הקדיש עמוד לט).

נט. מדרש זה הובא בפירוש הריב״א, הרא״ש והדר זקנים על התורה (שם), ובדומה לזה הביא האבודרהם (שם). ובגמ׳ (שבת קיט, ב) נאמר על האומר ״ויכולו״ שנעשה שותף עם הקב״ה למעשה בראשית, ולא על העונה איש״ר (ובהמשך העמ׳ אומרת הגמ׳ שבחים אחרים על העונה איש״ר).

ס. ראה סי׳ ב ובהע׳ שם.

סא. לדעה זו עונה רק כ״ח אותיות ולא כ״ח תיבות. וכ״מ בסדר רע״ג (ח״א עמ׳ צג ע״א) וברמב״ם (סדר תפילות כל השנה, נוסח הקדיש), וכ״כ בספר הפרדס, מחז״ו (שם) ובתשובת הרשב״א (ח״ה סי׳ נד). ועי׳ אבודרהם (עמ׳ סט) שכתב, וז״ל: ״יש אנשים שעונין: ׳אמן יהא שמיה רבה מברך׳ וכו׳ עד: ׳ואמרו אמן׳. ואני קבלתי מרבותי שאין לענות אלא: ׳אמן יהא שמיה רבה מברך לעלם ולעלמי עלמיא׳ בלבד, וכן נראה מדברי רבינו סעדיה (סידור רס״ג עמ׳ לה, ולפנינו אינו מוכרח), וכן מצאתי כתוב בשם הרא״ש. והטעם, כי יש עד ׳עלמיא׳ ז׳ תיבות וכ״ח אותיות ומילת ׳אמן׳ אינה מן המנין, כי הוא עונה על מה שאומר ש״צ ״יתגדל ויתקדש״״.

סב. דהיינו, על מנת להגיע לכ״ח אותיות צריך לומר ״לעלמי״ ולא ״ולעלמי״ (והמילה ״יתברך״ אינה נכללת בכ״ח אותיות, ועי׳ א״ר שם אות ח), וכ״כ המחז״ו והפרדס (שם). וכ״כ הב״י (שם) בשם מהרא״י, אך כתב לחלוק עליו, וז״ל: ״ולי נראה שאין לשנות ממטבע שטבעו חכמים בשביל שום דרשה, וכיון שקבלנו מקדמונינו לומר ׳ולעלמי עלמיא׳ (בוא״ו), כל המשנה ידו על התחתונה״. וכדי לכוון לכ״ח תיבות, יישב הב״י שיש האומרים במקום ״שמיה״ - ״שמה״ (ללא יו״ד). ועי׳ עוד בזה בשו״ת יבי״א (ח״ז סי׳ ז אות ז; ח״ח סי׳ יא אות י).

סג. וכשהחזן... הללתיך: ליתא בכלבו.

סד. סדר רע״ג (עמ׳ כ), רמב״ם (שם), שו״ע (נו, ב). והטור (שם) כתב שלא נהגו עתה לומר אמן אחר ״יתברך״, וכ״ה בד״מ (נו, ב*) ונפסק ברמ״א (שם).

סה. ראה לעיל סוף סי׳ ו ובהע׳ נז.

סו. רע״ג, רמב״ם ושו״ע (שם).

עליו השלום[60] (תהלים קיט, קסד) שבע ביום הללתיך[סג סז]. והירושלמי (פ״א ה״ה ט, א) אומר כי דוד אמר הפסוק[61] על שבע ברכות[62] של קריאת שמע שחרית וערבית[סח 62].

אמר רב נחשון גאון[63], כשהחזן אומר יתגדל, כורע, וכן ביהא שמיה רבא, וכן ביתברך, וכן בבריך הוא, וכן באמן, [סט]וכריעה אחרונה היא רשות[ע]. וארבע כריעות הללו[64], כנגד ארבע שמות שבפסוק (מלאכי א, יא) כי ממזרח שמש עד מבואו וכו׳[עא].

(ט) [עב]והעובר אחורי[65] בית הכנסת ושמע קדיש, עונה, דקיימא לן (פסחים פה, ב) אפילו מחיצה של ברזל אינה מפסקת בין ישראל לאביהם שבשמים, והוא הדין לקדושה וברכו. נקטינן, שהנשים יכולות לענות קדיש, קדושה[66] וברכו, אף על פי שעומדות בבית אחר לעצמן, וכן דעת רוב הפוסקים[עג]. והוא הדין לאותם העומדים בעזרות[67] שאחורי בית הכנסת. וכן נמי כתב הרשב״א ז״ל[עד] (שו״ת ח״ג סי׳ רפו). פירוש עזרות, חצרות, ולמה נקראו עזרות, שהיו[68] ישראל נעזרים בהתפללם שם[עה].

60. דהע״ה: **א ב** דוד **ג** דע״ה 61. הפסוק: **ב** הפסוק הזה 62. של קריאת... וערבית: **א ב** שאנו אומ׳ בכל יום על ק״ש שלש בשחרית וד׳ בערבית 63. גאון: **ב** גאון ז״ל 64. הללו: **א ג** אלו 65. אחורי: **ג** אחרי **ד** אחר 66. קדושה: **ב** חסר 67. בעזרות: **ג ד** חסר 68. שהיו: **ד** שיהיו

סז. רוקח (סי׳ שסב), שבולי הלקט (סו״ס ח), ס׳ המנהגות (עמ׳ 19), סידור הר״ש מגרמייזא (עמ׳ עז), אבודרהם (עמ׳ ע), אגור (סי׳ צד) וב״י (נה, א) בשם שבולי הלקט, והובא במשנ״ב (שם ס״ק ה), וראה שם שפרט הקדישים.

סח. ירושלמי זה נזכר בכמה ראשונים, מהם: רש״י (יא, א ד״ה בשחר, ובסידורו סי׳ כ), תוס׳ (ב, א ד״ה מברך), ספר המנהגות (שם), מרדכי (סי׳ כד), מאירי (יא, א ד״ה אמר) וטור ב״י (נח, א; רלו, א).

סט. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

ע. מבואר שהכריעה שלאחר ״ואמרו אמן״ היא רשות, אולם הראשונים (הנזכרים בהע׳ הבאה) כתבו שכורעים כריעה אחרונה לאחר ״עושה שלום״ (ולא לאחר ״ואמרו אמן״), והיא רשות. בשו״ע (שם, ד) הביא סדר הכריעות כרבינו והכלבו, אך לא ציין שיש כריעה של רשות (וככלבו שלא ציין כן).

עא. דברי ר׳ נחשון הובאו בפוסקים רבים (בשינויים מסוימים), מהם: תשובות הגאונים החדשות (עמנואל, נספח סי׳ יא), מחזור ויטרי (סי׳ י), סידור רש״י (סי׳ יב), פרדס (סי׳ ה), מנהיג (עמ׳ סא), מחכים (עמ׳ 4), הגה״מ (סדר תפילות נוסח הקדיש אות א), אבודרהם (עמ׳ סט) וטור ב״י (נו, ד). וע״ע ביאור הגר״א (ס״ק י) ומעשה רב (אות נו) שחולק וסובר שאין לכרוע ולהוסיף על הכריעות בתפילה.

עב. סי׳ זה ליתא בכלבו.

עג. במשנה פסחים (שם) מבואר ביחס לקרבן פסח מתי נחשב שיצא מחוץ לחדר, שאסור לאוכלו. ובגמ׳ (שם) רב יהודה אמר רב אמר שה״ה לתפילה, וריב״ל אמר שתפילה שאני, ואפי׳ מחיצה של ברזל אינה חוצצת. דעת רוה״פ שהלכה כריב״ל, אלא שנחלקו בהבנת דבריו. התוס׳ (שם ד״ה וכן; ר״ה כז, ב ד״ה ושמע) כתבו שלריב״ל דוקא כשיש מניין במקום מסוים אומרים שאין מחיצה לעומד במקום אחר, ורשאי לענות לדברים שבקדושה, אולם אם אין באותו מקום מניין, אינו מצטרף עמהם כשהוא במקום אחר. וכ״כ ראבי״ה (ח״א סי׳ קלד), או״ז (ח״א סי׳ ה), מרדכי (ר״ה סי׳ תשטו), מאירי (פסחים שם) בשם גדולי המפרשים, וכ״פ הטוש״ע (נו, כ). והרמב״ן (הובא בסמוך) חולק, וסובר שאינו רשאי לענות לדברים שבקדושה אף אם יש שם מניין בלעדיו, עי״ש בהע׳ נימוקו.

עד. וכתב שם שכ״ד הראב״ד (שו״ת ראב״י אב״ד סי׳ פח).

עה. ראה פירוש רש״י (מ״א ו, לו; יחזקאל מד, יט) שחצר היינו עזרה, ובלשון המקרא לא מצינו עזרה אלא חצר, ורק במשנה מכונה החצר עזרה. וכן פירש הרד״ק (במלכים שם וביחזקאל בכמה מקומות), וכן פירשו שאר הפרשנים את המילה ״חצר״ במקרא.

ודעת הרמב"ן ז"ל (פסחים שם ד"ה אמר) שצריך שיהיו שם עשרה לענות כל דבר שבקדושה, ואם לאו לא יענו אם לא נפרצה החצר במלואה[עו]. וכן נמי כתב גאון[עז] ז"ל[69], מי שביתו קרוב לבית הכנסת, אף על פי שחלונו פתוח לבית הכנסת ושומע[70] קול שליח צבור, אינו מצטרף עמהם, ואינו רשאי לענות עמהם קדיש וקדושה, אף על פי שהם עשרה זולתו, ע"כ[71].

[72]ירושלמי[עח], השומע בביתו קדיש משליח צבור, אין לו לענות אם יש באמצע מקום מטונף. ובשם רב אחא[עט], והוא דליכא טינופא מפסיק בהדייהו, והוא דליכא גוי מפסיק בהדיהו[פ] [72]:

פירוש הקדיש[פא]

(ו) **יתגדל ויתקדש, על שם המקרא**[73] **הוסד**[74], (יחזקאל לח, כג) **והתגדלתי והתקדשתי. ובמלחמת גוג ומגוג הכתוב מדבר, שאז יתגדל שמו של הקב"ה**[פב], **כמו שנאמר**[75] (עובדיה א, כא) **ועלו מושיעים וגו'**[76], **וכתיב בתריה**[פג] (זכריה יד, ט) **והיה ה' למלך, כלומר, אלו אותיות**

69. גאון ז"ל: **ב** הגאון וז"ל 70. ושומע: **ב** ושמע 71. זולתו ע"כ: **א ג ד** פחות ממנו 72. ירושלמי... בהדיהו: **א ג ד** חסר 73. המקרא: **ב** הפסוק 74. הוסד: **א** הוסד על 75. כמו שנ': **א ב** כמו שכתו' **ג** כ"ש 76. וגו': **א ב** חסר

עו. הרמב"ן סובר שריב"ל (ראה הע' עג) לא חולק על רב אלא בחצר קטנה שלפני הבית וכיוצ"ב, שהם רשות אחת, אבל בשני בתים וכיוצ"ב, לכו"ע אין מצטרפים. וכ"כ המאירי (שם) בשם חכמי הדורות.

עז. לא מצאנו לשון זו של הגאון ברמב"ן ובראשונים אחרים.

עח. בירושלמי לפנינו ליתא, ועי' השמטות ירושלמי (ברכות פ"ה ד"ה בב"י).

עט. וכן הוא באשכול (מהד' אויערבך, ח"א עמ' 31, ובמהד' אלבק ליתא) בשם רב אחא משבחא, וכתב שלעניין ברכת כהנים שמברך לעם שבשדות, אין הפסק זה מעכב, שהרי אינם צריכים לענות אמן, ורק במקום שצריך לענות, טינוף מעכב.

פ. הב"י (נה, כ) הביא כל זה מהמהר"י אבוהב בשם רבינו, ופסקם בשו"ע (נה, כ) בשם יש אומרים. ויש להעיר שהגרסא לפנינו בשו"ע: "שלא יהא מפסיק טינוף או **עבודת כוכבים**". ועפי"ז כתב המג"א (ס"ק טו) שדוקא עבודה זרה מפסיקה אך לא העובד כוכבים עצמו, והא"ר (ס"ק יח) והמשנ"ב (ס"ק סה) כתבו שגם העובד כוכבים חוצץ. ובהגהות והערות לשו"ע החדש כתבו שבדפוס ראשון של השו"ע היה כתוב: **כותי**, ובמהד' סלוניקי שכ"ח וקרקא שע"ח [וכן הוא בב"י] הגרסא: גוי, ורק במהד' מאוחרת יותר שונה לעכו"ם [בגלל הצנזורה].

פא. כלבו (סי' ז). פירוש זה הוא מהמחז"ו (הנד"מ סי' מח, הובא שם מכת"י, ובדפו"י ליתא), והובא בפירוש הרוקח לסידור (עמ' רנא-רנג), ובחלקו גם באבודרהם (מעמ' סו).

פב. וכן פירשו בקצרה ספרי דבי רש"י: מחז"ו (סי' ט), ספר ליקוטי הפרדס (יג, ב), סידור רש"י (סי' יא), וכ"ה בטור (נו, א) והובא במשנ"ב (שם ס"ק ב). וע"ע בספר המנהגות (י, א) שכתב שזה נאמר על ימות המשיח כשיחיו המתים, וכל העמים יקדשו ויגדלו את הקב"ה על שעושה משפט לאומות העולם ונותן שכר לישראל, ולא הביא הפסוקים שבסמוך.

פג. פסוק זה אינו סמוך לפסוק שהביא קודם לכן, ואפשר ש"בתריה" אין הכוונה בתנ"ך אלא בתפילה באמירת "אז ישיר", ששם סומכים פסוקים אלה. ויש עוד להעיר, שהאבודרהם והכלבו (שם) שהביאו הפסוק מזכריה, ציטטו את סוף הפסוק: "ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד", ולא את תחילתו, ואכן עיקר הלימוד הוא מסוף הפסוק.

הקדש[77] יתיחדו ויצטרפו. והוא השם[78] הנחצה לשנים[פד][79] על השבועה אשר נשבע להלחם בעמלק, שנאמר (שמות יז, טז) כי יד על כס יה, שם מלא[פה][80] לא נאמר אלא יה, כסא לא נאמר אלא כס, כלומר, נשבע ה׳ בימינו[פו] ובכס שלו שלעולם לא יתמלא שמו וכסאו עד שיתנקם מעמלק[פז].

משל למלך שפדה את בנו מבית האסורים, והיה הבן הולך אצל אביו, ובאמצע הדרך פגע בו לסטים אחד ובזבזו[פח] והכה אותו[פט] מכת מרדות, עמד המלך והשליך (אותם) [חותם][צ] מידו, ונשבע שלא יקרא בשמו ובמלכותו לעולם[81] עד שיתנקם ממנו, ואז יתמלא שמו ומלכותו[82]. כך נשבע הקב״ה שלא יתמלא שמו ומלכותו לעולם[83] עד שיתנקם מעמלק.

ותפלה היא שאנו מתפללין על אותו השם שיתגדל, שבהיותו גדול וקדוש תלויה גאולתינו וישועתינו, ככתוב[84] (עובדיה שם) ועלו מושיעים וגו׳, ובהיותו[85] גדול וקדוש ימליך[86] מלכותיה, כדכתיב בסוף הפסוק[87] (שם) והיתה לה׳ המלוכה. וזה תוכן הדבר, יתגדל ויתקדש שם יה, כי שמו יי׳, ושם יה[88] יתגדל בו״ה, וביום ההוא יהיה ה׳ אחד ושמו אחד, שיתיחדו אלו האותיות של שמו הנכבד והנורא[89] שנחצה לשנים בשבועה.

שמיה רבה[90], וכי אפשר לומר שם יה[91] רבה לאחר שנחצה, ואין יה כי אם[92] חצי השם, ואיך יתכן לומר מחצי השם רבה, אדרבה כל דבר שנחצה או נתמעט אין זה רבוי כי אם מיעוט[צא]. אלא אי אפשר לומר מיעוט כלפי מעלה כי אם רבוי, שכן נמצא ברוח הקדש, שלאחר שנלקח ממשה ונחלק ממנו[93] נקרא רבוי, שנאמר (במדבר יא, יז) ואצלתי מן הרוח[צב], ואף על

77. הקדש: **ב ג** הקדיש 78. השם: **ג ד** שם 79. לשנים: **א** לשנים ועל כן אמרו ז״ל כל העונה אמן יהא בכל כחו ומכוין לדקדק בכ״ח אותיות שבו מובטח לו שהוא בן העולם הבא, ומנין אותיותיו כ״ח כמו שצריך לאומרו בכח. ולפי זה הטעם צריך ליזהר שלא יאמרו ולעלמי עלמיא כי יהיו כ״ט אלא לעלמי עלמיא יתברך. וכשהחזן אומ׳ יתברך כל העם עונין אמן וכן כשאומ׳ בריך וכן כשאומ׳ דאמירן בעלמ׳. ואומ׳ אותו ז׳ פעמי׳ בכל יום כנגד מה שאמ׳ דוד שבע ביום הללתיך 80. שם מלא: **א** יהיה **ב** חסר **ג** י״א 81. לעולם: **א** חסר **ג ד** לעולם ועד 82. ואז יתמלא שמו ומלכותו: **ב** ואז יתמלא שמו ומלכותו לעולם ועד **ד** חסר 83. לעולם: **ג ד** לעולם ועד 84. וישועתינו ככתוב: **ג ד** כדכתיב 85. וגו׳ ובהיותו: **א ב** ובאותו 86. ימליך: **ב ג** ימלוך 87. בסוף הפסוק: **ג ד** חסר 88. שמו יי׳ ושם יה: **ג ד** שם י״ה 89. הנכבד והנורא: **ב** הנכבד **ג ד** הגדול 90. רבה: **א** רבא וכ״ה לקמן בחלק מכתה״ר 91. שם יה: **ב** שמיה 92. כי אם: **ב** אלא 93. ממנו: **ב** חסר

פד. בכ״י **א** יש כאן תוספת ניכרת, שאינה אלא חזרה על הלכות המובאות לעיל (ה-ח).

פה. ראה שנו״ס. בפירוש סידור הרוקח (שם) הגר׳: **השם מד׳ אותיות, ובכלבו הגר׳: הוי״ה.**

פו. עפ״י הפסוק בישעיהו (סב, ח).

פז. דרשה זו מקורה בפסיקתא דרב כהנא (סוף פיסקא ג) ובמדרש תנחומא (סי׳ יא סו״פ כי תצא), והובאה ברש״י על הפסוק שם.

פח. בכלבו - **וביזהו**, ובאבודרהם (שם) - **ובזבז כל נכסיו.**

פט. אותו - באבודרהם (שם): **כל אנשיו.**

צ. תיקנו עפ״י הרוקח, האבודרהם והכלבו (שם).

צא. ואף שלעיל אמר ששמו של הקב״ה לא יהיה שלם אלא בעתיד, בכ״ז מקשה שמכאן משמע שגם כעת שמו ״רבה״.

צב. ראה מדרש רבה (שם פט״ו) ופירוש הראב״ע לפסוק שם.

פי שהוא[94] לשון הפרשה והבדלה, מתרגמינן (אונקלוס שם) וארבי[95]. כך אנו אומרים אל השם רבה אף על פי שנחלק, שאי אפשר לומר מיעוט כלפי מעלה[צג].

פירוש אחר[צד], **יתגדל ויתקדש**[96] **שמיה רבה**, שם יה רבא, ברא[97] בהפוך המלה[98], (ישעיהו כו, ד) כי ביה ה׳ צור עולמים, כלומר, בשם יה ה׳ צור[99] עולמים. כשתכתוב יה בענין[100] הראוי ליכתב, שלא תמשוך[101] כותל הה״א למטה כי אם חציו, וחציו תשים על גג הה״א כמין נקודה אחת, כגון ג׳ יודין שהם יי׳[צה][102] **י״י**, שמו של הקב״ה היוצא מן הפסוק של[103] (שמות יד, יט) ויסע מלאך האלהים[צו], ואותו ביה שהוא כתוב בענין זה כעין יי׳[צז][104] **י״י**, עולה בגימטריא ל״ב, והם ל״ב נתיבות שבהם נברא[105] העולם[צח], וכן הוא תוכן המלה ביה, שעולה ל״ב נתיבות י״י צר עולמים, וזהו (משלי ג, לה) כבוד חכמים ינחלו, כבוד בגימטריא עולה ל״ב.

יהו״ה כתוב, וקרי באדני, כלומר הל״ב נתיבות, אדנים[צט][106] הם לעולמו, ואותם נתיבות הם פרקים של אצבעות ידים[ק], וזהו שאמר (תהלים צה, ה) אשר לו הים והוא עשהו ויבשת ידיו יצרו. ואף על פי שכתוב ידו[107] חסר יו״ד[קא], ידיו קרי, ונדרשת הקריאה, כי יש אם למקרא. והכי משמע, ידיו יצרו העולם. ויש בידיו ל״ב פרקים, וכנגדן ל״ב נתיבות שבהן נברא העולם.

94. שהוא: **ב** שר״ל 95. וארבי: **א ב** וארבי מן רוחא 96. יתגדל ויתקדש: **ג ד** חסר 97. רבא ברא: **ב** ברא **ג** רבה ברא **ד** רבא 98. המלה: **ד** המלה ברא 99. צור: **ב** צר 100. בענין: **ב ג** כענין 101. תמשוך: **א** תמשיך 102. יי׳: **ב ד** חסר 103. מן הפסוק של: **א** מן הפסוק **ג** מן פסוק **ד** מפסוק 104. כעין יי׳: **ג** כגון יי׳ **ד** כגון 105. נברא: **ב** ברא 106. אדנים: **א** אדונים 107. ידו: **ג ד** ידו אחת

צג. ולכן מדגישים ״רבה״, שאף שהוא חצוי - הוא גדול ואינו נחסר כלום. התוס׳ (ג, א ד״ה ועונין) הביאו פירוש זה בשם המחז״ו, והסבירו דבריו: ״כלומר, שאנו מתפללין שיהא שמו גדול ושלם, ו׳מבורך לעולם׳ הוי תפילה אחרת, כלומר, ומבורך לעולם הבא״. והקשו וחלקו עליו: ״וזה לא נראה, מדקאמר הכא ׳יהא שמיה הגדול מבורך׳, משמע דתפילה אחת היא, ואינו רוצה לומר שיהא שמו גדול ושלם, אלא יהא שמו הגדול מבורך״. גם האבודרהם (עמ׳ סו) הביא פירוש זה בשם מקצת מפרשים, וכתב: ״ואינו נכון בעיני, כי ׳שמיה רבא׳ הוא תרגום של שמו הגדול״. שני פירושים אלו הובאו בטור (נו, א), והב״ח (שם) כתב שהנ״מ ביניהם היא אם צ״ל מפיק באות ה״א, שלפירוש המחז״ו צריך, ולפירוש התוס׳ ש״שמיה רבא״ פירושו שמו הגדול אין צריך, וכ״כ האגודה (סי׳ ג), והובא בד״מ (נו אות א). נ״מ נוספת אם לומר שמיה או שמה. להלכה, כתב המשנ״ב (נו ס״ק ב) בשם הט״ז (ס״ק א) לומר שמה בלי יו״ד וגם בלי מפיק ה״א, והוסיף, שמדברי הפמ״ג משמע שטוב יותר לומר במפיק ה״א.

צד. פירוש זה הובא בס׳ המנהיג (עמ׳ נו) ובפירוש המהר״י אבוהב לטור (סי׳ נו). וכן נזכר בקצרה באליה רבה (ריש סי׳ נו) בשם הכלבו.

צה. יש לציין שבכה״י יש סימון מיוחד לאחר ג׳ היודין, ואולי בא להדגיש שיש כאן סימון חריג.

צו. ראה רש״י סוכה (מה, א ד״ה אני והו) שמשלושה פסוקים אלה (״ויסע״, ״ויבא״, ״ויט״) שבפרשת בשלח, יוצאים שבעים ושנים שמות של הקב״ה.

צז. כלומר צרוף של ג׳ יודין עולה לשלושים ויחד עם ב של בי-ה נקבל שלושים ושנים.

צח. ראה ספר יצירה (א, א) ור׳ בחיי (שמות לה, לה).

צט. אדנים מלשון אדני המשכן, כלומר יסודות. ויש גורסין: אדונים (עי׳ בשנו״ס), וכן הוא במחז״ו (הנד״מ סי׳ מח עמ׳ נב) ובכלבו.

ק. עי׳ משנה אהלות (פ״א, ח) שיש שלושים אברים בפיסת היד, ששה בכל אצבע.

קא. קשה, שבמקרא לפנינו כתוב: ״ידיו״. אמנם בגמ׳ כתובות (ה, א) נאמר על אותו מקרא: ״ידו כתיב״, וכבר העיר על כך המהרש״א (שם ד״ה גדולים) שבספרים שלנו נכתב: ״ידיו״, וכן העיר המנחת שי על הפסוק (תהלים צה, ה).

וזהו שכתוב כי ביה ה׳ צור עולמים, כי כן נדרש שם יה. ולכך אנו קורין אותו רבה אף על פי שנחלק מו״ה, כמו שכתבנו למעלה. וכשיתגדל אז ימליך מלכותיה, כדכתיב (עובדיה א, כא) והיתה לה׳ המלוכה.

[108] **בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל**[108], לכך מתברכין כאן ישראל[109] בחיים, לפי שבאותה גאולה[קב] [110] לא ישארו כי אם (ירמיהו ג, יד) אחד מעיר ושנים ממשפחה, והדא היא דאמרינן (סנהדרין צח, ב) ייתי משיחא ולא אחמיניה, כי כמה צרות עתידות לבא באותו זמן, ולכך נקראו חבלי משיח. ולפיכך הם מתברכין בחיים, כלומר, כשיתגדל ויתקדש שם יה, [111] שזה יהיה במלחמתו של עמלק להמיתו[111] ולאבד זכרו, ואז ימליך מלכותיה[קג]. יהי[112] רצון שיהיה לחיים לישראל ולמיתה לעמלק ולשאר [113] אומות, ויהיה אותו יום גידול השם בעגל ובזמן קריב[113].

בעגל[114], פירוש[קד] במהרה, כמו כי היכי דלימות בעגל בפרק ארבע מיתות[קה] (סנהדרין נב, א). ושמעתי כי תרגום ירושלמי של (אסתר ו, י) מהר קח את הלבוש הוא[115] עגל[קו], ותרגום (איוב כ, ה) כי רננת רשעים מקרוב, ארי בועי רשיעיא דשצי[116] בעגל. כך מצאתי.

אמן יהא, אמן, עניה למה שאמר השליח צבור בעגל ובזמן קריב, שאנו עונין[117] דרך בקשה אמן[118] כן יהי רצון[קז]. ואחר כך[119] **יהא שמיה רבה מברך**, והם ז׳ תיבות[120] כנגד ז׳ רקיעים[קח], ובאותן ז׳ תיבות[120] כ״ח אותיות, כנגד מה שאנו עונין ועתה יגדל נא כח אדני[קט] [121]. וחייב

108. בחייכון... ישראל: **א ג ד** בחייכון וכו׳ 109. כאן ישראל: **א ג ד** ישראל כך 110. שבאותה גאולה: **ב** שאותה גדולה 111. שזה... להמיתו: **א ג ד** להמית לעמלק 112. יהי: **א ב** כמו שכתוב יהא 113. אומות... קריב: **ג** אומות **ד** עכו״ם 114. בעגל: **ד** בעגלא 115. הוא: **ב** חסר 116. דשצי: **ב** דישצי 117. עונין: **ב** עונין אמן 118. אמן: **ב** חסר 119. ואח״כ: **א ג ד** ואח״כ אמן 120. כנגד... תיבות: **ד** חסר 121. אדני: **ב** יי׳ כמו שכתוב למעלה

קב. עי׳ שנו״ס, ובפירוש סידור הרוקח הגר׳ ככת״י **ב** - **שבאותה גדולה**, ובאבודרהם הגר׳ בדומה לשאר כתה״י - **שבזמן הגאולה**.

קג. פירוש זה נזכר בפירוש סידור התפילה לרוקח (עמ׳ רנב) ובאבודרהם (עמ׳ סז), והובא בא״ר (סי׳ נו), והוסיף שבריקאנטי (פרשת בשלח) כתב שזה מתייחס לפרנסי ישראל שלא ימותו ע״י אחרים.

קד. הובא באבודרהם (שם).

קה. מדובר שם על אופן מיתת שריפה בביה״ד, ואומרת הגמ׳ שיש הו״א שישרף ע״י זמורות ממש, ולפי״ז צריך לשים לו הרבה - כדי שישרף ״לעגל״, ופירש רש״י (שם ד״ה לעגל) - מהר.

קו. בתרגום שני שם: ״נזף ביה מלכא ואמר ליה: המן, **בעגלא בעגלא**״.

קז. דהיינו, שאמן על הקדיש אינה רק האמנת דברים, אלא גם תפילה שיתקיימו בקשותינו, עי׳ פירוש רש״י (שבועות לו, א ד״ה בו אמנת), ב״ח (קכד, ה) ומג״א (שם ס״ק י). וכתב המג״א (שם) שבקדיש יכוון על העתיד שיאמנו דבריו, והובאו דבריו במשנ״ב (שם ס״ק כה).

קח. מקורו בסדר רע״ג (עמ׳ כג): ״כך שמענו מאבותינו שהיו אומרים: חייב אדם להזכיר כאן שבעה דברים משבחו של הקב״ה כנגד שבעה רקיעים״. וכ״ה בס׳ המנהיג (עמ׳ סב). והאבודרהם (עמ׳ סט) הביא טעמים אחרים למספר שבע.

קט. בכת״י **ב** הוסיף: ״כמו שכ׳ למעלה״, וכוונתו למה שכתב לעיל (סי׳ ב) שאומרים פסוקים של גדולה (״ועתה יגדל״, ״גדול ה׳״) בתחילת הקדיש, ושם לא כתב שזה כנגד כ״ח אותיות. ועי׳ לעיל (סי׳ ז) שכתב ביאור אחר לשבע תיבות וכ״ח אותיות.

אדם למשוך רבה בכל כחו, כדי שיחשוב בלבו לכוין במשיכת רבה כל המדרשים שכתבנו[קי].

וכששומע הקב"ה שישראל מערימין להזכיר לפניו[קיא] אותה שבועה [122] שנשבע על עמלק לאבד זכרו, ומתפללין ומבקשין[122] לפניו לגדל שם י"ה בתוספת ו"ה, שאז יהיה השם הנכבד[123] שלם, [124] כששומע הקב"ה כך שבכל כוונתם וכחם[124] עונים זה השבח, מנענע בראשו ואומר אוי לבנים שגלו מעל שלחן אביהם, ומה לו[125] לאב שמקלסין אותו בביתו כך, והוא רחקם מעל שלחנו (ברכות ג, א).

ועל כן רב העצב למעלה באותה שעה, לפי שמזכירין לפניו מעשה עמלק שהכעיס כלפי מעלה וגרם לשם הנכבד והנורא שיחלק. וכשרואין מלאכי השרת זה העצב לפני הקב"ה, מזדעזעים ונרתעים ומתחלחלים[126] ודוממים, כי אינם יודעים על מה אותו עצבון למעלה, לפי שאינם מבינים לשון ארמי.

ולכך מתחילין לשון עברית[127] יתגדל ויתקדש, [128] על שם הפסוק והתגדלתי והתקדשתי, ואחר כך שמיה רבה בלשון ארמי, שאלו נאמר[128] שם יה בלשון עברי, יהיו מבינים המלאכים שהעצבון בא למעלה על מה שישראל אומרים יתגדל ויתקדש שם יה, יאמרו במה אפשר להתגדל שם יה כי אם בו"ה[129] שנאצל ממנו על מעשה עמלק, ויבינו כי מחמת הזכרת השם בא העצב, וכשיהיו ישראל מתחילין הקדיש יבלבלו אותו[130] המלאכים, ויעכבו אותו מלעלות לפני הקב"ה למעלה, ולא יוכלו ישראל לשבח שבח הגון ומעולה כראוי, ויהיה הקדיש בטל. ולכך אנו אומרים אותו בלשון ארמי, כדי שלא [131] יבינוהו המלאכים ויעכבו אותו מלעלות לפני הקב"ה[קיב] [131]. וכן מצינו במסכת ברכות (שם) שיש עצב לפני הקב"ה בשעה שישראל אומרים לפניו יהא שמיה רבה, והמלאכים מזדעזעין ותמהין זה לזה על העצבון[קיג].

ומיד חוזרין לומר השבח בלשון עברי, ואומרים **יתברך וישתבח** ויש בו ח' מיני קלוסין, ז'

122. שנשבע... ומבקשין: **ג ד** לאבד לעמלק ומתפללין 123. הנכבד: **ב ג ד** חסר 124. כששומע... וכחם: **ב** כך שבכל כוונתם **ג ד** ובכל כח כוונתם 125. לו: **ג ד** חסר 126. ומתחלחלים: **ג ד** חסר 127. עברית: **ב** עברי 128. ע"ש... נאמ': **ג ד** ואומר שמיה רבה ולא 129. כי אם בו"ה: **א** כי אם בוה **ג** אלא בשם וה **ד** אלא בשם ו"ה 130. אותו: **ד** אותן 131. יבינוהו... הקב"ה: **ב ג** יבינוהו **ד** יכירוהו

קי. ראה לעיל סי' ב, ה, ז, ובהערות שם. ובפירוש סידור הרוקח (עמ' רנב) איתא: "חייב אדם למשוך בכל כחו בתיבת רבה, כדי שיחשוב במחיית עמלק כאשר נשבע הקדוש ברוך הוא, ולהשלים שמו של ד' אותיות ויהיה שמיה רבה". והובא ד"ז שצריך להאריך במילה "רבה" להלכה בא"ר (נו ס"ק א) בשם הכלבו.

קיא. להזכיר לפניו - וכ"ה בכלבו, וברוקח (שם): **לחשוב בלבם**.

קיב. ראה לעיל סי' א שהביא טעמים נוספים מדוע נתקן הקדיש בלשון ארמית.

קיג. באבודרהם (עמ' ע) הסביר עפ"י הגמ' בברכות (שם) שאמירת "אמן יהא שמיה רבא" מזכירה לקב"ה את החורבן והגלות, ואם יבינו זאת המלאכים - יקטרגו עלינו (ועי' פרישה סי' נו שהסביר על מה הקטרוג). ובמחז"ו (סי' פז) כתב, וז"ל: "שאילו יהיו מבינים בקדיש כשאומרים אותו למטה, יבלבלו את כולם, ויהיו דוחים אותו מלעלות למעלה, לפי כי עצבון רב יש למעלה בשעה שעונין למטה 'יהא שמיה רבא מברך'". ובדומה למה שכתב כאן רבינו כתבו הרוקח בפירושו לסידור (שם) ושבולי הלקט (סי' ח).

כנגד ז׳ רקיעים, והשמיני כנגד הרקיע[132] שעל ראשי החיות[קיד]. וצריך להאריך ולמשוך בכל אלו הקלוסין כדי ליפות את השבח[קטו]. וכל אלו השבחים אין בהם שום תיבה שיש בה שום רמז על מה העצב בא[133] למעלה, ואין שום בריה יכולה להבחין בהם כי אם[134] שבח מעולה[קטז], ולכך[135] אנו[136] אומרים אותו[137] בלשון עברית[138].

אחר כך נחזור לומר בלשון ארמי **שמיה דקודשא בריך הוא**, שאין אנו רוצים לומר שם[139] יה בלשון עברית מהטעם שאמרנו למעלה[140]. ומתוך שאנו אומרים שמיה בלשון ארמי, אנו אומרים כמו כן דקודשא[141] בריך הוא[142] בלשון ארמי. וצריכין אנו להזכיר[143] לשון קודש[קיז], כי קודש עולה בגימטריא ת״י, שבית המקדש ראשון ת״י שנים[144], ובו היה ברוך השם הזה יהו״ה, כי הכהנים קורין אותו ככתבו[145]. ועכשיו אנו צריכין לנחמו מעצבונו, ולכך אנו אומרים בלשון ארמי **לעילא מכל ברכתא ושירתא תשבחתא ונחמתא**, ד׳ מיני קלוסין כנגד ד׳ אותיות של יהו״ה[קיח]. עתה דע לך והבן מהו[146] לשון נחמתא כלפי מעלה, על מה שאמרו ז״ל שהשכינה מנהמת בכל יום כיונה[147] ואומרת אוי שחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי (ברכות ג, א), על כן אנו אומרים ונחמתא[147], לשון נחמה על דבר העתיד[קיט][148].

תתקבל צלותהון בלשון ארמי, לפי שבעברי של קדיש אין בו שום[149] תפלה, ואלו היינו אומרים תשמע תפלתם[קכ][150] יתמהו המלאכים ויאמרו, מה תפלה אלו מבקשים שתהיה נשמעת, והלא לא אמרו אלא שבח, יתברך וישתבח וכו׳, לכן[151] אנו אומרים בלשון ארמי, כדי שלא ירגישו בדבר.

יהא שלמא רבה, יה״א קרי ביה יה״ו[קכא], ועולה בגימטריא כאותיות אהיה[152]. **שלמא רבה**, כלומר, אהי״ה אדון השלום, תן לנו שלום[153] בזה שם רבה, כדי שלא[154] ינתן רשות למעלה ולא בינה להבין לשון ארמי שלא יבלבלו[154] הקדיש.

132. הרקיע: **ב** הרקיע השמיני 133. העצב בא: **ב** בא העצב 134. כי אם: **ב** חסר 135. ולכך: **ב ג ד** ולכן 136. אנו: **ב** חסר 137. אותו: **א ג ד** אותם 138. עברית: **א ג ד** עברי 139. שם: **ג ד** חסר 140. שאמרנו למעלה: **ג ד** שלמעלה 141. דקודשא: **ג ד** שמיה דקודשא 142. בריך הוא: **ב ג ד** חסר 143. להזכיר: **א ג ד** לומר 144. שנים: **ג ד** שנה 145. ככתבו: **ג ד** חסר 146. מהו: **א ב** מה 147. ואומרת... ונחמתא: **א** ואומרת אוי שחרבתי את ביתי והגליתי ועל כן אנו אומרים ונחמתא **ג ד** וכו׳ וזהו נחמתא 148. דבר העתיד: **א ב** הדבר לעתיד 149. שום: **א ב** משום 150. תפלתם: **ב** תפלתכם 151. וכו׳ לכן: **ב** לפי׳ 152. אהיה: **א** של יהיה **ג** של יהו״ה **ד** של אדי״ר 153. שלום: **א ג ד** השלום 154. ינתן... יבלבלו: **א ד** יבינו ויבלבלו

קיד. ראה חגיגה (יג, א).

קטו. במחז״ו (הנד״מ סי׳ מח עמ׳ נד) נוסף: ״ונגונו״, כלומר שהאריכות היא גם בשביל הנעימה, וכ״ה בפי׳ הרוקח (שם).

קטז. שבח מעולה - בכלבו הגירסא: ה׳ יתעלה.

קיז. קודש - בכלבו: קודשא.

קיח. סידור הרוקח (עמ׳ רנג), והובא באליה רבה (נו, א) בשם הכלבו.

קיט. בפירוש ביטוי זה התקשו מה שייכת נחמה כלפי הבורא, ולד׳ רבינו ניחא.

קכ. תשמע תפלתם - ברוקח (שם): **תהא תפלתם מקובלת**, ובכלבו: **תשמע תפלתם ובקשתם**.

קכא. יה״ו - בכלבו: יהון.

ולכך[155] נקבע השלום בסוף הקדיש[קכב], שהוא שקול וחשוב כנגד[156] הכל[קכג]. וכשברא הקב"ה עולמו נתן שלום בין מים ליבשה, שנאמר (בראשית א, ט) יקוו המים מתחת השמים אל מקום אחד, ואמר[157] (איוב לח, יא) עד פה תבא ולא תוסיף, שאלמלא כן היה מחריב את[158] העולם כלו. וכשברא[159] המלאכים מאש וממים[קכד], אלו לא נתן שלום בין המים לאש[160], המים מכבין את האש והאש מלחך את המים. וכן הוא אומר (ישעיהו מה, ז) יוצר אור ובורא חושך עושה שלום[161], כלומר עושה שלום ביניהם, שלא[162] יכנס האור בגבול[163] החושך, ולא החושך בגבול האור. וגדול השלום, שהרי אנו אומרים (ברכת יוצר) עושה שלום ובורא את הכל, ללמד שבשלום תלוי הכל, שבשעה שנברא[164] העולם לא קמו אלו על אלו ולא החריבו אלו את אלו, באותה שעה ברא הכל יפה. ולכך נקבע השלום בסוף כל תפלה, לפי שהוא צריך[165] לכל, ואפילו על הקרבנות, שנאמר (ויקרא ז, יא) וזאת תורת זבח השלמים[קכה].

ואמרו אמן, אמן קיום, אמן קבלה, אמן שבועה[166], כך מפורש בואלה שמות רבה[קכו].

[קכז]ויש אומרים דבכל מקום ששכינה מצויה לא איכפת לן בין לשון הקדש לשאר הלשונות. והקדיש אינו אלא בעשרה, ושכינה עמהם וקדמה ואתיא[קכח]. והא דאמרינן[167] (שבת יב, ב) אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי, הני מילי ביחיד דלא קדמה ואתיא[קכט]. וכן פסק הריא"ף ז"ל[קל] (ברכות ז, א).[168] תם הפירוש.

ואחר הקדיש יאמר ברכו[168]:

155. ולכך: **א ד** ולכן 156. שקול וחשוב כנגד: **ב** חשוב ושקול על 157. ואמר: **ב** ואומ' 158. את: **ב** חסר 159. וכשברא: **א** וכשברא הקב"ה את העולם 160. בין המים לאש: **ב** ביניהם 161. שלום: **ד** שלום וכו' 162. שלא: **ג ד** כדי שלא 163. בגבול: **א** בשביל 164. שבשעה שנברא: **א ד** שכשברא 165. צריך: **א ג ד** צורך 166. קבלה אמן שבועה: **א ב** שבועה אמן קבלה 167. והא דאמרינן: **א** והא דאמרי לעלם **ב** וכדאמרינן לעולם 168. תם... ברכו: **ב** חסר

קכב. פירוש סידור הרוקח (עמ' רנג).

קכג. ראה ספרא (בחוקותי פרשה א סוף פרק א), במ"ר (פי"א, ז) וילקוט שמעוני (בחוקותי רמז תרעב).

קכד. כ"ה בירושלמי (ר"ה פ"ב ה"ד) שהמלאך חציו אש וחציו מים.

קכה. בספרא ויקרא (דבורא דנדבה פרשה יג פרק טז) כתב שנקראו שלמים משום שמטילים שלום בעולם, וכן משום שיש בהם שלום למזבח, לכהנים ולבעלים, וכ"א במדרשים נוספים, והובא בפירוש רש"י (ויקרא ג, א).

קכו. לכאורה צ"ל: דברים רבה (פ"ז, א), וכ"ה במחז"ו (הנד"מ סי' מח עמ' נה). עניין זה הובא גם בשבועות (לו, א).

קכז. מכאן ליתא במחז"ו, ברוקח ובכלבו (שם).

קכח. על פי ברכות (ו, א): "עשרה קדמה שכינה ואתיא".

קכט. ולפי פירוש זה אין הטעם כדי שלא יבינו המלאכים וכדלעיל, אלא משום שאין צורך במלאכים, כיון שנאמר בעשרה.

קל. וכן הוא בטוש"ע (קא, ד).

דין ברכו[א]

(א) אחר הקדיש[1] פותח החזן בקול רם ברכו את ה׳ המבורך, וכורע בברכו וזוקף בשם[ב]. ובהאריכו בו, אומרים הקהל[2] בלחש בריך יהא שמיה דמרי[3] עלמא, ברכי נפשי וכו׳[4], כמו שמסודר בסדר[5] התפלות[ג]. [ד]ואחריו אומרים ברוך ה׳ המבורך לעולם ועד, והחזן עונה גם כן אחריהם[6] ברוך ה׳, כדרך המברך בברכת[7] המזון שחוזר ועונה[8] מה שהם עונים[ה][9]. [10]ובהלכות קריאת ספר תורה (דין מה שמוסיפים בב׳ ובה׳ סי׳ טז) תמצא דעות הפוסקים על זה[ד][10].

ויש לתמוה היאך תקנו לומר ברכו, דברכו משמע שמוציא עצמו מן הכלל, אם כן היה לו לומר נברך כמו בברכת המזון, וחזינן דאמר שמואל (ברכות מט, ב) לעולם אל יוציא אדם עצמו מן הכלל. והשיב הר׳ נתן (ס׳ המחכים עמ׳ 9) על זה ואמר, הכא שאני, דכיון דאמר המבורך לא

1. אחר הקדיש: **ג ד** חסר 2. אומרים הקהל: **א ג ד** הקהל יאמרו 3. דמרי: **א ב** דמריה 4. וכו׳: **ב** את יי׳
5. שמסודר בסדר: **ג ד** שמפורש בסדרי 6. אחריהם: **ב** חסר 7. המברך בברכת: **ג ד** ברכת 8. ועונה: **ב** ואומר 9. עונים: **ב** אומרים 10. ובהלכות... על זה: **א ג ד** חסר

א. כלבו (סי׳ ח).

ב. המנהג לכרוע ב״ברכו״ נזכר במחז״ו (סי׳ קא), אולם שם כ״כ לגבי ״ברכו״ שקודם ערבית, וכ״כ בספר מערכת הא-להות (פרק טו דף רו, א) ובספר הקנה (כא, א). ועי׳ ביה״ל (קיג ד״ה הכורע) שהביא לזה סמך מפסוק (דה״י א׳ כט, כ), וכתב שמנהג ישראל תורה. וע״ע דעת תורה (ריש סי׳ נז) לגאון המהרש״ם, שכתב שכן נהגו העולם, אך לא נודע מקורו זולת הכלבו. ויש עוד להעיר, שמדברי רבינו משמע שרק החזן כורע ולא הציבור, וע״ע ערוה״ש (נז, א) שכתב שגם הציבור כורעים מעט.

ג. כ״כ מחז״ו (סי׳ י) וסידור רש״י (סי׳ יג), ובשו״ת הרא״ש (כלל ד סי׳ יט) כתב שנוהגים לומר כן בכל המקומות. וע״ע טור (נז, א) ואבודרהם (עמ׳ ע) שכתבו שיש נוהגים לומר כן, אולם עדיף שלא לומר, כדי שיוכלו להקשיב לש״ץ, וכ״פ ר״פ (בהג׳ סמ״ק סי׳ קד אות יט). ובאגור (סי׳ צט) הביא דברי הטור שלא לומר, אולם כתב שמנהג צרפת ואשכנז לומר. להלכה, בשו״ע (נז, א) לא הביא אמירת נוסח זה על ידי הציבור, אולם הרמ״א כתב שנהגו הציבור לומר כן, וכתב המשנ״ב (סק״ה) עפ״י המג״א (סק״ג בשם הגה׳ יש נוחלין ולבוש) שרק בשעת הניגון יאמרו כן, אבל בשעה שאומר התיבות ישתקו ויקשיבו לש״ץ. ובערוה״ש (שם) כתב שאנו לא נוהגים לומר כן, כיון שהש״ץ לא מאריך בניגון ב״ברכו״. ויש להעיר שבפוסקים הנ״ל כתוב שאומרים: ״יתברך וישתבח״ וכו׳, ולא כנוסח שכתב כאן רבינו. ובכלבו כתב שאומרים ״ברכי נפשי״ וכו׳, ולא הזכיר שאומרים ״בריך יהא שמיה דמרי עלמא״, וכמובא כאן. וע״ע שו״ת מהרש״ל (סי׳ סד ד״ה נחזור לסדר) כיצד יש לומר תוספת זו.

ד. ואחריו... זה: ליתא בכלבו.

ה. ר״י ברצלוני, הביאוהו ר׳ יונה (לו, ב ד״ה מכיון), רא״ש (פ״ז סי׳ כו) וטור (שם), כתב בשם רב סעדיה גאון (סידור רס״ג עמ׳ שנט) שהעולה לס״ת חוזר לומר ״ברוך ה׳ המבורך״, כמו בזימון שחוזר המזמן אחרי העונים, והב״י (נז, א) כתב שמשם נלמד לש״ץ לעניין ״ברכו״, והוסיף שכן המנהג, וכ״פ בשו״ע (שם). אולם, המהר״ם (תשב״ץ קטן סי׳ רנב), הביאו הטור (נז, א), כתב שהש״ץ לא יחזור לאחר שאומר ״ברכו״, וכן משמע ברמב״ם (פי״ב, ה), והאבודרהם (עמ׳ ע) כתב שכך נהגו. ועי׳ ב״ח (שם) שכתב שסברתם היא שאינו דומה לזימון, כיון שאמירת ״נברך״ היא רק שייתנו דעתם לברכת המזון, מה שאין כן כאן שאומר בתחילה ״המבורך״ - כבר בירך אותו יתברך ואין צריך לחזור (ולדעת ר״י ברצלוני מ״ש ״המבורך״ אין במשמעו שהוא מברך, רק כאומר ״ברכו את ה׳ המבורך״ מפי אחרים).

מפיק[11] נפשיה מן הכלל, והוי[12] כמו נברך[ו]. ומהאי טעמא הוא אומר בבית הכנסת ברכו בתשעה והוא. והא דאמרינן בברכות פרק שלשה שאכלו[13] (שם) דאינו אומר בברכת המזון[14] ברכו אלא אם כן יהיו כדי ברכה בלא הוא, והיאך אנו אומרים ברכו בתשעה והוא, אלא מהטעם שאמרתי דהוי כמו נברך, ע"כ:

דין הברכות שלפני קריאת שמע ואחריה בערבית ושחרית

(ב) אחר ברכו מברך[15] על קריאת שמע שתי ברכות, לפניה יוצר אור ואהבת עולם, ולאחריה אמת ויציב[ז]. ומזכירין מדת לילה ביום ומדת יום בלילה. מדת לילה ביום, שאומרים יוצר אור ובורא חושך, ומדת היום בלילה, שאומרים בורא יומם ולילה[ח]. והטעם, להודות לפניו שהכל בידו יתברך, והוא גולל [16]אור מפני חשך וחשך מפני אור[ט][16].

ואומרים ובורא חשך אף על פי שאינו נופל בזה לשון בריאה, שהרי החשך אינו אלא העדר האור[י], עם כל זה אומרים כן, דלישנא דקרא הוא. ויש אומרים כי לפיכך נופל בו לשון בריאה, לפי שעל ידי התגלגל גלגל שמים למטה לארץ בא החשך[יא][17].

[יב]והאלפא ביתא שאומרים בברכה שלפני קריאת שמע של שחרית[18], להודיע שלא[19] נתקיימו שמים וארץ זולתי על פי התורה, והאלפא ביתא היא יסוד התורה[יג]. וגומר הברכה עד יוצר

11. מפיק: **ג ד** אפיק 12. והוי: **ד** והוה 13. שאכלו: **ג ד** שאכלו כאחת 14. בברכת המזון: **ב** בברכה
15. מברך: **ב** מברך בבקר 16. אור... אור: **ב** זה מפני זה 17. לארץ בא החשך: **ד** בא החשך לארץ 18. של שחרית: **ב** חסר 19. שלא: **א ב** כי לא

ו. וצ"ע, שהרי שאלה ותשובה זו נזכרו כבר בירושלמי (פ"ז ה"ג נד, ב), הביאוהו רי"ף (לו, ב), תוס' (מט, ב ד"ה לעולם), רא"ש (פ"ז סי' כה) ושבולי הלקט (ענין תפילה סי' יא), וכבר הקשה כן הברכ"י (נז סק"א) על ר' נתן ורבינו, עי"ש. וע"ע בן יהוידע (שם) מש"כ לתרץ בזה.

ז. משנה וגמ' (יא, א - יב, א), רמב"ם (ק"ש פ"א, ה-ו) ושו"ע (נט, א; ס, א).

ח. גמרא (יא, ב), ושם איתא: "מידת יום בלילה - גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור". ובשטמ"ק (יא, ב ד"ה אמר אביי) נתקשה מדוע לא למדה הגמ' מ"בורא יומם ולילה" המופיע קודם "גולל" וכו' בברכה (עי"ש מה שתירץ). ולדברי רבינו נראה שאין הכי נמי, ולאו דווקא נקט.

ט. רבינו יונה (ה, ב ד"ה מדת) ותוס' רא"ש (יא, ב ד"ה כדי להזכיר) כתבו בשם ר' אליהו, שהטעם שהתקינו להזכיר מידת לילה ביום ומידת יום בלילה לאפוקי מההוא מינאה (חולין פז, א) שאמר: מי שברא אור לא ברא חושך. ובדומה לכך כתב שבולי הלקט (ענין תפילה סי' יג) בשם ר' אברהם ב"ר שלמה, וז"ל: "לומר שיוצר אחד יצר את שניהם, שלא יאמר אדם: מי שברא זה לא ברא זה". ובב"י (נט, א) כתב בשם המהר"י אבוהב טעם אחר, ש"אם לא היינו מזכירים מידת לילה ביום, היה נראה שהחושך רע, ואינו כן, שהכול עשה יפה בעתו". והעיר הב"י על דבריו שלא היינו צריכים להזכיר מידת יום בלילה, אלא כיון שמזכירין מידת לילה ביום, מזכירין גם מידת יום בלילה.

י. כ"כ הרמב"ן (בראשית א, ד ד"ה ויבדל) שהחושך אינו אלא אפיסת האור.

יא. ובסידור תפילה לרוקח (עמ' רנו) כתב הטעם: "משום דבריאה שייך בחידוש מופלא שלא נעשה מעולם, והחושך הוא בריה חדשה, כי רק אורה הייתה עם הקדוש ברוך הוא, דכתיב 'ונהורא עימיה שרי'".

יב. והאלפא... ע"כ: ליתא בכלבו.

יג. מקור דברי רבינו בס' המנהיג (עמ' סב), וכ"כ אבודרהם (עמ' עב).

המאורות.[יד] יש מקומות שאומרים בחתימתה לעושה אורים גדולים[20] ואור[טו] בציון תכין, כדבר שנאמר (ישעיהו ס, א) קומי אורי כי בא אורך, ובדברי קדשך כתוב לאמר (תהלים קיח, כז) אל ה׳ ויאר לנו, ברוך אתה ה׳ וכו׳[טז]. ולא[21] יתכן לחתום אלא על אור הבריאה, כדאמרינן (פסחים קד, א) צריך לומר בחתימה מעין חתימה ומעין פתיחה[יז][22], ועל כן צריך להם[23] לומר והתקין מאורות[יח]. וכן כתבו רב סעדיה ורב נטרונאי גאונים ז״ל[יט]. אבל באותן[24] המקומות שאומרים לעושה אורים גדולים, אין צריך להם לומר[25] והתקין מאורות.

והרמ״ה כתב[26] בתשובה[כ] דלא אמרינן להני קראי, ולא והתקין מאורות, דלא אשכחן בקראי דתלי יצירת המאורות לשמח העולם[27] אלא להאיר ולמשול ביום ובלילה, אבל לשמח העולם לא אשכחן[כא]. ואי משום ההיא דאדם הראשון דשמח בהאיר שבת[28], זה היה לאחר היצירה. ואי משום מעין חתימה סמוך לחתימה, אנן הכי סמכינן, כאמור לעושה אורים גדולים[29] וכו׳, הפסוק, ברוך אתה ה׳ יוצר המאורות, ע״כ[יב].

ואחר כך[30] מתחיל בברכה שניה שהיא אהבת עולם. וברכה זו אינה פותחת בברוך לפי שהיא סמוכה לחברתה[כב]. ופסקו הגאונים ז״ל כרבנן דאמרי אהבת עולם, ולא כשמואל דאמר אהבה

20. גדולים: **ב** חסר 21. ולא: **א ג ד** וזה לא 22. חתימה ומעין פתיחה: **א ב** פתיחה ומעין חתימה
23. להם: **ב** אדם 24. באותן: **א ג ד** באלו 25. צריך להם לומר: **ג ד** צריכים לומר 26. והרמ״ה כתב: **ב** וכן כתב הר״מ ז״ל 27. העולם: **ב** עולם כלל 28. שבת: **א ד** חסר 29. גדולים: **א** חסר 30. כך: **א ב** חסר

יד. יש... ז״ל: ס׳ המנהיג (עמ׳ סד) בשינויים קלים, והובאו דבריו בתש׳ רב נטרונאי גאון (ברודי, סי׳ יח) ובב״י (נט, ג).

טו. נראה שחסר כאן: חדש, וכ״ה במנהיג (שם).

טז. כעין זה הובא בשבולי הלקט (ענין תפילה סי׳ יג) בשם רב עמרם, ובטור (נט, ג) בשם רב שרירא גאון, וכ״כ הרא״ש (שו״ת כלל ד סי׳ כ) והגה״מ (סדר תפילות אות ד). ובטור (שם) כתב שכן נוהגים באשכנז.

יז. הטור (שם) כתב שאין נוהגים בספרד לאומרו, והוסיף שכ״כ רש״י שאין לחתום באור העתיד. והביא בשם הרא״ש (שם) שיישב דחשיב מעין חתימה, דיוצר אור היינו אור שברא הקב״ה בימי בראשית וגנזו לעתיד לבוא, והיינו נמי אור חדש שעתיד הקב״ה לחדשו. ורב שרירא גאון (הובא בטור שם) יישב (ע״פ מה שפירש הב״י) שאע״פ שאין זה אותו האור, כיון שמזכיר שם אור בעלמא, הוי שפיר מעין פתיחה.

יח. המנהיג שם כתב שצריכים להוסיף: ״והתקין/ותקן מאורות לשמח עולם״. אמנם בנוסח אשכנז שהביא הטור שאומרים: ״אור חדש״ וכו׳, תוספת זו ליתא.

יט. נראה שר״ל שסוברים שאין לומר כלל: ״אור חדש״ וכו׳ מהטעם שאינו מעין החתימה, ואכן בסידור רס״ג (עמ׳ לז, וראה הערה שם) ליתא לתוספת זו, וכן הביא שבולי הלקט (שם) בשמו, וכ״ה בסדר רע״ג (במהד׳ גולדשמידט עמ׳ יג, בתוספות מכת״י **ב** שם רס״ג). וע״ע אוצה״ג (ברכות, עמ׳ 33) ואשכול (מהד׳ אויערבך, ח״א עמ׳ 13).

כ. ר׳ שנו״ס. לא מצאנו תשובה זו באף אחד מהמקורות.

כא. הב״י (נט, ג) הביא שכ״כ מהר״י אבוהב (סו״ס נט) בשם המנהיג (ולפנינו שם ליתא).

כב. כ״כ ר׳ יונה (א, א ד״ה אלא), והוסיף שאע״פ שבכה״ג שהקדים ״אהבת עולם״ ל״מעריב ערבים״ יצא, מ״מ כיון שבמקומה סמוכה היא, גם כשאומרה לבדה אינה פותחת בברוך, וכ״כ הטוש״ע (ס, א). אמנם הרשב״א (יא, א ד״ה אלא ודה״ה והא; שו״ת ח״א סי׳ שיז) כתב דלא חשיבא סמוכה, שהרי אין סדר הברכות מעכב, ובמקדש היו אומרים אותה לבדה, ומה שאינה פותחת בברוך משום שנתקנה כברכה קצרה, והיא מאותן ברכות קצרות שאינן פותחות בברוך.

רבה[כג], דיחיד ורבים הלכה כרבים, ועוד כי[31] המטבע הזה נראה יותר נכון, שאנו מודים ומברכים השם יתברך שאהב אותנו אהבה שלימה עולמית, שלא פסקה ממנו ולא תפסק, כי[32] מאהבתו אותנו הוציאנו[כד] בגלות[33], ובאהבתו וחמלתו ישיבנו לקדמותינו על מכוננו ותלנו, תל[34] שהכל פונים בו[כה]. [כו]וקצת מהגאונים נסתפקו בדבר זה, ונהגו בעצמן לומר בשחר אהבה רבה ובערב[35] אהבת עולם, וכן נוהגים בצרפת[כו כז].

כתב הר׳ אשר (ס׳ המנהגות ד, ב), לפיכך סמכו אהבת עולם ליוצר המאורות, שבה מזכיר יחוד[36] שמו של הקב״ה ונתינת התורה המאירה מכל המאורות, שהשמש אינו מאיר אלא ביום, והתורה מאירה ביום ובלילה. ואחזו דרך[כח] (תהלים יט) השמים מספרים כבוד אל[37], שהזכיר יצירת[38] המאורות, וסמיך ליה תורת ה׳ תמימה, ואחרי כן עדות ה׳ נאמנה, שאנו חייבים להעיד על יחודו האמיתי[כט], עכ״ל.

[ל]ובערב מברך לפניה מעריב[39] ערבים ואהבת עולם, ולאחריה אמת ואמונה והשכיבנו[לא], אלו שבע ברכות שבקריאת שמע בין בקר וערב, וכתוב בירושלמי (פ״א ה״ה ט, א) על שם[40] (תהלים קיט, קסד) שבע ביום הללתיך[לב].

ויש לתמוה למה תקנו בברכת המעריב ערבים ה׳ צבאות תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד[לג][41] קודם חתימת[42] ברוך אתה ה׳ המעריב ערבים, דנראה כהפסקה, דאין החתימה מעין הברכה,

31. כי: **א ג ד** חסר 32. כי: **ג ד** חסר 33. בגלות: **ב** חסר 34. תל: **א ג ד** חסר 35. ובערב: **ב** ובערבית
36. יחוד: **א ג ד** חסר 37. כבוד אל: **א ג ד** חסר 38. יצירת: **א ג ד** חסר 39. מעריב: **ב** המעריב 40. על שם: **ב** חסר 41. לעולם ועד: **ג ד** חסר 42. חתימת: **ב** החתימה

כג. גמ׳ (יא, ב). וכ״פ לומר ״אהבת עולם״: סידור רס״ג (עמ׳ יג), בה״ג (עמ׳ לה), רשב״א (יא, ב ד״ה תניא) בשם רה״ג, אבודרהם (עמ׳ עה) בשם רב שרירא ורב האי גאון, וכן הביא האו״ז (ח״א הל׳ ק״ש סי׳ כא) בשם ר״ח. וכ״פ הרי״ף (ה, א), הרמב״ם (ק״ש פ״א, ו) והשו״ע (ס, א). וראה בסמוך דעת החולקים.

כד. הוציאנו - בכלבו: הוכיחנו.

כה. ראה גמ׳ (ל, א).

כו. וקצת... בצרפת: בכלבו ליתא.

כז. כ״ה בסדר רע״ג (עמ׳ כה, פד), ורב צמח גאון (שו״ת הגאונים חמדה גנוזה, סי׳ קכה), וכ״כ אבודרהם (שם) בשם מר בר כהן צדק ומר שר שלום. וכ״פ תוס׳ (יא, ב ד״ה כרבנן), ראבי״ה (ברכות סי׳ לד), או״ז (שם), רא״ש (פ״א סי׳ יב) ורמ״א (ס, א). וע״ע בס׳ המנהיג (עמ׳ סה) שכתב: ״ואם ר״ל: ׳אהבת עולם רבה אהבתנו׳ הרשות בידו. אבל מה שאמר רב שר שלום ז״ל דמנהג שלהם ב׳אהבה רבה׳ בשחר, ובערבית ׳אהבת עולם׳ לצאת ידי שתיהן - ליתא״. ויש לציין שבכלבו הביא הדעה הראשונה שאומרים ״אהבת עולם״, ולא הזכיר דעה זו.

כח. בספר המנהגות נוסף: מזמור, ובכלבו נוסף: המשורר במזמור.

כט. באבודרהם (עמ׳ עו) הביא דבריו, והקשה עליו מה יאמר ב״אהבת עולם״ של ערבית שסמוכה ל״מעריב ערבים״. ובשלמי ציבור (צב, א) כתב ליישב, דכיון שבשחרית קבעו ברכת ״אהבת עולם״ סמוך לברכה ראשונה מהטעם הנזכר, גם בערבית קבעוה סמוך לברכה ראשונה, אע״פ שלא שייך בזה הטעם שבתפילת שחרית.

ל. ובערב... כמטבע: כלבו (סי׳ י).

לא. משנה (יא, א), רמב״ם (ק״ש פ״א, ה) ושו״ע (רלו, א).

לב. דברי הירושלמי הובאו גם במחזו״ו (סי׳ יז), סידור רש״י (סי׳ כ), ראבי״ה (ברכות סי׳ לג), מרדכי (סי׳ כד), מאירי (יא, א ד״ה אמר המאירי), ספר המנהגות (י, א) וטור (נח, א).

לג. בסדר רע״ג (עמ׳ פג) הנוסח: ״...ה׳ צבאות שמו. חי

והיה ראוי להיות החתימה סמוך למבדיל בין יום ובין לילה, ובזה יהיה חתימת הברכה מעין הברכה[לד]. הענין כך, שאנו צריכים להזכיר מדת לילה ביום ומדת יום בלילה, ולפי שהשם יתברך הוא הבורא היום והלילה נמליך אותו עלינו אחרי זכרנו שתי המדות כאלו[לה] נאמר מי הוא גולל אור מפני חשך, ה׳ צבאות שמו[43]. ותפסו לשון הפסוק, כי כן בא ה׳ צבאות[44] אחרי הזכרת היצירה, כאומרו (ישעיהו מה, ז) **יוצר אור ובורא חשך עושה שלום ובורא רע[45], ה׳ צבאות שמו, להודיע שהוא הבורא יתברך ברא אותם, להוציא ולבטל דעת הכופרים בזה[לו].**

ברכה ראשונה, בין בבקר בין בערב[46], פותחת בברוך וחותמת בברוך, ושאר ברכות חותמות בברוך ואין להם פתיחה[לז]. וכל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות[47] אינו אלא טועה, וחוזר ומברך כמטבע[לח].

[לט]יש מי שכתב שסומא אינו יכול לברך יוצר המאורות, אבל המעריב ערבים יכול לברך[מ]:

43. שמו: **א ג ד** חסר 44. ה׳ צבאות: **א ג ד** חסר 45. רע: **ב** את הכל 46. בבקר בין בערב: **ב** בערב בין בבקר 47. בברכות: **ב** חסר

וקיים תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד״, ודומה לזה במחזור ויטרי (סי׳ קא): ״ה׳ צבאות שמו, אל חי וקיים תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד״. ובטור (ריש סי׳ רלו) כתב שבנוסח אשכנז מוסיפים: ״ה׳ צבאות שמו אל חי וקיים תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד״, ובנוסח ספרד לא מוסיפים כן.

לד. כן היא סברת ר׳ יחיאל בטור (שם) ואבודרהם (עמ׳ קלח), ועל כן הסיקו שנוסח ספרד הוא הנכון.

לה. המדות כאלו - בכלבו: מדות אלו, וכ״נ מדויק יותר.

לו. והטור (שם) כתב בשם הרא״ש ליישב המנהג ״שאנו מתפללין ׳ה׳ ימלוך לעולם ועד׳, ויקויים הפסוק: ׳והיה לעת ערב יהיה אור׳, ויאיר לנו, והוי קצת מעין חתימה סמוך לחתימה״.

לז. גמ׳ (מו, א) ורמב״ם (ק״ש פ״א, ז).

לח. רבינו נקט לשון הרמב״ם (שם). והנה בגמ׳ (מ, ב) איתא: ״אמר: כמה נאה פת זו, ר׳ יוסי אומר: לא יצא, דכל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות לא יצא, ור׳ מאיר אומר: יצא״. ולכאורה נקט הרמב״ם כר׳ יוסי. והקשו (רמ״ך וכס״מ שם) על הרמב״ם ממה שפסק בהלכות ברכות (פ״א, ו) שאם שינה את המטבע, הואיל והזכיר אזכרה ומלכות ועניין הברכה אפילו בלשון חול - יצא. ותירץ הכס״מ (שם) שסברת הרמב״ם היא ע״פ מ״ש הרשב״א (יא, א ד״ה ונראה לי), שמה שמעכב בנוסח הברכה הוא שיפתח ויחתום לפי מה שתיקנו חכמים, אבל בנוסח הברכה יכול להאריך או לקצר ובלבד שיקפיד על עניין הברכה, ואפילו בלשון ארמית יצא, כבנימין רעיא (בגמ׳ שם) שאמר: ברוך רחמנא מריה דהאי פיתא ויצא, ומיירי שחתם: ברוך רחמנא דזן כולא, וכפי שתיקנו חכמים לחתום בברכת הזן. ולפי״ז הלכה כר״מ, וכן ביאר הרדב״ז (ח״ה סי׳ נא) בדעת הרמב״ם. וכך מתבארים גם דברי רבינו, שהרי בהל׳ ברכת המזון (סי׳ י) פסק כדעת הרשב״א, שאם בירך בלשון ארמית כבנימין רעיא והקפיד לחתום בברכה - יצא.

לט. דין זה ליתא בכלבו.

מ. במשנה מגילה (כד, א) נחלקו ר׳ יהודה וחכמים אם סומא פורס על שמע, שלר׳ יהודה כיון שאינו נהנה מהאור, אינו יכול לברך יוצר המאורות, ולכן אינו פורס, ולחכמים כיון שאחרים רואים ויכולים להראות לו את הדרך, גם לו יש הנאה מהאור ומברך. ופסקו רוב ככל הראשונים כחכמים, כמבואר ברי״ף (טו, א), רמב״ם (תפילה פ״ח, יב), רא״ש (פ״ג סי׳ טו) וטוש״ע (סט, ב). ועי׳ מאירי (מגילה שם), שאף שפסק כחכמים, כתב שאינו יכול לעבור לפני התיבה משום דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרם על פה. וע״ע ר׳ ירוחם (נ״ג ח״ז) שפסק כר׳ יהודה.

ונראה שדעת ה״יש מי שכתב״ שהביא כאן רבינו היא כמאירי, שאף שחייב במצוות, לפרוס על שמע אינו רשאי, ולא כר׳ ירוחם, שלשיטתו לכאורה אין חילוק בין ״יוצר המאורות״ ל״השכיבנו״ שאינו רשאי לומר. וע״ע לקמן בהל׳ תפילה (סי׳ עח) שסתם רבינו כדעת רוה״פ, שכתב בשם רב נטרונאי גאון שסומא רשאי לעבור לפני התיבה ולפרוס על שמע.

(ג) [מא]הקדים ברכה שנייה לראשונה[48], בין ביום בין בלילה, בין לפניה בין לאחריה[49], יצא[מב], לפי שאין סדר לברכות[מג]. [מד]וביאר רבינו האיי גאון ז"ל דסדרן אינו מעכב, אבל ודאי צריך לקרות את שתיהן[מה]. וכן פסקו הגאונים בין ביחיד בין בצבור[מו], וכן פסק הרשב"א ז"ל[מד מז].

בשחר פתח ביוצר אור וסיים במעריב ערבים לא יצא, פתח במעריב ערבים[50] וסיים ביוצר אור יצא. [51]וכן בערב, פתח במעריב ערבים וסיים ביוצר אור לא יצא, פתח ביוצר אור וסיים במעריב ערבים יצא[51], שהכל הולך אחר החתימה[מח].

וכל מי שלא אמר אמת ויציב שחרית, ואמת ואמונה ערבית, לא יצא, שנאמר (תהלים צב, ג) להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות[מט]. פירוש, בברכת אמת ויציב מספר ומאריך בחסדיו של הקב"ה, אבל בלילה יש להגיד אמונתך, לפיכך אומר אמת ואמונה ערבית, כמו שכתוב (שם) ואמונתך בלילות.

48. שנייה לראשונה: **א ג ד** ראשונה לשניה 49. לפניה בין לאחריה: **א ג ד** לאחריה בין לפניה 50. ערבים: **א ג ד** חסר 51. וכן בערב... יצא: **ב** חסר

מא. הקדים... לבקרים רבה אמונתך - ההלכות באופן כללי מצויות בכלבו (סי' י), מלבד מה שנציין.

מב. משמע שרק בדיעבד אינו מעכב, אבל לכתחילה יש לברך את הברכות כסדר, וכ"נ דעת רוה"פ. אמנם בספר ההשלמה ובספר המאורות (יב, א) כתבו שאפי' לכתחילה אפשר לשנות את הסדר, וכן משמע מהרשב"א (יא, א ד"ה אחת). וע"ע כה"ח (ס ס"ק ט) דעת המקובלים בזה.

מג. לשון הרמב"ם (ק"ש פ"א, ח) עפ"י הגמ' (יב, א), ונפסק בטוש"ע (ס, ג).

מד. וביאר... ז"ל: ליתא בכלבו.

מה. כ"כ האשכול (לט, א), הרשב"א (יא, ב ד"ה ושמע), הרא"ש (פ"ב סי' א) בשמו, שדווקא סדרן אינו מעכב אבל אמירתן מעכבת, ולא יצא יד"ח ק"ש אם לא בירך ברכותיה, וכ"כ ר"ח (יב, א; יג, א) ותוס' (יג, א ד"ה היה). אמנם בה"ג (עמ' לו) ורשב"א (שם) כתבו שאמירת הברכות לא מעכבת, ושכן מפורש בירושלמי (פ"ב ה"א יב, א), שדייקו שם מהמשנה דהיה קורא (יג, א) שאם כיון לבו יצא אף שקרא ק"ש בלא ברכותיה, וכ"כ המנהיג (עמ' סט), הרא"ה והריטב"א (יג, א ד"ה היה), וכ"פ בשו"ע (ס, ב).

מו. נחלקו הפוסקים בדעת רה"ג אם גם ביחיד ברכות מעכבות. הטור (ס, ג), הב"ח (שם) והפרישה (סק"ד) הבינו בדעתו שמעכבות, אולם האשכול, הרשב"א והרא"ש (שם) כתבו בדעתו שביחיד ברכות לא מעכבות, וזוהי כוונת הירושלמי, וכ"כ ר"ח ותוס' (שם).

מז. הרשב"א בחידושיו (יא, ב ד"ה ושמע) סובר למסקנה שהברכות אינן מעכבות כלל, בניגוד לדעת רב האי, וכך הביא בשמו הב"י (סי' ס, ג). אולם בשו"ת (ח"א סי' מז, שיט) סובר שהברכות מעכבות, ואף שאין חובה לומר אותן יחד עם קריאת שמע, בכ"ז יש לומר אותן אף בנפרד. וכך הביא הב"י (סי' ס, ב) בשם מהר"י אבוהב ומהרשב"א בשו"ת (שם), שזו דעת הרשב"א.

מח. גמ' (יב, א). מסתימת דברי רבינו משמע שאם חתם כדין, אף שלא אמר בתוך הברכה מעין החתימה, יצא. וכ"כ הרשב"א (שם) בדעת רש"י, ר' מנוח בדעת הרמב"ם (ק"ש פ"א, ח), ור' יונה (ו, א ד"ה והרמב"ם) בדעת רש"י והרמב"ם. אולם, דעת הרבה פוסקים שכדי לצאת יד"ח צריך להזכיר גם מעין החתימה בתוך הברכה, ואם רק חתם כדין, לא יצא. כ"כ הרא"ש (עפ"י הד"מ סק"א והב"י בפירושו הראשון לטור), וכ"פ בטוש"ע (נט, ב), וכ"פ הרבה אחרונים, מהם: מג"א, גר"ז (ס"ק א) ומשנ"ב (ס"ק ב).

מט. גמ' (שם), רמב"ם (שם, ז) וטוש"ע (סו, י). וכתבו הטור וב"י (שם) דלרה"ג שברכות מעכבות, כוונת הגמ' שלא יצא יד"ח ק"ש, ולרשב"א ודעימיה שברכות לא מעכבות - יצא יד"ח ק"ש, רק שלא יצא יד"ח כתיקנה, וכ"פ המשנ"ב (סקנ"ג).

ואמרו בדרש[נ], וכי מה אמונה יש כאן, לפי שאדם נפשו כואבת עליו בלילה מטורח המלאכה שעשה ביום, וכשישן בלילה נשמתו עולה לרקיע ואינה רוצה לשוב בקרבו[נא], ואומר לה הקב"ה שובי אל גוייתך שאיני רוצה לאבד אמונתי כנגדו שהוא האמין בי והפקידה בידי[52], שנאמר (תהלים לא, ו) בידך אפקיד רוחי, ועושה הקב"ה אמונה[53] ומחזירה אליו, ובבקר עושה לו נס ומחדש כחו ואינו מרגיש מכל מה שטרח אתמול, וזהו בבקר חסדך, ואומר (איכה ג, כג) חדשים לבקרים רבה אמונתך[מא נב].

[נג]ועוד כי ברכת אמת ויציב נתקנה על רוב החסד שעשה לנו השם יתברך שהוציאנו ממצרים ובקע לנו הים, ואמת ואמונה נתקנה על העתיד, שאנו מצפים להקב"ה שיגאל אותנו מיד מלכים ומיד עריצים[נג נד].

[נה]ברכה שלאחריה[54] אמת ויציב[נו], וזאת הברכה נתקנה על דרך שלש פרשיות שבקריאת שמע. אמת אלהי עולם מלכנו, כנגד פרשה ראשונה שהיא קבלת מלכות שמים. אשרי איש שישמע למצותיך, כנגד[55] והיה אם שמוע שהיא קבלת עול מצות. אמת ממצרים גאלתנו, כנגד פרשת ציצית שהיא להכיר[נז] שאנו[56] עבדיו שפדאנו מבית עבדים, ולקחנו לו לעם סגולה, ונתן לנו מצות ציצית לאות ולהכר[57], כמנהג היום שנותנים אותו[נח] אל העבדים הקנויים[נט]:

(ד) [ס]ויש בתחלת זאת הברכה[58] ט"ו תיבות מתחילות בוא"ו. והטעם, כי במעשה הווי"ן חשדוהו ישראל[59] למשה שגנב ט"ו שקלים, והוא שם אותם בווי העמודים והותירו ט"ו ווי"ן, שנאמר (שמות לו, ז) והמלאכה היתה דים והותר, ובאו אלו הט"ו ווי"ן לפני הקב"ה[60] להוציאו

52. בידי: **א ג ד** אצלי 53. אמונה: **ב** חסר 54. שלאחריה: **ב** שלאחריה בבקר **ג** של אחריה ברוך 55. כנגד: **א ג ד** כנגד פרשה שניה 56. שאנו: **ב** כי אנחנו 57. ולהכר: **א ג ד** חסר 58. זאת הברכה: **א ד** הברכה הזאת 59. ישראל: **א ג ד** חסר 60. הקב"ה: **ב** המקום

נ. בדרש - בכלבו: **רבותינו ז"ל.**

נא. בקרבו - בכלבו: **בבקר.**

נב. יסוד דברי רבינו במדרש (תהלים, כה). וכ"כ מחז"ו (סי' קא) ושבלי הלקט (סי' נ) בשם רש"י (סידור רש"י סי' תכז). וכעין זה כתבו תוס' (שם ד"ה להגיד), אבודרהם (עמ' פז) וטור (סו"ס סו).

נג. ועוד... עריצים: ליתא בכלבו.

נד. רש"י (שם ד"ה שנאמר) ותוס' (שם ד"ה להגיד).

נה. מכאן עד סוף הסי' בכלבו (סי' ט).

נו. רמב"ם (ק"ש פ"א, ו) ושו"ע (סו, י). ועי' בספר סדר היום (כוונת קריאת שמע והייחוד ד"ה ויאמר אמת ויציב) שכתב: "השבח של 'אמת ויציב' שלחו בני הגולה שהיו רחוקים מירושלים ולא היו עם עזרא בבבל, ושלח עזרא אחריהם ולא רצו לעלות באמרם שכיון שהיו עתידין להגלות פעם אחרת ובית המקדש עתיד ליחרב למה לנו להכפיל יגוננו פעם אחרת, טוב לנו לעמוד במקומנו ולעבוד את ה'. ושמעתי שהם אנשי טוליטולה והקרובים אליהם, וכדי שלא יחזיקו אותם באנשי רשע ומחוסרי אמנה חלילה כתבו להם זה השבח הגדול".

נז. נדצ"ל: **להזכיר**, וכ"ה בכלבו.

נח. אותו - נדצ"ל: **אות**, וכ"ה בכלבו.

נט. ראה רש"י ותוס' (מנחות מג, ב ד"ה חותם).

ס. ליתא בכלבו.

מן החשד[סא]. ויש אומרים שאלו הט״ו ווי״ן נקבעות כנגד ט״ו מעלות שבתהלים[סב], וכנגד ט״ו שבחים שבישתבח[סג] [61], והשבחות הם ווי העמודים המעמידים את העולם, כדאיתא בהגדה[סד].

[62] ובברכה ראשונה אומר קדוש וברוך לאל ברוך[סה] [62]:

61. שבחים שבישתבח: **ב** שבחות של בישתבח 62. ובברכה... ברוך: **ב** חסר

סא. כ״כ המנהיג (עמ׳ עז) ששמע בימי חורפו בלוניל. ומקורו בשמו״ר (נא, ו) ובתנחומא (פקודי, ז). וכ״כ בפירוש התפילה לרוקח (עמ׳ רחצ).

סב. היינו ט״ו ״שיר המעלות״ שבתהלים, וכ״ה בפירוש התפילה לרוקח (שם) ובאבודרהם (עמ׳ פז).

סג. כ״כ בפירוש התפילה לרוקח (שם).

סד. לא מצאנו מקור אחר לענין זה.

סה. ראה לקמן דין קדושה מיושב (סי׳ א).

דין קדושה מיושב[א]

(א) ולענין קדושה של יוצר אור ושל ובא לציון שהוא סדר קדושה, כתב הר׳ יונה ז״ל (ברכות יג, א ד״ה ונקדשתי) שנחלקו בה גאונים אם אומרה היחיד אם לא. יש אומרים שהיא[1] בכלל כל דבר שבקדושה שלא יהיה בפחות מעשרה[ב], אבל כשהיחיד מגיע לאומרים ביראה, [3]פירוש דכתיב (ישעיהו ו, ג) וקרא זה אל זה ואמר[2], שנוטלין רשות זה מזה שלא יקדים האחד ויתחיל ויתחייב מיתת שריפה אלא אם כן פתחו כאחד[ד], ועל זה יסדו אנשי כנסת הגדולה [3]בשפה ברורה ובנעימה קדושה[3] כלם כאחד עונים באימה ואומרים ביראה[ה], [4]כך הנוסחא בכל סדרי התפלות[ו], ובפרקי היכלות כתוב (פ״ט אות ג) ובנאימה קדושה, וכן שמעתי מגדולי הדור שאומרים כן[ז][4], וכשמגיע שם[ג] מדלג ואומר קדוש וברוך הוא, לאל ברוך וכו׳[ח]. וכן בקדושה של ובא לציון מדלגה היחיד[ט].

ורבני צרפת ומקצת[5] הגאונים חולקים בדבר ואומרים שהיחיד אומרן, לפי שאינם אלא סיפור דברים בעלמא, שאנו מספרים היאך מקדישים אותו משרתיו[י], וכן נמי מצאתי בשם הראב״ד ז״ל[יא]. וכן קדושת ובא לציון, שהם פסוקים שאנו אומרים.

1. י״א שהיא: **ב** יש מהם אומרים שהוא 2. ואמר: **ב** חסר 3. בשפה... קדושה: **א ג ד** חסר 4. כך... כן **א ג ד** חסר 5. ומקצת: **ב** ומקצת מן

א. כלבו (סי׳ ח).

ב. כן דעת רב צמח גאון (הובא בטור קלב, א; סידור רש״י סי׳ סא; מנהיג עמ׳ קו) שאין ליחיד לאומרה, אלא יאמר שמועות או פסוקים. וכ״ד רב נטרונאי גאון (בטור נט, ג; מנהיג שם) ורב נחשון גאון (שבולי הלקט סי׳ יג), וכתבו שידלג על הקדושה. ויש שכתבו שיאמר נוסח הקדושה בטעמי המקרא: כ״כ רב צמח גאון (שם) בשם יש אומרים והר״י מיגאש (שו״ת סי׳ קלא), וראה הערה יז.

ג. פירוש... שם: ליתא בכלבו.

ד. תנחומא (פרשת צו, יג).

ה. כ״כ רש״י (ישעיה ו, ג ד״ה וקרא) ותוס׳ (חגיגה יג, ב ד״ה מזיעתן).

ו. כ״ה בסדר רע״ג (עמ׳ כד), סדר התפילות לרמב״ם, מחז״ו (סי׳ פט), אבודרהם (עמ׳ עג) ושבולי הלקט (סי׳ יג).

ז. הב״י (נט, ב) הביא דברי רבינו בגרסא שונה, וז״ל: ״כתוב בארחות חיים בשפה ברורה ובנעימה קדושה, כך כתוב בפרקי היכלות, וכן שמעתי מגדולי הדור שאומרים כן״. ואכן בפרקי היכלות שם כתוב: ״ובנעימה״, וצ״ע על הגרסא כאן.

ח. כנוסח זה כתב הטור (שם) בשם רב נטרונאי ושבולי הלקט (שם) בשם ר״א מוורונא. ור׳ ברוך (בשבה״ל שם) והמנהיג (שם) כתבו שאין לומר כנוסח זה, משום שאותה כת שאומרת ״קדוש״ אינה אומרת ״ברוך״, אלא יאמר: ״עונין ביראה ואומרים קדוש, והאופנים וחיות הקודש כו׳ משבחים ואומרים ברוך״. וראה לעיל הערה ב.

ט. והר״ן (מגילה יג, ב ד״ה ושמעינן) ור׳ ירוחם (נ״ג ח״ג כד ע״ד) כתבו לחלק, שקדושה של יוצר אין היחיד אומרה, אבל קדושת ובא לציון יכול לומר, כיון שהם פסוקים בעלמא.

י. ר׳ יונה (שם) כתב שכן דעת מורו, וכן הסיק למעשה, וכ״כ הראבי״ה (ח״א סי׳ ב) בשם רש״י, וההגה״מ (תפילה פ״ז אות צ) בשם רש״י והראבי״ה, וכ״כ המהר״ם (תשב״ץ קטן סי׳ רכא), הרא״ש (מגילה פ״ג סי׳ ז; ברכות פ״ג סי׳ יח, הביאו הטור נט, ג), הריטב״א (מגילה כג, ב ד״ה ומדברי) בשם רבו הרא״ה והמרדכי (סי׳ סט), וכן נקט רבינו להלן (סי׳ ב).

יא. כ״כ ר׳ מנוח (תפילה פ״ז, יז) בשמו, ובשו״ת הרשב״א (ח״ה סי׳ ט) כתב בשמו שיקרא היחיד בטעמים. ועי׳ ספר הבתים (בית תפילה שער ט, טו)

וכן כתב הרמב"ם ז"ל[יב] בתשובת שאלה (שו"ת הרמב"ם סי' שיג) ששלח לאחד מאנשי בבל, אף על פי שבספר אהבה (תפילה פ"ז, יז) לא כתב כן, נראה דקסבר הלכה ואין מורין כן[יג]. ואין לדמותם לקדושה שאומרים בתפלה, לפי שבאותה קדושה אנו אומרים שאנו בעצמנו מקדישין[6] אותו, ואומרים נקדש את שמך או נקדישך ונעריצך[7] או כתר, לפיכך אין אנו רשאים לאומרה כי אם בעשרה[יד].

[טו]כתב ה"ר אברהם בנו של הרמב"ם ז"ל בחיבורו בחלק השני בפרק תפלת הצבור (המספיק לעובדי ה' עמ' 199) שהר"ם אביו חזר בו ממה שכתב בספר אהבה שהיחיד מדלג הקדושה, והעיד ז"ל[8] שחזר בו הלכה למעשה, ושמע מפיו וראה הוראה מכתיבת ידו למי ששאל אותו על זה, וכן הורה, ועל זה אנו סומכים[טז], עכ"ל.

והרבה מן החכמים אומרים שהיא כדבר שבקדושה שאין אומרו[9] בפחות מעשרה, וכן פסק הרשב"א ז"ל[יז] (ברכות כא, ב ד"ה מר; שו"ת ח"א סי' ז).

[10]וה"ר יונה ז"ל כתב (ברכות יג, ב) שלא נקרא דבר שבקדושה אלא מה שנתקן מתחלה לאמרו בעשרה כקדושה של שמונה עשרה שכתוב בתקון הסדרים נקדישך, ועל זה התיר לומר קדושת יוצר אור ביחיד. וה"ר שם טוב פלכו ז"ל כתב על זאת הסברא, וזה נראה לי ברור[10]:

(ב) ולפיכך תקנו קדושה ביוצר אור, לומר שהמלאכים גם כן מקדישים ומקלסים[11] לשם יתברך[12], על דרך הכתוב (איוב לח, ז) ברן יחד כוכבי בקר[13] ויריעו כל בני אלהים. כוכבי בקר[13] אלו ישראל, ויריעו כל בני אלהים אלו המלאכים[יח]. ולפיכך אין אומרים בו ימלוך ה' לעולם, לפי שאין אנו מספרים רק מה שהמלאכים אומרים[יט].

ולפי שאינו אלא ספור דברים אומרה אפילו יחיד, ובלבד שיהיה בן שלש עשרה שנה, והכי איתא במסכת סופרים[כ] (פט"ז, יב). אבל בתפלה שאנו אומרים נקדש את שמך[14], כלומר אנחנו

6. מקדישין: **א ג ד** מקדשים 7. ונעריצך: **ב** חסר 8. והעיד ז"ל: **ב** והעיד ז"ל שראהו **ד** ז"ל 9. אומרו: **ב** אומר אותה 10. וה"ר... ברור: **א ג ד** חסר 11. מקדישים ומקלסים: **ב** מקלסים ומקדישים 12. לשם יתברך: **א ב** האל יתברך **ג** השם יתברך 13. ויריעו... בקר: **א ג ד** חסר 14. נקדש את שמך: **א** נקדישך

שכתב שהראב"ד סותר עצמו, שבתשובה כתב שהיחיד אומר, ובפירוש כתב שאינו אומר.

יב. כן הביאו תשובה זו: שו"ת הרשב"א (ח"א סי' ז), מאירי (כא, ב ד"ה מה) ור' מנוח (שם).

יג. הב"י (שם) הביא תירוץ זה בשם הכלבו.

יד. וכן חילק רבינו לקמן בסמוך (בסי' הבא), וכ"כ ר' יונה ורא"ש (שם).

טו. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

טז. כן הביאו דבריו: ר' ירוחם (שם), מהר"י אבוהב על הטור (שם), כס"מ (על הרמב"ם שם) וב"י (שם), ובחידושים מהרמב"ם בראש ספר מעשה רוקח.

יז. וכ"כ המנהיג (עמ' קו) בשם רב צמח, ושבולי הלקט (סי' יג) בשם ר' מאיר ב"ר משה, והב"י (נט, ג) כתב שכן הוא בזוהר (ח"ב, תרומה קלב, ב). ופסק השו"ע (נט, ג) שיש לחוש לדברי המחמירים, ועל כן יחיד יאמרנה בטעמים. והרמ"א (שם) פסק שיחיד יכול לאומרה גם ללא טעמים. וכתב המשנ"ב (סקי"א) שאעפ"כ טוב להדר לאומרה בטעמים.

יח. חולין (צא, ב) וספרי (האזינו, שו).

יט. ע"כ מהאשכול (ו, א; טז, א). וכן כתב רבינו בשמו להלן.

כ. כן הוכיחו הטור (נט, ג), שבה"ל (סי' יג) וראבי"ה

בעצמנו נקדש, אומרים ימלוך ה׳ לעולם[15], שממליכים אותו אחר הקדושה. ונראה לי, שביוצר גם כן אנו ממליכים אותו אחר קדושת המלאכים בקריאת שמע ובקבלת מלכותו ובאמת[16] ויציב.

וכתב הר׳ אשר (ס׳ המנהגות ד, א) שמעתי בשם הר׳ יוסף בן פלט, שנתן טעם כי לפיכך אנו אומרים קדושה ביוצר, להודיע לכל שאין השמש ושאר המאורות והגלגלים מאירים[17] כי אם במצות הבורא יתברך, שהרי כל צבאות מעלה[18] מקדישין ומעריצין אותו שהוא אדון הכל ובורא הכל יתברך[כא][19].

והבעל האשכול (טז, א) כתב, בברכת יוצר אור אין אנו[20] מזכירין אלא שבח המלאכים כשהם מקדישים להקב״ה, ואין לנו להזכיר[21] ימלוך אחר קדוש וברוך כמו בתפלה שהוא שבח שמשבחים אותו ישראל, והתם מזכירין ימלוך שהוא קילוסין של ישראל. והר׳ יהודה בר יקר כתב טעם אחר[כב], לפי שעדיין לא ייחדנו שמו של הקב״ה ולא קבלנו עול מלכותו בקריאת שמע, אבל מעומד נוכל להמליכו אחר יחוד שמו הנכבד, ע״כ:

(ג) כתב הרמב״ם ז״ל (תפילה פ״ט, ט) בערבית לא תקנו קדושה, והטעם לפי שהיא רשות[כג]. והר׳ נתן כתב (ס׳ המחכים עמ׳ 7), נראה לי כשם שאין המלאכים נכנסים בגבולנו, כך אין אנו נכנסים בגבולם. ואמרינן בחגיגה (יב, ב) שעשה הקב״ה חסד עם ישראל שאומרים שירה ביום ומלאכים בלילה, שכן אמר דוד (תהלים מב, ט) יומם יצוה ה׳ חסדו ובלילה שירה עמי. פירוש, יומם יצוה ה׳[22] חסדו לישראל, ובלילה שירה של הקב״ה שהיא שירת המלאכים עמי, שאני מקלס בהם הלילה לפניו[כד][23], דכתיב[24] (שם קיט, סב) חצות לילה אקום להודות לך:

15. אומרים ימלוך ה׳ לעולם: **ב** ה׳ ימלוך לעולם ועד **ב** המאורות בגלגלים 16. ובאמת: **ב** באמת 17. המאורות והגלגלים מאירים: להקב״ה ואין אנו 18. מעלה: **ב** מעלה ומטה 19. יתברך: **ב** חסר 20. אנו: **א ג ד** אנו מקדישים 21. להזכיר: **ב** להזכיר ה׳ 22. ה׳: **ב** חסר 23. הלילה לפניו: **ב** לפניו בלילה 24. דכתיב: **א ג ד** שנאמר

(ח״א סי׳ ב) ממסכת סופרים. אולם, הרשב״א (שו״ת ח״א סי׳ ז) כתב שאין לסמוך ע״ז משום שבגמ׳ דידן (ברכות כא, ב) מפורש שאין אומרים קדושה אלא בעשרה, וכ״כ המנהיג (עמ׳ קו) ור׳ משה ב״ר מאיר (בשבה״ל סי׳ יג). והגר״א (נט ס״ק ג) כתב שכוונת המסכת סופרים לומר שעשרה ודאי צריך, רק שלומר ברכת ״יוצר״ וקדושה סגי בששה שלא התפללו, וקדושה של שמונה עשרה בעי עשרה שלא התפללו.

כא. כעי״ז כתב האבודרהם (עמ׳ עד).

כב. לא מצאנו דבריו במקור אחר.

כג. הרמב״ם כתב כן לעניין חזרת הש״ץ, וכוונת רבינו כאן לקדושה שבחזרה. וכ״כ ראב״ן (סי׳ קסט) שמזה שלא תיקנו קדושה בערבית, ש״מ שהיא רשות. ובכלבו (סי׳ ח) הקשה, שהרי במניין מאה ברכות נמנות ברכות של תפילת ערבית, א״כ ודאי היא חובה, ומה שאמרו שהיא רשות היינו שברשות האדם לאומרה קודם שקיעה.

כד. כדפירש רש״י (ע״ז ג, ב ד״ה ובלילה) שדוד היה מתעסק כל הלילה בשירות ותשבחות יחד עם המלאכים ששרים למעלה. אולם כאן בחגיגה פירש רש״י: ״ובלילה שירה עמי - ברקיע עם שיר שלי שקילסתי ביום״. ועיין טורי אבן (כאן ד״ה וחשות).

דין אל מלך נאמן וברוך שם[כה]

(ד) כתב הבעל[25] האשכול (ו, ב), בקריאת שמע יש בה י"ח אזכרות כנגד י"ח חוליות[כו], ורמ"ח תיבות כנגד רמ"ח איברים[כז], לקיים מה שנאמר (תהלים לה, י) כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך. והרמ"ח תיבות[26] תמצאם עם אל מלך נאמן וברוך שם.

כתב הר' אשר ז"ל (ס' המנהגות ד, ב), כל הארצות האלו נהגו לומר אל מלך נאמן, להשלים[27] רמ"ח תיבות בקריאת שמע כנגד רמ"ח איברים, שאם ישמור אדם רמ"ח תיבות, ישמור לו הקב"ה רמ"ח אבריו[כח], ע"כ. [כט]וכן כתוב באלה הדברים רבה על פסוק שמור מצותי וחיה בפרשת ואתחנן[ל], שמור רמ"ח תיבות[28] שבקריאת שמע, והקב"ה ישמור[29] רמ"ח איברים שלך. [30]ואין לתמוה על שאין בשלשה פרשיות של שמע[30] כי אם רט"ל[31] תיבות, כי[32] עם אל מלך נאמן וברוך שם הם רמ"ח[לא].

אמר רב נחשון ריש מתיבתא, בשלושה מקומות יחיד עונה אמן אחר עצמו[33], בבונה ירושלם, ובהבוחר בעמו ישראל באהבה, ובאוהב עמו ישראל[לב][34], שכן מנהג גאונים קדמונים

25. הבעל: **ב** הרב בעל 26. תיבות: **א ג ד** חסר 27. להשלים: **א ג ד** כדי להשלים 28. תיבות: **ג ד** חסר
29. ישמור: **א ב** ישמור לך 30. ואין... שמע: **ד** ותימא כי בג' פרשיות של שמע אין בהם 31. רט"ל: **ב** רל"ט
32. כי: **א ג ד** אבל 33. אחר עצמו: **א ג ד** לעצמו 34. ישראל: **ד** ישראל באהבה

כה. כלבו (סי' ט).

כו. בגמ' (כח, ב) שאלו כנגד מה תקנו שמונה עשרה ברכות בתפילה. רב יוסף אמר: כנגד י"ח אזכרות שבק"ש, וריב"ל אמר: כנגד י"ח חוליות שבשדרה. ובעל האשכול חיבר בין שני ההסברים לעניין ק"ש.

כז. זוהר חדש (רות ל ע"ג), תיקוני זוהר (י, כה ע"ב), וכ"כ אבודרהם (עמ' עז) טור וב"י (סא, ג).

כח. מנהג זה של אמירת "אל מלך נאמן" כתבוהו ראב"ן (סי' קפד) בשם ר"ח, מנהיג (עמ' סו), רוקח (סי' שכ), ראבי"ה (ח"א סי' לג), רא"ה, ריטב"א ומאירי (ברכות מה, ב), וגם הטור (סא, ג) הביא שיש נוהגים כן, וכן הביא הב"י שם בשם האגור (סי' קז) בשם רש"י בספר הפרדס ור' יהודה החסיד. ולקמן מביא רבינו דעת החולקים.

כט. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו, מלבד המשפט לקמן בסמוך: "ויש מקומות שאין אומרים 'אל מלך נאמן', לפי שהוא נוטריקון של אמן בראשי תיבות, ועל כן אין לנו להפסיק באמן בין הברכה לקריאת שמע".

ל. גם האבודרהם (שם) כתב שכ"א בדברים רבה, אולם לפנינו נמצא רק בתנחומא (קדושים, ו) ובילקוט שמעוני (משלי, תתקלה). וכ"כ בשבולי הלקט (סי' טו) וברוקח (שם) שכן איתא בתנחומא. וע"ע ברמב"ן (יא, ב) שהביא שממדרש זה של ילמדנו בפרשת קדושים למדו תלמידי הצרפתים שיש לומר "אל מלך נאמן", ודחה דבריהם, וכתב שכן היו נוהגים דורות ראשונים, שהקהל לא היה מברך ברכות ק"ש בקול אלא רק עונה אמן, ואת פסוקי ק"ש היו אומרים בעצמם כיון שכ"א צריך לאומרם בפיו, וכדי להשלים לרמ"ח תיבות היו אומרים במקום אמן שלאחר ברכת "אהבת עולם" - "אל מלך נאמן", או אפשר שהיו עונים אמן, וכיון שמשמעותו: "אל מלך נאמן", עלה להם לג' תיבות, עי"ש.

לא. כן הקשה שבולי הלקט (שם), והביא מתשובות הגאונים בשם רב דניאל גאון שתירץ כן.

לב. בראב"ן (שם) הביא כן בשם רב (ומשמע שגרס כן בגמ'), וברוקח (סי' שלז), ראבי"ה (ח"א סי' קכד) ואו"ז (ברכות סי' קצ) כתבו כן בשם הירושלמי (ברוקח כתב שיש ירושלמי שאין שם אלא "בונה ירושלים" בלבד, וגם באו"ז שם העיר שלא מצא כן בירושלמי). ובמנהיג (עמ' סו) הביא כן בשם מקצת סדורים שבחמש מקומות עונה אמן אחר עצמו, ודחאם, ולבסוף הסיק שאחר ברכת "הבוחר" יענה: "אמן אל מלך נאמן", כדי להשלים לרמ"ח תיבות. וע"ע ב"י (נא, ג; סו, ז; רטו, א).

וחסידים[35] הראשונים, וכן הלכה[לג], ע״כ.

ואמן הוא אל מלך נאמן[לד]. [36]ויש מקומות שאין אומרים אל מלך נאמן[36], לפי שהוא נוטריקון של אמן בראשי תיבות[37], ועל כן אין לנו להפסיק באמן בין הברכה לקריאת שמע, וכן דעת הרמב״ן[38] ז״ל (ברכות יא, ב ד״ה כבר היה). והוא ז״ל כתב (שם) ומפני שנהגו לאומרו[39], הוצרכתי לשאול מן הר״ם הלוי[40] ז״ל, והשיב לי, דבר ברור הוא שהוא טעות, ולא נהגו לא[41] בספרד ולא בארץ ישראל[42].

והטעם שאין ראוי לאומרו, כיון שהברכות באות על קריאת שמע, אין להפסיק בין הברכה והמצוה[לה]. ולהשלים רמ״ח תיבות, יש מי שאומר שחוזרין שתי פעמים להיות[43] לכם לאלהים, [44]ויש אומרים כי בענותו החזן בקול רם, שומע כעונה[לו][44]:

(ה) ובפרק מקום שנהגו (פסחים נו, א) מפרש האי דמוסיפין[45] בקריאת שמע ברוך שם וכו׳, משום דאמריה יעקב. כי[46] בשעה שקבץ בניו[47] אמר להם, בני שמא יש בכם מי שאינו[48] עמי ביחוד אדון העולם. פתחו כלם ואמרו שמע ישראל ה׳ אלהינו ה׳ אחד. [49]כלומר, אתה ישראל אבינו, שמע שה׳ אלהינו ה׳ אחד[49], וכשם שאין בלבך אלא אחד, כך אין בלבנו אלא אחד. פתח הזקן ואמר, ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. ופריך[50] התם היכי נעביד, נימריה, לא אמריה משה, לא נימריה, הא אמריה יעקב. התקינו לאמרו[51] בחשאי[לז]:

35. גאונים קדמונים וחסידים: **ב** חסידים גאונים וקדמונים 36. ויש... נאמן: **א ג ד** חסר 37. בראשי תיבות: **א ג ד** חסר 38. הרמב״ן: **א** הרמב״ם והר״ב נ״ע והרמב״ן **ב** הרמב״ם 39. לאומרו: **ב** חסר 40. הר״מ הלוי: **ב** ה״ר מאיר 41. ולא נהגו לא: **א ג** ואין נהגו **ב** ואינו נהוג 42. ישראל: **ב** ישראל ע״כ 43. להיות: **ב** חסר 44. ויש אומרים... כעונה: **א ג ד** חסר 45. דמוסיפין: **ב** מאן דמוספינן 46. כי: **ב** פי׳ 47. בניו: **ב ג ד** יעקב את בניו 48. שאינו: **ב** שאין 49. כלומר... אחד: **א ג ד** חסר 50. ופריך: **ד** וקאמר 51. לאמרו: **א ד** שיהיו אומרים אותו

לג. תשובות הגאונים החדשות (עמנואל, נספח סי׳ א).

לד. שבת (קיט, ב).

לה. הטור (סא, ג) ואבודרהם (עמ׳ עז) הביאו דברי הרמ״ה, והביאו בשמו עוד טעם לדחות מנהג זה, שתוספת זו לא אמרה יעקב ואנן היכי נימרינהו. וכן דעת הרמב״ם (ברכות פ״א, יז), הגה״מ (שם אות ח) ור׳ יונה (לג, ב ד״ה כבר היה), שאין להפסיק בין ברכת ״אהבת עולם״ לק״ש, וכ״פ השו״ע (סא, ג) שאין לענות אמן ולומר ״אל מלך נאמן״ לפני ק״ש, והרמ״א כתב שבקורא ביחיד נהגו לומר ״אל מלך נאמן״, וכשקורא בציבור לא יאמר ״אל מלך נאמן״, רק יענה אמן אחר הש״ץ כשמסיים הברכה, ועי׳ משנ״ב (שם ס״ק טז) שיותר טוב לסיים עם הש״ץ ולא יצטרך לענות אמן אחריו. והשווה לדברי רבינו דין עניית אמן סוף סימן ג.

לו. מהר״י אבוהב (על הטור ריש סי׳ סא) הביא דברי רבינו, והעיר על כך שברוב המקומות לא נהגו כן, אלא הש״ץ חוזר על תיבות: ״ה׳ א-להיכם אמת״. וכתב הב״י שכן איתא במדרש הנעלם (זוהר חדש רות צה, א), הביאו גם האבודרהם (שם), ושכן המנהג בספרד, וכ״פ בשו״ע (סא, ג).

לז. רמב״ם (ק״ש פ״א, ד) וטוש״ע (סא, יג).

(ו) [לח]ונראה מזה שאין צריך לומר קריאת שמע בחשאי אלא ברוך שם לבד, וכן המנהג בקצת[52] מקומות שקורין אותה[53] בקול רם[לט]. [54]ובאותן מקומות שקורין אותו בלחש נהגו[54] לומר להיות לכם לאלהים בקול רם, והטעם להראות[55] שאין מפסיקין בין אלהיכם לאמת[מ]:

52. המנהג בקצת: **ב** מנהג במקצת 53. אותה: **ב** אותו 54. ובאותן מקומות... נהגו: **א ג ד** ונהגו
55. להראות: **ב** להורות

לח. סי׳ זה ליתא בכלבו.

לט. ר׳ יונה (ח, ב ד״ה התקינו) כתב על מנהג זה שיפה הוא, אלא שיש לחוש מפני עמי הארץ שירגילו עצמם לדבר בנתיים. ורה״ג (שערי תשובה, סי׳ שמג) והרשב״א (שו״ת ח״א סי׳ תנב) כתבו שראוי שיקראו כולם בלחש, כדי שיהא כל אחד ואחד משנן בפיו, שאם יאמרו יחד בקול רם אולי יבטח האחד על השמיעה בקרוא אותו הצבור ויפסיד כמה תיבות. להלכה, בשו״ע (סא, כו) הביא שני המנהגים ולא הכריע (אמנם הברכ״י סק״ד בשם שו״ת בית יהודה כתב שמכך שמרן הביא המנהג לאומרו בלחש באחרונה, משמע שכך סבירא ליה), והרמ״א כתב (ד״מ סק״ט) שנוהגים לקוראו כולו בחשאי מלבד פסוק ראשון. אולם, בשו״ת הרדב״ז (ח״ג סי׳ תמו, תעד) כתב שלא כתבו כן רב האיי גאון ורשב״א אלא ליישב מנהגם, אבל לפי הדין צריך לקרות כולם יחד בקול רם, שלא אמרו אלא בשכמל״ו בלחש, והאריך לתת כמה וכמה טעמים לדבר, ובברכ״י (שיו״ב סק״ב) הביאו.

מ. בדומה לכך כתב בספר אהל מועד (הל׳ ק״ש שער א נתיב ג): ״ואני ה׳ א-להיכם׳ ש״ץ אומרו בקול רם, להראות שאין לשהות בין ׳ה׳ א-להיכם׳ משום דכתיב: ׳וה׳ א-להים אמת׳״.

הלכות קריאת שמע[א]

(א) [ב]פעמים[1] בכל יום קורין את שמע, בערב ובבקר, שנאמר (דברים ו, ז; שם יא, יט) ובשכבך ובקומך, פירוש בשעת שכיבה ובשעת קימה[ג]. ומהו[2] קורא, שלש פרשיות, ואלו הן[3], שמע, והיה אם שמוע, ויאמר[ד].

ומקדימין לקרות פרשת שמע, מפני[4] שיש בה ציווי על יחוד השם ואהבתו ותלמודו, שהוא העיקר הגדול שהכל תלוי בו. ואחריה והיה אם שמוע, שיש בה ציווי על המצות[ה]. ואחריה פרשת ציצית, שגם היא יש בה ציווי על זכירת המצוות[ו]. ואף על פי שאין מצות ציצית נוהגת בלילה, קורין אותה בלילה, לפי שיש בה זכרון יציאת מצרים[ז], ומצוה להזכיר יציאת מצרים ביום ובלילה, כדכתיב[5] (דברים טז, ג) למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך[ח][6]:

(ב) מאימתי קורין את שמע בערבין, משעת יציאת הכוכבים[ט]. והקורא קודם לכן לא יצא, אלא

1. פעמים: **ב** שני פעמים 2. ומהו: **א ד** ומה הוא 3. ואלו הן: **א ג ד** חסר 4. מפני: **ג ד** לפי 5. כדכתיב: **א** דכתיב 6. כל ימי חייך: **ג ד** חסר

א. כלבו (סי׳ י).

ב. סי׳ זה מהרמב״ם (ק״ש פ״א, א-ג).

ג. ע״כ ליתא בכלבו. מש״כ שקוראים בשעת שכיבה ובשעת קימה, זה כדעת ב״ה במשנה (י, ב) שכל אדם קורא כדרכו, ומה שנאמר: ״בשכבך ובקומך״, הכוונה בשעה שבני אדם שוכבים ובשעה שבני אדם קמים, ולא כב״ש שדרשו שבערב יקרא כשהוא שוכב ובבוקר כשהוא עומד.

ד. כ״א במשנה (יג, א).

ה. על המצות - לפנינו ברמב״ם: **על שאר כל המצות.**

ו. מפרשי הרמב״ם נתקשו בדבריו, שלכאורה לא נקט לא טעמו של ר׳ יהושע בן קרחה במשנה (יג, א) ש״והיה אם שמוע״ נוהג בין ביום ובין בלילה ו״ויאמר״ אינו נוהג אלא ביום, ולא טעמו של ר׳ שמעון בר יוחאי בברייתא (יד, ב) שב״והיה אם שמוע״ יש בה ללמד ולעשות וב״ויאמר״ אין בה אלא לעשות בלבד, ונקט טעמא אחרינא שלא הוזכר כלל. ובכס״מ (שם) תירץ שכוונת הרמב״ם לטעם המשנה, ופירוש המשנה הוא שזכירת המצוות שע״י ציצית ב״ויאמר״ נוהג רק בלילה, ומעשה המצוות שב״והיה אם שמוע״ נוהג גם ביום וגם בלילה. ובשו״ת הרדב״ז (סי׳ אלף תכט) יישב באופן אחר, עי״ש.

ז. כן פירשו רש״י (יב, ב ד״ה מזכירין) ורמב״ם (פיהמ״ש פ״א, ה) דברי המשנה (יב, ב): ״מזכירין יציאת מצרים בלילות״.

ח. לדעת בן זומא במשנה (יב, ב) מזכירין יציאת מצרים בלילות, ש״כל ימי חייך״ בא לרבות הלילות, ולחכמים ״כל ימי חייך״ להביא לימות המשיח. ופסק הרמב״ם כבן זומא, ומשמע שגם הזכרה בלילה מדאו׳, וכ״כ הצל״ח (יב, ב ד״ה מזכירין) בדעתו, ומה שלא מנאה הרמב״ם במניין המצוות הוא משום שבכתוב אינו נזכר בלשון צווי. וכן משמע בתוס׳ (שם ד״ה ספק) וריטב״א (שם ד״ה מאי טעמא). אולם האור שמח (ק״ש פ״א, ג) כתב בדעת הרמב״ם דהוי מצוה דרבנן, ולכן לא מנאה במניין המצוות, וכ״כ הפר״ח (נח, א) בדעתו, שהזכרה בלילה מדרבנן, וריבויא ד״כל״ אסמכתא הוא, וכ״כ הרא״ה (יג, ב ד״ה אמר רב יצחק). והרי״ף והרא״ש השמיטו הך משנה וגמ׳ שעליה, וכתב הצל״ח (יג, א ד״ה תני בר קפרא) שסוברים שהלכה כחכמים, שאין מצוה כלל להזכיר בלילה [וכ״כ הרשב״א (יב, ב ד״ה מתני׳), ודלא כראב״ד, שכתב שגם לחכמים יש מצוה להזכיר בלילה מדרבנן].

ט. במשנה (ב, א) איתא: ״משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן״, והסבירה הגמ׳ (שם) דהיינו צאת הכוכבים, והובא להלכה ברמב״ם (פ״א, ט) ובטוש״ע (רלה, א).

אם כן בשליח ציבור[7] במקום שיש שם חבר עיר', והטעם, משום עת לעשות לה', שאם יפסיקו בין תפלת מנחה לתפלת ערבית וילכו איש לאהליו, יתרשלו או ישכחו לחזור להתפלל בזמנה שהיא צאת הכוכבים ויתבטל קריאתה לגמרי[יא], אבל במקום שאין שם חבר עיר לא יצא[יב]. מכל מקום יחיד המתפלל, טוב לו להתאחר ולקרוא בזמנה שהוא צאת הכוכבים, ולא יקדים קודם זמן זה[יג].

ויש נותנין טעם אחר, ואומרים, אם כן למה קורין אותה בבית הכנסת, כדי לעמוד בתפלה מתוך דברי תורה[יד]. [טו][8]וכן כתיב בירושלמי (פ"א ה"א א, ב), אמר רבי יוסה אין קורין אותה בבית הכנסת אלא כדי לעמוד בתפלה מתוך דברי תורה[טז טו][8].

וכתב הרשב"א ז"ל בתשובה[9] (ח"א סי' מז ושיט), ומה שקורין בברכותיה[יז][10], הוא מפני שאין הברכות של קריאת שמע, וכדתנן בפרק קמא דברכות (ט, ב) הקורא[11] מכאן ואילך לא הפסיד כאדם הקורא בתורה, ואמרינן (י, ב) מאי לא הפסיד, לא הפסיד הברכות, אף על פי שעבר זמנה של קריאה[יח][12], עכ"ל[יט].

7. בשליח ציבור: **ד** חסר 8. וכן... תורה: **ב** חסר 9. בתשובה: **ג ד** בתשובות 10. בברכותיה: **ב** ברכותיה
11. הקורא: **ב ג** חסר 12. זמנה של קריאה: **א ג ד** זמנו של קריאתה

י. נראה שכוונת רבינו במושג "חבר עיר" לציבור. ראה משנה (ל, א) לגבי תפילת המוספין שלראב"ע אין תפילת המוספין אלא בחבר עיר, ופירש רש"י (שם ד"ה אין תפילת) חבר עיר - בציבור. ועי' מאירי (שם) שביאר שנקרא הציבור בשם זה, על שם החכם שהוא "חבר העיר", והם מתקבצים אצלו וקרויים על שמו. וכ"ה בפירוש הרמב"ם על המשנה (שם פ"ד, ז).

יא. כן כתב הרא"ש (פ"א סי' א) בטעם השני, שמתוך הדחק נהגו כן, והביאו הטור (שם), וכ"כ ספר המנהגות (עמ' 17), ספר המכתם וההשלמה (ב, א ד"ה מאמתי). ורבינו מנוח (ק"ש פ"א, ט) כתב שנהגו כן מחמת שבתחילה היו בתי הכנסת מחוץ לעיר, ומפני הסכנה תיקנו שיתפללו מבעוד יום, ונשאר המנהג גם עתה.

יב. כאן משמע שלא יצא כלל, אולם מלשונו בסמוך שכתב: "טוב לו להתאחר" - לכאורה משמע שאינו לעיכובא, וצ"ע. וכן פסקו החיד"א (מחזיק ברכה רלה, ב) ובקיצור שו"ע (ע, א) שהמתפלל יחיד, לא יתפלל קודם צה"כ.

יג. וכ"כ בעה"מ (א, ב) והמכתם (שם). ומבואר שתפילת ערבית בציבור מבעוד יום עדיפא מתפילה ביחיד אחר צה"כ, וכ"פ בשעה"צ (רלה ס"ק טז). אולם בספר מעשה רב (אות סה) הביא בשם הגר"א שעדיף להתפלל יחיד בלילה, הביאו הביה"ל (שם ד"ה ואם).

יד. כ"כ רש"י (ב, א ד"ה עד סוף).

טו. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו, מלבד המשפט: "אבל חובה עליו לקרותה משתחשך".

טז. הראיה מהירושלמי הובאה ברש"י (שם). ובתוס' (ב, א ד"ה מאימתי) דחו דעת רש"י, וכתב ר"ת בפירוש הירושלמי שהיו רגילים לקרוא ק"ש קודם תפילתם, כמו שאנו קוראים "אשרי", ואין הכוונה לק"ש של ערבית.

יז. דהיינו, מה שנוהגים לקרוא ק"ש בברכותיה קודם צה"כ, ולכאורה יש באמירת הברכות חשש ברכה לבטלה, כיון שעדיין לא הגיע זמנה.

יח. וראה לקמן (סי' ה) שנחלקו בעניין ברכות ק"ש של שחרית אם זמנן כל היום או רק עד סוף זמן תפילה.

יט. כדעת הרשב"א, שברכות ק"ש אינן ברכות המצוות, כן משמע בראש"ש (שו"ת כלל ד סי' יט, הובא בטור סו"ס נט) ובתשו' הרמ"ה (הובאה בטור סא, ג), שכתבו שאחר ברכת "אהבת עולם" יענה אמן אם סיים קודם הש"ץ, וכתב הב"י (סו"ס נט) שסוברים שאין ברכה זו על ק"ש, ולכן לא הוי הפסק בין הברכה לק"ש. וכן דעת רב נחשון גאון (הביאו רבינו בהל' קדושה מיושב סי' ד) שיש לענות אמן אחר ברכת "אהבת עולם", וכ"כ הראב"ן (סי' קפד), ומוכח שסוברים שלא חשיב הפסק משום שאינה ברכת המצוות. אולם הרמב"ן (ליקוטים לברכות ד"ה כבר היה, והביאו רבינו שם) כתב שברכת

ובדין תפלת ערבית (סי׳ ו) ובדין קריאת שמע על המטה (סי׳ ג) אכתוב עוד טעמים אחרים בע״ה על מה אנו סומכין לקרותה קודם זמנה. אבל מכל מקום חובה[13] עליו לחזור לקרותה משתחשך[כ][14]. וכן דעת רש״י (ב, א ד״ה עד סוף), והריא״ג (עמ׳ יח), והראב״ד (השגות לרי״ף א, א), והרשב״א (ב, א ד״ה ולענין) ורוב הגאונים ז״ל[כא]. וכן נמי כתוב בירושלמי (פ״א ה״א א, ב), וביאר עוד שם, דאפילו קרא אותה תוך בין השמשות שהוא ספק חוזר וקורא, דהוי[15] כספק קרא ספק לא קרא דחוזר וקורא[כב].

ויש אומרים שיוצאים בפרק ראשון שקורא אדם[16] על מטתו[כג], וכן המנהג.

ורבינו האיי גאון ז״ל[כד] כתב שבארץ ישראל מתפללין תפלת ערבית ואחר כך קורין את שמע בברכותיה בעונתה, ואין חוששין למסמך גאולה לתפלה של ערבית, דקריאת שמע בעונתה עדיף[כה], ע״כ.

(ג)[כו] ובתוספות אמרו (ב, א ד״ה מאימתי) דאיכא למימר דמה שנהגו לקרותה עכשיו קודם צאת הכוכבים, משום דסבירא לן כשאר התנאים דברייתא דמקדימין זמן[17] קריאת שמע ליציאת הכוכבים. וכן נמי כתב הבעל המאור[כז][18] (א, ב) כמותם, דכדאי הם התנאים לסמוך עליהם בשעת הדחק של צבור. וכן נמי כתב הבעל ההשלמה (ב, א ד״ה מאימתי, מהד׳ חפוטא עמ׳ ג), שמותר לכתחלה לקרותה עם הצבור, ומי שאינו קורא אותה עמהם נקרא הדיוט, ומעניות דעתם מחמירין בקלות ומקלין בחמורות. ושעה ורביע או פחות[19] יש לצמצם, שלא יקדים[20]

13. חובה: **ג ד** מצוה 14. משתחשך: **א ג ד** קודם שתחשך 15. דהוי: **א ב** דהוה 16. בפרק ראשון שקורא אדם: **ב** בקריאת פרק ראשון שקורא 17. דמקדימין זמן: **ב** דמקדמינן 18. המאור: **א ג ד** המאורות 19. או פחות: **א** חסר 20. יקדים: **ב** להקדים **ג** הקדים

״אהבת עולם״ היא ברכת המצוות, ולכן אין לענות אמן אחריה דהוי הפסק בין הברכה לקריאה, וכ״כ ר׳ יונה (לג, ב ד״ה כבר היה), וכן משמע ברמב״ם (ברכות פ״א, יז) ובאו״ז (ק״ש סי׳ כה) שברכות ק״ש הן ברכות המצוות.

כ. וכ״פ השו״ע (רלה, א).

כא. רא״ש (פ״א סי׳ א) בשם רב האי גאון (וכ״כ עוד ראשונים בשמו, וראה בסמוך שרבינו הביא את תחילת תשובתו בזה), הגה״מ (פ״א אות ד) בשם ר״ח בשם הגאונים, שו״ת הגאונים (שערי תשובה, סי׳ רה) בשם רב שרירא גאון.

כב. דברי הירושלמי הובאו בכמה ראשונים, מהם: רשב״א, רשב״ץ (ריש ברכות) וטור (רלה, א).

כג. כ״כ רש״י (שם), ותוס׳ השיגו על דבריו היאך יוצא י״ח בפרשה ראשונה, והרשב״א (ב, א ד״ה והקשו) תירץ שמשום שפרשה ראשונה דאו׳ חייבוהו לחזור ולקרוא, אבל שאר פרשיות הן מדבריהם, וכיון שקראם בבהכ״נ לא חייבוהו עוד לחזור ולקרות.

כד. תשו׳ הגאונים (שערי תשובה, סי׳ עו), הביאו תשובה זו: ר׳ יונה (א, ב ד״ה ורבינו), ראב״ד (תמים דעים סי׳ קעב), רשב״א (ב, א ד״ה ונשאל), רא״ש (פ״א סי׳ א) וטור (סי׳ רלה). ורבינו הביא תשובה זו בשלמותה בהל׳ תפילת ערבית (סי׳ ו), וכן הביא הכלבו (סי׳ כח). ושם כתב רבינו שכן דעת הרא״ש מלוניל בס׳ המנהגות (עמ׳ 17).

כה. ובסיום דבריו הוסיף שיכול להתפלל בבהכ״נ לשם נדבה ואח״כ בבית לשם חובה, וכן הביאו בשמו: רבינו (בהל׳ תפילת ערבית שם), הרשב״א והרא״ש (שם).

כו. בדפוס לא צוין סי׳ ג, והוספנו על פי התוכן בכ״י **ג**.

כז. עי׳ שנו״ס שלפי רוב כתה״י הגר׳ - בעל המאורות, ורק בכת״י **ב** גרס - בעל המאור. והעיקר ככת״י זה, כיון שנמצא כן בבעל המאור ולא בבעל המאורות.

יותר משעה[21] ורביע קודם הלילה. וכן נמי כתב ר"ת ז"ל (בתוס' שם), דמשעה זו ולמעלה מותר לקרות את שמע לכתחילה[כח]:

(ד) וכמה כוכבים יצאו ויהיה[22] לילה, ר' נתן[כט] אומר כוכב אחד יום, שנים בין השמשות, שלשה לילה. אמר ר' יוסי[ל] לא כוכבים גדולים[לא], ולא כוכבים קטנים הנראים בלילה, אלא בינוניים[לב]. [לג]ירושלמי בברכות (פ"א ה"א ב, א), ובלבד דיתחמון תלתא כוכבים כמן חדא כוכבתא[לד]. כלומר, רצופים במקום אחד ולא מפוזרים. והוא הדין לתוספת ערב שבת ועינוי יום הכפורים[לה][23]:

(ה) ועד מתי זמן קריאתה, עד חצי הלילה. ואם עבר ואיחר קריאתה עד שעלה עמוד השחר יצא, שלא אמרו עד חצות אלא להרחיק אדם מן העבירה[לו]. ואם היה אנוס, כגון[24] שכור או חולה וכיוצא בהם, ואיחר וקרא קודם שתנץ החמה יצא[לז].

21. משעה: **ב** משעה או משעה 22. ויהיה: **ב** ויהיה ודאי 23. לתוספת ערב שבת ועינוי יום הכפורים: **ב** בערב שבת ובתוספת יום הכפורים 24. כגון: **ב** או

כח. דקיי"ל כר' יהודה (כו, א) שזמן תפילת ערבית מפלג המנחה, והוא הדין לזמן ק"ש, וכ"כ ראבי"ה (ח"א סי' א) ומרדכי (סי' א) בשמו. והרא"ש (פ"א סי' א) דחה סברא זו, דמה שאמר ר"י שערבית מפלג המנחה כזמן הקרבן, אין זה עניין לק"ש שזמנה מזמן שכיבה. וכתב הטור (רלה, א) שיש נ"מ בין ר"י בתוס' ובעל המאור לר"ת, שלר"י ובעל המאור רק מהשקיעה ניתן לקרוא ק"ש, וכדעת התנאים המקדימים זמן ק"ש לפני צה"כ, ולר"ת כבר מפלג המנחה ניתן לקרוא, וכ"נ דעת רבינו, וכ"פ השו"ע (רלג, א; רלה, א) והמשנ"ב (רלה ס"ק יד) בשם האחרונים.

כט. בברייתא לפנינו הובאה דעה זו **בסתם**, אמנם סדר רע"ג (עמ' פג), מחז"ו (סי' קא), סידור רש"י (סי' תכו) וסמ"ג (עשין סי' לב) גרסו: **ר' נתן**, וכרבינו.

ל. כ"ה בגמ' לפנינו ובעוד כמה ראשונים, מהם: מחז"ו וסידור רש"י (שם), אולם הב"ח הגיה: **ר' יוסי בר אבין**, וכ"ה בסדר רע"ג, סמ"ג (שם) ורא"ש (שבת פ"ב סי' כג).

לא. בברייתא נוסף: **הנראין ביום**.

לב. שבת (לה, ב), וכ"פ הרמב"ם (שבת פ"ה, ד) והשו"ע (רלה, א).

לג. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

לד. כן היא גרסת הריטב"א (לה, א ד"ה ולעניין) והר"ן (על הרי"ף שבת טו, א סוד"ה אמר רבה) בירושלמי. אמנם גרסת הרשב"א (ג, א ד"ה ירושלמי), וכן הוא בירושלמי לפנינו: "ובלחוד דיתחמון תלתא כוכבין בר מן הדא כוכבתא". דהיינו, שלא די בשלושה כוכבים, כיון שכוכב ראשון אינו מן המניין, שעדיין יום הוא (כן פירש הפנ"מ שם).

לה. לדעת רבינו קיי"ל כירושלמי, ולא פליג אגמ' דילן, וכ"כ הר"ן והריטב"א (שם). אמנם הר"ן והריטב"א כתבו שרק לעניין תוספת שבת בעינן רצופים, אולם לילה הוי כבר משעה שיש שלושה כוכבים מפוזרים [וברבינו משמע שגם לעניין לילה בעינן שיהיו רצופים]. ודעת הגה"מ (שבת פ"ה אות ג) שהירושלמי חולק על גמ' דילן, דסגי בשלושה כוכבים מפוזרים גם לעניין לילה. ובשו"ע פסק כר"ן, דלעניין לילה כתב (רלה, א) שבג' כוכבים אפילו מפוזרים סגי, ולעניין מוצאי שבת כתב (רצג, ב) דבעינן שיהיו רצופים.

לו. במשנה (ב, א) נחלקו התנאים בעניין סוף זמן ק"ש של ערבית, שלר' אליעזר עד סוף האשמורה הראשונה, לחכמים עד חצות, ולרבן גמליאל עד עלות השחר, ור"ג אמר לבניו שגם לחכמים אפשר לקרוא עד עלות השחר. ונחלקו הראשונים בהבנת מח' חכמים ור"ג, שיש שכתבו (רא"ש, רשב"א) שנחלקו רק לכתחילה אם זמנה כל הלילה או רק עד חצות, ובדיעבד לכו"ע קורא עד עלות השחר, והלכה כחכמים. ויש שכתבו (ר' יונה) שנחלקו אפי' בדיעבד, שלחכמים רשאי לקרוא רק עד חצות בלבד, ולר"ג רשאי לקרוא עד עלות השחר בדיעבד, והלכה כר"ג. ועי' כל זה באורך בב"י (רלה, ב) ובב"ח (שם, ו) ובמה שכתבו להסביר דעת הרמב"ם (פ"א, ט) שכתב שלכתחילה יש לקרוא קודם חצות, ובדיעבד זמנה עד עלות השחר, וכ"פ רבינו והטוש"ע (רלה, ג).

לז. בגמ' (ח, ב) פסק רשב"י בשם ר"ע שאפשר לקרוא ק"ש של ערבית קודם הנץ החמה, וכתבו הרי"ף (ב, א),

והקורא בעת כזאת, אינו אומר השכיבנו[לח]. [לט] **פירשו**[25] רש"י (ט, א ד"ה ובלבד), והריא"פ[מ] (ב, א) והראב"ד[מא] מכל ברכה קאמר[מב]. והבה"ג[מג][25] (עמ' לד) **והריא"ג ז"ל**[מד], **לא שלא יאמר הברכה כלל, דהא בעינן שתים לאחריה, אלא מתחיל הברכה העמידנו לחיים טובים וכו'**[לט מה].

אי זו היא[26] **זמנה ביום, מצותה שיתחיל לקרותה**[27] **קודם שתנץ החמה, כדי שיגמור לקרות(ו)**[27][28] **ולברך ברכה אחרונה עם הנץ החמה**[מו]. [מז] **פירוש הנץ החמה, בשעה שהחמה מבקשת (לראות) [להראות]**[29] **פניה (והאדים) [ומאדים]**[29] **העולם, כדכתיב**[30] (במדבר יז, כג) **ויצץ ציץ, ומתרגמינן** (שם) **ואניץ נץ, תחלת הראות פניה, כך כתב**[31] **רב [שר] שלום**[32] **גאון ז"ל**[מז מח].

[מט] **ושיעור זה כמו שיעור שעה**[נ] **קודם שתעלה השמש, ואם איחר**[33] **וקרא אחר שתעלה**

25. רש"י... והבה"ג: **א ג ד** חסר 26. היא: **ג ד** היא מצות 27. קודם... לקרות(ו): **א ג ד** חסר
28. לקרות(ו): **ב** לקרותו 29. (לראות) [להראות]... (והאדים) [ומאדים]: **א ב ג ד** לראות... והאדים
30. כדכתיב: **א ג ד** דכתיב 31. כתב: **א ב** פי' 32. [שר] שלום: **א ב** שלום **ג ד** חסר 33. וקרא... השמש: **ג ד** חסר

הרמב"ם (שם, י), הרא"ש (פ"א סי' ט) והרשב"א (ח, ב ד"ה ולעניין) שזהו דווקא באנוס, וכ"פ הטוש"ע (רלה, ד).

לח. כ"א בגמ' (ט, א), שהקורא ק"ש מעה"ש עד הנץ לא אומר "השכיבנו", ונפסק בראשונים ובטוש"ע (רלה, ד).

לט. פירשו... טובים וכו': ליתא בכלבו.

מ. רש"י ורי"ף כתבו סתם: "ולא יאמר השכיבנו", וכיון שלא חילקו כבה"ג וריצ"ג, משמע שסוברים שלא אומר "השכיבנו" כלל.

מא. הזכירו דעתו: ר' מנוח (פ"א, י) ואבודרהם (עמ' ד).

מב. וכן משמע ברמב"ם (פ"א, י עפ"י גרסת ר' מנוח (שם) וספר הבתים (שער ב ה"ד) ורוב כתה"י), שכתב: "אינו **מברך** השכיבנו", ומשמע שעל כל הברכה אמר. ובחלק מכתה"י, בנדפס ובר' מנוח (שם) בשם י"ג ברמב"ם: "אינו **אומר** השכיבנו", משמע כריא"ג. ובשו"ע (רלה, ד) פסק שאינו אומר "השכיבנו", ובמשנ"ב (שם ס"ק לב) כתב שאפי' להתחיל מ"ותקננו בעצה" וכו' גם כן אינו נכון.

מג. צ"ע כיצד למד שכן דעת בה"ג, שרק כתב: "אמר ר' זירא: ובלבד שלא יאמר השכיבנו". ואולי דייק מכך שגרס בגמ': "יאמר" ולא "יברך", וכפי שדייק ר' מנוח ברמב"ם, ראה בהע' הקודמת.

מד. הביאו דבריו כמה ראשונים. ועי' רשב"א (ט, א ד"ה אמר) שהביא דבריו בסתם, ומשמע שמסכים לדעתו, והרא"ש (פ"א סי' ט, והובא בטור שם) הביא דבריו וחלק עליו, כיון שפשט לשון הגמ' שלא אומר הברכה כלל.

מה. ברשב"א ובטור (שם) כתבו בשמו שמתחיל: "ותקננו בעצה טובה...", ור' מנוח (שם) כתב בשמו שמתחיל: "ופרוס עלינו". ור' מנוח עצמו כתב שיכול לומר: "השכימנו" במקום "השכיבנו".

מו. רמב"ם (שם, יא) עפ"י הגמ' (ט, ב): "אמר אביי: לתפילין כאחרים, לק"ש כותיקין, דאמר רבי יוחנן: ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה". אמנם בגמ' (שם) לדעת רב הונא הלכה כאחרים, שזמן ק"ש משיכיר את חבירו ד"א, ופסק הרמב"ם שלא כרב הונא אלא כאביי, וכ"פ הרי"ף (ד, ב). אבל הרבה ראשונים כתבו שרב הונא ואביי לא חולקים, ומן הדין מצוותה משיכיר את חבירו, אולם מצוה מן המובחר לקרוא כוותיקין, כדי לסמוך גאולה לתפילה. וכ"כ ר' יונה (ד, ב ד"ה תניא), רא"ש (פ"א סי' י) ורשב"א (שם ד"ה ולעניין), וכ"פ השו"ע (נח, א).

ומה שכתב שיש לגמור ברכותיה עם הנץ, כ"כ רש"י (ט, ב ד"ה מתפלל), תוס' (שם ד"ה לק"ש), רא"ש (פ"א סי' י) ור' יונה (ד, ב ד"ה תניא), אולם ר"ח כתב (ברא"ש שם) שגומרים היינו קורין, ורק לאחר הנץ קורין ק"ש.

מז. פירוש... ז"ל: ליתא בכלבו.

מח. ספר האשכול (ו, ב).

מט. מכאן עד סוף הפיסקה המשך לשון הרמב"ם (שם, יא, יג).

נ. "כמו **שיעור שעה**" - כן גרסו רבינו והטור ברמב"ם, וכ"כ הרמ"א (נח, א). והכס"מ (שם) הקשה שהוא שיעור

השמש[33] יצא[נא], שעונתה עד סוף שלש[34] שעות[נב]. ומי שעבר ואיחר אחר שלש שעות, אפילו היה אנוס[35], לא יצא ידי קריאה בעונתה, אלא הוא כקורא בתורה, ומברך לפניה ולאחריה כל היום[נג].

[נד]והרב רבינו האיי גאון[נה] כתב דכל שעה רביעית מברך לפניה ולאחריה, אבל מרביעית ולמעלה אינו[36] מברך כלל, וכן נמי דעת הריא"ג[נו], וביאר עוד[37] שאם בירך לאחר שעה רביעית עובר על לא תשא[נז]. ובתוספות נסתפקו בזה, אם לא הפסיד בברכות אפילו[38] כל היום או שמא עד חצות כזמן תפלה לתנא קמא[נח]:

(ו) הקדים לקרות אחר[39] שעלה עמוד השחר, אף על פי שהשלים קודם הנץ החמה יצא. והמשכים לצאת לדרך, קורא לכתחילה משיעלה עמוד השחר[נט]. ס [40]והרשב"א ז"ל כתב (ח, ב ד"ה קצרו של דבר), משיעלה עמוד השחר[40] עד שיכיר בין תכלת ללבן, לכתחילה לא יקרא אלא

34. סוף שלש: **א ג ד** שלש 35. אנוס: **ב** חלוש 36. ולמעלה אינו: **ב** ואילך לא 37. עוד: **א ב** חסר
38. אפילו: **א ג ד** חסר 39. אחר: **ג ד** קודם 40. והרשב"א... השחר **ג ד** חסר

מועט ולא כשעה, ומהר"י אבוהב (על הטור סי' נח) יישב שכוונת הרמב"ם מתחילת עליית השמש עד שתעלה גוף השמש כולה. והכס"מ כתב שהגירסא הנכונה היא: "כמו עישור שעה", וכן הגרסא לפנינו. ובהגהת הגר"א לשו"ע (נח, א ד"ה שיעור) כתב שצ"ל: "שיעור שליש עישור שעה". וע"ע ביה"ל (שם ד"ה כמו שיעור).

נא. ומדויק בדברי הרמב"ם שרק בדיעבד יצא, ולכתחילה זמנה עד הנץ, וכ"כ בפיהמ"ש (סוף משנה ב), וכן דעת ר' יונה (שם). אולם הרא"ש (שם) כתב שזמן ק"ש לכתחילה עד שלוש שעות, וכ"פ בטוש"ע (נח, ו).

נב. כר' יהושע במשנה (ט, ב). ודעת הרמב"ם, רבינו ורוה"פ שעד סוף שלוש שעות קאמר, וכ"פ בטוש"ע (נח, ו). אמנם דעת היראים (סי' רנב) ור' שמחה (הובאו בהגה"מ פ"א אות ט) שרק עד תחילת שעה שלישית קאמר.

נג. מקורו במשנה (ט, ב): "הקורא מכאן ואילך לא הפסיד", ובגמרא (י, ב): "לא הפסיד הברכות". וסובר הרמב"ם שכל היום יכול לברך, וכן נראה מסתימת דבריהם של בה"ג (עמ' לה) ורי"ף (ה, א). וראה דעת החולקים בסמוך.

נד. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

נה. הביאו דעתו: הרא"ש (פ"א סי' י), הרשב"א והריטב"א (י, ב ד"ה הקורא), וכ"ד ר"ח (י, ב ד"ה רבי יהושע), הביאו האו"ז (ח"א סי' טז) והסכים עימו, וכ"כ האשכול (מהד' אויערבך, ח"א עמ' 10, ובמהד' אלבק ליתא), וכ"פ בטוש"ע (נח, ו). ובביה"ל (שם ד"ה קוראה) כתב שבמקום אונס, אפשר שיש להקל לברך עד חצות.

נו. וכן הביאו בשמו האשכול והרשב"א (שם).

נז. כ"כ הרשב"א ורא"ש (שם).

נח. בתוס' לפנינו ליתא, אך גם הרשב"א (שם) כ"כ בשמם, וכן נסתפק הרא"ש (שם) בריש דבריו. והאשכול (שם) בשם חכמי צרפת וריטב"א (שם) בשם ר' יצחק כתבו שיכול לברך עד חצות.

נט. לשון הרמב"ם (פ"א, יב), מקורו בגמ' (ח, ב): "תניא רשב"י אומר: פעמים שאדם קורא קריאת שמע שתי פעמים בלילה, אחת קודם שיעלה עמוד השחר, ואחת לאחר שיעלה עמוד השחר, ויוצא בהן ידי חובתו - אחת של יום ואחת של לילה". וכתב הרי"ף (ב, א) דהיינו דווקא בדיעבד או בשעת הדחק, כגון שהיה משכים לצאת לדרך, שהרי זמן ק"ש רק משיכיר את חבירו, וכ"פ הרא"ש (פ"א סי' ט) והטוש"ע (פט, ח). אמנם התוס' (ח, ב ד"ה לא) כתבו דהא דנקט רשב"י: "לאחר שעלה עמוד השחר" - לאו דווקא נקט, וכוונתו לזמן שיכיר, ומדבריהם יוצא שאפילו בשעה"ד אין לקרוא ק"ש קודם זמן שיכיר.

ס. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

בשעת הדחק, הא בשעת הדחק קורא אותה בברכותיה, ואפילו יוצר אור[סא], ומשיכיר בין תכלת ללבן, קורא אותה אפילו לכתחילה[סב], ע"כ.

אבוה דשמואל ולוי (ל, א) כי הוו בעו למיפק לאורחא מקדמי ומצלי, וכי מטי זמן קריאת שמע קרו. פירוש, שהיו משכימים קודם זמן קריאת שמע[סג], והיו מתפללין בבית כדי שיתפללו בכוונה ובישוב הדעת[41], [42] ואחר כך קורין קריאת שמע בעונתה, ולא היו מקפידין לסמוך גאולה לתפלה, כדי שיתפללו בכונה ותהא דעתן מיושבת יותר[סד] [42]:

(ז) הקורא את שמע, צריך שיכוין את לבו. קרא ולא כיוון לבו יצא, ובלבד שיכוין לבו בפסוק ראשון שהוא שמע ישראל[סה]. ובהלכות תפלה (סי' לז) אבאר ענין הכוונה בע"ה:

(ח) כל אדם קורין כדרכן, בין מהלכים בין עומדים, בין שוכבים בין רוכבים[סו], ובלבד שלא יהיו פניו טוחות בקרקע או פניו למעלה ומושלך על גבו, זהו פרקדן[סז]:

(ט) המהלך בדרך עומד בפסוק ראשון, והשאר קורא והוא הולך על רגליו[סח]. והראב"ד כתב, נהי דכוונת הלב לא בעינן אלא בפסוק ראשון, מיהו המהלך צריך עמידה עד על לבבך, כי

41. ובישוב הדעת: ג ד ובבית דעתן מיושבת יותר 42. ואחר כך... יותר: ג ד חסר

סא. וכ"פ הטוש"ע (נח, ג). אמנם מהרמב"ם (תמידין ומוספין פ"ו, ד) שכתב שאנשי משמר היו מברכים ברכת "אהבת עולם" כדעת שמואל ולא כר' זריקא (יא, ב) שאמר שהיו מברכים "יוצר אור", וכן מפירוש המשנה (תמיד פ"ה, א) שכתב שברכת "יוצר אור" היו מברכים אחר שתעלה השמש - משמע שאי אפשר לברך "יוצר" קודם הנץ החמה, וכ"פ המג"א (נח סק"ה), הפמ"ג (א"א סק"ה) והמשנ"ב (סקי"ז).

סב. עיין לעיל הערה מו.

סג. דהיינו לאחר עה"ש, קודם עיקר זמן תפילה שהוא בנץ, כן פירש ר"ח (הובא בתוס' שם ד"ה אבוה וברא"ש פ"ד סי' כ), ודלא כרש"י (ד"ה הוו מקדמי) שפירש שהיו מתפללים קודם היום.

סד. כת"ק דברייתא (שם), שסבר שתפילה מעומד עדיף. וכן פסקו ר"ח (בתוס' שם), רשב"א (ד"ה וליעביד), רא"ש (פ"ד סי' כ) וטוש"ע (פט, ח). אולם בה"ג (עמ' נב) פסק כר"ש בן אלעזר דברייתא, שעדיף שיקרא ק"ש ויתפלל בזמנה בדרך, דמיסמך גאולה לתפילה עדיף.

סה. נחלקו התנאים בברייתא (יג, א-ב) עד היכן הכוונה בק"ש מעכבת, ומסקנת הפוסקים כרבא, שאמר הלכה כר"מ, שכוונה מעכבת רק בפסוק ראשון, וכ"פ הרמב"ם (פ"ב, א) והשו"ע (ס, ה; סג, ד). ובמשמעות הכוונה נחלקו הפוסקים. לדעת הרשב"א (יג, ב ד"ה שמע) ועוד ראשונים מדובר בכוונת העניין, דהיינו, שלא יהרהר בדברים אחרים, וגם למ"ד מצוות אין צריכות כוונה - צריך לכוון בפסוק ראשון, כדי שיקבל על עצמו עול מלכות שמים בהסכמת הלב, וכ"פ השו"ע (שם) ורוב האחרונים. ויש שביארו שהכוונה היא לצאת יד"ח, וד"ז תלוי במח' אם מצוות צריכות כוונה, ולמ"ד שצריכות כוונה - הכוונה מעכבת בפסוק ראשון כיון שהוא דאו', ולמ"ד מצוות אין צריכות כוונה - גם בפסוק ראשון א"צ כוונה, וכן ביארו בדעת הרמב"ם: הגר"א (ס ס"ק י), הפנ"י (יג, ב ד"ה ת"ר) והראשון לציון (שם ד"ה והנכון בעיני).

סו. לשון הרמב"ם (פ"ב, ב) מהמשנה (י, ב) וכדעת ב"ה, וכ"פ בטוש"ע (סג, א).

סז. מימרא דרב יוסף (יג, ב). רש"י (שם ד"ה פרקדן) פירש - שוכב על גבו ופניו למעלה, והערוך (ער' פרקד) פירש להיפך - פניו למטה, והרמב"ם (שם) נקט לחומרא כשני הפירושים, דבין פניו למעלה בין פניו למטה נקרא פרקדן, וכך הם דברי רבינו, וכ"פ בטוש"ע (שם).

סח. בגמ' (יג, ב): "אמר רב יהודה: עד 'על לבבך' בעמידה, מכאן ואילך לא. ור' יוחנן אמר: כל הפרשה כולה בעמידה". וכתבו התוס' (ד"ה על) שמפורש בירושלמי (פ"ב ה"א) שמדובר במהלך שצריך לעמוד. וכתב הרי"ף (ז, ב) שלא קיי"ל כר' יוחנן וכרב יהודה, כיון שקיי"ל כרבא שצריך כוונה רק בפסוק ראשון, וממילא אין צריך לעמוד אלא בפסוק זה, וכ"פ הרמב"ם (שם, ג) והשו"ע (סג, ג).

היכי דלא לשוייה עראי. ובדין הוא מיבעי עד סוף הפרק, אלא כיון דבתר הכי כתיב ובלכתך בדרך, אי אפשר לומר כן, מכלל דמשם ואילך הולך וקורא[סט], וכן נראה דעת הרשב"א ז"ל[ע] (יג, ב ד"ה ור"י אמר):

(י) היה ישן, מצערין אותו ומעוררים אותו עד שיקרא פסוק ראשון, מכאן ואילך אם אנסתו שינה אין מצערין אותו[עא]:

(יא) היה עוסק במלאכה, מפסיק עד שיקרא[43] פרשה ראשונה[עב], והשאר קורא והוא עוסק במלאכתו. ואפילו[44] עומד בראש האילן או בראש הכותל, קורא במקומו ומברך לפניה ולאחריה[עג].

[עד][45] כתב הרשב"א ז"ל (יג, ב ד"ה ור"י אמר) בשם הריא"ג, נמצא היושב והעומד, כיון שאינו עוסק בכלום ודעתו מיושבת עליו, דיו לכוין בפסוק ראשון ותו לא, והמהלך שאין מלאכה בידו להתעסק, דיו לעמוד עד על לבבך, אבל המתעסק במלאכה שהוא טרוד, צריך להתישב כל הפרשה. ורמיזה וקריצה (כעוסק) [כעסק][46] מלאכה דמו, ועד פרק ראשון[עה][45]:

43. שיקרא: **ב ג ד** שקורא 44. ואפילו: **א** ואפי' הוא **ב** ואפי' כי 45. כתב... ראשון: **א ג ד** חסר
46. (כעוסק) [כעסק]: **ב** כעוסק

סט. הרא"ש (פ"ב סי' ג) הביא דברי הראב"ד והסכים עימו, וכ"פ: רע"ג (עמ' כו), בה"ג (עמ' לה) ואשכול (מהד' אויערבך, ח"א עמ' 12 בשם גאון, והסכים לדעתו, ובמהד' אלבק ז, ב כתב שיש לעמוד רק בפסוק ראשון, עי"ש). וכ"פ הב"ח (סג, ד), וכתב שכן דעת הטור להלכה.

ע. שפסק כרי"ץ גיאת (הביאם רבינו בסי' יא), שחילק בין יושב למהלך, שאם יושב - מספיק שיכוון בפסוק ראשון, ואם מהלך, כיון שאין דעתו מיושבת עליו - צריך לעמוד וליישב דעתו עד "על לבבך".

עא. רמב"ם (שם, ג), ולמד כן מהגמ' (יג, ב): "אמר ליה רב נחמן לדרו עבדיה: בפסוקא קמא - צערן, טפי - לא תצערן". ונחלקו הפוסקים בהבנת הרמב"ם. הכס"מ ור' מנוח (שם) כתבו שמדובר בכה"ג שבפסוק ראשון הוא ער ממש ובשאר הפרשיות מתנמנם, ולא שיישן בהן ממש, וכדפירשו הגמ' האשכול (לז, ב) בשם ריצ"ג בשם רה"ג, ר' יונה (ז, ב ד"ה אמר שמע) ורא"ש (פ"ב סי' ג), וכ"פ בטוש"ע (סג, ה). והנצי"ב בהעמק שאלה (שאי' קמג ס"ק ד) כתב לבאר דעת הרמב"ם, שמדובר שנאנס בשינה ממש, אך אין מדובר בק"ש של ערבית אלא בק"ש שעל המיטה, ואין מקיצין אותו כיון שיצא יד"ח בק"ש בבית הכנסת, אפילו קרא שם מבעוד יום, וכן מבואר בדברי בה"ג (עמ' מו) ובפסקי ריא"ז (ברכות פרק ב). וע"ע בראשון לציון (יג, ב) שביאר דעת הרמב"ם שאפילו ישן ממש בק"ש של ערבית יצא י"ח, משום שרק פסוק ראשון דאו', וכפי שפסק שמספיק כוונה בפסוק ראשון, וכן פירשו בסוגיא הרמב"ן (מלחמות ר"ה ז, ב), הרא"ה (יג, ב ד"ה אמר רב יצחק) והמאירי (שם ד"ה אמר שמע).

עב. ברמב"ם נוסף כאן: "וכן האומנין בטלין ממלאכתן בפרשה ראשונה כדי שלא תהא קריאתן עראי". ועי' ר' מנוח (שם) שכתב מה בא להוסיף בזה.

עג. רמב"ם (שם, ד), ולמד כן ממסקנת הגמ' (טז, א) שבפרק ראשון בטלין ממלאכתן ובפרק שני יכולין לקרוא בזמן עבודתן. וכרמב"ם שכתב שבטלין ממלאכתן כל פרק ראשון (ולא רק בפסוק ראשון), כן כתב הרי"ף (ט, ב), ונימק שאף שקיי"ל כרבא שכוונה בפסוק ראשון מספיקה, הטעם שבטלין ממלאכתן כל פרק ראשון - שלא לשוות את הקריאה כעראי וכדאיתא ביומא (יט, ב) שאסור לקרוץ בעיניו כל פרשה ראשונה משום דקא משוי ליה עראי, וכ"כ הרא"ש (פ"ב סי' יג), וכ"פ השו"ע (סג, ז). אמנם דעת התוס' (טז, א ד"ה הא בפרק) שאכן לרבא רק בפסוק ראשון צריכים להיבטל ממלאכתן, וכתב שכן הלכה, וכ"כ בעה"מ (ט, א).

עד. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

עה. הרשב"א כתב שהעיקר ליישב את הסתירות בין הגמ' השונות בזה הוא כריצ"ג, וע"ע לקמן סי' טו.

(יב) היה עוסק בתורה והגיע זמן קריאת שמע, פוסק וקורא, ומברך לפניה ולאחריה[עו]. היה עוסק בצרכי רבים[47], לא יפסוק[48], אלא יגמור[49] עסקיהם ואחר כך יקרא אם נשאר עת לקרות[עז].

היה עוסק באכילה, או שהיה במרחץ, או שהיה עוסק בתספורת, או שהיה מהפך בעורות, או שהיה עוסק בדין, גומר ואחר כך קורא[50]. ואם היה מתיירא שמא יעבור זמן הקריאה, פוסק[עח עט]. [פ]ויש אומרים הני מילי לתפלה שהיא מדרבנן[51], אבל בשל תורה, כגון שופר[52] ולולב, פוסק. והוא הדין לקריאת שמע, אף על פי שיש שהות ביום ובלילה[53], פוסק, מפני שהיא של תורה. וכן נמי כתב[54] הראב"ד ז"ל[פא] (בהשגות פ"ב, ו):

(יג) מי שירד לטבול, אם יכול לעלות ולהתכסות ולקרות[55] קודם שתנץ החמה[פב], יעלה ויתכסה ויקרא, ואם לאו, יתכסה במים שהוא עומד בהם ויקרא. ולא יתכסה במים צלולים שערותו

47. רבים: **ב** צבור 48. יפסוק: **ג ד** יפסיק 49. יגמור: **א ג ד** גומר 50. קורא: **א ב** יקרא 51. שהיא מדרבנן: **ב** שהוא דרבנן 52. שופר: **ב** סוכה 53. ובלילה: **ב** או בלילה 54. נמי: **ג ד** חסר 55. ולקרות: **א** חסר

עו. משנה (שבת ט, ב): "מפסיקין לקריאת שמע, ואין מפסיקין לתפלה". ובגמ' (שם יא, א): "...הא תנא ליה רישא אין מפסיקין! - סיפא אתאן לדברי תורה. דתניא: חברים שהיו עוסקין בתורה - מפסיקין לקריאת שמע, ואין מפסיקין לתפלה. אמר רבי יוחנן: לא שנו אלא כגון רבי שמעון בן יוחי וחביריו, שתורתן אומנותן. אבל כגון אנו - מפסיקין לקריאת שמע ולתפלה". והובא להלכה בטוש"ע (קו, ג). וכתב הכס"מ שם שמש"כ הרמב"ם שמברך לפניה ולאחריה, פשוט הוא שכיון שקורא ק"ש צריך לברך לפניה ולאחריה.

עז. מלשון הרמב"ם מובן שאם עוסק בצרכי רבים, א"צ להפסיק כלל לק"ש, אפי' יעבור זמנה. וכתב הכס"מ שם שנראה שלמד כן מהגמ' (שם) האומרת שאין מפסיקין לעיבור שנה, ומשמע שה"ה שאר צרכי רבים, ובב"י (ע, ד) הביא מקור להלכה זו מהירושלמי (פ"ה ה"א), ועי' כס"מ שם. ובלח"מ שם הביא המקור הנ"ל מעיבור השנה, והקשה: "אבל אין זה מספיק כלל, דדילמא שאני התם דהוא צורך רבים שלא יתקלקלו המועדות, וכמו שכתבו התוס', אבל שאר צרכי רבים מנין. ונראה דודאי למד כן מפני שראינו שכל עוסק במצוה פטור מק"ש כדאמרו בגמרא... ולכן קוברים את המת פטורים מק"ש, וא"כ ס"ל לרבינו ז"ל דלא גריעי צרכי רבים משאר מצות". ובביאור הגר"א (ע ס"ק ו) כתב שמקור דברי הרמב"ם מהתוספתא (פ"א, ד) והירושלמי (שם). דין זה הובא להלכה בטוש"ע (שם), ועי' אחרונים ומשנ"ב (ס"ק יט) שכתבו שמ"מ יעשה מה שיכול, ויקרא לפחות פסוק ראשון עם בשכמל"ו בזמנה, כי זה דבר קצר ואפשר לו אפילו בשעה שעוסק בצרכי צבור.

עח. פוסק - ברמב"ם ובכלבו: **ופסק וקרא הרי זה משובח**. ולכאורה יש נ"מ גדולה בזה, שמדבריהם מבואר שמעיקר הדין א"צ להפסיק, ודלא כמובא כאן. מקור דברי הרמב"ם במשנה שבת (שם) ובסוכה (לח, א), ופסק בפשטות כר' זירא שם המחלק בין יש שהות ביום לאין שהות, ולא חילק בין דרבנן לדאו'. ועי' כס"מ מה שביאר בזה.

עט. עכ"ל הרמב"ם (פ"ב, ה-ו).

פ. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

פא. פסקו כרבא בסוכה (שם) שחילק בין דרבנן לדאו'. וז"ל השו"ע (ע, ה): "היה עוסק באכילה או שהיה במרחץ, או שהיה עוסק בתספורת, או שהיה מהפך בעורות, או שהיו עוסקים בדין, להרמב"ם גומר ואח"כ קורא ק"ש, ואם היה מתירא שמא יעבור זמן קריאה ופסק וקרא, ה"ז משובח. ולהראב"ד, מפסיק וקורא אף על פי שיש שהות לקרות". ועי' משנ"ב (ס"ק כג) וביה"ל (ד"ה אם) במח' האח' אם מדובר שהתחיל בהיתר או באיסור, ואכמ"ל.

פב. נראה שהרמב"ם פסק כן לשיטתו, שכתב (פ"א, יא ובפיהמ"ש פ"א, ב) שזמן ק"ש לכתחילה עם הנץ, ורק בדיעבד עד שלוש שעות, אם כן כל אדם צריך למהר לקרוא, וכ"כ ר' יונה (ד, ב ד"ה תניא) להוכיח מזה

נראית בהם[פג], ולא במים שריחן רע, אבל מתכסה הוא במים עכורים שאין ריחן רע[פד]:

(יד) [פה]היה קורא בתורה והגיע זמן המקרא, אם כיוון לבו יצא[פו]. וכתב הרשב"א ז"ל[פז] (שו"ת ח"א סי' מז ושיט), מסתברא דחוזר ואומר ברכות בפני עצמן, ואף על פי שאינו קורא את שמע, שהברכות לא נתקנו על קריאת שמע, תדע[56] שהרי אינו מברך אקב"ו על קריאת שמע, ועוד דהא קיימא לן דאין ברכות מעכבות זו את זו[פח], עכ"ל:

(טו) הקורא את שמע, לא ירמוז בעיניו, ולא יקרוץ בשפתיו, ולא יראה באצבעותיו. ואם עשה כן, אף על פי שיצא, הרי זה מגונה, מפני שקריאתו קריאת עראי[פט]. וכן נמי דעת הרשב"א ז"ל[צ] (יג, ב ד"ה ור"י אמר; טז, א ד"ה לא קשיא):

(יו) וצריך להשמיע לאזנו כשהוא קורא, ואם לא השמיע לאזנו יצא[צא]. [צב]פירוש, ובלבד שיניע

56. תדע: א ג ד תדע לך

שצריך למהר לעלות ולקרוא, שסוף זמן ק"ש לכתחילה עד הנץ, ורק בדיעבד עד שלוש שעות. אולם בטוש"ע (עד, ב) לא הובא דין זה להלכה לגבי ק"ש, אלא רק לגבי ברכה על שתייה כשהוא במים, משום שבגמרא (שם) העמידו משנתינו כותיקין, אבל לסתם אדם זמנה לכתחילה עד שלוש שעות (וכדפסקו בטוש"ע נח, א), ואם כן א"צ למהר לקרוא.

פג. נחלקו התנאים בדין לבו רואה את הערוה, ודעת רוב הראשונים לאסור, מהם: ר"ח (כה, ב ד"ה והרי), רי"ף (טו, א; טז, ב), ר"י (תוס' כה, ב ד"ה והרי), ראב"ד (הובא ברשב"א כד, ב ד"ה היה ישן), רא"ש (פ"ג סי' לו וסי' נ), וכ"פ הטוש"ע (עד, ב). אמנם, ר' שמעיה (בתוס' שם) בשם רש"י והיראים (סי' שצד) כתבו שהלכה כת"ק, שמותר לקרות ק"ש כשלבו רואה את הערוה.

פד. סי' זה מלשון הרמב"ם (שם, ז), מקורו במשנה (כב, ב) ובגמ' (כה, ב), ונפסק בטוש"ע (עד, ב).

פה. סי' זה ליתא בכלבו.

פו. משנה (יג, א), רמב"ם (פ"ב, א), שו"ע (ס, ה). וראה לעיל סי' ז.

פז. תשובה זו הובאה כבר לעיל (סי' ב, ועי"ש הערה יט) בהקשר עם אמירת ברכות ק"ש של ערבית קודם הלילה. הב"י (סו"ס מו) הביא דברי רבינו אלו בשם הרשב"א, וכתב שעפי"ז נהגו לומר פסוק ראשון בזמן ק"ש קודם תפילת שחרית כדי לצאת י"ח מדאו', ואח"כ חוזרים וקוראים בציבור ק"ש עם ברכותיה (דכיון שאין הברכות ברכות המצוות אלא ברכות השבח, יכול לקרוא ק"ש קודם התפילה ללא ברכותיה).

פח. את דברי הירושלמי (פ"ב ה"א): "זאת אומרת שאין הברכות מעכבות", פירש הרשב"א שאין חובה להקדים הברכות לקריאה, ואין הכוונה שאינו חייב לברך הברכות. אולם רה"ג (הובא ברא"ש פ"ב סי' א) ותוס' (יג, א ד"ה היה) כתבו שדווקא ביחיד יצא, אבל בציבור ברכות מעכבות (ורק סדר הברכות לא מעכב). והב"י (ס, ב) הביא דברי הרשב"א שיצא ידי ק"ש ויקרא ברכותיה אח"כ, וכ"פ בשו"ע (שם), אך הוסיף: "ונראה לי שטוב לחזור ולקרוא ק"ש עם הברכות".

פט. רמב"ם (שם, ח), ולמד כן מיומא (יט, ב). כטעם זה כתבו הרי"ף (ט, ב) והרא"ש (פ"ב סי' יג), וביארו שאע"פ שכוונה צריך רק בפסוק ראשון כרבא (יג, ב), העוסק במלאכה או הרומז בעיניו - אסור כל פרשה ראשונה, שלא תהא קריאתו עראי, וכ"כ הרמב"ם (שם, ד) גבי העוסק במלאכה (הביאו רבינו לעיל סי' יא), וכ"פ השו"ע (סג, ו). אמנם התוס' (טז, א ד"ה הא בפרק) כתבו שלרבא רק בפסוק ראשון אסור לעסוק במלאכתו, וכ"כ בעה"מ (ט, א), והוסיף שלרבא גם רומז בעיניו אסור רק בפסוק ראשון, וכ"כ תוס' רא"ש (יומא יט, ב ד"ה הא).

צ. רבינו הביא דבריו לעיל (סי' יא).

צא. רמב"ם (שם, ח). במשנה (טו, א) נחלקו בקרא ולא השמיע לאוזנו אם יצא, ונפסק בגמ' (שם, ב) שיצא. עוד מבואר בגמ' (שם) שמח' התנאים היא בדיעבד, אולם לכתחילה לכו"ע צריך להשמיע לאוזנו. וכ"פ הרי"ף (ח, ב), הרא"ש (פ"ב סי' יב) והטוש"ע (סב, ג).

צב. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

התיבות בשפתיו, שאם לא הניע[57] בשפתיו לא יצא, דדברים שבלב אינם דברים[צג]. [58]ולפי דעת הירושלמי (פ״א ה״א) נראה שאם אמר בלבו מחמת חולי או אונס אחר יצא, שנאמר (תהלים ד, ה) אמרו בלבבכם על משכבכם[צד] [58]:

(יז) וצריך לדקדק באותיותיה, ואם לא דקדק באותיותיה יצא[צה]. כיצד ידקדק, לא ירפה החזק ולא יחזק הרפה, ולא יניע הנח ולא יניח הנע[59]. לפיכך צריך ליתן ריוח בין שתי אותיות הדומות זו לזו, שהאחת מהן[60] סוף תיבה והאחרת תחלת תיבה[צו], כגון על לבבך, בכל לבבכם, בכל לבבך[צז]. [צח]ולא אמרו להפסיק, שלא לתת[61] מקף[62] בין שני הלמדין כאשר[צט] הוא, אלא שירחיב הלשון שידמה כי שני למדין קרא, כי לא אמרו ז״ל להחליף התנועות שניתנו למשה

57. הניע: **ב** הניען 58. ולפי... משכבכם: **א ג ד** חסר 59. ולא יניח הנע: **ג ד** חסר 60. מהן: **ב** חסר
61. שלא לתת: **ב** לתת 62. מקף: **א ג ד** תכף

צג. בגמ׳ (כ, ב) פליגי רבינא ורב חסדא אם הרהור כדיבור, ופסקו ר״ח (ד״ה קי״ל), תוס׳ (ד״ה ורב), רא״ש (פ״ג סי׳ יא) ור׳ יונה (יב, א ד״ה מתני׳) כרב חסדא, שהרהור לאו כדיבור דמי לכל מילי, ולכן פסקו הטוש״ע (סב, ג; קפה, ב) שבין בק״ש בין בבהמ״ז לא יצא י״ח בהרהור. אולם הרמב״ם (ברכות פ״א, ז) פסק לגבי ברכת המזון שאפילו בירך בלבו יצא. ונחלקו בהבנתו: הב״ח (סו״ס סב וסו״ס קפה) והשאגת אריה (סי׳ ו) כתבו שהרמב״ם פסק שהרהור לאו כדיבור רק בק״ש שנאמר בה: ״ודברת בם״, אבל בשאר מילי הרהור כדיבור (שבזה לא נחלקו ר״ח ורבינא), ולכן בברכת המזון יוצא בהרהור, וכן הבנת רבינו ברמב״ם. ודעת הפרח שושן (כלל א, יד) שהרמב״ם פסק לגמרי כרבינא שהרהור כדיבור לכל מילי, וגם בק״ש יוצא בהרהור, וכ״כ הכס״מ (שם) בשם ר׳ מנוח.

צד. הב״י (סב, ד) הביא דברי רבינו, ופסקם בשו״ע (שם). וכן בב״י (צד, ו) הביא דברי רבינו בשם הפסיקתא (דרב כהנא פיסקא כד, ד) שחולה שאינו יכול להתפלל - יהרהר התפילה בלבו, שנאמר: ״אמרו בלבבכם״, וכ״פ הרמ״א (שם). ונחלקו האחרונים אם יצא יד״ח לגמרי: הפר״ח (סב ד״ה יצא) והא״ר (סק״ב) כתבו שכיון שקיי״ל הרהור לאו כדיבור - לא יצא, ורק הקב״ה ישלם לו שכר על זה, וכשיסתלק האונס יחזור ויקרא. והפמ״ג (משב״ז סק״א) כתב שפשט השו״ע שיצא לגמרי, כיון שמדאו׳ הרהור כדיבור, ורק חכמים החמירו דלאו כדיבור - באנוס העמידו על עיקר הדין. ובביה״ל (ד״ה יצא) דחה דבריו, כיון שבב״י לא משמע כן. אמנם מלשון רבינו משמע שיצא לגמרי.

צה. רמב״ם (שם, ח), וכדעת ר׳ יוסי (במשנה טו, א), כיון שנפסק בגמ׳ כמותו, וכ״פ הרי״ף (ח, ב), הרא״ש (פ״ב סי׳ יב) והטוש״ע (סב, א).

צו. ברמב״ם נוסף כאן: **הסמוכה לה.**

צז. רמב״ם (שם, ט), מקורו בגמ׳ (טו, ב): ״ולמדתם - שיהא לימודך תם, שיתן ריוח בין הדבקים״, וכ״פ הטוש״ע (סא, כ).

צח. ולא אמרו... בסיני - בכלבו ליתא. מקור הדברים ברד״ק בספר מכלול (שער דקדוק הפעלים עג, א), הביאו האבודרהם הל׳ ק״ש (עמ׳ פב) באריכות: ״מה שאמרו רבותי׳ שצריך ליתן ריוח בין הדבקים, כגון: ׳בכל לבבך׳, ׳בכל לבבכם׳, לא אמרו להפסיק שלא לתת מקף בין שני הלמדין כאשר הוא אלא אף על פי שיקראם במקף יתן ריוח והבדל ביניהם בלשון שידמה כי שני למדי״ן קרא כי הנה בכל הוא נקוד בקמץ מפני המקף ואם יקראו אותו בלא מקף יהיה נקוד בחולם וזה לא אמרו רז״ל להחליף התנועות אשר נתנו למשה בסיני״. ובכלבו ליתא. וכוונתו שאם יפריד לגמרי בין שתי המילים, המילה ״בכל״ תהיה מוטעמת וצריכה להינקד בחולם (תנועה גדולה), ולא בקמץ קטן (תנועה קטנה). גם הב״י (סא, כ) ציטט את הרד״ק, והמג״א (סקי״ב) הביא דבריו להלכה.

צט. כאשר - כך נכתב במכלול (שם) וכן בהעתקה באבודרהם (שם), אולם בב״י (שם) העתיק: ״באשר״.

בסיני[צח]. [ק]וכן בין עשב בשדך, לפי שלא יבלע[63] הרפה בדגושה. ואבדתם מהרה[64], הכנף פתיל, שלא יבלע הרפה בדגושה[ק]. וצריך להתיז זי"ן של תזכרו, דלא לישתמע לשון שכירות, על מנת לקבל שכר[קא][65]. וכן צריך ליתן ריוח בין כל מ"ם שבסוף תיבה הסמוכה לאל"ף[קב], והוא הדין לכל פסוק שיקרא. ובירושלמי מוסיף וחרה אף[קג], נשבע ה'[קד], ואמרת אלהם[קה]. ואין כורכין אותו, אלא מפסיקין[66] בין שמע לברוך שם, ובין ברוך שם לואהבת[קו], ובין היום לעל לבבך, ובין היום לאהבה[קז]:

63. יבלע: **א ב** יבליע 64. מהרה: **א ב** מהרה על לבבכם 65. שכר: **א ב** שכר אתכם מארץ 66. מפסיקין: **א ב** מפסיקין אותו

ק. וכן... בדגושה - גמ' (טו, ב), רמב"ם (שם) וטוש"ע (שם). גם משפט זה קיצור לשון הרד"ק בס' המכלול (שם).

קא. ירושלמי (פ"ב ה"ד טז, ב), הביאוהו להלכה תוס' (טו, ב ד"ה בין הדבקים), רמב"ם (שם) וטוש"ע (סא, יז). ובעניין המילה: "וזכרתם" אם צריך להתיז הזיי"ן, הנה הרד"ק (שם עב, ב, הובא בב"י שם) כתב בפירוש ראשון שדווקא ב"תזכרו" יש להתיז הזיי"ן ולא ב"וזכרתם", עי"ש טעמו, ובפירוש שני כתב שאין הכי נמי, גם ב"וזכרתם" צריך להתיז הזיי"ן, ואין חילוק ביניהם, וכך פסקו להלכה הטוש"ע (שם). והרמב"ם ורבינו שלא הזכירו שצריך להתיז הזיי"ן של "וזכרתם", לא ברורה דעתם אם צריך להתיז או לא.

קב. כ"כ תוס' (טו, ב ד"ה בין) ור' יונה בספר היראה (אות נח), וכ"פ הטוש"ע (סא, כא).

קג. כ"כ תוס' (שם) בשם הרי"ף, והרא"ש (פ"ב סי' יב) בשם הירושלמי, כדי שלא ישמע: "וחרף", ובירושלמי וברי"ף לפנינו ליתא. ור' יונה (ח, ב ד"ה הקורא את שמע) פירש שזו כוונת המשנה (טו, א) שידקדק באותיותיה, שלא תבלע אות בחברתה, וכ"פ בטוש"ע (סא, יט).

קד. ירושלמי (פ"ב ה"ד טז, ב), טוש"ע (סא, טז). הראב"ד (בהשגות שם) פירש כדי שלא תיבלע האל"ף בעי"ן, והמנהיג (עמ' עד), הרד"ק (שם) והטור (סא, טז) פירשו כדי שלא ישמע כאומר: "נשבה" בה"א, וכן פירש הפני משה (על הירושלמי שם), והאבודרהם (עמ' פב) הביא שני הפירושים.

קה. בירושלמי לפנינו ליתא, ובמחכים (עמ' 4) הביא הדוגמאות שציין כאן רבינו בשם הירושלמי. ובשל"ה (מס' תמיד נר מצוה, כב) כתב שכל תיבה שתחילתה אל"ף ואפשר שלא ירגישנה במבטא, צריך להפסיק לפניה, הביאוהו הא"ר (סקכ"ה) והמשנ"ב (סקל"ד) להלכה.

קו. במשנה פסחים (נה, ב) איתא שאנשי יריחו היו כורכין את שמע, ומסקנת הגמ' (שם נו, א) שעשו כן שלא ברצון חכמים. ומבואר שם שלא היו מפסיקין בק"ש, והובאו שתי דעות בהסבר העניין: לדעת רב יהודה לא היו מפסיקים בפסוק הראשון, ולרבא לא היו מפסיקים בין "היום" ל"על לבבך". והובאה דעה נוספת בברייתא (ר' יהודה) שלא היו אומרים: "ברוך שם". ובירושלמי פסחים (פ"ד ה"ט כט, ב) הגירסא שלא היו מפסיקין בין תיבה לתיבה, ולדעה אחרת שם - לא היו מפסיקין בין "אחד" ל"ברוך שם".

בראשונים מצאנו בזה כמה שיטות להלכה. רש"י (שם נו, א ד"ה ולא היו) פירש שצריך להפסיק בין פסוק ראשון ל"ואהבת", משום שיש להפסיק בין קבלת עומ"ש לקבלת מצוות. והתוס' (מנחות עא, א ד"ה וכורכין) פירשו שיש להפסיק בין "אחד" ל"ברוך שם", וכ"כ בסדר רע"ג (עמ' כט) ורוקח (סי' שכ), וביאר הב"י (סא, יד) שסברתם היא ש"ברוך שם" אינו כל כך קבלת עומ"ש כמו פסוק ראשון. והטור (שם) כתב שיש להפסיק בין "לעולם ועד" ל"ואהבת", וביאר הב"י (שם) שכיון שאמירת "ברוך שם" שייכת לקבלת עומ"ש, לכן מפסיק אחריה לפני "ואהבת", וכ"פ בשו"ע (שם), ומשמע לדעתו שאין להפסיק בין "אחד" ל"ברוך שם" (וכ"כ הפרישה סקי"ז והפמ"ג משב"ז סק"ו). האבודרהם (עמ' פב) פסק כדברי רבינו, שיש להפסיק גם בין פסוק ראשון ל"ברוך שם", וגם בין "ברוך שם" ל"ואהבת", וכ"פ הרמ"א (שם). וסברתם שאע"פ ש"ברוך שם" שייך לקבלת עומ"ש, כיון שעיקר קבלת עומ"ש בפסוק ראשון, א"כ יש להפסיק גם בין פסוק ראשון ל"ברוך שם".

קז. דעת רבא בפסחים (שם) שצריך להפסיק בין "היום"

(יח) וצריך להאריך בשמע ישראל עד שיכוין בחיה ששמה ישראל[קח], ובישראל אבינו שבקבר, שישמעו[67] שאנו מיחדין השם[קט]. וגם צריך להאריך בדל"ת של אחד כדי שימליכהו בשמים ובארץ ובארבע רוחות העולם, ובלבד שלא יחטוף בחי"ת[קי], כדי שלא יראה כאומר ה' א"ד, פירוש בדל"ת[קיא].

[קיב]ולא יאריך[68] באל"ף, לפי[69] שאם יאריך באל"ף, נראה כאומר אין חד[קיג]. גם לא יאריך בחי"ת, שלא[70] יהיה משמעות לתיבה אם לא יניד הדל"ת היטב[קיד]. גם לא יחטוף בחי"ת[71] אלא בפתח, שלא יראה כאומר ה' א"ד, ולא[72] נשמע לכלום[קטו].

[73]וכתבו הגאונים ז"ל דמאריך תלתא בחי"ת, ותרי תלתא בדל"ת[קטז]. פירוש, שיאריך בחי"ת כדי שימליכהו בשמים ובארץ, ובדל"ת יאריך כדי שימליכהו מזרח, ומערב, צפון, דרום[קיז], על דרך בריאת העולם, כמו שמפורש בספר יצירה[73] (פרק א).

וצריך להאריך[74] כשיאמר ה' אלקינו, שיחשוב[75] בלבו ה' מלכנו, וזהו קבלת מלכות שמים. והר"י חסיד כתב (ספר היראה אות סד-סה), ובכל אחד משלשה שמות יאריך, כדי שיחשוב בלבו

67. שישמעו: **ב** שישמע 68. יאריך: **א ב ג** חסר 69. לפי: **ב** חסר 70. שלא: **א ג ד** כדי שלא 71. בח': **ב** הח' 72. ולא: **א ב** ואין 73. וכתבו... יצירה: **א ג ד** חסר 74. להאריך: **ב** שיאריך 75. שיחשוב: **א ב** כדי שיחשוב

ל"על לבבך", כדי שלא ישתמע שרק היום יהיו על לבבך, ובסדר רע"ג (שם) וסידור רש"י (סי' טו) הוסיפו שיש להפסיק בין "היום" ל"לאהבה", כדי שלא ישתמע היום ולא מחר, וכ"פ הטוש"ע (שם, טו).

קח. כן איתא בפרקי היכלות רבתי (פרק לא אות ד) וברוקח (סי' שכ) ובמנורת המאור לר' ישראל אלנקאוה (פרק ב הל' ק"ש).

קט. מהר"י אבוהב (סי' סא ד"ה כתב בארחות חיים) הביא דברי רבינו, ובכלבו ליתא.

קי. גמ' (יג, ב), רמב"ם (פ"ב, ט) ושו"ע (סא, ח).

קיא. נראה שכוונתו למה שפירש רש"י (ד"ה ובלבד): "בשביל אריכות הדל"ת לא ימהר בקריאתה, שלא יקראנה בחטף בלא פתח, ואין זה כלום". וראה שכ"כ רבינו בסמוך. והרמב"ם (שם) כתב כדי שלא ישמע כאומר: "אי חד", ובדומה לזה כתב בכלבו: "אין חד".

קיב. ולא... מצאתי: ליתא בכלבו.

קיג. כ"כ מחז"ו (סי' יב), אשכול (מהד' אויערבך, ח"א עמ' 11, ובמהד' אלבק ליתא), ראב"ד (בהשגות שם), ר' מנוח (על הרמב"ם שם), מאורות (יג, ב ד"ה שמע), מאירי (יג, ב ד"ה מאחר), אבודרהם (עמ' פא) ורא"ש (פ"ב סי' ג), וכ"פ הטוש"ע (סא, ח). והמנהיג (שם) כתב דמקורו בירושלמי, וכ"כ ר' מנוח, המאורות והמאירי (שם), ולפנינו בירושלמי ליתא. ויש שכתבו שלא ישמע: "אי חד", ויש שכתבו שלא ישמע: "אין חד", וכתבו שמובנם זהה. והכס"מ (שם) כתב שזה כלול במה שאמרו בגמ' וברמב"ם שלא יחטוף בחי"ת, שכאשר חוטף החי"ת מאריך האל"ף.

קיד. רש"י (שם ד"ה ובדל"ת) כתב שלא יאריך בחי"ת, והסביר שכל זמן שלא אמר דל"ת אין משמעות למילה, וממילא אין טעם להאריך בדבר ללא משמעות, ונראה שזו כוונת רבינו. ור' יונה (ז, א ד"ה ובלבד) כתב בשם רבני צרפת שבחי"ת יאריך כשיעור שימלכהו בשמים ובארץ, וכ"כ הרא"ה (יג, ב ד"ה ת"ר) ואהל מועד (ק"ש דרך א נתיב ג) בשם גאונים, וגם רבינו כתב כן להלן, ואם כן מה שכתב שלא יאריך בחי"ת, היינו שלא יאריך יותר מדי.

קטו. צ"ע, שהרי כבר כתב ד"ז לעיל בסמוך, ורק הוסיף כאן בטעם הדבר: "ולא נשמע לכלום", ועי' הערה קה.

קטז. וכ"כ בעל האשכול (שם) ושבולי הלקט (סי' טו) בשם הגאונים. והמג"א (סא ס"ק ה) הביא ד"ז להלכה בשם המגדול עוז (ק"ש פ"ב) שהביא מהרמב"ן שקיבל מרבותיו איש מפי איש מפי הגאונים.

קיז. וכ"כ ר' יונה, רא"ה ואהל מועד (שם), וכ"פ השו"ע (סא, ו).

כי הוא היה, הווה ויהיה. ויאריך בדל״ת של אחד, כדי שיחשוב בלבו כי בורא עולם הוא מלך למעלה, ולמטה, ובארבע רוחות, ובתהום רבה, וברמ״ח איברים שבו. ואם לא יוכל לכוין כל כך, יכוין ה׳ אלקינו עתיד להיות אחד[קיח], ע״כ.

[76] כתב רבינו האיי גאון ז״ל שצריך להמליכו בשמים ובארץ בהצדדת ראשו או עיניו[קיט], ורש״י ז״ל פירש כדי המלכתו בכוונת הלב[קכ]. ובמקום אחר מצאתי[קכב][76], ואלו שמניעים ראשם לראות השמים והארץ וארבע רוחות, טעות הוא בידם, ואין הבנתם טובה בנענוע ראשם[77], כי אין בו[78] שום חובה מלשון הגמרא כשאמר כדי שימליכהו בשמים ובארץ, והכוונה שימליכהו בלב, אבל נענוע ראשו ולבו פונה לעסקיו, אינו אלא חוכא ואטלולא[קכא].

[קכב] ובכל לבבך, יחשוב בשני יצרים, יצר טוב ויצר רע. ובכל נפשך, אפילו נוטל את[79] נפשך. ובכל מאדך, בכל מדה ומדה שהוא מודד לך[קכג]. אשר אנכי מצוך היום, יפסיק עד שיחשוב שהיום נצטוו[קכד]. על לבבך, עד כאן כוונת הלב[קכה]. וכשיגיע עד לוקשרתם לאות על ידך[80], ימשמש בתפילין של יד, והיו לטוטפות בין עיניך, ימשמש[81] בתפילין של ראש[קכו]. [82] ורב משה

76. כתב... מצאתי: **א ג ד** חסר 77. בנענוע ראשם: **ב** חסר 78. בו: **ב** חסר 79. את: **ב** חסר 80. על ידך: **א ג ד** חסר 81. ימשמש: **ב** חסר 82. ורב משה... תפילין: **א ג ד** חסר

קיח. ראה פירוש רש״י לדברים (ו, ד).

קיט. כן הביאו בשמו האשכול (שם), המאורות (יג, ב ד״ה שמע) ואהל מועד (שער ק״ש דרך א נתיב ג), ובמאורות שם הוסיף שכן נהגו כל ישראל ואין לשנות המנהג. וכ״כ ראבי״ה (ברכות סי׳ מו) ור׳ יונה (שם), והביא ראיה מכך שרבי שהעביר ידו על עיניו, כדי שלא יראוהו רומז בעיניו. וברא״ש (פ״ב סי׳ ג) דחה ראייתו, שמה שהעביר ידו על עיניו, כדי שלא יפריעוהו לכוון.

קכ. כן משמע ברש״י (יג, ב ד״ה ובדל״ת) שכתב: ״...יאריך עד כשיעור שיעשנו **בלבו** יחיד בשמים...״, וכ״כ ר׳ בחיי (כד הקמח, ערך יחוד ה׳) שיש לייחד בציור ולא בנענוע, וכ״כ באהל מועד (שם) בשם רש״י: ״שממליכו בכוונת הלב״, והביא ראיה לדברי רש״י, והכריע כדבריו.

קכא. לכאורה משמע שאף שאין חובה לנענע ראשו, אם מכוון - רשאי לעשות כן, ודווקא אם לא מכוון וחושב על עסקיו, הדבר נראה כחוכא ואטלולא. ועי׳ תשב״ץ קטן (סי׳ רמז) שכתב שאין לנענע ראשו, כיון שבימא (יט, ב) כתוב שהקורא את שמע לא ירמוז בעיניו. אולם הטור (סא, ו) כתב שאביו הרא״ש ז״ל היה אומר שאין לחוש ״דהתם הקריצה והרמיזה לצורך ד״א ומבטלין הכוונה, אבל הכא הרמיזה היא צורך הכוונה וגורמת אותה״. ובשו״ע (שם) הביא שיש נוהגים להטות הראש, ובמשנ״ב (שם ס״ק כ) כתב שלא ינענע שתי וערב.

קכב. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

קכג. עפ״י הגמ׳ (נד, א).

קכד. כעין מה שאמרו בספרי (ואתחנן, לג): ״אשר אנכי מצוך היום׳ - שלא יהו בעיניך כדיוטגמא ישנה שאין אדם סופנה, אלא כדיוטגמא חדשה שהכל רצים לקרותה״.

קכה. כ״ד רב זוטרא בגמ׳ (יג, ב): ״על לבבך׳ - עד כאן מצות כוונה וקריאה, מכאן ואילך קריאה ללא כוונה״, ואע״פ שפסק רבינו (לעיל סי׳ ז) כר״מ שרק פסוק ראשון בעי כוונה, וכדפסק רבא, אעפ״כ יש נ״מ לזה לעניין המהלך בדרך שצריך לעמוד עד ״על לבבך״ לשיטת הראב״ד שהביאו רבינו (לעיל סי׳ ט).

קכו. כ״כ ר׳ יונה בספר היראה (אות עג) לגבי ציצית, הביאו רבינו בהל׳ ציצית (סי׳ לב), וכ״כ בשו״ת הריב״ש (ח״ב סי׳ תפו), הביאם הב״י (כד, ב) לעניין נתינת הציצית על עיניו בשעה שאומר: ״וראיתם אותו״, ובהל׳ ציצית (שם) הבאנו בהערה שכן דעת רב האי גאון (שערי תשובה, סי׳ פח), וכ״פ הטור (סו״ס סא) והשו״ע (כח, א; סא, כה). וכתב המשנ״ב (סא ס״ק לט) שגם בפרשה שניה, כשמזכיר עניין תפילין צריך למשמש.

גאון ז״ל כתב, העושה כך, צריך להשביעו שלא יעשה כך, כאשר מבואר בהלכות תפילין[קכז 82]:

(יט) קראה בכל לשון יצא[קכח], ובלבד שידקדק בשבוש אותו הלשון[83] כמו שמדקדק בלשון הקדש[קכט]. וכתב הריא״ף (ז, א) דווקא בצבור, אבל ביחיד לא, כדאמר רבי יוחנן (שבת יב, ב) אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי, שכל השואל צרכיו בלשון ארמי, אין מלאכי השרת נזקקין לו, לפי שאין מלאכי השרת מכירין בלשון ארמי[קל].

וצריך כל איש בעל שכל להתבונן[84] במאמר הזה, ולא יטעה לומר שדעת רבי יוחנן שיכוין השואל לשאול צרכיו למלאך שיצטרך לתפלתו, ולא להקריבה ולהשמיעה לפני השם יתברך, כדאמרינן בירושלמי (פ״ט ה״א סג, א), ר׳ יודן בשם גרמיה[קלא] אמר, בשר ודם יש לו פטרון, אם באה לו צרה אינו נכנס אצלו פתאום, אלא הולך ועומד על פתח ביתו, והם אומרים לו איש פלוני עומד על הפתח, אבל הקב״ה אינו כן, אם באת לך צרה לא תצווח לא למיכאל ולא לגבריאל אלא לי צוח ואנא עני לך, הדה הוא דכתיב (יואל ג, ה) והיה[85] כל הנקרא בשם ה׳ ימלט[קלב].

83. אותו הלשון: **ב** אותה לשון 84. להתבונן: **ב** להתכוין 85. והיה: **ב** חסר

קכז. צ״ל: הלכות ציצית (שם), והביא שם רבינו שכן דעת רב נטרונאי גאון (שו״ת גאוני מזרח ומערב סי׳ לח) ורב משה גאון, וטעמם שיש בזה יהירות (והגר׳ לפנינו - יתירות), שאם מנשק הציצית, צריך לנשק גם את התפילין כשמזכירם, וכן את המזוזה.

קכח. נח׳ בזה בברייתא (יג, א) רבי וחכמים, וכתב הרי״ף (ז, א) שקיי״ל כחכמים, חדא, דרבים נינהו, ועוד, דסתם משנה בסוטה (לב, א) כחכמים, שבכלל דברים הנאמרים בכל לשון מנו שם ק״ש, וכ״פ הרמב״ם (פ״ב, י) והטוש״ע (סב, ב).

קכט. רמב״ם (שם), ורבינו קיצר לשונו, ויש בדבריו שיבוש מסוים, וז״ל הרמב״ם: ״והקורא בכל לשון צריך להזהר מדברי שבוש שבאותו הלשון, ומדקדק באותו הלשון כמו שמדקדק בלשון הקודש״, וכ״פ בטוש״ע (שם). וכתב הכס״מ (שם) שלמד כן מזה שאמרו שתהא קריאה תמה מיד לאחר הדין שיכול לקוראה בכל לשון, משמע שבכל לשון בעינן קריאה תמה. והראב״ד (שם) השיג עליו, וכתב: ״לפי שכל הלשונות פירוש הן, ומי ידקדק עוד אחר פירושו״. וע״ז כתב הכס״מ שכוונת הרמב״ם שכשיאמר המילה בלשון אחרת, יאמר התרגום היותר מסכים לפירוש המילה.

קל. דברי רבינו צ״ע, שהרי הרי״ף כתב כן דווקא לגבי תפילה, כיון שיש בה בקשת צרכים - ויחיד המתפלל צריך להתפלל בלשון שמלאכי השרת מכירים, כדי שתפילתו תוכל להתקבל, אבל בשאר עניינים שאינם בקשת צרכים, לא כתב לחלק בין יחיד לציבור, ולא מובן מדוע רבינו הביא דבריו ביחס לק״ש. וע״ע בב״י (סב, ב) שהביא דברי הכלבו (שם) בשם הרי״ף, וחלק עליו מכח קושיא זו (והב״ח כתב שאין ספק שט״ס היא בכלבו, אולם לכאורה כיון שגם בארחות חיים כתב כן קשה לומר שט״ס היא). והא״ר (סק״ד) והמאמר מרדכי (סק״א) תירצו עפ״י מ״ש רבינו בסמוך, שהסיבה שאין לשאול צרכיו בלשון ארמי היא משום שאינו יכול לכוון בלשון זה ומשום שאינו שגור בפי האדם, ואם כן גם ק״ש שצריך לכוון בה, לא יקראנה בלשון ארמי. והב״י שהקשה על הכלבו - לא שם לבו להסבר זה, כיון שבכלבו יש הפסק של כמה הלכות בין הסבר זה לדברי הרי״ף. וע״ע מש״כ רבינו בשם ריא״ג בסוף הסי׳ ובהע׳ שם.

קלא. בשם גרמיה - לפנינו בירושלמי: משמיה דידיה.

קלב. זה לשון הפסוק: ״והיה כל אשר יקרא בשם ה׳ ימלט...״.

ומביאור המאמר הזה יסתר דעת האומר שלא נאסרה תחנה למלאכים שיהיו מליצים ומפייסים בעדו לשם יתברך, שהרי הוא אומר שאין החפץ והרצון לפניו שיעשה האדם מה שמנהג לעשות למלך בשר ודם לעבדיו ולבני ביתו[קלג].

ודעת ר׳ יוחנן ידועה למשכילים ומביני טוב לחש, ולמה אינם מכירין[86] בלשון ארמי ולא בשאר[87] לשונות חוץ מלשון הקדש. וזה ביאור המאמר, שבא להעיר האדם לכוין בתפלתו כוונה רצויה, ולהסיר מלבו בעת התפלה כל מסך וכל מחשבה מבדלת, ויהיה כלו[קלד] זך ונקי, ואל תהיה מחשבתו בחלק חק[88] הגוף כלל[89] אלא בחלק חק הנפש, ויהיה כלו לה׳. ולפי שלשון ארמי הוא זר עד מאד, ואינו שגור בפי האדם, וטבע הנפש להתערב[קלה] בו, ואין הכוונה מצויה בהתפלל בלשון ההוא, אמרו שאין מלאכי השרת מכירין בלשון ארמי. רוצה לומר, הכחות הטובות אשר מהם נמשכו המעלות הטובות, הם[90] נקראים מלאכי השרת, כמו שביאר הר״ם בחדוש[91] דברי אליהו (איוב לג, כג) אם יש עליו מלאך מליץ, כמו שביאר בספרו (מו״נ ח״ב, ו), והכחות הרעות נקראו מלאכי חבלה. והזהיר בזה, לפי שאין כחות הנפש מורגלין באותו הלשון, ואין יכולין לכוין בתפלתם לפי זרות הלשון[קלו].

[קלז]כתב הריא״ג מי שאינו מבין בלשון הקדש, אם אפשר לו ללמוד ולהבין יישר כחו, ואם אי אפשר לו ללמוד ולהבין יקרא בלשונו[92], שהכל יודעים שענינה קבלת עול[93] מלכות שמים, וכן לענין תפלה[קלח]:

86. מכירין: **ג ד** מבינין 87. ולא בשאר: **ג** ובשאר **ד** והשאר 88. חק: **ב** מן וכן בסמוך 89. כלל: **ב** חסר
90. הם: **א ב** כי הם 91. בחדוש: **א ג ד** במדרש 92. בלשונו: **ב** חסר 93. קבלת עול: **א ג ד** חסר

קלג. הנה בשבולי הלקט (סי׳ רפב) כתב שמה שאומרים: ״מכניסי רחמים״, אין בזה משום משתף שם שמים ודבר אחר, וראיה מסנהדרין (מד, ב): ״דא״ר יוחנן: לעולם יבקש אדם רחמים שיהו הכל מאמצין את כוחו״, ופירש רש״י (ד״ה לעולם) שיסייעוהו מלאכי השרת לבקש רחמים (וגם הרש״ש שם ד״ה לעולם כתב כדברי שבולי הלקט). אולם, הרמב״ן בדרשת ״תורת ה׳ תמימה״ (מהדו׳ שעוועל, עמ׳ קעא) כתב שאפילו להיותם מליצים בינינו לה׳ אסור, והוכיח כן מהירושלמי (שהביא רבינו), וכתב שלפי״ז אין לומר: ״מכניסי רחמים״, והוסיף שכן משמע ברמב״ם (ע״ז פ״ב, א), שכתב שגם להיותם סרסורים בינינו ובין הבורא יש בזה משום ע״ז. וכן למד המאירי (סנהדרין לח, ב ד״ה לעולם) בירושלמי זה. וע״ע מהר״ל (נתיבות עולם ח״א, נתיב העבודה, פרק יב) ושו״ת חת״ס (ח״א או״ח סי׳ קסו) מה שכתבו בזה.

קלד. כלו - בכלבו: **כלי**, ואולי צ״ל - שכלו.

קלה. להתערב - בכלבו: **להתערבב**.

קלו. וכן פירש המאירי (שבת שם): ״לעולם אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי, שמתוך שאין הלשון שגור בפי הבריות אין הכוונה מצויה בדבריו עד שתהא תפילתו מקובלת״.

קלז. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

קלח. לדעת ריא״ג ניתן לקרוא ק״ש ולהתפלל לכתחילה בשאר לשונות, ורק אם אפשר טוב וראוי לקרוא ולהתפלל בלשון הקודש. וכ״ד מאירי (ברכות יג, א; סוטה לב, א), מאורות (שבת יב, ב), נימוק״י (יג, א), ריא״ז (בשלט״ג ברכות ז, א), עשרה מאמרות (מאמר אם כל חי ח״א סי׳ לא), הביאו המג״א (קא סק״ה), וכתב שכ״א בספר חסידים (סי׳ תקפח ותשפה). אמנם, דעת רבים מהפוסקים לחלק בין ק״ש לתפילה, שק״ש רשאי לקרוא בשאר לשונות, ותפילה, אם מתפלל ביחיד - יש לו להתפלל בלשון הקודש דווקא. כ״כ הרי״ף (ז, א) והרמב״ם (פיהמ״ש סוטה ריש פ״ז), וכ״פ השו״ע (קא, ד) בדעה ראשונה בסתם, ונראה שכן דעתו למעשה. ועי׳ משנ״ב (סב ס״ק ג; קא ס״ק יג) וביה״ל (סב ד״ה יכול) מש״כ בזה. וראה לעיל מש״כ רבינו בתחילת הסימן ובהערה קכד.

(כ) הקורא[94] למפרע לא יצא. הקדים פרשה לפרשה יצא, לפי שאינה סמוכה לה בתורה[קלט]. וכן נמי דעת הרשב"א ז"ל (יג, א ד"ה מתני; טז, א ד"ה הקורא):

(כא) קרא פסוק וחזר וקראו פעם שנייה, אף על פי שיצא, הרי זה מגונה. הקורא מלה אחת וכופלה[95], כגון שמע שמע[96], משתקין אותו[קמ]. וכן נמי פירשו רבינו האיי גאון[97] ז"ל[קמא] והרא"ה (לג, ב ד"ה גמרא), והר"י מקורביל (סמ"ק סי' קד) והר"פ ז"ל (בתוספותיו לג, ב ד"ה אמר פסוקא) פירשו איפכא[קמב]. ודוקא בפסוק ראשון, אבל מכאן ואילך אין לחוש[קמג]. ובה"ג כתב דוקא על מטתו יכול לכפול כל הפרשה[קמד], כדאמרינן (ירושלמי פ"א ה"א ו, א), ר' זירא[קמה] קרי והדר קרי. ולשני הפירושים צריך לשמור בכל עניין[קמו].

ירושלמי (ברכות פ"ה ה"ג מ, א; מגילה פ"ד ה"י לג, א), הדא דתימא בצבור[98], אבל ביחיד תחנונים

94. הקורא: **ג ד** קראה 95. וכופלה: **א** וכפלה 96. שמע: **ג ד** חסר 97. גאון: **ב** חסר 98. הדא דתימא בצבור: **ב** ה"מ בצבור משום חשדא

קלט. במשנה (טו, א) מובא שאם קראה למפרע - לא יצא, וכתב הרמב"ם (פ"ב, יא) דהיינו שקרא למפרע סדר הפסוקים, אבל סדר הפרשיות בדיעבד אינו מעכב, וכ"פ הטוש"ע (סד, א).

קמ. בגמ' (לג, ב) מובאים דברי ר' זירא שהאומר: "שמע שמע" משתקין אותו, ובברייתא נאמר שאם כופל את "שמע" ה"ז מגונה אך לא משתקין אותו, והגמ' מתרצת שיש לחלק אם חוזר על המילה פעמיים או אומר את הפסוק פעמיים, ונחלקו הראשונים מתי משתקין ומתי הדבר מגונה ואין משתקין. רש"י (ד"ה מילתא) פירש כשכופל הפסוק משתקין אותו דמיחזי כשתי רשויות, אבל כשכופל המילה אין משתקין אותו, אבל הוא מגונה. ור"ח (ד"ה והא דאמר), בה"ג (עמ' לח) ורי"ף (כג, ב) פירשו להיפך - כשכופל המילה משתקין אותו, וכשכופל הפסוק הרי זה מגונה. וזו דעת הרמב"ם (פ"ב, יא), שהביא כאן רבינו בסתם.

קמא. הביאו גם הרשב"א (לג, ב ד"ה לא קשיא).

קמב. בטוש"ע (סא, י) פסקו שיש לחוש לשני הפירושים.

קמג. הב"י (סא, ט) כתב כן בשם הכלבו, וכתב שכן הוא בסמ"ק (סי' קד), וכ"פ בשו"ע (שם). אולם במאירי (מגילה כה, ב ד"ה זהו) מפורש שגם שאר פסוקים אין לכפול, וכתב המשנ"ב (סקכ"ד) שכן מדוייק ברי"ף (כג, ב), שכתב: "הקורא פסוק מק"ש וכופלו הרי זה מגונה". וע"ע מש"כ רבינו בהל' מאה ברכות (סי' לא).

קמד. הב"י (סא, י) הביא את המהר"י אבוהב (ד"ה ואם כפל) שכ"כ בשם בה"ג (ובבה"ג לפנינו לא מצאנו), ודעת הסמ"ק (סי' קד) וטור (שם) להתיר לקרוא הפרשה פעמיים בכל גווני, והסמ"ג (עשין יח ק, א) נסתפק בהבנת הירושלמי אם מותר בכל גווני או רק על מיטתו. השו"ע (שם) נראה שסובר שרק על מיטתו מותר לכפול הפרשה, ולא במקום אחר, עי' מג"א (ס"ק ח) ומשנ"ב (סקכ"ה), וכתב שם שאם קורא גם את שאר הפרשיות, מותר לחזור גם על פסוק ראשון.

קמה. זירא - לפנינו בירושלמי: זעירא.

קמו. צ"ע אם כוונתו לרישא של הסי' במחלוקת הפוסקים מתי החוזר על "שמע" נקרא מגונה ומתי משתקין אותו, או שמא כוונתו לחוש לשני הפירושים שהביא בסמוך, המסתמכים על ר' זירא בירושלמי, שבפסוק ראשון אסור לחזור, וכפי שהביא הסמ"ק (שם) ראיה מהירושלמי, וכן שדווקא בקריאת שמע שעל המיטה יש להקל, כהסבר בה"ג בירושלמי, ולא בק"ש בתפילה, ולפי"ז יוצא שרק בקריאת שמע שעל המיטה מותר לחזור על כל הפרשה, וכשחוזר לא יחזור על פסוק ראשון, וזה כדעת המהר"י אבוהב שהביאו בשו"ע בשם יש מי שאומר.

הם[קמז] [99], **ודכוותה אמן אמן, מודים מודים**[קמח]**:**

(כב) **קראה סירוגין, אף על פי ששהה בין סירוג לסירוג כדי לגמור את כולה יצא, ובלבד שיקרא על הסדר**[קמט]**. וכן בהלל ובמגילה ושופר. וסימן להם, השמ"ש אל מקומו שואף זורח**[קנ]**, פירוש, "הלל "שופר "מגלה "שמע, אפילו שהה** [100] **כל היום כלו, חוזר למקום שפסק**[קנא]**. וכן** [101] **קרא את שמע מתנמנם יצא, ובלבד שיהיה ער בפסוק ראשון**[קנב]**:**

99. תחנונים הם: **א ג** תחנונים **ב** שרי עד דמכוין דעתיה

100. אפילו שהה: **ג ד** אע"פ ששהה בהם

101. וכן: **ג ד** חסר

קמז. כן הביאו ירושלמי זה להלכה: תוס' (לד, א ד"ה אמר), סמ"ג (עשין יח ק, א), רא"ה (ד"ה מודים) וריטב"א (מגילה כה, א ד"ה אמר ר' זירא), וכ"פ הב"ח (ד"ה האומר) ופר"ח (סק"ט). אולם הטור (סא, ט) כתב שנראה שאין לחלק בין יחיד לציבור, כיון שבגמרא דידן לא חילקו, וכ"כ בספר הבתים (ק"ש שער ד סי' ז) ובאגור (סי' קי), וכן משמע בשו"ע (סא, י) שלא חילק. אולם כשלא כיון בפסוק ראשון, גם לדעת הטוש"ע חוזר וקורא, כמבואר בדבריהם (סג, ד).

קמח. תוספת זו: "ודכוותה אמן אמן מודים מודים" הובאה רק בירושלמי מגילה, ולא בברכות (שם). והנה האהל מועד (שער ק"ש דרך א נ"ה), הביאו הב"י (סא, יב), פסק שהאומר: "אמן אמן" כאומר: "שמע שמע", וכ"פ הרמ"א (שם), אולם הב"י (שם) כתב שאינו יודע מניין לאהל מועד כן (וקצת תימה, שהרי כ"כ בירושלמי מגילה, ועי' מור וקציעה סי' סא שהאריך ליישב הב"י), ועוד הקשה, שהרי כתוב (תהלים פט, נג): "אמן ואמן". ומדהשמיט דין זה מהשו"ע, משמע שפסק שלא כאהל מועד. ועי' מג"א (ס"ק י) שפסק להקל, והביא דברי הב"י, וסייע לדבריו מרבינו בחיי (פרשת בשלח). וע"ע גר"א (ס"ק כב) שכתב ראיה לזה מנחמיה (ח, ו), ונשאר בזה בצ"ע. אמנם, הרבה אחרונים כתבו לקיים פסק הרמ"א, והמאמר מרדכי (סק"ט) הביא שכ"כ רבינו. ולמעשה, המשנ"ב (סקכ"ח) כתב (עפ"י הלבוש ועוד) שאם אומר: "אמן ואמן" - מותר, והפר"ח (אות יב) כתב שאם מפסיק ביניהם מעט גם כן מותר. ובפמ"ג (א"א ס"ק י) כתב לחלק בין שני סוגי אמן, עי"ש, והביאו המשנ"ב (שם).

קמט. רמב"ם (פ"ב, יב). ובכלבו הביא רק דברי הרמב"ם, ודילג על המשך העניין עד דין "קרא את שמע מתנמנם", שהוא המשך לשון הרמב"ם (שם).

קנ. לשון הפסוק: "וזרח השמש ובא השמש ואל מקומו שואף זורח הוא שם" (קהלת א, ה).

קנא. בדין שהה כדי לגמור את כולה רבו הדעות בראשונים, ודברי רבינו כאן כדעת הרי"ף (יד, א; טז, א), רב האי גאון (הובא ברי"ף שם) והרמב"ם (שם; תפילה פ"ד, י; שופר פ"ג, ה; חנוכה פ"ט, ט; מגילה פ"ב, ב) שיש לחלק בין תפילה לשאר עניינים: שבתפילה חוזר לראש, כמבואר בדברי רב אשי (כג, ב) שלכו"ע אם שהה לגמור כולה חוזר לראש, ובשאר עניינים חוזר למקום שפסק, וכדפסק ר' יוחנן בר"ה (לד, ב) שאם שמע תשע תקיעות בתשע שעות ביום יצא. וכ"פ ראבי"ה (ברכות סו"ס עא), מאורות (כב, ב ד"ה היה עומד), רא"ה (כג, א) ור"ן (על הרי"ף מגילה ה, א ד"ה ר' מונה), וכ"פ השו"ע (סה, א; עח, א; קד, ה). אולם דעת הראב"ד (הביאה רבינו להלן סי' לז ובהל' תפילה סי' לו וסי' סג) שאין לחלק בין תפילה לשאר עניינים, אלא יש לחלק בין היה דחוי, וכגון ששותתין מים על ברכיו, שחוזר לראש, לבין היה ראוי, וכגון שפסק מחמת עקרב, שחוזר למקום שפסק, וכ"כ הרשב"א (כג, א ד"ה ופסק גאון; לג, א ד"ה אמר רב יוסף) בשמו. ור' יונה (טז, א ד"ה אבל) כתב בשם רבני צרפת שבכל מקרה חוזר למקום שפסק. ותוס' (כב, ב ד"ה אלא) ורא"ש (פ"ג סי' כג) כתבו לחלק בין פסק מחמת אונס, וכגון שהיו מים שותתין על ברכיו, שחוזר לראש, לבין פסק לרצונו, שחוזר למקום שפסק, ולכן יכול לשמוע תשע תקיעות בתשע שעות, וכ"פ הרמ"א (סה, א; עח, א). והמג"א (סה, ב) הכריע, שבק"ש יש לחלק בין אונס מחמת שהוא עצמו לא ראוי, שחוזר לראש, לבין אונס חיצוני, וכגון שפסק מחמת עקרב, שחוזר למקום שפסק, אולם בתפילה בכל אונס חוזר לראש, וכ"פ המשנ"ב (מה סק"ב; קד סקט"ז).

קנב. המשך לשון הרמב"ם (שם), ונתבאר לעיל סי' י.

(כג) טעה בקריאת שמע של שחרית, יש אומרים שאין לה תשלומין בערבית, ולא של ערבית בשחרית, דברכות דקריאת שמע שחרית לא מטכסיסא דערבית, ודערבית לא מטכסיסא דשחרית, וכן דעת הבעל ההשלמה[קנג] (כו, א ד"ה תניא, מהד' חפוטא עמ' מא). ור' חיים ז"ל כתב דקריאת שמע שוה לענין זה לתפלה, אף על פי שאינן מטבע אחד[קנד]:

(כד) ספק קרא את שמע ספק לא קרא, חוזר וקורא, ומברך לפניה ולאחריה[קנה]. ספק בירך ספק לא בירך, אינו חוזר ומברך[קנו]. והרשב"א (כא, א ד"ה מאי) כתב שאם[102] מסופק אם אמר אמת ויציב, אפילו יודע שקרא את שמע, חוזר וקורא אמת ויציב, לפי שהוא מן התורה[קנז]:

102. שאם: ג ד שאם הוא

קנג. וכ"כ בעל המאורות (כו, א ד"ה טעה) והמאירי (ב, א ד"ה ונשוב לבאר). וטעמם, שדווקא תפילה שהיא רחמים - שייך בה תשלומין, ולא ק"ש. והוכיחו כן ממה שאמר ר"ג לבניו (ב, א): "אם לא עלה עמוד השחר חייבים אתם לקרות", משמע שאם עלה השחר אין להם תשלומין.

קנד. הב"י (נח, ז) הביא מחלוקת זו בשם הכלבו. ובהשלמה ובמאורות (שם) כתבו שר' אשר מלוניל (בעל ספר המנהגות) סובר שיש תשלומין לק"ש. וכתבו לדבריו, שמה שאמר להם ר"ג שאם עלה השחר הפסידו ק"ש, הכוונה לק"ש בזמנה, אבל לשם תשלומין עדיין יכולים לקוראה. להלכה, השו"ע (נח, ז) הביא את שתי הדעות בי"א, ובי"א בתרא כתב שאין תשלומין לק"ש, וכן הכריעו הגר"א (שם) והברכ"י (סק"ז), וכ"פ המשנ"ב (סקכ"ט, ועי"ש בסקכ"ח מה שביאר דעת החולקים). וע"ע פר"ח (שם) שהכריע שיש תשלומין לק"ש.

קנה. רמב"ם (שם, יג), ופסק כר' אלעזר בגמ' (כא, א) שקריאת שמע דאורייתא וצריך לחזור בספק, וכ"פ הרי"ף (יב, ב) והרא"ש (פ"ג סי' טו). ולגבי הברכות נחלקו הפוסקים. לדעת הרמב"ם צריך לברך מספק, ולא אומרים כיון שהברכות דרבנן, ספיקא דרבנן לקולא ולא יברך. וכ"פ ר' יונה (ברכות יב, ב ד"ה והיכא שצריך) שבכל ספק דאו' מברך, שכיון שהוא מחוייב מחמת ספק לקרוא ק"ש, אומר אותו בברכה כאילו לא קרא כלל, שכל דבר שהוא ספק של תורה מברכין עליו, וכ"כ הראב"ד בהשגות (סוכה פ"ו, יג; חנוכה פ"ג, ה; מילה פ"ג, ו). אולם הרא"ש (חולין פ"ו סי' א) והרמב"ן (שבת כג, א ד"ה הא דאמרינן) כתבו שאף שספק דאורייתא לחומרא, כיון שהברכה מדרבנן, אין מברכים. והרא"ש שם כתב שכן דעת הרמב"ם. ואכן דעת הרמב"ם צ"ע, שפסק בכמה מקומות שבספק דאו' אין מברכים, וכגון בכוי (שחיטה פי"ד, ד) אין מברך על כיסוי דמו, ובאנדרוגינוס (מילה פ"ג, ו) אין מברכים על מילתו, ואינו מברך לישב בסוכה (סוכה פ"ו, יג), וכ"כ בתשובה (סי' שלג), הביאה הכס"מ (הל' מילה שם). וכן דעת רבינו בהל' כיסוי הדם (סי' א), מילה (סי' ט) וסוכה (סי' מ). ונח' כיצד ליישב דעת הרמב"ם. הרשב"א כתב (שו"ת ח"א סי' שכ, הביאו הכס"מ ק"ש פ"ב, יג), שאכן אין מברכים בספק, כיון שהברכה מדרבנן, ורק בק"ש תיקנו חכמים שכל שקוראה אף מחמת ספק - יקראנה בברכות, וכ"פ השו"ע (סז, א). והדרישה (סז אות א) והפר"ח (סי' סז) כתבו, שיש לחלק בין מצב שודאי חייב, אך מסופק אם יצא ידי חובה, שכשחוזר מספק - מברך, לבין מצב שעצם חיובו מוטל בספק, כמו כוי ואנדרוגינוס, שאינו מברך. וכחילוק זה כתבו ההשלמה, המאורות והמאירי (שבת כא, א).

קנו. רמב"ם (שם) וטוש"ע (סז, א).

קנז. דברי הרשב"א לא הובאו בכלבו. מקור דבריו בגמ' (כא, א): "אמר רב יהודה אמר שמואל: ספק אמר: 'אמת ויציב' ספק לא אמר - חוזר ואומר: 'אמת ויציב', מאי טעמא? - 'אמת ויציב' דאורייתא", ופירש רש"י (ד"ה אמת) משום שמזכיר בה יציאת מצרים, וחיובא דאורייתא היא. ולכאורה קשה מה ההו"א שלא יחזור כשמסופק בברכת "אמת ויציב". ותירץ הב"ח (שם ד"ה ואיכא) עפ"י תוס' (כא, א ד"ה ספק) ור' יונה (יב, ב ד"ה ספק) שכיון שודאי קרא ק"ש, הזכיר יצ"מ בפרשת ציצית וכבר יצא ידי"ח, ושמואל מיירי כשמסופק אם אמר פרשת "ויאמר". וע"ע ב"י (סו"ס סז) שהביא דברי רבינו בשם הרשב"א, וכתב שאין כן דעת הפוסקים. והב"ח (שם) והדברי חמודות (על הרא"ש פ"ג סי' טו אות מ) כתבו ליישב, שמדובר בכה"ג שמסופק אם קרא פרשת ציצית עם שתי הפרשיות האחרות של ק"ש, אבל אם אמר ציצית - גם לרשב"א א"צ לומר מספק "אמת ויציב".

(כה) [קנח]קרא וטעה, יחזור למקום שטעה[קנט]. נעלם ממנו בין פרשה לפרשה, ואינו יודע איזו צריך להתחיל, חוזר לראש פרק ראשון שהוא ואהבת[קס]. טעה באמצע הפרק, ואינו יודע באיזה[103] פסוק, חוזר לראש הפרק. היה קורא וכתבתם, ואינו יודע איזה וכתבתם, חוזר לוכתבתם שבשמע. ואם התחיל למען ירבו ימיכם, אינו חוזר, שעל הרגל לשונו הוא הולך[קנח קסא]. וכן אמרינן בירושלמי (פ"ב ה"ד יז, ב), אמר ר' יוחנן קרא ומצא עצמו בולמען, חזקה כיון.

כתב הרשב"א ז"ל (טז, א ד"ה אבל), והוא הדין בכל שאר המקומות שמצא עצמו, חזקה כל מה שלמעלה ממנו אמר, דסירכיה נקט[104], ולמען דנקט, משום טעה בין כתיבה לכתיבה.[105] כלומר, אם ידע שאמר כתיבה, ומסתפק אם ראשונה או שנייה, אם מצא עצמו בלמען, חזקה מכתיבה[105] שנייה סליק, וסירכיה נקט[קסב], ע"כ[106]:

(כו) [קסג]בין הפרקים שואל בשלום מי שהוא חייב בכבודו[קסד]. פירש רש"י ז"ל (יג, א ד"ה שואל) והרמב"ם ז"ל (פ"ב, טו) כגון אביו או רבו או מי שגדול ממנו בחכמה[קסה]. והגאונים פירשו מי שהוא גדול ממנו[107] בחכמה, וכן פירש הרשב"א[קסו] (יג, ב ד"ה מתני' בפרקים). באמצע הפרק אינו שואל אלא בשלום מי שהוא מתיירא ממנו. פירש רש"י (ד"ה מפני היראה) והרמב"ם (שם, טז) כגון

103. באיזה: **א ג** לאיזו **ד** לאיזה 104. נקט: **ב** נקט ואזיל 105. כלומר... מכתיבה: **א ג ד** חסר 106. ע"כ: **ב** עכ"ל 107. בחכמה... אנס: **א ג ד** מפני היראה פרש"י כגון מלך או אנס

קנח. קרא... הולך: רמב"ם (פ"ב, יג-יד). ובכלבו הביא דברי הרמב"ם, והשמיט את המשך העניין מהירושלמי והרשב"א.

קנט. משנה (טו, א).

קס. בברייתא (טז, א) נאמר שאם נמצא בין פרק לפרק, ואינו יודע איזה פרק סיים, שחוזר לפרק ראשון. ופירש רש"י (ד"ה יחזור) שחוזר ל"והיה אם שמוע". וקשה על הרמב"ם שכתב שחוזר ל"ואהבת", כיון שודאי קרא פרשה אחת, ומדוע יחזור לשם. ותירץ הב"י (סד, ג) שכיון שצריך להפסיק בין "לעולם ועד" ל"ואהבת", הפסק זה מחשיב את "שמע" ו"ברוך שם" כהפסק ראשון, שאליו צריך לחזור כשמסופק. וכתב ההגה"מ (שם) שהסמ"ג כתב כרמב"ם, שחוזר לפרשה ראשונה. למעשה, הטוש"ע (סד, ג) פסקו כרש"י, שחוזר ל"והיה אם שמוע", ודלא כרמב"ם ורבינו.

קסא. גמ' (שם) וטוש"ע (שם, ד).

קסב. רש"י (ד"ה סרכיה) פירש: "אין לטעות מכאן עד 'אמת ויציב', ואינו צריך לחזור אלא ל'אמת', שהפרשה שגורה בפיו". ודייק הרשב"א (שם) בדבריו שאם מצא עצמו מ"למען ירבו ימיכם" ולמטה, והוא מסתפק אם דילג - חזקה אמרה, כיון שהוא זכור שאמר: "למען ירבו ימיכם", לפי שכל אותה פרשה שגורה בפיו עד "אמת ויציב", ומכאן שבשאר פרשיות אם מסופק - חוזר לראש הפרשה. ודחאו הרשב"א, דמאי שנא פרשת ציצית שתהא שגורה יותר משאר פרשיות, אלא ודאי ה"ה לכל שאר מקומות, שאם מצא עצמו בהן - חזקה אמר כל מה שלמעלה מהן. ועי' ב"י (סו"ס סד) שהביא דברי הרשב"א, ופסקם בשו"ע (שם).

קסג. בכלבו קיצר כאן הרבה, וכתב רק את דעת רש"י והרמב"ם להלכה (מבלי לציינם), ולא הביא דברי הירושלמי שבסוף הסי'.

קסד. משנה (יג, א), וכדעת ר' יהודה, וכן הסכמת הפוסקים.

קסה. הרמב"ם כתב כן, אולם רש"י רק כתב ששואל בשלום אדם נכבד שראוי להקדים לו שלום, ולא פירט.

קסו. דעת הגאונים הובאה ברשב"א (שם), וכוונתם שדווקא מי שגדול ממנו בחכמה זהו מפני הכבוד, ולא אביו ורבו, שהיחס אליהם הוא יראה, וכפי שמבאר בסמוך, וכ"פ הרא"ש (פ"ב סי' ה). וסברתם, שזה מילתא דפשיטא שבפיקוח נפש רשאי לענות, ולכן צ"ל שמדובר ביראה שאין בה סכנת חיים כמלך ואנס.

מלך או אנס[קסז] [107], והגאונים פירשו כגון אביו או רבו, וכן פירש הרשב"א (שם) דכתיב בהם מורא[קסח].

ומשיב שלום למי שהוא חייב בכבודו[קסט]. ירושלמי (פ"ב ה"א יג, ב), באמצע הפרשה[108], ואפילו באמצע הפסוק. ר' ירמיה מרמז[קע], ר' יונה משתעי. רב הונא בשם רב יוסף ודברת בם, מכאן[109] [ש]יש[110] לך רשות לדבר בם[קעא] [111]:

(כז) וכתב הר"י מקורביל (סמ"ק סי' קד) שעונין קדיש, וברכו, וקדושה, ואמן של האל הקדוש ושל שומע תפלה[קעב] [112] בכל מקום[קעג] [113]. וכן נמי כתב[114] הריא"ג[קעד] דאפילו באמצע הפרק של קריאת שמע[קעה], [115] ושל הלל[קעו], ובין גאולה לתפלה[קעז] עונין כל זה, ואפילו מודים

108. הפרשה: **ב** הפרק 109. מכאן: **ב** מכאן ואילך 110. [ש]יש: **א ב ג ד** יש 111. בם: **א ג ד** חסר
112. תפלה: **א ג ד** תפלה ושל המברך את עמו ישראל 113. בכל מקום: **ב** חסר 114. כתב: **ב** דעת
115. ושל הלל... דרבנן: **א ג ד** חסר

קסז. רק הרמב"ם הזכיר מלך ואנס ולא רש"י, אולם כיון שכתב: "אדם שירא מפניו שלא יהרגהו", הביא כן גם בשמו, שודאי זוהי כוונתו.

קסח. עי' הערה קס.

קסט. המשך דעת ר' יהודה במשנה (שם).

קע. מרמז - בירושלמי לפנינו: מדמי.

קעא. ירושלמי זה הובא גם בר"ש (שם) וברשב"א (יד, א ד"ה באמצע), ונפסק בטוש"ע (שם). וכתב הב"י שמצא כתוב שבפסוק "שמע ישראל" אין להפסיק כלל משום קבלת עול מלכות שמים, והוסיף שמטעם זה אין להפסיק גם ב"ברוך שם", וכ"פ בשו"ע (שם).

קעב. הב"י (סו, ג) כתב שהחילוק בין אמנים אלו של "האל הקדוש" ו"שומע תפילה" לשאר אמנים מקורו בירושלמי (פ"ד ה"ו לו, א), ובמהר"י אבוהב (שם ד"ה ומה שמביא) כתב הטעם לחשיבותם. אמנם כתב הב"י דתלמודא דידן פליג על הירושלמי, ולפיכך לא כתבוהו הפוסקים. אכן בשו"ע (סו, ג) לא הזכיר שמפסיקים לענות לאמנים אלו, אולם הרמ"א (שם) פסק שעונים. ועי' שנו"ס שבכת"י **א ג ד** נוסף כאן אמן של "המברך את עמו ישראל בשלום". אולם נראה עיקר ככת"י **ב** שלא גרס תוספת זו, כיון שבסמ"ק לפנינו ליתא, וגם בכלבו לא הזכיר אמן זו. ובמהר"י אבוהב ביאר הטעם שאין להפסיק לענות אמן זו - משום שהיחיד אומר אותה בעצמו בתפילת הלחש. ולמעשה, גם הרמ"א שפסק שעונים אמנים אלו, השמיט אמן זו.

קעג. ע"כ הביא בכלבו בשם ר' יצחק, ואת המשך הסי' לא הביא.

קעד. וכ"כ בשמו בעל המאורות (יג, ב ד"ה וקבלתי).

קעה. כן כתבו הרבה ראשונים, שאפילו באמצע הפרק עונה, וכ"פ השו"ע (סו, ג). והטעם לזה - יש שכתבו דהוי כשואל מפני היראה, וכ"כ ר' יונה (ז, ב ד"ה רבי יהודה) ורא"ש (פ"ב, ה); ויש שכתבו דהוי כמשיב מפני הכבוד, וכ"כ תוס' (יג, ב ד"ה שואל) ומרדכי (סי' מ) בשם ראבי"ה (ח"א סי' מז). ויש חולקים על כל זה, וסוברים שרק בין הפרקים עונה, דהוי כשואל מפני הכבוד, וכ"כ שבולי הלקט (סו"ס טו) והאגור (סי קטו). והרא"ש (שם) ור' ירוחם (נ"ג ח"ב כד ע"א) כתבו בשם מהר"ם שאין להפסיק כלל לענות לדברים שבקדושה בק"ש וברכותיה. ובדעת הסמ"ק שהביא רבינו נחלקו הפוסקים. הב"י (סו, ב) הבין שכוונתו לרבות אמצע הפרק שעונה, וכן נראה שהבין רבינו בסמ"ק, אולם הב"ח (שם) כתב שרק בבין הפרקים עונה, ו"בכל מקום" בא לרבות בין הפרקים של ק"ש עצמה ולא רק של ברכותיה.

קעו. כן הכרעת הגמ' (יד, א) שבהלל פוסק כמו בק"ש, וכ"פ רמב"ם (חנוכה פ"ג, ט) וטוש"ע (תפח, א).

קעז. ראה הערה קעד מח' הפוסקים אם מותר לענות לדברים שבקדושה בין גאולה לתפילה.

דרבנן[קעח][115]. וכן נמי דעת ההשלמה[קעט][116].

וכתבו התוספות (יג, ב ד"ה שואל), כשאדם מתפלל ועומד באמת ויציב, וירא שהחזן יגיע לומר[117] קדושה קודם שיוכל לגמור שתי ברכות שהם[118] אבות וגבורות[119], טוב שיהיה שותק וממתין[120] לגמור אמת ויציב עד שיענה קדושה עם הצבור, וכן לקדיש וברכו. ומיהו בין גאולה לתפלה לא ימתין כלל, לפי שמצוה לסמוך גאולה לתפלה, ולא יענה כלל, לפי שאסור להפסיק בין גאולה לתפלה, ע"כ. וכן נהג רבינו יצחק להמתין בעושה פלא לענות קדיש או קדושה או ברכו[קפ]:

(כח) ואלו הן בין הפרקים, בין ברכה ראשונה לשנייה, בין שנייה לשמע, ובין שמע לוהיה אם שמוע, בין והיה אם שמוע לויאמר[קפא]:

(כט) אבל בין ויאמר לאמת ויציב לא יפסיק[קפב], מפני שהוא באמצע הפרק, ולא יפסיק אלא לשאול מפני היראה ולהשיב מפני הכבוד[קפג], אלא תכף אחר אני ה' אלקיכם יאמר אמת ויציב בלי שום הפסק[קפד]. (יד, א) אמר ר' יוחנן מאי קראה, דכתיב (ירמיהו י, י) וה' אלקים אמת. וכן נמי פירש רב עמרם ז"ל[קפה] (עמ' יט):

116. דעת ההשלמה: **ב** דעת הב' ההשלמה **ג** דעת האשכול 117. יגיע לומ': **ב** יאמר 118. ברכות שהם: **ב** הברכות **ג** הברכות שהם 119. וגבורות: **ג** וגבורות וקדושת השם 120. וממתין: **ב** וימתין

קעח. כן כתבו הרבה ראשונים, מהם: המאורות (יג, ב), הרא"ה (יד, ב) והריטב"א (יג, ב ד"ה בפרקים). ועי' אבודרהם (עמ' פה) שהביא מחלוקת אם צ"ל כל נוסח "מודים", ור' יונה (ז, ב ד"ה ר' יהודה) כתב שלא יאמר כל הנוסח אלא רק תיבת "מודים" (כן ביאר הב"י דעתו), ור"פ (בהגהת סמ"ק סי' קד אות יט) כתב שיאמר רק: "מודים אנחנו לך". ולמעשה, בשו"ע (סו, ג) פסק שיאמר תיבת "מודים" בלבד, וביאר המשנ"ב (סק"כ) בשם האחרונים, דהיינו התיבות: "מודים אנחנו לך".

קעט. כ"כ בעל המאורות (שם) בשם הרב דודי, וכידוע הוא בעל ההשלמה שהיה דודו ורבו.

קפ. בתוס' (שם) כתבו שר"ת היה ממתין ב"עושה פלא" לענות לקדיש וקדושה עם הציבור, ולא הובא כל מה שציטט כאן בשמם, אלא רק מה שכתב שר' יצחק היה ממתין וכו' (ולפנינו ר"ת, כאמור). ויתכן שציטט מקור אחר מבעלי התוס'. כדעת תוס' שאסור להפסיק לענות דברים שבקדושה בין גאולה לתפילה, כ"כ המרדכי (סי' מ) ור' פרץ (בהג' סמ"ק סי' קד אות כ), וכן הכריע תרוה"ד (סי' יב), אע"פ שכתב לפקפק על דבריהם, וכ"פ השו"ע (סו, ט). אמנם, יש שכתבו שמותר לענות, מהם: שבולי הלקט (סו"ס טז), רוקח (סי' שכא) ומאורות (יד, ב ד"ה וקבלתי).

וע"ע במקור חיים (סק"ט) שכתב שמדברי התוס' רק שמענו שיותר טוב להפסיק ב"שירה חדשה", אבל אין להוכיח דסבירא להו שאסור לענות לדברים שבקדושה בין גאולה לתפילה. אולם, בשו"ת מהרי"ק (סי' לא) כתב כרבינו, שלדעת התוס' אסור לענות בין גאולה לתפילה.

קפא. משנה (יג, א), רמב"ם (שם, יז), שו"ע (סו, ה).

קפב. כר' יהודה במשנה (שם), וכדפסק ר' יוחנן בגמרא (יד, א), וכ"פ הרמב"ם והשו"ע (שם).

קפג. וכ"ד הרמב"ם (שם) דהוי כאמצע הפרק, אולם ר' יונה (ח, א ד"ה מתני') ורא"ש (פ"ב סי' ח) כתבו שאין להפסיק כלל, אלא יאמר: "אני ה' א-להיכם אמת" ורק אח"כ יענה, וכ"פ השו"ע (סו, ה). ועי' הגהת הגר"א (שם) שהביא המח' ופסק כרמב"ם.

קפד. לכאורה רבינו סותר עצמו, שקודם כתב שמפסיק לשאול מפני היראה ומשיב מפני הכבוד. וצ"ל שכוונתו דבכה"ג שאינו צריך להשיב - יסמיך "ה' א-להיכם" ל"אמת".

קפה. עי' מגן האלף על סדר רב עמרם (ח"א קד ע"א) שגם רב עמרם סובר שמפסיק בין "א-להיכם" ל"אמת" מפני היראה והכבוד, וכרמב"ם ורבינו.

(ל) הקורא את שמע, רוחץ ידיו במים קודם שיקרא[קפו]. לא מצא מים, לא יאחר לקרות וילך לבקש מים, אלא יקנח ידיו בצרור או בעפר או בקורה ויקרא[קפז].

כתב בה"ג (עמ' מב), אסור ליה לאיניש[121] למקרי קריאת שמע, או לצלויי, או לברוכי, או למיגמר הלילא בדוכתא[122] דמטנפא, שנאמר (דברים כג, טו) כי ה' אלקיך מתהלך בקרב מחנך והיה מחניך קדוש[קפח], ע"כ:

(לא) והרמב"ם (פ"ג, ב) כתב, אין קורין לא בבית המרחץ, ולא בבית הכסא, אף על פי שאין בו צואה[קפט]. [קצ]פירש רש"י ז"ל (כג, א ד"ה בית הכסא), כל בתי כסאות[123] שבתלמוד הן על פני השדה בלא חפירה, ע"כ. נראה שבאלו אסור לקרות קריאת שמע כנגדן, אבל בתי כסאי[123] דפרסאי, שהם בחפירה[קצא][124] כעין שלנו וקתדראות על גבן, אף על פי דאית בהו[125] צואה, כמכוסין דמו. וכן נמי כתב הבעל השלמה[קצב]. ודוקא שאין יוצא מהם ריח[קצג], אבל אם[126] יוצא מהם ריח רע, צריך להרחיק מהם עד מקום שיכלה הריח[קצ].

ואין קורין לא[127] בבית הקברות, ולא בצד המת עצמו, ואם הרחיק מן הקבר או מן המת ארבע אמות מותר[קצד]. וכל מי שקרא[128] במקום שאין קורין, חוזר וקורא[קצה].

121. לאיניש: **א ג ד** חסר 122. בדוכתא: **א ג ד** בידים 123. שבתלמוד... בתי כסאי: **א ג ד** חסר
124. בחפירה: **ב** בחפירות 125. בהו: **א ג ד** בהון 126. אבל אם: **ב** רע שאם 127. לא: **ב** חסר
128. וכל מי שקרא: **א ג ד** ואם קרא

קפו. ומשמע שגם סתם ידים שלא ודאי נטנפו צריכים נטילה, וכן מוכח מדברי הרמב"ם בהל' תפילה (פ"ד, א-ג) שצריך ליטול ידיו לתפילה כמו לסעודה, אע"פ שאינו יודע להם שום לכלוך (ב"י צב, ה). וכן דעת ראבי"ה (ברכות סי' נא, הובא במרדכי סי' מה), הביאו הטור (צב, ה), וכ"פ בשו"ע (שם; רלג, ב). ושם הביא הטור שיש אומרים שידים של היסח דעת כשרות לק"ש ותפילה, וכתב הב"י שכן הוא דעת הר"ן (פסחים כה, א ד"ה דילמא).

קפז. רמב"ם (פ"ג, א), ולמד כן מהגמ' (טו, א). ושם אמרו עפ"י גרסת הרי"ף (ח, א) ורה"ג (הובא ברשב"א טו, א ד"ה והני), וכמובא בספרים לפנינו: "הני מילי לק"ש, אבל לתפילה מהדר עד פרסה, ולאחריו עד מיל", וכ"פ הרמב"ם בהל' תפילה (פ"ד, ב) שאם אין לו מים צריך לחזר אחריהם עד פרסה, וכ"פ בשו"ע (צב, ד). אמנם תוס' (שם ד"ה אמאן) כתבו שאין לגרוס: "הני מילי לק"ש" וכו', שאין סברא לחלק בין ק"ש לתפילה, ובשניהם אם אין לו מים אין צריך לחזר אחריהם כשחושש שיעבור הזמן, וכ"כ ר' יונה (ח, א ד"ה לייט), רא"ש (פ"ב סי' יא), מרדכי (סי' מה) וטור (צב, ד; רלג, ב). ובהל' תפילה (סי' לב) הביא רבינו מחלוקת זו ולא הכריע.

קפח. מקורו בגמ' (כה, א), וכ"ה בס' אשכול (ח, ב), ובכלבו ליתא.

קפט. גמ' (כו, א) וטוש"ע (פג, א).

קצ. פירש... הריח: ליתא בכלבו.

קצא. בגמ' (שם): "אמר רבא: הני בתי כסאי דפרסאי, אע"ג דאית בהו צואה - כסתומין דמו". ופירש רש"י (שם ד"ה דפרסאי): "בחפירה היו, ופיהם רחוק מן הגומא".

קצב. וכ"כ בספר המאורות (כו, א ד"ה לא יעמוד) ובמכתם (שם ד"ה הני).

קצג. וכ"כ הב"י (פג, ד) בשם ר' ירוחם (נ"ג ח"ד כו, א). וכתב דפשוט הוא ע"פ הגמ' (כה, א) שריח רע שיש לו עיקר מרחיק ד' אמות ממקום שיכלה הריח, וכ"פ בשו"ע (שם).

קצד. המשך דברי הרמב"ם (שם), מקורו סוטה (מג, ב): "מת תופס ארבע אמות לק"ש, דכתיב (משלי יז, ה): 'לועג לרש חרף עושהו'".

קצה. רמב"ם (שם), וכתב כן על הקורא בבית הכסא ובית המרחץ וכנגד המת. והראב"ד והרמ"ך (שם)

חצר המרחץ, והוא המקום שעומדין בו[129] בני אדם[130] לבושין, מותר לקרות בו[131] קריאת שמע. מקום שעומדין בו לבושין וערומים, אין קורין שם קריאת שמע, וכל שכן במקום שעומדים כולם ערומים[קצו][131].

[קצז]ולא קריאת שמע בלבד, אלא כל דבר שהוא מדברי קדש, אסור לאומרו בבית המרחץ ובבית[132] הכסא, ואפילו בלשון חול[133], ואפילו להרהר. והוא הדין במקום הטנופת, מקום צואה[134] או מי רגלים[135]. דברים של חול, מותר לאומרם בלשון קדש[קצח], וכן הכינויים, כגון רחום, וחנון, ונאמן, וכיוצא בהם[קצט], אבל השמות שאינן נמחקין, וכן השמות המיוחדים[ר], אסור להזכירם[רא]. ואם נזדמן לו להפריש מדבר אסור בבית המרחץ ובבית הכסא מפריש, ואפילו בלשון קדש ובענייני קדש[רב]. פירוש, אם רואה אדם עובר על דברי תורה בבית המרחץ ובבית הכסא, מותר להפרישו מן האיסור אפילו בענייני קדש ובלשון קדש.

[136] גרסינן בירושלמי (שבת פ"ג ה"ג כד, א) שואלין הלכות בית המרחץ בבית המרחץ, והלכות בית הכסא בבית הכסא. כהדא דרבי שמעון בר יוחאי על למסחי עם רבי מאיר, אמר ליה מהו שנדיח, אמר ליה אסור. מהו שנקנח, אמר לו אסור. והרמב"ן ז"ל (שבת מ, ב ד"ה לאפרושי) כתב, מסתברא כגמרא דילן, דלא שריא אלא לאפרושי מאיסורא, ומעשה דרבי מאיר לאו הכי הוה כדמייתי בירושלמי, אלא כדאמרן בגמרא דילן פרק כירה (שבת מ, ב), בקש להדיח לו קרקע, אמר לו אין מדיחין. לסוך לו קרקע, אמר לו אין סכין[רג], ע"כ.

129. בו: **ג** שם 130. בני אדם: **ב** חסר 131. קריאת... ערומים: **א ג ד** אבל מקום שבני אדם עומדין ערומים אסור 132. ובבית: **ב** וה"ה בבית 133. בלשון חול: **ב** לאמרן בלשון חול אסור 134. מקום צואה: **א ג ד** חסר 135. רגלים: **ב** רגלים אסור 136. גרסינן... ע"כ: **א ג ד** חסר

השיגוהו, דכיון שאינו אסור אלא משום "לועג לרש", ולא משום שהמקום לא ראוי, למה יחזור. והכס"מ כתב ליישב, שלא אמר כן על הקורא כנגד המת, אלא רק על בית המרחץ ובית הכיסא. ותירץ עוד שי"ל שגם על הקורא כנגד המת אמר, ואעפ"כ לא יצא - כיון שעבר על דברי חכמים, קנסוהו. ובשו"ע פסק (עא, ז) שלא יצא אף אם קרא כנגד המת, והמשנ"ב (סקי"ז) כתב שהסכימו האחרונים שבקריאת שמע יחזור, ובתפילה וברכות לא יחזור.

קצו. איתא בברייתא שבת (י, א): "הנכנס לבית המרחץ, מקום שבני אדם עומדין לבושין - יש שם מקרא... מקום שבני אדם עומדים ערומים ולבושין... ואין שם מקרא ותפילה... מקום שבני אדם עומדין ערומים - אין שם שאילת שלום, ואין צריך לומר מקרא ותפילה", ונפסק בטוש"ע (פד, א). והרמב"ם (פ"ג, ג) כתב רק שמקום שעומדים בו לבושים - מותר לקרות בו ק"ש, ולא התייחס למקום שעומדים בו ערומים ולבושים וכן למקום שעומדים בו ערומים. ועי' לח"מ (שם) מה שתירץ בזה, והביא גם גרסא אחרת ברמב"ם.

קצז. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

קצח. ברמב"ם נוסף: **בבית הכסא.**

קצט. ברמב"ם נוסף: **מותר לאמרן בבית הכסא.**

ר. ברמב"ם לפנינו הגרסא: **השמות המיוחדים, והן השמות שאין נמחקים.**

רא. ונוסף שם: **בבית הכסא ובבית המרחץ ישן.** מקור דין אמירת הכינויים בבית הכסא בשבת (י, ב). והראב"ד השיג על הרמב"ם בעניין המילה: "רחום", ולדעתו אין להזכירה, כיון שהיא שם המיוחד לבורא. ור' יונה (יז, ב) תירץ שמצאנו "רחום" שנאמר בצדיק, דכתיב (תהלים קיב, ד): "זרח בחשך אור לישרים חנון ורחום וצדיק". ובשו"ע (פה, ב) פסק כרמב"ם.

רב. רמב"ם (שם, ד-ה), מקורו שבת (מ, ב), ונפסק בטוש"ע (פה, ב).

רג. והובאו דבריהם גם ברשב"א (שם ד"ה לאפרושי) ובר"ן (על הרי"ף יט, א ד"ה ואשמעינ'). הב"י (פה, ב)

כתב גאון[יד], כל אסורי דאמור רבנן דלאו דאוריתא, כמי שמהרהר בדברי תורה במקום הטנופת, והמשמש מטתו בשני רעבון, והממלא שחוק פיו, והישן ביום יותר משנת הסוס, והדומה להן, אין להם לא נדוי ולא מלקות, אלא קורין אותו עובר על דברי חכמים[טו], ע"כ[136]:

(לב) צואת אדם, וצואת כלבים וחזירים[טו], וכל צואה[137] שריחה רע, אסור לקרות כנגדן, וכן נגד מי רגלים של אדם, אבל נגד מי רגלים של בהמה מותר[טז]. אם נתן רביעית מים לתוך מי רגלים של פעם[יח][138] אחת, מותר לקרות כנגדן תוך[139] ארבע אמות[יט].

קטן שאינו אוכל כזית דגן בכדי שיאכל הגדול שיעור שלש ביצים, אין מרחיקין מצואתו וממי רגליו לקרות[כ].

וכתב הר"י מקורביל (סמ"ק סי' נז) שאין צריך להרחיק מצואת כלבים וחזירים ותרנגולים[כא],

137. וכל צואה: ב וצואה 138. של פעם: ד אדם בפעם 139. תוך: ב ברחוק

הביא דברי הירושלמי והרמב"ן בשם רבינו, והרמ"א (שם) פסק להחמיר בזה כרמב"ן.

רד. הובא בקובץ תשובות גאוני מזרח ומערב (סי' לו).

רה. ואע"פ שהעובר על דברי חכמים, יש מהם שחייב מכת מרדות ויש מהם שחייב נידוי, וכדכתב הר"ן (פסחים יז, ב ד"ה ואיכא) הביאו הכס"מ (הל' ת"ת פ"ו, יד), באלו שאינם איסורים ממש, אין בהם מכת מרדות או נידוי.

רו. ברמב"ם נוסף כאן: **בזמן שיש בתוכן עורות**, ועי' לקמן.

רז. רמב"ם (פ"ג, ו), מקורו הגמ' (כה, א). ואף שאין מפורש בגמ' שמותר לקרוא כנגד מי רגלים של בהמה, כתב הכס"מ (שם) טעמו, דכיון שלא מצינו בשום מקום לאסור, הדבר מותר.

רח. עי' שנו"ס, שברוב כתה"י הגרסא: "של פעם" (ולא כגרסת הנדפס), וכן הגירסא ברמב"ם לפנינו ובכלבו. וכתב הרא"ש (פ"ג סי' נג) דמשמע מדבריו שאם הם מי רגלים של שתי פעמים צריך שתי רביעיות, ואם שלוש שלוש, וכ"פ הטוש"ע (עז, א). אולם הרשב"א (כה, ב ד"ה כמה) כתב דסגי ברביעית אחת בכל מקרה.

רט. רמב"ם (שם, י) עפ"י הגמ' (שם, ב), וכדעת ר' זכאי, דלא סגי בכל שהוא, אלא צריך דווקא רביעית מים. ונחלקו בקדמו מים למי רגלים, שלדעת רב נחמן סגי בכל שהוא, ולרב יוסף גם כשקדמו המים בעינן רביעית. ופסקו הרי"ף (יז, א), הרא"ש והרשב"א (שם) כרב יוסף, וכתב הב"י (עז, א) שכן נראה דעת הרמב"ם, כיון שסתם דבריו, וכ"פ בשו"ע (שם).

רי. סוכה (מב, ב), רמב"ם (שם, ו) וטוש"ע (פא, א). ולשון הגמ' שם: "יכול לאכול", וכלשון זו נקטו הטור והרמב"ם (שם). וכתב הב"י (שם) שסוברים שכל שהגיע לגיל שיכול לאכול כזית דגן בכדי אכילת פרס, אע"פ שעדיין לא אכל - מרחיקין מצואתו, וכ"פ בשו"ע (שם). וכתב הפר"ח שכן מוכח בירושלמי (פ"ג ה"ה כח, א), שאמרו שמזמן שיכול לאכול כזית דגן בכדי אכילת פרס, יש לו מחשבות רעות. אולם רש"י (סוכה שם ד"ה מרחיקין) כתב: "משאכלו כזית דגן", וכ"כ הר"ן (סוכה כ, ב ד"ה ומרחיקין), ודייק הב"י ברש"י שדווקא אם אכל, אבל אם לא אכל או שעבר זמן רב מאז שאכל, א"צ להרחיק. ובה"ג (עמ' מג) כתב: "קטן שהוא אוכל", ובדומה לכך כתב רבינו, וכתב הא"ר (פא סק"ד) שסוברים כרש"י, אולם אין זה מוכרח, שאפשר לומר שכוונתם שרגיל לאכול. והב"ח (שם) ופר"ח (סק"א) כתבו שהרמב"ם והטור נקטו לשון הגמ' וסוברים כרש"י (והוכיחו כן בגמ', שאם לא כן מה הרבותא בגדול שאע"פ שלא אכל מרחיקין מצואתו). והט"ז (סק"א) כתב להיפך, שגם רש"י סובר כרמב"ם, ומה שכתב: "משאכל" - היינו שאז ידעינן שהגיע לשיעור שיכול לאכול.

ריא. ותרנגולים - בסמ"ק ליתא. ועי' תוס' (שם ד"ה לית הלכתא) שכתבו שרבא לא דיבר בצואת תרנגולים, וממילא אפשר שבכל עניין אסור, גם כשלא נתן בתוכה עורות (המרדכי סי' עז הבין בדעת התוס' שהסתפקו אם מותר לגמרי או שאסור אפי' לא נתן עורות). וגם הרשב"א (נזכר בסמוך) השמיט צואת תרנגולים, וכן הרמב"ם, ופירש הב"י (שם) שכלל זה במה שאמר: "כל צואה שריחה רע אסור לקרוא כנגדה" [ובזה סרה

אלא בזמן שנתן לתוכן עורות לעבדן, ע"כ. וכן נמי כתב הרשב"א ז"ל[ריב] (כה, א ד"ה אמר רבא). ובירושלמי[ריג] (פ"ג ה"ה כז, ב) כתוב, וצריך להרחיק מגללי חמור הבא בדרך[ריד], ומנבלה מוסרחת, ומצואת חזיר ונמיה[רטו], וגם מצואת תרנגולים אדומים. וכתב הר"י מקורביל (הגה' ר"פ שם אות יח), וצ"ע בפירוש דאדומים[רטז]. ונראה לרבינו צדוק[ריז] שאין לאסור צואת תרנגולים אלא בלול שלהם, אבל לא בבית שיש שם מעט ממנה[ריח 140], ע"כ[141].

ויש כותבין[142] הכי, כללא דמילתא, כל דבר שחיותו בפת, ריחו רע ואסור לקרות כנגדו, אבל משאר בריות שאין חיותן בפת, אין להקפיד עליהם, שאין ריחם רע כל כך[ריט]. כ"מ. וכן נמי כתב הרש"י[רי], לפיכך צואת כלבים וחזירים וצואת אדם אסור לקרות כנגדן, לפי שחיותן בפת[רכא].

והראב"ד[רכב] כתב שלא נאמר כל זה אלא ביבשין, אבל ברכין כולם אסורים. והרשב"א (כה, א

140. שיש שם מעט ממנה: **ד** חסר 141. ע"כ: **ב** עכ"ל 142. כותבין: **א ג ד** נותנין

קושיית הראב"ד (שם) מדוע לא הזכיר הרמב"ם צואת תרנגולים אדומים].

ריב. דעת רבא בגמ' (כה, א) שצואת כלבים וחזירים צריך להרחיק ממנה רק אם נתן עורות בתוכה, וכ"פ רמב"ם (שם), ר' יונה (טז, ב ד"ה לא), רא"ש (פ"ג סי' מו) וריטב"א (ד"ה אמר רבא). וכתב הב"י (עט, ד) שאע"פ שמשמע בירושלמי שאף שלא נתן לתוכן עורות אסור, קיי"ל כרבא, וכ"פ בשו"ע (שם). אמנם דעת המאורות (ד"ה לא יקרא) שבצואת חזירים שמסרחת ביותר, אע"פ שלא נתן לתוכה עורות, אין לקרוא כנגדה.

ריג. הובא בסמ"ק (שם) ובעוד ראשונים.

ריד. הבא בדרך - וכ"ה בכלבו, אולם בירושלמי לפנינו ובסמ"ק איתא - מן הדרך.

רטו. ומצואת חזיר ונמיה - ליתא בסמ"ק ובכלבו.

רטז. בתוס' (שם ד"ה לית הלכתא) הביאו ירושלמי זה וכתבו: "ולא ידעינן לפרש". ור' יונה (טז, ב ד"ה ירושלמי) פירש דהיינו **צואה** אדומה שמסרחת הרבה, וכן משמע לשון השו"ע (עט, ו), אולם הרשב"א (ד"ה ירושלמי) פירש **שהתרנגולים** אדומים. והאגודה (ברכות סי' פ) כתב שמדובר בתרנגולים **מארץ אדום**, שאוכלים הרבה שעורים, ולכן צואתן מסרחת, וכ"כ בחידושי אנשי שם על המרדכי (סי' עז) בשם ר' יחיאל מפרי"ס (וכתב הפמ"ג (א"א סקי"ד) שסוברים כרבינו להלן, שכל בהמה שאוכלת דגן - צואתה מסרחת). וכתבו האחרונים, דהיינו - **תרנגול הודו**, וכ"כ המשנ"ב (ס"ק כו).

ריז. לרבינו צדוק - בסמ"ק: **לר"י**, ובכלבו: **לי**, ובתוס' (שם): **רבינו יהודה.**

ריח. חילוק זה הובא גם בר' יונה (טז, ב ד"ה ובירושלמי), במרדכי (שם) ובהגה"מ (שם אות ד), ונפסק בשו"ע (עט, ז).

ריט. הב"י (עט, ה) הביא דברי רבינו, ופר"ח (שם) ופמ"ג (א"א סקי"ד) פסקו כן להלכה. וכתב המחצית השקל (על מג"א סקי"ד) שלפי"ז תרנגולים שבבית שחיותן בפת, צריך להרחיק מהם. והפמ"ג (שם) כתב שכיון שלא אוכלים כזית בכדי אכילת פרס - אין צריך להרחיק מהם, וכ"פ המשנ"ב (ס"ק כז). וע"ע באשל אברהם (בוטשאטש ד"ה בפר"ח) שפסק שאין להחמיר בבהמה שאוכלת דגן, וגם בכה"ח (סקל"ב) כתב שעפ"י הב"י שכתב בדעת הרמב"ם שכל בהמה שיש לצואתה ריח רע - אסור לקרוא כנגדה, אם כן אין לחלק אם חיותן בפת או לא.

רי. כתב הפר"ח (פא, א) שכן משמע ברש"י (סוכה מב, ב ד"ה מרחיקין), שבגמ' שם אמרו שקטן שיכול לאכול כזית דגן מרחיקין מצואתו, ופירש רש"י: "משאכל כזית מאלו... שצואת מינים הללו מסרחת", ומשמע שדווקא אם אכל בפועל, ולא די במה שיכול לאכול (כך דייק הב"י ריש סי' פא בדברי רש"י).

רכא. וכתב הפר"ח (עט, ד) שלפי"ז מה שאמרו בגמ' (כה, א) שבצואת כלבים וחזירים דווקא אם נתן לתוכן עורות מרחיקין מהם, היינו דווקא בשלא אכלו דגן.

רכב. המכתם (כה, א), הרשב"א (ד"ה ירושלמי) והמאירי (ד"ה לא) הביאו דבריו, ובכלבו לא הביא דבריו ודברי הרשב"א (הובא בסמוך) שחולק.

ד"ה ירושלמי) כתב שאינו מחוור בעיניו, דכולן מותרים אפילו ברכין, לבד אלו שמזכיר[רכג], ע"כ. היתה צואה יבשה עד שאם תתפרר הרי היא כעפר, מותר לקרות כנגדה[רכד].

[רכה][143] וה"ר יונתן הכהן ז"ל (יד, א) כתב שאם יש במזרח הבית צואה, חייב לילך לאורך הבית לצד מערב עד שתעמוד הצואה לאחריו ארבע אמות, ואם אין בבית אלא ארבע אמות מסתלק לצדדין[רכו], ע"כ[רכה][143].

מי רגלים שנבלעו בקרקע[144], אם אין[145] רשומן ניכר, מותר לקרות כנגדן[רכז]. כמה ירחיק מן הצואה ומימי רגלים, ארבע אמות[רכח], ואחר כך יקרא. במה דברים אמורים, לאחריו או לצדדיו[רכט], אבל אם היו[146] לפניו, צריך להרחיק מהם עד שלא יראה אותם[רל][147]. ואם היה שם

143. וה"ר... ע"כ: **א ג ד** חסר 144. בקרקע: **ב** חסר 145. אין: **א ג ד** חסר 146. אם היו: **א** חסר **ג ד** אם הם 147. אותם: **ג ד** חסר

רכג. והוכיח כן מהירושלמי (פ"ג ה"ה) שאמרו שגללים רכים של חמור הבא מן הדרך אין לקרוא כנגדם, ומוכח ששאר גללי בהמה, אפילו רכים - מותר. וכן למדו ה"ר יונה (טז, ב ד"ה וצואת וד"ה ולמדנו) והרא"ש (פ"ג סי' מו) מירושלמי זה, שמותר לקרוא כנגד צואת שאר בהמות, אפילו כשהיא רכה, וכ"פ בטוש"ע (עט, ד).

רכד. בגמ' (שם) מסקנה שיבשה כחרס אסור לקרוא כנגדה, וכאשר נפרכת מותר, ונחלקו אם מדובר שנפרכת בזריקה או בגלילה, ועי' טור, ב"י ושו"ע (פב, א) וביה"ל (שם ד"ה וכן עיקר), ורבינו סתם ולא פירש.

רכה. דברי ר' יונתן לא הובאו בכלבו, ולא מצאנום במקור אחר.

רכו. בברייתא (כב, ב) איתא: "היה עומד בתפילה וראה צואה כנגדו - מהלך לפניו עד שיזרקנה לאחוריו ארבע אמות. והתניא: לצדדין - לא קשיא: הא - דאפשר, הא - דלא אפשר". הרמב"ם (תפילה פ"ד, ט) פסק ד"ז בהל' תפילה, והטור (פא, ב) למד מתפילה לק"ש, וכ"פ בשו"ע (פא, ב). ולכאורה צ"ע כוונת ר' יונתן שאמר שאם הבית ד' אמות שמסתלק לצדדין, מה יועיל שמסתלק לצדדין אם נשאר בתוך ד"א של צואה. וניתן לתרץ שהמדובר שממזרח למערב אין ארבע אמות, אך לצדדים יש יותר מארבע אמות. אלא שיש להקשות שא"כ יפנה פניו לצד ואז תהיה הצואה לאחריו, והרי מהגמ' משמע שזו האפשרות הטובה יותר. אלא שכבר הקשה קושיא זו המג"א (פא, סק"ג) על הגמ', ויישב שיש גם מהצד צואה, ולכן אינו יכול להשליכה מאחוריו. ושמא יש לחדש ולומר הסבר אחר, שמדובר שאכן אין מהצד ד' אמות ומפרש ר' יונתן את הגמ' שמן הצד אין צורך בד' אמות, ובכך חולק על הראשונים האחרים, וצ"ע.

רכז. רמב"ם (פ"ג, ז), ובכלבו ליתא. ועי' בגמ' (כה, א) שנחלקו מתי אסור - כשמטפחין או כשרישומן ניכר. וכגרסת רבינו ברמב"ם, שהעיקר אם רישומן ניכר או לא, כן גרסת ר' מנוח ורמ"ך (שם), ספר השלחן (עמ' רמו), ספר הבתים (שער ה, על הרמב"ם פ"ג הי"ב), אהל מועד (דרך ה נ"ג), המאורות (כה, א ד"ה ובודאן) והמאירי (שם ד"ה מי). והכס"מ (שם, ובב"י פב, ב) כתב שט"ס הוא, והגרסא הנכונה כמ"ש לפנינו: "אם היו מרטבין היד אסור לקרוא כנגדן, ואם אין מרטבין היד מותר", וכ"פ בשו"ע (שם). ובספר הבתים (שם) כתב: "ושמעתי שהרב צוה להגיה: 'כל זמן שמטפיחין אסור לקרוא ק"ש כנגדן', וגם ר' מנוח כתב שיש מספרי הרב שהוגה בהם: 'אם היו מרטיבין' וכו', והוסיף שאפשר שהרב צוה לתקן".

רכח. דהיינו, ממקום שכלה הריח, וכמבואר בסי' הבא ובהערות שם.

רכט. מהברייתא (כב, ב), הובאה לעיל הערה רכ, משמע שלכתחילה ירחיק לאחוריו ורק כשאי אפשר ירחיק לצדדין, וכ"פ הרא"ש (פ"ב סי' כב) וטוש"ע (פא, ב). וניתן לפרש כן גם ברמב"ם, שמש"כ: "לאחריו או לצדדיו" - היינו רק אם אי אפשר ירחיק לצדדיו, וכפי שכתב בהל' תפילה (פ"ד, ט) בהדיא, וכ"כ הכס"מ (כאן) לפרש דברי הרמב"ם. וכן משמע ממ"ש רבינו בהל' תפילה (סי' לד), שנקט באותה מטבע לשון שנקט כאן.

רל. רמב"ם (שם, ח) עפ"י המשנה והגמ' (כב, ב; כו, א), ונפסק בטוש"ע (עט, א).

מקום גבוה או נמוך עשרה טפחים, יושב בצד המקום ההוא וקורא[148], והוא שלא יגיע לו ריח רע[רלא].

וביאר הרשב"א ז"ל (כה, א ד"ה היה; שו"ת ח"א סי' קסח) והוא שלא יראה הצואה[רלב]. וברואה לעולם אסור, ואפילו בלילה אם הוא[149] במקום שיוכל לראותה ביום. והוא הדין לסומא שאסור[150], שהרי כל אדם כסומא בלילה[רלג][151], ע"כ[152].

ואם כפה כלי על הצואה ומי[153] רגלים, אף על פי שהם עמו בבית, מותר לקרות עמהם[רלד].

היה בינו ובין הצואה מחיצה של זכוכית שרואה אותה, מותר לקרות כנגדה[רלה].

היתה צואה בגומא, עומד בסנדלו על הגומא וקורא, ואף על פי שיהיה סנדלו נוגע בצואה[רלו].

והראב"ד ז"ל (בהשגות פ"ג, יא) כתב, אבל אם היתה דבוקה[154] בסנדלו לא יקרא[רלז][155].

148. וקורא: **ד** ויקרא 149. אם הוא: **ג ד** חסר 150. שאסור: **ב** חסר 151. כסומא בלילה: **ב** כסומין
152. ע"כ: **ב** עכ"ל 153. ומי: **ב** או על מי 154. דבוקה: **א ג ד** חסר 155. יקרא: **ב** יקרא כלל

רלא. רמב"ם (שם, ט), ולמד כן מהגמ' (כה, א), ופירש שמדובר שם בכה"ג שלא מריח באותו מקום ריח רע. וכן כתבו הרא"ה (ד"ה ואם היה), המאירי (ד"ה לא יקרא) והטור (שם). ור' יונה (טז, ב ד"ה ואם היה) בשם רבני צרפת ורא"ש (פ"ג סי' מו) בשם יש מפרשים כתבו שאף אם מגיע לו ריח רע רשאי לקרוא, כיון שהוא ברשות אחרת. והשו"ע (שם, ב) פסק בסתם כרמב"ם, ובי"א הביא דעת החולקים.

רלב. והרא"ש (שם) כתב שכיון שהוא במקום מיוחד לעצמו, קרינן ביה: "מחניך קדוש", ומותר לקרוא אף אם רואה הצואה. וכ"פ ר' ירוחם (נ"ג ח"ד), פסקי ריא"ז (פ"ג, ה"ד) וטור (עט, ב). אמנם הרשב"א סובר שמפסוק: "ולא יראה בך ערות דבר", אע"פ שמתייחס להרחקה מערוה (כה, ב) - נלמד ממנו גם לצואה שאסור לראותה. וכדעתו פסקו הרא"ה (שם), הריטב"א (ד"ה רב חסדא) והמאירי (שם). וכתב הב"י (עט, ב) שהעיקר כדעת הרא"ש, אמנם לכתחילה יש לחוש לרשב"א. ובדומה לכך פסק בשו"ע (שם), שבתחילה כתב דעת הרא"ש, והוסיף: "אבל לרשב"א דווקא כשאינו רואה אותה".

רלג. מש"כ בעניין צואה בלילה מפורש בירושלמי (פ"ג ה"ה), הביאוהו ר' יונה (טז, ב ד"ה ואם), רא"ש (שם) ומרדכי (סי' עו), ונפסק בטוש"ע (עט, א). והרשב"א ור' יונה (שם) למדו מהירושלמי שהוא הדין סומא, והובא להלכה ברמ"א (שם).

רלד. רמב"ם (שם, ט). וכתב הכס"מ (שם) שמקורו הגמ' (כה, ב) שאמרה שצואה בעששית מותר לקרות ק"ש כנגדה, כיון שמכוסה. וה"ר מנוח והלח"מ (שם) כתבו שלמד ד"ז ממה שאמר ר' שמעון בן אלעזר (בגמ' שם) שצריך להוציא המי רגלים מן הבית אפי' הוא גדול מאה אמה, אא"כ מונחים תחת המיטה, ופירש רש"י (שם ד"ה תחת) דהוי כאילו טמונים בארץ.

רלה. רמב"ם (שם, י), ונלמד מהגמ' (שם): "צואה בעששית - מותר לקרות קריאת שמע כנגדה, דצואה בכיסוי תליא מילתא, והא מיכסיא", ונפסק בטוש"ע (עו, א).

רלו. רבינו התיר כאן כשהצואה בגומא ומכוסה ע"י הסנדל אף כשנוגע הסנדל בצואה. אולם בכלבו פסק כדעת הרמב"ם (פ"ג, יא) שאסר כשהסנדל נוגע, וזו גם דעת הרא"ש (פ"ג סי' נא). הסבר הדעות בהע' הבאה.

רלז. בגמ' (כה, ב): "אמר רבא: צואה בגומא - מניח סנדלו עליה, וקורא קריאת שמע. בעא מר בריה דרבינא: צואה דבוקה בסנדלו מאי, תיקו". הסכמת הפוסקים להחמיר בצואה דבוקה, ונחלקו בצואה המונחת בגומא ונוגע בה. הרמב"ם (פ"ג, יא) והרא"ש (פ"ג סי' נא) סוברים שאם הצואה נוגעת בסנדל אסור, ורבא הקל דווקא בכה"ג שאינו נוגע בצואה, וכ"פ בטוש"ע (עו, ב). אולם הראב"ד (שם) ור' יונה (יז, א ד"ה צואה) הבינו ששאלת הגמ' בצואה דבוקה בסנדלו היא עניין בפני עצמו, ואיננה המשך לדין צואה בגומא. ולדעתם בנדבקה ממש בסנדלו יש לפסוק לחומרא, בין כשהצואה בגומא ובין שאיננה בגומא, אבל כשמכסה

היתה צואה על בשרו או שהיו ידיו מלוכלכות מבית הכסא ולא היה להם[156] ריח רע מפני קטנותן[157] או מפני יבשותן[158], מותר לקרות[רלח]. ואם היתה הצואה במקומה, אף על פי שאינה נראית כשהוא עומד, הואיל ונראית כשהוא יושב, אסור לקרות עד שיקנח יפה יפה, מפני שצואה לחה היא[159], ויש לה ריח רע[רלט]:

(לג) וריח רע שיש לו עיקר, פירש הרשב"א (כה, א ד"ה ריח רע) **צואה מגולה, מרחיק ארבע אמות ממקום שיכלה הריח[רמ]. ואם אין לו עיקר, כגון שהיא מכוסה, מרחיק עד מקום שיכלה הריח וקורא[רמא]. וכן מי שיצא ממנו ריח רע מלמטה, פוסק ומרחיק עד מקום שיכלה הריח וקורא[רמב][160], ואפילו בדברי תורה אסור. ואם יצא הריח מחבירו, לקריאת שמע אסור עד**

156. להם: **ב** בהן 157. קטנותן: **א ד** קטנותה 158. יבשותן: **ד** יבשותה 159. שצואה לחה היא: **ד** הצואה שהיא לחה 160. וקורא: **ב** חסר

הגומא וסנדלו רק נוגעת בצואה יש להקל. ונר' שסברת המחלוקת תלויה בהסבר הלבוש (עו, סעי' ב) והט"ז (עו, סק"א) לדעת הרמב"ם והשו"ע. הם פירשו שטעם האיסור הוא משום שהמחובר לסנדל נחשב למחובר לגוף האדם, ודעת הרמב"ם והשו"ע שעצם המגע עם הצואה נחשב לחיבור. ולעומתם יסברו רבינו יונה והראב"ד שדווקא כשדבוקה ממש בסנדל נחשבת למחוברת לגופו בכל מקום גם כשהסנדל מכסה את הגומא. אלא שדברי רבינו צ"ע, שבתחילה הביא בסתם דעת המקלים במכסה הצואה בגומא ונוגע בה, והיא דעת הראב"ד, ומיד אח"כ מביא דעת הראב"ד בצואה דבוקה שיש להחמיר, והרי לכאורה גם הרישא היא דעת הראב"ד. ונר' שאת הרישא ניתן לפרש כדעת הרשב"א (כה, א ד"ה צואה על בשרו) שגם הוא מפרש את בעית מר בריה דרבינא שאינה המשך לדברי רבא בענין עומד בסנדלו על הגומא. לפירושו כשהצואה מכוסה ואינה נראית אין בעיה של "והיה מחניך קדוש", ולכן אין איסור לקרוא כשהסנדל מכסה את הגומא אף שהצואה דבוקה אליו. הבעיה של מר בריה דרבינא היתה בדבוקה לסנדלו והסיבה לאסור משום שכשהולך מתגלה לפעמים. זו היתה הדעה הראשונה, ועל הלכה זו חלק הראב"ד ואסר כשהצואה דבוקה בכל מצב.

רלח. רמב"ם (שם, יא), ולמד כן מהגמ' (כה, א). אמנם הרמב"ם שם כתב, שכמה גאונים הורו לאסור לקרוא בידיו מטונפות, וכך ראוי לנהוג. וע"ע ב"י ושו"ע (עו, ד).

רלט. לשון הרמב"ם (שם) עפ"י יומא (ל, א), וכ"פ בטוש"ע (שם, ה).

רמ. בגמ' (כה, א) נחלקו רב הונא ורב חסדא אם מספיק להרחיק ד"א מהצואה, או שצריך להרחיק ד"א ממקום שכלה הריח. ופסק רבינו לחומרא כרב חסדא, וכ"פ הראב"ד (פ"ג, יב), הרשב"א (שם ד"ה ריח), ר' יונה (טז, ב ד"ה לא) ורא"ש (פ"ג סי' מו), וכתב הב"י (עט, א) שכן משמע בר"ף (טז, ב), וכ"פ הטוש"ע (שם). אולם הרמב"ם (פ"ג, יב) פסק שמרחיק ד"א וקורא אם פסק הריח, ומשמע שפסק כרב הונא. וכ"כ הכס"מ, אלא שמפרש שלא מספיק להרחיק ד"א אלא אם כן כלה הריח, ודלא כרש"י (שם ד"ה מרחיק) שפירש שמרחיק ד' אמות אע"פ שהריח מגיע אליו. אמנם בעל מגדל עז (שם) כתב שפסק כרב חסדא, וגורס בדברי הרמב"ם: "מרחיק עד מקום שיכלה הריח". ור"ח, הביאו האו"ז (ח"א סי' קלא), והאשכול (ט, ב) בשם יש פוסקים פסקו כרב הונא עפ"י פירוש רש"י, דסגי בד"א אפילו מגיע הריח.

רמא. הב"י (עט, ט) הביא דברי רבינו בשם הרשב"א. וכדעת הרשב"א שצואה מכוסה חשיבא כריח שאין לו עיקר, כ"כ מכתם ומאירי (ד"ה ריח רע), וכ"מ בתוס' (ד"ה ריח), שכתבו שכל שיש מחיצה מפסקת חשיב ריח שאין לו עיקר. אולם רא"ה, ריטב"א (ד"ה ריח), אשכול (שם), רוקח (סי' שכד), ר' מנוח (פ"ג, יב) ושטמ"ק (ד"ה ריח) כתבו שצואה מכוסה הוי ריח שיש לו עיקר. ולהלכה דעת הא"ר (עט סק"י), גר"א (סק"י), דרך החיים (דין ט) וח"א (כלל ג דין כב) להחמיר, וכ"פ הביה"ל (ריש סי' עט כלל ז).

רמב. רבינו כתב שבהפחה שלו יש להפסיק עד שיכלה הריח, וכן משמע בר' יונה (טז, ב ד"ה ובדברי), וכ"כ

שיכלה הריח[161], ולדברי תורה מותר[רמג].

גרף של רעי ועביט של מימי רגלים, אף על פי שאין בהם כלום ואין להם ריח רע, אסור לקרות כנגדן, מפני שהן כבית הכסא[רמד]:

(לד) צואה העוברת, כגון שהיתה שטה על פני המים, אסור לקרות כנגדה, ופי חזיר כצואה עוברת דמי, ואסור לקרות כנגדן[רמה] עד שיעברו ארבע אמות[רמו 162].

[רמז] צואה כל שהוא, מבטלה ברוק עבה[רמח]. ירושלמי (פ"ג ה"ה כז, ב), ר' יעקב ור' זעירא חמון צואה, קם ר' יעקב ורק עלה. אמר ליה ר' זעירא כמן ימא לטיגני. פירש הראב"ד (בהשגות פ"ג, יא), זה אינו מועיל אלא[163] לקורא לאלתר[רמט]:

(לה) [רנ]היה קורא והיו[164] מים שותתין על ברכיו, ימתין עד שיכלו המים[רנא], וחוזר למקום שפסק, לפי שאינו אסור מן התורה אלא כנגד עמוד, ורבנן הוא דאסרו. זהו לדעת רבינו האיי, והריא"ף והרמב"ם ז"ל[רנב]. אבל הראב"ד כתב, שאם שהה כדי לגמור את כולה חוזר לראש,

161. עד שיכלה הריח: **ב** חסר 162. ד' אמות: **א ב** ד' אמות והרמב"ם ז"ל כתב וצריך שירחיקו ממנו ד' אמות
163. אלא: **ב** רק 164. והיו: **ב** והיו לו **ג** והיה

הרמב"ם (פ"ג, יד): "עד שיכלה באשה". אמנם דעת הרא"ה (כה, א ד"ה לא אמרן) והמכתם (שם ד"ה ריח רע שאין) בשם הראב"ד שימתין עד שתכלה הרוח, וא"צ להמתין שתכלה הריח. ועי' ר' מנוח (שם) שכתב שיש גורסים ברמב"ם: "עד שתכלה הרוח". למעשה, הטוש"ע (עט, ט) פסקו כדעה המחמירה, וכדפסק רבינו.

רמג. גמ', רמב"ם וטוש"ע (שם).

רמד. רמב"ם (שם, יב) עפ"י ברייתא (שם, ב). מפשט דברי הרמב"ם עולה שאין חילוק בין סוגי גרף ועביט שונים, וכולם אסורים כבית הכסא, אפילו הם נקיים (וע"ע ב"י (עז, א) שהסתפק בדעתו). וכ"פ הרשב"א והראב"ד (הביאם הרשב"ץ שם ד"ה נמצא), שיש להחמיר בכלים מזכוכית או עץ, ובדומה לזה פסק בספר הבתים (ק"ש שער חמישי סי' ז) להחמיר בשל מתכת. אכן, דעת הרבה פוסקים לחלק בין סוגי כלים, ואם אינם בולעים והם נקיים - ניתן להקל. עי' רש"י (שם ד"ה גרף) שכתב שגרף ועביט הם של חרס, והתוס' (שם ד"ה גרף) כתבו שלפירושו אפשר שכלי שאינו בולע, וכגון זכוכית, מותר. וכ"פ הרא"ש (פ"ג סי' נד) שבשל זכוכית מותר, אלא שבכלי עץ אסר כיון שבולעים, וכ"פ הטוש"ע (פז, א).

רמה. כנגדן - נדצ"ל: **כנגדו.**

רמו. רמב"ם (שם, יג), מקורו הגמ' (שם, א), וכרבא ולא כאביי.

רמז. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

רמח. גמ' (שם), רמב"ם (שם, יא) וטוש"ע (עו, ו).

רמט. גם הרשב"א (כה, ב ד"ה אמר ר' יוחנן) הביא דברי הירושלמי להלכה, והוסיף להם את ביאור הראב"ד, וכפי שכתב רבינו. ובדומה לכך פסקו ר' יונה (יז, א ד"ה צואה כל שהוא) ורא"ש (פ"ג סי' נא) בשם הירושלמי, אך לא הזכירו את הראב"ד, וכ"פ הטוש"ע (שם).

רנ. היה... לקרות: ליתא בכלבו.

רנא. ברייתא (כב, ב), שם מדובר בעומד בתפילה, ורבינו כ"כ בקורא ק"ש.

רנב. בגמ' (שם) נחלקו רב חסדא ורב המנונא אם חוזר לראש או למקום שפסק. חד אמר שחוזר לראש, דגברא דחויא הוא, הלכך מה שהתפלל אינה תפילה, וחד אמר דגברא חזיא הוא וחוזר למקום שפסק. ופסק הרי"ף (יד, א) בשם רה"ג דהלכתא כמ"ד דגברא חזיא הוא, וחוזר למקום שפסק, וכ"פ הרמב"ם (תפילה פ"ד, יג) והרא"ש (פ"ג סי' כג). ועי' רש"י (ד"ה גברא וד"ה מר) ורשב"א (כג, א ד"ה אלא) שפירשו דגברא חזיא, היינו, מה שהתפלל קודם שהיו מים שותתים. ורבינו פירש כתוס' ר"י שירלאון (ד"ה גברא) ורא"ש (פ"ג סי' כג), שאף בשעת שתיתת המים גברא חזיא הוא מדאו', דלא אסרה תורה אלא כנגד העמוד.

וכבר נתבאר לעיל סי' כב (הערה קמה) שדעת רה"ג, הרי"ף והרמב"ם שיש לחלק בין תפילה לק"ש, שבק"ש

כמאן דאמר גברא דחויה[165] הוא[רנג], לפי שבאותה שעה אינו ראוי לקרות[רנ].

היה קורא והגיע למקום הטנופת, לא יניח ידו על פיו ויקרא, אלא יפסיק עד שיעבור אותו מקום[רנד].

נסתפק לו בבית אם יש שם צואה[166] אם לאו, קורא לכתחילה. ובאשפה לא יקרא אם נסתפק לו עד שיבדוק[167], לפי שחזקתה מקום הטנופת. וספק מי רגלים באשפה מותר לקרות[רנה]:

(לו) ואסור לקרות כנגד הערוה עד שיחזיר פניו[רנו], ואפילו כנגד ערות גוי או[168] קטן לא יקרא[רנז]. אפילו היתה מחיצה של זכוכית מפסקת[רנח], כיון שהוא רואה את הערוה, צריך להחזיר פניו[רנט].

וכל גוף האשה ערוה, ואפילו[169] אשתו, אם רואה ממנה טפח מגולה, לא יקרא כנגדה[רס], [רסא]אבל פניה, ידיה, ורגליה, ושערה מחוץ לצמתה שאינו מתכסה, אין חוששין להם[170], מפני

165. דחויה: **ב** דחייא 166. שם צואה: **א ג ד** צואה בבית 167. עד שיבדוק: **ב** חסר 168. או: **א ג ד** חסר 169. ואפילו: **ד** אפילו היא 170. להם: **ב** חסר

אף אם שהה לגמור כולה חוזר למקום שפסק, ורק בתפילה חוזר לראש.

רנג. כ"כ הרשב"א (כג, א ד"ה וכתב הראב"ד) בשמו, ונמצא שחולק בתרתי על הרי"ף ודעימיה: חדא, שפוסק כמ"ד גברא דחויא הוא, ועוד, שפוסק שגם בק"ש אם שהה לגמור כולה מחמת שהיה דחוי חוזר לראש. וממה שכתב רבינו: "אם שהה לגמור כולה", משמע שבשהה מעט חוזר למקום שפסק, וכ"כ הרשב"א (שם) בדעת הראב"ד, שאע"פ שפוסק כמ"ד גברא דחויא וחוזר לראש אף בשהה מעט, היינו דווקא בתפילה, אבל בק"ש חוזר למקום שפסק. ובהג' הרמ"א (שם) פסק כראב"ד.

רנד. רמב"ם (פ"ג, יד), ופסק כרב חסדא (כד, ב) ולא כרב הונא, וכ"פ הרי"ף (טו, ב), הרא"ש (פ"ג סי' מב) והטוש"ע (פה, א).

רנה. רמב"ם (שם, טו), מקורו הגמ' (כה, א) וכל"ב דרב יהודה, וכ"פ הרי"ף (טז, ב), הרא"ש (פ"ג סי' מט) והטוש"ע (עו, ז).

רנו. וכתב הב"י (עה, ו) שמשמע שבהחזרת פנים סגי אע"פ שהיא סמוכה לו, דהא לא תלה רחמנא ערוה אלא בראייה, וכן משמע ממה שכתבו הרשב"א (שם ד"ה והלא) ור' יונה (טז, ב ד"ה אבל צלולין) שבמים צלולים שראשו בחוץ מותר לקרות ק"ש, כיון שאינו רואה את הערוה. ודלא כהרוקח (סי' שכד) שכתב שאם ערוה כנגדו, אפילו יעצים עיניו אסור לו לקרות ק"ש או להתפלל. וכ"פ השו"ע (שם) שמותר אם מחזיר פניו או שעוצם עיניו. אולם הרבה אחרונים, מהם: ב"ח (סו"ס עה), מג"א (סק"ט), ט"ז (סק"ב), ברכ"י (סק"ד) ומשנ"ב (ס"ק כט) כתבו לחלק בין מחזיר פניו שמותר, לבין עוצם עיניו שאסור.

רנז. בגמ' (כה, ב) מבואר כן גבי ערות גוי, והוסיף הרמב"ם שהוא הדין ערות קטן, דלא גרע מגוי. אולם בעל העיטור (הל' מילה ח"ד נב ע"ד), הביאו הטור (יו"ד רסה, ח), הראב"ד (הובא בר' מנוח שם), ר' יונה (יז, א ד"ה הא) ור"פ (הגה' סמ"ק סי' קנח), הביאו רבינו בהל' מילה (סי' ח), כתבו שאין לחוש לערות קטן שאינו ראוי לביאה. השו"ע כאן בהל' ק"ש (עה, ד) הכריע שלכתחילה יש לחוש לדעת הרמב"ם, אמנם בהל' מילה (יו"ד רסה, ח) פסק שאין צריך לכסות ערות התינוק, וביאר הש"ך (ס"ק יח) שכאן יש לצרף סברת הרא"ש (פ"ג סי' נב), דכיון דלתקוני מילה קאתי, קרינן ביה שפיר: "והיה מחניך קדוש", ואין בו באותה שעה משום: "ולא יראה בך ערות דבר". ועפי"ז יש ליישב מה שפסק הרמב"ם בשו"ת (סי' שלב) שאין צריך לכסות ערות התינוק במילה.

רנח. גמ' (שם) וטוש"ע (עה, ה).

רנט. ע"כ לשון הרמב"ם (שם, טז).

רס. רמב"ם (שם, יז), ולמד כן מהגמ' (כד, א) שאמרה טפח באשה ערוה, והעמידה באשתו ולק"ש, ונפסק בטוש"ע (עה, א).

רסא. מכאן לא הביא בכלבו.

שהוא רגיל בהן[רסב], אבל אשה[171] אחרת אסור להסתכל בה[רסג][172].

וכתב ה"ר טוביה בשם ר"ת, דוקא להסתכל היא ערוה, אבל לקרות כנגד שערה מותר[רסד], שהרי מעשים בכל יום שאין נזהרים מלקרות כנגד שער הבתולות[רסה], ע"כ:

(לז) [רסו]ואפילו כנגד ערות עצמו לא יקרא עד שיתכסה[רסז]. היה חגור כלי או בגד על מתניו, אף על פי ששאר גופו ערום, מותר[רסח][173], והוא שלא יהא[174] עקבו נוגע בערותו[רסו רסט]. [ער]וכתב הראב"ד ז"ל[רעא], והוא הדין[175] לשאר איברים, ואפילו ירכותיו שהערוה שוכבת עליהן, צריך להפסיקן בבגד או להרחיבן שלא יגעו בערוה כשאינו לובש מכנסים[ערב], ע"כ:

[176]מיכן נראה שהנשים יכולות לברך ולהתפלל כשהן לבושות מלבושיהן או החלוק כשרוצות לאכול[רעג] אף על פי שאינן מפסיקות למטה מן החזה, לפי שערותן למטה מאד ואין לבן רואה את הערוה, ולא בעינן טוחות את הקרקע אלא כשהן ערומות, כדי שיתכסה ערותן, והרי

171. אשה: **א ב** באשה 172. בה: **א ג ד** בהם 173. מותר: **ב** מותר לקרות 174. יהא: **ב** יהיה
175. וה"ה: **א ג ד** דה"ה 176. מיכן... ברגליה: **א ג ד** חסר

רסב. כ"כ הרשב"א (שם ד"ה והא דאמר) בשם הראב"ד, שבאשתו דווקא מקום צנוע שבה אסור, אבל פניה ידיה וכו' אין חוששין להן מפני שהוא רגיל בהם ולא טריד, וכ"כ האשכול (מהד' אויערבך, ח"א עמ' 14, ובמהד' אלבק ליתא) ור' יונה (יז, א ד"ה ערוה) בשם רה"ג. ובדומה לכך כתב גם הרא"ש (פ"ג סי' לז) שדווקא בדבר שרגיל להיות מכוסה באישה אסור, וכן דייק הב"י (עה, ב) בלשון הרמב"ם (פ"ג, טז) שדקדק לומר: "אם היה מגולה טפח מגופה", לרמוז שכל מקום שאין דרך לכסותו שרי. וכן מדויק בלשון הטור (סי' עה) שכתב: "טפח המגולה באישה במקום שדרכה לכסותו".

רסג. כדאמרו בגמ' (כד, א): "כל המסתכל באצבע קטנה של אשה כאילו מסתכל במקום התורף", ונפסק ברמב"ם (איסו"ב פכ"א, ב) ובטוש"ע (אה"ע כא, א).

רסד. וכ"ה בריקאנטי (סי' כו) בשם ר' טוביה בשם ר"ת, וכ"כ תוס' ר"י שירלאון (שם ד"ה קול), או"ז (ח"א סי' קלג) בשם רבו ובפסקי הרי"ד (כד, א) וריא"ז (שם ה"ג אות יא). וכתב הכס"מ (פ"ג, טז) שכן מוכח ברמב"ם שהשמיט דין קריאה כנגד שער, משום שסובר שדין זה לא לעניין ק"ש נאמר, אלא לעניין איסור הסתכלות. אולם הראבי"ה (ברכות סי' עו) כתב בשם רה"ג ור"ח (וכ"ה בפירושו) שמה שאמרו שער באשה ערוה הוא לעניין שאסור לקרוא ק"ש כנגדה. וכ"כ האשכול (שם, עמ' 15), היראים (סי' שצב), הרא"ה (שם ד"ה ובגמ'), הריטב"א (שם ד"ה קול), המאירי (שם ד"ה צריך) והרא"ש (פ"ג סי' לז), וכ"פ הטוש"ע (עה, ב).

רסה. ולדעת האוסרים לקרוא כנגד שער, צ"ל דכיון שבתולה רגילה בגילוי שער ליכא הרהור (ראבי"ה שם). וכ"פ הטוש"ע (שם) להקל בשער הבתולות.

רסו. ואפילו... בערותו: מלשון הרמב"ם (פ"ג, יז).

רסז. משנה (כב, ב), וראה לעיל סי' יג ובהערה עז.

רסח. מימרא דרב הונא (כד, ב), שבק"ש העיקר שלא יהיה ליבו רואה את הערוה, ואפילו ממתניו ולמעלה נשאר ערום - מותר לקרוא (וכ"כ הכס"מ ור' מנוח, וכן פירש רש"י שם ד"ה היתה), אבל לתפילה חייב לכסות ליבו (וכל גופו), כיון שעומד בפני המלך.

רסט. מסקנת הגמ' (כה, ב), ונפסק בטוש"ע (עד, ה-ו).

ער. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

רעא. כן הביא בעל המכתם (כה, ב ד"ה ואסיקנא) בשמו.

ערב. הב"י (עד, ה) הביא דברי רבינו בשם הראב"ד, וכתב שכ"כ ר' יונה (טז, ב ד"ה והלכתא) ורא"ש (פ"ג סי' נ), והגמ' נקטה עקב, משום שהוא נמצא כנגד הערוה, ועקב הוא לאו דווקא, וכ"פ בשו"ע (שם).

רעג. כשרוצות לאכול - בב"י (הנזכר בהע' הבאה) ליתא.

מכוסת[עדר]. אבל אם הפשיטה, נכנסת עד צוארה במים ומברכת. ודוקא במים עכורים, ואם צלולין צריך שתעכור אותן ברגליה[ערה][176].

(לח) היה ישן בטליתו ערום, חוצץ בטליתו מתחת לבו וקורא, אבל לא יחוץ בצוארו ויקרא, מפני שלבו רואה את הערוה, ונמצא שקורא ואינו חוגר[רעו][177].

שנים שהיו ישנים בטלית אחת, צריך שיפסיקו ביניהם בטלית ממתניהם ולמטה, שלא יהא בשרם נוגע זה בזה[רעז]:

(לט) ואם היה ישן עם אשתו ובניו הקטנים שלא היה תבניתם כתבנית הגדולים, שדים נכונו ושערך צמח, ולא היו הזכרים בני י"ב שנה ויום אחד והנקבות בנות י"א שנה ויום אחד[רעח], אף על פי שבשרו נוגע בהם, מחזיר פניו וחוצץ מתחת לבו וקורא, מפני[178] שגופן כגופו ואינו

177. חוגר: **א** חגור 178. מפני: **ב** לפי

עדר. הב"י (עד, ד) הביא הלכה זו, בענין ברכה ותפילה כשלובשת חלוק ואינה מפסיקה למטה מהחזה, בשם רבינו ופסקם בשו"ע (שם). הב"ח (שם, ב) חולק, וסובר שגם באישה בעינן הפסקה בין לב לערוה. אולם, שאר אחרונים הסכימו לפסק השו"ע, ראה: ט"ז (סק"ד), ש"ך (יו"ד ר סק"א), גר"ז (ס"ה) ומשנ"ב (שם ס"ק טז). והעירו האחרונים, שאף שאין באישה ליבה רואה את הערוה, יש איסור גילוי ערוה כשמברכת וכיוצ"ב עפ"י הפסוק: "ולא יראה בך ערות דבר", ולכן כשאינה לבושה חייבת לכסות ערותה בבגד או שתהיה ערותה טוחה בקרקע, וכדכתב כאן רבינו.

ערה. ביו"ד (ר, א) פוסק המחבר שאשה הטובלת בלא חלוק ורוצה לברך במים צריכה לעכור את המים ברגליה וכך תברך. ומקשה הט"ז (יו"ד ר סק"א) שהלכה זו סותרת את הפסק באו"ח (עד, ד) שם פסק כארחות חיים שאין אישה צריכה להפסיק בין הלב לערוה, והרי המים נחשבים כלבישת חלוק. וכתב הש"ך (שם סק"א) שאף לדעת האו"ח שסבר שבאשה אין דין שאסור שהלב יראה את הערוה (ולכן התיר לה לברך כשלבושה חלוק), בכ"ז חייבת לכסות הערוה. וכשם שהחלוק מהוה כיסוי לערוה, כך לדעת האו"ח כשמצויה במים אף כשהם צלולים ערותה נחשבת למכוסה. וממילא יהיה מותר לה לדעה זו גם לטבול במים צלולים. אולם לדעת הראב"ד יש באשה דין שלבה רואה את הערוה, ולכן כדי שתוכל לברך היא חייבת לעכור המים. ולהסברו יש ליישב ההלכות בשו"ע, שבאו"ח (עד, ד) הביא דעת הארחות חיים שהתיר לברך בחלוק, וממילא יתיר גם לברך במים צלולים, אלא ששם הביא הלכה זו בשם יש אומרים. אולם ביו"ד (ר, א) פסק כראב"ד שיש דין לבה רואה את הערוה גם באשה ולכן פסק שם, שצריכה לעכור המים כדי שתוכל לברך. ולמעשה סומכות הנשים לדעתו על האו"ח, שלשיטתו גם במים צלולים מותר, אם ראשה מחוץ למים. אלא שקשה שדברי רבינו כאן סותרים את הסבר הש"ך, ולדבריו כאן מותר לה לברך רק אם עוכרת המים, ולכאורה זה כדעה החולקת. ונר' שיש לפרש שרבינו סובר שאין דין ליבו וכו' באישה, אלא שיש צורך שהערוה תהיה מכוסה, ובמים צלולים הערוה נחשבת גלויה, ולכן הצריך שתעכור ברגליה את המים. זו דעת הדרישה (סי' ר) אותה דחה הש"ך, ולפי"ז חוזרת שאלת הדרישה על מה מסתמכות בנות ישראל שטובלות ומברכות במים צלולים.

רעו. רמב"ם (פ"ג, יז) מברייתא (כד, ב), ופסק כי"א שם שחוצץ בטליתו על ליבו משום ליבו רואה את הערוה, ולא כת"ק שחוצץ בטליתו על צוארו, שסובר שאין דין לבו רואה את הערוה. וכ"פ הרי"ף (טו, א) והרא"ש (פ"ג סי' לו), וכתב שכן נהג ר"ת, וכן כתב הרשב"א (כה, ב ד"ה היה ישן) בשם הראב"ד, וכ"פ הטוש"ע (עד, א). אולם תוספות (כה, ב ד"ה והרי) ורא"ש (שם) כתבו שה"ר שמעיה כתב בשם רש"י שהלכה כת"ק.

רעז. בגמ' (כד, א) נחלקו בזה רב יוסף ושמואל. שמואל התיר מק"ו מאשתו, ורב יוסף סבר שאדרבא אשתו כגופו, אבל אחר אסור, וכ"פ הרי"ף (טו, א), הרמב"ם (שם, יח) והשו"ע (עג, א).

רעח. כל"ב דרב חסדא שם, שמשהגיעו לי"ב שנים בזכר וי"א בנקבה - אם הביאו סימנים אסור, וכ"פ הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש (שם), וכ"פ בטוש"ע (שם, ד).

מרגיש[179] בהם[רעט]. ויש מי שאומר שאם היה ישן בטליתו, שצריך שיוציא ראשו חוץ למטה, ומדביק המכסה לגופו, כדי שלא יהיה לבו רואה את הערוה[רפ]:

(מו) נשים ועבדים וקטנים, פטורין מקריאת שמע[רפא]. [רפב]ירושלמי (פ"ג ה"ג כה, א), נשים, דכתיב (דברים יא, יט) ולמדתם אותם את בניכם, ולא את[180] בנותיכם. עבדים, דכתיב (שם ו, ד) שמע ישראל, מי שאין לו אלא אדון אחד, יצא זה שיש לו אדון אחר. קטנים, דכתיב (שמות יג, ט) למען תהיה תורת ה' בפיך, בשעה שהוא תדיר בה[רפב]. ומלמדין את התינוקות לקרותה ולברך[181] לפניה ולאחריה, כדי לחנכן במצות[רפג].

מי שהיה לבו טרוד ונחפז לדבר מצוה, פטור מקריאת שמע. לפיכך חתן שנשא בתולה, פטור עד שיבעול[רפד], לפי שאין לבו פנוי, שמא לא ימצא בתולים[רפה]. ואם שהה עד מוצאי שבת ולא בעל חייב לקרות, שהרי נתקררה דעתו ולבו גס בה, ואף על פי שלא בעל[רפו]. ואם נשא בעולה חייב לקרות, ואף על פי שעוסק במצוה, לפי שאין לו דבר שישבש דעתו[רפז].

והר"ם נ"ע כתב (תשב"ץ קטן סי' תסו) שחתן אינו פטור בזמן הזה, כי בדורות הראשונים היו[182]

179. מרגיש: **ד** רגיש 180. את: **ג ד** חסר 181. ולברך: **א ג ד** ולברך עליה 182. היו: **א ג ד** חסר

רעט. הרי"ף והרמב"ם (שם) פסקו כרב יוסף שאשתו כגופו, ואם מחזירים פניהם כ"א לצד אחר, א"צ הפסק בגד ביניהם, אולם הרא"ש (שם) הסתפק אם הלכה כרב יוסף או כשמואל, וכתב שאין לקרוא כשאשתו עימו ואין טלית מפסקת ביניהם. בשו"ע (שם, ב) פסק להקל בזה מעיקר הדין, אולם הוסיף שנכון לחוש לדעת המחמירים. ומש"כ לגבי בניו הקטנים - כן מפורש בברייתא (שם), ונפסק בשו"ע (שם, ג).

רפ. כ"כ תוס' (שם ד"ה שנים, בתירוץ ב') והסמ"ג (עשין יח ק ע"ג), שצריך להוציא ראשו שלא יראה בעיניו הערוה, וצריך לחצוץ בבגד כדי שליבו לא יראה את הערוה. וכתב הב"ח (עג, א) שכן עיקר, וכ"פ המשנ"ב (שם סק"ד).

רפא. משנה (כ, א), רמב"ם (פ"ד, א) ושו"ע (ע, א), וכתב שאף שנשים ועבדים פטורים משום מ"ע שהזמ"ג, נכון ללמדם שיקראו, כדי שיקבלו עליהם ע"מ שמים.

רפב. ירושלמי... תדיר בה: ליתא בכלבו.

רפג. לשון הרמב"ם (פ"ד, א), ונחלקו בהבנת דבריו. הכס"מ (שם) כתב שכוונתו כר"ת (תוס' שם ד"ה וקטנים) שמגיל חינוך חייבים בק"ש. והמגדל עוז והרד"ע כתבו שכוונתו שגם לאחר גיל חינוך פטורים מק"ש כרש"י (שם ד"ה קטנים), שכיון שאינם מצויים תמיד כשמגיע זמן ק"ש, לא הטילו על האב לחנכם בזה, ולכן כתב הרמב"ם: "ומלמדים...", שאע"פ שפטורים יש להרגילם בק"ש.

רפד. ומשמע שאף מק"ש של יום פטור, וכ"כ ההגה"מ (שם אות א) והטור (ע, ג), וכתב ההגה"מ שכן משמע ממה שחתן פטור מתפילין (סוכה כו, ב), והיינו ביום. אולם ר' מנוח (על הרמב"ם שם) כתב שמסתבר שבק"ש של יום חייב, שהרי ישראל קדושים ואין בועלים ביום, ומסח דעתיה ואין כאן טירדא, וכן משמע בראב"ה (טז, ב ד"ה חתן).

רפה. וכתב הכס"מ שהוא הדין שפטור מכל המצוות, ולכן לא כתב הרמב"ם בהל' תפילין (פ"ד, יג) שחתן פטור מתפילין, אע"פ ששנינו כן בסוכה (כו, ב). ומצינו עוד ראשונים שכתבו שחתן פטור מכל המצוות, מהם: ר' יונה (י, ב ד"ה פטור), בעל המאור, מלחמות ה' והשגות הראב"ד (על הרי"ף סוכה יא, ב). אולם ר' יונה (שם) וראבי"ה (סי' נו) הביאו שי"א שפטור רק מק"ש ותפילה שצריכים כוונה, וכן מתפילין שצריכים גוף נקי, אבל בשאר מצוות חייב.

רפו. וכ"כ הטור (ע, ב), אולם הרא"ה, הריטב"א (טז, ב ד"ה חתן), הראב"ד והרשב"א (שטמ"ק כתובות ו, ב ד"ה מתיב רב יוסף) סוברים, שעד מוצ"ש פטור בסתמא, כיון שעומד לכך, ומכאן ואילך אינו פטור אלא בלילה שיודיעוהו שמייחדין אותה לו.

רפז. עכ"ל הרמב"ם (פ"ד, א-ב), ולמד כן מהמשנה

מכוונים בקריאת שמע, לכך[183] היה חתן פטור, לפי שהוא טרוד ואינו יכול לכוין, אבל עכשיו בלאו הכי אין אנו יכולין לכוין, לפיכך הוא חייב בקריאת שמע[רפח].

ובמחזור ויטרי (סי׳ תסו) פירש שאינו פטור מקריאת שמע שחרית וערבית, אלא מקריאת שמע סמוך למטתו[184], וכן נמי כתב[185] הר׳ שמואל בר׳ שלמה ז״ל[רפט].

מי שמת לו מת שחייב להתאבל עליו, פטור מקריאת שמע עד שיקברנו[רצ]. ירושלמי (פ״ג ה״א כב, א), אמר רבי בון (דברים טז, ג) למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך, ימים שאתה עוסק בהם בחיים, ולא ימים שאתה עוסק בהם במתים[רצא].

המשמר את המת, אף על פי שאינו מתו, פטור. היו המשמרים שנים, האחד שומר[186] והשני נשמט לקרות[187], ואחר כך חוזר השני לשמור וחבירו נשמט לקרות, וכן החופר קבר למת פטור[רצב]:

(מא) אין מוציאין את המת לקברו[188] סמוך לקריאת שמע[רצג], [189] אלא אם כן היה אדם גדול[רצד]. ואם התחילו והוציאוהו סמוך לקריאת שמע, והגיע[189] זמן קריאת שמע, והם מלוין את המת,

183. לכך: **א ג ד** לפיכך 184. סמוך למטתו: **ב** של מטתו 185. כתב: **ב** פירש 186. שומר: **ב** משמר
187. לקרות: **ב** וקורא 188. לקברו: **א ג ד** חסר 189. אלא... והגיע: **ג ד** הגיע

והגמ׳ (טז, א), וכ״פ השו״ע (ע, ג), אולם הוסיף שכ״ז דווקא בדורות הראשונים שהיו מכוונים בקריאה, אבל עכשיו שלא מכוונים שאר אנשים - גם הכונס את הבתולה חייב, וכמו שכתב רבינו מיד בסמוך בשם המהר״ם.

רפח. וכ״כ תוס׳ (יז, ב ד״ה רב שישא), מרדכי (סי׳ נ) והגה״מ (שם אות ב), וכן הביא הטור (שם) בשם מהר״ם, וכ״פ השו״ע (שם).

רפט. מבעלי התוס׳, רבו של מהר״ם מרוטנבורג (שם הגדולים מערכת מ אות כט), כמופיע בתוס׳ יומא (מב, א ד״ה שחיטה): ״ואמר לי מורי הרב ר׳ שמואל בר שלמה״, וידוע שתוס׳ יומא הם של המהר״ם (שֵם הגדולים שם). וכ״ה בספר האורה (ח״ב אות ב). ובכלבו לא הביא דעה זו.

רצ. רמב״ם (פ״ד, ג), מקורו המשנה (יז, ב). הרמב״ם הוסיף וכתב שסיבת הפטור: ״מפני שאין דעתו פנויה לקרות״, וזה כפירוש רש״י (ד״ה מי) שכתב לפי שטרוד במחשבת קבורתו, ודומה לחתן שפטור משום טרדה של מצוה. אמנם רבינו השמיט טעם זה והביא דרשת הירושלמי לפטור האונן מהמצוות. ובירושלמי מיד לאחר הדרשה הובאו שני טעמים אפשריים לפטור האונן: א. משום כבוד המת. ב. משום שצריך להתעסק בקבורתו. הנ״מ בין הטעמים כשלא צריך להתעסק בקבורתו, שלפי הטעם השני יתחייב.

רצא. ירושלמי זה הביאוהו התוס׳ (יז, ב ד״ה פטור) ועוד פוסקים. ובמאירי (ד״ה מי שמתו) כתב שיש שרצו ללמוד מירושלמי זה שבשאר מצוות חייב, ורק בק״ש, תפילה ותפילין פטור, ודחאם, שלא הוזכרו אלו אלא מצד שהיה עולה על הדעת לחייב בהם, הואיל ואין בהם עסק, ויכול לעשותם בעוד שהמת לפניו, קמ״ל שגם באלו פטורים, וכן מפורש בדברי רבינו בהל׳ אבל (סי׳ יא) שאונן פטור מכל המצוות, וכ״ד רוה״פ, ומכללם הרמב״ם (אבל פ״ד, ו), ר׳ יונה (י, ב) ורא״ש (שם), וכ״פ הטוש״ע (עא, א).

רצב. רמב״ם (פ״ד, ג), מקורו בברייתא (יד, ב; יח, א), ונפסק בטוש״ע (או״ח עא, ג-ה; יו״ד שמא, ו; שם שסה, א).

רצג. מבואר בירושלמי (פ״ג ה״ב) שאין להוציאו סמוך לזמן ק״ש אם לא יספיקו לקוברו עד שיגיע זמן זה, והובא בר׳ יונה (יא, ב) ובהרא״ש פ״ג סי׳ ט), ונפסק בטוש״ע (או״ח עב, א; יו״ד שנח, ב).

רצד. בגמ׳ (יט, א): ״ת״ר אין מוציאין את המת סמוך לק״ש, ואם התחילו אין מפסיקין. איני? והא רב יוסף אפקוהו סמוך לק״ש! - אדם חשוב שאני״. וכרמב״ם ורבינו שהביאו חילוק זה בין אדם חשוב לשאר בני אדם,

כל שיש למטה צורך בהם, כגון נושאי המטה וחילופיהן וחילופי חילופיהן, בין שהיו לפני המטה בין שהיו אחר המטה פטורין, והאחרים המלוין חייבין[רצה]:

(מב) היו עסוקין בהספד, בזמן שהמת מוטל לפניהם, נשמטין אחד אחד וקורין, וחוזרין להספדן[רצו]. אין המת מוטל לפניהם, כל העם קורין והאבל יושב ודומם, שאינו חייב עד שיקבור[190] מתו[רצז]. הן עומדין ומתפללין[רחצ], והוא עומד ומצדיק עליו את הדין, ואומר, צדיק אתה ה׳ על כל הבא עלי, יהי רצון מלפניך ה׳ אלהי[191] שתגדור פרצתי ופרצת[192] עמך ישראל ברחמים[רצט]:

(מג) קברו את המת וחזרו[193] האבלים לקבל תנחומים ועושין[194] שורה[ש], אם יכולין העם להתחיל ולגמור אפילו פסוק אחד קודם שיגיעו לשורה יתחילו, ואם לאו לא יתחילו, אלא ינחמו[195] את האבלים, ואחר שיפטרו מהם יתחילו לקרות[שא]:

190. שיקבור: **ב** שיקבר 191. אלהי: **ב** אלהי ואלהי אבותי 192. פרצתי ופרצת: **ב** פרצותי ופרצות
193. וחזרו: **ב** יושבין 194. ועושין: **א ד** עושים **ג** עושין 195. אלא ינחמו: **ג ד** וינחמו

כתבו הרבה ראשונים, מהם: רי״ד, ריא״ז, רא״ה, מאירי, רשב״ץ (יט, א). אולם הרי״ף (יא, ב) והרא״ש (פ״ג סי׳ י) השמיטו דין אדם חשוב, וכתב הב״י (עב, ב) הטעם, משום שלא שכיח בדורותינו אדם חשוב כזה, ולכן גם בשו״ע לא הביא ד״ז להלכה.

רצה. רמב״ם (שם, ד), ולמד כן מהמשנה (יז, ב), ונפסק בטוש״ע (שם). ועי׳ ב״י (שם) שכתב שיש בזה פירושים אחרים (רש״י וטור), אולם העיקר כפירוש הרמב״ם.

רצו. מפשט לשונו משמע שגם הספדנים חייבים להישמט ולקרוא. ועי׳ טור (עב, ג) שכתב שביום הראשון הספדנים פטורים לגמרי מק״ש, ולמד כן מהירושלמי (פ״ג ה״ב), הביאו הרא״ש (פ״ג סי׳ ט). אמנם, הרמב״ם והשו״ע (שם) השמיטו חילוק זה. ועי׳ משנ״ב (שם סק״י) שכתב שיש לסמוך להקל לפטור את הספדן מתפילה, שאפילו בק״ש שהיא מן התורה י״א שהוא פטור.

רצז. עכ״ל הרמב״ם (פ״ד, ה), ולמד כן מהברייתא (יט, א), ונפסק בטוש״ע (שם, ג). ובכלבו הביא רק הציטוט מהרמב״ם, ולא את המשך דברי רבינו.

רחצ. בברייתא (שם) נאמר ברישא שכשהמת מוטל לפניהם נשמטים אחד אחד וקורין, ובסיפא שם נאמר שכאשר אין המת מוטל לפניהם קורין ומתפללים. ונחלקו הראשונים האם ברישא כשהמת מוטל לפניהם ונשמטים וקורין, האם גם מתפללים. הרמב״ן בספר תורת האדם (עניין ההספד ד״ה ירושלמי) סבר שאינם מתפללים, אולם רבי׳ יונה (יא, ב ד״ה והעם) כתב שאין חילוק, וגם ברישא חייבים גם בתפילה, והביא ראיה מהתוספתא (פ״ב, י) שאמרה שהסופד וכל העסוקין בהספד מפסיקין לק״ש ואין מפסיקין לתפילה, מעשה שהפסיקו רבותינו לק״ש ולתפילה, והלכה כרבותינו שמפסיקין. הרמב״ם (פ״ד, ג) כתב רק שחייבים לקרוא ק״ש ולא כתב מה דינם בתפילה, ולכאורה ניתן לומר שסמך על מש״כ בהל׳ תפילה (פ״ו, י) שכל הפטור מק״ש פטור מתפילה. נר׳ שגם מלשון רבינו שהביא לשון הרמב״ם, ולא פירש דין התפילה, אין להוכיח האם סבר כרמב״ן או כרבי׳ יונה.

רצט. בגמ׳ (שם) תחילת הנוסח של הצדקת הדין שונה: ״רבון העולמים, הרבה חטאתי לפניך ולא נפרעת ממני אחד מני אלף, יהי רצון...״, והגמ׳ דחתה נוסח זה משום שיש בו משום פתיחת פה לשטן, ולא הביאה נוסח אחר מתוקן. אולם, יש מהראשונים שהביאו נוסח מתוקן, דומה למה שהביא כאן רבינו, מהם: רי״ף (יא, ב) וראבי״ה (ח״א סי׳ נט), ושם נכתב בלשון רבים, וברא״ש (פ״ג סי׳ ט) כתב כלשון רבינו (בלשון יחיד).

ש. ועושין שורה - רבינו קיצר לשון הרמב״ם, וזה לשונו: ״וכל העם הולכים אחריהם ממקום הקבר למקום שעומדים בו האבלים לעשות שורה לקבל תנחומין״.

שא. רמב״ם (פ״ד, ו), מקורו המשנה (יז, ב) והגמ׳ (יט, א), ונפסק בטוש״ע (עב, ד). ודייק הב״י (שם) בדברי הרמב״ם שדווקא ביש שהות ביום לקרות אחר שינחמו את האבלים עסקינן, הא לאו הכי בכל גוונא יתחילו, וכ״פ הרמ״א (שם). וכ״כ הקרית ספר (על אתר), וכתב

(מד) בני אדם העומדים בשורה, הפנימיים הרואים פני[196] האבלים פטורין מקריאת שמע, והחצונים, הואיל ואינם רואין פני האבלים, קורין במקומן[שב]:

(מה) וכל מי שהוא פטור[197] מקריאת שמע ורוצה להחמיר על עצמו ולקרות קורא[שג], והוא שתהיה דעתו פנויה עליו[198], אבל אם היתה דעתו מבוהלת, לא יקרא עד שתתישב[דש]. [שה]והראב"ד (השגות פ"ד, ז) כתב, ואף על פי שאינו יכול לכוין, יקרא קריאת שמע ויתפלל[שו] ולא הפסיד כאדם הקורא בתורה, ולא יראה כפורק עול מלכות שמים מעליו:

(מו) ובעלי קריין קורין כדרכן בתורה ובקריאת שמע[199], לפי שאין דברי תורה מקבלין טומאה, אלא עומדין בטהרתן[שז]. ובהלכות תפלה (סי' לב) תמצא דין טבילת[200] בעלי קריין:

מדרש, חברים מקשיבים לקולך השמיעיני[שח], מכאן לשליח ציבור שצריך להשמיע[201] קולו בשמע ישראל, כדי שישמעו הצבור וימליכו שם שמים יחד[שט].

196. פני: **א ג ד** את פני 197. שהוא פטור: **ג ד** שפטור 198. עליו: **א ג ד** חסר 199. בתורה ובקריאת שמע: **א ג ד** בקריאת שמע ובתפלה 200. טבילת: **ב** חסר 201. להשמיע: **א ג ד** להגביה וכ"ה במחכים: להגביה, בכלבו: להשמיע

סברא לזה משום שמצות ק"ש עוברת, דוחה מצות ניחום אבלים שאינה עוברת. אולם בר' יונה (יא, ב ד"ה קברו) ובשטמ"ק (יט, א ד"ה קברו) משמע שמצות ניחום שהתחיל בה דוחה ק"ש, ואף אם לא תהיה שהות אח"כ לקרוא, פטורים. ושם בר' יונה כתב שמצות ניחום דאו', אולם הרמב"ם (אבל פט"ו, א) סובר שניחום אבלים דרבנן, ומסתבר שזה שורש מחלוקתם, עי' פמ"ג (א"א סק"ד).

שב. רמב"ם (שם) עפ"י המשנה (יז, ב) והברייתא (יט, ב) וכדעת ת"ק, וכ"פ הטוש"ע (שם, ה).

שג. נחלקו במשנה (טז, ב) אם חתן הרוצה לקרוא קורא, שת"ק סובר שרשאי, ורשב"ג סובר שאינו רשאי. ופסקו הרי"ף (י, א) והרמב"ם כת"ק, והתוס' (יז, ב ד"ה רב שישא) והרא"ש (פ"ב סי' טו) כרשב"ג. וכתבו התוס' שם שאנו כיון שאיננו מכוונים היטב, גם לרשב"ג חתן חייב בק"ש, ואדרבא אם לא יקרא נראה כיוהרא. וראה לעיל סי' מ.

דש. רמב"ם (שם, ז), וכתב הכס"מ שלמד כן ממה שאמרו בגמ' (יז, ב) שלרשב"ג אם יקרא יש בזה יוהרא, משום שאנן סהדי שלא מצי לכווני, אם כן ת"ק שחולק סובר שיכול לכוון, אבל אם היינו יודעים שאינו יכול לכוון, גם ת"ק מודה שלא יקרא.

שה. הכלבו לא הביא דברי הראב"ד.

שו. רבינו מביא בשם הראב"ד שיתפלל אף אם אינו מכוון, ולא רק שיקרא ק"ש. ובראב"ד שם, לפי הגרסא לפנינו, משמע שרק ק"ש יקרא אבל לא יתפלל, שכתב ז"ל: "ומה בכך, יקרא ויהא כקורא בתורה, ולא יהיה כפורק שם שמים מעליו, **ואין זה דומה לתפילה...**". ומשמע שבתפילה מודה הראב"ד שצריך כוונה, ולא יתפלל אם דעתו מבוהלת, וכן משמע בכס"מ (שם). אמנם יש גרסא בראב"ד (שנו"ס פרנקל שם) של"ג: "ואין זה דומה לתפילה", ולפי גרסא זו אכן גם תפילה יתפלל אע"פ שלא יכוון, וכן משמע שמפרש הלח"מ (שם) בראב"ד.

שז. הרמב"ם (שם, ח) כתב שכך נהגו, וזה כר' יהודה בן בתירא בגמ' (כב, א) שאמר שאין דברי תורה מקבלים טומאה, ונפסק בטוש"ע (פח, א). ועי' כס"מ (שם) שביאר שתקנת עזרא בטלה מאליה, ולא שביטלו אותה ב"ד.

שח. ז"ל מדרש שהש"ר (ח, טו): "'היושבת בגנים חברים מקשיבים', כשישראל נכנסין לבתי כנסיות וקורין קריאת שמע בכיוון הדעת, בקול אחד בדעה וטעם אחד, הקדוש ברוך הוא אומר להם: 'היושבת בגנים', כשאתם קורין חברים אני ופמליא שלי 'מקשיבים לקולך השמיעני', אבל כשישראל קורין קריאת שמע בטירוף הדעת, זה מקדים וזה מאחר ואינם מכוונין דעתם בקריאת שמע, רוח הקדש צווחת ואומרת: 'ברח דודי ודמה לך לצבי'".

שט. מקור דברי רבינו בס' המחכים (עמ' 3), והב"י (סב, ה) הביא דברים אלו בשם הכלבו, וכ"פ בשו"ע (שם).

ואם יש שם יחיד שאמרו כבר ויצא, חייב לחזור ולאמרו[202] **עם שליח ציבור, כדאמר רב אדא בר אהבה** (כ, ב) **עוסק בדבר שהצבור עוסקין, קורא**[203] **בדבר שהצבור קורין. וכן נמי אם לא אמרו עדיין, יאמר פסוק**[204] **ראשון בלבד**[שי].

וטוב לכל אדם להרהר בעוד[205] **שקורא את שמע בעשרת הדברות, כי כלן נרמזות בשלש פרשיות אלו**[שיא]. **אנכי**, ה׳ אלהינו. **לא יהיה**, ה׳ אחד. **לא תשא**, ואהבת, מאן דרחים למלכא[206] לא משתבע בשמיה ומשקר. **זכור**, למען תזכרו ועשיתם[207] את כל מצותי, [208]והשבת שקולה כנגד כל המצות, שנאמר (נחמיה ט, יג-יד) ועל הר סיני ירדת ותתן לעמך תורה ומצות ואת שבת קדשך הודעת להם[שיב], שקולה שבת כנגד כל המצות[208]. **כבד**, למען ירבו. **לא תרצח**, ואבדתם מהרה, מאן דקטיל מקטיל ליה[209]. **לא תנאף**, ולא תתורו, דאמר רבי לוי לבא ועינא[210] סרסורי דחטאה[211], הדה הוא דכתיב (משלי כג, כו) תנה בני לבך לי ועיניך דרכי תצרנה, כלומר, אז דרכי תצרנה, אמר הקב״ה אי יהבת לי ליבא ועינא, אנא ידע דאת דילי[212]. **לא תגנב**, ואספת דגנך, ולא דגן חברך. **לא תענה**, אני ה׳ אלהיכם אמת, אמר רבי לוי אם העדת עדות שקר על חבירך, מעלה אני עליך כאילו העדת[213] עדות שקר עלי שלא בראתי שמים וארץ. **לא תחמוד**, וכתבתם על מזוזות ביתך, ולא בית חבירך[214].

ובדין הוא שיאמרו עשרת הדברות בכל יום, אלא בטלום מפני תרעומת המינים, שלא יאמרו שלא נתן[215] **בסיני אלא הם**[שיג]:

נשלמו הלכות קריאת שמע ת״ל[216]

202. ולאמרו: **א ג ד** ולומר 203. קורא: **ב** וקורא 204. יאמר פסוק: **א** פסו׳ **ב** ופסוק 205. בעוד: **א ג ד** בשעה 206. למלכא: **ב** חסר 207. תזכרו ועשיתם: **ד** חסר 208. והשבת... המצות: **ג ד** זו שבת ששקולה כנגד כל המצות 209. מקטיל ליה: **ב** מקטילי 210. לבא ועינא: **ב** עינא וליבא וכן בסמוך 211. דחטאה: **ב** דחטאה אינון 212. ידע דאת דילי: **ב** ידענא דאת דידי 213. העדת: **ב** אתה מעיד 214. ולא בית חבירך: **ב** חסר 215. נתן: **א ג ד** ניתן 216. ת״ל: **ב** בס״ד

שי. גם זה מס׳ המחכים (שם), הובא בב״י (שם) בשם הכלבו (שם), ובסי׳ סה (סעי׳ ב) הביא דברי הרא״ש (פ״ג סי׳ יד) שכתב בשם בה״ג (עמ׳ מא) שאם קרא ק״ש ומצא ציבור שקוראים ק״ש, שקורא עימהם פסוק ראשון, ובשם הרוקח (סי׳ שכ) הביא שיקרא כל הק״ש עם הציבור, וכתב הב״י שהוא רק דרך עצה טובה, אבל מדינא סגי בפסוק ראשון (אולם הגר״א סק״ח כתב שלרוקח מדינא צריך שיקרא כל הק״ש, וחולק על בה״ג ורבינו). ובשו״ע (סה, ב-ג) פסק שמדינא צריך לקרוא פסוק ראשון, וטוב שיקרא עמהם כל הק״ש.

שיא. כ״כ ס׳ המנהיג (סוף עמ׳ פה), ס׳ המחכים (עמ׳ 4) ואבודרהם (עמ׳ פג) בשם הירושלמי (פ״א ה״ה ט, א), ונזכר גם בתוס׳ (יב, ב ד״ה בקשו). ועי׳ גם זוהר חדש (רות צה, א) שכתב שבק״ש רמוזים כל עשרת הדברות, והובא בב״י (סא, ג). וכ״ה בא״ר (סא סק״א) בשם הכלבו עפ״י הירושלמי, הביאו המשנ״ב (שם סק״ב). [ובשל״ה (מסכת תמיד, נר מצוה אות כד) כ״כ בשם הרמב״ן, וכלל כל הרמזים בפרשת ״ואהבת״].

שיב. ז״ל הכתוב: ״ועל הר סיני ירדת ודבר עמהם משמים ותתן להם משפטים ישרים ותורות אמת חקים ומצות טובים. ואת שבת קדשך הודעת להם ומצוות וחקים ותורה צוית להם ביד משה עבדך״.

שיג. גמ׳ (יב, א). ובשו״ע (א, ה) כתב שטוב לומר בכל יום עשרת הדברות, והגיה הרמ״א (עפ״י תשובות הרשב״א ח״א סי׳ קפד) שדווקא ביחיד מותר, ולא בציבור.

הלכות תפלה

(א) [א]כתב הבעל האשכול ז"ל[ב][1] (י, ב), מבעי ליה לאיניש למסמך גאולה לתפלה[ג], שנאמר (תהלים יט, טו) יהיו לרצון אמרי פי[ד][2], וכתיב בתריה (שם כ, ב) יענך ה' ביום צרה[ה]. ואמר רבי יוסי בר אבין תכף לגאולה תפלה[3], ואי אתה נזוק כל היום[ו]. ואמר רבי אמי כל שאינו סומך גאולה לתפלה, למה הוא דומה, לאוהבו של מלך [4]שבא [והרתיק][ז] על פתחו[4] של מלך, ויצא לקראתו המלך לדעת מה הוא מבקש, ומצאו שהפליג, ועוד[ח] הוא מפליג[ט]:

(ב) וה' שפתי תפתח תקנו רבנן קודם תפלה, ולא הוי הפסק, דכיון דתקינו ליה בין גאולה לתפלה[5], כתפלה אריכתא דמיא[י]. ומי[6] שמוסיף שומע תפלה[יא] טועה, ומפסיק בין גאולה לתפלה, והיינו דאמרו ז"ל[יב] (לא, א) אין אומרים[7] דברים אחר אמת ויציב[יג].

והר"מ נ"ע (תשב"ץ קטן סי' רכז) כתב כי במוסף ובמנחה יכול לומר שומע תפלה[יד], אבל בתפלת ערבית לא, דהויא הפסקה אפילו לרבי יוחנן דאמר תפלת ערבית רשות, מכל מקום כיון שהוא

1. ז"ל: **א ג ד** חסר 2. פי: **ב** חסר 3. לגאולה תפלה: **ב** גאולה לתפלה 4. שבא... פתחו: **א ג ד** שדפק לפתחו 5. ליה בין גאולה לתפלה: **א ג ד** לה רבנן 6. ומי: **א ד** מי 7. אומרים: **ב** חסר

א. כלבו סי' יא.

ב. סי' זה מקורו בירושלמי (פ"א ה"א ו, א). רבינו הביאו מבעל האשכול, והובא בפוסקים נוספים, ראה: סרע"ג (עמ' לב), רש"י (ד, ב ד"ה זה הסומך), מחז"ו (סי' יז), סידור רש"י (סי' כא), מנהיג (עמ' עט), אבודרהם (עמ' צ) וטור (קיא, א).

ג. חובת סמיכת גאולה לתפילה נזכרה בגמ' בכמה מקומות (ד, ב; ט, ב; כו, א). ועוד אמרו (לא, א): "אין אומר דבר אחר אמת ויציב", ופי' בה"ג (עמ' נז) כדי שיסמוך גאולה לתפילה, וכ"ה בסרע"ג (עמ' לא) ובפוסקים נוספים, וע"ע בסי' הבא. ועוד אמרו (מב, א): "אמר ר' חייא בר אשי אמר רב: שלש תכפות הן... תכף לגאולה תפלה". ונפסק ברמב"ם (פ"ז, יז) ובשו"ע (סו, ח; קיא, א).

ד. סיומו של הפסוק: "והגיון לבי לפניך ה' צורי וגאלי", הרי גאולה אמורה.

ה. לימוד זה מן הפסוקים הובא ברש"י (ד, ב ד"ה זה) ובראשונים נוספים.

ו. גמ' (ט, ב).

ז. בכתה"י מילה זו משובשת, ותיקנו עפ"י הירושלמי לפנינו והכלבו, וכ"ה באשכול (מהד' אלבק י, ב). [ובאשכול מהד' אויערבך (ח"א עמ' 17) הגירסא: שהדפיק]. וכגירסת הירושלמי לפנינו והכלבו, כן גירסת סרע"ג (עמ' לב), מחז"ו (סי' יז), סידור רש"י (סי' כא) וספר המנהיג (עמ' מד ועט). ובפני משה על הירושלמי שם פירש: הרתיק - דפק.

ח. ועוד - וכ"ה בירושלמי לפנינו, ובאשכול (מהד' אויערבך שם) גרס: **גם**, ובדומה לזה בכלבו.

ט. מש"כ: "ועוד הוא מפליג", פירש הפני משה - גם המלך מפליג ממנו. וברש"י (שם) כתב: "אלא יהיה אדם מקרב להקדוש ברוך הוא אליו, ומרצהו בתשבחות וקלוסין של יציאת מצרים, והוא מתקרב אליו, ובעודו קרוב אליו - יש לו לתבוע צרכיו".

י. גמ' (ד, ב), רמב"ם (פ"ב, ט) וטוש"ע (קיא, א).

יא. כוונתו לפסוק (תהלים סה, ג): "שומע תפילה עדיך כל בשר יבואו". ואומר אותו סמוך לתפילת העמידה.

יב. תוספתא (פ"ג, י), ירושלמי (פ"א ה"א) ובבלי (לא, א).

יג. עד כאן נראה שרבינו מצטט מספר האשכול (שם), וכ"ה בהגה"מ (פ"ב אות ד). ומש"כ שאין אומרים דברים אחר "אמת ויציב", פי' בה"ג (עמ' נז) כדי שיסמוך גאולה לתפילה, וכ"כ הרי"ף (כב, ב) והרא"ש (פ"ה סי' ד), ועוד. ורש"י (שם ד"ה אחר) פירש שאין אומרים בקשות קודם שלוש ראשונות. ורבינו פירש כרוב הפוסקים.

יד. בתשב"ץ קטן (שם) כתב פסוק אחר: "כי שם ה' אקרא" וכו', וצ"ע.

מתפלל אותה, מודה רבי יוחנן שמצוה לסמוך[8] גאולה לתפלה[טו]:

(ג) [טז][9]ואמרו ז"ל בא לו להתפלל, יפסיע שלש פסיעות לפניו כנגד שלש מחנות, מחנה ישראל, מחנה לויה, מחנה שכינה[יז][9]:

(ד) כתב הבעל האשכול ז"ל[10] (יא, א), המתפלל צריך שיכוין[11] רגליו[יח], שנאמר (יחזקאל א, ז) ורגליהם רגל ישרה[יט]. וגרסינן בירושלמי (פ"א ה"א ד, א), זה שעומד ומתפלל, צריך להשוות את[12] רגליו. [כ]תרין אמוראין, רבי לוי ורבי סימון, חד אמר כמלאכי השרת, וחד אמר ככהני. מאן דאמר ככהני, דכתיב (שמות כ, כג) ולא תעלה במעלות, שיהיה עקב בצד גודל וגודל בצד עקב[13], ומאן דאמר כמלאכי השרת, דכתיב ורגליהם רגל ישרה[כא]. ואיכא מאן דאמר, האי כוון רגלים[14], דעקבי הרגלים יהיו שוין וסמוכין זה לזה, ואצבעות הרגלים[15] מופרדין אלו מאלו,

8. לסמוך: **ג** למסמוך **ד** למסמך 9. ואמרו... שכינה: **ב** חסר 10. ז"ל: **א ג ד** חסר 11. שיכוין: **ב** לכוין את 12. את: **ב** חסר 13. וגודל בצד עקב: **ב** חסר 14. כוון רגלים: **א ג ד** כיוון רגליהם 15. הרגלים: **ד** הרגלים יהיו

טו. בגמ' (ד, ב; ט, ב): "אמר ר' יוחנן: איזהו בן העולם הבא - זהו הסומך גאולה של ערבית לתפלה של ערבית". הרי מצאנו שר' יוחנן סובר שמצוה לסמוך גאולה לתפילה בערבית, אולם לכאורה לא מצאנו שר' יוחנן סובר שערבית רשות. ועי' תוס' (ד, ב ד"ה דאמר) שכתבו שרע"ג סובר שכיון שתפילת ערבית רשות, א"צ לסמוך גאולה לתפילה, ולכן מפסיקים בקדיש. וחלקו עליו, שא"כ ייצא שר' יוחנן סובר שערבית חובה, ורב חולק עליו וסובר רשות, וקיי"ל רב ור' יוחנן הלכה כר' יוחנן. ולכן צ"ל שגם למ"ד ערבית רשות, צריך לסמוך גאולה לתפילה. וע"ע הג' ר"פ (שם) שכתב שנהגו העולם שלא לסמוך גאולה לתפילה בערבית, וקדיש יוכיח דהוי הפסק, וזה כרע"ג המובא בתוס'. גם בחי' הרא"ה (ד, ב) פסק שא"צ לסמוך גאולה לתפילה בערבית כיון שהיא רשות. ולמעשה, דעת הרמב"ם (פ"ז, יח) ורבים מן הראשונים שגם בערבית יש לסמוך גאולה לתפילה, וכ"פ השו"ע (רלו, ב).

טז. סי' זה ליתא בכלבו, וראה שנו"ס שגם בכת"י **ב** ליתא.

יז. נראה שמקור דברי רבינו הוא ס' המנהיג (עמ' פג). ביומא (נג, ב) מובא שבסיום התפילה יש לפסוע ג' פסיעות לאחור, ולא נזכר המנהג לפסוע קודם התפילה לפנים. ונראה שהראשון שהזכיר מנהג זה הוא רש"י. ראה ספרי דבי רש"י: מחז"ו (סי' כא), פרדס הגדול (סי' נז), סידור רש"י (סי' כט), ס' הסדרים (סי' טז), וכ"כ שבה"ל (סי' כ) והר"ש מגרמייזא (עמ' קג-קד) בשמו. בב"י ובשו"ע לא הובא דין זה, אולם הרמ"א (צה, א; ד"מ אות א) הביאו להלכה בשם הרוקח (סי' שכב), וטעמו, שהן כנגד ג' הגשות שנאמרו בתפילה: "ויגש אברהם" (בראשית יח, כג), "ויגש יהודה" (שם מד, יח), "ויגש אליהו" (מ"א יח, לו). ועי' משנ"ב (ס"ק ג) בשם המגן גיבורים, שכתב שמנהג העולם לפסוע ג' פסיעות לאחור, ואח"כ פוסעים ג' פסיעות לפנים. מנהג זה הובא גם בכה"ח (ס"ק ז) בשם כמה אחרונים, ועי"ש מה שביאר בזה.

יח. בס' האשכול (מהד' אויערבך, ח"א עמ' 17) נוסף: **להשוותם סמוכות וישרות.**

יט. גמ' (י, ב), רמב"ם (פ"ה, ד) וטוש"ע (צה, א).

כ. בכלבו נוסף כאן: **פליגי בה**, אולם באשכול ליתא.

כא. דברי הירושלמי הובאו גם בר' יונה (על הרי"ף ה, א ד"ה המתפלל) ובריטב"א (שם), ופסק השו"ע כפשט גמ' דידן, שצריך שהרגלים יהיו שוות כמלאכים. ועי' טור (שם) שהביא המח', ובב"י שתמה עליו, ובהסבר הט"ז (ס"ק א). והסביר הב"י הטעם לזה, שכיון שעומד לדבר עם השכינה, צריך לסלק כל מחשבות הגוף מלבו ולדמות כאילו הוא מלאך משרת. ובשם מהר"י אבוהב ז"ל כתב טעם אחר, שהוא רמז שנסתלק ממנו התנועה לברוח ולא להשיג שום חפץ מבלעדי ה'. ומקורו דברי רבינו להלן (סו"ס מז, ועי"ש ובהערה).

וזהו כעין גלגל[כב][16] שדומה לכף רגל עגל[כג].

ואחר שכוון[17] רגליו, פותח בכל תפלה קודם ברכה ראשונה[18] ה׳ שפתי תפתח[כד]:

(ה) [כה]ולא יהיה (ה, ב) דבר חוצץ בינו ובין הקיר, שנאמר (ישעיהו לח, ב) ויסב חזקיהו פניו אל הקיר ויתפלל אל ה׳[כו]. וכתב הראב״ד ז״ל[כז], דוקא[19] הפסק מטה, שהוא דבר חשוב, ורחבה[20] ארבעה וגובה[21] עשרה, אבל דבר מועט לא נקרא הפסק, דאם כן היאך מתפללין בבית הכנסת לפני הספסלין שיושבין בהן, וצ״ע[כח][22]:

(ו) [כט]ואסור לעבור (כז, א) כנגד המתפללין[ל]. ומינה שאם יקרה שיתפלל שום[23] אדם אחריו, אסור לפסוע שלש פסיעות, עד שיגמור את שאחריו[24] תפלתו[לא]. ודוקא בתוך ארבע אמות, אבל לאחר ארבע[25] אמות מותר[לב]:

(ז) [כט]ואסור להתפלל (שם, ב) אחורי רבו. פירש רש״י ז״ל[26] (ד״ה אחורי), משום יוהרא, או נראה

16. גלגל: **ב** הגלגל 17. שכוון: **א ג ד** שיכוין 18. קודם ברכה ראשונה: **ג ד** חסר 19. ז״ל דוקא: **ג ד** ודוקא 20. ורחבה: **ב** ורחב 21. וגובה: **ב** וגבוה 22. וצ״ע: **א ג ד** וצ״ע ע״כ 23. שום: **ב** חסר 24. שאחריו: **א** שאחריו את **ג ד** שאחוריו את 25. לאחר ד׳: **ג ד** חוץ לד׳ 26. פרש״י ז״ל: **ב** חסר

כב. גלגל - בכלבו: סגלגל, וכן תיקן המהדיר באשכול.

כג. וכן הביאו פירוש זה בשם הירושלמי: המכתם, המאירי (י, ב), אהל מועד (שער התפילה דרך ג נתיב ה), ר׳ מנוח (פ״ד, ד) ורשב״ץ (גמ׳ שם), ולא הביאו הפירושים האחרים הנזכרים כאן. וע״ע ר׳ יונה (שם) שכתב שיש נוהגים לעשות כן, אולם כתב שהעיקר שהרגלים יהיו צמודות לגמרי, ולא רק במקום העקב. והובאו דברי ר׳ יונה בב״י (שם), ומשמע שמסכים לדבריו.

כד. ראה לעיל סי׳ ב.

כה. סי׳ זה ליתא בכלבו.

כו. והובא להלכה בטוש״ע (צ, כא). וטעם האיסור, כתב המאירי (ה, ב) שלא יפנה לבו לאותם דברים, וכ״ה בשו״ת הרמב״ם (סי׳ כ, ובפאר הדור סי׳ פד), והיינו, משום ביטול הכוונה. והטור (צח, ד) כתב הטעם משום חציצה, וכמו קרבן שחציצה פוסלת בינו לבין הכלי, וכ״ה בשו״ע (שם), ועי׳ כה״ח (ס״ק קלא) שכתב ששני הטעמים להלכה.

כז. הב״י (שם) הביא ד״ז בשם האבודרהם בשם דב״ש (השלחן גבוה כתב שדב״ש ראשי תיבות: דבר ששת, דהיינו הריב״ש), והוסיף שכ״כ הארחות חיים בשם הראב״ד. וכ״כ ספר הבתים (הל׳ תפילה שער ח סי׳ ט). והובא ד״ז להלכה ברמ״א (שם). וע״ע פר״ח (אות כא) מה שהקשה על זה. והט״ז (ס״ק ה) כתב שכל זה רק למצוה, ואינו לעיכובא, והובא להלכה בכמה אחרונים, מהם: משנ״ב (ס״ק סג) וכה״ח (ס״ק קלג).

כח. ר׳ שנו״ס, שלפי רוב כתה״י, מש״כ רבינו: צ״ע - הוא מדברי הראב״ד עצמו (שהרי גרסו: ע״כ), ולא מדברי רבינו. והמהרי״א (על הטור) כתב: ״וכתוב בא״ח ע״ז וצ״ע״ כלומר שלדבריו רבינו כתב צ״ע על דברי הראב״ד, ולפי״ז עמד לפניו כת״י **ב** שלא גרס: ע״כ. ואכן מוצאים פעמים רבות בדבריו שהיתה לפניו גי׳ כ״י **ב** שלפנינו, וכן בא״ח הל׳ שבת במלאכת קושר (סו״ס קו) גי׳ מהרי״א בא״ח היתה כנר׳: ״ח׳ ימים״ וכגי׳ כ״י **ב**. וכן במבוא לפי׳ מהרי״א לטור עמ׳ 53.

כט. סי׳ זה ליתא בכלבו, וכן להלן בסימן ז.

ל. רמב״ם (פ״ה, ו) וטוש״ע (קב, ד).

לא. וכן מתבאר מדברי ר׳ יונה (על הרי״ף יח, ב), הרא״ה והמאירי (כז, ב). והמהר״י אבוהב (הובא בב״י קב, ה) כ״כ בשם רבינו, וכתב שהוכיח כן מעובדא דר׳ ירמיה בר אבא (בגמ׳ שם), שרב המתין לו עד שיסיים תפילתו, כדי שלא יעבור לפניו. והוסיף על דבריו, שאפי׳ זה שמתפלל אחוריו התחיל להתפלל אחריו, ג״כ צריך להמתין. והב״י שם כתב שגם מהירושלמי (ר״ה פ״ב ה״ה) נראה שכן צריך לנהוג, ונפסק כ״ז בשו״ע (שם).

לב. בגמ׳, ברמב״ם ובטוש״ע (שם) נאמר כן על האיסור לעבור כנגד המתפלל, ורבינו למד משם שה״ה פוסע לאחור לאחר שסיים תפילתו, שהעיקר שלא ייכנס לתוך ד״א חבירו.

כמי[27] שעשאו אלוה[לג]. ולא כנגד רבו (שם). פירש רש"י ז"ל (ד"ה כנגד), בצדו, שמראה כאלו הם שוים[לד]. ולא יתן (שם) שלום לרבו, אם לא יאמר לו שלום עליך רבי ומרי[לה][28], וכן לא יחזיר לו שלום[לו].

והרמב"ם ז"ל (ת"ת פ"ה, ו) כתב לא יתפלל אדם בצד רבו או כנגד רבו[29], ולא אחורי רבו[לז], וכן אסור לו להלוך בצד רבו, אלא יתרחק מעט.

והבעל המאורות ז"ל[30] (כז, ב) כתב, דמה שאמרו לא[31] יתפלל אחורי רבו ולא בצד רבו, דוקא כשהם ביחוד, אבל בבית הכנסת[32], אם כן סדור[33] ישיבתם, שרי, דליכא חשדא דליקבליה כאלוה, ע"כ[34].

והבעל האשכול ז"ל[35] (לג, א) כתב, דוקא[36] ביחיד, אבל בצבור כלם עומדין, ואי אפשר לתלמיד לדקדק ולעשות כן לרבו בצבור[לח], ע"כ[37]:

27. כמי: **ג ד** חסר 28. רבי ומרי: **א ג ד** ר' או מרי 29. או כנגד רבו: **א** רבו ולא כנגד רבו **ב** חסר 30. ז"ל: **א ג ד** חסר 31. שאמרו לא: **א ג ד** שאומרים שלא 32. בב"ה: **ב** בצבור 33. סדור: **א ד** סדר 34. כאלוה ע"כ: **ב** אלוה מותר 35. ז"ל: **א ג ד** חסר 36. דוקא: **ב** וה"מ 37. ע"כ: **א ג ד** חסר

לג. הטעם השני אינו מפרש"י, אלא מהתוס' (ד"ה ולא) בשם י"מ, שכתבו שנראה כמשתחווה לרבו. וכטעם רש"י כתב הכס"מ (שם) לדייק בדעת הרמב"ם, וכן מתבאר מתשובת רה"ג (המובאת בשבה"ל סי' מג), שכתב שהטעם הוא כדי לחלוק כבוד לרבו. וכטעם התוס', כתבו: תוס' ר"י שירליאון, תוס' הרא"ש, ס' המאורות ומאירי (כז, ב). המאירי כתב שני טעמים נוספים: א. שלא להטריח את רבו לעמוד אם סיים לפניו. ב. שלא יראה כמדקדק בתפילת רבו. טעמו הראשון נזכר גם בר' יונה ורא"ה (שם).

לד. והובא כ"ז להלכה ברמב"ם (ת"ת פ"ה, ו) ובטוש"ע (צ, כד; יו"ד רמב, טז).

לה. רש"י (שם ד"ה שלום) פירש שאין לומר שלום לרבו כשאר כל אדם, אלא צריך לומר: "שלום עליך רבי". ולא כתב שצריך לומר: "ומורי". והרמב"ם (ת"ת פ"ה, ה) כתב שכששואל לרבו צריך לומר: "שלום עליך רבי", וכשמשיב לו צריך לומר: "שלום עליך רבי ומורי". ועי' טוש"ע (יו"ד רמב, טז).

לו. כוונתו שלא יחזיר כדרך רעים, אבל מחזיר לו: "שלום עליך רבי ומורי", כ"כ הרמב"ם (שם). וא"כ יוצא שלדעת רבינו והרמב"ם מותר לשאול ולהחזיר שלום לרבו באופן מכובד. אבל ר' יונה (על הרי"ף יח, ב ד"ה והנותן) חולק, וכתב שאין לתלמיד להקדים לרבו שום דיבור מרוב המורא, ורק מותר להחזיר לו שלום באופן מכובד. וכתבו ההגה"מ (שם אות ח) שכן איתא בירושלמי (פ"ב ה"א). והרא"ש (פ"ד סי' ה) כתב שבירושלמי משמע שתלמיד אינו נותן שלום לרבו כלל, אולם בגמרא דידן אמרינן: "תוך כדי דיבור - כדי שאלת תלמיד לרב". השו"ע (יו"ד רמב, טז) פסק כרמב"ם, והרמ"א הביא דעת הסוברים שאין לתמיד לשאול לרבו כלל, אולם כתב שהמנהג כשו"ע.

לז. ר' שנו"ס. ברמב"ם לפנינו: "ולא יתפלל לא **לפני** רבו, ולא **לאחר** רבו, ולא **בצד** רבו". תיקנו הנוסח עפ"י רוב כתה"י. ואפשר שבדוחק רב ניתן לפרש הלשון כאן: **כנגד רבו**, שמשמעותו לפני רבו, וכמו שכתוב: "שויתי ה' לנגדי תמיד", ולא כדפרש"י והראשונים: בצידו, וצ"ע. וכתב ר' יונה (שם) שלפני רבו הוא כל שכן מצידי או אחורי רבו הנזכר בגמ'. גם הרי"ף (שם) כתב שאסור להתפלל לפני רבו, ונראה שגרס כן בגמ', וכ"כ הדברי חמודות (פ"ד אות יז). והובא להלכה בטוש"ע (צ, כד).

לח. אף שהמאורות והאשכול כתבו שניהם לחלק בין מתפלל ביחידי למתפלל בבית הכנסת, טעמם שונה. במאורות הטעם - שלא שייך שיחשדו בו שמקבל הרב כאלוה (טעם התוס' שם), כיון שהמקומות קבועים, ובאשכול הטעם - מפני שא"א בעניין אחר, ועדיף שיתפלל כך במניין, ולא ביחידי. וראה גם שבה"ל (סי' מג) בשם רה"ג ובשו"ת ראב"י אב"ד (סי' סט).

(ח) ומתחיל להתפלל שמונה עשרה ברכות. ותקנו חז״ל שמונה עשרה ברכות[38], ובכל אחת שם בן ארבע אותיות שעולין ע״ב, כנגד שם בן[39] ע״ב[לט]:

(ט) אמר רב יוסף[מ] (כח, ב) שמונה עשרה ברכות תקנו[40] כנגד שמונה עשרה אזכרות שבקריאת שמע, וברכת המינין כנגד אחד. ורבי תנחום אמר רבי יהושע בן לוי כנגד[41] שמונה עשרה חוליות שבשדרה, וברכת המינים כנגד חוליא קטנה שיש בשדרה.

[מא]רבי שמואל בר[42] נחמן[מב] אמר (ב״ר סט, ד; ירושלמי פ״ד ה״ג לג, ב) כנגד שמונה עשרה פעמים[43] שכותבין האבות שלשתן[44] בתורה בבת אחת. [45]ור״ש[מג] אמר (תנחומא וירא, א; ירושלמי שם) כנגד שמונה עשרה מזמורים שמראש תהלים עד (פרק כ) יענך ה׳ ביום צרה[מד], לומר תענה בתפלתך. ולכך אנו אומרים מזמור יענך ה׳ אחר התפלה[45].

והרב רבי[46] נתן (מחכים עמ׳ 6) כתב[47], כנגד שמונה עשרה ציווים שנצטוו במלאכת המשכן[מה] כאשר צוה ה׳ את משה[מו]. וברכת המינין (כח, ב) ביבנה תקנוה[מז]:

(י) ואסור להגביה קולו בתפלתו[מח], כדאמרינן בחנה[48] (לא, א), רק שפתיה נעות וקולה לא ישמע (ש״א א, יג):

38. י״ח: **ב** י״ח ברכות 39. בן: **ג** של 40. ברכות תקנו: **א ג ד** אזכרות 41. כנגד: **ב** כנגד י״ח אזכרות שאמ׳ דוד במזמור הבו ליי׳ בני אלים ורב׳ אמ׳ כנגד 42. בר: **ב** בן 43. פעמים: **ב** חסר 44. שכותבין האבות שלשתן: **א ג ד** האבות שנזכרו 45. ור״ש... התפלה: **א ג ד** חסר 46. וה״ר: **א ג ד** ור׳ 47. כת׳: **א ג ד** אמר 48. בחנה: **א ד** בסנהדרין דכתיב **ג** בסנהדרין

למעשה, הב״י (צ, כד) לאחר שכתב חילוק בעל המאורות (בשם המהר״י אבוהב, ולא ציין לרבינו), הביא מש״כ האהל מועד (הל׳ תפלה דרך ג נתיב ז), שלטעם שמצער את רבו שאינו יכול לפסוע לאחוריו, אם סיים לפניו (טעם ר׳ יונה, ראה לעיל), אין חילוק בין יחיד לציבור. וכתב עפי״ז לחוש גם בציבור, ולכן בשו״ע השמיט חילוק זה. והרמ״א (שם) כתב שאע״פ שטוב להחמיר, נהגו להקל. ובביה״ל (ד״ה ואע״פ) כתב שמ״מ טוב לכתחילה כשקובע לו מקום מאחורי רבו, שירחיק כשיעור ד״א וג׳ פסיעות, כדי שלא יצער לרבו.

לט. בכלבו לא כתב הסבר זה, והביא חלק מההסברים המובאים בסי׳ הבא. ועי׳ שו״ת הרדב״ז (ח״ה סי׳ לד) ששם בן ע״ב הוא שם המפורש, והוא פירוש לשם בן ד׳ אותיות, רק ארוך יותר לפי ניקודו ופעולתו.

מ. בגמ׳ נזכרה קודם לכן דעה נוספת: ״אמר רבי הלל בריה דרבי שמואל בר נחמני: כנגד שמונה עשרה אזכרות שאמר דוד ב׳הבו לה׳ בני אלים׳׳.

מא. שני ההסברים הבאים, שאינם בגמ׳ דידן (אלא רק במדרש), לא הובאו בכלבו.

מב. ר׳ שמואל בר נחמן - בב״ר: **רבי חנינא בשם רבי פנחס.**

מג. ר״ש - וכ״ה בתנחומא, ובירושלמי: **ריב״ל.**

מד. ובירושלמי שם אמר שאף שיש תשע עשרה מזמורים מתחילת תהלים עד מזמור כ, ״למה רגשו גויים״ אינו מן המניין.

מה. במחכים ובכלבו נוסף כאן: **כמו.**

מו. כ״ה בירושלמי ובתנחומא (שם) בשם רבי יוחנן, ולכאורה צ״ע מדוע הביא הסבר זה בשם ר׳ נתן ולא מהמדרש.

מז. וכ״ה בירושלמי (שם).

מח. והובא להלכה ברמב״ם (פ״ה, ט) ובטוש״ע (קא, ב). וראה לקמן (סי׳ נג) בהרחבה.

(יא) ואסור לאדם לאכול ולשתות[מט] או לעשות[49] שום מלאכה[נ] קודם שיקרא קריאת שמע[50] ויתפלל תפלת[51] שחרית:

(יב) [נא]ומי שאכל קודם שיתפלל, אף על פי שחטא, מתפלל אחר כן, שאין אומרים[52] למי שאכל שום וריחו נודף, שיאכל שום אחר ויהיה[53] עוד ריחו נודף. כך כתב הר׳ דוד בר[54] לוי ז״ל[נב] (מכתם ברכות י, ב, הוצ׳ מכון התלמוד עמ׳ כד):

(יג) ולא יצא לדרך קודם תפלת שחרית[נג]:

(יד) ולא ישכים לפתח[55] חבירו ויתן לו שלום קודם שיתפלל[נד]. [נה]ויש אומרים אפילו במוצא את חבירו, אם לא ישנה בדבורו, כגון[56] דאמר ליה צפרא דמרי טב. והוא הדין שאסור להתעכב

49. או לעשות: **א ג ד** ולעשות 50. קודם שיקרא ק״ש: **א ג ד** עד שיקרא את שמע 51. תפלת: **ג ד** חסר
52. שאין אומרים: **א** שהאומ׳ 53. ויהיה: **ב** ויהא 54. בר: **א ב** בר׳ 55. לפתח: **א ג ד** לבית 56. כגון: **א ג ד** חסר

מט. גמ׳ (י, ב): ״מאי דכתיב (ויקרא יט, כו): ׳לא תאכלו על הדם׳ - לא תאכלו קודם שתתפללו על דמכם... כל האוכל ושותה ואחר כך מתפלל - עליו הכתוב אומר (מ״א יד, ט): ׳ואתי השלכת אחרי גוך׳, אל תקרי גויך אלא גאיך. אמר הקדוש ברוך הוא: לאחר שנתגאה זה - קבל עליו מלכות שמים״. ונפסק ברמב״ם (פ״ו, ד) ובטוש״ע (פט, ג). ור׳ להלן הע׳ סו דיון נרחב בענין.

נ. גמ׳ (יד, א): ״אמר רב אידי בר אבין אמר רב יצחק בר אשיאן: אסור לו לאדם לעשות חפציו קודם שיתפלל, שנאמר (תהלים פה, יד): ׳צדק לפניו יהלך וישם לדרך פעמיו׳״. ועפי״ז פסק הרמב״ם (שם) שאין לעשות מלאכה קודם תפילת שחרית, וכן בשו״ע (שם), וכתב לשון הגמ׳: ״לעשות צרכיו״.

ונראה שהרי״ף (ח, א) והרא״ש לא גרסו כל זה בגמ׳, אמנם גם לשיטתם ניתן ללמוד כן מהגמ׳ (ה, ב): ״תניא, אבא בנימין אומר: על שני דברים הייתי מצטער כל ימי - על תפלתי שתהא לפני מטתי...״. ופירש״י (ד״ה סמוך): ״כל ימי נזהרתי שלא לעשות מלאכה ושלא לעסוק בתורה כשעמדתי ממטתי, עד שאקרא קריאת שמע ואתפלל״. וכן פירשו התוס׳ שם (ד״ה אלא) לגבי עשיית מלאכה (וחלקו על רש״י בעניין לימוד תורה). וכן הביא הגר״א בביאורו (ס״ק יג) המקור לדין זה מהגמ׳ שם.

נא. סי׳ זה ליתא בכלבו.

נב. וכ״כ בחי׳ הרשב״ץ (י, ב), וכעין זה במאירי (שם), שאעפ״י שאכל ועוון גדול הוא, מ״מ יצא ידי תפילה. דין זה לא הובא בב״י ובשו״ע, ואולי היה פשוט לפוסקים שאין האיסור מעכב את התפילה. אמנם הראשונים שציינו את ההיתר להתפלל סוברים, שכיון שנאמר שהאוכל לפני התפילה הוא בכלל ׳ואותי השלכת אחרי גויך׳ וכו׳, לאחר שנתגאה זה קבל עליו עול מלכות שמים - שמא ייאסר להתפלל, משום חוצפה כלפי שמייא, קמ״ל שלא נאסר.

נג. גמ׳ (יד, א): ״כל המתפלל ואח״כ יוצא לדרך - הקב״ה עושה לו חפציו״. וברי״ף (ח, א) גרס: ״אסור לאדם לצאת לדרך קודם שיתפלל, שנאמר (תהלים פה, יד): ׳צדק לפניו יהלך וישם לדרך פעמיו׳״. ועי׳ בחי׳ הרשב״ץ (שם ד״ה אמר) שכתב שמצינו בגמ׳ (ל, א) שהמתפלל בדרך יתפלל ע״ג חמורו, ולפי״ז לכאורה אין איסור לצאת לדרך. ולישב גירסת הרי״ף, י״ל ששם מדובר שיוצא לפני זמן תפילה או שהיה דחוק לצאת, אבל לכתחילה, וכן מי שאינו דחוק, אסור לצאת. השו״ע (פט, ג) פסק שאסור לילך לדרך עד שיתפלל תפילת שמו״ע, וביאר המשנ״ב (ס״ק כ) שכל זה שלא בשעת הדחק, אבל בשעת הדחק, שאין השיירא ממתנת לו - יכול לילך מקודם לדרך ויתפלל בדרך, ואפי׳ יוצא לאחר הנץ החמה.

נד. גמ׳ (שם): ״אמר רב: כל הנותן שלום לחבירו קודם שיתפלל - כאילו עשאו במה... מתיב רב ששת: בפרקים - שואל מפני הכבוד ומשיב! תרגמה רבי אבא: במשכים לפתחו״. ולדעת רש״י ותוס׳ (ד״ה במשכים) האיסור לשאול בשלום הוא דווקא כשמשכים לפתחו, אך אם פגע בו באקראי בדרך - מותר. וכ״נ דעת הרמב״ם (פ״ו, ד), וכך פסק השו״ע (פט, ב) בדעה ראשונה בסתם.

נה. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו, והובא בב״י (פט, ב) בשם רבינו.

עמו בדברים אחרים אם לא ישנה בדבורו[57], ומפני שמשנה בדבורו יזכור שלא התפלל[58]. וכן דעת הראב"ד ז"ל[נו].

ובאותן המקומות שנהגו לתת שלום איש לחבירו בבית הכנסת[59] אחר אמן דהאל הקדוש, נראה באמת שמכאן[60] יצא[61] להם המנהג, כי עד כאן נאסרו, אם לא בשינוי דברים כאשר אמרנו, ומכאן ואילך הותרו.

ובתשובות דקמאי[נז], לא חשו[62] חכמים אלא לענין כריעה, אבל בלא כריעה לא חשו, ונותן[63] שלום בכל לשון שירצה, בין בדרך בין בבית הכנסת[נח], ואין בכך כלום. והכריעה אסורה איסור גמור, אפילו בלא נתינת שלום קודם שיתפלל[נט]. [64]אבל אם התחיל לברך הברכות, כיון שקבל עליו מלכות שמים בברכות, אין לחוש כל כך[ס] [64]:

(טו) [סא]והר"מ נ"ע (תשב"ץ קטן סי' רמו) כתב [65]דאינו אסור אלא במשכים לפתחו, אבל אם מצאו בדרך [או בבית הכנסת][סב], מותר לשאול ב[שלום][סג].

57. בדבורו: ב בדברים אחרים 58. התפלל: ב ג יתפלל 59. בב"הכ: ב חסר 60. שמכאן: ד כי מכאן
61. יצא: ב יש 62. דקמאי לא חשו: א ג ד לקמאי לא חששו 63. בלא כריעה לא חשו ונותן: א ד שלא בכריעה נותן ג לא בכריעה ונתן 64. אבל... כך: א ג ד חסר 65. דאינו... נמי: א ג ד חסר

נו. הוב"ד גם ברשב"א, בריטב"א, בנימוק"י וברשב"ץ (יד, א), ובשו"ע (שם) הובאה דעה זו בשם י"א. ור' יונה (על הרי"ף ח, א ד"ה ודוקא) כתב בשם חכמי פרובינציא שהאיסור במשכים לפתחו הוא דווקא כשאומר שלום שהוא שמו של הקב"ה, אבל אם אומר: "צפרא דמרי טב", מותר גם בכה"ג.

נז. כוונתו לתשובות הגאונים, שתלו את עיקר העניין בכריעה. ועי' בהערה הבאה.

נח. לכאורה משמע לדעה זו שיש להתיר אמירת שלום ללא כריעה דווקא בדרך או בבית הכנסת, אך לא במשכים לפתח חבירו. ובשו"ת הגאונים (חמדה גנוזה, סי' יח) כתב להחמיר במשכים לפתח חבירו דווקא אם כורע, אך אם רק אומר שלום הקל. וראה גם בה"ג (עמ' נה), ובנוסחאות השונות בדבריו, ולפי דפוס ברלין האיסור הוא דווקא בכריעה, ואמירת שלום לבד לא נאסרה כלל. וע"ע מאמר מרדכי (ס"ק ד) שהאריך לבאר שיטות הראשונים בדין כריעה קודם התפילה.

נט. לדעה זו אסור לכרוע קודם התפילה גם כאשר אינו משכים לפתח חבירו, ולדעת ר' ירוחם (נ"ג ח"ג דף כד ע"ג) איסור כריעה הוא דוקא כשמשכים לפתחו. השו"ע הביא דעת ר' ירוחם בסתם, ובשם י"א הביא דעת רבינו.

ס. תוספת זו מכת"י **ב** הובאה בב"י (שם) בשם רבינו, וכמה אחרונים העירו שבארחות חיים לפנינו ליתא. אבל בהגלות נגלות כת"י **ב**, נסתלקה תמיהתם. הד"מ (אות ב) כתב שמהגמ' והרי"ף משמע שאין לחלק אם התחיל בברכות או לא, וכ"כ תרוה"ד (סי' יח).

השו"ע (שם) הביא דברי רבינו, והקשה הב"ח (שם, ג) מדוע לענין עשיית חפציו לפני תפילה לא הביא השו"ע שאם התחיל בברכות מותר. אמנם הרמ"א (פט, ג) הביא, אך הסיק שטוב להחמיר. והלחם חמודות (פ"ב אות כט) תירץ, שרבינו מיקל באמירת הברכות רק לגבי כריעה כשאינו משכים לפתחו, שהוא אינו מן הדין אלא חומרא עפ"י הגאונים, אך מה שנאסר מן הדין, רבינו מודה לתרוה"ד שאסור.

סא. בכלבו ליתא לדברי הר"מ.

סב. בכת"י ישנן כמה מילים מטושטשות, והשלמנו כאן ובסמוך עפ"י התשב"ץ קטן.

סג. וכ"נ דעת הרמב"ם (פ"ו, ד). וכ"כ ספר האורה (סי' ד), ר' יהונתן, ריא"ז וריבב"ץ (יד, א), ראב"ן (סי' קנא), ראבי"ה (ח"א סי' מט) ורוקח (סי' שכד), והובאה דעה זו בשו"ע (שם) בסתם, והביא בי"א דעת הראב"ד (המובאת לעיל בסי' הקודם) שמותר לומר רק: "צפרא דמרי טב".

[סד]עוד כתב (שם סי׳ רג) נמי[65] שאסור לאכול ולשתות או לעשות[66] שום מלאכה[סה] קודם קריאת שמע תפלה[סו]. ומביא ראיה מפרק קמא דברכות (י, ב), דאמר[67], ואותי השלכת אחרי גוך (מ״א יד, ט), אחר שנתגאה זה, היאך יקבל עול[68] מלכות שמים. מכאן אמר רבינו אבי״ה (ח״א סי׳ ל) שמותר לשתות מים בבקר קודם תפלה, כי בכאן[69] לא שייך[70] למימר ואותי השלכת, כי מה גאות שייך במים[סז], ע״כ. ויש אומרים דהוא הדין לאותן אוכלין ומשקין שאוכלין ושותין לרפואה, דמותר לאכלן ולשתותן קודם תפלה מהא טעמא[סח].

וכתב הר״מ נ״ע[70] (שם), ודוקא בחול מותר[71], אבל בשבת ויום טוב, שצריך לברך על הכוס על שולחנו[72] קודם שיאכל, אסור לשתות אפילו מים קודם שיתפלל[סט], ע״כ. ולפי דעת הר״ף ז״ל[73] (בהג׳ לתשב״ץ קטן שם) אסור[74] אפילו בשאר הימים[75], והטעם, כיון שמלא נפשו ורצונו ממה שהוא צריך, אחר שנתגאה קרינא ביה[ע]. [עא][76]וכתב הבעל האשכול (לג, ב),

66. או לעשות: **ג** ולעשות בו **ד** ולעשות 67. דאמ׳: **א ג ד** דקאמר 68. עול: **א** חסר 69. בכאן: **א ג ד** במים 70. למימר... נ״ע: **א ג ד** גאוה 71. מותר: **ב** חסר 72. על שולחנו: **ג ד** חסר 73. ז״ל: **ג ד** חסר 74. אסור: **א** חסר 75. הימים: **ב** הימים לטעום שום דבר 76. וכת׳... כלום: **א ג ד** חסר

סד. כלבו סי׳ י.

סה. בתשב״ץ קטן שם לא הזכיר את עניין עשיית המלאכה, אלא רק אכילה ושתייה, אולם הרמב״ם (שם) כללם יחד.

סו. קריאת שמע ותפילה - מוזכרת כאן גם תפילה וגם קריאת שמע, וכן הוזכרה גם קריאת שמע לעיל (הל׳ יא). והמשמעות שגם אם יש היתר לאכול לפני התפילה (למשל כשרעב ואינו יכול לכוין בתפילה לקמן סי׳ טו, או כששותה לרפואה) צריך לקרוא לפני כן קריאת שמע. אולם בגמ׳ לפנינו (י, ב), עליה סמך המהר״ם, לא הוזכרה קריאת שמע. וכך אמרו שם: ״כל האוכל ושותה ואחר כך מתפלל - עליו הכתוב אומר (מ״א יד, ט): ׳ואתי השלכת אחרי גוך׳. גם בתשב״ץ שממנו נלקחה הלכה זו אין מוזכרת אלא תפילה. ונר׳ שהענין תלוי בגי׳ השונות בגמ׳. בה״ג (עמ׳ נה) כתב: ״...כל האוכל ושותה ואח״כ קורא ק״ש, עליו הכתוב אומר: ׳ואותי השלכת...״, והובא בסמ״ג (עשין סי׳ יח), וכן בכלבו (סי׳ י) וכנר׳ שזו היתה גירסתם בגמ׳. אולם במחז״ו (סי׳ לג) גרס כמו ברבינו כאן: ״מתפלל וקורא ק״ש״. ונר׳ שיש ראיה לגי׳ הכוללת קריאת שמע מהמשך לשון הגמ׳ המזכירה: ״מלכות שמים״ או ״עול מלכות שמים״ (כגי׳ רבינו לקמן), ובפשטות הכוונה לקריאת שמע בה מקבלים עול מלכות שמים. וע׳ משנ״ב (פט, ס״ק כב) שכתב שהצריך לאכול לפני תפילה לרפואה, טוב שיאמר עכ״פ פרשת ק״ש, וראה ביה״ל (שם ד״ה ולא לאכול).

סז. והובאו דבריו בכמה ראשונים, מהם: או״ז (ח״א סי׳ קח), רא״ש (פ״א סי׳ י), מרדכי (סי׳ כג), הגה״מ (פ״ו אות ד) וריקאנטי (סי׳ טו), ונפסק בשו״ע (שם, ג).

סח. וכן דייק המהר״י אבוהב בראבי״ה (ולכאורה מקור דבריו ברבינו), והובא להלכה בשו״ע (שם). האחרונים הביאו פסק זה מהמהר״י אבוהב, ולא בשם רבינו, כיון שתוספת זו מכת״י **ב** לא היתה לפניהם.

סט. הב״י (שם) כתב שמצא כתוב כן בשם ר׳ טוביה, ושכן הוא בארחות חיים בשם המהר״ם, אך כתב: ״וזכורני שראיתי כתוב בספר אחד שמתיר לשתות אפילו בשבת ויום טוב, ולא מיתסר מפני שלא קידש, משום דכל שלא התפלל - אכתי לא מטי זמן קידוש. והוא מ״ש רבינו (=הטור) שהיה נוהג הרא״ש, וזה נראה עיקר, וכל שכן שיש פוסקים שמתירים לשתות מים קודם קידוש״. וכ״פ בשו״ע (שם; רפט, א).

ע. האבודרהם (עמ׳ לב) כתב כן בשם הרי״ף, והכלבו בשם הריא״ף, ונראה שכוונתם לר׳ פרץ (שברי״ף לא מצאנו שכתב כן). ויש מהפוסקים שכתבו לדייק בדעת הרמב״ם שמחמיר גם במים, ראה: מעשה רוקח (שם) וערוה״ש (שם, כג), ומאידך דעת הפמ״ג (א״א ס״ק יא), הביה״ל (שם ד״ה הצמא) ועוד אחרונים, שאף הרמב״ם מיקל בשתיית מים, וכ״נ דעת הכס״מ (שם) ברמב״ם, שהביא דברי הראבי״ה, ולא כתב שהרמב״ם חולק. להלכה, כתב הב״י (שם) בשם המהר״י אבוהב שהעיקר להקל כראבי״ה, וכ״פ בשו״ע (שם).

עא. תוספת זו מכת״י **ב** ליתא בכלבו.

אחר[עב] שעלה עמוד השחר, אבל קודם טועם[עג] ואין בכך כלום[עד][76].

[עה]והרמב"ם ז"ל (פ"ה, ב) כתב, הרעב והצמא, אם יכולין לכוין, יקראו ויתפללו, ואם לאו, אל יקראו ויתפללו עד שיאכלו וישתו[עו], ע"כ[77]:

(טז) ואסור להתפלל בלא חגורה, אף על גב דיש לו מכנסים[78] ולפי דעת הר"ש ז"ל מותר אם יש לו מכנסים[78], דהשתא אין לבו רואה את הערוה, מכל מקום אסור[79], משום הכון לקראת אלהיך ישראל. וכן נמי כתב הר"ף ז"ל[עז][80] (הגה' סמ"ק סי' יא אות קכד).

ודוקא לענין תפלת שמונה עשרה ברכות[81], אבל לענין קריאת שמע ושאר ברכות, אין לחוש לחגורה, רק שיהיו[82] לו מכנסים. ומיהו לבו רואה את הערוה אסור, ולא כפירוש הקונדריס[עח] (שו"ת רש"י סי' רסג) דאמר לבו רואה את הערוה מותר לכל[83], חוץ מן התפלה, אלא כמו שפירשו בתוספות[84] (כה, ב ד"ה והרי). וכן כתב הר"י מקורביל ז"ל[עט][85] (הג' סמ"ק שם).

כתב הר"י[86] חסיד ז"ל (ספר היראה אות ק-קב), לעולם, בין בשעת תפלה, בין בשעת ברכת המזון, בין בכל שעה שאדם עסוק[87] לדבר בדבר[88] קדושה, או בשעת תלמוד תורה[פ], יזהר שלא יגע

77. ע"כ: **ב** חסר 78. ולפי דעת... מכנסים: **ג ד** חסר 79. אסור: **ב** אסור להתפלל 80. ז"ל: **ב** חסר
81. ברכות: **א ב** חסר 82. שיהיו: **ב** שיהיה 83. מותר לכל: **א ג** לכל **ד** לכל מותר 84. בתוספות: **א ד** התוס' 85. ז"ל: **א ג ד** חסר 86. כת' הרי: **א ג ד** והר"י 87. עסוק: **א** עוסק 88. בדבר: **ד** חסר

עב. אחר - בס' האשכול נכתב: **אמרי רבואתה הני מילי לאחר**, וכך הלשון ברורה יותר.

עג. נראה שכתב: "טועם", כיון שסמוך לעה"ש אסור לקבוע סעודה, וכמבואר לגבי תפילת מנחה (ראה שו"ע רלב, ב).

עד. עי' טור, ב"י ושו"ע (שם, ה) ומשנ"ב (ס"ק כז-כח).

עה. כלבו סי' יא.

עו. עי' ב"י (פט, ד) שכתב שלפי דברי המהר"ם (המובא בטור סי' צח) שכיום אנו מתפללים אף על פי שאיננו מכוונים - עדיף שיתפלל קודם שיאכל, אולם כתב שהרוצה לסמוך על דברי הרמב"ם, רשאי, וכ"פ בשו"ע (שם).

עז. בשבת (י, א) איתא שצריך לחגור אזור בשעת התפילה משום הכון. והטור (צא, ב) כתב בשם ספר התרומה, שזה גם בכה"ג שיש לו אבנט. וכ"כ הר"ן (חי' שם, על הרי"ף ד, א) והגה"מ (פ"ה אות ח) בשם ר"פ. אולם התוס' (שם ד"ה טריחותא) והרא"ש (שבת פ"א סי' יט) כתבו בשם המחז"ו, שכיום שיש לנו אבנט של מכנסים, אין צריך אזור. וכ"ה בשו"ת רש"י (סי' רסב). ובדומה לזה מבואר בסידור רס"ג (עמ' כט), שהעיקר שלא יהיה ליבו רואה את הערוה, וכ"כ בשמו שבה"ל (סי' יז). והרא"ש (שם) כתב שאעפ"כ יש בזה מצוה, משום הכון. למעשה, פסק השו"ע (צא, ב) שגם אם לבוש מכנסים, צריך אזור. וע"ע ר' ירוחם (נ"ג ח"ד כו ע"ד), הובא בב"י (שם), שכתב שדוקא מי שרגיל ללכת כל היום בחגורה במכנסיו והוציאה - צריך אזור בתפילה, אך אם הולך כל היום בלא חגורה - אינו צריך. והובא להלכה באח' רבים (ראה מג"א ס"ק א ומשנ"ב ס"ק ד).

עח. בשו"ת רש"י (שם) כתב כן בשם ר' שמעיה בשם רש"י, שכך מצא בתשובת הבבליים, וכ"א באו"ז (ח"א סי' קכח), והתוס' (כה, ב ד"ה והרי) כתבו כן בשם ר' שמעיה תלמיד רש"י, וכ"ה בהגה"מ (ק"ש פ"ב אות ז; פ"ג אות ע) בשמו. ובפרש"י על הש"ס לא מצאנו שכתב כן.

עט. והוא מר"פ ולא מהר"י מקורביל בעל הסמ"ק. וכ"פ הרא"ש (פ"ט סי' יג) והטוש"ע (צא, ב).

פ. בדבר קדושה או בשעת ת"ת - בספר היראה: **בשכינה.**

בבשרו, כי אם בידים עד הפרק העליון הנקרא קובדי[89], ובצוארו עד החזה[פא], אבל לא ברגליו, ולא בכל שאר בשרו, ולא במנעליו. ואם נגע, יטול ידיו[90] או ישפשף בצרור או בעפר או בקיסם[91]. ואם יצטרך לחכך, יחכך מעל חלוקו[פב]. ולא יגע בכנה, ולא בפרעוש[פג], ולא בשער בית השחי ובית הערוה. ואם נגע, יטול או ישפשף[פד], ע"כ[92]:

(יז) מאה [ועשרים][פה] זקנים (מגילה יז, ב), ומהם כמה[93] נביאים, תקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר. שלש ראשונות שבח לה' יתברך, ושלש אחרונות הודאה לו, אמצעיות שאלה בכל דברים[94] שהם צריכין ליחיד ולצבור[פו][95]. ורבן גמליאל ובית דינו (כח, ב) תקנו ברכת המינים ביבנה משרבו המינים שהיו מצרים לישראל[פז][96], לבקש רחמים עליהם[97] שיכלו[פח]. [98]וכתב הב"הג שזה היה אחר מעשה[פט][98].

ואמרו ז"ל (מגילה שם) מנין שאומרים אבות, שנאמר (תהלים כט, א) הבו לה' בני אלים.

[צ][99]בראשית רבה (מז, ו; פב, ו), אמר ריש לקיש האבות הן הן המרכבה, שנאמר (בראשית לה, יג) ויעל מעליו אלהים, (שם יז, כב) ויעל אלהים מעל אברהם, (שם כח, יג) והנה ה' נצב עליו. וכן נמי בפרקי רבי אליעזר[צ][צא][99].

ולא תמצא מלכות בכל אלו תשע עשרה ברכות[צב], והטעם, לפי שאין אומרים מלכות אלא על בריאת העולם ועל המצות, כמו מלך שגוזר ונעשה הכל בדברו[100], וגזר עלינו לקיים[101]

89. הנקרא קובדי: **א ג ד** שקורין קוב"דו 90. ידיו: **ב** ידיו ואין צריך לברך כי די לו 91. בקיסם: **ב** בקסם או בכותל 92. ע"כ: **א ג ד** חסר 93. ומהם כמה: **ב** וכמה 94. אמצעיות שאלה בכל דברים: **ב** ואמצעיות שאלת כל הדברים 95. ולצבור: **א ג ד** וצבור 96. לישראל: **ב** את ישראל 97. רחמים עליהם: **ב** עליהם רחמים 98. וכתב... מעשה: **ב** חסר 99. ב"ר... אליעזר: **א ג ד** חסר 100. בדברו: **א ג ד** בדבורו 101. לקיים: **ב** לקיום

פא. עד החזה - שם: נגד חלוקו.

פב. ראה נזיר (נט, א) ושו"ע (צז, ג).

פג. ולא בפרעוש - בספר היראה ליתא.

פד. דברי ר"י החסיד הובאו בקיצור בב"י (צב, ז) מהכלבו, והובאו להלכה בהגה' הרמ"א (שם). ועי' שו"ע (שם, ו-ז), וכן בטור ב"י ושו"ע (ד, כא-כב).

פה. הוספנו עפ"י הגמ', וכ"ה בכלבו.

פו. רמב"ם (פ"א, ד).

פז. שם (פ"ב, א).

פח. שיכלו - בכלבו: שיפלו.

פט. נראה שמחמת אימת הצנזורה, המשך דברי רבינו בשם בה"ג הושמטו. ובכלבו לא הביא כלל דברי בה"ג, וכך גם בכת"י **ב**. וראה בה"ג (מהד' הילדסהיימר, עמ' 27 עפ"י כת"י), שכתב: "וברכת המינין בתר ישו בר פנדירא הוא שאיתקן, דנפישו להו מיני, דאמר מר ברכת המינין ביבנה תקנוה" (ובמהד' מכון י-ם ליתא). ובדומה לזה בס' האשכול (יא, ב) ובמחז"ו (מהד' גולשמידט, עמ' לא). וברש"י (דפוס ונציה ר"פ, כח, ב ד"ה ביבנה): "ביבנה תיקנוה לאחר זמן מרובה, קרוב לתרבותו של הנוצרי, שלמד להפוך דברי אלהים חיים". וראה גם ר' מנוח (פ"ב, א) שכתב שזה נתקן בימי אותו האיש הידוע ותלמידיו, והיו משתדלים למשוך לב ההמון אליהם.

צ. תוספת זו מכת"י **ב** ליתא בכלבו.

צא. ל"מ בפרקי דר"א לפנינו, אך במדרש משנת רבי אליעזר (פרשה ו עמוד 111) איתא: "אמר ר' שמעון: האבות הן הן המרכבה, שנאמר (בראשית יז, כב): 'ויעל אלהים מעל אברהם', (שם כח, יג) 'והנה ה' נצב עליו', מפני מה? - מפני שהן מקודשין לשריית השכינה".

צב. ראה גמ' (מ, ב), רמב"ם (פ"א, ה) וטוש"ע (ריד, א).

המצות, אבל באלו התשע עשרה ברכות, אין להזכיר שום מלכות, שאין אנו [102] אלא מתפללין לפניו, ומבקשים רחמיו על [102] מה שצריך לנו לחיי העולם הבא [צג], כן מצאתי [צד] [103].

ועוד יש טעם אחר מפני מה אין מלכות בברכה זו, לפי שעדיין כשבא אברהם, לא נודע מלכותו בעולם, ולא היה רק אלהי אברהם בלבד [צה] [104]. [צו] ויש אומרים כי אלהי אברהם [105] מלכות [צז]. ורבינו האיי ז"ל פירש [106] כי מלך עוזר הוא במקום [107] מלכות, וכאלו הוא בתחלה [צח], כן מצאתי [108].

ובברכה זו יש בה מ"ב תיבות, כנגד שם בן מ"ב [צט], [ק] [109] וקע"ה אותיות, כנגד שנותיו של אברהם אבינו [ק]. על כן [110] אמרו ז"ל (לד, ב) שצריך לומר זאת הברכה בכוונה יותר משאר הברכות [111], כמו שנבאר בע"ה (בסי' לז):

(יח) [קא] גר המתפלל, לפי תלמוד בבלי [קב] [112], אם מתפלל בינו לבין עצמו, אומר הכי, ברוך אתה ה' אלהי ואלהי [113] אברהם [114], ואם הוא [115] בבית הכנסת, אומר, אלהי [116] אבותיכם. ולפי הירושלמי (ביכורים פ"א ה"ד ג, ב) אומר אלהי [117] אבותינו, לפי שכל הגרים נקראים על שם

102. אלא... על: **ב** אומ' רק שמתפללין אנחנו לפניו ומבקשין רחמים על כל 103. כן מצאתי: **ב** חסר
104. בלבד: **א ג ד** חסר 105. אברהם: **ב** אברהם היה 106. ז"ל פי': **א ד** גאון **ג** גאון פי' 107. במקום: **ב** חסר 108. כ"מ: **ב** חסר 109. וקע"ה...אבינו: **א ג ד** חסר 110. ע"כ: **ב** על כן **ג** עכ"ל
111. הברכות: **ב** ברכות 112. תלמוד בבלי: **ב** התלמוד הבבלי 113. אלהי ואלהי: **א ד** אלקי ואלקי **ב** אלהי אבות אלהי 114. אברה': **א ג ד** אברהם וכו' 115. הוא: **ב** הוא מתפלל 116. אלהי: **א ד** אלקי
117. אלהי: **א ג ד** אלקי

צג. הבא - בכלבו: הזה. ולכאורה מובנת יותר הגירסא בכלבו.

צד. כ"א באשכול (לז, א), ברוקח (סי' שסג) ובמאירי (מ, ב ד"ה כל), וכ"כ הרש"ל בפי' לטור (סי' ריד) בשם מורו הר"ר יעקב פולק (מובא בב"ח סי' ריד). והובא טעם זה בב"י (ריד, א) בשם הרוקח, במטה משה (סי' קכ) ובט"ז (ס"ק א). וראה גם מדרש תהלים (פט"ז) שכתב שבתפילה אם מזכיר שם שמים - יוצא ידי חובתו, ודווקא בברכת המצוות והפירות צריך מלכות.

צה. במאירי (שם) לאחר שהביא טעם זה, הוסיף שמכל מקום השלימוהו בסוף הברכה באמרו: "מלך עוזר", וכ"כ המנהיג (עמ' פז). ובד' רבינו טעם זה עומד בפ"ע (ראה מיד בסמוך). וע"ע רוקח (שם) שכתב כעין טעם זה, ובאשכול (שם) כתב להיפך, שאברהם המליך את הקב"ה, ואמר: "ה' אלהי שמים וארץ" וכו'.

צו. הסבר זה והסבר רה"ג ליתא בכלבו.

צז. כ"ה בתוס' (מ, ב ד"ה אמר; מט, א ד"ה ברוך) ובראב"ש (פ"ו סי' כג), ומשום שאברהם המליך את הקב"ה על כל העולם, ועי' סוף הערה צה.

צח. וכ"כ האשכול (שם) והריטב"א (הל' ברכות עמ' צח, ועי' בהע' שם). והרא"ש (שם) כתב ש"האל הגדול" חשוב כמו מלכות. וראה גם אבודרהם (עמ' כד).

צט. עי' טור (סו"ס קיג) במש"כ בשם אחיו ר' יחיאל בעניין ספירת התיבות בברכות ובתפילות, וכנגד מה נתקנו. ובאבורהם (עמ' קה) כתב שכך היה נוהג בתחילה, אבל אח"כ כתב שאין לזה יסוד ושורש, משום שאין נוסח אחד בכל המקומות, ויש המוסיפים תיבות ויש גורעים. וראה להלן הערה קיב.
הטור (שם) כתב כרבינו, שברכה ראשונה היא כנגד שם בן מ"ב אותיות, ובסידור הרוקח (עמ' שיד) כתב שהם כנגד מ"ב אותיות בפסוק (בראשית יב, ג): "ואברכה מברכך", שברכו בשם בן מ"ב אותיות.

ק. תוספת זו מכת"י **ב** ליתא בכלבו.

קא. סי' זה ליתא בכלבו.

קב. ראה בהערה הבאה, שיש שגרסו כן בב"ב (פא, א).

אברהם, שהיה אב להמון גוים. ואנו סומכים על זה הירושלמי[קג][118], וכן נמי כתב הרמב"ם ז"ל[קד]. והוא הדין לבכורים[קה]:

(יט) [קו]ואומרים בה שלשה קלוסין[119], האל הגדול, הגבור והנורא, ולא עוד. דאי[120] לאו (לג, ב; מגילה כה, א) דאמרינהו משה, ואתו אנשי[121] כנסת הגדולה ותקנינהו[122], לא הוה אמרינן להו[קז]. [123]פירוש, עזרא ובית דינו, שנאמר (נחמיה ט, לב) ועתה אלהינו האל הגדול הגבור והנורא שומר הברית והחסד[קח][123].

ועל זה נקראו אנשי כנסת הגדולה, דאמר רבי יהושע בן לוי (יומא סט, ב) למה נקראו אנשי כנסת הגדולה, שהחזירו עטרה ליושנה. משה אמר (דברים י, יז) האל הגדול הגבור והנורא. אתא ירמיהו ואמר, גוים[124] מקרקרין בהיכלו[125], איה נוראותיו[126], ולא אמר נורא[קט][127]. אתא דניאל ואמר, גוים משתעבדין[128] בבניו, איה גבורותיו[129], לא אמר גבור[קי][130]. אתו אינהו ואמרו[131], אדרבה, זו היא גבורתו, שכובש את יצרו ואלו נוראותיו, שאלמלא נוראותיו[132], היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין[133] כל האומות.

וכתב הרב[134] רבינו האיי ז"ל[קיא], הני מילי בתפלה, שאין מקלסין אותו יותר מדאי, אבל חוץ

118. על זה הירוש': **א ג ד** על הירושלמי על זה 119. קלוסין: **א ג ד** קלוסין אלו 120. דאי: **ב** אלא דאי
121. אנשי: **ב** חסר 122. ותקנינהו: **ג** ואמרינהו 123. פירוש... והחסד: **א ג ד** חסר 124. גוים: **א ד** עכו"ם
וכן בסמוך 125. בהיכלו: **א ג ד** בהיכל 126. נוראותיו: **א ג ד** גבורתו 127. נורא: **א ג ד** גבור
128. משתעבדין: **ב** משעבדין **ג** ממשעבדין 129. גבורותיו: **א ג ד** נוראותיו 130. גבור: **א ג ד** נורא
131. ואמרו: **א ד** ואמרי 132. נוראותיו: **א ג ד** נורא 133. בין: **א ג ד** בתוך 134. הרב: **א ג ד** חסר

קג. במשנה בכורים (פ"א, ד): "הגר מביא ואינו קורא, שאינו יכול לומר 'אשר נשבע ה' לאבותינו לתת לנו'... כשהוא מתפלל בינו לבין עצמו, אומר: 'אלהי אבות ישראל', וכשהוא בבית הכנסת, אומר: 'אלהי אבותיכם'". ובירושלמי (שם): "תני בשם ר' יהודה: גר עצמו מביא וקורא, מה טעם (בראשית יז, ה): 'כי אב המון גוים נתתיך', לשעבר היית אב לארם, ועכשיו מכאן ואילך אתה אב לכל הגוים. ר' יהושע בן לוי אמר: הלכה כר' יהודה. אתא עובדא קמיה דר' אבהו והורי כר' יהודה". ונחלקו הפוסקים אם הלכה כסתם משנה או כר' יהודה בירושלמי. דעת ר"ת בתוס' (ב"ב פא, א ד"ה למעוטי) שהלכה כסתם משנה, והגירסא בגמ' (ב"ב שם): "'אדמתך' - למעוטי גר". ועפי"ז כתב המרדכי (מגילה סי' תשפו) שיש שמנעו גר להיות ש"צ, כדי שלא יצטרך לשנות מנוסח התפילה. וכ"כ האו"ז (ח"א סי' קז). ודעת ר"י בתוס' (שם) כר' יהודה בירושלמי, ואין חילוק בין ישראל לגר, וכ"פ: המנהיג (עמ' רכה), הרמב"ן, הרשב"א והר"ן (ב"ב שם) והשו"ע (נג, יט). ועי' גם טור ב"י ושו"ע (קצט, ד).

קד. כך השיב הרמב"ם בתשובה (בלאו, סי' רצג) לר' עובדיה הגר, שאין הבדל בינו לבין ישראל בנוסח התפילה והברכות, וכ"כ בפירוש המשנה (שם) שהלכה כירושלמי.

קה. רמב"ם (ביכורים פ"ד, ג).

קו. סי' זה ליתא בכלבו.

קז. והובא ברי"ף (כג, ב), ברמב"ם (פ"ט, ז) וברא"ש (פ"ה סי' טז). וע"ע מו"נ (א, נט) שהאריך בזה, הוב"ד בב"י (קיג, ט).

קח. רש"י (ברכות שם ד"ה ותקנינהו; במגילה שם ד"ה אנשי).

קט. "...האל הגדול הגבור ה' צבאות שמו" (ירמיהו לב, יח).

קי. "אנא אדני האל הגדול והנורא שמר הברית והחסד לאהביו ולשמרי מצותיו" (דניאל ט, ד).

קיא. דברי רה"ג מובאים ברשב"א, בנימוק"י, ברשב"ץ

מן התפלה, כל זמן שאינו טועה, יקלס, ע״כ:

(כ) קיב ומנין שאומרים (מגילה יז, ב) **גבורות**, שנאמר (תהלים כט, א) הבו לה׳ כבוד ועוז. ויש בה מ״ט תיבות, כנגד מ״ט אותיות שיש בשלשה[135] פסוקים שביחזקאל[136] (לז, יב-יד) שמדברים על תחיית המתים, ואלו הן, לכן הנבא, וידעתם[137] כי אני ה׳ בפתחי[138], ונתתי רוחי. וכשאומר מוריד[139] הגשם, יש בה נ״א תיבות, כנגד נ״א תיבות שיש מן (דברים יא, יד) ונתתי מטר ארצכם עד (שם, יז) נותן לכם קיג.

ומנין שאומרים **קדושת השם** קיד, שנאמר (תהלים שם, ב) הבו לה׳ כבוד שמו. ויש בה בלדור ודור כ״ב קטו[140] תיבות, כנגד כ״ב[141] אותיות התורה. וכן בנקדש את שמך קטז, וכן באתה קדוש.

135. בג׳: **ג ד** חסר 136. שביחזקאל: **ב** של יחזקאל 137. וידעתם: **ג ד** וידעו 138. בפתחי: **ב** בפתחי וגו׳ 139. וכשאומר מוריד: **א** וכשאומ׳ מוריד **ג ד** וכשאומרים 140. כ״ב: **א ג** כ״א 141. כ״ב: **א ג** כ״א **ב** חסר

(לג, ב), בס׳ אהל מועד (שער התפלה דרך א), בשבה״ל (סי׳ יח) בשם הראב״ד, במאירי (שם) בשם ראשוני הגאונים, ובראשונים נוספים בשם ר״י. אמנם לפ״ד הרמב״ם בהלכות (פ״ט, ז) ובמו״נ (א, נט) נראה שגם שלא בתפילה נוהג איסור זה. ובטור (קיג, ט) הביא שתי הדעות, ונראה שסובר כרמב״ם. אך הב״י (שם) והד״מ (אות ג) כתבו שהמנהג אינו כן, וכ״כ המאירי (שם) והאגור (סי׳ קנג, הובא בד״מ שם), וכ״פ בשו״ע (שם). והרא״ה (פ״ה עמ׳ צז), הובא בב״י (שם), כתב שהאיסור הוא רק בשבחי הבורא, שאין בנו דעת להזכיר שבחו, ״אבל לספר נפלאותיו וניסיו וגבורותיו - כל המוסיף הרי זה משובח, וזהו כל ספר תהלים ותשבחות הצדיקים״. וכ״כ ר׳ יונה (על הרי״ף כג, ב) בשם י״א.

קיב. מלבד מה שכתב כאן הכלבו (בסי׳ יא), רבים מההסברים המובאים כאן למספר התיבות בכל ברכה וברכה משמונה עשרה מובאים שם בסי׳ קכב. עיקר דברי רבינו בסי׳ זה מבוססים על הגמ׳ (מגילה יז, ב - יח, א), והוא מוסיף להם הסבר הקשור למספר התיבות/האותיות שבכל ברכה בשמו״ע. וכעי״ז מובא גם בפירוש הרוקח לסידור ובטור, כפי שנציין.

קיג. הרוקח (בסידור עמ׳ שכב) והטור (קיד, א) לא הזכירו שיש בברכה זו מ״ט תיבות, ובהתייחסם לנ״א תיבות כתבו שהן כנגד ארבעה מפתחות (גשמים, פרנסה, תחיית המתים וחיה) שלא נמסרו ביד שליח, דהיינו, כנגד מספר התיבות בפסוקים המדברים באותם מפתחות.

קיד. קדושת השם - בגמ׳ לפנינו: קדושות.

קטו. כ״ב - עי׳ שנו״ס שלפי חלק מכתה״י הגירסא: **כ״א**, אולם אותה גי׳ אינה מתיישבת עם מספר האותיות בתורה. ובכלבו הגירסא: **כז**. ונר׳ שאין כאן הבדל מהותי בין הכלבו לרבינו כאן, אלא שבכלבו כלל גם את ה׳ מילות הברכה (**בא״י הא-ל הקדוש**), והגיע למנין - **כ״ז**, וכן במנין האותיות כלל גם את אותיות **מנצפ״ך**. ובסדר רע״ג (מהד׳ גולדשמידט עמ׳ כד) ובמחז״ו (מהד׳ גולדשמידט עמ׳ קיב) מובא נוסח הברכה, ועל אף השוני ביניהם בנוסח (במח״ו הנוסח כמו בסידורי אשכנז שלנו: **לדור ודור נגיד גדלך** וכו׳, בסדר רע״ג הנוסח: ״**לדור ודור המליכו לא-ל**״ וכו׳) מנין התיבות בלא הברכה עצמה - **כ״א**, ויחד עם הברכה - **כ״ו**. אלא שיש לברר כיצד הגיע רבינו לסך של **כ״ב** אותיות, בעוד שבמח״ו שזה נוסח אשכנז יש רק **כ״א**. ואפשר שלנוסח רבינו יש לגרוס: **ושבחך ה׳ אלוקינו** (במקום: **ושבחך אלוקינו** בנוסח הרגיל). לשון זו מצאנו בתכלאל התימני (אף שמנין התיבות שם בסה״כ שונה, והוא מבוסס על נוסח הרמב״ם).

קטז. זה לפי נוסח אשכנז בקדושה (ר׳ טור קכה, א שכתב: ״ואומרים באשכנז נוסח אחר: נקדש את שמך בעולם״ וכו׳). והן כ״ז תיבות מ״נקדש״ עד ״מלא כל הארץ כבודו״. והטור (סי׳ קכה) כתב שמנין התיבות י״ד. ומנין המלים הוא עד ״וקרא״, וכ״כ שם הפרישה (אות ג). ובפי׳ הרוקח (עמ׳ שכח) כתב: ״הרי מן ׳נקדש׳ עד ׳ככתוב על יד נביאך וקרא זה אל זה ואמר קדוש קדוש קדוש׳ כ״א תיבות״. דהיינו מוסיף ח׳ תיבות עד שם ה׳.

[קיז]ובמקום אחר מצאתי[קיח] שיש[142] באתה קדוש י״ד תיבות, כנגד י״ד תיבות שבפסוק (ישעיהו ו, ג) וקרא זה אל זה[קיז][143].

ויש אומרים שאין ליחיד לומר לדור ודור נגיד גדלך[קיט], אלא לדור ודור[קכ][144] אתה קדוש, והטעם, לפי שאין היחיד אומר קדושה[קכא], תקנו לומר נוסח זה, כדי שישלש קדושה בתפלתו כמו שליח צבור, כן מצאתי.

ומה ראו לומר **בינה** אחר קדושה, שנאמר (שם כט, כג) והקדישו את קדוש יעקב, ואחר כך[145] (שם, כד) וידעו תועי רוח בינה[קכב]. ויש בה י״ז[146] תיבות, כנגד פסוק (שמות כח, ג) ואתה תדבר אל[147] כל חכמי לב[קכג].

[קכד]ולפי שאין מקבלין קרבן[148] מחרש שוטה וקטן[קכה], לכן אנו מתחילין[149] באתה חונן. והטעם, לפי שאמרו ז״ל (כו, ב) תפלות כנגד תמידין תקנום, וחרש שוטה וקטן פסולין לעבודה[קכו], לכך אנו מברכין לשם שנתן לנו בינה להבין דבר מתוך דבר[קכד].

ומה ראו לומר **תשובה** אחר בינה, שנאמר (ישעיהו ו, י) ולבבו יבין ושב ורפא לו[150]. ויש בה ט״ו[151] תיבות, כנגד ח׳ אוירים וז׳ רקיעים, לפי (יומא פו, א) שגדולה תשובה שמגעת עד כסא

142. שיש: **ג ד** חסר 143. זה: **א** זה וכו׳ 144. לדור ודור: **ג** דור ודור **ד** חסר 145. ואח״כ: **ב** ואחר
146. י״ז: **ב** ז׳ 147. אל: **ב** את 148. קרבן: **א ג ד** חסר 149. לכן אנו מתחילין: **א** לכן התחילו **ב** לפי׳ התחיל **ג** לכן אנו התחילו 150. ורפא לו: **א ג ד** חסר 151. ט״ו: **ב** ט׳ **ג** חסר

קיז. ובמקום... זה: ליתא בכלבו.

קיח. כן הוא בסי׳ הרוקח (עמ׳ שכג), בטור (סו״ס קיד), ועוד. והוא ללא המלים: ״כי אל מלך גדול וקדוש אתה״. וכן הוא נוסח אשכנז. אמנם בסדר רע״ג (עמ׳ כד) נמצאים המלים: ״כי אל מלך גדול וקדוש אתה״, וכ״כ האבודרהם (עמ׳ צז): ״והמון העם אינם אומרים... ובסדורי הגאונים ישנו, ונכון לאומרו״. וכ״ה בנוסח ספרד כיום.

קיט. לדור ודור נגיד גדלך - נר׳ מכאן שגי׳ רבינו כגי׳ מחז״ו (שם) וההמשך הוא: **ולנצח נצחים קדושתך נקדיש** וכו׳ כנוסח אשכנז בסידורים לפנינו. וזה בשונה מסדר רע״ג (שם) שם הגי׳ היא: **לדור ודור המליכו לאל** וכו׳ (שנהוג לאומרו כיום בנוסח ספרד בימים נוראים).

קכ. ר׳ שנו״ס. בדפוס השמיט המילים: ״לדור ודור״, ותיקנו עפ״י כל כתה״י, וכ״ה בכלבו.

קכא. גמ׳ (כא, ב): ״...במאי קא מפלגי? מר סבר: יחיד אומר קדושה; ומר סבר: אין יחיד אומר קדושה. וכן אמר רב אדא בר אהבה: מנין שאין היחיד אומר קדושה, שנאמר (ויקרא כב, לב): ׳ונקדשתי בתוך בני ישראל׳ - כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה״. והסכמת הרמב״ם (פ״ח, ד) ושאר פוסקים שהלכה כמ״ד שאין היחיד אומר קדושה, וכ״פ הטוש״ע (נה, א).

קכב. והטור (קטו, ב) הוסיף על דברי הגמ׳: ״ומשום שמותר האדם מן הבהמה היא הבינה והשכל, קבעוה ראש לאמצעיות. ירושלמי (פ״ה ה״ב): אם אין בינה, אין תפלה״ (וראה ב״ח שם).

קכג. וכ״א בסידור הר״ש מגרמיזא (עמ׳ קיד), בסידור הרוקח (עמ׳ שלא) ובטור (שם), והביא הרוקח שם כמה הסברים נוספים לי״ז תיבות, עי״ש. ובכלבו (סי׳ קכב) נוסף כאן: ״וכן בפסוק (שמות לה, כה): ׳וכל אשה חכמת לב׳״.

קכד. ולפי... דבר: ליתא בכלבו כאן, ובסי׳ קכב רק כתב: ״וחרש שוטה וקטן פסולין לעבודה״.

קכה. ראה ערכין (ב, א): ״חרש שוטה וקטן נידרין ונערכין, אבל לא נודרין ולא מעריכין, מפני שאין בהם דעת״.

קכו. חולין (כד, ב): ״ת״ר: (ויקרא כא, יז) ׳איש מזרעך לדורותם׳ - מכאן אמר רבי אלעזר: קטן פסול לעבודה ואפי׳ תם, מאימתי כשר לעבודה? משיביא שתי

הכבוד[קכז]. [קכח]ואמרינן[152] בפסיקתא[קכט], מן הארץ לרקיע[153] מהלך ת״ק שנה[154], ומהלך אדם בינוני ביום[155] עשר[156] פרסאות (פסחים צג, ב), וכן העובי של כל רקיע[157] ורקיע, וכן[158] האוירים שבין רקיע לרקיע. הרי ז׳ אוירים בין[159] רקיע לרקיע, וז׳ רקיעים, הרי י״ד, וכסא הכבוד למעלה מהן[קל], הם[160] ט״ו[קכח]. ומצינו כמה פסוקים שמדברים בתשובה שיש בהם ט״ו תיבות, (ישעיהו נה, ז) יעזוב רשע דרכו, וכן (יחזקאל לג, יא) בשוב רשע[קלא], וכמה אחרים.

ומה ראו לומר סליחה אחר תשובה, שנאמר (ישעיהו שם) ושב ורפא לו, ורפואה[161] זו לאו דתחלואים[162] היא, אלא דסליחה[163]. ויש בה כ׳[164] תיבות, כנגד כ׳ פעמים שכתוב בתורה[165] ונסלח וסלחת[קלב].

גאולה בשביעית, דאתחלתא דגאולה בתחלת שביעית, ובמוצאי שביעית בן דוד בא[קלג]. ויש בה י״ו[קלד] תיבות, כנגד פסוק (דברים כו, ז) ונצעק אל ה׳[קלה].

רפואה בשמינית, מתוך שניתנה מילה בשמיני[קלו][166] שצריכה רפואה. ויש בה כ״ז תיבות, כנגד

152. ואמרינן: **ב** ולפי שהתשובה מגעת עד כסא הכבוד אמרי׳ 153. לרקיע: **ב** ועד הרקיע 154. שנה: **ג** חסר
155. ביום: **א ג ד** חסר 156. עשר: **ב** י״א 157. של כל רקיע: **ב** שבכל הרקיע 158. וכן: **ב** וכל
159. בין: **ב** שבין 160. הם: **ב** והם 161. ורפואה: **ב** רפואה 162. לאו דתחלואים: **ב ג** לא בתחלואים
163. דסליחה: **ב ג** בסליחה 164. כ׳: **ג** ב׳ וכן בסמוך 165. בתורה: **ב** בתורה שנא׳ 166. בשמיני: **ב** בשמינית

שערות...״, והובא להלכה ברמב״ם (כלי מקדש פ״ה, טו). וע״ע חולין (יג, א) ורש״י שם (יב, ב ד״ה קטן). והמאירי (שם ד״ה אחר) כתב שחרש ושוטה ששחטו בקדשים, אף באחרים עומדין על גבן שחיטתן פסולה, שאין להם כוונת הזבח בשום פנים.

קכז. וכ״ה ברוקח (שם) ובטור (קטו, א).

קכח. ואמרינן... ט״ו: ליתא בכלבו.

קכט. כעין זה בפסיקתא רבתי (עמ׳ קפה, מהד׳ מא״ש), בפסיקתא דרב כהנא (עמ׳ 452, מהד׳ מנדלבוים), באוצר המדרשים (אייזנשטיין, עמ׳ 494). וכ״א בבבלי (פסחים צד, ב; חגיגה יג, א), בירושלמי (פ״א ה״א; פ״ט ה״א), בב״ר (ו, ו) ובתנחומא (תרומה סי׳ ט).

קל. ראה טור וב״י (שם). והב״ח (שם, ג) פירש דברי הטור באופן שונה.

קלא. ראה חיד׳ הגהות לטור (שם אות א) שביאר כיצד עולה פסוק זה לט״ו תיבות.

קלב. הרוקח (עמ׳ שלג) כתב: ״כ׳ תיבות כנגד ׳ברכי נפשי׳ עד ׳הסולח לכל עווניכי׳ כ׳ תיבות. ובתורה י״ט לשון סליחה ואחד ׳לא יאבה ה׳ סלוח לו׳, הרי כ׳״.

קלג. בגמ׳ שם: ״ומה ראו לומר גאולה בשביעית? - אמר רבא: מתוך שעתידין ליגאל בשביעית, לפיכך קבעוה בשביעית, והאמר מר: בששית - קולות, בשביעית - מלחמות, במוצאי שביעית בן דוד בא. - מלחמה נמי אתחלתא דגאולה היא״.

קלד. י״ו - בכלבו: י״ח, ובסי׳ הרוקח (עמ׳ שלד): י״ז, ובהג״ה שם מכת״י **פ** הוסיף התיבה: ״נא״, ואז יש י״ח תיבות. ויש לשער שרבינו שכתב י״ו תיבות לא גרס בברכה: ״מהרה״, וכנוסח הערוך (ער׳ עין א). לגבי מלת: ״נא״ ר׳ מ״ב (קטז, א). בטור גם בברכה זו לא התייחס למס׳ התיבות.

קלה. הרוקח שם הביא פירוש נוסף: ״נגד י״ז גאולות בפרשת בהר סיני, ואין לחשוב לא יגאל״.

קלו. בשמיני - ר׳ שנו״ס. בגמ׳ מגילה (יז, ב): **בשמינית.** בכלבו וברוב כה״י כאן: **בשמיני.** כן מצאנו גם במחז״ו (סי׳ כט ד״ה וכי פסע), בסידור רש״י (סי׳ מ), וכן מסתבר כי ההתייחסות היא ליום השמיני.

אותיות התורה[קלז], וכן בפסוק בתורה[קלח] [167] ורפואה יש בו[קלט] כ"ז[168] אותיות, (משלי ג, ח) רפאות תהי לשרך[169], וכן בפסוק (שם ד, כב) כי חיים הם למוצאיהם, וכן בפסוק (שמות טו, כו) והיה[קמ] אם שמוע תשמע לקול ה', יש בו כ"ז תיבות[קמא].

ברכת השנים בתשיעית[170], כנגד מפקיעי שערים, דכתיב (תהלים י, טו) שבור[171] זרוע רשע ורע[קמב] [172], וכי אמרו[173] דוד, בפרשה[174] תשיעית[קמג] אמרו[175]. ויש בה ל' תיבות, כנגד (דברים כח, יב) יפתח ה' לך[176], וכנגד (תהלים קמה, טז) פותח את ידיך, שיש בין שניהם[177] ל' תיבות[קמד].

קיבוץ גליות אחר ברכת השנים, שנאמר (יחזקאל לו, ח) ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו [178] ופריכם תשאו לעמי ישראל[178]. ויש בה כ' תיבות, כנגד פסוק (במדבר י, י) וביום שמחתכם ומועדיכם[קמה] [179].

ואחר קבוץ גליות תעמיד **דיינים**, שנאמר (ישעיהו א, כו) ואשיבה[180] שפטיך[קמו]. ויש בה כ"ז

167. בתורה: **ב** תורה 168. כ"ז: **ג** כ"ט תיבות 169. לשרך: **ב ג** לשורך 170. בתשיעית: **ב** תשיעית
171. שבור: **ב** חסר 172. ורע: **א ג ד** חסר 173. וכי אמרו: **א ג ד** חסר 174. בפרשה: **ב** במזמור
175. אמרו: **א ג ד** חסר 176. לך: **ב** לך את אוצרו הטוב 177. בין שניהם: **ב** ביניהם 178. ופריכם... ישראל: **א ד** וכו' **ג** וגו' 179. ומועדיכם: **א ג ד** חסר 180. שפטיך... ואשיבה: **א ג ד** חסר

קלז. לעיל בסי' כ כתב רבינו שיש ב"לדור ודור" כ"ב תיבות, כנגד כ"ב אותיות התורה, וכאן כותב כ"ז אותיות בתורה, ור' שם הע' קטו. וכבר כתבנו שם שכאשר כוללים את האותיות הסופיות (מנצפ"ך) מגיעים לכ"ז, וכך המנין בכלבו שם. ועי' בסידור הרוקח (עמ' שלו) שכתב בשם החסיד: "לומר לך, אם תשמור התורה שניתנה בכ"ז אותיות, אז 'כי אני ה' רופאיך'".

קלח. בפסוק בתורה - בכלבו הגירסא מובנת יותר: **בפסוקי התורה.**

קלט. בו - בכלבו: **בה.**

קמ. והיה - בפסוק בתורה: **ויאמר.**

קמא. וכ"ה בטור (קטז, א), ושם הוסיף: "כ"ז תיבות כנגד כ"ז פסוקים שבפרשת מילה". ובסידור הרוקח (עמ' שלה), הוסיף: "כ"ז תיבות, כנגד כ"ז אותיות בפסוק (תהלים קג, ג): 'הסולח לכל עווניכי הרופא לכל תחלואיכי'".

קמב. פרש"י (שם ד"ה שבור): "אלו המייקרין את התבואה ומפקיעין את השער, וממאי דבמפקיעי שערים כתיב? - דכתיב בההיא פרשתא (תהלים י, ט): 'יארב במסתר כאריה בסוכו יארוב לחטוף עני', וכי הליסטים אורב את העני? והלא את העשיר הוא אורב! אלא במפקיעי שערים הכתוב מדבר, שרוב דעתם לעניים הוא".

קמג. וכתב רש"י (שם ד"ה בפרשה) שאין זו פרשה שמינית, כיון ש"אשרי" ו"למה רגשו גויים" שתי פרשות הן.

קמד. והסביר הרוקח בסידור (עמ' שלח): "לפי שיש באותו פסוק 'יפתח ה' לך את אוצרו' כ"ג תיבות, והוא מדבר מן הגשמים שעל ידיהם התבואה והשיחים גדלים ומתברכים, ו'פותח את ידיך' ז' תיבות, הרי ל' תיבות". וכ"ה בטור (סי' קיז, א). וכתב הרוקח הסבר נוסף: "ל' תיבות, כנגד ל' אותיות בפסוק: 'המשביע בטוב עדיך תתחדש כנשר נעורייכי'".

קמה. בכלבו לא הביא המניין והפסוק, והטור (סו"ס קיז) והרוקח (עמ' שלט) הביאו והסבירו, וז"ל הטור: "...וקבוץ גליות הוא ע"י תקיעת שופר, כדכתיב (ישעיהו כז, יג): 'והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול וגו' והשתחוו לה' בהר הקודש בירושלים', כדי להקריב קרבנות. ובפסוק של קרבנות יש בו תקיעה, דכתיב (במדבר י, י): 'וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצוצרות' וגו', ויש בו כ' תיבות, ולכן יש בברכה זו כ' תיבות".

קמו. בגמ' שם לא נזכרה ברכת "השיבה שופטינו", ורק נזכר שלאחר קיבוץ גלויות יעשה דין ברשעים, והובא הפסוק: "ואשיבה שופטיך", המלמד על העמדת הדיינים. ועי' רש"י (ד"ה וכיון).

(אותיות) [תיבות][קמז][181], כנגד כ״ז תיבות שיש בשלשה פסוקים (שם, כה-כז) ואשיבה[180] ידי עליך, ואשיבה[182] שופטיך, ציון במשפט תפדה.[קמח] ואין לחתום בה מלך[183] אוהב צדקה ומשפט, אלא האל אוהב צדקה ומשפט. וכן נמי כתב הרא״ש ז״ל[קנ] בתשובה שאלה, שאין לומר מלך[183] אצל משפט, אלא מראש השנה ועד יום הכפורים[184].

ואחר כך[185] יעשה דין ברשעים[קנא][186], שנאמר (שם, כה) ואשיבה ידי עליך ואצרוף כבור סיגיך, וזוהי[187] ברכת המינים. ויש בה ל״ב תיבות[קנב], לפי שהם כופרים מב׳ של בראשית עד למ״ד לעיני[188] כל ישראל, וזהו[189] ל״ב, והמינות תלוי בלב[קנג]. ובמקום אחר מצאתי[קנד] שיש בה כ״ט תיבות, לפי שהמשומדים כופרים בתורה שאותיותיה כ״ז, ותורה שבכתב ותורה שבעל פה הן כ״ט[190].

ואחר שיכלו המינים, יתרומם קרן הצדיקים, שנאמר (תהלים עה, יא) וכל קרני רשעים אגדע תרוממנה קרנות צדיק. ויש בה מ״ב תיבות, כנגד מ״ב[קנה] אותיות שיש בפסוק (בראשית יב, ג) ואברכה מברכיך[קנו]. ותמצא בה כל האלפא ביתא, לפי שהצדיקים מקיימים כל התורה כולה[קנז].

181. (אותיות) [תיבות]: **ב** אותיות 182. ואשיבה: **א ג ד** ואח״כ ואשיבה 183. אוהב... מלך: **א ג ד** חסר
184. ועד י״הכ: **ב** לי״ה 185. ואח״כ: **א ג ד** ואחר 186. ברשעים: **ב** בתועים 187. וזוהי: **ב ג** וזהו
188. לעיני: **ב** של עיני 189. וזהו: **א ג ד** וזה 190. ותורה שבכתב ותורה שבע״פ הם כ״ט: **ב** ובתורה שבכתב ובתורה שבעל פה כ״מ

קמז. בסי׳ הרוקח (שם) מנה כ״ד תיבות, ועי׳ מטה משה (סי׳ קמג).

קמח. מכאן עד סוף הפיסקה ליתא בכלבו.

קמט. הטור (קיח, א) והאבודרהם (עמ׳ ק) הביאו תשובת ר׳ יחיאל בן הרא״ש. הוא תמה על ברכת ״מלך אוהב צדקה ומשפט״ משום שזו ברכה הסמוכה לחברתה ואין בה מלכות, ועוד קושי שאין הבדל ניכר בין הנוסח בימות השנה לנוסח בי׳ ימי התשובה. לכן מביא מנהג פרובינציא שאין אומרים ״מלך״ בימות השנה, ומאידך מביא את המחזור ויטרי שמיישב את הנוסח הרגיל. גם המאירי (יב, ב ד״ה כל) ושבה״ל (סי׳ שה) סברו שאין לומר ״מלך״ בימות השנה. אלא שיש ספק ביחס לדעת הרא״ש. ר׳ יחיאל בתשובתו סבר שלדעת אביו אין לומר בימות השנה ״מלך״, אולם בפסקיו (פ״א סי׳ טז) כתב שיש לומר, וכך הביא הב״י (קיח, א) וכך פסק בשו״ע (קיח, א).

קנ. בהע׳ הקודמת דנו בדעת הרא״ש בזה כפי שהובאה בפוסקים. דעת הרא״ש כפי שהביאה רבינו לא הובאה בפוסקים. ולא עוד אלא שהדבר תמוה שרבינו הארחות חיים לא מזכיר את הרא״ש בחיבורו. גם התואר: ״ז״ל״ לכאורה תמוה, שהרי הרא״ש נפטר חמש שנים לאחר רבינו (ושמא המעתיקים הוסיפו תיבה זו). ואפשר שכוונת רבינו לרא״ש מלוניל, וצ״ע.

קנא. ברשעים - ר׳ שנו״ס. נר׳ **שרשעים** היא הגי׳ הנכונה, כיון שלשון תעיה משמעותה לכאורה איבוד דרך בשגגה. ואפשר שלשון זו נכתבה בכ״י **ב** מפחד הצנזורה.

קנב. הרא״ש בתשובה (כלל ד סי׳ כ) והטור (קיח, א) לא הביאו הסבר זה, אלא רק את ההסבר המובא בסמוך, וכך גם בסידור הרוקח (עמ׳ שמב), אך הוסיף: ״כנגד כ״ט פורעניות שעתיד הקדוש ברוך הוא לפרוע מאדום - ׳כי קצף לה׳ על כל הגויים׳, עד ׳ונטה עליה קו תוהו׳ וכו׳ (ישעיהו לד, ב-יא)״.

קנג. עפ״י הגמ׳ (יב, ב): ״׳אחרי לבבכם׳ - זו מינות, וכן הוא אומר (תהלים יד, א): ׳אמר נבל בלבו אין אלהים׳״.

קנד. בכלבו לא הביא הסבר זה, אך הובא בסידור הרוקח (שם, מכת״י פרנקפורט), בראש״ש ובטור (שם), והוסיף הטור: ״ולפי חשבון זה אין לומר: ׳כל אויבינו׳, אלא: ׳ותכניע במהרה׳, והוי שפיר מעין חתימה סמוך לחתימה, שכל הברכה היא בענין שבירת אויבים״.

קנה. לכאורה צ״ע, שהרי בפסוק זה יש מ״א אותיות.

קנו. הרוקח והטור לא הביאו הסבר זה, אך כתב הרוקח (עמ׳ שדמ) הסבר אחר, וז״ל: ״נגד שם של מ״ב אותיות.. מ״ב שמות בתפילין של ראש ושל יד״. והטור כתב הסבר אחר, עי״ש.

קנז. וכ״א בסידור הרוקח ובטור (שם). והביאו שניהם

ואחר כך יבנה ירושלם, שנאמר (תהלים קכב, ו) **שאלו שלום ירושלם ישליו אוהביך**[קנח] [191]. **ויש בה כ״ד תיבות**[192], **כנגד כ״ד אותיות שיש בפסוק** (שם קמז, ב) **בונה ירושלם**[קנט].

ואחר כך יבא בן דוד, שנאמר (הושע ג, ה) **אחר יבאו**[קס] **בני ישראל ובקשו את ה׳ אלהיהם ואת דוד מלכם. ויש**[193] **באת צמח כ׳ תיבות, כנגד פסוק** (ישעיהו נא, ג) **כי נחם ה׳ ציון**[קסא].

[קסב] [194] בפרק ערבי פסחים (פסחים קיז, ב) וחותם מצמיח קרן ישועה. ופירש הרשב״ם (ד״ה דאפטרתא) שאנו מבקשין שיצמיח קרן ישועה לישראל, ע״כ. ויש נוסחאות שכתוב בהם מצמיח לנו קרן ישועה[קסג], ואין צריך, כי דבר ידוע שאין שום אומה שתצטרך לישועה כי אם ישראל שהם בגלות[קסב] [194].

[195] **יבאו בתפלה, שנאמר** (ישעיהו נו, ז) **והביאותים אל הר קדשי**[קסד]. **ויש בשמע קולנו ל״ה תיבות, כנגד ל״ה תיבות שיש מתפלה לדוד** (תהלים יז, א) **עד** (שם, ג) **יעבור פי**[קסה], **וכנגד ל״ה מליצי יושר שיש על ישראל**[קסו] [195].

ואחר יבא עבודה, שנאמר (ישעיהו שם) **עולותיהם וזבחיהם לרצון על מזבחי.**[קסז] **וצריך לומר בה והשב העבודה**[קסח] **לדביר ביתיך**[קסט].

ויש בה אשי ישראל ותפלתן[196], **אף על פי שאין מקריבין עכשיו קרבן, שתפלות כנגד תמידין תקנום**[קע] (כו, ב).

191. ישליו אוהביך: **א ג ד** וגו׳ 192. תיבות: **ב ג** אותיות 193. ויש: **א ג ד** ויש בה 194. בפרק... בגלות: **א ג ד** חסר 195. ואחר... ישראל: **ב** חסר 196. ויש בה אשי ישראל ותפלתן: **א ג ד** ואשי ישראל

הדגשה נוספת, וז״ל הרוקח: ״לומר שעשה עמנו חסד למען הצדיקים והחסידים העוסקים בתורה״.

קנח. במגילה (שם) מבואר שלומדים מפסוק זה שקרנם של הצדיקים מתרוממת בירושלים (והברכה שלפניה עניינה התרוממות קרן הצדיקים).

קנט. וכ״ה בסידור הרוקח (עמ׳ שמז) ובטור (שם), והרוקח הביא רמזים רבים נוספים מהפסוקים למספר כ״ד, עי״ש. ולכאורה צ״ע, שהרי בפסוק לפנינו כ״ו אותיות ולא כ״ד.

קס. יבואו - בפסוק: **ישובו.**

קסא. וכ״ה ברוקח ובטור (שם), וברוקח הביא פסוקים נוספים שיש בהם כ׳ תיבות.

קסב. תוספת זו מכת״י **ב** ליתא בכלבו.

קסג. לא מצאנו נוסחה זו בנוסחאות שלפנינו, אך בסי׳ אוצר התפילות מביא נוסח ספרדי: ״מצמיח קרן ישועה לעמו ישראל״.

קסד. הלימוד הוא מהמשך הפסוק: ״ושמחתים בבית תפלתי״, והובא בכלבו.

קסה. לכאורה מדובר בכ״ט תיבות ולא בל״ה, והרוקח בסידור (עמ׳ שמח) הוסיף את הפסוק (תהלים סה, ג): ״שומע תפילה עדיך כל בשר יבואו״, וביחד הם ל״ה תיבות. ובטור לא התייחס למניין התיבות בברכה זו כלל.

קסו. הסבר זה ליתא בכלבו, והובא ברוקח שם. וצ״ע, שלא מצינו מניין זה של ל״ה צדיקים, אלא מניינים אחרים. בירושלמי (ע״ז פ״ב ה״א) איתא ל׳ צדיקים כאברהם אבינו, ובבבלי (סוכה מה, ב) - ל״ו צדיקים. ובחולין (צב, א) איתא שהעולם מתקיים על מ״ה צדיקים, שלשים בא״י וט״ו בבבל, וכ״ה בילקוט שמעוני (הושע רמז תקיט).

קסז. וצריך... לירושלם: ליתא בכלבו.

קסח. כן הוא בסדרע״ג (עמ׳ לח), ברמב״ם (ס׳ התפילות), ועוד. וזו תוספת שלאחר חורבן הבית. וראה רש״י (יא, ב ד״ה ועבודה) שכתב הנוסח שהיו מתפללים בזמן הבית. וכ״כ בשו״ת התשב״ץ (ח״ב סי׳ קסא). וע׳ בית אלוקים (שער היסודות פ׳ ששים ואחת).

קסט. ביתיך - לכאורה היה צריך לכתוב: **ביתך** ככתוב בסידורים. ואפשר שרצה להדגיש שיש לקרוא התיבה בסגול ולא בשוא, ולכן הוסיף אות י׳.

קע. ספר המנהיג (עמ׳ צה) בשם יש אומרים. ובדומה

ועוד ראיתי במדרש[קעא] כי מיכאל השר הגדול העומד על בני עמנו[קעב], מקריב נשמתן של צדיקים במזבח הבנוי למעלה, כנגד הבנוי למטה, וזה הוא[197] שאנו אומרים ואשי ישראל[קעג].

ועוד כתוב במדרש[קעד] (תהלים יז, ד; מדרש שמואל, לא), כל[198] אותם אלפים שנפלו בימי דוד, לא נפלו אלא בשביל שלא תבעו בית המקדש. והלא דברים קל וחומר, ומה אלו שלא היה[199] בימיהם, ולא חרב בימיהם, נפלו על שלא תבעוהו, אנו שהיה בימינו, וחרב בעונינו, על אחת כמה וכמה. מכאן התקינו זקנים ונביאים[200] לטעת בפיהם של ישראל להיות[201] מתפללין שלש פעמים בכל יום השב שכינתך לציון וסדר העבודה לירושלם[קסז קעה 202].

ויש בה ל"ד תיבות, כנגד ל"ד כהנים שהיו מקריבים פר ושעיר ואיל[קעו].

ואחר יבא **ההודאה**, שנאמר (תהלים נ, כג) זובח תודה יכבדנני. ויש בה כ"ז תיבות, כנגד כ"ז תיבות[קעז] שיש בהודאת עזרא (עזרא ט, ה-ט) מן ובמנחת הערב עד ויט (אלי) [עלינו][קעח 203] חסד. וגימטריא של מודים מאה, כנגד מאה ברכות שחייב אדם לומר בכל יום[קעט].

[קפ]בויקרא רבה[קפא] (ט, ז), רבי יוחנן בשם רבי מנחם דמן גליא[204], לעתיד לבא כל הקרבנות בטלין, וקרבן תודה אינו בטל, וכל התפלות בטלות, ותפלת הודאה אינה בטלה[205]. שלא יצטרכו[206] לשאר[קפב] צרכי עולם, כי בטובה גדולה יהיו כל יראי עולם[קפג], אלא שבח והודאה

197. הוא: **א ג ד** חסר 198. כל: **ב** על כל 199. היה: **ב** היו 200. זקנים ונביאים: **ב** נביאים וזקנים
201. להיות: **ב** שיהיו 202. לירושלם: **א ד** לירושלים 203. (אלי) [עלינו]: **א ג ד** אלי **ב** אליו 204. גליא: **ב** גליא אמ' 205. בטלה: **א ג ד** בטלה פי' הקרבנות בטלות

לכך כתב בטור (סי' קכ): "אע"פ שאין עתה עבודה, מתפללין על התפלה שהיא במקום הקרבן, שתתקבל ברצון לפני ה'". ופירש הב"י (שם) שפירוש "ואשי ישראל ותפילתם", תפילת ישראל שהיא במקום האשים, תקבל ברצון.

קעא. ראה אוצר המדרשים (אייזנשטיין, עמ' 451) וזוהר (ח"א, לך לך מא, א). מדרש זה הובא בתוס' (מנחות קי, א), בספר המנהיג (שם), ובראשונים נוספים.

קעב. עפ"י דניאל (יב, א): "מיכאל השר הגדול העומד על בני עמך".

קעג. הט"ז (קכ ס"ק א) כתב שזהו הפירוש המובחר ביותר. ועי' טור, ט"ז וגר"א (שם) שדנו אם "אשי ישראל" קאי אדלעיל או אדלקמן.

קעד. וכ"א בילקוט שמעוני (ש"ב רמז קסה), והובא בס' הרוקח (סי' שכב) ובפירוש הרד"ק (ש"ב כד, כה).

קעה. הנוסח: "השב שכינתך" וכו' לא נמצא בסידורים, אולם הובא במחז"ו (סי' פט).

קעו. כ"כ בסידור הרוקח (עמ' שמט) ובמטה משה (סי' קמט). ולכאורה צ"ע, שבמשנה (יומא כו, ב) וברמב"ם (מעשה הקרבנות פ"ו, יז-יח) איתא: העז - 8, האיל - 11, והשור - 24. וצ"ל שכוונתו לאיל ולפר בלבד (שהם ל"ה), והעז לא נכללת עמהם. וכ"ה ברוקח שם. והוסיף שהכהן המקריב הוא נגד החזן, ולפי"ז לא קשה מדוע המניין ל"ד ולא ל"ה.

קעז. נראה שצריך לגרוס כאן: פ"ז תיבות, שהרי מספר התיבות בברכה ובפסוקים הנ"ל הוא פ"ז ולא כ"ז. וכן הוא בסי' הרוקח (עמ' שנ), אך כתב שהן כנגד התיבות מ"למנצח על מות לבן מזמור לדוד אודה ה' בכל לבי" עד "הגידו בעמים עלילותיו". ובטור (סי' קכא) לא כתב מניין התיבות בברכה זו.

קעח. תיקנו עפ"י הפסוק.

קעט. מנחות (מג, ב). כ"כ גם הרוקח (שם) והאבודרהם (עמ' קג).

קפ. בכלבו לא הביא המדרש ופירושו.

קפא. וכ"א במדרש תהלים (ק, ד).

קפב. לשאר - ברד"ק ובאבודרהם: לשאול.

קפג. יראי עולם - שם: הימים.

לאל. וכן לא יהיו חוטאים שיצטרכו[206] לקרבן חטאת ואשם[קפד].

ואחר[207] יבא **ברכת כהנים**[קפה], שנאמר (ויקרא ט, כב) וישא אהרן את ידיו אל העם ויברכם וירד מעשות החטאת והעולה והשלמים. ועבודה והודאה חדא מלתא היא[קפו].

מדרש[קפז], (במדבר ו, כב) כה תברכו את בני ישראל, מלמד ששליח ציבור צריך לומר[208] לכהנים ברכת כהנים על כל אמירה ואמירה. ובפסוק ראשון של ברכת כהנים שלש תיבות, כנגד שלש אבות. ומברכין להם, כדי שיזכור[קפח] ברית אבות. פסוק שני[209] חמש תיבות, כנגד חמשה חומשי תורה, שבזכות אבות ניתנה תורה, וכן הוא אומר (שם כא, יח) באר חפרוה שרים[קפט], ואומר[210] להם עשו מה שכתוב בתורה[קצ][211] בזכות שלשה אבות. פסוק שלישי שבע תיבות, כנגד שבעה רקיעים. ואומר להם, שוכן שבעה יברך אתכם. וכן הוא אומר (שה"ש ג, ז) הנה מטתו שלשלמה ששים גבורים סביב לה, וכי שלמה צריך שמירה, אלא שהיה חקוק סביב למטתו ברכת כהנים, שהיא[212] ששים אותיות. פסוק ראשון ט"ו אותיות, כנגד ט"ו צדיקים שהם מכפרים להם לישראל, שנאמר (הושע ג, ב) ואכרה לי בחמשה עשר כסף, אלו צדיקים וחסידים שדומין לאברהם, שברכה ראשונה ניתנה לאברהם. פסוק שני כ' אותיות, כנגד עשרים גרה שנותנין ישראל בכל שנה[213] לכפר על מכירת יוסף שנמכר בעשרים כסף. פסוק שלישי כ"ה אותיות, רמז לעתיד לבא שהוא מוסיף עליהם חמשה, שנאמר (יחזקאל מה, יב) והשקל עשרים גרה חמשה ועשרים השקל[קצא], ע"כ.

וצבור שלא היה[214] בהם כהן כלל, כשיגיע שליח צבור לשים שלום, אומר אלהינו ואלהי אבותינו ברכנו בברכה[215] וכו', יברכך, יאר, ישא[קצב]. ואין העם עונין אחריו[216]

206. לשאר... שיצטרכו: **א ג ד** חסר 207. ואחר: **ב** ואח"כ 208. שש"צ צריך לומ': **א ג ד** שצריך לאמר
209. ב': **ב** שני יש בו 210. ואומ': **א ג ד** ואומרים 211. בתורה: **ב** שנעשה 212. שהיא: **א** שהם **ב** שבהם 213. שנה: **ב** שעה 214. שלא היה: **ב** שאין 215. בברכה: **א ג ד** חסר 216. אחריו: **א ג ד** חסר

קפד. רד"ק על הפסוק בתהלים (שם), והובא באבודרהם (עמ' יא).

קפה. ברכת כהנים אינה נוספת על הי"ט ברכות, אלא שתקנת חכמים שנשיאת כפים שהיא מן התורה תהיה בתוך התפלה, כדברי הירושלמי (תענית פ"ד ה"א יז, ב). ובכלבו כתב ששלמה תיקן לומר ברכת כהנים בתפילה, ובדברי רבינו ליתא.

קפו. כ"א במגילה (יח, א). ופירש"י: "חדא מילתא היא - אף הודאה עבודה של מקום הוא".

קפז. התוס' (לד, א ד"ה לא) הביאו ממדרש טעמי חסרות ויתרות (לפנינו באוצר המדרשים, אייזנשטיין, עמ' 196): "'אמור להם' - מלמד שש"צ אומר להם על כל דבר ודבר". והרמב"ם (פי"ד, ג) כתב: "ושליח צבור מקרא אותם מלה במלה והם עונין, שנאמר: 'אמור להם'". והוא מהספרי (פיס' לט): "ומנין שחזן צריך לומר להם אמורו, ת"ל: 'אמור להם'".

קפח. בכלבו נוסף: **להם.**

קפט. ראה במדבר רבה (יט, כו): "'באר חפרוה שרים כרוה נדיבי העם' (במדבר כא, יח), וכי חפירה היתה שם? אלא שנתנה בזכות אבות שנקראו שרים, שנאמר (תהלים קה, מא): 'פתח צור ויזובו מים כי זכר את דבר קדשו את אברהם עבדו'".

קצ. בכלבו נוסף כאן: **שנתנה.**

קצא. פתרון תורה (עמ' 135-137).

קצב. סרע"ג (עמ' נא), סידור רס"ג (עמ' מב), הגה"מ (סדר תפילות כל השנה, נוסח ברכות התפילה, אות א)

אמן[קצג], שאין עונין אמן לעולם אלא כשהכהנים מברכין בבית הכנסת[קצד][217], שעונין אמן אחר כל פסוק ופסוק.[קצה][218] וכתב רבינו האיי ז"ל, ואין מנהגנו לענות אמן אחר כל פסוק ופסוק, וכן ביעלה ויבא. ומה שנהגו לומר בכולן אמן, אינו נמנע[קצו], ע"כ[קצה].

וכתב הר"ם נ"ע (תשב"ץ קטן סי' קצט) שאין אומרים[219] ושמו[220] את שמי אחר ברכת[221] כהנים[קצז], לפי שאפילו ברכת כהנים לא היה לנו[222] לומר מן הדין, כדאמרינן למה תקנו[223] ברכת כהנים אחר הודאה, לפי שבימיהם עולים לדוכן בכל יום ויום, וכנגד זה אנו[224] אומרים ברכת כהנים[קצח].

עוד כתב[225] (שם סי' קלד) בתענית במנחה, ובכל עת ששליח צבור מתפלל ברכנו בברכה, יחיד

217. בב"ה: **א ג ד** במקדש 218. וכתב... ע"כ **א ג ד** חסר 219. אומרים: **א** אומ' 220. ושמו: **ג ד** פסוק ושמו 221. אחר ברכת: **ג ד** בברכת 222. לנו: **ג ד** לו 223. תקנו: **ב** תקנו לומ' 224. אנו: **א ג ד** חסר 225. כתב: **א ב** כת' כי

בשם מהר"ם, טוש"ע (קכז, ב). וע"ע ס' המנהיג (עמ' צט) שהביא מחלוקת בין בני מערב ובני מזרח, אם אומר הש"צ הפסוקים כשאין כהנים בביה"כ, וכ"ה בשו"ת גאוני מזרח ומערב (סי' מו).

ועי' שו"ת מהר"ם (ח"ד סי' תרמח, ד"פ) שהרחיב בזה, וז"ל: "וחוזרני בי לומר כי 'אלקינו' אינו כלל מטופסי הברכות שתקנו ק"כ זקנים ומהם [כמה] נביאים שתקנו י"ח על הסדר, ותוספת היא שהוסיפו בדורות האחרונים, ולא ידעתי מתי הוסיפוה. וכן מצאתי בסדר רב עמרם". וע"ע תוס' (לד, א סוד"ה לא), חדושי אנשי שם למרדכי (מגילה סוף פ"ג סי' ב) וביה"ל (שם ד"ה אומר).

קצג. עכ"ל הרמב"ם (פט"ו, י). ועי' כס"מ (שם) שכתב שכן הוא בכלבו, ופירש דברי הרמב"ם שאין עונים אמן כלל, ודלא כמפרשים דעת הרמב"ם שאין עונים על הפסוק: "ושמו את שמי" וכו', אבל על שאר פסוקים עונים. וכ"כ האבודרהם (עמ' קטז) בשם תשובת הרי"ף (מהד' שכטר, סי' יט), והוסיף שלכן יש מקצת יחידים שעונים: "כן יהי רצון" במקום אמן, וכ"פ בשו"ע (קכז, ב). וכתב המג"א (ס"ק ה) שמשמע מהשו"ע שעונה כן רק בסוף, אך הוסיף שיש נוהגים לענות על כל פסוק, והובא במשנ"ב (ס"ק יא).

קצד. עי' שנו"ס, ובכלבו כתב רק: "כשהכהנים מברכין" וכו', ולא ציין היכן.

קצה. בכלבו ליתא לתוספת זו מכת"י **ב**.

קצו. וכן כתב שבה"ל (סי' כג, הובא בב"י שם) בשם רה"ג, כיון שש"צ מסדרן בברכה אחת. ומשמע שעונים אמן בסיום אמירת כל הפסוקים, וכ"כ בהדיא בתניא רבתי (סי' ה), שהוא קיצור שבה"ל, שעונה אמן לאחר הפסוקים. אולם מהב"י (שם) משמע שסובר שרה"ג והרמב"ם אמרו דבר אחד, שאינו עונה כלל לאחר הפסוקים, אלא רק בסיום ברכת "שים שלום". וכ"כ הדרישה (ס"ק א).

דעת רה"ג שאין איסור באמירת אמן גם בכה"ג שאין חיוב בדבר, וכפי שנהגו לענות אמן ב"יעלה ויבוא" על בקשות אף שאינן ברכות. וכ"כ רבינו להדיא להלן בהל' אמירת אמן (סי' ג), שיכול לענות אמן אחר הרחמן שבברכת המזון, ואין זו אמן יתומה. וראה שו"ע (רטו, ד) וביה"ל (ד"ה ואסור).

קצז. וכ"ד רש"י (פרדס סי' ב; מחז"ו סי' קלח; סידור רש"י סי' תל), הוב"ד בהגה"מ (שם אות ח) ובס' המנהיג (עמ' צט), והסכים לדבריו. ועי' ד"מ (שם אות ג) שכתב שהמנהג שלא לאומרו, ושכ"ה במנהגים (טירנא), וכ"פ המג"א (ס"ק ד) והמשנ"ב (ס"ק ט). אולם, הרמב"ם (שם) כתב שאומרים פסוק זה, וכ"ה בסרע"ג (עמ' נא) וברס"ג (עמ' מב), ונזכרו באבודרהם (עמ' קטז), וכ"פ השו"ע (שם).

קצח. בכלבו נוסף - זעירא, ובתשב"ץ ליתא.

גם כן מתפלל אותה[קצט], עכ"ל. [ר]ויש אומרים שאין היחיד רשאי לאומרה, מפני שהיא מהדברים שצריכין עשרה[226], וכן הלכה[רא].

ואחר ברכת כהנים אומרים[227] שים שלום, שנאמר (במדבר ו, כז) ושמו את שמי וגו'[228]. ויש בה כ"ה[רב][229] תיבות, כנגד כ"ה אותיות שיש בפסוק (שם, כו) ישא ה' פניו אליך[רג]. [רד]ויש בה ד' שלומות, כנגד ד' שלומות שיש בפסוק (מ"ב ד, כו) השלום לך השלום לאישך השלום לילד ותאמר שלום[רד].

ולא תמצא אות ף' בשמנה עשרה ברכות, לפי שאין אנף, קצף, שצף, אף, זעף, רשף[230], כשישראל מתפללין[רה]. וכן בפסוק (בראשית כח, טז) ויקץ" יעקב" משנתו" ויאמר", נעלמו אותיות שטן, ובסופי תיבות צבור, כי אין שטן בצבור[רו]. [רז]עוד למדו[רח] מזה דכל[231] מקום שיש צבור, יש שכינה, שנאמר (שם) אכן יש ה' במקום הזה[רז].

וראשי תיבות של י"ח, בלבד[רט] ברכת המינין שלא תקנוה עדיין, עולין בגימטריא י"ח מאות, כנגד י"ח מאות[רי][232] מלאכים הממונים על התפלה. לפיכך אין אומרים ולירושלם, אלא לירושלם, בלא וי"ו[ריא][233], וזהו[234] שיסד הקליר[ריב][235], ויצאו בם[236]

226. עשרה: **ב** עשרה עכ"ל 227. אומרי': **א** או' **ב** אומ' 228. וגו': **א ג ד** חסר 229. כ"ה: **ב ג** כ"ח וכן בסמוך 230. רשף: **א ד** חסר 231. דכל: **ב** דבכל 232. מאות: **ב** חסר 233. וי"ו: **ב** ו"ו **ג** וא"ו 234. וזהו: **א ג ד** זהו 235. הקליר: **א ג ד** הקלרי 236. בם: **א ג ד** חסר

קצט. וכן הביא רבינו מנוח (פט"ו הל' ט) בשם רבינו משולם מבדרש (בעל ההשלמה). ועי' ד"מ (קכז אות ג) שכתב בשם ספר המנהגים (טירנא, ב ע"ב) שהיחיד אומר ברכת כהנים בשחרית, בתענית במנחה, והמהרי"ל (הל' תענית) כתב שבתענית ציבור אומר אותה אפי' היחיד שאינו מתענה, ותמה הד"מ על דבריהם, ונשאר בצ"ע. וכ"פ בהג"ה (קכא, ג) שהעיקר שלא לומר, אף שהמנהג לומר. והמג"א (ס"ק ג) הביא בשם הלבוש שנוהגים לומר, ומסקנתו שאין למחות ביד האומרים, והובא במשנ"ב (ס"ק ו). וכ"כ המטה משה (סי' קנא) בשם התשב"ץ, הכלבו ומנהגי ר' אברהם מטירנא, וכתב שכן נוהגים.

ר. דברי י"א אלה לא הובאו בכלבו.

רא. בס' המנהיג (עמ' צט) כתב שאין ליחיד לאומרה, שנתקנה דווקא בציבור, וכ"כ האבודרהם (שם), וכ"פ בשו"ע (קכא, ג), ועי' לעיל הערה קצט דעת הרמ"א והאחרונים.

רב. ראה שנו"ס, ובכלבו הגירסא: כ"ג, וכן בסמוך.

רג. ובכלבו הוסיף: **ובפסוק ושמו את שמי.**

רד. ויש... שלום: בכלבו ליתא. והובא פירוש זה בסי' הרוקח (עמ' שנד).

רה. וכ"א בספר הרוקח (סי' רטז, ובפי' לסידור עמ' תשמג) ובספר חסידים (סי' אלף קנד), וכתב שכך בכל התפילות מלבד מוסף, שצ"ל: מוסף יום פלוני וכו'.

רו. רוקח (שם), וכעי"ז כתב הטור על התורה בפי' לפסוק זה.

רז. עוד... הזה: בכלבו ליתא.

רח. רוקח (שם) ומנורת המאור (פ"ב, תפילה בענין התפילה, עמ' 43).

רט. בלבד - צ"ל: **מלבד**, וכ"ה בכלבו.

רי. עי' שנו"ס. בכת"י **ב** ובכלבו כאן הגירסא: י"ח, ונראה שהעיקר י"ח מאות, וכמובא בטור, ברוקח ובכלבו סי' קכב, וכשאר כתה"י שכאן.

ריא. כתב הטור (סו"ס קיח): "ונוסח אשכנזים: 'ולירושלים עירך ברחמים תשוב ותשכון בתוכה כאשר דברת', וסמך לנוסח זה במדרש דורשי רשומות שאומרים כי מנין ראשי תיבות של שמונה עשר עולה אלף ות"ת, כמנין המלאכים שמקבלין תפלותיהן של ישראל. ולפי הנוסח הזה יהיה החשבון מכוון". והרש"ל בביאורו לטור, הביאו הב"ח (שם, ג), כתב שכוונתו לכל הי"ט ברכות, והן נקראות י"ח. וע"ע א"ר (שם, ג) שנשאר בצ"ע על חשבון זה שאינו עולה י"ח מאות.

ריב. בפיוט שקודם קדושת שחרית של ר"ה.

אלף ושמונה מאות[ריג].

וברכה של הקב"ה שלום, שנאמר (תהלים כט, יא) ה'[237] יברך את עמו בשלום. מכאן ואילך אסור לספר בשבחו[238] של הב"ה. פירש רש"י ז"ל (יח, א ד"ה אסור) בקביעות ברכה[238], שנאמר (תהלים קו, ב) מי ימלל גבורות ה' ישמיע כל[239] תהלתו, למי נאה למלל גבורות ה', למי שיכול להשמיע כל תהלתו[ריד]. וכל המספר בשבחו של הב"ה[240] יותר מדאי, נעקר מן העולם, שנאמר (איוב לז, כ) היסופר לו כי אדבר אם אמר איש כי יבולע. לפיכך סמא דכולא משתוקא. וכן אמר החכם[רטו] מלה בסלע, משתוקא בשתים.

אבל אם (לא, א) בא לומר אחר תפלתו אפילו כסדר וידוי יום הכפורים, אומר[רטז]. [ריז]ופירש הראב"ד[ריח] ז"ל, שלא תאמר הואיל ונתן שבח למקום באחרות, לא ישאל ממנו עוד, שנראה כנוטל פרס, ע"כ:

[ריט][241] ברכות אמצעיות, יש בהם שאלת כל הדברים הצריכין ליחיד ולצבור, ונתקנו על הסדר[רכ]. מאי על הסדר, כלומר על איזה סדר תקנום, ואיפשיטא לן דעל סדור מלאכי השרת[רכא]. שכך הוא מסור בידינו, שכך קבלו הזקנים מנביאים הראשונים, שמלאכי השרת בכל מאורע ומאורע היו מקלסין להב"ה, והיו אומרים ברכה על כל פרק ופרק שהיה הב"ה מרחם על מקדשי שמו. וכשבאו אנשי כנסת הגדולה, כללום ותקנום והסדירום על אותו הסדר. ואם תאמר היכן אמרום מלאכי השרת, ת"ש על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון[רכב].

כיון שהציל הב"ה את אברהם אבינו מאור כשדים, ואמר לו (בראשית טו, א) אל תירא אברם אנכי מגן לך שכרך הרבה מאד, קלסו להב"ה ואמרו לו, ברוך אתה ה' **מגן אברהם**[רכג].

237. ה': **ב** יי' עז לעמו יתן יי' 238. של... ברכה: **א ג ד** חסר 239. כל: **ב** קול 240. הב"ה: **ג ד** מקום
241. ברכות... בשלום: **א ג ד** חסר

ריג. בסידור הרוקח (עמ' שסז) כתב: "שכל המתפלל בכל כוונת לבו י"ח ברכות - חשוב כמלאכי השרת, ויצאו לקבל תפילתו י"ח מאות מלאכים". וכתב שם (מעמ' שסה) פירושים רבים כנגד מה תיקנו י"ח ברכות, עי"ש.
ריד. וכ"ה במחז"ו (סי' כט), בסידור רש"י (סי' מ) ובס' המנהיג (עמ' צז). ועי' שו"ת הגאונים (עמנואל, סי' לו) שכתב שהאיסור הוא דווקא בציבור, ובדומה לזה כתב שבה"ל (סי' יח) בשם הראב"ד שהאיסור הוא דווקא בציבור או בעיקר התפילה.
רטו. החכם - בגמ' לפנינו: **אמרי במערבא.**
רטז. וכ"א בע"ז (ח, א), ונפסק ברמב"ם (פ"ו, ב), בטור (קכב, ג) ובשו"ע (קיט, א).
ריז. בכלבו ליתא לפירוש הראב"ד.
ריח. לא מצאנו דבריו אלא כאן.
ריט. תוספת זו מכת"י **ב** ליתא בכלבו. ועי' שבה"ל (סי' יח) שכתב שמצא כן באגדה (וכ"א בתניא רבתי סי' ה), והובא שם בקיצור, ובכמה ברכות הביאו הסבר אחר ממה שהביא כאן רבינו, כפי שנציין. והובא במהר"י אבוהב (סי' קכב) בשלמות. הב"י (ר"ס קיב) הביא המדרש משבה"ל, וציין שכ"ה ברבינו באורך. וראה גם אוצר המדרשים (אייזנשטיין, עמ' 584) שהביא מדרש זה.
רכ. רש"י (מגילה יז, ב ד"ה על הסדר) כתב ש"על הסדר" פירושו כמשפט המקראות, וכפי שהביאה הגמ', וכמובא לעיל. אולם כעת מפרש רבינו פירוש אחר. וראה ב"ח (קיב, א) שכתב שמעולם היו סדורין מפי אבותינו, ושכחום וחזרו ותיקנו אותם עפ"י הסדר שהיו מסודרין מעולם.
רכא. בשבה"ל שם - **מאי על הסדר, זה סדר עולם.**
רכב. הן לפי רבינו והן לפי שבה"ל, סדר הברכות אינו כסדר המאורעות, ועי' פרישה (אות א) שהעיר בזה.
רכג. ראה פרקי דר"א (סוף פכ"ז) שהביא כעין המדרש לפנינו, והובא בס' הרוקח (סי' שכב), וכן לקמן.

ובשעה שעקד אברהם אבינו את יצחק בנו על גבי המזבח לשוחטו, נכמרו רחמיו של הב"ה עליו, והוריד עליו טללי חיים והחייהו[רכד], מיד פתחו וקלסו להב"ה ואמרו, ברוך אתה ה' **מחיה המתים**[רכה].

ובשעה שבא יעקב אבינו ופגע בשערי ירושלם[רכו], שנאמר (בראשית כח, יא) ויפגע במקום, והקדיש שמו של הב"ה, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו, ברוך אתה ה' **האל הקדוש**[רכז].

ובשעה שבא פרעה להמליך את יוסף על ע"א לשונות, ומצא בו דעה וחכמה ותבונה שלא היתה בכל מלכי מצרים, כמו שכתוב (שם מא, לח-לט) הנמצא כזה וגו', ויאמר פרעה אל יוסף אחרי הודיע אלהים אותך את כל זאת[רכח], מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו, ברוך אתה ה' **חונן הדעת**[רכט].

ובשעה שעשה ראובן אותו מעשה בבלהה, נקנסה עליו מיתה, וכיון שהרגיש עשה תשובה שלימה, והיה בוכה ומתפלל לפני בוראו, שנאמר (שם לז, כט) וישב ראובן אל הבור. ואף על גב דהאי קרא בבור ממש קא משתעי, האי אל הבור יתירה הוא ונתן לידרש, דהא כתיב בור אחרינא, דכתיב (שם) והנה אין יוסף בבור, והוה ליה למכתב וישב ראובן, מאי אל הבור, רמז הכתוב שעשה תשובה אל בוראו. ואמר רבי יוחנן[רל] מלמד שעשה תשובה ונכתב לחיים, דכתיב (דברים לג, ו) יחי ראובן ואל ימות. וכיון שקבלו הב"ה בתשובה, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו, ברוך אתה ה' **הרוצה בתשובה**[רלא].

ובשעה שעשה יהודה אותו מעשה בתמר כלתו, והוכר עוברה, וחתך[רלב] עליה דין לשריפה, שנאמר (בראשית לח, כד) ויאמר יהודה הוציאוה ותשרף[רלג], וכתיב (שם, כה-כו) היא מוצאת וגו', ויכר יהודה, וידע שנתחייב בדין הבא על כלתו, והשביע את אחיו והלקוהו מלקות שלם, שהמלקות במקום כרת עומדת, כדקיימא לן (מכות כג, א) חייבי כריתות שלקו, נפטרו מידי כרתן, ונתן לו הב"ה סליחה וכפרה ונסלח לו, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו, ברוך אתה ה' **חנון המרבה לסלוח**.

ובשעה שמררו את חיי אבותינו, שנאמר (שמות א, יד) וימררו את חייהם, אמר לו הב"ה למשה (שם ו, ו) לכן אמור וגו', וכן עשה, הוציאם וגאלם ולקחם לו לעם, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו, ברוך אתה ה' **גואל ישראל**.

ובשעה שנצטער אברהם אבינו בצער המילה, שלח הב"ה שלשה מלאכים אצלו, דכתיב (בראשית

רכד. בשבה"ל העניין מפורט יותר, וז"ל: "כשנעקד יצחק אבינו על גבי המזבח ונעשה דשן, והיה אפרו מושלך על הר המוריה, מיד הביא עליו הקדוש ברוך הוא טל והחיה אותו, לפיכך אמר דוד (תהלים קלג, ג): 'כטל חרמון שיורד על הררי ציון' וגו', כטל שהחיה בו יצחק אבינו".

רכה. ראה פרקי דר"א (פל"א).

רכו. ירושלם - בשבה"ל הגירסא: **שמים**.

רכז. ראה פרקי דר"א (סוף פל"ה).

רכח. ובשבה"ל איתא: "כשבא פרעה להמליך את יוסף על מצרים, בדקו אם היה יודע בשבעים לשון, בא גבריאל ולמדו שבעים לשון".

רכט. ראה פרקי דר"א (סוף פ"מ).

רל. ראה סוטה (ז, ב).

רלא. ראה פרקי דר"א (סוף פמ"ג).

רלב. וחתך - במהר"י אבוהב (סי' קכב) הגירסא: **ונחתך**.

רלג. רש"י על הפסוק שם (עפ"י בר"ר פה, י) מפרש שהיתה בתו של שם, והוא היה כהן, ולכן דינה בשריפה.

יח, ב) וישא עיניו וירא והנה שלשה אנשים, האחד לבשר את שרה, והאחד להפוך את סדום, והאחד לרפאת את אברהם, ורפאהו[רלד], מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו, ברוך אתה ה׳ **רופא חולים**[רלה].

ובשעה שהיה רעב בימי יצחק והלך לו לגרר, דכתיב (שם כו, א) ויהי רעב בארץ וגו׳, (שם, יב) ויזרע יצחק בארץ ההיא וגו׳, ויברכהו ה׳, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו, ברוך אתה ה׳ **מברך השנים**.

ובשעה ששמע יעקב אבינו שיוסף בנו חי ושליט בכל ארץ מצרים, שנאמר (שם מה, כו) ויגידו לו לאמר עוד יוסף חי וכי הוא מושל, וירד למצרים הוא וזרעו, ונתקבצו עם יוסף ומנשה ואפרים, ונתייחסו כלן בקבוץ, כדכתיב (שם מו, כז) ובני יוסף אשר יולד לו במצרים, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו, ברוך אתה ה׳ **מקבץ נדחי ישראל**[רלו].

ובשעה שיצאו ישראל ממצרים והעמיד להם שופטים, והזהירם וצום בכל ענין המשפט, כדכתיב (דברים א, טז) ואצוה את שופטיכם וגו׳, וסמיך ליה (שם, יז) לא תכירו פנים, וידעו המלאכים שכך חביב המשפט לפני הב״ה, מיד פתחו ואמרו, ברוך אתה ה׳ **האל המשפט**[רלז].

ובשעה שעמד המן הרשע על ישראל להשמידם, כמו שכתוב (אסתר ג, ו) ויבקש המן להשמיד, וכיון שקלקל הב״ה עצתו, והשיב גמולו בראשו, ותלו אותו ואת בניו על העץ, והכניעם והשמידם, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו, ברוך אתה ה׳ **מכניע זדים**[רלח].

ואית דאמרי כשבא עמלק להלחם עם ישראל ברפידים, והחליש יהושע את עמלק ואת עמו לפי חרב, אז אמרו מלאכי השרת תחלה, ברוך אתה ה׳ **שובר אויבים ומכניע זדים**[רלט].

ובשעה שהפיל נבוכדנצר חנניה מישאל ועזריה לתוך כבשן האש, ובטחו בהב״ה ולא השתחוו לצלם, שלח הב״ה גבריאל להצילם ומלטם מן האש, מיד פתחו ואמרו, ברוך אתה ה׳ **משען ומבטח לצדיקים**[רמ].

רלד. ב״מ (פו, ב), והובא בפרש״י (בראשית יח, ב ד״ה והנה).

רלה. בכל הנוסחאות הידועות לנו (רע״ג, רס״ג, מחז״ו, רמב״ם), סיומת ברכה זו: ״רופא חולי עמו ישראל״. רבינו (בסי׳ לא) בשם הירושלמי (ור׳ בהערות שם) הביא כנוסח המובא כאן. וכן נקראת ברכה זו: ״רופא חולים״ בירושלמי (פ״ב ה״ד יז, א).

רלו. בכל הנוסחים: ״מקבץ נדחי עמו ישראל״, ורבינו לקמן (סי׳ לא) הביא כנוסח שכאן בשם הירושלמי.

רלז. ראה לעיל הע׳ קמט.

רלח. גם בשבה״ל חתם: ״מכניע זדים״, והוא בירושלמי (פ״ד ה״ג; פ״ה, ג), וכ״א ברוקח (סי׳ שכב). ועי׳ תשובות רב נטרונאי גאון (ברודי, או״ח סי׳ לא) שכתב שיש חותמים: ״שובר רשעים״, ויש חותמים: ״מכניע זדים״. ובסמוך הביא רבינו גירסא אחרת: ״שובר אויבים ומכניע זדים״, וכ״ה בפירוש הרוקח לסידור (עמ׳ תפג). ובסרע״ג (עמ׳ לז) וברס״ג (עמ׳ יח): ״שובר רשעים ומכניע זדים״. וראה שו״ת יבי״א (ח״ח סי׳ יא אות יז) ויחוה דעת (ח״ה סי׳ ח) שדן בנוסח חתימת ברכה זו, ודחה דעת החיד״א (בקשר גודל יז, ז) שיש לחתום: ״ומכניע מינים״.

רלט. בשבה״ל הביא טעם אחר, וז״ל: ״כשטבעו המצריים בים, פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא״י מכניע זדים״.

רמ. שם כתב הסבר אחר, וז״ל: ״כשאמר לו הקדוש ברוך הוא ליעקב אבינו (בראשית מו, ד): ׳ויוסף ישית ידו על עיניך׳, שמח ובטח על דברו של מקום. ובשעה שנפטר יעקב אבינו מן העולם, ובא יוסף ונתן שתי ידיו על עיניו ונשקו ובכה עליו, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא״י משען ומבטח לצדיקים״.

ואית דאמרי, בשעה שקרב זמרי בן סלא כזבי בת צור לפני משה, ותפשה (בכל...) [בבלוריתה][רמא] ואמר לו למשה זו אסורה או מותרת, ואם תאמר אסורה, בת יתרו מי התירה לך, ונתעלמה ממנו הלכה, הבועל ארמית קנאין פוגעין בו, קם פנחס מתוך העדה ודקר שניהם, והשיב חמתו של הב"ה מעל ישראל, כדכתיב (במדבר כה, יא) פנחס בן אלעזר, וסמיך ליה (שם, יב) הנני נותן לו את בריתי שלום[רמב], מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו, ברוך אתה ה' **משען ומבטח לצדיקים**.

ובשעה שחרב הבית בראשונה היה צער למלאכי השרת מצערן של ישראל מחרבן הבית, שנאמר (ישעיהו ג, לז) הן אראלם צעקו חוצה, וכיון שקם זרובבל ובנה בית המקדש, שמחו ואמרו, ברוך אתה ה' **בונה ירושלים**[רמג].

ובשעה שהבטיח הב"ה את ישראל על ידי ישעיהו שעתיד להקים להם משיח בן דוד, כדכתיב (שם יא, א) ויצא חוטר מגזע ישי, באותה שעה פתחו ואמרו, ברוך אתה ה' **מצמיח קרן ישועה**[רמד].

ובשעה שחלה חזקיהו ונטה למות, ובא אצלו ישעיהו הנביא ואמר לו מת אתה ולא תחיה, מיד (שם לח, ב) ויסב חזקיהו פניו אל הקיר, ושמע הב"ה תפלתו, וראה דמעתו, והוסיף על ימיו ט"ו שנה, שנאמר (שם, ה) הנני יוסיף על ימיך[רמה], והצילו מיד סנחריב וגם את ירושלם, מיד פתחו ואמרו, ברוך אתה ה' **שומע תפלה**[רמו].

ובשעה שחרב הבית בראשונה, היו שונאיהם של ישראל שמחים ואומרים זה לזה אין הב"ה רוצה בבנין ירושלם, ולא תשרה עוד שכינתו בה לעולם, וכשבא עזרא וביקש רחמים מהב"ה שיחזיר הב"ה שכינתו לירושלם, שמע הב"ה תפלתו והחזיר ישראל ושכינתו לציון, באותה שעה (הוכשרו) [הושחרו][רמז] פניהם של שונאי ישראל, ונכלמו וחפו ראשם, באותה שעה פתחו מלאכי השרת ואמרו, ברוך אתה ה' **המחזיר שכינתו לציון**[רמח].

ובשעה שברא הב"ה אדם הראשון, וחבבו והכניסו לגן עדן, ומינהו על כל בריותיו, התחיל לשבח ולזמר מזמור שיר ליום השבת, והיה זמירו בכל יום חביב לפני הב"ה, כיון שראו מלאכי השרת שרצונו של הב"ה בזמר ושבח והודאות של בשר ודם, מיד פתחו ואמרו, ברוך אתה ה' **הטוב שמך ולך נאה להודות**[רמט].

רמא. תיקנו עפ"י הגמ' שם.

רמב. ראה סנהדרין (פב, א).

רמג. בשבה"ל הביא הסבר אחר, וז"ל: "כשבנה שלמה את בית המקדש, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י בונה ירושלים".

רמד. שם כתב: "כשנושעו ישראל ועברו בים סוף ואמרו שירה 'ויושע ה'', פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י מצמיח קרן ישועה".

רמה. ראה גמ' (י, א).

רמו. בשבה"ל הביא הסבר אחר, וז"ל: "כשנאנחו ישראל וזעקו לאל ושמע זעקתם, כמו שנאמר (שמות ב, כג): 'ויאנחו בני ישראל מן העבודה ויזעקו ותעל שועתם אל האלהים מן העבודה', מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י שומע תפלה".

רמז. ראה מגילה (יא, א), ותיקנו עפ"י לשון הגמ' שם.

רמח. בשבה"ל כתב אחרת, וז"ל: "כשעשו ישראל המשכן, וירדה שכינה ושכן בו בין שני הכרובים, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י המחזיר ברחמיו מהרה שכינתו לציון". ובב"י (סי' קיב) ציין להבדל זה בין שבה"ל לרבינו.

רמט. שם כתב הסבר אחר, וז"ל: "כשהכניס שלמה הארון לפני ולפנים ואמר: 'ה' אלהים אל תשב פני משיחך' וגו' (דה"ב ו, מב), ונתן הודאה ושבח למקום ואמר: 'ברוך ה' אשר נתן מנוחה לעמו ישראל' וגו' (מ"א ח, נו), מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י הטוב שמך ולך נאה להודות".

ובשעה שאמר הב"ה (שם יא, יג) וסרה קנאת אפרים וגו', מיד שמעו מלאכי השרת העומדים במקום השלום, פתחו וקלסו לפני הב"ה ואמרו, ברוך אתה ה' **המברך את עמו ישראל בשלום**[ריט רנ] [241].

(כא) [רנא] אמר שמואל[רנב] כל האומר אחר תפלתו עשה למען שמך, עשה למען צדקך, אין תפלתו חוזרת ריקם. על כן נהגו לומר מלכנו אלהינו יחד שמך וכו'[242], אלהי נצור לשוני וכו'[רנג]:

(כב) וכשהוא חותם, אומר (תהלים יט, טו) יהיו לרצון אמרי פי וגו'[רנד] [243], ואחר כך פוסע שלש פסיעות[רנה]:

(כג) [רנא] והראב"ד ז"ל[רנו] [244] כתב שצריך לומר יהיו לרצון[245] תכף אחר שמונה עשרה ברכות, ולא יאמר אותו אחר[246] תחנונים[247] כלל, והביא הרבה ראיות לדבריו. וכן[248] נראה דעת הרשב"א ז"ל[רנז], אבל צריך[249] שיחזור יהיו לרצון[250] אחר התחנונים, וכן היה נוהג הוא ז"ל:

242. יחד שמך וכו': **ב** חסר 243. אמרי פי וגו': **ג ד** חסר 244. ז"ל: **ג ד** חסר 245. לרצון: **ב** לרצון אמרי פי 246. אחר: **א** לאחר 247. תחנונים: **ב** התחנונים 248. וכן: **ב** וכן נמי 249. צריך: **א ג ד** חסר 250. לרצון: **ב** לרצון אמרי פי

רנ. שם איתא: "כשנכנסו ישראל לארץ ונתקיים עליהם המקרא דכתיב (ויקרא כו, ו): 'ונתתי שלום בארץ', מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: ברוך עושה השלום".

רנא. סי' זה ליתא בכלבו.

רנב. נראה שרבינו מצטט מס' המנהיג (עמ' צח) בקיצור. את מקור דברי שמואל לא מצאנו בגמ' או במדרש, אכן כמה ראשונים ג"כ הביאו כן בשמו. ראה: מחז"ו (סי' שמז), תש' הראב"י אב"ד (מהדו' קאפח, סי' קא), וכתב שראה זאת בהגדה בשם שמואל, רוקח (סי' שכג), וכתב כן בשם: "אגדה דשמואל" (וראה בהקדמת הר"ש בובר למדרש שמואל, שתיקן ברוקח כך: וצ"ל: "באגדה, אמר שמואל כל הרגיל" וכו'). וכ"א בטור (קכב, ג).

רנג. בס' המנהיג (שם) כתב שמנהגם לומר: "יחד שמך" וכו', "עשה למען שמך" וכו', "אלהי נצור", והוסיף שי"א: "אלהי עד שלא נוצרתי". ומעין זה איתא בסרע"ג (עמ' מא) ובסידור רש"י (סי' לח), וכתבו לומר: "אלהי עד שלא נוצרתי", ואחריו: "אלהי נצור".

רנד. בגמ' (ד, ב; ט, ב): "אמר רבי יוחנן, בתחלה אומר: ה' שפתי תפתח, ולבסוף הוא אומר: יהיו לרצון אמרי פי". והסבירה הגמ' שם (ט, ב) שאומרים: "יהיו לרצון" לאחר התפילה ולא לפניה: "הואיל ולא אמרו דוד אלא לאחר שמונה עשרה פרשיות, לפיכך תקינו רבנן לאחר שמונה עשרה ברכות".

רנה. ביומא (נג, ב): "אמר רבי אלכסנדרי אמר רבי יהושע בן לוי: המתפלל צריך שיפסיע שלש פסיעות לאחוריו, ואחר כך יתן שלום". ונפסק ברמב"ם (פ"ה, י) ובטוש"ע (קכג, א). וראה בסמוך (מסי' כד) שהאריך בזה רבינו.

רנו. דברי הראב"ד הובאו ברשב"א ובריטב"א (יז, א ד"ה מר), ובמאירי (שם ד"ה אחר) הובאו בשם גדולי המפרשים.

רנז. הרשב"א (שם) כתב: "ומשמע מיהא שכל אותן תחנונים שאמרו כאן, לאחריהן היו אומרים: יהיו לרצון אמרי פי", ואח"כ הביא דעת הראב"ד. ובתשובותיו (ח"ז סי' תה) הכריע כשיטת הראב"ד, ולא כתב שיש לחזור ולאומרו גם אחרי התחנונים. והריטב"א (בחי' שם ובשו"ת סי' ה) כתב כדברי הרשב"א, והוסיף (כט, ב ד"ה הא) שמהסוגיא בדף כט משמע כראב"ד, והביא דעת יש אומרים, שניתן לומר תחנונים קודם אמירת: "יהיו לרצון". כדעה זו כתבו המחז"ו (ח"א סי' כט) וסידור רש"י (סי' מ), ור' יונה (על הרי"ף כ, א ד"ה לא אמרן) כתב שנכון לומר: "יהיו לרצון" מיד אחר התפילה, אבל כתב: "ואם ירצה לחזור ולאומרו פעם אחרת, הרשות בידו", וסיים: "ונראה שאפילו יאמר אדם: 'יהיו לרצון' אחר תחנונים, אין בזה איסור, ואין חוששין לזה". הב"י (קכב, ב) הביא דברי הרשב"א ורבינו יונה, והד"מ (אות ב) כתב: "והמנהג לומר: 'יהיו לרצון' אחר תחנונים, ולא לאמרו מיד אחר שמונה

(כד) ואחר התחנונים יפסע שלש פסיעות[רנח]. ואחר שיפסע[רנט], קודם שיחזור למקומו, נותן שלום לשמאלו תחלה, שהוא ימין המלך, ואחר כך לימינו, שהוא שמאל המלך שעומד[251] לפניו[רס], רוצה לומר שנפטרין מן התפלה כמו שנפטרין מלפני המלך[רסא]. ויש אומרים[רסב] שבעוד שיפסע צריך ליתן[252] שלום. ובכל עת שפוסע השלש פסיעות, צריך לכרוע, והכל יהיה בכריעה אחת[רסג]:

(כה) ואם היה בצבור, עומד במקום שפסע עד שיתחיל שליח צבור להתפלל[253] בקול רם, ויש אומרים[רסד] עד שיגיע[254] שליח צבור לקדושה[רסה][255], ואחר כך חוזר למקומו שעמד בו בתפלה. [רסו][256]וכתב גאון ז"ל[רסז], דכיון דפסע שלש פסיעות, התם מבעי ליה למיקם. משל לתלמיד

251. שעומד: **א** שהו' עומד 252. ליתן: **ג ד** שיתן 253. להתפלל: **ג ד** חסר 254. שיגיע: **א ג ד** שמגיע
255. לקדושה: **א ב ג** לקדוש ר' ביאורים 256. וכתב... שם: **א ג ד** חסר

עשרה". השו"ע (קכב, ב) כתב שאין להפסיק בתחנונים לפני: "יהיו לרצון", ושאם בא לאומרו פעם שנית הרשות בידו, והרמ"א (שם, א) כתב שהמנהג לומר תחנונים תחילה. המ"ב (ס"ק ג) כתב בשם האחרונים שטוב לאומרו לפני התחנונים ולאחריהם.

רנח. ראה לעיל הערה רנה.

רנט. מהגמ' ביומא (שם) שאמרה: "המתפלל צריך שיפסיע שלש פסיעות לאחוריו, **ואחר כך** יתן שלום", משמע שנותן שלום לאחר שפסע. וראה הערה רסב.

רס. בגמ' (שם): "ומשום רב שמעיה אמרו שנותן שלום לימין ואחר כך לשמאל... רבא חזייה לאביי דיהיב שלמא לימינא ברישא. אמר ליה: מי סברת לימין דידך? לשמאל דידך קא אמינא, דהוי ימינו של הקדוש ברוך הוא". וכ"פ הרמב"ם והטוש"ע (שם).

רסא. רבינו ורוב הראשונים לא הזכירו שיש לכרוע לפנים, וגם מפשט הגמ' שם שהזכירה רק לימינו ושמאלו משמע שיש לכרוע רק לצדדים. אולם הראבי"ה (ח"א סי' צו) כתב שהורגלו להשתחוות לפנים כעבד הנפטר מרבו, והוב"ד במרדכי (סי' קיא) ובאגודה (סוף פרק ה), ונפסק בשו"ע (קכג, א) ובאחרונים. וע"ע חי' הריבב"ן (סוף פרק ה), שמשמע מדבריו שאין לכרוע לפנים.

רסב. הב"י (קכג, ג) כתב בשם מהר"י אבוהב: "נראה מפשטא דגמרא ומלשון רבינו והפוסקים שאין לומר 'עושה שלום' אלא לאחר שעקר שלש פסיעות, אבל מה אעשה שכל העולם אין נוהגין בזה הדרך, וצריך עיון, עכ"ל". והוסיף שתרוה"ד (סי' יג) כתב במפורש שיש לפסוע תחילה, ואח"כ לתת שלום, וסיים דבריו: "וכן ראוי לנהוג, מאחר שבגמרא אמרו שיפסע ואח"כ יתן שלום, וכן כתבו ג"כ כל הפוסקים, מה לנו ולמנהג טעות שלא נהגו כן". וכך כתב במפורש בשו"ע (שם, ב), וכן כתבו המג"א (ס"ק ב) והמשנ"ב (ס"ק ג).

רסג. בגמרא (שם) איתא שכן נהגו אביי ורבא, וכן פסקו הרמב"ם והטוש"ע (שם).

רסד. שתי הדעות הובאו ברי"ף (כד, ב), והרמב"ם (פ"ט, ד) ור' יונה (על הרי"ף שם) פסקו שיש להמתין עד קדושה. הטור (קכג, ב) הביא את הרי"ף, והד"מ (אות ו) כתב בשם האבודרהם (עמ' קד) שנוהגים כדעת הרמב"ם. השו"ע (שם) פסק שיש להמתין עד קדושה, ולפחות עד שיתחיל ש"צ בקול רם.

רסה. לקדושה - ר' שנו"ס שבכת"י **א ב ג** הגי': **לקדוש.** לעומת זאת גי' הנדפס: **לקדושה**, כן הגי' ברי"ף (כד, ב) ובכלבו (סי' יא ד"ה נכנס), וכן היתה גי' הרמב"ם (פ"ט, ד). אולם רבינו מנוח (פ"ה, י) והראבי"ה (ח"א סי' צו) גרסו: **לקדוש**, וכן הוא בתשובת רב שרירא גאון (תשו' גאוני מזרח ומערב, סי' קכא). ור' הע' ר"א אפטוביצר בראבי"ה (שם הע' 18), שהעדיף את גי' תשובת רב שרירא ובעקבותיה את גי' הראבי"ה. אולם נר' שיש להעדיף את הגי': **לקדושה** כיון שהיא גי' הרמב"ם שרבינו הולך בד"כ בעקבותיו, והיא גם גי' הרי"ף והכלבו. זאת ועוד, לגי': **לקדוש** לא ברור לגמרי מה הכוונה, האם לתחילת הברכה (שלפי רבינו מתחילה ב"לדור ודור") או לסופה (כלומר "הא-ל הקדוש").

רסו. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

רסז. בגמ' (שם) איתא: "אמר ליה רב מרדכי: כיון שפסע שלש פסיעות לאחוריו - התם איבעיא ליה למיקם, משל לתלמיד הנפטר מרבו, אם חוזר לאלתר -

הנפטר מרבו, אם חוזר לאלתר למקומו, דומה לכלב שב על קיאו. אלא יתעכב שם עד שיפתח שליח צבור, ואז יש לו רשות לחזור למקומו.

ויש אומרים[רסח] דיחיד המתפלל שלא בצבור, ימתין (כדין) [כדי][257] הלוך ארבע אמות, וכשיעור זה רחושי מרחשוון שפתותיה[רסט].

ונשאל הרשב"א ז"ל[ער] (שו"ת ח"א סי' תלו ותרעה) על שליח צבור אם יכול לחזור למקומו מיד כשרוצה להתפלל להוציא את האחרים, והשיב דאין ממחין בידו אם אינו רוצה להמתין, ורבים אין ממתינין, וכן שמענו ששלוחי צבור שבאשכנז אין ממתינין במקומן אפילו כדי הלוך ארבע אמות[רעא]. והפרש יש בין שליח צבור ליחיד, לפי שהיחיד שהתפלל וחוזר למקומו, נראה שהוא רוצה להתודות שנית על עבירות שהתודה עליהן, על כן נתן טעם רב מרדכי גאון ז"ל בזה לפי שנראה כההיא שאמרו ביומא (פו, ב) על מי שהתודה וחזר והתודה על מה שהתודה. וזה כמה שאלוני על אותו לשון שכתב בזה[ערב], והשיבותי להם כן. אבל שליח צבור, שידוע שחוזר מיד

257. (כדין) [כדי]: **ב** כדין

דומה לכלב ששב על קיאו". ומסתבר שבנוסח הגמ' שלפני רבינו ליתא לדברי רב מרדכי, ולכן כתב כן בשם גאון ולא ציין לגמ' (ראה כס"מ פ"ט, ב שיש שלא גרסו כן בגמ', וגם הדק"ס כתב שאינו בכת"י). וכ"מ גם משו"ת הרשב"א (ח"א סי' תלו, ודברים דומים כתב שם בסי' תרעה), שכתב: "דבר זה לא נמצא בגמרא. ומה שאמרת שעיקרו ביומא, זה לא נודע לנו ביומא. אלא שהרב אלפסי ז"ל כתבו בפרק אין עומדין, שאמרו כן משמיה דרב מרדכי". וראה בהגה' הב"ח על המרדכי (כד, ב מדפי הרי"ף) שגרס ברשב"א שם כך: "בתשובת הרשב"א סי' תלו כתב על פסק זה: דבר זה לא נמצא בגמרא, ורב מרדכי זה אינו אמורא אלא גאון אחד...", וכן כתב שלטי הגבורים על המרדכי (מז, ב מדפי הרי"ף אות ג). וכן הביאו ד"ז בשם הגאונים המאירי (לד, ב) ורבינו מנוח (פ"ה, י). וראה בדק"ס (בהע' מ על הגמ' ביומא שם), בהערות ר"א אפטוביצר בראבי"ה (ח"א עמ' 75 הערה 17), והלכות גדולות (הילדסהיימר, ח"א עמ' 22 הע' לח).

רסח. רבינו ירוחם (נ"ג סוף ח"ג דף כה, ב) כתב: "כשמתפלל יחיד, אינו חוזר מיד אלא ישהה מעט". והב"י (סו"ס קכג) הביא דבריו, וכתב שכן משמע מהגמ' (ל, ב), שאמרה שהמתפלל שתי תפילות זו אחר זו, צריך להמתין כדי שתתחולל דעתו עליו, ובירושלמי כתבו שזה כדי הלוך ד' אמות. וכ"פ הרמ"א (קכג, ב). וע"ע אבודרהם (עמ' קד) שכתב בשם הראב"ד (הביאם הב"י שם) שיש להמתין כשיעור שממתין המתפלל בציבור, וכ"פ הב"ח (סו"ס קכג), ותמה על רבינו ירוחם שחילק בין יחיד לציבור. ועי' מש"כ האחרונים שם.

רסט. עפ"י מגילה (כז, ב): "אלא מתפלל ישהה כדי הילוך ארבע אמות למה לי? אמר רב אשי: שכל ארבע אמות תפלתו סדורה בפיו ורחושי מרחשן שפוותיה".

ער. דברי הרשב"א הובאו בב"י (קכג, ב), וכתב שנהגו העולם כדבריו, דהיינו שממתינים כדי הילוך ד' אמות, וכ"פ הרמ"א (שם). ובב"י שם דייק בדברי הרמב"ם (פ"ט, ג) שהש"צ מתחיל החזרה במקום שבו סיים לפסוע ג' פסיעות, ואינו חוזר למקומו כלל, וכ"כ ר' מנוח והכס"מ (שם) בדעת הרמב"ם.

רעא. בתשובת הרשב"א לפנינו (סי' תלו) לכאורה נאמר להיפך ביחס לשליחי הציבור באשכנז, וז"ל: " ושמעתי מאחד מגדולי האשכנזים ששליחי צבור שלהם עושין כן, שממתינין במקומן כדי מהלך ארבעה פסיעות", וצ"ע. אלא שיש מקום להסתפק האם הגי' בתשובת הרשב"א (סי' תלו) מדויקת, שמשטף לשונו בתחילת התשובה ובסופה נר' שמביא המנהג באשכנז כתנא דמסייע לדעתו ששליח הציבור איננו צריך להמתין, בעוד שהתוכן הוא הפוך. ולכן, אפשר שיש באותה תשובה ט"ס ויש לג': שאין ממתינין, ואז אין סתירה בין לשונות הרשב"א. ואפשר שבכך ניתן להבין מדוע בתשובה האחרת (סי' תרעה) העוסקת באותו ענין נשמט ענין זה של מנהג שלוחי הציבור באשכנז.

ערב. ברשב"א (שם) נוסף כאן: הגאון ז"ל.

להוציא אחרים ידי חובתן, לא. וזה נראה לי ברור, ע"כ.

ונוכל לומר שאם אינו יושב במקום שהתפלל שם, שבודאי מותר לחזור למקומו שיושב שם[רעג] [257].

ורב עמרם ז"ל (עמ' מג) כתב שאינו[258] צריך לחזור[עדר] [259] למקום שהתפלל וליתן שלום, ואם עשה כן דומה לכלב שב על קיאו, והרי הוא כאלו לא התפלל. וכן אם לא נתן שלום אחר תפלתו, הרי הוא כאלו לא התפלל[ערה], ע"כ.

ורגליהם רגל ישרה וכף רגליהם ככף רגל עגל (ישעיהו א, ז), מכאן סמך לשלש פסיעות לאחריו ולשלש פסיעות לפניו בעת הקדושה שצריך אדם שינוע ממקומו[רעו], שנאמר (שם ו, ד) וינועו אמות הספים מקול הקורא, ורגליהם רגל ישרה, שלש, וכף רגליהם ככף רגל עגל, שלש. וכשיפסע פסיעותיו[260] יפסע ככהני, עקב בצד גודל וגודל בצד עקב[רעז]:

(כו) [רעח]וכשיתן שלום, לא יאמר שלום בשמאלו, כי יש טועין ואומרים כן, לפי שמצאו במחזורים ונותן שלום לשמאלו, ואין לומר רק שלום, שלום, עושה שלום[רעט]. וכן נמי כתב

258. שאינו: **א** דאינו **ב** דאין 259. לחזור: **ג ד** לחזור מיד 260. פסיעותיו: **ג ד** חסר

רעג. כוונת רבינו צ"ע, ושמא רוצה לומר שעיקר הקפידא בזה היא דווקא כשחוזר למקום שהתפלל, אולם אם הולך למקום אחר, מותר. וכן משמע מספר היראה (הוצ' אשכול, עמ' קסו) שלא כתב שיעמוד במקומו (כפי שכתבו כמה ראשונים), אלא רק כתב שלא יחזור למקומו. וכן משמע קצת מס' המאורות (סוף פרק ה) ומהרי"ל (עמ' תרכ).

עדר. לחזור - ר' שנו"ס שבכ"י **ג** ובדפוס הגי': **לחזור מיד**. אמנם בסדר רב עמרם לפנינו לא גרס: מיד, וכך תיקנו הנוסח.

ערה. מדברי רע"ג לכאורה משמע שעיקר הקפידא היא בעצם נתינת השלום ושלא תהיה האמירה במקום שהתפלל, ואין קפידא בעצם ההמתנה במקום שפסע לאחריו אלא רק בשביל אמירת השלום.

רעו. לשון רבינו אינה ברורה, ונראה שרוצה לומר שיש לפסוע ג' פסיעות לאחור בסיום התפילה, לשהות שם זמן מסוים, ולאחר מכן (בעת הקדושה) לפסוע ג' פסיעות לפנים, וע"ע מש"כ רבינו לעיל בדין קדיש (סי' ד). וראה מחז"ו (סי' כא) ואבודרהם (עמ' קד) שהביאו סמך לזה מן הפסוק, וכתב במחז"ו שם שג' פסיעות הן כנגד מחנה ישראל שהיה ג' פרסאות, עי"ש. ועי' משנ"ב (ס"ק ח) שכתב שמשמע מדברי השו"ע שאין חייב לפסוע ג' פסיעות כדי לחזור למקומו לקדושה, אלא יכול להישאר במקומו, אך ממה שכתב הב"י שיש שהבינו שצריך שש פסיעות, משמע שיש לפסוע ג' פסיעות לפנים.

רעז. בשו"ת הרשב"א (ח"א סי' שפא) כתב שלא ידע שיעור הג' פסיעות, והובא בד"מ (שם אות ב). ובשו"ת הגאונים (חמדה גנוזה, סי' מז) מבואר שהשיעור של כל הג' פסיעות הוא כשיעור ד' אמות. וכרבינו שכתב שיש לפסוע עקב בצד גודל, כתב בס' אהל מועד (שער התפילה דרך שני נתיב ט), וכ"נ מדברי רה"ג, הובא בשבה"ל (סי' יח). ועי' ב"י (קכג, ג) שהביא את דברי מהר"י אבוהב בשם רבינו, ובד"מ (שם) כתב שראוי לנהוג כדבריו, עי"ש.

למעשה, השו"ע (שם) כתב שיש לפסוע לכל הפחות שיעור גודל בצד עקב, ומשמע שניתן לפסוע גם פסיעות גסות יותר, ואילו הרמ"א כתב שזה שיעור הפסיעות, ולא יפסע פסיעות גסות יותר, וכן דעת הב"ח (ס"ק ב). וע"ע מאמר מרדכי (ס"ק יא) שכתב שאף מרן השו"ע סובר כרמ"א, ומה שכתב: "לכל הפחות" - כוונתו שלא יפחות משיעור זה, אך לכתחילה גם אין להוסיף עליו. ועי' מה שכתב בזה רבינו לקמן סי' כח.

ואם נמצא במקום שאי אפשר לפסוע כשיעור זה, נחלקו האח' אם ניתן לפסוע שיעור כלשהו. לדעת הב"ח (שם) ועוד אחרונים ניתן לסמוך על הרשב"א שכתב שאין שיעור לפסיעות, וממילא כל מה שיפסע מהני, ולדעת המג"א (ס"ק י) ועוד אחרונים פחות משיעור זה לא נחשב פסיעה כלל, ואף הרשב"א מודה בזה, ורק כתב שא"צ לפסוע שיעור אמה.

רעח. בכלבו כתב רק דעת המהר"ם בקיצור.

רעט. רבינו בא להוציא מהנוהגים לומר: "שלום"

הר״ם נ״ע (תשב״ץ קטן סי׳ רלח), וזה לשונו, ואין אומרים שלום בשמאל לאחר[261] שהתפלל שמונה עשרה ברכות, ומה שכתיב במסכת יומא (נג, ב) בפרק הוציאו לו את הכף, נותן שלום לשמאלו תחלה[262] ואחר כך לימינו,[263] פירש אבי העזרי[רפ] (ח״א סי׳ צו) שאין לומר שיאמר בפה שלום בשמאלו, אלא כך הוא הפירוש, כשהוא אומר עושה שלום[רפא] הופך לימינו[263]. והגיה עליו הר״פ ז״ל[264] (הג׳ תשב״ץ קטן שם), ואמר, ונהגו העולם לומר שלום כשהופך[265] לימינו, ושלום כשהופך[266] לשמאלו, ואחר כך יעשה שלום[רפב]. וכן נמי שמעתי שהיה נוהג הרשב״א ז״ל[267] לומר שלום שלום וכו׳.[268] והאומר שלום למלאכי השרת, ודאי טועה ונעקר מן העולם, כדאמרו ז״ל[רפג] (סוכה מה, ב) המשתף שם שמים ודבר אחר נעקר מן העולם[רפד 268]:

(כז) [רפה]טעם לשלש פסיעות שלאחר תפלה[רפו], כנגד שלשה[רפז 269] מילין שרחקו ישראל מהר סיני בשעת מתן תורה, שנאמר (שמות כ, יח) ויעמוד העם מרחוק. ועוד נמצא בהגדה[רפח] שמשה רבינו ע״ה נכנס בחשך, ענן וערפל לפני הקב״ה, וכשיצא עשה שלש פסיעות, אחת מחשך, ואחת מענן, ואחת מערפל, לכך אנו עושין[270] שלש פסיעות:

(כח) [רפט]כתב הבעל המאורות (לד, ב ד״ה גרסינן), ונהגו העולם לפסוע רגל שמאל תחלה, ואחר

261. לאחר: **ג ד** אחר 262. תחלה: **א ג ד** חסר 263. פי׳... לימינו: **ג ד** חסר 264. ז״ל: **ג ד** חסר
265. כשהופך: **ב** כשהופך פניו 266. כשהופך: **א** כשהוא הופך 267. ז״ל: **ג ד** חסר 268. והאומ׳... העולם: **א ג ד** חסר 269. שלשה: **א ג ד** ד׳ ר׳ ביאורים 270. עושין: **ג ד** נוהגים לעשות

כשפונים לצד שמאל, ואח״כ כשפונים לצד ימין אומרים שוב: ״שלום״, ואח״כ אומרים: ״עושה שלום״ וכו׳. אלא כשפונים לשמאל צריך שיאמרו: ״עושה שלום במרומיו״, וכשפונים לימין ימשיכו לומר: ״הוא יעשה שלום״ וכו׳, וכפי שמביא בסמוך בשם הראבי״ה.

רפ. הובאו דבריו במרדכי (סי׳ קיא) ובטור (קכג, א). ובהגהת הר״פ על הסמ״ק (סי יא אות קכט) כתב כן בשם רבינו אליקים בר יואל.

רפא. יש כאן חסרון הניכר, ובתשב״ץ קטן שם נוסף: **במרומיו הופך לשמאלו, וכשהוא אומר הוא יעשה שלום עלינו.**

רפב. יעשה שלום - בהג׳ ר״פ שם: **עושה שלום במרומיו וכו׳.**

רפג. וכ״א בסנהדרין (סג, א).

רפד. ראה רמב״ם (שבועות פי״א, ב). באופן דומה כתב הקרבן נתנאל (ר״ה סוף פ״א, ג) על פיוט הסליחות בו אומרים: ״לפני קונך תחינתו הפילי״. בעניין היחס ללשונות כעין אלו בפיוטי סליחות ולגבי אמירת: ״ברכוני לשלום״ בליל שבת דנו ראשונים ואחרונים, ראה: שבה״ל (סדר ר״ה סי׳ רפב), שו״ת מהר״י ברונא (סי׳ רעה), מהר״ל (נתיבות עולם, נתיב העבודה פי״ב), שו״ת חת״ס (ח״א או״ח סי׳ קסו), שו״ת מהר״י אסאד (יהודה יעלה, ח״א או״ח סי׳ כא), שו״ת שיח יצחק (סי׳ תיא), שו״ת אג״מ (או״ח ח״ה סי׳ מג) ושו״ת יבי״א (ח״א או״ח סי׳ לה אות י).

רפה. סי׳ זה ליתא בכלבו.

רפו. הב״י (קכג, ג) כתב את שני הטעמים המובאים כאן בשם מהר״י אבוהב בשם רבינו, והביא שם שני טעמים נוספים, אחד בשם שבה״ל (סי׳ יח) בשם הגאונים והשני בשם רה״ג. וראה גם מג״א (ס״ק א).

רפז. שלשה מילין - ר׳ שנו״ס, שלפי הלשון ביתר כה״י לא ברור הקשר לג׳ הפסיעות. גם הב״י (שם) הביא לשון זו: **שלשה מילין בשם האו״ח.** אולם במכילתא (מסכתא דבחדש, פרשה ט, ד״ה ויעמוד העם) וכן בילק״ש (יתרו רמז שא) מובא שעם ישראל התרחק י״ב מילין, וידוע שהן ג׳ פרסאות.

רפח. ראה מכילתא (יתרו, מסכתא דבחדש, פרשה ט, ד״ה ומשה), פסיקתא זוטרתא (שמות כ, יח), ילקו״ש (יתרו רמז שב) והובא בפרש״י (יתרו כ, יח).

רפט. סי׳ זה ליתא בכלבו.

כך רגל ימין[רצ] [271], אך בעל המפתח[רצא] כתב שרגל ימין יפסע תחלה, ואחר כך של שמאל, ע"כ. [272] וכן נמי מצאתי בחדושי ברכות, לא ידעתי מי חברן, בזה הלשון, וכשיפסע שלש פסיעות, יפסע רגל ימין תחלה פסיעה קטנה, ובשמאל פסיעה גדולה, ואחר כך בימין, כדי שישוה רגלו הימנית לשמאלית[רצב], ע"כ [272]. ונראה הטעם, על מה שאמרו ז"ל[רצג] (יומא נח, ב), כל פונות שאתה [273] פונה, לא יהיו אלא דרך [274] ימין[רצד]. [275] ועוד אמרו ז"ל בפרק קמא דיומא (יא, ב), כי עקר איניש כרעיה, דימינא עקר ברישא [275], ע"כ:

(כט) וצריך לכרוע בכל תפלה ותפלה חמש כריעות, באבות תחלה וסוף, בהודאה תחלה וסוף[רצה], וכשגומר התפלה[רצו] [276]. וכל [277] הכריעות שבברכות, כשהוא כורע כורע בברוך, וכשהוא זוקף זוקף בשם[רצז]. ונותן טעם בגמרא [278] (יב, א), מפני שמי נחת הוא (מלאכי ב, ה), כלומר, קודם שיזכיר [279] השם נכנע. וזוקף בשם, פירוש [280], כשיזכיר שם השם יהיה זקוף [281] הכפוף[רחצ]. ויש מפרשים[רצט] יזקוף עצמו בהזכרת השם [282], שהוא מודה[ש] [283] שה' יתברך [284] זוקף כפופים בכחו:

(ל) וכורע (כח, ב) עד שיתפקקו כל חוליות שבשדרה. והרשב"א ז"ל [285] (שם ד"ה עד) כתב בשם רבינו האיי גאון [286] ז"ל[שא] שצריך שיכוף ראשו כאגמון, עד שיראה איסר כנגד לבו. פירש הבעל [287] הערוך[שב] (ער' אסר ב), כשכופף אדם [288] עצמו, מתקפל טבורו בתוך מעיו ונראה

271. ימין: **ב** הימין 272. וכן... ע"כ: **ב** חסר 273. שאתה: **ג** שאדם 274. אלא דרך: **א** לדרך
275. ועוד... ברישא: **א ג ד** חסר 276. התפלה: **ג ד** התפלה כריעה אחת 277. וכל: **ב** ובכל 278. בגמ': **ב** בגמ' כי 279. שיזכיר: **א ג ד** שיזכור 280. פי': **ב** כלומ' 281. זקוף: **א ג ד** זוקף 282. השם: **א** הש"י 283. מודה: **ב** מורה 284. שהש"י: **א ג ד** שה' 285. ז"ל: **ג ד** חסר 286. גאון: **ב** חסר
287. הב': **ג ד** בעל 288. אדם: **ב** האדם את

רצ. וכ"כ שבה"ל (סי' יח) והגה"מ (פ"ה אות ס), וכך הכריע להלכה בב"י ובשו"ע (קכג, ג).

רצא. נראה כוונתו לספר המפתח שחיבר רבינו ניסים גאון. וכן כתב בספר אהל מועד (תפילה דרך ב נתיב ט) בשם ספר המפתח, הובא בב"י (שם). וכן כתב מהר"י אבוהב בשם רבינו שיש לפסוע בימין תחילה, והובאו דבריו בב"י (שם).

רצב. אף שהפוסקים הכריעו להלכה שיש לפסוע תחילה בשמאל, ולא כפי שכתב כאן רבינו בשם חידושי ברכות, לגבי אופן הצעדים פסקו כמותו, ראה: חיי"א (כד, כח), שע"ת (ס"ק ט) ומשנ"ב (ס"ק יג). וע"ע ר' מנוח (פ"ה, י) שכתב שיפסע תחילה ברגל שמאל, ואח"כ ישווה רגל ימין אליה, וכן יעשה ג' פעמים.

רצג. וכ"א בסוטה (טו, ב) ובזבחים (סב, ב).

רצד. ראה רמב"ם (מעשה הקרבנות פ"ז, יא).

רצה. גמ' (לד, א), רמב"ם (פ"ה, י) וטוש"ע (קיג, א).

רצו. יומא (נג, ב), רמב"ם (שם) וטוש"ע (קכג, א).

רצז. גמ' (יב, א), רמב"ם (שם) וטוש"ע (קיג, ז). ולשון רבינו מתחילת הסימן עד כאן דומה ללשון הרמב"ם.

רחצ. לפי פירוש זה, המברך עומד זקוף בשעת הזכרת ה', וכן משמע מהירושלמי (פ"א ה"ה): "...קודם עד שלא הזכיר את השם כבר נחת הוא", וכ"כ הראבי"ה (ח"א סי' לט) והריטב"א (יב, א).

רצט. כך משמע מרש"י (ד"ה כשהוא) שכתב: "כשהוא כורע - באבות ובהודאה, כורע בברוך וזוקף את עצמו כשהוא מזכיר את השם...", ומשמע שזוקף תוך כדי אמירת ה'. וע"ע בחי' ר' יהונתן (שם) שהביא שני פירושים אלה. מלשון הכלבו (סי' יא) נר' שהוא מביא רק את הפרוש השני.

ש. שהוא מודה - בכלבו: פירוש להודיע.

שא. וכן כתבו בשם רבינו האי: רשב"א (כח, ב ד"ה עד), ריטב"א (שם ד"ה עולא), רא"ש (פ"ה סי' כב ובתוספותיו שם), אבודרהם (עמ' צה) וטור (קיג, ד).

שב. הערוך כתב כן בשם רב האי גאון.

השחוס[שג], והוא הנקרא[289] צפור נפש שבשלהי החזה באמצעיתו בולט, והוא כשיעור איסר[דש]. ויש מפרשים[290] עד שיכוף קומתו ויראה איסר בארץ מוטל כנגד לבו. והאיסר הוא מטבע קטן, וצריך לשוח ולעיין בארץ מפני שהוא מכוון ומוטל[291] כנגד לבו[שה], עכ"ל.

ובגמרא (יב, ב), **כרע כחזרא[שו] וזקיף כחויא[292]. פירוש, תרגום ירושלמי של צב, חזרא[שז], וצב[293] אין לו צואר[שח]. וצריך לכרוע בבת אחת[294] כמו המטה[שט]. ירושלמי** (פ"א ה"ה י, ב), **ובלבד שלא ישוח יותר מדאי. רבי שמואל בר נתן בשם רבי חייא[שי] בר חנינא כאדם אחד ששחה יותר מדאי, והעבירו רבי[שיא] 294.**

[שיב] הכריעה קשה לו ומצער נפשיה, כייף רישיה[295] ומחזי כמאן דכרע, ודיו[שיג]. וכן מצינו בירושלמי (פ"ב סוף ה"ד יז, ב), **דאמר ר' מני[שיד] 296 מחזיקנא טיבותא לרישי, דכי מטי למודים,**

289. הנקרא: **ב** נקרא 290. וי"מ: **א ג ד** וי"א 291. ומוטל: **א** מוטל **ב** חסר **ג** דמוטל 292. כחויא: **ב** כחיויא ומפרש"י חיזרא 293. פי' תרגום ירושלמי של צב חזרא וצב: **ב** מתרגום ירוש' דכתי' הצב למינהו שתרגומו חיזרא והצב 294. כמו... ר': **א ג ד** חסר 295. רישיה: **א** נפשיה 296. מני: **ג** מאני **ד** מתנא

שג. השחוס - בערוך ובב"י (קיג, ד): **הסחוס.**

דש. כעי"ז פירש"י (שם ד"ה איסר).

שה. שני פירושים אלה כתב גם ר"ח (כח, ב), והאו"ז (ח"א סי' צב) הביא אותם בשמו.

שו. כרע כחזרא - רש"י (ד"ה כחיזרא) פי' שחזרא הוא שבט והכוונה שכורע בבת אחת כמו השבט שחובטו כלפי מטה בבת אחת. באבודרהם (שמונה עשרה ד"ה גרסינן בברכות) והאגור (סי' קנב) מביאים גם את פי' רב האי שחזרא הוא קוץ שראשו מכופף, והכוונה שיש לכוף הן את הגוף והן את הראש. להלן מביא רבינו פי' נוסף ר' הע' הבאה.

שז. בתרגום יהונתן שלפננו על המקרא: "והצב למינהו" (ויקרא יא, כט) מתרגם: "וחדרונא לזנוי". אולם בתוס' הרא"ש (יב, ב) ובהרא"ש בהל' (סי' טו): "ופי' בערוך בערך חזר הצב למינהו בתרגום ירושלמי חזרינא וכשהוא שוחה שוחה ממתניו וראשו עומד ממתניו כברייתו". ויש מקום להבין האם כוונת רבינו לומר שלפי פירוש זה אין ההלכה כרב ששת שהרי כרע כחזרא. וכן נר' מדברי הרא"ש (שם ושם) שמביא תרגום זה לאחר שהביא את לשון הירושלמי (י, ב): "ובלבד דלא יעביד כהדין חזרא".

שח. אפשר שכוונתו שכיון שאין לו צואר איננו יכול לכוף ראשו, והוא נשאר עומד.

שט. כמו המטה - זה כרש"י שפי' כך לשון חזרא (הובא לעיל הע' שו). ונר' שבסיכום מקבל רבינו להלכה את הסבר רש"י, שצריך לכרוע בבת אחת (ר' לעיל הע' שו). וכך פסק בשו"ע (קיג, ו) שצריך לכרוע בבת אחת.

שי. חייא - לפנינו בירושלמי: **חמא.**

שיא. ד"ז הובא בב"י (קיג, ה) בשם התוס' (שם) בשם הירושלמי, ושכ"כ הסמ"ג (עשין יט), הסמ"ק (סי' יא), הגה"מ (קושטא, פ"ה, יב) ורבינו, וכ"ה בהג"א (פ"ד סי' כא), באו"ז (ח"א סי' צב) ובשו"ע (שם).

שיב. ואם הכריעה... וכתפיו יחד - בכלבו (סי' יא) מובא מסי' זה הדין שצריך לכרוע עד שיתפקקו כל החוליות שבשדרה (הלכה שהובאה ברבינו בראש הסימן) ובהמשך פיסקה זו בלבד.

שיג. בגמ' (כח, ב) דעת ר' חנינא: "כיון שנענע ראשו שוב אינו צריך", ומשמע מדבריו שהדברים אמורים בכל אדם ולא רק במצטער. אולם דעת רבא (שם) שרק אם מצטער, די בנענוע הראש, וכ"פ הרמב"ם (פ"ה, יב) והטוש"ע (קיג, ה), וכן דעת רבינו. ונראה שההג"א (פ"ה סי' כב) לא פסק כרבא, כי כתב: "הכורע, כיון שהרכין ראשו ומראה כורע דיו. ומיהו מאן דטרח וכרע טובא טפי עדיף". הרי שלדעתו גם אם אינו מצטער, די בהרכנת הראש.

שיד. בנדפס גרס כאן: **רב מתנא**, ובירושלמי לפנינו הגירסא: **רב מתניה**, ובכלבו הגירסא: **רבי מני**, וכן הוא בכת"י **א ב**, ובדומה בכת"י **ג**, ועפי"ז תיקנו.

כרע מן גרמוי. שטו ולא לעביד כדרונקא שטו שטז [297], שישחה ראשו וכתפיו [298] יחד שיב.

ואמרו חז"ל [299] בפרק קמא דבבא קמא שיז [299] (טז, א), שדרו של אדם לאחר שבעים שיח שנה נעשית [300] נחש. והני מילי מאן דלא כרע במודים, פירוש כהוגן, ואינו מכוון לומר משתחוים. ואינו רוצה לומר דלא כרע כלל, שאין לך [301] אדם שלא יכרע במודים, אלא שלא יכרע [302] כהוגן. פירש גאון שיט שלא כרע כל [303] קומתו והשדרה.

והטעם שכ למה אנו כורעים באבות [304], דכתיב (בראשית כד, מח) ואקוד ואשתחוה לה' ואברך את ה' וגו'. והטעם בהודאה, דכתיב שכא ואשתחוה למלך, ומתרגמינן ואודינא שכב [305] למלכא:

(לא) כתב הר"י מקורביל ז"ל (סמ"ק סי' יא), נהגו בראש השנה ויום הכיפורים [306] לשחות בברכות של יום, כגון שכג זכרנו, ומי [307] כמוך, ובכן תן פחדך [308]. אבל לא ישחה בסוף הברכה,

297. כדרונקא: ד כדרקונא 298. ראשו וכתפיו: א ב ראש וכתפים 299. בפ"ק דבבא קמא: א ג ד חסר
300. ע' שנה נעשית: ד ז' שנים נעשה 301. לך: ג ד חסר 302. שלא יכרע: ב שיכרע 303. כל: ב חסר
304. באבות: ג ד במודים 305. ואודינא: א ג ומודינא 306. ויום הכיפורים: ב ובי"ה 307. ומי: א ג ד מי 308. תן פחדך: א חסר

שטו. ולא... כדרוקנא - מלשון רבינו והכלבו נר' שזה לקוח מהירושלמי, אולם קשה מאד שבירושלמי שלפנינו (יז, ב) אין ביטוי זה בהמשך לדבריו לעיל בענין אדם שהכריעה קשה לו. ואפשר שזה הביטוי המופיע בירושלמי לפנינו בסוגיא הקודמת (י, ב): "ובלחוד דלא יעביד כהדין חרדונא". אלא שקשה שהיה צריך להזכיר זאת לעיל, אולם כיון שבכלבו (שהוא המהדורה קמא של הארחות חיים) הדברים הוזכרו כאן, השאירם רבינו במקום זה.

שטז. כדרונקא - ר' שנו"ס, ובכלבו (סי' יא) הגי': **כדרוקנת.**

שיז. ובדומה לזה מצאנו בירושלמי (שבת פ"א ה"ג): "דמר ר' יוסה בר ר' בון בשם רב זביד: אחת לשבע שנים הקדוש ברוך הוא מחלף את עולמו... ודבר נשא חיוי. אימתי, בזמן שאינו כורע כל קומתו עד השזרה". ובזוהר (ח"ג, שלח לך קסד, א): "שדרתו דבר נש כד כפיף קמי מאריה, יזקוף ויתקיים לתחיית מתייא. אי לא כפיף במודים - אתעביד חויא, ולית ליה תקומה לההוא זמנא".

שיח. שבעים - בנדפס כתוב: ז', וראה שנו"ס כאן. ואף שבגמרא לפנינו הגירסא: **שבע שנים**, וכן הוא בראשונים רבים, תיקנו עפ"י רוב כתה"י, ובהסתמך על כך שבאשכול (יא, ב), שהוא כנראה מקור דברי רבינו כאן, גרס: **שבעים**. ומצאנו ראשונים נוספים שגרסו: שבעים, ראה: תוס' הרא"ש (יב, ב ד"ה זקיף), רוקח (סו"ס שכב) וטור (סי' קכא). וראה בב"ח שם שהעיר על שינויי הגרסאות.

שיט. סרע"ג (עמ' מד). והביא מקור לדבריו מהירושלמי שבת (הובא בהע' שיז).

שכ. נראה שספר המנהיג (עמ' פז) הוא מקור רבינו. המנהיג כתב שמקור דבריו בירושלמי, וכן כתב בשם הירושלמי האבודרהם (עמ' צה), ובירושלמי לפנינו ליתא. וכן כתב הוכחות אלו בהג"ה בסידור הר"ש מגרמייזא (עמ' קד, וראה גם עמ' קב). ויש שהביאו רק את ההוכחה לכריעה באבות שמביא רבינו, וכ"ה בר' יונה (על הרי"ף כד, א ד"ה אלו ברכות) בשם יש נותנים סמך, בתוס' ר"י החסיד (לד, א ד"ה באבות) בשם יש דורשין ובתוס' רא"ש (שם ד"ה באבות).

שכא. לא נמצא במקרא פסוק זה ותרגומו, ונראה שהתכוון לפסוק בשמואל ב' (טז, ד): "ויאמר ציבא השתחויתי... אדני המלך", שתרגומו: "ואמר ציבא מודינא... ריבוני מלכא". ואולי הכוונה לפסוק בדברי הימים ב' (כד, יז): "וישתחוו למלך", אם כי שם תרגומו: "וסגידו למלכא". וראה בסידור הר"ש מגרמייזא (עמ' קב, והערה 27 שם).

שכב. ראה שנו"ס, ובמנהיג ובאבודרהם (שם): **ומודינא.**

שכג. כגון - ובדומה לזה הגירסא בסמ"ק: **כמו**, ובכלבו גרס: **וגם.**

כי אם[309] באמצע הברכה. אבל בסוף הברכות מקפץ[שכד], להודיע שאין כורעין בברכות הללו[310], אלא שנהגו באמצע, משום[311] דרחמי נינהו[שכה], ע"כ.

[שכו]**ולפי דעת הירושלמי[שכז] יכול לשחות בכל התפלה[312] דומיא דמלך, דאמרינן בברכות** (ירוש' פ"א ה"ד י, א; בבלי לד, ב) **דכיון שכרע[312] שוב אינו זוקף. והטעם, מפני שהם ימי דין, לפי שאנו נידונים באלו[313] הימים בכל יום ויום,** [314]**דומיא דמלך שהוא נדון בכל יום ויום[314]** (ירוש' ר"ה פ"א ה"ג ז, א), **שנאמר** (מ"א ח, נט) **לעשות משפט עבדו ומשפט עמו ישראל דבר יום ביומו[שכח].**

[315]**בירושלמי[שכט]** כתוב, אשכחן בתפלת חנה (ש"א ב, א-י) מעין שמונה עשרה ברכות. מגן אברהם, רמה קרני. מחיה מתים, ה' ממית ומחיה. האל הקדוש, אין קדוש כה'. חונן הדעת, כי אל דעות ה'. הרוצה בתשובה, ונכשלים אזרו חיל. מרבה לסלוח, מוריד שאול ויעל. גואל ישראל, כי שמחתי בישועתך. רופא חולים, מקים מעפר דל. מברך השנים, שבעים בלחם נשכרו. מקבץ נדחי ישראל, רגלי חסידיו ישמור. אוהב צדקה ומשפט, ה' ידין אפסי ארץ. מכניע זדים, ורשעים בחשך ידמו. מבטח לצדיקים, קשת גבורים חתים. בונה ירושלם, וכסא כבוד ינחילם. את צמח, וירם קרן משיחו[של]. שומע תפלה, אין צור כאלהינו. עבודה, אל תרבו תדברו גבוהה גבוהה. הודאה, יצא עתק מפיכם. שים שלום, ויתן עז למלכו[315]:

309. כי אם: **ב** כלאחר 310. הללו: **א ג ד** אלו 311. משום: **א ג ד** חסר 312. דומיא... שכרע: **ג ד** דדמיא למלך דאמרינן דכרע 313. באלו: **ב** בכל אלו 314. דומיא... ויום: **א ג ד** חסר 315. בירו'... למלכו: **א ג ד** חסר

שכד. מקפץ - בסמ"ק ובכלבו: זוקפין.

שכה. וכן איתא בתוס' (יב, ב ד"ה כרע; לא, א ד"ה ומוצאו), בר' יונה (שם ד"ה מלמדין), ברא"ש (פ"ה סי' ג), בר' ירוחם (נ"ג ח"ג דף כד, ג) ובהגה"מ (פ"ה אות ע) בשם ר"י. והובא בטוש"ע (קיג, ב).

שכו. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

שכז. דברים אלה שמביא רבינו בשם הירושלמי לא כתובים לכאורה שם במפורש. בירושלמי (י, א) מובאת מחלוקת בקשר למלך. ר' יצחק ב"נ בשם ריב"ל סובר שהמלך כורע תחילה וסוף בכל ברכה, ואילו ר' סימון בשם ריב"ל סובר שהמלך "משהוא כורע אינו נזקף" עד השלמת התפילה. גם בבבלי (לד, א; לד, ב) מובאות שתי דעות אלה. לר"ש ב"פ בשם ריב"ל המלך כורע תחילה וסוף, ולר' יצחק ב"נ כיון שכרע אינו זוקף. אלא שבירוש' ר"ה (ז, א) מובא גם שהמלך והעם נידונים בכל יום, כפי שרבינו מביא להלן, וסובר רבינו שהטעם למ"ד שהמלך "משהוא כורע אינו זוקף" משום שנידון בכל יום. וממילא כיון שכל יחיד נידון בר"ה ויו"כ, הוא יכול ג"כ לכרוע בכל התפילה. את הענין הזה בכללותו מצאנו גם במחז"ו (סי' שכד) בשם ר"ת בס' הישר (ולפנינו ליתא), במנהיג (עמ' שז), בשטמ"ק (לד, ב ד"ה מלך) ובהג' ר"פ לסמ"ק (סי' יא אות פד).

שכח. המנהג לשחות בתפילות ר"ה ויו"כ הובא גם בטור (תקפב, ד), וכתב שהוא מנהג אשכנז, והוסיף שהמדקדקים נהגו לזקוף בסוף הברכות. ובשו"ע (שם) כתב שיש נוהגים להתפלל בר"ה ויוה"כ בכריעה, וצריכים הם לזקוף בסוף הברכות. וע"ע רא"ה (לד, א) שהביא סמך למנהג זה, אך למעשה פקפק בו, וכ"כ הריטב"א (ר"ה לב, א) תלמידו בשמו.

שכט. בירושלמי לפנינו ליתא, והובא בילקו"ש (ש"ב רמז פ) ובפסיקתא זוטרתא (דברים, תחילת פרשת ואתחנן). מדרש זה הובא בשם הירושלמי גם באשכול (יב, א), ונראה שהוא מקור דברי רבינו. בהלכות גדולות (עמ' נז) הביאו בשם "אמרין במערבא", וכ"ה בפרדס הגדול (סי' כט), והאבודרהם (עמ' קח) הביא את דברי ההלכות גדולות. הרוקח (סי' שכו) כתב מדרש זה בשם מדרש ויכולו.

של. באשכול שם כלל ברכת "בונה ירושלים" וברכת "את צמח" בברכה אחת, והעיר הנחל אשכול (ח"א עמ'

(לב) כתב הרמב"ם ז"ל[שלא] (פ"ד, א-ו), המתפלל צריך להזהר[316] בחמשה דברים, לפי שהם מעכבין את התפלה, אף על פי שהגיע זמנה. ואלו הן, בטהרת[317] הידים, ובכסוי[318] הערוה, ובטהרת המקום שעומד בו בתפלה, ובדברים החופזים אותו, ובכוונת הלב.

בטהרת הידים כיצד, רוחץ ידיו[319] במים עד הפרק[שלב] ומתפלל. לא מצא מים, מקנח ידיו בצרור או בעפר ומתפלל. וחוזר לאחריו על המים מיל, וממתין לפניו ארבעה מילין[שלג]. [שלד]וכן נמי כתב הר' האיי גאון ז"ל[שלה] [320].

ובעל התוספות ז"ל[321] (טו, א ד"ה אמאן) כתב, דבין בקריאת שמע בין בתפלה[322], אין צריך לחזור כלל אחר המים[323]. וכן נמי[324] משמע מהא דרב חסדא (כב, א), דלייט אמאן דמהדר אמיא בעידן צלותא, וגם מההיא דריש לקיש (פסחים מו, א) לגבל ולתפלה[שלו], ופירש רש"י ז"ל[שלז] [325] (שם ד"ה לגבל), לתפלה, כדי[326] להתפלל בבית הכנסת בעשרה, ולא פירש משום נטילת ידים לתפלה[שלח].

במה דברים אמורים שאינו מטהר לתפלה אלא ידיו בלבד, בשאר תפלות חוץ מתפלת שחרית, אבל בשחרית[327] רוחץ פניו ידיו[328] ורגליו[שלט], ואחר כך יתפלל. ויש אומרים שצריך לרחוץ גם הפה מפני הרירין[שמ]. ואם היה[329] רחוק מן המים, מקנח ידיו בלבד[330] ומתפלל.

316. להזהר: **א ב** ליזהר 317. בטהרת: **א ג ד** טהרת 318. ובכסוי: **ג** ובכבוד 319. ידיו: **ב** אדם
320. ז"ל: **א ג ד** חסר 321. ז"ל: **ב ג ד** חסר 322. בק"ש בין בתפלה: **ב** בתפלה בין בק"ש 323. אחר המים: **א** אמים **ג ד** למים 324. נמי: **א ג ד** חסר 325. ז"ל: **ב ד** חסר 326. לתפלה כדי: **א ג ד** חסר
327. בשחרית: **ב** שחרית 328. פניו ידיו: **ב ג** ידיו פניו 329. היה: **א ג ד** הוא 330. בלבד: **א** חסר

19) שבא"י היו כוללים אותם בברכה אחת, כדי לקיים מספר י"ח ברכות, עי"ש.

שלא. רוב סי' זה מהרמב"ם, מלבד מה שמביא בשם התוס' בסמוך, וכן מש"כ בעניין רחיצת הרירין שבפה, וכן מש"כ בשם רש"י בסוף הסימן.

שלב. ראה משנה ידים (פ"ב, ג).

שלג. גמ' (טו, א), עפ"י גירסת הרי"ף (ח, ב), והובא להלכה בשו"ע (צב, ד).

שלד. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו, רק כתב: "ובתפלת השחר רוחץ פניו ידיו ואחר כך יתפלל".

שלה. וכ"כ בשמו הרשב"א (טו, א ד"ה והני). וכ"ד הערוך (ער' גבל), והובא בתוס' (פסחים מו, א ד"ה ולתפלה).

שלו. בנוסח הגמ' בברכות לפנינו ליתא, ורק בפסחים (מו, א) מובא חילוק זה, ובתוס' (ברכות שם) כתבו שיש ספרים שגרסו כן גם בברכות.

שלז. כ"כ התוס' (ברכות שם) בשמו, וברש"י (פסחים שם) כתוב: "אם מהלך אדם בדרך ובא עת ללון ולהתפלל, אם יש בית הכנסת לפניו ברחוק ארבע מילין - הולך ומתפלל שם ולן שם". ולכאורה בדבריו לא התייחס למניין, אלא לביהכ"נ. ועי' טור (צ, טז) שכתב בדעת רש"י כפי שכתבו התוס'. אולם, יתכן שרש"י סובר שיש מעלה להתפלל בביהכ"נ גם שלא במניין.

שלח. ראיות אלה הובאו בתוס' שם, וכתבו שהעיקר כספרים שלא גרסו כאן שיש חילוק בין ק"ש ותפילה. וכ"ד המרדכי (סי' מה), ר' יונה (על הרי"ף שם ד"ה לייט) והרא"ש (פ"א סי' יא).

שלט. הראב"ד (בהשגות שם) תמה על הרמב"ם מניין לו שצריך לרחוץ רגליו, ובכס"מ (שם) כתב שמקור דבריו בשבת (נ, ב): "רוחץ אדם פניו ידיו ורגליו בכל יום בשביל קונו, משום שנאמר (משלי טז, ד): 'כל פעל ה' למענהו'". והראב"ד צ"ל שסובר שברייתא זו אינה מדברת בהקשר עם תפילה, אלא באה ללמד שמותר לאדם לקשט עצמו לכבוד קונו, וכדפרש"י שם.

שמ. ד"ז הביאו רבינו בסוף הל' נטילת ידים, ומקורו ס' המנהגות (ב, א), וכ"כ הכלבו (סי' א) בשמו, וכ"פ

כל הטמאים רוחצין ידיהם בלבד ומתפללין. אף על פי שאפשר להם לטבול ולעלות מטומאתן, אין הטבילה מעכבת שמא. ועזרא תקן שלא יקרא בעל קרי בלבד דברי תורה עד שיטבול שמב, ובית דין שעמדו אחר כן[331] התקינו לתפלה, שלא[332] יתפלל בעל קרי בלבד עד שיטבול שמג. ולא מפני טומאה וטהרה נגעו בה, אלא כדי שלא יהיו[333] תלמידי חכמים[334] מצויין אצל נשותיהן כתרנגולים שדמ. ומפני זה תקנו טבילה לבעל קרי לבדו[335], והוציאוהו מכלל הטמאים. וכבר בטלה תקנה זו גם לתפלה, לפי שלא פשטה בכל ישראל, ולא היה כח בצבור לעמוד בה שמה.

ומנהג פשוט[336] בשנער ובספרד, שאין בעל קרי מתפלל עד שיהא רוחץ כל בשרו במים, משום שנאמר (עמוס ד, יב) הכון לקראת אלהיך ישראל. במה דברים אמורים, בבריא שמו שבעל, אבל חולה[337] שראה קרי לאונסו, פטור מן[338] הרחיצה, ואין בזה מנהג. וכן בזב שראה קרי, ונדה שפלטה שכבת זרע, אין בזה מנהג, אלא שמקנחין עצמן ורוחצין ידיהם ומתפללין שמז.

331. אחר כן: **א ג ד** אחריהם 332. שלא: **ב** חסר 333. יהיו: **ג** יהו 334. ת"ח: **א ב ג** תלמידים
335. לבדו: **ב** בלבד 336. פשוט: **ב** פשוט הוא 337. חולה: **ב** בחולה 338. מן: **ג ד** חוץ מן

האבודרהם (עמ' טל). הב"י (ד, יז) הביא ד"ז בשם האבודרהם והכלבו, ופסקו בשו"ע (שם). ועי' ביאור הגר"א (שם) שהביא מקור לדברי השו"ע מהירושלמי (פ"ג ה"ה), שר' יוחנן היה רוקק, כדי שפיו יהיה נקי, והובא בר"ש (פ"ג סי' לט).

שמא. וכן למדו הרי"ף (יז, ב) והרא"ש (פ"ג סי' נח) מהמשנה (כו, א): "זב שראה קרי" וכו', שא"צ טבילה קודם התפילה.

שמב. ב"ק (פב, ב).

שמג. הרא"ש (ב"ק פ"ז סי' יט), וכן ראשונים נוספים (ברכות כב, א), כתבו שתקנת עזרא היתה בין לדברי תורה בין לתפילה, ולא כפי שכתב הרמב"ם, שהתקנה היתה בשני שלבים. וכן תמה הכס"מ (שם, ד) על הרמב"ם.

שדמ. ירושלמי (פ"ג ה"ד), ויש מ"ד שם שסובר שהטעם לזה הוא משום ביטול תורה, וראה גם בבבלי שם (כב, א).

שמה. כ"א בגמ' (שם), ועי' כס"מ (ק"ש סוף פ"ג) שדייק בלשון הרמב"ם, שלא נמנו החכמים על הדבר ועמדו וביטלו התקנה, אלא שנתבטלה מעצמה על ידי העם. ולפי שלא היה כח ברוב הצבור לעמוד בה, לא כפו חכמים את העם לטבול, ולא מיחו בידם, ובטלה מאליה.

שמו. ברמב"ם נוסף: או בחולה.

שמז. דעת הרמב"ם שהתקנה לטבול בטלה לגמרי, והדבר נשאר תלוי במנהג, וציין שיש מקומות שנהגו להחמיר ברחיצה (דהיינו ט' קבין), ומשום הכנה לתפילה (ועי' כס"מ שם שביאר מדוע פטרו לפי מנהג זה את החולה שראה קרי לאונסו, ואת הזב שראה קרי, ואת הנידה שפלטה ש"ז). ובדומה לדבריו, שאין חילוק מדינא בין תפילה לדברי תורה, כתבו הרי"ף (יג, ב) בשם י"א, העיטור (הל' מילה סוף ח"ד) בשם רב עמרם גאון ורב צמח גאון, שו"ת הגאונים (שערי תשובה, סי' קע) בשם רב שרירא גאון, תוס' (כב, ב ד"ה ולית), ועוד ראשונים רבים. ומאידך, יש שפסקו שתקנת עזרא בטלה רק לדברי תורה ולא לתפילה, ומהם יש שהצריכו טבילה ממש, ויש שהסתפקו בט' קבין. הרוקח (סי' שכא) כתב שצריך טבילה, והמנהיג (עמ' שסה) כתב שדי ברחיצת ט' קבין, וכן הביא הרי"ף (שם) בשם י"א, וכתב שגם רה"ג הצריך רחיצה, וכן הביא רבינו בסמוך בשם רש"י. ובדעת ר"ח (כב, א) נחלקו הפוסקים. האו"ז (ח"א סי' קיז) כתב בשמו שסגי בט' קבין, אולם התוס' (חולין קכב, ב ד"ה לגבל), ר"ת (ספר הישר חי' סי' שצא), מהר"ם (בשו"ת, ד"פ סי' רכא) ועוד פוסקים כתבו בשמו שצריך טבילה. למעשה, הטוש"ע (פח, א) פסקו שהדבר תלוי במנהג המקומות, וכתבו שבמקומותיהם לא נהגו בזה.

והר״ש ז״ל (ס׳ האורה ח״א סי׳ ב) כתב, והאידנא נהגו[339] עלמא[340] בבעל קרי בתשעה קבין ברחיצה, בין ביום הכיפורים[שמח] בין בחול[שמט], [341]דנהוג עלמא כרבי יהודה בן בתירא[שנ] [341]. ומי שרוצה[342] להחמיר על עצמו ולטבול, אסור לברך עליה, לפי שאין לנו חיוב טבילה כלל[343] כל זמן שלא יהיו[344] לנו מים טהורים, חוץ מטבילת נדה בלבד[שנא]. היה עומד בתפלה (כב, ב) ונזכר שהוא בעל קרי, לא יהא מפסיק ועולה, אלא מקצר ועולה[שנב], עכ״ל[345]:

(לג) בכסוי[346] הערוה כיצד, צריך המתפלל לכסות את לבו, אף על פי שכסה[347] ערותו, כדרך שמכסין לקריאת שמע[שנג] [348]. ואם לא כסה לבו או שנאנס[349] ולא היה לו במה יכסה[350], הואיל וכסה ערותו והתפלל יצא, ולכתחילה לא יעשה[שנד]. [שנה]ולמעלה (סי׳ טז) כתבנו דעת הר״י מקורביל, והר׳ פרץ והר״י חסיד ז״ל על דין[351] זה:

(לד) בטהרת המקום כיצד, לא יתפלל אדם בבית המרחץ, ולא בבית הכסא, ולא במקום שאינו בחזקת טהרה, עד שיבדקנו[שנו]. כללו של דבר, אין מתפללין במקום שאין קורין בו[352] את שמע. ומרחיקין מצואה, וממי רגלים, ומן הערוה, ומן המת, כמו שמרחיקין בקריאת שמע[שנז].

339. נהגו: **א ב ד** נהוג 340. עלמא: **ב** עלמא כר׳ יהודה בן בתירא 341. דנהוג... בתירא: **א ד** דנהגו... בתירא **ב** חסר 342. שרוצה: **ב** שרצה 343. כלל: **ב** חסר 344. יהיו: **א ג ד** יהיה 345. עכ״ל: **א ג ד** חסר 346. בכסוי: **א** כסוי 347. שכסה: **א ג ד** שכסה את 348. לק״ש: **א ד** בק״ש: **ב** ק״ש 349. לבו או שנאנס: **א** לבו **ג ד** חסר 350. יכסה: **א** יתכסה **ג ד** לכסות 351. והר״י חסיד ז״ל על דין: **ב** והר״ש על 352. במקום שאין קורין בו: **א** במקום שאי׳ קורי׳ **ג ד** אלא במקום שקורין

שמח. עי׳ ב״י (תריג, יא) שהביא מח׳ הפוסקים בעניין טבילת בעל קרי ביוה״כ, ולמעשה הכריע בשו״ע (שם) שאין לטבול ביוה״כ כלל, ואם הקרי לח - יקנחו במפה וכיוצ״ב, ואם הוא יבש - ירחץ המקום המלוכלך בלבד.

שמט. בספר האורה (שם) נוסף: **והני מילי לתפילה, דצריך רחיצה בתשעה קבין, אבל לדברי תורה לא צריך רחיצה.**

שנ. ראה גמ׳ (כב, א-ב).

שנא. צ״ע, שבספר האורה (שם) לא כתב שלא מברכים על הטבילה, אלא על הרחיצה. וכ״כ שאין לבעל קרי (ושאר טמאים) לברך על הטבילה: שו״ת הגאונים (שערי תשובה, סי׳ ו, קע, קעה), שו״ת הרי״ף (סי׳ חצר), אבודרהם (עמ׳ רעט) בשם רב יהודאי גאון, אשכול (ג, ב), רא״ש (יומא פ״ח סי׳ כד) וטוש״ע (תרו, ב). ויש שכתבו שמברך, ראה: תוס׳ פסחים (ז, ב ד״ה על) בשם ר״ח, ובחולין (קלו, ב ד״ה כרבי) בשם רה״ג, העיטור (סוף הל׳ מילה), ספר הישר (חיד׳ סי׳ תו) ושבה״ל (סי׳ שי).

שנב. ד״ז לא הובא להלכה, לא ברמב״ם ולא בשו״ע.

שנג. ברייתא (כד, ב - כה, א). ומש״כ: ״כדרך שמכסין לק״ש״, כוונתו רק לכיסוי הערוה ולא לכיסוי הלב, ורק בתפילה צריך לכסות גם את ליבו. והחמירו בתפילה יותר מק״ש, כיון שהוא כעומד בפני המלך (רש״י שם).

שנד. ע״כ לשון הרמב״ם (פ״ד, ז), והובא להלכה בטוש״ע (עד, ו; צא, א). ומש״כ הרמב״ם: ״ולכתחילה לא יעשה״, לא ברור מה בא ללמדנו, שהרי מדבריו שקודם מתבאר שאין לעשות כן לכתחילה. ועי׳ דרישה (צא ס״ק ב) מה שביאר בזה. והביה״ל (צא, א ד״ה יצא) כתב לבארו שאם אין לאדם אפשרות להתפלל אלא כשלבו גלוי - עדיף שלא יתפלל כלל מאשר יתפלל כך, ורק בכה״ג שכבר התפלל - יצא יד״ח. וכתב שכן ביארו דברי הרמב״ם המאמר מרדכי והתבואות שור. והרב כה״ח (ס״ק ג) דחה הבנת המאמר מרדכי, ועי״ש מה שביאר בזה.

שנה. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

שנו. ברמב״ם נזכרים ברשימה זו גם מקום הטנופת ואשפה, ורבינו והכלבו השמיטום.

שנז. גמ׳ (כד, א - כו, א), רמב״ם (ק״ש פ״ג) וטוש״ע (סי׳ עה-עז; פג-פה).

המתפלל ומצא צואה במקומו, חוזר ומתפלל במקום טהור[שנח]. היה עומד בתפלה וראה צואה כנגדו, אם יכול לסלקה לאחריו[353] או לצדדין[354] ארבע אמות יעשה[שנט], ואם לאו יפסיק[שס].

[שסא]וכתב הרשב"א ז"ל (כב, ב ד"ה המתפלל), ומסתברא דאין[355] חוזר לראש, אלא למקום שפסק, ואם התפלל תפלתו תפלה[שסב]. וביאר עוד (שם), דאפילו נמצאת צואה במקומו, אינו צריך לחזור ולהתפלל, אלא במקום שדרכן להניח שם גרף של רעי, דאז נקרא פושע כשלא בדק, וכיון שחטא, תפלתו תועבה, אבל במקומות שנמצאת שם באקראי בעלמא[356], כגון בית הכנסת ובית המדרש, אי נמי בית שאין דרכו בכך, אין זה פושע, ואין תפלתו תועבה, שלא הטריחוהו לבדוק כמלא עיניו, ובשעה שהתחיל לא ראה אותה[שסג], ע"כ.

וצואה כל שהוא (כה, ב), מבטלה ברוק עבה. ירושלמי (פ"ג ה"ה כז, ב), ר' זעירא ור' יעקב חמון צואה, קם ר' יעקב ורק[357] עלה. אמר ליה ר' זעירא כמין ימא לטיגני[שסד] וכו', כמו שכתבנו בהלכות[358] קריאת שמע (סי' לד):

(לה) ובדברים החופזים כיצד, היה צריך לנקביו לא[359] יתפלל, ואם התפלל[360] תפלתו תועבה, וחוזר ומתפלל אחר שבדק עצמו[שסה]. ואם יכול להעמיד עצמו כדי הלוך פרסה, תפלתו

353. לאחריו: **א ג ד** לאחוריו 354. לצדדין: **ג ד** לסלקה לצדדין 355. דאין: **ב** שאינו 356. בעלמא: **ב** חסר 357. ורק: **ב** רק 358. וכו' כמו שכתבנו בהלכות: **א** כמ"ש בהלכו' **ג ד** שכתוב בהל' 359. לא: **ד** אל 360. התפלל: **ד** יתפלל

שנח. נחלקו רבה ורבא בגמ' (כב, ב) בכה"ג שהתפלל במקום שהיתה מונחת צואה, אם עלתה לו תפילתו, והסכמת הפוסקים כרבא שאמר שתפילתו תועבה, וצריך לחזור ולהתפלל (אולם, עי' תוס' שם ד"ה אע"פ שכתבו שתפילתו תועבה ואינו חוזר ומתפלל). וכתבו שאף שד"ז נאמר לגבי תפילה, ה"ה בק"ש.
ויש להעיר על דברי רבינו, שבמקור הדברים (ברמב"ם) ישנה תוספת הסבר: "הואיל וחטא מפני שלא בדק עד שלא התפלל", ומשמע לכאורה מדבריו שיש לחלק בין מקום שראוי להסתפק אם יש בו צואה, למקום שאין ראוי להסתפק בו, ותפילתו תועבה דווקא בכה"ג שפשע שלא בדק, אך אם לא היה ראוי להסתפק - תפילתו תפילה, וראה לקמן דברי הרשב"א ובהערה שסג. אולם, גם ברמב"ם אין חילוק זה מוכרח.

שנט. גמ' (שם), אולם שם מבואר שלכתחילה יש לו לסלקה לאחריו, ורק אם אי אפשר יסלקנה לצדדין, וכ"ה ברמב"ם ובטוש"ע (פא, ב).

שס. ע"כ מהרמב"ם (שם, ח-ט), ורבינו קיצר דבריו ושינה קצת לשונו.

שסא. דברי הרשב"א לא הובאו בכלבו.

שסב. ר' יונה (על הרי"ף יד, א ד"ה הואיל) חולק על הרשב"א, ומשווה בין צואה במקומו לצואה כנגדו, וגם בצואה כנגדו מדובר דווקא בכה"ג שלא היה לו ליתן אל ליבו שתהא שם צואה, אבל אם היה צריך ליתן אל ליבו שיש שם צואה - צריך לחזור לראש. הב"י (פא, ב) כתב שלהלכה נראה שיש לנקוט כרשב"א, כיון שהוא בתראה. ובשו"ע (שם) פסק בסתם כמותו, ובי"א הביא דעת ר' יונה.

שסג. וכן דעת רוב הפוסקים, ראה: תוס' (שם ד"ה והא), רא"ש (פ"ג סי' כב), ר' יונה (על הרי"ף יד, א ד"ה הואיל), וכ"פ הטוש"ע (עו, ח).

שסד. דהיינו, שהרוק מועיל לבטל הצואה זמן מועט בלבד. דברי הירושלמי הובאו להלכה ברא"ש (פ"ג סי' נא) ובראשונים נוספים, אולם הרמב"ם (ק"ש פ"ג, יא) פסק שצואה מועטת ביותר ניתן לבטלה ברוק עבה, ולא כתב שזה דווקא לזמן מועט, והראב"ד (בהש' שם) השיג עליו, וכתב שמועיל דווקא לאלתר. ועי' כס"מ ולח"מ שם שכתבו שהרמב"ם לא חולק על הירוש', אלא שסובר שרוק עבה נשאר זמן רב, ולא נספג בצואה. הטוש"ע (עו, ו) פסקו כדעת רוה"פ.

שסה. שבדק עצמו - ברמב"ם: שיעשה צרכיו.

תפלה[שסו]. ואף על פי כן לא יתפלל עד שיבדוק[361] נקביו[שסז], ויסיר כיחו וניעו וכל דבר הטורדו[שסח][362], ואחר כך יתפלל[שסט].

מי שגיהק ופיהק בתפלתו ונתעטש, הרי זה מגונה אם בא לרצונו. ואם בא לאונסו, אין בכך כלום[שע]. פירוש גיהק, נוטריקון גו[363] הקים, אישטיל"דר[שעא][364] בלעז. פיהק, נוטריקון פה[365] הקים, בדלא"ר[שעב][366] בלעז[שעג][367].

נזדמן לו רוק בתפלתו, מבליעו[368] בטליתו או בבגדו. ואם היה מצטער בכך, זורקו לאחוריו, כדי שלא יהא טרוד בתפלתו[שעד]. ולשמאלו כלאחריו[369]. והכי איתא בירושלמי (פ"ג ה"ה כח, א), לפניו אסור, לאחריו מותר, לימינו[370] אסור, לשמאלו מותר, הוא הדא דכתיב (תהלים צא, ז) יפול מצדך אלף[שעה].

כל עמא[371] מודו (ירושלמי שם) האי מאן[שעו][372] דרקיק אצטלין[שעז], פירוש, שלא לצורך נקיות ושלא באונס[373], דהכי אמרינן התם, רוקק אדם בתפלתו, כדי שיהא[374] גופו נקי[שעח]. ויש

361. שיבדוק: ג שיפקוד 362. הטורדו: ג א הטורדו ע"כ 363. גו: א ג ד גי 364. אישטיל"דר: א אישטיריאר ב אשטרילר 365. נוטריקון פה: א ד פי ג פה 366. בדלא"ר: ב בדלייר 367. בלעז: ב בלעז וי"א רוטאר בלעז 368. מבליעו: ג ד מבליע 369. כלאחריו: א ג ד כאחוריו 370. לימינו: ג ד לימין 371. כל עמא: ב כולי עלמא 372. האי מאן: ב כהדין 373. באונס: א ב לאונס 374. שיהא: ב ג שיהיה

שסו. גמ' (כג, א) וטוש"ע (צב, א).

שסז. לפי גירסת הרי"ף (יד, א) בגמ': "אבל יכול לעמוד על עצמו - **מותר**", משמע שמותר לכתחילה להתפלל כשנצרך לנקביו ויכול להתאפק כשיעור פרסה. אולם, דעת הרמב"ם (המובא כאן) ועוד הרבה ראשונים, שלכתחילה אין להתפלל כשנצרך לנקביו, והגירסא בגמ': "אבל יכול לעמוד על עצמו - אם התפלל תפילתו תפילה", דהיינו בדיעבד. וכ"פ ר' יונה (על הרי"ף שם ד"ה אבל), הרא"ש (פ"ג סי' כד) והטוש"ע (שם). ועי' ביאור הגר"א (ס"ק ד) שכתב שכדעת הרי"ף משמע בירושלמי (פ"ב ה"ג). והב"ח (שם) כתב שהרי"ף הקל דווקא בכה"ג שיעבור זמן תפילה, אך אם לא יעבור - הוא מודה שלכתחילה אסור להתפלל. וע"ע ב"י (שם) שהביא דברי הרשב"א (שו"ת ח"א סי' קלא) הגורס כרי"ף בגמ', וכתב שלכתחילה אין לו להתפלל.

שסח. הטורדו - בכלבו: **הטורחו.**

שסט. רמב"ם (פ"ד, י) וטוש"ע (צב, ג).

שע. רמב"ם (שם, יא), ולמד כן מהגמ' (כד, א), ונפסק בטוש"ע (צז, א).

שעא. אישטיל"דר - בכלבו: **קישטר"לייאר.**

שעב. בדלא"ר - בכלבו: **בדיל"יאר.**

שעג. בכלבו נוסף: **עטוש, אישטור"נידאר בלע"ז.**

וברמב"ם לא כתב לפרש כאן כלל מהו גיהוק ופיהוק, והוא תוספת של רבינו. ובר' מנוח (על הרמב"ם שם) פירש כרבינו.

שעד. רמב"ם (שם), ולמד כן מהגמ' (שם, ב), ונפסק בטוש"ע (שם, ב).

שעה. רבים מהראשונים הביאו דברי הירושלמי, מהם: הרשב"א, הריטב"א, המאירי, הנימוק"י (על אתר), אולם יש מהראשונים שלא הזכירו שרשאי לירוק לשמאלו, ורק כתבו שרשאי לירוק לאחוריו, ראה: בה"ג (עמ' מה), סרע"ג (עמ' מב) וס' המנהיג (עמ' ק), וכן דעת הרמב"ם (המובא כאן) שלא הזכיר שמאלו, וכתב הב"י (צז, ב) שסובר שתלמוד דידן חולק על הירושלמי, ולכן אין להקל בזה, וכך פסק שם להלכה, וכן בשו"ע (שם). והרמ"א (שם) כתב שאם א"א לאחוריו - זורקו לשמאלו, אך לא לימינו, וכ"ש שלא לפניו.

שעו. האי מאן - בכלבו: **בהדין**, ובירושלמי לפנינו: **בההין**, וראה שנו"ס.

שעז. בירושלמי נוסף: **דהוא אסור**, ובכלבו: **אסור ואפילו לאחוריו.**

שעח. ראה ר' יונה (על הרי"ף טו, ב ד"ה ואי) שפירש כעי"ז בשם ר' שמואל הנגיד, אולם גירסתו בירושלמי: **אינטליין.** וכתב שיש גורסים בירושלמי: **איצטלין,**

מפרשים אצטלין כלפי מעלה, ונותנין ראיה לפירוש זה, לפי שהזכיר לפניו ולאחריו וימין ושמאל, הזכיר גם כן למעלה, כי זה ודאי אסור, שנראה ככופר שעט:

(לו) יצא ממנו רוח[375] מלמטה לדעתו שפ, שותק עד שתכלה הריח שפא, וחוזר לתפלתו. בקש להוציא רוח[376], ונצטער הרבה ואינו יכול להעמיד עצמו, מהלך לאחריו שפב[377] ארבע אמות וממתין עד שתכלה[378] הריח, ואומר שפג, רבון העולמים שפד, יצרתנו שפה נקבים נקבים, חלולים חלולים שפה[379], גלוי וידוע לפניך[380] חרפתנו וכלימתנו, חרפה וכלמה אנו בחיינו, רמה ותולעה במותנו, וחוזר ומתפלל במקומו שפו[381].

היה מתפלל ונטפו מי רגליו[382] על ברכיו שפז, ימתין עד שיכלו המים, וחוזר למקום[383] שפסק.

375. רוח: ג ריח 376. רוח: ד ריח 377. לאחריו: ג ד אחריו 378. שתכלה: ד שיכלה 379. נקבים נקבים חלולים חלולים: א ג חללים חללים נקבים נקבים ד חלולים חלולים נקבים נקבים נקבים 380. לפניך: א ג ד לפננו 381. ומתפלל במקומו: ג ד למקומו שפסק ומתפלל 382. רגליו: א רגלי׳ ג ד רגלים 383. למקום: א ג ד למקומו

ופירשו: מבליע באיצטליתו, דהיינו הבגד העליון, ואסור להבליע בו משום שהרוק נראה בו, משא״כ בכסותו. והרשב״א (כד, ב ד״ה דאמר) ציטט דברי הירושלמי, וגירסתו שם: אם טיילין, וכתב שהנגיד פירש שהוא במטייל, דהיינו שלא באונס. והביא בשם הראב״ד שיש לגרוס: איצטלין, ולפי גירסתו - איצטלין מותר, והיינו כגמרא דילן, שמותר להבליע בכסותו.

שעט. הובא בא״ר (שם אות ב) ובמשנ״ב (שם ס״ק ז) בשם רבינו.

שפ. לדעתו - וכ״ה בכלבו, אולם ברמב״ם הגירסא: שלא לדעתו, ופירש ר׳ מנוח דהיינו שאנסה אותו הרוח, ועי׳ בספר בן ידיד על הרמב״ם שם.

שפא. הריח - ברמב״ם ובכלבו הגירסא: הרוח, וכן בסמוך. אכן, יש מהפוסקים שגרסו כרבינו, מהם: סרע״ג (עמ׳ מב), אשכול (יד, א), או״ז (ח״א סי׳ קלא), ספר המאורות (כד, ב), וכתב שאין לגרוס: ״הרוח״, וכ״ה בר׳ מנוח (פ״ד, יא), שכתב שיש שגורסים: ״הריח״ והכי מסתבר, וכ״כ הטוש״ע (קג, א). ועי׳ מאמר מרדכי (ס״ק א) שכתב שהגירסא: ״הרוח״ היא טעות, וצריך לומר: ״הריח״. אולם, בגמ׳ וברוב הראשונים הגירסא: ״הרוח״, וכן גרסו בה״ג (עמ׳ מד), רי״ף ור׳ יונה (טו, ב), רש״י (כד, ב), ראבי״ה (ח״א סי׳ עא), רא״ש (פ״ג סי׳ מא), ועוד. ומסתבר שאף לגירסא זו, צריך להמתין עד שיכלה הריח, שהרי לדעת רוה״פ ריח זה הוא ריח רע שאין לו עיקר, ואסור להתפלל ולקרוא ק״ש כשמריחים אותו. ולכן צ״ל שמה שכתבו עד שיכלה הרוח, אין הכוונה מגופו, אלא שיכלה מן האויר ויתפזר באופן שאין שם ריח כלל, או שיש לומר שדברו בכה״ג שאין ברוח זו ריח רע, וצ״ע.

שפב. וכתב הב״י (קג, ב) שדווקא לאחוריו יש לו ללכת, ולא לפניו או לצדדים, כדי שיראה שרוצה לחזור לתפילתו.

שפג. לדעת הרמב״ם אומר תפילה זו קודם שחוזר למקומו, ולדעת הטור (שם) אומרה לאחר שחוזר למקומו. השו״ע (שם) פסק כרמב״ם, והמשנ״ב (ס״ק ו) הביא שהחיי״א הסכים לדעת הטור.

שפד. העולמים - וכ״ה בכלבו, וברמב״ם הגירסא: כל העולמים. ובגמ׳ לפנינו הנוסח: רבונו של עולם.

שפה. נקבים... חלולים - בכלבו הגירסא: חלולים נקבים.

שפו. רמב״ם (שם, יא-יב), ולמד כן מהגמ׳ (כד, ב), ונפסק בטוש״ע (קג, א-ב). ועי׳ שו״ת תרוה״ד (סי׳ טז) שכתב שכל זה דווקא כשמתפלל בביתו, אולם אם מתפלל בציבור - א״צ להרחיק לאחוריו ולומר תפילה זו, כיון שיש בזה ביוש גדול, אלא רק ימתין עד שיכלה הריח וימשיך בתפילתו, וכ״פ הרמ״א (שם, ב). ומפשט לשון השו״ע משמע שסובר שאין חילוק בזה, ובפרט שבב״י הביא דברי תרוה״ד ולא פסקם בשו״ע. ועי׳ פר״ח (אות ב) שפסק שאין לחלק בזה כלל.

ראה שנו״ס, שבחלק מהגרסאות כתוב שחוזר למקום שפסק, וכן הסכמת רוה״פ, מהם: סרע״ג (שם), תוס׳ (שם ד״ה ואומר), או״ז (שם), וכ״פ הטוש״ע (קג, ב).

שפז. ברכיו - וכ״ה ברמב״ם, ובכלבו הגירסא: כרחו.

ואם שהה כדי לגמור כל התפלה, חוזר לראש[שפח]. [שפט]פירש הרא"ה ז"ל (כב, ב ד"ה היה) מראשה ועד סופה[שצ]. ובין כך ובין כך אינו צריך לילך לרחוץ ולחזור[שצא], דכיון דאנוס הוא אינו צריך רחיצה[שצב].

והראב"ד ז"ל[שצג] [384] כתב דאפילו לא שהה כדי לגמור את [385]כולה חוזר לראש, דגברא דחויא הוא[שצד], ע"כ. והרשב"א ז"ל (כג, א ד"ה אלא) כתב שאינו חוזר לראש, אם לא שהה כדי לגמור את[385] כלה[שצה].

וביאר עוד (כב, ב ד"ה היה) שאין[386] צריך להרחיק, שאינו איסור מן התורה אלא כנגד עמוד[387], והילכך אם לא התחיל, מרחיק מדרבנן, אבל בעומד בתפלה לא. ועוד נראה שאם[388] בא להרחיק ולפסוק, אסור[שצו], ע"כ[שפט].

וכן[389] המשתין מים בכלי או ממקום גבוה למטה, שאין צריך להרחיק בשביל המי רגלים,

384. ז"ל: **ג ד** חסר 385. כולה... את: **ג ד** חסר 386. שאין: **א** שאי' **ב** שאינו 387. עמוד: **ב** עמוד ראשון
388. שאם: **ב** דאם 389. וכן: **ב** וכל

שפח. רמב"ם (שם, יג), עפ"י הגמ' (כב, ב), וכדחילק רב אשי (כג, א).

שפט. פירש... ע"כ: ליתא בכלבו.

שצ. הרא"ה הביא דעת רה"ג (והובא גם ברי"ף יד, א ובפוסקים נוספים), שפסק כדעה שחוזר למקום שפסק, אלא שאם שהה כדי לגמור את כולה חוזר לראש. והוסיף הרא"ה שדווקא בתפילה, שאסור להפסיק בה, חוזר לראש אם שהה כדי לגמור את כולה, אבל בשאר דברים חוזר למקום שפסק. וכן חילקו בזה הרי"ף (טו, סוע"ב), הרמב"ם, ספר המאורות (שם) והמאירי (כב, ב; כד, ב). ור' יונה (על הרי"ף טז, א) בשם רבני צרפת כתב שאין חילוק בין תפילה לשאר דברים, שבכל עניין חוזר למקום שפסק, אפי' שהה כדי לגמור כולה.

שצא. לדעת הרא"ה אין צריך להרחיק ממקום שהתפלל, אם נבלעו מי הרגלים במקומן (על הקרקע), ואין בהן טופח ע"מ להטפיח. והוסיף שאין לאסור התפילה בשל המים שעל בשרו, כיון שהן מכוסין בבגדיו, וה"ה ביחס למים שנספגו בבגדיו, כיון שהן מכוסים בבגד עליון. וכעי"ז כתבו התוס' (שם ד"ה ממתין) בשם רבינו יוסף. אולם התוס' שם חלקו עליו, וכתבו שאפי' יש בהן טופח ע"מ להטפיח רשאי להמשיך, כיון שמדאו' רק כנגד העמוד אסור, ורק חכמים גזרו גם שלא כנגד העמוד, ולא הטריחו אותו לחזור להתפלל כיון שכבר עומד בתפילה. וכ"כ הרא"ש (פ"ג סי' כג) והרשב"א (שם ד"ה היה), הובאו דבריו בסמוך.

שצב. לשון זו אינה ברא"ה, ונר' שזה הסבר רבינו לדעת הרא"ה.

שצג. הובא ברשב"א (כג, א ד"ה ופסק).

שצד. כך ביאר הרשב"א שם דעתו, שבתפילה כאשר היה גברא דיחויא, חוזר לראש אפי' לא שהה כדי לגמור כולה, ובשאר דברים חוזר למקום שפסק. וכאשר אינו גברא דיחויא, בכל מקרה חוזר למקום שפסק, אפילו שהה הרבה. וכן הביאו בשם הראב"ד: המכתם, הרשב"ץ (כב, ב) ורבינו (הל' ק"ש סי' לה) והמאירי בשם גדולי המפרשים.

שצה. וכן כתבו התוס' (שם ד"ה אלא) והרא"ש (פ"ג סי' כג) בשם הר"ש מקוצי, שבגברא דיחויא חוזר לראש בין בתפילה בין בשאר דברים, דווקא אם שהה כדי לגמור כולה. וכ"פ בעל המאור (טז, א) והטור (סה, א).

שצו. הרשב"א כתב כן גם בתשובה (ח"א סי' קלא), הביאו בחי' הרשב"ץ (שם), ונפסק במהר"ם ריקאנטי (סי' כח). וע"ע ר' יונה (יד, א ד"ה היה) והגה"מ (פ"ד אות י) שחלקו עליו, ופסקו שצריך להרחיק מהמים ד' אמות. הב"י (עח, א) הביא דברי הרשב"א, וכתב שכ"ז דווקא בתפילה, אבל בק"ש צריך להרחיק אפי' התחיל הקריאה, כיון שאפשר לקרוא גם כשמהלך. ולמעשה, עי' בזה בשו"ע (שם ובסו"ס צ) ובפמ"ג (א"א ס"ק א).

אלא שוהה כדי הלוך ארבע אמות ומתפלל. וכן מי שהתפלל, שוהה כדי הלוך ארבע אמות קודם שישתין[390], כדי שיפסיק דברי התפלה מפיו[שצז].

ירושלמי (פ"ג ה"ה כח, א; מגילה פ"ג ה"א כב, ב), המתפלל, אל ירוק עד שיהלך[391] ארבע אמות. וכן הרוקק, אל יתפלל עד שיהלך[392] ארבע אמות[שצח]. [393]וכן המטיל מים, אל יתפלל עד שילך ארבע אמות[שצט 393]:

(לז) בכוונת הלב כיצד, צריך המתפלל (סנהדרין כב, א) [ת 394]שיראה עצמו כאילו שכינה שרויה כנגדו, שנאמר (תהלים טז, ח) שויתי ה' לנגדי תמיד[תא].

ואמרו (יבמות קה, ב) צריך שיתן עיניו למטה, שנאמר (מ"א ט, ג) והיו עיני ולבי שם כל הימים, ואומר[תב] צריך שיכוין לבו למעלה, שנאמר (איכה ג, מא) נשא לבבנו אל כפים אל אל בשמים. ולכוין שני פסוקים אלו, צריך שיתן עיניו למטה ולבו למעלה[תג].

כתב הרא"ש[תד] ז"ל (רש"י לד, ב ד"ה חלונות) על פסוק (דניאל ו, יא) וכוין פתיחן ליה בסוף פרק אין עומדין, החלונות גורמין לו לאדם שיכוון לבו שהוא מסתכל כלפי השמים ולבו נכנע. ומאי דלייט אביי[תה] (לד, ב) למאן דמצלי בבקתא, אינו אלא (רש"י שם ד"ה דמצלי) משום צניעות, שיהא עליו אימת מלך ולבו נכנע[תו].

כתב הרמב"ם ז"ל (פ"ד, טו), צריך[394] לכוין[395] לבו בכל התפלה, שכל תפלה שאינה בכוונה אינה תפלה[תז].

[תח]וכתב הר"ש ז"ל, צריך[396] שיחשוב בדברים המכניעים את[397] הלב ומכוונים אותו לאביו

390. קודם שישתין: **ד** ומשתין 391. שיהלך: **ב** שיהלוך 392. שיהלך: **ב** שילך 393. וכן... אמות: **ג ד** חסר 394. שיראה... צריך: **א ג ד** חסר 395. לכוין: **ב** שיכוין 396. צריך: **ב** שצריך 397. את: **א ג ד** חסר

שצז. רמב"ם (שם, יד). ולמד כן ממגילה (כז, ב), והובא להלכה בטוש"ע (צב, ח). רבינו הביא הטעם שצריך להמתין לאחר שהתפלל קודם שמשתין, ולא הביא הטעם שצריך לשהות לאחר שהשתין קודם שמתפלל, ובגמ' מבואר שהטעם לזה משום ניצוצות.

שצח. הובא בר' יונה (על הרי"ף יד, א) ובטוש"ע (צב, ט).

שצט. ד"ז הובא גם בבבלי, ראה הערה שצז. ובירושלמי שם הביא גם הדין השני הנזכר לעיל ובבבלי, שאם התפלל צריך להמתין כדי הילוך ד"א.

ת. תוספת זו מכת"י **ב** ליתא בכלבו.

תא. רמב"ם (פ"ד, טז) וטוש"ע (צח, א).

תב. ואומר - אולי צ"ל: ואמרו.

תג. כל זה מיבמות (שם), והובא להלכה ברי"ף (כב, ב), ברמב"ם (פ"ה, ד), בראב"ש (פ"ה סי' ג) ובטוש"ע (צה, ב).

תד. הרא"ש - נראה שצ"ל: הר"ש, שכ"א בפרש"י.

תה. אביי - בגמ' לפנינו: **רב כהנא.**

תו. וכ"ה ברמב"ם (פ"ה, ו) ובטוש"ע (צ, ד). וע"ע ר' יונה (כד, ב ד"ה בבית) שכתב פירוש נוסף.

תז. הרמב"ם למד כן מהגמ' (ל, ב): "אמר רבי יוחנן: אני ראיתי את רבי ינאי דצלי והדר צלי. אמר ליה רבי ירמיה לרבי זירא: ודילמא מעיקרא לא כוון דעתיה, ולבסוף כוון דעתיה?". ומזה שאמר שאפשר שר' ינאי חזר על תפילתו משום שלא כיון, משמע שכוונה מעכבת. וכ"כ הרא"ש (פ"ד סי' כא) לדייק מגמ' זו, אך כתב שרק כוונה ב"אבות" מעכבת, ונפסק בשו"ע (קא, א). וכ"א בסמוך בשם ר' יונה.

תח. וכתב... ע"כ: ליתא בכלבו.

שבשמים, ולא יחשוב בדברים בטלים שיש בהם קלות ראש[תט]. וזהו שאמרו ז"ל (ל, ב) אין עומדין להתפלל אלא מתוך כובד ראש,[398] ע"כ. ופירוש לפירושו, שיכוין לבו בכל תיבה ותיבה לשם, וכונה זו בין בקריאת בין בתפלה[398].

וכתב הר' יונה ז"ל (כ, ב ד"ה גמ'; כד, ב ד"ה גמ') שאם התפלל ולא כיון לבו, צריך לחזור ולהתפלל. ואם כיון לבו באבות, אף על פי שפשע ולא כיון באחרות, אינו צריך לחזור ולהתפלל באחרות[תי].

וביאר הרשב"א ז"ל (יג, ב ד"ה שמע), שאין[399] הדבר תלוי במצות[400] צריכות כוונה, דהתם בכוונה לצאת אמור, אבל כאן צריך כוונת הענין, שלא יהרהר בדברים אחרים. שבשאר מצות[401], אם עשה המצוה אף על פי שלא נתכוון בה, הרי קיים מצות עשייתה, אלא שאין זה מן המובחר, וכל שכן שיצא[402] אם כיון לבו לצאת, אף על פי שהרהר באמצע המצוה. אבל בקריאת שמע ותפלה[403], שהן קבלת מלכות וסדור שבחים, אינו[404] דין שיהא לבו פונה לדברים אחרים. וזהו שחלקו בין ברכה ראשונה לשאר ברכות, ובין פסוק ראשון לשאר[תיא], ע"כ[תח].

כתב הבעל האשכול ז"ל[תיב][405], צריך לכווניה[406] דעתיה בכל[407] שמונה עשרה ברכות, ולכל הפחות[408] בקמייתא שמספרת בשבחו של מקום ומזכרת האבות, משום דכתיב (תהלים כט, א) הבו לה' בני אלים[תיג]. והר"י מקורביל ז"ל[409] (סמ"ק סי' יא) כתב שאם אינו יכול לכוין בכלהו

398. ע"כ... בתפלה: **א ג ד** חסר 399. שאין: **ב** דאין 400. תלוי במצות: **ב ג** תלוי בארך דמצות
401. מצות: **א ג ד** המצות 402. שיצא: **ג ד** חסר 403. בק"ש ותפלה: **א** בתפלה וק"ש **ב** בתפלה ובק"ש
404. אינו: **ג ד** אין 405. ז"ל: **א ג ד** חסר 406. לכווניה: **ב** לכווני 407. בכל: **א ב** בכולהו 408. ולכל הפחו': **ב** ומ"מ 409. ז"ל: **א ג ד** חסר

תט. דברי רבינו הובאו בב"י ובשו"ע (צח, א), ולא ציין שמקורם רש"י.

תי. וכ"כ הרא"ש (שם), הרא"ה והריטב"א (ל, ב), והובא להלכה בשו"ע (שם). אולם, הרמ"א (שם) פסק עפ"י הטור (שם) שכיום אין חוזרים משום חסרון כוונה, כיון שמן הסתם גם כשיחזור שוב, לא יכוון. וכ"כ אחרונים רבים, מהם: לבוש (קא, א), פר"ח (אות א), ברכ"י (ס"ק ב), חיי"א (כלל כד אות ב), חסד לאלפים (ס"ק א), בא"ח (בשלח אות ה). ועי' שו"ת יבי"א (ח"ג חאו"ח סי' ח אות יא) שכתב שרשאי להתפלל לשם נדבה אם רגיל לכוון בד"כ ב"אבות".

תיא. והוסיף, שאם היה מדובר במצוות צריכות כוונה, מה הסברא לחלק בין פסוק וברכה ראשונים לשאר. ובתחילה כתב לפרש הענין באופן שונה (שמדובר במצוות צריכות כוונה בלבד, ושבדיעבד אפי' בפסוק ראשון ובברכה ראשונה יצא יד"ח, ולא בכוונת הענין, כפי שמבאר כאן), אך מסקנתו כפי המובא כאן, וכתב שפירוש זה נראה יותר והוא דרך האמת, וכ"כ בשו"ת (ח"א סי' שדמ) לפרש הענין. וכ"כ: ריטב"א (יג, א; ר"ה כח, ב), ס' ההשלמה, ספר המאורות (יג, א), מאירי, מכתם, נימוק"י, רשב"ץ (שם, ב), שיטה מקובצת (שם) ושו"ע (ס, ה; סג, ד; קא, א). וראה בהע' הקודמת, שבתפילה, דעת הרבה פוסקים שלא חוזר.

תיב. באשכול (יא, ב) לא מצאנו שכתב כן, אלא רק כתב שאם אינו יכול לכוון בכולן, יכוון באחת, דהיינו באבות. ומסתבר לומר שיש כאן ט"ס, ודבריו לקוחים מס' המחכים (עמ' 6). גם בכלבו כתב כן בשם ר' נתן (בעל ס' המחכים). וראה יפה ללב (קא אות ב) ומבוא לאשכול (אלבק) עמ' כו.

תיג. נראה שרבינו הביא מדברי האשכול (וראה בהע' הקודמת), משום הנימוק שבהם, שהרי עיקר דינו נאמר כבר לעיל. ורש"י שם פירש שיש לכוון דווקא באבות,

שמונה עשרה ברכות[410], יכוין באבות ובמודים[411], ואם אינו יכול לכוין בשתיהן, יכוין באבות[תיד].

והר׳ אשר ז״ל[412] (ס׳ המנהגות ט, ב) כתב, ועיקר כל הברכות, שיאמר אדם אותם בכוונה[413], כי כל דבר שאינו[414] בכוונה, אינו נחשב לכלום. ועוד, שעונשו גדול שמזכיר את[415] השם הנכבד שלא בכוונה, וכן לא יעשה למלך בשר ודם[תטו][416], קל וחומר למלך מלכי המלכים הקב״ה שצריך לכוין מאד, כי איך יאמר בסוף תפלתו והגיון לבי לפניך[417], ולבו לא הגה כי אם הפה לבדו.

וה״ר אליעזר מגרמישא[418] ז״ל (רוקח, הל׳ חסידות, שורש זכירת השם) כתב, כי טוב מאד[419] לכוין בכל חתימה וחתימה של כל ברכה וברכה, ויש בהן קי״ג תיבות כנגד התיבות שיש בתפלת חנה[תטז]:

(לח) [תיז]גרסינן בפרק מפנין (שבת קכז, א), שלשה[תיח] דברים אדם אוכל[420] פירותיהן בעולם הזה, והקרן קיימת לו[421] לעולם הבא. ואלו הן, עיון[422] תפלה וכו׳.

פירש הרמב״ן ז״ל[423] (ב״ב קסד, ב ד״ה ועיון), עיון תפלה, כוון תפלה, כדאמרינן בפרק[424] כל

410. ברכות: **א ג ד** חסר 411. ובמודים: **ג ד** ומודים 412. ז״ל: **ג ד** חסר 413. אדם אותם בכוונה: **ב** אותם האדם בכונה 414. שאינו: **ב** שלא 415. את: **א ב** חסר 416. למלך בשר ודם: **א ג ד** חסר 417. לפניך: **א ג ד** חסר 418. מגרמישא: **א** מגרמישה **ג** מגרמישא **ד** מגרמיזא 419. מאד: **ב** חסר 420. אדם אוכל: **א ג ד** אוכל אדם 421. קיימת לו: **א ב** קיים 422. עיון: **א ג ד** כוון 423. ז״ל: **א ד** חסר 424. בפ׳: **א ג ד** פרק

משום שהיא תחילת התפילה, ואם אינו מכוון בה מראה שאין לו חפץ בתפילה. והאבודרהם (עמ׳ צב) כתב: ״מפני שיש בה גדולת השם, וזכות ראשונים וגאולת אחרונים. ועוד, מפני שאם ניתן דעתו עליה - יתלמד להוסיף בכוונתו״.

תיד. הב״י (קא, א) תמה מניין לסמ״ק ש״מודים״ עדיף על שאר ברכות. והב״ח (שם, ד) כתב טעמו, לפי ש״אבות״ היא תחילת ג׳ ראשונות, שמסדר שבחיו קודם שאילת צרכיו, וה״ה ״מודים״ שהיא תחילת ג׳ אחרונות (אולם הא״ר קא אות א הקשה על דבריו, שהרי ״מודים״ היא הברכה השניה מהאחרונות ולא הראשונה), שהוא משבח לקב״ה על שנתן לו, ובשניהם כורעים. ומה שהגמ׳ הזכירה ״אבות״ בלבד, משום שזה לעיכובא, אבל לכתחילה צריך להיזהר בשתיהן. וראה גם פרישה (שם סוף אות ג). דעת הסמ״ק הובאה במשנ״ב (ס״ק ג), ועי׳ בשעה״צ שם (ס״ק ג). אולם מתברר שענין זה מובא גם בראשונים אחרים, והדברים תלויים בגי׳ בגמ׳ (לד, ב), כשאינו מכוון בכל הברכות. וכך הביא הא״ר (שם) מהאגודה (סי׳ קט), וז״ל: ״יכווין לבו באחת מהן - חד אמר: באבות, וחד אומר: בהודאה״, דהיינו שכך הייתה גירסא שלו בש״ס. וא״כ נפרש לפי״ז שהסמ״ק חשש לשתי הדעות, ובדיעבד סבר שעיקר כמ״ד באבות. ותמה על הב״י שלא ראה דברי אגודה (אך אין בדבריו השגה על הב״י, כיון שספר האגודה נדפס לאחר הב״י, ולא היה מונח לפניו). וראה גם ספר חסידים (סי׳ קנח), רוקח (הל׳ חסידות, שורש זכירת השם) וראבי״ה (ח״א סי׳ פט) שכתבו שיכוון ב״אבות״ או ב״מודים״. ור׳ לקמן סי׳ פד (הע׳ רפא).

תטו. עי׳ שנו״ס, ותיקנו עפ״י כ״י **ב** וכן הוא בכלבו.

תטז. וכ״א בפירושו לתורה (סוף פר׳ פקודי), בפי׳ הסידור (עמ׳ שנט, שסד, תנו, תפג), והובאו דבריו בסמ״ק (סי׳ יא) ובהגה״מ (קושטנטינא, פ״ד, טז).

תיז. סי׳ זה ליתא בכלבו.

תיח. שלשה - בגמ׳ לפנינו: ששה, אולם מסקנת הגמ׳ שמדובר בשלושה שהם ששה.

כתבי (שבת קיח, ב), תיתי לי דקיימית עיון תפלה. והיינו דאמרו ז"ל (ב"ב שם), אין אדם ניצול[425] מעבירה זו בכל יום, שאין מכוונין בתפלתן. ובירושלמי במסכת ברכות[426] (פ"ב ה"ד), א"ר חייא מן יומוי לא כווינית, אלא חד זמן אייתיתי[427] למכוונא[428], והרהרית בלבי ואמרית מאן עאל[תיט] קמי[429] מלכא. א"ר מתניא[430] אנא מחזיקנא טיבו[431] לרישי, כד מטי מודים כרע מן גרמוי. נמצא שאין אדם ניצול מעיון תפלה, ואפילו חסידים[תכ]:

(לט) ירושלמי (פ"ב ה"ד יז, ב), נתפלל ומצא עצמו בשומע תפלה, חזקה כיון. ר' ירמיה בשם ר' אלעזר אומר אם יודע שיוכל[432] לכוין אם יחזור, יחזור ויתפלל, ואם לאו אל יחזור[תכא]:

(מ) מצא דעתו משובשת ולבו טרוד, אסור לו להתפלל עד שתתישב דעתו. לפיכך הבא מן הדרך והוא עיף או מיצר, אל יתפלל עד שתתקרר דעתו[תכב].

[תכג]ירושלמי (פ"ה ה"א לו, ב), ר' ירמיה בשם ר' אבא הבא מן הדרך אסור להתפלל, מה טעם[433], (ישעיהו נא, כא) ושכורת ולא מיין. ר' זריקא א"ר יוחנן בשם ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי אף המיצר. וכן נמי כתב הרשב"א ז"ל[434] (עירובין סה, א ד"ה שנאמר) בשם הירושלמי. וכן[435] מצינו בפרק הדר עם הנכרי (עירובין שם), שמואל לא הוה מצלי בביתא דאית ביה שכרא, ורב פפא[436] לא הוה מצלי בביתא דאית ביה הרסנא[תכד].

ורש"י[437] ז"ל (שו"ת רש"י סי' צ; איסור והיתר לרש"י סי' קא)[תכה] כתב[438], כשהוא חולה, אינו מתפלל רק[439] קריאת שמע מהאי טעמא דאבוה דשמואל, דכי[440] הוה אתי מאורחא, לא הוה מצלי מתלתא[תכו] יומי. אלמא כל שדעתו משובשת, אסור להתפלל[תכז].

425. ניצול: **א** ניצל 426. במסכת ברכות: **א** בברכו' 427. זמן אייתיתי: **א ג ד** זימנא אתיתי
428. למכוונא: **ג** למכונה 429. עאל קמי: **א ב** עייל קמיה **ג** עאל קמיה 430. מתניא: **א ג ד** מתנא
431. טיבו: **ג ד** טיבותא 432. שיוכל: **א** שיכול 433. מה טעם: **א** מ"ט **ד** שנא' 434. ז"ל: **ב** חסר
435. וכן: **א** וכן נמי 436. פפא: **ב** ספרא 437. ורש"י: **א ג ד** והר"ש 438. כתב: **ב** פי' 439. רק: **ב** בלא 440. דכי: **ב** כי

תיט. עאל - בירוש': עליל.

תכ. עכ"ל הרמב"ן. וכ"כ תוס' (לב, ב ד"ה כל; שבת קיח, ב ד"ה עיון; ב"ב שם ד"ה עיון), או"ז (ח"א סי' קב), רשב"א, ריטב"א (ב"ב שם), תוס' הרא"ש (לב, ב ד"ה כל), ר"ן (על הרי"ף ר"ה ג, ב ד"ה עיון), ועוד ראשונים. וכתבו שמה שמשמע מהגמ' (לב, ב; נה, א) שעיון תפילה איננו דבר חיובי, צ"ל שזה בכה"ג שמצפה מתי יעשה הקב"ה בקשתו, שסבור שתפלתו מקובלת. והובא ד"ז להלכה בטוש"ע (צח, ה).

תכא. דברי הירושלמי הובאו בראבי"ה (ח"א סי' נב) ובאו"ז (ח"א סי' קב).

תכב. רמב"ם (פ"ד, טו), מקורו עירובין (סה, א): "אמר רב חייא בר אשי אמר רב: כל שאין דעתו מיושבת עליו - אל יתפלל". ועוד איתא שם: "אמר רבי אלעזר: הבא מן הדרך אל יתפלל שלשה ימים". וראה שו"ע (צח, א-ב; קא, א).

תכג. ירושלמי... ע"כ: ליתא בכלבו, מלבד מש"כ בשם רש"י בסמוך.

תכד. והובא להלכה בטוש"ע (צח, ב).

תכה. תשובתו זו של רש"י מצויה גם בתשו' חכמי צרפת ולותיר (סי' ס), אולם נר' שהנוסח השלם ביותר של התשובה מצוי בשו"ת מהר"ם (דפ' לבוב סי' רא).

תכו. לכאורה צ"ל: **בתלתא**, וכ"ה בכלבו.

תכז. שו"ת רש"י (סי' צ), איסור והיתר (סי' קא), שו"ת מהר"ם (ד"ל, סי' רא), הגה"מ (פ"ה אות ב). וכ"א בשו"ת תרוה"ד (ח"ב סי' נז), והסביר שאין מח' בין

כתב הבעל השלמה[תכח] ז״ל בשם הגאונים[תכט], אדם שנאנס בחולי או שהיה חבוש, מתפלל אחר אונסו ומשלים תפלותיו[תל], ע״כ[תכג].

וצריך המתפלל שיפנה לבו מכל מחשבות, ויראה עצמו כאלו הוא עומד לפני השכינה. לפיכך צריך לישב מעט קודם תפלה כדי לכוין לבו, ואחר כך יתפלל בנחת ובתחנונים[תלא].

[תלב]וכתב הר׳ יונה ז״ל (על הרי״ף כא, א ד״ה אין), וצריך לעמוד[תלג] בפחד ואימה, שנאמר (תהלים ב, יא) עבדו את ה׳ ביראה[441], ואמרו ז״ל (ל, ב) אין עומדין להתפלל אלא מתוך כובד ראש[תלד].

ולא יעשה תפלתו כמי שהוא נושא משאוי ומשליכו והולך לו, לפיכך צריך[442] לישב מעט אחר התפלה[443], ואחר כך יפטר[תלה].

[תלו][444] ירושלמי (תענית פ״ב ה״ב ט, א; ט, ב), אדם שיתפלל, צריך שיאמר לו[תלז] תשמע תפלתך, והוא כנגד (תהלים כ, ב) יענך ה׳ ביום צרה[449]:

441. ביראה: **ב** ביראה וגילו ברעדה 442. צריך: **א ג ד** צריך לו 443. אחר התפלה: **א ג ד** לאחר תפלה
444. ירוש׳... צרה: **א ג ד** חסר

רש״י לרמב״ם (שכתב שהחולה יתפלל בשכיבה על צידו), שרש״י היה נוהג כן כשהיה חולה מאוד ולא יכל לכוון בתפילתו, ורק בק״ש שהיא פסוק אחד יכל לכוון, והרמב״ם דיבר בשאינו חולה כל כך. וראה שו״ע (צד, ו) ומשנ״ב (ס״ק כא). וע״ע לקמן (סי׳ מד).

תכח. לא מצאנו ההלכה בספר שלפנינו.

תכט. ראה לקמן סוף הל׳ תפילה, שכתב כעי״ז בשם ר״ש.

תל. ר׳ יונה (יח, א ד״ה טעה) כתב שיש אומרים שאפילו לא התפלל תפילות הרבה, יש לכולן תשלומין, וכגון שהיה תפוס בבית האסורים או חולה, כשיצא מבית האסורים או כשיתרפא, יתפלל כל התפילות שהפסיד. ועי׳ אגור (סי׳ קנא) שכתב בדעת בה״ג שאם שכח ולא התפלל ערבית ושחרית, מתפלל במנחה שלוש. ולמעשה, כתב ר׳ יונה (שם) שהעיקר כרבני צרפת (תוס׳ כו, א ד״ה טעה) והרמב״ם (פ״ג, י), שיש תשלומין רק לתפילה אחת, אך אם ירצה רשאי להתפלל מה שהחסיר בתורת נדבה ויחדש דבר בתפילתו, ואף נכון לעשות כן. וכ״פ השו״ע (קח, ד-ה).

תלא. לשון הרמב״ם (שם, טז). מקור דבריו במשנה (כח, ב): ״רבי אליעזר אומר: העושה תפלתו קבע אין תפלתו תחנונים״. ובגמ׳ (כט, ב): ״מאי קבע? אמר רבי יעקב בר אידי אמר רבי אושעיא: כל שתפלתו דומה עליו כמשוי״; ורבנן אמרי: כל מי שאינו אומרה בלשון תחנונים״. ושני פירושים אלה אינם חולקים להלכה, אלא רק בפירוש המילה: ״קבע״. ומש״כ רבינו כאן (בשם הרמב״ם) הוא עפ״י הפירוש השני בגמ׳, ובסמוך מביא רבינו את דברי הרמב״ם לפי הפירוש הראשון.

תלב. דברי ר׳ יונה לא הובאו בכלבו.

תלג. לעמוד - בר׳ יונה: **שישב.**

תלד. גם הראב״ן (סי׳ קעז), המנהגות (ב, א) והתניא רבתי (סי׳ ה) כתבו ש״כובד ראש״ הוא: אימה ויראה, ובפוסקים הובאו פירושים נוספים: ברש״י (שם ד״ה כובד): הכנעה, במאירי (ל, ב ד״ה אמר): הכנעת הלב ושחיית הקומה, ברמב״ם (פיהמ״ש פ״ה, א): רצינות והתכוננות, במרדכי (סי׳ ק): הכנעה ושמחה של מצוה, וכעי״ז גם בתוס׳ (לא, א ד״ה רבנן), ובטוש״ע (צג, ב): באימה ובהכנעה.

תלה. המשך לשון הרמב״ם (שם) עפ״י הגמ׳ (כט, ב): ״מאי קבע? אמר רבי יעקב בר אידי אמר רבי אושעיא: כל שתפלתו דומה עליו כמשוי״. ובגמ׳ (לב, ב) ״תניא נמי הכי: המתפלל צריך שישהא שעה אחת קודם תפלתו, ושעה אחת אחר תפלתו״. והובא להלכה בטוש״ע (צח, א, ג).

תלו. תוספת זו מכת״י **ב** ליתא בכלבו.

תלז. מדובר בתלמיד חכם שצריך לומר לרבו כן, והובא גם בהג״א (תענית פ״ד סו״ס לח).

(מא) וכשיצא מבית הכנסת, אל יפסיע פסיעה גסה[תלח]. חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת קודם תפלה, ושעה אחת לאחר תפלה[תלט]:

(מב) ואסור להניח חברו בבית הכנסת[תמ], ואפילו ביום, לפי שאדם נרתע מאימת בית הכנסת ומקצר ועולה, ואינו מתפלל כמשפט המוטל עליו[תמא]. [תמב]וכן נהג רבינו יצחק ז"ל[445] להמתין חברו אפילו ביום[תמג]. אבל אחר[446] שהתפלל, אין צריך להמתין, ואפילו היה מאריך בתחנונים[תמד]:

(מג) שכור אל[447] יתפלל, לפי שאין לו כונה[448]. ואם התפלל תפלתו תועבה, וחוזר ומתפלל כשיתרונן[תמה] משכרותו. שתוי אל יתפלל, ואם התפלל תפלתו תפלה. איזהו שכור, שאינו יכול לדבר בפני[449] המלך, [450]ואיזהו שתוי, שיכול לדבר בפני המלך[450] ואינו משתבש, ואף על פי כן כיון ששתה רביעית יין אל יתפלל עד שיסיר יינו מעליו[תמו].

[תמז]כתב הרמב"ם ז"ל[451] (פ"ה, א), שמנה דברים צריך אדם להזהר[452] בהן, ואם היה דחוק או נאנס או עבר ולא עשה אותן, אין[453] מעכבין. ואלו הן, עמידה, ונוכח המקדש, תיקון הגוף, תיקון המלבוש, תיקון המקום, השית הקול, כריעה, השתחויה.

445. ז"ל: **ב** חסר 446. אבל אחר: **א ד** אבל לאחר **ב** ואחר 447. אל: **א ב ג** לא 448. כונה: **ג ד** דעת
449. בפני: **ג** לפני 450. ואיזהו... המלך: **ב ג ד** חסר 451. ז"ל: **א ג ד** חסר 452. להזהר: **ב ג ד** ליזהר
453. אין: **ב** אינם

תלח. גמ' (ו, ב), רמב"ם (פ"ח, ב) וטוש"ע (צ, יב).
תלט. גמ' (לב, ב), רמב"ם (פ"ד, טז) וטוש"ע (צג, א).
תמ. גמ' (ה, ב): "תניא, אבא בנימין אומר: שנים שנכנסו להתפלל, וקדם אחד מהם להתפלל ולא המתין את חברו ויצא - טורפין לו תפלתו בפניו". וכתב ר' יונה (על הרי"ף ג, א ד"ה שנים) ששנים זה לאו דווקא, אלה הכוונה שנשאר יחידי, ונפסק בטוש"ע (צ, טו).
תמא. ר' יונה (שם ד"ה הא) כתב בשם ר"ח שדין זה היה שייך דווקא בימיהם שבתי כנסיות היו בשדות ושכיחי מזיקין, והטור (צ, טו) כתב שי"א שה"ה לבתי כנסת שלנו בלילה, וכ"א ברי"ף (ג, א), שבלילה יש להמתין משום סכנה, וכ"כ התוס' (ו, א ד"ה המתפלל) בשם ר"ת. אולם ר' יונה (שם) כתב שדין זה שייך בבתי כנסת שבעיר, ומשום החשש שהיחיד שנשאר שם יתבלבל בתפילתו, ולפי טעם זה אין חילוק בין הלילה ליום. ועי' בסמוך הפוסקים שהביאו מנהגו של ר"י, ומשמע דעתם שזה לא מן הדין, אלא רק חומרא בעלמא. השו"ע (צ, טו) כתב שדווקא בתפילת ערבית יש להמתין בבתי כנסת שלנו שבעיר, והרמ"א (שם) כתב שיש מחמירים אפי' ביום.
מלבד שני פירושים אלה: משום הסכנה ומשום שמא יתבלבל, כתב הערוך (ער' טרף) טעם נוסף, שגורם לשכינה שתסתלק, שהרי כל זמן שיש שניים בביהכ"נ, השכינה נשארת, וכאשר הולך מסתלקת. והובא פירוש זה בתשובות הגאונים (ליק, סי' קיג) בשם ר"ח [והוא בפירוש ר"ח הנד"מ לגמ' (שם)], והובא בראב"ן (סי' קכה). ולפירוש זה יש להחמיר גם בבתי כנסת שלנו, ואפי' ביום.
תמב. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.
תמג. תוס' (שם), סמ"ק (סי' יא), מרדכי (סי' י), אגור (סי' קלז) וטור (שם).
תמד. ר' יונה (שם ד"ה שנים), ריטב"א, נימוק"י (ה, ב), סמ"ג (עשין יט), ונפסק בשו"ע (שם).
תמה. כשיתרונן - וכ"ה ברמב"ם מהד' פרנקל, ויש ספרים ברמב"ם שגרסו: כשיתרוקן, ובכלבו הגירסא: כשיצטנן.
תמו. לשון הרמב"ם (פ"ד, יז), והוא מהגמ' בעירובין (סד, א), ונפסק בטוש"ע (צט, א). ומש"כ שאם שתה רביעית יין לא יתפלל, כתב הכס"מ (שם) שכן משמע בגמ' (שם, ב). ועי' לח"מ (שם) שלפי גירסא אחרת בגמ' יוצא שרשאי להתפלל כששתה רביעית.
תמז. כתב... כיצד: ליתא בכלבו. לכאורה יש לתמוה על רבינו שמצטט כאן מהרמב"ם פרק ה, שהרי ההלכה

עמידה כיצד[תמז], אין עומדין להתפלל, לא מתוך שחוק, ולא מתוך קלות ראש, ולא מתוך שיחה, ולא מתוך מריבה, ולא מתוך כעס, ולא מתוך דין הלכה[תמח], אלא מתוך דברי תורה שאין בה עיון, כגון הלכות פסוקות[תמט]. והמתפלל צריך לעמוד על רגליו[תנ]:

(מד) היה עומד[תנא] בספינה או בעגלה, אם יכול לעמוד על רגליו יעמוד[454], ואם לאו ישב במקומו ויתפלל[תנב].

[תנג]וכתב הריא"ג ז"ל[תנד][455], שמענו מרבותינו שאם יכול לעמוד בהגיעו למקום[456] הכריעות עומד, כדי שיהא כורע מעומד ומפסיע[457] שלש פסיעות, ואף על פי שיושב בכל התפלות, שפיר דמי. ואם אי אפשר לו, מתפלל כל תפלתו בשבתו[458], ונותן שלום לשמאלו ושלום לימינו, ע"כ.

חולה מתפלל ואפילו שוכב[תנה] על צדו, והוא שיכול לכוין דעתו[תנו].

הרעב והצמא בכלל החולים, אם יכולים לכוין יתפללו, ואם לאו אל יתפללו עד שיאכלו וישתו[תנז]:

454. יעמוד: ב עומד 455. ז"ל: ב ג ד חסר 456. בהגיעו למקום: א ג ד במקום 457. ומפסיע: א ג ד ופוסע 458. בשבתו: א ג ד מיושב

הראשונה בסי' זה (בענין שכור) היא מפרק ד ברמב"ם (הל' יז), וההלכה שאחריה ברמב"ם (הל' יח) מובאת להלן, וא"כ ציטוט זה מתחילת הפרק הבא (פ"ה, א) קוטע את הרצף בין שתי הלכות (יז ויח) שעוסקות בכוונה בתפילה (העמידה שמדובר בה כאן אינה העמידה שבשמונה דברים שמציין), ולכאורה היה צריך לפתוח בהלכה זו את הסי' הבא. אולם בדוחק אפשר לומר שרבינו סבר שסדר זה של ההלכות עדיף משום שהלכה זו (שמתחילת פ"ה) יכולה להיות כותרת גם להלכה הבאה שאין עומדים להתפלל מתוך שחוק וקלות ראש.

תמח. הלכה - ברמב"ם: **והלכה**, ונוסף שם הנימוק: **אף על פי שהם דברי תורה, כדי שלא יהא לבו טרוד בהלכה.**

תמט. רמב"ם (פ"ד, יח), מקורו בברייתות (לא, א), ונפסק בטוש"ע (צג, ב-ג).

תנ. ראה גמ' (ל, א) וטוש"ע (פט, ח).

תנא. עומד - לכאורה יש כאן ט"ס, וצ"ל: **יושב**, וכ"ה ברמב"ם ובכלבו.

תנב. לשון הרמב"ם (פ"ה, ב). וכתב הלח"מ (שם) שנראה שלמד כן מהגמ' (ל, א): "השכים לישב בקרון או בספינה" וכו', והובא להלכה בטוש"ע (צד, ד).

תנג. דברי הריא"ג לא הובאו בכלבו.

תנד. הב"י (צד, ה) הביא דברי רבינו בשם הריא"ג, מלבד הסיומת: "ונותן" וכו', ופסקם בשו"ע (שם). וכ"כ ר' מנוח (ריש פ"ה) בשם ריא"ג, והובא בכס"מ (שם). ובאשכול (לח, ב) כתב ששמע מרבותיו שאמרו כן ביחס לחולה.

תנה. שוכב - וכ"ה ברמב"ם, ובכלבו הגר': **עומד**, והיא ט"ס.

תנו. רמב"ם (שם) וטוש"ע (שם, ו). וכדברי הרמב"ם מבואר גם בשו"ת הגאונים (שערי תשובה, סי' קח; ליק, סי' נא). ובדומה לזה כתב באוצר הגאונים (ברכות סי' קפו) בשם רב שרירא ורב האי גאון, אלא ששם איתא שיתפלל מיושב, וכ"א באשכול (שם). ובביאור הגר"א כתב: "דלא גרע ממהלך בדרך, וכמ"ש בפסיקתא (פיס' כה), והביאו הילקוט שמעוני (סי' תרכז), שאמר הקדוש ברוך הוא: אני אמרתי להתפלל בבית הכנסת, ואם אין אתה יכול התפלל על מטתך, ואם אין אתה יכול הרהר בלבבך, שנאמר: 'אמרו בלבבכם' וכו'". וראה לעיל הערה תכז.

תנז. רמב"ם (שם). ובשו"ע (פט, ד) פסק שהרעב והצמא שאינם יכולים לכוון בתפילה - הרשות בידם לאכול ולשתות, אך אינם מחוייבים לעשות כן, וזה דלא כרמב"ם שכתב שבכה"ג חייבים לאכול ולשתות. וביאר הב"י (שם) הטעם, שבזמן הזה אנו בכל מקרה לא מכוונים כ"כ בתפילה, וכמבואר בטור (סי' צח), ולכן לא

(מה) הרוכב על גבי בהמה, לא ירד להתפלל[459] אף על פי שיש לו מי שיאחז בהמתו, אלא ישב במקומו ויתפלל, כדי שתהא דעתו מיושבת עליו[תנח]. והר"ש ז"ל (ל, א ד"ה שאין דעתו) פירש מפני[תנט] [460] שאין דעתו מיושבת עליו, מפני שקשה לו עכוב הדרך. משמע לפי פירוש זה, שאין צריך[461] לעכב הבהמה כלל[תס].

והר'[462] יונה ז"ל (על הרי"ף כ, ב ד"ה גמ' בין כך) כתב שמסורת בידו מרבותיו[תסא] [463] שצריך לעכב הבהמה, דקיימא לן (קידושין לג, ב) רוכב[464] כמהלך דמי, וכיון שכן, כיון[תסב] שהמהלך[465] צריך לעכב, כך רוכב צריך לעכב הבהמה. אמנם אם היה רוכב בשיירא, והשיירא הולכת תמיד[תסג], אין לו להחמיר כל כך[466], רק שיישב איבריו על הבהמה ויכוין דעתו להתפלל, ולא יסיח דעתו בהלוך החבורה כשיקשה עליו פרידתם, ובלבד שיעכב הבהמה באבות, לפי שאותה ברכה צריכה כוונה יתירה, ואם לא כיון צריך לחזור ולהתפלל[תסד], ע"כ.

[תסה]מי שהיו לו גוים[467] מכאן ומכאן[468], ומתיירא שמא יפסיקו תפלתו או יפסיד מקחו, אומר רבי שישב במקומו ויתפלל[469], לפי שאין דעתו מיושבת עליו. ואף על פי שצריך לעשות שלש פסיעות, יושב ומתפלל וכורע. כן מצאתי בשם הר"ש ז"ל, [470]וכן נמי מצאתי בתשובת שאלה בשם הראב"י ז"ל[תסו].

וכתב רבינו האיי גאון ז"ל, יצא לדרך וישב בספינה או באסדא, פירוש רפסודות[תסז], והגיע זמן קריאת שמע, קורא את שמע ומתפלל כשהוא יושב[תסח] [470].

459. להתפלל: **א ג ד** ויתפלל 460. פי' מפני: **ב** לפי 461. צריך: **ב** יכול 462. והר': **ב** והרב רבי
463. בידו מרבותיו: **א ד** בידיו מאבותיו **ג** בידיו מרבותיו 464. רוכב: **ב** דרוכב 465. שהמהלך: **א ג ד** שמהלך 466. כל כך: **ב** חסר 467. גוים: **א ד** עכו"ם 468. ומכאן: **ב** וגוים מכאן 469. ויתפלל: **ג** ומתפלל 470. וכן... יושב: **ב** חסר

בהכרח שאם יאכל או ישתה יכוון, אך ניתן לעשות כן, שרשאים לסמוך על הרמב"ם.

תנח. רמב"ם (פ"ה, ב). בברייתא (ל, א) נח' בזה ת"ק ורבי. לת"ק אם יש מי שיאחז את חמורו - ירד ויתפלל, ואם אין מי שיאחז - ישב במקומו ויתפלל, ולרבי בכל גווני לא ירד, משום ישוב הדעת. ופסקו שם האמוראים כרבי, וכן הסכמת הפוסקים והטוש"ע (צד, ד).

תנט. מפני - בכלבו ליתא, ועי' שנו"ס.

תס. וכן כתבו ספר ההשלמה, ספר המאורות, הרשב"ץ (ל, א) ור' מנוח (פ"ה, א) בדעת רש"י, וספר המכתם (שם) בשם ההשלמה. וכ"כ תוס' (שם ד"ה הלכה), מרדכי (סי' צז), רא"ש (פ"ד סי' יט), ריטב"א (שם) ועוד פוסקים.

תסא. בר' יונה שם לא כתוב שכך מסורת בידו מרבותיו.

תסב. וכיון שכן כיון - הלשון קצת משובשת, ובכלבו: **וכיון שכן הוא כשם**, ובר' יונה: **וכי היכי**.

תסג. תמיד - בכלבו ליתא.

תסד. רבינו ציטט מר' יונה באופן משובש, אולם תורף דבריו זהה. וכן הביא דעה זו בספר אהל מועד (שער התפילה דרך ג נתיב יב). ור' מנוח (ריש פרק ה) כתב שיש מחמירים לעמוד בשלוש ראשונות ואחרונות, ושכן דעת ריא"ג. הב"י (צד, ד) הביא דברי ר' יונה, וחשש להם לכתחילה, וכתב שראוי להעמיד הבהמה ב"אבות", אא"כ מדובר במקום סכנה, וכ"פ בשו"ע (שם).

תסה. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

תסו. מקור תשובה זו בגאונים, ראה שו"ת הגאונים (עמנואל, סי' קצא) ושבולי הלקט (תפילה סי' יח) שכ"כ בשם רה"ג. הב"י (צד, ז) הביא דברי רבינו בשם רש"י, ופסקם להלכה בשו"ע (שם).

תסז. כן פירש הירושלמי (פ"ד ה"ה), וכ"ה בפירוש שני ברש"י (כח, ב ד"ה באסדא).

תסח. במשנה (כח, ב): "היה מהלך בספינה או באסדא

והרשב"א[471] ז"ל כתב בסוף פרק[472] תפלת השחר (ל, א ד"ה הא), אחר שהביא הרבה ראיות לדבריו אי תפלה מעומד עדיף או מסמך גאולה לתפלה עדיף, היכא דקאזיל[473] באורחא ולא צלי[תסט], מצלי כדאזיל ולא בעי מעומד, אלא מתפלל מהלך[תע][474] ושפיר דמי. ולא שנא ראשונות ואחרונות ואמצעיות, דלא מפליג בהו כלל, ולא שנא מהלך במקום גדודי חיה ולסטים, ולא שנא מהלך שלא במקום גדודי חיה ולסטים, דקתני להו סתם, וכן נמי לא שנא בין בעי למיזל באורחא רחיקתא או אפילו קליל, ואפילו בתוך[475] התחום, עכ"ל.

וכן נמי כתב הראב"ד ז"ל[תעא] דיישוב[476] הדעת עדיף, וכן נמי פסק הבעל המאורות ז"ל[תעב] (ל, א).[477] וכן נמי פסק הרא"ה ז"ל (ל, א ס"ה ומר), אלא שכתב שיכול לעמוד באבות כדי לישב דעתו שפיר דמי[תעג].

ורבינו האיי ז"ל[תעד] כתב דמי שהשכים לצאת לדרך, מוטב להתפלל בביתו מעומד, וכשיגיע זמן קריאת שמע יקראנה בברכותיה, ואף על גב דלא סמיך גאולה לתפלה, אפילו הכי תפלה מעומד עדיף[תעה], עכ"ל[477]:

(מז) נוכח המקדש כיצד, צריך המתפלל לכוין פניו[תעו] נוכח המקדש. כיצד, היה בחוצה לארץ, מחזיר פניו נוכח ארץ ישראל. היה בארץ ישראל, מחזיר פניו נוכח ירושלם. [תעז]היה בירושלים,

471. והרשב"א: **ב** כת' הרשב"א 472. כתב בס"פ: **ב** בסוף פרק **ג** כתב בסופ 473. דקאזיל: **ב** דקא אזיל
474. מהלך: **ב** כמהלך 475. בתוך: **ב** תוך 476. ז"ל דיישוב: **ב** דישוב 477. וכן... עכ"ל: **א ג ד** חסר

- יכוין את לבו כנגד בית קדשי הקדשים". והטעם שהקלו לישב בספינה, משום החשש לנפילה למים (ראה רש"י ל, א ד"ה בקרון). וראה לעיל ריש הסי' הקודם ובהערה תנב.

תסט. צלי - ברשב"א: **אקדים וצלי.**

תע. ראה שנו"ס, וברשב"א: **כדמהלך.**

תעא. ר' מנוח (פ"ה, א) כתב שכן היה נוהג הראב"ד הלכה למעשה.

תעב. וכ"כ התוס', המרדכי והרא"ש (הובאו לעיל הע' תס), ודלא כרבינו יוסף (הובא ברא"ש) שדווקא במקום סכנה לא ירד, אבל אם אין זה מקום סכנה צריך לרדת ולהתפלל.

תעג. ראה לעיל דעת ר' יונה ובהערה תסד.

תעד. כן הביא בשמו הרשב"א (שם ד"ה וליעביד) והרשב"ץ (שם).

תעה. בגמ' (ל, א) איתא: "אבוה דשמואל ולוי כי הוו בעו למיפק לאורחא הוו מקדמי ומצלי, וכי הוה מטי זמן קריאת שמע קרו... במאי קמיפלגי? - מר סבר: תפלה מעומד עדיף; ומר סבר: מסמך גאולה לתפלה עדיף". ופירש רש"י שמעומד עדיף, משום שיכול לכוין טוב יותר בעמידה. ונחלקו כיצד לפסוק למעשה. ר"ח (הובא בתוס' ד"ה מסמך וברא"ש פ"ד סי' כ) פסק כאבוה דשמואל ולוי, והסכים הרא"ש (שם) לדבריו, וכ"פ הרמב"ם (פ"ג, ז), וכ"ד רוה"פ והטוש"ע (פט, ח). ובה"ג (סו"פ ד דברכות) פסק כר' שמעון בן אלעזר שם בברייתא, שעדיף לסמוך גאולה לתפילה אף שמתפלל בישיבה, והסכימו התוס' (שם) לדבריו, ומשום שנראה שרב אשי בגמ' שם סובר כמותו, וכ"פ המרדכי (סי' צז). ועי' מג"א (שם ס"ק טז) שכתב שרוב העולם נוהגים כדעה זו.

תעו. נוסח הגמ' לפנינו: **יכוין את ליבו**, וברא"ש (פ"ד סי' יט) כתוב: **יכוין**, ולא גרס ליבו. וכתב הכס"מ (פ"ה, ג) שגירסתו נכונה.

תעז. היה... הקדשים: רבינו החסיר כאן מדברי הרמב"ם, וז"ל: "היה עומד בירושלים מכוין פניו כנגד המקדש, היה עומד במקדש מכוין פניו כנגד בית קדש הקדשים". ובכלבו קיצר יותר, ורק כתב: "היה בחוצה לארץ - מכוון פניו נגד ירושלים, היה עומד בירושלים - מכוין פניו נוכח המקדש לבית קדשי הקדשים".

מכוין[478] פניו נוכח בית קדשי הקדשים[תעז]. סומא, ומי שאינו יכול לכוין הרוחות, והמהלך[479] בספינה, יכוין לבו לשמים ויתפלל[תעח]:

(מז) תקון הגוף כיצד, צריך לתקן גופו ולכוין רגליו זו בצד זו[תעט], ונותן עיניו למטה כאלו הוא מביט לארץ, ולבו פונה למעלה לשמים[תפ][480]. ומניח ידיו על לבו כפותין[תפא], הימנית על השמאלית[תפב], ועומד כעבד לפני רבו[תפג], ולא יניח ידיו על חלציו[תפד][481].

[תפה]והכל כמנהג המקומות, יש מקומות שחובקין זרועותיהן ימין תחת מרפק שמאל ושמאל תחת מרפק ימין כשמדברים עם המלך, וכן מנהג ארץ אדום[482]. ויש מקומות שחובקין ידיהם באצבעותיהם. ויש מקומות שמשימין ידיהם לאחוריהם[483], וכן מנהג ארץ ישמעאל[484]. ואלו ואלו עומדין כמי שאין לו ידים, כלומר אין לי[485] יכולת זולתך[תפו]. ועל דבר זה תקנו רז"ל להשוות את[486] הרגלים, לרמוז שרגליו[487] אסורות ונסתלקה מהם התנועה לברוח מנזקיו ולא להשיג אל חפצו בלתי אם יעזרנו השי"ת[תפז]:

478. מכוין: **ב** מחזיר 479. והמהלך: **א ב ד** ומהלך 480. למעלה לשמים: **ב** ליי' למעלה בשמים
481. חלציו: **ב** חלציו עכ"ל 482. אדום: **א ד** עכו"ם 483. לאחוריהם: **ג** לאחריהם 484. וכן מנהג ארץ ישמעאל: **א ג ד** חסר 485. אין לי: **ב** שאין לו 486. את: **ב** חסר 487. שרגליו: **ב** שידיו

תעח. סי' זה מלשון הרמב"ם (פ"ה, ג), ומקורו בברייתא (ל, א). ור' יונה (על הרי"ף כ, ב ד"ה הא) כתב שכאשר נמצא בחו"ל, יש לו לכוון לא רק כלפי א"י, אלא גם כלפי ירושלים, ביהמ"ק וקודש הקדשים, והובא להלכה בטוש"ע (צד, א-ג).

תעט. גמ' (י, ב): "המתפלל צריך שיכוין את רגליו, שנאמר (יחזקאל א, ז): 'ורגליהם רגל ישרה'", טוש"ע (צה, א). ובירושלמי (פ"א ה"א) נח' אם השווית הרגלים היא כמלאכים או ככהנים, ועי' ב"י (שם).

תפ. יבמות (קה, ב): "המתפלל צריך שיתן עיניו למטה ולבו למעלה", טוש"ע (שם, ב). ומש"כ רבינו: "ולבו פונה למעלה לשמים", ברמב"ם הגירסא שונה: "ויהיה לבו פנוי למעלה, כאילו הוא עומד בשמים".

תפא. כפותין - בכלבו: **כף.**

תפב. הב"י (צה, ג) כתב שהרמב"ם כתב כן מסברא דנפשיה, אך אפשר שהוא רמז להכנעת היצר הרע הנרמז בצד שמאל, והד"מ (שם אות ג) כתב: "ועל דרך האמת הוא רמז להגביר מדת הרחמים על מדת הדין, והמשכיל יבין".

תפג. בשבת (י, א) איתא: "רבא בר רב הונא רמי פוזמקי ומצלי, אמר: (עמוס ד, יב) 'הכון לקראת' וגו'. רבא שדי גלימיה ופכר ידיה, ומצלי. אמר: כעבדא קמיה מריה. אמר רב אשי: חזינא ליה לרב כהנא, כי איכא צערא בעלמא - שדי גלימיה ופכר ידיה ומצלי, אמר: כעבדא קמי מריה. כי איכא שלמא - לביש ומתכסי ומתעטף ומצלי, אמר: 'הכון לקראת א-להיך ישראל'". ופרש"י: "ופכר ידיה - חובק ידיו באצבעותיו". והובא ד"ז להלכה בשו"ע (צה, ג). וע"ע רמ"א (צא, ו) שכתב שיש לעשות כן דווקא בשעת צער.

תפד. עכ"ל הרמב"ם (פ"ה, ד), וראה שנו"ס. ומש"כ שלא יניח ידיו על חלציו, כתב הב"י (שם) שאפשר שכתב כן מסברא דנפשיה, לפי שהוא דרך יוהרא, ואפשר שהוא פירוש למה שאמרו בגמ' (כד, ב) שלא יניח ידו על סנטרו, וכדברי הערוך (ער' סנטר) שפירש לא יניח ידו על צדו. סנטרו, כמו סטרו, כמו צלע, והנו"ן יתירה. כלומר, שלא יניח ידיו על כסליו, שנראה שעומד בקלות ראש.

תפה. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו. והובא בב"י (שם) בשם המהר"י אבוהב.

תפו. הלשון כאן קצת משובשת, ובב"י (שם): "ומכוונים לרמוז כאילו אין להם ידים, כלומר, שאין להם יכולת זולתו".

תפז. טעם זה הובא בב"י (צה, א) בשם המהר"י אבוהב, ועי"ש שהביא טעם נוסף מדיליה. והא"ר (ס"ק ב) כתב שטעם המהר"י אבוהב הובא כבר בפירוש רבינו בחיי עה"ת (במדבר טז, כב).

(מח) תיקון המלבוש כיצד, צריך[488] לתקן מלבושיו, ולציין עצמו ולהדר[תפח]. ולא יעמוד בתפלה, לא באפונדתו, ולא בראשו מגולה[תפט], ולא ברגלים[489] יחפים[תצ], אם אין דרך אנשי המקום[490] ללכת כן לפני[491] גדולים[תצא].

והר"ם נ"ע (תשב"ץ קטן סי' תקמז) כתב שאינו אסור לילך בגלוי הראש, כי מה שאמרו[492] בפרק כל כתבי הקדש (קיח, ב) תיתי לי דלא סגינא ארבע אמות בגלוי הראש, זהו למדת חסידות[תצב]. והגיה לי הר"פ ז"ל[תצג] שיש למחות שלא יכנס לבית הכנסת[493] בגלוי הראש[תצד], ע"כ:

(מט) [תצה]ולא יאחוז בידו ספר תורה או[494] תפילין, ואין צריך לומר מעות וכלים, ויתפלל, מפני שלבו[495] טרוד בהם. אבל בחג מתפלל ולולבו בידו, מפני שהוא[496] מצות היום[תצו].

היה משוי[497] על ראשו[תצז], אם[498] פחות מארבע קבין, [499]מפשילו לאחוריו ויתפלל, היו ארבע קבין[499], מניחו[500] בארץ ומתפלל[תצח] [501]. דרך תלמידי חכמים ותלמידיהם שלא יהיו מתפללין אלא כשהן עטופים[תצט]:

488. צריך: **ב** צריך אדם 489. ברגלים: **ב** ברגליו 490. המקום: **א ג ד** אותו המקום 491. כן לפני: **א ג ד** יחפים בפני 492. שאמרו: **ב** שאומ' 493. לב"הכ: **ב** בב"ה 494. או: **ב** ולא 495. שלבו: **ב** שהוא 496. שהוא: **א ג ד** שהיא 497. משוי: **ב** משא 498. אם: **ב** אם הוא 499. מפשילו... קבין: **א ג ד** חסר 500. מניחו: **ב** מניחן 501. ומתפלל: **ב** ויתפלל

תפח. גמ' (ל, ב): "רב יהודה הוה מציין נפשיה והדר מצלי".

תפט. עי' ספר לחם יהודה על הרמב"ם (שם) שכתב שלדעת הרמב"ם דווקא בעמידה יש לכסות ראשו, אולם שאר ברכות מותר לברך בגילוי הראש, ועי' בסמוך דעת הר"פ.

תצ. שבת (י, א): "רבא בר רב הונא רמי פוזמקי ומצלי, אמר 'הכון לקראת' וגו'".

תצא. ע"כ מהרמב"ם (פ"ה, ה), והובא להלכה בטוש"ע (צא, ה-ו). וממה שכתב: "אם אין דרך אנשי המקום ללכת כן לפני גדולים", משמע שאם נוהגים במקום מסוים לילך ללא מנעלים, מותר גם להתפלל כך, וכן דייק הב"י (שם) בדבריו, וכתב שכן מנהג ארץ ערב. וע"ע הגה"מ (שם אות ט) שכתב שאסור להיכנס לביהכ"נ ללא מנעלים, וכתב הב"י (שם) שאפשר שאינו חולק על הרמב"ם, ומקום שנהגו לעמוד כן בפני הגדולים, אינו בכלל האיסור.

תצב. וכן משמע מהרמב"ם בהל' דעות (פ"ה, ו) ומורה נבוכים (ח"ג, נב), ועי' גם מנהיג (עמ' פד) ואו"ז (ח"ב סי' מג) בשם רבותינו שבצרפת. וע"ע שו"ת מהר"י מברונא (סי' קסו) שסובר שכיסוי ראש הוא מדינא, ולא רק חסידות. ומהשו"ע (ב, ו) משמע שאין זה מדינא, וראה גם סי' צא (סעי' ג) ובאחרונים שם.

תצג. לפנינו בהגהות ר' פרץ לתשב"ץ ליתא, אמנם עי' בהג' ר"פ לסי' רב, שכתב שיש לחוש בגלוי [הראש].

תצד. שו"ע (צא, ג).

תצה. סי' זה מהרמב"ם (פ"ה, ה).

תצו. ברייתא (כג, ב): "תנו רבנן: לא יאחז אדם תפילין בידו וספר תורה בזרועו ויתפלל... אמר שמואל: סכין, ומעות, וקערה, וככר הרי אלו כיוצא בהן". ובסוכה (מא, ב): "אמר ליה מר בר אמימר לרב אשי: אבא צלויי קא מצלי ביה (=בלולב). מתיבי: לא יאחז אדם תפילין בידו וספר תורה בחיקו ויתפלל... ואמר שמואל: סכין וקערה ככר ומעות - הרי אלו כיוצא בהן! - התם לאו מצוה נינהו וטריד בהו, הכא - מצוה נינהו ולא טריד בהו". והובא כל זה להלכה בטוש"ע (צו, א).

תצז. כ"ה גירסת הרמב"ם, אולם הרי"ף (יד, ב) והרא"ש (פ"ג סי' ל) גרסו: "על כתפו", וכ"ה בשו"ע (צז, ה), ועי' הנ"מ בזה בב"י שם.

תצח. ב"מ (קה, ב): "אמרי דבי רבי ינאי: לתפלה ולתפילין - ארבעה קבין. לתפלה מאי היא? - דתניא: הנושא משאוי על כתיפו והגיע זמן תפלה, פחות מארבעה קבין - מפשילין לאחוריו ומתפלל, ארבעה קבין - מניח על גבי קרקע ומתפלל". ונפסק בטוש"ע (צז, ה).

תצט. בגמ' (ל, ב): "רב יהודה הוה מציין נפשיה והדר

(ג) תיקון המקום כיצד, המתפלל צריך לעמוד במקום נמוך[א], ולהחזיר פניו לכותל[ב], [ג]ולקבוע מקום לתפלתו תמיד[ד], (ו, ב) [ה]שכל הקובע מקום לתפלתו[502], אלהי אברהם בעזרו[503]. פירוש, שהולך בכל יום לבית הכנסת אחד[ו], ואינו הולך פעם בזה ופעם בזה[ח].

ואין מתפללין[504] בחורבה[ז], ולא אחורי בית הכנסת, אלא אם כן החזיר פניו לבית הכנסת[ח].

[ט][505] כתב הרב רבינו האיי ז"ל[י], מה שאמרו ז"ל (שם) המתפלל אחורי בית הכנסת נקרא רשע, אם היו פניו כנגד בית הכנסת או כנגד[יא] ארץ ישראל, יתפלל אחורי בית הכנסת אם ירצה. אבל כשמחזיר פניו כנגד ארץ ישראל, ונמצאו פניו מוחזרות כנגד בית הכנסת, אין לו להתפלל. וכיוצא בזה, אם מחזיר פניו לבית הכנסת, ופניו מוחזרות מארץ ישראל, אין לו להתפלל, ע"כ. מכאן נלמוד שאסור להתפלל בעזרות שבמזרח בית הכנסת, אלא לצד צפון או לצד דרום, ואם[יב] יתפלל למזרח העזרה, אחוריו לבית הכנסת, ואם לצד בית הכנסת, אחוריו כלפי ארץ ישראל, ע"כ[505]:

(נא) ואסור לישב בצד העומד בתפלה, אלא אם כן רחוק ממנו ארבע אמות[יג][506].

502. לתפלתו: **א ג ד** לתפלה 503. בעזרו: **א ג ד** יהיה בעזרו 504. ואין מתפללים: **ב** ולא יתפלל
505. כת'... ע"כ: **א ג ד** חסר 506. רחוק ממנו ד"א: **ב** ברחוק **ג** רחוק ד' אמות

מצלי". ובשבת (י, א): "רבא שדי גלימיה ופכר ידיה, ומצלי. אמר: כעבדא קמיה מריה. אמר רב אשי: חזינא ליה לרב כהנא, כי איכא צערא בעלמא - שדי גלימיה ופכר ידיה ומצלי, אמר: כעבדא קמי מריה. כי איכא שלמא - **לביש ומתכסי ומתעטף** ומצלי, אמר: הכון לקראת א-להיך ישראל". והובא להלכה בשו"ע (צא, ו).

א. בגמ' (י, ב) איתא: "ואמר רבי יוסי ברבי חנינא משום רבי אליעזר בן יעקב: אל יעמוד אדם במקום גבוה ויתפלל, אלא במקום נמוך ויתפלל, שנאמר (תהלים קל, א): 'ממעמקים קראתיך ה'". והובא בטוש"ע (צ, א).

ב. גמ' (ה, ב): "מנין למתפלל שלא יהא דבר חוצץ בינו לבין הקיר - שנאמר (ישעיהו לח, ב): 'ויסב חזקיהו פניו אל הקיר ויתפלל'", והובא להלכה בטוש"ע (צ, כא).

ג. ברמב"ם נוסף כאן: **וצריך לפתוח חלונות או פתחים כנגד ירושלים כדי להתפלל כנגדן, שנאמר (דניאל ו, יא): 'וכוין פתיחן ליה בעיליתיה'** וגו'. וראה לקמן (סו"ס נב) שהובא ד"ז מכת"י **ב**.

ד. ע"כ מהרמב"ם (שם, ו).

ה. שכל... בזה: ליתא ברמב"ם ובכלבו.

ו. כדעת רבינו, שמספיק לקבוע בית כנסת קבוע לתפילה, וא"צ לקבוע מקום בתוך בית הכנסת, כתבו: ר' יהונתן מלוניל (ו, ב), הראב"ן (סי' קכט) ומהר"ם (בשו"ת סי' נא, דפוס ברלין). אולם, הרא"ש (פ"א סי' ז) כתב שמלבד שיקבע לו בית כנסת אחד - יקבע לו מקום בתוך בית הכנסת, והביא שכ"א בירושלמי (פ"ד ה"ד), וכ"כ פוסקים רבים, מהם: סרע"ג (עמ' לד), מחז"ו (סי' כא), מנהיג (עמ' פג), הגה"מ (פ"ה אות י) בשם תוס' וטוש"ע (צ, יט). ור' יונה (על הרי"ף ג, ב ד"ה כל הקובע) פירש שדווקא בבית יש לקבוע מקום, אולם בביהכ"נ שכולו מקום תפילה, א"צ להקפיד בזה.

ז. גמ' (ג, א), ועי' כס"מ (שם) שכתב שאף שהגמ' אמרה שאין נכנסים לחורבה כלל, כיון שד"ז נאמר בהקשר עם תפילה, כ"כ הרמב"ם בהל' תפילה.

ח. רמב"ם (שם), ולמד כן מהגמ' (ו, ב). ונחלקו רש"י ור"י בהבנת הגמ', ראה ר' יונה (על הרי"ף ג, ב) וב"י (צ, ז) בביאור דעותיהם, ובשו"ע (שם) כתב שראוי לחוש לדברי שניהם. ובדומה לזה דעת רה"ג (הובא בסמוך).

ט. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו, והובא בב"י (צ, ז).

י. ראה שו"ת הגאונים (עמנואל, סי' קנח). ובהגה"מ (פ"ה אות כ בהגהה) הביא דעת רה"ג בקיצור.

יא. או כנגד - בב"י: **וכנגד**, וכן מוכח מפשט דבריו.

יב. ואם - נדצ"ל: **שאם**, וכ"ה בב"י.

יג. רמב"ם (פ"ה, ו), ולמד כן מהגמ' (לא, ב): "'אני האשה הנצבת עמכה בזה' (ש"א א, כו) - אמר רבי יהושע בן לוי: מכאן, שאסור לישב בתוך ארבע אמות של תפלה", ונפסק בטוש"ע (קב, א).

יד[507] תניא[טו], שנים יושבים ואחד מתפלל, סימן רע למתפלל. שנים מתפללין ואחד יושב, סימן רע ליושב. אלא מרחיק ארבע אמות ומתפלל, שנאמר (ש"א א, כו) הנצבת עמכה, מלא ב"ה, ופירושו, ה' אמות, ד' לשכינה וא' לדידיה[טז 507].

וכתבו הגאונים ז"ל (שערי תשובה, סי' נח) **שאם הוא**[508] **גם כן מתפלל, או קורא ספר**[יז], **או אפילו יושב וספר בזרועו**[יח], **יושב בצד העומד בתפלה, ואין בכך כלום**[יט]. **וכן נמי כתוב בירושלמי**[כ], **הדא דתימא דלא מצלי, אבל מצלי מאן דיתיב, הוו כשני שמשין המשמשין את רבם, אחד מעומד ואחד מיושב.** [כא]**עוד כתוב שם, ארבע אמות שאמרו, אפילו לכל רוח, בין מלפניו בין מלאחריו**[כב 509]**, בין ביחיד בין בצבור, ע"כ**[510].

וכתב הבעל התמיד[כג] **שאם זה היושב הוא מקומו**[511] **בצד המתפלל והוא חלוש**[כד 512]**, ואינו יכול לעמוד כל כך עד שיגמור האחר תפלתו, נראה שמותר לו לישב, עכ"ל. ודבריו דברי**[513] **תימא, וצ"ע**[כה]**:**

507. תניא... לדידיה: **א ג ד** חסר 508. הוא: **ב** חסר 509. מלאחריו: **ג** מלאחוריו 510. ע"כ: **ב** חסר
511. הוא מקומו **ב** חסר 512. והוא חלוש: **ב** חלושא 513. דברי: **ב** חסר

יד. תוספת זו מכת"י **ב** ליתא בכלבו.

טו. ברייתא זו אין לה מקור, מלבד הפוסקים (המובאים בהע' הבאה) שהזכירוה.

טז. מפשט לשון הגמ' (שם) משמע שיש להרחיק רק ד"א ולא יותר, וכן מבואר בכמה ראשונים בהדיא, ראה תוס' (שם ד"ה עמכה). אולם, בה"ג (עמ' מז), שבולי הלקט (סי' כה) בשם רה"ג, שו"ת הגאונים (שערי תשובה, סי' נח) ואשכול (יד, ב) הביאו ברייתא זו, וכתבו שיש להרחיק חמש אמות.

יז. הטור (קב, א) כתב שדווקא אם מתפלל מותר, אבל אם יושב ועוסק בתורה אסור, עי"ש סברתו וראייתו לחלק בין תפילה ותורה. וכ"כ להחמיר בחי' הרשב"ץ (לא, ב), וכ"פ כמה אחרונים, אא"כ מדובר בשעת דחק, מהם: משנ"ב (ס"ק ו) בשם הא"ר, החיי"א והשלחן שלמה, בא"ח (ש"ר יתרו אות ו) וכה"ח (ס"ק ז). ועי' ב"י (שם) שדחה דברי הטור, והביא בשם הסמ"ג (עשין יט) בשם רבו, רבינו יהודה, ובשם הסמ"ק (הג' ר"פ סי' יא אות מו) להקל אף בדברי תורה, וכתב לבאר כן גם בדעת הגאונים, ומשמע שכן דעתו (אמנם בשו"ע לא ברורה דעתו בזה). וכ"ד הראבי"ה (ח"א סו"ס צב) והריטב"א (לא, ב), וכ"פ אחרונים רבים, מהם: הרמ"ע (אלפסי זוטא, ברכות פרק ה), ב"ח (שם, ג), עולת תמיד (ס"ק ב), מקור חיים (ס"ק א) ושו"ע הגר"ז (סעי' א).

יח. בכלבו לא הביא קולא זו.

יט. וכ"כ התוס' (שם ד"ה מכאן), הרא"ש (פ"ה סי' ח), ר' יונה (על הרי"ף כג, א ד"ה אני), הרשב"א (שם ד"ה אני) והמרדכי (סי' קה) בשם הגאונים, וכ"ה בהגה"מ (פ"ה אות ל) בשם ר' שמחה בשם רב האי גאון ובשם תשובות הגאונים בתשובה מרב נטרונאי גאון.

כ. בירושלמי לפנינו ליתא, וראה בהשמטות הירושלמי (פ"ד אות ה). וגם הרשב"א (שם) כתב ששמע שכן אמרו בירושלמי.

כא. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

כב. רבים מהראשונים כתבו שיש להחמיר שלא לשבת מאחורי המתפלל, ראה: תוס' (לא, ב ד"ה מכאן), ועי' חכמת שלמה למהרש"ל שמחק: "בין מלאחריו" מדברי התוס', תוס' ר"י שירליאון, תוס' ר' פרץ, נימוק"י ואגודה (לא, ב), או"ז (ח"א סי' קא), מרדכי (סי' קה) ותשב"ץ קטן (סי' רכט), וכן הסכימו רבים מהאחרונים, מהם: ט"ז (ס"ק ב), א"ר (ס"ק א), חיי"א (כלל כו אות א), בא"ח (ש"ר יתרו אות ו) ומשנ"ב (ס"ק ד).

כג. הביאו הב"י (שם, ב) בשם רבינו.

כד. עי' שנו"ס. הבאנו את נוסח רוב כה"י, אולם הב"י (קב, ב) הביא ההלכה בלשון הדומה לכ"י **ב**: "היושב בצד המתפלל חלוש", ויש נ"מ בין הגרסאות.

כה. והב"י (שם) כתב שאין בדברי בעל התמיד תימה, כיון שחולשתו מוכחת עליו שיושב מפני כך, ופסקו בשו"ע (שם). אולם, כ"ז לפי הטעם שהיושב נראה כמי שאינו רוצה לקבל על עצמו עול מלכות שמים, אבל לפי

(נב) ולא יעמוד המתפלל במקום גבוה עשרה[כו] טפחים או יותר[כז]. [כח]ואם היה בנין[כט] שיש בו ארבע אמות על ארבע אמות, או שהיה מוקף מחיצה מארבע רוחותיו[514], מותר להתפלל בו אף על פי שאין בו ארבע אמות[515] על ארבע אמות[ל], מפני שחלק רשות לעצמו[לא]. ואמר רב מתתיה מותר לעמוד החזן במקום גבוה להשמיע קולו[לב].

האומנין (טז, א) שהיו עושין בראש הכותל או בראש האילן[לג], יורדין למטה ומתפללין, וחוזרין למלאכתן. [לד]ומתפללין בראש הזית ובראש התאנה[516][לה]. ירושלמי (פ"ב ה"ה יח, א), למה לי בראש הזית ובראש התאנה, ר'[לו] ור' סימון תרויהון אמרין מפני שטרחותן מרובה[לז], עכ"ל. כלומר, שיותר מדאי אדם טורח בנטיעתן ובקיומן, ואם תצריכהו לירד ישברו הענפים, והוא הפסד מרובה. ויש מפרשים מפני שיש להם ענפים רבים, וטורח גדול בעלייתן ובירידתן. ושני הפירושים הביא ה"ר יונתן ז"ל (ט, א) בפירושיו[לח].

ולעולם יזהר שלא יתפלל בבקעה כפי יכלתו[לט], ולעולם יתפלל בבית שיש לו חלונות, שנאמר

514. רוחותיו: **ב** רוחות 515. אמות: **ב** חסר וכן בסמוך 516. ומתפללין... ליה: **א ג ד** חסר

הטעם ששכינה תופסת ד"א סביב המתפלל, לכאורה לא תועיל חולשתו מוכחת עליו, וצ"ע.

כו. הרמב"ם כתב: גבוה שלשה טפחים, וסברתו שעד ג"ט נחשב לבוד וכמחובר לקרקע, ולא כרבינו והכלבו שכתבו גבוה עשרה. ועי' מאמר מרדכי (שם ס"ק ג) שכתב שיש ט"ס בארחות חיים, אולם כיון שגם בכלבו כתב כן, לכאורה קשה לומר שיש כאן ט"ס. הב"י (צ, ב) הביא דעת רבינו מהמהר"י אבוהב, אולם כתב שאין לנו אלא דברי הרמב"ם, וכ"פ בשו"ע (שם). וע"ע מאירי (י, ב) שכתב שאם גבוה עשרה טפחים הויא רשות בפני עצמה, וכ"כ המכתם (שם) בשם הגאונים.

כז. גמ' (י, ב): "ואמר רבי יוסי ברבי חנינא משום רבי אליעזר בן יעקב: אל יעמוד אדם במקום גבוה ויתפלל, אלא במקום נמוך ויתפלל, שנאמר (תהלים קל, א): 'ממעמקים קראתיך ה'".

כח. ברמב"ם נוסף: ולא על גבי מטה ולא על גבי ספסל ולא על גבי כסא.

כט. בנין - וכ"ה ברמב"ם, ובכלבו הגירסא: מקום.

ל. הכס"מ (שם) כתב שהרמב"ם כתב כן מסברא, ועי' במכתם (שם) שהביא בשם הגאונים שאם המקום מוקף מחיצות מותר. והובא ד"ז להלכה בשו"ע (צ, ב).

לא. ע"כ מהרמב"ם (פ"ה, ז), מלבד מה ששינה בעניין גובה המקום, ומה שהחסיר בעניין עמידה על מיטה, כסא וספסל, וכפי שציינו לעיל הע' כח.

לב. וכ"כ: אשכול (לז, ב) בשם רב מתתיה, ר' מנוח (פ"ה, ז), אהל מועד (תפלה דרך ג נתיב ו), ב"י (צ, א) בשם מהר"י אבוהב בשם רב מתתיה, רבינו ירוחם (נ"ג ח"ד כה ע"ב) בשם רב חנוך גאון, אבודרהם (עמ' קיג), ונפסק בשו"ע (שם).

לג. בראש הכותל או בראש האילן - ברמב"ם: **מלאכה בראש האילן או בראש הנדבך או בראש הכותל והגיע זמן תפלה, ובכלבו: מלאכה בראש אילן.**

לד. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

לה. רמב"ם (שם, ח) וטוש"ע (צ, ג).

לו. ר' - בירושלמי לפנינו: **ר' אבא.**

לז. וכ"א ברי"ף (ט, א), ברמב"ם (שם), בראב"ש (פ"ב סי' יג) וברשב"א (טז, א ד"ה ומתפללין), אמנם רש"י (שם ד"ה ומתפללין) פירש: "מפני שענפיהם מרובים, ויכולין לעמוד שם שלא בדוחק, ואין שם פחד ליפול". ומעי"ז נראה בבה"ג (עמ' לח), שכתב: "דנפיש ענפייהו".

לח. שני הפירושים הובאו גם בשטמ"ק (שם ד"ה גמרא) ובמאירי (שם ד"ה אע"פ), ושם הביא פירוש נוסף: "שענפיהן גסים וגדולים, ואדם עומד בטוח בהן אף מעומד כמי שעומד בקרקע" (ועי' בהע' הקודמת, שכעי"ז פירש רש"י). ור' יונה (על הרי"ף ט, א ד"ה גמ') הביא רק הפירוש השני שכתב כאן רבינו, וכתב שכך היה יותר נראה למורו הרב לפרש.

לט. גמ' (לד, ב): "אמר רב כהנא: חציף עלי מאן דמצלי בבקתא". ופרש"י: "בבקעה, שכשהוא במקום צניעות חלה עליו אימת מלך, ולבו נשבר". והתוס' (שם ד"ה

(דניאל ו, יא) וכוין פתיחן ליה[מ][516]:

(נג) השויית הקול כיצד, המתפלל צריך שלא יגביה קולו בתפלתו, ואל יתפלל בלבו, רק שיחתוך הדברים בשפתיו, ומשמיע לאזניו בלחש[מא]. ירושלמי (פ"ד ה"א כט, ב), המתפלל בביתו צריך להתפלל בקול רם, כדי ללמד תפלה[517] לבני ביתו[מב]. ואם היה חולה או שאין[518] יכול לכוין לבו עד שישמיע[519] קולו, מותר, ובלבד שלא יהיה בצבור, כדי שלא תטרף דעתן מקולו[מג].

[מד] ירושלמי (פ"ה ה"א לז, א), המתפלל בתוך ביתו, כאילו מקיפו חומה[520] של ברזל. והא תני[521] צריך אדם להתפלל במקום[522] מיוחד לתפלה[523]. כאן ביחיד כאן בצבור. כלומר, דוקא בצבור צריך שיהיה[524] להם מקום מיוחד לתפלה, אבל יחיד יכול להתפלל לכתחלה[מה] בביתו אף על פי שאינו[525] מיוחד לתפלה, ובלבד שיהיה נקי, ע"כ.

וכתב הר"ש[מו] ז"ל וצריך ליזהר שיהיה מתפלל בשעה שהצבור מתפללין, שהלכה למשה

517. תפלה: **ג ד** חסר 518. שאין: **ב** שלא היה 519. שישמיע: **ב** שיגביה 520. חומה: **ב** מחיצה
521. והא תני: **ב** והתניא 522. במקום: **א ג ד** במקום שהוא 523. לתפלה: **ב** לתפלה ל"ק 524. שיהיה: **א** שיהא 525. שאינו: **א** שאינו מקום

חציף) הקשו מיצחק שכתוב שיצא לשוח בשדה, ותירצו בתירוץ ראשון שיצא לשוח בהר המוריה שנקרא שדה, ובתירוץ שני שמדובר כאן במקום שרגילים בני אדם לעבור (ונ"מ בין פירוש רש"י לפירוש שני בתוס' היא במקום פתוח שאין עוברים בו אנשים). ועי' ב"י (צ, ה) שהקשה על הפירוש השני בתוס', מדוע נקרא חצוף. ועי' ב"ח, ט"ז ומג"א מה שכתבו לבאר דעת התוס' בזה. והרי"ף, הרמב"ם והרא"ש השמיטו דין זה, ועי' בחי' הרש"ש (שם) שכתב לבאר מדוע דחו אותו מהלכה. ובטוש"ע (צ, ה) פסקו דין זה, וכפירוש רש"י.

מ. גמ' (לא, א; לד, ב), רמב"ם (פ"ה, ו) וטוש"ע (צ, ד).

מא. כדעת הרמב"ם, שיש להשמיע לאזניו בלחש, ולא רק לחתך בשפתיו, כתבו פוסקים רבים, אמנם הטור (קא, ב) הביא שיש אומרים שלא ישמיע לאזניו, וחלק עליהם. ובבדק הבית (שם) הביא מהזוה"ק (ויקהל, רב ע"א) שלא ישמיע לאזניו, ומאידך, בשו"ע פסק כדעת הרמב"ם, ונחלקו האחרונים בדעתו.

מב. דברי הירושלמי הובאו בטור (קא, ב), ונפסקו ברמ"א (שם). ובב"י (שם) הביא שר' יונה (על הרי"ף טו, ב) והרא"ש (פ"ג סי' מ) פירשו דברי הירושלמי שהגביה קולו (כדי לכוון), ומזה נמשך שלמדו ממנו להתפלל, ולא שמותר לעשות כן כדי שילמדו. השו"ע השמיט דין זה, וכתב החיד"א (ברכ"י שם ס"ק ד) שהוא משום שסובר כהבנת ר' יונה והרא"ש בירושלמי, ולא כהבנת הטור, ותמה על הטור מדוע נטה מדברי אביו.

מג. עכ"ל הרמב"ם (פ"ה, ט), מלבד מה שציטט מהירושלמי. מקור דבריו מהגמ' (כד, ב): "המשמיע קולו בתפלתו הרי זה מקטני אמנה. אמר רב הונא: לא שנו אלא שיכול לכוין את לבו בלחש, אבל אין יכול לכוין את לבו בלחש - מותר; והני מילי - ביחיד, אבל בצבור - אתי למיטרד צבורא". ולמד כן גם מהגמ' (לא, א): "רק שפתיה נעות' - מכאן למתפלל שיחתוך בשפתיו. 'וקולה לא ישמע' - מכאן, שאסור להגביה קולו בתפלתו", והובא להלכה בטוש"ע (קא, ב).

מד. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

מה. דהיינו, שאם נצרך להתפלל ביחיד, רשאי לעשות כן לכתחילה בביתו, אבל אם יכול להתפלל במניין - יילך לבית הכנסת. ובכל אופן, גם אם מתפלל ביחידות - ישנה מעלה שיעשה כן בבית הכנסת, וכפי שמזכיר בסמוך.

מו. דברי רש"י להלן מבוססים על דברי ר' יוחנן בשם רשב"י (ז, ב - ח, א): "מאי דכתיב (תהלים ס"ט) 'ואני תפלתי לך ה' עת רצון' - אימתי עת רצון - בשעה שהצבור מתפללין". ופי' רש"י (ד"ה עת רצון) שיש שעה שהיא עת רצון, והיא כשהציבור מתפללים. והשאלה

מסיני שאין תפלתו של אדם נשמעת אלא[526] בצבור[מז].

[527]עוד כתב ז"ל (רש"י ו, א ד"ה במקום) על פסוק לשמוע אל הרנה ואל התפלה, במקום רנה שם תהא תפלה[מח], פירוש, בבית הכנסת, הצבור אומרים שם שירות ותושבחות בנעימות וקול ערב, ע"כ. מכאן שצריך אדם לומר תפלתו בנעימות ובקול ערב[527]:

(נד) כריעה כיצד, המתפלל כורע חמש[528] כריעות, באבות תחלה וסוף, ובהודאה[529] תחלה וסוף, ובשלש פסיעות כריעה אחת. ודין הכריעות כתבנו למעלה[מט] (סי' כט-ל).

השתחויה[530] כיצד, אחר שיגביה[531] ראשו מכריעה חמישית, יושב לארץ ונופל על פניו ומתחנן[532] בכל התחנונים שירצה[נ]:

(נה) ואסור[533] לאדם לעבור אחורי בית הכנסת בשעה שהצבור מתפללין, אלא אם כן נושא משוי[נא 534], [נב]או שהיו שני בתי כנסיות בעירו, או שהיו תפילין בראשו שמוכיחין עליו שאינו מבטל דברי תורה[נג], וכי הוא רודף אחר[535] המצות[נד]:

(נו) [נה]המתפלל עם הצבור, לא יאריך בתפלתו יותר מדאי. ואם בינו לבין עצמו, אם בא לומר אחר תפלתו אפילו כסדר וידוי[536] יום הכפורים, אומר[נו]. וכן אם רצה להוסיף באמצעיות

526. אלא: **ב** אלא עם 527. עוד... ערב: **א ג ד** ע"כ 528. ה': **ב** חסר 529. ובהודאה: **א** בהודאה
530. השתחויה: **ב** השתחואה 531. שיגביה: **א ב** שמגביה 532. ומתחנן: **ב** ומתפלל 533. ואסור: **ב** אסור
534. משוי: **א ב** משואי 535. אחר: **א** אחרי 536. וידוי: **ד** וידוי של

היא, שלכאורה הדברים מפורשים בגמ', ומדוע היה צריך להביאם מדברי רש"י. אולם הגר"א בהע' בגמ' שם ועל השו"ע הביא שלרי"ף ולרא"ש גי' שונה בדברי ר' יוחנן בשם רשב"י: "אין תפילתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת, שנא' 'ואני תפילתי'" וכו'. ולפי גי' זו לא דברו בגמ' על שעת התפילה אלא על מקום התפילה - בית הכנסת. גם ברמב"ם (פ"ח, א) לא מוזכר הענין במפורש, אלא שהכ"מ שם (ד"ה תפילת) הביא את גי' רש"י ופי' לפיה את הרמב"ם. ואפשר שרבינו הבין שלרמב"ם אין ללמוד הלכה זו מהגמ' ולכן הביאה מדברי רש"י.

מז. הלכה זו נפסקה בטוש"ע (צ, ט).

מח. לשון הגמ' (ו, א): "תניא, אבא בנימין אומר: אין תפלה של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת, שנאמר (מ"א ח, כח): 'לשמוע אל הרנה ואל התפלה', במקום רנה שם תהא תפלה", ונפסק בטוש"ע (שם).

מט. רבינו קיצר כאן לשון הרמב"ם (פ"ה, י-יב), והביא לעיל מש"כ הרמב"ם בהמשך דבריו, ובכלבו האריך יותר, והביא כל דברי הרמב"ם כאן.

נ. רמב"ם (שם) עפ"י הברייתא (לד, ב).

נא. ראה שנו"ס, וברמב"ם כתוב: משאוי.

נב. ברמב"ם ובכלבו נוסף כאן (עפ"י הנאמר בגמ'): **או שהיו לבית הכנסת שתי פתחים בשני רוחות.**

נג. מבטל דברי תורה - ברמב"ם (שם): **ואינו ממבטלי תפלה.**

נד. רמב"ם (פ"ו, א), עפ"י הגמ' (ח, ב; סא, א): "דאמר רבי יהושע בן לוי: אסור לו לאדם שיעבור אחורי בית הכנסת בשעה שהצבור מתפללין. אמר אביי: ולא אמרן אלא דליכא פתחא אחרינא, אבל איכא פתחא אחרינא - לית לן בה. ולא אמרן אלא דליכא בי כנישתא אחרינא, אבל איכא בי כנישתא אחרינא - לית לן בה. ולא אמרן אלא דלא דרי טונא ולא רהיט, ולא מנח תפילין, אבל איכא חד מהנך - לית לן בה". ונפסק בטוש"ע (צ, ח).

נה. סי' זה מהרמב"ם (פ"ו, ב-ג), מלבד דברי הירושלמי שהביא רבינו ופירושם, וגם בכלבו לא הביא הירושלמי.

נו. ברייתא (לא, א): "תניא, אמר רבי יהודה: כך היה מנהגו של רבי עקיבא, כשהיה מתפלל עם הצבור - היה מקצר ועולה, מפני טורח צבור, וכשהיה מתפלל בינו לבין עצמו - אדם מניחו בזוית זו ומוצאו בזוית אחרת, וכל כך למה - מפני כריעות והשתחויות". ועוד איתא

מעין כל ברכה לבקש מה שהוא צריך, הרשות בידו, ובשומע תפלה שואל כל צרכיו אם ירצה[נז]. ירושלמי, לפי שאין לה פנים[נח]. כלומר, שכל הברכות כל אחת צורך בפני עצמה, אבל זו כוללת כל הצרכים. אבל לא יוסיף כלום, לא בשלש ראשונות, ולא בשלש אחרונות[נט]:

(נז) וכתבו הגאונים ז"ל (שערי תשובה, סי' קנא; עמנואל, סי' ד; חמדה גנוזה, סי' קיב) דדוקא[537] צרכי יחיד הוא דלא, אבל צרכי רבים שואלין[ס]. ועל זה פשט המנהג לומר קרובות ופיוטים[סא], ולהוסיף בהם בעשרת הימים שבין ראש השנה ליום הכפורים, כמו שנבאר ב"ה[538] (סדר תפילת ר"ה סי' יט-כ).

[סב]כתב רב נטרונאי ז"ל[539] בתשובת שאלה[סג], ושאומרים פיוטים[540] באבות ובגבורות, ובכל תפלה[541] בכל רגל מענינו, הרשות בידן. והעיקר שאומרים[542] בכל ברכה[543] וברכה מעין פתיחה ומעין חתימה[סד] של ברכה[543], (שבאמצע) [ובאמצע][544] אומר[ים][סה] דברי הגדה ושבח[545] של הקב"ה, שפיר דמי, ע"כ[546].

תשובה אחרת[547] מצאתי, ולא ידעתי מי השיבה[548], וכתוב בה כך, יש ללמוד מר' ינאי ומר' אליעזר הקליר, שהיו מחכמי הראשונים[סו], ופייטו קרובות לכל סדר וסדר דברי הגדה

537. ז"ל דדוקא: **א** ז"ל דוקא **ג ד** דוקא 538. ב"ה: **א** בע"ה **ב** בעה"י 539. ז"ל: **ב** חסר 540. ושאומ' פיוטי': **ג ד** על אימר פיוטים 541. תפלה: **א ב ג** התפלה 542. שאומרים: **א ג ד** שאומר 543. וברכה... ברכה: **ג ד** חסר 544. (שבאמצע) [ובאמצע]: **א ב ג ד** שבאמצע 545. ושבח: **ב** או שבח 546. ע"כ: **א ב** עכ"ל 547. תשובה אחרת: **ג ד** ובתשובות אחרות 548. ולא ידעתי מי השיבה: **ג ד** חסר

שם: "איתמר נמי, אמר רב חייא בר אשי אמר רב: אף על פי שאמרו שואל אדם צרכיו בשומע תפלה, אם בא לומר אחר תפלתו, אפילו כסדר של יום הכפורים - אומר". והובא להלכה בשו"ע (נג, יא).

נז. ע"ז (ח, א): "אמר רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב: אף על פי שאמרו: שואל אדם צרכיו בשומע תפלה, אבל אם בא לומר בסוף כל ברכה וברכה מעין כל ברכה וברכה - אומר". והובא להלכה בטוש"ע (קיט, א).

נח. לא מצאנו בירוש' שלפנינו, אמנם גם המאירי (ע"ז ח, א) מביא כך מהירושלמי. והכוונה בביטוי זה שזו ברכה כללית שאין לה פנים מסוימות.

נט. גמ' (לד, א): "אמר רב יהודה: לעולם אל ישאל אדם צרכיו לא בשלש ראשונות, ולא בשלש אחרונות, אלא באמצעיות". ונפסק בטוש"ע (קיב, א).

ס. וכ"כ מחז"ו (סי' שכו), ס' המנהגות (כב, א) ור' יונה (על הרי"ף כב, ב ד"ה אל ישאל) בשם הגאונים, ובס' המנהיג (עמ' שמט-שנ) כתב שכן פירשו כל הגאונים. וכ"כ תוס' (שם ד"ה אל) ורא"ש (פ"ה סי' כא) בשם רה"ג ור"ח, והגה"מ (פ"ו אות ג) ואבודרהם (סוף עמ' רסא) בשם רה"ג, ר"ח ור"ת, ור"ן (ר"ה ח, ב ד"ה סדר) בשם ריצ"ג, ונפסק בטוש"ע (שם).

סא. הב"י (סח, א; קיב, ב) כתב שהמנהג הנכון שלא לומר קרובץ, וכך פסק בשו"ע (שם), והד"מ (קיב אות א) השיג עליו, וכתב שאין המנהג כדבריו, וכך פסק בהגהה (סח, א; קיב, ב).

סב. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

סג. הובא בשו"ת רבינו גרשום (סי' א) ובשבולי הלקט (ענין תפילה סי' כח).

סד. בכת"י **א** ו**ב** נוסף כאן: "אלמא כי אמר מעין פתיחה וחתימה של ברכה", והשמטנו זאת משום שלא הובא בר' גרשום ושבולי הלקט. ולכאורה נראה שנשתרבבו מילים אלה שם בטעות.

סה. תיקנו עפ"י ר' גרשום ושבולי הלקט (שם).

סו. במחז"ו (סי' שכה) כתב שר"א הקליר הוא מתקופת התנאים, וגם הרא"ש (פ"ה סי' כא) כתב שי"א כן. וראה גם או"ז (ח"א סי' יט).

ועניינים הרבה[549] בתוך הברכות, וקרוב לחתימה הזכירו מעין הברכה, ויש לנו ללמוד מהם, ולא לבטל הקרובות שהם שבחיו של הקב"ה[סז], ע"כ[550].

והר' נתן ז"ל (מחכים עמ' 32) כתב[551], ואין בזה משום (יא, א) מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר, לקצר אינו רשאי להאריך, דמה שאמרו ז"ל, הני מילי לקבוע האריכות והקוצר, אבל לפי שעה אין לחוש[סח]. ור"ת ז"ל[סט][552] פירש דלא קאי מקום שאמרו להאריך[ע] אלא אברכת פירות, ומצות, וברכת הזימון, שהוא נברך[553], והכי איתא בתוספתא[עא] (פ"א, ח).

והרשב"א ז"ל (יא, א ד"ה ומקום) פירש מקום שאמרו להאריך וכו'[554], שאם היה מטבע ארוך שפותחת[555] וחותמת[עב], אינו רשאי לפתוח[556] ולא לחתום, לחתום[557] ולא לפתוח. ומקום שאמרו לקצר[558], היינו אם[559] פותחת או חותמת[560] בלבד, אינו רשאי לפתוח ולחתום[561], כדי שלא ישנה המטבע ויחזיר הארוך להיות[562] קצר והקצר ארוך. ולפירוש זה לא קשיא מידי מה שמוסיפין באמצע הברכה פיוטין[563], ובראש השנה ויום הכפורים זכרנו ומי כמוך. וכן נראה גם כן מדברי[564] הראב"ד ז"ל[עג].

[565]והרב ברצילוני ז"ל (ספר העיתים סי' קעג) כתב בשם גאון ז"ל, והיאך עקרו רבנן שמונה עשרה בשבת, מפני שיש בהם דרך שאלה של חול, ואנו נקח דברי הפיוטים ונאמר בשבת דברים שאינם ראויים לאמרם. והביא עוד (שם) בשם רבינו האיי גאון ז"ל, דלא רבנן בישיבה לומר בחנוכה ופורים כשם שעשית פלא[עד], ולא בראש השנה וביום הכפורים זכרנו ומי כמוך, כל שכן הפיוטין דאינון דברי הבאי ודברי בורות[עה][565], עכ"ל:

549. הרבה: **ב** רבים 550. הקב"ה ע"כ: **ב** מקום עכ"ל 551. ז"ל כתב: **ב** כת' **ג** ז"ל 552. ז"ל: **ב** חסר
553. נברך: **א ב** מברך שאכלנו 554. וכו': **ג ד** חסר 555. שפותחת: **ב** שהיא פותחת 556. לפתוח: **ב** לפתוח בה 557. לחתום: **ב** חסר 558. לקצר: **א ג ד** לקצר וכו' 559. אם: **א ג ד** חסר 560. או חותמת: **א ג** וחותמת 561. ולחתום: **ב** ולחתום בה 562. להיות: **ד** חסר 563. פיוטין: **א** חסר 564. מדברי: **א** בדברי 565. והרב... בורות: **א ג ד** חסר

סז. שתי תשובות אלה שהביא רבינו מהגאונים, מחזקות את מנהג אמירת הפיוטים בתפילה. וראה סידור רס"ג (עמ' רסד) שכתב שקבלו הדורות לאומרם, והביא שלושה פיוטים. אמנם, יש שכתבו שלא להוסיף פיוטים לתפילה, וראה התוספת מכת"י **ב** המובאת בסוף הסי' ובהע' שם.

סח. ספר הישר (שו"ת סו"ס סג) וריטב"א (הל' ברכות פ"ו, יד).

סט. כ"כ תוס' (יא, א ד"ה מקום), מחז"ו (סי' שכה) ושבולי הלקט (ענין תפילה סי' כח) בסתם, ובתוס' הרא"ש (שם ד"ה אחת) כתב כן בשם ר"ת. ובמחכים כתב: ור"ח, והמהדיר שם תיקן: ור"ת.

ע. להאריך - לכאורה צ"ל: **לקצר**, ובמחכים רק כתוב: **מקום שאמרו**, וליתא שם: לקצר או להאריך.

עא. עכ"ל ס' המחכים.

עב. ברשב"א נוסף כאן: **בברוך**.

עג. וכ"כ הטור (שם) והאבודרהם (עמ' עא) בשם הראב"ד.

עד. כשם שעשית פלא - בספר העיתים: **כשם שעשית להם נס, כן עשה עמנו פלא ונסים.**

עה. ראה רמב"ם (שו"ת פאר הדור, סי' סד וקכט) שיצא נגד אמירת פיוטים באמצע ברכות ק"ש, וכ"כ הטור (סח, א) בשם הרמ"ה. וראה לעיל הע' סז.

(נח) אסור לאדם לאכול ולשתות ולעשות מלאכה[566] קודם תפלת שחרית, כמו שביארנו (סי׳ יא-טו), אבל אוכלין[עו] ועושין מלאכה קודם תפלת מוסף וקודם מנחה[עז].

[עח]וכתב הראב״ד ז״ל[עט] דיש אומרים דוקא[567] טעימה קודם מוסף ולא אכילה, והוא ז״ל פירש דאפילו טעימה דיש בה[568] כדי לסעוד הלב מותר[פ]. [569]וכן נמי כתב הרשב״א ז״ל[569] (כח, ב ד״ה ולית).

[פא]כתוב[570] בתשובת[571] הגאונים[פב], הנכנס לסעודה גדולה שקורין אריסטון[פג][572], כיון שהגיע היום לשש שעות ומחצה[פד], לא יתחיל [לסעוד][פה] עד שיתפלל[573], ואם התחיל אינו מפסיק. ובסעודה קטנה אינו אסור[פו].

והר״י מקורביל ז״ל[574] (סמ״ק סי׳ יא) כתב[פז], מותר[575] להתחיל סעודה קטנה עד שיהא[576] תשע שעות ביום, שהוא סמוך למנחה קטנה. ומזה נמי איכא לספוקי [פח]אם סעודה קטנה

566. מלאכה: **ג ד** שום מלאכה 567. דוקא: **ב** דדוקא 568. דיש בה: **א** שיש בה **ב** חסר 569. וכן... ז״ל: **א ג ד** חסר 570. כתוב: **א** כתב 571. בתשובת: **ב ד** בתשובות **ג** בתשו׳ 572. אריסטון: **ב** אריסטוון 573. שיתפלל: **ב** שיתפלל מנחה 574. ז״ל: **ג ד** חסר 575. מותר: **א ב** ומותר 576. שיהא: **ב** שיהיה

עו. מה שכתב רבינו (וכ״ה בכלבו): ״אוכלין״, ברמב״ם איתא: **טועם**, ומשמע טעימה בעלמא, ולא אכילת קבע. וראה בסמוך מש״כ בשם הראב״ד, שנחלקו בזה. אולם, מסתבר לומר שאין כוונת הכלבו ורבינו שרשאי לקבוע סעודה קודם מנחה, ומש״כ: ״אוכלין״ זהו טעימה בעלמא, שהרי בכלבו מפורש שא״א לאכול קודם מנחה גדולה, ומסתבר שמחלק בין טעימה ואכילה.

עז. תמצית לשון הרמב״ם (פ״ו, ד), ובכלבו הלשון קרובה יותר ללשון הרמב״ם. בגמ׳ (כח, ב) דעת רב הונא שאסור לאדם לאכול קודם שיתפלל מוסף, ודעת ריב״ל שאסור לאכול קודם שמתפלל מנחה, ומסקנת הגמ׳ שאין הלכה כמותם. ונחלקו אם הכוונה שמותר לאכול אכילת קבע או רק טעימה, וראה בסמוך.

ויש להעיר שבכלבו נוסף כאן: ״אבל משהגיע מנחה גדולה, לא יאכל עד שיתפלל תפלת המנחה״, וזה בדומה למש״כ הרמב״ם: ״אבל אינו סועד סמוך למנחה״. ונחלקו הפוסקים בדעתו. הכס״מ הסביר שהרמב״ם מחלק בין אכילת קבע לאכילת ארעי, ואין חילוק בין מנחה ומוסף, והדגול מרבבה דייק מלשון הרמב״ם שדווקא קודם מנחה אינו סועד סעודה גמורה, אולם קודם מוסף רשאי לסעוד סעודה גמורה.

עח. דברי הראב״ד, וכן התוספת מכת״י **ב** (שכן דעת הרשב״א), ליתא בכלבו.

עט. נראה שדברי הראב״ד מצוטטים מהרשב״א (כח, ב ד״ה ולית), והובא בסמוך מכת״י **ב**.

פ. כדעת הי״א כתבו ר׳ יונה (על הרי״ף יט, א ד״ה ולית) והמאירי (שם), ואפשר שגם כוונת הראב״ד להקל דווקא באכילה הסועדת את הלב, ולא באכילה של קבע, דהיינו יותר מכביצה, וכן הבין בדעתו הב״י (רפו, ג), ופסקו בשו״ע (שם). וע״ע ב״ח (שם) שכתב שלראב״ד מותר סעודה גמורה, ודלא כב״י.

פא. מכאן עד סוף הסי׳ מהסמ״ק והגהות ר״פ (סי׳ יא).

פב. וכ״כ ההגה״מ (פ״ו אות ז) בשם הגאונים.

פג. כ״א בירושלמי (פ״ד ה״א ל, ב): ״דריב״ל מפקד לתלמידיו: אין הוה לכון אריסטון ומטא יומא לשית שעין עד דלא תסקון לאריסטון, תיהוין מצלון דמנחתא עד דלא תסקון״, ופירש הערוך: אריסטון - סעודה גדולה.

פד. ומחצה - בסמ״ק ליתא. וטעמו, שאסור לאכול כבר בחצי שעה הסמוכה למנחה. וכ״כ ראשונים רבים, ראה: רש״י (שבת ט, ב ד״ה מנחה), ר״ת (ספר הישר, שו״ת סי׳ מח), רא״ש (פסחים פ״י סי׳ ב), מרדכי (שבת סי׳ רכה) וטור (רלב, ב).

פה. הוספנו עפ״י הסמ״ק.

פו. וכ״ה בתוס׳ (שבת ט, ב ד״ה בתספורת), שהלכה כל״ק בגמ׳ שם, וכ״פ בספר התרומה (סי׳ רטז) ובהגה״מ (שם) בשם ר׳ שמחה, ראבי״ה וסמ״ג.

פז. גם מה שכתב קודם לכן הוא מהסמ״ק, כפי שציינו לעיל, אלא שכאן הזכיר דעת הסמ״ק עצמו, וקודם הביא מהגאונים.

פח. אם... ז״ל: לשון ר״פ אות קיג שם.

אסור[577] מתשע שעות ולמעלה, ורבינו ברוך[578] (ס׳ התרומה סי׳ רטז) אוסר, ורבינו יהודה (תוס׳ ר״י שירליאון כח, ב) מתיר[פט] בשם רבינו (צדוק) [יצחק][צ] ז״ל[פח].

והר״פ (הגה׳ סמ״ק שם אות קיא) והר׳ נתן ז״ל[579] (ס׳ המחכים עמ׳ 8) כתבו דסעודה גדולה נקראת כגון סעודת חופה או[580] ברית מילה או מרעות[צא][581], אבל סעודת שבת שחרית[582], אף על פי שמאריכין בה, אינה נקראת סעודה גדולה. וצ״ע מבעל הבית שבני ביתו מרובין[צב]:

(נט) ולא יכנס למרחץ, ולא ישב לדון, ולא[583] לפני הספר, ולא יכנס לבורסקי, שמא ימשך באחת מכל אלה ויבטל[584] מן התפלה[צג]:

(ס) ואם התחיל באחת מכל אלה, גומר ואינו פוסק[צד]. ובסדר תפלת המנחה (סי׳ ב) תמצא איזה דבר נקרא התחלה. וקודם תפלת שחרית, מותר ליכנס למרחץ[585] ולהסתפר, לפי שאין דבר זה מצוי, ולא גזרו בו חכמים[צה][586]:

(סא) היה עוסק בתורה והגיע זמן התפלה, פוסק ומתפלל, אם לא היתה תורתו אומנותו. [ואם היתה תורתו אומנותו][צו], ולא היה עושה מלאכה כלל[587], והיה[588] עוסק בתורה, אינו פוסק, שגדול תלמוד תורה מן התפלה[צז]. וכל העוסקים בצרכי רבים[589] כעוסקים בתורה[צח]:

577. אסור: ג ד אסורה 578. ברוך: ג ד חסר 579. ז״ל: ב חסר 580. או: ג ד חסר 581. או מרעות: ב חסר 582. שחרית: ג ד ושחרית 583. ולא: א ב ולא ישב 584. ויבטל: א ג ד ויתבטל 585. למרחץ: א ג ד לבית המרחץ 586. חכמים: ג ד חז״ל 587. עושה מלאכה כלל: ב עוסק מלאכה ג עוסק מלאכה כלל ד עוסק במלאכה כלל 588. והיה: ב ואם היה 589. רבים: ב צבור

פט. וכ״ה בהג׳ ר״פ לתשב״ץ קטן (סי׳ כ), וכ״כ הטור (שם) בשם ר׳ יהודה בשם ר״י, והרא״ש (פ״ד סי׳ יא) כ״כ בשם ר״ת. ועי׳ ב״ח (שם) שכתב לבאר דעתו, שיש להקל דווקא בסמוך למנחה קטנה ולא לאחר שהגיע זמן מנחה קטנה, אולם הריקאנטי (סי׳ טז) כתב שר׳ יהודה בשם ר״י מתיר להתחיל סעודה קטנה אפי׳ לאחר שהגיע זמן מנחה קטנה, וכ״א באו״ז (ח״א סו״ס קט) בשם ר״ת. וכן משמע מלשון רבינו כאן, שכתב להתיר מתשע שעות ולמעלה, ומשמע גם לאחר זמן מנחה קטנה, ולא רק סמוך לה.

צ. רבינו צדוק - בר״פ לפנינו: ר״י, וכ״ה בטור ובב״י (שם), ועפי״ז תיקנו למעלה. ועי׳ בכלבו שגרסתו: ר״צ, והוא ר׳ יצחק. ואפשר שגם ברבינו היה כתוב כפי המובא בכלבו, אלא שפתחו הר״ת כאן באופן שגוי, אולם בכתה״י כאן לא מצאנו שגרסו: ר״צ. וראה לקמן סי׳ צב.

צא. וכעי״ז כתבו תוס׳ (שבת ט, ב ד״ה בתספורת) והגה״מ (שם), וכ״א בעוד ראשונים.

צב. מרובין - בכלבו: **קרובים**, ונראה שהוא ט״ס, והעיקר כגירסא שכאן, שכ״ה בר״פ (שהוא מקור ד״ז).

צג. משנה וגמ׳ (שבת ט, ב), רמב״ם (פ״ו, ה) וטוש״ע (רלב, ב).

צד. שם. ומהגמ׳ (סוכה לח, א) מתבאר שאין מפסיקין דווקא כשיש שהות ביום להתפלל, וכ״כ רבים מהפוסקים והטוש״ע (שם).

צה. רמב״ם (שם, ז), וכתב הכס״מ שפסק כן מסברא, והוסיף שכך משמע מפשט המשנה שאסרה סמוך למנחה, ולא סמוך לשחרית. ועי׳ א״ר (שם אות יב) שכתב בשם פסקי התוס׳, שכל מה שהתירו - זה קודם עה״ש, אולם לאחר מכן אסור, וכשאר מלאכות קודם שחרית. וע״ע שו״ת זרע אמת (ח״ג חאו״ח סי׳ ט).

צו. הוספנו עפ״י הכלבו, וכעי״ז ברמב״ם.

צז. כ״א בשבת (יא, א): ״...דתניא: חברים שהיו עוסקין בתורה - מפסיקין לקריאת שמע, ואין מפסיקין לתפלה. אמר רבי יוחנן: לא שנו אלא כגון רבי שמעון בן יוחי וחביריו, שתורתן אומנותן. אבל כגון אנו - מפסיקין לקריאת שמע ולתפלה״. ונפסק בטוש״ע (קו, ג).

צח. עכ״ל הרמב״ם (פ״ו, ו). ומש״כ שהעוסקים בצרכי

(סב) העומד בתפלה, לא יפסיק תפלתו אלא מפני סכנת נפשות, כגון שהיה מתירא[590] ממלך גוי[591] או אנס[592] השואל בשלומו אם לא ישיבנו[צט]. ראה ליסטים[ק] או נחשים ועקרבים[593] כנגדו, במקום שהם ממיתים[קא], מקצר[594] ועולה, ואם אינו[595] יכול, יפסוק[596] ויברח מהם, דהכי מסקנא (לג, א) דמפני עקרב פוסק, כך כתב הר״י ז״ל[קב]:

(סג) וכתב הר׳[597] יהודה ז״ל[קג][598] (תוס׳ ר״י שירליאון כג, א) דאינו חוזר כשפסק, רק[599] לתחלת הברכה שפסק בה, אם לא בשלש ראשונות ובשלש אחרונות, כי באלה ודאי חוזר לראש השלש[קד][600].

[קה]וכתב הרשב״א ז״ל (לג, א ד״ה אמר), ירושלמי (פ״ה ה״א לח, א), תני היה עומד ומתפלל באסרטיא ובפלטיא, הרי זה מעביר מפני החמור ומפני הקרון[601], ובלבד שלא יפסיק את

590. שהיה מתירא: **א ג ד** שמתירא 591. גוי: **ד** עכו״ם 592. אנס: **ב** מאנס 593. ועקרבים: **ג ד** או עקרבים 594. מקצר: **א** יקצר **ג ד** פוסק 595. אינו: **ג ד** לא 596. יפסוק: **א** יפסיק 597. הר׳: **א** ר׳ **ב** רבינו **ג** ה״ר 598. יהודה ז״ל: **ב ג ד** חסר 599. רק: **ב** אלא 600. לראש הג׳: **ב** לראש השלשה **ג ד** לתחלת התפלה 601. ומפני הקרון: **ג ד** והקרון

ציבור דינם כעוסקים בתורה, הכס״מ (שם) כתב שלמד כן מהירושלמי (פ״ה ה״א): ״ר׳ ירמיה אמר: העוסק בצורכי ציבור כעוסק בדברי תורה״. וגם בב״י (ע, ד) כתב שהרמב״ם למד מירושלמי זה לגבי ק״ש. אולם, הפר״ח (ע אות ד) והגר״א (שם ס״ק ו) השיגו עליו, וכתבו שלמד כן מהתוספתא (פ״א, ד) ומירושלמי (פ״א ה״ב), וראה גם לח״מ (ק״ש פ״ב, ה) שהשיג עליו, והביא מקור אחר לדעת הרמב״ם.

צט. משנה (ל, ב) וגמ׳ (לב, ב), רמב״ם (שם, ט) וטוש״ע (קד, א).

ק. ליסטים - ברמב״ם (שם) ליתא.

קא. הרמב״ם כתב שדווקא בממיתים הדין כן, ותמהו עליו, שהרי בגמ׳ כתוב שבעקרב פוסק, ולא חילקו בין סוגי עקרבים. ועי׳ ר׳ מנוח שכתב שאף שבגמ׳ לא חילקו, למד כן הרמב״ם מנחשים.

קב. בכלבו כתב כל זה בסתם, ולא הזכיר שכ״כ ר״י. ולכאורה צ״ע, שאם ר״י הוא ר׳ יונה, הרי דעת ר׳ יונה (על הרי״ף כא, א ד״ה ואפילו) שהליכה אינה הפסק, ואפי׳ הנחש אינו ממית רשאי ללכת, אם מפריע לו בתפילתו, ורבינו הכניס בדבריו דעת הרמב״ם הסובר שרשאי ללכת ממקומו רק בממית. ואפשר שהכוונה לר״י בעל התוס׳ או לר״י בעל הסמ״ק (אף שלא מצאנו דברים אלו בסמ״ק).

קג. וכן ביאר הגר״א (סה ס״ק ד) דעת ר׳ יהודה המובאת בתוס׳ (כב, ב ד״ה אלא), וכ״כ ר׳ יונה (טז, א ד״ה אבל) בשם רבני צרפת.

קד. וכ״ה בתוס׳ (לג, א ד״ה אבל), וכדעת רב הונא (לד, א) בטעה בשלוש ראשונות שחוזר לראש, ובשלוש אחרונות שחוזר לעבודה, והובאו דבריהם בהגה״מ (פ״ו אות י), בראש״ש (פ״ה סי׳ יג) ובטוש״ע (קד, ה).

קה. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

קו. דברי הירושלמי הובאו בר׳ יונה (על הרי״ף כג, א ד״ה לא קשיא), בראש״ש (שם סי׳ יב) ובראשונים נוספים, ונפסקו בטוש״ע (קד, ב). ונחלקו בהבנת סוף דברי הירושלמי: ״ובלבד שלא יפסיק...״. ר׳ יונה (שם) והמאירי (לג, ב) הסבירו שר״ל שעדיף שיטה מן הדרך ולא ידבר, וכן ביארו רבים מהאחרונים, מהם: ב״ח (שם, ב) ומשנ״ב (ס״ק ו), וראה גר״א (ס״ק ה). ויש שביארו דברי הירושלמי ש״לא יפסיק״ הכוונה שימשיך להתפלל תוך כדי שמטה מן הדרך, וכ״כ ספר הבתים (הל׳ תפילה,

תפלתו[קו]. והיכא שפסק מפני העקרב או מפני מלך ממלכי האומות[602], [קז]אם שהה כדי לגמור את כלה, נראה לפי מה שפסק גאון[קח] והריא"ף ז"ל[קט] (יד, א), שהוא חוזר לראש, אבל לפי מה שפסק הראב"ד ז"ל[קי], דבתפלה נמי אינו חוזר לראש אלא בגברא דחויא, כההיא[603] דמים שותתין על ברכיו דמי שמתו (כב, ב), הכא נמי כיון דלאו[604] גברא דחויא הוא, אינו חוזר אלא למקום שפסק, ואפילו באמצע ברכה[605] בקריאת שמע[קיא], כך נראה לי. ותמהני על התוספות (לג, א ד"ה אבל) שכתבו שחוזר לראש הברכה[קיב][606], עכ"ל.

וכן נמי דעת הר' שמשון ז"ל[קיג] דאינו חוזר לראש אלא בגברא דחויא, אבל גברא חזיא חוזר למקום שפסק:

(סד) נשים ועבדים וקטנים חייבין בתפלה[קיד], לפי שאין לה זמן קבוע וידוע[607] מן התורה, והרי היא ככל מצות[608] עשה שלא[609] הזמן גרמא, [קטו][610]משום דרחמי אינון[קטז] ועוד דאמר

602. האומות: **ד** העכו"ם 603. כההיא: **א ב** כי ההיא 604. דלאו: **ב** דלא 605. ברכה: **ב** הברכה
606. הברכה: **ב** חסר 607. וידוע: **ב** חסר 608. מצות: **א ג ד** המצות 609. שלא: **א ג ד** שאין
610. משום... כלו: **א ג ד** חסר

שער שביעי, סי' לא) בפירושו הראשון, אולם בפירוש השני הביא כפי שפירשו הפוסקים דלעיל, וכתב שכן עיקר.

קז. ברשב"א נוסף כאן: **כשהוא חוזר.**

קח. כ"ד רב האי גאון, ונזכר ברי"ף שם.

קט. דעת הרי"ף שיש לחלק בין תפילה לשאר עניינים, שבתפילה אם שהה כדי לגמור את כולה - חוזר לראש, ובשאר עניינים - אינו חוזר. וכ"פ הרמב"ם (ק"ש פ"ב, יב; תפילה פ"ד, יג), הרא"ה (כג, א), המאירי (כב, ב) ועוד פוסקים, וכ"פ השו"ע (סה, א; קד, ה).

קי. וכ"כ בשם הראב"ד: ס' המכתם, הרשב"ץ (כב, ב) והמאירי (שם) בשם גדולי המפרשים. אולם בהשגות הראב"ד על בעל המאור (על הרי"ף טז, א) משמע שסובר כרי"ף ודעימיה (מלבד כאשר הוצרך לנקביו, שחוזר לראש גם בשאר עניינים).

קיא. ברשב"א נוסף כאן: **בפוסק באמצע ברכות לשאול מפני היראה ולהשיב מפני הכבוד, שאינו חוזר לראש הברכה אלא למקום שפסק.**

קיב. כדעת התוס' שחוזר לראש הברכה כתבו: תוס' ר"י שירליאון (הובא לעיל), תוס' ר' פרץ (לג, א) ורשב"ץ (לב, ב), וכ"פ בשו"ע (קד, ה), והסכימו לדבריו הלבוש (סעי' ה), המגא"א (ס"ק ה) והפר"ח (אות ה). וכדעת הרשב"א שחוזר למקום שפסק, כן סתמו ראשונים רבים (שכתבו שחוזר למקום שפסק, ולא הזכירו שחוזר לראש הברכה, אולם אפשר שלא ירדו בדבריהם לפרש עניין זה, ומסכימים לתוס'), וכן מסקנת הגר"א (ס"ק ח). וע"ע משנ"ב (ס"ק יז) בשם הפמ"ג שיש לחלק בין שהה מעט (בכדי לגמור אותה ברכה) לשהה הרבה (לגמור יותר מכך, אך לא כדי לגמור את כל התפילה), ובמה שפסק בביה"ל (שם ד"ה ואם לאו) לחלק בין שהה מאונס לרצון. וזה בשיטת הרמ"א, אבל לשיטת השו"ע - בכל מקרה חוזר לראש הברכה.

קיג. הובא בתוס' (כב, ב ד"ה אלא) ובראא"ש (פ"ג סי' כג).

קיד. משנה (כ, ב), רמב"ם (פ"א, ב; פ"ו, י) וטוש"ע (קו, ב).

קטו. תוספת זו מכת"י **ב** ליתא בכלבו.

קטז. נחלקו הראשונים אם תפילה דאור' או דרבנן. לרי"ף (יא, ב) לרמב"ם (שם) ועוד פוסקים עיקר מצות התפילה היא דאור'. וכיון שלרמב"ם (פ"א, א) מדאור' אין לה זמן קבוע גם הנשים חייבות בה. לעומת זאת לרמב"ן (סה"מ עשה ה) ועוד פוסקים חיוב תפילה הוא מדרבנן. וכתב הב"ח (סו"ס קו) שהרי"ף לא גרס בגמ': "דרחמי נינהו", וכן כתב ערוך השולחן (קו, ה) שהסוברים שתפילה דאור' לא גרסו בגמ': "דרחמי נינהו", שהרי חובת התפילה לנשים לדעתם היא מדאורייתא. וא"כ קצת תימה על רבינו שסבר שתפילה בנשים מדאור', ומאידך הביא סברת: "דרחמי אינון", ולכאורה מזכה שטרא לבי תרי. אולם בשאגת אריה (סי' יד בתחילתו) מפרש את לשון הגמ': "דרחמי נינהו" גם

רבי יוחנן (כא, א) ולואי שיתפלל אדם כל היום כלו[קיז] [610].

וכל איש הפטור מקריאת שמע, פטור מן התפלה[קיח]. [611]**וכל המלוין את המת, אף על פי שאין למטה [צורך בהן]**[קיט]**, פטורין מן התפלה**[קכ] [611]**:**

(סה) **תפלת צבור**[612] **נשמעת תמיד**[קכא]**, ואפילו יש בהם**[613] **חוטאים**[קכב]**:**

(סו) **לפיכך צריך אדם להשכים לבית הכנסת, אם יש בית הכנסת בעירו, ואם אינו מתפלל**[614] **בתוכו נקרא שכן רע**[קכג]**.**

[קכד] [615] בפסיקתא (כד, ד) דריש, (ירמיהו יז, יג) מקוה ישראל ה׳, אמר להם הב״ה לישראל, אני אמרתי לך שתהא מתפלל בבית הכנסת שבעירך, אם אין אתה יכול התפלל בתוך שדך, אם אין אתה יכול התפלל בתוך ביתך, אם אתה יכול התפלל על מטתך, אם אין אתה יכול ואתה אנוס מחולי או דבר אחר אמור בלבבך, שנאמר (עפ״י תהלים ד, ה) אמרו בלבבכם ודומו סלה[קכה]:

(סז) **ומצוה לרוץ כשהולך לבית הכנסת**[616]**, ובצאתו אל יפסיע פסיעה גסה**[קכו]**:**

611. וכל... התפלה: **א ג ד** חסר 612. צבור: **א ב** הצבור 613. בהם: **א ג ד** בה 614. מתפלל: **ב** בא להתפלל 615. בפסיקתא... סלה: **א ג ד** חסר 616. לבית הכנסת: **א ג ד** אדם לב״הכ

אליבא דשיטת הרמב״ם, והמשמעות היא שהחובה מדאורייתא היא לתפילה אחת בלבד, ומשום ״דרחמי״ יש מקום לחייבם בג׳ תפילות. ולפי דבריו הן אכן חייבות בג׳ תפילות.

קיז. לכאורה צ״ע כיצד דברי ר׳ יוחנן מלמדים שהם חייבים בתפילה.

קיח. רמב״ם (שם), ועי׳ כס״מ שם שכתב שהוא ק״ו, שאם בק״ש שהיא דאו׳ פטורים, כ״ש בתפילה שהיא מדרבנן שיהיו פטורים. וכ״כ הט״ז (קו ס״ק א) ועוד אחרונים.

קיט. הוספנו עפ״י הרמב״ם, וכ״ה בכלבו.

קכ. רמב״ם (שם), ולמד כן מהמשנה (יז, ב), ונפסק בטוש״ע (קו, א). והמלוים את המיטה שאין צורך בהם - חייבים בק״ש, ורק מתפילה פטורים, כ״ד הרמב״ם והשו״ע, אמנם דעת הטור (שם) שחייבים גם בתפילה, ופטרו מתפילה רק את אלה שלמיטה צורך בהם.

קכא. גמ׳ (ח, א) וטוש״ע (צ, ט).

קכב. רמב״ם (פ״ח, א). ראה כריתות (ו, ב): ״א״ר חנא בר בזנא א״ר שמעון חסידא: כל תענית שאין בה מפושעי ישראל אינה תענית, שהרי חלבנה ריחה רע, ומנאה הכתוב עם סממני קטרת״. ועי׳ צל״ח (ח, א) שדייק בלשון הרמב״ם, שאם אין חוטאים בתפילה - התפילה נשמעת אצל הקב״ה, ואם יש חוטאים - הקב״ה רק לא מואס בתפילתם, וזה דלא כרבינו.

ויש להעיר שבכלבו ישנה כאן תוספת משמעותית הנוגעת לשליח ציבור, וז״ל: ״ובלבד שיהיה השליח צבור ירא א-להים וסר מרע וזקן ומניח תפלין, שאסור לשליח צבור להתפלל בלא תפלין, כי איך יוציא הוא את אחרים, כי הוא מוציא עדות שקר בעצמו. לכן המתפלל בעד הצבור, צריך שיהיה איש מוחזק בכשרות ובמצות, ואם אין, תפלתו תועבה, ועליהם נאמר (ישעיהו א, יב): ׳כי תבאו לראות פני מי בקש זאת מידכם רמוס חצרי לא תוסיפו הבא מנחת שוא׳, ופירשו ז״ל זה שליח צבור שאינו ירא א-להים, כי איננו עובד מאהבה״.

קכג. גמ׳, רמב״ם (שם) וטוש״ע (שם, יא). ורבינו קיצר לשון הרמב״ם, שהאריך בחשיבות התפילה בציבור, ואח״כ כתב שיש להשתדל להתפלל דווקא בביהכ״נ, שאין תפילתו של אדם נשמעת אלא שם.

קכד. דברי הפסיקתא לא הובאו בכלבו.

קכה. וכ״ה במדרש תהלים (ד, ט), והובא בב״י (קא, ב) בקיצור בשם רבינו מהפסיקתא.

קכו. רמב״ם (פ״ח, ב), והוא מהגמ׳ (ו, ב): ״אמר רבי חלבו אמר רב הונא: היוצא מבית הכנסת אל יפסיע פסיעה גסה. אמר אביי: לא אמרן אלא למיפק, אבל

(סח) וכשיכנס יכנס שיעור שני פתחים, ואחר כך יתפלל[617], שנאמר (משלי ח, לד) לשמור מזוזות פתחי[קכז]. ולאו דוקא שיעור שני פתחים, אלא שיעור כניסת שני פתחים, ואחר כך[618] יתפלל[קכח]. [619]ושיעור שני פתחים הם שמנה טפחים, דשיעור פתח אחד ארבעה טפחים[קכט], כך מצאתי[619]:

(סט) ואסור[620] להקדים תפלתו לתפלת צבור[קל] [621]. [קלא]וכתב הר"ש[622] ז"ל (כח, ב ד"ה בצבור), הני מילי בבית הכנסת, לפי שהוא כמבזה את[623] הצבור[קלב], אבל חוץ לבית הכנסת לא אמרו, אבל אמרו אין תפלתו של אדם נשמעת אלא בצבור[קלג], ע"כ. והני מילי שלא תהא שעה עוברת, אבל אם השעה עוברת, ורוצה להתפלל תפלה בעונתה, שרי[קלד]:

617. ואחר כך יתפלל: **ב** קודם כשיתפלל 618. ואח"כ: **ב** ואחר 619. ושיעור... מצאתי: **א ג ד** חסר
620. ואסור: **ב** ואסור לאדם 621. צבור: **א** הצבור 622. הר"ש: **ב** הרא"ש 623. את: **ב** חסר

למיעל - מצוה למרהט, שנאמר (הושע ו, ג): 'נרדפה לדעת את ה'". ונפסק בטוש"ע (צ, יב).

קכז. ע"כ לשון הרמב"ם (שם).

קכח. איתא בגמ' (ח, א) בשם רב חסדא שצריך להיכנס שיעור שני פתחים, ואחר כך יתפלל. ויש להעיר שהפסוק שהביא רבינו מצוי ברמב"ם ובעוד ראשונים, אולם בגמ' לפנינו הובא פסוק אחר.

ונחלקו הפוסקים אם שיעור שני פתחים, פירושו מרחק שני פתחים, או שיש להמתין לפני התפילה שיעור זמן שלוקח להיכנס שני פתחים. לדעת רש"י (שם ד"ה שיעור), או"ז (ח"א סי' י) בשם ר"ח, ורמב"ם (שם) עפ"י הבנת ההגה"מ (שם אות ג), מדובר במרחק מהפתח. [ועי' ב"י (שם) שהטעם להרחקה זו לרש"י שלא תראה עליו התפילה כמשא, שממתין ליציאה מביהכ"נ, ולר"מ וראבי"ה הטעם שאם יושב בפתח - מביט החוצה, ואינו מכוון כראוי]. וכנגד דעות אילו לדעת התוס' (הובאו בהגה' הב"ח בגמ' שם אות ה), הגה"מ (שם) בשם תוס', או"ז (שם) בשם ר"י בר יצחק, מרדכי (סי' יד) בשם ר"י ומאירי (ברכות שם), הצורך הוא המתנת זמן בשיעור שני פתחים. הרא"ש (פ"א סי' ז) הביא דעה זו בשם י"א, אך דחאה, וכתב שבירושלמי מבואר שהכוונה למרחק כשיעור זה. ונר' שדעת רבינו, שהביא לשון הרמב"ם שהכוונה למרחק, וכן ברור מהתוספת בכ"י **ב** דלהלן. ובכלבו כתב: "שיעור שני פתחים או שיעור כניסת שני פתחים", ולשונו צ"ע. ובשו"ע (צ, כ) פסק שיש לחשוש לכל הפירושים.

קכט. ושיעור... מצאתי - דברי רבינו אלה הובאו בב"י (שם). ויש שהעירו על הב"י, שבאו"ח לפנינו ליתא. אולם, בהגלות נגלות כת"י **ב**, אין מקום להערתם.

קל. גמ' (כח, ב), רמב"ם (פ"י, טז) וטוש"ע (שם, י).

קלא. בכלבו לא הביא דברי רש"י.

קלב. רש"י שם כתב: "אם הוא בבית הכנסת עם הצבור, לא יקדים להתפלל". הוא לא הסביר הטעם משום ביזוי הציבור, וזו לכא' תוספת של רבינו. ועי' בחידושי ר' יהונתן מלוניל (שם) שכתב טעם אחר, שאם יקדים תפלתו לתפלת הצבור, "ויעמוד בטל בעוד שהצבור מתפללים - יביא עצמו לידי חשד וחילול השם". וכעי"ז כתב הנימוק"י (שם). ועי' חידושי הרשב"ץ (שם) שהביא שני הטעמים.

קלג. רבינו האריך בהסבר דברי רש"י, וכאמור בהע' הקודמת רש"י רק כתב שאם הוא בבית הכנסת עם הצבור, לא יקדים להתפלל. ולמד רבינו מלשונו שבעומד מחוץ לביהכ"נ רשאי להתפלל לפני הציבור, אמנם ניתן גם לדייק מדבריו שאם אין ציבור בביהכ"נ רשאי להתפלל קודם.

קלד. וכן כתב ר' יונה (על הרי"ף יט, א ד"ה ובציבור). ובדומה לזה כתב הטור (סי' תרכ) שכן נהג אביו הרא"ש במוסף של יו"כ, והב"י (צ, י) הוסיף שכ"ד הכלבו, ופסקו בשו"ע (שם).

(ע) תלמידי חכמים, אף על פי שיש בית הכנסת בעירם, מתפללין במקום שעוסקין בתורה[קלה], ובלבד שיהיו שם עשרה שיתפללו עם הצבור[קלו][624]:

כיצד היא תפלת הצבור

(עא) אחד מהם מתפלל[625] בקול רם והכל שומעין. ואין עושין דבר זה בפחות מעשרה גדולים[קלז], ושליח צבור אחד מהם[קלח]:

(עב) [קלט]והתפלה צריכה קול בחזקה, כמו שמצינו [626]בפסיקתא דשובה[קמ] (פיס׳ כד) על אנשי[626] ננוה שהעמידו עגלים מבפנים ואמותיהן מבחוץ, [627]סייחים מבפנים ואמותיהן מבחוץ[627], והוו אלין גועין מכא[קמא][628] ואלין גועין מכא, ואמרין אי[629] לית את מרחם עלנא[630], לית אנחנא מרחמין עליהון, שנאמר (יונה ג, ח) ויתכסו שקים האדם והבהמה ויקראו[631] אל אלהים בחזקה[632]. מכאן אתה למד שהתפלה צריכה קול בחזקה. חציפא נצח לבישא[קמב], כל שכן

624. עם הצבור: **א ג ד** בצבור 625. א׳ מהם מתפלל: **ב** מתפללין 626. בפסיקתא... אנשי: **א ג ד** באנשי
627. סייחים... מבחוץ: **ב** חסר 628. מכא: **א ד** מכן 629. אי: **ב** מרי עלמא אם 630. עלנא: **ב** עלן
631. ויקראו: **ג** ויצעקו 632. אל אלהים בחזקה: **ב** בקול גדול

קלה. גמ׳ (ח, א), רמב״ם (פ״ח, ג) וטוש״ע (צ, יח). ועי׳ משנ״ב (ס״ק נה) שהסביר שמעלת התפילה בביהמ״ד גדולה מתפילה בביהכ״נ ברוב עם. ועי״ש שכתב בשם כמה אחר׳ שיש להעדיף להתפלל בביהמ״ד קבוע גם למי שאין תורתו אומנתו, אפי׳ אם בביהכ״נ יש רוב עם.

קלו. נחלקו הפוסקים בדברי הגמ׳ שתפילה בביהמ״ד עדיפה על תפילה בביהכ״נ, אם זה דווקא כשמתפלל שם בציבור או גם כשמתפלל שם ביחידות. תוס׳ (ל, ב ד״ה אין), רב׳ יונה (על הרי״ף ד, א) בשם רבני צרפת, ריטב״א (ח, א) בשם רבותינו הצרפתים וראבי״ה (ח״א סי׳ פח) כתבו שעדיף להתפלל בביהמ״ד אף ביחידות, ובתנאי שזה מקומו הקבוע ללמוד כל היום. ויש שפסקו (מכמה טעמים) שתפילה בציבור בביהכ״נ עדיפה. כן פסקו: שו״ת מהר״ם (מהד׳ כהנא, סי׳ ל, השני), שו״ת הרא״ש (כלל ד סי׳ יא), נימוק״י (ח, א), וכ״כ הצל״ח (שם) בדעת רש״י. ובדעת הרמב״ם (פ״ח, ג) שכתב: ״והוא שיתפלל שם תפלת ציבור״, נחלקו הפוסקים. ר׳ יונה, ריטב״א ורשב״ץ (שם) ביארו שר״ל שדווקא בציבור עדיפה התפילה בביהמ״ד, ולא כשמתפלל ביחידות. ויש שביארו דבריו, שאפי׳ ביחידות ישנה עדיפות בתפילה בביהמ״ד, וכ״כ הרדב״ז (שו״ת ח״ו אלפים וקלט), וגרס ברמב״ם: ״עם תפלת הצבור״, דהיינו שצריך להתפלל שם בשעה שהציבור מתפללים. ומדברי רבינו, המרבה לפסוק כרמב״ם, נר׳ שסובר בדעת הרמב״ם שהעדיפות בביהמ״ד דווקא כשמתפלל בעשרה. ופסק השו״ע (צ, יח) שביהמ״ד עדיף דווקא אם מתפלל בעשרה, והרמ״א כתב שי״א שאם זהו ביהמ״ד הקבוע לו, ותורתו אומנותו ואינו מתבטל, עדיף שיתפלל שם אפי׳ בלא עשרה, אך הוסיף שאין לעשות כן בדרך קבע, שלא ילמדו ממנו עמי ארצות ויתבטלו מתפילה.

קלז. ברמב״ם נוסף כאן: **ובני חורין**. וראה לקמן סי׳ עג שהביא רבינו דעות הפוסקים אם מצרפים קטנים כאשר אין עשרה גדולים.

קלח. לשון הרמב״ם (פ״ח, ד), ולמד כן ממגילה (כג, ב).

קלט. סי׳ זה ליתא בכלבו.

קמ. וכ״א בירושלמי (תענית פ״ב ה״א).

קמא - בפסיקתא: **מיכה**, ובירושלמי: **מן הכא**, וכן בסמוך.

קמב. וכן הגירסא בילקו״ש (יונה רמז תקנ), ובירושלמי הגירסא: **לכשירא**, דהיינו לכשר.

בטוב העולם[קמג]. פירש הבעל הערוך (ער׳ חצף), חצוף, נצח לרע. חצוף, פירוש[633] מתרגום ירושלמי[634], אפס כי עז העם, חציפין אינון.

[635]ונראה שמכאן יצא המנהג באלו המקומות שאומרים שיר מזמור[קמד] כל השנה כלה בלחישה, ובעת צרה שלא תבא, אומרים אותו בקול רם ובנעימה[635]:

(ענג) [קמה]ובמקומות שאין להם עשרה גדולים, נהגו[636] לעשות סניף בקטן היודע למי מברכין ולמי מתפללין[קמו]. ויש אומרים שעושין אפילו[637] שנים, וכן דעת הר״ז ז״ל (המאור לה, ב), ושמעתי שה״ר אהרון הלוי[638] נכדו הורה כמותו[קמז]. והר׳ דוד בר[639] לוי ז״ל, בעל המכתם[640], עשה מעשה בשנים ביום טוב של ראש השנה שלא היה להם מנין[641]. ויש אומרים שבשעת הדחק אפילו בשלשה[קמח]. ומביאין ראיה ממתניתין דמגלה (כד, א) דאמר קטן אינו עובר לפני התיבה, משמע מעבר הוא דלא עבר לאפוקי רבים ידי חובתן, אבל אצטרופי ודאי מצטרף.

ודעת הר״ש ז״ל[קמט] [642], והרמב״ם ז״ל (פ״ח, ד), והר״ם נ״ע[קנ] (מהר״ם מרוטנבורג ד״פ, סי׳ קעג; ד״ל, סי׳ רסח), שאין[643] להשלים מנין בקטן, אפילו אוחז ספר תורה בידו[644], עד שיהיה[645] בן שלש עשרה שנה ויום אחד. וכן פסק[646] הרשב״א ז״ל (שו״ת ח״א סי׳ רלט, תנג, תשיח), וכן נמי פסקו רבינו האיי גאון[קנא] והראב״י[קנב] [647] ז״ל (ס׳ האשכול טז, ב). וכן נמי כתוב במסכת סופרים (פי״ד,

633. פי׳: ב חסר 634. ירושלמי: ב חסר 635. ונראה... ובנעימה: א ג ד חסר 636. נהגו: ב נוהגין
637. אפי׳: ב חסר 638. הלוי: ב לוי ז״ל 639. בר: ב בר׳ 640. בעל המכתם: ב חסר 641. מנין: ג מנין בעליינו 642. ז״ל: א ג ד חסר וכן בסמוך 643. שאין: א ג ד שאין להם 644. ס״ת בידו: א ג ד בידו ס״ת 645. שיהיה: א ג ד שיהא 646. פסק: ב נמי כתב 647. גאון והראב״י: ב והראב״ד

קמג. ע״כ דברי הפסיקתא, ושם ובירושלמי לא נכתב: ״בטוב העולם״, אלא: ״לטובתו של עולם״. והובא עניין זה שתפילה צריכה קול ברמב״ן (שמות יג, טז). וראה שו״ת אפרקסתא דעניא (ח״ד, עניינים שונים, סי׳ שלג) מה שביאר ״חציפא לבישא״ וכו׳.

קמד. הכוונה ל״שיר מזמור לאסף״ שרבינו הזכיר אותו לקמן בדין התחינות והמזמורים שאומרים אחר שמונה עשרה סי׳ ד ושם הרחבנו (הע׳ צג). שם בתחילת הסי׳ דן בעניינים שאומרים בלחש, והזכיר גם הלכה זו בענין אמירת ״שיר מזמור לאסף״ (הע׳ צו). בכלבו מוזכרת אמירת מזמור זה בסי׳ כח בדין תפילת ערבית, והדבר מובא ברבינו בדין תפילת ערבית סי׳ ח.

קמה. בכלבו הובא סי׳ זה בקיצור.

קמו. בגמ׳ (מז, ב): ״אמר ריב״ל: אע״פ שאמרו קטן המוטל בעריסה אין מזמנין עליו, אבל עושין אותו סניף לעשרה״. ובסוף הסוגיא שם (מח, א) אמרו: ״ולית הלכתא ככל הני שמעתתא, אלא כי הא דרב נחמן: קטן היודע למי מברכין - מזמנין עליו״. וכדעה זו שהביא רבינו שקטן מצטרף למניין, כ״ד ר״ת, הובא בתוס׳ (מח, א ד״ה ולית), וכ״כ הרא״ש (פ״ז סי׳ כ), המרדכי (סי׳ קעב) ושבולי הלקט (סי׳ ט) בשמו ובשם רה״ג, אולם כתבו שאף ר״ת לא נהג כן למעשה, וכ״ד רוה״פ שאין להקל לצרף קטן למניין כלל (ראה דברי רבינו בסמוך שהביאם). ובשו״ע (נה, ד) כתב שיש מקילים לצרף קטן אחד מעל גיל שש ושיודע למי מתפללים, ולא נראו דבריהם לגדולי הפוסקים.

קמז. כ״כ בספרו פקודת הלוים (ברכות מח, א), ושם כתב שאפשר לצרף אפי׳ שלושה, כיון שיש רובא דמינכר, והוסיף שכ״כ זקנו הרז״ה. ואכן במאור שם כתוב אפי׳ שלושה וארבעה, העיקר שיהיה רוב לגדולים.

קמח. ראה בהערה הקודמת.

קמט. ראה ספרי דבי רש״י: מחז״ו (סי׳ לט), ספר האורה (סי׳ קנו) ושו״ת רש״י (סי׳ רעז).

קנ. וכ״כ תלמידו בתשב״ץ קטן (סי׳ רא).

קנא. ראה לעיל הערה קמו שכמה ראשונים כתבו בשמו להקל לצרף קטן אחד, וצ״ע.

קנב. בספר האשכול (שם) כתב ששמע מרבותיו שקטן אינו מצטרף, ומשמע שסובר כמותם. אולם, בס׳

יז) בפירוש[קנג] ובבראשית רבה (צא, ג). ושמענו[קנד] [648] על רבינו שמשון שנדה אנשי כפר קלון[קנה] על שבעטו בהוראותיו והיו מתפללין בסניף אחד[קנו].

ומצאנו סמך מן הפסוק שבן שלש עשרה שנה חייב במצות, שנאמר (ישעיהו מג, כא) עם זו יצרתי לי, כלומר, כשהיה[649] בן ז״ו, דהיינו י״ג, אז תהלתי יספרו, ואז נקרא איש[קנז]. וכן מצינו בלוי[650], שלא היה במעשה שכם כי אם בן שלש עשרה שנה, ונקרא איש, שנאמר (בראשית לד, כה) איש חרבו[קנח] [651].

והר״פ ז״ל[652] (בהג׳ לתשב״ץ קטן סי׳ רא) כתב, נראה שעושין סניף מקטן בשעת הדחק, כמו אם אין בעיר מנין, וכן נמי[653] נראה דעת הריא״ף ז״ל[קנט] (לה, א), וכן כתב הרב אב ב״ד[קס] [654], וכן נהגו בהרבה מקומות:

(ענד) ואין אומרים לא קדיש ולא קדושה, ואין פורסין על שמע[קסא]. ופירש הרמב״ם ז״ל[קסב] [655] (פ״ח, ה) מברכין, כדכתיב (ש״א ט, יג) הוא יברך הזבח[656], דמתרגמינן[קסג] [657] הוא יפרוס על דבחא.

648. ושמענו: **ב** וכן שמענו 649. כשהיה: **א ג ד** שהיה 650. בלוי: **א ג ד** לוי 651. חרבו: **א ג ד** חרבו על ירכו 652. ז״ל: **א ג ד** חסר 653. נמי: **א ג ד** חסר 654. הריא״ף ז״ל וכ״כ הרב אב ב״ד: **ב** הרא״פ וכן דעת הראב״ד ז״ל 655. ז״ל: **א ג ד** חסר 656. הזבח: **א ג ד** את הזבח 657. דמתרגמינן: **ב** חסר

ההשלמה (ברכות עמ׳ לט) כתב בשם הראב״י שמצטרף, וכ״א בספרן של ראשונים (עמ׳ יב). ועי׳ שנו״ס שבכת״י **ב** גרס: ראב״ד. ויתכן שכך נכון לגרוס כאן, שבס׳ ההשלמה (שם) ובשו״ת הרשב״א (ח״א סי׳ רלט) כתבו שהראב״ד סובר שלא מצטרף, אולם עי׳ הערה קס שגם דעת הראב״ד אינה ברורה.

קנג. במס׳ סופרים לפנינו שם כתוב: ״מבן שתים עשרה״, והגר״א שם הגיה: ״מבן שלוש עשרה״. וראה גם בנחלת יעקב על המ״ס שם.

קנד. עדות זו הובאה בב״י (נה, א, ד) בשם רבינו.

קנה. קלון - בב״י (שם): **קטן**.

קנו. וכ״ד רוה״פ, ראה: שו״ת הגאונים (חמדה גנוזה, סי׳ קכד; שערי תשובה, סי׳ קצד), מנהיג (עמ׳ קי) בשם רב שר שלום גאון, סרע״ג (עמ׳ קמא), שבולי הלקט (סי׳ ט) ומחז״ו (סי׳ לט) בשם רב נטרונאי גאון, מרדכי (סי׳ קעב) בשם הערוך והראבי״ה, וכ״פ הטוש״ע (נה, ד).

קנז. וכן כתבו רשב״ץ (מגן אבות פ״ה, כא) ומאירי (אבות שם) בשם המדרש, וכ״א במהרי״ל (סי׳ נא). והובא בברכ״י (נה ס״ק ח) בשם רבינו ובשם הרשב״ץ.

קנח. ראה פסיקתא זוטרתא (בראשית לד, כה), רש״י נזיר (כט, ב ד״ה רבי סבר), ופרש״י ורע״ב על אבות (פ״ה, כא).

קנט. לכאורה צ״ע, שהרי״ף כתב כן רק לגבי זימון, ולא לכל דבר שבקדושה.

קס. ראה הערה קנב. לכאורה, רבינו סותר עצמו, שהרי לעיל כתב בשם הראב״י שקטן אינו מצטרף. ועי׳ שנו״ס, שיש מכתה״י שגרסו לעיל: ראב״ד, ויש שגרסו כאן: ראב״ד. ולא אתברר לגמרי מה דעת הראב״י והראב״ד. וע״ע שו״ת תמים דעים (סי׳ א) לראב״ד שכתב שקטן מצטרף לזימון בעשרה, אולם בספר ההשלמה וברשב״א (שם) כתבו בשמו שאינו מצטרף, וצ״ע. וראה שו״ת יבי״א (ח״ד או״ח סי׳ ט אות ג) שמסתבר שדעת הראב״ד שלא מצטרף, ודעת הראב״י שמצטרף, ומש״כ באשכול, רק הביא דעת רבותיו, ולא סבירא ליה כמותם.

קסא. דהיינו בפחות מעשרה, ומקורו המשנה במגילה (כג, ב), ונפסק ברמב״ם (פ״ח, ה) ובטוש״ע (נה, א; סט, א).

קסב. פירוש זה הובא באשכול (טז, א), בשבולי הלקט (סי׳ כו) ובר״ן (בחי׳ למגילה שם). וע״ע מגן אבות למאירי (ענין א) שכתב שכן פירש הרמב״ם, אולם כתב שפירוש רש״י (המובא בסמוך) עיקר.

קסג. דמתרגמינן - בכלבו: **ותרגם יונתן**, וכ״ה בשבולי הלקט (שם).

והר״ש ז״ל[קסד] (מגילה כג, ב ד״ה אין פורסין) פירש[658], מלשון[קסה] פרוסה על השלמה, שרוצה לומר לשון הפסק[קסו]. [659]ורוצה לומר שמפסיקין על שמע, שאין קורין אותו[659], שמברכין[660] יוצר אור בלבד מפני[661] הקדושה עד יוצר המאורות[662], ואחר כך מתחילין להתפלל תשע עשרה ברכות על הסדר בקול רם[קסז].

[קסח]ויש מפרשים[קסט] [663]פורסין, מתחילין, כלומר[664] אין מתחילין בברכות קריאת שמע לפתוח בקדיש וברכו וקדושה[665] בפחות מעשרה, שדרכן היה ששליח צבור פוטר מברכות קריאת שמע ומברך בקול רם, וכלן עונין[666] אמן.

כתב הר׳ נתן ז״ל[667] (מחכים עמ׳ 9) כשם שפורסין על שמע שחרית, כך פורסין על שמע ערבית, ואין אומרים רק ברכה ראשונה[668] בלבד כמו בשחרית[קע], ע״כ[669].

ואין קורין בתורה (מגילה כג, ב) ומברכין לפניה ולאחריה[קעא], ואין מפטירין בנביא, בפחות מעשרה[קעב], ואין הכהנים נושאין כפיהם אלא בעשרה[קעג] [670].

[671]וכל אלו הדברים, אם התחילו בעשרה והלכו[671] מקצתן, אף על פי שאין[672] רשאין, יגמרו השאר[קעד]. [קעה]וכן נמי פסק הר׳ גרשום[673] ז״ל[קעו] [674], וביאר עוד, שאלו היוצאים באחד מכל הדברים האלו, ומניחין החזן בפחות מעשרה, עליהם הכתוב אומר (ישעיהו א, כח) ועוזבי ה׳

658. פי׳: **ב** פי׳ פורס 659. ור״ל... אותו: **א ג ד** חסר 660. שמברכין: **ב** אך מברכין 661. בלבד מפני: **א ג ד** בשביל 662. המאורות: **א ג ד** המאורות ומפסיקין 663. וי״מ: **א ג ד** וי״א 664. מתחילין כלומר: **ב** כלומ׳ מתחילין ר״ל 665. וקדושה: **ב** ובקדושה 666. וכלן עונין: **ב** ועונין כלם אחריו 667. ז״ל: **ב** חסר 668. ראשונה: **א ג ד** חסר 669. ע״כ: **ב** חסר 670. אלא בי׳: **ב** בפחות מעשרה 671. וכל... והלכו: **א ג ד** הלכו 672. שאין: **א ג ד** שאינן 673. הר׳ גרשום: **ב** רבי׳ גרשון 674. ז״ל: **ב** חסר

קסד. וכ״ה במאירי (מגילה שם) בשם רבים מהפוסקים, ובשבולי הלקט (שם) בפירושו הראשון, וברע״ב (מגילה פ״ד, ג)

קסה. בכלבו נוסף כאן: מניח.

קסו. ברש״י שם פירש: ״פורסין - לשון חצי הדבר״, ולא הזכיר פרוסה וכו׳.

קסז. לכאורה יש נ״מ בין פירוש רש״י ופירוש הרמב״ם, שלפירוש רש״י אומרים רק חלק מק״ש (ברכת ״יוצר״), ולפירוש הרמב״ם אומרים את כל ק״ש, ורק יש להמתין למניין קודם ברכות ק״ש, משום ענייני הקדושה שבהן (ובדומה לזה הפירוש המובא בסמוך). וכן ביאר המאירי (מגילה שם) שיש מח׳ בזה. וע״ע כס״מ (שם) שכתב שגם הרמב״ם מסכים לראב״ד, דהיינו להסבר רש״י ודעימיה.

קסח. פירוש זה לא הובא בכלבו.

קסט. כ״כ הר״ן בשם הגאונים, ראה ב״ח (סט, א).

קע. והובא בד״מ (שם אות א) בשם הכלבו בשם ר׳ נתן, ובב״י הביא בשם הר״ן שבערבית אין לפרוס, כיון שאין קדיש קודם ה״ברכו״, וכ״פ הרמ״א (שם).

קעא. רמב״ם (פ״ח, ד; פי״ב, ג) וטוש״ע (קמג, א).

קעב. רמב״ם (פ״ח, ד).

קעג. רמב״ם (שם, ה) ושו״ע (קכח, א).

קעד. כ״א בירושלמי (מגילה פ״ד ה״ד), והובא להלכה ברי״ף (מגילה יג, ב) ובראב״ש (שם פ״ג סי׳ ז), ונפסק ברמב״ם (שם, ו) ובטוש״ע (נה, ב-ג).

קעה. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו, והובא בקיצור בכלבו (סי׳ קטז) בשם ר׳ ניסים, וכ״ה בשבולי הלקט (סי׳ ט) בשם ר׳ ניסים גאון.

קעו. ראה אנצ׳ תלמודית (כרך יז, בנספח לחדר״ג, טו) שיש בזה משום חרם דר״ג.

יכלו[קעז]. וכן ביאר הירושלמי[קעח] [675] (מגילה פ"ד ה"ד ל, ב), וכן נמי פסק הראב"י[676] ז"ל (ס' האשכול סד, ב), ומתרגמינן ועוזבי ה' יכלו, דשבקי[677] אורייתא ישתצון[קעט]. על כן צריך כל אדם ליזהר שלא לצאת עד שיגמור החזן כל התפלה:

(עוה) וצריך שיהיו העשרה כולם[678] במקום אחד, ושליח ציבור עמהם[קפ] מן המנין[קפא].

[קפב] [679] כתב רבינו האיי ז"ל, מי שעומד אחורי בית הכנסת וביניהם חלון, אפילו גבוה כמה קומות, אפילו אינו רחב ארבע, ומראה להם פניו משם, מצטרף עמהם לעשרה[קפג].

טעם למה אמרו[680] ז"ל כל דבר שבקדושה לא יהיה פחות מעשרה[681], שנאמר (שמות כ, כא) בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך. כלומר, כל זמן שיהיו[682] שם כמנין אבו"א, דהיינו[683] עשרה, אבוא אליך וברכתיך[קפד].

וצריך שיהיו כלם גדולים[קפה] [684], ולא[685] יהיו מן המנין קטנים, ולא נשים ועבדים, אלא בני חורין[קפו] [685], שנאמר (ויקרא כב, לב) ונקדשתי בתוך בני ישראל[686]:

675. ביאר הירושלמי: **ב** בירוש' 676. הראב"י: **ב** הרא"פ 677. יכלו דשבקי: **א ג ד** דשבקין 678. הי' כולם: **א** הי' כולן **ג ד** כל הי' 679. כתב... לעשרה: **א ג ד** חסר 680. למה אמרו: **א** על מ"ש 681. יהיה פחות מי': **א ג ד** יהא אלא בעשרה 682. שיהיו: **ב** שיהיה 683. דהיינו: **א ג ד** והיינו 684. גדולים: **א ג ד** אנשים 685. יהיו... חורין: **א** יהא מהמנין נשים **ג ד** יהיה מהמנין נשים 686. ישראל: **א ג ד** ישראל ולא בנות ישראל

קעז. ובדומה לזה כתב המרדכי (מגילה סי' תתי) שדווקא כשאין משאירים עשרה נאמר כן, אך אם נשארו עשרה רשאי לצאת, והובא להלכה ברמ"א (שם, ב). ועי' ביה"ל (שם ד"ה אבל) שזה נאמר לעניין תפילה, ולא על יציאה באמצע קדושה.

קעח. בירושלמי שם כתוב: "ועל כולם הוא אומר: 'ועזבי ה' יכלו'", אולם בבבלי (ח, א) אמרו כן רק על המניח ס"ת ויוצא. דברי הירושלמי הובאו בראשונים רבים, מהם: רי"ף (מגילה יג, ב), מנהיג (עמ' קנו), תוס' (שם כג, ב ד"ה אין), רא"ש (שם פ"ג סי' ז), סמ"ג (עשין יט), הגה"מ (פ"ח אות ח), אבודרהם (עמ' סה), והובא ברמ"א (נה, ב).

קעט. וכ"ה במנהיג (שם), ובשו"ת התשב"ץ (ח"ג סי' צח) כ"כ בהקשר עם יציאה באמצע קריאת התורה, והובא במשנ"ב (קמו ס"ק א).

קפ. רמב"ם (פ"ח, ז) וטוש"ע (נה, יג). ונלמד ד"ז מפסחים (פה, ב) ועירובין (צב, ב).

קפא. מן המנין - ברמב"ם ובכלבו לא נכתבו תיבות אלו. ויש מקום לשאול: מדוע הוסיף רבינו מילים אלו, שהרי הנושא כאן הוא המקום, שאף הש"צ צריך להיות באותו מקום עם שאר הציבור, ולא דן כאן בהצטרפותו למניין. ועוד שכבר כתב לעיל (סי' עא) שמצטרף. ואפשר שכיון שבהמשך עוסק במנין העשרה, הקדים כאן שהש"ץ מן המנין.

קפב. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו, ורק כתב שצריך שיהיו עשרה גדולים.

קפג. דברי רבינו הובאו בב"י (נה, יד), וכתב שכ"כ ר' ירוחם (נ"ג ח"ז כח ע"א) ומהר"י אבוהב בשם גאון, ונפסק בשו"ע (שם). ומשמע מלשונם, שצריך להכניס ראשו לתוך החלון כדי להצטרף, ומלשון רבינו אין הדבר מוכרע, ועי' שו"ת הרדב"ז (ח"ב סי' תרנ) ומחזיק ברכה (נה ס"ק ח, הראשון).

קפד. בגמ' (כא, ב; מגילה כג, ב) למדו כן מן הפסוק: "ונקדשתי בתוך בני ישראל", ולמדו בג"ש "תוך תוך" ממרגלים. ובירושלמי (פ"ז ה"ג) למדו הג"ש מאחי יוסף, שנאמר בהם: "ויבואו בנ"י לשבור בתוך הבאים", וכ"ה בב"ר (צא, ג). ובס' האשכול (מהד' אויערבך, ח"א עמ' 8) כתב ללמוד כן מהפסוק: "במקהלות ברכו ה'" [ובמהד' אלבק ו, א רק כתב: "וכיון דאיכא עשרה, הא כת' במקהלות ברכו אלהים ה'"].

קפה. גדולים - ר' שנו"ס, תיקנו הנוסח עפ"י כ"י **ב**.

קפו. שו"ע (נה, א), ועי' ביאור הגר"א (שם).

(עו) [קפז] כתב הרמב"ם ז"ל (פ"ח, ז), חצר קטנה שנפרצה במלואה[687] לחצר גדולה, והיו תשעה בגדולה ויחיד[688] בקטנה, מצטרפין[קפח], ע"כ[689]. והבעל התוספות ז"ל[690] (עירובין צב, ב ד"ה תשעה) כתב, לאו דוקא תשעה, אלא כל שהרוב בגדולה מצטרפין[קפט], ע"כ.

צבור[691] בגדולה ושליח צבור בקטנה יוצאין, צבור בקטנה ושליח צבור בגדולה[691] אין יוצאין, מפני שמופלג מהם ואינו עמהם במקום אחד, מפני שיש בגדולה[692] פסין מכאן ומכאן[693], נעשית כמופלגת מן הקטנה, אבל[694] אין הקטנה מופלגת מן הגדולה, אלא שם הגדולה עליה[695], והרי היא כזוית שלה. ואין הכל הולך אלא אחר הצבור. כשהצבור בגדולה יוצאין ידי חובתן, [696]אבל כשהצבור בקטנה, אף על פי ששליח צבור בגדולה, אין יוצאין ידי חובתן[קצ][696].

ומה שאמרו ז"ל (פסחים פה, ב), אפילו[697] מחיצה של ברזל אינה[698] מפסקת בין ישראל לאביהם שבשמים, פירש הבעל התוספות ז"ל[699] (שם ד"ה וכן) שלא נאמר לענין צירוף, אלא לענות קדיש וקדושה וברכו, כי לענין צירוף צריך שיהיו[700] כלם במקום אחד[קצא]. לפיכך, כשצבור בקטנה ושליח צבור בגדולה, אנו[701] רואין אותו[702] כיחיד[703], לפי שאין הצבור עמו במקומו, ואין יוצאין ידי חובתן[קצב]. וכן פירש הראב"ד ז"ל[קצג][704]:

(עז) [קצד] וכן צואה בגדולה, אסור להתפלל ולקרות קריאת שמע בקטנה. היתה צואה בקטנה, מותר להתפלל ולקרות קריאת שמע[705] בגדולה, אם לא היה שם ריח רע, שהרי היא כמופלגת ממנה[קצה], כמו שביארנו (סי' עו):

(עח) אין ממנין שליח צבור אלא גדול שבצבור בחכמתו ובמעשיו, ואם היה זקן הרי זה משובח[קצו]. ומשתדלין למנותו שיהא[706] רגיל ופרקו נאה, מטפל ואין לו[707], שפל ברך ומרוצה

687. במלואה: **ב** חסר 688. ויחיד: **א ג ד** וא' 689. ע"כ: **ב** חסר 690. ז"ל: **א ג ד** חסר 691. בגדולה... בגדולה: **ג** בגדולה **ד** בקטנה 692. בגדולה: **א ג ד** לגדולה 693. מכאן ומכאן: **א** לכאן ולכאן 694. אבל: **ג** אבל אם 695. עליה: **א ג ד** על הקטנה 696. אבל... חובתן: **ג ד** חסר 697. אפי': **א** שאין **ב** אין 698. אינה: **א ב** חסר 699. ז"ל: **א ג ד** חסר 700. שיהיו: **א** שיהו 701. בגדולה אנו: **ב** אין 702. אותו: **א** אותה **ד** אותן 703. כיחיד: **ב ג** ביחיד 704. וכן פי' הראב"ד ז"ל: **א ג ד** ע"כ 705. ק"ש: **א ג ד** את שמע 706. שיהא: **ב ג** שיהיה 707. ואין לו: **ג ד** חסר

קפז. סי' זה ליתא בכלבו.

קפח. עירובין (צב, ב).

קפט. וכ"פ הרא"ש (שם פ"ט סי' ב) והטוש"ע (נה, טז).

קצ. עירובין (שם), פסחים (פה, ב) וטוש"ע (שם, טז-יז).

קצא. וכ"כ תוס' (ר"ה כז, ב ד"ה ושמע), רשב"א (שו"ת ח"ג סי' רפו), ר"ן (על הרי"ף שם ז, א ד"ה והקשו) ומרדכי (שם סי' תשטו) ועוד פוסקים, והובא להלכה בטוש"ע (נה, כ).

קצב. רמב"ם (פ"ח, ז), טוש"ע (שם, יז), והובא כבר לעיל בסמוך, וראה שנו"ס שם.

קצג. הובא בשו"ת הרשב"א (שם).

קצד. סי' זה ליתא בכלבו.

קצה. לשון הרמב"ם (פ"ח, ח). בעירובין (צב, ב) איתא: "צואה בגדולה - אסור לקרות קריאת שמע בקטנה, צואה בקטנה - מותר לקרות קריאת שמע בגדולה". ולא התבאר אם ההיתר הוא גם כשיש ריח רע, והרמב"ם כתב להחמיר, וכ"ה בטוש"ע (עט, ג). וע"ע ר' יונה (על הרי"ף טז, ב ד"ה ואם) שכתב בשם רבני צרפת שמחיצה מועילה לגבי הריח כמו שמועילה לצואה עצמה.

קצו. לשון הרמב"ם (שם, יא).

לעם, ויש לו נעימה וקולו ערב, ובקי לקרות בתורה בנביאים ובכתובים, כדאמרינן בתענית[708] (טז, א). לפי שהוא עומד לרצות בינינו ובין קוננו יתברך[709], צריך שיהיה לבבו[710] שלם עמו[קצז].

[קצח]וכן אמרו ז"ל (שם) שראוי למנות מי שטפולו מרובה[קצט][711] וביתו ריקן. ופירשו (שם, ב), מאי ריקן, מן העבירות. כלומר, שיהיה צדיק[ר]. והרמב"ם ז"ל (תעניות פ"ד, ד) פירש, שלא יהיה בו ובבני ביתו ובכל קרוביו ובכל[712] הנלוים עמו בעל[רא] עבירות, אלא יהיה כל ביתו ריקן מעבירות[רב][713].

וכשם שצריך שילמדו הכהנים חמש שנים בהלכות[714] עבודה קודם שיעבדו, כמו שדרשו ז"ל (חולין כד, א), כתוב[715] (במדבר ח, כד) בן חמש ועשרים שנה, וכתוב[716] (שם ד, כג) בן שלשים שנה[רג], כך צריך שירגיל עצמו וילמד[717] סדר התפלה וקריאת התורה זמן מרובה קודם שיעמוד להיות שליח צבור, כדי שיהא בקי יפה יפה. וכן אמרו ז"ל[718] (ר"ה לה, א), לעולם יסדיר אדם תפלתו ואחר כך יתפלל.

ואף על פי שפסקו שאין החיוב כל כך אלא בתפלות[רד] של פרקים, שהוא משלשים יום ולהלן, ובשאר ימות השנה אינו צריך[רה], אף על פי כן אם אינו[רו] יודע בעצמו שהוא בקי מאד ויודע להשמר אפילו[719] משגיאה[רז], אין לו להכניס עצמו בעבודת ה' יתברך בדברי קדושה, להיות אמצעי בין ישראל לאביהם שבשמים[קצח].

וצריך לדקדק שיהיה בשניו[720] כמספר שני[721] העובדים עבודה, מעשרים וחמש שנה

708. בתענית: **ג ד** בתעניות 709. ית': **ב** חסר 710. שיהיה לבבו: **א** שיהא לבבו **ג ד** שיהא לבו 711. מרובה: **א ג ד** הרבה 712. ובכל: **ב ג ד** וכל 713. מעבירות: **ב** מן העבירות 714. בהלכות: **א ג ד** הלכות 715. כתוב: **א ג ד** כתוב א' אומר 716. וכתוב: **ג ד** כתוב א' אומר 717. וילמד: **ב** ויסדר 718. אז"ל: **א ג ד** אמרו 719. אפי': **א ג ד** חסר 720. שיהיה בשניו: **ב** שיהיו שניו 721. כמספר שני: **א** כשני

קצז. לשון המחכים (עמ' 3).

קצח. וכן... שבשמים: הכלבו לא הביא כל זה בהל' תפילה (סי' יא), אלא בהל' עשרת ימי תשובה (סי' סה).

קצט. בגמ' מבואר דהיינו שיש לו בנים.

ר. ורש"י (שם ד"ה ביתו) פירש: "שאין חמס וגזל בביתו". ובפירוש הרע"ב למשנה (תענית פ"ב, ב) כתב: "שאין בביתו במה לפרנס את בניו, ומתוך שנפשו עגומה עליו מתפלל בכוונה. אי נמי ביתו ריקן מן העבירות, שלא יצא עליו שם רע בילדותו".

רא. בעל - בכלבו: בעלי.

רב. בשו"ע (נג, ד) כתב כפירוש הראשון שהביא רבינו, ו"ביתו ריקם" הכוונה לש"צ עצמו, ובהל' תענית (תקנט, א) כתב כפירוש הרמב"ם, ו"ביתו ריקם" הכוונה לבני ביתו. ועי' גבורת ארי (שם), שהאריך לבאר דעת הרמב"ם בזה, ומדוע יש לבני ביתו השפעה על התמנותו או אי התמנותו לש"צ.

רג. והגמ' שם תירצה: "הא כיצד? כ"ה ללמוד, ושלשים לעבודה".

רד. בכלבו נוסף: של ר"ה ויום הכפורים.

רה. כ"א בגמ' (שם): "אמר רבי אבא: מסתברא מילתיה דרבי אלעזר בברכות של ראש השנה ושל יום הכפורים ושל פרקים, אבל דכל השנה - לא", ונפסק בשו"ע (ק, א).

רו. אינו - בכלבו הובאה מילה זו לאחר המילה: "שהוא".

רז. משגיאה - בכלבו (שם): משגגה.

ולמעלה[722], והמצוה מן המובחר[723] מבן שלשים[724], שאז הוא בחצי ימי הזקנה, ולבו נכנע ונשבר יותר[רח].

ונהגו שאין מתפלל[725] אלא מי שהוא נשוי אשה, דומיא דכהן גדול שאמרו ז"ל (יומא ב, א) שצריך שיהיה[רט] לו אשה לשמרו מן החטא, כדאמרינן התם ביבמות[726] (סג, א) דיינו שהן שומרות אותנו מן החטא[רי].

ודרשו ז"ל (קה"ר ט, ז), עיר קטנה[ריא] ואנשים בה מעט, זה צבור. ובא אליה מלך גדול, זה הקב"ה. ומצא בה איש מסכן וחכם ומלט הוא את[727] העיר בחכמתו, זה שליח צבור.

וכשם שמחשבה[728] פוסלת העבודה, כשאינה מחשבה ראויה לקרבן, כך בתפלה. וכשם שחוץ לזמנו וחוץ למקומו מפגל, כך חוץ למקום הראוי לתפלה וזמן[729] הראוי לתפלה. וכשם שנבחרו הכהנים שהם משבט לוי לעבודה[730], לפי שנדבק אותו השבט להקב"ה, כך יש להעמיד אדם כשר וירא שמים ודבק בדרכי השם לשליח צבור להתפלל על הצבור, שהתפלה במקום עבודה.

ועונש שליח צבור שאינו ראוי והגון ובקי, ועומד לקרות בתורה, שהיא הוראות ומשפטי השם[731] ואיסורין והיתרין, אין מקיפין לו כשאר עונשים, כדכתיב (ויקרא י, ג) בקרובי אקדש, והעד[ריב 732] נדב ואביהוא, וקרח ועדתו, ופרץ עוזא, ועוזיהו כשגבה לבו לעבוד. [ריג]ודרשו ז"ל (תענית טז, ב), היתה לי נחלתי כאריה ביער[733], נתנה עלי בקולה על כן שנאתיה (ירמיהו יב, ח), זה[734] שליח צבור היורד לפני התיבה שאינו[735] הגון[ריד]. ופירש רש"י ז"ל (ד"ה זה), רשע זה שהקב"ה שונאו מכולם, והוא נותן לפניו[736] בקולו[ריג].

וכשם שעונשו מרובה אם אינו[737] הגון, כך[738] שכרו מרובה אם יהיה מן ההגונים, כמו שביארנו. ויתנהג כהוגן וכשורה, ויהיה ממצדיקי הרבים בתפלתו, והוא הנקרא מלאך השם,

722. ולמעלה: **א ב** ומעלה 723. מן המובחר: **א** מהמובחר 724. שלשים: **א ג ד** ל׳ שנה 725. שאין מתפלל: **ב** שלא יתפלל 726. ביבמות: **א ג ד** חסר 727. את: **ג ד** חסר 728. שמחשבה: **ב** שהמחשבה 729. וזמן: **א ג ד** וחוץ לזמן 730. לעבודה: **א ג ד** לעבודתו 731. ומשפטי השם: **א ג ד** ומשפטים 732. והעד: **א ב** והעד על 733. היתה לי נחלתי כאריה ביער: **ג ד** חסר 734. על כן שנאתיה זה: **ב** זהו 735. שאינו: **א ג ד** ואינו 736. לפניו: **א ג ד** עלי 737. אם אינו: **ג ד** כשאינו 738. כך: **א** כך יהיה

רח. הובא בד"מ (תקפא אות ב) בשם הכלבו, ונפסק להלכה ברמ"א (שם, א). ועי"ש שכתב שרק לכתחילה יש לדקדק בזה, אולם מעיקר הדין כל ישראל כשרים. ומש"כ: "שהוא **בחצי** ימי הזקנה", עי׳ שעה"צ (תקפא ס"ק כב) שהתקשה בדברי הכלבו, שהם מקור דברי הרמ"א, שכתב: "מצוה מן המובחר מבן **שלשים**, שאז הוא ימי **הזקנה**". ובתחילה סבר לומר שיש ט"ס בדבריו, וצ"ל: **ששים** במקום: שלושים, אולם בהמשך דבריו הביא דברי רבינו (וציין שהוא מקור לכל דברי הכלבו), וכתב שלשונו מתוקנת יותר, ואכן צ"ל שמדובר בגיל שלושים, והוא חצי ימי הזקנה.

רט. שיהיה - לכאורה צ"ל: **שתהיה**, וכ"ה בכלבו.

רי. והובא בד"מ (שם) בשם הכלבו ובשם הגה׳ מנהגים (טירנא, ר"ה הגהות אות קג), ונפסק ברמ"א (שם).

ריא. במדרש (שם) נוסף: **זה בית הכנסת**, וכ"ה בכלבו.

ריב. ראה שנו"ס, ובכלבו נוסף: **על זה**.

ריג. ודרשו... בקולו: ליתא בכלבו.

ריד. עי׳ מסורת הש"ס שם.

כמו שדרשו ז"ל[רטו] (קה"ר ה, א [ה]) ואל תאמר לפני המלאך כי שגגה היא (קהלת ה, ה), בשליח צבור הכתוב מדבר, כי כל העושה מלאכת השם ומצותו הוא מלאך, כמו שמצינו בגדעון (שופטים ו, יב) ויקרא[רטז] אליו מלאך ה', ואמרו[739] (ויק"ר א, א) זה פנחס.

ואף על פי שיהיה ראוי והגון, ויודע זה בעצמו, צריך[740] שיסרב מעט, כמו שאמרו ז"ל (לד, א), ראשונה מסרב, שניה מהבהב, שלישית דומה לתבשיל שאין בו[741] מלח[ריז]. ירושלמי (פ"ד ה"ד לד, ב), שליח צבור[742], אין אומרים לו לך והתפלל, אלא פייס בעדנו[743].

ובתפלות של ראש השנה ויום הכפורים נהגו לחזר אחר שליח צבור שיהיה[744] רצוי לרוב אחיו, והטעם, לפי[745] שמוציא הרבים ידי חובתן אם ירצו, לפיכך הדין נותן שיהיו מחזירין[746] אחר איש שיהיה[747] רצוי לרוב אחיו[ריח], כי אפילו בשאר הימים צריך שיעמידוהו רצוי לרבים[ריט], כמו שביארנו, כי התפלה נקראת עבודה[רכ], כמו שדרשו רבותינו ז"ל (כו, ב) תפלות כנגד תמידין תקנום[רכא].

על כן צריך שיתן האדם[748] אל לבו כשהוא מתפלל[749] כנגד מי הוא מתפלל. ולרוב[750] מעלת התפלה אמרו ז"ל (ח, א), אין לו להקב"ה בעולמו[751] אלא ארבע אמות של תפלה[רכב] [752].

וצריך שיקדש עצמו קודם שיעמוד להתפלל מטומאת קרי[רכג], ושיהא[753] קדוש ממחשבות עבירה, כל שכן ממעשה, כי את לחם אלהיו הוא מקריב (עפ"י ויקרא כא, כא).

וצריך שישמור[754] מרשע כפי יכלתו, שאם לא כן אין ראוי לספר חוקיו של הקב"ה, כדכתיב[755] (תהלים נ, טז) ולרשע אמר אלהים מה לך לספר חקי, ודרשו[756] במסכת סנהדרין (ז, ב) לא תטע לך אשרה (דברים טז, כא), גבי פרנס[רכד] שאינו הגון, ואין לך פרנס יותר[757] משליח צבור שהוא

739. ואמרו: **ב** ואמרינן 740. צריך: **ב** ראוי 741. בו: **ב** לו 742. ש"צ: **ב** חסר 743. בעדנו: **ב** בעדנו וקרב קרבנותינו לכך נקרא ש"צ קרוב 744. שיהיה: **א ג** שיהא 745. לפי: **ד** חסר 746. שיהיו מחזירין: **א ד** שיהו מחזרין **ג** שיהוא מחזרין 747. שיהיה: **א ג ד** שיהא 748. שיתן האדם: **ב** האדם שיתן 749. כשהוא מתפלל: **א ג ד** כשיתפלל 750. ולרוב: **ב** וכנגד 751. לו להקב"ה בעולמו: **ב** להב"ה 752. תפלה: **א ג ד** תפלה בלבד 753. ושיהא: **ג ד** ויהיה 754. שישמור: **ג ד** שישמור עצמו 755. כדכתי': **ב** דכתי' **ג ד** שנא' 756. ודרשו: **ב** ודרשו ז"ל 757. יותר: **ב** יותר חשוב

רטו. וכ"ה בפסיקתא זוטרתא (קהלת ה, ה).

רטז. ויקרא - בפסוק: **וירא.**

ריז. בגמ' לפנינו איתא: "שלישית - פושט את רגליו ויורד", וקודם לזה כתוב שאם אינו מסרב דומה לתבשיל שאין בו מלח, וצ"ע. ד"ז נפסק בטוש"ע (נג, טז), ובב"י (שם, טו) כתב לדייק בדברי הטור שכ"ז דווקא בש"צ שאינו קבוע, אבל קבוע יורד מעצמו, וא"צ להמתין שיאמרו לו לעלות, וכ"פ בשו"ע (שם). וע"ע ביאור הגר"א (ס"ק כד) במה שתמה עליו, ובביה"ל (שם ד"ה ולא ימתין).

ריח. שיהא רצוי לרוב אחיו - בכלבו: **איש שלם ובעל מדות הגונות וטובות ורצוי את הרבים.**

ריט. ראה תענית (טז, ב), רמב"ם (פ"ח, יא) ושו"ע (נג, ד).

רכ. ספרי עקב (מא, יג).

רכא. הובא בד"מ (תקפא אות ב) בקיצור בשם הכלבו.

רכב. תפלה - בגמ' לפנינו: **הלכה.** ושמא הייתה לרבינו גירסא אחרת בגמ'.

רכג. ראה לעיל (סי' לב).

רכד. פרנס - בגמ' לפנינו: **דיין,** ובכלבו הגירסא: **פורס,** ולכאורה הוא ט"ס, וצ"ל: **פרנס.**

מזהיר את[758] העם בזמיריו[759] ובפיוטיו, כדי לרצותם לאביהם[760] שבשמים.

ומי שלא נתמלא זקנו, אף על פי שהוא חכם גדול, אין ממנין אותו שליח צבור מפני כבוד הצבור, אבל פורס על שמע אחר[761] שלש עשרה שנה[762], משיביא[763] שתי שערות[רכח].

וכתב הר׳ נתן ז״ל (ס׳ המחכים עמ׳ 1) שאין לאיש[764] לרדת לפני התיבה, אפילו באקראי בעלמא, עד שיביא שתי שערות ויגדלו כדי לכוף ראשן לתחילתן[רכו][765], דבלאו הכי לא מקרי איש, ואנן[766] בעינן איש לתפלה, שנאמר[767] (ישעיהו נ, ב) מדוע באתי ואין איש, ולהיות שליח צבור קבוע עד[768] שיתמלא זקנו התחתון[רכז], ע״כ.

[רכח]וכתב הרמב״ן[769] ז״ל[רכט] (חולין כד, ב ד״ה ובסדורא), והרב[770] עמרם ז״ל[771] (עמ׳ מז) השיב לרב נטרונאי גאון ז״ל[רל] לענין לדקדק בשנים, כך ראינו שאמרו חכמים, אינו עובר לפני התיבה ואינו נושא את[772] כפיו עד שתתמלא[773] זקנו, כך מצוה מן המובחר, וכמה דאפשר למהוי גברא טפי עדיף מינוקא. אבל בודאי במקום שמתבטל[774] מן קדושה, וברוך, וימלוך, ויהא שמיה רבה, אפילו בן שלש עשרה שנה[775] ויום אחד, בדלא אפשר נעשה שליח צבור, דקאמרינן (ר״ה כט, א) כל שאינו מחויב בדבר, אינו מוציא את הרבים, טעמא דלא הגיע לכלל מצות, אבל בן שלש עשרה[776] ויום אחד, כי לא אפשר, שפיר דמי. [רלא]אבל במסכת סופרים

758. את: **א** חסר 759. בזמיריו: **ג ד** בשיריו 760. לאביהם: **ג ד** לאביו 761. אחר: **ג ד** בן 762. שנה: **א** חסר 763. משיביא: **א ג ד** אחר שיביא 764. לאיש: **א ג ד** לחוש 765. לתחילתן: **א ב** על תחלתן 766. ואנן: **ג ד** ואין 767. שנא׳: **א ב** דכתי׳ 768. עד: **א** צרי׳ 769. הרמב״ן: **ב** הרמב״מ 770. והר׳: **ב** זה לשונו ורב 771. ז״ל: **א ג ד** חסר 772. את: **א ג ד** חסר 773. שתתמלא: **א ב** שתמלא 774. שמתבטל: **ב** שמבטל 775. שנה: **א ד** חסר 776. י״ג: **ב** י״ג שנה

רכה. לשון הרמב״ם (פ״ח, יא). בברייתא חולין (כד, ב) איתא: ״ת״ר: נתמלא זקנו, ראוי ליעשות שליח ציבור ולירד לפני התיבה ולישא את כפיו״. ובמגילה (כד, א): ״קטן יורד לפני התיבה״. רבים מהראשונים (תוס׳, רמב״ן, רשב״א, מאירי, ר״ן על הגמ׳ בחולין שם) עמדו על הסתירה בין שתי הגמ׳, וכתבו לחלק בין אקראי לדרך קבע, שבאקראי מותר לקטן שהביא שתי שערות לעבור לפני התיבה, ובדרך קבע מותר רק לגדול שנתמלא זקנו. ועי׳ כס״מ ולח״מ (שם) שהסתפקו בדעת הרמב״ם, ולמעשה כתבו שדעתו כרוה״פ, המחלקים בין אקראי לדרך קבע, וכ״פ השו״ע (נג, ו).

רכו. לתחילתן - במחכים: אל עיקרן, ובדומה לזה בכלבו, ומכל מקום אין בזה נ״מ.

רכז. יש מקום לדון האם חולק ר׳ נתן על דעת הרמב״ם, שהובאה לעיל בסמוך. ולכאורה לא דיבר הרמב״ם אלא על מינוי קבע, שאין למנות כשנתמלא זקנו, ולא דן במינויו באקראי. וא״כ הוסיף ר׳ נתן שבאקראי כשהביא שתי שערות יש להסתפק בכך, ואפשר שהרמב״ם לא יחלוק על כך.

רכח. וכתב... עכ״ל: ליתא בכלבו.

רכט. וכ״ה בחי׳ הרשב״א (חולין שם), והובאו דבריו בב״י (נג, ז).

רל. צ״ע, שברמב״ן וברשב״א (שם) איתא שרב עמרם הביא בסידורו מתשובת רב נטרונאי גאון (וכ״ה בסרע״ג לפנינו), ולא כפי שכתב כאן רבינו שרב עמרם השיב לרב נטרונאי. בשו״ת הגאונים (שערי תשובה, סי׳ כה) כתב תשובה זו בשם רה״ג, אולם בשאר ספרי הגאונים והראשונים הובא בשם רב נטרונאי גאון, ראה: שו״ת הגאונים (מוספייא, סי׳ פד), תשובת הגאונים (אסף, עמ׳ עג), תשובות הגאונים החדשות (עמנואל, סי׳ טו), תורתן של ראשונים (ח״ב עמ׳ כב), מחז״ו (ח״א סי׳ לט), שבה״ל (סי׳ י), אשכול (טז, ב) ועוד ראשונים.

רלא. מכאן ברשב״א (שם) ליתא.

(פי״ד, יז) משוי חלוק[777] בין בעל שער לשאינו[778] בעל שער, שלא עלה זקנו שנראה כסריס. ומכל מקום לכתחילה הוא, אבל[779] בדלא אפשר[780], משיביא שתי שערות כשר, ואף על פי שאין זקנו מגודל[רלב], עכ״ל[רכח].

כתב רב נטרונאי גאון[781] ז״ל (ברודי, או״ח סי׳ טו), מאור עינים מותר לירד לפני התיבה, ולפרוס על שמע, ולתרגם[רלג][782].

כתב רבינו שרירא גאון ז״ל, והרב ממנה אחד מתלמידיו להתפלל לפניו בצבור[רלד].

העלג ומי שאינו יכול להוציא את[783] האותיות כתקנן, אינו נעשה שליח צבור[רלה].

מי שכתפיו מגולות, והוא הנקרא פוחח, לא יהיה שליח צבור, אם לא יהיה עטוף[רלו].

[רלז][784] תשובה להריא״ף ז״ל (סי׳ רפא), שליח צבור שעושה דברים שאינם הגונים, כגון שמוציא מפיו דברי[785] נבלות וכיוצא בהם, כגון שמרנן בשירי הערב שקורין בשעראלערב[רלח][786], ממחין בידו[רלט], ואם אינו שומע, מעבירין אותו. ועליו ועל כמותו נאמר, (ירמיהו יב, ח) נתנה עלי בקולה על כן שנאתיה[רמ], ע״כ[784][787].

וכן נמי כתב רב עמרם ז״ל[רמא][788] (עמ׳ קלח) שכל המרצה בין ישראל[789] לאביהם שבשמים,

777. חלוק: **ב** שיעור 778. לשאינו: **ב** לשלא 779. אבל: **א ב** דלא הא 780. אפשר: **א ג ד** אפשר אפי׳
781. גאון: **ב** חסר 782. ולתרגם: **ב** ולתרגם ע״כ 783. את: **א ג ד** חסר 784. תשובה... ע״כ: **ב** חסר
785. דברי: **ב ג ד** דבר 786. בשעראלערב: **א** באשער אלערב **ג** בשעאראלערב 787. על כן שנאתיה ע״כ:
א עכ״ש 788. ז״ל: **א** חסר 789. בין ישראל: **ב ג ד** חסר

רלב. ונפסק להלכה בשו״ע (נג, ז).

רלג. במשנה (מגילה כד, א) נח׳ ת״ק ור׳ יהודה אם סומא פורס על שמע ומתרגם, והסכימו הפוסקים שהלכה כת״ק שרשאי לפרוס על שמע ולתרגם, אולם נח׳ אם גם רשאי לעבור לפני התיבה, שלדעת רוה״פ רשאי, ויש מי שכתב שאינו רשאי, ראה ר׳ ירוחם (נ״ג ריש ח״ד; ני״ג ריש ח״א). דעת רב נטרונאי הובאה גם בשו״ת הגאונים (שערי תשובה, סי׳ רמה) ובאוצר הגאונים (מגילה סי׳ קנז), והאו״ז (ח״א סו״ס קטז) כ״כ בשם רב יהודאי גאון, וכ״פ: ספר המנהיג (עמ׳ רסט), מחז״ו (עמ׳ רלג), סידור רש״י (עמ׳ רעד), רמב״ם (פ״ח, יב), רא״ש (שו״ת כלל ד סי׳ כא) וטוש״ע (נג, יד).

רלד. וכ״א ברמב״ם (שם), ועי׳ כס״מ שכתב שכ״א בארחות חיים בשם רב שרירא גאון, והסביר שאף שאין ממנים ש״צ אא״כ הוא גדול שבציבור בחכמתו ובמעשיו, הרב רשאי למנות אחד מתלמידיו, אף שאין בו כל המעלות. ועי׳ מעשה רוקח (על הרמב״ם שם).

רלה. מגילה (כד, ב), רמב״ם (שם) וטוש״ע (נג, יב).

רלו. מגילה (שם, א), רמב״ם (שם) ושו״ע (שם, יג). ומה שפירש פוחח, שזרועותיו מגולות, כן פירשו רי״ף (טו, א) ותוס׳ (שם ד״ה פוחח), ודלא כרש״י (שם ד״ה פוחח) שפירש ערום ויחף.

רלז. בכלבו הובאה תשובת הרי״ף בסי׳ קמז.

רלח. שקורין בשעראלערב - בכלבו ליתא.

רלט. בשו״ת הרי״ף לפנינו לא כתוב שממחין בידו, אלא רק כתב שמסלקין אותו.

רמ. בתענית (טז, ב) איתא: ״היתה לי נחלתי כאריה ביער נתנה עלי בקולה על כן שנאתיה׳ (ירמיהו יב, ח). מאי ׳נתנה עלי בקולה׳? אמר מר זוטרא בר טוביה אמר רב, ואמרי לה אמר רבי חמא אמר רבי אלעזר: זה שליח צבור שאינו הגון היורד לפני התיבה״. וכ״א בשו״ת הגאונים (הרכבי, סי׳ ס), והובא להלכה בד״מ (נג אות י) וברמ״א (שם, כה).

רמא. וכ״א בתשובות רב נטרונאי גאון (ברודי, או״ח סי׳ קעח), בתשובות הגאונים החדשות (עמנואל, סי׳ כד),

צריך להיות נקי וישר וצדיק[790] בגופו מכל דופי, על כן צריך להוציאו ולהכניס אחר תחתיו, ואם אינו כן, עליו אמרו רבותינו (תענית טז, ב), היתה לי נחלתי כאריה ביער[רמב] (ירמיהו שם), ע"כ.

כיצד הוא פורס על שמע, מברך ברכת שמע, והכל שומעין ועונין אמן[רמג]:

(ענט) ושליח צבור מוציא מי[791] שאינו בקי, השומע ועונה אמן אחר[792] כל ברכה וברכה[793], אבל הבקי אינו יוצא אלא בתפלת עצמו, ובראש השנה ויום הכפורים של יובל[רמד] מוציא אף הבקי. כן[794] דעת הרמב"ם ז"ל (פ"ח, ט-י), וכן נמי כתב הרשב"א ז"ל (ר"ה לה, א ד"ה ואסיקנא). והטעם, לפי שהן ברכות ארוכות, ואין רוב העם יכולין לכוין לבם כשליח צבור, לפיכך הרוצה לסמוך על תפלת שליח צבור, הרשות בידו[רמה].

[רמו] שלא בירך, אין חבירו מברך לו אפילו בראש השנה ויום הכפורים[795] של יובל[רמז], ולא מבעיא אם אותו יחיד יצא ידי חובתו, שאינו חוזר ומתפלל להוציאו. ואף על פי[796] שכל ברכות של חובה אף על פי[796] שיצא מוציא, בתפלה לא תקנו חכמים שיוציא אדם חבירו אלא שליח צבור בצבור[רמח], חדא, דתפלה בלחש תקנוה, ועוד, דרחמי נינהו, ואיבעי ליה למבעי

790. נקי וישר וצדיק: **ג** צדיק וישר ונקי 791. מי: **א ג ד** חסר 792. אחר: **א ג ד** על 793. וברכה: **ב** חסר 794. כן: **ב** כך 795. וי"ה: **ב** ובי"ה 796. שכל... אע"פ: **א ג ד** חסר

במחז"ו (סי' רעא), בס' המנהיג (עמ' רסט) בשם רב נטרונאי ובשבולי הלקט (סי' י).

רמב. ראה לעיל בסי' זה (ד"ה ועונש).

רמג. רמב"ם (פ"ח, ה). והשיג עליו הראב"ד (שם) שפורס הכוונה חצי, ואומר רק ברכת "יוצר", והכס"מ (שם) כתב שאף דעת הרמב"ם כן, עי"ש.

רמד. הטור (ר"ס תקצא) כתב שהלכה כר"ג בר"ה ויו"כ, ולא ציין שדווקא יו"כ של יובל (ולמעשה, כתב שיש להחמיר שכ"א יתפלל בעצמו, שמא לא ישמע הש"צ כראוי). והד"מ (אות א*) כתב שמפשט הגמ' מבואר שדווקא ביו"כ של יובל הדין כן, ושכן פסקו הר"ן (על הרי"ף שם יב, א ד"ה הלכה) ור' ירוחם (נ"ו ח"א מז ע"ד).

רמה. במשנה (ר"ה לג, ג) נח' חכמים ור"ג אם ש"צ מוציא יד"ח את הבקי בתפילה, ובגמ' (שם לה, א) נפסק הלכה כר"ג בר"ה ויו"כ, ובשאר ימות השנה כחכמים. ומש"כ הטעם שהן ברכות ארוכות, בגמ' שם איתא: "משום דאווישי ברכות". ופירש רש"י שם שהן תשע, וארוכות ומטעות, וכן פירשו הרשב"א והריטב"א (שם). וע"ע תוספות הרא"ש (שם) שכתב פירוש אחר, וז"ל: "מתוך שאין רגילין בהן, משמיעין קולן ואין אומרים אותן בנחת, וכל אחד מטעה חבירו, לפיכך ש"צ מוציא את הרבים ידי חובתן". וכעי"ז כתב הכלבו (סי' סד), וז"ל: "דקיימא לן דש"צ מוציא אף את הבקי בר"ה וביום הכפורים, והטעם משום דאווישי כולי עלמא בברכות, כלומר, שאומרים אותן בקול רם, ומשבשין זה את זה, ואינן יכולין לכוין לשונם ולבם לתפלה, ולפיכך טוב להם לשמוע מש"צ. וש"צ מוציא כל אחד ידי חובתו, ובלבד שיתכוין לצאת, ויהיה שם מראש ועד סוף".

רמו. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

רמז. ר"ה (לד, ב) וטוש"ע (תקצד, א).

רמח. ירושלמי (פ"ג ה"ג).

רחמי אנפשיה, ואפילו לא יצא אינו מוציא[רמט], והני מילי[797] בבקי[רנ]. כך פירש גאון ז"ל[רנא].

וכן נמי כתב הבעל עשרת הדברות (ס' העיטור הל' שופר קד, ב) בשם הריא"ג ז"ל[רנב] (עמ' מג), אחר שהביא הרבה ראיות, הילכך ברכת מצות וכיוצא בהן, דיחיד נעשה שליח ליחיד, יחיד נמי מוציא אף על פי שיצא, תפלה[798] וכיוצא בה, דאין היחיד נעשה שליח ליחיד אלא בעשרה, אין היחיד שליח להוציא היחיד אלא בעשרה, בין יצא בין לא יצא, עכ"ל.

ונשאל רבינו[799] שרירא גאון[800] ז"ל[רנג] על ענין בני אדם שאינם יודעין בתפלות כתקנן, מהו להשמיע שליח[רנד] לפניהם, וילכו אחריו ולא יטעו. והשיב, אין לו רשות להשמיע קולו כשמתפלל לעצמו עד שירד לפני התיבה, ואסור לעשות כך מהנך[801] קראי דחנה[רנה], ע"כ:

(פ) [רנו] מקומות שנהגו לעשות שני חזנים, אחד ליוצר ואחד למוסף, הראשון קורא בתורה[802], ואחר ההפטרה יאמר אשרי ויחזיר הספרים למקומן[רנז][803], ויעמוד השני ויאמר קדיש ויתפלל תפלת מוסף[רנח]:

797. והני מילי: **ג ד** ואפילו ר' ביאורים 798. תפלה: **ב** אבל תפלה 799. רבי': **ב** לרבינו 800. גאון: **ג ד** חסר 801. מהנך: **א ג ד** מהני 802. קורא בתורה: **א** מקריא **ב** קורא 803. הספרי' למקומן: **ב** הספרים

רמט. לכאורה לטעם השני יש יותר מקום לסברא שיוציא את שאינו בקי, שהרי אינו יודע להתפלל בעצמו.

רנ. והני מילי בבקי - ראה שנו"ס. בין שתי האפשרויות לגי' יש הבדל מהותי, ושתיהן בעייתיות. לפי גי': **ואפילו בבקי** קשה, שאדרבה אם אינו בקי יותר מסתבר שיוכל להוציאו בתפילה, וא"כ יש לתקן הגי' ולכתוב: **ואפילו אינו בקי**. לכן העדפנו האפשרות השניה: **והני מילי בבקי**, כלומר שבאינו בקי יכול להוציא גם בתפילה. אמנם גם לפיה קשה, שבהמשך מביא רבינו הלשון: **וכן נמי** את דעת ריא"ג המובא בעיטור, ולפיו אינו מוציא בתפילה גם את שאינו בקי. ההוכחה לכך היא שמביא הברייתא בברכות (מה, ב) "סופר מברך ובור יוצא", ומפרש שבתפילה אין הלכה כזאת. וכן הביא הטור (תקצד) בשמו. ויש לדחוק ולומר שהכוונה בלשון: **וכן נמי** דלהלן רק לעיקרון שבתפילה אין האחד מוציא את חבירו, אלא ש"צ בעשרה, אולם אין השוואה ביניהם בענין שאינו בקי.

רנא. וכ"כ הטור (תקצד, א) בשם רב שרירא, והב"י (תקצד שם) כתב שהר"ן (ברי"ף ר"ה יא, ב ד"ה יחיד), המרדכי (ר"ה סי' תשכא) והג"א (ר"ה פ"ג סי' יג) חולקים על ריצ"ג (הובא בסמוך) ורב שרירא, וסוברים שיש לחלק בין בקי לשאינו בקי, ובאינו בקי מוציא.

רנב. וכ"ה בס' המנהיג (עמ' שיט).

רנג. הובאו דבריו בריצ"ג (הל' ר"ה עמ' מג; הל' יו"כ עמ' פב), ועי' שו"ת הרמב"ם (סי' רנח).

רנד. צ"ל: **שליח צבור**, וכ"ה בריצ"ג.

רנה. ראה ברכות (לא, א): "וקולה לא ישמע - מכאן, שאסור להגביה קולו בתפלתו".

רנו. הובא בכלבו (סי' כ וע).

רנז. הספרים למקומן - לכאורה צ"ל: **הספר למקומו**, וכ"ה בכלבו (סי' כ), אולם בכלבו (סי' ע) הגירסא כמו כאן. ואפשר לומר שכוונתו לספר תורה ולספר ההפטרות.

רנח. ד"ז הובא בד"מ (תרכא אות א) בשם הכלבו.

וכיצד תפלת הצבור

(פא) בשחרית ובמוסף ובמנחה, אחר שהתפללו הצבור בלחש[804], פותח שליח צבור התפלה בקול רם להוציא מי שאינו בקי[רנט] או כדי לענות קדושה[רס]:

(פב) [רסא]וכל העם עונין אמן על כל ברכה וברכה[רסב]. כתב הר׳ יונה ז״ל[רסג] [805], העונה אמן אחר כל ברכה וברכה, הרי הוא כמו שהתפלל[806] שני פעמים זה אחר זה. ואמרו ז״ל (דב״ר ב, א; תנחומא חיי שרה, א) מי שהתפלל ולא כיון וחזר והתפלל, מובטח לו שתפלתו נשמעת[רסד]. ולא ישיח שיחת חולין בשעה ששליח צבור מתפלל, ואם שח הרי הוא חוטא, וגדול עונו מנשוא, וגוערין אותו[רסה], ע״כ[807].

ועונין קדושה, קדוש וברוך וימלוך[רסו]. פירוש אלהיך ציון, זהו ישראל, כדאיתא בפסיקתא (סוף פיס׳ יט), אמר רבי יוחנן[רסז] חזרתי על כל המקרא ולא מצאתי ישראל שנקראו ציון, עד שמצאתי (ישעיהו נא, טז) ולאמר לציון עמי אתה[רסח]:

(פג) [רסט]טעם לבני אדם המנשאים[808] עצמן בשעת קדושה, יש להם סמך בספר היכלות פרק

804. בלחש: **ב** חסר 805. ז״ל: **א** חסר 806. שהתפלל: **א ג ד** שהתפללו 807. ע״כ: **ב** חסר
808. המנשאים: **א ד** הנושאים

רנט. ר״ה (לג, ב; לד, ב), רמב״ם (פ״ח, ד; פ״ט, ב-ג) וטוש״ע (קכד, א). ועי׳ שו״ת הרמב״ם (סי׳ רכא; פאר הדור סי׳ קמח) שביהכ״נ שכולם בקיאים, אעפ״כ לא יבטלו החזרה, שמא במקום מסויים יהיו כאלה שאינם בקיאים, וכך הן תקנות וגזרות חכמים, ולא נתנו דבריהם לשיעורים. והובא להלכה בשו״ע (קכד, ג).

רס. עי׳ לקמן (סי׳ קג) שכתב רבינו בשם ר׳ נתן שעיקר טעם החזרה הוא בשביל הקדושה. ובכלבו כאן לא כתב הטעם: ״כדי לענות קדושה״, אלא רק את הטעם הראשון המובא בגמ׳, אולם בסי׳ מג כתב שעיקר עניין החזרה בזמן הזה (שכולם בקיאים בתפילה), הוא בשביל ״קדושה״. וכ״כ המחז״ו (סי׳ מד) ושבה״ל (סי׳ כו).

רסא. סי׳ זה ליתא בכלבו.

רסב. רמב״ם (פ״ט, ג). וכן כתבו הערוך (ער׳ אמן) והתוס׳ (סוכה נב, א סוד״ה וכיון) בשם רב כהן צדק גאון, ס׳ המנהיג (עמ׳ לד) בשם רע״ג, ס׳ האשכול (טז, ב), הרא״ש (שו״ת כלל ד סי׳ יט) והאבודרהם (עמ׳ ז), והובא להלכה בטוש״ע (קכד, ד, ו).

רסג. דברי רבינו בשם ר׳ יונה הובאו בב״י (קכד, ז).

רסד. לכאורה במדרש שם רק נאמר שאם כיון ליבו בתפילה, יהא מובטח שתפילתו נשמעת, ולא נאמר שלא כיון קודם לכן, וצ״ע.

רסה. והובא להלכה בשו״ע (שם, ז). וראה עוד בדברי רבינו דין עניית אמן סימן ה.

רסו. מלשונו משמע שהציבור לא אומר: ״נקדישך״ וכו׳, אלא רק עונה: ״קדוש״ וכו׳, וכ״ה בסרע״ג (עמ׳ לח), ברמב״ם (סדר תפילות כל השנה), בשו״ת הרא״ש (כלל ד סי׳ יט) ובטוש״ע (קכה, א). וכ״כ הרמ״א בד״מ (שם אות א) שכן פשט המנהג. אולם, המנהג כיום כדעת האריז״ל, שכל הציבור אומרים כל נוסח הקדושה (ראה שער הכוונות, דרוש ג דחזרת העמידה).

רסז. ר׳ יוחנן - לפנינו בפסיקתא: **ר׳ חנינא בר פפא.**

רסח. וכ״א באבודרהם (עמ׳ קטו), והביא שם פירוש נוסף, שציון הכוונה לציון ממש, דהיינו ירושלים. והב״י (קכה, א) הביא לשון רבינו.

רסט. סי׳ זה ליתא בכלבו.

ט׳ ער[809] **אמר הקב״ה ברוכים אתם**[810] **לי שמים וארץ ואופני**[רעא] **מרכבה, אם תאמרו ותגידו**[811] **לבני**[ערב] **מה אני**[812] **עושה**[813] בתפלת שחרית ומנחה[רעג] בכל יום ויום ובכל שעה ושעה[813], **שהם מקדישים אותי ואומרים**[814] **לפני קדוש קדוש קדוש**[815], **וילמדו אותם שישאו עיניהם למרום**[816] **בבית תפלתם וינשאו עצמם**[עדר], **כי אין לי הנאה בעולמי כאותה שעה**[817] **שעיניהם נשואות בעיני**[818] לעינינו[ערה] ועיני נשואות לעיניהם בשעה שאתם אומרים לפני קדוש קדוש קדוש, כי הקול היוצא מפיכם עולה לפני כריח ניחוח. והעידו להם מה עדות אתם רואים, מה אני עושה לקלסתר פניו של יעקב אביהם שהיא חקוקה בכסא הכבוד, כי בשעה שאתם אומרים קדוש קדוש קדוש, כורע אני עליה ומחבקה ומגפפה ומנשקה, ע״כ[818].

עוד טעם אחר[רעו] **במדרש מפסוק**[819] (ישעיהו ו, ד) **וינועו אמות הסיפים**[820] וגו׳, דאמרו רבותינו ז״ל, צריך אדם להקים על כפות רגליו בקדושה, שנאמר וינועו אמות הספים[820], **וכתוב אחר אומר** (יחזקאל ג, יב) **ותשאני רוח, כלומר, כשהייתי עומד בקדושה, רוח היתה נושאת**[821] **אותי.**

[822] ונהגו בכל מקומות ישראל שאין מדברים באמצע קדושה[רעז], ונראה לי הטעם, בעבור מה שכתוב בירושלמי שכתבתי בדין הקדיש (סי׳ ג), ר׳ יהושע אשכחיה לאליהו וכו׳[רעח 822]:

809. בספר היכלות פרק ט׳: **א ג ד** בספרים הפנימיים 810. אתם: **א ג ד** חסר 811. תאמרו ותגידו: **א ג ד** תגידו 812. אני: **ב** שאני 813. בתפלת... ושעה: **א ג ד** בשעה 814. שהם מקדישים אותי ואומרים: **ב** שישראל אומרים 815. קק״ק: **א ג ד** קדוש קדוש 816. למרום: **ב** חסר 817. כאותה שעה: **ב** שבראתי אלא בשעה 818. לעינינו... ע״כ: **א ג ד** בעיני ועיני בעיניהם 819. מפסוק: **ב** בפסוק 820. וגו׳... הספים: **א ג ד** חסר 821. היתה נושאת: **א ג ד** היה נושא 822. ונהגו... וכו׳: **א ג ד** ע״כ

ער. מדרש זה מקורו בפרקי היכלות רבתי (פי״א אות א), והובא באוצר המדרשים (אייזנשטיין, עמ׳ 115, היכלות פרק ט), בבתי מדרשות (ח״א, פרקי היכלות פרק יא), בסרע״ג (עמ׳ כג) ובפירושי הסידור לרוקח (עמ׳ תקלה). ובטור (קכה, ב) הובא בקיצור, וכן בראשונים נוספים. לפי רוב המקורות הנ״ל, אין סמך לכך שיש להתרומם בשעת אמירת ״קדושה״, ולרבינו הייתה גירסא מעט שונה, ולפי מה שגרס בהמשך: ״וינשאו עצמם״ - יש לכך סמך (ראה הע׳ לקמן).

רעא. לי שמים וארץ ואופני - במדרש וברע״ג: **לשמים ולארץ יורדי.**

ערב. לבני - במדרש: **לפני.**

רעג. במדרש נוסף: **וערבית**, ומסתבר לומר שרבינו השמיטו משום שאין ״קדושה״ בערבית.

עדר. וינשאו עצמם - ישנן גירסאות שונות למדרש זה. ברוב המקורות שהובא המדרש (ראה לעיל), לא נזכר שצריך להתרומם כלפי מעלה, מלבד בשבה״ל ובטור.

ערה. לעינינו - במדרש וברע״ג ליתא.

רעו. הטעם הראשון הובא בשבה״ל (סי׳ כ) ובס׳ המנהיג (עמ׳ פח), והשני בשבה״ל (שם) בשם רש״י ובאבודרהם (עמ׳ קיד). וע״ע דברי רבינו בזה לעיל בדיני קדיש (שם) שהביא הטעם השני, והוסיף שני טעמים אחרים. ובבדק הבית (קכה, ב), הביאו המג״א (ס״ק ב), כתב מקור לזה ממדרש תנחומא (צו אות יג), וז״ל: ״בשתים יעופף - מכאן תקנו חכמים לעוף אדם על רגליו בשעה שאומר שליח ציבור: ׳קדוש, קדוש, קדוש ה׳ צבאות׳״. ד״ז הובא להלכה ברמ״א (שם), ועי׳ במשנ״ב (ס״ק ז) שכתב בשם השל״ה שקבלה בידו שירים גופו ועקבו למעלה ב״ברוך״ ו״ימלוך״ כמו ב״קדוש״.

רעז. וכ״א במהרי״ל (הל׳ תפילה אות ב), והובא להלכה ברמ״א (קכה, ב).

רעח. לפנינו בירושלמי ליתא, אולם הובא בראשונים נוספים (בשנויי נוסח), מהם: מנהיג (עמ׳ מג), או״ז (ח״א סי׳ קב) ואבודרהם (עמ׳ סד). ושבולי הלקט (סי׳ ח וטז) ומהר״י אבוהב (הובא בב״י קכה, ב) כתבו כן עפ״י מדרש דרך ארץ זוטא (ולפנינו ליתא).

(פד) וכשיגיע שליח צבור למודים כורע[823], ושוחין כל העם[רעט] מעט[824], ולא ישחו יותר מדאי, ואומרים מודים דרבנן[רפ].

ושואל[825] בגמרא[רפא] מאי שנא מודים[826] משאר ברכות שאין הצבור אומרים כי אם אמן בלבד, ומשני, גבי מודים אומרים הצבור מודים אנחנו לך ה׳ אלהינו על שהחייתנו וקיימתנו[827] וכו׳.

ובמסכת סוטה (מ, א) מביא זאת הנוסחא לכמה פנים כפי דעת[828] החכמים, והסכימו ואמרו, הילכך נמרינהו לכלהו, ונימא הכי, מודים אנחנו לך[829], שאתה הוא אלהינו[830] אלוה כל בשר, יוצרנו יוצר בראשית, ברכות והודאות[831] לשמך הגדול על שהחייתנו וקיימתנו, כן תחיינו ותקיימנו[רפב] ותקבצנו ותאסוף גלותינו[832], ונשוב[רפג] לחצרות קדשך, לשמור תורתך ומצותיך[רפד], ולעשות רצונך בלבב שלם[833], על שאנו מודים לך. נוסחא[רפה] אחרת, עד שאנו מודים לך[834], פירוש, בעוד[835] שאנו חיים[836] ויכולין להודות לך, [837]והוא כמו (שה״ש א, יב) עד שהמלך במסיבו, שהוא כמו בעוד[רפו]. ובעל הערוך ז״ל[רפז] (ער׳ דד, א) כתב, על שאנו, ופירש, על ההודאה דקאמר שליח ציבור, וקא ענו אינון אמן. כך פירש בשם רב משה בן מר יעקב ז״ל[רפה] [837].

וכתב הראב״ד ז״ל בפרק אין עומדין[רפח], ששוחין במודים דרבנן תחלה וסוף, ומוכיח זה מן הירושלמי (פ״א ה״ה י, ב) שאמרו דזעירא הוה סמיך לקרובא, כדי שיהא שוחה עמו[838] תחלה

823. כורע: **א ג ד** וכורע 824. מעט: **ב** מעט מעט 825. ושואל: **ב** ואומ׳ 826. מודים: **ב** מודים דרבנן
827. וקיימתנו: **א ג ד** חסר 828. דעת: **א ב** דעות 829. לך: **ב ג ד** לך ה׳ אלהינו 830. שאת׳ הוא אלהינו: **ב** חסר **ג ד** שאתה הוא 831. והודאות: **ב** חסר 832. גלותינו: **ג ד** גליותנו בכלבו: גלותנו 833. בלבב שלם: **ב** ומצותיך 834. לך: **ב** חסר 835. בעוד: **א ד** בע״הז **ג** בעולם 836. חיים: **ב** בחיים 837. והוא... ז״ל: **א ג ד** חסר 838. עמו: **א ג ד** חסר

רעט. כורע ושוחין כל העם - ברמב״ם: **וכורע כל העם שוחין**, ועי׳ גירס׳ הכלבו ושנו״ס כאן.

רפ. רמב״ם (פ״ט, ד) ושו״ע (קכז, א). מקור הלכה זו בבבלי (סוטה מ, א) ובירושלמי (פ״א ה״ה), וכתב הכס״מ (שם) שהטעם שאין לשחות הרבה הוא משום יוהרא. ובב״י (שם) כתב שמצא כתוב שנקרא מודים ״דרבנן״, משום שהוא תיקון של הרבה חכמים.

רפא. בגמ׳ לפנינו לא מצאנו שאלה זו, ונר׳ שזו גי׳ רבינו, ולא ברור אם יש לה מקור נוסף. וגם התירוץ שמביא לשאלת הגמ׳, לא ברור כיצד עונה על השאלה. ואפשר, שרוצה להדגיש החשיבות המיוחדת של ההודאה המתבטאת בכך שהציבור מצטרף אליה בלא להסתפק באמירת הש״ץ. ור׳ לעיל סי׳ לז (הע׳ תיד) שם הביא רבינו דעת הסמ״ק שלענין כוונה אפשר שיש להסתפק בדיעבד כשכיון באבות ובהודאה. דעה זו הובאה בב״י (קא, א), שתמה עליה, אולם התברר באחרונים, שהיא מבוססת על גי׳ שהיתה למספר ראשוני אשכנז בגמ׳. לגי׳ זו ברכת מודים חשובה כברכת אבות, וממילא מובנת יותר תקנת מודים דרבנן, בה משתתף הציבור בברכת ההודאה.

רפב. ותקיימנו - בגמ׳ לפנינו: **ותחננו**.

רפג. ונשוב - בגמ׳ לפנינו ליתא, וגם בכלבו לא כ״כ.

רפד. תורתך ומצותיך - בגמ׳ לפנינו: חוקיך.

רפה. נוסחא... ז״ל: ליתא בכלבו.

רפו. נוסח זה הובא בשם רבינו בב״י (קכז, א).

רפז. הובא בתוס׳ (שם ד״ה על).

רפח. הובא ברשב״א (לד, א ד״ה רבא) ובתוס׳ הרא״ש (לד, א ד״ה רבא). ולכ׳ חולקים הם על רבינו בתוכן דברי הראב״ד. לדעתם יש לפי הראב״ד דעה בירוש׳ ששוחה בסוף מודים אף שהש״ץ לא סיים עדיין. ועוד שאין הם מביאים את הבבלי בברכות (לד, ב) שהכורע בסוף הודאה ה״ז מגונה, ור׳ הע׳ הבאה.

וסוף. פירוש קרובא, חזן. ופירוש, שהיה אומר מעט מעט מודים דרבנן, ומכוין לאומרו כדי שישחה עם החזן כשיגמור החזן הודאה, כי זולת זה לא ישחה בסוף הודאה אלא באיזה מקום[839] שיסיים מודים דרבנן, שהרי המסקנא (לד, ב) הכורע בסוף הודאה הרי זה מגונה[רפט], אלא ודאי רבי זעירא היה עושה[840] כמו שפירשנו.

[רצ]וכתב רבינו שרירא ז"ל[רצא], יש מי שחוזרין וכורעין[841] כשמסיימין, ויש מסיימין[842] בזקיפה, ורבוותא לא מחו, לא ביד זה ולא ביד זה[רצב][843].

וכתב הרשב"א ז"ל (לד, א ד"ה רבא), לא ראיתי מי שחותם בו, והודאה היא בלבד[רצג]. מיהו מצאתי בירושלמי דמכילתין (שם) דכולהו אמוראי חתמי[844] ביה ברוך אתה ה' אל ההודאות[רצד]. ואף על פי שאינה פותחת בברוך, שמא עשאוה סמוכה[רצה] לעבודה[רצו], ואי נמי יש[845] קצת שחותמות ואינן פותחות אף על פי שאינן סמוכות[רצז], ע"כ[846]:

(פה) ומי שהיה מתפלל בעוד[847] ששליח צבור אומר מודים, אינו רשאי להפסיק תפלתו, ולא להיות שותק כלל[848], אלא גומר תפלתו והולך. אמנם נכון הדבר להיות שוחה עם הצבור, כדי[849] שלא יראה כפורש מהם, וכן היה מנהגו של ר"ת[רחצ]. אף על פי שאמרו (לד, א) אם

839. מקום: **ב** מקום שירצה 840. עושה: **ב** עושה זה 841. מי שחוזרין וכורעין: **א ג ד** חוזרים וכורעים
842. מסיימין: **א ג ד** מי שמסיימין 843. זה ולא ביד זה: **א ג ד** אלו ולא ביד אלו 844. חתמי: **א ג ד** חתמין
845. יש: **א ג ד** חסר 846. ע"כ: **ב** עכ"ל 847. בעוד: **א ג ד** בשעה 848. כלל: **א ג ד** חסר 849. כדי: **א ג ד** חסר

רפט. יש להקשות שלכ' אין זו מסקנת הסוגיא, שהרי בהמשך הגמ' שם הובא מנהג רבא שלמד מרב נחמן ורב ששת שצריך לשוח גם בסוף. ואפשר שסובר רבינו שאכן המסקנה היא שהכורע בסוף מודים דרבנן ה"ז מגונה, ומה שאמרו שם שאין הכוונה לכורע במודים, אין זה אלא כדי לתרץ את מנהג רבא. ויש לאפשרות זו סיוע מכך, שהגמ' כשהביאה ש"זה מגונה" לא דחתה מיד שהכוונה לתפילות אחרות.

רצ. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

רצא. הובא בב"י (קכז, א) בשם רבינו והמהר"י אבוהב.

רצב. כדעת הראב"ד (והי"א הראשון בר' שרירא) כתבו: ההשלמה, המאורות, המכתם (לד, א), הרשב"ץ (כא, ב; לד, א) ור' מנוח (פ"ט, ד). ועי' ברשב"א (שם) שכתב שאנו נוהגים לשחות גם בסוף, אך א"צ לדקדק כר' זעירא לשחות עם הש"צ כשמסיים ההודאה, אלא במקום שמסיים - שם ישחה. והד"מ (שם אות א; הג"ה לשו"ע שם) כתב שהמנהג הפשוט לשחות ב"מודים" מתחילה ועד סוף, וכתב שכן משמע מדברי תרוה"ד (ח"ב סי' ק). ועי' ב"י (שם) שכתב שראה לאחד מגדולי המפרשים שכתב כן (וזה לכאורה כדעת הי"א השני בר' שרירא), אך כתב שהעולם נהגו לכרוע רק בתחילת "מודים", ושכן נראה פשט דברי הירושלמי, אך הוסיף שטוב לחשוש לדברי הראב"ד. וכ"פ בשו"ע (שם) שטוב לחוש לשחות גם בסוף. ועי' ביה"ל (שם ד"ה הכל).

רצג. בתלמוד דידן לא מובא שחותמים בה, וכן העיר המאירי (לד, א), וגם הרמב"ם (פ"ט, ד) ועוד ראשונים לא הזכירו חתימה.

רצד. הטור (קכז, א) כתב שכן נהג אביו הרא"ש, וכתב הד"מ (שם אות ב) שכן המנהג, ובביאור הגר"א (שם ס"ק ב) כתב שכן עיקר. ולמעשה, הב"י (שם) למד מר' יונה שיש לחתום, אך לא להזכיר שם, וכ"פ בשו"ע (שם), וכ"ד רוה"פ.

רצה. סמוכה - צ"ל: **כסמוכה**, וכ"ה ברשב"א.

רצו. וכ"א במאירי (שם) בסברת הירושלמי, שהיא נגררת אחר ההודאה של שליח צבור שסמוכה לברכת עבודה.

רצז. ראה רשב"א (כט, ב ד"ה כל היוצא; מו, א ד"ה כל) ומאירי (מו, א סוד"ה ברכה).

רחצ. כן הביאו מנהגו: תוס' (כא, ב ד"ה עד), תוס' ר"י שירליאון, תוס' ר' פרץ, ריטב"א (שם), או"ז (ח"א סי'

בא לשחות בסוף כל ברכה וברכה, מלמדין אותו שלא ישחה, מותר לשחות כדי[850] שלא יהיה[851] כפורש מן הצבור[רצט], והוא שלא יאמר שום דבר בשחותו[ש].

[שא]על כן אמרו ז"ל[852] (כא, ב), המתפלל בצבור, לא יתחיל להתפלל, אם לא יכול[853] להתחיל ולגמור קודם שיגיע שליח צבור למודים[שב].

והאומר מודים מודים משתקין אותו[שג]:

(פז) [דש]תשובה[854] לרבינו האיי גאון ז"ל[שה], אם צריך שאינו בקי שיוצא בתפלת שליח צבור לעשות שלש פסיעות אחר תפלת שליח צבור[855] אם לאו, ואם שליח צבור עצמו צריך לעשות שלש פסיעות אחר שהתפלל בקול רם. והשיב, שצריך מי שאינו בקי לעשות[856] שלש פסיעות, וכן שליח צבור אם לא התפלל בלחש[שו][857], אלא שיוצא בתפלה זו שמתפלל בקול רם, צריך לעשות שלש פסיעות[שז]. ויש בשלוחי צבור מי[858] שמחמיר על עצמו לפסוע, אלא שמבליע פסיעותיו לבלתי הראות[859], דלא ליחזי כיוהרא, אף על פי שהתפלל בלחש:

(פז) [שח]והריא"ג ז"ל (עמ' מא) כתב, ולענין שלש פסיעות שהורה רבינו האיי שיחיד שלא התפלל

850. כדי: **א ב** חסר 851. יהיה: **ב** יראה 852. ע"כ אז"ל: **ב** על כן אמרו 853. יכול: **א** יוכל
854. תשובה: **ב** ונשאל 855. אחר תפלת ש"צ: **ב** חסר 856. לעשות: **ב** לפסוע 857. התפלל בלחש: **ב** נתפלל 858. מי: **א ג ד** חסר 859. לבלתי הראות: **ב** שלא להראות

צז), ר' יונה (על הרי"ף יג, א), מרדכי (סי' סד) ורא"ש (פ"ג סי' יח), וכ"פ הטוש"ע (קט, א).

רצט. מדברי רבינו משמע שרשאי לכרוע גם בתחילת ברכה או בסופה, וכ"כ ר' יונה ואו"ז (שם), אולם התוס', הרא"ש והטוש"ע (שם) פסקו שדווקא באמצע ברכה מותר לשחות, ולא בתחילתה או בסופה.

ש. תוס' (שם), או"ז (ח"א סי' צז) ור' יונה (שם).

שא. ד"ז לא הובא בכלבו, ועי' בהערה הבאה, ושמא סובר כרמב"ם.

שב. בגמ' (כא, ב) איתא: "אמר רב הונא: הנכנס לבית הכנסת ומצא צבור שמתפללין, אם יכול להתחיל ולגמור עד שלא יגיע שליח צבור למודים - יתפלל, ואם לאו - אל יתפלל; רבי יהושע בן לוי אמר: אם יכול להתחיל ולגמור עד שלא יגיע שליח צבור לקדושה - יתפלל, ואם לאו - אל יתפלל". והגמ' הסבירה שמחלוקתם היא אם היחיד רשאי לומר קדושה. ופסקו כל הפוסקים כריב"ל, שאין היחיד רשאי לומר קדושה, ולכן לא יתחיל להתפלל אם לא יספיק לומר קדושה עם הציבור, אך נחלקו אם נדחו לגמרי דברי רב הונא. מפשט דברי הרמב"ם (פ"י, טז) משמע שסובר שדעת רב הונא נדחתה לגמרי, ואפי' לא יספיק לומר "מודים" עם הש"צ -רשאי להתחיל תפילתו. אולם מדברי התוס' (שם ד"ה עד) והרא"ש (פ"ג סי' יח) משמע שריב"ל לא חולק על רב הונא לגבי "מודים", ומחלוקתם היא רק ביחס לקדושה, וכ"פ הטוש"ע (קט, א).

שג. משנה (לג, ב; מגילה כה, א), רמב"ם (פ"ט, ד) וטוש"ע (קכא, ב).

דש. בכלבו כאן ליתא, אולם בסי' סד כתב כן בשם ריא"ג. ועי' בסי' הבא שריא"ג חולק על רה"ג, ואולי יש בכלבו שם ט"ס, וצ"ל: רה"ג במקום: ריא"ג.

שה. שו"ת הגאונים (הרכבי, סי' רנו), והובא בריא"ג (עמ' מ).

שו. מדבריו יוצא שהש"צ לאחר תפילת הלחש שלו צריך לפסוע, וכ"פ: הרמב"ם (פ"ט, ג), הרשב"א (שו"ת ח"א סי' תלו ותרעה), האבודרהם (עמ' קיט), תרוה"ד (סי' יג) והשו"ע (קכג, ה). וע"ע בסי' הבא, שריא"ג חולק בזה.

שז. וכ"פ רס"ג (עמ' מד), וראה בסי' הבא שריא"ג חולק בזה. האבודרהם (שם) כתב שאם התפלל לחש - אינו פוסע, ואם לא התפלל לחש - פוסע, וכ"פ הרמ"א (שם), והב"י דייק בדברי תרוה"ד (שם) שלאחר החזרה בכל אופן לא פוסע, כיון שהפסיעות בקדיש עולות לו לתפילה.

שח. סי' זה ליתא בכלבו.

צריך לפסוע שלש פסיעות, אינו כן, ששליח צבור במקומו עומד[860] בתפלותיו וכריעותיו ופסיעותיו, והוא אינו מחוייב אלא כיוון[861] שמיעה בלבד, ושליח צבור כשהוא פוטרן מן התפלה, פוטרן נמי מן הפסיעות[862]. ושליח צבור נמי אינו צריך לפסוע, והנוהג לעשותן בהבלעה שלא בפרסום, מנהג בורות הוא, דמתוך שעתיד[863] לפסוע בסיום תפלתו לאחר קדיש, למה לו לפסוע ולחזור ולפסוע[864]. אלא אף על פי שסיים תפלת לחש, שוהה עד שגומר כל התפלה ופוסע ודיו[שט], דפסיעות הללו בגמר תפלה נתקנו ולא באמצעיתה[865], בסוף תפלת לחש ליחיד, ובסיום כל התפלה לשליח צבור[שי], ע"כ[866].

וכתב הבעל האשכול ז"ל[867] (יט, א), יש מי שהצריך לשליח צבור לעשות שלש פסיעות אחר שהתפלל בקול רם, ויש מי שאומר שאינו צריך, שכבר פסע בתפלתו בלחש, וכן אינו מתחיל[שיא] ה' שפתי תפתח[שיב] ואינו אומר[868] יהיו לרצון אמרי פי[שיג], עכ"ל[869]. והרשב"א ז"ל (שו"ת ח"א סי' תלו ותרעה) כתב ששליח צבור פוסע שלש פסיעות לאחריו אחר שהתפלל בלחש[שיד][870]:

(פח) ובתפלת ערבית אינו חוזר ומתפלל, לפי שאין בתפלת ערבית קדושה[שטו], ואינה[871] חובה[שטז], לפיכך לא יברך[872] הברכות לבטלה, שאין כאן אדם שנתחייב בהן[873] שיוציא אותו ידי חובתו[שיז]:

860. במקומו עומד: **ב** עומד במקומו 861. כיוון: **א ב** כוון 862. מן הפסיעות: **ב** משלש פסיעות
863. דמתוך שעתיד: **ב** שמתוך שהוא עתיד 864. לו לפסוע ולחזור ולפסוע: **א** לו לחזור ולפסוע **ב** יפסע ויחזור ויפסע 865. באמצעיתה: **א ג ד** באמצעיות 866. ע"כ: **ב** עכ"ל 867. וכת' הב' האשכול ז"ל: **א ג ד** והבעל האשכול כתב 868. אומר: **א ב** גומר 869. אמרי פי עכ"ל: **א ג ד** וכו' 870. בלחש: **ב** בלחש עכ"ל 871. ואינה: **ב** ואינו **ג ד** ולא 872. יברך: **א ד** ברך 873. שנתחייב בהן: **ב** חסר

שט. וכ"פ המאירי (לד, ב), שהש"צ אינו פוסע לאחר תפילת הלחש שלו, אלא סומך על הפסיעות שבסיום קדיש "תתקבל".

שי. ריא"ג חולק על רה"ג בשני עניינים (בנוגע לש"צ): א. לדעת רה"ג הש"צ פוסע לאחר תפילת הלחש שלו, ולריא"ג אינו פוסע. ב. לדעת רה"ג הש"צ פוסע לאחר החזרה אם לא התפלל לחש, ואם התפלל אינו פוסע, אולם רשאי להבליע פסיעותיו, ולריא"ג בכל מקרה אינו פוסע, וסומך על הפסיעות שלאחר קדיש "תתקבל".

שיא. וכן אינו מתחיל - באשכול: **תדע שאינו פותח בה.**

שיב. וכן פסק האוהל מועד (שער התפלה דרך ראשון נתיב ט), והובא בב"י (קכג,), וכן משמע מסידור רס"ג (עמ' מד). אולם, בתרוה"ד (פסקים וכתבים סי' קי) ובלקט יושר (עמ' ק) ובשו"ת מהר"ם מינץ (סי' פא) פסקו שהש"צ אומר פסוק זה קודם החזרה, וכ"פ השו"ע (קיא, ב; קכג, ו) והרמ"א (בד"מ קכג אות ה).

שיג. וכ"א באוהל מועד (שם), וכ"פ הרמ"א (ד"מ קכג אות ה; הג"ה קכג, ו), הט"ז (שם ס"ק ט) והמגן גבורים (אלף המגן ס"ק יב). והב"י (שם) כתב שאפשר שתרוה"ד סובר שהש"צ אומר גם "יהיו לרצון", וכ"כ בדעת השו"ע המאמ"ר (שם ס"ק יג) וכה"ח (שם ס"ק ל).

שיד. ראה הערה שו.

שטו. ברמב"ם ובכלבו לא נזכר טעם זה.

שטז. ראה גמ' (כז, ב) ויומא (פז, ב). וע"ע רמב"ם (פ"א, ו), שכתב שאף שתפילת ערבית רשות, קבלו אותה כל ישראל עליהם כחובה. וראה טור (קלה, א).

שיז. רמב"ם (פ"ט, ט). מפרשי הרמב"ם לא ציינו מקור דבריו, ובקרית מלך כתב שלמד כן מדברי הגמ' (שבת כד, ב): "שאילמלא שבת, אין שליח צבור יורד ערבית ביום טוב".

(פט) ובלילי שבתות אומר בקול רם אחר[874] תפלת הצבור ברכה אחת[875] מעין שבע[שיח], ויחיד לא יאמר ברכה זו, כי אם שליח צבור[שיט].

[שכ]ולמה תקנו אותה, מפני שרוב העם באין להתפלל בלילי שבתות[876], ובתי[877] כנסיות שלהם בשדות רחוק מהיישוב[877], ושכיחי[878] מזיקין[שכא], מפני שלילית[שכב] מהלכת בלילי שבתות, כדאיתא בפרק ערבי פסחים[879] (קיב, ב), ובית הכנסת עלול[שכג], שמלאך המות מפקיד שם כליו[שכד]:

(צ) [שכה]והטעם שעושין אותם[880] בשדות, לפי שהיו מתקבצין בתוכו[881] בעלי השדות עם פועליהם בשעת התפלה[882], ויש מי שנתאחר[883] לבא ולא השלים[884] תפלתו, ואם ישאר[885] לבדו בבית הכנסת יבא לידי סכנה, לפיכך מתפלל[שכו] אותה, כדי שיתעכבו כל העם עד שישלים המתאחר, ויצא עמהם.

[שכז]לפיכך יום טוב או יום הכפורים או ראש השנה[שכח] [886] שחלו להיות בשבת, אין מזכירין בברכה זו ענין היום[שכט], לפי שאין בהם כניסה אלא[887] בשביל שבת, וחותם[888] בה מקדש השבת בלבד[שכז].

ובליל[889] ראשון של פסח שחל להיות בשבת, אין אומרים אותה כלל, לפי שהוא[890] לילה המשומר ובא מן המזיקין[של] (פסחים קט, ב).

874. אחר: **א ד** אחד 875. אחת: **ד** חסר 876. בלילי שבתות: **א ג ד** בליל שבת 877. כנסיו׳... מהיישוב: **ב** כנסיותיהן היו רחוקים מן הישוב 878. ושכיחי: **ב** ושכיחי שם 879. בפ׳ ע״פ: **א** בערבי פסחים 880. שעושין אותם: **ב** למה עושין אותן 881. בתוכו: **ב** לתוכו 882. התפלה: **ב** תפלה 883. שנתאחר: **ב** שמתאחר 884. השלים: **א ג ד** להשלים 885. ואם ישאר: **ב** וישאר 886. או ר״ה: **ב** חסר 887. אלא: **ב** אם לא 888. וחותם: **ב** ע״כ חותם 889. ובליל: **ב** וליל 890. שהו׳: **ב ג ד** שהיא

שיח. רמב״ם (שם, י), מקורו שבת (שם), והובא להלכה בשו״ע (רסח, ח).

שיט. ז״ל ההגה״מ (שם אות ה): ״...לפיכך יחיד אין אומר ברכה אחת מעין שבע, שאם היה לו לומר, א״כ לא הועילו חכמים בתקנתם כלום. וכן מצאתי שוב בספר המצות שכתב ר׳ יהודה בשם ר״י, שיחיד האומרה עושה ברכה לבטלה, וכ״כ ראבי״ה, וכן שמעתיה בשם ה״ר יצחק הלבן, ולא כאשר מצאתי כתוב בשם רבינו חננאל שצריך לומר״. וכ״פ המרדכי (שבת סי׳ רפד) והשו״ע (שם). והרמ״א כתב שאם רוצה היחיד לאומרה רשאי, אך לא יאמר הפתיחה והחתימה.

שכ. בכלבו הוסיף כאן: ״והר״ף ז״ל כתב: ונהגו לומר עם שליח צבור ממגן אבות עד זכר למעשה בראשית״, ובדומה לזה כתב האבודרהם (עמ׳ קמט), והובא להלכה ברמ״א (שם).

שכא. כן הטעם בגמ׳ וברש״י (שם), וכ״ה ברמב״ם (שם, יא) ובכלבו. ונראה שמקור דברי רבינו ספר המנהיג (עמ׳ קלח ותסח).

שכב. לילית - בגמ׳ פסחים איתא: אגרת בת מחלת.

שכג. בס׳ המנהיג (שם) נוסף כאן: בכך.

שכד. ראה ב״ק (ס, ב).

שכה. רוב סי׳ זה ליתא בכלבו (נציין את שהובא).

שכו. מתפלל - אולי צ״ל: מתפללין, ולגירסא שלפנינו - הכוונה לש״צ.

שכז. לפיכך... בלבד: הובא בכלבו.

שכח. ר״ה - בכלבו: ראש חודש, וכ״ה ברמב״ם.

שכט. שבת (כד, ב), ונפסק בסרע״ג (עמ׳ קפ וריח), בריא״ג (הל׳ יוה״כ עמ׳ פד), בס׳ המנהיג (עמ׳ קלח ושמח), ברמב״ם (שם, יב), במחז״ו (סי׳ שנא), בסידור רש״י (סי׳ ריז), בסמ״ק (סי׳ יא) ובטוש״ע (שם, ט; תריט, ג).

של. הובא בכלבו (סי׳ לה ונ). וכ״ה בטור (תפז, א)

[891] ובזמן הזה דאין עם שבשדות, וגם אין סכנה, אין נמנעין מלברך אותה, ואף על פי שחל יום טוב להיות בערב שבת[שלא]. וכן נמי כתב הרשב"א ז"ל בתשובה (ח"א סי' לז ושכג) שהיא תקנה קבועה בכל מקום, ואף על גב דלא אתקון אלא משום עם שבשדות[שלב] [891]:

(צא) הנכנס לבית הכנסת ומצא צבור שמתפללין[שלג] [892], אם יכול להתחיל ולגמור עד שלא יגיע שליח צבור לקדושה, יתפלל [893], ואם לאו, אל יתפלל[שלד] עד שיתחיל שליח צבור בקול רם, ויתפלל עמו בלחש מלה במלה עד שיגיע שליח צבור לקדושה, ויאמר נקדש את שמך עם שליח צבור[שלה], ולדור ודור כמו [894] שליח צבור[שלו]. וכתב רבינו האיי גאון [895] ז"ל, ומתפלל [896] שאר התפלה לעצמו[שלז]:

(צב) ואם [897] הקדים להתפלל קודם שליח צבור, לא יפסיק [898] בקדושה לענות עמהן [899], והוא הדין בקדיש וברכו[שלח].

והר"י מקורביל [900] ז"ל (סמ"ק סי' יא) כתב שהוא קבל מרבותיו שיש לו לשתוק ולא הוי הפסק [900], וכן נמי פסק ר"ח ז"ל[שלט] [901] (כא, ב) ורש"י [902] ז"ל (סוכה לח, ב ד"ה הוא אומר ברוך)

891. ובזמן... שבשדות: **א ג ד** חסר 892. שמתפללין: **א** מתפללין 893. יתפלל: **א ג ד** מתפלל 894. כמו: **ב** עם בסמ"ק ובכלבו: כמו 895. גאון: **א** חסר 896. ומתפלל: **א ג ד** מתפלל 897. ואם: **ב** כת' הרמב"מ ז"ל ואם 898. יפסיק: **א ג ד** יפסיק תפלתו 899. עמהן: **ג ד** אמן עמהם 900. ז"ל כת'... הפסק: **ב** כת'... הפסק **ג ד** ז"ל היה מפסיק 901. ז"ל: **ב ג ד** חסר 902. ורש"י: **ב** והר"ש

בשם המנהיג (עמ' תסח, ויש ספרים שכתוב: "העיטור") בשם ר' ניסים, ובב"י (שם) הביא שכ"ה בכלבו, ונפסק בשו"ע (שם). וע"ע אבודרהם (עמ' ריד) שכתב שי"א שאין לומר מעין שבע בפסח, אולם נהגו לאומרה.

שלא. וכ"כ הריב"ש (סי' מ) בשם ספר המנהיג (עמ' קלח-קלט), והובא להלכה בשו"ע (שם, יא), ודלא כספר השלחן (הל' שבת סי' ז) שכתב שאין לאומרה.

שלב. ובדומה למה שתיקנו חזרת הש"צ, שיש לחזור אפי' כולם בקיאים, וראה לעיל הערה רנט.

שלג. ברמב"ם נוסף כאן: **בלחש**, והיא תוספת הסבר ללשון הגמרא, ורבינו השמיטה.

שלד. עכ"ל הגמ' (כא, ב), וכריב"ל.

שלה. משמע שצ"ל כל סדר הקדושה, וכ"נ פשט לשון הראשונים, וכ"פ השו"ע (קט, ב). ועי' מאירי (כא, ב) שכתב לבאר דעת הגאונים עפ"י גדולי המפרשים, שיש לומר כל סדר הקדושה, כדי להראות עצמו טפל לש"צ. וע"ע ספר הבתים (הל' תפלה שער תשיעי סי' יג) שכתב שי"א שאומר שלרה"ג אומר כל סדר הקדושה ואין בזה הפסק, וי"א שאין אומר כל סדר הקדושה, אלא "קדוש" בלבד, וכתב שכ"נ מלשון הגאון.

שלו. וכ"פ רי"ף (יג, ב) בשם רה"ג, תוס' (כא, ב ד"ה אין), רא"ש (פ"ג סי' יח) ועוד פוסקים, והובא בשו"ע (שם).

שלז. רמב"ם (פ"י, טז). ורבינו שינה מעט מלשונו, שהרמב"ם כתב: "ועונה קדושה עם הציבור, ומתפלל שאר תפלה לעצמו", ולא הזכיר שאומר: "לדור ודור" כש"צ, וכן את הסיפא: "שמתפלל שאר התפילה בעצמו" כתב בשם רה"ג, אף שהובאה ברמב"ם. ונראה שהתוספת הנ"ל שאינה ברמב"ם צוטטה מהסמ"ק (סי' יא), עי"ש. דברי רה"ג הובאו גם ברי"ף (שם) ובהגה"מ (פ"י אות ש), ונפסקו בטוש"ע (שם).

שלח. רמב"ם (שם). ורבינו שינה מלשונו, שברמב"ם איתא: "לא יפסיק ולא יענה קדושה עמהן, וכן לא יענה אמן יהא שמיה רבא מברך, והוא באמצע התפלה, ואין צריך לומר בשאר הברכות". והזכיר בדבריו קדושה ואיש"ר וברכות, ורבינו למד שכל שכן שלא יענה לשאר הקדיש ו"ברכו". ובגמ' (שם) מובא שאין לענות: "אמן יהא שמיה רבא", ומכאן למדו הפוסקים כ"ש לשאר עניינים שבקדושה שאין לענות, שאין לך דבר שבקדושה יותר מאיש"ר.

שלט. נזכר בשבה"ל (סי' כ), בתוס' ר"י שירליאון, בריטב"א (כא, ב) ובטור (קד, ז).

ששותק, ושומע כעונה. ורבינו ברוך ז"ל[903] היה שותק. שמ וכן נמי כתב רבינו האיי גאון ז"ל שמא, דמנהגא דרבנן דשמעי ושתקי[904], וכי אמרי יתברך הדרי לצלותיהו, וכן נמי כתב בה"ג שמב[905] (עמ' מא). כך הביא הבעל האשכול שמג[906] (יג, ב) בשמם שמ[907].

ורבינו צדוק שדמ והר"ת ז"ל שמה[908] (תוס' כא, ב ד"ה עד) פסקו[909] דמאחר דשומע[910] כעונה, אין לו לשתוק בתפלתו כלל[911], ואפילו לשמוע קדיש קדושה וברכו. וכן נמי כתב[912] גאון שמו אם לא חתם ואמר המברך את עמו ישראל בשלום[913], ואין לו עון בכך, ע"כ. שמז ועוד[914] אמרו חז"ל[915], משל למה הדבר דומה, לשני עבדים שנצטוו שתי מלאכות, כל אחד עושה מה שנצטוה, ואין אחד[916] נכנס לתוך מלאכת חברו שמח.

ואחר שגמר ברכת השלום וענה אמן אחר עצמו שמט, יכול לענות כל דבר, קדיש או[917] קדושה או אמן שנ[918]. ויש אומרים שצריך שיאמר אמן ויהיו לרצון אמרי פי וגו'[919], ואחר כך עונה שנא[920]. ואחר שענה, יחזור לומר[921] התחנונים שרגיל לומר.

903. ז"ל: **א ג ד** חסר 904. דשמעי ושתקי: **א ג** דשתקי ושמעי 905. כתב בה"ג: **א** כת' הב' ה"ג **ב** כת' הב' 906. הבעל האשכול: **א** האשכו' ז"ל 907. בשמם: **א ג ד** משמם 908. ז"ל: **ב** חסר 909. פסקו: **א** פסקי 910. דשומע: **ב** ששומע 911. כלל: **ב** חסר 912. כתב: **ב** פסק 913. בשלום: **ב** חסר 914. ועוד: **א ג ד** ושוב 915. אחז"ל: **א** אז"ל **ב** אמרו חכמים 916. אחד: **א ג ד** חסר 917. או: **ב** חסר 918. או אמן: **ב** ואמן 919. וגו': **ב** חסר 920. עונה: **ב** יענה 921. לומר: **ג ד** ויאמר

שמ. וכן... בשמם: ליתא בכלבו.

שמא. וכ"כ הריטב"א (שם) בשמו.

שמב. ונזכר ברש"י (סוכה שם), בספר האורה (סי' כ) ובהגה' ר"פ לסמ"ק (סי' יא אות מג).

שמג. וכ"ה בשאילתות (שאי' א) ובאבודרהם (עמ' קיח) בשם רס"ג ור"ח, ובעוד פוסקים.

שדמ. בכלבו: ר"צ, ונראה שיש כאן ט"ס, וצ"ל: ר' יצחק, שכן דעת ר"י, ולא מצאנו לאחד הראשונים שכתב כן בשם ר' צדוק. ובכלבו שכתב: "ר"צ", ניתן בפשטות לומר שכוונתו לר' יצחק. וראה לעיל סי' נח ובהע' שם.

שמה. התוס' (שם) כתבו שגם ר"י סובר כן, ועי' בהערה הקודמת.

שמו. עי' שבה"ל (שם) שכ"כ בשם רב פלטוי גאון, וכ"ה ברב נטרונאי גאון (ברודי, או"ח סי' כז).

שמז. ועוד... ע"כ: ליתא בכלבו.

שמח. משל זה הובא ברב נטרונאי גאון ובשבה"ל (שם). למעשה, התוס' שם כתבו שהמנהג כרש"י, וגדול המנהג. וכ"פ ראשונים רבים, ויש שהביאו המח' ולא הכריעו. בשו"ע (קד, ז) פסק כרש"י ודעימיה.

שמט. עי' מש"כ רבינו בזה בדין עניית אמן (סי' ג).

שנ. ראבי"ה (ח"א סו"ס סו), הובא בהגה"מ (פ"י אות ת) ובמרדכי (סי' ע; סוכה סי' תשנד), וכ"פ הטור (קכב, א). והרשב"א (שו"ת ח"ז סי' תה) כתב שרשאי לענות לקדיש וקדושה, ולא הזכיר בדבריו "אמן", ויש להסתפק בדבריו אם דווקא בקדיש וקדושה הקל או בכל דבר שבקדושה, וכגון אמן דברכות. ורבינו שכתב שרשאי לענות אמן, משמע שסובר שכל אמן רשאי לענות, אפי' של ברכות, והוא תנא דמסייע לכמה אחרונים שכ"כ, ראה: א"ר (סו ס"ק ו), מג"ג (שם), משנ"ב וכה"ח (קכב ס"ק א). ויש מהאחרונים שהחמירו שלא לענות אמן דברכות ב"א-להי נצור", וע"ע בזה בשו"ת יחוה דעת (ח"ה סי' י).

שנא. כ"כ הרשב"א (שם) והריטב"א (שו"ת סי' ה), וכ"פ השו"ע (קכב, א). ועי' בשו"ע (קד, ח) שסתם שרשאי לענות קודם "א-להי נצור", והרמ"א ציין לסי' קכב,

וכתב הראב״ד ז״ל בתשובת שאלה[922], שאם שח שום שיחה בתוך שמונה עשרה, צריך[923] לחזור לראש[924], דכברכה אחת דמו[שנב], ע״כ[שנג][925].

ובכל התפלות שמתפלל מיושב, יענה קדיש[926] קדושה וברכו[שנד]:

(צג) וצבור שהתפללו או יחידים, ולא שמעו קדיש וברכו וקדושה[927], אומר רבינו יהודה בשם ר״ת ז״ל[שנד][928] שאין מתפללין תפלה זו, אלא אם כן יש בהם ששה[שנה] בני אדם שלא שמעו תפלה. וכן נמי כתוב[929] במסכת סופרים (פ״י, ז), רבותינו שבמערב אומרים אותו בששה, והוא אסמכתא לדבריהם שיש ששה תיבות בפסוק זה (שופטים ה, ב) בפרוע פרעות בישראל, מלבד השם שאינו מן המנין[שנו]. ויש אומרים בשבעה[שנז], ע״כ[שנח][930].

ורבינו טוביה אומר שרבים נוהגים להתפלל בשביל יחיד[שנט], וראיה לדבר זה מחתן ואבל. וכן נמי כתוב במחזור ויטרי (סי׳ מד), [931]וכן נמי כתוב בשאלתות דרב אחאי[שס][931].

[שסא][932]וכן נמי כתב רבינו תם[שסב], שאפילו התפללו כל הצבור, בין ביחיד בין בתפלת צבור,

922. בתשובת שאלה: **ב** בתשובה 923. צריך: **ב** שצריך 924. לראש: **ב** לראש י״ח 925. ע״כ: **ב** חסר
926. קדיש: **א ג ד** אמן 927. וברכו וקדושה: **ב** קדושה וברכו 928. ר״ת ז״ל: **ב** ר״י 929. כתוב: **ב** כתיב
930. וי״א בשבעה ע״כ: **ב** חסר 931. וכן... אחאי: **ג ד** ובשאלתות דר׳ אחא ז״ל 932. וכן... שמע: **א ג ד** חסר

ורצה לומר ששם מרן פירש שדווקא אם אמר: ״יהיו לרצון״.

שנב. הובא בתשובות ופסקים לראב״ד (סי׳ מו), ונזכר בב״י (קד, ה-ו), וכ״כ האבודרהם (עמ׳ קיט) בשם ר׳ גרשום ב״ר שלמה. והתוס׳ (לג, א ד״ה אבל) ועוד ראשונים פסקו שחוזר לראש הברכה שפסק בה, וכ״פ השו״ע (שם).

שנג. סמ״ק (סי׳ יא).

שנד. דעת ר״ת הובאה בתוס׳ (מגילה כג, ב ד״ה ואין) ובעוד פוסקים, ור׳ לקמן הע׳ שסב.

שנה. בספר הישר (סוף מס׳ כתובות סי׳ עט, הובא בתוס׳ שם) כתב ר״ת שמספיק חמשה, משום שיש חמש תיבות עד ״ברכו״. ובתוס׳ שם כתב שנ״ל שאפי׳ בשלשה סגי, שיש למנות רק את המילים: ״בפרוע פרעות בישראל״, עי״ש.

שנו. במסכת סופרים לפנינו הטעם לדעה זו, ש״ברכו״ היא המילה השישית, ולא כפי שכתב כאן רבינו ש״השם״ אינו מן המניין, ואולי זוהי כוונת רבינו, ששם השם אינו מן המניין, כיון שהוא לאחר ״ברכו״. וע״ע אבודרהם (עמ׳ סו) שהביא אסמכתאות נוספות לכך שצריך ששה.

שנז. ו״השם״ בפסוק נחשב מן המנין (כלבו). במסכת סופרים הדעות הובאו הפוך, שלדעה ראשונה צריך שבעה ולשניה די בששה. ועי׳ בתשובות הגאונים החדשות (עמנואל, סי׳ כג) שכתב שצריך לפחות שבעה שלא התפללו, דבעינן רובא דמנכר (והוא כל שכן מברכת המזון), וכ״ה בשבה״ל (ענין תפילה סי׳ כז) בשם גאון.

שנח. עי׳ שנו״ס, שבכת״י **ב** לא גרס: ״ויש אומרים בשבעה, ע״כ״. ונראה שהשמיט כן, משום שבמקור הדברים (בסמ״ק) לא הביא דעה זו, אף שבמסכת סופרים נזכרה.

שנט. כ״כ התוס׳ (מגילה שם) בשם רש״י, וראה בסי׳ הבא.

שס. ראה העמק שאלה (שאיל׳ כב עמ׳ קלז) שכתב שבשאילתות לפנינו ליתא. לשון רבינו כאן בהבאת מח׳ פוסקים זו דומה מאוד ללשון הסמ״ק והגה׳ ר״פ (סי׳ יא), ומסתבר שמשם בארה. ונזכרה המח׳ גם בשבה״ל (שם), בהגה״מ (פ״ח אות ו) ובאגור (סי׳ קיט).

שסא. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

שסב. צ״ע, שהרי לעיל בריש הסי׳ כתב בשם ר״ת שצריך ששה. אמנם לכ״י **ב**, שממנו נלקחה הלכה זו, מקור ההלכה לעיל הוא ר״י, וממילא לפיו אין סתירה.

מצטרפים (לאחר) [לאחד][933] שלא התפלל, ועושין תפלת צבור פעם אחרת, וקורא קריאת שמע בברכותיה בשביל היחיד שלא קרא. והר׳ מרדכי כתב בשם רבו ר׳ דוד, דנהי דמצטרפין עמו להשלים, אבל מכל מקום אותו היחיד צריך לעבור לפני התיבה, ואם יעבור אחד מאותן שהתפללו, צריך לפרוס על שמע[שסא שסג 932]:

(צד) **והר״ש ז״ל[שסד] כתב[934] על עשרה שהתפללו ושמעו כלם קדיש או קדושה וברכו[935] וכל סדר התפלה, יכולין להמנות למנין אחר בשביל אחד שלא התפלל, כמו שעושין לחתן או למי שלא השכים לבית הכנסת. ואפילו מאותן שהתפללו כבר, יכול לחזור ולהתפלל ולהוציא את החייב[936]. וראיה לדבר זה מצבור שהתפללו ונמנין למנין אחר על הקדושה לבדה[שסה 937]:**

(צה) **ובמסכת סופרים** (פ״י, ז) **כתוב עוד, ובמקום שיש תשעה או עשרה ששמעו קדיש, ולאחר התפלה עומד אחד שלא שמע לא קדיש ולא ברכו בפני אלו, ועונה[שסו 938] ברכו וענו[939] אחריו, יצא ידי חובתו[שסז]. [שסח]וכבר התקינו חכמים לחזנים לומר לאחר גאולה[שסט 940]** (תהלים קיג, ב) **יהי שם ה׳ מבורך מעתה ועד עולם, ואומר[שע] ברכו[941] את ה׳ המבורך, כדי לצאת אותן[941] שלא שמעו, דאמר רבי יוחנן** (כא, א) **הלואי שיתפלל אדם כל היום כלו. ונהגו[942] אנשי מזרח ואנשי מערב[943]לאמרו אחר עושה שלום** (שלש)[944] **בשלש תפלות של שמונה עשרה, גזירה משום הנכנסים ומשום היוצאים[שעא], ואפילו לאחר קריאת ספר תורה[שעב 943], ע״כ במסכת סופרים[שעג].**

[שעד]כתב הרמב״ם ז״ל[945] (פ״א, א), **[שעה]אין מנין התפלות מן התורה, ואין[946] לתפלות זמן קצוב**

933. (לאחר) [לאחד]: **ב** לאחר 934. והר״ש ז״ל כתב: **ב** כמו שפר״ש ז״ל ובספר האורה כתוב 935. או קדושה וברכו: **ב** וברכו וקדושה 936. ולהוציא את החייב: **א ג ד** להוציא לחייב 937. לבדה: **א ג ד** בלבד 938. ועונה: **ג** ונענה **ד** וענה 939. וענו: **א ג ד** וענו לו 940. לאחר גאולה: **ב** חסר 941. את... אותן: **א** להוציא את אותם **ג ד** להוציא אותם 942. ונהגו: **א ג ד** וכן נהגו 943. לאמרו... ס״ת: **א ג ד** חסר 944. (שלש): **ב** שלש (כנר׳ טעות סופר) 945. כתב הרמב״מ ז״ל: **א ג ד** חסר 946. ואין: **ב** וכן אין

שסג. ולמעשה, דעת הרמב״ם (פ״ח, ד) שצריך לפחות ששה שלא התפללו, וכ״פ בשו״ע (סט, א) לכתחילה, אך כתב שאם אין ששה אפשר לפרוס בשביל יחיד.

שסד. כ״א בספרי דבי רש״י: שו״ת רש״י (סי׳ צב), סידור רש״י (סי׳ נט), ספר האורה (ח״ב סי׳ קכט) ומחז״ו (סי׳ מד). והובא בתוס׳ (שם) בשמם.

שסה. ראה מח׳ הפוסקים בזה בסי׳ הקודם ובהערות שם.

שסו. ועונה - במסכת סופרים לפנינו: ויאמר.

שסז. לכאורה יש סתירה בדברי המ״ס בין הרישא לסיפא, דלעיל (סי׳ צג) הביא רבינו הרישא, שצריך ששה או שבעה שלא התפללו כדי שיהיה אפשר לומר דברים שבקדושה, וכאן בסיפא מבואר שמספיק אחד. ועי׳ רשב״א (מגילה כג, ב) מה שכתב לבאר בזה.

שסח. מכאן עד סוף הציטוט ממ״ס ליתא בכלבו.

שסט. בכסא רחמים על המ״ס כתב שתיקנו כן רק בערבית שהיא רשות, ואין חובה לסמוך בה גאולה לתפילה, וכ״כ ס׳ המנהיג (עמ׳ ס) בשם הגאונים וטור (רלז, א) בשם סרע״ג (עמ׳ פו), וכ״פ הרמ״א (סט, א). ובנחלת יעקב על המ״ס שם כתב שאף בשחרית תיקנו כן.

שע. ואומר - במ״ס: ואחריו.

שעא. בהג׳ הגר״א על המ״ס מחק: ״גזירה... היוצאים״.

שעב. וכ״פ הטור (שם).

שעג. דברי המ״ס הובאו במחז״ו (סי׳ תקכה), באו״ז (ח״א סי׳ צה) ובראשונים נוספים.

שעד. ההלכות מכאן עד סוף הסי׳ מלוקטות מדברי הרמב״ם, בתוספת הלכות מסוימות מראשונים אחרים. בתחילה מצטט מפרק א ובהמשך מפרק ג.

שעה. אין מנין התפלות... גורעין מהם: מבוסס על דברי הרמב״ם (פ״א, א-ט).

מן התורה[שעו], והיא מצות עשה[שעז] שלא הזמן גרמא, ונשים חייבות[שעח].

(פ"א, ה) ורבותינו ז"ל[947] (כו, ב) תקנו שיהא מנין התפלות כמנין הקרבנות, שנים בכל יום, שחרית ומנחה, כנגד[948] תמיד של שחר ותמיד של בין הערבים. ובכל יום שיש בו קרבן מוסף, תקנו בו[949] תפלה שלישית, ונקראת תפלת מוסף.

(פ"א, ו) וכן התקינו שיהא אדם מתפלל תפלה אחת בלילה, שהרי איברי תמיד של בין הערבים מתאכלין והולכין כל הלילה. ואין תפלה זו חובה כשאר התפלות[שעט], ואף על פי כן נהגו כל ישראל להתפלל אותה כתפלת חובה[שפ].

(פ"א, ז) וכן תקנו ביום התענית, כדי להוסיף בתחנה, תפלה אחת אחר תפלת המנחה, סמוך לשקיעת החמה[שפא], ועכשיו אין אנו מתפללין אותה כי אם ביום הכפורים בלבד, והיא הנקראת תפלת נעילה, כלומר, שננעלו שערי רקיע[שפב].

(פ"א, ט) תפלות אלו, אין[950] לפחות מהן, אבל מוסיפין עליהם. אם רצה להתפלל בכל יום ויום[שפג], הרשות בידו, מעין קרבן נדבה. וצריך לחדש בה דבר באמצעיות בתפלה זו, ואם חדש באחת מהן דיו, להודיע שזו תפלת נדבה, לא חובה[שפד]. ובשלש ראשונות ובשלש אחרונות,[951] אין מוסיפין עליהם ואין גורעין[שפה] מהם[שעה][951].

947. ורבותינו ז"ל: **ב** ורבו׳ 948. כנגד: **א** נגד 949. בו: **א ג ד** חסר 950. אין: **א ב** אין לנו
951. מוסיפין עליהם ואין גורעין מהם: **א** פוחתי׳ מהם ואין מוסיפי׳ עליהם **ב** פוחתין מהן ואין מוסיפין **ג** מוסיפין ואין פוחתין עליהם

שעו. הכס"מ (שם) כתב שהרמב"ם למד כן מהתוספתא (פ"ג, א): "כשם שנתנה תורה קבע לקרות שמע, כך נתנו חכמים קבע לתפילה".

שעז. לדעת הרמב"ם חיוב תפילה מדאו׳, וכ"כ בספר המצוות (מ"ע ה), וראה גם לקמן שכ"כ רבינו בהדיא. והרמב"ן (בהשגות שם) השיג עליו, ולדעתו חיוב תפילה מדרבנן, וקרא אסמכתא בעלמא. ונראה שהשו"ע (קו, ב) פסק כדעת הרמב"ם, וכ"כ המג"א (שם ס"ק ב) בדעתו.

שעח. וכ"פ השו"ע (שם), ועי"ש במג"א.

שעט. בגמ׳ (כז, ב) נחלקו תנאים ואמוראים בזה, וכתבו הפוסקים שהלכה כמ"ד שהיא רשות, וכ"כ הטור (רלה, א).

שפ. וכ"ה ברי"ף (יט, א), ברא"ש (פ"ד סי׳ ב) ובטור (שם).

שפא. תענית (כו, ב).

שפב. ראה טוש"ע (סי׳ תרכג).

שפג. בכל יום ויום - ברמב"ם: **כל היום כולו.**

שפד. בגמ׳ (כא, א) איתא: "רבי יוחנן אמר: ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו", ואח"כ מובא: "ואמר רב יהודה אמר שמואל: התפלל ונכנס לבית הכנסת ומצא צבור שמתפללין, אם יכול לחדש בה דבר - יחזור ויתפלל, ואם לאו - אל יחזור ויתפלל". ונחלקו הראשונים אם שתי מימרות אלה חולקות או משלימות, ועי׳ ב"י (קז, א) שהאריך לבאר שיטות הראשונים בזה. וכדעת הרמב"ם שצריך לחדש בה דבר, כ"ד: רה"ג (הובא בר׳ יונה על הרי"ף יג, א וברא"ש פ"ג סי׳ טו), הרא"ה, המכתם והמאירי (כא, א), וכ"פ השו"ע (קז, א-ב).

שפה. כ"א בגמ׳ (לד, א): "אמר רב יהודה: לעולם אל ישאל אדם צרכיו לא בשלש ראשונות, ולא בשלש אחרונות, אלא באמצעיות", ונפסק בטוש"ע (קיב, א).

והבעל האשכול ז״ל[952] (יג, א) כתב שאין צריך להוסיף שום[953] דבר בתפלת נדבה[שפו], וכן נראה דעת הרשב״א ז״ל[שפז][954] (כא, א).

והרמב״ם ז״ל[שפז] (פ״א, י) כתב, ואין הצבור מתפללין תפלת נדבה, לפי שאין[שפח] מביאין קרבן נדבה[שפט]. והריא״ף ז״ל[שצ] פסק[955] דאפילו צבור מתפללין תפלת[956] נדבה, ובלבד שיחדשו בה דבר, ע״כ.

[957]והרמב״ם ז״ל (שם) כתב דאפילו היחיד[957] לא יתפלל תפלת מוסף נדבה, לפי שאין מתנדבין קרבן מוסף[שצא], וכן בשבת ויום טוב אין מתפללין תפלה זו, לפי שאין מקריבין בהן אלא חובת היום[שצב], וכן פסקו מקצת הגאונים ז״ל[שצג], ע״כ[958].

מי שהתפלל ונכנס לבית הכנסת ומצא צבור מתפללין[959], אם יכול לחדש בה דבר כדי שתהיה[960] תפלתו תחנונים, יתפלל, ואם לאו, אל יתפלל[שצד].

זמני התפלות מדרבנן ולא מדאורייתא, כמו שביארנו[שצה], אבל התפלה עצמה מדאורייתא[שצו][961], שנאמר (דברים יא, יג) ולעבדו בכל לבבכם, (תענית ב, א) ואיזו היא עבודה שבלב, הוי אומר זו תפלה.

952. ז״ל: **ב ג ד** חסר 953. להוסיף שום: **א** להוסיף בה שום **ב** לחדש בה 954. ז״ל: **ג ד** חסר 955. פסק: **ג ד** כתב 956. תפלת: **ב** תפלת י״ח 957. והרמב״ם... היחיד: **ב** ואפי׳ יחיד 958. ע״כ: **ב** חסר 959. מתפללין: **ב** שמתפללין 960. שתהיה: **ב** שיהיה **ג** שתהא 961. מדאורייתא: **ב** רק התורה

שפו. באשכול שלפנינו לא מצאנו שאמר כך במפורש, אולם מהעובדה שלא התנה את תפילת הנדבה בהוספה כלשהי, משמע שאין לדעתו צורך בחידוש.

שפז. הרשב״א (כא, א ד״ה ונראין דברי גאון) אמר בסתמא בדעת ר׳ יוחנן שחוזר ומתפלל, ומשמע מכאן שאיננו צריך לחדש בתפילתו דבר. וכ״ד הרי״ף (יג, א, עפ״י הבנת הטור) והראב״ד (בהשג׳ פ״א, ט).

שפח. ברמב״ם נוסף כאן: **הציבור.**

שפט. וכ״פ: הרי״ד, הרשב״ץ (כא, א), ספר האורה (סי׳ יח), ספר המנהיג (עמ׳ עח) והשו״ע (קז, ג).

שצ. לכאורה צ״ע, שהרי הרי״ף (יג, א) כתב במפורש שהיחיד רשאי להתפלל נדבה ולא הציבור, וכ״כ האבודרהם (עמ׳ ח) ועוד פוסקים בדעתו. אולם דעת רה״ג (הובא בר׳ יונה על הרי״ף שם ד״ה ויש), רז״ה (המאור על הרי״ף שם), ראב״ד (בהש׳ על המאור שם) ור׳ אפרים (הובא במלחמות שם) שגם הציבור רשאי להתפלל נדבה, וכ״נ דעת המאירי (שם).

שצא. רי״ף (שם), רי״ד, מאורות, רא״ה, מאירי (כא, א), ספר האורה (סי׳ יח), ספר המנהיג (עמ׳ עח), רא״ש (פ״ג סי׳ טו), ועוד פוסקים, וכ״פ בשו״ע (שם). ודעת רה״ג שאף מוסף אפשר להתפלל נדבה, ראה שו״ת הגאונים (שערי תשובה, סי׳ נו ופט) ור׳ יונה ורא״ש (שם) שכתבו כן בשמו.

שצב. וכ״ד הראב״ד (בהשג׳ שם), המאורות, הרא״ה, הריטב״א, המאירי (כא, א), וכ״פ השו״ע (שם, א).

שצג. הב״י (שם) כתב שלשאר גאונים מותר להתפלל בשבת נדבה, מלבד תפילת מוסף. וכ״כ האשכול (יג, א), והחיד״א בברכ״י (שיורי ברכה ס״ק א) בשם תשובות הגאונים כת״י, וכ״נ דעת הרי״ף בשו״ת (סי׳ שכ), והובא באבודרהם (עמ׳ ט). אולם כמה ראשונים כתבו בדעתו (בחד תירוצא) שאין תפילת נדבה בשבת כלל, ראה ר׳ יונה, רא״ש וטור (שם).

שצד. גמ׳ (שם), ועי׳ לעיל הערה שפד.

שצה. ריש הסי׳ ד״ה כתב הרמב״ם.

שצו. ראה לעיל הערה שעז.

(רמב"ם פ"ג, א) תפלת השחר מצותה להתחיל להתפלל עם הנץ החמה, וזמנה עד שעה רביעית ועד בכלל[שצז]. ואם עבר והתפלל עד חצות, יצא ידי תפלה, אבל ידי תפלה בזמנה[962] לא יצא, לפי שמצוה מדבריהם להתפלל אותה בזמנה שתקנו לה[שצח] חכמים ונביאים[שצט].

(פ"ג, ב) תפלת המנחה זמנה בתשע שעות ומחצה, כמו שהיה[963] קרב תמיד של בין הערבים באותה שעה (מש' פסחים נח, א). ולפי שבערב פסח שחל להיות בערב שבת היו שוחטין התמיד בשש שעות ומחצה (שם), אמרו ז"ל (כו, ב) שהמתפלל מאחר[964] שש שעות ומחצה יצא[ת], וזו היא הנקראת מנחה גדולה[תא]. (פ"ג, ד) וזמן המנחה עד שישאר מן היום שעה[965] ורביע, ויש לו להתפלל אותה עד שתשקע החמה[תב].

962. בזמנה: **ב** בעונתה 963. כמו שהיה: **ב ג** כדי שיהא 964. מאחר: **ב** אחר 965. שעה: **ב** שעה אחת

שצז. במשנה (כו, א): "תפלת השחר עד חצות, רבי יהודה אומר: עד ארבע שעות". ובגמ' (שם): "ורמינהו: מצותה עם הנץ החמה, כדי שיסמוך גאולה לתפלה ונמצא מתפלל ביום! - כי תניא ההיא - לותיקין, דאמר רבי יוחנן: ותיקין היו גומרים אותה עם הנץ החמה". ובגמ' (כז, א) נפסקה הלכה כר' יהודה, הואיל ותנן בבחירתא כוותיה, ונפסק שם שזמנה עד סוף שעה רביעית, דהיינו עד ועד בכלל.

שצח. לה - ברמב"ם לפנינו: לנו.

שצט. בגמ' (שם): "וכולי עלמא עד חצות ותו לא?!... כולי יומא מצלי ואזיל, עד חצות - יהבי ליה שכר תפלה בזמנה, מכאן ואילך - שכר תפלה יהבי ליה, שכר תפלה בזמנה - לא יהבי ליה". ומכאן למדו הפוסקים בשיטת ר' יהודה, שעד ארבע שעות - יש לו שכר תפילה בזמנה, ולאחר ארבע שעות, עד חצות - יש לו רק שכר תפילה, אך לא שכר תפילה בזמנה. ועי' ב"י (פט, א), ט"ז (ס"ק א) ושא"פ.

ת. לדעת הרמב"ם, לכתחילה עדיף להתפלל מנחה קטנה, ורק בדיעבד יוצאים במנחה גדולה. אולם, הרי"ף (שו"ת סי' שכ) והרא"ש (שו"ת כלל ד סי' ט) חולקים, וסוברים שאדם רשאי להתפלל מנחה גדולה לכתחילה. ובשו"ע (רלג, א) פסק כדעת הרמב"ם, ועי' משנ"ב (ס"ק א).

תא. בגמ' (שם): "ואיזו היא מנחה גדולה - משש שעות ומחצה ולמעלה; ואיזו היא מנחה קטנה - מתשע שעות ומחצה ולמעלה".

תב. במשנה (כו, א): "תפלת המנחה עד הערב; רבי יהודה אומר: עד פלג המנחה". ובגמ' (כז, א): "השתא דלא אתמר הלכתא לא כמר ולא כמר, דעבד כמר - עבד, ודעבד כמר - עבד". אלא שלשון הרמב"ם שהביאה רבנו אינה ברורה, האם סובר שתפילת מנחה היא עד שעה ורבע קודם הלילה, או שאפשר להתאחר להתפלל עד השקיעה. וכ' הכס"מ (שם, ד) שדעתו כדעת הגאון (המובא בראב"ש) שאין לעשות תרתי דסתרי. ואם רוצה להתפלל ערבית החל מפלג המנחה - צריך להקדים להתפלל מנחה קודם הפלג, ואם התפלל מנחה לאחר הפלג - רשאי להתפלל ערבית רק לאחר השקיעה, וכ"פ בשו"ע (רלג, א). אולם מצאנו בדברי רבינו להלן בדין תפילת מנחה (סי' א) וכן בכלבו בדין תפילת מנחה (סי' כז), שהוסיף מספר תיבות בלשון הרמב"ם, וכתב: "וזמן המנחה עד שישאר מן היום שעה ורביע. ולפי שאין אדם יכול לכוין את זה, אמרו ז"ל שיתפלל אותה עד שתשקע החמה". ואפשר לפרש הדברים על פי דברי הרמב"ם בפי' המשנה (פ"ד, א) שם כתב שלכתחילה גם לרבנן יש להתפלל עד פלג המנחה, אלא שבדיעבד כשלא התפלל עדיין יכול להתפלל עד השקיעה. אלא שלפי"ז קשה מדוע אמרו רבנן במשנה שתפילת המנחה עד הערב, ולא אמרו שלכתחילה יתפלל עד פלג המנחה. ותשובת רבינו, וכך פי' את לשון הרמב"ם, שכיון שקשה לאדם "לכוין את זה אמרו ז"ל (כלומר רבנן) שיתפלל אותה עד שתשקע החמה".

(פ״ג, ו) תפלת ערבית אף על פי שאינה חובה, אבל מצוה ודאי איכא[תג], וכן כתב גאון[תד]. וביאר עוד דאי צלי[966] לה חדא זמנא, שוייה עליה כחובה, ונוהג בה כל מילי דתפלת חובה[תה]. והמתפלל אותה, צריך להתפלל אותה מתחילת הלילה עד שיעלה עמוד השחר[תו].

(פ״ג, ה) תפלת מוסף זמנה אחר תפלת השחר עד שבע שעות, והמתפלל אותה אחר זמן זה יצא, לפי שמוספין כל היום[תז].

[תח]וכתוב בתוספתא (פ״ג, ב), המתפלל תפלת המוספין, בין משקרב תמיד של שחר בין שלא קרב, יצא. וכן נמי פסק הרשב״א ז״ל[תט] (כח, א ד״ה ת״ר).

ותפלת מוסף של ראש השנה, לא יתפלל כל שלש[967] שעות ראשונות ביחיד, דכיון דמפקיד דינא, זמנין דמפקיד דינא עילויה[968] ומדחי[תי].

תפלת נעילה, פירשו בירושלמי (תענית פ״ד ה״א יח, ב) מאי נעילה, רב אמר[969] נעילת שערי שמים, ושמואל[תיא] אמר נעילת שערי היכל. ומפרש שם שבעוד השמש בראש הדקלים הוא נעילת שערי היכל, וקרוב לצאת הכוכבים הוא זמן נעילת שערי שמים.

ולמדנו מכאן שזמן תפלת נעילה הוא קרוב לשקיעת החמה, [970]כדי שישלים אותה סמוך

966. צלי: **ב** צליה 967. ג׳: **ב** חסר 968. עילויה: **ב** עליה **ג** עלויה 969. רב אמ׳: **א ג ד** אמר רב
970. כדי... החמה: **ג ד** חסר

תג. רי״ף (שם) לעניין טעה ולא התפלל ערבית, תוס׳ (כו, א ד״ה טעה; שבת ט, ב ד״ה למ״ד; יומא פז, ב ד״ה והאמר), רא״ש (שם סי׳ ז), ועי״ש במעדני יום טוב, ר׳ יונה (ריש פ״ד) בשם ר״י הזקן, וכ״מ קצת ברמב״ם (פ״א, ו) שכתב שאינה חובה כשחרית ומנחה, וכ״ה בטור (ר״ס רלה). ויש שכתבו שהיא רשות ממש ואין בה מצוה, כן כתבו ר׳ יונה (שם) בדעת בה״ג, העמק שאלה (פ׳ לך סי׳ ח) בדעת השאילתות (שם), וכ״כ בשלטי הגבורים (על הרי״ף שם) בדעת הרי״ף, ולכאורה צ״ע שהרי״ף כתב שהיא מצוה.

תד. כ״א בתשו׳ רב נטרונאי גאון (גאוני מזרח ומערב, סי׳ קמא), וכ״כ הרשב״א (כז, ב) בשם גאון.

תה. וכ״כ רי״ף (יט, א), אשכול (לד, ב), רא״ש (פ״ד סי׳ ז) ורשב״א (שם).

תו. במשנה (כו, א): ״תפלת הערב אין לה קבע״, ובגמ׳ (כז, ב): ״מאי אין לה קבע? אילימא דאי בעי מצלי כוליה ליליא - ליתני תפלת הערב כל הלילה! אלא מאי אין לה קבע? כמאן דאמר: תפלת ערבית רשות״. וכתב הכס״מ (שם) שלומדים את שני הדברים בגמ׳, דהיינו, שהיא רשות ושניתן להתפלל אותה כל הלילה.

תז. משנה (כו, א): ״ושל מוספין כל היום, רבי יהודה אומר: עד שבע שעות״. ובגמ׳ (כח, א): ״ושל מוספין כל היום. אמר רבי יוחנן: ונקרא פושע... אמר רבי יהושע בן לוי: כל המתפלל תפלה של מוספין לאחר שבע שעות לרבי יהודה, עליו הכתוב אומר (צפניה ג, יח): ׳נוגי ממועד אספתי ממך היו׳״. ונפסק בטוש״ע (רפו, א).

תח. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא ברמב״ם שם.

תט. וכ״כ בספר אהל מועד (שער התפילה דרך ב נ״ד דף נח, א) בשמו, והובא להלכה ברמ״א (רפו, א).

תי. כ״א בגמ׳ (ע״ז ד, ב), והובא להלכה בריא״ג (ר״ה עמ׳ לח), בסידור רש״י (סי׳ קלז), ברוקח (סי׳ רג) ובפוסקים נוספים, וכ״פ הטוש״ע (תקצא, ח).

תיא. ושמואל - בירושלמי לפנינו: ור׳ יוחנן, אולם יש להעיר שישנם ראשונים נוספים שגרסו: שמואל, ראה שבה״ל (סי׳ שכא) ור״ן (על הרי״ף יומא ו, ב ד״ה ירושלמי).

לשקיעת החמה[תיב][970], וכן[971] דעת הריא"ג ז"ל[972] (עמ' פט). והר' יצחק בר[973] שמואל כתב שראוי להתפלל אותה ביום, ואם התפלל אותה בלילה, יצא[תיג].

תפלת נעילה, רב אמר (יומא פז, ב) פוטרת של ערבית. והריא"ף ז"ל (שם ו, ב) כתב[974] דהאידנא נהגו להתפלל תפלת ערבית[תיד]:

(צו) המתפלל (רמב"ם פ"ג, ז) תפלה קודם זמנה, לא יצא ידי חובתו, וחוזר ומתפלל אותה בזמנה. ואם התפלל תפלת שחרית בשעת הדחק אחר שיעלה עמוד השחר, יצא[תטו]. ויש לו להתפלל תפלת ערבית של ערב[תטז] שבת קודם שתשקע החמה[תיז], וכן ערבית של מוצאי שבת בשבת[תיח], ובסדר[975] תפלת ערבית של ערב שבת (סי' ט) הארכתי בזה[976]. והטעם, לפי שתפלת ערבית רשות[תיט] ואין מדקדקין בזמנה, ובלבד שיקרא את שמע בעונתה אחר[977] צאת הכוכבים[תכ]. ומשום צורך מצוה לא חששו לסמוך גאולה לתפלה או לצורך שעה[תכא]:

971. וכן: **ב** כן 972. ז"ל: **ב** חסר 973. יצחק בר: **א** יצח' בר' **ב** חסר 974. כת': **א ג ד** פסק
975. ובסדר: **ג** ובסוד 976. בזה: **א** עוד על זה **ג ד** על זה 977. אחר: **ג ד** עד

תיב. כ"נ דעת הרמב"ם (פ"ג, ו), שיש להתפלל נעילה דווקא ביום, שהלכה כר' יוחנן בירושלמי, וכ"כ: ריטב"א (תענית כו, א), רא"ש (יומא פ"ח סי' כ) בשם מהר"ם, מרדכי (יומא סי' תשכז) בשם ר"י מפרי"ש ומהר"ם, הגה"מ (שם אות ה) בשם מורו (המהר"ם), ועי"ש שהאריך בראיות לזה, והביא פוסקים נוספים הסוברים כן. וכ"פ השו"ע (תרכג, ב).

תיג. תוס' ישנים (יומא פח, ב ד"ה מכלל), תוס' רא"ש (יומא פח, א), ר' פרץ (בהג' סמ"ק סי' יא אות עד), אהל מועד (שער התפילה דרך ב), ריקאנטי (סי' קסה). ועי' ראבי"ה (סי' תתעז), או"ז (ח"ב סי' תיג) ויראים (סי' רסט), שכתבו שהעולם נהגו להקל להתפלל נעילה ולישא כפים בלילה.

תיד. וכ"פ: ריא"ג (הל' יוה"כ עמ' פט), רא"ש (שם) בשם ר"מ, פסקי ריא"ז (יומא פ"ח אות לא), מאירי (יומא פז, ב ד"ה תפלת) וטוש"ע (תרכד, א).

תטו. גמ' (ל, א): "אבוה דשמואל ולוי כי הוו בעו למיפק לאורחא הוו מקדמי ומצלי, וכי הוה מטי זמן קריאת שמע קרו". וכתבו התוס' (שם ד"ה אבוה) בשם ר"ח שהתפללו לאחר עלות השחר, שהוא קודם עיקר זמן תפילה (הנץ החמה), וכפי שכתב כאן הרמב"ם, ונפסק בטוש"ע (פט, ח). ועי' טור וב"י (שם) במח' הפוסקים כיצד עדיף לנהוג כאשר יוצא לדרך קודם הנץ החמה.

תטז. ערב - ברמב"ם: לילי.

תיז. גמ' (כז, ב): "אמר רבי חייא בר אבין: רב צלי של שבת בערב שבת...", טוש"ע (רסז, ב).

תיח. גמ' (שם): "מתפלל אדם של מוצאי שבת בשבת", טוש"ע (רצג, ג).

תיט. זה טעמו של הרמב"ם באותה הלכה, והקשה הלח"מ (שם) מדוע לא פי' הרמב"ם כפשט הגמ' שמתפללים ערבית מפלג המנחה כר' יהודה. ותשובתו שלדעת הרמב"ם, אף שלר' יהודה תפילת מנחה עד פלג המנחה, אילולא תפילת ערבית רשות לא ניתן היה להתפלל ערבית אלא לאחר צאת הכוכבים. אולם מהראשונים שלא הביאו טעם זה, משמע שהיתר תפילת ערבית לאחר פלג המנחה גם הוא נובע משיטת ר' יהודה. וכן משמע בתוס' (כז, א ד"ה דרב צלי).

תכ. וכ"פ הרא"ש (פ"ד סי' ו), והובא להלכה במג"א (רצג ס"ק ה) ובמשנ"ב (רסז ס"ק ג; רצג ס"ק י).

תכא. משפט זה המסייג את הקולא שהובאה לפניו, לא הובא ברמב"ם ובכלבו. וראה השגות הראב"ד (שם) על הרמב"ם שכתב שאין ראוי לעשות כן אלא לצורך שעה, כיון שצריך לסמוך גאולה לתפילה. ור' מנוח (שם) כתב שכן דעת הרמב"ם, שדווקא מפני הדחק או צורך שעה יש לעשות כן, והוסיף שלכן סמך הרמב"ם ד"ז לדין הקודם שג"כ מדבר בשע"ד, וא"כ פירושו מתאים לדעת רבינו. ובכס"מ (שם) כתב שהרמב"ם כאן לא עוסק אם ניתן לעשות כן לכתחילה וכו', אלא רק בא ללמד מתי יוצא ידי חובת תפילה. וע' ערוה"ש (רלו, יא) שפי' הרמב"ם עפ"י השאגת אריה (סי' ג) שלדעתו כיון שלא הגיע עדיין זמן קריאת שמע אין חובה לסמוך גאולה לתפילה.

(צז) כל מי שהזיד ולא התפלל תפלה בזמנה, אין לו תקנה ואין לו תשלומין[תכב]. [תכג]וכתב רבינו האיי גאון[978] ז"ל, אלו[979] רצה לחזור ולהתפלל לתשלום[980] מה שהזיד, רשאי ושכר תפלת רחמי אית ליה, אבל שכר תפלת מצוה לית ליה[תכד], ע"כ. ואם היה שוגג או אנוס או שהיה טרוד, משלם אותה תפלה בזמן תפלה הסמוכה לה, ומתפלל התשלומין אחר התפלה בזמנה[תכה][981]. וכן נמי כתב הגאון[982] ז"ל[תכו].

ואם טעה בשתי התפלות[983], אינו משלם בשלישית רק השניה הסמוכה לה, וכן דעת הרמב"ם ז"ל[תכז] (פ"ג, י). [תכח]והראב"ד ז"ל[984] (בהשגות שם) חולק עליו על דעת זה. וכן נמי כתב[985] הרשב"א ז"ל[תכט] (כו, א ד"ה איבעיא), וביאר דדוקא בזמן תפלה משלם מה שטעה[986] מתפלותיו,

978. גאון: **ב** חסר 979. אלו: **ב** דאילו 980. לתשלום: **ג ד** חסר 981. בזמנה: **א ג ד** בזמן 982. כתב הגאון: **א ב** כתבו הגאונים 983. התפלות: **ב** תפלות 984. ז"ל: **ב** חסר 985. כתב: **ב** חסר 986. מה שטעה: **ג ד** חסר

תכב. רמב"ם (פ"ג, ח), ולמד כן מהגמ' (כו, א): "מעות לא יוכל לתקן - זה שבטל קריאת שמע של ערבית וקריאת שמע של שחרית, או תפלה של ערבית, או תפלה של שחרית... אמר רבי יצחק אמר רבי יוחנן: הכא במאי עסקינן - שבטל במזיד. אמר רב אשי: דיקא נמי דקתני בטל ולא קתני טעה - שמע מינה". ונפסק בטוש"ע (קח, ז).

תכג. בכלבו לא הובאו דברי רה"ג.

תכד. הרא"ש (פ"ד סי' ב; ובתוספותיו כו, א ד"ה דיקא) והאבודרהם (עמ' קמב) כ"כ בשם גאון, והרשב"א (כו, א ד"ה דיקא) כתב כן בשם רה"ג, ונפסק בשו"ע (שם).

תכה. רמב"ם (שם), מקורו בגמ' (שם): "טעה ולא התפלל ערבית - מתפלל בשחרית שתים, שחרית - מתפלל במנחה שתים"... טעה ולא התפלל מנחה - מתפלל ערבית שתים, ואין בזה משום דעבר יומו בטל קרבנו". ולמד שהראשונה לשם חובה והשניה לשם תשלומין מהברייתא (שם, ב): "תנו רבנן: טעה ולא התפלל מנחה בערב שבת - מתפלל בליל שבת שתים, טעה ולא התפלל מנחה בשבת - מתפלל במוצאי שבת שתים של חול, מבדיל בראשונה ואינו מבדיל בשניה, ואם הבדיל בשניה ולא הבדיל בראשונה - שניה עלתה לו, ראשונה לא עלתה לו", ונפסק בטוש"ע (קח, א-ב).

תכו. בכלבו לא ציין שכ"ד גאון. וברשב"א (שם) כתב כן בשם רה"ג.

תכז. וכ"פ: רשב"ם, הובא בסמ"ג (עשין יט) ובהגה"מ (שם אות כ), תוס' (כו, א ד"ה טעה), רא"ש (פ"ג סי' ב), ר' יונה (על הרי"ף יח, א ד"ה טעה) בשם רבני צרפת, אשכול (מהד' אויערבך, ח"א עמ' 58, ובמהד' אלבק ליתא), תשב"ץ קטן (סי' רכג), ר' פרץ (הג' סמ"ק סי' יא אות מד) וריקאנטי (סי' טז).

תכח. מכאן עד סוף פיסקה זו ליתא בכלבו, ונראה שיש שם ט"ס, והחסרון ניכר. עי"ש גם בהע' המהדיר (סוף הע' 411), שעמד על הקושי בדברי הכלבו.

תכט. ראה בה"ג (עמ' נ) שכתב שאם שכח להתפלל ערבית ושחרית - מתפלל במנחה שלוש, והובא באגור (סי' קנא). והטור (קח, ד) כתב לבאר דבריו, שדווקא באותו היום יש תשלומין לתפילה שאינה סמוכה, אבל ביום אחר אין לה תשלומין. וכ"כ שיש תשלומין ליותר מתפילה אחת: רס"ג (בסידור עמ' לא), תשובות הגאונים (תורתן של ראשונים, ח"ב עמ' יב), המאורות (כו, א) בשם הגאונים ומחז"ו (סי' עו). ולמעשה, פסק השו"ע (שם, ד-ה), שאף שמעיקר הדין אין תשלומין אלא לתפילה הסמוכה, נכון להתפלל את אותה תפילה שאינה סמוכה בתורת נדבה, ויחדש בה דבר.

אבל שלא בזמן תפלה[987] לא. והביא הרבה ראיות[988] לדבריו[תל], דשלא בזמן תפלה אינו משלם[989] כלל[תלא].

ואם טעה במוסף, יש אומרים[תלב] שאין[990] לו תשלומין, שאינו[991] דומה לשאר תפלות[992], כי שאר תפלות חדא טכסיסא[993] אית להו, ומטבע אחד הם[994], לפיכך יש להם תשלומין, מה שאין כן במוסף. וכן דעת הרשב"א ז"ל[תלג] (כו, א ד"ה איבעי; שו"ת ח"א סי' תמז).

ודוקא כשעבר כל היום, אבל ביום החיוב, כבר אמרנו (סי' צה) שכל היום מתפלל תפלת מוסף, כדאמרינן (כח, א) היו לפניו שתי תפלות, של מוסף ושל מנחה, מתפלל של מנחה בזמנה, ואחר כך של מוספין[תלד][995]. [תלה]ויש מי שהורה שאין עושין כן[996] בצבור, כדי שלא יטעו[תלו].

וכתב הבעל התוספות ז"ל[997] (כח, א ד"ה הלכה) שעכשיו שמאחרין בתפלת יוצר ביום הכפורים עד לאחר שש שעות ומחצה, שיש מן הדין להקדים תפלת המנחה[998] לתפלת המוספין. ולא נהגו כן, וסמכו על[999] הראשונים ז"ל[תלז] שאמרו שאין הדברים אמורים אלא כשהיו לפניו שתי תפלות, של מנחה ושל מוסף[1], ודעתו להתפלל שתיהן עכשו, לפיכך מקדים של מנחה, אבל

987. תפלה: **ג ד** חסר 988. הרבה ראיות: **ב** ראיות הרבה 989. אינו משלם: **א ב** לא יוכל לשלם
990. שאין: **ג ד** דאין 991. שאינו: **א** שאינה 992. תפלות: **ג ד** התפלות 993. טכסיסא: **ד** תכסיסא
994. הם: **ב** להם 995. מוספין: **ב** מוספ 996. כן: **א** חסר 997. ז"ל: **ב** חסר 998. המנחה: **ב** מנחה
999. על: **ב** על דברי 1. מוספין: **ב** מוספ

תל. ברשב"א לפנינו מצאנו רק ראיה אחת לדבריו: "שאם לא כן מאי מתפלל ערבית שתים ומתפלל מנחה שתים דקאמר, לימא טעה ולא התפלל שחרית קודם חצות חוזר ומתפלל לאחר חצות".

תלא. וכ"כ הראב"ד (שם), ונפסק בשו"ע (קח, ג). ועי' משנ"ב (קח, טו) מח' האחרונים אם ניתן להתפלל תשלומין דווקא סמוך לתפילה העיקרית, או שבדיעבד ניתן להשלים כל זמן שלא עבר זמן אותה תפילה. ור' בעה"ש (קח, יג-יד).

תלב. תוס' (שם ד"ה איבעי), רא"ש, ר' יונה (שם) וטוש"ע (שם, ו).

תלג. בתוס' וברא"ש (שם) כתבו שני טעמים אחרים: א. שלא שייך להתפלל תשלומין של מוסף בערב, כיון שעבר זמן מוסף איך יקרא את הקרבנות. ב. תפילת מוסף היא כנגד קרבן מוסף, ועבר זמנו בטל קרבנו, משא"כ שאר תפילות שהן רחמים, אין בהן עבר זמנו. ובשו"ת הרשב"א (ח"א סי' תמז) כתב טעם נוסף, שאין שייך תשלומין לתפילה שנתקנה מחמת מאורע, וכשמשלים אינו יכול לומר את אותו מאורע.

תלד. צ"ע מדוע הוכיח כן מהברייתא האומרת שמנחה קודמת למוסף, והרי מפורש במשנה (כו, א) שזמן מוסף כל היום. ואפשר אולי לתרץ עפ"י דברי התוס' (כז, א ד"ה ת"ש ושל) שבמשנה לא הוזכרה דעת ר' יהודה שמוסף עד ז' שעות, וממילא אפשר היה לפרש שגם ת"ק לא התכוון שכל היום ממש אפשר להתפלל מוסף. אולם מהברייתא שם סובר ר' יהודה שיש להקדים מוסף משום שהיא מצוה עוברת וממילא ת"ק שחלק סבר שתפילת מוסף כל היום ממש. ואפשר אולי להוסיף שמהמשנה ניתן להבין שעיקר זמן תפילה עד ז' שעות וכך סבר הרמב"ם, שהובא לעיל סי' צה. אולם בברייתא נאמר לפי גי' רבינו בדעת ת"ק: "מתפלל של מנחה בזמנה". והרי עיקר זמנה של מנחה מתשע וחצי שעות, ובכל זאת מקדימים אותה למוסף משמע שזמן המוסף כל היום ממש בלא הגבלה כלשהי. וע' בענין זה בביה"ל (רפו ד"ה עד שש שעות) שכתב בשם הפמ"ג שאם איחר תפילת מוסף עד סמוך לשבע, יש להסתפק האם להקדים המוסף כדי שלא יקרא פושע. ובשו"ע פסק (רפו, ב) כרמב"ם שלא לאחר מוסף לאחר ז' שעות, ובהמשך (רפו, ד) שזמן מוסף כל היום.

תלה. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

תלו. רמב"ם וטוש"ע (שם).

תלז. תוס' (שם) בשם ר"י, רא"ש (פ"ג סי' ח) בשם י"מ,

אם היה בדעתו[2] להתפלל תפלת מנחה[3] עם דמדומי חמה, מתפלל של מוספין תחלה לבדה. ודברים של טעם הם, כי למה יתחייב להתפלל תפלת המנחה מחמת תפלת המוספין[תלח 4].

והרשב"א ז"ל (כח, א ד"ה ת"ר) כתב דכל זמן שיהיו[5] לפניו שתי תפלות, אחת של מנחה ואחת של מוספין, דלכתחלה צריך להקדים של מנחה, אבל אם הקדים של מוספין יצא, ואין צריך לחזור ולהתפלל מוספין שניה, הואיל ומצותה כל היום[תלט]. [6]וגדולה מזו אמרו מרבותינו האחרונים[תמ] שאפילו הקדים של מוספין לשל שחר יצא, דהא קיימא לן (כו, ב) דתפלות כנגד תמידין תקנום, עכ"ל. והביא ראיה מהתוספתא (פ"ג, ב) שכתבתי למעלה[6] (סי' צה):

(צח) [תמא]טעה באחת משלש ראשונות חוזר לראש, [7]באחת משלש אחרונות חוזר לעבודה[תמב 7]. יש מפרשים, דהני מילי כשסיים[8] הברכה חוזר לראש, אבל אם[9] לא סיים אותה, חוזר לראש אותה ברכה, כן מצאתי.

וכן נמי נראה[10] דעת הר"ף ז"ל[11] (הגה' סמ"ק סי' יא אות כו), שכתב, וזה לשונו, אם שכח[12] ולא הזכיר גבורות גשמים, ולא נזכר עד שסיים[13] אותה ברכה או ברכת האל הקדוש, לא יחזור לאתה גבור[14], אלא יחזור לראש שמונה עשרה[15], דשלש ברכות ראשונות חשובות כעין ברכה אחת, כדפירש בתוספות (לג, א ד"ה אבל), עכ"ל.

נראה מזה, שכל זמן שנזכר קודם סיום הברכה, אינו צריך לחזור אלא לתחלת הברכה שטעה בה. ובשם הרשב"א ז"ל שמעתי[תמג], שכל זמן שטעה באחת מהן, כיון שעבר מקום הטעות, חוזר לראש התפלה, [16]ע"כ.

ובתשובת שאלה שלו (ח"א סי' לה) מצאתי בזה הלשון, ומיהו לענין חזרה, כל שלא יזכר תוך כדי דבור, נראה ברור שאין חלוק בין יחיד בין שליח צבור, כיון שהטעם דחוזר לראש משום דאין להם סדר, כברכה אחת הן, ע"כ. ופירוש תוך כדי דבור הוא, כדי שיאמר תלמיד לרב שלום עליך רבי ומרי[תמד 16].

2. בדעתו: **ג ד** דעתו 3. מנחה: **א ב** המנחה 4. תפלת המוספין: **ג** תפלת של מוספין **ד** תפלה של מוספין
5. שיהיו: **ב** שהיו 6. וגדולה... למעלה: **א ג ד** חסר 7. בא'... לעבודה: **ב** חסר 8. כשסיים: **א ג ד** כשמסיים 9. אם: **ב** חסר 10. נראה: **ג ד** חסר 11. ז"ל: **ג ד** חסר 12. אם שכח: **ב** חסר 13. שסיים: **ד** שיסיים 14. לאתה גבור: **ג** לראש הגבור **ד** לראש הברכה 15. י"ח: **ג** י"א 16. ע"כ... ומרי: **א ג ד** חסר

ר' יונה (על הרי"ף יט, א ד"ה ויש) בשם מורו, רשב"א (כח, א ד"ה ת"ר).

תלח. הובא בשם י"א בשו"ע (שם).

תלט. דעת הרשב"א הובאה בב"י (רפו, ד), ופסקה הרמ"א (שם) להלכה.

תמ. ברשב"א לא ציין שד"ז מרבותינו האחרונים.

תמא. בכלבו הובא סי' זה בקיצור, והביא רק דברי הרמב"ם.

תמב. רמב"ם (פ"י, א), מקורו הגמ' (לד, א): "אמר רב הונא: טעה בשלש ראשונות - חוזר לראש, באמצעיות - חוזר לאתה חונן, באחרונות - חוזר לעבודה; ורב אסי אמר: אמצעיות אין להן סדר". ובג' ראשונות ואחרונות לכו"ע חוזר לראש אותן ברכות.

תמג. לא מצאנו ברשב"א לפנינו.

תמד. ראה מכות (ו, א) ושבועות (לב, א) שתוך כדי דיבור הוא כדי שאילת שלום תלמיד לרב, ובב"ק (עג,

טעה באחת[17] מהאמצעיות, חוזר לראש הברכה[18] שטעה בה[תמה]. והרב רבינו[19] האיי, והרשב"א (לד, א) והראב"ד[20] ז"ל[תמו] פירשו[21] חוזר לראש הברכה, לאתה חונן.

וכן הדין בשליח צבור שטעה כשהוא מתפלל[22] בקול רם[תמז]. אבל טעה כשהוא מתפלל[22] בלחש, אינו חוזר מפני טורח צבור, אבל סומך הוא על התפלה שמתפלל בקול רם[תמח]:

(צט) שליח צבור שטעה ונבהל, ולא ידע[23] מהיכן מתחיל, ושהה שעה אחת, יעמוד אחר תחתיו. ואם טעה בברכת המינין, אין ממתינין לו שעה אחת[תמט]. ולא יהיה השני סרבן באותה שעה[תנ]. ומהיכן מתחיל, מהברכה שטעה בה[24] הראשון[תנא]. ואם טעה בשלש ראשונות חוזר לראש, באחרונות חוזר לעבודה, באמצעיות חוזר לראש הברכה שטעה[24] בה[תנב 25], [תנג] ולפירוש האחר[תנד] לאתה חונן.[26] והוא הדין אם נשתתק, אבל אם נשתתק בברכת יוצר אור אחר שענו קדושה, כברכה אחרת דאמי, ומתחיל ואומר לאל ברוך נעימות יתנו[תנה 26].

מי שנסתפק אם התפלל[27] אם לאו, אינו חוזר ומתפלל אלא בתורת נדבה[תנו]. [תנז] והרשב"א ז"ל (כא, א ד"ה הא) כתב, מיהו מתפלל ומתנה, אם לא התפלל שתהיה לחובה, ואם התפלל שתהיה לנדבה[תנח], [28] ע"כ.

17. בא': **ב** באחת משלש אחרונות חוזר לעבודה באחת 18. הברכה: **ב** ברכה **ג** חסר 19. וה"ר: **ד** והרבי' 20. והרשב"א והראב"ד: **א ב** והראב"ד והרשב"א 21. פירשו: **ב** חסר 22. בקול... מתפלל: **ג ד** חסר 23. ולא ידע: **ג ד** ואינו יודע 24. הראשון... שטעה: **א** חסר 25. בה: **א ב** חסר 26. וה"ה... יתנו: **א ג ד** חסר 27. התפלל: **א ב** נתפלל וכן בסמוך 28. ע"כ... עכ"ל: **א ג ד** חסר

ב) מבואר שהוא: "שלום עליך רבי ומורי". ועי' רע"א (ב"ק שם) במה שתמה על הרמב"ם שלא הזכיר: "ומורי", וכתב שאפשר שהייתה לו גירסא אחרת בגמ'.

תמה. רמב"ם (פ"י, א), ופסק בגמ' (שם) כרב אסי דאמר כן, וכ"פ הרי"ף (כד, א) ורוה"פ.

תמו. הרשב"א (שם) כתב כן בשמם.

תמז. רמב"ם (שם) ושו"ע (קכו, ב).

תמח. רמב"ם (שם, ב). אבל בגירסת הספרים לפנינו ברמב"ם יש חילוק בזה, וז"ל: "והוא שלא טעה בשלש ראשונות, שאם טעה בהם - לעולם חוזר, כמו שהיחיד חוזר". ורבינו השמיט חילוק זה, וכך גם בטור, וגירסתם ברמב"ם שונה, עי' כס"מ שכ"ה נוסחת כתיבת יד ברמב"ם, וכן השמיט תוספת זו ברמב"ם פרנקל. וע"ע לח"מ שתמה על הרמב"ם מניין לו חילוק זה, וכן תמהו עליו אחרונים נוספים. אולם, לפי נוסח כתה"י ברמב"ם שלא חילק בכך, ניחא.

תמט. שעה אחת - ברמב"ם איתא: **אלא מיד יעמוד אחר תחתיו, שמא אפיקורסות נזרקה בו. והוא שלא התחיל בה, אבל אם התחיל בה, ממתינין לו שעה.** ולמד כן מהגמ' (כט, א), ונפסק בטוש"ע (קכו, א).

תנ. רמב"ם (שם, ג), ולמד כן מהמשנה (לד, א).

תנא. משנה (שם).

תנב. רמב"ם (שם, ד), וכדעת רב אסי בגמ' (שם), ונפסק בטוש"ע (שם, ב).

תנג. מכאן עד סוף פיסקה זו ליתא ברמב"ם ובכלבו.

תנד. ראה בסי' הקודם, שכ"ד רה"ג, הראב"ד והרשב"א בפירוש הגמ' שם.

תנה. וכ"א בסמ"ק (סי' יא) ובריקאנטי (סי' לב), וכתב שכ"ה בירושלמי.

תנו. רמב"ם (שם, ו). בגמ' (כא, א) איתא: "ורבי אלעזר אמר: ספק קרא קריאת שמע ספק לא קרא - חוזר וקורא קריאת שמע, ספק התפלל ספק לא התפלל - אינו חוזר ומתפלל. ורבי יוחנן אמר: ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו". וכתבו התוס' (שם ד"ה ורבי יוחנן) שהלכה כר' יוחנן, אך דווקא בכה"ג שמסופק אם התפלל או כאשר מחדש בתפילתו. ועי' ב"י (קז, א) שהאריך בזה, והובא להלכה בשו"ע (שם).

תנז. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

תנח. דברי הרשב"א הובאו בב"י (שם), במג"א (ס"ק א),

ודוקא בחול חוזר בתורת נדבה, אבל בשבתות וימים טובים אינו חוזר[תנט]. וכן נמי דעת הראב"ד (פ"א, י) שכתב דמה דא"ר יוחנן ולואי שיתפלל אדם כל היום כלו, דוקא בי"ח שהיא תפלת רחמים, ויכוין לבו לבקש, אבל תפלת שבתות וימים טובים שאינה אלא הודאה לא אמר ר' יוחנן, ואם יודה וחוזר ויודה, ברכה לבטלה היא[תס], עכ"ל[28]:

(קן) היה עומד בתפלה ונזכר שהתפלל, פוסק, ואפילו באמצע הברכה[תסא]. והרשב"א ז"ל (שם) כתב שאינו צריך לפסוק, אלא גומר[29] תפלתו, ובלבד שיתכוין מכאן ואילך לנדבה[תסב]. ואם היה תפלת ערבית, לכולי עלמא אינו פוסק, שהרי מתחלה לא היה דעתו עליו שהיא חובה[תסג]:

(קא) טעה והתפלל של חול בשבת יצא[תסד], [תסה30]כך כתב הר"מ ז"ל (פ"י, ז), וכן כתב רב נטרונאי גאון[תסו]. ויש מי שכתב[תסז] שצריך לכוין בתפלת שליח צבור, ובערב שבת יכוין

29. גומר: **ב** גומר כל 30. כך... שבע: **א ג ד** אבל צריך לכוין לבו בתפלת ש"צ ובע"ש יכוין בברכה מעין שבע וכ"כ ר' נטרונאי והר"ם ז"ל

במשנ"ב (ס"ק ב) ובשאר אחרונים, ועי' ביה"ל (ד"ה חוזר).

תנט. ראה לעיל סי' צה, שהביא ד"ז בשם הרמב"ם, ושכן פסקו מקצת הגאונים.

תס. עי' לעיל הער' קמז וקמח.

תסא. רמב"ם (שם), מקורו בגמ' (שם), והובא להלכה בטוש"ע (שם).

תסב. דברי הרשב"א לא הובאו בכלבו, והובא בב"י (שם), וכתב שדעת כל הפוסקים כדבריו, והלכה כרבים.

תסג. רמב"ם (שם). ומש"כ רבינו: "לכו"ע", כוונתו לרמב"ם ולרשב"א, שאף שנחלקו קודם - בזה מסכימים. אולם גם בזה יש חולקים, ראה ראב"ד שם שכתב שאין נחת רוח בדברי הרמב"ם, ומשמע שחולק כיון שקבעוה חובה, ממילא אין מקום לחלק בזה בין ערבית לשאר תפילות. והכס"מ (שם) כתב שכיון שמתחילה הייתה רשות, יש סברא לחלק.

תסד. בכלבו כתב כן בשם הירושלמי, אולם בירושלמי לפנינו ליתא (ואפשר שגרס כן בירושלמי פ"ד ה"ד לד, ב). רבינו כאן הביא ד"ז מהרמב"ם, ובספרי הרמב"ם לפנינו הגירסא: "לא יצא", אולם עי' יד אהרון (שם) שכתב שבספרי הרמב"ם המדוייקים מכת"י הגירסא: "יצא". וכן גרסו ברמב"ם הרמ"ך ור' מנוח, וכתב ר' מנוח שכן הסכים רב שמואל הנגיד. זו כנראה גם גי' המאירי (ברכות כא, א ד"ה היה עומד) שכתב כך בשם גדולי המחברים (אלא שהקשה מדין ברכת המזון שחוזר כשלא הזכיר שבת). והסברא שיצא היא שמעיקר הדין היה צריך להתפלל י"ח ברכות, אלא שחכמים תיקנו בשבת שבע ברכות כדי שלא להטריח, אולם אם כבר התפלל י"ח, יצא. והכס"מ (שם) דחה בחריפות גירסא זו, וכתב שהרמב"ם סובר שלא יצא, ובב"י (רסח, ד) הביא דברי הכלבו בשם הירושלמי שיצא, וכתב שלא קיי"ל כירושלמי זה או שי"ל שמדובר בכה"ג שמזכיר של שבת בתפילת החול, אבל אם התפלל רק של חול לא יצא. ובחריפות יתירה יצא נגד הגי' ברמב"ם שיצא. ובשו"ת ר' אברהם בן הרמב"ם (סי' עט) כתב בשם אביו שלא יצא. ועי' שו"ת הרדב"ז (לשונות הרמב"ם שם) שכתב ששתי הגרסאות אמת, והדבר תלוי אם הזכיר של שבת או לא הזכיר. ונר' אם כן שנדחתה האפשרות שיצא בתפילת החול אא"כ התכוון בתפילת הש"ץ או בברכת מעין שבע. וא"כ יש לדחות את גי' כ"י **ב** שלפיה יוצא שיש אפשרות להעמיד שיוצא בתפילת חול כשלעצמה, ויש להעדיף את גי' כה"י האחרים שלפיהם יצא רק כשכיון לתפילת הש"ץ או למעין שבע. ור' לקמן הע' תסז.

תסה. כך... ז"ל: ליתא בכלבו.

תסו. לא מצאנו דעתו במקור אחר.

תסז. עי' שנו"ס, שלפי רוב כתבי היד אין כאן שתי דעות, אלא דעת הרמב"ם שיצא דווקא אם התכוון לצאת יד"ח על ידי הש"צ. ותיקנו עפ"י כת"י **ב** משום שזו לכאורה המהדורה הסופית. אולם יש לפי גי' זו קושי, ולכאורה יש להעדיף גי' כה"י האחרים, ור' לעיל הע' תסד.

בברכת מעין שבע[תסח][30]. ובתשובות הגאונים[תסט] ז"ל[31] כתוב שצריך לחזור ולהתפלל בכל התפלות של שבת ושל יום טוב[תע], וכן דעת הריא"פ והבעל[32] התרומה ז"ל[תעא], וכן נמי כתב הרשב"א[תעב] ז"ל[תסה][33].

ואם נזכר בתוך התפלה, גומר הברכה שהתחיל בה, וחוזר ומתפלל של שבת[תעג], ובמוסף פוסק ואפילו באמצע הברכה ומתפלל של שבת, וכן ביום טוב ובראש חודש[תעד][34]. [תעה]והראב"ד[תעו][35] והרשב"א ז"ל (כא, א ד"ה אמר) כתבו שאפילו במוסף גומר הברכה, ואם התפלל וחדש בה דבר מועט למוספין, כגון שאמר[36] ונעשה לפניך את[37] חובותינו בתמידי יום ובקרבן מוסף, יצא[תעז], וכן נמי ביאר הירושלמי (פ"ד ה"ו לו, א):

(קב) כתב הרמב"ם ז"ל (פ"י, ח), מי שטעה בימות הגשמים, ולא אמר מוריד הגשם ולא מוריד הטל, חוזר לראש. ואם הזכיר הטל[38], אינו חוזר. ואם טעה בימות החמה ואמר מוריד הגשם,

31. ז"ל: **א ג ד** חסר 32. הריא"פ והב': **א ג ד** הבעל 33. ז"ל: **ב** ועוד כת' הרמב"מ ז"ל 34. ובר"ח: **ב** ור"ח 35. והראב"ד: **ב** והראב"ד ז"ל 36. שאמ': **ג ד** חסר 37. את: **ב ג ד** את קרבנות 38. הטל: **א ג ד** טל

תסח. הטור (רסח, יג) כתב בשם רב משה גאון שאם טעה בליל שבת ולא אמר "אתה קדשת", אם שמע מש"צ את ברכת מעין שבע - יצא. ובשם רב נטרונאי גאון הוסיף שאפי' לא התפלל כלל, והתכוון לצאת במעין שבע - יצא, והובא להלכה בשו"ע (שם), וזה דלא כאבודרהם (עמ' קמט) שפסק שאינו יוצא בברכה אחת מעין שבע, וע"ע טור (שם) שהקשה על דברי גאונים אלה.

תסט. לא מצאנו שם.

תע. וכ"ה בסמ"ג (עשין יט), ובמאירי (ברכות כא, א), וכ"פ השו"ע (שם, ד).

תעא. לא מצאנו הן ברי"ף והן בתרומה שכתבו במפורש שאם לא הזכיר של שבת בתפילה צריך לחזור ולהתפלל. אמנם הב"י (רסח, ד) למד מהגמ' בשבת (כד, א) שבכל הימים שיש בהם מוסף מזכירים מעין המאורע, ואם לא הזכיר מחזירים, ושבת לא גרע מהם. וממילא כיון שהרי"ף פסק הלכה זו (שבת יא, א) וכן התרומה (במפתח הסימנים סי' רל), ממילא יסברו שגם בשבת אם לא הזכיר שבת בתפילה חוזר.

תעב. בברכות (כו, ב) כתב שאם התפלל של חול במנחה בשבת אינו חוזר במוצ"ש ומתפלל שתיים כיון שלא ירויח את תפילת השבת, מש' שאם נזכר בשבת עצמה יחזור. וכן כתבו תוס' ברכות (כו, ב ד"ה טעה), רא"ש ברכות (פ"ד, ב) ותוס' רא"ש (כו, ב ד"ה טעה).

תעג. כ"א בגמ' (כא, א). ורבינו סובר שהדין כן בכל ברכה מברכות שמונה עשרה, וכ"ד רוה"פ והטוש"ע (רסח, ב), ודלא כרא"ש מלוניל (הובא בר' יונה יג, א ד"ה אמר ליה וברא"ש פ"ג סי' יז), הסובר שדווקא ב"אתה חונן" הדין כן, ובשאר ברכות פוסק אפילו באמצע ברכה.

תעד. רמב"ם, ר' יונה וסמ"ג (שם). וכתב הרשב"א (כא, א ד"ה אמר) טעם דעה זו, שכיון ששחרית ומנחה חייב אדם להתפלל גם בחול, אלא שחכמים קבעו שיש להתפלל בשבת רק שבע ברכות, שלא להטריח, לכן אם התחיל הברכה - יסיימה, כיון שיש לאותה ברכה שייכות גם בשבת. אולם מוסף כיון שאין מתפללים אותה בחול כלל, זה דומה למתפלל שנזכר שכבר התפלל, שעליו לפסוק אפי' באמצע ברכה, ועי' בנו"כ הרמב"ם.

תעה. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

תעו. הובאו דבריו בא"ש וברשב"א (שם).

תעז. הסברא בזה, שגם בתפילת מוסף האדם בר חיובא, ומן הדין היה צריך להתפלל בה שמונה עשרה כשאר תפילות, אלא רק שצריך שיוסיף בה משהו מקרבנות המוספין, וכ"פ הרא"ש והטור (שם). ובב"י (שם, ב) כתב שנקטינן כדעת הרמב"ם, אולם בשו"ע (שם) הביא בסתם דעת הטור ודעימיה, ובי"א דעת הרמב"ם ור' יונה. ובמשנ"ב (ס"ק ה) כתב בשם האחרונים שיש לפסוק באמצע ברכה, משום ספק ברכה לבטלה.

חוזר לראש. ואם לא הזכיר טל, אין מחזירין אותו, שאין טל נעצר, ואין צריך בקשה[תעח].

מי ששכח (שם, ט) שאלה בברכת השנים, אם נזכר קודם שומע תפלה, שואל בשומע תפלה, ואם נזכר אחר[39] שומע תפלה, חוזר לברכת השנים[תעט]. וכן נמי דעת הראב"ד ז"ל[תפ]. ורבינו[40] האיי גאון ז"ל[תפא] [41] כתב שאינו חוזר אלא לשומע תפלה, מאחר שיכול לאומרה בשומע תפלה, למה מחזירין אותו לברכת השנים. והירושלמי (פ"ה ה"ב) מוכיח כדברי הגאון ז"ל[תפב]. ואם לא נזכר עד שהשלים תפלתו, חוזר ומתפלל שניה[תפג].

ולדעת הירושלמי (פ"ה ה"ב לח, ב; תענית פ"א ה"א ב, א) אם לא הזכיר לא טל ולא מטר, ונזכר קודם שומע תפלה, מזכיר בשומע תפלה כדין שאלה[תפד]. [תפה]ורב אחא (שאילתות, שאי' כב) פסק שמחזירין אותו[תפו]. והבעל התוספות[תפז] מסופק אם הלכה כתלמוד דידן, דלא מוכח אלא משאלה בשומע תפלה, או שמא פשיטא דהוא הדין גבורות גשמים מקל וחומר דשאלה[42], כדאיתא בירושלמי[תפח] (שם), ע"כ.

וביאר עוד בירושלמי (שם), רבי זעירא בשם רבי חנינא אומר, היה עומד בגשם והזכיר של טל, אין מחזירין אותו, בטל והזכיר של גשם, מחזירין אותו. פירוש[43], ודוקא הזכרה[44] בגבורות גשמים[45], אבל שאלה בברכת השנים, מחזירין אותו אף על פי שהזכיר הטל, מדלא נקט

39. נזכר אחר: **ג ד** לאחר 40. ורבי': **א** ורב 41. האיי גאון ז"ל: **א** האי ז"ל **ג ד** האיי 42. מק"ו דשאלה: **ב** כמו בשאלה 43. פי': **א** ופי' 44. הזכרה: **א** הזכיר **ג** הזכרת 45. גשמים: **א ג ד** חסר

תעח. מקור דבריו בתענית (ג, ב) ובירושלמי (פ"ה ה"ב), ונפסק בטוש"ע (קיד, ד-ה).

תעט. גמ' (כט, א): "אמר רבי תנחום אמר רב אסי: טעה ולא הזכיר גבורות גשמים בתחיית המתים - מחזירין אותו, שאלה בברכת השנים - אין מחזירין אותו, מפני שיכול לאומרה בשומע תפלה. מיתיבי: טעה ולא הזכיר גבורות גשמים בתחיית המתים - מחזירין אותו, שאלה בברכת השנים - מחזירין אותו... לא קשיא: הא - דאדכר קודם שומע תפלה, הא - דאדכר בתר שומע תפלה". ומ"ש הרמב"ם שחוזר לברכת השנים, כן כתבו השאילתות (שאי' כב), סידור רס"ג (עמ' כג), בה"ג (הובא בראש"ש פ"ד סי' יד), רא"ה (ברכות שם וריש תענית), ר' יואל (הובא בראבי"ה ח"ג סי' תתמו) ופוסקים נוספים, וכ"פ השו"ע (קיז, ה).

תפ. הובא בראש"ש (פ"ד סי' יד), ברשב"א (כט, א ד"ה שאלה), במאורות (כט, א) ובמכתם (ריש תענית).

תפא. בכלבו רק כתב שי"א כן, ולא ציין שכ"ה דעת רה"ג, ועי' רשב"א (שם) שכ"כ בשם רה"ג. וכן פסקו: ר"ח (כט, ב), תוס' ר"י שירליאון (כט, א) בשם ה"ר יוסף, רא"ש (פ"ד סי' יד) והגה"מ (שם אות ט) בשם ה"ר יוסף בשם ר"ח, ראב"ן (סי' קעג), תוס' (כט, ב ד"ה א) ור' יונה (על הרי"ף כ, א ד"ה והא).

תפב. כ"כ הרשב"א (שם) ועוד פוסקים, והרמב"ם ודעימיה סוברים שאין הלכה כירושלמי, כיון שהבבלי חולק.

תפג. רמב"ם וטוש"ע (שם). וכתב הכס"מ שלמד הרמב"ם כן ממה שאמרו בגמ' שאין מחזירין אותו מפני שיכול לאומרה בשומע תפלה, ומשמע שאם אי אפשר - חוזר לראש.

תפד. הירושלמי למד כן מק"ו משאילה, וראה בסמוך. ועי' תוס' (תענית ג, ב ד"ה בימות) שהביאו דברי הירושלמי להלכה, והובאו דבריהם בראשונים רבים, וכ"כ ר' יונה (על הרי"ף יט, ב) בשם רבני צרפת.

תפה. ורב... הזכרה: ליתא בכלבו.

תפו. כן פשט לשון הבבלי שם.

תפז. נראה שכוונת רבינו לתוס' ר"י שירליאון (כט, ב).

תפח. דעת רוה"פ שאין הלכה כירושלמי, מהם: רי"ף (ריש תענית), רמב"ם (פ"י, ח), תוס' (כט, ב ד"ה הא), אשכול (טו, ב), מחז"ו (סי' מג), ר' יונה, רא"ש (שם), ועוד פוסקים רבים, וכ"פ הטוש"ע (קיד, ו). והטעם שלא

בירושלמי אלא לשון הזכרה[תפה תפט].

ירושלמי (תענית פ״א ה״א ב, ב), התפלל ואינו יודע מה הזכיר, אמר רבי יוחנן חזקה כל שלשים יום מהלמוד[תצ] הזכיר, פירוש, וצריך לחזור, מכאן ואילך מה שצריך[46] הזכיר[תצא]. וכתב הר״ם נ״ע[תצב][47], נראה מזה הירושלמי, דכן נמי אמרינן בראשי חודשים ובחולו של מועד, אם נסתפק אם אמר ענין היום אם לא, צריך לחזור, דמהלמוד הזכיר. וכן נמי פסק הרשב״א ז״ל[תצג] (כט, ב ד״ה טעה). מיהו בפרק[48] שלשה שאכלו גרסינן בירושלמי[תצד] (פ״ז ה״ד נה, א) דבספק הזכיר בראשי חודשים ובחולו של מועד אין מחזירין אותו[תצה].

וצריך עיון למה לא ביאר דין שבת[49] ויום טוב. ואפשר דבשבת ויום טוב מחזירין אותו[תצו],

46. מה שצריך: **א ד** משהצריך 47. נ״ע: **א ד** חסר 48. בפרק: **ד** פרק 49. דין שבת: **ב** דבשבת

ניתן להשלים הזכרת הגשמים ב״שומע תפילה״, שהזכרת הגשמים היא שבח לקב״ה, וברכת ״שומע תפילה״ עניינה בקשה ולא שבח.

תפט. המרדכי (תענית סי׳ תריג), המאורות (ריש תענית), ר׳ מנוח (פ״י, ט) והאגודה (ברכות סי׳ צז; תענית סי׳ א) ביארו דברי הירושלמי גם לעניין שאילה, ודלא כרבינו, אולם דעת רוה״פ לבאר דברי הירושלמי כרבינו, שאין מועילה שאילת טל בלבד בברכת השנים, וכ״כ הר״ן (על הרי״ף תענית א, ב) בשם הרמב״ן, ושכ״נ דעת הרמב״ם (שם, ח), ר׳ יונה (על הרי״ף יט, ב), רא״ש (פ״ד סי׳ יד) ומאירי (תענית ג, ב), וכ״פ הטוש״ע (קיז, ד).

תצ. מהלמוד - וכ״ה בכלבו, אולם בירושלמי לפנינו: מה שהוא למוד.

תצא. דברי הירושלמי הובאו בראשונים רבים, מהם: תוס׳ (יב, ב ד״ה והלכתא; תענית ג, ב ד״ה בימות), סמ״ג (עשין יט), שבה״ל (סי׳ כא), רא״ש (תענית פ״א סי׳ א), הגה״מ (פ״י אות ה) ור״ן (ריש תענית), ונפסקו בטוש״ע (קיד, ח). וע״ע ספר הבתים (תפלה, שער ה סי׳ ד) שכתב שכיון שהרמב״ם לא הביא פסק זה, משמע שסובר שאינו להלכה.

תצב. התשב״ץ קטן (סי׳ רכו) רק הביא דברי הירושלמי, ולא כתב שיש ללמוד מהם ל״יעלה ויבוא״. והובאו דברי הר״מ בב״י (תכב, א) בשם הכלבו.

תצג. בכלבו לא ציין שכן פסק הרשב״א. וכלשון הרשב״א מצאנו גם בפסקי הרשב״ץ (כט, ב).

תצד. הב״י (שם) הקשה על הכלבו, שבהמשך דברי הירושלמי שם הובאה דעה חולקת, הסוברת שאם לא הזכיר מחזירין אותו, וכ״א בברייתא בתלמוד דידן. ועוד הקשה, שבירושלמי שם מדבר בעניין ברכת המזון, ובתפילה הדין שונה. ועי׳ ד״מ (אות א) שהצדיק דברי הכלבו, וראה גם ב״ח ופרישה שם. וקצת תימה מדוע לא הזכירו הירושלמי (פ״ה ה״ג) הנזכר ברשב״א, שמפורש שם בהדיא שחוזר.

תצה. בספר המאורות (מט, א) כתב שנראה מן הירושלמי שבספק אם הזכיר ״יעלה ויבוא״ בר״ח אינו חוזר, והוסיף שכן משמע בבבלי שכתב הדין בטעה, שחוזר, והיה צריך להשמיע יותר, שאפי׳ בספק חוזר. וכתב שיש לחלק בין הזכרת גשמים ל״יעלה ויבוא״, שהזכרת גשמים הורגל בה זמן רב, ומסתבר לומר שימשיך לומר כהרגלו, אבל ״יעלה ויבוא״ אינו קרוב לטעות כל כך, כיון שאומרו מל׳ יום לל׳ יום, עי״ש. וראה גם בספר הבתים (שם) שכתב שבספק הזכיר של ר״ח אין מחזירים אותו, שהרי אפי׳ בספק התפלל אינו חוזר, ולא תהיה הזכרת ר״ח חמורה מעיקר התפילה. ולעומתם, פסקו הרוקח (סי׳ רל), המאירי (מט, ב), המהר״ם ריקאנטי (סי׳ לב) ועוד פוסקים, שחוזר בספק, וכדכתב רבינו בשם הר״מ והרשב״א. למעשה, הרמ״א (שם) פסק ככלבו, שבספק א״צ לחזור, והמשנ״ב (ס״ק י) כתב שרוב ככל האחרונים חולקים, וסוברים שצריך לחזור כשמסופק, שמסתמא התפלל כפי שרגיל בכל יום, ולא אמר מעין המאורע.

תצו. וכ״פ המשנ״ב (רסח ס״ק ט) בשם א״ר וח״א.

לפי[50] שהיא ברכה בפני עצמה[51], או אפשר לומר דהוא הדין דאין מחזירין אותו, אבל[תצז 52] לא ביאר דינם, לפי שאין נופל בהם[53] ספק, לפי[54] שהיא ברכה בפני עצמה[55].

[תצח]והר"ם נ"ע (תשב"ץ קטן סי' רכה) היה רגיל לומר ביום שמיני עצרת[56] תשעים פעמים[תצט] אתה גבור לעולם ה' מחיה מתים אתה רב להושיע[57] משיב הרוח[58] ומוריד הגשם[א], כנגד שלשים יום[59] שהיה צריך לאומרו שלש פעמים ביום, ועכשיו אם הוא מסופק אם אמרו אם לאו, אין צריך לחזור לראש, לפי שבודאי אמרו[ב], והביא ראיה[60] לדבריו[ג].

והגיה הר"פ (שם) עליו ואמר, שאינו דומה כשחוזר אותו תשעים[61] פעמים באתה גבור לבדו בלא ברכה, כמי שחוזר[62] אותו שלשים יום בתפלתו[ד], ולא חזינן לרבנן מארץ[63] צרפת דעבדי הכי[ה]:

50. לפי: **ב** חסר 51. בפני עצמה: **א ב** בעצמה 52. אבל: **א ג ד** אבל להם 53. בהם: **ב** חסר 54. לפי: **ב** חסר 55. בפני עצמה: **ב** בעצמה 56. לומר ביום שמיני עצרת: **ב** בשמיני עצרת לומ' 57. רב להושיע: **ב** חסר 58. הרוח: **ד** חסר 59. יום: **א** ימים 60. ראיה: **א ג ד** ראיות 61. צ': **ב** ק' 62. שחוזר: **א ג ד** שחזר 63. לרבנן מארץ: **ב** רבנן דארץ

תצז. עי' שנו"ס, ובכלבו הגרסא: **אבל להכי.**

תצח. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

תצט. עי' שו"ת חת"ס (חאו"ח סי' כ) שכתב שצריך לומר כן מאה פעמים ואחת, עפ"י הגמ' בחגיגה (ט, ב) שאינו דומה שונה פרקו מאה פעמים למאה פעמים ואחת, וכתב שיש להוסיף לחשבון התשעים גם את תפילות מוסף של חול המועד פסח (והשבתות), וכך יעלה סך זה (ולכאורה בשמיני עצרת אין זה שייך), אולם למעשה פסק שהאומר תשעים פעמים, א"צ לחזור מספק.

א. מדברי המהר"ם כאן מתבאר שיש להתחיל מ"אתה גיבור" (אף שאומר שם ה'), וכ"ה ברוב הראשונים שהביאו מנהג זה של המהר"ם. אולם בהג' ר"פ לסמ"ק (שם) כתב שיתחיל מ"רב להושיע", וכן העיר הא"ר (ס"ק יב) שכך משמע שהיה אומר, וראה מור וקציעה (סו"ס קיד). וכ"כ המשנ"ב (ס"ק לט) בשם ספר שלחן שלמה שיש להתחיל מ"רב להושיע". ובמקור חיים (אות ט) כתב שיתחיל מ"אתה גיבור", אולם במקום שם השם יאמר: "אדושם". ובספר פתח הדביר (ס"ק ז) השיג עליו, שקיים חשש שיאמר כן גם בתפילה, ולכן כתב שיאמר מ"אתה גיבור" ויזכיר שם ה', ואין בזה חשש הזכרת שם ה' לבטלה.

ב. מנהג זה של המהר"ם הובא גם בהגהות ר"פ לסמ"ק (סי' יא אות יג), בהגה"מ (פ"י אות ה), באבודרהם (עמ' קט), בחי' הרשב"ץ (כט, ב), באגור (סי' קנה) ובטור (קיד, ט), וכתב שכן נוטה דעת אביו הרא"ש.

ג. ראייתו מב"ק (כד, א): "ריחק נגיחותיו חייב, קירב נגיחותיו לא כל שכן".

ד. ר"פ השיג על המהר"ם רק בהג' לתשב"ץ קטן, ולא בהגהותיו לסמ"ק (שם). דעת ר"פ הובאה גם בטור, באבודרהם, ברשב"ץ ובאגור (שם). ונחלקו בסברתו: האבודרהם (שם) כתב שטעמו משום שאינו מתחיל מברכה ראשונה של שמונה עשרה, והרגל הלשון הוא דווקא כשאומר קודם הברכה הראשונה ולא כשמתחיל מהשניה, וכן נראה פשט לשון הגה' ר"פ לתשב"ץ קטן. והמהר"י אבוהב (הובא בב"י שם) כתב שסובר שיש לחלק בין טבע רע של השור להרגל הלשון, שבטבע רע - דווקא כשמקרב הנגיחות, הדבר מוכיח יותר שטבעו רע, שהרי אם הן רחוקות, ניתן לומר שזה מקרה, אולם כאשר מדובר בהרגל הלשון - אין ההרגל נעשה בקירוב, אלא דווקא להיפך.

ה. נחלקו הפוסקים בזה למעשה. השו"ע (קיד, ט) פסק כמהר"ם (אך הנידון שהזכיר שונה, שהמהר"ם דיבר על שמיני עצרת שאומר משיב הרוח וכו', והשו"ע כתב כן לגבי ראשון של פסח שאומר מוריד הטל. והטעם ששינה, משום שלפי מנהג ספרד אומרים גם בקיץ מוריד הטל, כך שהנידון של המהר"ם לא שייך בזה, שהרי בכל אופן יזכיר טל וא"צ לחזור), וכן פסק הרמ"א (שם), והוסיף את הנידון המובא במהר"ם עצמו. ויש שפקפקו

(קקג) טעה ולא הזכיר הבדלה בחונן הדעת, משלים תפלתו ואינו חוזר[64], שהרי יכול לאומרה על הכוס[ו]. [ז]וכן נמי דעת הרשב"א ז"ל[65] (לג, א ד"ה טעה ולא).

והרא"ש ז"ל[ח][66] כתב שאם נזכר קודם שהשלים[67] תפלתו, חוזר ומבדיל בתפלה. דהא דאמרינן אין מחזירין אותו מפני שיכול לאומרה על הכוס, מיירי כשהשלים תפלתו[ט].

ובה"ג[68] (עמ' קא) כתב דאי לית ליה כוס, הדר. וכן נמי[69] דעת רב[70] סעדיה (עמ' קכו) ורבינו שמואל הנגיד ז"ל, [71]וכן נמי כתוב בתוספות[י], וכן[72] דעת הרשב"א ז"ל[יא][71] (לג, א ד"ה טעה בזו).

וביאר עוד (הרשב"א שם), טעה בזו ובזו[73], בתפלה ועל הכוס, ואכל או עשה מלאכה קודם שהבדיל על הכוס, הרי הוא חוזר לשלם[74] כסדר[יב], וסימן לדבר (ב"ב צד, א) אם בא לנפות, מנפה את הכל[יז].

טעה ולא הזכיר על הנסים בחנוכה ובפורים, אינו חוזר[יג][75]. ור"צ[יד] אומר שהר"ת חזר אחר

64. חוזר: **ג ד** חוזר ומבדיל 65. ז"ל: **ב** חסר 66. והרא"ש ז"ל: **ב** והרא"ש **ג ד** והר' אשר 67. שהשלים: **ב** שישלים 68. ובה"ג: **א** ובה"ג ז"ל **ב** והב' הלכות גדולות 69. נמי: **ג ד** חסר 70. רב: **א ב** ה"ר **ד** ר' 71. וכן... ז"ל: **ב** חסר 72. וכן: **א** וכן נמי נראה 73. בזו ובזו: **ג ד** בזה ובזה 74. לשלם: **א** ומשלים **ג ד** ומשלם 75. אינו חוזר: **ג** חסר **ד** אין מחזירין אותו

על פסק זה של השו"ע מכוח סברת ר' פרץ, או משום שראיית המהר"ם מב"ק קשה, שהרי ר' יהודה ור' יוסי חולקים על ר"מ שאמר כן, וקיי"ל כמותם. ראה ט"ז (ס"ק יג) וגר"א (ס"ק כג), אולם רוב האחרונים פסקו כשו"ע.

ו. רמב"ם (פ"י, יד). מקור דבריו בגמ' (כו, ב), ונפסק בטוש"ע (רצד, א). ועי' כס"מ (שם) שכתב שיש ספרים שגרסו ברמב"ם: "יש מי שמורה שאם נזכר קודם שומע תפלה - מבדיל בשומע תפלה, ואם נזכר אחר שומע תפלה - משלים תפלתו וא"צ לחזור", וכ"ה גירסת הטור ברמב"ם. ודחה גירסא זו, וכתב שהעיקר כספר המדויק שמצא, ואין חילוק בזה כלל. ועי' ב"י (שם) שהביא טעם לגירסת הטור מהגמ' (כט, א).

ז. וכן... הכל: ליתא בכלבו. אמנם בהלכות תפילת מוצ"ש והבדלה (סי' מא) הביא דינים אלה שהחסיר כאן, עי"ש.

ח. לא מצאנו במנהגות לרבינו אשר.

ט. וכ"כ הרשב"א (לג, א ד"ה טעה ולא) בשם רס"ג ורב שמואל הנגיד, וכ"א בריא"ג (עמ' יח) בשמם, וכ"כ המאירי (לג, א) בשם יש מפרשים.

י. לא מצאנו בתוס' שלפנינו.

יא. וכ"פ המחז"ו (סי' קמז), סידור רש"י (סי' תקיט) ועוד ראשונים רבים, והכלבו (סי' מא) כתב כן בשם ר' נתן (ס' המחכים עמ' כח). ועי' ר' יונה (על הרי"ף כ, א ד"ה וכתב) שהביא דברי בה"ג, והוסיף בשם מורו הרב שאם משער שלמחר תהיה לו כוס, לא יתפלל שוב, והובא להלכה בטוש"ע (שם, ב).

יב. בגמ' (לג, א): "טעה בזו ובזו - חוזר לראש". וכפירוש הרשב"א לגמ' שחוזר על שניהם, כ"כ הרא"ש (פ"ד סי' יד) ור' יונה (על הרי"ף כג, ב ד"ה טעה). וראה מאירי (שם) שפירש כרשב"א בפירושו הראשון, וכתב שיש מפרשים שחוזר רק להבדיל על הכוס, עי"ש.

יג. בגמ' שבת (כד, א): "ימים שאין בהן קרבן מוסף, כגון שני וחמישי ושני ותעניות ומעמדות... ערבית ושחרית ומנחה מתפלל שמונה עשרה, ואומר מעין המאורע בשומע תפלה, ואם לא אמר - אין מחזירין אותו". וכתב הרי"ף (שם יא, א) שה"ה חנוכה ופורים (ונראה שכך גרס בגמ'), וכ"א בתוספתא (פ"ג, יד) בהדיא, וכ"פ הרמב"ם (פ"י, יד) ושא"פ, וכ"פ השו"ע (תרפב, א) לגבי חנוכה, והרמ"א (תרצג, ב) לגבי פורים.

יד. כוונתו לר"י - רבינו יצחק.

מודים[76] לרצה[טו], כי מה שאמרו[77] אין מחזירין אותו, הכי קאמרו[78] אין חייבין להחזירו, אבל אם רצה לחזור יחזור[טז].

והר"פ ז"ל[79] (סמ"ק יא הגה אות כו) כתב, [יז][80] אף על פי דעל הנסים נתקן בהודאה, אפילו הכי חוזר לרצה כמו שאמרו ז"ל (לד, א) טעה בשלש(ה) אחרונות חוזר לרצה. וקשיא לפי מה שפירש אין מחזירין אותו רוצה לומר אם ירצה ואם ירצה יחזיר[יז][80], (שם אות כז) אם כן, אפילו[81] עקר רגליו יחזור אם ירצה, ואפילו בדבר שאין מחזירין אותו. לכן נראה, דהא[82] דקאמר אין מחזירין אותו, אינו[83] רוצה לומר אבל אם רצה לחזור הרשות בידו, היכא[84] דעקר רגליו, אבל היכא דלא עקר רגליו, אפילו במה שאמרו אין מחזירין אותו, כגון על הנסים, אם רצה חוזר[יח], ע"כ[85].

ואם תאמר למה לא קבעו חכמים ברכה בפני עצמה במקום שנזכר, כמו ברכת[86] המזון שמותר[87] לקבוע ברכה בפני עצמה כשמסיים בונה ירושלם ושכח ולא הזכיר של שבת. ואומר ה"ר יום טוב ז"ל[88] שחשוב[89] הפסק, ולא דמי לברכת המזון, שהרי התם[90] כבר קיים[91] ברכת המזון דאורייתא, והטוב והמטיב[92] לאו דאורייתא[יט].

וכתב הר"פ ז"ל (סמ"ק יא אות לז), אם לא עקר רגליו בחנוכה ופורים, וטעה ולא אמר על הנסים, חוזר לרצה, כמו שעשה ר"ת. והיה נראה כמו כן בהבדלה בחונן הדעת, שאם לא עקר רגליו[93], חוזר לאתה חונן. מיהו נראה מדקאמר תלמודא מפני שיכול לאומרה על הכוס, משמע דאינו חוזר כלל. והבא לחזור בלא עקר רגליו, הרשות בידו[כ], ואין מחזירין[94] אותו.

ויש אומרים שאם טעה בדבר שאין מחזירין אותו[94] אחר שסיים הברכה, אף על פי שרצה להחמיר על עצמו ולחזור, אין הרשות בידו, דהוי[95] ברכה לבטלה. [כא]וכן נמי[96] פסק הבעל

76. שהר"ת חזר אחר מודים: **א** שר"ת חוזר אחר מודי' **ג** שר"ת חוזר מודים **ד** שרצה חוזר 77. כי מ"ש: **א ב** בדבר שאמרו חכמים 78. קאמרו: **ב** קאמרי' 79. ז"ל: **ג ד** חסר 80. אע"פ... יחזיר: **א ג ד** חסר 81. אפי': **ג** אפי' אם 82. דהא: **ב** דהאי 83. אינו: **ג ד** אין 84. היכא: **ג ד** אלא היכא 85. ע"כ: **א ג ד** חסר 86. ברכת: **א ב** בברכת 87. שמותר: **א ג ד** דמותר 88. ז"ל: **ב** חסר 89. שחשוב: **ג ד** דחשוב 90. שהרי התם: **ג ד** דהתם 91. קיים: **ב** סיים 92. והמטיב: **ב** והמטיב דרבנן 93. עקר רגליו: **א ג** עקר **ד** נזכר 94. אותו... אותו: **ג ד** חסר 95. דהוי: **ב** והוי 96. נמי: **ב** חסר

טו. יש כאן חסרון ניכר. ובסמ"ק (שם) נוסף: **בדבר שאמרו חכמים שאם לא אמר אין מחזירין אותו.**

טז. נראה שמקור דברי רבינו בסמ"ק (סי' יא). מנהג ר"ת הובא בתוס' (ל, ב ד"ה מסתברא), באו"ז (ח"ב סי' תנט), בסמ"ג (עשין יט), בהגה"מ (שם אות ע), בריקאנטי (סי' כא), באהל מועד (שער התפילה דרך ב נתיב י), באבודרהם (עמ' קיב) ובטור (תרפב, א), אך כתב שר"י והרא"ש אביו חולקים על ר"ת.

יז. אע"פ... יחזיר - זו הערת ר"פ אות כו, ובה מפרש מדוע חוזר לפי ר"ת לרצה, ולא לתחילת ברכת ההודאה בה מובא על הניסים.

יח. ואפשר שכך ביאר ר"פ את דעת ר"ת, שגם לפיו אינו חוזר כשעקר רגליו.

יט. ר"פ בהג' סמ"ק (שם אות כב). וכתב כן ביחס ל"יעלה ויבוא", והתירוץ כתב בשם רש"י ולא בשם רבינו יו"ט. ועי' תוס' (שם) בשם ר' אלחנן.

כ. עכ"ל ר"פ שם.

כא. מכאן עד סוף פיסקה זו ליתא בכלבו.

התוספות[כב] (ל, ב ד"ה מסתברא), וכן נמי פסק הרשב"א ז"ל[97] (כט, א ד"ה כתב), שאם[98] סיים הברכה שקבעו בה ההזכרה, שוב אינו חוזר כלל[כג]. והר' אלחנן ז"ל[כד][99] כתב, כל זמן שלא התחיל[100] הברכה האחרת, יחזור[101] אף על פי שסיים הברכה[כה].

טעה בתפלת עננו ולא אמר אותה[102], אינו חוזר[כו]. והריא"ף ז"ל[103] (תענית ד, א) כתב שאם לא עקר רגליו, אומר עננו ומסיים כי אתה שומע תפלת כל פה בלא חתימה[כז]. והר"פ ז"ל[104] (הגה' סמ"ק יא אות לט) כתב כי קבל[105] מרבינו יחיאל מפריש ז"ל[106] שיכול לחתום בברכה, כיון שנסתיימו כבר סדר הברכות[כח]. וכן נמי כשמתענין בשבת אומרים עננו באלהי נצור[כט], ע"כ.

[ל]כתב הרשב"א ז"ל בתשובה (ח"א סי' כה), שיחיד[107] המתענה, אומר עננו בלשון רבים, דלעולם[108] לשתתיף איניש בהדי צבורא[לא], ע"כ.

(הגה' סמ"ק יא אות לט) [לב]ואם שכח שליח צבור עננו בין גואל לרופא, ולא נזכר עד שאמר רפאנו או אחת מהברכות האחרות, אומר[109] עננו במקום שנזכר, וחוזר ואומר אחרי כן

97. ז"ל: **ב** חסר 98. שאם: **א ג ד** אם 99. ז"ל: **ג ד** חסר 100. התחיל: **ב** הפסיק 101. יחזור: **ב** חוזר 102. אמר אותה: **א** הזכיר אותה **ב** הזכיר אותו 103. ז"ל: **א ג ד** חסר 104. ז"ל: **ב ג ד** חסר 105. כי קבל: **ג ד** שקבל 106. ז"ל: **א ב** חסר 107. שיחיד: **א ב** שהיחיד 108. דלעולם: **א ג ד** לעולם 109. האחרות אומר: **א** אחרו' שאו' **ב** שאומ'

כב. התוס' כ"כ בשם ר"י, והובא בראשונים הנזכרים בהערה טז.

כג. ונפסק בטוש"ע (תרפב, א), אך כל זמן שלא אמר שם השם - חוזר.

כד. דעת ר' אלחנן, בנו של ר"י הזקן, הובאה בתוס', באו"ז, בהגה"מ ובאבודרהם (שם).

כה. הרשב"א פירש דבריו: "לא שהוא חוזר אותה ברכה, אלא שמזכיר המאורע קודם שיפתח ברכה אחרת", וכ"ה במרדכי (סי' צח).

כו. תוספתא (פ"ג, יד), שבת (כד, א), רמב"ם (פ"י, יד) וטוש"ע (תקסה, ב).

כז. שו"ע (שם).

כח. הובא בהגה"מ (פ"י אות פ), ובספר אהל מועד (שער התפילה דרך ב נתיב י) כ"כ בשם י"א מרבותינו הצרפתים.

כט. כ"ד בה"ג, הובא בתוס' (לא, ב ד"ה כל), בראש (פ"ה סי' י) וברשב"א (לא, ב ד"ה ולענין), וכ"פ התשב"ץ קטן (סי' קיא), וכתב שכ"ד הרי"ף, והובא להלכה בטור (סי' תקסח). וע"ע ר"פ (שם) שכתב שכאשר ר' שמואל בן רבי יהודה הלוי ז"ל היה יושב בתענית בשבת או ביו"ט, היה אומר אחר התפילה "א-להי נצור" ורבון העולמים, ולא היה אומר "עננו". וברשב"א (שם) כתב שיש מפרשים שצריך לומר "עננו" ב"עבודה", ושכן משמע בירושלמי.

ל. דברי הרשב"א לא הובאו בכלבו.

לא. ונזכר בב"י (תקסה, ד) ובד"מ (שם אות א), ונפסק ברמ"א (שם, א).

לב. ואם שכח... על הסדר - זו לשון ר"פ בהג"ה (יא, אות לט). דעתו מבוססת על שיטת הרשב"ם המובאת בתוס' (לד, א ד"ה אמצעיות) בפירוש דעת רב אסי (לד, א) שאמר שברכות אמצעיות בשמונה עשרה אין להן סדר. ופי' רשב"ם שאין כוונתו שאין כלל סדר, אלא שבשונה מהברכות הראשונות והאחרונות, שם אם טעה וצריך לחזור חוזר לתחילת אותן ברכות, כאן אם טעה חוזר לאותה ברכה. ולכן לדבריו אם השמיט בטעות ברכה אחת והמשיך להתפלל, חוזר לאותה ברכה וממשיך ממנה כסדר. ומכאן למד רבי' פרץ שגם בתפילת "עננו" אם שכח הש"ץ ולא אמר ברכת "עננו" בין "גואל" ל"רופא", הוא חוזר לאותה ברכה וממשיך ממנה כסדר הברכות. לעומת זאת דעת רש"י (לד, א ד"ה אין להן) המובאת להלן שלדעת רב אסי כששכח והשמיט ברכה בטעות, משלים אותה ברכה במקום שנזכר, וממשיך בלא לחזור מאותה ברכה כסדר הברכות. וממילא לרש"י הוא הדין ב"עננו" שמשלים במקום שנזכר ואינו חוזר כסדר מ"רפאנו".

רפאנו[110] וכל שאר הברכות על הסדר[לב], [לג]שאף היא על הסדר נאמרה. וכן נמי כתב כאן[111] הבעל התוספות[לד], אבל במסכת מגילה חזר בו[לה], דכיון דאין[112] מחזירין אותו, אם[113] מתפלל ברכה אחת שתי פעמים, הוי[114] ברכה לבטלה[לו]. אבל לפי הר"ש ז"ל (לד, א ד"ה אין להן) דפסק דאומר[115] אותה במקום שנזכר ברכה בפני עצמה, דאמצעיות אין להם סדר, לא[116] הוי ברכה לבטלה.

והרי"ף[117] (כד, א), ורוב הגאונים[118], והראב"ד[לז] (בהשגה על הרי"ף שם) והרשב"א ז"ל (לד, א ד"ה ור' אסי), כולם הסכימו דיש[119] להם סדר, שלא יקדים אחת לחברתה[לח], וכן נראה מהירושלמי[לט].

ושליח צבור כשמסדיר[120] תפלתו, כיחיד דמי, ואומר[121] בשומע תפלה[מ]. וכן נמי[122] כתב הראב"ד ז"ל[מא].

[מב]טעה ולא אמר יעלה ויבא בראש חודש, אם נזכר קודם שהשלים תפלתו, חוזר לעבודה[מג],

110. רפאנו: **ב** עננו 111. כאן: **א ג ד** חסר 112. דאין: **ב** שאין 113. אותו אם: **א** אותו **ב** אות
114. הוי: **א** דהוי **ב** והוי 115. לפי הר"ש ז"ל דפסק דאומר: **א** לפי הרא"ש ז"ל דפסק שאומר **ב** הרא"ש פסק בפירושיו שאומ' 116. לא: **ב** ולא 117. והרי"ף: **א** והריא"ף **ב** והריא"פ ז"ל 118. הגאונים: **ג** הגאונים ז"ל 119. דיש: **ב** שיש 120. כשמסדיר: **א** שמסדר 121. ואומר: **א** ואו' **ב** ואומרו 122. נמי: **ג ד** חסר

לג. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו סי' יא, מלבד דעת רש"י המובאת לקמן והובאה גם בכלבו. אולם ר' להלן שציינו שהלכות מסוימות הובאו בכלבו סי' מג.

לד. רבינו מביא כסיוע לדעת רב' פרץ את התוס' שהיו לפניו בסוגיא בברכות שנקטו כדעת רב' פרץ. אולם התוס' לפנינו (לד, א ד"ה אמצעיות) סוברים אדרבה כדעה שהביא רבינו בשם התוס' במגילה ולפיהם אף לדעת הרשב"ם אין הש"ץ חוזר לברכת "עננו", שכיון שאין חוזרים ב"עננו" יברך בהכרח ברכות לבטלה. ור' הע' הבאה.

לה. כנר' בתוס' מגילה שהיו לפני רבינו הוא חזר בו ממה שנכתב בתוס' שהיו לפניו במס' ברכות. בתוס' מגילה (יז, ב ד"ה הסדיר) שלפנינו הוא מקצר וכותב רק שבענינו אין חוזר כיון שעבר מקומו, ואיננו מזכיר דין הש"ץ שטעה ולא אמר ברכת "עננו".

לו. הב"י (קיט, ד) דחה דעת הכלבו המובאת לעיל שהש"ץ חוזר גם ב"עננו", דעה שרבינו כאן רצה להביא לה סיוע מתוס' בברכות, שהיו לפניו. ופירש ב"ח (קיט, ד ד"ה ואיכא לתמוה) דעת רבינו שקבל דעת הראשונים שהובאה לעיל (בסי' זה) שאין מחזירין הכוונה שאין חובה להחזיר ואם רוצה חוזר. ובמקור חיים (קיט, ד ד"ה וכתב עוד ב"י) כתב שכיון שהתקינו רבנן שהש"ץ אומר "עננו" כברכה בפני עצמה, דינה אינו שונה מהברכות אחרות. ופסק בשו"ע (קיט, ד) שלא יחזור הש"צ אם גמר "רפאנו", דהיינו שאמר שם השם. והרמ"א הוסיף שיאמר הש"צ "עננו" ב"שומע תפילה" כיחיד, וכמבואר בס' המנהיג (עמ' צג).

לז. הרשב"א (שם) כתב שכ"ד הרי"ף, רוב הגאונים והראב"ד.

לח. וכ"פ הרמב"ם (פ"י, ד) והרא"ש (פ"ה סי' כ). וכתב הב"י (קיט, ג) שכן עיקר להלכה, כיון שכן פסקו רוה"פ, וכ"פ בשו"ע (שם).

לט. גם הרשב"א (לד, א ד"ה אבל רבינו) מביא שכן מש' בירוש', ונר' שהכוונה לירושלמי ברכות (יז, א): "ר' אחא בשם ר' יהושע בן לוי: אף מי שהתקין את התפילה הזאת על הסדר התקינה" והולך ומפרט סדר כל הברכות.

מ. הובא בב"י (תקסה, א) בשם הכלבו, ונפסק בשו"ע (שם).

מא. לא מצאנו דעתו זו במקור אחר.

מב. בכלבו כאן (סי' יא) ליתא, אולם הובא בסי' מג.

מג. גמ' (כט, ב), רמב"ם (פ"י, י) וטוש"ע (תכב, א).

בין יחיד בין שליח צבור כשמתפלל בלחש, שאין בכך[123] טורח צבור[מד]. וכתב הרשב"א ז"ל[124] (כט, ב ד"ה טעה) בשם הירושלמי (פ"ה ה"ג מ, א), לאו דוקא טעה, אלא אפילו נסתפק לו אם הזכיר אם לאו, חוזר[מה][125], ע"כ. ואם השלים תפלתו, חוזר לראש התפלה ומזכיר[מו]. והני מילי יחיד[126], אבל שליח צבור אינו חוזר בכל עת שעתיד לאמרו בתפלה אחרת[מז]. וכן נמי כתב הרב ר' נתן ז"ל[127][128] (ס' המחכים עמ' 30).

והרמב"ם ז"ל (פ"י, י-יא) כתב, ואם היה רגיל לומר תחנונים אחר תפלתו, ונזכר אחר שהשלים תפלתו קודם שיעקור[129] רגליו, חוזר[130] לעבודה ומזכיר[מח]. במה דברים אמורים, בשחרית ובמנחה, אבל בערבית, אם טעה ולא הזכיר, שוב אינו חוזר ומזכיר[131], והטעם, לפי שאין מקדשין את החדש אלא ביום[מט].

והר' נתן ז"ל[132] (שם) כתב דבערבית ליל שני מחזירין אותו, שכבר מקודש הוא, וכן כתב ריב"ט ז"ל בתשובותיו[נ]. וכשראש חודש שני ימים, ולא אמרו ביום ראשון במנחה, לא בלחש ולא בקול רם, נראה דכיון דאותו[133] יום אין בו תפלה אחרת, שצריך לחזור, אף על פי שעתיד לאמרו ערבית שחרית ומנחה של יום שני. ועוד, שאם לא התפלל מנחה מתפלל ערבית שתים, נמצא דשייכי זה בזה, ואפילו הכי צריך לחזור, דלא לחלק[134] במנחת ראש חודש שאינו אלא יום אחד[נא].

והאידנא שכל אחד ואחד מתפלל לעצמו, אם שליח צבור אמרו בלחש, וטעה ולא אמרו כשחוזר התפלה בקול רם, אין צריך לחזור כלל, לא[135] לראש ולא לעבודה, שאינו חוזר ומתפלל בקול רם אלא משום קדושה[136], וכן נראה[137] ממשיב הרוח ומשאלה[נב], או שמא אין

123. שאין בכך: **ב** דאין בכך **ג ד** שאין כאן 124. ז"ל: **ב** חסר 125. לאו חוזר: **ב** לא הזכיר 126. יחיד: **א** ביחיד 127. ר': **א ג ד** חסר 128. ז"ל: **ב** חסר 129. שיעקור: **א** שעקר 130. חוזר: **א** חוז' 131. ומזכיר: **ב** חסר 132. ז"ל: **ב** חסר 133. דאותו: **ב ג ד** דבאותו 134. דלא לחלק: **ג ד** דאין לחלוק 135. לא: **א ג ד** חסר 136. משום קדושה: **ג ד** מפני הקדושה 137. נראה: **ב** יראה

מד. לשון המחכים (עמ' 30), ורבינו הפסיק דבריו בדברי הרשב"א, והמשיך להביאם בסמוך (ובכלבו הביא דברי המחכים ברצף והשמיט דברי הרשב"א). ומש"כ שדין הש"צ שווה לדין היחיד אם לא סיים תפילתו, כן איתא ברמב"ם (פ"י, יב), ובהגה"מ (פ"י אות מ) הוסיף שכ"כ בתשובת רש"י, וכ"ה בשבולי הלקט (סי' קעא) בשם ר' שמחה, ונפסק בשו"ע (קכו, ג).

מה. ובכלבו כתב שר' מאיר למד מהירושלמי בתענית (פ"א ה"א) שחוזר, אך סיים דבריו שמירושלמי ברכות (פ"ז ה"ד) מבואר שלא חוזר בספק. וכ"כ רבינו לעיל סי' קב, ועי"ש בהע' תצד ותצה.

מו. בגמ' (שם) הובאו שתי לישנות, ופסקו הרי"ף (כ, א), הרמב"ם (פ"י, י) והרא"ש (פ"ד סי' טז) כל"ב, דבעינן תרתי: א. שלא עקר רגליו. ב. שלא רגיל לומר תחנונים לאחר התפילה. וכ"פ השו"ע (תכב, א). ורבינו כאן סתם דבריו, ובסמוך הביא דברי הרמב"ם שחילק.

מז. ראה לקמן בסוף הסי' הבא.

מח. עי' לעיל הערה מו.

מט. גמ' (ל, ב) וטוש"ע (תכב, א). והטעם שכתב רבינו מובא בגמ' שם, והרמב"ם השמיטו.

נ. עי' תוס' (ל, ב ד"ה לפי) שכתב סברא זו, אולם למעשה כתב שאין לחלק בזה, ובכל אופן אינו חוזר. וע"ע ב"י (תכב, א) שהביא דברי רבינו בשם ר' נתן, וכתב עליהם שהם דברי תימה, והם הפך פשט דברי הגמ'. ועי' הגהות והערות על הב"י שם (הוצ' מכון י-ם).

נא. וכ"פ השו"ע (תכב, א).

נב. ע"כ הביא הב"י (קכו, ג) בשם הכלבו, וכתב: "ואינם דברים של טעם, דהא ודאי משמע שגם בזמן חכמי

לאמרו, שמאחר שאינו צריך לחזור, אם אמרו הוי הפסקה. ויכול לאמרו בלא חזרה בשומע תפלה[נג][138], ואם לא אמרו שם אין צריך לחזור ולברך, עכ"ל.

וכל דיני חולו של מועד כדיני[139] ראש חודש, לבד שאם טעה בליל חולו[140] של מועד ולא הזכיר יעלה ויבא בעבודה[141], חוזר, מה שאין כן בליל ראש חודש[נד], כמו שכתבנו[142]:

(קד) בעשרת הימים[143] שבין ראש השנה ליום הכפורים חותם בברכה השלישית המלך הקדוש, ובברכה י"ב[נה] המלך המשפט[נו]. והטעם[נז], כדי להזכיר בדעתו בתפלה שהגיע עת [נח][144] לבא לפני מלכו של עולם, וכן חותם המלך המשפט[145], כדי שיירא ויפחד מה' יתברך בהגיע[146] עת[נח][144] התקרבו למשפט, ויפחד ממנו[נט] וישוב בתשובה שלימה לפניו.

טעה בהמלך הקדוש חוזר לראש[ס], ואם טעה[147] בהמלך המשפט חוזר לראש הברכה[סא]. [סב][148]ואם תוך כדי דיבור חזר ואמר המלך הקדוש או המלך המשפט, אין מחזירין אותו לפי דברי הגאונים ז"ל. אף על פי שדברי הר"ש ז"ל נראין יותר, שאמר שאין מחזירין אותו[סג], אין עושין

138. תפלה: **א ג ד** חסר 139. כדיני: **ד** כדין 140. בליל חולו: **ב** בחולו 141. ויבא: **ב** ויבא בעבודה
142. שכתבנו: **ב** שהזכרנו 143. בעשרת הימים: **א ג ד** בי' ימים 144. לבא... עת: **ב** חסר 145. חותם המלך המשפט: **א** בהמלך המשפט כלו' 146. בהגיע: **ג ד** בהגיעו 147. ואם טעה: **א** חסר 148. ואם... רבי: **א ג ד** חסר

התלמוד היו מתפללים בלחש ואח"כ חוזר שליח ציבור ומתפלל בקול רם, ומבואר בדברי הרמב"ם... שאע"פ שאמרו בלחש אם טעה, כשחוזר התפילה בקול רם צריך לחזור, וכן נראה שהוא דעת הפוסקים".

נג. ראה מחז"ו (סי' רכח) בשם השאילתות.

נד. רמב"ם (שם, יא) וטוש"ע (תכב, א).

נה. י"ב - יש כאן ט"ס, שהרי מדובר בברכה האחת עשרה, וצ"ל: י"א, וכן הגיה הכס"מ ברמב"ם (שם).

נו. גמ' (יב, ב), רמב"ם (פ"ב, יח) ושו"ע (קיח, א; תקיב, א).

נז. בכלבו כאן נוסף: למה חותמין המלך הקדוש, ולכאורה תוספת זו נצרכת, ועי' בהערה הבאה.

נח. עי' כאן בשנו"ס, שבכת"י **ב** קיצר והביא טעם אחד לחתימת "המלך הקדוש" ו"המלך המשפט", והשארנו למעלה כפי הגירסא שברוב כתה"י, שכ"ה בכלבו.

נט. ממנו - בכלבו: מדינו.

ס. בגמ' (יב, ב): "ואמר רבה בר חיננא סבא משמיה דרב: כל השנה כולה אדם מתפלל האל הקדוש, מלך אוהב צדקה ומשפט, חוץ מעשרה ימים שבין ראש השנה ויום הכפורים שמתפלל המלך הקדוש והמלך המשפט. ורבי אלעזר אמר: אפילו אמר האל הקדוש - יצא... מאי הוה עלה? אמר רב יוסף: האל הקדוש ומלך אוהב צדקה ומשפט; רבה אמר: המלך הקדוש והמלך המשפט. והלכתא כרבה". ופסקו הרי"ף (ו, ב), הרמב"ם (פ"י, יג) והרא"ש (פ"א סי' טז) שאם לא אמר "המלך הקדוש", אפי' בדיעבד לא יצא, וכ"פ הטוש"ע (תקפב, א). ודלא כראבי"ה (סי' מ), שכתב שנחלקו בגמ' רק לכתחילה, ובדיעבד לכו"ע יצא. ועי' טור (שם) שכתב שגם הראב"ד סובר שנחלקו רק לכתחילה, ובב"י (שם) כתב שהראב"ד בהשג' כתב דעה זו, אך אין הכרח שסובר כן להלכה.

ומש"כ שחוזר לראש התפילה, הוא עפ"י המבואר בטוש"ע (סי' קיד) לגבי "משיב הרוח ומוריד הגשם", ששלוש הראשונות חשובות ברכה אחת.

סא. בגמ' (לד, א) דעת רב אסי שאמצעיות אין להן סדר. ופירש הרשב"ם (הובא בתוס' שם ד"ה אמצעיות) שאין הכוונה שאין להן סדר כלל, אלא שצריך לחזור לברכת "השנים" ולא לברכת "אתה חונן", וכן דעת רבינו ורוה"פ, ודלא כפירוש רש"י (שם ד"ה אמצעיות) שאין להן סדר כלל, ואומרה במקום שנזכר.

סב. מכאן עד סוף הסי' הביא בכלבו בקיצור רב, וראה בדבריו בסי' מג שהביא ג"כ מסי' זה.

סג. הגאונים ורש"י נחלקו בכה"ג שלקח שיכר וחשב שהוא יין וסיים בשל שיכר, אם יצא יד"ח דווקא כאשר אמר בסוף של שיכר או אפי' אם אמר של יין ומיד תיקן

מעשה כנגד הגאונים לחייבו לחזור, הואיל ותוך כדי דבור חזר. אבל אם לא חזר תוך כדי דבור מחזירין אותו, בין יחיד בין שליח צבור, דאין חלוק בין זה לזה, כך כתב הרשב״א ז״ל בתשובה[סד] (ח״א סי׳ לה), ופירש תוך כדי דבור, כדי שיאמר התלמיד לרב שלום עליך רבי[סה] [148].

ור״צ[סו] ז״ל נוהג גם כן[149] בזכרנו ומי כמוך, שאם לא אמר אותם חוזר[150] לראש, וכן מן בספר חיים וכתוב לחיים, שאם לא אמר אותם חוזר לעבודה[סז] [150], וכן נמי כתב הבעל התוספות ז״ל[סח] [151]. וביאר עוד[סט] דהני מילי כשלא[152] עקר רגליו, אבל אם עקר רגליו[153] אין מחזירין אותו, לבד אם טעה בהמלך הקדוש והמלך המשפט, שמחזירין אותו אפילו עקר רגליו, ע״כ[154].

והריא״ג ז״ל[155] (עמ׳ סא) כתב שאין[156] מחזירין אותו בשביל זכרנו ומי כמוך, אפילו כי לא עקר רגליו, לפי שאינן מתקנת חכמים. אבל בהמלך הקדוש והמלך המשפט מחזירין אותו[157], אפילו עקר רגליו. וכן נמי[ע] [158] דעת הרשב״א ז״ל[עא] (יב, א ד״ה כל השנה) כאשר כתבנו[159].

והראב״ד[עב] [160] כתב שאפילו אמר מלך אוהב צדקה ומשפט, חוזר ואומר המלך המשפט[עג],

149. ג״כ: **ב** כן 150. לראש... לעבודה: **א ג ד** חסר 151. ז״ל: **א ג ד** חסר 152. כשלא: **א ב** בשלא
153. אבל אם עקר רגליו: **א ג** חסר **ד** אבל עקר רגליו 154. ע״כ: **א** חסר 155. ז״ל: **ב ג ד** חסר 156. שאין: **א** דאי׳ 157. מחזירין אותו: **ב** חסר 158. נמי: **א** נמי נראה **ג ד** נראה 159. כאשר כתבנו: **א** כת׳ **ב** חסר
160. והראב״ד: **ב** והרשב״א ז״ל

לשל שיכר. לדעת הגאונים, העיקר שבירך לבסוף את הברכה הנכונה, למרות שטעה קודם לכן, ולרש״י רק אם בפועל הזכיר הנוסח המתאים יצא, ולא כשתיקן תוך כדי דיבור, וה״ה לעניין ״המלך הקדוש״.

סד. והביא מחלוקתם גם בחידושיו לברכות (יב, א ד״ה הכי גריס), והובא להלכה בשו״ע (תקפב, ב).

סה. ראה לעיל הע׳ תמד.

סו. כוונתו לר״י (רבינו יצחק).

סז. נראה שמקור דבריו בהגהות ר״פ לסמ״ק (סי׳ יא אות כז).

סח. ברכות (יב, ב ד״ה והלכתא; לד, א ד״ה אמצעיות), תענית (ג, ב ד״ה בימות). הובא באבודרהם (עמ׳ קיב), בטור (תקפב, ה) ובפוסקים נוספים.

סט. ר״פ (שם).

ע. עי׳ שנו״ס, ותיקנו עפ״י כת״י **ב** כיון שהרשב״א כתב על דבריהם שהם דברי תימה.

עא. וכ״פ: הרא״ש (פ״א סי׳ טז), והאבודרהם (שם) בשמו ובשם הרמב״ם והרמב״ן בשם הגאונים, וכ״פ הטוש״ע (שם).

עב. כ״כ המאורות והמכתם (יב, ב) בשמו.

עג. לכאורה צ״ע, שהרי הראב״ד כתב בהשגות (פ״י, יג) שיש מי שאומר שאינו חוזר, ולכאורה חולק על הרמב״ם הסובר שחוזר, וכן הביא הטור (תקפב, א) בשמו. ועי׳ ב״י שם. והדרישה (שם) כתב ליישב דברי הראב״ד, שבהשגות רק הביא י״א הסוברים כן, והוא עצמו אינו סובר כמותם. ומה שהטור כתב בשם הראב״ד שאינו חוזר - י״ל שלא ראה דברי רבינו. והמאמר מרדכי (שם ס״ק ב) כתב שחילוק זה דחוק, שלא מסתבר לומר שהראב״ד מביא בהשג׳ דעה החולקת על הרמב״ם, והוא עצמו אינו סובר כמותה ומסכים לרמב״ם, וכתב שצ״ל שהראב״ד חולק על הרמב״ם, ומש״כ באו״ח בשם הראב״ד, כוונתו לר״א אב״ד (בעל האשכול). אולם, צ״ע על חילוקו, שמצינו שדעת האשכול (קנט, ב) שחוזר. וע״ע שו״ת יבי״א (ח״ב חאו״ח סי׳ ח) שהאריך בזה, ומסקנתו כדברי הדרישה, שדעת הראב״ד שחוזר, וכפי שכתב כאן רבינו, ובהשגות הביא דעת י״א, ואינו סובר כוותיה.

הב״י שם הביא דברי רבינו בשם הראב״ד, וכתב שכן נראה סתימת הפוסקים. והביא קודם לכן דעת ר׳ יונה (על הרי״ף ז, א ד״ה ומיהו) הסובר שבכה״ג שהזכיר מלכות, א״צ לחזור, ובד״מ (שם אות ג) כתב שיש לסמוך עליו בדיעבד, ולא יחזור, ושכעי״ז כתב הרשב״א (שו״ת ח״א סי׳ לה). השו״ע (שם) פסק כרוה״פ, שמחזירים אותו אם לא אמר ״המלך המשפט״, והרמ״א (קיח, א) פסק כר׳ יונה, שאין מחזירים אותו.

[161]וכן אפילו אמר מלך המשפט[162], חוזר ואומר המלך המשפט[עד][161], כלומר, הוא המלך והוא המשפט, כמו שאנו אומרים הוא המדע הוא הבינה[עה].

כתב בה"ג ז"ל[163] (עמ' נב) כל מקום שהיחיד חוזר ומתפלל, שליח צבור חוזר ומתפלל, חוץ משבת[164] וראש חודש שחרית ומוסף, מפני טורח צבור, ועוד[165] שיכול להזכיר בתפלת המנחה שלפניו[עו]. והרמב"ם ז"ל (פ"י, יב) כתב שבכל מקום חוזר, [166]חוץ מתפלת השחר, מפני טורח צבור, שהרי תפלת המוספין לפניו[עז].

והבעל ההשלמה ז"ל (ל, ב ד"ה טעה ולא הזכיר, מהד' חפוטא, עמ' נו) כתב, כשאמרו יחיד חוזר[166], דוקא כשאינו בבית הכנסת, אבל אם הוא בבית הכנסת, אין מחזירין אותו בכל[167] אלו, לפי ששומען משליח צבור, ובלבד שיכוין לשמוע התפלה משליח צבור מתחלתה ועד סופה, ולא יתעסק בדבר אחר[עח]. וכן נמי כתב הרשב"א ז"ל (כט, א ד"ה לא) דאינו חוזר, דכיון שהתפלל[168] אלא שטעה, יוצא בתפלת שליח צבור[עט][169]. והר' אשר ז"ל[170] (ס' המנהגות לו, א) כתב טעם אחר מפני מה אין מחזירין אותו, כדי שלא יתבזה בצבור על שלא כיון דעתו:

(קקה) שכח ולא התפלל מנחה בשבת או ביום טוב[171], מתפלל ערבית שתים של חול, מבדיל בראשונה ואינו מבדיל בשניה[פ]. הבדיל [172]בשתיהן, יצא, והוא הדין אם לא הבדיל באחת

161. וכן... המשפט: ב חסר 162. המשפט: ג ד משפט 163. ז"ל: א ג ד חסר 164. משבת: ג ד מתפלת שבת 165. טורח צבור ועוד: א ג ד חסר 166. חוץ... חוזר: ג ד חסר 167. בכל: ג ד כל 168. שהתפלל: ב שכבר התפלל 169. ש"צ: ג ד צבור 170. ז"ל: ג ד חסר 171. או בי"ט: א ג בי"ט ד ובי"ט 172. בשתיהן... הבדיל: א ג ד חסר

עד. הכלבו הביא מח' אם חוזר כשאמר: "מלך" במקום: "המלך", וציין שדעת הראב"ד שחוזר. וטעמו, משום שאין בזה הפלגת השבח כמו שאומר: "המלך המשפט", שהוא עצמו כן, ולא שלקח מאחרים. שני הפירושים ל"המלך המשפט" הובאו גם באבודרהם (עמ' קיא).

עה. בכלבו: "הוא החכמה הוא המדע", וכעי"ז כתב ר' מנוח (פ"ב, יח). וראה רמב"ם (יסודי התורה פ"ב, י) ומו"נ (ח"א, סח).

עו. עי' בגמ' (ל, ב) ובב"י (קכו, ג). ובבה"ג יש כמה נוסחאות: במהד' מ"י מובא שרק בשחרית אין מחזירין, וכ"ה בסמ"ג (עשין יט), ולטור (שם) גירסא אחרת בבה"ג, שאף במוסף אין מחזירין, אבל בשבת ויו"ט מחזירין, וכתב שבסמ"ק (סי' יא) מבואר שאין חילוק בין ר"ח לשבת ויו"ט, אך כתב שדווקא בשחרית אין מחזירין אבל במוסף מחזירין, ובגירסת רבינו בבה"ג מבואר שגם בשבת אין מחזירין. ובב"י (שם) כתב שמפשט הברייתא שם מבואר שדווקא בר"ח אין מחזירין, וגם יש סברא לחלק בין שבת ויו"ט לר"ח, שבשבת ויו"ט בטלים ממלאכה ואין בזה טורח ציבור, משא"כ בר"ח, וכ"פ בשו"ע (שם). והרמ"א (שם) כתב שנוהגים שלא לחזור בשבת ויו"ט כמו בר"ח, וכדעת הטור והסמ"ק.

עז. נוסח הרי"ף (כא, א) והרא"ש (פ"ד סי' כג) בגמ' (ל, ב): "טעה ולא הזכיר של ראש חודש שחרית - אין מחזירין אותו מפני שתפילת המוספין לפניו. א"ר יוחנן: ובציבור שנו". ועי' בנוסח הגמ' לפנינו. ופירשו ר' יונה (שם ד"ה ובציבור) והרשב"א (שם ד"ה הא) ש"בציבור שנו" הכוונה לשליח ציבור, ולא ליחיד המתפלל תפילה בציבור. וכך הוא ברמב"ם (שם), ורבינו לא ציטט דבריו במלואם, ומפורש בדבריו שדווקא ש"צ שטעה דינו כן.

עח. מש"כ רבינו שצריך שיכוון לשמוע מהש"צ ולא יתעסק בדבר אחר, הם דברי עצמו, ולא מספר ההשלמה.

עט. דהיינו, שאף שהש"צ פוטר דווקא את שאינם בקיאים, אם התפלל וטעה דינו שונה, ורשאי לכתחילה לצאת על ידו, והוסיף הרשב"א שם שכ"ה בבה"ג.

פ. בגמ' (כו, ב) איתא: "טעה ולא התפלל מנחה בשבת

מהן[פא]. אבל אם הבדיל בשניה ולא הבדיל[172] בראשונה, לא יצא, וחוזר ומתפלל תפלה שלישית, שהראשונה לא עלתה לו לתשלומין[173], לפי שקדמה לתפלת ערבית[פב].

[174] מכאן דקדק ה"ר יונה[פג] דכל הטועה ומזכיר מאורע של שאר הימים בתפלה שלא בזמנה, דלא הויא הפסקה, דהא הכא כשהוא מבדיל בשתיהן, בשנייה אינו זמנה, ואפילו הכי יצא[פד], ע"כ[174].

שכח ולא התפלל מנחה בערב שבת, מתפלל ערבית שתים של שבת[פה]. שכח ולא התפלל מנחה בערב ראש חודש, מתפלל ערבית שתים, ומזכיר יעלה ויבא בראשונה ולא בשניה[פו], ואם הזכיר בשניה ולא בראשונה, שניה עלתה לו, ראשונה לא עלתה לו, וחוזר ומתפלל שלישית. ואי אדכר בתרוייהו, יצא, [175]וכן נמי אי לא אדכר בחדא מינייהו[פז][175]. וכן נמי אם[176] שכח ולא התפלל מנחה בראש חודש, מתפלל ערבית שתים של חול, ואינו מזכיר כלל של ראש חודש אם יצא ראש חודש, לא בראשונה ולא בשניה.

כתב הבעל התוספות (כו, ב ד"ה טעה), שכח במנחה של ראש חודש ולא הזכיר בה של ראש חודש, אינו חוזר ומתפלל ערבית שתים, דמה ירויח בחזרתו, דאף[177] בתשלומיו אינו מזכיר

173. לו לתשלומין: **ב** לה תשלומין 174. מכאן... ע"כ: **א ג ד** חסר 175. וכן... מינייהו: **ב** חסר 176. אם: **ב** אי 177. דאף: **א ב** שאף

- מתפלל במוצאי שבת שתים של חול, מבדיל בראשונה ואינו מבדיל בשניה, ואם הבדיל בשניה ולא הבדיל בראשונה - שניה עלתה לו, ראשונה לא עלתה לו...". והובא להלכה ברי"ף (יח, א), בראש"ש (פ"ד סי' ב) ובטוש"ע (קח, י).

פא. רי"ף, רא"ש וטוש"ע (שם).

פב. עכ"ל הרמב"ם (פ"י, טו). ומש"כ שאם הקדים התשלומין לחובה, לא יצא יד"ח תשלומין, כ"א בגמ' (שם). והטעם, כתב רש"י שם שאין לו להקדים תפילה שעבר זמנה לתפלה שזמנה עכשיו, והובא בפוסקים ובטוש"ע (שם). וכתב המשנ"ב (ס"ק כט) בשם המג"א ועוד אחרונים, שאם כיון במחשבתו שהראשונה לחיובא והשניה לתשלומין, ומה שהיפך ההבדלה היה בטעות - א"צ לחזור.

פג. הכנה"ג (הגה' ב"י שם, יב) הביא בשם הגהת כת"י שלא ראה לתלמידי ר' יונה שכתבו כן, ולא לאחד משאר פוסקים, וגם הדיוק שדייק מהבדיל שתי פעמים אין לו הכרח, כיון שהוא זמן הבדלה, משא"כ שאר תוספות שמוסיף שלא בזמנם. ועי' בהע' הבאה.

פד. דברי רבינו בשם ר' יונה הובאו בב"י (שם, יב), ונפסקו להלכה בשו"ע (שם). ועי' משנ"ב (ס"ק לח) שכתב שרוב האחרונים חולקים על פסק זה, וסוברים שד"ז שווה לדין שח באמצע התפילה, שצריך לחזור לתחילת הברכה, ובג' ראשונות ואחרונות לתחלת הג'. ועי"ש שהביא שיש מחלקים (דה"ח דיני שמו"ע אות פז) אם אמר שקר בדבריו או לא. ויש מהאחרונים (ראה פר"ח אות יב ויד אהרן הגה' ב"י) שכתבו שסובר השו"ע שיש לחלק בין תפילת תשלומין לתפילה עיקרית, שדווקא בתשלומין אינו חוזר.

פה. גמ' ורמב"ם (שם), ונפסק בטוש"ע (שם, ט).

פו. הרמ"א (קח, ט) פסק כדברי הכלבו, מלבד עניין זה, שכתב שיתפלל שתים של ר"ח, ועי' משנ"ב (ס"ק כו) שכתב שדעת רוב האחרונים כרמ"א, והלבוש פסק ככלבו.

פז. מש"כ כאן בדין שכח להתפלל מנחה של ר"ח, הובא בב"י (תכב, א) בשם הכלבו, והסכים לדבריו שדין ר"ח כדין שבת, וכתב שכ"ה בחי' הגאון. ונפסק כ"ז ברמ"א (שם), מלבד מש"כ שמזכיר "יעלה ויבוא" רק בראשונה, ועי' בהע' הקודמת.

של ראש חודש. והוא הדין במנחת שבת ויום טוב, אם התפלל שמונה עשרה ולא הזכיר של שבת ויום טוב[פח][178], וכן נמי פסק הרשב"א ז"ל[פט][179] (כו, ב ד"ה ואם).

וכל המתפלל שתי תפלות, פירש בירושלמי (פ"ד ה"ו לו, א) כגון שחרית[180] ומוסף, והגאונים ז"ל פירשו[181] בין כל שתי תפלות[צ], ורש"י[182] ז"ל (ל, ב ד"ה כמה) פירש כגון שטעה וצריך לחזור ולהתפלל[צא], לא יתפלל אותם[183] זו אחר זו, אלא ישהה ביניהן, כדי שתתחונן דעתו עליו[צב]. וכתב הר"י מקורביל ז"ל[צג][184], יש אומרים שדי לו שיעכב בין תפלה לתפלה כדי הלוך ארבע אמות[צד], וכן נמי מפורש[185] בירושלמי[צה] (שם):

(קן) [צו]בשבתות וימים טובים, מפני טורח צבור[צז] אין מתפללין בשום תפלה רק שלש ראשונות ושלש אחרונות, ואין אומרים האמצעיות כלל[צח]. [צט]ויש אומרים טעם אחר, מפני שהאמצעיות נקבעות על צרכי[186] האדם, ואסור לאדם לשאול[187] צרכיו בשבת, וכן כתוב בירושלמי (שבת פט"ו ה"ג עח, ב). ומקשינן[ק], והא אמרינן רועינו זוננו. ומשני, נוסח הברכה כן הוא[188]. והטעם,

178. וי"ט: **א** ושל י"ט **ב** אינו חוזר 179. ז"ל: **ב** חסר 180. שחרית: **א ג ד** יוצר 181. והגאוני' ז"ל פי': **ב** והגאונים פירשו **ג ד** והגאון פי' 182. ורש"י: **ב** והר"ש **ג ד** והרש"י 183. אותם: **ב** חסר 184. ז"ל: **ב ג ד** חסר 185. מפורש: **א ב** מבואר 186. צרכי: **ב** צורכי בני 187. לשאול: **ב** שישאל 188. כן הוא: **ב** כך היא

פח. התוס' כתבו כן בשם ר' יהודה (ולא הזכירו יו"ט, אך פשוט שאין הבדל בזה בין שבת ויו"ט), וכ"א בתוס' ר"י שירליאון (שם), ובסמ"ג (עשין יט) בשם ר"י, ובר' יונה (שם) בשם רבני צרפת. אולם יש חולקים וסוברים שצריך לחזור, ראה תוס' (שם) שכתבו שהרב ר' משה מאלאוו"ר דייק בדברי הרי"ף שאף אם לא יוסיף במה שמתפלל שוב כלום, עדיין קיימת חובת תשלומין, כיון שנחשב הדבר כאילו לא התפלל. וכ"כ המרדכי (סי' פז) בשם הר"מ מאיברא שפירש כן בדעת הרי"ף, ור' יונה (על הרי"ף יח, א) ורא"ש (פ"ד סי' ב) בשם חכמי פרובינצא, וכ"פ האשכול (לג, א).

פט. הרשב"א הביא דברי התוס' וכתב שטעמם מסתבר, ולשיטתם אינו חוזר כלל, וכ"פ הפר"ח (שם אות יא) והחיי"א (כלל כז אות טז). ועי' טור (שם, יא) שכתב שנחלקו בזה הפוסקים, ולכן יתפלל בתנאי נדבה, והובא להלכה בשו"ע ובאחרונים (שם).

צ. וכ"ה ברמב"ם (פ"י, טו) ובספר הבתים (הל' תפילה שער ד סי' ו).

צא. וכן פירשו ראשונים רבים, מהם: תוס' (שם ד"ה כמה), תוס' ר"י שירליאון, ר' יהונתן מלוניל, ריטב"א (שם), ראבי"ה (ח"א סו"ס פט) ור' יונה (כ, ב).

צב. בגמ' (ל, ב) נח' רב הונא ורב חסדא אם ישהה כדי שתתחונן דעתו או כדי שתתחולל דעתו, וכתב רש"י שאין בניהם מח' למעשה, אלא רק נחלקו בלשון, וכ"כ ראשונים נוספים. אולם, ר"ח (שם) והערוך (ער' חל) כתבו ששיעור שתתחולל הוא ארוך יותר משיעור שתתחונן.

צג. לא מצאנו.

צד. בשו"ת הריב"ש (סי' קמ) הזכיר הלכה זו בשם רבינו בארחות חיים.

צה. דברי הירושלמי הובאו בראשונים רבים, מהם: תוס' (שם ד"ה כדי), תוס' ר"י שירליאון, ספר ההשלמה, ספר המאורות, הרא"ה, הריטב"א, המכתם, המאירי (שם), ר' יונה (כא, א), הגה"מ (פ"י אות ק), ועוד, וכ"פ בשו"ע (קה, א). ועי' פני משה על הירושלמי שם שכתב ששיעור זה של ד' אמות, הוא כשיעור כדי שתתחונן עליו דעתו.

צו. רוב סי' זה מהרמב"ם (פ"ב, ה-יב), ונציין המקור בכל הלכה.

צז. טעם זה לא נזכר ברמב"ם שם.

צח. ביצה (יז, א) ורמב"ם (שם, ה).

צט. ויש... גומרה: בכלבו כאן (סי' יא) ליתא, אולם הובא שם בסי' לז (וכן בר"ס לה בקיצור).

ק. בירושלמי (שם).

שמא[189] יצטרך לאחד מהם ויהיה עצב, ועצבון[190] בשבת ויום טוב אסור[קא]. ואם התחיל אחת מהן[קב], גומרה[צט].

ועל כן תקנו[191] כנגד האמצעיות ברכה אחת מדברת מעין המאורע של אותו היום, וחותם בה מעין המאורע. בשבת חותם מקדש השבת, וביום טוב מקדש ישראל והזמנים. בראש השנה מקדש ישראל[192] ויום הזכרון, ובתפלת מוסף של ראש השנה מתפללין[193] שלש ראשונות ושלש אחרונות ושלש אמצעיות, והן מלכיות זכרונות ושופרות, ובכל אחת[194] חותמין מעין ענינה. ביום הכפורים מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הכפורים. ואם חל אחד מכל אלו[195] בשבת, מזכיר בכל אחת מהן של שבת[196]. ומזכיר של שבת תחילה[197], ביום שבת וביום פלוני הזה[198], וכן בחתימה מזכיר של שבת תחלה, ואומר מקדש השבת וישראל ויום פלוני[קג].

בראשי חודשים ובחולו של מועד מתפללין ערבית, שחרית[199] ומנחה שמונה עשרה[קד] ברכות, וכוללין בעבודה יעלה ויבא[קה]. במוסף של חולו של[200] מועד מתפלל כמו ביום טוב[קו], ובראשי חודשים מתפללין שלש ראשונות ושלש אחרונות, ובמקום האמצעיות אומר[201] מעין קרבן ראש חודש, וחותם בה מקדש ישראל וראשי חודשים. ואם חל[202] להיות בשבת, מתחיל בענין שבת[203] בברכה רביעית, ומשלים בענין שבת[203] ואומר קדושת היום באמצע, וחותם מקדש השבת וישראל וראשי חודשים[קז]. ובחולו של מועד מתפלל כמוסף שבת ויום טוב[קח].

יום טוב שחל להיות במוצאי שבת, כולל בברכה רביעית ותודיענו[קט][204]:

(קק) במוצאי שבתות של כל השנה, וכן במוצאי ימים טובים, ובמוצאי ימים טובים[205] לחולו של מועד[קי][206], מבדילין בתפלה אף על פי שמבדילין על הכוס, ואומרים אתה חוננתנו[207] בתוך ברכת אתה[208] חונן, [קיא]ויש אומרים אתה חוננתנו במקום אתה חונן[קיב].

189. שמא: **ב** שלא 190. ויהיה עצב ועצבון: **א** ויתעצב ועצבו׳ 191. ועל כן תקנו: **ג ד** ולכן התקינו
192. מקדש ישראל: **ג ד** חסר 193. ר״ה מתפללין: **ב** ר״ח מתפלל 194. א׳: **ב** א׳ מהן 195. אלו: **ב** אלו הימים 196. שבת: **א** שבת תחלה 197. של שבת תחילה: **א** חסר 198. הזה: **א** זה 199. ערבית שחרית: **ב** שחרית ערבית 200. של: **ג ד** חסר 201. ובמקום האמצעיות אומ׳: **א ג** ובמקום האמצ׳ **ד** ובאמצע ברכה
202. חל: **ב ג** חלו 203. בברכה... שבת: **א ג ד** חסר 204. ותודיענו: **ב** ותודיענו משפטי צדקך
205. ובמוצאי י״ט: **ג ד** חסר 206. לחולו של מועד: **א** בחולו ש״מ 207. חוננתנו: **א ב** הבדלתנו
208. בתוך ברכת אתה: **ב** באתה חונן

קא. הכלבו (שם) כתב שמקור פירוש זה הוא מדרש תנחומא (וירא, א), וראה גם מחז״ו (סי׳ קמ) שהביא טעם זה.
קב. ראה לעיל סי׳ קא והערה תעג.
קג. ביצה (שם), ר״ה (לב, א), נידה (ח, ב) ורמב״ם (פ״ב, ה-ז).
קד. י״ח - לכאורה צ״ל: י״ט, וכ״ה ברמב״ם ובכלבו.
קה. שבת (כד, א) ושו״ע (תכב, א; תצ, ב).
קו. שו״ע (תצ, ב).
קז. ביצה (יז, א), עירובין (מ, ב) ושו״ע (תכה, ג).
קח. רמב״ם (שם, י-יא).
קט. גמ׳ (לג, ב), רמב״ם (שם, יב) וטוש״ע (תצא, ב).
קי. בכלבו לא ציין עניין זה של הבדלה במוצאי יו״ט בחוה״מ.
קיא. בכלבו לא הביא י״א זה.
קיב. במשנה (לג, א): ״והבדלה בחונן הדעת; רבי

בחנוכה ופורים אומרים על הניסים [209] בהודאה[קיג]. ושבת שחל להיות בחנוכה, אומרים על הניסים [209] במוסף, כמו שאומר אותו [210] בשאר [211] התפלות[קיד]:

(קקח) בימי התענית, אפילו יחיד שהתענה מוסיף בשומע תפלה עננו, וחותם ברוך אתה ה׳ שומע תפלה[קטו] [212]. ושליח צבור אומרה [213] ברכה בפני עצמה בין גואל לרופא, וחותם ברוך אתה ה׳ העונה בעת צרה[קטז].

בתשעה באב מוסיפין בברכת בונה ירושלים [214] נחם ה׳ אלהינו[קיז]. [קיח]בערבית, שחרית ומנחה[קיט] אומר נחם ה׳ [214], לשון נחמה[קכ]:

(קקט) וכל ימות הגשמים אומר בגבורות משיב הרוח ומוריד הגשם [215], ובימות החמה [216] מוריד הטל, ובברכת השנים אומר בימות הגשמים [217] ותן טל ומטר, ובימות החמה ותן טל ברכה[קכא] [216].

209. בהודאה... הניסי׳: **ב** חסר 210. שאומר אותו: **ד** שאומרו 211. בשאר: **ג ד** בשאר כל 212. בא״י שומע תפלה: **א** בשומע תפלה 213. אומרה: **א** אומר **ב** אומ׳ 214. נחם... ה׳: **א** נחם... ה׳ אלהינו **ב** בערבית ובשחרית ובמנחה אומ׳ נחם יי׳ אלהינו 215. הגשם: **ב** הגשם ובברכת השנים בימות הגשמים ותן טל ומטר 216. מוריד... ברכה: **ב** ותן טללי ברכה 217. אומר בימות הגשמים: **א** בימו׳ הגשמי׳ או׳

עקיבא אומר: אומרה ברכה רביעית בפני עצמה; רבי אליעזר אומר: בהודאה״. ופסקו הפוסקים כת״ק. ובסרע״ג (עמ׳ קכב), ברמב״ם (נוסח ברכות התפילה) ובאבודרהם (עמ׳ קפג) מבואר שמתחיל ב״אתה חונן״ ולאחר ״לאנוש בינה״ אומר ״אתה הבדלת״ וכיוצ״ב, וזה כאפשרות הראשונה שהזכיר רבינו (לפי כת״י **א** ו**ב**). והב״ח (רצד, א) הביא שמנהגנו מפי אבותינו הקדושים לומר ״אתה חונן״ ואח״כ אומרים ״אתה חוננתנו״, ולא ״אתה הבדלת״ (ככת״י **ג** ו**ד**), ואין כאן כפילות, עי״ש טעמו. ויש נוסחים שהביאו כאפשרות השניה שכתב רבינו, שאין מתחיל כלל ב״אתה חונן״ אלא אומר מיד ״אתה חוננתנו״, ראה: מחז״ו (עמ׳ 180), ובב״י (רצד, א) כתב שכך העולם נוהגים. ובמשנ״ב (ס״ק ב) כתב שהמנהג הפשוט כב״ח, אולם אם התחיל מיד ב״אתה חוננתנו״, יצא.

קיג. שבת (כד, א), רמב״ם (שם, יג) ושו״ע (תרפב, א; תרצג, ב).

קיד. גמ׳, רמב״ם (שם) ושו״ע (תרפב, ב).

קטו. תענית (יג, ב), רמב״ם (שם, יד) ושו״ע (תקסה, א).

קטז. גמ׳, רמב״ם (שם) ושו״ע (תקסו, א).

קיז. ירושלמי (פ״ד ה״ג), רי״ף (תענית י, א), רמב״ם (שם), רא״ש (תענית פ״ד סי׳ לד), ונפסק בשו״ע (תקנז, א).

קיח. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו כאן (סי׳ יא), אולם בהל׳ תשעה באב (סי׳ סב) כתב כן בשם ר״ש מאיור״א, עי״ש.

קיט. כדעת רבינו שאומרים: ״נחם״ בכל התפילות בת״ב, כ״כ סרע״ג (עמ׳ קפב), אשכול (רטו, ב) ואו״ז (ח״א סי׳ קצט). ויש שכתבו שיש לומר רק במנחה, ראה: סידור רס״ג (עמ׳ שיח הערה 16), רוקח (סי׳ שיב) ומחז״ו (סי׳ רסח). והאבודרהם (עמ׳ רנז) כתב שהיא מחלוקת רע״ג ורס״ג, ופשט המנהג כרס״ג, לומר רק במנחה. השו״ע (תקנז, א) סתם דבריו, וכתב שאומרים: ״נחם״ בת״ב, ומשמע שסובר שי״ל בכל התפילות, והרמ״א כתב שנוהגים לומר רק במנחה.

קכ. נחלקו אם אומר ״נחם״ או ״רחם״. ברמב״ם ובעוד ראשונים הנוסח: ״רחם״, ובמחז״ו (סי׳ רסט) ועוד ראשונים הנוסח: ״נחם״. ועי׳ כלבו (סי׳ סב) שכתב שהר״ש מאיור״א היה אומר: ״נחם״ בכל התפילות. ויש שחילקו בזה בין התפילות, ראה שו״ת הריטב״א (סי׳ סג), מנהיג (עמ׳ רצה), אשכול (שם), או״ז (ח״א סי׳ קצט; ח״ב סי׳ תטז) בשם הגאונים, שיש נוהגים בערבית ושחרית לומר: ״רחם״, ובמנחה: ״נחם״, ושכ״ה מנהג צרפת ופרובינצא. וע״ע טור (שם) שכתב שאין נ״מ בין הנוסחים, והדבר תלוי במנהג.

קכא. משנה (לג, א; תענית ב, א), רמב״ם (פ״ב, טו-טז) וטוש״ע (קיד, א; קיז, א).

[קכב]והמנהג שנהגו לומר מוריד הטל ביום ראשון של פסח, ומוריד הגשם ביום שמיני של סוכות[קכג]. והטעם, כדי שיצאו כל המועדות בטל, לפיכך מתחילין ביום ראשון של פסח[218], ואין פוסקין עד יום שמיני של חג[קכד], לפי שהטל הוא[219] סימן ברכה לעולם[קכה].

ובירושלמי (תענית פ"א ה"א א, א; א, ב) מקשה[220] ויתחיל מבערב[קכו], ומשני לית כל עמא תמן. פירוש, ויתחיל לומר[221] מוריד הטל בערבית יום ראשון של פסח[קכז][222], [223]ומשני לית כל עמא תמן. כלומר[223], שלא ידעו כל העם בהזכרה זו, לפי שאינם כלם[224] בבית הכנסת בערבית.

218. של פסח: **א ג ד** חסר 219. הוא: **א ג ד** חסר 220. מקשה: **א** כתי' **ב** כתוב **ג** רמי 221. לומר: **א** ויאמ' 222. יום ראשון של פסח: **ב** של יום ראשון 223. ומשני... כלומ': **ג ד** ומתרץ 224. שאינם כלם: **ב** שאין כל העם

קכב. הכלבו הביא דינים אלה בסי' נפרד (סי' נד) לאחר דיני שמיני עצרת, וכאן (בסי' יא) השמיט רוב ההלכות.

קכג. ראה מח' התנאים במשנה תענית (שם) מאמתי מתחילים להזכיר גשמים, ובגמ' (ד, ב) נפסק כר' יהודה, שהעובר לפני התיבה ביום טוב אחרון של חג, הראשון - המתפלל שחרית - אינו מזכיר, האחרון - המתפלל מוסף - מזכיר, ונפסק ברמב"ם (פ"ב, טו) ובטוש"ע (קיד, א).

קכד. טעם זה מקורו בירושלמי (תענית פ"א ה"ב ג, ב), ומובא בראשונים להלן כתשובה לשאלת הירושלמי לטעמו של ר' יהודה שבמוסף לשמיני עצרת ולראשון של פסח מזכירים הגשם, ומשם הובא בראשונים שיוזכרו להלן. אולם רבינו כאן ובכלבו (סי' נד) כתב טעם זה בסתמא לא ציין שהמקור בירושלמי. ור' להלן בהערות הבאות הדיון בהסבר הירושלמי.

קכה. טעם זה הובא גם באשכול (טו, א), במנהיג (עמ' פח) ובעוד פוסקים שיוזכרו להלן. במשנה (תענית ב, א) טעמו של ר' יהושע שמזכירים גשם רק משמיני עצרת ולא מיו"ט ראשון של סוכות, משום שהגשמים אינם סימן ברכה בחג. לדעות הראשונים המובאים להלן (הע' קכז), הטעם שהטל סימן ברכה לעולם מפרש את דעת ר' יהודה במש' (ה, א) שמתחילים להזכיר את הגשם במוסף של אחרון של חג ובמוסף של ראשון של פסח. אולם מדברי רבינו נר' שטעם זה אינו אלא הרחבה של הטעם של ר' יהושע במש' (העוסק בהזכרת גשם באחרון של חג) ומפרש גם את הסיבה להפסקת הזכרת הגשם בראשון של פסח.

קכו. מרוב הראשונים שהביאו הירושלמי נר' שהדיון בירושלמי בשאלה שיתחיל מבערב נאמרו בהמשך לדברי הירושלמי לעיל בענין הטל שהוא סימן ברכה. אמנם בירושלמי שלפנינו הטעם שזה סימן ברכה נאמר בהלכה ב (ג, ב) בהסבר דעת ר' יהודה, ואילו השאלה שיקדים מבערב הובאה שם לעיל בהלכה א (א, א; א, ב) על המשנה שהביאה מחלוקת ר' אליעזר ור' יהושע, ור' בהע' הבאה.

קכז. מצאנו מחלוקת ראשונים בהסבר הירושלמי. הרא"ש תענית (סי' ב) מביא תחילה את שאלת הירושלמי שיזכיר מבערב והשאלה מתייחסת לדעת ר' יהודה שמזכירין ממוסף של אחרון של חג (ואז אין כבר סימן קללה), ותשובת הירוש' שאינו מזכיר מבערב מחשש לטעות. בהמשך מביא שיש בירוש' הסבר אחר לאותה שאלה, והוא שהתחילו במוסף כדי שיצאו המועדות בטל, כי יש בו סימן ברכה. טעם זה נצרך לדעתו כדי לענות על הקושי בטעם הקודם, שהרי בליל האחרון של החג אין האנשים טרודים, ומדוע לא יזכירו הגשם מבערב. ולפיו א"כ הטעם שהטל סימן ברכה הוא הטעם למסקנת הירוש'. אולם לר"ן (ברי"ף א, ב ד"ה ירושלמי) מובא הטעם שהטל סימן ברכה כהסבר לדעת ר' יהודה שמזכירים הגשם ממוסף של אחרון של חג, ולהסבר זה אין כלל קושיא ביחס לתחילת ההזכרה במוסף של אחרון בחג. ובהמשך כששואלת הגמ' שיקדים מבערב, השאלה היא על ראשון של פסח, וכן נראה שפי' הריטב"א (תענית ד, ב ד"ה ירושלמי). ונר' שרבינו הבין את הירושלמי כמו הר"ן והריטב"א. גם במאירי (תענית ב, א ד"ה והמשנה) הטעם שיצאו המועדים בטל מובא תחילה. אלא שלפיו גם הדיון עוסק בפסח. ובאו"ז (הל' הזכרת גשם סי' שצח) מחד הטעם שיצאו המועדות בטל מובא תחילה, אולם כל הדיון לפיו עוסק ביו"ט אחרון של חג. התוס' (תענית ב, ב ד"ה העובר) הזכירו הירוש', אולם לא התייחסו כלל לטעם

ואומר עוד (שם), ויתחיל ביוצר[קכח], ומשני אף הוא סבר שהזכיר[225] מבערב, וכיון דחזו ליה שלא הזכיר ביוצר, יודעין שלא הזכיר מבערב, שכיון שהתחיל[226] אינו פוסק[קכט]. [227]פי׳ הראב״ד ז״ל כי שני טעמים הם שיצאו כל המועדות בטל מדבר בחג הסוכות שאין העם טרודין, והירושלמי מדבר בחג המצות שכל העם טרודים לתקן צורכם לצורך הלילה ואין כל העם באים לבית הכנסת[227].

ירושלמי (שם), אסור ליחיד להזכיר[228] עד שיכריז שליח צבור לפני התיבה[229] כמנהג[קל].

ומתפלת[230] מוסף יום שמיני עצרת עד תפלת מוסף[231] יום ראשון של פסח אומר[232] משיב הרוח ומוריד הגשם, וזה שאמרו ז״ל (לג, א) מזכירין גבורות גשמים בתחיית המתים ושאלה בברכת השנים, שאומרים ותן טל ומטר במקומות[233] היבשים שצריכין להם מים מאד מששה[קלא] [234] במרחשון ואילך, ובמקומות הלחים שאין להם צורך כל כך, שואלין בששים בתקופה, כך כתב הרמב״ם ז״ל[קלב] (פ״ב, טז), ויום ששים כלאחר ששים[קלג].

225. שהזכיר: **ב** שיזכיר 226. שהתחיל: **ב** שהזכיר שוב 227. פי׳ הראב״ד ז״ל... לבית הכנסת: **א ג ד** חסר
228. ליחיד להזכיר: **ב** לאדם להזכיר לא טל ולא מטר 229. לפני התיבה: **א** בתיבה **ב** לפני התפלה
230. ומתפלת: **ב ג** ומתפלל 231. מוסף: **ב** מוספ של 232. אומר: **ב** ואומ׳ 233. במקומות: **ב** במקומות רבים 234. מששה: **ב** בששה

שיצאו המועדות בטל, וביחס לשאלה שיקדימו בערבית פירשו שמדובר ביו״ט אחרון של חג. מפרשי הירושלמי (תענית א, א) פירשו את השאלה שיקדימו מבערב שמתייחסת לאחרון של חג, ואילו את הטעם שיצאו המועדות בטל פירשו על אחרון של חג ועל ראשון של פסח.

קכח. ביוצר - בירושלמי לפנינו: **בשחרית**, ואין בזה נ״מ, שתפילת יוצר הכוונה לשחרית.

קכט. האו״ז (ח״ב סי׳ שצח), הרא״ש (תענית פ״א סי׳ ב), המרדכי (תענית סי׳ תרטו), הריטב״א (תענית ד, ב) והמאירי (ריש תענית) פירשו שהחשש הוא ששנה הבאה יקדים להזכיר מתפילת ערבית, והסמ״ג (עשין יט) ביאר שיש לחוש שמחמת שיסבור שהתחילו מבערב, יחזור ויתפלל תשלומין לערבית. ועי׳ מור וקציעה (סי׳ קיד). בפוסקים נאמרו טעמים נוספים מדוע מזכירים במוסף, ולא בשחרית. הרי״ד (בפסקיו לתענית ג, א), הריא״ז (בפסקיו ריש תענית אות ב), הרא״ה (ריש תענית) והאשכול (שם) כתבו משום שאז מתקבצים אנשים רבים יותר בבית הכנסת (לשמוע הקריאה בתורה). והבעה״מ, הריטב״א והמאירי (ריש תענית) כתבו שאין דעתו של אדם מתיישבת אלא במוסף. והרא״ש (ריש תענית) כתב שאין ליחיד להזכיר גשמים עד שיזכיר הש״צ, וכיון שהש״צ לא יכול להפסיק בין גאולה לתפילה, אין מזכירין אלא במוסף.

קל. מפשט דברי רבינו, ומדברי רבים מרבותינו הראשונים, מתבאר שהש״צ צריך להכריז קודם מוסף. ראה: הגה״מ (פ״ב אות ח) שכ״כ עפ״י הירושלמי, ושכן כתב ראבי״ה בשם ר״ח, פרדס הגדול (סו״ס קפט), מנהיג (עמ׳ פט), רא״ש, מרדכי (שם), ועוד. אולם, דעת רע״ג (הובא בראבי״ה ח״ג סי׳ תתמד) שהש״צ מזכיר בחזרה של מוסף, ושאר הציבור מתחילים להזכיר רק במנחה. ומפסקי ריא״ז (שם אות א) מתבאר שכל הציבור מתחיל להזכיר במוסף בלחש, ואין צריך הכרזת הש״צ כלל, ודלא כירושלמי. וכ״מ בס׳ הבתים (הל׳ תפלה שער ב סי׳ ג). ועי׳ נזירות שמשון (סי׳ קיד) שכתב שהרי״ף והרמב״ם לא הזכירו האיסור להזכיר קודם הש״צ, וסוברים שגמ׳ דידן (שלא הזכירה עניין זה) חולקת על הירושלמי.

קלא. דהיינו לאחר ששה, מז׳ במרחשון.

קלב. ראה תענית (י, א), שנחלקו תנאים בזה, ונפסק שם כר״ג, ששואלין מז׳ במרחשון, והובא להלכה ברי״ף (תענית ב, א) ובטוש״ע (קיז, א). וראה בסמוך לגבי שאר מקומות.

קלג. מח׳ רב ושמואל (תענית שם), ומסקנת הגמ׳ כרב, שיום ששים כלאחר ששים, והובא להלכה בטוש״ע (קיז, א).

והר״ש ז״ל (ספר האורה ח״א סי׳ ל) כתב[קלד], ולענין ותן[235] טל ומטר, חזינן מאן דסביר ליה כחנניה דאמר ובגולה עד ששים, רוצה לומר כל הגלות[קלה], כיון דזמן קצוב הוא עד ששים בתקופה[236], אפילו היכא דמצטרך[237] מטרא קודם זמן זה, אין שואלין בברכת השנים אלא בשומע תפלה[קלו], ע״כ[238]. וכן נמי כתב הרמב״ם ז״ל (שם, יז) דאיי הים הרחוקים הצריכין מטר, פירוש קודם ז׳[239] במרחשון, שואלין בשומע תפלה[קלז].

[קלח]והרמב״ן ז״ל[קלט] [240] כתב, עכשיו במקומות אלו שצריכין מטר כבני ארץ ישראל, שואלין את הגשמים במוצאי יום טוב, שזהו דעת רבן גמליאל שאומר[241] בשבעה במרחשון, שלא אמר כן אלא מפני עולי רגלים שיחזרו לבתיהם קודם שירדו גשמים[242], ועכשיו בעונותינו שאין שם עולי רגלים, מתחילין לשאול בתפלת ערבית של מוצאי יום טוב. וכן כתוב בפסקי הגאונים ז״ל[קמ].

כתב הבעל האשכול ז״ל[243] (טו, א), אנן קשיא לן, שהם אמרו (ע״ז ח, א) אף על פי שאמרו שואל אדם צרכיו בשומע תפלה, אם היה צריך לפרנסה אומרה בברכת השנים, הילכך מפני מה אין אומרים שאלת גשמים בברכת השנים. ומתרץ, כי כשאמר אם היה צריך לפרנסה אומרה בברכת השנים, הטעם לפי שפרנסה צריכה[244] לכל, ואין בה[245] היזק לשום אדם, אבל מטר, במקומות שאין להם צורך ממנו, יש[246] בו היזק, לפיכך אין לאומרו בברכת השנים, שהיא ברכה מזומנת לכל העולם לגשמים, ואומרה בשומע תפלה כשאר כל[247] צרכיו[קמא].

235. ותן: תן **ג ד** חסר 236. בתקופה: **א ג ד** חסר 237. דמצטרך: **א** דמצטרי׳ **ב** דאצטריך 238. ע״כ: **א ג ד** חסר 239. פי׳ קודם ז׳: **ב** כבני ארץ ישראל 240. ז״ל: **ב** חסר 241. שאומר: **א ב** שאמ׳ 242. גשמים: **ב** הגשמים 243. ז״ל: **א** חסר 244. צריכה: **ב** צריך 245. בה: **ב** בו 246. יש: **א** יש להם 247. כשאר כל: **א** ככל

קלד. וכ״א בשבה״ל (סי׳ כא) בשם רש״י.

קלה. המנהיג (עמ׳ צ) כתב שיש לשאול מז׳ במרחשון בכל המקומות הדומים לא״י, ומה שאמרו ששים יום, זה דווקא בבבל וכיוצא בה, ושכן מנהג נרבונא וסביבותיה. וכ״כ הרא״ש (תענית פ״א סי׳ ד; שו״ת כלל ד סי׳ י), המאירי (תענית י, א), ההשלמה, המאורות (ריש תענית) והמכתם (שם י, א). אולם, הרי״ף (שם ב, א) סובר שאין לחלק בין המקומות, ויש לשאול מיום ששים לתקופה, וכ״כ הריטב״א והמכתם (שם) לבאר דבריו, וכ״כ תוס׳ (תענית י, א ד״ה הלכתא), ראבי״ה (ח״ג סי׳ תתמח), או״ז (ח״ב סי׳ ת) וסמ״ג (שם), ונפסק בשו״ע (קיז, א).

קלו. עפ״י המבואר בתענית (יד, ב) שבני נינוה הצריכים למטר בימות החמה, שואלים ב״שומע תפילה״, וכ״פ השו״ע (שם, ב). וע״ע ריטב״א (שם י, א) שכתב שלא נהגו לשאול עד ס׳ לתקופה אפי׳ ב״שומע תפילה״.

קלז. ראה כס״מ שכתב שהרמב״ם לכאורה סותר עצמו לפירוש המשנה (תענית פ״א, ג), עי״ש מה שתירץ.

קלח. דברי הרמב״ן לא הובאו בכלבו.

קלט. ברמב״ן לפנינו ליתא, אולם כ״כ תלמיד הרמב״ן (תענית י, א) בשמו.

קמ. שיטה זו הובאה במאירי, בריטב״א ובר״ן (תענית שם). אולם, דעת הרי״ף, הרמב״ם והרא״ש שבני ארץ ישראל שואלים את הגשמים בז׳ מרחשון גם בזמן הזה, וכ״ד הראבי״ה (סי׳ תתמח), האו״ז (ח״ב סי׳ ת) והמנהיג (סי׳ נו), וכ״פ הטוש״ע (קיז, א).

קמא. וכ״כ הר״ן (תענית ה, א ד״ה שלחו) ור׳ מנוח בשם בעל ההשלמה (הובאו בכס״מ שם), וכן הובא טעם זה במג״א (קיז ס״ק ג), במשנ״ב (ס״ק ח) ובעוד אחרונים.

והטעם למה תקנו ז״ל גבורות גשמים מיום טוב האחרון של חג, והשאלה[248] אינו רק בשבעה[249] במרחשון או לששים בתקופה לפי המקומות, מפני שמיום טוב האחרון של חג ואילך זמן גשמים הוא, אף על פי שאינם צריכין, כיון שחג זמן[250] גשמי שנה ושנוי העתים החורף מן הקיץ, צריכין אנו להודות לשם יתברך בעת השנוי, אבל השאלה לא נעשה עד עת הצורך[קמב], עכ״ל:

(קיו) [קמג]ואמרו ז״ל (לג, א) לשון שאלה בברכת השנים ולשון הזכרה בתחיית המתים, לפי שברכת תחיית המתים אינה[251] רק הזכרת גבורות השם יתברך[252], ולפיכך נופל עליו לשון הזכרה, אבל בברכת השנים שהיא שאלת הצרכים, לפיכך נופל בה לשון שאלה.

[קמד]ויש אומרים שלפיכך אומרים מזכירין גבורות גשמים בתחיית המתים, לפי שהגשם[253] כתחיית המתים היא[254] שקולה[קמה], ומפתח כל אחד מהם ביד הקב״ה ולא[255] ביד שליח[קמו], לפיכך קבעוה בתחיית המתים. ושאלה בברכת השנים, לפי שהיא פרנסה, קבעוה בברכת פרנסה.

ולענין שאלה, כתב הר״מ נ״ע (תשב״ץ קטן סי׳ רטו) שיש בירושלמי[קמז] [קמח]ששים יום מעת לעת, כגון אם נפלה התקופה[קמט] בלילה, ימנה ששים יום מעת לעת[256] מאותו[257] הלילה, ובאותו הלילה[258] של ששים יום יאמר שאלה. והוא הדין אם נפלה ביום, שלא יתחיל כי אם ביום[קנ]. והר״פ ז״ל[259] (בהג״ה שם) כתב, מיהו כיון דקיימא לן (סנהדרין יג, א) כרבי יוסי דאמר יום תקופה מתחיל החשבון, אם כן מתחיל[260] התקופה בחצי היום, מכל מקום אומר שאלה בליל[261] ששים מיום התקופה, ויום ששים מתחיל המנין[קנא]:

248. והשאלה: **א ג ד** ויום השאלה 249. בז׳: **ד** לז׳ 250. זמן: **ב** חסר 251. אינה: **ב** אינה אלא
252. גבורו׳ הש״י: **ב** גבורות השם **ג ד** גבורת השם ית׳ 253. שהגשם: **א** שהגשמי׳ **ב** שהגשמים הם **ג** שהגש׳
254. היא: **ב** חסר 255. ולא: **א ב** לא 256. מעת לעת: **ג ד** חסר 257. מאותו: **א** מאות׳ **ב** מאותה
258. ובאותו הלילה: **ב** חסר 259. ז״ל: **ג ד** חסר 260. מתחיל: **ב** התחילה 261. בליל: **א** ביו׳

קמב. במשנה (תענית י, א) מבואר שטעם ר״ג שאמר ששואלין מז׳ במרחשון הוא משום עולי רגלים, כדי שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת. והר״ן (על הרי״ף ב, א) העיר שהיום לכאורה לא שייך טעם זה, ובתחילה כתב שהוא מטעם פירי בדברא, שאמרו בתענית (ד, ב) שמי שיש לו פירי בדברא שואל רק מז׳ מרחשון, אולם דחה טעם זה, וכתב שהטעם לכך הוא שגם היום יש שמתאספים לעלות לרגל, ומפני עולים אלו ראוי לאחר השאלה. ועי׳ שו״ת התשב״ץ (ח״ג סי׳ רא).

קמג. הובא בכלבו סי׳ נד.

קמד. טעם זה לא הובא בכלבו שם, אבל הובא כאן (סי׳ יא).

קמה. כ״א בגמ׳ (לג, א).

קמו. תענית (ב, א).

קמז. וכ״כ הראבי״ה (שם) בשם הירושלמי, והובא בשמו ברא״ש, במרדכי ובטור (סי׳ קיז).

קמח. בתשב״ץ ובכלבו (שם) נוסף: שאלה.

קמט. התקופה - בתשב״ץ שם: תקופת תשרי.

קנ. ראבי״ה (ח״ג סי׳ תתמח), הובא גם בראש״ש (תענית פ״א סי׳ ד) ובמרדכי (שם סי׳ תריז).

קנא. ראה הגה״מ (פ״ב אות י).

(קיא) כל הברכות שאדם מתפלל בכל תפלה מהשלש תפלות הם תשע עשרה, כמו שהזכרנו אותם[262] (סי׳ יז-כ), ומי שהיה לבו דחוק או טרוד או שקצרה רוחו ולשונו, מתפלל שלש ראשונות ושלש אחרונות וברכה אחת מעין האמצעיות, ויצא בהן[263] ידי חובתו[קנב][264].

[265]וזו היא נסחת הברכה מעין האמצעיות[265] (כט, א), הביננו ה׳ אלהינו לדעת את דרכיך, ומול את לבבנו[266] ליראתך, וסולח היה לנו[קנג][267], ורחקנו ממכאוב, ודשננו בנאות ארצך, והנפוצים מארבע כנפות הארץ תקבץ, והתועים בדעתך ישפטו. [קנד]ובה״ג (הל׳ עמ׳ נא) כתב והתועים במשפט על דעתך ישפטו, וכן נראה דעת הר״ש ז״ל[קנה][268] (כט, א ד״ה ישפטו). ועל הרשעים תניף ידיך, וישמחו צדיקים בבנין עירך ובתיקון היכלך ובצמיחת קרן לדוד[269] עבדך ובעריכת נר לבן ישי משיחך, טרם נקרא ואתה תענה, [קנו]טרם נדבר ואתה תשמע, כי אתה הוא עונה בעת צרה, פודה[270] ומציל בכל עת[271] צרה וצוקה[קנו], ברוך אתה ה׳ שומע תפלה.

ובירושלמי (פ״ד ה״ג לד, א; תענית פ״ב ה״ב י, א) נמצא נוסח אחר בברכה זו, הביננו ה׳ אלהינו ורצה תשובתינו, סלח לנו, גואלנו, רפא חליינו[272], ברך שנתנו[273] בטללי ברכה, ובימות הגשמים אומר בגשמי ברכה, כי מפוזרים אתה תקבץ, ותועים עליך לשפוט, ועל הרשעים תשת[274] ידך, וישמחו כל חוסי בך בבנין עירך ובחדוש בית מקדשך, טרם נקרא וכו׳, כמו הנוסח האחר[275].

נראה לפי הירושלמי שמתפללין אותה אפילו בימות הגשמים[קנז]. ויש אומרים שבמוצאי שבתות

262. כמו שהזכרנו אותם: **א** כמ״ש 263. בהן: **א ג** מהן 264. ויצא בהן ידי חובתו: **ב** חסר 265. וזו... האמצעיות: **ב** חסר **ג** וזהו נוסחא **ד** וזהו נוסחה 266. לבבנו: **ג ד** לבנו 267. לנו: **ב** לנו להיות 268. הר״ש ז״ל: **ב** הרא״ש 269. לדוד: **א** דוד 270. פודה: **ב ג ד** ופודה 271. בכל עת: **א ג ד** מכל 272. חליינו: **ג** חוליינו 273. שנתנו: **א ב** שנותינו 274. תשת: **ב** תשית 275. כמו הנוסח האחר: **א** חסר

קנב. ראה משנה (כח, ב) וגמ׳ (כט, א), ונחלקו שם התנאים אם רשאי להתפלל ״הביננו״ גם כשאינו טרוד וכיוצ״ב, ולמעשה הכרעת רוה״פ כר״ע, שרשאי להתפלל ״הביננו״ רק כשטרדתו מעכבתו מלהתפלל שמו״ע בכוונה, וכ״פ השו״ע (קי, א). ונחלקו רב ושמואל מהו ״מעין שמונה עשרה״. לדעת רב אומר כל ג׳ ראשונות ואחרונות במלואן, וביניהן אומר כל ברכה בקיצור ומברך עליה, ולדעת שמואל, וכן הכרעת הפוסקים, אומר ג׳ ראשונות ואחרונות, וביניהן אומר ״הביננו״ שהיא ברכה אחת הכוללת מעין כל האמצעיות, וחותם בה ב״שומע תפילה״.

קנג. וסולח היה לנו - בנוסח הגמ׳ לפנינו: **ותסלח לנו להיות גאולים.**

קנד. דברי בה״ג ורש״י לא הובאו בכלבו.

קנה. זהו פירוש שני ברש״י שם, ושם נוסף: ״השיבם ללמדם לשפוט כדבריך״. וכתב שפירוש זה עיקר, ושכ״א בה״ג.

קנו. טרם... וצוקה: בנוסח הגמ׳ לפנינו ליתא.

קנז. ראה מאירי (כט, א) שהביא בשם חיבורי מקצת רבני צרפת שפסקו כן. וכ״פ הראב״ד בשעת הדחק, הובא במכתם וברשב״ץ (כט, א)

וימים טובים שצריך לומר הבדלה בחונן הדעת, ובימות הגשמים [276] שצריך לומר שאלה בברכת השנים [276], אין מתפללין אותה [קנח].

המהלך במקום סכנה [קנט] [277] גדודי חיה ולסטים, מתפלל תפלה זו, צרכי עמך ישראל מרובין ודעתן קצרה, יהי רצון מלפניך ה׳ אלהינו שתתן לכל אחד ואחד כדי [278] פרנסתו, ולכל גויה וגויה די מחסורה [279], והטוב בעיניך עשה [קס], ברוך אתה ה׳ שומע תפלה. ואין צריך לומר לא שלש ראשונות ולא שלש אחרונות, ומתפלל אותה אפילו מהלך, וכי מטי ליישוב צריך למהדר [280] לצלויי [קסא].

[קסב] וכתב הר״ש [קסג] ז״ל מי שמהלך בדרך סכנה, או חולה שאינו יכול להתפלל, מונה כמה ימים בטל, וכוללן יחד ביום אחד ומתפלל [קסד]:

נשלמו הלכות תפלה וכל הנטפל לה בס״ד [281].

276. שצריך... השנים: **ב** חסר 277. סכנה: **ב** סכנה כגון מקום 278. כדי: **א ג ד** חסר 279. מחסורה: **א ג ד** מחסורו 280. למהדר: **ב** חסר 281. וכל הנטפל לה בס״ד: **א** ת״ל **ג ד** וכל הנטפל לה שלי (נר׳ ששלי ר״ת: שבח לא–ל יתברך)

קנח. הגמ׳ (שם) נשארה בקשיא לגבי אמירת ״הביננו״ במוצ״ש וי״ט, והרשב״א (שם) כתב בשם רה״ג שאין לומר, אבל הוא עצמו כתב שיש לומר, והוסיף שכ״פ ריא״ג. וכ״פ או״ז (ח״א סי׳ צ) ורשב״ץ (שם). אולם, רבים מרבותינו הראשונים סוברים כרה״ג, ראה: רי״ף (יט, ב), רמב״ם (פ״ב, ד), סמ״ג (עשין יט), סמ״ק (סי׳ יא) ורא״ש (פ״ד סי׳ יג), וכ״פ הטוש״ע (קי, א).

קנט. סכנה - בכלבו ליתא, ועי׳ שנו״ס.

קס. והטוב בעיניך עשה - לפנינו בנוסח הגמ׳ ליתא, אולם הובא בנוסח הרי״ף, הרמב״ם והרא״ש.

קסא. גמ׳ (כט, ב), רמב״ם (פ״ד, יט) וטוש״ע (קי, ג).

קסב. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

קסג. הלכה זו לא מצויה כנר׳ ברש״י לפנינו. היא הובאה בלשון זו ובלי הזכרת החכם שאמרה באוצר הגאונים ברכות (תשובות סי׳ קס). כמו״כ היא הוזכרה ברבינו יונה לברכות (יח, א ד״ה טעה) וברבי׳ מנוח על הרמב״ם הל׳ תפילה (פ״ג, י).

קסד. ראה לעיל (סי׳ מ) שכתב כעי״ז בשם בעל ההשלמה, ועי״ש בהערה, שדעה זו לא התקבלה להלכה.

דין התחנות והמזמורים שאומרים אחר שמונה עשרה[א]

(א) אחר התפלה בשחרית[1] ובמנחה **נופל על פניו**[ב] ומתפלל בכל[2] התחנונים שירצה[ג]. והמנהג לומר מזמור[3] (תהלים ו) אל באפך תוכיחני[ד], [ה]ויש אומרים גם כן מזמור (תהלים כה) אלהי בך בטחתי אל אבושה[ו], ויש בו אלפא ביתא בראשי[4] הפסוקים, לבד הבי"ת הוא"ו והקו"ף, וזהו בו"ק לשון בוקה[ז], כלומר, האומרו לא תהיה תפלתו בוקה, אך הצור ישמע תפלתו[ה].

[5]כתב הקר"ן ז"ל[ח], כל התחנות והבקשות שאנו מוסיפין, כנגד נדרים ונדבות תקנום, ומאי טעמא אין אומרים אותן עד אחר תפלת שחרית, דאין לך דבר שקודם לתמיד של שחר[ט]. ובערב אחר תפלת ערבית אין אומרים תחנות, מפני שהיא כנגד אברים, ואין לך דבר אחר תמיד של בין

1. התפלה בשחרית: **ב** תפלת שחרית 2. בכל: **ב** כל 3. מזמור: **א ג** מזמור ליי' **ב** יי' 4. בראשי: **ג ד** בראשי תיבות 5. כתב... ז"ל: **א ג ד** חסר

א. בנושא זה נציין את ההלכות שהובאו בכלבו (שלא כבנושאים האחרים שם ציינו את ההלכות שהושמטו בכלבו), כיון שהסימנים שכאן מפוזרים שם בסי' שונים. סימן שלם או חלק ממנו שלא צויין - לא הובא בכלבו.

ב. נפילת אפים לא נזכרה בש"ס כחובה. מצינו נפילת אפים בתעניות (מגילה כב, ב), ואצל אנשים מיוחדים (ב"מ נט, ב ועוד), אך לא כחובה כללית (שו"ת הריב"ש סי' תיב). עוד הזכירו עניין נפ"א: הפרדס (סי' יח) בשם רה"ג, המחז"ו (סי' צט), המנהיג (עמ' קג), שבולי הלקט (סי' ל) ואבודרהם (עמ' קיט). נפילת אפים בשחרית הובאה להלכה ברמב"ם בפרק ה (הל' יג) ובמנחה בפרק ז (הל' יח), ונפסק לאומרה בטור (קלא; רלד), ובשו"ע הביא דיניה לאחר עמידה של שחרית (בסי' קלא), ובמשנ"ב (רלד ס"ק ז) כתב בשם הטור לאומרה לאחר עמידה של מנחה.

ג. בתפילת שחרית כתב הרמב"ם (פ"ה, יג): "ונופל על פניו ארצה ומתחנן **בכל התחנונים שירצה**", ובתפילת מנחה כתב (פ"ז, יח): "נופל על פניו ומתחנן ומגביה ראשו ויתחנן **כפי כחו** ויפטר למעשיו". ובדומה לזה כתב בסדר רע"ג (עמ' מא): "אבל בתר דמסיים צלותיה אי בעי למימר וידוי אי נמי מידי בעו, רשות בידיה", ושם (בעמ' נב): "ונופלין צבור על פניהם ומבקשים רחמים ושואל כל אחד ואחד בקשתו" (והובא בטור קלא, ח). ובס' האשכול (יט, א) כתב: "ונופלים על פניהם ואומר כל אחד תחנונים **לפי חכמתו**". ועי' בסידור רס"ג (עמ' כד) שהביא נוסח שאומרים בנפילת אפים.

ד. הרמב"ם לא הזכיר בהל' תפילה תוכן האמירה בנפ"א, אמנם בסדר התפילות (נוסח הקדיש) כתב: "מנהגנו להתחנן בנפילת פנים בדברים ופסוקים אלו, פעמים בכולן ופעמים במקצתן" וכו', והביא שם פסוקים של תחינה, עי"ש. וע"ע במחז"ו (עמ' קכ) שהזכיר בקשות שונות, ובטור (קלא, ח) הביא מרע"ג נוסח אחר של תחנון. מנהג רוב האשכנזים לומר בנפ"א פרק ו בתהלים, וכ"ה בס' המנהגים (טירנא, מנהג של יום חול), ונפסק במג"א (קלא ס"ק ה) ובמשנ"ב (שם ס"ק ח).

ה. כלבו (סי' טו).

ו. הרמב"ם (שם) כתב שנהגו מקצת העם לומר מזמור זה לאחר "שיר של יום", וכ"כ הכלבו בשמו, והאבודרהם (שם) כתב שאומרים אותו בנפילת אפים, וכן מנהג הספרדים (ראה כה"ח קלא אות א), ולאחר קדושא דסידרא אומרים "תפילה לדוד" (תהלים פו) ועוד פסוקים נוספים. ובב"י (סו"ס קלא) הביא ד' הזוה"ק (במדבר קכ ע"ב) ביחס למזמור "לדוד אליך", שהאומרו בלא כוונה ח"ו נאסף בלא עתו, ולכן רבים אומרים אותו ללא נפ"א.

ז. עפ"י נחום (ב, יא): "בוקה ומבוקה ומבלקה". ופירש"י בוקה - ריקנית (עי' ישעיהו כד, א וג).

ח. הוא הקדוש רבינו נתנאל מקינון, מבעלי התוס' (נהרג על קידוש השם בשנת ה' אלפים י"ד).

ט. עי' רמב"ם (תמידין ומוספין פ"א, ג) שפסק שתמיד של שחר קודם לכל הקרבנות. ומש"כ שתפילה קודמת לתחינה, כ"כ גם הרוקח (סי' שכד), וז"ל: "אחר שמתפללין נופלין על פניהם לתחינה, דכתיב (מ"א ח,

הערבים אלא קטורת ופסח ונרות', ע"כ. כתבו הגאונים ז"ל שאין לדבר בין תפלה לתחנה, דכולא כעין תפלה אריכתא היא, וכן כתב הרא"ה ז"ל[יא][5] (ברכות לא, א ד"ה פי' וסדר).

[יב]פשוט[6] בכל ישראל שאין נופלים על פניהם בשבתות[7], ובימים טובים, ובראשי חדשים, ובחנוכה, ופורים, ובחולו של מועד, ולא במנחת ערבי שבתות, ולא בערבי ימים טובים[יג], ולא בערבית[יד] של כל השנה[טו]. ויש מקומות שאין נופלים על פניהם גם במנחה של ערב ראש חודש, ויש מקומות שנופלין[טז]. ובברית מילה, ובחתן[יז], ואבל[8], ואונן[יח], אין נופלים על פניהם,

6. פשוט: **א ב** פשוט הוא 7. בשבתות: **א ג ד** לא בשבתות 8. ואבל: **ב** ובאבל

נד): 'ויהי ככלות שלמה להתפלל אל ה' את כל התפלה והתחנה הזאת' - אלמא תחינה אחר תפילה", ובדומה לזה כתב רבינו מנוח (תפילה פ"ה, טו). דברי רבינו הובאו ע"י המהר"י אבוהב (בביאורו לטור סי' קלא).

י. ר' פסחים (נח, ב) ורמב"ם (שם), וזהו טעם חדש מדוע אין לומר תחנונים בלילה, ור' בהמשך הסי' בעניין תחנון בערבית ובהע' שם.

יא. ועי"ש שכתב שאף שאין נפ"א חובה גמורה (וכמ"ש הריב"ש סי' תיב), מ"מ צריך לאומרה סמוך לתפילה. דין זה הובא בב"י (קלא, א) בשם תלמידי הרשב"א (ב"מ נט, ב) שהוכיחו כן מהגמ' שם, וציין שכן כתבו המהר"י אבוהב בשם צרורות (צרור החיים עמ' יח) ואהל מועד, וכן פסק בשו"ע (שם). ועי' בלבוש (שם, א) שהביא טעם זה, שהוא כתפילה אריכתא.

יב. מכאן עד סוף הסי' הובא בכלבו (סי' יא).

יג. ראה ביאור הגר"א (קלא, ו), ועי"ש שציין לחולין (פג, א).

יד. בעניין נפילת אפים בערבית ראה בהמשך הסי' ובהע' כ.

טו. עכ"ל הרמב"ם (פ"ה, טו), ורבינו הוסיף חוה"מ (ונראה בפשטות שהרמב"ם השמיטו כיון שנכלל במועדים) והשמיט ר"ה (אולם הביאו בסמוך).
המנהג שלא ליפול אפים במועדים מקורו בב"מ (נט, ב), שר"א היה נופל על פניו בכל יום חוץ מראש חודש. וכ' הריטב"א (שם) מכאן נלמד שאין נופלין על פניהם בר"ח וכל שכן ביו"ט. וכן ציין מקור זה ר' מנוח (על הרמב"ם שם), וכ"כ הרא"ה בפירושו לרי"ף (ברכות לא, א). ור"א בן הרמב"ם (המספיק לעובדי ה' עמ' 142) כ' שהמקור לד"ז הוא ספר נחמיה (ח, ט): "היום קדוש הוא לה' אל תתאבלו ואל תבכו". והובא גם בסידור רס"ג (עמ' כד), בשבולי הלקט (סי' ל) ובהגה"מ (פ"ה אות ש). וכ' הריב"ש (סי' תיב): "ולהיות זה רשות ומנהג בעלמא, לזה יש ימים שנוהגין בהם בקצת מקומות בנפילת אפים ומקצת מקומות שלא נהגו כן, כגון: בחנוכה ובפורים, שבישיבת רב עמרם גאון ז"ל היו נופלין, ובישיבת רב האיי ז"ל לא היו נופלין... כי להיות הדבר רשות - כל מקום אוחז מנהגו, ונהרא נהרא ופשטיה". ובמנהגי ר"א טירנא (בעיקר בפרק מנהג של כל השנה) פירט את כל הימים שאין בהם נפ"א, והובא בד"מ (קלא אות ז) ובשו"ע (שם, ו-ז).

טז. בשבה"ל (סי' ל) כתב שאין נפ"א במנחה של ער"ח, שהרי אם באו עדים מן המנחה ולמעלה נוהגים היום קודש ולמחר קודש (ר"ה לא, ב), וכ"פ בשו"ע (קלא, ו). ובביאור הגר"א (שם) הביא בשם לקוטי הפרדס (יח, א) שהמקור ממו"ק (כז, א): "מאימתי זוקפין את המטות בערב שבת - מן המנחה ולמעלה". והוסיף שם בפרדס: "ומהא נמי איכא למילף (סוכה מח, א) 'דתנו רבנן סוכה שבעה כיצד? גמר מלאכול לא יתיר את סוכתו אלא מוריד הוא את הכלים מן המנחה ולמעלה בשביל כבוד יום טוב האחרון' - אלמא מן המנחה ולמעלה כיומא דלמחר דמי". ובמחז"ו (סי' צג): "בכל יו"ט מנהג רוב קהילות צרפת שא"א עיו"ט שחרית ומנחה תחינה, אעפ"י שבע"ש אומרים... ואפשר לתת טעם קצת דכיון דערב יום שמחה הוא... ויש קהילות שאינן משנין ע"ש מעיו"ט ואומרים שחרית תחינה, לבד ממנחתם ששוין בכך ואין נופלין על פניהם" (ור' הע' המהדיר שם).

יז. כ"כ לגבי ברית מילה וחתן שבולי הלקט (שם), הגה"מ (פ"ה אות ש) וטוש"ע (קלא, ד). ור' תרומת הדשן (פסקים וכתבים סי' פ) שלמד מדין ערב פסח שנוהג כבר משחרית (והביאו הגר"א בביאורו), ור' משנ"ב (שם ס"ק כא).

יח. הטור (שם) כתב שנופלים אפים בבית האבל, אולם

ואין אומרים למנצח ולא שיר מזמור[יט].

ומי שירצה להחמיר על עצמו ליפול על פניו אפילו ערבית, הרשות בידו, וכן נוהגין בבית רבינו שבבבל, אלא שלא[9] פשט המנהג בינינו, והטעם, לפי שתפלת ערבית עצמה רשות (ברכות כז, ב), לפיכך לא הטריחוהו[10] בה ליפול על פניו[כ].

וגם כן אין נופלין על פניהם בראש השנה ויום הכפורים[כא][11]. וביום הכפורים יש יחידים שנופלים על פניהם אם לא חל בשבת, וגם יש מקומות שנופלין כל הצבור על פניהם[12] בכל תפלה מהתפלות, לפי שהוא יום תחנה ובקשה ותענית[כב]:

(ב) [כג]ואמרו רבותינו ז"ל (מגילה כב, ב) אין אדם חשוב[13] רשאי ליפול על פניו אלא אם כן[14] נענה כיהושע בן נון. ואמרו רבוותא[15] דאי עביד הכי מחזי כיוהרא, שמראה עצמו כיהושע בן נון[כג כד].

וכתב הרא"ה ז"ל[כה], לא נאמר זה אלא כשנופל על פניו על עסקי צבור דהוה ליה כסופא אם לא נענה כיהושע בן נון[16], אבל בעסקי[17] דידיה לית לן בה. ולא אמרן אלא בצבור, אבל

9. אלא שלא: **ב** ולא 10. הטריחוהו: **ד** הטריחו 11. וי"ה: **ב** חסר 12. על פניהם: **ג ד** חסר 13. אדם חשוב: **א** אדם **ג ד** היחיד 14. אלא א"כ: **א ג ד** אם לא 15. ואמרו רבוותא: **א** ואמרי רבוואתא **ב** ואמרי רבואתא ז"ל **ג** ואמרי רבבותא 16. בן נון: **א ג ד** חסר 17. בעסקי: **ב** על עסקי

בשבה"ל ובשו"ע (שם) פסקו שאין נופלים, וכפי שכתב כאן רבינו. ובעניין אונן, פשיטא שפטור, שהרי פטור מכל מצוות עשה, ומה שייך לחייבו בנפ"א. ויש שדייקו מד' רבינו לקמן בהל' שבת (דיני הבדלה סי' לג) שלא רק בבית האבל א"א תחנון, אלא גם כאשר האבל בא לבית הכנסת להתפלל, ר' מאמר מרדכי (קלא, יא).

יט. בעניין זה האריך רבינו בהל' הבדלה, וכן בכלבו, ומקור הדברים בס' המחכים (עמ' 29), ובדומה לזה כתב הרוקח (סי' שסב). "שיר מזמור" שכתב כאן רבינו הוא "שיר מזמור לאסף" (תהלים פג), ונזכר להלן סו"ס ד, וכן מוכח מס' המחכים (שם) וממחז"ו (סי' צג, ועי' במהד' גולדשמידט עמ' קכז וקכט בהער').

כ. הרמב"ם (שם) כתב שיש יחידים שנופלים על פניהם בערבית. ועי' ס' האשכול (לה, א) שכתב שרוב העולם אין נוהגים ליפול בערבית, אך אין זה משום שיש בכך איסור, אלא שלא רצו חכמים להטריח את הציבור בתפילת ערבית שהיא רשות, וכ"ד מר שר שלום גאון, וכתב שאפי' בציבור מותר ליפול, וכך הוא מנהג בי רבנן בבבל, מלבד ערב שבת שאין נופלים (ראה שו"ת רב שר שלום גאון סי' יג). וכ"כ סדר רע"ג (עמ' נד), סידור רס"ג (עמ' כח), והובאו דבריו בטור (סי' רלז), המנהיג (עמ' קכ) ושבולי הלקט (שם). וע"ע בטעם שכתב רבינו לעיל שלא לומר תחנות בלילה, שהן כנדרים ונדבות שאינם קריבים לאחר תמיד של בין הערביים. אמנם הב"י הביא בשם רבו המהר"י אבוהב בשם צרור החיים (עמ' יח) שעפ"י הסוד אין לומר נפ"א בלילה, וכ' ע"ז המהר"י אבוהב שהעיקר כדבריו, וכן הביא הד"מ (רלז אות ג) בשם האגור (סי' שלב). להלכה פסקו השו"ע (קלא, ג) והרמ"א (רלז, א) שלא ליפול אפים בלילה.

כא. כ"כ ההגה"מ (פ"ה אות ת), וז"ל: "מנהג אבותינו ומנהגנו אין נפילת אפים ביו"כ כלל".

כב. רמב"ם (שם). וע' תקופת הגאונים וספרותה לר"ש אסף (עמ' רסו) חלוקי המנהגים מתקופת הגאונים בעניין.

כג. ואמרו... בן נון: הובא בכלבו (סי' יא).

כד. רש"י (תענית יד, ב ד"ה רשאי) הסביר שאינו רשאי לבזות עצמו בפני הציבור, שאם לא ייענה יחרפוהו. וכרבינו, שכתב שהטעם הוא משום יוהרא, כ"כ האשכול (יט, סוע"א) והמאירי (תענית שם).

כה. בחי' הרא"ה על הרי"ף ברכות לפנינו ליתא, אך ייתכן והוא מפירוש הרא"ה למס' ברכות שלא הגיע לידינו (ר' בהק' המהדיר במהד' הלל).

בביתו[18] לית לן בה, ע"כ. וכן[19] מבואר בירושלמי (תענית פ"ב ה"ו יא, א), ובלבד יחיד[20] על הצבור, כלומר, בשביל הצבור, אבל בשביל עצמו רשאי. ואית דגרסי ובלבד יחיד בצבור, כלומר, שאינו רשאי ליפול על פניו אלא בשעה שהצבור נופלין על פניהם, וצ"ע[כו].

[כז]וכתב הר' יצחק בן גיאת, ושמענו מרבותינו שלפיכך לא ידבק אדם פניו בקרקע, משום אבן משכית[כח]. ואדם חשוב נוטה לצד שמאל ומגביה צד ימין, והכי נהגין רבנן למעבד[כט], והטעם, שכן היו מרביצין התמיד כששוחטין אותו על שמאלו[ל], וכל מי ששוחט מרביץ הבהמה על שמאלה[לא].

18. בביתו: **ב** בביתיה 19. וכן: **א ג ד** וכן נמי 20. יחיד: **ב** ביחיד

כו. בירושלמי לפנינו (תענית שם; ע"ז פ"ד ה"א) מובא: "ובלבד יחיד **על הציבור**". דהיינו, כאשר נופל על עניני הציבור, וכ"כ הראב"ד בהשגותיו (פ"ה, יד): "בירושלמי - ובלבד יחיד על ציבור", אולם הוסיף: "ואית דגרסי: ובלבד יחיד **בציבור**", וכן היא גיר' ר"ח (תענית טו, א). [ועי' תורתן של ראשונים לירוש' תענית שם]. ולפי ד' הרא"ה שהביא רבינו אין מח' בין הגירסאות ושתיהן אמת, ולכן מותר ליפול בפני הציבור בתפילה פרטית, וכן בביתו מותר אפילו בתפילה על הציבור. וכ"כ התוס' (מגילה כב, ב ד"ה אין), ומפורש יותר בראב"ש (מגילה פ"ג סי' ד), שדווקא בפני הציבור ובשביל הציבור אסור, וכ"ה בר"ן (מגילה יג, א ברי"ף ד"ה אין). וכך גם הבין הכס"מ בד' הרמב"ם (שם), שאינו חולק על הראב"ד והירושלמי, שהרי המעשה ביהושע בן נון היה על הציבור ובפני הציבור, וא"כ ש"מ שדווקא בכה"ג אסור, ובלא זה הכל שרי. אמנם רבינו סיים בצ"ע, ויש לבאר כוונתו, דשמא הגירסאות פליגי אהדדי, וא"כ אין מקום להקל ליחיד המתפלל בציבור על ענייניו הפרטיים. ואכן בפר"ח (קלא, ח) כתב שבפני הציבור אסורה גם תפילה פרטית לאדם חשוב, ופירושו בירושלמי מתאים להבנה הנ"ל שיש מח' בין הגירסאות, ולגירסא השניה רק שלא בפני הציבור שרי. ומ"מ להלכה בשו"ע (קלא, ח) פסק שאין אדם חשוב רשאי ליפול על פניו כשמתפלל על **הציבור** אא"כ הוא בטוח שייענה כיהושע בן נון, ובמשנ"ב (ס"ק לח) הוסיף: "**ובפני הציבור**, דכסיפא ליה מילתא... אבל בביתו אפי' מתפלל על הציבור מותר".

כז. וכתב... שמאלה: וכ"ה בכלבו (סי' יא), וכתב כן בשם הר"מ, ונראה שהוא ט"ס, וצ"ל: הריא"ג. רבינו הביא דברי הריצ"ג מס' האשכול (יט, ב).

כח. במגילה (כב, ב) מובא שרב נקלע לבבל בתענית ציבור, וכל הציבור נפלו על פניהם ורב לא נפל, ונאמרו שם כמה הסברים מדוע לא נפל כשאר הציבור: א. רק לפניו הייתה רצפת אבנים, ואסור להשתחוות עליה משום: "ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחוות עליה" (ויקרא כו, א). ב. לכולם הייתה רצפת אבנים, אך האיסור הנ"ל הוא רק בפישוט ידיים ורגליים, והציבור נפל ללא פיו"ר ומותר, אולם רב לא רצה לשנות ממנהגו ליפול בפיו"ר. ג. לא מטעם חשש אבן משכית, אלא משום שאין אדם חשוב נופל על פניו כלל (כמובא לעיל). להלכה כתבו הרמב"ם (ע"ז פ"ו, ח), התוס' (שם ד"ה ואיבעית אימא) והרא"ש (שם פ"ג סי' ד) שיש איסור מדרבנן להשתחוות על רצפת אבנים בלא פיו"ר, ובפיו"ר אסור מן התורה.

ועי' אשכול (מהד' אויערבך, ח"א עמ' 33, ובמהד' אלבק יט, א כתב שכן מצא פסקא, ולא ציין מי כ"כ) שהביא ד' רב שרירא גאון: "שכל הנופל על פניו צריך לתלות פניו למעלה מן הקרקע שלא יהיה נראה כמשתחווה על הרצפה, אע"ג דהשתא ליכא אבנים קמיה, דלמא הוו באותו מקום", וכן הוא בטור (קלא, א) בשם רב נטרונאי גאון (ועי' ב"י שם). ולפי"ז מובן החשש שהביא רבינו בשם הרי"ץ גיאת. ועי' מאירי (שם) שכתב: "ויש מי שאומר ששליח ציבור בזמן הזה שדנין אותו כאדם חשוב, הואיל ולשם כל הציבור הוא מתפלל, אין לו ליפול בתחינה אלא בהטייה, וכן המנהג".

כט. עי' ב"י (קלא, ח) שהתקשה מדוע צריך להטות דווקא לצד שמאל, שאם העניין שלא ייראה כמשתחווה על הרצפה - אין חילוק בין ימין לשמאל. ותירץ עפ"י הכלבו (שם, וכמובא כאן ברבינו) שאכן הטייה לשמאל אינה קשורה לכך שלא ייראה כמשתחווה על הריצפה, אלא כמו הקרבן וכו'. ואכן כך מובן מהאשכול (שם), שהוא מקור דברי רבינו.

ל. ר' תמיד (פ"ד מ"א).

[לא] ויש נותנין טעם אחר[21] למה צריך להיות מוטה על צדו השמאלי, כדי שיעמוד דרך חירות[לב], כי בנפילת אפים מוחלין לו על כל עונותיו שהוא מתודה ונופל על פניו כמו שעשה משה רבנו ע"ה, דכתיב[22] (דברים ט, יא) ואשב בהר, זו ישיבה, (שם י, י) ואנכי עמדתי[23], זו עמידה, (שם ט, כה) ואתנפל[24], זו נפילת אפים[לא].

[לג] ובקומו, כתב הבעל האשכול[לד][25] (מהד' אויערבך, ח"א עמ' 33) שיאמר אבינו מלכנו חננו וענו וגו'[26], ואנחנו לא נדע וכו'. כלומר, אחר שהתפללנו לפניך מיושב, ומעומד[27] ובנפילת[28] אפים, לא ידענו מה לעשות עוד, רק להשליך יהבנו עליך[לג לה].

[לו] ואחר התחנות יאמר בשחר **קדיש קצר**[לז], ובמנחה **קדיש שלם**. וכתב הר' נתן[29] (ס' המחכים עמ' 10), ובדין היה לאומרו שלם בשחרית[30], אך משום דלא אתי[31] לזלזולי בתהלה לדוד, ובלמנצח, ובסדר קדושה, ממתינים להשלימו עד לאחריהם. ומכל מקום אומר שם קדיש קצר, להראות ששם מקומו, לבלתי לשנות בתפלת ערבית שיש קדיש אחריה, וגם בשביל תחנות שאמר[לח]. והיכא דאיכא מוסף, משלים אותו שם, דלא[32] חיישינן לזלזול תהלה[33] לדוד וסדר קדושה, שהרי יש לו להתפלל עדיין תפלת מוסף אחריהם[לט]:

21. אחר: **ב** חסר 22. דכתיב: **א** כדכתיב 23. עמדתי: **א** עמדתי בהר 24. ואתנפל: **א ב** ואתנפל לפני יי'
25. האשכול: **א** האשכול ז"ל 26. חננו וענו וגו': **א** חננו **ג ד** וכו' 27. מיושב ומעומד: **ג ד** מעומד ומיושב
28. ובנפילת: **א ב** ומנפילת 29. נתן: **ב** נתן ז"ל 30. שלם בשחרית: **ב** בשחר שלם 31. אתי: **ג ד** אתו
32. דלא: **א ג ד** משום דלא 33. לזלזול תהלה: **ב** לזלזולי בתהלה

לא. ויש... אפים: הובא בכלבו (סי' יט).

לב. בפסחים (קח, א): "הסיבת ימין לא שמה הסיבה". ובשבולי הלקט (סי' ל) הסביר שבאותו הצד שנראה בן מלך ובן חורין צריך להכנע לפני המקום. והוסיף (שם) שסימנו: "שמאלו תחת לראשי", וכאשר השכינה מולו מימין ונוטה על שמאלו - פניו כלפי השכינה. וכתב המנהיג (עמ' קג) שבנפילתו ימחלו לו כל עוונותיו, ולכן נופל דרך חרות, וכתב ע"ז ולא יתכן, אלא בצד ימין עפ"י מדרש וימינו תחבקני (שיר השירים ב, ו). ובב"י (שם) הביא מהרוקח (סי' שכד) להטות לימין, כי השכינה כנגדו, וכן כתב הריב"ש (סי' תיב) בשם רש"י, ובאבודרהם (עמ' קיט) כתב כרבינו. בטור הביא ד' רב נטרונאי שיש להטות לצד שמאל, וכתב שמנהג אשכנז להטות לימין. ובשו"ע (שם, א) פסק שיש להטות לשמאל, והרמ"א כתב שי"א להטות על צד ימין, והעיקר להטות בשחרית כשיש לו תפילין בשמאלו על צד ימין משום כבוד תפילין, ובזמן שאין לו תפילין על צד שמאל (וע' ד"מ שם אות א עפ"י הסוד), וראה משנ"ב (שם ס"ק ו).

לג. ובקומו... עליך: הובא בכלבו (סי' יא).

לד. באשכול מהד' אלבק (יט, ב) רק כתוב שאומרים: "ואנחנו" וכו', ולא הזכיר את המשך הענין: "אחר שהתפללנו לפניך מיושב" וכו', וזה הובא רק במהד' אויערבך.

לה. הסבר זה הובא באבודרהם (עמ' קיט), בטור (סו"ס קלא), ברמ"א (קלא, א) ובמשנ"ב (שם סק"ט), והוסיף שראוי לומר: "ואנחנו לא נדע" בישיבה ו"מה נעשה" בעמידה (של"ה ואחרונים).

לו. מכאן עד סוף הסי' בכלבו (סו"ס יא).

לז. הנקרא: "חצי קדיש". הכינוי: "קצר" לכאורה נכון יותר, שהרי עיקרו של הקדיש מצוי בו. ונפסק לומר קדיש זה ברמ"א (קלא, א).

לח. ור' אגור (סי' צד) שהביא תשובת הראב"ד שכתב: "וקדיש אחר סיום תפילה מי"ח שהיא מצווה בפני עצמה ואינה דבוקה לאחריה... וקדיש אחר הקדושה והיא דבר שבקדושה...".

לט. וכ"פ המשנ"ב (קלד ס"ק ט) שביום שיש מוסף אומרים קדיש "תתקבל" קודם הוצאת ס"ת.

(ג) [מ] ואחר קדיש אומר (תהלים קמה) **תהלה לדוד**, שכן אמרו ז"ל (ד, ב) האומר תהלה לדוד בכל יום שלש פעמים[מא] ובכוונה[מב][34], מובטח לו שהוא בן העולם הבא[מג], משום דאית ביה אלפא ביתא ומשביע לכל חי רצון. והטעם לשלש פעמים, כנגד שלש תפלות[מד], שאם לא כיון בראשונה, יכוין באחרונה[מה]. ומשום דאית דאמרי תפלת ערבית רשות (כז, ב), ופעמים שבשביל צורך היו מבטלין אותה, אבל לא לחנם, התקינו לאמרו פעמים[35] בשחרית, ולא רצו לתקוני[36] בערבית[מו], דלמא אתי לאשהויי[מז]. ומכל מקום עשו בה תקנה כאלו היא חובה, כדאשכחן

34. ובכוונה: **ב** חסר 35. לאמרו פעמים: **ב** לאומרה פעמים **ג ד** לאומרו ב"פ 36. לתקוני: **א ב** לתקנה

מ. הובא בכלבו (סי' יב), מקורו במחכים (עמ' 11).

מא. בגליון הש"ס (שם) העיר שהרא"ש (פ"א סי' ו), הטור (נא, ז) והרוקח (סי' שכ) לא גרסו בגמ': "שלש פעמים" [אמנם לפנינו ברוקח כתוב: ג"פ, וגם בטור בהוצ' שירת דבורה נוספו מילים אלה בסוגריים]. וניתן להוסיף להערתו שכ"ה בסידור רע"ג (סי' קג) בשם רב נטרונאי גאון, וז"ל: "כשאמרו חכמים כל האומר תהלה לדוד בכל יום מובטח לו שהוא בן העוה"ב, **ולא אמרו שתים או שלש פעמים**, ומשמע אפילו פעם אחת, אלא חכמים האחרונים התקינו לאומרו בפסוקי דזמרה ובסידרא ובמנחה, שמא יפשעו בפעם או בשתים - תשתייר אחת בידם, אבל לא מפני שחייב לאומרו ג' פעמים", והובא בתשובות רב נטרונאי גאון (ברודי, או"ח סי' לח). אמנם גירסת הרי"ף (כג, א): "שלש פעמים", וכ"כ האבודרהם (עמ' קכב) שבספרים מדוייקים הגר': "כל האומר תהלה לדוד ג"פ בכל יום".

מב. ובכוונה - בגמ' לפנינו ליתא, אך הרי"ף (כג, א) ורבינו יונה (שם) כתבו בשם הגאונים שצריך לכוון באמירתו. ובדומה לזה כתב רבינו בחיי (ויקרא ז, לז): "כל האומר תהלה לדוד בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא, הכוונה כי מתוך **שיתבונן** במה שיורו הפסוקים ואל מה שירמזו, אז יכיר ויבחין נפלאות תמים דעים ויתחזק לבו באמונת הש"י ועבודתו, ובזה יירש חיי העולם הבא", והובא במג"א (א ס"ק ז) ובמשנ"ב (שם ס"ק יג).

וע"ע שו"ת צי"א (חי"ב סי' ח) שהביא תשובת הגר"ח ברלין (ירחון שערי תורה ח"ח קו' ט אות ג), וז"ל: "מרגלא בפומי תמיד להוכיח למנהג העולם באמירתם 'תהלה לדוד' שלש פעמים ביום ואינם מכוונים כלל עד שמגיעים לפסוק 'פותח את ידך' ואז מתעוררים לאומרו בכוונה, משום שראו בשו"ע סי' נא סעי' ז שצריך לכוון בפסוק 'פותח את ידך' ואם לא כוון צריך לחזור לאומרו פעם אחרת, אבל באמת הרי יותר יש להקפיד בכל הפסוקים שנמצא שם שם הוי"ה ית"ש שלא להוציא ש"ש לבטלה...". ודחה דבריו מכוח דברי ר' יונה, וז"ל: "ואם לא כוון צריך לחזור ולאומרו פעם אחרת, ונראה שאע"פ שלא כוון בכולו, כיון שכוון בפסוק של 'פותח את ידך' סגי ליה בהכי, כיון שעיקר האמירה היא בעבור זה הפסוק". וכ"כ הלבוש (שם, ח). ומכאן שאף שלכתחילה יש לכוון בכל המזמור, הכוונה מעכבת רק בפסוק 'פותח את ידך', ודלא כגר"ח ברלין זצ"ל.

מג. עי' אהל מועד (שער התפילה דרך ג נתיב ג), שפירש שאין הכוונה שמצוה זו לבד מביאתו לחיי העוה"ב, אלא שהיא מכרעת, והובא בב"י (נא, ז), וכ"כ האבודרהם (עמ' קכ), והובא בד"מ (נא אות ד).

מד. רש"י (שם ד"ה שלש פעמים).

מה. במחכים (שם) לא כתב: "שאם לא כוון בראשונה יכוון באחרונה", וזה הוספה של רבינו. בדומה להסבר זה כתב האבודרהם (עמ' קכ) שא"א שפעם אחת לא יכוון, ולכן הוא מובטח לחיי העוה"ב כשאומר ג"פ. ובשלטי הגבורים (על הרי"ף ברכות כג, א אות ב) כתב בשם ריב"ם שקבעו ג"פ כדי שלפחות פעם אחת **יאמרנו**, וכ"ה בשבולי הלקט (סי' ז), וראה הע' מא שכ"כ רע"ג בשם ר' נטרונאי, והוסיף בשה"ל שם שי"א שתיקנו ג"פ כנגד ג' אבות.

מו. בערבית - וכ"ה בכלבו, אולם במחכים הגר': **במנחה**, ונראה שיש כאן ובכלבו ט"ס. ועפי"ז מובן יותר מה שכתב שלא רצו להשהותה, דהיינו שאם היו אומרים אותה פעמיים במנחה, אפשר שישכחו ותתבטל אמירתה.

מז. ועי' פנ"י (שם) שכתב טעם אחר בזה. וע"ע מהרש"א (שם ד"ה תהלה) שכתב שלא אומרים "אשרי" בערבית משום שאין אומרים בה קדושה, ו"אשרי" שייך לקדושה.

בפסוקי ברוך ה׳ לעולם דאית בהו י״ח אזכרות, ותקנום משום[37] ביטול תפלת ערבית[מח]:

(ד) [מט]ואחר תהלה לדוד אומר (תהלים כ) **למנצח**[נ], לפי שהוא מדבר מן הקץ. **ישלח עזרך מקדש**[38], זה משיח. **אלה ברכב**, זה גוג ומגוג. **המה כרעו ונפלו, ואנחנו קמנו ונתעודד**[נא 39]. [נב]ואומר אותו בלחש[נג], וכן נמי אשרי ותחנה. וכתב ה״ר נתן (ס׳ המחכים עמ׳ 11) הטעם, לפי שדברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרם על פה (גיטין ס, ב), וטעם זה בקריאת שמע ובכמה פסוקים שאנו אומרים בלחש, ובשביל שני פסוקים או שלשה שאומרים בקול רם אין לחוש[נב], הואיל ושגורים בפי הכל[נד], ע״כ. וטעם זה לא נהיר[40], שהרי שיר מזמור אומר בקול רם[נה].

ויש אומרים[41] הטעם, כי כל הדברים שאין[42] אדם מוציא אחרים, תקנו לאומרן בלחש, כגון קריאת שמע, ותפלה, ותחנה, ואשרי, ולמנצח, וסדר קדושה[נו].

[נז]ואחר כך אומרים **ובא לציון** וכו׳[43], (תהלים כב, ד) **ואתה קדוש יושב**, פירוש, ממתין.[44] וזה שאמר הכתוב (שם סה, ג) שומע תפלה עדיך כל בשר יבואו. באלה שמות רבה (כא, ד) כתוב, לא

37. משום: **א ג ד** בשביל 38. מקדש: **א ב** חסר 39. ונפלו ואנחנו קמנו ונתעודד: **ג ד** חסר 40. נהיר: **ב** נהיר׳ 41. וי״א: **א ב ג** וי״א כי 42. שאין: **ב** חסר 43. וכו׳: **ב** חסר 44. וזה שאמר... צעקו אליך: **א ג ד** ר׳ פנחס בשם ר׳ עזריא אחר המלאך הממונה על התפלה ממתין עד שיכלה כנסיא אחרונה שבישראל ועושה מכל התפלות עטרה ונותנה לראש הקב״ה שנא׳ וברכות לראש צדיק פי׳ לראש צדיקו של עולם

מח. עי׳ תוס׳ (ד, ב ד״ה דאמר), ר׳ יונה (ב, ב ברי״ף) וטור (סי׳ רלו). וראה דברי רבינו לקמן דין תפילת ערבית (סי׳ ג וד) שהאריך לדון בזה.

מט. סי׳ זה הובא ברובו בכלבו (סי׳ יג-יד), ונציין את שהובא שם.

נ. אמירת ״למנצח״ לאחר ״תהלה לדוד״ מוזכרת בתשובות הגאונים (ר׳ תשובות רב נטרונאי גאון מהד׳ ברודי, או״ח סי׳ לח-לט), וכ״כ הטור (קלא, א) שעתה נוהגין לאומרו, שיש בו מעניין הישועה. וכתבו לאומרו: המנהיג (עמ׳ קז, ור׳ הע׳ שם), המנהגות (יג, א), המחכים (עמ׳ 11), האבודרהם (עמ׳ קכא), הר״ש מגרמייזא בסידורו (עמ׳ קיח), הב״י (מט, א) בשם הכלבו והרמ״א (קלא, א). אולם בסרע״ג (ר׳ עמ׳ לח במהד׳ גודשמידט, אולם בשנו״ס שם מובא מכת״י **א**: ״ואומר למנצח מזמור לדוד״) וברמב״ם ליתא.

נא. בס׳ המנהגות (שם): ״ואחריו ׳יענך ה׳ ביום צרה׳, שמדבר על ימות המשיח, כמו שכתוב (דניאל יב, א): ׳והיתה עת צרה׳ וגו׳, וכתיב (שם): ׳ובעת ההיא יעמוד מיכאל השר הגדול׳, שישובו ישראל לירושלים ויבוא גוג ומגוג להלחם, וישלח עזרו מבית הבחירה - ׳ומציון יסעדך׳. ׳עתה ידעתי כי הושיע ה׳ משיחו׳ - זה משיח בן דוד, ׳אלה ברכב ואלה בסוסים׳ - הם חיל גוג ומגוג - ׳המה כרעו ונפלו ואנחנו קמנו ונתעודד׳״, וכעין זה באבודרהם (שם).

נב. ואומר... לחוש: כלבו (סי׳ יג).

נג. במחכים (עמ׳ 11) ובכלבו כתבו לומר רק פסוק ראשון בלחש. וד׳ רבינו הובאו במהר״י אבוהב (סי׳ קלא).

נד. עי׳ ספר האורה (ח״א סי׳ יב), ספר העיתים (סי׳ קצא), ראב״ן (סי׳ מב), שו״ת מהר״ם (ד״פ סי׳ שיג), תוס׳ ישנים (יומא ע, א ד״ה ובעשור) וב״י (מט, א). וע״ע בדין מאה ברכות (סי׳ יג-יד) ובהערות (שם) מש״כ רבינו בזה.

נה. כוונת רבינו למזמור פ״ג, שהיו נוהגים לאומרו בקול (ר׳ בסוף הסי׳).

נו. אולם ״שיר מזמור״ איננו חלק מהתפילה, אלא רק מנהג שנהגו, ולכן יכול לאומרו גם בקול, כ״כ מהר״י אבוהב (שם) בהסבר ד׳ רבינו, אף שלא הזכירו בשמו.

נז. ואחר כך... ותרגומן: כלבו (סי׳ יד), מלבד התוספת שבסמוך מכ״י **ב**, אולם הביא עניין זה בקיצור כשאר כתה״י, עי״ש.

היה צריך לומר אלא שומע תפלות, מהו שומע תפלה. אמר ר׳ פנחס בשם ר׳ חייא בר אבא, בשעה שישראל מתפללין, אין כולם כאחד מתפללין, אלא כל כנסיה וכנסיה מתפללת בפני עצמה. ומאחר שגמרו כל הכנסיות, המלאך הממונה על התפלות נוטל כל התפלות כולן, ועושה אותן עטרה ונותנן בראשו של הקב״ה, שנאמר (תהלים שם) עדיך כל בשר יבואו, ואין עדיך אלא עטרה, שנאמר (ישעיהו מט, יח) כי כולם כעדי תלבשי, וכן הוא אומר (שם, ג) ישראל אשר בך אתפאר, שהקב״ה מתפאר בתפלותיהן, שנאמר (יחזקאל טז, יב) ועטרת תפארת בראשך[נח], ע״כ.

ובמקום אחר מצאתי שלא הביא אחד מכל אלו אלא פסוק זה (משלי י, ו) וברכות לראש צדיק, פירוש, לראש צדיקו של עולם. ולפירוש זה צריך להפסיק בקדוש, והאמת כי בו האתנחתא[נט].

ויש מפסיקין (ביוצר) [ביושב][ס], ומפרשין ואתה, שאתה קדוש, יושב לעולם, פירוש קיים לעולם, אתה תהלות ישראל. ולפירוש זה צריך להפסיק ביושב[סא]. ויש מפרשים אתה נקדש בפי עמך, יושב תהלות ישראל. פירוש אתה קדוש כאלו אתה יושב בכסא רם ונשא בעבור תהלות ישראל המקדישים והמהללים לך, כי כל שאר הגוים אינם מכירין גדולת שמך, על כן חייב אתה להושיע עמך, וכן דרכך מקדם להושיע את אבותינו בעת צעקו אליך[44].

וכתב ה״ר נתן ז״ל[45] (ס׳ המחכים עמ׳ 12), מכאן להכריח[סג] תקנה[סב] של ויושע לבלתי לא נאחר[סג סד 46] עיטור יוצרנו יתברך, כך נראה לי[סה].

קדוש, קדוש, קדוש[47], פתרונן כתרגומן[נז סו]. קדיש בשמי מרומא, הוא העליון[סז], שכל מלאכי השרת שם. קדיש על ארעא, הוא העולם השפל. קדיש לעלם, הוא[48] העולם האמצעי בשבע רקיעים. והזכיר עליון ותחתון תחלה, כמו שאנו עושין בקריאת שמע, שאנו נושאין

45. ז״ל: **ד** חסר 46. נאחר: **א** לאחר 47. קק״ק: **ב** קק״ק ג׳ פעמים 48. לעלם הוא: **א ב** בעלם עלמיא פי׳

נח. ראה לקוטי פרדס לרש״י (יז, א), סידור רש״י (סי׳ תלא), ס׳ המנהגות (יג, א), ס׳ המחכים (שם), שבה״ל (סי׳ מד) ואבודרהם (עמ׳ קכב), והובא בב״ח (רצה, א).

נט. וכ״כ רש״י ואב״ע (תהלים שם) ש״יושב״ דבק עם ״תהלות״.

ס. הגר׳ בכתה״י: **ביוצר**, ואין לו הבנה, ונראה שהוא ט״ס וצ״ל: **ביושב**.

סא. ר׳ רד״ק (תהלים שם).

סב. תקנה - וכ״ה בכלבו, ובמחכים: **מתקנה**.

סג. תקנה... נאחר - לפי התוספת מכ״י **ב** יש מקום להבין לשון זו. הכונה היא שאנו מבקשים את ישועת ה׳, כפי שנאמר בסיום התוספת מכה״י. בקשה זו כלולה בתפילות ישראל שמביא המלאך ומניחן כעטרת לראש הקב״ה. ודבר זה נעשה רק כשישראל מסיימים את תפילתם. לכן יש להקדים התפילה שלא לאחר ״עיטור יוצרנו יתברך״.

סד. לבלתי לא נאחר - וכ״ה בכלבו, ובמחכים: **שלא לאחר**.

סה. ד׳ רבינו צ״ב. וייתכן שכוונתו לאמירת ״שירת הים״ והפסוקים הסמוכים לה בסוף פסוקי דזמרה, כמבואר לעיל בדין מאה ברכות (סי׳ לב), ששם הביא דעות שונות אם לאומרה עם פסוקי דזמרא או לאחר ״ישתבח״ (ר׳ גם בהע׳ שם).

סו. וכ״א במחכים (שם).

סז. העליון - נדצ״ל: **העולם העליון**, וכ״ה בס׳ המנהגות (יד, א).

עינינו למעלה ולמטה תחלה, וכן נמי כתב ה״ר אשר ז״ל בספר המנהגות[סח] (יד, א). וביאר עוד, והנכון בעיני, קדוש בעולם הזה למעלה ולמטה, קדוש בימות המשיח ובעולם הבא, שהם עולמות קיימים או בשמונה עשר אלף עולמות שברא[סט], עכ״ל.

[ע]כתב ה״ר נתן ז״ל (ס׳ המחכים עמ׳ 12), ולפי שהיה דרך קדמונינו לדרוש אחר תפלת שחרית בכל יום ולתרגם בשביל עמי הארץ, הוחזק מנהגם בהלין[49] פסוקיא דקדושה דמתרגמינן. והיינו[50] דאמרינן (סוטה מט, א) דאקדושה דסדרא מתקיים עלמא[51], דאיכא תורה וקדושה, דכתיב (ירמיהו לג, כה) אם לא בריתי יומם ולילה[עא]. ולדברי האומר משום שמדא איתקון[עב], אמאי אקיים[עג][52] בהו עלמא טפי מאידך, ועוד, מה היה לו[עד] לתרגמו[53], ועוד, היה לו לומר[54] ה׳ ימלוך ומעומד[עה][55], עכ״ל[ע].

כתב הר״ש ז״ל, ואומרים[56] אלה הפסוקים לפני הקדושה[עו], לפי שצריך אדם לשלש דבריו קודם קדושה[עז]. ולפיכך אין אומרים[57] אותם במוצאי שבת, לפי שכבר[58] אמרו פסוקים של

49. בהלין: **ב** באלין **ד** באילין 50. והיינו: **א ב** והיינו הא 51. עלמא: **ב** חסר 52. אקיים: **ב** יתקיים 53. לתרגמו: **ג ד** חסר 54. ועוד הי״לל: **א** ועוד מה היה לו לומר **ג ד** לומר 55. ה׳ ימלוך ומעומד: **א** ימלוך יי׳ לעולם ומעומד **ב** ימלוך יי׳ 56. ואומרים: **ג ד** ואומר 57. אומרים: **א** אומר 58. לפי שכבר: **א ב** כי כבר

סח. פירוש זה כתב ספר המנהגות עפ״י תרגום יונתן בן עוזיאל. ור׳ לעיל בהל׳ ק״ש (סי׳ יח) עניין הטיית הראש בק״ש.

סט. שמונה עשר אלף עולמות נזכרו בע״ז (ג, ב), באוצר המדרשים (אייזנשטיין גן עדן; גיהנם עמוד 88) ובבתי מדרשות (ח״א סידור רבא דבראשית רבה ד״ה ה).

ע. כתב... עכ״ל: כלבו (סי׳ יד).

עא. הביטוי: ״תורה וקדושה״ מקורו ברש״י (סוטה שם ד״ה אקדושה דסידרא), והסביר שתיקנו לומר קדושה זו, כדי שכל ישראל יהיו עוסקים בתורה בכל יום דבר מועט. והובא במהר״י אבוהב (סי׳ קלב). וכתב בסדר רע״ג (עמ׳ מא) בשם רב צמח גאון שזקנים ונביאים הראשונים תקנוה, והובא בטור (קלב, א). וע״ע בתשובות רב נטרונאי גאון (ברודי, או״ח סי׳ לט) שהאריך לבאר השתלשלות העניין, וכ״ה בס׳ הפרדס (עמ׳ שה ואילך), והובא בשבולי הלקט (סי׳ מד), ומשם בב״י (קלב, ב). וראה אבודרהם (עמ׳ קכב) שכתב טעם נוסף - מפני המאחרים לבוא, שלא שמעו הקדושה בתפילה. וכ״ה באשכול (מהד׳ אויערבך, ח״א עמ׳ 33, ובמהד׳ אלבק ליתא).

עב. ראה אשכול (שם), פרדס (עמ׳ שו), או״ז (ח״ב סי׳ נ) בשם ס׳ המקצועות, שבולי הלקט (שם), רוקח (סו״ס שכד), ועוד.

עג. אקיים - במחכים: מקיים.

עד. לו - שם: לנו, וכן בסמוך.

עה. ומעומד - שם: שהוא מעומד.

עו. כוונתו לשלושת הפסוקים שבתחילת ״ובא לציון״ שקודם הקדושה (״ובא לציון״, ״ואני זאת בריתי״, ״ואתה קדוש״).

עז. מחז״ו (סי׳ קמה), וכתב שאינו יודע כנגד מה צריך לשלש (ושמא י״ל כעין שמצינו בקדיש שיש לאמרו רק לאחר שאמר ג׳ פסוקים, ר׳ משנ״ב נה ס״ק ב, וה״ה בקדושה, וצ״ע).

ויהי נועם, ודי בכך[עח]. ויש אומרים[59] שלפיכך אין אומרים ובא לציון בלילה, לא[60] במוצאי שבת[61] ולא בשום לילה[62], לפי שאין גואל[63] בא בלילה[עט].

[פ]כתב ה"ר אשר ז"ל[64] (ס' המנהגות יד, ב), לפיכך אומרים כאן[65] ה' ימלוך שהוא[66] מן התורה, מה שאין כן בתפלה, לפי שמתרגמין[67] כל הפסוק וכל הקדושה[פא], ולפיכך יאמר ה' ימלוך, כדי לתרגמו בתרגום של אונקלוס, שהוא גדול משל עקילס הגר[פב].

כתב ה"ר נתן ז"ל[68] (ס' המחכים עמ' 12), ואין היחיד אומר זאת הקדושה אלא בנגון כקורא בתורה ובמקרא, וכן נמי כתב רב עמרם ז"ל[פג] (עמ' מא במהד' גולדשמידט)[פד], ואף על פי שאנו אומרים אותה כדורשין, הא אמרו ז"ל (ב"ב יב, ב) אין פותחין בכלה בפחות מעשרה. ובדין קדושה מיושב (סי' א) כתבתי דעות החכמים על זה[פה]. [פו]ובשבתות וימים טובים ששוהין בבית

59. וי"א: **א** ויש כתבו **ב** ויש שכתבו 60. בלילה לא: **א** לא **ג ד** חסר 61. שבת: **א ב** שבתות 62. לילה: **א ב** לילה לפני סדר קדושה 63. גואל: **ב** הגואל 64. ז"ל: **ג ד** חסר 65. אומר' כאן: **ג** אומר' בכאן **ד** אומרה בכאן 66. יי' ימלוך שהוא: **א** ימלוך שהוא **ד** ימלוך והוא 67. שמתרגמין: **א ג** שמתרגמינן 68. ז"ל: **א ג ד** חסר

עח. מחז"ו (שם), והוסיף שאומרים מזמור "ויהי נועם" במוצ"ש "לפי שהוא מזמור של ברכה, וראוי לאומרו ביום ראשון של שבוע".

עט. מחז"ו (סי' רנא, רסד), סידור רש"י (סי' רכט), תוס' (מגילה ד, א ד"ה פסק), מנהיג (עמ' קפד, רצז), רוקח (סי' רלט), שבולי הלקט (סי' קצט) וטור (סי' רצה, תקנט). וכתב האבודרהם (עמ' קכב) הטעם שאין גאולה בלילה: "שלא יאמרו האומות כמו גנבים הם שברחו בלילה, אלא ביום לעיני כל הגוים, כמו שנאמר בגאולת מצרים (שמות יב, יז): 'ויהי בעצם היום הזה' - בעצומו של יום". וע"ע ב"ח (רצה, ב) שהקשה מדוע לא ידלגו רק על פסוק "ובא לציון" שבו נזכרת הגאולה, ויתחילו מהפסוק שלאחריו - "ואני זאת בריתי". ותירץ שקבעו כן משום ליל תשעה באב שלא אומרים גם פסוק זה (עי"ש הטעם), ולא רצו לחלק בין ליל ת"ב לשאר מוצ"ש, שלא יטעו היחידים לומר "ואני זאת בריתי" בליל ת"ב. ולטעם הראשון שכתב רבינו, שבמוצ"ש אין צורך לשלש בפסוקים קודם הקדושה משום שאומרים "ויהי נועם", הקושיא מעיקרא ליתא.

פ. וכתב... דרשה: כלבו (סי' יד).

פא. כל הפסוק וכל הקדושה - בכלבו שם: כאן כל הקדושה, וכן נראה מדויק וברור יותר.

פב. בקרבן העדה (מגילה פ"א ה"ט) כתב שתרגום עקילס הוא תרגום אונקלוס, אמנם לפי דברי ס' המנהגות כאן מבואר שתרגום עקילס הוא תרגום אחר.
במקור הדברים בס' המנהגות העניין מוסבר יותר. לכאורה קשה מדוע תיקנו בקדושא דסדרא פסוק אחר מהקדושה שבתפילה, שבקדושה שבתפילה אומרים: "ימלוך ה' לעולם" וגו' (תהלים קמו, י) שהוא מדברי קבלה, ודומה לשאר הקדושה שהפסוקים שבה אינם מהתורה, ובקדושא דסידרא אומרים: "ה' ימלוך" וגו' (שמות טו, יח), שהוא מן התורה אחרי פסוקים מנביא, ולכאורה יש בזה פגיעה בכבוד הפסוק מהתורה שמובא אחרי פסוקים מהנביא. וההסבר לזה, שכיון שבקדושא דסידרא אומרים גם את התרגום, העדיפו את הפסוק מן התורה שמתורגם ע"י אונקלוס, כיון שמדרגתו גבוהה יותר מהתרגום של הנביא (עקילס), משא"כ בקדושה שבתפילה שאינה מתורגמת, לא שייך להביא פסוק מן התורה לאחר פסוקים מדברי קבלה.

פג. וכן נמי כתב רב עמרם - אינו מלשון המחכים, וגם בכלבו ליתא.

פד. מובא רק במהד' גולדשמיט (שם), ובמהד' הרפנס (עמ' סד) ליתא.

פה. ועי' בהע' שם.

פו. ובשבתות... דרשה: המשך דברי המחכים והכלבו.

הכנסת שחרית תקנוה במנחה[פז], כמו מסכת אבות שאנו אומרים במנחה משום דרשה[פ פו פח].

[פט] בסוף גמרא דסוטה[69] (מט, א), אלא עלמא אמאי מתקיים[70], אקדושה דסדרא ואיהא[71] שמיה רבה[72] דאגדתא. פירוש, דחובה לומר קריאת שמע בברכותיה והתפלה, ומפני שמוסיפין האידנא[73] ואומרים מזמור ארוממך אלהי המלך, ולמנצח[צ], ובא לציון, וקרא זה אל זה[74], ועונין קדושה, וגם קורין משנה או תלמוד, ואומר קדיש, ועונין[75] יהא שמיה רבה[76], על כל אלו שמוסיפין על החובה, בהם מקיים עלמא[77] האידנא. ופירוש (איוב י, כב) צלמות ולא סדרים[צא], לפי שאין בה סדרים כגון קדושה דסדרא ויהא שמיה רבה[78], מכלל דאי הוו בה הני[79] סדרים, ותופע (שם), כמו אור אחרי האופל, כך פירש הבעל הערוך ז"ל[פט צב] (ער' קדש, א).

ואחר סדר קדושה אומרים[80] **קדיש תתקבל.** ואחר הקדיש אומרים (תהלים פג) **שיר מזמור**[צג] [81]בבקר ובערב, לפי שיש בו עשרה עממין, ומתפללין אנו לעוקרן אחר שהתפללנו בעשרה. על

69. דסוטה: **א ב** דסוטא אמרי' 70. מתקיים: **ג ד** קאי 71. אקדושה דסדרא ואיהא: **א** אקדישא ואסידרא ואיהא **ב** אקדישא ואסדרא ואאמן יהא 72. רבה: **א ב** רבא 73. שמוסיפין האידנא: **ב** שהן מוסיפין עתה 74. זה: **א** זה ואמ' 75. ואומר קדיש ועונין: **ב** ועונין קדיש ואומ' אמן **ד** ואומר קדיש ועונין אמן 76. רבה: **א** רבא מברך: **ב** רבה מברך 77. מקיים עלמא: **ב** מתקיים העולם **ג ד** מתקיים עלמא 78. רבה: **א ד** רבא 79. בה הני: **ב** ביה ההוא 80. אומרים: **ג ד** אומר וכן בסמוך 81. בבקר... י"א: **א ג ד** וי"א

פז. וכ"ה בכלבו (סי' מ), ופסקו הרמ"א (רצב, א), ובמשנ"ב (שם ס"ק א) הביא הטעם בשם הכלבו. וע"ע בשבולי הלקט (סי' מד) שהביא טעם אחר לזה, והובא בב"י (קלב, ב) בשמו.

פח. עי' כלבו, והובא בא"ר (רצב ס"ק א) בשמו, והביא טעם נוסף מהמטה משה (סי' תעט) שכתב שמצא בשם הרוקח שכיון שלעת ערב הפושעים חוזרין לגיהנום, לכך הניח למנחה, כדי לצנן אש של גיהנום. ויתכן לפרש דברי ר' נתן ורבינו שקבעו לומר פרקי אבות במנחה ולא בשחרית, כיון שבמנחה נהגו שלא לדרוש (ראה טור קלב, ב ורמ"א שם), ובאמירת פרקי אבות בלבד אין משום דרשה (ראה שעה"צ שם ס"ק ח). וראה ספר האורה (ח"א סי' נט) שכתב: "והאי דנהגו למקרי אבות בשבת במנחה, מפני שבאותה שעה מת משה רבינו", וסתם ולא פירש.

פט. בסוף... ז"ל: ציטוט מס' הערוך (ער' קדש, א).

צ. ולמנצח - בערוך ליתא.

צא. הגמ' (שם) הביאה פסוק זה ללמד שהעולם עומד על קדושא דסידרא ועל איש"ר, והערוך מבאר אותו.

צב. והובא פי' זה במהר"י אבוהב (סי' קלב). וז"ל ספר המנהיג (עמ' קו): "ויראה לי טעם לדבר, לפי שסדר קדושה מדבר מביאת הגואל ותחיית המתים ועל רוח הקדש ותורה, וכן הקדיש מדבר מן הקץ, שנאמר: 'והתגדלתי והתקדשתי'".

צג. שיר מזמור - נר' שהכוונה ל"שיר מזמור לאסף" (תהלים פג) וכדלהלן. בס' המחכים (עמ' 29), הביאו הכלבו (סי' מב), ובפי' התפילות לר"י ב"ר יקר (עמ' עז), כתבו שנהגו לומר "שיר מזמור". ובס' המנהגות (יד, ב) כתב: "ונהגו כל ישראל לומר 'שיר מזמור', ונראה בעיני שהוא מדבר מלחמת גוג ומגוג, ושמעתי שתיקנו אותו, וגם 'והוא רחום' בשני ובחמישי, מפני גזירה שגזרה מלכות אדום להשמיד את ישראל, וכבר הרגו מהם בעת ההיא רבים על קדושת השי"ת, אשריהם ואשרי חלקם". ונזכר לאומרו גם במאירי (לב, ב) וברבינו מנוח (פ"ט, ה). אולם במחז"ו (סי' יב) כתב: "יש מקומות שאומרים 'שיר מזמור לאסף', אבל בכל ערי אשכנז אין אומרים אותו". ובאליה רבה (סי' רלז ס"ק ד) כתב שיש אומרים אותו אחרי "עלינו", ועי"ש בסי' תרצג (ס"ק ט). [ושם הביא דברי התוס' (מגילה ד, א ד"ה פסק): "ואומר: 'למנצח על אילת השחר' משום דכתיב ביה מפלה לעובדי כוכבים". אולם לפני הא"ר הגרסא בתוס': "שיר מזמור לאסף", עי' בגליון הש"ס שם, ויתכן שהושמט מחמת הצנזור].

כן יש אומרים[81] שאין היחיד אומרו, לפי שנתקן במקום חרם לקלל הצוררים[82], ואין מחרימין אלא בצבור בעשרה, אבל היחיד מתחיל אחר סדר קדושה (מ"א ח, נז) יהי ה' אלהינו עמנו[83]. ואומרים[84] אותו בכל יום, לבד ממוצאי שבת ויום טוב וראש חודש, ויש מקומות אומרים[85] אותו במוצאי ראש חודש. ואין אומרים אותו בחנוכה ופורים, ולא ביום הברית, והחתן והאבל[86]. ויש אומרים שבכל יום שאין בו קרבן מוסף אומרים אותו[צד]. [87]ויש מקומות שאומרים אותו בקול רם, ויש מקומות אומרים אותו בלחישה, אם לא בעת צרה שלא תבוא, שאומרים בקול רם ובנעימה[צה], והטעם כתבתי בתפלה בדין כיצד היא תפלת הצבור[צו][87]:

(ה) [צז]כתב הרמב"ם ז"ל (סדר תפילות כל השנה, נוסח הקדיש), נהגו במקצת מקומות לומר בכל יום אחר סדר קדושה[צח] **השיר שהיו הלויים אומרים**[צט] באותו היום[ק][88]. ונהגו גם כן לומר (תהלים כה) **אלהי**[89] **בך בטחתי אל אבושה**[קא], ע"כ.

ויש מקומות אומרים גם כן (תהלים פו) **תפלה לדוד הטה**[צז][קב]. וגם יש יחידים אומרים בכל יום[90] **המעמדות**[קג] מבראשית עד ויכלו, בכל יום פרשתו כפי יומו, ומפרשת האזינו על דרך

82. הצוררים: ד הרשעים 83. עמנו: א ג ד חסר 84. ואומ': ג ד ואומר 85. אומרים: ב שאומרים
86. והחתן והאבל: א ובחתן ואבל 87. ויש... הצבור: א ג ד חסר 88. באותו היום: א אותו היום ב באותו יום 89. אלהי: ד חסר 90. יום: א ג ד חסר

צד. דעה ראשונה במחכים (שם) בסתם, ודעה שניה הביא בשם רבו, ה"ר ריב"ט (ר' יצחק ב"ר טודרוס, ע' במבוא למחכים עמ' 9).

צה. ד' רבינו הובאו במהר"י אבוהב (סו"ס קלב).

צו. נר' שכוונתו להלכה לעיל בהל' תפילה בדין כיצד היא תפילת הציבור סי' עא (הע' קמג).

צז. כתב... הטה: כלבו (סי' טו).

צח. אחר סדר קדושה - ברמב"ם: **אחר תחנונים אלו**, וכ"ה בכלבו.

צט. ברמב"ם (שם) נוסף: **בבית המקדש**, וכ"ה בכלבו.

ק. המקור לאמירת "שיר של יום" במסכת סופרים (יח, א), והובא גם באבודרהם (עמ' קכג) ובעוד פוסקים. בסדר רע"ג (עמ' מ) נזכרת אמירתו לאחר אמירת "פיטום הקטורת", וכן הוא בטור (סי' קלג), וכוונתו שיש לומר בכל יום את רשימת המזמורים שאומרים בכל ימי השבוע בביהמ"ק, וכמובא במשנה (תמיד לג, ב), ולא שאומרים בכל יום את המזמור שנאמר בביהמ"ק ביום זה. אמנם ד' רבינו הם עפ"י הרמב"ם שהקדים "שיר של יום" לאמירת "אין כא-להינו" (וברמב"ם אין "פיטום הקטורת"), וע' פרישה (קלג ס"ק ט) שהאריך בעניין סדר הקדימה. ובמאמר מרדכי (קלג, ח) כתב שמנהגנו מיוסד על הארחות חיים, ואף שבמקדש הקטורת קודמת, מ"מ לא דקדקו בכך, ע"מ לסיים בדבר טוב.

קא. לפנינו ברמב"ם (שם): "וקורין: 'אליך ה' נפשי אשא', כל המזמור", וכ"ה בכלבו, ואין בזה נ"מ, שהרי מדובר באותו מזמור.

קב. מנהיג (עמ' קז), אבודרהם (עמ' קכג), וכתב הטעם: "מפני שכתוב בו: 'הורני ה' דרכך'" (תהלים פו, יא). ובטור (סי' קלג) כתב: "בספרד נוהגין בכל יום אחר קדיש לומר מזמור: 'הטה ה' אזנך עניי', וקדיש אחריו, ואח"כ 'עלינו לשבח'".

קג. בסדר רע"ג (עמ' עב) כתב שאומרים המעמדות, וסיים שם: "זה המנהג הנכון לנהג היחידים אנשי מעשה, והציבור אין נוהגין כן, שלא יתבטל איש איש ממלאכתו אשר המה עושים, ומקצרין ואומר אחר סיום קדיש". ור' יעקב עמדין בסידורו הרבה לתמוה על מנהג זה, אך מקורו טהור מד' רע"ג ורבינו (ר' סדר רע"ג השלם עמ' 332). ולמעשה, בטוש"ע לא נזכר עניין זה, וע"ע בסידור עבודת ישראל (עמ' 495 בהע').

הזי״ו ל״ך[קד], בכל יום פרשתו. ואחר כך אומרים[91] השיר שהיו הלויים אומרים, ושלש פרשיות מאלפא ביתא מתמניא בתי (שם קיט), ושתי מעלות[92] בכל יום (שם קכ-קלד), ולולי[93] ה׳ שהיה לנו (שם קכד) בכל יום. ואחר כך אומרים פרשה אחת מנביא, והכל מסודר בסדורי[94] התפלות. וגם יש מי שקורא בכל יום **פרשת המן**[קה] (שמות טז, ד-לו). ובשני ובחמישי מוסיפין לקרות **עשרת הדברות**[קו] **ופרשת ויחל**[קז].

[קח]אבאר טעם השיר שהיו הלויים אומרים בכל יום למה[95]

(ן) [קט]**בראשון** היו אומרים[96] (תהלים כד) לה׳ הארץ ומלואה, על שם שקנה שמים וארץ, שנאמר (בראשית יד, יט) קונה שמים וארץ, ונבראו בראשון והקנה אותם לבני אדם, שנאמר (תהלים קטו, טז) השמים שמים לה׳ והארץ נתן לבני אדם, והוא שליט על ברואי עולמו[קי], שנאמר (שם כד, א) תבל ויושבי בה.

91. אומ׳: **א** היה אומ׳ **ג ד** היו אומרים 92. מעלות: **ג** מעלות מעלות 93. ולולי: **ב** ואחריהם לולי
94. בסדורי: **ב** בסדר 95. למה: **ד** למה אומרים 96. היו אומרים: **א ג** אומרים **ד** חסר

קד. הזי״ו ל״ך הוא סימן לחלוקת שירת האזינו לפרקים, ראה ר״ה (לא, א) ורש״י שם (ד״ה הזי״ו ל״ך).

קה. בס׳ המנהיג (עמ׳ קעב) כתב בשם הירושלמי (ולפנינו ליתא) לאומרה, וז״ל: ״שכל האומר פרשת המן בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא ושאין מזונותיו נחסרין״. וכ״כ בתשב״ץ קטן (סי׳ רנו) בשם הירושלמי הנ״ל, והוסיף: ״ואני ערב״. ובטור (א, ה) כתב: ״טוב לומר פרשת העקדה ופרשת המן ועשרת הדברות״, וכן פסק בשו״ע (שם). ובב״י הוסיף הטעם: ״כדי שיאמין שכל מזונותיו באין לו בהשגחה״. וראה בביאור הגר״א (שם) שציין מקורות לכך מהש״ס ומהמכילתא.

קו. יש להקשות על מש״כ שאומרים עשרת הדברות, שהרי בברכות (יב, א) איתא שאף שבמקדש היו קורין עשרת הדברות, בגבולין בטלום מפני תרעומת המינין. ופירש״י (שם ד״ה מפני): ״שלא יאמרו לעמי הארץ אין שאר תורה אמת, ותדעו, שאין קורין אלא מה שאמר הקב״ה ושמעו מפיו בסיני״. ובב״י (א, ה) תירץ דהיינו דווקא בציבור, אבל ביחיד דליכא משום תרעומת המינין טוב לאמרם, שעל ידי כן יזכור מעמד הר סיני בכל יום ותתחזק אמונתו בזה. ובב״ח (א, ו) תירץ בשם הרש״ל: ״היינו דוקא לקובעם בברכות, כמו קריאת שמע, אבל בלא ברכה לית לן בה, וכן משמע מלשון רש״י״. ובשו״ת הרשב״א (ח״א סי׳ קפד) אסר לאומרם בציבור, והביאו הרמ״א בד״מ (א אות א*) ופסקו בהגהה לשו״ע (א, ה). ומשמע שאסור אף ללא ברכות אם זה בציבור, וכ״פ במשנ״ב (שם ס״ק טז), ודלא כב״ח (שם) ורש״ל (שו״ת סי׳ סד) שפסקו שבציבור מותר ללא ברכות (עי׳ דרישה א ס״ק ו, ושכן נהג הרש״ל בביהכ״נ שהתפלל).

קז. לכאורה צ״ע מה עניין פרשת ״ויחל״ לכאן, שנהגו לקרותה בציבור בתעניות, ולא בכל שני וחמישי אף היחידים, אף שמאריכים בהם בסליחות, ולא מצאנו מי שכתב כן. ואפשר שנהגו כך כהמשך לתחנון שאומרים בימים אלה.

קח. כלבו (סי׳ טו).

קט. דברי רבינו מיוסדים על המשנה האחרונה במס׳ תמיד (לג, ב), שהביאה פירוט מזמורי התהלים שהיו שרים בביהמ״ק בכל יום, ועל הגמ׳ בר״ה (לא, א) שהביאה הסבר מדוע נאמר כל מזמור באותו יום (כנגד הבריאה), ורבינו מבאר את הנאמר בגמ׳. ועי׳ אבודרהם (עמ׳ קכג) שהביא את לשון הגמ׳, אך לא פירשה כרבינו.

קי. ורש״י (שם ד״ה ושליט) פירש - יחיד בעולמו, שלא נבראו המלאכים עד יום שני.

בשני היו אומרים (שם מח) גדול ה׳ ומהולל מאד, על שם שביום שני חלק מעשיו ומלך עליהם, ובחר בירושלים שנקראת עיר אלהינו[קיא] [97].

בשלישי היו אומרים (שם פב) אלהים נצב בעדת אל, על שם שגלה הארץ בחכמתו, דכתיב[98] (בראשית א, ט) ותראה היבשה, והכינה לעדתו על מנת[99] שיקבלו תורתו[100], שנאמר (ירמיהו לג, כה) אם לא בריתי יומם ולילה וגו׳[קיב].

ברביעי[קיג] היו אומרים[101] (תהלים צד) אל נקמות ה׳[102], על שם חמה ולבנה שברא בו, ועתיד ליפרע מעובדיהן.

בחמישי (שם פא) הרנינו לאלהים עוזנו, על שם שברא[103] עופות ודגים לשבח לשמו[קיד] [104].

בששי (שם צג) ה׳ מלך גאות לבש[105], על שם שגמר מעשיו[106] ומלך עליהם.

בשבת היו אומרים (שם צב) מזמור שיר ליום השבת, פירוש[קטו], ליום שכולו שבת, פירוש, שעתיד[107] להיות כולו שבת, כלומר, חורבן אלף שנה שהוא יומו של הקב״ה, ואחר כך תחיית המתים[קטז].

ואמר ר׳ נחמיה[קיז] מה ראו לחלק בין הפרקים הללו[108], כלומר ששה ימים על שם מעשיו, ויום שביעי ליום שבת, אלא גם יום שבת על שם מעשיו הוכנה השירה, וכך פירושה, מזמור שיר ליום השבת על שם ששבת, דכתיב (בראשית ב, ג) ויברך אלקים את יום השביעי ויקדש אותו כי בו שבת[קיח]. [109] וגם יש מחלקים מסכת תמיד פרק אחד לכל ימי השבוע[קיט] [109].

97. עיר אלהינו: **א ד** עינו **ג** עינו אלהינו 98. דכתיב: **ב** שנא׳ 99. על מנת: **ג ד** על דעת 100. תורתו: **א** את התור׳ **ב** התורה 101. היו אומרים: **א ב** חסר 102. ה׳: **א ב** חסר 103. שברא: **ג** שברא בו 104. לשמו: **ב** בשמו 105. גאות לבש: **ד** חסר 106. מעשיו: **א ב** מלאכתו 107. שעתיד: **ב ג ד** שהוא עתיד 108. הללו: **ג** האלו 109. וגם... השבוע: **ב** חסר

קיא. ברש״י (ד״ה שחילק): ״הבדיל רקיע בין עליונים לתחתונים, ונתעלה וישב במרום, דוגמת שכנו בעירו והר קדשו״. ופירוש רבינו דומה לפירוש ר״ח (שם): ״שחילק מעשיו... כך חילק הקב״ה ובחר בירושלים, ונקראת עיר א-להינו ושכינתו בה״.

קיב. כן פירש ר״ח (שם).

קיג. בר״ח (שם): ״רביעי וחמישי ושישי פשוטין הן, הללו כולן השירות על שם מעשיו של הקב״ה״, וכ״כ בכלבו.

קיד. ופירש רש״י (שם ד״ה שברא עופות) את עניין השבח בעופות: ״כשאדם רואה עופות משונים זה מזה, נותן שבח למי שבראם״.

קטו. פירוש - בכלבו: כלומר.

קטז. רש״י פירש (ד״ה ליום): ״שעתיד העולם להיות חרב, ואין אדם, וכל המלאכות שובתות - על אותו יום אומרים שיר של שבת״. ובר״ח (שם): ״אלף שנים שהוא יומו של הקב״ה, ואח״כ תחיית המתים״.

קיז. ההסבר של ״שיר של יום״ דלעיל הוא של ר׳ יהודה בשם ר״ע בגמ׳ (ר״ה שם), ור׳ נחמיה חולק עליו בפירוש המזמור של שבת, שאינו מדבר על העתיד אלא מתייחס לבריאת העולם, כשאר ימים.

קיח. כן פירש ר״ח (שם).

קיט. לא מצאנו ענין זה במקום אחר.

(ז) [קכ] **ויש מקומות אומרים בכל יום מי**[קכא] [110] **כאלהינו**[קכב], **ופטום הקטרת**[קכג], **אמר ר׳ אלעזר**[קכד] [111], **וכן נמי בערב אומר מי** [112] **כאלהינו ופטום הקטרת, והטעם, כמצות** [113] **הקטרת שהיו מקטירין פרס בשחרית** [114] **ופרס בין הערבים**[קכה] [115].

[116] **ובשם הבעל הלכות ז״ל**[קכו] **מצאתי שאין קורין לעולם פטום הקטורת אלא מתוך הכתב, שמא**

110. בכל יום מי: **ב** אחר כן אין 111. א״ר אלעזר: **ב** חסר 112. אומר מי: **ב** אומרי׳ אין 113. כמצות: **ב** כמו מצות 114. בשחרית: **ב ג** שחרית 115. בין הערבים: **ב ג** ערבית 116. ובשם...ובערב: **א ג ד** חסר

קכ. בכלבו לא הובא סי׳ זה, רק כתב: ״ויש קורין אין כא-להינו וקורין אמר ר׳ אלעזר וכו׳״.

קכא. עי׳ שנו״ס. בסדר רע״ג (עמ׳ לט) כתב ״מי כא-להינו״ קודם ״אין כא-להינו״, וכ״ה במחז״ו (סי׳ קלד), אולם הרמב״ם (סדר תפילות, נוסח קדיש), ס׳ המנהיג (עמ׳ לא), ס׳ המחכים (עמ׳ 24) ואבודרהם (עמ׳ קעז) כתבו ״אין כא-להינו״ קודם ״מי כא-להינו״.

קכב. המנהג לומר ״אין כא-להינו״ בכל יום נזכר בסדר רע״ג (שם, והובא בטור סי׳ קלג בשמו), ברמב״ם (סדר התפילות, נוסח הקדיש) ובאבודרהם (עמ׳ קכד), וכ״פ הרמ״א (קלב, ב). והמנהיג (עמ׳ ל) כתב שראה שמנהג צרפת לאומרו אחר התפילה בשבת, וטעמם להשלים מאה ברכות, אך דחה סברתם, וז״ל: ״ולפי דעתי אין שורש וענף לזה המנהג, שהרי אין כאן הזכרת השם ומלכות״ (ורק במוצ״ש הביא לאומרו, ראה בהע׳ הבאה). וכן הביא מנהג זה מחז״ו (שם), והסביר ששבח זה ניתקן כנגד י״ח ברכות שבכל יום, שיש בו ד׳ פעמים ״אין״, ״מי״, ״נודה״ - ר״ת אמן, סה״כ י״ב, ולבסוף ״ברוך״, ״אתה״, נמצא י״ב ברכות החסרות בשבת, שהרי אומרים ז׳ במקום י״ט, עי״ש. וכן כתבו בשם רש״י: סידור רש״י (סו״ס א), פרדס (סי׳ ה), שבולי הלקט (סי׳ א) ותניא רבתי (סי׳ א). והובא עוד בס׳ המחכים (שם), בכלבו (סו״ס לז), וברבינו (ענייני שבת, סדר תפילת מוסף סי׳ ד, וראה הע׳ במהדורתנו שם).

קכג. אמירת ״פיטום הקטורת״ לא נזכרה ברמב״ם ובכלבו, אולם רע״ג (עמ׳ לט-מ) הזכירה, וכתב שהיא זכר למקדש, וזמן הקטורת הוא לאחר דם התמיד (יומא לג, א). ומה שנהגו לומר ״פיטום הקטורת״ גם לפני התפילה הוא עפ״י הסוד (מג״א קלג ס״ק ג בשם השל״ה, והובא במשנ״ב קלב ס״ק יד), והט״ז (קלב ס״ק ב) כתב טעם לזה עפ״י הנגלה. מנהג נוסף הביא רבינו (שם, סדר תפילת מוצ״ש סי׳ י) לומר ״פיטום הקטורת״ במוצאי שבת, שכך מלווים את הכלה ומבשמין אותה. ושם הביא שי״א ״פיטום הקטורת״ (ו״אין כא-להינו״) בכל השבוע וכנ״ל, מלבד מה שאומרו במוצ״ש, ובצרפת אומרים אותו בשבת בשחרית. והוסיף שם שאומרים ״קטורת״ במוצ״ש לסימן טוב לפי שקטורת מעשרת. ובמנהיג (עמ׳ ר) הזכיר רק מנהג זה, ושהוא מנהג פרובינציה (והעתיקו אבודרהם עמ׳ קצא), וכ״כ בכלבו (סי׳ מא).

קכד. ברכות (סד, א). הרמב״ם (שם) כתב לאומרו לפני ״אין כא-להינו״, ובפירושי התפילה לרוקח (עמ׳ תמב) כתב שהוא כדי לסיים בשלום. ר׳ שנו״ס, שבכת״י **ב** לא גרס כאן: ״אמר ר׳ אלעזר״, אולם בסוף הסי׳ הוסיף שאומרים: ״אמר ר׳ אלעזר״ אחרי ״פיטום הקטורת״.

קכה. כריתות (ו, ב). וצ״ע לגבי מש״כ לומר ״פיטום הקטורת״ בערב, אם הכוונה למנחה או לערבית. בד׳ רע״ג (שם) מפורש לומר ״פיטום הקטורת״ לאחר שיגמרו תפילת ערבית, וכ״כ הטור (סי׳ רלז), וכ״כ רבינו לקמן (דין תפילת ערבית סי׳ ט): ״יש מקומות שאומרים לעולם ׳מי כא-להינו׳ ו׳פיטום הקטורת׳ בין בבוקר ובין בערב, והכל הולך אחר המנהג״. וכ״כ בכלבו (סי׳ כח), אולם שם הביא עוד שיש הנוהגים לומר רק ״אין כא-להינו״ ללא ״פיטום הקטורת״ (וכרמב״ם). ובשו״ע (קלג, ב) כתב לומר ״פיטום הקטורת״ ערב ובוקר אחר התפילה, והמג״א (קלב ס״ק ג) נדחק לפרש דבריו שכוונתו לאחר תפילת מנחה או קודם לה, זאת מפני שעפ״י הסוד אין לאומרה בלילה. אמנם פשט דברי השו״ע, שמקורם בטור ורע״ג, שאומרים לאחר ערבית, וכ״כ הפרישה (קלג ס״ק ט). ומה שהקשה המשנ״ב (קלב ס״ק יג) שאת הקטורת לא היו מקטירין בלילה, תירצו האחרונים עפ״י הגמ׳ במנחות (כו, ב): ״הקטורת... מעלן ומקטירן מבוא השמש, ומתעכלין והולכין כל הלילה״ (מגן האלף בסדר רב עמרם השלם עמ׳ 328).

קכו. בבה״ג לפנינו ליתא.

יחסר אחד מהסמנין ויהיה חייב בקריאה כמו בהקטרה, כמו שאמרו ז״ל (מנחות קי, א) תלמידי חכמים העוסקין בתורה, מעלה אני עליהם כאלו נבנה בית המקדש בימיהם וכו׳ [קכז], ע״כ.

ובמנחה נהגו לומר וזה אשר תעשה (שמות כט, לח ואילך) או פרשת את קרבני לחמי לאישי (במדבר כח, א-ח), [ו]לא ראיתי מי שאומר השירים, ורב עמרם ז״ל (עמ׳ סג) כתב הטעם, כי פטום הקטורת היתה מצותו בבקר ובערב[116], **והשירים לא היו מצותן אלא בבקר** [קכח]. **קדיש דרבנן**[117]:

(ח) [קכט] **ואחר כל תפלה מהתפלות, כשיצא מבית הכנסת או**[118] **אפילו התפלל**[119] **ביחיד, אומר עלינו לשבח** [קל]. **וכתוב בפרקי ר׳ אליעזר** [קלא], **שבח גדול יש בעלינו לשבח, על כן צריך**

117. קדיש דרבנן: **ב** ואחר פטום הקטורת אומ׳ א״ר אלעזר וגו׳ קדיש על ישראל ועל רבנן 118. או: **ב ג** חסר
119. התפלל: **ב** כשיתפלל

קכז. במהר״י אבוהב (סו״ס קלג) הביא דין זה, והוסיף שאולי מזה הטעם אין אומרים אותו בקצת מקומות, אעפ״י שאומרים פרשת הקרבנות. והב״י (קלג, א) כתב שהם דברי ארחות חיים שכתב בשם בעל הלכות, וכתב על זה: ״אם הלכה נקבל, אבל אם לדין יש תשובה״, והאריך לדחות דבריו, וסיים שדווקא במקטיר ממש חייב מיתה, משא״כ בחיסר בקריאה בלבד, ועוד שדווקא במחסר אחד מי״א סמנים חייב מיתה, ודבר קל הוא ליזהר שלא יחסר שם אחד בקריאתו. והד״מ (שם אות ד) כתב שהמנהג במדינות אלה לחוש שלא לאמרו בחול, וכפי שכתב המהר״י אבוהב, אולם בשבת כיון שפנויים אומרים אותו, וכ״כ הרמ״א (קלב, ב) בשם ״יש שכתבו״. ובמשנ״ב (שם ס״ק יז) כתב שמחמת דברי הב״י נהגו המדקדקין לאומרו בכל יום, ובשו״ת מהרש״ל (סי׳ סד) הביא בשם זקנו להיזהר לאומרו מתוך הספר.

קכח. וכן הביא הב״י (קלג, א) בשם רבינו, ולא הזכיר את רב עמרם. ועי׳ שו״ת מהר״ם אלשיך (סי׳ קלח) שהקשה על רבינו, שהרי משנה מפורשת בפרק בתרא דר״ה שהיו אומרים שיר גם במנחה. ותירץ שבבוקר השיר מעכב הקרבן ובערב הוא לא מעכב. אמנם, כבר הקשה עליו הפנ״י (ר״ה לא, א) מניין לו חילוק זה, וכן הקשו עוד אחרונים. ועי׳ פרישה (שם ס״ק ט) שכתב שבלילה אף פעם לא היו אומרים שירה, מה שאין כן בקטורת, שאף שהקטרתה לפני התמיד, מ״מ הייתה מתעכלת בלילה.

קכט. כלבו (סי׳ טז), וכאן האריך יותר.

קל. מנהג אמירת ״עלינו לשבח״ נזכר ברוקח (סו״ס שכד ובסידורו עמ׳ תקפ), בתשב״ץ קטן (סי׳ רנג), במחכים (עמ׳ 13, הביאו רבינו בסמוך) ובטור (סי קלג). ויש שהזכירו אמירתו בברכת מלכויות בתפילת מוסף של ראש השנה, ראה סידור רס״ג (עמ׳ רכא), רמב״ם (סדר תפלות כל השנה, נוסח הברכות האמצעיות) ואבודרהם (עמ׳ ער).
ומש״כ רבינו לומר ״עלינו לשבח״ לאחר **כל** תפילה לא הובא בראשונים בהדיא (מלבד בכלבו שם), רק המג״א (קלב ס״ק א) כתב כן בשם הכתבים (האריז״ל). ובמהר״י אבוהב (סי׳ קלג) בשם צרור החיים כתב לאומרו רק שחרית וערבית, והסביר המהרי״א לפי שאנו מייחדים שמו כמו בק״ש ערב ובוקר. ובעטרת זקנים (שם ס״ק א) כתב בשם לחם מן השמים (יט, ב) לריעב״ץ לאומרו אחר כל תפילה (ור׳ תפילה לדוד לאדר״ת עמ׳ קס). וע״ע משנ״ב (שם ס״ק ז) בשם המגן גבורים בשם סדר היום שכתב: ״וכן נוהגים במדינתנו (=לומר ג״פ ביום), מלבד בבתי כנסיות גדולים שמתפללין תפילת מעריב סמוך למנחה, אין אומרים ׳עלינו׳ אחר גמר תפלת מנחה, ד׳עלינו׳ שיאמרו אחר תפלת מעריב קאי גם אמנחה״.

קלא. לא נמצא לפנינו, וכבר העיר על כך ר״א בן הגר״א (ר׳ בספר רב פעלים אות פ, עמ׳ 96).

לאומרו מעומד[קלב]. ותמצא עלינו עולה בגימטריה כמו[120] ומעו"מד[קלג], ועל כן נהגו בהרבה מקומות לאמרו[121] מעומד, וכן דרך נוטלי רשות מרבן, וכן כתוב במסכת סופרים (פי"ח, ה).

וכתב ה"ר נתן[קלד][122] ז"ל (ס' המחכים עמ' 13), ושמעתי שיהושע תקנו בשעה שכבש יריחו[קלה][123], וחתם בו שם קטנותו[קלו] למפרע. ע' עלינו לשבח, ש' שלא שם חלקנו[קלז][124], ו' ואנו[קלח] כורעים[125], ה' הוא אלהינו. והאומר אבל[126] אנחנו טועה[קלט]. אמת מלכנו, כדאמרינן גבי ה' אלהיכם אמת[קמ]. ככתוב וידעת היום, ואין לומר ככתוב בתורתך[127], שכל המלה מדברת[128] בנסתר והמקרא לנוכח[קמא]. והאומר בתורתו, יפה כיון:

120. כמו: **ב** חסר 121. בהרבה מקומות לאמרו: **א ג** לאומרו בהרבה מקומות 122. ה"ר נתן: **א ג ד** הר"י מקור' 123. יריחו: **א ג ד** הארץ 124. חלקנו: **ב ג** חלקנו כהם 125. כורעים: **ב** כורעים ומשתחוים 126. אבל: **א** חסר 127. בתורתך: **ב** בתורתך לפי 128. המלה מדברת: **ד** הענין מדבר

קלב. והובא בד"מ (קלג אות א) בשם הכלבו, ופסקו בהגה' לשו"ע (קלב, ב), והוסיף שצריך לאומרו בכוונה. ועי' אליה רבה (סי' קלב-קלג ס"ק ג) שכתב: "כתב מטה משה (סי' ריב) קבלנו שיש לאומרה משתחווה באימה ויראה ברתת וזיעה בשיפוי ראש, כי כל צבא השמים שומעים והקב"ה עומד עם פמליא של מעלה וכולן עונין ואומרים אשרי שככה לו", והובא במשנ"ב (ס"ק ח).

קלג. וכ"ה בכלבו (סי' קכב).

קלד. תיקנו עפ"י כת"י **ב**, שכ"ה לפנינו במחכים.

קלה. וכ"ה בשו"ת הגאונים (שערי תשובה, סי' מג) ובתשב"ץ קטן (סי' רנג).

קלו. דהיינו, השם שהיה לו בקטנות, לפני שנוספה לו האות יו"ד לתחילת השם.

קלז. שלא שם חלקנו - במחכים (שם): **שלא עשנו**.

קלח. במחכים (עמ' 13) הגר': **ואנחנו**, וכ"כ רבינו בסמוך: "והאומר אבל **אנחנו**", וכן מפורש בכלבו (סי' קכב): "ולא גרסינן: ואנו... ובכל מקום 'ואנו' לשון אנינות...". ובטור (שם) גרס: **ואנו**, אך בשו"ע (שם) גרס: **ואנחנו**.

קלט. כוונתו שאין לומר: "**אבל** אנחנו כורעים" משום שבכך הר"ת של הוש"ע לא עולים יפה, אלא צריך לומר: "ואנחנו כורעים", וכן מבואר בתשב"ץ קטן (שם).

קמ. נראה כוונת המחכים, למה שפירש קודם לכן בק"ש (עמ' 4): "אני ה' א-להיכם אמת, וכתיב וה' א-להים אמת, מהו אמת שהוא א-להים חיים ומלך עולם. אמר ר' לוי: אמר הקדוש ברוך הוא: אם העדת על חבירך שקר, מעלה אני עליך כאילו אתה מעיד עלי שלא בראתי שמים וארץ...".

קמא. כוונתו שכל הענין נאמר בגוף שלישי ("הוא א-להינו" וכד'), ולכן לא שייך לפנות בגוף ראשון ולומר: "בתורתך". ועי' רמב"ן (שמות טו, כו) שכתב הטעם: "ותקנו ב'עלינו לשבח' נסתר, מפני שמזכירין בה מלפני מלך מלכי המלכים".

דין מה שמוסיפין בשני ובחמישי אחר שמונה עשרה[א]

(א) [ב]נהגו בכל מקומות ישראל להרבות בתפלה ובתחנונים[ג 1] [ד 2]דאמרו ז"ל (תנחומא וישלח סי' ט), אין הקב"ה חפץ לחייב כל בריה, אלא מבקש שיתפללו לפניו ויקבלם. והיינו דאמרינן, (דניאל ט, יח) לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנוננו לפניך[ד ה 2]. ולפי שבשני ובחמישי בית דין[3] של מעלה ושל[4] מטה שוין (שבת קכט, ב), והם ימי רחמים, [ו]לפיכך מרבין בהם[5] בתפלה ובתחנונים[ז], כדי שיכופו תחתונים את העליונים[ח]. ויש אומרים לפי שמשה רבנו ע"ה עלה בשני וירד בחמישי כשקבל התורה[ט]. ורמז מן הכתוב[6] (ישעיהו נה, ו) דרשו ה' בהמצאו, פירוש, ב"ה[7] מצאו[י].

וכולל בברכת שמע קולנו, כשיגיע אל [8]ריקם אל תשיבנו, זכור רחמיך וכבוש את כעסך[יא 8].

1. ובתחנונים: **א ג ד** ותחנונים 2. דאמרו... לפניך: **א ג ד** חסר 3. ולפי שבשני ובחמשי ב"ד: **א ד** בב' וה' לפי שב"ד **ג** לפי שב"ד 4. ושל: **ב ד** וב"ד של 5. בהם: **ב** חסר **ד** בהן 6. הכתוב: **ב** הפסוק דכתי'
7. ב"ה: **א** ב' וה' 8. ריקם... כעסך: **ד** תשיבנו רחמיך וכו'

א. כלבו (סי' יח-כ). להלן נציין את הסי' המקביל בכלבו בפעם הראשונה שמופיע, כמו כן נציין סי' או חלקו כאשר אינו מופיע שם.

ב. כלבו (סי' יח).

ג. המנהג להרבות בתחנונים בשני וחמישי מובא בראשונים רבים, מהם: סידור רש"י (סי' תיח), מחז"ו (סי' צג), מחכים (עמ' 14) וטור (קלד, א), והובא להלכה בהג' הרמ"א (שם).

ד. תוספת זו מכת"י **ב** ליתא בכלבו.

ה. ומסיים הפסוק: "כי על רחמיך הרבים". פוסקים רבים כתבו שאומרים פסוק זה בהשכמה קודם תפילת שחרית, ובמחז"ו (שם) הביא פסוק זה בסליחות של שני וחמישי.

ו. לפיכך... גדר: ליתא בכלבו, רק כתב שאומרים "והוא רחום".

ז. לדעת רבינו, שני וחמישי הם ימי רחמים, אמנם נחלקו בזה הראשונים. רש"י (שבת קכט, ב ד"ה שבית דין) כתב שהם ימי דין, וכ"א בסידור הר"ש מגרמייזא (עמ' קכז), ובדומה לזה כתב הפר"ח (סי' קלד). לעומתם, התוס' (ב"ק פב, א ד"ה כדי), הטור (קלד, א) והרמ"א (שם) כתבו שהם ימי רצון. ובמחז"ו (סי' צג), סידור רש"י (סי' תיח), שבולי הלקט (סי' רעז) ומנהיג (עמ' קב) כתבו שיש להרבות בימים אלה בתפילה ובתחנונים כיון שב"ד של מעלה יושב בהם, ולא כתבו אם הוא משום שהם ימי דין או רחמים. ועי' מג"א (תקפ ס"ק ט) מש"כ בזה.

ח. הביטוי: "יכופו תחתונים את העליונים" מקורו כתובות (קד, א), והוא מדברי אמתו של רבי בעת פטירתו. ונראה שרבינו ר"ל שכיון שימים אלה הן ימי רחמים, והב"ד של מעלה יושב - ראוי להרבות בהם בתחינה ותפילה, כיון שאז היא מקובלת יותר.

ט. דהיינו, בלוחות שניים. וכ"א בתנחומא (בובר, פרשת וירא סי' טז): "וה' המטיר על סדום' וגו' (בראשית יט, כד), ומנין סמכו הדורות שיהו מתענין בשני וחמישי? - אלא כשעשו ישראל אותה מעשה, עלה משה בחמישי וירד בשני... לכך התקינו חכמים שיהו מתענין בשני וחמישי בעלייתו של משה ובירידתו, ובסוף מ' ימים התענו והיו בוכין כנגד משה, ונתמלא עליהן הקב"ה רחמים ועשה להן אותו יום יום כפרה לעונותיהם, וזה יום הכיפורים, שנאמר (ויקרא טז, ל): 'כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם'". ובתנחומא למד מעליית משה וירידתו לתעניות, ורבינו למד משם לעניין תחנונים. וראה לקמן (סי' ה) שהביא רבינו טעם זה לתקנת הקריאה בתורה בשני וחמישי.

י. רמז זה מובא בשבולי הלקט (סו"ס רעז), במנהיג (עמ' קב), ברוקח (בהקדמה להל' ברכות, וכן בפירוש הסידור עמ' שע) ובאבודרהם (עמ' קכט).

יא. לד' רבינו מוסיפים תחינה זו בקביעות בימי שני וחמישי, אולם הפוסקים שהזכירוה הביאוה כתוספת בתפילות הימים הנוראים, ראה: בה"ג (נט, א), סרע"ג (עמ' קפח), רמב"ם (פ"ב, יט), רשב"א (לד, א ד"ה הא דאמר), שבה"ל (סדר יום הכיפורים סי' שיז) וב"י (סי'

ואחר שמונה עשרה אומר והוא רחום[יב]. ותקנוהו לומר[יג][9] בקול רם ומעומד, כדי שתהיה[10] תפלתו נשמעת, וכן התפללו אותו המתקנים בתחלה[11]. וכתבו הגאונים ז"ל[12], כי כן קבלנו עלינו ועל בנינו עד עולם, וכל העובר על התקנות נקרא פורץ גדר[יד].

והא לך תקנת והוא רחום למה[13] נתקן[טו]. עובדא הוה בספינתא[14] דיהודאי דאתת[15] מן גלותא דירושלם לאתרא דהוה תמן הגמונא. אמר להון, מנא[16] עם אתון. אמרו ליה, מעמא דיהודאי. אמר להון, אי מיהודאי[17] אתון, בעינא למנסא[18] יתכון כמה דמינסו[19] חנניה מישאל ועזריה בגו אתון נורא יקידתא. אמרו ליה, הב לנא[20] זמן תלתין יומין. יהב להון זמן. יתבו[21] בתעניתא, וכל יומא כל[22] דהוו חזו בחלמא, הוו[23] משתעי[24] באפי[25] קהלא.

כד בעי[26] למשלם תלתין יומין, הוה תמן חד סבא דדחיל חטאין ולא הוה חכים כולי האי, ואמר לון, חמאי בחלמא דאקריון לי חד פסוקא[27] דהוה כתיב ביה[28] תרי כי[29] ותלתא[30] לא,

9. לומר: **א ג ד** לומר בכל יום 10. שתהיה: **ד** שתהא 11. המתקנים בתחלה: **ב** תחלה 12. ז"ל: **ב** חסר
13. למה: **א ג ד** למה היה 14. בספינתא: **א ג ד** בחד ספינתא 15. דאתת: **ד** וכו' דאתא 16. להון מנא: **א ג ד** לון מנן 17. מיהודאי: **ב** מן יהודאי **ג ד** מעמא דיהודאי 18. למנסא: **א ג ד** למנסי 19. דמינסו: **ב** דמתנסייא 20. לנא: **ג ד** לן 21. יתבו: **ב** יתיבו **ג** יהבו 22. יומא כל: **א ג ד** מה 23. בחלמא הוו: **א** בחלמיהו **ב** בחילמייהו 24. משתעי: **א** משתען **ב ד** משתעו 25. באפי: **ב** באפיה 26. כד בעי: **ב** כדבעו
27. חד פסוקא: **ג ד** פסוקא חד 28. ביה: **א ג ד** חסר 29. תרי כי: **א ב ד** תרכי 30. ותלתא: **א ג ד** ותלת

קיב ד"ה ומ"ש שפירשו בה"ג). ולא מצאנו חבר לרבינו באמירת תוספת זו ב"שומע תפילה" בב' וה'.
והנה נחלקו האחרונים אם מותר להוסיף תוספות קבועות ב"שומע תפילה", שדעת הט"ז (קכב ס"ק ב) לאסור, שסובר שרק באופן אישי ולפי הצורך מותר להוסיף, אך הוספה קבועה היא כמוסיף על תקנת חכמים, ואסורה. ומאידך, דעת המג"א (קיט ס"ק א) והמשנ"ב (שם ס"ק ד) שמותר להוסיף בקביעות בקשות וודוי ב"שומע תפילה". ודברי רבינו מסייעים לשיטתם.

יב. המנהג לומר "והוא רחום" בשני וחמישי מובא בפוסקים רבים, מהם: סרע"ג (עמ' צ), פי' סידור התפילה לרוקח (עמ' שסט) בשם הגאונים, מנהיג (עמ' קב), ס' המנהגות (יד, ב), מחכים (עמ' 14), אבודרהם (עמ' קכז) וטוש"ע (קלד, א).

יג. ברוב כתה"י גרסו: **בכל יום**, והשמטנו זאת עפ"י כת"י **ב**, כיון שהתקנה רק בשני וחמישי.

יד. הב"י (קלד, א) כתב בשם המהר"י אבוהב בשם הגאונים שתקנו לומר "והוא רחום" בקול רם ומעומד, ושהעובר על כך פורץ גדר, ובסיום דבריו כתב: "ולפי"ז יש להיזהר לומר אותו מעומד", והב"י כתב שכן נהגו. ומשמע שעובר על התקנה רק אם לא אומרו מעומד, אבל לגבי אמירתו בקול רם לא הוי עובר על התקנה, וכ"מ מהשו"ע (שם). אמנם, רבינו לא חילק בין אמירתו מעומד לאמירתו בקול רם, ולכאורה משמע שבשניהם עובר על התקנה. ואפשר גם להסביר דעתו, שעובר על התקנה הוי רק אם לא אומרו כלל, ולא על אמירתו בקול ומעומד. וכ"נ שסובר הלבוש (ס"ק א), והובא במשנ"ב (ס"ק ג). ובהגהות ספר המנהגים (טירנא, סדר שחרית של חול אות יח) כתב שנתקן אמירתו כנגד תפילת שמונה עשרה, ולכן אומרים אותו בלחש, ונפסק ברמ"א (שם).

טו. בפי' סידור התפילה לרוקח (שם) הביא סיפור שונה לתקנת "והוא רחום", עי"ש וצ"ע. ובדומה למש"כ רבינו כתבו: סידור חסידי אשכנז (עמ' קכז), מנהיג (עמ' קב), אבודרהם (שם), סי' אוצר התפילות (עמ' רד), ועוד. ובמחכים (עמ' 14) הביא בקיצור: "שלשה זקנים שהובאו לידי נסיון וביטלו יסדוהו", ובכת"י שם: "שלושה זקנים שהובאו באש וניצולו יסדוהו", וכרבינו. ובסדר היום (כוונת התחנונים) הביא המעשה ככתבו ולשונו מהכלבו.

ולא ידענא מאי היא. אמר ליה חד סבא חכימא, האי קרא ודאי הוא דאהני[31] לך מן שמיא, (ישעיהו מג, ב) כי תעבור במים אתך אני וכו׳[32]. את ודאי תיעול בנורא ותשתזיב, דהא ודאי מן שמיא[33] את רחיץ[טז].

עבדו בטעם הגמונא נורא רבתא[34] לחדא[יז] בפרשת אורחין[35], ועאל[36] ההוא סבא דחלם ההוא חלמא[37] בגו[38] נורא, ואתפליג אשתא לתלתא ארחי[39], ועאלו בגוה תלתא[40] צדיקי לקבלה אנפיה[41] דההוא סבא. והנהו תלתא[42] סבי שבחו ואמרו והוא רחום. קדמאה עד אנא מלך. תניינא עד אין כמוך. תליתאה מתמן[43] ועד סופיה. [44]וכולהו מתחלי ברחום ומסיימי ברחום[יח] [44].

ותקנוהו חכמים[45] לאומרו בשני וחמישי, שהן יומייא[46] דדינא[יט]. [כ]ויש בפסוק ראשון י״ג תיבות, כנגד י״ג מדות, וכנגד אותיות שמות האבות, שהם י״ג[כא]:

(ב) [כב]ויש מקומות שנהגו לומר י״ג מדות ומתודים[כג], [כד][47]ואומרים אלהינו ואלהי אבותינו תבא לפניך וכו׳, אבל חטאנו אנחנו ואבותינו אשמנו וכו׳, כי כן כתוב (ויקרא כו, מ) והתודו את עונם ואת עון אבותם. על כן צריך כל אדם לומר, אבל חטאנו אנחנו ואבותינו[כה], וכן נוסח הוידוי

31. דאהני: **א** דאהנו **ג ד** דאקרו 32. אתך אני וכו׳: **ב** וגו׳ 33. שמיא: **ג ד** חסר 34. רבתא: **א ד** רבא
35. אורחין: **א** דרכי׳ **ב** אורחי 36. ועאל: **ב** ועל 37. חלמא: **ב** חילמא כמו 38. בגו: **ב ד** לגו
39. לתלתא ארחי: **ג** לתלת ארחי **ד** לג׳ אורחי 40. תלתא: **א ד ג׳ ג** תלת 41. לקבלה אנפיה: **ב** לקבלא אפיא
42. תלתא: **א ג׳** 43. מתמן: **א** חסר 44. וכולהו... ברחום: **א ג ד** חסר 45. חכמים: **א ב** חסר 46. שהן יומייא: **ד** שהוא יומא 47. ואומרים... מתודין: **א ג ד** חסר

טז. ״רחיץ״ הוא לשון בטחון, כמו שמתרגם אונקלוס (דברים כח, נב): ״אשר אתה בטח בהן״ - ״דאת רחיץ לאשתיזבא בהון״. ובכלבו הגירסא: אתרחיש.

יז. לחדא - בכלבו: להדא.

יח. ראה סרע״ג (עמ׳ צב) שלאחר ״ורחום אתה״ ישנו משפט נוסף: ״חוס ורחם... ה׳ אחד״. אולם, מסתבר לומר שסיום התחינה הוא אכן במילים ״ורחום אתה״, והמשפט האחרון אינו מעיקר התחינה. וראה בסי׳ התפילה לרוקח (שם) שמסיים ב״אל מלך חנון ורחום אתה״, ולא הביא אחריו עוד תוספת.

יט. ראה לעיל הערה ז.

כ. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

כא. כ״א בפי׳ סידור התפילה לרוקח (עמ׳ שעא), והביא שם עוד כמה דברים שהם י״ג, עי״ש.

כב. כלבו (סי׳ יט).

כג. לדעת רבינו, קודם אומרים י״ג מידות ואח״כ מתוודים, וכן הביא בסמוך (בתוספת מכת״י **ב**) בשם רע״ג, אולם כיום המנהג לומר וידוי ואחריו י״ג מידות. אמירת וידוי וי״ג מידות לא נזכרה בגמ׳, והיא תלויה במנהג. לדעת הזוה״ק (פקודי, רסב ע״א) יש לומר וידוי בכל יום אחרי העמידה (בשחרית ומנחה), וכ״ד האריז״ל בשער הכוונות (סוף דרוש ה דחזרת העמידה), וכן מצינו בפי׳ התפילות והברכות לר״י ב״ר יקר (ח״א עמ׳ עא) שאומרים וידוי בכל יום, וכן הביאו להלכה אחרונים רבים (בעיקר מפוסקי ספרד). ודעת רע״ג (הובא בסמוך, הביאו הטור קלד, א) לומר רק בשני וחמישי, ובטור (שם) כתב שבאלו הארצות אין נוהגים לומר וידוי כלל, וכן נראה מהמחז״ו (סי׳ צג) שלא הזכיר וידוי וי״ג מידות, אלא רק ״והוא רחום״ ונפילת אפים.

כד. תוספת זו מכת״י **ב** ליתא בכלבו.

כה. עיקר הוידוי הוא: ״אבל אנחנו חטאנו״, כ״א ביומא (פז, ב), והובא להלכה ברמב״ם (תשובה פ״ב, ח), בטור וברמ״א (תרז, ג). וכתב המג״א (ס״ק ה) שמפשט הגמ׳ משמע שאין צריך לפרט יותר (דהיינו, ״אשמנו בגדנו״ וכו׳). ורבינו הוסיף שיתודה גם על עוון אבותיו: ״אבל חטאנו אנחנו ואבותינו״, והוא עפ״י הפסוק בירמיהו (ג, כה), ונזכר בסרע״ג (עמ׳ צ), וכמ״ש רבינו בסמוך בשם הגאונים, וכ״א ברמב״ם (סדר תפילות, נוסח הוידוי) בוידוי של יוה״כ. ובדומה לזה כתב רבינו יונה (שערי תשובה שער א, מ): ״כשיתודה, יזכור עוונותיו ועוונות

מהגאונים ז"ל[כו]. וכן כתב רב עמרם ז"ל בספרו (עמ' פט-צ) שאומר י"ג מדות בשני ובחמישי, ואחריהן מתודין[כז]. ואחר כך אומרים והוא רחום. ויש מקומות שאומרים[48] והוא רחום ואחר כך י"ג מדות[49]. והכל הולך אחר המנהג[כז].

[כח]ועל ענין י"ג מדות, כתב הרב רבינו[50] האיי בתשובה[כט][51] שאין היחיד רשאי לאומרן, וכן נמי כתב[52] רב עמרם (עמ' קמ). וכן נמי כתב[53] הרשב"א ז"ל בתשובה[54] (ח"א סי' ריא), וזה לשונו, מסתברא שאין היחיד אומר[55] י"ג מדות, כל שאומרן[56] דרך תפלה ובקשת רחמים, דכדברים שבקדושה הם, כמו שאמרו ז"ל[57] בהגדה[58] (ר"ה יז, ב), נתעטף הקב"ה כשליח צבור והראה[59] למשה בסיני[ל], ואמר לו[60], כל זמן שישראל חוטאין, כשיגיע עת צרה[לא], יעשו כסדר הזה, ואני מוחל להם[לב], עכ"ל.

[61]עוד כתב בתשובה אחרת[לג] (שם), אם בא לאומרן דרך קריאה בעלמא, אומרן כדרך שאומר והאופנים וקראי שבקדושה דרך קריאה[לד], ע"כ.

48. שאומרים: **א ג ד** אומרים 49. ואחר כך י"ג מדות: **א** ואחר יגמרו **ב** קודם 50. ה"ר: **א ג ד** ר' 51. בתשובה: **א** ז"ל בתשו' שאלה **ב** בתשובת שאלה 52. וכן נמי כתב: **א ד** וכ"כ 53. וכן נמי כתב: **ד** וכ"כ 54. בתשובה: **ב** בתשובת שאלה 55. היחיד אומ': **א** אומ' **ג ד** אומרים 56. כל שאומרן: **א ג ד** ביחיד כל שאומר 57. כשז"ל: **ב** כמ"ש 58. בהגדה: **ג** באגדה 59. והראה: **א ג ד** והראהו 60. וא"ל: **א ג ד** ואמר 61. עוד כתב... י"ג: **א ג ד** חסר

אבותיו, כי היה נענש עליהם, באחזו מעשי אבותיו בידו. וכן כתיב (ויקרא כו, מ): 'והתודו את עונם ואת עון אבתם'". והובא בשל"ה (יומא, פרק נר מצוה, נז), וכתב עפי"ז שישר בעיניו נוסח הספרדים שמוסיפים בוידוי "ואבותינו".

כו. כ"א בסרע"ג (עמ' צ), וכתב שאת ההקדמה: "א-להינו וא-להי אבותינו... ולא חטאנו" אומר הש"צ, והקהל עונים: "אבל אנחנו ואבותינו חטאנו".

כז. ראה לעיל סי' א והע' יב. ובסרע"ג (שם) הקדים וידוי וי"ג מידות ל"והוא רחום". עי' בכלבו שהביא בנוסף לשני מנהגים אלה, מנהג שלא לומר כלל (י"ג מידות), ועי' לעיל סוף הע' כג, ורבינו לקמן (סי' ג) הביא מנהג שלא לומר י"ג מידות אלא בתענית.

כח. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

כט. לא מצאנו תשובת רבי' האי זו במקום אחר.

ל. בגמ' לפנינו נוסף כאן: **סדר תפלה.**

לא. כשיגיע עת צרה - בגמ' לפנינו ליתא.

לב. מלבד רה"ג, רע"ג והרשב"א (שהביא רבינו), הסוברים שי"ג מידות הן דבר שבקדושה, כ"ד: הר"י מיגש (שו"ת סי' קצג), האו"ז (ח"ב סי' תטז), המנהיג (עמ' ערה) בשם ר' נתן גאון, סידור רש"י (סי' תקמה), מחז"ו (סי' רעא), שבולי הלקט (סי' כט) בשם ר' נתן גאון ובשם ר' אביגדור כ"ץ והרשב"ש (שו"ת סי' קצא). ולדעת הפוסקים הנ"ל, אין לאומרם ביחיד גם כקורא בתורה, שהרי אינו צריך עכשיו לקוראן בדרך לימודו (כ"כ הרשב"ש שם). ויש חולקים, וסוברים שי"ג מידות אינן דבר שבקדושה. כן דעת הטור (תקסה, ה), שכתב שאמירתן היא כקריאה בתורה (אפי' בלי טעמים), וכ"כ האבודרהם (עמ' רנא) בשם רבינו יונה. ודעת הרשב"א (המובאת כאן) היא מעין פשרה, שאם אומרן דרך תפילה ובקשה - אסור, אך אם אומרן דרך קריאה בניגון ובטעמים - מותר, וכ"כ תרוה"ד (שו"ת סי' ח), ונפסק בשו"ע (שם).

לג. לפנינו תשובה זו היא המשך התשובה דלעיל, ואינה תשובה אחרת.

לד. עי' ב"י (נט, ג) שהביא מח' הרמב"ם והרא"ש בזה (ודן שם אם הרמב"ם חזר בו), ובשו"ע (שם) חשש לדעת המחמירים, וכתב שיש להיזהר שהיחיד יאמרם בניגון וטעמים, כקורא בתורה. והרמ"א (שם) כתב שהמנהג להקל.

ואמרו ז"ל (ר"ה שם), דרך כרותה לשפתים[לה], שכל האומר י"ג מדות, אין תפלתו חוזרת ריקם, כלומר, אי אפשר שלא יועיל, אבל מכל וכללא[לו].

וכשהחזן[לז] מתחיל לומר ויעבור, אומרים הקהל דברי ריצוי, כגון אל רחום שמך, בנו נקרא שמך, ה' עשה למען שמך. ויש מי שאומר גם כן שמע ישראל ה' אלהינו, והטעם, להודיע לכל שאף על פי שמזכירין י"ג מדות, הכל אחד, ואחד בגימטריה י"ג[61].

(ג) [לח]פירוש י"ג מדות להרב ר' יצחק מקורביל ז"ל[62].

ה' ה', זהו מדת רחמים[63], לומר שמרחם האדם ומשמרו מן החטא, ומרגיל האדם לידי מצוה קודם שיחטא. וה' השני, רוצה לומר[64] שיעשה כן אף לאחר שיחטא, אם שב בתשובה שלימה[לט]. ולכך לא הזכיר משה במרגלים (במדבר יד, יח) **רק שם אחד, שכבר חטאו. ופירוש זה יראה[65], כי איך יתכן לומר שמדת רחמים לא ייטיב לאדם אלא קודם שיחטא, אין זה רחמים כי אם דין, למה לא ייטיב[66] לו, מאחר שלא חטא ועבד את בוראו[מ].**

אל, גם זה מדת[67] רחמים[מא], כמו שנאמר[68] (תהלים כב, ב) **אלי אלי למה עזבתני, דאילו היתה מדת הדין, לא היה לו לומר למה עזבתני, דפשיטא שאם היה מדת הדין, היה לו[69] לעזבה. וכן פירש רש"י ז"ל** (שמות לד, ו ד"ה אל) **שמצא במכילתא** (בשלח, שירה פ"ג).

62. ז"ל: **ב** חסר 63. רחמים: **א** הרחמי' 64. ר"ל: **ב** חסר 65. יראה: **א ג ד** נראה 66. ייטיב: **ב** נטיב
67. מדת: **א ג ד** חסר 68. כמו שנא': **א ב** כדכתי' 69. שאם היה מדת הדין הי"ל: **א ג ד** ליה למדת הדין

לה. לפנינו בגמ' (ר"ה יז, ב): **ברית כרותה לי"ג מדות שאינן חוזרות ריקם**, ולא ברור המקור ללשון רבינו, ובמו"ק (יח, א) מובא הבטוי: **ברית כרותה לשפתים.**

לו. כוונת רבינו צ"ב, ושמא ר"ל שאף שאין רואה שהתגשמה תפילתו במלואה, ודאי הועילה בדרך מסוימת. וראה עץ יוסף (על העין יעקב ר"ה שם) שכתב בשם האלשיך שמועילה אמירת י"ג מידות אם מתנהגים עפ"י המידות הנאמרות (וכ"כ עוד אחרונים).

לז. לא מצאנו מקור נוסף לפסקה זו.

לח. רוב סי' זה ליתא בכלבו (מלבד מה שנציין). מלבד רבנו לא מצאנו מי שהביא את פי' זה של הסמ"ק.

לט. איתא בר"ה (יז, ב): "ה' ה' - אני הוא קודם שיחטא האדם, ואני הוא לאחר שיחטא האדם ויעשה תשובה", ופרש"י (ד"ה ה' ה'): "מידת רחמים, אני מרחם קודם שיחטא, ואני מרחם אחר שיחטא, אם ישוב". ובתוס' (ד"ה שלש עשרה) כתבו בשם ר"ת ששני השמות הראשונים הם שתי מידות, ולא כא-להים שהוא מידת הדין. והקשה הרא"ש (שם סי' ה): מה צריך האדם למידת הרחמים קודם שיחטא? ותירץ: "אע"פ שגלוי לפניו שעתיד לחטוא, מתנהג עמו במידת רחמים באשר הוא שם. אי נמי קודם שיחטא בעבודה זרה, ואע"פ שכבר חישב לעובדה, ומחשבת ע"ז מצרפה הקב"ה למעשה, כדכתיב (יחזקאל יד, ה): 'למען תפוש את בית ישראל בלבם', אפילו הכי מתנהג עמו במידת הרחמים קודם שיחטא". ומשמע שסוברים שהכוונה בזה שה' מרחם על האדם באופן כללי, ולאו דווקא בהקשר עם שמירה מחטא. ולפי רבינו, מידת הרחמים היא בהקשר עם חטא, דהיינו לשומרו שלא יחטא, וכיון לדבריו הערוך לנר (ר"ה שם), והוכיח כן מסוכה (נב, ב): "ואלמלא הקב"ה שעוזר לו - אינו יכול לו".

מ. נראה כוונת רבינו לנמק מדוע העדיף להסביר שלא כפירוש רש"י ותוס' (ראה בהערה הקודמת). וטעמו, שאם מדובר ברחמים סתם (שאינם קשורים לחטא), אין בזה רחמים אלא דין, שהרי מי שלא חוטא - בדין צריך לרחם עליו, ומה ההו"א לומר שלא ירחם עליו. לכן ביאר שמדובר בסייעתא דשמיא שלא יחטא, ובזה שייך רחמים גם באחד שאינו חוטא.

מא. ואע"פ שהשם "א-להים" משמעותו דין, השם "א-ל" משמעותו רחמים, ראה בר"ר (לג, ג).

רחום, פירוש, שמרחם בלא דין מאהבה, כמו שהאב מרחם על הבן[מב]. וחילוק יש בין רחום וחנון, רחום, רצונו לומר שמרחם לשואלו, **וחנון,** בלא שאלה, כפי[70] צרכו הראוי[71] לו. ועוד דרשו[72], רחום, שמכפר עון[מג], וחנון, שמטיב[73] לו חנם[74] מאוצר חנם[מד].

[מה]אין זה מן הפירוש. מדרש אגדה (שמ"ר מה, ו), וחנותי את אשר אחון, הראה לו הקב"ה למשה כל אוצרות טובות[מו], והוא שואל לו[75], אוצר זה למי, לעושה[76] צדקות. וזה למי, לבעלי תורה. וזה למי, למכבדיה[מז]. הראה לו אוצר הגדול ואמר לו, [מח]זה למי שאין לו שכר, חנם[77] אני עושה לו, (שמות לג, יט) וחנותי את אשר אחון, מאוצר חנם איטיב לו ורחמתיו[מח], ע"כ[מה].

ארך אפים, לצדיקים וגם לרשעים[מט], וגם זה לטובה להם, אולי ישובו קודם שיבא עליהם הפורענות,[78] וינצלו ממנו אף על פי שעשו רצונם[נ][78].

ורב חסד, לצריכים חסדו, כשאדם[79] שקול מחצה עונות ומחצה זכיות, ורב חסד, מטה כלפי חסד (ר"ה יז, א), כלפי[80] הזכיות ברוב חסדו[נא][81].

ואמת, פירוש, מאמת דברו לטובה, שלא חזר דבור[82] טוב שאמר הקב"ה על ישראל ריקם,

70. כפי: **א ג ד** לפי 71. הראוי: **א ג ד** כראוי 72. דרשו: **ב** דרשו לומ' 73. שמטיב: **א ג ד** שמשיב
74. חנם: **ב** חנם מוצא 75. לו: **ב** חסר 76. לעושה: **א ג ד** למי שעושה 77. חנם: **ב** חסר 78. וינצלו... רצונם: **א ד** חסר **ג** ויש לו... רצונם 79. כשאדם: **ב ג** כשהאדם 80. כלפי: **ב** חסר 81. ברוב חסדו: **ב** כרוב חסדיו 82. דבור: **א ד** דבר

מב. עי' רבינו בחיי (כד הקמח, ערך כפורים [ב]) שכתב על "ה' ה'" מעין זה, שה' הראשון עניינו שה' מרחם גם בלי ששאלו ממנו, ובבחינת "כרחם אב על בנים", וה' השני הוא כאשר מבקש, עי"ש. והשווה פי' התפילות והברכות לר"י ב"ר יקר (השלמות עמ' 17-16).

מג. כ"ה בפסוק בתהלים (עח, לח): "והוא **רחום יכפר** עון ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו", וראה תענית (ח, א): "אוקים שמואל אמורא עליה ודרש: (תהלים עח, לו) 'ויפתוהו בפיהם ובלשונם יכזבו לו ולבם לא נכון עמו ולא נאמנו בבריתו', ואף על פי כן - (שם, לח) 'והוא רחום יכפר עון'". וע"ע ברכות (ז, א): "'ורחמתי את אשר ארחם' (שמות לג, יט) - אף על פי שאינו הגון". ובמנהיג (עמ' רעח) כתב: "רחום, שמרחם על עמוסים בדין". וראה גם תורה שלמה (חלק כב עמ' 61 אות נט).

מד. בגמ' (שם): "'וחנותי את אשר אחון' (שמות שם) - אעפ"י שאינו הגון", וראה בסמוך הדרשה שהביא רבינו ממדרש רבה. ובאבות דר"נ (נוסחא ב פל"ח) איתא: "חנון - שהוא נותן מתנות חנם". וראה גם בפירוש רש"י (דברים ג, כג) שכתב: "אין חנון בכל מקום אלא לשון מתנת חנם". וע"ע בהגהה על התוס' (ר"ה יז, ב ד"ה שלש) מה שביאר בזה.

מה. אין... ע"כ: תוספת של רבינו לפירוש הר"י מקורביל, וכפי שמציין שאינו מן הפירוש.

מו. במדרש לפנינו נוסף: של מתן שכר שהן מתוקנין לצדיקים.

מז. לעושה צדקות... לבעלי תורה... למכבדיה - לפנינו במדרש: "... של עושי מצות... של מגדלי יתומים".

מח. זה... ורחמתיו: במדרש לפנינו הלשון שונה: "מי שיש לו - אני נותן לו משכרו, ומי שאין לו - אני עושה לו חנם ונותן לו מזה, שנאמר: 'וחנותי את אשר אחון', וחנותי את אשר אחון - למי שאני מבקש לחון, וכן ורחמתי את אשר ארחם".

מט. כ"א בב"ק (נ, א): "א"ר חנא, ואיתימא ר' שמואל בר נחמני: מאי דכתיב (שמות לד, ו): 'ארך אפים', ולא כתיב ארך אף? - ארך אפים לצדיקים ולרשעים". וכ"ה בעירובין (כב, א) ובסנהדרין (קיא, א).

נ. ופרש"י (שמות לד, ו): "ארך אפים - מאריך אפו ואינו ממהר ליפרע, שמא יעשה תשובה". וזו כוונת רבינו.

נא. וכ"ה ברש"י (שם): "ורב חסד - לצריכים חסד, שאין להם זכיות כל כך".

כדאשכחן גבי משה (שמות לב, י) ואעשה אותך לגוי גדול, וכתיב (דבה"י א' כג, יז) ובני רחביה רבו[83] למעלה. אבל לרעה אינו כן[84], שמצינו בנינוה שאמר יונה (יונה ג, ד) עוד[85] ארבעים יום ונינוה נהפכת, וכתיב (שם, ט) וירא ה'[נב] כי שבו מדרכם הרעה[86] וינחם, וכן נמי כתיב (במדבר כג, יט) ההוא אמר ולא יעשה[נג]. ויש מפרשים הפסוק[87] כלו בתמיה, אך לפירוש זה נוכל לפרש בניחותא, והכי פירושו, ההוא אמר ולא יעשה, לענין רעה אם ישובו.

נוצר חסד לאלפים, דרשו חז"ל[88] (סוטה לא, א), כתוב אחד אומר (דברים ז, ט) לאלף דור, וכתוב אחד אומר[89] (שמות כ, ו) לאלפים. ומשני, כאן לעושים מאהבה, לאלפים[90], כאן לעושים מיראה, לאלף דור[נד][91]. וכתיב (שם) ועושה חסד לאלפים לאהבי, ומדה טובה[92] מרובה על מדת פורענות על אחת חמש מאות, דכתיב (שם) פוקד עון אבות על בנים על שלשים ועל רבעים[נה]. וחסד היא מדה טובה יותר מצדקה, כדכתיב[93] (תהלים קג, יז) וחסד ה' מעולם ועד עולם על יראיו וצדקתו לבני בנים[נו], ולכך[94] מחלקין אותה לשתי מדות[נז].

נושא עון, פירוש, יש תנאים חולקים[95] (ר"ה יז, א), חד אמר, נושא דרשינן פירוש[96] כובש, כלומר, הוא מצמצם העונות בסאה שלהם, ומשים מרובה[97] במקום מועט. וחד אמר, מרים העונות מן המשקולות[98], ומקל אותן עד שלש פעמים[נח] אם שב, כמה דאמרינן (שם) מעביר ראשון ראשון וכך היא המדה, ואם חוזר הוא לקלקולו, מחזרינן[נט]. ופשטינן[99] הכי, נושא העון[100] והפשע ועושה אותם כחטא שהוא שוגג, כדכתיב (ויקרא ד, ב) נפש כי תחטא בשגגה.

83. רבו: **א** עלו 84. כן: **ב** כן כמו 85. עוד: **ב ג** בעוד 86. הרעה: **ב** חסר 87. הפסוק: **ב** הכתו'
88. חז"ל: **א** רז"ל **ב** ז"ל 89. א' אומ': **א ג ד** חסר 90. לאלפים: **ב** חסר 91. דור: **א ג ד** חסר 92. ומדה
טובה: **ב** ולשמרי מצותי והוא 93. כדכתיב: **ב** דכתי' **ג** כדכתוב 94. ולכך: **ב** לכך 95. חולקי': **ב ג ד**
חסר 96. דרשינן פירוש: **ב** דרשו 97. מרובה: **ב ג ד** המרובה 98. המשקולות: **ג** המשקולת
99. מחזרינן ופשטינן: **א ג ד** מחזירין ופשטי 100. העון: **א ג ד** עון

נב. וירא ה' - רבינו קיצר, ובפסוק כתוב: "וירא הא-להים את מעשיהם" וגו'.

נג. בגמ' (ז, א) נאמר שהקב"ה אינו חוזר מדבורו לטובה, ולא נזכר לגבי הרעה שחוזר בו, אולם בתנחומא (מסעי סי' ז) נזכר. יסוד זה הובא גם בהקדמת הרמב"ם למשנה ובמשנה תורה (יסודי התורה פ"י, ד), וראה לח"מ (שם) מה שהקשה ותירץ בזה.

נד. ר' לקמן הע' סח.

נה. כ"א בתנחומא (בובר, בשלח סי' כא). וראה גם מכילתא (מסכתא דויסע פ"ג), סוטה (יא, א) וסנהדרין (ק, ב).

נו. מקורו בירושלמי (פאה פ"א ה"א).

נז. וכ"כ תוס' (ר"ה יז, ב ד"ה שלש עשרה מדות) ותוס' הרא"ש (שם ד"ה אני) ממגילת סתרים של רבינו נסים גאון, שנוצר חסד לאלפים הן שתי מידות. ובהג' לתוס' (שם) כתב שארך אפים הן שתי מידות. וראה לקמן שרבינו הביא שני הפירושים.

נח. בגמ' ר"ה (שם) לא נזכר "עד שלוש פעמים", אולם ביומא (פו, ב) איתא: "תניא ר' יוסי בר יהודה אומר: אדם עובר עבירה פעם ראשונה - מוחלין לו, שניה - מוחלין לו, שלישית - מוחלין לו, רביעית - אין מוחלין לו", ומכאן למד הרי"ף (ר"ה ד, א) שמעביר ראשון ראשון נאמר עד שלוש פעמים, ועי' ר"ן שם (ד"ה נושא). והשווה רמב"ם (תשובה פ"ג, ה) וראב"ד ונו"כ שם. וע"ע תוס' רא"ש (ר"ה יז, א ד"ה מעביר) וריטב"א (שם ד"ה ועינין מעביר).

נט. רבינו פירש כובש או נושא העוונות עצמם, אבל רש"י (שם) פירש שמגביה או מוריד המאזנים, וז"ל: "כובש - את כף המאזנים של זכות, ומכריעין את העונות. נושא - מגביה כף מאזנים של עון. מעביר

ועון זה מזיד. ופשע, כדכתיב (מ״ב ג, ז) **מלך מואב פשע בי, מרד**[ס].

ויש מפרשים[סא] **על שנאמר**[101] (עמוס ב, ו) **על שלשה פשעי ישראל, כשבא עון ראשון אל מחיצה ראשונה, אינו נכנס לפני הקב״ה, וכן לא בשני ולא בשלישי, עד פשע רביעי, אז נכנס לפני הקב״ה, ועל זה נאמר**[102] (שם) **ועל ארבעה לא אשיבנו**[סב].

ונקה, רוצה לומר דמנקה לשבים בכל לב, והכי דרשינן (יומא פו, א), **ונקה לשבים, לא ינקה לשאינן שבים. ולהכי יש אומרים**[סג] **לא ינקה אינו מן המנין, לפי שאינה מדה טובה כמו השאר**[סד].

ומניינם הכי הוא[סה][103]**, ה׳, א׳. ה׳, ב׳. אל, ג׳. רחום, ד׳. וחנון, ה׳. ארך אפים, ו׳. ורב**[104] **חסד, ז׳. ואמת, ח׳. נוצר חסד לאלפים, ט׳. נושא עון, י׳. ופשע, י״א. וחטאה, י״ב. ונקה, י״ג.**

101. שנא׳: **ב** שאמ׳ 102. ועל זה נאמ׳: **ג ד** ועז״כ 103. הוא: **ב** חסר 104. ורב: **ב** רב

ראשון ראשון - עון שבראשונים הבאים לתתם לכף - מעבירו ושומטו, שאם היו מחצה על מחצה, כיון שחסר אחד מהן - יכרעו הזכיות, וכך היא המדה. ועון עצמו אינו נמחק - אלא מונח לצד אחד, דאי איכא רובא עוונות בהדיה - ההוא עון מתחשב בהדייהו למנות עם רשעים גמורים״.

ס. ראה יומא (לו, ב) ובפרש״י (שם ד״ה עשה). וכתבו התוס׳ (ר״ה יז, ב ד״ה שלש) שעון ופשע וחטא ונקה הם עניינים שונים, וכמבואר ביומא שם, והם נמנים ד׳ מידות.

סא. רבינו מביא כאן פירוש נוסף, שאינו מציין מקורו. לפירוש זה ״נושא עון״ שאינו מחשיב העון כלל, וזה דלא כפירוש הקודם, שהופכו לשוגג.

סב. ראה יומא (פו, ב). והרמב״ם (תשובה פ״ג, ה) למד מכאן על חטאי הציבור, והראב״ד הקשה עליו, שהרי הגמ׳ לא חילקה ביניהם, עי״ש.

סג. וכ״כ האבודרהם (עמ׳ רנב) בשם ר׳ ישראל, וז״ל: ״אף על פי שגם לא ינקה הוא ממידות השם, כאמרם ז״ל ונקה לשאינן שבים - אינו ראוי להתחנן בו לפני השם, כי ראוי להתחנן במידות של רחמים, לא במידות של עונש״.

סד. וראה בסמוך שהביא פירוש אחר ל״נקה לא ינקה״, ולפיו ״לא ינקה״ מתפרש כמידה טובה.

סה. במניין י״ג מידות של רחמים מצינו שלוש דעות עיקריות בפוסקים:

1. דעת ר״ת (בתוס׳ ר״ה יז, ב ד״ה שלש) והרא״ש (ר״ה פ״א סי׳ ה), וכן רש״י בפירושו לשמות (לד, ו), ששני שמות ה׳ הם שתי מידות של רחמים - אחת קודם שיחטא, ואחת לאחר שיחטא וישוב. ועי׳ בס׳ המנהיג (עמ׳ רעח) שכתב שהעיקר כר״ת, והאבודרהם (עמ׳ רנא) כתב שגם רבינו יונה סובר כן.

2. דעת רבינו נסים גאון (במגילת סתרים, מובא בתוס׳ וברא״ש שם) ששם הראשון אינו מן המניין, וכן סוברים גאונים נוספים (ראה שו״ת הרמב״ם הוצ׳ מק״נ סי׳ רסז עמ׳ 508 שכתב שהגאונים כולם מסכימים לזה, וראה גם אוצה״ג ר״ה חלק התשובות עמ׳ 30), וכ״ד הרי״ף (ר״ה ד, א) שמנה ורב חסד כמדה שישית, וכ׳ הר״ן שם שדעתו כר״נ גאון. ופירושו של הפסוק, שהקב״ה ששמו ה׳ - קרא ה׳ וכו׳ (שם). לדעה זו חסרה מידה אחת מן המניין, ויש המונים ״נוצר חסד לאלפים״ כשתים, ויש המונים ״ארך אפים״ - לרשעים ולצדיקים כשתים (וראה בסמוך).

3. דעת הרמב״ם (מו״נ א, כא), וכן הביא המאירי (ר״ה יז, א ד״ה שלש) בשם גדולי המחברים, שאין למנות כלל את שם ה׳, וכלשון המאירי: ״שהרי שם העצם הוא, ומתחיל מניין המידות ממידת א-ל, ונמצא שמדת שלש עשרה הוא פוקד עון אבות על בנים״ (ועי׳ מו״נ שם, נד).

ויש אומרים שה׳ ראשון[105] אינו מן המנין, ומונין ארך אפים לשתי מדות[סו], לפי[106] שדרשינן לצדיקים ולרשעים.

ויש מפרשים ארך אפים מדה אחת, ומונין נוצר חסד לאלפים לשנים[סז], לפי שנוצר חסד בלבד עד ששה[סח][107] דורות, ולפי שנוצר חסד קאי לעושי[108] מיראה, והוא עד אלף דור, ואלפים קאי לעושי[109] מאהבה[סט].

ויש מפרשים ונקה לא ינקה בענין אחר, והכי פירושו[110], אינו עושה העונות כמו דבר שמנוקה ואינו מנוקה, אלא מנקה אותם לגמרי[ע]. נשלם הפירוש ת״ל.

[111] כתב הרמב״ן ז״ל (שמות לד, ו), ויקרא ה׳ ה׳ אל, שלש תיבות הללו הם שמות הקדש[עא], וחז״ל קראו אותן מדות[עב] בעל התשובה ומדת רחמיו ומדת טובו, והשם המיוחד לא יתרבה בהן[עג].

והנה המדות שהם מקרים באדם, הם עשר מדות, רחום וחנון וגו׳, והנה כולן מדות מצד (אחר) [אחד], ומצד אחר השלש הן שמות העצם[עד], והעשר מדות נאמרו על השמות, כי רחום וחנון וארך אפים באל עליון, על כן לא אמר מרחם וחונן ומאריך אפים, כי השם פועל[עה] למדות האלה.

ורב חסד ואמת נוצר חסד לאלפים, במדת הרחמים, שהוא מרבה החסד על גבורתו ועזו והאמת

105. ראשון: **ב** הראשון 106. לפי: **א ג ד** ולפי 107. עד ו׳: **ב ט** ׳ 108. לעושי: **א ד** לעושה
109. לעושי: **ד** לעושה 110. בענין אחר והכי פירושו: **א ג ד** לענין אחד והכי פירושא 111. כתב... עכ״ל:
א ג ד חסר

סו. ראה בהערה הקודמת. וכ״כ בהגה״ה לתוס׳ (שם) שארך אפים הן שתי מידות, ובפירוש אבן עזרא הארוך (שמות לד, ו) כתב כן בשם רב ניסים גאון, וחלק עליו מטעם שאין שייך להחשיב שתי מידות לשני סוגי בני אדם. וכ״ה במנהיג (עמ׳ רעט) בשם המגילת סתרים. אולם עי׳ בהערה הבאה שיש שכתבו שדעת ר״נ גאון שנוצר חסד לאלפים הן שתי מידות, וקצ״ע.

סז. התוס׳ והרא״ש (שם) כתבו שכ״ד ר׳ ניסים גאון, וראה בהערה הקודמת שיש שכתבו שדעת ר׳ ניסים גאון שארך אפים הן שתי מידות. ובמנהיג (שם) כ״כ בשם רב האיי, ור׳ לעיל הערה נז.

סח. מספר זה של ו׳ דורות צ״ע, וראה שנו״ס שבכת״י **ב** כתב: ט׳ דורות. ובמנהיג (עמ׳ רעט) כתב: ״נוצר חסד **לעשרה** דורות, הרי מידה טובה יתירה על מידת פורענות, שמידת פורענות לד׳ דורות, וכשהוא נוצר חסד לאלפי׳ אחד לחמש מאות, וכן כתב רב היי״. ואולי נפלה טעות בספרים, ובמקום י׳ נכתב ו׳. אלא שיש מקום לשאול שבהמשך כותב שלעושי מיראה הקב״ה נוצר חסד לאלף דור וכמו שפי׳ לעיל עפ״י הגמ׳ בסוטה (לא, א) ור׳ לעיל (הע׳ נד) וא״כ מה המקום למנין של הדורות לפי הגי׳ השונות כאן.

סט. עפ״י סוטה (לא, א), וראה הע׳ קודמת.

ע. הרמב״ם במו״נ (א, נד) כתב: ״כי אמרו ׳ונקה לא ינקה׳ ענינו ושרש לא ישרש, כאמרו ונקתה לארץ תשב״. ובתשובתו (מהד׳ מק״נ שם) פירש שהוא יתעלה לא יעקור מן השורש ולא יעשה כלה, עי״ש, ויש בזה משום מידת רחמים. ובמנהיג (עמ׳ רעח) הביא בשם הרז״ה פירוש אחר ל״נקה לא ינקה״, וגם הוא במובן חיובי - שיפקוד עליהם מעט מעט, ולא ינקה ביחד (עפ״י ע״ז ד, א). וראה לעיל הערה סג.

עא. דעת הרמב״ן כר״ת (ראה הע׳ סה) שמונה השם הראשון.

עב. כ״א בר״ה (יז, ב): ״ברית כרותה לי״ג מדות״ וכו׳. וברמב״ן לפנינו נוסף כאן: **כי הם מדת.**

עג. דהיינו, שאין בהם משום ריבוי לקב״ה.

עד. ר׳ במהד׳ הרמב״ן (שם) שכך היא גיר׳ כת״י, ומתאים לגירסתנו. וכ׳ שם בביאור המהדיר, שלש התיבות הראשונות הן מעצמותו של שם ואח״כ עשר מידות.

עה. פועל - בפי׳ הרמב״ן בחומש: פעול.

ברחמיו, ונוצר חסד לאלפים, כי (תהלים צח, ג) זכר חסדו ואמונתו לבית ישראל, או נוצר מצמיח, וכן (ישעיהו יא, א) ונצר משרשיו יפרה.

ובטובו הוא נושא עון ופשע וחטאה, מלשון (שם מו, ד) אני עשיתי ואני אשא ואני אסבל ואמלט.

ונקה לא ינקה, פוקד עון אבות [על בנים][112], פירוש לנשיאות[עו]. ויקרא מדה, כי ינקה אותו בפקידה ההיא[עז]. ומפני (כן) [כי][113] הנשיאות איננו שוה בעון ופשע וחטאה, אבל בכל אחד ענין מיוחד לו, יקרא בכל אחת מדה אחת, עכ"ל[111].

[עח]יש מקומות שאין אומרים י"ג מדות כלל, כי אם ביום תענית[עט], והכל הולך אחר המנהג. ובכל מקומות ישראל נוהגין[114] ליפול על פניהם אחר והוא רחום[פ], ואומר תחנה, ואחריה[115] אומר החזן בקול רם ה' אלהי ישראל[פא] וכו', והקהל עונין אחריו[116] ה' אלהי ישראל וכו'[117]. ואחר כך אומר החזן אחת[118] מהתחנות המפוייטות[פב], ואחר כך אומרים[119] אבינו מלכנו חננו ועננו וכו'[120], ואנחנו לא נדע[פג]. ויש מקומות שאומרים[121] אחר התחנה אבינו מלכנו אבינו אתה,[122] אבינו מלכנו אין לנו מלך אלא אתה, אבינו מלכנו רחם עלינו[122] וכו', ואנחנו לא נדע[פד][123], קדיש קצר[עח].

112. [על בנים]: **ב** חסר, הוספנו ע"פ רמב"ן בחומש 113. (כן) [כי]: **ב** כן התיקון ע"פ רמב"ן בחומש 114. נוהגין: **ג ד** נהגו 115. ואחריה: **ב** ואחר התחנה 116. אחריו: **א ג ד** חסר 117. וכו': **א ג ד** חסר 118. אחת: **ב** אי זה 119. אומרים: **ג ד** חסר 120. חננו ועננו וגו': **א ג ד** וכו' 121. ויש מקומות שאומרים: **ג ד** וי"א 122. אבינו... עלינו: **ג ד** חסר 123. ואנחנו לא נדע: **ב** ואח"כ אומ'

עו. כלומר, נשיאות דברים, והן במידת נושא עון.

עז. כוונת הרמב"ן שמידה אחרונה של "ונקה" נקשרת עם ההמשך, שאת מה שנשאר מהעוון הוא פוקד על בנים, ובכך מנקה לאבות בפקידה ההיא, ולכן זו מדה אחת. ובכך שונה הוא משאר הראשונים שפי' שזו כבר איננה ממידות הרחמים.

עח. ויש... קצר: הובא בכלבו בקיצור.

עט. ראה רש"י (ר"ה שם ד"ה ברית) שכתב: "שאם יזכירום ישראל בתפילת **תעניתם** - אינן חוזרות ריקם", וכ"ה בר"ן (על הרי"ף ד, ב ד"ה ברית). ומשמע ממחז"ו (סי' רמה) וסידור רש"י (סי' שדמ) שאומרים אותן רק בתעניות ציבור. ועי' לעיל סי' ב ובהע' כג וכז.

פ. כך הוא המנהג הקדום (ראה סידור רש"י סי' תיח ואבודרהם עמ' קכז), וכן נוהגים המתפללים בנוסח אשכנז, ובנוסח ספרד וע"מ נהגו להקדים נפ"א לאמירת "והוא רחום" עפ"י האריז"ל, ראה שערי תשובה (קלא, א).

פא. תפילה זו נזכרת בסידור רש"י (שם), בפי' הרוקח לסידור (עמ' תג), ברבינו מנוח (פ"ז, ה), באבודרהם (שם), ובעוד פוסקים. וכתב הרוקח שם שחזקיה המלך יסדה בשעה שצר סנחריב על ירושלים וביקש להחריבה.

פב. לחזן הייתה האפשרות לקבוע איזו תחינה מפוייטת לומר. וראה סרע"ג (עמ' נז, מהד' גולדשמיט) שהביא כמה תחינות מפוייטות. גם הטור כתב (שם) שלאחר נפ"א אומר תחינות, בכל מקום כפי מנהגו.

פג. אבינו מלכנו... ואנחנו לא נדע: כ"ה בסרע"ג (עמ' נג, והובא בטור סי' קלא), ובעוד פוסקים, ואומרים כן בכל יום, ואינה תוספת מיוחדת לשני וחמישי. וכ"כ רבינו לעיל (דין התחנות והמזמורים שאומרים אחר שמונה עשרה סי' ב) בשם בעל האשכול, ובכלבו לא הזכיר לומר "אבינו מלכנו", אלא רק כתב שאומר אחר התחינה "ואנחנו לא נדע".

פד. נראה כוונתו, שבאותם מקומות במקום "אבינו מלכנו" הנזכר לעיל בסמוך (שהוא "אבינו מלכנו חננו ועננו"), אומר "אבינו מלכנו אבינו אתה" וכו', שהוא מתפילת ר"ע (תענית כה, ב), ונזכרה אמירה זו גם באבודרהם (עמ' קיט).

ובכל חדש ניסן[פה] ותשרי[פו][124], אין אומרים והוא רחום ולא תחנה מהתחנות המפוייטות[125], אלא אומר תחנה (תהלים ו) ה׳ אל באפך תוכיחני, אבינו מלכנו[126] חננו וענו, ואנחנו לא נדע[127], קדיש קצר. ובמנהגי[128] נרבונא אין אומרים[129] אל ארך אפים, והוא הדין ביום ברית מילה, וחתן היוצא לבית הכנסת, ואבל.

[פז]ויש מקומות שלעולם, בין שאומר והוא רחום או לאו[130], אחר הקדיש אומר **אל ארך אפים**[פח], ואומר בראשון **והושיענו**, ובשני **והצילנו**[פט]. והטעם, כי בתחלה אנו מבקשים על הגאולה מהגלות, והיא הישועה[צ][131], ואחר כך מבקשים רחמים, כי גם תוך זמן היותנו בגלות, יצילנו מכל רע ומצרות האויבים וגזירתם[132], וכן אמר דוד בתפלתו (שם ז, ב) הושיעני מכל רדפי והצילני[צא]:

(ד) [צב]ואחר כך מוציאין ספר תורה, וקורין בו[133] שלשה[צג]. ומשה רבינו ע״ה[צד][134] תקן להם לישראל שיהיו קורים בתורה בשני ובחמישי ובשבת, כדי שלא יהיו[135] עומדים שלשה ימים

124. ותשרי: **א ג ד** ותשרי אחר יום הכפורים 125. מהתחנות המפוייטות: **א ג ד** חסר 126. אבינו מלכנו: **ג ד** וכו׳ 127. ואנחנו לא נדע: **ב** חסר 128. ובמנהגי: **א ג ד** וגם יש מקומות שאין אומרים תחנה, ולא למנצח ושיר מזמור ובמנהג 129. אומרים: **א ג ד** אומרים אלא 130. או לאו: **א ב** בין שאין אומר אותו 131. הישועה: **ב** השלימה 132. וגזירתם: **א** ומגזירתם 133. בו: **א** בה 134. רבינו ע״ה: **א ג ד** חסר 135. יהיו: **א ב** יהו

פה. כ״א במסכת סופרים (כא, ג), שאין נופלים אפים בכל חודש ניסן, וכ״כ הרוקח (סי׳ רמה). וע״ע בשבולי הלקט (סי׳ ל) שהביא דברי המסכת סופרים, ודחאם, כיון שקיי״ל שבטלה מגילת תענית, וכתב שהמנהג אצלם ליפול בניסן. ובשו״ת הגאונים (שערי תשובה סי׳ רמג ושלז) כתוב: ״ימי ניסן וימי תשרי אין נופלין על פניהם, וכך הוא המנהג בשתי ישיבות, וכן בבית חתן אין נופלין על פניהם״. וכ״ה בתשב״ץ קטן (סי׳ קלט ורי) וראה גם בס׳ המחכים (עמ׳ 29) שכתב שאין נפ״א בחודש ניסן, והביא עוד ימים שאין נופלים בהם אפים, וכ״פ בשו״ע (קלא, ז; תכט, ב).

פו. ראה שנו״ס, שלפי רוב כתה״י אין נפילת אפים מיו״כ עד אחרי סוכות, ולפי כת״י **ב** אין נופלים כל החודש. ונחלקו בזה הפוסקים. בשו״ת הגאונים (שם) כתב שאין נפ״א כל חודש תשרי, ובשבולי הלקט (סי׳ ל) כתב בשם ר׳ שמחה שאין נופלים רק בין יו״כ לסוכות, וכ״פ בתשב״ץ קטן (סי׳ קלט), שמיו״כ עד אחרי איסרו חג סוכות אין אומרים תחינות, אבל קודם לכן ולאחר מכן אומרים, וכ״פ בשו״ע (קלא, ז). ובשו״ת התשב״ץ (ח״ב סי׳ רמח) פסק שאין לומר תחנון מיו״כ עד סוף החודש, וכתבו אחרונים רבים שכן המנהג בא״י.

פז. מכאן עד סוף הסי׳ הובא בכלבו.

פח. אמירת ״אל ארך אפים״ נזכרה במחז״ו (סי׳ צג), באבודרהם (עמ׳ קכז) ובעוד פוסקים, ונוהגים לאומרו לאחר הקדיש, קודם הוצאת ס״ת. ועי׳ במשנ״ב (קלד ס״ק ד) שכתב בשם המג״א שצריך לאומרו מעומד, מפני שיש בו וידוי ״חטאנו״.

רבינו הביא מח׳ מנהגים אם אומרים ״אל ארך אפים״ כאשר אין אומרים ״והוא רחום״ ותחינות. ובמהרי״ל (הל׳ מילה אות י) כתב שאומרים ״אל ארך אפים״ בשני וחמישי שיש בהם מילה, גם אם לא אומרים תחינה. וע״ע פמ״ג (משב״ז קלא, טו) שכתב: ״וכללא הוא דלמנצח ואל ארך אפים שוין, בזמן שאין אומרים זה - אין אומרים זה״, וכ״פ המשנ״ב (שם ס״ק לה).

פט. במחז״ו (שם) כתב שהש״צ אומר: ״אל ארך אפים... **והושיענו** מכל רע... רחמיך אל״, והציבור עונים אחריו: ״אל ארך אפים מלא רחמים... **והצילנו** מכל רע... רחמיך אל״.

צ. ראה שנו״ס, ובכלבו: **הישועה השלמה.**

צא. וכ״כ האבודרהם (שם) בשם בעל משמרת המועדות.

צב. כלבו (סי׳ כ).

צג. ראה לקמן סי׳ כו.

צד. עי׳ בכלבו שכתב שעזרא תיקן את הקריאה בב׳ וה׳,

בלא תורה[צה], שכל העומד שלשה ימים בלא תורה אויביו נופלים עליו[צו], שנאמר (שמות טו, כב) וילכו שלשת ימים במדבר[136] ולא מצאו מים, ואין מים אלא תורה, שנאמר (ישעיהו נה, א) הוי כל צמא לכו למים, וכתיב בתריה (שמות יז, ח) ויבא עמלק[צז]:

(ה) [צח]ויש נותנין[137] טעם אחר[צט], לפי שמצאנו[138] בפרק אמר ר׳ עקיבא (שבת פז, ב) שפסח שבו יצאו ממצרים[139] היה ביום חמישי, ואם כן היה י״ז בתמוז[140] שבו ירד משה עם לוחות ראשונות ביום חמישי, ויום הכפורים שבו ירד משה עם לוחות אחרונות[141] ביום שני, על דרך א״ת, ב״ש, ג״ר, ד״ק, ה״ץ[ק]. ולפי ששתיהן באו באלו שני הימים, תקנו רבותינו[142] ז״ל לקרות בהם בתורה[קא].

ועזרא תקן שיהיו קורין כן במנחה בכל שבת, מפני[143] יושבי קרנות[קב], ותקן שיהיו[144] קורין שלשה בתורה. ומעיקרא תקון[145] חד גברא ושלשה פסוקי, אי נמי שלשה גברי שלשה פסוקי, כנגד כהנים לויים וישראלים, ואתא עזרא ותקן שלשה גברי ושלשה פסוקי[146] לכל חד וחד,

136. במדבר: **ד** חסר 137. ויש נותנין: **א** וי״א **ב** ויש כותבין 138. שמצאנו: **ג ד** שמצאו 139. שבו יצאו ממצרים: **ב** שיצאו בו אבותינו 140. בתמוז: **א ג ד** חסר 141. אחרונות: **ג** שניות **ד** השניות 142. רבותינו: **א ב** חסר 143. מפני: **ב** משום 144. שיהיו: **א ב** שיהו 145. תקון: **ב** תקנו 146. פסוקי: **ג ד** פסוקים

ולא ציין שעיקר חיוב הקריאה הוא מתקנת משה רבינו ע״ה. ורבינו כאן הזכיר תקנת משה, ובסי׳ הבא ציין לתקנת עזרא, וכמבואר בגמ׳ (שם).

צה. ב״ק (פב, א), רמב״ם (פי״ב, א) ושו״ע (קלה, א).

צו. ראה תנחומא (בשלח סי׳ כה) וילקו״ש (איוב רמז תתקד).

צז. בגמרא (שם) איתא: ״כיון שהלכו שלשת ימים בלא תורה - נלאו״, ולא נזכר עניין האויבים והלימוד מעמלק שכתב כאן רבינו. ובדומה למש״כ רבינו, כן כתב המאירי (מגילה כא, ב), וז״ל: ״אמרו בדרש: כל העומד שלשה ימים בלא תורה, נופל ביד אויביו... וכמו שדרשו בכאן מים על דרך דרש, כך דרשו בו עמלק על דרך דרש, וכבר ידעת משל האויבים השולטים בהעדר דרכי התורה...״.

צח. סי׳ זה ליתא בכלבו.

צט. לטעם המובא בסי׳ זה ברור גם מדוע הקריאה היא דווקא בשני וחמישי,

ק. סי׳ זה הובא בסידור רש״י (סי׳ תנג), וז״ל: ״א״ת - ראשון של פסח תשעה באב, ב״ש - בשני בו שבועות, ג״ר - בשלישי בו ראש השנה, ד״ק - ברביעי בו קריאת התורה, כלומר שמחת תורה, ה״צ - בחמישי בו צום כיפור...״, והובא בראשונים נוספים ובטוש״ע (תכח, ג). ומזה נלמד שי״ז בתמוז היה באותה שנה ביום חמישי, כיון שתשעה באב היה ביום חמישי, והם תמיד באותו יום (ות״ב ביום חמישי, כיון שיצאו ממצרים ביום חמישי. ובא׳ של פסח חל ת״ב). ויו״כ חל ביום החמישי מא׳ דפסח, דהיינו יום שני.

קא. בתוס׳ (ב״ק שם ד״ה כדי) כתבו שתיקנו לקרוא בשני וחמישי, כיון שבחמישי עלה משה לקבל לוחות אחרונים ובשני ירד, וכנזכר במדרש (תנחומא [בובר] וירא, טז), וכיון שנתרצה לו המקום בלוחות אחרונים, שני ימים אלה נחשבים לימי רצון (וגם קובעים תעניות בימים אלה). וכ״כ רבינו לעיל (סי׳ א) שמרבים בימים אלה בסליחות ותחנונים, שהם ימי רצון, וכאמור, וזה דלא כמש״כ כאן ששני וחמישי הם ימי הירידה בלוחות ראשונים ואחרונים. ולתוס׳ ברור מדוע לא נקבע יום הירידה בלוחות ראשונים, שהרי זהו יום פורענות, ואין בו משום עת רצון. ונראה שטעם רבינו כאן אינו כתוס׳, אלא סברתו שמתאים לקרוא בתורה ביום בו ירדו הלוחות. וע״ע בס׳ המחכים (עמ׳ 14) שתקנו דווקא בשני וחמישי ולא בימים אחרים, משום שהם ימים שדנים בהם בב״ד של מעלה ובב״ד של מטה. ור׳ לעיל (סי׳ א) שכתב עפי״ז, שכיון שהם ימי רצון ודנים בהם למעלה, ראוי להרבות בהם בתחנונים.

קב. רש״י (שם ד״ה משום) פירש: ״יושבי חנויות כל ימות החול עוסקין בסחורה ואין קורין בשני ובחמישי,

כנגד עשרה בטלנין[קג][147].

ובשני ובחמישי מוציאין ספר תורה וקורין בו[148] שלשה בסדר השבוע[קד]:

(ו) [קה]ובאותן בתי כנסיות שאין להם מגדל אלא תיבה[קו], כשמתפללין לפני התיבה, ורוצה החזן להוציא ספר תורה, הולך שם דרך ימין למזרח, ומקיף[149] וחוזר דרך שמאל. ואם מתפלל לפני הארון, מוליך אותו דרך שמאל, ומחזיר אותו דרך ימין[קז].

וטעם למנהג זה, מה שאמרו ז"ל בפרק לולב וערבה (סוכה מח, ב), כל העולין למזבח עולין דרך ימין, ומקיפין ויורדין[150] דרך שמאל[קח]. והכבש היה נתון בצד דרום, וכל העולים שם ימינם למזרח, וכל העולים חייבים לילך דרך ימין לעולם, כדאמרינן בזבחים (סב, ב) כל פונות[קט] שאתה[151] פונה לא יהו[152] אלא דרך ימין למזרח. ויורדים דרך שמאל, לפי שרוב העבודות היו נעשות בקרן דרומית מערבית.[153] וכן דרש רבי יהודה (שם), ומעלותהו פנות קדים (יחזקאל מג, יז), כשהכהן עולה לכבש בדרום, פונה לסובב בימינו, ותמצא כשהולך פונה לימינו. וזו היא ששנינו (זבחים נג, א) בחטאות צבור, עלה בכבש ופנה לסובב וכו', במזרחית פוגע תחלה בעלותו מדרום ופנותו למזרח. הנה מצאנו שהכבש בדרום[קי][153]:

(ז) ובהוציאו התורה, פותח החזן ואומר (תהלים לד, ד) גדלו לה' אתי וגו'[קיא][154]. [קיב]ובכל גלילות קטלוניא פותחין לעולם (שם קמד, טו) אשרי העם שככה לו[155], (שם לד, ד) גדלו לה' אתי[קיג][156].

147. כנגד י' בטלנין: **א ג ד** חסר 148. בו: **א ב** בה 149. ומקיף: **ג ד** חסר 150. ויורדין: **ב** חסר
151. שאתה: **א ג** שאדם 152. יהו: **א ד** יהיו **ג** יהוא 153. וכן... בדרום: **א ג ד** חסר 154. אתי וגו': **ג ד** חסר 155. שככה לו: **א** שככה לו וגו' **ג ד** חסר 156. לה' אתי: **א ג ד** חסר

תקון בגינייהו קריאה יתירה". והמאירי (שם ד"ה עשר) פירש: "מפני יושבי קרנות שהשבת אחר אכילה ושינה, זמן ישיבת קרנות הוא לפחותים ולהמון מצד שאין מלאכה בשבת, ותיקן שבאותה שעה יתקבצו כולם וישמעו דבר תורה". וכן פי' גאון (בשטמ"ק שם).

קג. גמ' (שם). ור' מגילה (כא, ב) טעמים נוספים לשלושה עולים ולעשרה פסוקים. ולהלן בסי' כו יבואר דין זה.

קד. מגילה (לא, ב), רמב"ם (פי"ג, ג) וטוש"ע (קלה, ב).

קה. סי' זה ליתא בכלבו.

קו. המגדל הוא המקום המוגבה המיוחד לקריאה בס"ת, והתיבה היא המקום בו החזן מתפלל. וכאשר אין מגדל בבית כנסת - התיבה משמשת גם לקריאה בתורה.

קז. ראה ב"י (קכח, יז). וע"ע שו"ע (קמא, ז) ומשנ"ב (ס"ק כה).

קח. ונפסק ברמב"ם (מעשה הקרבנות פ"ז, יא).

קט. פונות - לפנינו בגמ': **פינות**, ויש שגרס' בגמ' כרבינו, ראה: ר"ח (יומא, יז, ב), מאירי (שם טז, א) ופיהמ"ש לרמב"ם (זבחים פ"ה, ג).

קי. וכן פרש"י (שם ד"ה לא).

קיא. אמירת "ויהי בנסוע הארון" לא נזכרה בדברי רבינו ובכלבו כאן, ונמצאת להלן בסדר תפילת שבת שחרית (סי' ו) ובכלבו בסי' לז. ובמחכים (עמ' 15) נזכרת אמירתו גם בחול. וע"ע בס' המנהיג (עמ' קנד) שהביא פסוקים נוספים שאומרים בשבת.

קיב. ובכל... מצאתי: ליתא בכלבו.

קיג. אמירת "גדלו" מקורה במסכת סופרים (יד, יא), ונזכרה בסרע"ג (עמ' צה), בתוס' (מגילה לב, א ד"ה גוללו), בס' המנהיג (עמ' קנד), בסידור הר"ש מגרמייזא (עמ' קסט) בשם הראב"ן, באו"ז (ח"ב סי' מב אות יא) ובאבודרהם (עמ' קכז), והובאה להלכה בטור וברמ"א (קלד, ב). וכתבו רבים מן הפוסקים הנ"ל, שאומרים פסוק זה משום שיש בו שש תיבות, שהם כנגד ששה צעדים של נושאי הארון (ראה ש"ב ו, יג), ויש שכתבו טעמים אחרים.

ובאמרו[157] **גדלו, חייב להקים הספר ולהגביהו למעלה**[קיד]**, ואם לא עשה כן קאי בארור, דכתיב**[158] (דברים כז, כו) **ארור אשר לא יקים וגו׳**[קטו]**, כך מצאתי**[קיב][159].

ונהגו העם לומר כשהחזן אומר גדלו[160] **פסוקים של גדולה בלחש, כגון**[161] (תהלים קמה, ג) **גדול ה׳ ומהולל מאד**[קטז] **וכיוצא בו**[קיז]**, ואחר כך אומרים** (שם צט, ה) **רוממו ה׳ אלהינו**[קיח][162]**, ומשתחוים נוכח הארון**[קיט]**:**

(ח)[קכ] **כתוב במסכת סופרים**[קכא] (יד, יד)**, כשיהיה החזן על המגדל, פותח הספר עד**[קכב][163] **שלשה**

157. ובאמרו: **ג ד** והאומר 158. דכתיב: **ב** שנא׳ 159. כך מצאתי: **א ג ד** כ״ש 160. העם לומ׳ כשהחזן או׳ גדלו: **ב** הקהל לומ׳ כשהקהל אומ׳ גדלו **ג ד** העם כשאומר החזן לומר 161. כגון: **א** כגון כי **ג ד** כי 162. אלהינו: **ג ד** חסר 163. עד: **א ג ד** על ר׳ ביאורים

קיד. כ״א במסכת סופרים (שם): ״וצריך להגביה את התורה בשמע ישראל, ובאלו שלשה ייחודין [׳אחד א-להינו׳ וכו׳, עי״ש], ובגדלו לה׳ אתי״, וכ״כ שבולי הלקט (סי׳ עז), או״ז, מנהיג, אבודרהם (שם), ועוד פוסקים, והובא להלכה במג״א (קלד ס״ק ד) ובמשנ״ב (שם ס״ק יג).

קטו. ראה הערה קכג מש״כ בשם הרמב״ן.

קטז. נראה שהכוונה לפסוק בתהלים (קמה, ג): ״גדול ה׳ ומהלל מאד ולגדולתו אין חקר״, וכנזכר בהדיא בפי׳ סידור התפילה לרוקח (עמ׳ תקמג) ובמחכים (עמ׳ 15), ולא לפסוק (תהלים מח, ב): ״גדול ה׳ ומהלל מאד בעיר א-להינו הר קדשו״. ועי׳ שנו״ס, שברוב כתה״י מתחיל הפסוק ב״כי״, ואולי התכוונו לפסוק (שם צו, ד): ״כי גדול ה׳ ומהלל מאד נורא הוא על כל א-להים״.

קיז. בכלבו כתב שאומרים גם את הפסוק (שם פו, י): ״כי גדול אתה ועושה נפלאות אתה א-להים לבדך״. ובסרע״ג (עמ׳ צה) איתא שהחזן פותח בפסוק זה. וע״ע בס׳ המנהיג (עמ׳ קנד) שכתב שנהגו בספרד לומר פסוק זה וכן פסוקים נוספים. ובפי׳ סידור התפילה לרוקח (עמ׳ תקמד) כתב: ״על כל דבר ודבר שיצא מפי החזן, צריכים יראי השם ית׳ לומר, כמו שאומר ׳בא״י אמ״ה׳ בתפילה - יאמרו הקהל ׳ברוך הוא וברוך שמו׳, וכן על כל דבר ודבר״. ולכן על אמירת החזן ׳גדלו׳, אומרים הקהל פסוקי גדולה. בימינו נהוג לומר: ״לך ה׳ הגדולה״ וכו׳ (דבה״י א׳ כט, יא), והובא בסידור ר׳ שבתי סופר ח״ב עמ׳ 206 (ור׳ בהע׳ שם עמ׳ ק ד״ה לך ה׳).

קיח. בתהלים צט ישנם שני פסוקים שמתחילים ב״רוממו ה׳ א-להינו״, פסוק ה: ״רוממו ה׳ א-להינו והשתחוו להדם רגליו קדוש הוא״, ופסוק ט: ״רוממו ה׳ א-להינו והשתחוו להר קדשו כי קדוש ה׳ א-להינו״, וצ״ע לאיזה מהם התכוון רבינו. ומסתבר שכוונתו לפסוק הראשון, שכ״ה במחכים (עמ׳ 15), והוא ככל הנראה המקור לד׳ רבינו. וע״ע שם שכתב שאומרים אותו איש לרעהו. ובסדר רע״ג (עמ׳ צה) הביא הפסוק השני, וכתב שעונים אותו הציבור. ובמחז״ו (סי׳ צג וקסד) כתב שהציבור אומרים את שני הפסוקים. וראה רמ״א (קלד, ב) שכתב שכאשר מוציאים את הס״ת, הש״צ אומר ״גדלו״ והקהל אומר ״רוממו״ וכו׳.

קיט. במחכים (שם) מבואר שכאשר אומר ״השתחוו להדום רגליו קדוש הוא״ (שהוא המשך הפסוק ״רוממו״ וכו׳), משתחווה כנגד בית המקדש (וכוונתו אולי לארון הקודש, וכפי שכתב כאן רבינו), משום שהדום רגליו זה בית המקדש, וכמבואר באיכ״ר (ב, ג).

קכ. סי׳ זה הובא בכלבו בקיצור רב.

קכא. מפשט דברי המ״ס מתבאר שההגבהה קודמת לקריאה (וכ״כ הד״מ קמז אות ד והגר״א שם ס״ק ד), וכן כתבו: ר״י ב״ר יקר (בפירוש התפילות והברכות ח״א עמ׳ עח), שבולי הלקט (סי׳ עז), וכ״נ דעת השו״ע (קלד, ב) שהביא דין ההגבהה קודם דיני הקריאה בתורה (וכ״כ בדעתו המשנ״ב שם ס״ק ח בשם הלבושי שרד), וכ״ד רבים מהפוסקים. ויש חולקים, וסוברים שיש להגביה לאחר הקריאה, וכן כתבו: רוקח (הל׳ שבת סי׳ נג) ותשב״ץ קטן (סי׳ קפח) [וכתב שם שכן איתא במסכת סופרים, ואפשר שהייתה לו נוסחה אחרת שם]. וכ״נ דעת הטור (קמז, ד) שהזכיר מנהג ההגבהה לאחר דיני הקריאה, וראה ב״ח (שם), וכ״פ הרמ״א (קלד, ב). ועי׳ בשיירי כנה״ג (הגב״י ס״ק ב) שכתב שזה המנהג הנכון, וכ״פ בספר לדוד אמת (סי׳ ג אות ב) ובכה״ח (קלד ס״ק טו״ב).

קכב. במ״ס לפנינו הגירסא: ״עד שלשה דפין״, וכן הוא

דפין ומגביהו[קכג], ומראה פני[164] הכתב לעם העומדים בימינו ובשמאלו, ומחזירו לפניו ולאחריו, שמצוה לכל האנשים[קכד] לראות הכתב ולכרוע[קכה] ולומר, (דברים ד, מד) וזאת[165] התורה אשר שם משה לפני בני ישראל[קכו][165], ועוד אומר[166] (תהלים יט, ח) תורת ה׳ תמימה משיבת נפש, ע״כ[167]. ויש אומרים ברוך שנתן תורה לעמו ישראל בקדושה[קכז][168], ויש אומרים גם כן[169] (שם, ח-ט) תורת ה׳ תמימה[170] עד מאירת עינים[קכח], (דברים לג, ד) תורה צוה לנו משה וגו׳, (שם ו, ד) שמע ישראל וגו׳.

וכתב הר׳ נתן ז״ל[171] (ס׳ המחכים עמ׳ 15), מכאן מנהג הנשים שדוחקות עצמן לראות ספר תורה ואינן יודעות למה[קכט]. והמנהג הזה נוהגין בכל גלילות קטלוניא, כשמגיע החזן להכל[172] (תהלים

164. פני: **ב** חסר 165. התור׳... ישר׳: **ב** התורה אשר שם משה וגו׳ **ג ד** התורה וגו׳ 166. או׳: **ב** חסר **ג ד** אמר 167. משיבת נפש ע״כ: **א** משיבת נפש וכו׳ **ב** וגו׳ ע״כ 168. בקדושה: **ב** בקדושה ובטהרה 169. ג״כ: **ב** גם 170. תמימה: **ג** וגו׳ **ד** וכו׳ 171. ז״ל: **א ג ד** חסר 172. להכל: **ב** אל הכל

במחז״ו (סי׳ תקכז) ובב״י (קלד, ב). וע״ע בס׳ האגודה (מס׳ סופרים פי״ג ד״ה למה) שגרס: ״על שלשה דפין״, והביאו המג״א (קלד, ג). ועי׳ שנו״ס שכן הגירסא ברוב כתה״י כאן, מלבד כת״י **ב**. ולמעלה תיקנו עפ״י כת״י זה, שכן הוא במ״ס לפנינו. ונר׳ שאין נ״מ בין הגרסאות וגם לגי׳ עד הכוונה שיפתח עד שיגיע לפתיחת ג׳ דפין, וממילא שאפשר גם יותר, וכך נר׳ מלשון המ״ב (קלד, ח).

קכג. בבבלי לא נזכר מנהג ההגבהה במפורש, אולם הגלילה נזכרה (ראה מגילה לב, א). ועי׳ רש״י (שם ד״ה וכשהוא) שכתב: ״שמצוה להראות את הכתב אל העם כשמהדקו, במסכת סופרים״. והרמב״ן (דברים כז, כו) הביא מנהג זה מהירושלמי, וז״ל: ״ובירושלמי בסוטה (פ״ז ה״ד) ראיתי: ׳אשר לא יקים׳, וכי יש תורה נופלת? רבי שמעון בן יקים אומר: זה החזן... ואמרו על דרך אגדה, זה החזן שאינו מקים ספרי התורה להעמידן כתקנן שלא יפלו. ולי נראה, על החזן שאינו מקים ספר תורה על הצבור להראות פני כתיבתו לכל, כמו שמפורש במסכת סופרים שמגביהין אותו ומראה פני כתיבתו לעם... וכן נוהגין״. והובאו דבריו בב״י (קלד, ב) ובב״ח (שם, א). אמנם הגר״א (שם, ב) העיר שלפי גירסא שלנו בירושלמי: ״זה החזן״, ותו לא, אין ראיה לדין ההגבהה מהירושלמי, ופירושו כפי שכתב המהרש״א (סוטה לז, ב): ״זה החזן שעומד, היינו החזן הקורא בס״ת, שצריך לעמוד בשעת קריאתו״. וכן גרסו תוס׳ (סוטה שם ד״ה ר׳ שמעון).

קכד. במ״ס לפנינו נוסף כאן: **ולנשים.**

קכה. גם בשבולי הלקט (סי׳ עז) כתב שצריך לכרוע, וכן נהג מהרי״ל (ראה הל׳ תפילה סע׳ ג), והובא בד״מ (קמז אות ד). וע״ע שלטי הגבורים (על הרי״ף קידושין יד, ב) בשם ריא״ז שכתב: ״שלא אמרו אלא לעמוד מפני התורה, ולא להשתחוות לה, ולא נמצא בכל התורה שמשתחוין אפילו לארון הקודש״. ובברכ״י (קלד ס״ק ג) האריך בזה, וכתב שהריא״ז אינו חולק על מסכת סופרים שצריך לכרוע כנגד הכתב, ומש״כ שאין לכרוע זה דווקא כאשר הספר סגור, עי״ש. ומש״כ ״לראות הכתב״, ראה מג״א (קלד ס״ק ג) שכתב בשם ספר הכוונות: ״כשרואה האותיות עד שיוכל לקרותם - מגיע אליו אור גדול״, והובא במשנ״ב (שם ס״ק יא).

קכו. ע״כ הובא להלכה בשו״ע (קלד, ב).

קכז. ראה לקמן סי׳ י (הע׳ קמ).

קכח. תוס׳ (מגילה לב, א ד״ה גוללו) כתבו שנהגו לומר כשמוציאין ספר תורה פסוקי רחמים, ויש ארבעים תיבות ב״תורת ה׳ תמימה״, כנגד מ׳ יום שבהם ניתנה תורה, אולם אין הם מפרטים את כל הפסוקים, אלא את שני הפסוקים בתהילים (יט ח-ט) שבהם רק כ׳ תיבות. הב״ח בהגהתו שם השלים (כנר׳ מדעתו) את התיבות מהפסוקים בתהלים (יח לא-לב). אולם נר׳ שרבינו שהזכיר כאן רק את הפסוק ״תורת ה׳ תמימה״ לא סבר שאומרים את סדרת הפסוקים הזו כאן, אלא כפי שהוא מזכירם להלן . ור׳ להלן הע׳ קמא והע׳ קנז בענין זה.

קכט. כלומר, שמנהג זה, שהוא מפני כבוד התורה - אף נשים חייבות בו, וכפי שנזכר במ״ס שמראה הכתב

סח, לה) תנו עוז לאלהים, מגביה הספר ומראה הכתב לעם[173]. והמקומות שאין נוהגין זה המנהג, נראה לי[174] שהן מניחין אותו מפני טורח צבור, לפי שכל הצבור[175] צריכין לעמוד על רגליהם[קל]:

(ט) [קלא]ויש הרבה בני אדם שנהגו[176] לעמוד על רגליהם עד שיקראו[177] בתורה וענו אמן יהא שמיה רבה, ויש שעומדים עד שענו ברכו. ויצא להם זה[178] המנהג מהפסוק שאומר (נחמיה ח, ה) ובפתחו[קלב] עמדו כל העם. וכתב רב עמרם ז"ל[179] (עמ' קיב), אין כאן מנהג, ולא ראינו מי שנוהג[180] כך. ואותה עמידה היא שתיקה, שאסור לדבר אפילו בדבר הלכה[קלג]. אבל לעמוד מפניה עד קדיש או עד ברכו[181] אין מנהג, ואין עמידה מתורה אלא מקל וחומר דתלמיד חכם[182] (קדושין לג, ב), ולא משוינן לה יותר מתלמיד חכם[קלד], ע"כ:

(י) ואם יש שם[183] כהן, הוא קורא ראשון, כמו שנבאר בע"ה יתברך[184] (הל' קריאת ס"ת סי' כב

173. לעם: **ב** לכל העם 174. נ"ל: **ב** חסר 175. שכל הצבור: **א** שכלם 176. שנהגו: **א ב** נהגו
177. שיקראו: **א ג ד** שקראו 178. זה: **א ג ד** חסר 179. ז"ל: **ד** חסר 180. שנוהג: **ג ד** שנהג 181. או
עד ברכו: **ב ג ד** וברכו 182. דת"ח: **ב** מתלמיד **ד** מת"ח 183. שם: **ג ד** חסר 184. שנבאר בעה"י: **א**
שנבא' בע"ה **ג ד** שנפ' ב"ה

לאנשים ולנשים. והוסיף המחכים שם שאין לנשים להישאר עומדות בזמן הקריאה עצמה, ואם נשארות - זו דרך מינות.

קל. בס' המנהיג (עמ' קנה) כתב: "וכתוב במ"ס שצריך להראות הכתיבה לעם, וכן מנהג נרבונא ובדרש ולוניל". ומשמע שלא בכל מקום נהגו להראות הכתיבה, דהיינו להגביה, וכפי שכתב כאן רבינו. והחיד"א (ברכ"י שיו"ב קלד ס"ק ב; לדוד אמת סי' ד אות א) כתב שיש שחששו לנפילת הספר התורה, ולכן לא הגביהו. ומנהג תימן להגביה היריעה בלבד, ויתכן שהוא מטעם זה (ר' שו"ת עולת יצחק ח"ג או"ח סי' נד). ובעניין החובה לעמוד בשעת ההגבהה, ראה מה שכתב בזה בשו"ת הרשב"א (ח"ג סי' רפא). ובמגן גבורים (קלד, ה) העיר שלפי הרמב"ן והמ"ס חובה לעמוד, שהרי כתבו שחובה לכרוע.

קלא. סי' זה ליתא בכלבו.

קלב. ובפתחו - בפסוק שם: **וכפתחו.** אמנם בירושלמי (מגילה פ"ג ה"ז) רא"ש (ברכות פ"א, ז; מגילה פ"ג, יד) ועוד ראשונים, בהביאם פסוק זה - גירסתם כגירסת רבינו.

קלג. כ"א בסוטה (לט, א): "אמר רבא בר רב הונא: כיון שנפתח ספר תורה - אסור לספר אפילו בדבר הלכה, שנאמר (נחמיה ח, ה): 'וכפתחו עמדו כל העם', ואין עמידה אלא שתיקה, שנאמר (איוב לב, טז): 'והוחלתי כי לא ידברו כי עמדו לא ענו עוד'". ופירש רש"י (ד"ה עמדו): עמדו - שתקו. ועי' טור וב"י (קמו, ב) שהביאו כמה חילוקים לקולא מדברי הפוסקים, ואכמ"ל.

קלד. רב עמרם כ"כ בשם רב שר שלום גאון (ור' תשובותיו בסי' יד), והובאו דבריו בס' המנהיג (עמ' קנח) ובטור (קמו, ד). וכ"ד רוה"פ, מהם: ס' העיתים (סי' קעו), רבינו פרץ (בהג' לתשב"ץ קטן סי' קפב) ומרדכי (הלכות קטנות סי' תתקסח). אולם, המהר"ם היה נוהג לעמוד, וכן כתבו מנהגו התשב"ץ קטן (סי' קפב) והמרדכי (שבת סי' תכב). והסביר הב"ח (קמא, א) שמדינא המהר"ם מודה שא"צ לעמוד, אלא שסובר שראוי להחמיר לעמוד כיון שקה"ת היא כעין מעמד הר סיני, וכמבואר בזוה"ק (שמות, רב ע"ב). והאגודה (סוטה סי' כו) והט"ז (קמו ס"ק א) כתבו שאף שלמדנו בסוטה (לט, א) שעמידה פירושה שתיקה - אין מקרא יוצא מידי פשוטו, ולכן טוב לעמוד.

להלכה, כתב השו"ע (קמו, ד) שא"צ לעמוד בעת שקורין בתורה, והרמ"א כתב שיש מחמירין ועומדין, וכן עשה מהר"ם, ובמשנ"ב (ס"ק יט) ציין שהפר"ח והגר"א כתבו שהעיקר כדעת השו"ע.

וכה). ואומר החזן[קלה], כהן קרא[קלו] וכהן[185] יעמוד ר׳ פלוני הכהן[קלז]. ואם אין שם כהן, ישראל עולה[186] במקומו[קלח][187], ואומר החזן ישראל קרא[188] בכהן[קלט], יעמוד ר׳ פלוני במקום כהן, ברוך שנתן תורה וכו׳[קמ], (תהלים יט, ח) תורת ה׳ תמימה[189] עד (שם יח, לא) החוסים בו[קמא]:

(יא) [קמב]ואם בא כהן לבית הכנסת[190] קודם שבירך ישראל על התורה, אף על פי שאמר ברכו את ה׳ המבורך, כתב הריא״ף ז״ל בתשובה[קמג][191] (סי׳ רצד) שעומד[192] הישראל בתיבה, ולא יקרא[קמד] אלא ישב[קמה] עד שישלימו כהן ולוי, ואחר כך יקרא אחריהם, ואין בזה בושת כלל, ע״כ:

185. וכהן: **ב** ככהן 186. ישראל עולה: **א** עולה ישר׳ 187. במקומו: **ב** במקום כהן 188. קרא: **ג ד** חסר
189. תורת ה׳ תמימה: **א** תורת ה׳ תמימה וכו׳ **ב** חסר 190. לבי׳ הכנס׳: **ב ג ד** בב״ה 191. בתשובה: **ב** ז״ל
192. שעומד: **א** שיעמוד

קלה. ר׳ להלן (סי׳ יד) שביאר רבינו שאין לעלות לתורה אא״כ נקרא לעלות.

קלו. קרא - בכלבו: קורא. ובסרע״ג (עמ׳ צו), במחז״ו (סי׳ צג) ובפי׳ סידור התפילה לרוקח (עמ׳ תכג ותקנב) כתבו: **קרב** (דהיינו, גש).

קלז. לדעת רבינו קוראים לכהן העולה לתורה בשמו, ובאו״ז (ח״ב סי׳ מב [טו]) כתב שבימי התלמוד לא היו רגילים לקרות לכהן וללוי בשמותם, והובא בד״מ (קלה אות ח). ומ״מ כתב הד״מ (קלט אות א) שהמנהג הפשוט בכל מקום לקרות: ״יעמוד פלוני בן פלוני״, וכ״ה בספר חסידים (סי׳ תשצא) ובתרוה״ד (סי׳ כא). וע״ע בשו״ת חיים שאל (ח״א סי׳ יג) שכתב שאין נוהגים לקרוא בשם.

קלח. ראה הל׳ קריאת ס״ת (סי׳ כט ובהע׳ שם) מח׳ הפוסקים אם רשאי לוי לעלות ראשון כשאין כהן.

קלט. והוא כלשון הגמ׳ (גיטין נט, ב): ״קרי בכהני״, שפירושו במקום כהן.

קמ. הטעם לאמירת ״ברוך שנתן״ וכו׳ הובא בפי׳ סידור הרוקח (עמ׳ תכב), והוא כנגד ששה ימים שנשתהה משה בענן כדי שיתעכל כל המזון שבמעיו. והובא במטה משה (סי׳ רכג).

קמא. כאן מזכיר רבינו את סדרת הפסוקים המתחילה ב״תורת ה׳ תמימה״ (תהלים יט, ח-י) ומסיימת ב״מגן הוא לכל החוסים בו״ (שם יח, לא). רבינו לא מפרט את הרכב הפסוקים אולם באבודרהם בהל׳ קריאת התורה בענין זה הוא מציין שהכוונה לשני הפסוקים בתהלים (פר׳ יט, יא-יב) ״תורת ה׳״ וכו׳, לפסוק (שם כט, יא) ״ה׳ עז לעמו יתן״ וכו׳, ולפסוק (שם יח, לא) ״האל תמים דרכו... מגן הוא לכל החוסים בו״, שסך תיבותיהם עולה לארבעים כנגד ארבעים יום שעמד משה בהר לקבלת התורה. פסוקים אלה מוזכרים במחז״ו (סי׳ צג) (אולם שם הביא פסוקים נוספים), הם נרמזים בסידור רש״י (סי׳ תיח) ובסידור התפילה לרוקח עמ׳ תכב. ר׳ לעיל הע׳ קכח ולהלן הע׳ קנז.

קמב. סי׳ זה ליתא בכלבו.

קמג. תשובה זו הובאה גם בתשובות הגאונים (שערי תשובה, סי׳ א-ב), ולא צוין מי השיבה, ומסתבר שהיא מהרי״ף [שידוע שחלק מהתשובות שם ממנו]. וכן כתבו האבודרהם (עמ׳ קל) וס׳ הבתים (הל׳ קריאת התורה שער ג סי׳ ג) בשם הרי״ף. והמהר״י אבוהב (סי׳ קלה) הביאה בשם רבינו, ומשם העתיקה הב״י (קלה, ו) ופסקה בשו״ע (שם).

קמד. דהיינו, שבאמירת ״ברכו״ לבד אין משום ברכה לבטלה, והוסיף הגר״א (קלה, ו) שהרי ענו ואמרו: ״ברוך ה׳ המבורך לעולם ועד״. ולפי״ז אם אמר ״ברכו״ וכו׳ ונכנס הכהן, ולא הספיקו לענות אחריו - אעפ״כ צריכים הם לענות ״ברוך״ וכו׳, וכ״כ האשל אברהם (ריש סי׳ קלה). וכ״ז כשלא התחיל הישראל הברכה, אולם אם התחיל כבר לברך - אינו פוסק, כ״כ האבודרהם (שם) בשם הרי״ף, והביאו הב״י (קלה, ו) ופסקו בשו״ע (שם).

קמה. אלא ישב - בשו״ת הגאונים וברי״ף הגירסא: **ולא ישב**. ואפשר שיש כאן ט״ס, וצריך לומר במקום ״אלא״ ״ולא״, או אפשר שכוונתו שצריך להתעכב שם, ולא לחזור למקומו - וישב אין הכוונה שישב כפשוטו, אלא יתעכב. ובלשון תשובת הרי״ף ניתן לומר שאינו חייב דווקא לעמוד שם, אלא העיקר שלא יחזור למקומו, אולם בשו״ת הגאונים מפורש שצריך לעמוד שם. וע״ע

(יב) [קמו] כתב הרשב"א בתשובה (ח"א סי' קפה), כהן שקראו אותו לקרות בתורה, והוא קורא את שמע, אינו רשאי להפסיק. ואין צריך לומר במקום שיש תלמיד חכם, שאפילו בעלמא תלמיד חכם קודם, כדאמרינן (מגילה כב, א) רב קרא בכהני, אלא אפילו אין חכם יותר ממנו, אינו[193] מפסיק. שלא אמרו להקדימו אלא משום כבוד כהונתו, ואם הוא פנוי ומקדימין אחר בפניו, נמצאו מקילין בכבוד כהונתו. אבל זה שאינו יכול לקרות מחמת שהוא עסוק בקריאת שמע, אין כאן קולא אצל כהונתו[קמז][194]. והביא הרבה ראיות לדבריו, ע"כ[195]:

(יג) [קמח] רמ"ח ימים קורין בתורה בכל שנה, כנגד רמ"ח אברים שבאדם[קמט][196], וכנגד רמ"ח מצות עשה, שכל אבר ואבר של אדם אומר לו[197] קיימת בי מצוה פלונית[קנ]. ומנין כהנים ולויים עולין לקרות בשבוע כמנין ישראלים[198], משום דלא אתי לאנצויי[קנא].

[קנב][199] אמר רב נטרונאי גאון ז"ל, כהן שנשתמד וחזר בו, אינו קורא בתורה ראשון, ואינו נושא את כפיו, משום דאחליה לקדושתיה חולין, ואינו מקריב[קנג].

193. אינו: **א ג ד** אין 194. אצל כהונתו: **ב** חסר 195. ע"כ: **ב** עכ"ל 196. שבאדם: **א ג ד** חסר
197. לו: **ב** חסר 198. ישראלים: **ב** ישראל 199. אמר... תקפו: **א ג ד** חסר

ערוה"ש (שם, טו) שכתב שלפי המבואר בשו"ע שהטעם הוא שלא יתבייש, נראה שאם רצה הישראל למחול וללכת למקומו ויעלה ישראל אחר במקומו, רשאי.

קמו. סי' זה ליתא בכלבו.

קמז. בתשובה שם נשאל הרשב"א אם רשאי **להפסיק**, אולם בתשובה אחרת (ח"א סי' קטו) נשאל אם **ממתינים** לו, וכתב מלבד הנימוק שאין כאן פגיעה בכבוד כהונתו, נימוקים נוספים שלא להמתין: א. שאין להטריח הציבור, וכבוד הציבור עדיף. ב. משום כבוד הס"ת, שלא יישאר פתוח מבלי שקוראים בו. ולמעשה, הטור (סו, ד) הביא בשם ס' המנהיג שצריך להפסיק ולעלות, והב"י (שם) העיר שהרשב"א חולק, והעיקר כדבריו, כיון שרב מובהק הוא. ובשו"ע (שם) הביא שתי הדעות בשם יש מי שאומר, וסיים שהלכה כרשב"א, וכ"פ בסי' קלה (סעי' ה), ולא הביא הדעה החולקת. וכן הסכים הרמ"א (ד"מ הארוך סו אות ב). ועי' משנ"ב (סו ס"ק כו; קלה ס"ק יז) מש"כ למעשה בשם האחרונים בזה.

קמח. סי' זה ליתא בכלבו, מלבד הפיסקה האחרונה (ד"ה ונהגו).

קמט. אהלות (פ"א, ח).

קנ. מכות (כג, ב) ופרש"י (ד"ה רמ"ח).

קנא. דהיינו שסך העולים של הכהנים והלויים שווה לישראלים בכל שבוע, וזה החשבון: בשני וחמישי - ארבעה כהנים ולויים, ושני ישראלים. בשבת בשחרית - שני כהנים ולויים, וחמישה ישראלים. בשבת במנחה - שני כהנים ולויים, וישראל אחד. בסך הכל: שמונה כהנים ולויים, ושמונה ישראלים. וכ"כ האבודרהם (עמ' קכט).

קנב. נראה שתוספת זו מכת"י **ב** מקורה ס' האשכול (ח"א עמ' 29).

קנג. איתא במשנה מנחות (קט, א): "הכהנים ששמשו בבית חוניו, לא ישמשו במקדש בירושלים, ואצ"ל לדבר אחר". מכאן למד רב נטרונאי גאון שכהן משומד אינו רשאי לישא כפיו ולעלות לתורה, והוב"ד בתשובותיו (ברודי, או"ח סי' לה), בתשובות הגאונים החדשות (עמנואל, סי' רא) ובתשובות הגאונים (שערי תשובה, סי' רז). וכ"כ שבולי הלקט (סי' לג) בשם רב נטרונאי גאון ור' יוסף טוב עלם, ס' האשכול (שם) בשם רב נטרונאי, הגה"מ (פט"ו אות ג) בשם שאילתות וראבי"ה, תוס' (מנחות קט, א ד"ה לא) בשם ס' הזהיר, וכ"פ הרמב"ם (פט"ו, ג) [והאחרונים האריכו לבאר דעת הרמב"ם, ויש שהסבירו שאינו סובר כרב נטרונאי, אלא כדעת החולקים]. ומאידך, דעת ר' גרשום (שו"ת סי' ד) שרשאי לישא כפיו, וראייתו מאותה משנה, שכתוב בסיפא שהן כבעלי מומין, וקיי"ל שבעלי מומין רשאים לישא כפים ולעלות לתורה. והביאו דבריו: תוס' (סוטה לט, א ד"ה וכי), מחז"ו (סי' קכה) ואו"ז (ח"ב סי' תיב), וכ"ד רש"י (כ"כ בדעתו התוס' מנחות קט, א ד"ה לא) ותוס' (תענית כז, א ד"ה אי). וע"ע בדברי רבינו בהל' נשיאת כפים

ואמר מר שמואל, כהן שנטמא למתים שאינן משבע מתי מצוה (במזיל) [במזיד][200] קנד, אז יפסל מן הדוכן ומכל מעלות הכהונה עד שישוב, ותנן (בכורות מה, ב) הנושא נשים בעבירה פסול עד שידור הנאה, והמטמא למתים עד שיקבל עליו קנה. ושאלו (בכורות מו, א), למה הצריכו לנשים הדרה ולטמא קבלה, והשיבו, זה יצרו תקפו וזה אין יצרו תקפו קנב קנו [199].

ונהגו העם לומר אחר עלותו בתורה פסוקים אלו, (תהלים יט, ח) תורת ה׳ תמימה וגו׳ [201] עד (שם יח, לא) מגן הוא לכל החוסים [202] בו. [203] ויש בהם ארבעים תיבות, כנגד ארבעים יום שעמד משה בהר לקבל התורה קנז [203]:

(יד) **כתב הר׳ נתן ז״ל [204] (ס׳ המחכים סוף עמ׳ 15), אין אדם רשאי לקרות בתורה אלא אם כן נקרא קנח, שאין אדם מבזבז קנט לו. ועוד דאמרינן בירושלמי קס כל הקורא בתורה ולא אמרו לו קרא, דומה לאדם שיש לו אשה בוגרת, שכל הרוצה לקחתה לוקחה קסא. והכי איתא בתוספתא (מגילה פ״ג, יג) ראש הכנסת וחזן הכנסת לא יקרא עד שיאמרו לו קרא, שאין אדם מבזבז לו קסב.**

200. (במזיל)[במזיד]: **ב** במזיל 201. תורת יי׳ תמימה וגו׳: **א ג ד** חסר 202. לכל החוסים: **ב ג ד** לחוסים
203. ויש... התורה: **ב** חסר 204. ז״ל: **א** חסר

(סי׳ טז) שפסק כר׳ גרשום, אולם קצת צ״ע שכאן הביא רק דעת רב נטרונאי גאון. ובס׳ המנהיג (עמ׳ קסב) הביא שתי הדעות, וכן בכלבו (סי׳ קכה). למעשה, הטוש״ע (קכח, לז) הביאו שתי הדעות (וראה ב״י שם שהכריע להקל, אולם בשו״ע הביא הדעה המחמירה בסתם, והמקלה בי״א), והרמ״א פסק להקל.

קנד. תיקנו עפ״י המהר״י אבוהב (סי׳ קלה), שמקור דבריו מרבינו, וכ״ה באשכול (שם). ובשו״ע (קכח, מא) פסק: ״נטמא למת שאינו משבעה מתי מצוה - פסול מן הדוכן״, ובמשנ״ב (ס״ק קנ) כתב שמדובר במזיד, ובביה״ל (שם ד״ה נטמא למת) דייק מדברי רבינו שדווקא במועד לכך (שהרי כתב: ״נטמא למתים״), אך אם עבר פעם אחת באקראי (אף שהוא במזיד) אינו נפסל, וסיים: ״וצ״ע לדינא״.

קנה. במשנה בכורות (מה, ב) מבואר שיש חילוק אם נשא הכהן נשים בעבירה - שפסול לעבודה עד שידיר את האישה הפסולה שנשא, למיטמא למתים - שפסול עד שיקבל על עצמו שלא להיטמא. ומר שמואל מוסיף שמדובר שנטמא למת שאינו מז׳ קרובים, ודווקא כשעושה כן במזיד.

קנו. הב״י (קכח, מ-מא) הביא תשובה זו ממהר״י אבוהב (סי׳ קלה) בשם מר שמואל, והביא גם תשובת הרשב״א (ח״ז סי׳ כא) שכהן שנשא גרושה אין נוהגים בו קדושה, ואינו עולה לתורה ראשון וכו׳, ופסקם בשו״ע (שם).

קנז. כאן ובכלבו (סי׳ כ ד״ה אם יש) מביא רבינו את המנהג שלאחר העליה לתורה העם אומרים מספר פסוקים שיש בהם יחד מ׳ תיבות. אמירת הפסוקים הוזכרה לעיל הע׳ קכח. לעיל הע׳ קמא פירטנו עפ״י האבודרהם (עמ׳ קכח) אילו פסוקים נאמרים, ומקורות למנהג לאומרם כשקוראים לעולה לתורה. מנהג זה שהעם אומרים פסוקים אילו לאחר עלות העולה לתורה לא מצאנוהו בראשונים אלא בדברי רבינו. דעת רבינו מהכלבו הוזכרה בד״מ (קלה אות א), ובמג״א (קלד ס״ק ו).

קנח. במחכים ובכלבו נוסף: **בשם.**

קנט. נראה פירושו - נוטל או חוטף, כמו ״גר שמת ובזבזו ישראל נכסיו״ (קידושין כג, א). והמור וקציעה פירש שאין אדם מבזהו או שאין דרך ארץ לבזבז מתנת התורה שיטלנה לעצמו בלי רשות כאילו היא ביזה ושלל. ור׳ ערוך (ער׳ בז).

קס. בירושלמי לפנינו ליתא, אולם מעי״ז מובא בויק״ר (כה, א) ובדב״ר (ז, ט). הב״י (קלט, ג) שציטט דברי רבינו, לא הזכיר דברי הירושלמי.

קסא. ביאר המהר״י אבוהב בפי׳ לטור (סי׳ קלט) שבת בוגרת, לוקחה הבעל בלי רשות אביה, שלא כנערה, ששואל פי אביה, וכן בתורה - צריך לשאול רשות, שאיננה הפקר.

קסב. תוספתא זו הובאה ברי״ף (מגילה יד, א) ובהרא״ש (שם פ״ג סי׳ יא), ונפסקה בטוש״ע (קלט, ג).

והלין כהניא דמצלו ביומא דספרא[205], ועומד אחד מן הקהל להקרותם, לא יאות עבדין אחר שאינו נקרא, דפגמא ליכא[קסג], אחר שנראה שאותו העומד לשמאל הקורא הוא החזן, והקורא לימינו, דכתיב[206] (דברים לג, ב) מימינו אש דת[207] למו[קסד]. וראיה, היכא דאיכא כהן, אחר קוראו. וגם חלקם אין להם לקחת ולא לישאל[208] אם לא יתנו להם, שנאמר[קסה] חלקם שאלו בפיהם. ואף כי חלק אין להם בקריאה כי אם בשוין[קסו]. ואם דחוקים הם לקרות, יוציא הישראל הספר תורה מן הארון ויוליכנו על[קסז 209] המגדל, ויקרא הכהן[קסח].

ומתוך כך, כשהמפטיר מן המנין, כמו בתענית[קסט], ופעמים שלא יתענו כי אם שלשה, דבכך די בתענית צבור, כדאשכחן גבי מלחמת[210] עמלק שהתענו משה אהרן וחור[קע], אין לחזן להיות מפטיר אם[211] לא יקרא[קעא].

טעם אחר[קעב], שלא יקראו שנים בתורה, שהרי קריאתה כנתינתה, מה נתינתה בסרסור אחד, אף קריאתה בסרסור אחד[קעג]. ולפי טעם זה, ישראל המקרא הכהן[212], צריך להקרות האחרים[קעד], עכ"ל.

205. דספרא: **א** דצפרא 206. דכתיב: **א ג ד** שנא׳ 207. אש דת: **ב** אשדת 208. לישאל: **ב ד** לשאול ובמחכים הנד׳ הגי׳: לישאל 209. על: **ב** עד 210. מלחמת: **ב** חסר 211. אם: **א ג ד** אלא אם 212. הכהן: **א ג ד** כהן

קסג. האו"ז (ח"ב סי׳ מב אות טז) והמרדכי (מגילה סי׳ תתיג) הביאו דעת ר׳ אפרים שכהן לא יקרא לכהן אחר, כדי שלא יראה כפגום. ורבינו דוחה חשש זה מהטעם שמבאר בסמוך, וכן השיב ה"ר יואל לרבינו אפרים (מובא באו"ז ובמרדכי שם), עי"ש טעמו. וע"ע שבולי הלקט (סי׳ לה) שהביא מח׳ זו. הרמ"א (קלה, יא) פסק כדעת ר׳ יואל ורבינו, שש"צ שהוא כהן, יכול לקרוא לכהן אחר לתורה.

קסד. ראה דברי רבינו בזה בהל׳ קריאת ס"ת (סי׳ כא).

קסה. אין זה פסוק, אלא לשון הגמ׳ בחולין (קלג, א): "ויטו אחרי הבצע׳ (ש"א ח, ג), ר׳ מאיר אומר: בני שמואל חלקם שאלו בפיהם". ופרש"י (שם ד"ה חלקם): "חלק לויה, כגון מעשר ראשון, היו שואלין בפיהם".

קסו. נראה כוונתו, שלא תמיד יש זכות קדימה לכהן, שהרי אם יש ת"ח הגדול ממנו - ת"ח קודם, כדאיתא במגילה (כח, א).

קסז. על - במחכים: אל.

קסח. הב"י (קלט, ג) הביא לשון רבינו בקיצור, ולא ציין שמקור הדברים בס׳ המחכים. הב"ח (שם, ב) כתב שלשון האו"ח שהביא הב"י קשה, ועי"ש כיצד הסבירו. וע"ע שו"ת כנסת הגדולה (סי׳ יד) ומג"א (קלט ס"ק ב) מה שביארו דברי רבינו.

קסט. תוס׳ מגילה (כג, א ד"ה חד) וטוש"ע (רפב, ד).

קע. דעת ר׳ נתן שמספיק שלושה מתענים להחשיב תענית לתענית ציבור, וכן הביא רבינו לקמן בהלכות תענית (סי׳ טו) בשמו, וכן דעת המאירי (מגילה ב, א ד"ה מה שאמרו) בשם רבותיו, והמהרי"ל (שו"ת החד׳ סי׳ נז). אולם, דעת הרשב"א (ח"א סי׳ פא) והטור (תקסו, ג) שצריך עשרה מתענים בבית הכנסת כדי לומר "עננו" ברכה בפני עצמה, וכ"פ השו"ע (שם). ועי׳ במשנ"ב (ס"ק יד) מתי ניתן להקל בששה או בשבעה מתענים.

קעא. נראה לבאר דבריו, שבכה"ג שהש"צ הוא אחד משלשה מתענים בבית הכנסת, אף שאין קוראים לעלות לתורה למי שלא מתענה (ראה הל׳ תענית סי׳ טז) - צריך שאחר יקרא לחזן לעלות למפטיר. ולא נר׳ לפרש שיקראו לאחר שהרי האחרים לא התענו.

קעב. כאן בא לתת טעם נוסף מדוע כהן ש"צ לא יעלה, שהרי כשהוא עולה - ישראל אחר הוא הקורא, ולאחר מכן כאשר מסיים את עלייתו, חוזר הכהן לתפקידו כש"צ וקורא בתורה - נמצא שהיו שני קוראים בתורה, וזה אסור (לדעת רבינו).

קעג. ירושלמי מגילה (פ"ד ה"א כז, ב), הובא ברי"ף (מגילה יד, א) ובשו"ע (קמא, ד). נר׳ שהחידוש כאן שאסור שיהיה יותר מסרסור אחד, ואין להחליף בעל קריאה במהלך קריאת התורה. ולא מצאנו מי שסובר כן מלבד ר׳ נתן.

קעד. כלומר, לפי טעם זה, כאשר מחליף הישראל את

קעה[213] אסור לאדם ליטול שררה לעצמו, לא לספר תורה ולא לשאר דברים ברבים. ואפילו מי שמנוהו הקהל על כמה דברים, אסור ליטול שררה, כדאמרינן בבראשית רבה (עט, ח) ויצב שם מזבח ויקרא לו אל אלהי ישראל (בראשית לג, כ), ר׳ הונא בשם ר׳ שמעון בן לקיש אמר, אמר לו הקב״ה, אפילו חזן הכנסת אינו נוטל שררה לעצמו, ואתה נוטל שררה לעצמך, למחר בתך יוצאה ומתענה, הדא הוא דכתיב (שם לד, א) ותצא דינה בת לאה קעו קעה[213]:

(טו) קעז ועומד הקורא ופותח הספר[214] לראות מה יקרא בו. ויש מצריכין לגול אותו כשמברך[215], ואין צריך לומר שגוללו גם כן באחרונה. ויש אומרים דאין לגוללו[216], אלא פותח ורואה ומברך ורואה קעח. וכן כתבו הריא״ף (מגילה יא, ב) והרמב״ם ז״ל (פי״ב, ה) ורוב הפוסקים[217], וכן המנהג ברוב המקומות קעט.

ויש אומרים גם[218] בברכה אחרונה שאין צריך[219] לגלול הספר, אבל הרמב״ם[220] ז״ל כתב בפרק ג׳ מהלכות חגיגה קפ (הל׳ ד) שצריך לגלול אותו קודם ברכה אחרונה, וכן המנהג ברוב המקומות קפא.

213. אסור... לאה: **א ג ד** חסר 214. הספר: **ב** בספר 215. כשמברך: **ד** כשיברך 216. דאין לגוללו: **ב** שאין לגולו 217. הפוסקים: **א** הפוסקי׳ ז״ל 218. גם: **א ג ד** ג״כ 219. שאין צריך: **ב** אין 220. אבל הרמב״ם: **ב** והרמב״מ

הש״צ שהוא כהן כדי להעלותו לתורה, ואז הישראל קורא - צריך הישראל להשלים את כל הקריאה (ולטעם הראשון יכול הכהן לאחר שעלה לחזור לתפקידו כש״צ הקורא בתורה).

קעה. תוספת זו מכת״י **ב** ליתא בכלבו.

קעו. ראה ס׳ המנהיג (עמ׳ קנח) וראבי״ה (ח״ב סי׳ תקעז), שהוכיחו ממדרש זה ומהתוספתא דלעיל שש״צ אינו רשאי לעלות מעצמו עד שיקראוהו, ונפסק בשו״ע (קלט, ג), אך הוסיף: ״ונהגו שש״צ כשרוצה מברך וקורא בלי נטילת רשות, משום דהוי כאילו משעה שמינוהו לש״צ הרשוהו על כך״, והרמ״א (שם) חולק, וכתב: ״ובמדינות אלו אין נוהגין כן, ואין החזן עולה רק כשהסגן אומר לו לעלות, אבל אין קורין לו בשמו כמו שאר העולים שקוראים אותם בשמם פלוני בר פלוני״.

קעז. בכלבו הובא סי׳ זה בקיצור.

קעח. ורואה - בכלבו ליתא.

קעט. בברייתא במגילה (לב, א) מחלוקת ר׳ מאיר ור׳ יהודה. דעת ר״מ שצריך לגלול קודם הברכה, כדי שלא יאמרו שהברכות כתובות בתורה. ור״י סובר שבברכות אין חשש כזה, שהכל יודעים שאינן כתובות בתורה. בגמ׳ נפסקה הלכה כר״י, וכ״פ הרי״ף (יא, ב), הרמב״ם (פי״ב, ה) והרא״ש (פ״ד סי׳ יא). אמנם התוס׳ (מגילה שם ד״ה גוללו) כתבו שלכתחילה גולל וסותם. ולכאורה תמוה מדוע פסקו כר״מ, בניגוד למסקנת הגמ׳. והסבירו האחרונים (ב״ח קלט, ג וט״ז ס״ק ד) שבדור התוס׳ היו עמי הארץ שחשבו שהברכות כתובות בתורה, ולכן פסקו לחוש לזה. ועוד, שלדעת ר״י אומנם לא הטריחוהו לגלול, אך גם לדעתו עדיף לגלול. ובאבודרהם (סוף עמ׳ קלב) הביא דעת רס״ג (עמ׳ שס) שלר״י עדיף לברך ברכה ראשונה כשהספר פתוח. ורבינו הביא שתי הדעות, ופסק כרי״ף וכרמב״ם, וכדעת רוה״פ, וכן בטוש״ע (קלט, ד). וכן דעת הב״ח (שם). ועי׳ ביה״ל (ד״ה ורואה) שכתב שנהרא נהרא ופשטיה. וכ׳ המג״א (ס״ק ו) שעפ״י הסוד יש לגלול קודם הברכה. וכעי״ז מנהג הספרדים, שהעולה מכסה הכתב במטפחת, ואח״כ מברך. ראה בא״ח (ש״ש תולדות אות יח) וכה״ח (שם ס״ק כג).

קפ. וכ״ה ברמב״ם בהל׳ תפילה (פי״ב, ה), וקצת תימה על רבינו מדוע הביא הרמב״ם מהל׳ חגיגה (העוסקות בקריאת התורה בהקהל), ולא הביא מהרמב״ם בהל׳ תפילה (העוסקות בקריאת התורה שבכל יום). ואפשר שהיתה לו גי׳ אחרת בהל׳ תפילה, וצ״ע.

קפא. הר״ן כתב בחי׳ למגילה (לב, א) שאין לגלול הספר

ויש אומרים שיש[221] לו להפוך[222] פניו מן הספר כשמברך[223] על התורה, כדי שלא יראה כאלו הברכות כתובות בתורה. ובאמת שאינו צריך לכך, דבברכות[224] ליכא למטעי[קפב 225]:

(טז) **ופותח ואומר ברכו את ה׳ המבורך[קפג]. [קפד]וכתב הר׳ יונה ז״ל** (על הרי״ף ברכות לו, ב ד״ה מכיון) **שצריך לאמרו[226] בקול רם[קפה], והצבור עונין אחריו ברוך ה׳ המבורך[227] וכתב הבעל האשכול** (הל׳ קריאת התורה סה, א) **בשם רבינו סעדיה שהוא גם כן עונה[227] אחריהם ברוך ה׳ המבורך[228] וכו׳,[229] כדרך המברך ברכת המזון שעונין אחריו והוא עונה אחריהם, עכ״ל[קפו 229].**

וכן נמי[230] כתב הר׳ נתן ז״ל[קפז 231] (ס׳ המחכים עמ׳ 15)**, ונתן טעם[קפח] על מה שצריך[232] לאומרו בקול רם, כדי להוציא אותם שלא שמעוהו. [ועוד שאין לאומרו אלא בעשרה, ואם יאמרו**

221. שיש: **א** שאין 222. להפוך: **א** להפך 223. כשמברך: **א ב ג** כשיברך 224. דבברכות: **א ג ד** ובברכות
225. למטעי: **ב** למטעא 226. ז״ל שצריך לאמרו: **א ג ד** שיאמר אותו 227. וכתב... עונה: **א ג ד** לעולם
ועד והוא גם כן אומר 228. המבורך: **א ג ד** חסר 229. כדרך... עכ״ל: **ב** חסר 230. נמי: **ד** חסר
231. ז״ל: **ג ד** חסר 232. על מה שצריך: **ג ד** למה צריך

לאחר הקריאה, שכיון שאין לטעות בברכות, עדיף לברך כשהספר פתוח, וכמו בברכה הראשונה. ובדומה לזה הביא המאירי (מגילה שם) דעה זו בשם י״א. אולם, דעת רוה״פ כרמב״ם, וכן מפורש במס׳ סופרים (יג, ח) שגולל קודם הברכה, וכ״כ רס״ג (עמ׳ שס), וכ״פ הטוש״ע (שם).

והסברא לחלק בין ברכה ראשונה לאחרונה, כתב הב״י (שם) שלפני הקריאה יש בגלילה טורח, ולכן לר״י לא צריך לגלול, ולאחריה אין טורח, ולכן צריך (ונראה כוונתו שלאחריה אין טורח, משום שבכל מקרה צריך לסגור בין גברא לגברא, וכמבואר בברכות ח, א). ובפרישה (שם אות ו) בשם המהרש״ל הוסיף טעם אחר: שלאחר הקריאה כבר נגמרה המצוה, וזה כמו בין גברא לגברא, אך קודם הקריאה - הברכה היא צורך הקריאה.

קפב. כדעת הי״א שהביא רבינו, שיש להפוך הפנים מן הספר, כ״כ בס׳ המכתם (מגילה לב, א ד״ה קיימא לן), וכתב שלר׳ יהודה יכול לברך כשפניו כלפי חוץ, שאינו מביט בתורה. והמטה משה (סי׳ רכז) תמה למה לו להפוך פניו, וכן הב״ח (קלט, ג) תמה על שיטה זו, וכתב שא״צ להפוך פניו. והט״ז (קלט ס״ק ד) הוסיף שבכך שהופך פניו, מראה עצמו כאילו אינו מברך על הקריאה, אלא על משהו אחר. ובד״מ (שם אות ב) הוסיף שיהפוך פניו לצד שמאל, וכ״פ להלכה הרמ״א (שם). ובמשנ״ב (ס״ק יט) כתב שיותר טוב שיעצום עיניו מאשר יהפוך פניו, ובכך גם לט״ז אין חשש (וכ״ה בחיי״א לא, יב).

קפג. בגמ׳ (נ, א): ״רפרם בר פפא... קם קרא בספרא ואמר ברכו״, וכן איתא בירושלמי (פ״ז ה״ג) ובמסכת סופרים (יג, ח). והובא להלכה ברי״ף (לו, ב), ברמב״ם (פי״ב, ה), בראב״ש (פ״ז סי׳ כה) ובטוש״ע (קלט, ו).

קפד. בכלבו ליתא לדברי ר׳ יונה, ורק הביא דברי ר׳ נתן שבסמוך.

קפה. וכן כתבו: מחכים (הובא בסמוך), הגה״מ (פי״ב אות ג) ואבודרהם (עמ׳ קלא), ונפסק בטוש״ע (קלט, ו). אמנם, מש״כ רבינו כן בשם ר׳ יונה - לפנינו בר׳ יונה שם ליתא, אלא רק כתב שהש״צ חוזר לומר ״ברוך ה׳ המבורך״ אחרי הציבור.

קפו. ר׳ יונה, רא״ש (פ״ז סי׳ כו) וטור (קלט, ו) כתבו כן בשם ר״י אלברצלוני בשם רס״ג, והטעם כדי לכלול עצמו במברכים, וכמו בזימון. אמנם, מצינו בטור (נז, א) שהביא ד׳ המהר״ם (תשב״ץ קטן סי׳ רנב) שאין צריך הש״צ לחזור, שהרי כבר אמר ״המבורך״ (ומקור שיטה זו בירושלמי שם). וכן הרמב״ם לא הזכיר שיחזור לומר ״ברוך ה׳ המבורך״, וכ״כ האו״ז (ח״ב סי׳ מו). ובאבודרהם (עמ׳ ע) הובאו שתי הדעות, וכתב שנהגו שלא לחזור. אך בב״י (שם) כתב שנהגו העולם כדעת ר״י אלברצלוני, וכ״פ בשו״ע (שם; קלט, ו-ז).

קפז. הב״י (קלט, ו) כתב כן בשם המהר״י אבוהב בשם ר׳ יונה, ולא בשם ר׳ נתן, והוסיף שכ״כ האו״ח והכלבו. אולם רבינו והכלבו כ״כ בשם ר׳ נתן, ולא בשם ר׳ יונה. והובא כ״ז במטה משה (סי׳ רכח).

קפח. עי׳ הגה״מ (פ״ז אות פ) שהביא שלושה טעמים בשם הרא״ם מדוע יש לומר הברכות בקול רם: א. כיון

בלחש, הוי יחיד ולא הועיל. גם אותם שלא שמעוהו]קפט ושומעין החזן אומר[קצ] ברוך ה׳ המבורך, אין להם לומר כך, מאחר שלא שמעו הברכות[קצא], אלא כשיסיים החזן לעולם ועד, יענו אמן[קצב], כדאמרינן (ברכות מה, ב) גבי זימון, אם בא אחד ומצאן שהם מברכין נברך שאכלנו, אומר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, ואם בא כשהן אומרים[קצג] 233 ברוך[234] שאכלנו[235], עונה אמן[קצד]. [קצה]על כן טוב לאומרו בקול רם[קצו], ויענה החזן וכל השומעים ברוך ה׳ המבורך לעולם ועד, עכ״ל:

(יז) ומברך[236] אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו, ברוך אתה ה׳ נותן התורה. ועונין החזן וכל השומעים אמן[קצז]:

233. כשהן אומרים: **ג ד** כשאומר **א** ??? או׳ 234. ברוך: **א ג ד** ברוך הוא 235. שאכלנו: **ב** שאכלנו משלו
236. ומברך: **ב** ומברך בא״י אמ״ה

שהברכות עולות למניין מאה ברכות, צריך שהציבור ישמע אותן. ב. כאשר אומר בלחש, אין הציבור יכולים לענות ״ברוך״ וכו׳. ג. אסור לחזן להגביה קולו יותר מן המברך.

קפט. השלמנו מתוך ס׳ המחכים, משום שיש כאן חיסרון ניכר. גם בכלבו הלשון קרובה מאוד לזו שבמחכים לפנינו.

קצ. החזן אומר - בכלבו: **ושומעין אומרים**, ובמחכים: **ושומעין החזן ואו׳**. ופירושו, שהציבור לא שומע את המברך אומר ״ברכו״ אלא רק את החזן עונה ״ברוך ה׳ המבורך״ וכו׳, שאין להם לענות יחד עמו כן, אלא ימתינו שיסיים החזן, ויאמרו אמן.

קצא. הברכות - בכלבו: **הברכה**.

קצב. והובא להלכה ברמ״א (קלט, ו), ועי׳ ביה״ל (נז ד״ה ועונים).

קצג. כשהן אומרים - ר׳ שנו״ס, ובמקור במחכים: **כשהם עונים** בדומה לכ״י **ב**. לעומת זאת בכ״י **ג** ובדפ׳: **כשאומר**, בדומה לכלבו: **כשהוא אומר**. יש כמובן נ״מ בין הגרסאות, ויש לקבל את גי׳ המקור במחכים.

קצד. קשה על רבינו שכאן כתב שאם מצאן כשהמברך אומר ״נברך״, צריך לומר: ״ברוך שם כבוד מלכותו״ וכו׳, ואילו בהל׳ ברכת המזון (סי׳ יז) כתב רבינו שצריך לומר: ״ברוך הוא ומבורך״. וכן קשה בכלבו, שבענין זה (סי׳ כ ד״ה ועומד הקורא), כתב שאומר ״ברוך שם״ וכו׳, ובהל׳ ברכת המזון (סי׳ כה) כתב שאומר: ״ברוך הוא ומבורך״. וצריך לומר שרבינו כאן ובכלבו הביא דעת המחכים, ולא סבירא ליה כוותיה, אלא כמו שכתב בהל׳ ברכת המזון.

מקור ד״ז בגמ׳ (מה, ב), ושם איתא: ״רב זביד אמר: ברוך ומבורך, רב פפא אמר: עונה אמן. ולא פליגי: הא דאשכחינהו דקא אמרי נברך, והא דאשכחינהו דקא אמרי ברוך. אשכחינהו דאמרי נברך - אומר ברוך ומבורך, אשכחינהו דקא אמרי ברוך - עונה אמן״. וכתב בה״ג (עמ׳ פה) שצ״ל: ״ברוך הוא ומבורך שמו תמיד לעולם ועד״, והובא בתוס׳ (שם ד״ה רב זביד), וכ״כ הרא״ש (שם פ״ז סי׳ ט) ור׳ יונה (על הרי״ף לז, ב ד״ה אשכחינהו), וכן הוא בטוש״ע (קצח, א).

קצה. מכאן ליתא במחכים לפנינו, והיא תוספת המסכמת דברי ר׳ נתן. ולכאורה היה צ״ל: ״עכ״ל״ כאן, ולא בסוף התוספת.

קצו. לכאורה ממה שכתב ״טוב לאמרו״, משמע שאמירת הברכות בקול אינה לעיכובא, ועי׳ ב״י (קלט, ו) בשם המהר״י אבוהב שנחלקו בזה ר׳ יחיאל ור׳ יונה, שלר׳ יחיאל א״צ לחזור, ולר׳ יונה צריך. השו״ע (שם) כתב בשם י״א שאם אמרם בלחש, צריך לחזור ולברך בקול רם. וע״ע ביה״ל (שם ד״ה והברכות) שכתב שאין לחזור ולברך, שספק ברכות להקל, ועי״ש עוד מה שהאריך לדון בזה.

קצז. נוסח הברכה מובא בגמ׳ (יא, ב), והיא הברכה השלישית של ברכות התורה, עליה אמר רב המנונא שהיא המעולה שבברכות. ונזכר שצריך לברכה לפני הקריאה בתורה בסידור רס״ג (עמ׳ שנט), ברמב״ם (פי״ב, ה), באבודרהם (עמ׳ קלא) ובטוש״ע (קלט, ח). וע״ע או״ז (ח״ב סי מו) שהביא ממסכת סופרים (יג, ח) נוסח אחר.

(יח) וקורא שלשה פסוקים לכל הפחות בסדר[237] השבוע[קצח][238]. ואם לא קרא שלשה פסוקים ובירך לאחריו, צריך הוא או אחר לחזור ולקרות ולברך לפניה ולאחריה[קצט].

וקורא בלחש, ושליח צבור בקול רם, כדי שלא יתבייש הקורא אם לא יקרא בדקדוק, וכן שנינו במסכת בכורים[ר] (פ״ג, ז):

(יט) [רא]וצריך הקורא לאחוז בה כאלו קבלה מהר סיני[רב], שנאמר (שמות יט, א) ביום הזה באו מדבר סיני, ואמרינן בירושלמי[רג] ביום הזה[239], אל יהיו[240] דברי תורה בעיניך

237. בסדר: **ג ד** מסדר 238. לכל הפחות בסדר השבוע: **ב** בסדר השבוע לכל הפחות 239. הזה: **ב ג** הזה באו 240. יהיו: **ב** יהו

והתוס׳ (ר״ה לג, א ד״ה הא ר׳ יהודה) בשם ר״ת, הסמ״ג (עשין קב) והאבודרהם (עמ׳ קלב) בשם ה״ר יהודה ב״ר ברזילי בשם רבינו סעדיה כתבו שאף על פי שכבר בירך על התורה בבוקר, חוזר ומברך ״אשר בחר״ כשקורא בתורה, ולא הוי ברכה לבטלה, דמשום כבוד התורה נתקנה כשקורא בציבור. והובא להלכה בטוש״ע (קלט, ח).

קצח. במשנה מגילה (כג, ב) איתא: ״הקורא בתורה לא יפחות משלשה פסוקים״, והובא להלכה ברי״ף (שם יג, ב), ברמב״ם (פי״ב, ג), בראי״ש (שם פ״ג סי׳ ט) ובטוש״ע (קלז, ב). וע׳ לעיל סי׳ ה. בגמ׳ (כד, א) מבואר ששלושה פסוקים הם כנגד תורה נביאים וכתובים, ובדברים רבה (כי תבא ז, ח) נאמר שהם כנגד אברהם יצחק ויעקב, ד״א כנגד משה אהרן ומרים, שניתנה תורה על ידם. וכן הביא השבה״ל (סי׳ מ). ור׳ גם לקמן סי׳ כו.

קצט. דין זה לא הובא בכלבו. ובשבה״ל (שם) הביא דעת אחיו בשם מורו שצריך לחזור ולקרות, שהרי לא יצא ידי קריאה, שדוקא שלושה פסוקים תיקנו חכמים ולא פחות. והמהרי״ק (בשו״ת סי׳ קעז) הביא בזה מח׳ מספר חקת הפסח (לר״י בן הרא״ש), וכתב הב״י (קלז, ד) שהוא הכרייע למעשה (אף שלשון המהרי״ק אינה חד משמעית בזה) שצריך לחזור ולקרוא ולברך, ולא הזכיר דברי רבינו כאן, וכ״פ בשו״ע (שם). וע׳ משנ״ב (ס״ק יב-יג) שכתב כמה פרטי דינים בזה.

ר. במסכת ביכורים נאמר כן לגבי מקרא ביכורים, ומשם מוכיח לעניין קריאת התורה. מהתוס׳ (ב״ב טו, א ד״ה שמונה) בשם ר״ת מוכח שמלכתחילה היה העולה קורא בעצמו, אולם כדי שלא לבייש את מי שאינו יודע לקרוא, תקנו שהחזן יקרא. וכ״כ הר״ן (על הרי״ף ב״ב ט, א ד״ה קראה), וכפי שכתב כאן רבינו. וכדי שלא יהיו ברכותיו לבטלה, צריך העולה לקרות בלחש עם הש״צ כ״כ הרא״ש (מגילה פ״ג סי׳ א; שו״ת כלל ג סי׳ יב), וכ״ד גאונים וראשונים רבים, מהם: שו״ת הגאונים (שערי תשובה, סי׳ נט בשם רה״ג וסי׳ של בשם רב שר שלום גאון), שבולי הלקט (סי׳ לו) בשם הגאונים, וכתב שכן משמע מפרש״י (שבת יב, ב ד״ה ראשי), שו״ת רש״י (סי׳ רעד), ראבי״ה (ח״ב סי׳ תקנא) ואו״ז (ח״ב סי׳ מב) בשם ר׳ אפרים, אשכול (ח״ב עמ׳ 67), ונפסק בטוש״ע (קמא, ב). והאחרונים האריכו לדון מדוע חייב העולה לקרוא עם הש״צ, והרי קיי״ל שומע כעונה. ויש שיישבו קושיא זו, ויש שחלקו על דין זה מכח קושיא זו.

רא. סי׳ זה ליתא בכלבו, ורובו מס׳ המנהיג (עמ׳ קנה וקפב), והובא בב״י (קלט, יא) בשם רבינו.

רב. המנהיג (עמ׳ קנה) כתב בתחילת דבריו: ״מנהג ספרד שהמברך והקורא בתורה נוטלה **בידיו ובחיקו**״, ובהמשך כתב (כפי שציטט כאן רבינו) שהקורא צריך ליטול הספר **בידו** בעת הקריאה, ולא הזכיר ״בחיקו״, וכן הביא דבריו הטור (קלט, יא). ונראה שהמנהיג מתייחס בדבריו הן לברכה והן לקריאה (וכפי שציין בתחילת דבריו), ורבינו מביא בתחילה ד״ז לגבי הקריאה, ובסמוך בשם הירושלמי מביא (ממעשה דר׳ יוסי בר בון) לגבי הברכה. ועי׳ הערה רז.

רג. בירושלמי לפנינו ליתא, אולם בדומה לזה איתא בספרי (ואתחנן, לג), ודרשו כן על פסוק אחר (דברים ו, ו): ״אשר אנכי מצוך היום״, והובא בפרש״י לדברים (שם): ״לא יהיו בעיניך כדיוטגמא ישנה שאין אדם סופנה, אלא כחדשה שהכל רצין לקראתה. דיוטגמא - מצות המלך הבאה במכתב״. והמנהיג שם, מלבד מה שהביא דברי הירושלמי, כתב לזה סמך מסוכה (מא, ב) שאנשי ירושלים היו מניחים הלולב על הארץ בשעה שהיו עולים לתורה, ומכאן משמע שצריכים לאחוז בספר, שאם לא כן מדוע היו צריכים להניחו (שהרי אפי׳ בשעת ק״ש ותפילה אין מניחים אותו).

כדיוטגמא[רד][241] ישנה שהכל דשים בה, אלא כדיוטגמא חדשה שהכל מצפים[רה] לראותה, ע"כ.

ירושלמי[רו], אמר רבי יוסי בר בון, כד סלקי[242] לדוכנא לברוכי, האי מאן דמברך[243] נקיט עמודא דתורה בידיה, שנאמר (דברים לא, כו) לקוח את ספר התורה הזה[רז], ע"כ.

ובבראשית רבה (ו, ט) לא ימוש ספר התורה הזה מפיך (יהושע א, ח), מלמד שהיה ספר תורה[רח] בידו של יהושע, שאין אומרים הזה אלא למי שתופס החפץ בידו[244], וכשמסיים[245] אומרים לו חזק ואמץ[רט]. ומכאן יצא המנהג לומר למסיים לקרות בתורה בכל יום[246] חזק, וכך[247] המנהג בצרפת ובפרובינצה[י]. אבל בספרד אין אומרים אותו אלא בסיום כל[248] התורה בלבד, והכל הולך אחר המנהג[יא]:

(כ) [יב]ואסור לאדם לקרות בתורה אם לא חזר הפרשה[249] ארבע פעמים. ומעשה היה[250] בר' עקיבא[יג] שקראו אותו לקרות בתורה, ולא רצה לקרות[251], משום דלא אהדר[252] פרשתא ארבע זמנין[יד], ומפיק לה[253] מדכתיב (איוב כח, כז) אז ראה ויספרה הכינה וגם חקרה, ואז[254] (שם, כח)

241. כדיוטגמא: **ב** כדיוגטמא וכן בסמוך 242. סלקי: **א** סלקינן 243. דמברך: **ב** דבריך 244. בידו: **ב** חסר
245. וכשמסיים: **א ג ד** וכשיסיים 246. בכל יום: **א ג ד** חסר, ובמנהיג: בקול רם 247. וכך: **ב ג** כך
248. כל: **א ג ד** חסר 249. הפרשה: **א ג ד** בתורה 250. היה: **א ג ד** חסר 251. לקרות: **א ג ד** לקרות בה 252. אהדר: **ג ד** הדר 253. לה: **ב** ליה 254. ואז: **א ד** ואח"כ

רד. כדיוטגמא - במנהיג (שם): **כפרוזדוגמא.**

רה. שהכל מצפים - במנהיג (שם): **שנהגו.**

רו. בירושלמי לפנינו ליתא, וגם במנהיג שם לא הביאו, ועי' בהשמטות הירושלמי (מגילה פ"ד ה"ב).

רז. עי' מרדכי (סוכה סי' תשס) שכתב שצריך להחזיק עמודי הס"ת בשעת הברכה, והוסיף שהראבי"ה כתב שכך קיבל, ונפסק בשו"ע (קלט, יא). ולא הזכירו שיש לאחוז בשעת הקריאה. ועי' טור (קלט, יא) שהביא דברי המנהיג, ולא הזכיר האחיזה בברכה, אלא רק בקריאה. וכבר עמד על כך הט"ז (ס"ק ט) וכתב, שאה"נ שיש לאחוז בשעת הברכה, וכ"ש בשעת הקריאה, וכ"ה בב"ח (שם). ועי' מג"א (ס"ק יא) שהביא מנהג אחד מס' הכוונות, ומנהג נוסף מהכתבים.

רח. תורה - במדרש רבה לפנינו: **משנה תורה.**

רט. לשון המדרש לפנינו: "בשעה שנגלה עליו (=על יהושע) הקדוש ברוך הוא, מצאו יושב וספר משנה תורה בידו, אמר לו: חזק יהושע, אמץ יהושע, לא ימוש ספר התורה הזה וגו'".

י. ס' המנהיג (עמ' קפב), וכתב שאומר כן החזן. וכ"ה באבודרהם (עמ' קעא), והובא מנהג זה ברמ"א (שם). ובהגהת הגר"א (שם) כתב שכ"א במס' סופרים.

יא. עי' ערוה"ש (קלט, טו) שכתב שנהגו בסיום כל חומש לומר: "חזק חזק ונתחזק". והוסיף: "ויש רוצים שיאמרו חזק ג' פעמים, שהם במספר משה. ונכון הוא".

יב. סי' זה ליתא בכלבו.

יג. תנחומא (יתרו סי' טו) ושמו"ר (מ, א).

יד. ארבע זמנין - בתנחומא (שם): שנים ושלושה פעמים. המדרש הובא בתוס' (מגילה לא, ב ד"ה ד"ה קללות) ושם כתב - שלוש (ולא שנים שלוש). בשבה"ל (סי' מב), באבודרהם (עמ' קלא) כתוב: שנים ושלושה פעמים. ובטור (קלט, א) כתוב: פעמים שלוש. ונראה שבכל אותם מקורות שהזכירו שתי חזרות ושלוש, הכוונה לפי מה שזוכר, שאם זוכר בשתי פעמים - די בכך. ולדעת רבינו יש לחזור דווקא ארבע פעמים, וכן הוא בשמו"ר (שם), וכ"כ הרמב"ם (אגרת השמד עמ' לג, מהד' שילת) ומחז"ו (עמ' קיח, מהד' גולדשמידט), וכדמשמע בעירובין (נד, ב). ועי' מהר"י אבוהב שהביא דברי רבינו, והעיד על רבו (מהר"י קנפטון) שנהג כן.

ויאמר לאדם. וגם הר׳ יצחק בר אשר[255] מטעם זה לא רצה ללמד לתלמידיו[256] עד שחזור ההלכה ארבע פעמים בינו לבין עצמו[רטו 257]:

(כא) וכתב הר״ש[רטז 258] ז״ל מצוה לקרות כל אחד ואחד[259], ואם אינו יודע לקרות העולה בדקדוק, על החזן לסייעו בלחש, אי נמי אי העולה לא גמיר, לימא ליה החזן כל תיבה ותיבה בלחש, והקורא יקרא בקול רם, כי היכי דלשמעו צבורא[ריז], ובהכי נפיק ידי חובתיה[ריח].

ובתוספתא (מגילה פ״ג, ו) כתוב, צבור שלא[260] היה בהן מי שיודע לקרות אלא אחד, עולה וקורא ויושב [261]וחוזר ועולה וקורא ויושב[261], ועושה כסדר הזה, עד שישלים מנין הקוראים[ריט 262].

[רכ]ונראה שלא הצריכו זה אלא בימיהם, שהפותח והחותם מברכין בלבד, וצריך[263] זה ההיכר,

255. הר׳ יצחק בר אשר: **א** הר׳ יצחק בר׳ אשר **ב** החכם הר׳ יצחק בר׳ אשר ז״ל 256. לתלמידיו: **ב** לתלמידיו ההלכה 257. בינו לבין עצמו: **ב** חסר 258. הר״ש: **א ב** הרא״ש ר׳ ביאורים 259. וא׳: **א ג ד** חסר 260. צבור שלא: **א ג ד** שאם לא 261. וחוזר... ויושב: **ג ד** חסר 262. הקוראים: **א ד** הקורים **ג** הקורין 263. וצריך: **ב** צריך

בשו״ע (קלט, א) כתב: ״במקום שהעולה עצמו קורא בקול רם, אם לא סידר הפרשה פעמים ושלוש בינו לבין עצמו לא יעלה״, והוסיף הרמ״א: ״ובמקום שהחזן קורא - הוא צריך לסדר תחילה״. ומשמע שבכה״ג שהחזן קורא - אין העולה צריך להתכונן. ובמשנ״ב (ס״ק ג) כתב שבכל אופן מצוה מן המובחר שגם העולה יסדר תחילה, שמא יקראוהו, והרי גם העולה צריך לקרוא (כדלעיל סי׳ יח). והוסיף שבשנים מקרא שקרא בער״ש יוצא.

רטו. וכ״א בתנחומא ובשמו״ר (שם), אולם בתנחומא נזכר שיש לחזור שנים או שלשה פעמים ולא ארבע, וכמובא בהערה לעיל.

רטז. ר׳ שנו״ס. לגי׳ הדפ׳ וכה״י **א ג** - הר״ש הכוונה לרש״י, ומכאן העתיקו שמועה זו בשו״ת רש״י (סי׳ רעד). כן מתבאר מפרש״י לשבת (יב, ב ד״ה ראשי פרשיותיו), שהחזן מסייע לקורא בלחש. הביא הב״י (קמא, ב-ג) סמך למנהג בני רומניא שהעולה קורא בקול רם כדין התלמוד, וכדי שלא לבייש את מי שאינו בקי בדקדוק הקריאה, מעמידין מקרא... והמקרא אומר כל תיבה ותיבה תחלה, ואח״כ אומרה הקורא. ולגי׳ כת״י **ב** - הרא״ש הכוונה לרא״ש מלוניל, שרבינו מביא הלכות בשמו. גם הכלבו כתב כן בשם הרא״ש, אבל בכלבו הנדפס מחדש תיקן וכתב: הר״ש (עפ״י דפוס ראשון וגי׳ הדפ׳ ברבינו), ואין לכך הכרח.

ריז. וכתב הב״י (שם) על מנהג בני רומניא (ראה בהע׳ הקודמת): ״בכה״ג לא מיקרי תרי קלי, שהרי אינם קוראים באותו הזמן, וכשהמקרא אומר התיבה - העולה שותק, וכשהעולה חוזר ואומר אותה - המקרא שותק, ולעולם אין שם אלא קול אחד״. והובא מנהג זה בשו״ע (שם, ג) בשם יש נוהגים.

ריח. נפיק ידי חובתיה - בכלבו (שם) כתב כן בלשון רבים: ״נפקי ידי חובתייהו״. ולכאורה רבינו סותר עצמו, דלעיל (סי׳ יח) כתב שש״צ קורא בקול רם, וכאן הביא דברי רש״י, שהעולה הוא זה שקורא בקול רם. וי״ל שכאן הביא את המנהג הקדום, ושם כתב כיצד יש לנהוג למעשה. גם השו״ע (קמא, ב) הביא את שתי האפשרויות להלכה, ורוב האחרונים (ראה משנ״ב ס״ק ח) כתבו שהיום נוהגים שהש״צ קורא בקול, ולא העולה.

ריט. תוספתא זו הובאה בראשונים רבים, מהם: רי״ף (מגילה יד, א), תוס׳ (גיטין נט, ב ד״ה כי), רא״ש (מגילה פ״ג סי׳ י), ר״ן (על הרי״ף שם ד״ה תוספתא), מרדכי (שם סי׳ תתיא) וטור (קמג, ה). והובאה להלכה ברמב״ם (פי״ב, ז), וראה הערה רכא.

רכ. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

אבל בזמן הזה שתקנו לברך לכל אחד ואחד תחלה[264] וסוף, יברך בכל פעם, ודי היכירא בזה כדרך שעושה הכהן כשקורא במקום לוי[רכא]:

(כב) ואחר הקריאה מברך לאחריה, ברוך אתה ה׳ אלהינו מלך העולם, אשר נתן[רכב] [265] לנו תורת[266] אמת[רכג], לחיי עולם[רכד] [267] נטעה בתוכנו[רכה] [268]וי״א וחיי עולם נטע בתוכנו[268], [269]ברוך אתה ה׳ נותן התורה[269], ועונה[270] החזן וכל השומעים אמן:

(כג) וגם הוא[271] יענה אמן אחר עצמו. וכן נמי[272] כתב הר״ש ז״ל (מה, ב ד״ה הא בבונה), וכן[273] דעת רוב הפוסקים[274], כמו שנבאר בדין עניית אמן (סי׳ ג) ב״ה[רכו] [275]:

(כד) ואם היה צריך להודות[רכז], מברך ברוך אתה ה׳ אלוהינו מלך העולם, הגומל לחייבים

264. לכל א׳ וא׳ תחלה: **ב** לכל א׳ תחלה **ג** תחלה לכל א׳ וא׳ 265. בא״י אמ״ה אשר נתן: **א** בא״י אשר נתן **ג** **ד** ברוך שנתן 266. תורת: **ב** תורתו תורת 267. עולם: **א ג ד** העולם ר׳ ביאורים 268. וי״א וחיי עולם נטע בתוכנו: **א ג ד** חסר 269. ברוך... נותן התורה: **ב ג** חסר 270. ועונה: **ב** ועונין 271. וגם הוא: **ב** והוא ג״כ 272. נמי: **ד** חסר 273. וכן: **א ג ד** וכן נמי 274. הפוסקים: **א** הפוסקים ז״ל 275. ב״ה: **א** בע״ה **ב** בס״ד

רכא. מש״כ רבינו שדברי התוספתא שייכים דווקא בזמנם, הובא בראשונים רבים (המובאים בהערה ריט), אולם הרי״ף והרמב״ם (שם) הביאו דין התוספתא ולא חילקו. ועי׳ כס״מ (שם) שכתב שדעת הרמב״ם שגם בזה״ז צריך לעשות ההיכר המובא בתוספתא. ובשו״ע (קמג, ה) פסק כרוה״פ, שא״צ לשבת ולעמוד בכל פעם, אלא די שמברך לפני ואחרי הפסוקים שקורא. וע״ע משנ״ב (ס״ק לג) שכתב שלדעת הרמ״א (קלט, ה) הדין במקרה זה שיש להעלות את אלה שאינם יודעים לקרוא עם בעל הקורא בכל אופן, והוא יוציא אותם בקריאתו, ושכן משמע מהמהרי״ל והגר״א.

רכב. עי׳ שנו״ס. וכן הנוסח במס׳ סופרים (יג, ח), סידור רס״ג (עמ׳ שנט), רמב״ם (פי״ב, ה) וטוש״ע (קלט, י).

רכג. כן היא הגירסא בכל המקורות דלעיל (ראה בהערה הקודמת). אולם בדפוסי הרמב״ם כתוב: ״תורתו תורת אמת״, ועי׳ שנו״ס שכ״ה בכת״י **ב**.

רכד. ברוב הפוסקים הגירסא: **עולם** (ללא ה״א), ובשו״ע (שם) כתב: **העולם**, והמג״א (ס״ק יב) הגיה: **עולם**, וכתב המשנ״ב (ס״ק לג) שכן נוהגים.

רכה. לחיי עולם נטעה בתוכנו - וקרוב לזה נוסח הרמב״ם (ברוב כתה״י): ״חיי עולם נטעה בתוכנו״. ובאגור (סי׳ קפט) כתב: ״יש לומר בברכה אחרונה של תורה ׳וחיי עולם נטע בתוכינו׳, ולא ׳לחיי עולם נטעה בתוכינו׳״. וראה גם שבה״ל (סי׳ מא). עי׳ טור (שם) שדחה גירסת הרמב״ם וגרס: ״וחיי עולם נטע בתוכנו״, ובדומה לזה בשו״ע (שם), מלבד מה שכתב ״העולם״, וראה בהע׳ הקודמת. ועי׳ ב״ח (שם) שהסביר גירסת הרמב״ם, שהכל קאי על תורה שבכתב, שנטעה בתוכנו להביאנו לחיי העולם הבא (והטוש״ע כתבו שאשר נתן - זו תורה שבכתב , וחיי עולם נטע - זו תורה שבע״פ). וכיון לד׳ ר״י ב״ר יקר בפי׳ התפילות והברכות (ח״א עמ׳ קז), שפי׳ ״ולחיי עולם נטע בנו״ - את התורה. ובאבודרהם (עמ׳ קלב) הביא הנוסח שבטור והנוסח שדחה האגור, וכתב שנוסח הטור עיקר. ור׳ או״ז שבת (סי׳ מו, עמ׳ קלז במהדורתינו).

רכו. עי׳ מח׳ הפוסקים שם, ורבינו סובר שברכות התורה שוות לשאר ברכות שעונה המברך אחריהן אמן. אולם, עי׳ ב״י (קלט, ח) שהביא ד״ז מהכלבו, וכתב שיש חולקים, והמנהג כמותם. ובסי׳ נא (סעי׳ ג) הביא דברי הרלב״ח שהסביר שמנהג הספרדים בזה הוא עפ״י הרא״ש, ודווקא ברצף של ברכות שקיים איסור להפסיק ביניהן - המברך עונה אחר ברכת עצמו, אך אם אין איסור הפסק - לא עונה, וקיי״ל (שו״ע קמ, ב) שאין הפסק (בדיעבד) בין ברכה ראשונה לאחרונה בברכות התורה.

רכז. רבינו עוסק בדיני ברכת ״הגומל״ כאן, כיון שנוהגים לברך ברכה זו בקריאת התורה, וכמבואר בסי׳ הבא.

טובות שגמלני כרחמיו וכרוב[276] חסדיו[רכח]. ועונין החזן וכל השומעים אמן[רכט]. ואחר כך אומר[רל][277] צור שגמלך כל[278] טוב, הוא יגמלך סלה חן וחסד[רלא][279], אמן.

ארבעה הם צריכים להודות (נד, ב), יורדי הים והולכי מדברות[רלב][280] כשמגיעין לישוב, ויש שנותנין שיעור להליכתן עד פרסה[רלג]. והטעם[רלד], כיון שאנחנו[281] בגלות כשה פזורה כל היום, אנו חייבין להודות[282] לשם יתברך שלא נתננו טרף לשיניהם[רלה]. והיוצא מבית האסורים, והחולה שנתרפא.

276. כרחמיו וכרוב: **ב** ברחמיו וברוב ר׳ ביאורים 277. אומר: **א** או׳ **ב** אומ׳ החזן 278. כל: **ב** חסר
279. סלה חן וחסד: **א ד** חן וחסד סלה 280. מדברות: **א** דרכי׳ 281. שאנחנו: **ד** שאנו 282. אנו חייבין להודות: **א ג ד** חייבים אנו לתת הודאה

רכח. בגמ׳ (נד, ב) כתוב שמברך: ״ברוך גומל חסדים טובים״, ובהג׳ הגר״א כתב שיש למחוק ״חסדים טובים״ ולכתוב: ״לחייבים טובות שגמלני כל טוב״, וכמובא ברי״ף (מג, א) וברא״ש (פ״ט סי׳ ג), וכ״ה ברמב״ם (ברכות פ״י, ח) ובטוש״ע (ריט, ב). וסיומת זו שכתב רבינו: ״כרחמיו וכרוב חסדיו״ (ישעיהו סג, ז) - ליתא בראשונים נוספים, מלבד בכלבו, ושם הגירסא: ״ברחמיו וברוב חסדיו״ (וכ״ה בכת״י **ב**). ובסי׳ מנהג מרשלייאה (עמ׳ 102) כתב רק שאומר: ״הגומל לחייבים טובות״.

רכט. עניית אמן על ברכת ״הגומל״ היא ככל הברכות, ואף שהרמב״ם (שם) לא הזכירה, מ״מ בס׳ המספיק לעובדי ה׳ (עמ׳ 253) לר׳ אברהם בן הרמב״ם כתב שהשומעים עונים אמן. וכ״כ בס׳ על הכל לתלמיד המהר״ם (סי׳ כא): ״וצווה לתלמידים לענות אמן״. וכן כתבו: א״ר (קמא, ו), שערי אפרים (שער ד אות כט) וערוה״ש (ריט, ה). ובפתחי שערים (על השערי אפרים שם) העיר שלא נזכר בשו״ע ובפוסקים שצ״ל אמן, ואפשר שעניית ״מי שגמלך״ וכו׳, הוי במקום אמן. ולא ראה דברי רבינו והפוסקים שהזכרנו לעיל, שכתבו בהדיא לענות אמן. ומסתבר לומר שהדגישו שצ״ל אמן על ברכה זו, לאפוקי מסברת השערי אפרים (שהרי לאחר כל ברכה עונים אמן, ולמה כתבו כאן שצ״ל אמן).

רל. כוונתו לחזן, וכן הוא בהדיא בכת״י **ב**, וכ״א בס׳ מנהג מרשלייאה (שם). אולם בכלבו כתב **שהחזן וכל הקהל** עונין כן, וכן ניתן לגרוס כאן לפי כת״י **א**, עי׳ שנו״ס. ומנהגנו שכל השומעים עונים, אינו מהגמ׳, אלא מהרמב״ם (שם), כ״כ הב״י (ריט, ב). והובא באבודרהם (עמ׳ שמא) ובסי׳ המנהגים (טירנא, הג׳ המנהגים מנהג של שבת אות מ), וכ״פ הטוש״ע (שם) והאחרונים. וע״ע ערוה״ש (ריט, ה) שביאר מדוע תיקנו חכמים לשומעים ברכה זו לענות לברכת המברך, מה שלא מצאנו בברכות אחרות.

רלא. ענייה זו, הנאמרת ע״י הקהל או החזן (ראה בהע׳ הקודמת), אינה נזכרת בגמ׳, ברי״ף וברא״ש, אולם ראשונים רבים הזכירוה, ויש לה כמה נוסחאות. ברמב״ם (ברכות פ״י, ח) הנוסח: ״שגמלך טוב הוא יגמלך סלה״, בספר מנהג מרשלייאה (שם) הנוסח: ״ברוך שגמלך טוב כן יגמלך כל טוב סלה אמן חזק״, בספר הבתים (הל׳ ברכות שער יב סי׳ ו) הנוסח: ״כשם שגמלך טוב כן יגמלך סלה״, באבודרהם (שם) הנוסח: ״ואשר גמלך כל טוב וחן וחסד וחמלה הוא ברחמיו יגמלך כל טוב סלה״, ובשו״ע (שם) הנוסח: ״מי שגמלך כל טוב הוא יגמלך כל טוב סלה״. ויש עוד להעיר שבכלבו הנוסח כאן (סי׳ כ) הוא כמו שכתב כאן רבינו, אולם בסי׳ פז הביא נוסח אחר: ״צור שגמלך הוא יגמלך סלה״. ועי׳ משנ״ב (ס״ק ה) שכתב בשם האחרונים שאם הקהל לא ענו אחריו, אין זה מעכב הברכה.

רלב. מדברות - כ״ה לשון הגמ׳. וראה שנו״ס שבכת״י **א** הגירסא: **דרכים**, וכ״ה ברמב״ם (שם) ובכלבו. ור׳ להלן הע׳ רמז.

רלג. בסוף סימן זה (בתוספת מכת״י **ב**), רבינו הביא מחלוקת בזה, וראה הערה רמז.

רלד. טעם זה לא הובא בכלבו.

רלה. צ״ב הקשר בין ברכת ״הגומל״ לגלות. ויתכן לומר, שזהו תוכן המזמור שממנו למדו בגמ׳ את דיני וגדרי הברכה, ושם מדובר בגאולה: ״יאמרו גאולי ה׳״ (תהלים קז, ב), וגאולה היא גם מצרות הבאות עלינו תמיד (ראה רש״י מגילה יז, ב ד״ה אתחלתא). ואפשר שבדבריו אלה רצה רבינו לענות על השאלה מדוע מברכים אנו על כל

ובירושלמי (פ״ד ה״ד לד, ב) משמע דאפילו חש בראשו או בעיניו צריך להודות, [רלו] וכן כתב הבעל[283] הערוך[רלז] (סוף ער׳ ארבע). והבעל התוספות (שם ד״ה ואימא) חולק בזה, ואומר דוקא עלה למטה, אבל חש בראשו לא[רלח]. וכן נמי כתב הראב״י[284] ז״ל בתשובה[רלט] (שו״ת הראב״י סי׳ עב). והטעם[285], שהרי מחמת שזכרו עונותיו מן השמים וגרמו לו[286] להיות חולה, ואם כן[287] איך נתרפא, אלא ודאי הקב״ה גמל לו חסד, כדאמרינן (שבת לב, א) לעולם יבקש אדם רחמים שלא יחלה, שאם חלה[288] אומרים לו הבא זכות והפטר[רמ].

וכן בשאר הצריכים להודות, עונותיהם גרמו להם. הולכי דרכים, עונותיו גרמו לו ללכת במקום סכנה, כדאמרינן (ירושלמי פ״ד ה״ד לד, ב)) ר׳ ינאי[רמא] כד הוה אזיל לאכסנאי, הוה מפקד ביתיה. וכן המפרש מן היבשה[289] לים, הוא מקום[290] סכנה, וניצול.

ואם תאמר, ההולך תחת קיר נטוי ועל הגשר, דאמרינן בגמרא (ר״ה טז, ב) שמזכירין לו עונותיו, יברך לאחר[291] שעבר[292]. מכל מקום, דבר שהוא קצר ואינו ארוך, קל לעבור מהרה, ואינו נחשב לסכנה כמו עוברי[293] דרכים שהדרך ארוך, וכמה מקרים באים על דרך ארוכה[רמב].

283. הב׳: **א** חסר 284. הראב״י: **ב** הראב״ד 285. והטעם: **א ב** והטעם לאלו 286. לו: **ג ד** חסר
287. ואם כן: **ב ג** וא״ת 288. חלה: **ב** יחלה 289. מן היבשה: **א ג ד** מיבשה 290. הוא מקום: **א** או למקום **ב** מקום 291. לאחר: **א** אחר 292. שעבר: **ב** שעמד 293. עוברי: **א ב** הולכי

דרך, והרי הגמ׳ דברה על הולכי מדבריות, ותשובתו שבהיותנו בגלות כשה פזורה כל דרך היא בחזקת סכנה.

רלו. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

רלז. הערוך כתב כן בשם רה״ג, וז״ל: ״מי שהיה חולה ונתרפא, אפי׳ חושש בראשו ואפי׳ חושש בגרונו״, וכ״ה באוצה״ג (ברכות עמ׳ 130). דעת הערוך הובאה גם בראא״ש (פ״ט סי׳ ג) ובהגה״מ (פ״י אות ה). והריטב״א (ברכות שם) והאבודרהם (עמ׳ שמא) כ״כ בשם רה״ג, ולא הזכירו הערוך. ועי׳ טור (ריט, ח) שכתב שכ״ד הרמב״ם, והב״י כתב שאפשר שכוונתו לרמב״ן. ולכאורה דעת הרמב״ן דווקא כשעולה על המיטה, וכדעת התוס׳ בסמוך, ולא בכל מיחוש, וצ״ע.

רלח. התוס׳ כתבו כן בשם רב יוסף, וכ״כ הרא״ש (שם) בשמו. וכ״ד הרמב״ן בתורת האדם (שער המיחוש, ענין הרפואה) שכל שעלה למיטה וירד צריך לברך, אפי׳ לא בא לכלל סכנה, כיון שהיה יכול לבוא לכלל סכנה. וכ״פ הרשב״א בתשובה (ח״א סי׳ פב), המאירי, הרא״ה (ברכות שם) והשו״ע (ריט, ח). ר׳ בהערה הבאה.

רלט. ר׳ שנו״ס. גי׳ כה״י **א ג ד**: **הראב״י**, והוא ר׳ אברהם ב״ר יצחק אב״ד בעל ס׳ האשכול (חותן הראב״ד בעל ההשגות) בתשובותיו (סי׳ עב). דעת הראב״י (שם) שמברך רק אם היתה סכנה ממש בהתאם להגדרה בהל׳ שבת. אלא שקשה כיצד השוה רבינו דעתו לדעת ר׳ יוסף בתוס׳ שכתבו שמברך אם עלה למיטה, ומש׳ שלדעתו מברך גם כשאין סכנה (וכדעת הרמב״ן ר׳ הע׳ קודמת). אומנם הטור (סי׳ ריט) השוה דעת ה״ר יוסף בתוס׳ לדעת הראב״ד שכתב שם בשמו , שסובר שמברך דווקא כשהיתה סכנה ממש, ונר׳ שכך הבין את דעת התוס׳. וא״כ זו גם כוונת רבינו לפרש התוס׳ כדעת ראב״י, אף שלא ציין במפורש את דעתו. ולגי׳ כ״י **ב**: **הראב״ד** מסתבר שהכוונה לבעל ההשגות, אף שלא מצאנו בתשובותיו הנדפסות התייחסות לענין זה. ולפי הטור (שהוזכר לעיל) גם דעת הראב״ד שמברך רק כשהיתה סכנה, וא״כ שוב נפרש דעת רבינו כפי שפרשנו לגי׳ **א ג ד**. ולהלכה פסק המחבר (ריט, ח) שכל שעלה למיטה מברך, והרמ״א פסק (שם) לברך רק כשהיתה סכנה.

רמ. בדומה לזה כתב הרמב״ן בתורת האדם (שם), וז״ל: ״ולענין ברכת החולים, לאו דוקא בחולי שיש בה סכנה, ולא במכה של חלל דוקא, אלא כל שעלה למטה וירד - צריך להודות, מפני שדומה כמו שהעלוהו לגרדום לידון וצריך פרקליטין גדולים להנצל, ורחמיו של הקדוש ברוך הוא נעשו לו פרקליטין״.

רמא. ינאי - לפנינו בירושלמי: יונה.

רמב. כ״כ גם ר״י ב״ר יקר בפי׳ התפילות והברכות (ח״ב עמ׳ נג) ואבודרהם (עמ׳ נא).

[רמג][294] ויש מי שכותב שאין מברכין אותה אלא אם הלך פרסה או יותר[רמד], והרמב"ם[רמה] ז"ל כתב שכל הדרך[רמו] בכלל סכנה הם, ואפילו בפחות מפרסה מודה, ע"כ. ולא כן המנהג[רמז] [רמח] [294].

ואף על פי שאין ראיה לדבר, זכר לדבר, דכתיב[295] (ישעיהו לח, יט) חי חי הוא יודך. ח"י ח"י[296], נוטריקון שלו, חולה שנתרפא, יוצא למדבר, חבוש בבית האסורים, יורדי הים, כולם צריכין להודות[297], כך שמעתי בשם הר' שמריה ז"ל[רמח].

[[298](וכן)[רמט] כתב הרמב"ן ז"ל בתשובה, שמברכין הגומל עד שלשה ימים[רנ], וכן מצא הוא[רנא] ז"ל[298]]

(כה) וצריכין להודות בפני עשרה או יותר[299], שנאמר (תהלים קז, לב) וירוממוהו בקהל עם[רנב]. ועל זה נהגו להודות אחר קריאת התורה, לפי שגם הוא בעשרה או יותר[רנג]. וצריך שיהיו שם

294. ויש... המנהג: **א ג ד** חסר 295. דכתיב: **ב** חסר 296. ח"י ח"י: **א ג ד** חי חי 297. כולם צריכין להודות: **ב** כלומ' שצריכין להודות לך 298. וכן... ז"ל: **א ג ד** חסר 299. או יותר: **ב** וביותר

רמג. תוספת זו מכת"י **ב** הובאה בב"י (שם) בשם רבינו.
רמד. כ"כ בה"ג (עמ' נא), והובא בר' יונה (על הרי"ף כ, א), בראש (פ"ד סי' יח), באבודרהם (עמ' שמא) ובב"י (ריט, ז). ויש להעיר שבה"ג כתב כן ביחס לתפילת הדרך, ומזה למדו הפוסקים לברכת "הגומל".
רמה. בב"י (שם) גרס: הרמב"ן. וכן מסתבר, שהרי ברמב"ם לא מפורש כן, אבל ברמב"ן (שם) איתא שכל הולכי דרכים צריכין להודות, ולא הגביל הדברים.
רמו. הדרך - בב"י הגרס': **דרך** (אך לא גרס "הם" בסמוך), ואולי צ"ל: **הדרכים**.
רמז. דהיינו שהעיקר כבה"ג, שאין לברך בפחות מפרסה, וכ"פ בשו"ע (ריט, ז). בגמ' לפנינו (נד, ב) נאמר שחובת ההודאה בהולכי מדבריות, ור' לעיל הע' רלב שאר הגרסאות, שמהן נובעת מחלוקת הפוסקים אם יש לברך ברכה זו על כל דרך או דווקא על הליכה במדבר. דעת רבינו ועוד פוסקים שמברך על כל דרך, אולם הרא"ש (פ"ט סי' ג) כתב שאין לברך על דרך סתם, אלא רק על הליכה במדבר וכיוצ"ב, וכ"ד ר' יונה (על הרי"ף מג, א). ועי' טור ב"י ושו"ע (ריט, ז) שהביאו המח' בזה, וכתבו שבאשכנז וצרפת המנהג לברך רק בהליכה במדברות וכיוצ"ב, ובספרד המנהג לברך גם כשהולכים מעיר לעיר.
רמח. בהגה"מ (פ"י אות ד) הביא סימן אחר: "וכל החיי"ם יודוך סלה" - חולה, יסורין, ים, מדבר, וכ"ה בטוש"ע (ריט, א). ובדומה לכך באבודרהם (שם) - חבוש, ים, יסורין (=חולה), מדבר. ור' פרישה אות ב והגה' והע' לטור ("שירת דבורה") אות ב.
רמט. מסגרנו מילה זו, כיון שהיא עניין חדש, ולא שייך לומר "וכן". תוספת זו היא הערה על הגליון בכ"י **ב**.
רנ. הטור (ריט, ו) כתב שאם איחר מלברך, יש לו תשלומין לברך כל זמן שירצה. והסביר בעל צדה לדרך (דף יא, ב) שכיון שברכה זו נתקנה כנגד קרבן תודה, וקיי"ל שתודה יכול להביאה כל זמן שירצה, ממילא ה"ה לברכה זו. והרא"ה (ברכות שם) כתב שעד ל' יום ימתין מלברך כדי לאומרה בעשרה, ולאחר מכן לא ימתין, ויאמרה ביחיד, והובא במשנ"ב (ריט ס"ק ח). והב"י (שם) הביא דברי רבינו בשם הרמב"ן, שיכול לברך רק תוך שלשה ימים, והביא הטעם לזה עפ"י עירובין (סה, א) שהבא מן הדרך לא יתפלל תוך ג' ימים, וכתב שהרשב"א קיבל מר' יונה שעד חמישה ימים יכול לברך. והטעם שכתב הב"י לדעת הרמב"ן, וכן שיטת הרשב"א בשם ר' יונה, הובאו בס' הפרדס לר' אשר בר חיים (שער ח פ"ג עמ' עח). השו"ע (שם) פסק בסתם כטור, שרשאי לברך כל זמן שירצה, אולם כתב שנכון שלא לאחר הברכה ג' ימים, וכרמב"ן. וראה משנ"ב (שם ס"ק כ).
רנא. וכן מצא הוא - לא ברורה כוונתו בענין זה.
רנב. כ"א בגמ' (נד, ב). ואם בירך שלא בעשרה, כתב הטור (ריט, ג) שאין צריך לחזור ולברך, שלשון הגמ' שרק לכתחילה צריך לברך בעשרה, ואין זה לעיכובא. אולם הב"י (שם) כתב שלא יצא ידי"ח, ושכן סובר ר' יונה. והביא השו"ע (שם) שתי הדעות, וכתב שטוב לחזור ולברך בפני עשרה ללא שם ומלכות. ועי' ביה"ל (שם ד"ה וי"א).
רנג. כ"כ תוס' (שם ד"ה ואימא), מרדכי (סי' ריב) והגה"מ

שני גדולים וזקנים, שנאמר (שם) ובמושב זקנים יהללוהו[רנד].

[רנה]יש מי שאומר שאלו בלבד צריכין[300] לברך, אבל אחרים שברכו הויא[301] ברכה לבטלה. [302]וכן נמי פסק מורנו ה"ר שם טוב פלכו ז"ל בשם התוספות, דאלו ארבעה דוקא[רנו], והוא הדין בכל מקום שמזכיר התלמוד מספר, אותו המספר דוקא ולא עוד[302]:

(כו) וקורין כסדר הזה שלשה, ומברכים לפניה ולאחריה[רנז]. וקורין כל אחד שלשה פסוקים לפחות[רנח 303], ובין כולן עשרה פסוקים[רנט], כנגד עשרה בטלנין של בית הכנסת[רס].

כתב הר"ם נ"ע (תשב"ץ קטן סי' קצ), יכולין שני אחים לקרות בתורה בזה אחר זה, והבן אחר האב, ואין מניחין לעשות אלא בשביל עין הרע[רסא]. ויש אומרים דאין להם לקרות זה אחר זה מפני[304] שהם פסולים לעדות זה לזה, וכתיב (תהלים יט, ח) עדות ה' נאמנה, כ"מ[רסב 305]:

300. צריכין: **א ג ד** חייבין 301. הויא: **ב ג** יהיה 302. וכן... ולא עוד: **א ג ד** חסר 303. לפחות: **ב** לכל הפחות 304. מפני: **ג ד** חסר 305. כ"מ: **א ג ד** חסר

(ברכות פ"י אות ה). בב"י (שם) הביא ד"ז בשם רבינו, כיון שכתב הטעם למנהג, והביאו להלכה בשו"ע (שם).

רנד. הגמ' (שם) הסתפקה שמא שני הזקנים הם בנוסף לעשרה, ונשארה בקשיא. וכיון שהגמ' לא נשארה בתיובתא, נחלקו הפוסקים אם לחשוש לזה. הב"י (שם) הביא המח', וכתב שכיון שד"ז מדרבנן נקטינן לקולא, והוסיף שמהמשך הגמ' משמע שא"צ עוד אנשים מלבד העשרה, וכ"מ מלשון רבינו, וכ"פ בשו"ע (שם). וע"ע ביה"ל (ריט, ג ד"ה ותרי) מש"כ בזה.

רנה. מכאן עד סוף הסי' ליתא בכלבו.

רנו. וכ"כ האבודרהם (עמ' שמ) בשם ר' גרשום ברבי שלמה, שעל נס שאינו כלול בארבעה, צריך לברך "ברוך שעשה לי נס", ולא "הגומל". ובשו"ת הריב"ש (סי' שלז) חולק, וכתב שהוזכרו הארבעה בכתוב מפני שהם מצויים תמיד בדרך מנהגו של עולם ברוב האנשים, אך הם לאו דווקא. וכ"כ המאירי (ברכות שם), והוסיף שיש חולקים, וכתב שבתורת נדבה לכו"ע מותר לברך. וכ"כ הריא"ז (ברכות שם). ועי' ב"י (ריט, ט) שהביא המח' ולא הכריע, ובשו"ע (שם) הביא דעת הריב"ש בסתם, ודעת רבינו בי"א, וכתב שטוב לברך בלא הזכרת שם ומלכות, והט"ז (ס"ק ז) והמג"א (ס"ק י) כתבו שנהגו לברך ברכה זו כל מי שנעשה לו נס, וכ"פ המשנ"ב (ס"ק לב).

רנז. במשנה (מגילה כא, א) מובא שבשני, חמישי ושבת במנחה עולים לתורה שלושה, והובא להלכה בטוש"ע (קלה, א). ועוד מובא במשנה שם שהפותח מברך לפניה והחותם מברך אחריה, ובברייתא (שם, ב) נאמר שהיום נוהגים שכ"א מהעולים מברך לפניה ואחריה, משום הנכנסים והיוצאים (דהיינו, הנכנסים באיחור או היוצאים קודם סיום הקריאה, עלולים לחשוב שאין ברכה לפניה או לאחריה). והובא להלכה בטוש"ע (קלט, ד).

רנח. ראה לעיל (סי' יח) שכבר כתב כן רבינו, ובהערה קצח.

רנט. שו"ע (קלז, א).

רס. מש"כ רבינו כנגד י' בטלנים, כ"א בב"ק (פב, א), ובמגילה (כא, ב) מובאים דימויים נוספים: "הני עשרה כנגד מי?... רב יוסף אמר: כנגד עשרת הדברות שנאמרו למשה בסיני, ור' יוחנן אמר: כנגד עשרה מאמרות שבהן נברא העולם". ור' לעיל (סו"ס ה).

רסא. וכ"כ המרדכי (הלכות קטנות סי' תתקסח). והב"י (קמא, ו) הביא ד"ז מהכלבו, ופסקו בשו"ע (שם).

רסב. דעת הי"א לא הובאה בתשב"ץ (סי' קצ), במרדכי (הלכות קטנות סי' תתקסח) ובכלבו, והב"י (שם) הביאה בשם רבינו הארחות חיים. וקצ"ע מדוע לא הביא שתי הדעות מרבינו (הדעה הראשונה כתב בשם הכלבו). לפי דעה זו אין להעלות קרובים מדינא או ממנהגא, ולא כדעה הראשונה שזהו רק משום חשש בעלמא. ועי' מנהיג (עמ' קנז) שכתב שבקרובים שניים (לכאורה כוונתו קרובים בדרגה שניה, כבני דודים וכיו"ב) לא נהגו להחמיר, ומשמע שגם לדעה הסוברת שהטעם הוא משום עדות, אין זה כעדות ממש, אלא רק כדי להראות שהתורה היא עדות. ועי' גר"א (קמא, ו) שהקשה על דעה זו מכך שמן הדין גם אשה, קטן ועבד, הפסולין לעדות, עולים למנין שבעה (ראה מגילה כג, א).

(כז) ואחר קריאת התורה אומר קדיש זוטא[רסג], ואחר כך גוללין הספר[רסד]. ויש מקומות שאומרים אשרי כשגוללין הספר, ואחר כך מניח הספר ביד הגולל, ואומר לפני הספר למנצח ואחריו[רסה 306] ובא לציון, ואחר כך מחזיר הספר למקומו ואומר קדיש תתקבל[רסו 307]. ויש מקומות שמחזירין הספר למקומו תכף אחר הגלילה[308], אם לא יהיה ביום שיש בו קרבן מוסף, שאומר אשרי ובא לציון קודם שיחזיר הספר למקומו. והכל הולך אחר[309] המנהג[רסז].

וכשמחזיר ספר תורה למקומו אומר החזן[310], (תהלים קמח, יג) יהללו את שם ה׳ וגו׳[רסח], [רסט 311] והולכין העם אחריה מפני כבודה. וכך היו נקיי הדעת שבירושלים עושין, כשהן מוציאין את התורה וכשמחזירין אותה, היו הולכים אחריה מפני כבודה[ער]. פירוש נקיי הדעת, גדולי הדור[רסט 311]:

נשלם דין[312] מה שמוסיפין בשני ובחמישי ת״ל[312]:

306. ואחריו: **ב** ואח״כ 307. תתקבל: **ב** ותתקבל 308. הגלילה: **ב** גלילה 309. הולך אחר: **ב** כפי
310. אומר החזן: **א** אומ׳ **ג ד** אומר 311. והולכין... הדור: **א ג ד** חסר 312. מה... ת״ל: **א ג ד** שני וחמישי
תהילה לאל יתברך

רסג. וכ״א ברמב״ם (פי״ב, כ), וביאר רבינו מנוח (שם, כא) שכל ציבור שעוסקים בתורה צריכים לומר קדיש. וכ״פ: מחכים (עמ׳ 17), טור (סי׳ קמט), אבודרהם (עמ׳ קלו) ושו״ע (רפב, ד).

רסד. דעת רבינו שגוללים הס״ת לאחר הקריאה ולא לפניה, ונחלקו בזה הפוסקים. מסדר הדברים במסכת סופרים (פרק יד) מוכח שגוללים קודם הקריאה, וכ״נ דעת השו״ע (קלד, ב). אולם הרמ״א (שם) כתב שמנהגם לגלול אחר הקריאה.

רסה. נראה כוונתו, ש״אשרי״ אומר תוכ״ד הגלילה, ו״למנצח״ ו״בא לציון״ אומר לאחר סיום הגלילה, כאשר הספר מונח ביד הגולל.

רסו. לדעת רבינו אומר קדיש תתקבל לאחר שהחזיר הספר לארון, ולא מיד לאחר שסיים קדושא דסידרא, וכ״כ האבודרהם (שם). וע״ע ב״י (סוף הסי׳ שם) בשם המהר״י אבוהב בדעת הגאון, שמחזירים הספר לאחר גמר התפילה, כשהקהל יוצאים מביהכ״נ. ולפי מנהג האריז״ל מחזירים את הספר לאחר אמירת הקדיש, ראה בספר משנת חסידים (מס׳ יום שני פ״ה אות י).

רסז. כמנהג הראשון שהביא רבינו, כ״כ הטור (קמט, א) במנהג ב׳ והאבודרהם (עמ׳ קלו), ונזכר גם ברבינו מנוח (שם, כ), וכתב שטעמו שלא יחשבו ההמון שנגמרה התפילה וילכו להם, וכ״נ דעת השו״ע (כה, יג; קמט, א), וכמו שכתב המג״א (ס״ק ג). וכמנהג השני שהזכיר רבינו, כ״כ הטור (שם) במנהג א׳, וכן משמע בסדר רע״ג (סדר שני וחמישי) ומחז״ו (סי׳ צג), וכ״כ הרמ״א (ד״מ כט סוף אות א; הג״ה כה, יג).

רסח. אמירת ״יהללו״ נזכרה בכמה פוסקים, מהם: סדר רע״ג (שם), מחז״ו (סי׳ צג וקצ), ס׳ המחכים (עמ׳ 17, עי״ש) ואבודרהם (עמ׳ קלו), וע״ע רוקח (לאחר סי׳ שיט). ובמנהיג (עמ׳ קסח) כתב: ״כשבא להחזיר התורה לארון, נהגו לומר ״יהללו את שם ה״, ולפי כשקראו בתורה זקנים עם נערים נהגו כך, על שם המקרא מלא הכתוב במזמור הללו את ה׳ מן השמים שאומר בסוף: ׳בחורים וגם בתולות זקנים עם נערים יהללו את שם ה״, כך מצאתי במדרש״. וע״ע מחכים (שם) שכתב שאומר החזן: ״בחורים וכו׳ יהללו״ (ולא רק ״יהללו״ וכו׳), ומחזיר הס״ת למקומו.

רסט. מכאן עד סוף הסי׳ ליתא בכלבו.

ער. מס׳ סופרים (יד, יד). מנהג זה נזכר גם בפי׳ התפילות והברכות לר״י ב״ר יקר (ח״א עמ׳ עח). ומובא שהמהרי״ל (תפילה עמ׳ תלח) בהחזרת הס״ת היה הולך ממקומו ללוותו עד לפני ארון הקודש. ובהגה״מ (פי״ב, כד אות ב) כתב: ״נוהגין שהגולל הולך אחר ס״ת, ועומד לפני הארון עד שתחזור ס״ת למקומה״. והרמ״א (שם) כתב שמצוה לכל מי שעובר הס״ת לפניו ללוותו עד לפני הארון שמכניסין אותו שם, וכן יעשו הגולל והמגביה. וע״ע מור וקציעה (סי׳ קמט) שכתב שכאשר יש דוחק רב, אין חיוב על כ״א ללוות.

מפתח מקורות

תנ"ך

בראשית

א, ט קעז, שסה
ב, ג שסה
יב, ג רמו
יד, יט שסד
טו, א רנב
יז, י נו
יז, כב רלט
יח, ב רנג
כד, מח רסג
כו, א רנד
כו, יב רנד
כח, יא רנג
כח, יג רלט
כח, טז רנא
לג, כ שפט
לד, א שפט
לד, כה רחצ
לה, יג רלט
לז, כט רנג
לח, כד רנג
לח, כה-כו רנג
מא, לח-לט רנג
מג, יא קי
מה, כו רנד
מו, כז רנד

שמות

א, יד רנג
ו, ו רנג
יג, ב צג
יג, ט קטו, קכב, קכח, רכה
יג, י קכ
יג, טז קכג, קכט, קנד
יד, יט קעג
יד, כא צז
טו, ח צז
טו, כב שפ
טו, כו רמה
טז, ד-לו שסד
יז, ח שפ
יז, טז קעב
יט, א שצב
יט, כ צה
כ, א קסט
כ, ו שעה
כ, יח רס
כ, יט צה
כ, כא ש
כ, כג רלא
כב, ז צב
כב, ט צג
כב, י צב
כח, ג רמג
כט, ו קל
כט, לח ואילך שסז
ל, א-י פז
ל, יז-כא פז
ל, לד-לח פז
לב, י שעה
לב, כה קסו
לג, יט שעד
לג, כב צו
לג, כג קס
לו, ז קפד
מ, לה צה

ויקרא

א, א צ
א, ב צג
א, יא צ
ב, א צ
ד, ב שעה
ד, כז-לא צ
ה, יז-כו צ
ו, א צ
ו, ג קכט
ו, א-ו פז
ו, ו צ
ז, יא קעז
ז, כ צד
ז, לח צא
ט, כב רמט
י, ג שג
יג, יח צד
יג, כד צד
יג, כט צד
יג, מ צה
יג, מב צה
יד, יג צד
יד, לד צה
יד, מה צה
כ, ז לד
ויקרא כא, כא שד
כב, לב ש
כג, טו נו
כג, מ נו
כד, א-ד צג
כו, מ שעא

במדבר

ד, כג שב
ה, א-ד צג
ו, כב-כז פז

ו, כב רמט
ו, כו רנא
ו, כז רנא
ז, יד עז
ז, פט צה
ח, כד שב
י, י רמה
יא, יז קעב
יב, יד צב
יד, יז קסה
יד, יח שעג
טו, לח מו
טו, לח מז
טו, לח נו, נז
טו, לח נח
טו, לח סד
טו, לט נט, סג
יז, כג קצו
כא, יח רמט
כג, יט שעה
כד, ה סה
כה, יא רנה
כה, יב עו, רנה
כח, א–ח פה, פז, שסז
כח, ט–י פה
כח, יא–טו פה
כט, א נו

דברים

א, טז רנד
א, יז רנד
ד, לו צה
ד, מד שפג
ו, ד רכה, שפג
ו, ו קכד
ו, ז קצב
ו, ח קיג, קכט
ז, ט שעה
ט, יא שנו
ט, כה שנו
י, י שנו
י, יב עו
י, יז רמא
יא, יג שכא
יא, יד רמב
יא, יז רמב
יא, יח קיג
יא, יט קצב, רכה
יא, כא קסב
יד, כו צג
טז, ג קצב, רכו
טז, ט נו
טז, כא שד
יז, יא יג
יח, ה נו
כב, יב מג, מד
כג, טו ריד
כו, ז רמד
כז, כו שפב
כח, י קכח, קכט, קלד, קנב
כח, יב רמה
לא, כו שצג
לג, ב שפח
לג, ד שפג
לג, ו רנג

יהושע

א, ח שצג

שופטים

ג, כ קסז
ה, ב קסו, שיח
ו, יב שד

שמואל א׳

א, יג רלד
א, כו רפד
ב, א–י רסד
ט, יג רחצ

שמואל ב׳

כג, א עז

מלכים א׳

ח, יא צו
ח, נה נו
ח, נז שסג
ח, נט רסד
ט, ג רעב
יד, ט רלז

מלכים ב׳

ג, ז שעו
ד, כו רנא

ישעיהו

א, ז רנט
א, כה רמו
א, כה–כז רמו
א, כו רמה
א, כח רצט
ג, לז רנה
ו, ג קפו, רמג
ו, ד קסז, רנט, שי
ו, י רמג
יא, א רנה, שעח
יא, יג רנו
כו, ד קעג
כט, כג רמג
כט, כד רמג
לח, ב רלב, רנה
לח, ה רנה
לח, טז קטו
לח, יט שצח
מג, ב שעא
מג, כא רחצ
מג, כב קסז
מה, ז קעז, קפב
מו, ד שעח
מט, ג שנט
מט, יח שנט
נ, ב שה
נא, ג רמז
נא, טז שט

נא, כא ערה
נה, א שפ
נה, ו שסט
נה, ז רמד
נו, ז רמז
ס, א קפ
סג, ט ו

ירמיהו

ג, יד קעד
י, י ריג
יב, ח שג, שו, שז
יז, יג רצד
לג, כה שס, שסה

יחזקאל

א, ז רלא
ג, יב שי
טז, יב שנט
לג, יא רמד
לו, ח רמה
לז, יב-יד רמב
לח, כג קעא
מג, יז שפא
מד, ל קכה
מה, יב רמט

הושע

ג, ב רמט

יואל

ג, ה רמז, רו

עמוס

ב, ו שעו
ד, יב עד, רסו

עובדיה

א, כא קעא, קעב, קעד

יונה

ג, ד שעה
ג, ח רצו
ג, ט שעה

זכריה

ח, כג סד
י, יא קו
יד, ט קעא

מלאכי

א, יא קע
ב, ה רסא

תהלים

ב, יא רעו
ד, ה רב, רצד
ה, ח סה
ו שנב, שעט
ז, ב שעט
י, ג קכח
י, טו רמה
טז, ח רעב
יז, א רמז
יז, ג רמז
יח, ד קי
יח, י צה
יח, לא שפה, שפז
יט צז, קפא
יט, ח שפג, שפה, שפז, שצט
יט, ח-ט שפג
יט, טו רל, רנו
כ רלד, שנח
כ, ב רל, רעו
כב, ב שעג
כב, ד שנח
כד שסד
כד, א שסד
כה שנב, שסג
כו, ו ו
כט, א רלט, רמב, רעג
כט, ב רמב
כט, יא רנב
לא, ו קפד
לג צז
לד צז
לד, ד שפא
לה, י עה, קו, קפט
מא, יד צח
מב, ט קפח
מו, ח צו
מח שסה
מח, ב קסה
נ, טז שד
נ, כג רמח
נה, טו סד
סה, ג שנח
סה, ג שנט
סח, לה שפג
עד, יג צז
עה, יא רמו
פא שסה
פב שסה
פג שסב
פד, יג צו
פו שסג
פט, נג צט
צ צז
צ, י סד
צא צז
צא, ז רסט
צב שסה
צב, ג קפג
צג שסה
צד שסה
צה, ה קעג
צה, יא צו
צח, ג שעח
צט, ה צו, שפב
קג, א ה
קג, יז שעה
קג, כ צח
קה, ב קיא
קו, ב רנב

קז, לב שצח, שצט
קיא, ו קסח, קסט
קיג, ב שיט
קטו, טז שסד
קטו, יח קא
קיח, כז קפ
קיט שסד
קיט, סב קפח
קיט, קסד קע, קפא
קכ-קלד שסד
קכב, ו רמז
קכד שסד
קכח, ד עו
קלה צז
קלו צז
קמד, טו שפא
קמה שנז
קמה, א עח
קמה, ג עט, קי, שפב
קמה, ט קב
קמה, י עט
קמה, יב עט
קמה, טז רמה
קמה, כ עט
קמז, ב רמז
קמח, יג ת

איוב

י, כב שסב
כח, כז שצג
כח, כח שצג
לג, כג רז
לז, כ רנב
לח, ז קפז
לח, יא קעז

משלי

א, כא סו
ג, ח רמה
ג, לה קעג
ד, כב רמה
ח, לד רצה
י, ו שנט
כג, כו רכט

שיר השירים

א, יב שיא
ג, ז רמט

קהלת

ד, יב קלא
ד, יז סה
ה, ה שד
ט, ח קכה

איכה

ג, כג קפד
ג, מא רעב

אסתר

ג, ו רנד

דניאל

ו, יא רעב, רפו
ט, יח שסט

עזרא

ט, ה-ט רמח
ט, ט סו

נחמיה

ח, ה שפד
ט, ה-יא קד
ט, יג-יד רכט
ט, לב רמא

דברי הימים א׳

טז, ח-כב צו
טז, ח-לו צו
טז, יג צז
טז, כג-לו צו
טז, לו צט
כג, יז שעה
כט, י-יג קד
כט, י צט

דברי הימים ב׳

לא, ח קסז

משנה

ביכורים

פ״ג, ז שצב

פסחים

פ״ה, א שכב

זבחים

פ״ה צ

מנחות

פ״ד, א קל

ידים

פ״א, א מ
פ״ב, ב לג

מסכתות קטנות

סופרים

פי״ד, יד שפב
פי״ד טו סח
פט״ז, יב קפז
פי״ד, יז רצז, שו
פ״י, ז שיח, שיט
פי״ח, ה שסח

שמחות

פי״ב, יב סב

תוספתא

ברכות

פ״א, ח רפט
פ״ג, ב שכג, שכז

מגילה

פ״ג, ו שצד
פ״ג, יג שפז

ידים

פ״א, ז ח
פ״ב, ג לג

מדרשים

מכילתא

בא, יז קסא
בא, יח קלט
בשלח, שירה ג שעג

ספרי

שופטים, קסז נו
כי תצא, רלד מה

מדרש רבה

א, ג עט
ו, ט שצג
כב, ו סד
מז, ו רלט
סט, ד רלד
עט, ח שפט
פב, ו רלט
צא, ג רחצ
כא, ד שנח
מה, ו שעד
א, א צח, שד
ב, יא צ
ט, ז קא, רמח
ב, א שט
ה, א [ה] שד
ט, ז שג

תנחומא

וירא, א רלד
חיי שרה, א שט
וישלח, ט שסט
בא, יד קכז
צו, ז קד
צו, יד פח
בהעלותך, ה סז

מדרש שמואל

לא רמח

מדרש תהלים

יז, ד רמח
קלד, א צ

פסיקתא

יט שט
כד רצו
כד, ד רצד

פסיקתא רבתי

כב קלג

סדר עולם

פרק יד צו

ספר יצירה

פרק א רד

פרקי היכלות

פ״ט, ג קפו

תרגום

אונקלוס

במדבר יא, יז קעג
במדבר יז, כג קצו

ירושלמי

בראשית נ, כו עא

איוב כ, ה קעד
אסתר ו, י קעד

תלמוד בבלי

ברכות

ג, א קעה, קעו
ד, ב קב, שנז
ה, ב רלב
ו, א סז
ו, ב רפג
ז, א קס
ח, א עד, שד
ט, ב קצג
י, א קב
י, ב קצג, רלז
יא, א רפט
יב, א רסא
יב, ב רסב
יד, א ריג
יד, ב נה, קיג, קכ
טו, א יב, קיד
טז, א רפה
כ, ב רכט
כא, א רצד, שיט
כא, ב שיג
כב, א רסה
כב, ב רסז, רצג
כה, ב רסח
כו, א טו
כו, ב רמג, רמז, שד, שכ, שכב, שכז
כז, א רלב
כז, ב רלב, שנד, שנז
כח, א שכו
כח, ב רלד, רלט, רסא
כט, א שנ
ל, א קצח
ל, ב רעג, רעו
לא, א רל, רלד, רנב
לב, א ק
לג, א רצב, שמז, שמט
לג, ב רמא
לד, א שד, שיב, שלה
לד, ב רמ, רסד, רעב, שיב
מ, א יז
מב, א יח
מה, ב שצא
מט, ב קעח, קעט
נא, ב כט
נג, ב לג
נד, ב שצו
נו, א קמז
נז, א קסה, קסח, קסט

שבת

יא, א סו
יב, ב קעז, רו
לב, א שצז
מ, ב רטו
סא, א ב
סב, ב מ
סג, ב קנא
פז, ב שפ
קד, א קמא
קיח, ב ב, ד, צח, קא, ערה, רפב
קיט, ב קסו
קכז, א רעד
קכט, ב שסט
קלז, ב כט
קנג, א קכה

עירובין

סה, א ערה
צו, א קטז

פסחים

ז, ב כח
מו, א רסה
נו, א קצ
פה, ב קע, שא
צג, ב רמד
קד, א קפ
קט, ב שטו
קיב, ב שטו
קיז, א קג
קיז, ב רמז
קיח, א קט

ראש השנה

טז, ב שצז
יז, א קיד, שעד, שעה
יז, ב שעב, שעג
כט, א שה
לה, א שב

יומא

ב, א שג
יא, ב רסא

ל, א לא
נג, ב רס
נח, ב רסא
סט, ב רמא
פו, א רמג, שעו
פו, ב רנח
פז, ב שכד

סוכה

ט, א מה
מב, א נג, קיג, קיד
מה, ב רס
מח, ב שפא

תענית

ב, א שכא
טז, א שב
טז, ב שב, שג, שז

מגילה

יז, ב רלט, רמב
כב, א שפו
כב, ב שנד
כג, ב רצט
כד, א רצז
כד, ב קכט, קנז
כה, א רמא

חגיגה

יב, ב קפח
יח, א קכג
יח, ב ח

יבמות

סג, א שג
עט, א פט
קה, ב רעב

נזיר

לח, א לט

סוטה

ד, ב ו, לח
ד, ב כז
לא, א שעה
לו, ב קסד
מ, א שיא
מא, א עב
מט, א שס, שסב

גיטין

ס, ב פח, שנח

קידושין

לג, ב רעט, שפד
לה, א קטו

בבא קמא

טז, א רסג

בבא מציעא

פה, א קב

בבא בתרא

יב, ב שסא
נח, ב ו
צד, א שלד
קסד, א ערה

סנהדרין

ז, ב שד
יג, א שמט
כב, א רעב
נב, א קעד
צח, ב קעד

עבודה זרה

ח, א שמח
כא, ב קכג
לט, א קכה

מכות

כג, א רנג

זבחים

יט, א קכט
נג, א שפא
סב, ב שפא

מנחות

כט, ב קמא
לב, א קמז
לד, ב קמו, קנג
לה, א קנה, קנו, קנז
לה, ב קכה, קלא, קלד, קנב, קנח, קס
לז, ב קל
לח, ב נב
לט, א נ
מא, א סא
מא, ב סב
מג, ב עו, פג
מד, א קיד, קטו
קי, א עד, שסז

חולין

כד, א שב
פז, א עז
קה, א לד
קו, א לז
קו, ב ח, יד
קז, א ט

בכורות

מה, ב שפז
מו, א שפז

ערכין

ג, ב קכט, קנא

נדה

כו, ב קכה
ל, ב פ

תלמוד ירושלמי

ברכות

פ״א ה״א רב
פ״א ה״א א, ב קצג, קצד
פ״א ה״א ב, א קצה
פ״א ה״א ד, א רלא
פ״א ה״א ו, א רח
פ״א ה״ד י, א רסד
פ״א ה״ה ט, א קע, קפא
פ״א ה״ה י, ב רסב, שיא, שיב
פ״ב ה״א יג, ב ריב
פ״ב ה״ג יג, ב קטז
פ״ב ה״ג יד, א קלב, קלג
פ״ב ה״ג טו, ב קמ
פ״ב ה״ד יז, ב ריא, רסב, ערה
פ״ב ה״ה יח, א רפה
פ״ג ה״א כב, א רכו
פ״ג ה״ג כה, א רכה
פ״ג ה״ה כז, ב ריז, רכא, רסח
פ״ג ה״ה כח, א רסט, רעב
פ״ד ה״א כט, ב רפו
פ״ד ה״ג לג, ב רלד
פ״ד ה״ג לד, א שנ
פ״ד ה״ד לד, ב שד, שצז
פ״ד ה״ו לו, א שמג, של, שמג
פ״ה ה״א לו, ב ערה
פ״ה ה״א לז, א צו, רפו
פ״ה ה״א לח, א רצב
פ״ה ה״ב לח, ב שלא
פ״ה ה״ג מ, א רח, שלח
פ״ז ה״ד נה, א שלב
פ״ח ה״ב נח, ב לג
פ״ט ה״א סב, ב עח
פ״ט ה״א סג, א רו
פ״ט ה״ב סד, ב ל
פ״ט ה״ה סז, ב ג

חלה

פ״ב ה״א יב, ב לג

ביכורים

פ״א ה״ד ג, ב רמ

שבת

פ״ג ה״ג כד, א רטו
פט״ו ה״ג עח, ב שמג

עירובין

פ״א ה״י טז

יומא

פ״ז ה״א לז, א פט

ראש השנה

פ״א ה״ג ז, א רסד

תענית

פ״א ה״א א, א שמו, שמז
פ״א ה״א א, ב שמו, שמז
פ״א ה״א ב, א שלא
פ״א ה״א ב, ב שלב
פ״ב ה״ב ט, א; ט, ב רעו
פ״ב ה״ב י, א שנ
פ״ב ה״ו יא, א שנה
פ״ד ה״א יח, ב שכג

מגילה

פ״א ה״ט יא, א קמ
פ״א ה״ט יב, א קנ, קנט
פ״ג ה״א כב, ב רעב
פ״ד ה״ד ל, ב ש
פ״ד ה״י לג, א רח
פ״ג, ט נט, סב

גאונים וראשונים

ר׳ אברהם בן דוד – הראב״ד

השגות על הרמב״ם

הל׳ קריאת שמע
פ״ב, ו ר
פ״ג, יא ריט, רכא
פ״ד, ז רכח
הל׳ תפילה
פ״א, י שכט
פ״ג, י שכה
הל׳ תפילין
פ״ד, יח קיח
הל׳ ציצית
פ״א, ו מח
פ״א, ט מה

השגות על הרי״ף

ברכות
א, א קצד
כד, א שלז

שו״ת

סי׳ כג יח
סי׳ מד פ

ר׳ אברהם בן יצחק מנרבונה - הראב״ד השני

אשכול

ב, א	קטו
ה, ב	צו
ו, א	ק, קא
ו, ב	קפט
י, ב	רל
יא, א	רלא
יג, א	שכא
יג, ב	שיז
טו, א	שמח
טז, א	קפח
טז, ב	רצז
יט, א	שיד
לג, א	רלג
לג, ב	רלז
לו, ב	פא
סד, ב	ש
סה, א	שצ
עט, א	נ
פו, ב	סא, סג
צה, א	קכז

מהד׳ אויערבך, ח״א עמ׳ 33 שנו

שו״ת ראב״י אב״ד

סי׳ עב	שצז
סי׳ קה	קכה

ר׳ אברהם בן הרמב״ם - ס׳ המספיק לעובדי ה׳

עמ׳ 199 קפז

ר׳ אהרן ב״ר יוסף הלוי מברצלונה - הרא״ה

ברכות

ד, ב ד״ה ת״ר	קה
כב, ב ד״ה היה	רעא
ל, א ד״ה ומר	רפ
לא, א ד״ה פי׳ וסדר	שנג
לג, ב ד״ה גמרא	רח

סוכה

כו, א ד״ה תניא נמי	קיח

רב אחאי גאון - השאילתות

שאילתא כב	שלא
שאילתא מה	קיח
שאילתא צ	י

ר׳ אליעזר ב״ר יואל הלוי - הראב״יה

ח״א סי׳ ל	רלז
ח״א סי׳ צו	רס

ר׳ אלעזר ב״ר יהודה מגרמייזא - ס׳ הרוקח

הל׳ חסידות, שורש זכירת השם רעד

ר׳ אשר ב״ר שאול מלוניל - ס׳ המנהגות

א, ב	סז
ב, א	מא
ג, ב	קי
ד, א	קפח
ד, ב	קפא, קפט
ט, ב	רעד
י, ב	עז
יא, א	פג
יד, א	שס
יד, ב	שסא
לו, א	שמא

ר׳ ברוך ב״ר יצחק מגרמייזא - ס׳ התרומה

סי׳ קצ	קלה
סי׳ קצב	קלו
סי׳ קצה	קלה
סי׳ רא	קמב
סי׳ רג	קנ
סי׳ רה	קמ, קמב, קנ
סי׳ רו	קלד, קנג, קנד
סי׳ רי	קנט
סי׳ ריא	קלא, קנח
סי׳ ריג	קמו
סי׳ ריג	קלג
סי׳ רטז	רצא

ר׳ דוד ב״ר לוי מנרבונה - ס׳ המכתם

ברכות

י, ב (הוצ׳ מכון התלמוד עמ׳ כד)	רלה
הל׳ נטילת ידים (הוצ׳ מכון התלמוד עמ׳ קיב)	ח

הלכות גדולות

עמ׳ לד	קצו
עמ׳ מא	שיז
עמ׳ מב	ריד
עמ׳ נא	שנ
עמ׳ נב	שמא
עמ׳ עח	י
עמ׳ קא	שלד
עמ׳ ערה	סג
עמ׳ שנט	ל

ר׳ זרחיה הלוי - בעל המאור

ברכות

א, ב	קצד

ה, ב פו
כז, ב רלג
לה, ב רצז

חמדה גנוזה - תשובות הגאונים

סי׳ קיב רפח

ר׳ חננאל ב״ר חושיאל - הר״ח

ברכות

כא, ב שטז

ר׳ יהודה בן ברזילי הנשיא אלברצלוני - ס׳ העיתים

סי׳ קעג רפט

ר׳ יהודה ב״ר יצחק שירליאון

ברכות

כג, א רצב
כח, ב רצא

ר׳ יהונתן הכהן מלוניל

ט, א רפה
יד, א ריח

ר׳ יונה ב״ר אברהם גירונדי

ברכות (בדפי הרי״ף)

יג, א ד״ה ונקדשתי קפו
יג, ב דיבור ראשון קפז
כ, ב ד״ה גמ׳ בין כך רעג, רעט
כא, א ד״ה אין רעו
כד, ב ד״ה גמ׳ רעג
לו, ב ד״ה מכיון שצ

ספר היראה

אות מג קטז
אות סד-סה רד
אות ק-קב רלח

ר׳ יעקב ב״ר מאיר תם - ספר הישר

חידושים, סי׳ תו כח

ר׳ יצחק אלפסי - הרי״ף

ברכות

ב, א קצו
ז, א קעז, רו
יד, א רצג
כג, א צט
כד, א שלז
לה, א רחצ

פסחים

ד, א כח

יומא

ו, ב שכד

תענית

ד, א שלו

מגילה

יא, ב שפט

הל׳ ציצית

יא, א מד
יב, ב מו

הל׳ תפילין

ז, א קלד
ז, ב קלא
ח, א קכז

שו״ת

סי׳ רפא שו
סי׳ רצו מג
סי׳ רצד שפה

ר׳ יצחק ב״ר אבא מארי ממרסיליה - ס׳ העיטור

הל׳ תפילין

נח, ב קנט
סב, א קכז

הל׳ שופר

קד, ב שח

ר׳ יצחק ב״ר יהודה אבן גיאת

עמ׳ יח קצד
עמ׳ מא שיג
עמ׳ מג שח
עמ׳ סא שמ
עמ׳ פט שכד

ר׳ יצחק ב״ר יוסף מקורביל - הסמ״ק

מצ׳ יא רסג, רעג, רצ, שטז
מצ׳ לא מז, מח, נ, נא, נג, נו
מצ׳ נז רטז
מצ׳ קד רח, ריב
מצ׳ קנג קכ, קכב, קכג, קלד, קמ, קמז, קנג, קנח
מצ׳ קפא יד, כב, כז, לא

ר׳ מאיר בן ברוך - מהר״ם מרוטנבורג

שו״ת דפוס פראג

סי׳ קעג רצז

שו״ת דפוס לבוב

סי׳ רסח רצז

ר׳ מאיר ב״ר שמעון המעילי - ס׳ המאורות

ברכות

ל, א רפ
לד, ב רס

ר׳ מנחם ב״ר שלמה מאירי

ברכות קונדרס בית יד שער
יג ד״ה יש מי לט

ר׳ משה ב״ר יעקב מקוצי - הסמ״ג

עשין ג קכב
עשין כב קנ
עשין כז יח

ר׳ משה בן מימון - רמב״ם

משנה תורה

הל׳ תלמוד תורה
פ״ה, ו רלג

הל׳ קריאת שמע
פ״ב, טו ריא
פ״ב, טז ריא
פ״ג, ב ריד

הל׳ תפילה
פ״א, א שיט
פ״א, ה שכ
פ״א, ו שכ
פ״א, ז שכ
פ״א, ט שכ
פ״א, י שכא
פ״ב, טז שמז
פ״ב, יז שמח
פ״ג, א שכב
פ״ג, ב שכב
פ״ג, ד שכב
פ״ג, ה שכג
פ״ג, ו שכג
פ״ג, ז שכד
פ״ג, י שכה
פ״ד, א-ו רסה
פ״ד, טו רעב
פ״ה, א רעז
פ״ה, ב רלח
פ״ז, ז-ט פב
פ״ז, ח פב
פ״ז, יז קפז
פ״ח, ד רצז
פ״ח, ה רחצ
פ״ח, ז שא
פ״ח, ט-י שז
פ״ט, ט קפח
פ״י, ז שכט
פ״י, ח של
פ״י, ט שלא
פ״י, י-יא שלח
פ״י, יב שמא
פי״א, א סו
פי״א, יד ע
פי״ב, ה שפט

הל׳ תפילין
פ״א, ג קמד
פ״א, ד קמד
פ״א, ה קמד
פ״א, ח קמה
פ״א, י קמה
פ״א, יא קלה, קמה
פ״א, יב קלח
פ״א, טו קלו, קלח
פ״א, טז קמא
פ״ב, א קמו
פ״ב, ב קמז
פ״ב, יא קס
פ״ג, א קמה
פ״ג, ג-ד קנו
פ״ג, ה קנב
פ״ג, ו קמו
פ״ג, יב קלא
פ״ג, טו קלה
פ״ג, יז קלד
פ״ג, יח קנח
פ״ד, ד-ה קכח
פ״ח, א-ב קמז

הל׳ ספר תורה
פ״ט, ט מח

הל׳ ציצית
פ״א, ו מז
פ״א, ט נא
פ״א, י מה
פ״א, י-יא מה
פ״א, יא מו
פ״ג, ב מב
פ״ג, ג מד
פ״ג, ה מב
פ״ג, ה-ו מב
פ״ג, ח נג
פ״ג, י סג

הל׳ ברכות
פ״א, טז קיב
פ״ו, ב יג, כח, לג
פ״ו, יג כד
פי״א, ג כח
פי״א, ח נג

סדר תפילות
נוסח ברכות התפילה קסג
נוסח הקדיש קסה, שסג

הל׳ תעניות
פ״ד, ד שב

הל׳ אישות
פ״י, ג ל

הל׳ איסורי ביאה
פכ״א, כג ד

הל׳ חגיגה
פ״ג, ד שפט

מורה נבוכים

ח״ב, ו רז

שו״ת הרמב״ם

סי׳ רפו מה, מח
סי׳ שיג קפז

שו"ת פאר הדור
סי' יט קנב

ר' משה בן נחמן גירונדי - רמב"ן

חידושים
ברכות
יא, ב ד"ה כבר היה קצ
שבת
מ, ב ד"ה לאפרושי רטו
פסחים
ז, ב ד"ה והוי ל
פה, ב ד"ה אמר קעא
בבא בתרא
קסד, ב ד"ה ועיון רעד
חולין
כד, ב ד"ה ובסדורא שה
קז, א ד"ה ואין מטבילין י

מלחמת ה' (בדפי הרי"ף)
שבת
יא, ב מג

תורת האדם
עמ' ק סא

פירוש לתורה
שמות לד, ו שעז

ר' משולם ב"ר משה מבדריש - ס' ההשלמה

ברכות
ב, א ד"ה מאימתי (מהד' חפוטא עמ' ג) קצד
כו, א ד"ה תניא (מהד' חפוטא עמ' מא) רי
כו, א ד"ה והא דאמר רבא (מהד' חפוטא עמ' קלו) עב

מגילה
ל, ב ד"ה טעה ולא הזכיר (מהד' חפוטא עמ' נו) שמא

תשובות רב נטרונאי גאון (ברודי)

או"ח
סי' יב קז
סי' טו שו

ר' נתן ב"ר יהודה - ס' המחכים

עמ' 1 שה
עמ' 6 רלד
עמ' 7 קח, קפח
עמ' 8 קא, קו, קסג, רצא
עמ' 9 קעח, רצט
עמ' 10 שנו
עמ' 11 שנח
עמ' 12 שנט, שס, שסא
עמ' 13 שסח
עמ' 15 שפג, שפז, שצ
עמ' 30 שלח
עמ' 32 רפט

ר' נתן ב"ר יחיאל - ס' הערוך

ער' אסר, ב רסא
ער' ארבע שצז
ער' במות עב
ער' דד, א שיא
ער' חצף רצז
ער' קדש, א שסב

רב סעדיה גאון

עמ' קכו שלד

סדר רב עמרם גאון

מהדורת הרפנס
עמ' יג פז
עמ' יט ריג
עמ' כ קט
עמ' מג רנט
עמ' מז שה
עמ' סג שסז
עמ' פט-צ שעב
עמ' קח קד
עמ' קיב שפד
עמ' קלח שו
עמ' קמ שעב

מהדורת גולדשמידט
עמ' מא שסא

ר' פרץ ב"ר אליהו

הגהות סמ"ק
מצ' יא אות כו שכז, שלה
מצ' יא אות כז שלה
מצ' יא אות לז שלה
מצ' יא אות לט שלו
מצ' יא אות סד קח
מצ' יא אות קיא רצא
מצ' יא אות קכד רלח
מצ' לא אות ב מח
מצ' לא אות כ נז
מצ' נז אות יח ריז
מצ' קנא אות לז כט
מצ' קנג אות א קכד
מצ' קנג אות ד קמ
מצ' קנג אות ו קנא
מצ' קנג אות ז קנג
מצ' קנג אות י קלד
מצ' קנג אות יא קכא
מצ' קפא אות ד כ
מצ' קפא אות ה ט
מצ' קפא אות יג לא
מצ' קפא אות יד יד
מצ' קפא אות טו יד

הגהות סמ"ק מצוריך
מצ' ח הג' כד סו
מצ' קמח, הג' קסח כט

הגהות תשב"ץ קטן

סי' רא רחצ
סי' רג רלז
סי' רטו שמט
סי' ריז צב
סי' רכה שלג
סי' רלח רס
סי' רפ טו

תוספות ר"פ

ברכות לג, ב ד"ה אמר פסוקא רח

ר' שלמה בן אדרת - רשב"א

חידושים

ברכות

ב, א ד"ה ולענין קצד
ח, ב ד"ה קצרו של דבר קצז
ט, ב ד"ה אמר אביי קכא
יא, א ד"ה ומקום רפט
יא, ב ד"ה השכים קח
יב, א ד"ה כל השנה שמ
יג, א ד"ה מתני רח
יג, ב ד"ה ור"י אמר קצט, רא
יג, ב ד"ה מתני' בפרקים ריא, ריב
יג, ב ד"ה שמע רעג
יד, ב ד"ה אמרי נה
טז, א ד"ה אבל ריא
טז, א ד"ה הקורא רח
טז, א ד"ה לא קשיא רא
כא, א ד"ה אמר של
כא, א ד"ה הא שכא, שכח, שכט
כא, א ד"ה מאי רי
כא, ב ד"ה מר קפז
כב, ב ד"ה היה רעא
כב, ב ד"ה המתפלל רסח
כג, א ד"ה אלא רעא
כד, ב ד"ה דאמר סט
כה, א ד"ה אמר רבא ריז
כה, א ד"ה היה ריט
כה, א ד"ה ירושלמי ריז
כה, א ד"ה ריח רע רכ
כו, א ד"ה איבעי שכו
כו, א ד"ה איבעיא שכה
כו, א ד"ה אפילו קיט
כו, ב ד"ה ואם שמג
כח, א ד"ה ת"ר שכג, שכז
כח, ב ד"ה ולית רצ
כח, ב ד"ה עד רסא
כט, א ד"ה כתב שלו
כט, א ד"ה לא שמא
כט, ב ד"ה טעה שלב, שלח
ל, א ד"ה הא רפ
לג, א ד"ה אמר רצב
לג, א ד"ה טעה בזו שלד
לג, א ד"ה טעה ולא שלד
לד, א ד"ה אבל שכח
לד, א ד"ה ור' אסי שלז
לד, א ד"ה רבא שיב
סא, ב ד"ה ר"ע ג

עירובין

סה, א ד"ה שנאמר ערה
צו, א ד"ה מדלא קטז
צו, א ד"ה מיכל קטז

ראש השנה

לה, א ד"ה ואסיקנא שז

תוה"ב הארוך

ב"ו ש"ד עב ע"א ח

תוה"ב הקצר

ב"ו ש"א סח ע"ב יט
ב"ו ש"א סט ע"א לא
ב"ו ש"ב ע ע"א כד
ב"ו ש"ב ע ע"ב כא, כב
ב"ו ש"ב עא ע"א יח, כז
ב"ו ש"ג עא ע"א כד
ב"ו ש"ג עא ע"ב י, כה
ב"ו ש"ה עג ע"א יז

שו"ת

ח"א סי' ז קפז
ח"א סי' כה שלו
ח"א סי' לה שכז, שמ
ח"א סי' לז שטז
ח"א סי' מז קצג, רא
ח"א סי' קנו קכז
ח"א סי' קסח ריט
ח"א סי' קפה שפו
ח"א סי' קפט קז
ח"א סי' ריא שעב
ח"א סי' רלט רצז
ח"א סי' רמד ק
ח"א סי' שיט קצג, רא
ח"א סי' שכג שטז
ח"א סי' תלו רנח, שיד
ח"א סי' תמז שכו
ח"א סי' תנג רצז
ח"א סי' תנח קו
ח"א סי' תרעה רנח, שיד
ח"א סי' תרצ קכב
ח"א סי' תשיח רצז
ח"א סי' תתט קכז
ח"א סי' אלף קכג קנט
ח"ג סי' רפ סג
ח"ג סי' רפו קע
ח"ה סי' יא קכז
ח"ה סי' נב ז
ח"ז סי' שנב קמא

שו"ת המיוחסות לרמב"ן

סי' קצח קז
סי' רלד קנג
סי' רלז קכב

ר' שלמה יצחקי - רש"י

פירוש לש"ס

ברכות

ב, א ד"ה עד סוף קצד

ו, א ד״ה במקום רפז
ט, א ד״ה ובלבד קצו
יא, ב ד״ה ורבי יוחנן פו
יא, ב ד״ה יוצר אור קיא
יג, א ד״ה מפני
היראה ריא
יג, א ד״ה שואל ריא
יח, א ד״ה אסור רנב
כג, א ד״ה בית הכסא ריד
כז, ב ד״ה אחורי רלב
כז, ב ד״ה כנגד רלג
כח, ב ד״ה בצבור רצה
כט, א ד״ה ישפטו שנ
ל, א ד״ה שאין דעתו רעט
ל, ב ד״ה כמה שמג
לד, א ד״ה אין להן שלז
לד, ב ד״ה דמצלי רעב
לד, ב ד״ה חלונות רעב
מה, ב ד״ה הא
בבונה שצה
נו, א ד״ה וי״ו קמז

פסחים

ז, ב ד״ה דאכתי גברא כח
מו, א ד״ה לגבל רסה

סוכה

כו, ב ד״ה ולא קיח
לח, ב ד״ה הוא אומר
ברוך שטז

תענית

ז, א ד״ה למימרינהו קי
טז, ב ד״ה זה שג

מגילה

כג, ב ד״ה אין
פורסין רצט
כו, א ד״ה לוקחין ע
לב, א ד״ה הלוחות עא

מנחות

כט, א ד״ה קוצו קמב
כט, ב ד״ה חטרי קמג
לד, ב ד״ה והקורא קנב
לה, א ד״ה תיתורא קנו
לה, ב ד״ה מה קנח
לו, א ד״ה לא סח קכז
מא, ב ד״ה מתיבי סג

איסור והיתר

סי׳ קא ערה

ספר האורה

ח״א סי׳ ב רסז
ח״א סי׳ ל שמח

שו״ת

סי׳ צ ערה
סי׳ רסג רלח

פירוש לתורה

שמות לד, ו ד״ה אל שעג

ר׳ שמואל ב״ר מאיר - רשב״ם

פסחים

קיז, ב ד״ה דאפטרתא רמז
קיח, א ד״ה יהלולך קי

ר׳ שמחה ב״ר שמואל - מחזור ויטרי

סי׳ מד שיח
סי׳ תסו רכו

ר׳ שמשון ב״ר צדוק תלמיד המהר״ם - תשב״ץ קטן

סי׳ קלד רנ
סי׳ קצ שצט
סי׳ קצט רנ
סי׳ רב סח
סי׳ רג רלז
סי׳ רד צט
סי׳ רטו שמט
סי׳ רטז פ
סי׳ ריז צב
סי׳ רכה שלג
סי׳ רכז רל
סי׳ רלח רס
סי׳ רמו רלו
סי׳ רנב קסו
סי׳ רסד נד
סי׳ רסו מג
סי׳ ער נח, קטו
סי׳ רעג קטז
סי׳ רעו י
סי׳ רעז כה
סי׳ רפה ו
סי׳ תסו רכה
סי׳ תקמז רפב
סי׳ תקמח לב

שערי תשובה - תשובות הגאונים

סי׳ נח רפד
סי׳ קנא רפח
סי׳ קעו קטו

תוספות

ברכות

ב, א ד״ה מאימתי קצד, קצה
יג, ב ד״ה שואל ריג
יד, ב ד״ה ומנח נה
טו, א ד״ה אמאן רסה
כא, ב ד״ה עד שיז
כה, ב ד״ה והרי רלח
כו, ב ד״ה טעה שמב
כח, א ד״ה הלכה שכו
ל, ב ד״ה מסתברא שלו
לג, א ד״ה אבל רצג, שכז
נד, ב ד״ה ואימא שצז
ס, ב ד״ה אשר קדשנו קכו

עירובין

צב, ב ד״ה תשעה שא

פסחים

פה, ב ד״ה וכן שא

קידושין
לד, א ד״ה ותפילין קכא
מנחות
כט, א ד״ה קוצו קמב
כט, ב ד״ה חטריה קמג
לד, ב ד״ה והקורא קנג
לה, ב ד״ה אלו קלד, קס
לה, ב ד״ה משעת קכה
לה, ב ד״ה פוק קנח
לט, א ד״ה לא נ
לט, א ד״ה לא יפחות סג

תשובות הגאונים החדשות (עמנואל)
סי׳ ד רפח
סי׳ קלז קז